

આવૃત્તિ પહેલી : માર્ચ ૧૯૫૨

કિંમત રૂ. ૧૨-૮-૦

પ્રકાશક અને પ્રકાશક
લક્ષ્મીદાસ ગુરુચોરામ ગાંધી
સંસ્કૃત ૨ સુદ ૧૯૫૨
બાલ નં ૩૨

નિવેદન

પાંચ વર્ષ પહેલાં માર્યની ૯ તારીખે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના હાડીલા શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી પ્રભુને જોળે પોઢ્યા ત્યારે સમગ્ર ગુજરાતમાં એમનું ઉત્તમ સ્મારક કરવાની લાગણી પ્રગટી હતી. એ વખતે શ્રી. અમૃતલાલ શેઠની પ્રેરણાથી સ્વ. મેઘાણીભાઈના મુળધ-સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક મિત્રોની એક સ્મારક સમિતિ રચવામાં આવી હતી. 'આ' સમિતિએ એક મહાન ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની ભહેરાત કરી હતી. એ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાનું એક વિશિષ્ટ પ્રકાશન બને એવી સૌની ઈચ્છા હતી. ગ્રંથની કિંમત રૂ. એક સો એક રાખી, એમાંથી જે બચત થાય તેનો સંસ્કાર ક્ષેત્રે ઉપયોગ કરવાની ધારણા હતી. એ ગ્રંથમાં પુષ્કળ ચિત્રસામગ્રી આપવાનું ધાર્યું હતું....પરંતુ સંયોગો એવા આવ્યા કે ધારણાઓ ફળી નહિ. ગ્રંથનું પ્રકાશન એક અથવા બીજે કારણે અટકતું જ રહ્યું.

એ પછી સમિતિના મંત્રીની વિનંતિથી 'જન્મભૂમિ' સંસ્થાએ એટલે કે સૌરાષ્ટ્ર દ્રષ્ટે ગ્રંથની સર્વ આર્થિક જવાબદારી ઉઠાવી તેનું પ્રકાશન કરવાનું સ્વીકાર્યું. સંપાદનનો મુખ્ય જોજ તેા પ્રથમથી જ શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ ઉઠાવ્યો હતો. આજે પાંચ વર્ષ પછી આ પ્રકાશન, મૂળ યોજનાથી કાંઈક બિલુ, છતાં ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે તેા ગણનાપાત્ર, સ્વચ્છ થઈ શકે છે તેના મુખ્ય યશભાગી 'જન્મભૂમિ' સંસ્થાના સંચાલકો અને શ્રી. ઉમાશંકર જોષી છે.

આ ગ્રંથ ગંગેની હવે સર્વ જવાબદારી 'જન્મભૂમિ' સંસ્થાએ ઉઠાવી લઈ સ્મારક સમિતિનું કાર્ય પાર પાડી આપ્યું છે તે માટે સમિતિ દ્રષ્ટી-મંડળનો આભાર માને છે.

આ ગ્રંથમાં સ્વ. મેઘાણીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આપવાની યોજના હતી. સમિતિએ એ માટે શ્રી. મુશીલને વિનંતિ કરી હતી. તેઓની તળિયત સારી

ન હોવાથી શ્રી. કપિલ ઠક્કરે ખૂબ શ્રમ લઈ એ કાર્ય પાર પાડ્યું, પરંતુ અંચની મૂળ યોજના આકાર લઈ શકે એમ ન હોવાથી વિસ્તૃત અવનચરિત્ર આપવાનું બની શકે એમ નહોતું એટલે સંક્ષિપ્ત 'અવનચિત્ર' આલેખવાનો મોજે પણ શ્રી. ઉમાશંકર જોષી ઉપર જ આપ્યો. શ્રી. કપિલભાઈએ પ્રેમ અને શ્રમપૂર્વક જે ચરિત્ર લખ્યું હતું તેમાંની કેટલીક માહિતી અને બીજેથી પણ ઉપયોગી સામગ્રી મેળવી શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ સુંદર 'અવનચિત્ર' આપી આ અંચનું મૂલ્ય વધાર્યું છે.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠક પહેલેથી જ આ અંચના સંપાદનમાં ઊંડો રસ લેતા હતા. એમની તળિયત સારી ન હોવા છતાં તેઓ બધી સામગ્રી ઉપર નજર ફેરવી જતા હતા અને કાર્ય પૂરું થયું ત્યારે એમણે પ્રસ્તાવનારૂપે પણ લખી આપ્યું. આ અંચના અનેકવિધ કાર્યમાં સ્વ. મેઘાણીભાઈના પુત્ર ભાઈ મહેન્દ્રે હંમેશાં સાથ આપ્યો છે. સંપાદનકાર્યમાં શ્રી. કરસનદાસ માણેક, શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી, શ્રી. શુભાળદાસ બ્રોકર, શ્રી. ઉમેદભાઈ મણિયાર, શ્રી. દિલીપ કોઠારી વેગરેએ પણ સારો સહકાર આપ્યો છે. પ્રકાશનમાં શ્રી. બશુભાઈ રાવત અને શ્રી. લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના સહકારની નોંધ લેવી જ જોઈએ.

આમ આ અંચના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં 'ઝાઝા હાથ રળિયામણા' બન્યા છે. ગૌએ સ્વ. મેઘાણીભાઈ તરફના પ્રેમથી પ્રેરાઈને તથા શુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચિત્વ સેવા કરવાના શુભ હેતુથી આ કાર્ય કર્યું છે. આ માટે સ્મારક સમિતિ મૌનો આભાર માને છે.

મુંબઈ

૬-૩-૫૨

સો પા ન
મંત્રીઓ વતી

સૌરાષ્ટ્રી સાહિત્યકાર

આ પણ સમગ્ર સાહિત્યમાં જે કોઈ ખરેખરા કાઠિયાવાડના જ—સૌરાષ્ટ્રના જ સાક્ષર હોય તો તે સહગત મેઘાણી હતા. મેઘાણી હતા એટલે એમ નહિ કે કાઠિયાવાડમાં એમના સિવાય કોઈ સાક્ષર જ થયા નથી. ફક્ત કાન્ત-કલાપીનાં નામો, સાહિત્યના કોઈ અલ્પ પરિચિતને એવા તકે કરતાં અટકાવવાને સમર્થ છે. તેમજ કાઠિયાવાડના જ સાક્ષર એટલે એમ પણ નહિ કે મેઘાણી માત્ર કાઠિયાવાડમાં જ જાણીતા થયા હતા—તેઓ કાઠિયાવાડ ઉપરાંત ગુજરાતમાં અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં જાણીતા હતા; અને સમાજના બધા ધરોમાં એમના જેટલા જાણીતા બહુ ઓછા નીકળે, કદાચ કોક જ નીકળે. હું એમને કાઠિયાવાડના કહું છું એનું મુખ્ય કારણ એ કે એમનું સમગ્ર જીવન, ખાનગી જીવન તેમજ સાક્ષરજીવન કાઠિયાવાડમય હતું, કાઠિયાવાડના ખૂણખાંચરે અનેક રૂપે પડી રહેલી કવિતાને વીણી વીણીને જીવન્તરૂપમાં જનતા આગળ રજૂ કરવામાં તેમણે આખું આયુષ્ય વાપર્યું છે, તેમની સર્જનકૃતિઓમાં પણ મુખ્ય પ્રેરણા કાઠિયાવાડની છે, અને એ કૃતિઓમાં કાઠિયાવાડના રંગો એક કે બીજે રૂપે આવ્યા વિના રહ્યા નથી.

લોકસાહિત્યસંગ્રહ માટે તો કોઈકે પ્રદેશની મર્યાદા સ્વીકારવી પડે જ, પણ કવિ, વાતલેખક, નવલકથાલેખકને માટે પણ કલ્પના એક જ પ્રદેશમાં મર્યાદિત રહી રાખ્યા કરે એ દોષ નથી. કવિ પોતાની રુચિને જ અનુસરે તેમાં કશું ખોટું નથી, જે તે એમાંથી ખરેખરા રસ નિષ્પન્ન કરી આપી શકે તો. લેખક હાર્દમાં માત્ર અમુક જ પ્રદેશની (જે તેની વાતોઓ ઉપરથી વેસેક્સ કહેવાયો) નવલકથાઓ લખી તેને કોઈ દોષ ગણવું નથી. હા, એવી મર્યાદા વિવેચકમાં દોષ ગણાય એ દેખીતું છે.

સહગત મેઘાણીએ સાહિત્યમાં કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યના સંગ્રાહક અને ઉદ્ધારક તરીકે પ્રવેશ કર્યો. સાહિત્યના એ પ્રદેશ તરફ તે પહેલાં ધ્યાન જ ગયું નહોતું એમ નહિ, ધણાં ગયું હતું, અને વિવિધ રુચિવાળા રજાજિતરામ વાવાભાઈએ એ ઉપર સારો નિબંધ પણ લખેલ હતો. પણ એના સંગ્રહનું કામ કાઠિયાવાડમાં શ્રી મેઘાણીએ કર્યું, તે એવડા મોટા પાયા પર કર્યું, અને એને એવા જીવન્ત રૂપમાં રજૂ કર્યું કે સામાન્ય જનતા અને ધણા સાક્ષરો એના તરફ મુગ્ધ બાવે બેઠે રહ્યા.

મેઘાણીને આ કામનો શોખ કેવી રીતે લાગ્યો તે હું જાણતો નથી, પણ એ શોખ પૂરો

કરવાને તેમને અનેક કુદરતી બક્ષિત મળી હતી એ એક સાહિત્યનું સદ્ભાગ્ય હતું એમની રીત-
 માત એ લોકસાહિત્ય બાણનારાં નીચા અને સામાન્ય ધરનાં ગણુતા માણસે અને ખાસ કરીને
 એ સાહિત્યના નિષિરૂપ એવી ઓઝો સાથે સહેલાઈથી ભળી જઈ શકે એવી હતી. ઠેક સુધી
 તેમણે કાઠિયાવાડી પહેરવેશ અને કાઠિયાવાડી કનશિયાં રાખ્યાં હતાં. અને તેમનામાં કાઠિયાવાડ
 વિશે એક દુહાઈમાં કહેલું છે તે બન્ને લક્ષણો 'લાઠકવામાં લોક મીઠાળોલાં માનવી'—વહાલસેધું
 વર્તન અને મીઠી વાણી બન્ને હતા. તેમના પહેલાં કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં આ
 બન્ને લક્ષણો અપનાવ્યાં હતાં. મેઘાણીએ કવિને વારસો પણ લીધો અને કાઠિયાવાડની વાણીમાં
 અને રીતમાતમાં એટલા તન્મય થઈ ગયા કે એ બન્ને એમના જીવનમાં સ્વાભાવિક થઈ ગયાં.
 કાઈ ઓઝે કે નીચા ધરનાં લોકોએ એમની પાસે સંકોચ અનુભવ્યો નથી. નવાઈની વાત તો
 એ છે કે અમુક પ્રકારના લોકસાહિત્ય ઉપર ઉપજીવિકા કરનારા ભાટચારણો પણ તેમના મિત્ર
 થઈ ગયા, અને તેમને પોતાની સર્વ વિદ્યા તેમણે કરી ગુરુમુદ્રિ રાખ્યા વિના આપી. મેઘાણીને
 પોતાનો અવાજ ખુબ્બ અને મીઠો હતો અને તેમણે સંપ્રદિત કરેલું ઘણું સાહિત્ય તે સાહિત્ય-
 કારો આગળ તેમજ સમસ્ત જનતા આગળ ગાઈ બતાવતા, અને એ બહુ જ લોકપ્રિય થતું.
 લોકસાહિત્ય તેઓ ગાતા તે બધા કાળે મૂળનું અલ્પોઅલ્પ અનુકરણ નહિ હોય—નહોતું, પણ
 તેમની દલક મીઠી હતી, અને તેને લીધે નવી પેઢીએ તેમની લક્ષણ પકડી, અને અત્યારે તેમની
 ગેલીમાં જ ઘણાં બાઈબહેનો ગાય છે.

તેમની પ્રવૃત્તિને તેમના કાળમાં જ પ્રવર્તેલા અસહકારના મહાન આંદોલનમાંથી ધણું બળ
 ઉત્તેજન અને અનુકૂળતા મળ્યાં. અસહકાર એક નીતિ અને ધર્મનું કાર્ય છે, ફરજ છે, એમ
 બતાવવા મહાત્માજીએ ભણેલ, અભણ, જોડ, નીચ, શ્રીમંત, ગરીબ સર્વ લોકોને નિવેધ્યા. એથી
 સમાજને અભણ વર્ગ દલ જે સાહિત્યમાં રામે છે તે તરફ સમભાવ થયો, અને બીજી તરફથી
 ભાટસાહિત્યના અરાત અભણ કે અદ્વિપશિષ્ટ રચનારા તરફ આદર અને કૌતુક થયું. વળી
 અસહકારના આંદોલનમાં મોટી મેટનીઓને સંજોધવાના પ્રસંગો વધ્યા તેની અસર જાહેર સાહિત્ય-
 પદન મંદળીઓ ઉપર પણ થઈ. અસહકાર પછી જ આવા સાહિત્યના જન્મસા અને મુશાયરા
 થવા લાગ્યા. ને સર્વથી લોકસાહિત્ય તરફ બધાનું ખૂબ ધ્યાન ગયું. અને મેઘાણીને સ્વૈચ્છિક
 અનુકૂળ રાણપુરનું કેન્દ્ર મળી ગયું જ્યાં વર્તમાનપત્રકાર તરીકે તેમને સ્થાન મળ્યું અને લોક-
 સાહિત્યસંબંધ કરવાને સગવડ અને અવકાશ મળ્યાં.

પણ માણસની ખરી મોટાઈ તેની તકની પાઞ્ચમાં અને તે તક ઉપર ખરચવા તૈયાર કરેલ
 કક્ષિતસંપત્તિમાં છે. મેઘાણી ગણપુર ગયા તે દરમિયાન આપ્તા કાઠિયાવાડમાં ફરી વળ્યા, અનેક
 પ્રાંતોના ઓપુરોને મળ્યા, અનેક દલકા ગણાતા લોકો સાથે સમાન જાયથી બળી જઈ તેમની
 મંજૂના મંજૂ તેમની પામે થયા, જેમાંના થોડા તેમણે જેનાં વરસેમાં છાપાવવા માટેલા. આ

સાહિત્યનાં જ્ઞાતા-જ્ઞાતા કૌતુહલથી તેમણે તે તે જ્ઞાતા-જ્ઞાતા સ્થળોની પણ મુલાકાત લીધી. સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરો જોયાં. આ. વધુ સાહિત્ય પ્રકાશિત થી રીતે કરવું તે સમજી લેવા ઇચ્છામાં થયેલા આવા સાહિત્યમંથનો અભ્યાસ કર્યો. આપણા જે વર્ગમાંથી આ સાહિત્ય મળતું હતું, તેમનું જીવન કેવું હતું એ પણ સમજાવથી જોયું, અને તેમનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં એ જીવનનું જીજ્ઞાસા રંગે વર્ણન આપ્યું. લોકસાહિત્ય એકદમ કરવા, પ્રકાશિત કરવા અને લોકપ્રિય કરવા તેમણે પોતાની શક્તિ ખર્ચવામાં ક્યાંય પણ જાણપ રાખી નથી. લોકસાહિત્યનો એકેક પ્રકાર તેમણે જવા દીધો નથી. ભજનો, ભક્તોનાં જીવનો અને ખારવાનાં ગીતો સુધી તેમણે મેળવ્યાં છે.]

[સાહિત્યકારોના મોટા વર્ગે એમનું સાહિત્ય ખુલ્લે દિલે આવશ્યકું. ખડું તો સાહિત્યમાં અને વિવેચનમાં પણ આ જાતના સાહિત્યને માટે એક અતુલ્ય વસ્તુ પેદા થતું જતું હતું. સાહિત્યમાં જેને પંડિતયુગ કહેવામાં આવે છે, તે યુગના પ્રત્યાધાતો શરૂ થઈ ગયા હતા. એ યુગના લેખકોની પેઠે નવા લેખકો માત્ર વિદ્વાનોની કદરથી સંતોષાતા નહોતા, પણ આમજનતાની કદરના પણ અભિલાષી હતા, અને તેમના હૃદય સુધી પહોંચવા માગતા હતા. તે ઉપરાંત વિવેચનમાં અને સાહિત્યમાં રેમેન્ટિસિઝમ-રંગપ્રિયતાનો પક્ષપાત વધતો જતો હતો. એ સમસ્ત વલણે મેઘાણીના સાહિત્યની વાદવાહ કરી. અલબત્ત મેઘાણીનાં પ્રકારોમાં લોકસાહિત્ય તરફના પક્ષપાતને લીધે અત્યુક્તિઓ આવી જતી, પણ મેઘાણી સ્વભાવે એટલા નમ્ર હતા કે સર્વના અભિપ્રાયો માગતા અને કાંઈ પણ ક્ષતિ સમજાઈ જાય તો તેને સુધારવામાં તેમણે કદી અભિમાનને આડું આવવા દીધું નથી.]

[લોકસાહિત્યના સંગ્રહ અને પુનરુજ્જીવનમાંથી સાથે સાથે એ પ્રકારની નવી કૃતિઓ રચવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. તેમનામાં પહેલેથી સાહિત્યસર્જનની અભિલાષા હતી કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પણ તેમનામાં પ્રતિભાનો સ્પષ્ટિંગ હતો. અને તેણે, તેમને પ્રિય લોકસાહિત્યપ્રકારની રચનાઓ તરફ પ્રેર્યાં એ જ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે એક રીતે એમ કહી શકાય કે માનવની કલાસૃષ્ટિ જ વ્યાપારમય થઈ સર્જન કરે છે. તેમણે લોકસાહિત્યની તમે જ કહેાં જાણો છો પર કાવ્યો લખ્યાં તેમ જ અસહકારના આંદોલનમાં લોકોમાં જે નવું ચેતનાપૂર આવ્યું તેને અિરોધવાનારો વીરરસ-કાવ્યો લખ્યાં. એ દષ્ટિએ એ નર્મદ, હરિ હર્ષદ દ્રુવ અને ખખરહરની હરોળમાં સારી રીતે ખેતી શકે. એમનાં લગ્નનાં પ્રસંગનાં કાવ્યો એટલાં લોકપ્રિય હતાં કે હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યારે મેઘાણી નહોતા એનું ધણુએ સ્મરણ કર્યું. એવી જ રીતે લોકસાહિત્યમાં તેમને જે કાચી ઇતિહાસ-સામગ્રી મળી તેના પૂર્ણ અભ્યાસ માટે તેમણે ઇતિહાસ વાંચ્યો, સ્થાનો જોયાં, અને તેમાંથી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાઈ.

[સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ નાના હતા ત્યારથી ખૂબ કરેલા, લોકસાહિત્યને અંગે ક્યાં અને કાંઠિયા-વાડી ધરતીના પ્રેમથી એમણે જે અનુભવ્યું અને મેળવ્યું તેમાંથી સામાજિક નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ લખી. આ સર્વમાં પણ તેમની દષ્ટિ મુખ્યત્વે લોકસાહિત્યના રંગની રહી છે.]

તેમાં મધ્યકાલીન શૈય અને ચમત્કારોનો શોખ છે, અભાગ્ય ભોળાં આવેશવાળાં માનવો તરફનો સમભાવ છે, સ્ત્રીભાવની કુમાર અને દડતાનું આલેખન છે, સારા અર્થમાં શોભતી રીતે મલાવી મસાવીને વાત કરવાની રીત છે, અને વસ્તુના રસથી દ્રવ્ય બિભરાર્થ નર્તને અવકારો આવતા હોય તેવા અવકારો છે.

તેમણે કેટલાંક લાપાન્તરો પણ કર્યા છે. કેટલાંક દુઃખના સમયમાં સ્વરચતા મેળવવા કરેલાં છે, કેટલાંક પ્રકાશન-ધંધાની ખાતર કરેલાં, પણ ધણીખરાં તો મનને ગમી જવાથી કરેલાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક બહુ જ હૃદયસ્પર્શી અને મનોહર નીવડ્યાં છે. જેવાં કે 'સૂતા સમદરની પાળે', 'કાંઈને લાડકવાળો.' આના મૂળ સર્જક કાંઈ મહાન કવિઓ નહોતા પણ મેધાણીએ પોતાની ટુચિ ખાતર તે યુજરાતીમાં ઉતાર્યાં અને તે ખૂબ લોકપ્રિય થયાં. તેમણે વ્યવસ્થિત પ્રયત્નથી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કેટલાંક કાવ્યો પણ યુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે. આમાંનાં ધણાં તેમણે લોક-સાહિત્યના દાગોમાં ઉતાર્યાં છે અને તેમાંનાં કેટલાંક જેતાં એમ જણાય છે કે મેધાણીમાં અન્ય કવિનાં વક્તવ્યને ઝીલી તેને યુજરાતીમાં નવો અવતાર આપવાની શક્તિ હતી.

મેધાણીએ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં વિવેચનનું કામ પણ કર્યું છે. લોકસાહિત્યના તેઓ પ્રચારક હતાં, એ સાથે વિવેચક પણ હતા, પણ તે સાથે વર્તમાનપત્રોમાં તેમણે વિવેચન પણ શરૂ કરેલું. તેમાં 'જન્મભૂમિ'માં કલમકિતાબનો વિભાગ તેમણે શરૂ કર્યો અને વિકસાવ્યો, તે તેમની એક સફળતા ગણાવી જોઈએ તેમાં મેધાણી ચાલુ અંગ્રેજી વિવેચન-લેખોમાંથી ફકરા અને વિચાર-કણીઓ મૂકતા, તેમજ ચાલુ યુજરાતી સાહિત્યની પણ વિવેચના કરતા. તેમની વિવેચનપદ્ધતિ એક રીતે સાદી હતી, અને તેથી પહેલાં વિવેચન નહિ વાંચનાર વર્ગોમાં પણ તે આકર્ષક નીવડી. મેધાણી પટ્ટકરણ હતા, અને તેમને કાંઈ પણ કૃતિમાં જે સારું-ખોટું લાગતું તે બરાબર ઢાંક-પિછોડા વિના તે કહી દેતા. એમ કરવામાં તેમણે નાનાભદ્રાનો મોદ રાખ્યો નથી, મોટાની શરમ રાખી નથી, નાના તરફ મુરખીવટ દેખાડી નથી. આ વિભાગમાં કામ કરવાથી તેમની દષ્ટિ વધારે વિશાળ થઈ, એકલી રંગપ્રિયતા હતી તેમાં સંયમ અને વિશાલતા આવ્યાં, જુદી જુદી વિવેચનદષ્ટિઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો, અનેક સાહિત્યકારોની તેમણે મેત્રી કરી.

{આ સિવાય પણ સામાન્ય રીતે સફળતા ગણાય અને સંતોષનું કારણ બને એવી સફળતા મેધાણીને તેમની દારકિર્દીમાં સારી મળી છે. લોકસાહિત્યનું કામ કરતા હતા તેની કદરમાં તેમને યુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. પણ તેથી વધારે તો હું એ } ગણું કે મહાત્માજી ગાંધીમેજી પરિપક્વ થતા હતા ત્યારે તેમણે 'છેલ્લો કટોરો' લખ્યું:

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જળે બાપુ !

સાગર પીનારા ! અંજલિ ના દોળજે બાપુ !

અને તે કાવ્ય મહાત્માજીને મળ્યું અને મહાદેવભાઈએ તેની પ્રસંસા કરી. તેમનાં દેશપ્રેમનાં કાવ્યોથી ઉત્સાહિત થયેલા મોટા વર્ગે આ કાવ્યથી તેમને રાષ્ટ્રીય સાધરનું બિરુદ આપ્યું. પ્રસંગને

અનુલક્ષીને કાવ્ય લખાણું હતું તેથી પ્રસંગના ઉત્સાહમાં કાવ્યને અતિપ્રશંસા મળી છે એમ કોઈ કહે તોપણ મહાત્માજી માટે લખેલી કવિતા મહાત્માજીને ગમી એ વાત કોઈ પણ કવિને સંતોષ આપે એવી તો છે જ. તેમને એવા જ સંતોષનો એક ખીજો પ્રસંગ તેમના “માણસાઈના દીત્રા” પુસ્તકને મહીકા પારિતોષિક મળ્યું તે ગણાવો જોઈએ. એમની રંગપ્રધાન શૈલી કાકરડાઓના ઉદ્ધાર-માટે સાદું જીવન ગાળતા શ્રી. રવિશંકર મહારાજના અનુભવોને વાઙ્મય સ્વરૂપ આપવામાં સફળ થઈ અને તેણે શ્રી કાકાસાહેબની પ્રશંસા મેળવી એ પણ એમની લેખિની માટે નાનોમનો વિજય નહોતો.

કુટુંબજીવનમાં મેધાણી ઊપર કરુણ દુઃખો પડેલાં છે. અહીં એમના જીવન વિશે લખવાનો ઉદ્દેશ નથી. જાહેર જીવનમાં તે જનતાના લાકડવાયા સાક્ષર હતા. એમનો વ્યવસાય અનેકને મળવાનો હતો, અને તેમનો સ્વભાવ બહુ જ મળતાવડો હતો. એ જ્યાં જ્યાં ક્યાં ત્યાં ત્યાં પહોંચાડે મિત્રો મૂકતા ગયા. એમની ખોટ અત્યારે તો સાહિત્યમાં ન પુરાય એવી છે. પણ વસુંધરા બહુરતી છે. એમની પછી લોકસાહિત્યની સેવા કરનારા ખીલ સાહિત્યસેવકો મળી રહેશે, નવલકથા અને નવલિકા લખનારા મળી રહેશે, પણ તેમનો મીઠો અવાજ અને અનેક મિત્રોના હૃદયમાં મૂકેલાં મીઠાં સ્મરણો ફરી ખીજે ક્યાંઈથી નહિ મળી શકે.

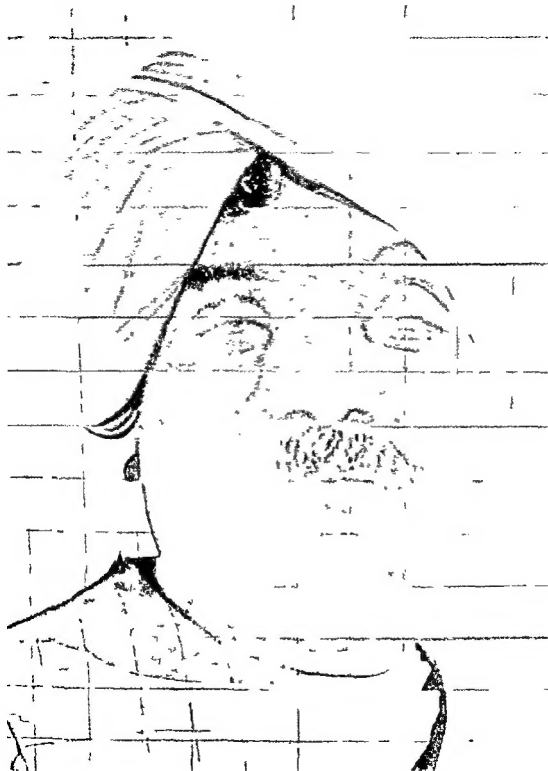
અહીં મેધાણીના સાક્ષરજીવનનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રસંગ નથી. હજી તેને માટે વધારે લાંબું અંતર જોઈએ. પણ એટલું તો કહી શકાય કે એમણે લોકસાહિત્યનો સંગ્રહ કરી સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી છે. એમની સંપાદનપદ્ધતિથી અને એમના સર્જનસાહિત્યથી કાઠિયાવાડી બોલીનું સામર્થ્ય વ્યક્ત થયું છે, નવા ભાવોને જૂના હાથોમાં વહેવરાવવાનું વધારે સરલ થયું છે, હાથો શબ્દો વગેરેની સમૃદ્ધિ વધી છે અને સર્જકને ભાવપ્રકટીકરણમાં એક પ્રકારની મુક્તિનો વારસો એ મૂકતા ગયા છે.

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

“કાઠિયાવાડમાંથી હમણાં હમણાં ખૂબ ખત્રો આવે છે અને નુનામદે કાઠિયાવાડને સારી થેડે જગ-
વ્યું છે, એ કે આપણ તો કહે છે કે ‘કાઠિયાવાડને
ઓળખરામા ખહુ કુનેહ ભેઈએ. કહેવત છે કે જેટલા
ફેંટાના આંટા કાઠિયાવાડીઓ લે છે, એટલી જ આંટી-
પૂટી કાઠિયાવાડીઓમાં હોય છે. છતાં’એ એ પ્રજા
ધારે તો ધણું કરી શકે છે. કાઠિયાવાડમાં ઇતિહાસ
પડ્યો છે, નૂર પડ્યું છે. ગામડાંઓમાં ગુણ, ભક્તિ
અને નેહલક્ષી છે. પ્રજા ભોળી છે, શકેરનો પવન. ત્યાં
પૂર્યો છે છતાંય આ અજ્ઞાન પ્રજામાં કળા, સાંદર્ય,
વગેરે ધણું મયું છે. રાજકીયતામાં પણ તેઓ ખહુ
કુશળ છે.

[એ સાહિત્યની શોધઓળ પાછળ મેઘાણી ગાંડા
હતા. રાચચૂસ પણ તેમાંના ખરા. પણ મેઘાણીની
તમન્ના જુદી જ હતી, ન્યારે આણું હોળાણીયું વાતા-
વરણ હોય ત્યારે મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યવીરો એ
એ પ્રદેશોમાં હોય, તો આણું વાતાવરણ પલવારમાં
પવનની નાળે, એ તો જેમ કૃષ્ણની બસરીની રોવા
અફસુસ છે અને કૃષ્ણ કરતા એ બસરીના નાદે ગાયો-
લું ટાણું કે ગોળીઓનું ટાણું કૃષ્ણની પાછળ જ હોય
તેમ સાહિત્યની ખાખતમાં છે. પરંતુ કમસાચે આવા
સાહિત્યકારની કિંમત અંકાતી જ નથી. આપણે તેમને
સમજ જ નથી શકતા, પરિણામે તેઓની જે ઝંખના
હોય છે તે અપૂરી જ રહી જાય છે અને આકાંક્ષે આ
કુનિયામાંથી અલોપ થઈ જાય છે.”

મનુષ્યેન ગાંધીની હાથરીમાંથી

શાયરીનો લલકાર અને લોકસાહિત્યની મીઠાસા

જાનકીબેનના 'લલકાર' કિતાબનું અંપાદન કરેલા હતા ત્યાં

અવેરચંદ મેઘાણી-જીવનચિત્ર

“લિ. હું આપું છું.”

સર્કી કરવાની આ વ તે રીત કશે ? અને ક્યાં ‘આપું છું’ ?

[કલકત્તા એલ્યુમિનિયમના કારખાનામાં ઉચ્ચ પદવી ધરાવતો, કારખાનાના માલિકનો પ્રીતિ-પાત્ર, એમની સાથે હમણાં જ ઇંગ્લંડની યાત્રા કરી આવેલો, પચીસ વરસનો સુવક પોતાના એક મુગળખી મિત્રને લખી રહ્યો છે (તા. ૧૮-૯-૧૯૨૧) :—

“આજ લખ્યાં જ કરું. મારા જીવનની એક નાની સરખી લીટી સમજાવવા આજ ઉત્ત-
રાનીપત્રકાવિને લખ્યાં જ કરું. પણ સ્પષ્ટ નહિ કરી શકું. હું જુદા દેશની વાણી બોલું છું, તમે
એ ન પણ સમજી શકો.

“અંધારું” યતું નય છે. ગોધૂલિનો વખત યર્ષ મયે. વગડામાંથી પુગુઓ પાછાં આવે છે.
એના કંઈની ટોકરીનો જંબીર અવાજ કાને પડે છે. મંદિરમાં ઝાઝર વાગવા લાગી, હું પણ એકદ
એ માસમાં પાછો આવું છું ધરાઈને આવું છું જીવનની આ ગોધૂલિને સમયે—અંધાર ને
પ્રકાશની મારગમારીને વખતે, મારે ગોવાળ અને બોલાવી રહ્યો છે. હું રસ્તો નહિ બુધું. એના
સાદને હું બોળજું છું. હું બહુલીન નથી એમ કહેવા દેલો. વધુ શું ?

લિ. હું આપું છું.”

એ અવાજ શનો હતો ? વરસો પછી—ઉપરના પત્રનું મેઘાણીલાઈને એસાળુ થલુ કદાચ
ન્યું નહિ હોય ત્યારે—એ પ્રસંગોપાત કહે છે : “મને પોતાની સાથે ઇંગ્લંડ લઈ જનાર તેમજ પોતાની
નાથ માનવેર, પ્રેમતેર પાછો લાવનાર અને લાવ્યા પછી મને એમના એલ્યુમિનિયમના કારખાના-
ના ઉપરીસ્થાને પૂર્ણ પ્રેમ અને હૃદયથી સાગવનાર મી જીવણલાલલાઈ જ હતા... મારી
વ્યાપારશુદ્ધિ ખાતે મોટું મીઠું હતું તેને લીધે જ મને લંડનમાં કાયમી સ્થાન આપવાના તેમના
વિચારનો તાલ હું પોતે જ ન લઈ શક્યો એટલે જ લાખલાઈ તેઓ મને પાછો લાવ્યા. પાછા
લાવ્યા પછી એ વગસે એમની વણી જ ઉત્કટ ઇચ્છાની વિરુદ્ધ યર્ષને તેમ જ એમના તરફથી
મળે જતા અને મળનાર સારા કારકિર્દીલાગોને રવેન્ડાથી છોડી, એમના હૃદયને ડુલાવીને ૧૯૨૧ માં
હું કારકિર્દીવાદ પાછો આવ્યો એ રીતે મને આશ્ચર્ય કરકિર્દીને બોલેથી પાછો લાવનાર અવાજ
સાદિયજીવનનો જ હતો. તે વખતના મારા તમારો સ્વર્ગ્યો કહેજું તે મને આત્મારે પણ યાદ છે

કે-યુગરાતમાં કલ્પમ ઉપર જીવવાના એવા કયા સંભવેલા છે કે તું અહીંની રોટલીને છોડી ન્યથે છે? પણ મારા કાનમાં સંભળાતો અવાજ દુર્નિવાર હતો. અને એ અવાજે મને જ્યાં પણ હેતર્યો નથી, તેની આજે હું વર્ષોથી પલેપલ પ્રતીતિ કરું છું.’

આજે આપણે બાળીએ છીએ કે પચીસી વટાવેલા એ યુવકને માટે હવે ખીજ એક પચીસી જ બાકી હતી, કયા અકળ ક્રમે એને પોતાનું જીવનકાર્ય જાડી ગયું? ‘હોર્લાઈલિયુ’ વચન છે : Blessed is he, who has found his work.—જેને પોતાનો સ્વધર્મ સૂઝી ગયો છે તે ખરેખરો મુખિયો છે.

પણ પ્રશ્ન તો એ થાય છે કે આવા સાહસને યોગ્ય ઠેરવે એવી એ યુવકની કેવીક સાહિત્યસિદ્ધિ હતી ‘યુગવંદના’ જોતાં એમાં ૧૯૨૫ પહેલાનું માત્ર એક ગીત ‘દીનડો ઝાંખો બળે’ (૧૯૧૮) છે, જેને દિપ્તિમાં ‘મારું પહેલવહેલું ગીત’ કહ્યું છે. આ એક ગીત ઉપર આવકું સાહસ! પણ ૧૯૧૬ ની એક અપ્રસિદ્ધ કૃતિ જોઈએ, વીસમા વરસે જન્મતિથિએ નહિ પણ નૂતનવર્ષ-ભિનંદન નિમિત્તે રચાયેલી એ કૃતિમાં સાહિત્ય એ પોતાનો સ્વધર્મ છે એવું હજી સમજાયું નથી બલ્કે કશોય સ્વધર્મ ન સમજવાની વેદના છે. પણ સાહિત્યશક્તિ એમાં જરૂર જાેવી પ્રતીત થાય છે.

“ નિહાળું છું આજે જગત રમતી મંત્રવ પ્રભા,
કનકો બહાવાનો દેવ પશુ, કલ્પેલ કરતાં;
દસી, ભેટી, ચુગી, લઈ લઈ વિનોદો અવનવા,
મુખે કે’ ગદાએ છે પ્રિયતમ સખા ને પ્રિયતમ.
ભ્રમો છું હું એનો રમમગ બધું વિરિમત બની,
અને પૂછું : ‘ભાઈ, શીદ અહિં હશે મેટની મળી ?’
‘અરે પેવા, ભોળા !’ કહી ચડુ જનો મરકરી કરે,
‘ નથી શું બધું કે નાવરસ આજે રાત્ર થયો !’
પડયા ગળદો કાને, અરસ ! વલતાં કંથ વહધ્યો,
મયાં ચાલ્યા રે શું મુજ જીવનનાં વીસ વરસો;
પ્રભાનો કે આવાં જળદળ પ્રકાશી વલી તયાં,
છવા મારાં નેવો કથમ નર અરે ભવત થયાં ? ”

જાણે કાન્ત જેવા કવિની કલ્પમમાંથી નિર્ગર્યું કાવ્ય. આ શિખરિણીનો સરસગંભીર હાલોલ જોતાં તો એમ થાય છે કે મેઘાણીએ હાલોલ કાવ્યો રચવાનું જ રાખ્યું હોત તો એ જાતની કવિનામાં એ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો આપી શક્યા હોત. પણ જે ‘દુર્નિવાર અવાજ’ હતો તે વિસિદ્ધ પ્રકારના સાહિત્યજીવનનો દનો.—કાવ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારની આખી જીવનચર્યાનો દનો. ૧૯૨૧ના મધ્યેખરના એ વર્ષાદિને કવચમાં ભેગભેગ દેશના ગામગોંડાની ગામીલિને એ યુવક જાણે છે કુન્યારી સ્વામીની એ ધરયો છે. દેશપરદેશના અનુભવો, નારજીવનની સ્થાવરો, અધિકાર, ભાવી સવામની એ બધું નજર સામે છે, તેમ છતાં સાંજ દાણે પાછાં વળતાં ગોધમની ઠોકરીનો ગંભીર અવાજ આજે અચાનક એના કાનને ચમકાવે છે.

સહભાગે જીવનની ક્ષેપ એક પચીસી એ સાહિત્યજીવનને અર્પણ કરી શકે છે. પણ 'હું' આવું છું' એમ એ કહે છે તે માત્ર સાહિત્યજીવનને જ નહિ, સૌરાષ્ટ્રને પણ કહે છે. આ આખી પચીસી કક્ષમની આથે એ ધૂણે છે અને સૌરાષ્ટ્રના ગત ગૌરવને હમેશને માટે વિપિચ્છ કરી આપે છે, નવીન સૌરાષ્ટ્રને પોતાની વાર્તાનવલકથા દ્વારા એના મુખનું દર્શન કરાવે છે અને આહુ પત્રકારત્વ ખેડીને એના વિકસની માવજત કરે છે.

'અધકાર અને પ્રકાશની આસમારી!' 'એતું' નામ જ સંધ્યાની રંગપર્વણી. એ વિવેધી તરવોના ચંદ્રર્ધમાંથી મેળ નીપજે, ત્યારે જ જીવનમાં પણ રંગ શોખી રહે. લગભગ આખી પચીસી મેઘાણીએ વ્યવસાય તરીકે પત્રકારત્વ એકત્રિય, વર્તમાન જીવનના પ્રશ્નોની રેખાએ રેખાએ એ નાઆ, પણ આખોયે વખત સતત એ મચી તે રહ્યા હતા જનકાળના સૌરાષ્ટ્રની અમર સમ્મતિને ગળવી લેવા. પત્રકારત્વ, એમને મન 'વેરાન' સમું હતું. પણ એ વેરાનમાં રહ્યા રહ્યા લોકસાહિત્યની લાંલી વાડી એમણે પ્રગટને જાળવી. સાહિત્યજીવન સ્વીકારીને વર્તમાન તેમજ ભૂતકાળને વફાદાર મહેમામાં જે મેળ એમણે નીપજાવ્યો એમાં એમના વ્યક્તિત્વની અઢક પ્રગટ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રને 'હું' આવું છું' એવો અંતરનો કોલ દેવાની પાત્રતા મેઘાણીએ પૂરી કિંમત ચૂકવીને મેળવેલી હતી.

લાખાપાદર, ગીરનાક પગલું નાનકડું પોલીસથાણું. મેઘાણીના જીવનનાં મૂળિયાં આ લાખાપાદરમાં છે. આવી ગિંદગી છાપાની ક્ષારોમાં રોજરોજના બનાવોની આલોચના કરતી વખતે પણ એમનું હૃદય તો વળીવળીને રમતું હતું લાખાપાદરનાં શેઠ-સમરજીમાં. નજીકમાં નજીકનું રોશન એ કાળે ત્યાંથી ત્રીસ માઈલ દૂર. લાખાપાદર એટલે એજન્સી પોલીસનું કાળું પાણી. જમાદાર કાળિદાસ મેઘાણી—ખેડી હડીના અને એકવરિયા છતાં કસાયેલ શરીરના એ વશિક—ત્યારે કંઠપથાળા અધિકારી હતા. સ્વભાવ તેજ, તોફારીની સીડીનાં પગથિયાં ચઢવામાં મદદગાર ભાગ્યે જ જ્યાં પોલીસ અમલદારો જતાં ખચકાય એવાં સીમાદારનાં ઘણાં ચોક ને દાક, ચમારડી ને લાખાપાદર એમને બાગે આવતાં. વાવડી-ધારણીના બહારવટિયા સમયગાળાને બહુકારે એ ધાણાં ધૂજતાં. એની સામેના જાદોજતમાં જમાદાર ઘોડાની પીઠ પર ભાટકતા. ઘેર આવે ત્યારે જ સૌ ઘરનાં માથાએ એમને જીવતા જણતાં. વિદ્યાર્થી જવેરચંદ શાળા કે ક્ષેત્રમાંથી વેકેશનગાળવા આ ધાણાં પર આવે. દાદરૂંઘના ગિલાબ માટે પિતાએ કોઈકે સગાને ત્યાં જાળકને મોકલ. પારકા ઘરનાં દુકડો રોમ્બાના ચાને 'પૂરું' દાવિયું પણ નહિ એટલી જાગ 'ના' એશિયાળા એ જાળકને રત્ન પહોંતાં જ લાખાપાદર 'જાય વાજરુને એ'એ તેમ એ'ચતુ' પિતાપુત્રની આ હાડમારી એ સૌરાષ્ટ્રના—ગુર્જર ગિરના—સહભાગ્ય રૂપ હતી. બાળક જવેરચંદનાં શેષવનાં આ નિસર્ગાત્રયો જીવન-જરનાં પ્રેરણાનવાણ નીવડવાનાં હતા.

'પાણીના પ્રવાહ વચ્ચે આવતાં કડીકદી એમી જનારા ટાંગા દહુ પર અગર તો બ્રહ્માંડ તેમ જ એરનાં અસાધના શિશુ-સરીરને શીર્ષાસંગની તાલીમ આપતા ઉત્તરાદ સરીખ અદારવંદા

જાંટની પીઠ પર ત્યારે જોગીને આ અગિયાર વર્ષનો પરજીવી બાળક એક પછી એક ગામડાં પાર કરીને આવવો હતો—એ જામકું, શીલાણ, શેત્રુંજીની આલગ્રાંચી બેખડ—તેણે કાઈક ધક્કો મોરે ને નીચે જઈ પડે એવું જાણતું એ ભય, એ દુઝારમાહેવનું દસા, દહીડા, ગરમલી...ત્યાં તે આવેરી ધરતી ઉપર, ઘડાદર ઝડોની લેણું હરિયાળીના એક વિસ્તીર્ણ કુંડાળાની વચ્ચે, વેગન સહ જમીનદુકડા પર જામેડાં થોડાંક ચૂનાબંધ ખોરડાં દેખાય, પછી એવ નીના જળપુત્રનાં સંલગ્નાય, જાંટ કે થોડું લગભગ જાંધે માથે ચર્ધને નીચે જતરે એવા એ નદી પાર કરવાના જાંટ વડ આગમાં તો પગ મલામહેનતે પેંગણમાં રહે, અને કેંક બગદોને તોડી નાખનારી તેમ જ કેંક જાંટિયાઓને લપસાવી ભાંગી નાખનારી એ શેઠ લયંકર છતા ગમ્ય ભામે

‘આ લાખાપાદર થાણું, જેની જાંચી બેખડ પર એ જામેવ છે તે વસમો વોંકળો ચમનિયો, અને બીજી તરફ જરાક ખમીને છુપાઈ જાણે ધૂમટો કાઢીને વહેતી ગોમુખી ગંગા—

‘...વેંશન ખૂટી જતા ફરી પાછા કાઈક થોડીની કે જાંટની પીઠ પર, લપસાળી ખિટામણી તોયે શિયુંહૃદયસોહામણી શેયને સામે પાગ, સપાટ ખૂમચા જેવી ભેમકા પર વહેતું થતું વાહન, પાછળ ફરીફરીને કેટલીય વાર નિહાળેયાં એ ચૂનાબંધ ખોરડા, ફરી પાછાં બીજાં માર્ગે આવતાં રંક અને રોટીવિહોણાં એ ગામડાં—એ માણાવાવ, પાદરગઢ, હાલરિયું, હલગિયુ, ફરી પાછી ત્યાંયે બેટતી ને જાનો દિલાસો દેતી મંગળમૂર્તિ બદવાહિની, પહોળા પટવાળી સુજલા સુદહા સોરડી શેત્રુંજી.

‘જતરીને પાણી ખોખેખોખે પીનો, પગ ઝળેજાળે ટાઢો ચતો.

‘...પહાડના મારા સંસ્કાર થોડાથોડાથે પોષાતા રવા તેવું કારણ એ હતું કે...લગભગ એ તમામ થાણાં.. કાં કોઈ ગીંગમા, કા કોઈ પહાડમા, લયંકર નદીનેવાળી વંકી ને વિકરળ જાળાઓ ઉપર ગ્યપાયેયાં, એ પહાડબેદન્ટી નદીઓના જાંડ ધરા ને એ કુંગની ખોપો મારાં બાળપણનાં સંગી હતાં. નદીની બેખડ પરના અમાગ નિવાઓની નાની બારીઓમાં ચર્ધને દૂદ ! દૂદ ! જૂનનાં કરતા પવનસુસવાટાએ મારી નીંડું ઉડાવી કઈને પહાડના સંદેશ સંલગ્નાવ્ય છે. ફાગણી પુનેમના કુતાશળીના લડકા ફરતા ગોવાળીશ લુધાનો—અરે ‘ગરબખ ખેડુદુદાગીશ પણ સામસામા દુહાસંઆમ મોંડતા, તેનો દું બાવબોકના દતો. પહાડનો દું બાળજીવડો, પહાડનાં ટેટાટીખડું અને શુદ્ધ વગેરે. મેવાની માફક જ પહાડની પેદાશરૂપ આ દુહાસોગવાળી કવિતાનો પણ રસિયો હતો તે પછી તો ઘણાં વર્ષનો ગાળો પછો ભિન્ન ભિન્ન જાતના સારિત્યના સંસ્કાર પડ્યા અને બીનરની બોંયમાં જૂનાં ગમનાં ગમ્યા વધ્યાં કરતા દશે તેની જાણ પણ ક્યાં હતી ?’

જે સ્વધર્મ મેઘાણીએ બજાવવાનો હતો તેને માટે આ જમિન, આ અનાયાસ તૈયારી કેવી અમૂલ્ય છે ? તેમ જનાં વિદ્યાર્થીઅવગ્યાને યાદ કરતાં મેઘાણીને જાણ્યો જ લાસે છે : “ રે પાયામાં જોડે તો કંગો જ નહર કુવગરકાર, ગકતમરકાર નથી નરરતો, નરર છે ફક્ત આ શેત્રુંજી, જાતંલી અને જેઠ સમી નદીઓના નીરસમીરણ મા-ફતના થોડા નિર્સાંધાવન, પણ એટલેથી

થોડું આ માનનીજીવનનું લાક્ષણિક ધાટમાં આવે છે । બહુ બહુ અજાણ્યું ગરી ગયું મોટા દુનિયા
મચી ગયો ખેડ ।’

માણસને પોતાને તો પોતાના ઉછેરથી અંતોષ મટ ક્યાથી થાય ? પણ કલ્પનાથી યુવક
મેધાણી પાત્ર ઝોગપૂરને જોજો આવે છે ત્યાં સુધીમા એને વિધવિધ અને અમૂલ્ય મન્દાર નથી
મળ્યા એમ છેક નથી અને મોટી જ્ઞાન નો માનવનું પોતીકુ વ્યક્તિત્વ છે અમૂલ્ય તો એ
વ્યક્તિત્વ-એકલા પાઠના મીરાં છે

ગજઓ પૂરી થઈ છે કલથી તો દીકરો પાછો ઓગિયાજો રાટલો ખાતો થઈ જશે આજનું
બાહ સાચની લામએ પેલીમ અધિવારીએ મિજબાનીનું જ એને રૂપ આપી દીધું છે ઉત્સાહી
પસાયતો ગામડામા દૂધ માટે કરી વચ્ચો ‘ નાના છેકળને પાસ માટે પણ કોઈ ધરમા દૂધ ગહેવા
નહુ નથી દીપેડીપુ ઉપની વાચો શ્રી ’ નમળ તેવા થનુ પીગમાયુ દૂધપાકના વાહકા ખાથી
થના જાય, પણ અવેગ્યંનો વાહકા કેમ જણો થતો નથી ? અરે એને તે દીપુ મગ્યુ હોટે
અડાડયુ નથી ભાઈ, કાચથી તો તાર કાળે ‘ પૂડું બલિયુ પણ નદિ એટલી હામ ’ હશે । જ્યારે
મગ્યુ પૂછનામા આવ્યું ત્યારે એને પચાયતાના ઉત્સાહચયનો માબોજો તો ક્યા

આ એ મિજબાનું સાનુ અવેર, પોતીકુ વ્યક્તિત્વ એના ઉપર સમજાયે કેના કેના પડેના ?
મેધાણીનું જન્મસ્થાન ‘ સકુલની પાચાય ભોમનુ કમેણુ મોટીગા-ચાન દી માનાના મોટીના
દુગની લગભગ તળેગીમા એજન્ની પોલીમના એ વેળાના અગ્રગણ વેળાના ’ શ્રી માથામાં
મેધાણીનો જન્મ થયો તિથિ ૧૯૫૦ના શ્રાવણ વદ પાચમ, ના ૧૭-૮-૧૯૬૬. જન્મસ્થળ,
દિરોરનયતો ઉછેર અને જીવનભગની વેદને લીધે, થોડા મિતે જ, એ પોતાને ‘ પદારત્ન બાળમ ’
ટીના, પણ શૈશવના પડેના અમણો એમના છે રાજમેળના, મીમળોલી લાવાગી ભોમના દવાય
દા પિતા ત્યા નહમા બે ઓડીમા સ્ત માણસનું કુટુંબ ૫૬૨ રૂપિયામા રહેવે છે એ થી ‘ અ
નમ મેના પીના ગાંધીમા જાય છે શ્રીજી લઈને અહી જ સદગની તાલુકા રહેવે એ બધુના
એમે છે બગનાની રહી પા મોરે બેરે ગરનગની સરાગીની બીક, નાહીના અનેક થોડાઓ ઉપર
મેરના સોજાગ અને એ સોજાગેના માથા પગતા સહેદ ટોપની ટોચે મનાના પીગાપીગા અણી
દા ટોપમા એ નેઈ ગહે છે નઈના દિમત ટીને નોટહોવની લીંતો પરના નજાપથો વચ્ચેની
છબીઓમાના દારીશળા ને મૂળળા અમરોગારી નજીઓની કામ આટૂતિઓ સામે તાપીતાકીને
જુએ છે દાવમા દગ્ગા બગયાને ગણે બનુક મિજબાહેમ દરાવેના સમયથી એક મિનિટ મોડા
પડતા તેની ચાર કે ૫ થોડાળી ગાડીને અહના એક એજન્ની પોલીમે જુમિલી બાનાના દગાગે
રોળ પાટેલી એને કટુણુ લામગસ પણ એજન્ની દાવાવગના પુત્રનું વ્યવસાય દરખાસે માણી
વે છે પિતાતો મજાદા ટપરી સુટર, વિવચ લેતી વખતે એક પછી એક નિન્દાગ પોલીમે પાસ
પણ ‘ જન નિધિયા ’ કે ‘ એમ કે ઉતારો ’ કે જે આવડે તે કવિતા અવધાવા ગોથે સાહેમ,
સને તો એ જુલે જ રી રીતે ?

દાદા, પાળિયાદ, બગસરા વગેરે સ્થળે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થયું. અંગ્રેજી બીજા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ વડવાણ કોમ્પમાં થયો. પછી પિતાજીની બદલી લાખાપાદર થતાં બગસરા, અને ત્યાં મિડલસ્કૂલ જ હોઈ પછી અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાં બાણવાની વ્યવસ્થા થઈ. અમરેલી બગસરાથી દસબાર માઈલ દૂર.

ભાયાણીનું બગસરા, ચાર દરબારોની ચાર પાટીઓમાં વહેંચાયેલું, પંદરેક હજારની વસ્તીનું, ૪૦૦-૫૦૦ શાળાથી ગાજતું, નાંકડી બજારવાળું, વર્ષાનદી સાનલીનાં પાણી પીતું 'બગદું' મેઘાણીના વડવાઓનું વનન. ન્શા શ્રીમાળી વણિક મેઘાણીઓનાં પંદરેક કુટુંબનું નૃપ ત્યાં દરબાર રામદરમુરની પાટીમા વસે છે.

બગસરામાં નાનપણથી જ મેઘાણીએ આકર્ષણ જમાવ્યું. શાળામાં નંબર તો પહેલો હોય નં. આમ શરમાળ ઓછાઓલો કિશોર, પણ પ્રાર્થના એ જ ગવડાવે. જોતોની પાઠશાળામાં સ્તવનો ગાવાની એને ૪ એના સ્તવનો સાંભળવા સ્ત્રીઓ રાત જોતી. એકવાર ધર્મશુર પાસે દોઈ મારવાડી શેક આવેલા તેની પામે વિદ્યાર્થીસંઘે કવિતા ગાઈ. બારેક વરસના બાલ મેઘાણીની એ પ્રથમ પદરચના

‘નેધર વરા સપૂલ વેલાછ તખા છે,
ચિમનાછ નામે સુવિખ્યાવ મહારે;
ધન્ય ધન્ય માતા વારી, જ્યાં કબૂલવારી,
જુગજુગે જીવે દાનવીર પ્રાંતા એઈ માતી.’

ચિમનાછ પાસેથી છેકરાઓ શાળા માટે પચીસ રૂપિયા ધન્યામ લઈ પણ આવ્યા ! સાંકે કે જોડનાં એવાં પલો ગમે તે મિત્ર રહે, પણ એ ગવાના તો મેઘાણીએ જ.

કાંચો રચવાનો શાખ વધતો જતો હતો, ત્યાં હાઈસ્કૂલમાં જતાં કક્ષાપીનાં કાંચોનો પરિચય થયો. કક્ષાપીનાં કાંચો એ દઈભરી રીતે ગાય. મિત્રો એને ‘વિલાપી’ કહે. પછી તો ચોતે જ ‘વિલાપી’ હિપનામ પોતા માટે સ્વીકારી લીધું.

મેટ્રિકમાં બાણનાં મુક્તાબચંદ વખાગિયાએ ૧૯૧૧માં અમરેલીમાં ‘બા.મિત્રમંડળ’ નામની સંસ્થા શરૂ કરી, વેકેશનમાં બગસરામાં એની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને અમરેલીની શાળામાં થયેલા ‘મોશય મેધરિંગ’ નું બગસરામા પુનગવર્તન કર્યું. વેકેશન પછી બગસરાના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ઓગણે અમરેલીમા ‘બગસરા સોજ’ શરૂ કરી. જીંજુવારામાં વેકેશન ગાળી મેઘાણી તલે આ ડેનમાં જોશયા. આપક કહે છે કે ‘માસિક રૂ. ૭ કરતાં વધારે ખર્ચ ન આવતું’ કેમકે અવરચંદ્રાઈનો એવો આમદ હતો કે આપણે અહીં બણવા આવ્યા છીએ, મોગમગનદ કરવા કે વેળવ માણવા નહીં. જોટનું ખર્ચ ઓછું ચા. તેવી ગતિ રહેતું એ તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો.

મેઘાણી બાલ મિત્રમંડળના હોદ્દાદર ન હતા, પણ મંડળનો આધાર મેઘાણીના બળા અને દોસ્તવળી ઉપર હતો. વેકેશનમાં બગસરામાં ઝેપરિંગો ગોળતાં. એ મંડળના પખને ગાગ હેવે

અહીં. એ સમારંભમાં મેધાણી લોખંડના દોરડાની મહત્તી 'ફૂલની પાંખડી હ્યો પ્રાણુ' ગાતાગાતા હાથમાં પુષ્પ ગળીને આકાશમાંથી જિતરે. હેંગેટ, રાણેપ્રતાપ, સિકંદર અને ડાકુ વગેરેમાંથી મેધાણી પ્રવેગે પસંદ કરે. એક વખતે નાનાલાલનો ત્રણ કાળનો પ્રવેશ બજવતાં 'વર્તમાનમાંથી જૂતકાળ જેમ ઓગિતો યાદ આવે તેમ ઝવેરચંદ્રભાઈ ઓગિતો રોજ કપર ફૂટી પડ્યા, જાણે અંતરિક્ષ-માંથી જૂતકાળ સરી પડ્યો. એ ફૂદા ને પક્ષા. પ્રેક્ષકોએ તાળીઓથી વધાવી લીધા.' કાઈ બન્યું ન હોય એમ એ પાઠ એમણે બજવ્યો.

આ સમયમાં ખીજ એક, ધરના સુખી, બાળમિત્ર ગિરધરલાલ દેમાઈ ('વીરમાલ')ને ત્યાં પક્ષાપાથચર્ચા રહેતા અને આખો વખત પુસ્તકોના રમ્યાપમ્યા રહેતા. છૂટી પાટલીતું ધોતિયું અને લાંબી ચાળતું ખમીર એ તે વખતનો પહેરવેશ.

(૧૯૧૨માં મેટ્રિકમાં પસાર થતાં આંગળે હવે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આપવાની અનિચ્છા શુભાખચંદને એ જણાવે છે.

"After having been rescued from the cruel clutches of the examination, I have come home yesterday. I may, however, let you know and rejoice that I stand 2nd in the examination. God be thanked I have no more ambition to appear at the University."

તેમ છતાં ૧૯૧૩માં ભાવનગર કોલેજમાં પોતાના પોપાટ્ટી જુદો તરી આવતો એક વિદ્યાર્થી પ્યાન જેવના લાગે છે. લાખો સફેદ કોટ, પાની સુધી પહોંચતું ધોતિયું, માથે ખગસરાનો ચોકડી-વાળો પાછળ હોયું ગળીને બાધેલો ફેંટો-અથવા ક્યારેક જિંચી દિવાલની વાળગૂથેલી બેંગલોર ધાટની ટોપી, પગમાં સ્લીપર. બેગી દડીતું શરીર, શીનો વાન, ટચાક જેવી મોટી જિંડું-જિંડું નિકાળતી કોઈ બેંગીર વિચાર કરતી આખો, ધૂંધળિયાળા વાળ, મર્મનગીથી ચાલવાની છટા-આકૃતિ પણ આકર્ષક હતી. પણ સ્વભાવ શરમાળ. જવડે જ બોલે, પિરિયડ પૂરો થાય એટલે બહાર જઈને જિભા રહે. ભેતભેતમાં 'જનકરાજ' નામ પડી ગયું.

પણ પૂનર્મતી મનિઓએ જગોનાથ ગઢાદેવના ચોગાનના સ્નેહમંભવનોમાં સૌ ગાતા ત્યારે પોતાનો વારો આવના એ શરમાતો, લોભ પામતો કુવડ ત્રીણા મીંઠા સરોદે ક્યાપી કે નાના-લાલમાંથી એકાદ ગીત છડતો અને મૌના હૃદય માથે સદ્મ મંબધે બંધાતો. 'વાતાવરણમાં મોહક ઠરુણતા' પ્રમરી તહે ગીત પડું' યતાં બેએક મિનિટ મંડળી નિશ્ચયે બેસી રહે.

ચર્ચાઓમાં એના વક્તવની લુની ભાત પડતી. પ્રેક્ષકો આવતી સખા મારે તમાર ધર્મ આવવા કરેલી સચવાનો પ્રતિરોપ ન પડ્યો ત્યારે છેલ્લા બાકડા પડ્યાં મેનાળીએ કહ્યું કે પોતે ક્યાપીની 'માલા અને મુદ્રિકા' માંથી ફક્ત વાચ્યો.

મચાર વહેવા જીડી ઠંડા પાણીએ નાડી લે. કપડા હમેશાં પોને જ મેળવથી ધુવો. બે વાર

ખાતું, વચ્ચે કાંઈ જ નહિ. ચાની ટેવ ન મળે. સાથી હજેમજે, પણ આ વિદ્યાર્થીમાં કાંઈ એવું સ્વાભાવિક ગાંઠીયું હતું કે કાંઈ એની સાથે છૂટ લઈ ન શકે, એની મર્યાદા પાળે.

હક્કરખાપાના બનીબી શ્રી કપિન હક્કર કોલેજમાં હતા. મેઘાણી પ્રત્યે એ સહન પ્રેમમળે આકર્ષાયા હતા. ભાવનગરમાં ૧૯૧૦માં થી ક્રિસ્ટેએ સ્થાપેલી અંત્યજ્ઞશાળાના સેક્રટરીપદે એ હતા. શાળાના કલ્પવૃક્ષમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને એમણે નોતર્વા. સમારંભને અંતે અંત્યજ્ઞ બાળકોને હાથે મહેમાનોને પાનખીડાં અપાયાં. પાનખીડાં ધણું તો લઈ શકાય, પણ એ ખાવાનાં તે કેવું ! ગાંધીજી આવવા પહેલાંનો એ સમય. (૧૯૧૩.) માન્ય બે જણાએ એ ખાવાતું મુનાસમ ગણ્યું : 'એવેરચંદ મેઘાણીએ અને પરમાનંદ જોષીએ. હોસ્ટેલમાં હોદ્દા મચી ગઈ. એ બે મુનેમારના પાટલા અલગ ન ખાયા. રસોયાને જીએથી પીરસવાની આજ્ઞા મળી. મેઘાણીએ ન કરી દલીલ, ન આજીજી, ન કાંઈ કડવાશ મનમાં સંધરી. બધું જ અથા વચ્ચે પૂર્વવત્ આનંદથી ચાવતું. 'ફક્ત જમવાટાણે બે યાળીઓ ફર મુકાતી અને એના અધિકારીઓ સીધા ત્યાં આવીને બેસી જતા.' હન્ટરમાં નવી રસિક-સ્ત્રીમાં જગ્યા મળી. ત્યાં પણ આ સામાજિક બદલેકાર ચાલુ રહ્યો

હન્ટરના વાર્ષિક સમારંભમાં 'મુચ્ચરેતી મુજગત' ગાઈને એમણે આખા નગરસમાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું. બી. એ. માં વધુ આરા શિક્ષણને લેભે જૂનામઠ ગયા. ત્યાંના પ્રે. મહાદેવ મ'હાર જોષીનાં સ્મરણે છવનગર એમણે વાગોળ્યાં છે. પણ એક સત્ર પછી પાછા એ ભાવનગર આવતા રહ્યા. અંગ્રેજી-સંસ્કૃત સાથે ૧૯૧૬માં બી. એ. પાસ થયા. કોલેજ મેગેઝિનનો એ વરસે પ્રથમ અંક નીકળ્યો. કહે છે કે એમાં કૃતમ ફાળો મેઘાણીનો હતો. મેઘાણીનો એ પ્રથમ પ્રગટ લેખ.

બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ ચાલતી. '૧૬ના કિનાળામાં હડાળો દરમિયાન વાજસરવાળાએ ધિયોસોરોનો વગ ખેંચ્યો. એમાં ભાગ લેવા મેઘાણી અને મિત્રો જમમરાથી પાંચ માઇલ ચાલીને હડાળા આવતા. બી. એ. પડી ભાવનગર સનાતનધર્મ હાઈસ્કૂલમાં જોડાવાતું આમંત્રણ મળ્યું. મેઘાણીએ કહ્યું : 'એમ. એ. માટે વાંચતું છે એટલે આખો અમલ કામ નહિ' કરું. અરથો દિવસ હાજરી આપીશ. બીજા શ્રેણીએટાને મળે છે એ કરતાં દમ રૂપિયા ઝોડો પગાર આપજો. ' બે વરસની અધિષ્ઠીથી જોડાયા. એવામાં ગૃહીય કેળવણીસંપ્રદાઈમાં 'ચિત્રવિચિત્ર' નામે નાટ્યપ્રયોગ ભજવવો તેમાં નાનાલાલના 'જવાન્યત્' માંથી 'એક જવાન જતેતુજ નેનનમાં' વાળો પ્રવેશ તો એમણે કાંચી રસિકનાથી ભજવ્યો જ, પણ 'એમ. એ. બનાકે ક્યું' મેરી મિટ્ટી ખરાબ કૃપા માંથી દલીલ મર્મીયાર્ષી તુલસીમ પટવારીનો પાઠ પણ એવો મહેનતાથી ભજવ્યો કે એમને હવે સૌ 'મુગ્ધ' કહી સંબોધવા લાગ્યા.

અવેદશી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા માંહ્યો ઈશ્વીકામમાં ચેકપેટેલો પોલી દેશી માખુનો મદિમા માન મેમિરો કાઢી નાખે છે ત્યારે ધીરજપૂર્વક 'આ અન્ધા પેંકાની અરસી જોડી નું તમને મદન આપી જાક' છુ. કહો લાગે હ એ જોજો. દુ' પાછો અઘડાડિયા પડી આવીશ. ' કહીને એ આગળ વધે છે રસ્તે ઝાળીમાથી ચાલીની ટીકડીઓ વળી વેરાઈ ન્નય છે. ' હું' યયું મુગ્ધ !'

કહી સૌ ટાલે ખજે છે. મેઘાણી જૂંઝૂંઝૂંઝૂં ડીકડીઓ ગણીગણીને વીણી લે છે. એ અરસામાં ઈન્દુ-
એન્ડા દેશમાં શાદી નીકળ્યો હતો. ઘેરઘેર ફરીને હવા વહેંચવાના કામમાં મેઘાણી જોડાયા. માત્ર
હવા ફાલવીને ન ચાલ્યા જતાં, જિજ્ઞાસા પાસે રોકાઈ, દરદી સાથે હેતથી વાંતે વળતા. ક્યાંક સાર-
વાર કરનાર ન હોય ત્યાં પોતે રોકાઈ પથુ જતા.

આ ગાળાનું મેઘાણીનું જીવન, એમના સહાધ્યાયી શ્રી કપિલ કસ્તૂર કહે છે તેમ બેદિકર,
સ્વસ્થ અને સ્થિર હતું. દોઢેક માસ તો એ કપિલભાઈના કુટુંબી ઘરેને જ રહ્યા હતા. ગાંધીજીના
આશ્રમમાંથી કપિલભાઈ સ્વાશ્રયનો પાઠ લઈ આવેલા. બધાં સાથે મેઘાણી પથુ દળવાના કામમાં
જોડાતા. વિનોદની પળે પથુ જામતી. કપિલભાઈ કહે : 'હવે તમે કંઈ લખો.' 'અવેરચ'ભાઈ
કહે : 'હું શું લખું ? મને કંઈ સૂઝતું નથી.' કપિલભાઈએ સૂચવ્યું કે એ શબ્દો જ ગજલની
પંક્તિ જેવા હતા. નાનાભાઈ રાધુ કસ્તૂર પથુ બેઠા હતા. ત્રણે જણાએ શીઘ્ર કવિતા જોડવા માંડી :

હું શું લખું ? કે સૂઝતું મને નથી;
મારી હકીકત કોઈ સાંભળતું નથી (બ.)
તારી હકીકત સાંભળીને શું કરે ? (ક.)
તારી હકીકત સાંભળીને શું મરે ? (ર.)

એ પછે અમરતા આવવાનો પ્રયાસ પથુ થયો :

તારીખ ચોખી, વાર મંજળ આજ છે. (ર.)
ને ધોર રાત્રિનું હૃદયમાં રાજ છે. (ક.)
આ સુદિર્ઘા મૂખનો ચિરતાજ છે. (ર., ક.)
કુનિયા વણે રિવાજ કે સમજી પછાડી બાજ છે. (ક.)

પછીથી જુદા રહી જાતે આવતું પકાવી લેવા લાગ્યા. પાછળથી ઔદિપ્ત વિદ્યાર્થીશ્રવનમાં
વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કાર મળે એ માટે એમને મદદગાર મુદપતિ તરીકે નિમંત્રવામાં આવ્યા, વિના-
વેતને એ જોડાયા. ત્યાં રહેવાની સમજૂતી હોઈ પેન્શન પર જીતરેલા પિતાને, માતાને અને બેન-
ભાઈને બોલાવી લીધાં. પથુ તરત માળો વિખાયો. કલકત્તામાં મોટાભાઈની બિમારીનું સાંભળી,
પંદર દિવસની રજા લઈ, ત્યાં દોડી જવું પડ્યું. ત્યાં પછી ભાઈના આગ્રહથી જીવલુલાલ કંપની-
માં અંગત મંત્રી તરીકે જુદું વસવસા સાથે જોડાયા. સનાતનધર્મ હાથરસૂતને બે વરસનું બંધન
ન પળાવાથી ઝોણું આવ્યું. પિતાજીને લખેલું કે નાનાભાઈને હું અહીંયાં બોલાવી લેવા અને
નજદીકના એક આશ્રમમાં દાખલ કરવા માગું છું, એથી એ ગમત્રયા. કપિલભાઈને કહે : 'નહી
મારો દીકરો જાવો મઈ ગયો. તું જુદું જાણે છે.' કપિલભાઈને 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંના ચંદ્રાન્તનો
પાઠ ભજવવાનો આવ્યો. આશ્રમનો કલેષ જ તે તો સંભવતઃ શાંતિનિકેતન વિષે હતો.

જીવલુલાલ કંપનીમાં મેઘાણીએ બધા કામની જવાબદારી ઉઠાવવા માંડી. જીવલુલાલ પોતે
યંત્રે બેસીને પરચૂરણ માલ જોખવામાં લીધુપત ન ગણતા. મેઘાણી તો મણે એવા હતા જ નહિ.
કારખાનાના બેનેબરપટ્ટેથી એમણે કારીગરોની પ્રાંતિ મંપાદન કરી, જંગળી કારીગરોમાં પધરી-

બાપુ' ના લાડકા નામે એ ઝાળખાતા. પાંચ વાગે ઊઠી. નાહી, કોટપાટવૂન ચઢાવી સાઈકલથી નદી સુધી જઈ હોઠીથી પાર ઊતરી, કારખાને પહોંચતા. 'આથા' (વીંછી) માં જમતા. ઓરિયે સૂતા. જતાં-આવતાં દુકાનોનાં પાટિયાં વંચાઈ જાય. એમ કરતાં જંગાળી લિપિનેા મહાવરે થયો. વાતચીતમાંથી બાપા શીખવાતું જન્મું. સ્વીન્દનાચની કવિતાતું પાન કરવા માંડ્યું. દિવેન્દલાલનાં નાટકોને આસ્વાદ સેવા માંડ્યો. જંગાળી રંગમુખિ વિકાસ પામેલી. નાટકો જેવાની તક લીધી. દર રવિવારે બ્રહ્મોસમાજનાં પ્રવચનો થાય. મધુર સ્તોત્રો ગવાય. મેઘાણી ત્યાં નિયમિત જાય, સંસ્કારિતાને પહોંચિત કરે.

૧૯૧૯માં જીવજીવિતભાઈને ધંધા અંગે વિલાયત જવાનું હતું. સાથે જનારા ભાઈને અગવડ આવી ઊઠી. છેલ્લી ધડીએ ઝવેરચંદ્રભાઈને સાથે જવા કહેવામાં આવ્યું. વિકાસતમાં ત્રણ માસ રોકાયા. જીવજીવિતભાઈની તમિયત સારી ન રહી. મેઘાણીએ એમની સારવાર કરી. ધંધાના કામ સિવાયના સમયમાં લંડનનાં સ્થળો જોયાં, કૅમ્બ્રિજ જઈને. મિત્રોને મળી લીધું.

પાછા આવ્યા પછી બે વરસ કંપનીમાં રહ્યા.

અને વર્ષાની એક સાંજે વતનનાં ગોધલુની રોકરીને ગંભીર અવાજ આવીને કાને અથડાતાં નિષ્કૃંપ કરી લીધી : 'હું આવું છું.'

સાડું થયું કે દૂર કલકત્તામાં રહે રહે વતનની આ ખેંચ અનુભવી. એ કેટલી તીવ્ર છે, સાચી છે એવું માપ, સૌરાષ્ટ્રમાં રહે રહે જ એને અત્મસમર્પણ કયું હોત તો, પૂરું નહિ નીકળી શકત, સાડું થયું તે દુન્યવી સફળતા-સફળતાની શક્યનાઓ-જોઈ લીધી; દુન્યવી સફળતાનું મોં જોયા વગર જ આવો સાહમનિષ્કૃંપ કરી બેઠા હોત. તો જિંદગીમાં પાછળથી દુન્યવી આસ્વાદોના ઓરતા રહી જત. સાડું થયું કે લોકસાહિત્યના સંસ્કારો પર અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, જંગાળી સાહિત્યનો પુટ લાગ્યો. નહિ તો સેંકડો સરસ્વતીપુત્રો-આરણ્યો સૌરાષ્ટ્રમાં હોવા છતાં દજ સુધી લોકસાહિત્ય નવા યુગનો સમાદર પામ્યા વગરનું રહ્યું હતું એ સ્થિતિનો અંત કેમ આવત ? અને સાહિત્યજીવનનો સ્વીકાર કરવો નિર્માયો હતો તો સંભારી કપરી શાળામાં ધડાયા પછી એ સ્વીકાર્યું એ પણ જદુ રૂં થયું. વેલિયાની જોમ કંપલાવ્યું હોત, તો એમાંથી નીપજતી શકાઈત પણ ભાગ્યે જ આકર્ષક નીવડત.

આમ, ૧૯૨૧માં વણિકપુત્ર બ્રાહ્મણત્વના રંગે રંગાઈને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ્યો.

મંથનોમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં જવાનો નિષ્કૃંપ એક તારુઓ ને એને અમલમાં મૂક્યો એ જ, બાપા દજ મંથનદશા ચાલુ જ હતી. દજ પણ જીવનને છેક જીવે, કેવોય, ધાટ મળ્યો હોત. '૧૯૨૨મા હું દિશાચત્ર હતો. કલકત્તાની નોકરી છોડીને કાઠિયાવાડમાં આવ્યો હતો. સિદ્ધર થયું હતું. ખેતીના કિધામા ગયા. વ્યાપારી સ્વજનો વ્યાપાર તરફ ખેંચવા લાગ્યા. દેશી ગળાડાંની નોકરી પણ જાડુ દૂર નહોતી. મડુ કાઈને ભાંગ્યાના બેડુ જેવી શિક્ષણની નોકરી નો સામે ઊઠી જ હતી.' હા, મનાનપત્ર દાખરેકેજે જ રી નિર્માત્રણ આપ્યું હતું. પણ મુખ્ય નજર ખેતી

ઉપર મંડાઈ હતી. દરબારથી વાજસરવાળા કહે છે : ‘અમે ચારેય જણાએ જિંદગીભર સાથે રહેવાનું ને આશ્રમજીવન ગાળવાનું નક્કી કરેલું.....ઝવેરભાઈ સાહિત્યની અંતે ખેતીની પ્રવૃત્તિઓ કરે, ગિરધરભાઈ વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિ કરે, ગુલાબચંદ્રભાઈ કેળવણીનું અને હું એ ત્રણેયને પૂરક એવું કામ કરું-આમ અમે ચારે જણા ભેગા રહીએ. અમે આખી યોજના કાગળ પર પણ ઉતારી, નક્કીતોયે મૂક્યો. પણ ખેતી કરવામાં અમને કશી આવક ન દેખાઈ. ઊલટાનું એમાં ઘસાવાનું સાચું. આમ છતાં અમે અમારી યોજના માટે મક્કમ હતા. પણ એ પછી યાદ નથી આવતું કે આ શ્રમજીવી જીવન જીવવાની આખી યોજના કેમ પડી ભાંગી.’ મિત્ર લાલચંદ વેરા ખાદીબંડાર ચલાવતા હતા, તેમને મેઘાણીભાઈ કહે : ‘આ ખાદીમાં પણ પડવા જેવું છે, પણ ખેતીમાં જ પડું તો !’ વળી જમીન, ડોંઢાંખર, ઘાસનીરણ વગેરેના હિસાબને કાગળિયો કાઢીને કહે : ‘આ ખેતીનું કંઈ સરાડે ચડે તેવું નથી. કેવળ ખોટનો ધંધો છે. બે પાસાં સરખાં થાય તેવું નથી.’ વળી રહીને કહે : ‘આપણે શેઠ અકકેક ધર દુંદીએ અને રંટિયાનું રહસ્ય સમજાવીએ તો કંઈક કામ થાય ખરું.’

આ મંથનસમયમાં બે વાત બની. બીતરની ગોંચમાં શેઠવકાળથી લોકસાહિત્યનાં રસઝરણું વણાં કરતાં હતાં. ‘એ પ્રવાહોને કળનાર પાણીઓ ૧૯૨૨માં’ મળી ગયો. કલાપીના બાલરનેહી, સાહિત્યરસિક, ધર્મપ્રિય અનુભવી સજ્જન હડાળાદરનાર વાજસરવાળા કથાવાર્તાના કોઠાર સમા ગઢવી સામંતભાઈને સંભારી સંભારીને પોતાની શાંત શૈલીએ ચાંગડા ભૂતની, ચાંપરાજવાળાની, એવી કંઈ કંઈ વાર્તાઓ કહે, હુકા ટાંકતા જાય, અને એમ મેઘાણી માટે નિર્માયેલી દિશાનું ઉદ્ધાટન કરવાનું મુખ્ય નિમિત્ત બનતા જાય.

ખીછ વાત લમતી. આજ સુધી આ યુવક લમતી દૂર શી રીતે રહી શક્યો એની જ નવાઈ લાગે. પણ હવે સગાઓએ બરાબર પીછો પકડવા માંજો. ભાઈ કહે : ‘હું તો ખેતી કરવાનો છું. મારે તો ખેતરે બાત લઈને આવે એવી વડુ જોઈએ.’ વડીલ મિત્ર ગુલાબચંદ્રભાઈ વખા-રિયાએ ક્યેકઝે એમને પલાલ્યા. મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્ર આવતી વખતે પોતે ‘એન્ડ-લ દલામાં’ જીવવા માગે છે એમ લખ્યું હતું. લખ સાંભળું એમનું વલણ કુદબોને ને નવા સાધીતે પોતે સુખી કરી શકે કે કેમ એવા સંદેહ-એવા ભય-ને લીધે હોવાનો સંભવ છે. એવામાં જીવપુરના એક ખાનદાન કુટુંબની, મુંબઈમાં ચારાચંચ અંગ્રેજ ધોરણ સુધી ભણેલી, કન્યા બેન દમયન્તી મારે તેના મામા-વડવાણમાં પહેલે દરે જામ રણજીની વિકેટ ખેરવનાર અચ્છા ક્રિકેટર અને એન-નીના ઉચ્ચ અમલદાર શિવલાલ ગોસલિયા-એ હડાળા દરબાર આરક્ષ પુછાવ્યું. નાનાં બહેન લાભુ કાયથી મરણપચારીએ પજાં દનાં. ‘તારાં લખ જોઈને હું જાઈ એ મારી આશા પૂરી કર,’ એવી એની અતિમ માગણી હતી. મિત્રા કન્યાને જોવા જીવપુર બિપજા. લખ લેવાયાં. સાદ-ઈથી છતાં ઉદ્ધાસથી લખ બિગલાયાં. ઘેર પહોંચ્યા પછી નવવધૂ મમદા મિત્રોના આમકથી ‘ચામે, દાદાદાના દેશમાં’ એ ગીત વરગાજાએ ગાયું.

બેન-થોડા દિવસમાં જ ગુજરી ગયાં. મેઘાણીને ગુલાબચંદ્રભાઈનાં પત્નીએ આગ્રહ કરેલો કે નોકરીવશાત્ દોઢાં મહિના તેઓને પ્રાંતસાહેબ સાથે રખડવાનું હતું તેમાં આ નવજન્મી પથુ જોડાય. મેઘાણી કબૂલ થયા. માણાવદર, જૂનાગઢ, ચાણાદેવડી, વડિયા, જેતપુર, કુંઠાવાવ, ચીતળના મુકામો નકી થયા હતા. ગુલાબચંદ્રભાઈ કહે છે કે આમાં કોઈ રાજ્ય એમની પસંદગીમાં આવે કે કોઈ રાજ્યની પસંદગીમાં તેઓ આવે એવો અરપણ આરાય પોતે સેવી રહ્યા હતા. પથુ મેઘાણીને 'દાદાજીનો દેશ' આ મુસાફરીમાં સહેજમાં લાખ્યા જેવું થયું. જેતલસરથી ભાવનગર જતી રેલવેની બંને બાજુએ જે કાઠી રાજ્યોનાં ઝૂમખાંઓ જાગ્યાં છે તેનો તેમણે સુદર અહેવાલ 'મોતીની ટગલીઓ' નામે લેખમાં, આ મુસાફરીને પરિણામે, લખ્યો. 'અમર રસની ખાલી' અને 'ચોરાનો પોકાર' લખાયાં. 'ચોરાનો પોકાર' નવ મામ પહેનાં નીકળેલા 'સૌરાષ્ટ્ર' પર મોકલવાનું કંઈ ધડીએ સજાયું, એ ધડીએ મેઘાણીનો જીવનક્રમ આંકી દીધો. તંત્રી અમૃતલાલ શેઠનો પત્ર આવ્યો. મેઘાણીને મળવા તેઓ. મળ્યા ને માંસિક ૭૫ રૂપિયાના પગારે 'સૌરાષ્ટ્ર' ના તંત્રીમંડળમાં લખલ થયા.

જગમગમા હતા ને ટાંગોરના 'કયા ઓ કાઢિની'નો 'કુરબાનીની કયાઓ' નામે અનુવાદ કરેલો તે 'સૌરાષ્ટ્ર' તરફથી પ્રગટ થયો. આ મેઘાણીનું પ્રથમ પુસ્તક. 'ડોશીમાની વાતો' તેવાર હતું તે પથુ પ્રગટ થયું.

શુક, શનિ ને રવિ : એ ત્રણ હતા પુસ્તકલેખનના અને સોરઠી ગીતો-કથાઓને ગોતવા જવાના પ્રવાસદિવસો. મેઘાણી મિસર, કાસ્તિયા, આયતેન્ડ અને હંજેરીનાં પ્રેરક ઇતિહાસપુષ્પો આ સમયમાં આલેખતા, દેશના નરવીરોની ચરિત્રમાયા પીરમતા, જંગાળીમાંથી અનુવાદ આપતા. પથુ ગિરનારના શિવરાત્રના મેળાની કદાણી સાંભળે ને એમણે લેખ લખ્યો ન રહે. 'એક કોર આપણા જગમગ ગામનો છુકમાનભાઈ વોરો અને બીજી કોર જરડાના જરખલા ગામની અઢીખમ મેરાણી : એ માનવિયુંના મેળા અને એની વચ્ચે આ વોરો ને આ મેરાણી ત્રણત્રણ દિવમ સુધી મામ-મામા દુદાસોરઠો લવકારો.' મેઘાણી દિવસની કામગીરી પતાવી રાતની મુસાફરી કરે, સવાનું ને પંથ કાપવાનું એમ 'એક પંથ દો કામ' પતાવે. વચ્ચે યાકાપાકયા કોઈ હળવળા ખેડુ કે જરડાના ગોવાળના કંઠમાંથી ઝરતા દુદા ટપકાવી લે "અરે જાણ, આ તો અજડવાણી : આ અમારો ગડાપેવાં : તમને સુધેલાને આમાં શે રસ !" સાચા પાઠ મેળવવા અનેક વાતડાણાઓને પંખાળતા પડે. એકવાર જગમગમાં લોકગીત ગાયેલાં ત્યારે જહેને ઓસરી અને ધરમાં બેઠી ઠી-ઠી કરતી હતી : 'દવે આવાં તો અમે ધણાંય માંભજ્યાં છે. નવું કંઈક ગવરાવો.' મેઘાણીને નવાં ગાવામાં કાંઈ લેવા જવું પડે એવું ન હતું. પથુ એમનાથી કહેવાઈ મધું : 'તમને આજ નહિ મમજવ, પણ દવે પછીની પેઢીને-સિદ્ધિતોને આ જુધું ગમી જવાનું છે. થોડી રાહ જુઓ.' મેઘાણી ભાવનગર જાય, મિત્ર અમૃતલાલ દાણીનાં પત્ની જવાબદેન પામે ગીતો ગવડાવે ને પોતાના મળામાં મેમાડે, 'રહિયાળો રાત', 'દાલરડાં' અને 'ચૂંદડી' ના સંમંદો તેવાં થયા માંજા.

વડિયાના મિત્ર હાથીબાઈ વાંક અને એમનાં પત્ની પામેથી અને દડાળેથી પણ એમાં સામગ્રી ઉમેરાતી ગઈ. દરબાર વાજસરવાળા કનેથી અને ગઝુબાઈ ચારણ પાસેથી મળેલી કપાઓમાં બીજી ઉમેરાઈ અને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' ના પાંચ ભાગે, 'સોરઠી જહારવટિયા', 'સોરઠી સંતો' વગેરે આકાર પામ્યાં.

૧૬૨૬ : 'એથે વળે' એ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પત્રસંપાદનમાંથી શુકિત આગી, કેમકે એની અંદર આવશ્યક લેખાતા મતામરેડા, દુરામરેડા, પૂર્વગ્રહો ને દાએબર્ષા આવેગોને સહેવા જટલું પાકું રીઢું મારું મનોબળ ન બની શક્યું. વેરાનમાં વંદોળા અને આંધીઓ વધતાં જતાંતાં. પ્રચારલક્ષી, કેવળ વિદ્યાતત્ત્વ પ્રચારલક્ષી વિચારલેખાનલની રોચની વધુ ને વધુ આંખો આંજતી હતી. મેં મારી સાહિત્યદીવી લઈને છુદી વાટ ઝાઢી. એ ઝાંખી બધીએ અને દિશાદોર ચૂકવા દીધા નથી. મારાં ગીતો, વર્તોઓ અને વિવેચનોનાં નવાંનવાં ફૂટે જતાં ચાંદરણાં પશુ મને એ ઝાંખી બત્તીએ જ દશન દેરાવ્યું... એ બત્તીને ચેતાવનાર "સૌરાષ્ટ્ર" ના પત્રકારત્વની સાહિત્યરંગી જ્યોત. જગસરોમાં ૨૨માં એકવારે કૃષિભાઈ ને બંને હિંદોળા પર ભેંકેલા ને પાણિપારાના ગોળામાંથી અમલું પાણી દીપેદીપે પડતું હતું ત્યારે મેંદાણીથી હૃદયાર ચર્ચા ગયો હતો : 'ભાઈ, હવે તો આ પાણીનાં ટપકતાં દીપાંઓ પશુ કાવ્યમગ્ન ન માટે પ્રેરણા આપે છે.' હમણાં જ ભાવનગરમાં મિત્રોએ શરૂ કરેલ મહિલાવિદ્યાલયમાં શનિરવિષે પોતે વચન પ્રમાણે પ્રવચનો કરવા જતા, પશુ હવે ભાવનગર વસવાટ કર્યા પછી મીનરની એ સજ્જતાને અશ્રુતલાલ દાણીએ વેગ આપ્યો. "મારી કાવ્ય-સજ્જતાનો રોષ સીધીસીધો સપ્તેત્સાદભાવની જોખમઝરી બુમિમાં પડતો બચી ગયો અને નિસર્ગલક્ષી બાળગીત, કુમારગીત તેમ જ દામ્પત્યગીતની કચારીમાં રોપાયો એ સ્વ. દાણીના પ્રતાપ. પત્રકારિત્વથી હું ત્યારે... આધો ખસી ગયેશો હતો. 'કિલ્લોલ', 'વેણીનાં ફૂલ' નો ફાલ એટલે જ સંભવિત બન્યો. સપ્તઆવી ઉગમ તો પછી, ફરી પત્રકારિત્વમાં જિતયો ત્યારે, '૨૯', '૩૦નાં વરસોમાં 'જગો જગના હુધાત' અને 'કવિ, તને કેમ ગમે ?' એ અનુક્રિતિઓ વડે 'સૌરાષ્ટ્ર' સામાહિકના પહેલા પાનાને શણગારવા માટે થયો." બંને પ્રકારની રચનાઓ તરત દોહાહેવે વસી ગઈ.

૧૬૨૮માં લેકઝાહિત્યના સંરેષર એકાણી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રના પ્રથમ અધિકારી થયા. ૧૬૨૯માં સ્વ. ડૉ. સર જીવણજી મોદીના પ્રમુખપદે જ્ઞાનપ્રમારકમંડળીના આગ્રયે સુંબઈમાં લેકઝ સાહિત્ય ઉપર છ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. (૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહસંગ્રામ વંખતે એમણે 'સિંધુડો' આપ્યો. સરકારે એ જપ્ત કર્યો.

નથી નવધું ગમારે પંથ શી આફત બહી છે,
ખબર છે એટલી કે માતની હાલ પહી છે.

— એ શુકિતજીને અનેક કુવકલ્લદ્યો એ મમયે રટતાં હતાં. મેંદાણી સંત્યાગ્રહ ચરૂ થયા પછી ૨૧મા દિવસે જોળાદ પાસેના મીકાસત્યાગ્રહ જોઈ પાછા વળતાં જરવાળાના આગેવાનો ગિરફતાર થયાવું જાણી તેમને મળવા ગયેલા.) ઉરચેષ્ટરની નબર એમની ઉપર પશુ હતી. ગિરફતાર કર્યા.

મેઘાણીએ કહ્યું : 'Thank you !' (તમારો આભાર !) દમવન્તીબહેને 'મન્દિલામ્ મિન્દાબાદ !' ની ગળનાથી પતિની ગિરફતારી વધાવી લીધી.

આ ગિરફતારી અંગે, વોરંટ બેઠાણીના નામનું હતું ને પોલીસે મેઘાણી વાંચ્યું ને મેઘાણી ને પકડ્યા એવી રસિક કલ્પના છે, પણ પોલીસની આવડત એથીય વધુ હતી. હેડ કોન્સ્ટેબલે જુથાની આપી કે તા. ૨૫ મી એપ્રિલે મેઘાણીએ જરવાળામાં જંગી સભા આગળ ભાષણ આપ્યું હતું : એમણે કહ્યું હતું કે ગાંધીજીને સંદેશો દુર્લભ આવ્યો છું. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે સરકાર ને યોગ્યે બેસી લોહી પીવું છે.' નિવેદનમાં મેઘાણીએ કહ્યું : 'જરવાળામાં મારી જિંદગીમાં મેં જે ભાષણ કહી કહ્યું નથી, એ ભાષણ ઉપજાવી કાઢવાને અને એ ભાષણની પ્રતિ અને બક્ષવાને મમત' ભેળું પોલીસ ધરાવે છે એ જાણી તેને દુર્લભ અભિનંદન પાઠવું છું. જાહેરને એ જાણીને રમૂજ થને કે જે દિવસે અને જે કલાકે મેં જરવાળામાં ભાષણ કર્યું તદ્દોમન મુખ્ય છે એ દિવસે અને એ કલાકે દુર્લભ રાષ્ટ્રપુરમાં મારા ઘરમાં ધસધામટ જઈતો હતો.

"યુગજૂની યૌવ" અને વીરની બુમિએ-મારા પ્યારા કાર્ટિવારે આ ધમધમમાં તેનાં પ્રિય-તમ પુત્રપુત્રીઓમાંથી વીણીવીણીને સુંદર શાવ મોકલી આપ્યો છે અને એ રીતે મારી શ્રદ્ધાને સાચી પાકી છે તે જોઈ મારું હૃદય ગર્વિત-માદમાં નાચે છે. તમારાથી અને ફાંસીના માચડાની ભેટ થઈ શકતી હોય તો દુર્લભ વધાવી લેવાને પણ તૈયાર છું. એ બેઠને દુર્લભ મારું પરમ સૌભાગ્ય-સુમશ્ય."

પકડાવા પહેલાં વાઈસરોય લોડ અરવીનને મોકલવા ધડેલા કાગળમાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું : 'યોડા જ દિવસ ઉપર એક યુગગતી કવિ જે ખરો વીર છે તેને અમલદારોએ જુઠા કીત્તા ફરેલા પુરાવાને બગે મળ કરવામાં આવી, જે કે તેણે આગદપૂર્વક જણાવ્યું કે જે સમયે તેણે યુને કર્યું કહેવાય છે તે સમયે તો ને બીજો જ રથજે ધસધસાટ જઈતો હતો.' (નવજીવન : ૧૧-૫-૩૦)

(એ વરસની મળ થઈ દળરોની મેદની મળી હતી. મેઘાણીએ આઈરીશવીર મેકરવીનીની 'દળરો વરંની જૂની અગારી વેલાઓ' - એ પ્રાર્થના માર્ગ ન્યાયાધીશ હંમાણીની આંખો પણ આંસુથી છલકાઈ.)

માનરમની જેલમાં સરકારમી, અખ્યામમાદેન, મહાદેવભાઈ આદિનો મદવામ હતો. મુલાકાતને દિવસે શ્રી દમવન્તીબહેને મળવા માટે દૂધમાળા સાથે અભિસાર દત્તા કવિનું રસિક વખત મદલેલવાગી શ્રી ગમનારાયણ વિ. પાઠકે ('ગેવનાં કાવ્યો' માં) કયું છે :

"કાઈ કહેશે :

યુવાન ક્યાં સિધાવતો હતો ?

ખોવાનેથી વીજળીની યોધમાં

મેમમંદગી હોય જતા એકલ મેપ સમે,

મેપરમાય યુવાન જતો હતો.)

હોજના અને નળના લાભ,
એમ બન્ને પાળ્યાં નાહો છે.
બન્નેવાર તેણે ગોદરેજનો સાચુ દીપો છે.
બન્નેવાર તેણે હનગદનો દાપ ફેરવાવ્યો છે.
બન્નેવાર તેણે આર્તિદેવ આંખે અંભયું છે.
બન્ને કાંસકે તેણે વાળ એળવ્યા છે.
અને એભવાં એભતા

કાઠિયાવાડી કનજલરવામ કાનશિયામા
પખવાડિયે પખવાડિયે અંકે વધતો,
સાતમે સફેદ વાળ ચડેા છે.
દેવે દીપલ કાઠ પ્રતિભાશાળી કવિ,
નૂના લોકસાહિત્યની શૈલીમાં
નવીન અસહકારના ભાવ ગ્રંથે તેમ,
આધુનિક ચર્ચા અને બનામી અંગેલ કૃતો સાથે,
તેણે ગ્રાચીન શિરીષાને ગૂંથ્યાં છે.
કૃલમાળા સંતાડી, પ્રગલ્ભ પણ ચરમાતો,
સુખી પણ દુઃખી, આશામયો પણ નિરાશ,
તે દીન પણ ઉત્સુક પમલે આવે છે.

નળને દમવન્તી મારે
એ મમગીની ચર્ધ નથી,
દુઃખગતને શકુન્તલા મારે
એ ઉત્સુકતા ચર્ધ નથી,
અનુનને દ્રોપદી મારે
એ ચિંતા ચર્ધ નથી,
તે ચિંતા, તે ઉત્સુકતા, તે મમગીની,
તેની આખમાં ભરી હતી.

તેના લઘવાસીએને પ્રશ્ન થયો,
કહેશો-કેઈ કહેશે
કુવાન કયાં સિધાવતો હતો ? "

(નેલમાં શ્રી દેવદાસ ગાંધીએ જૂની સંવલ રીડરમાંના Mrs. Lacosteના 'Somebody's arling' તરફ ધ્યાન દોરતાં, પ્રસિદ્ધ 'કોઈના લાડકાનો' સ્વાયુ. નેલમાંથી ખીછ નેલમાં ને છૂટનારનો આરંભ જ્યારે પ્રજામાં એ ભેતભેતમાં પ્રસર્યું અને શોકજ્વલે વસી ગયું.)

'૧૯૩૧માં ગાંધીજીએ છેવટે ગોળમેજીમાં જવાનું સ્વીકાર્યું' ત્યારે મેધાણીએ 'છેલ્લો કડોરી રોતો આ પી નહોતો ગાયુ' લખ્યું.) આગળો પૃથ્વી સ્વાદેશવાર્ધ ૨૦-૯-૧૯૩૧ના 'નવજ્યોત'.

માં લખે છે : “કુડીઅંધ તારી અને કામળો આવેલા હતા તે વાંચવા માંડ્યા. વાંચી રહ્યા બા-
 મેધાણીનો ‘હેલ્થો કટારી’ બાપુના હાથમાં આવ્યો. બાપુ કહે : ‘મારી સ્થિતિનું આમાં જે વધુન
 થયું છે તે તફાન સાચું છે.’ મીરાંને કહે : ‘એનું બાપાંતર મહાદેવ કરશે, પણ એનું કાવ્ય અને
 એની બાપા તને શી રીતે આપી શકશે ?’ (મેધાણીના કાવ્યને વાંચતાં તો જાણે મેધાણીનો આત્મા
 ગાંધીજીના છેલ્લા પંદર દિવસનો સતત સાક્ષી રહ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે.) ૧૧મી ઓગસ્ટે
 હોટ્સન સાહેબનો કાગળ આવ્યો ત્યારથી માંડીને તે રહમીએ સિમલાથી નીકળ્યા ત્યાં સુધીનું દરેક
 પગલું જાણે મેધાણીજીએ ક્યાંક છુપાઈને-પેલી આપણી પ્રાચીન વાર્તાઓનો અધારપછેડો ઝોડી-
 ને-જેવા કાપું હોય એમ લાગે છે... (બાપુની સાથે રહેવાનો લઘાવો જેને નથી મળ્યો પણ જેની
 અહમ્મત કલ્પનાસક્તિ બાપુને રમેશભ ઝોળખી મઈ છે એવા કવિએ બાપુનું શાશ્વત ચિત્ર
 આલેખ્યું છે.” હવે પછી મેધાણી ‘રાષ્ટ્રીય દાયર’ તરીકે ઝોળખાયા.)

(૧૯૩૨ના સત્યાગ્રહમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ બંધ થયું. ઊપખાનાને ચાલુ રાખવા મિત્રોએ ફેશ્નઆરી-
 માં મુખ્યત્વે સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું સામાજિક ‘ફૂલછાજ’ પ્રગટ કર્યું. મેધાણીએ ‘ચિંતાના
 અંજારા’ની દ્વંદ્વી વાર્તાઓ એમાં આપી અને ‘જેલો ઓફિસની બારી’—એ અનોખી સ્મરણ-
 માળા અને ‘સોરઠને તીરે તીરે’ આલેખવા માંડ્યા.)

(બોટાદમાં જઈને વસવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધર બંધાવ્યું. ત્યાં ૧૯૩૩માં મેધાણીના જીવનને
 કારમે આધાત પહોંચ્યો. એમનાં પત્નીએ અગ્નિસ્નાન કર્યું. સૌરાષ્ટ્ર છોડીને બાળકોને લઈને એ
 મુમર્છ ગયા. પોતે કહે છે : “‘ફૂલછાજ’ને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના રાજરંગમાં અપકોળાવાવું હતું. જે
 ખસી માગે’ આપ્યો. કાળસંયોગે મુમર્છ લઈ આવ્યા... જીવતર પૂરું એક હિમ પડ્યું હતું.
 આંગળાંનિય એ હિમે ઘિન્નભ્યાં હતાં. એ હિમ હપર મિત્રોનાં સ્નેહકિરણો અમકતાં રહ્યાં, ને ફરીથી
 મારાં છૂટાં થયેલાં આંગળાંએ કલમ લીધી. ‘પ્રતિભાઓ’ ને ‘પલ્લારા’ની વાર્તાઓ લખી.” મુમર્છ
 માં સિનેમા જેવા મળે તેવું આ સાહિત્યિક ફળ. મેધાણી સિનેમાના ધંધાનાં બારણાં ઠોકે છે
 ‘એવી વાતમાં વિફળિત હતી. મારાં ગીતો અને કથાઓને મારા જ કંઠથી પદો પર ઉતારવાનો એક
 પ્રયોગ, એક ક્લિસેાજ ચિત્રપટકાર સ્નેહીની જેડે વિચારી રહ્યો હતો પણ આજે તો એ વિચાર
 અમરશ્ચંદ્ર પર છે.’

(દરમ્યાન શ્રી અમૃતલાલ શેડે ‘જન્મભૂમિ’ શરૂ કર્યું. “દેશમાં તને નહિ ગમે, આંહી
 કામે લાગી જા, કહીને એમણે મને જન્મભૂમિના દૈનિક સંપાદન પર જોડ્યો. એમાંય એમણે મારી
 ઝીણી બતી અનુવાણી શરૂ તેટલા પૂરતો જ સાહિત્યપૂણે પકડવાની અનુકૂળતા કરી આપી.”
 ‘કલમ અને કિતાબ’નું સાહિત્યપાત્ર ચલાવીને મેધાણીએ લેખક અને વાચક બંનેને ઉપકારક
 ‘એવા સજીવ વિવેચનની નદી જ પ્રચલિકા આપણે ત્યાં આરંભી. સાથે જ ‘નિરંજન’, ‘સોરઠ
 તારાં વડેતાં પાણી’ આદિ નવલકથાઓ લખતી શરૂ કરી અને શેણી-વિજયજીની વારતા, કોઈને
 લાગવાયો, તને આપણી લાલપ ક્યાંથી-વગેરેની રેકડો ઉતારવી.)

૧૯૩૪માં તેમજના પંડિતશિરોમણિ દીક્ષિતાચાર્ય હરિદ્વર સમાં અને વિદુષી માતા દુર્ગાદેવીનાં વિધવા પુત્રી શ્રી ચિત્રાદેવી સાથે મેઘાણીએ ફરી લગ્ન કર્યાં. તેજદરબાર છોડી મુંબઈ આવી વસેલા અને લાખોની પૂંછ વેપારમાં ખોઈ મેડેલા પિતાની પુત્રી ચિત્રાદેવીનાં પ્રથમ લગ્ન બાર-તેર વરસની ઉંમરે થયેલાં અને જે વરસમાં જ એ વિધવા બનેલાં. ૧૯૩૩માં ધરવડા જંગલમાં તેઓ શ્રી વિજયાબેન દુર્લભજી પરીખ સાથે હતાં અને તેમની મારફત એ મેઘાણીના પરિચયમાં આંધ્યાં હતાં. સ્વ. ડૉ. ધનલાલ મેઘાણીએ અભિનંદનનો, મેળવડો ચોખવા તૈયારી કરી. મેઘાણીએ એમને શેકપા: 'વનલાલભાઈ, મેં કોઈ સુધારક દૃષ્ટિએ આ પગલું નથી બધું.' અને અમારી સગવડનો જ વિચાર કર્યો છે.'

૧૯૩૬માં 'ફૂલછાજ' બંધ થાય એવો સંભવ ઊભો થયો. નેતુ-સો જેટલા કારીગરો બેકાર બને. મેઘાણીભાઈ તંત્રીપદે આવે તો નાવું તરી નાચ એવું કલ્પવાયું. મેઘાણીને સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિનું ખેંચાણ ફરી બળવત્તર બન્યું જ હતું. મુંબઈમાં ઊછરેલાં શ્રી ચિત્રાદેવીને કંઠાય અનુકૂળ ન પડે. પણ આપું કુટુંબ બોટાદ જઈ વસ્યું. રોજ ગાડીમાં મેઘાણી રાણપુર આવે. 'ફૂલછાજ' મેઘાણી-નો હાથ અડતાં ઉત્તમ ગુજરાતી સાપ્તાહિક બની રહ્યું. બેટપુસ્તકો તરીકે 'વેવિશાળ', 'તુલસીકાંતાર', 'સમરાંગણ', 'રામગાજળિયો', 'પ્રભુ પદાર્થો', 'જય ગુજરાત' આદિ નવલકથાઓ લખાઈ.

૧૯૪૧માં શાન્તિનિકેતન જવા નિમંત્રણ મળ્યું. આઠ વરસ પહેલાં મુંબઈમાં મેઘાણીએ કવિવરે રવીન્દ્રનાથ પાસે લોકસાહિત્ય માટે સમય માગ્યો હતો. અરવો કલાક મળ્યો હતો. કવિવરે કહ્યું: 'દિલગીર છું કે આઠ વાગે આપણે પૂરું કરવું પડશે.' ધડિયાળ સામે જોઈ આઠ વાગે મેઘાણીએ ગાવાનું ચંભાતી રંગ માગી. ટાગોરે સાંભળ્યું જ ન હોય એમ આંતરપ્રાન્તીય લોક-સાહિત્યની ચર્ચા આંતરરાષ્ટ્રીય લોકસાહિત્ય તરફ વાળી. સરોજિનીદેવી આંધ્યાં. રંગ જોઈને બોલ્યા: 'હું તેમની તરફેણમાં રાજનામું આપીને ચાલી જાઉં છું.' સહેજમાં એ કલાક થઈ ગયા. કવિવરે શાન્તિનિકેતન આવવા આગ્રહ કર્યો. પાછળથી શ્રી નંદલાલ બસને મેઘાણીના રહેઠાણે મોકલી રીતસરનું નિર્માણ મોકલ્યું. '૪૧માં મેઘાણી ગયા ત્યારે કવિવર તો ખીમાર હતા. એકલા ગુજરાતી જ નહિ, સૌં વિદ્યાર્થીઓએ એમનાં વ્યાખ્યાનોનો રસ લૂંછ્યો. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સૌને એમના સ્વભાવે ગાંડા કર્યા. કવિવરને મળવા નંદલાલ અને મલ્લિકજીએ આગ્રહ કર્યો. 'ના, ભાઈ, મારે એમની શક્તિ નથી બળાડવી.. મળે ત્યારે કહેજો કે મેઘાણી આપણું વચન પૂરું કરી ગયો છે.' ફરી આગ્રહ થયો. 'બહુ આગ્રહ હોય તો ચાલો એમની સ્થામતી(રહેઠાણ)નાં પગથિયાં સુધી જાણે મારી આવીએ.' પગથિયાં પાગે જઈને એ પાછા આવતા રહ્યા.'

[૧૯૪૧માં અમદાવાદના દિંદુ-મુસલમાન હુલ્લડ પ્રસંગે 'ફૂલછાજ' માં કાટૂન આવેલું તે માટે મેઘાણીને પકડવામાં આવ્યા. આ વખતે એમની બીતરની તાકતનાં વળી દર્શન થાય છે. શ્રી ગાપાલાય દોશીને લખે છે: 'હું prepare for the worst ની જ મનોરતિ રેળી ગયો છું.' રિયાનિક મનોરતિ જોતાં કંઠાય જેલ (લાંબી જેલ) પણ થાય. નનાઈ નહિ. પણ આપણે

માટે 'અધે એમણે તો માત્ર 'હસુંબલ રંગ' પકડ્યો હતો. હસુંબીનો રંગ લેવા આમંત્રતાં, 'દારંગાં દેખાને ડરિયાં' એમ એ યોગ્ય રીતે જ કહે છે ખરે જ, જીવનતંત્રમાં મેળ નિપજવવે એ દારંગાંનું કામ નથી, એકરંગી આત્માઓનું જ કામ છે. મેઘાણીના ક્રમણ લાગણીતંત્રે બહારનાં અને બીતરનાં વાવાઝોડાંમાં વિંઝાતાં વિંઝાતાં મેળ સિદ્ધ કર્યો હોય તો તેમાં લોકહૃદય માટે એમને જે રંગ લાગ્યો હતો તેનો ફળો સૌથી મોટો હોવા સંભવ છે.

પાછાં વળતાં ગોધણીના ઘંટડીના રણુકાર અને ગાંધારાની ગોધૂલને મેઘાણી જીવનભર વફાદાર રહ્યા છે. એ વફાદારીએ એમને એક જાતનું આત્મગૌરવ અર્ધ્યું છે. ક્યારેય પણ કોઈ ગળ, ધનિક કે સત્તાધારી રાજપુરુષની બગલમાં લપાવાનો પ્રસંગ જ, એથી, એમને લીધો થયો નથી. પત્રકાર તરીકે પોતાની પ્રિય જાહેર સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓની ટીકા કરતાં પણ કદી એ અંધકાયા નથી. અને આ જાહેર જીવનની-તેમજ સાહિત્યની-એમની ટીકાઓમાં ક્યારેય અંગત કારણુ પ્રવેશો, બાહ્ય લાભો ઉપર નજર માંડીને એ ટીકા કરે એવું બન્યું નથી. એથી જલદી, આત્મ-પ્રશંસાથી પણ એ ત્રાસતા ગયા છે. 'ફલજબ' ના એક અંકમાં એ સામાજિકની કોઈકે મુંદર કામગીરી વિષે લખાણુ છપાઈ ગયેલું જણવામાં આવતાં જ, એ જાપેલો ફરમો એમણે રદ કરાવ્યો એટલું જ નહિ, ઉપર રહીને બાળા નંબાવ્યો ત્યારે એમને શાંતિ વળી લોકહૃદય સાથેના સંબંધની પવિત્રતા પણ એ બરોણર જાળવી જાણતા. પ્રગ્નના પ્રશ્નો અંગે ટીકા કરતા 'ફલજબ' સામે જેમણે પ્રવેશબંધી ફરમાવેલી એવા સૌરાષ્ટ્રના કોઈ રાજવીઓએ મેઘાણીની વિદ્યાથી આકર્ષાઈ એમને માનભરે નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે મેઘાણીએ કહાવ્યું કે 'ફલજબ' જે હદમાં પ્રવેશી ન શકે ત્યાં પોતે પગ સી રીતે મૂકી શકે, 'ફલજબ' અને પોતે જુદા નથી. પોતે બહુ લોકપ્રિય હતા, હાથ બીડમાં હોય એવા દિવસો હીકીકે હશે, પણ 'નામ વચ્ચે નથી' એ ખુમારીથી એ વર્ત્યા છે, કદી પૈસાથી 'જલસા' કર્યા નથી.

લોકો માટેનો પ્રેમ એ 'લોકો'-'જનતા'-એવાં સત્રો ગટવા પૂરતો જ એમને માટે ન હતો, પણ સક્રિય હતો. એક લાક્ષણિક, રમજનહરી, વાત છે કે સુખે એ કોઈ પુસ્તક પણ વાંચી શકતા નહિ. પશ્ચિમના સાહિત્યની કોઈકે ઉત્તમ કૃતિ વાંચવી એ શરૂ કરે છે, પણ થોડા પાનાં વાંચી વિચારે ચઢી જાય છે; આપું આપું આપણી જાગૃત્તમાં હોય તો? પોતાના અનુભવની મદદથી કોઈકે લખવાનું શરૂ કરે છે અને પેલું પુસ્તક પૂરું વંચાયા વગરનું જ રહે છે! એ જ પ્રેમ એમની પામે વિદ્વાનો કે બેઝોનાંઓને જ નહિ પણ પ્રેસના કારીગરોને કોડબેર પોતાનાં પુસ્તકો બેઠે અપાવે છે. અને ચારણી સાહિત્યમાં જ એમને રસ નથી, કોઈ જદું ચાગ્યું વખાનો માર્યો આવે તો એને એ હેતુ-ભર્યો આવકાર એવો છે એ પેસની મદદ પણ કરે છે અને દૈનિક-બુધ્ધિ અતિયિ સમયલાન ગુમાવે તો અપ્રમાણ નથી, એના હોયથી એકદલ દુરોટપકો પરે તો અકળતા આથીઓને એશિ-યાળા રિમત સહે કહે છે. 'દયો, માર ક્યાકની વટકે વળા'.

અને આ આંદાન પગાં, રો કોકિયાં કરતા રોવા છતાં વ્યવહારુ વળિકપુત્ર મેઘાણી ગુજરાતમાં

ન પોસાય એવા સમયે પત્રકારત્વ અને વાહનમયધર્માના વિકટ માર્ગને વળગી રહ્યા અને 'આજી-વિકાસાધન માટે લોહી' આપીને પણ પ્રજાના ફંડકાળા ઉપર જીવવાવારો આવે એમાંથી બેગરી ગયા અને એકંદરે જીવનમાં ભારે મેળ સિદ્ધ કર્યો. તક મળી છે કે પત્રકારત્વમાંથી એ ખસ્યા છે; ૧૯૨૬માં 'સૌરાષ્ટ્ર' માંથી ખસ્યા, ૧૯૩૩ માં 'ફૂલછાબ' માંથી છટક્યા, ફરી ૧૯૪૫માં 'ફૂલછાબ'માંથી હંમેશા માટે છૂટા થયા, પોતાની ઉપર મદાર બાંધીને સામાજિક કાલો હોય તો તેમ ન કરવા ઉત્સાહી પુત્રને સૂચવ્યું. સુકત પરિવાજક તરીકે વિદરવાનું કદાચ એમને સીધી વધુ મનપસંદ હતું. તેમ છતાં પત્રકારત્વનો એમણે હમેશાં આભાર માન્યો છે. આવા દાખલામાં જોવા મળે છે કે મેઘાણી વિરોધી દેખાતી વગુઓમાં મેળથી-સમદષ્ટિથી બેઠા અને વર્તી શકે છે. પત્રકારત્વ વેશનસમું લાગે ત્યારે એ તત્ત 'સાહિત્યદીવી' ના અજવાળે સર્જનની કેડી પકડે છે, પણ તે સાથે એ સાહિત્યદીવી પત્રકારત્વ પાસેથી જ મળ્યા છે એ સ્વીકારવામાં એ રાચે છે. વળી દેશમાં નવા પ્રશ્નો જાગે છે એટલે એની હાકલ સાંભળી પાછા પત્રકારત્વમાં આવીને ઝંપલાવે છે, પણ પોતાની પ્રવૃત્તિને મોટાં નામ આપતાં એ ડરે છે, એને 'ધંધાર્થી લેખનકાર્ય' કહેવામાં એમને જરી-સરખો સંક્રાંત નથી. એટલું જ નહિ, એને 'આશીર્વાદ' લેખે છે કેમકે તો જ યોડુંક પણ કામ પોતાને હાથે બની આવે છે એમ એ જુએ છે. સંશોધક તરીકે શાસ્ત્રીયતાને નામે બીજા-ઓની મહેનતથી મળેલી સામગ્રી ઉપરથી લખાતા લખા લેખો એમને ન ચમત્તા, છતાં સત્યપ્રિય વિદ્વાન અધ્યાપકો કેવા હોય એની એમને કલ્પના છે અને પોતાને માત્ર 'આત્મસંકુરણ'નો જ ટુંક કહે છે. યુગલક્ષી રચનાઓ હોઈ પોતાના કાવ્યસંગ્રહને એ 'યુગવંદના' કહે છે, છતાં અમૃતલાલ દાણીની અસર નીચે પોતાની સર્જકતાનો શેષ 'રાષ્ટ્રોત્સાહની બેખમબરી જમિમાં' નહિ પણ 'નિર્સર્ગલક્ષી બાળગીત, કુમારગીત, તેમજ દુઃખત્યગીતની ક્યારીમાં' શેષાયો એમાં ઘુલસંકેત પણ જુએ છે. 'હું' કયો મોટો બ. ક. સ. ?' એમ કહીને બેઠા રહે છે, પણ કવિ કાગની સાથે પ્રેસથી રેશને જતાં વાતમાં મન ઉભાગળ રહ્યા કરે છે કેમકે લેખમાં 'સ્વીન્દનાય' ની ઈ દ્રવ્ય રહી ગઈ છે ન

[મેઘાણી મોટા સદ્ગુણી કે એમની જે અંતરની ઈચ્છા હતી તે મદદરો પૂરી થઈ. સૌરાષ્ટ્રનો સાદે એમને બોલાવી લાવ્યો, યોદ્ધા સમયમાં જ સૌરાષ્ટ્રના પ્રતીક રૂપ એ બની રહ્યા. એમનો સૌરાષ્ટ્રી પહેરવેશ, બોલી, આતિથ્ય, વીરતા, ટેક, ... મેઘાણીના સહેજ અનુભવથી પણ સૌરાષ્ટ્રનું દર્શન થતું. અને સૌરાષ્ટ્રના ગત જીવનને તો લીલામાત્રમાં એ અમરતા આપી શક્યા.] છેલ્લાં વરસોમાં રાજકોટમાં બે દહાજ માઈપુત્રોની બરીબરી સભા સમક્ષ વિનંતિ થતાં મેઘાણી સંકોચ-પૂર્વક પ્રવચન માટે બેઠા થયા. દેશના ખુલ્લેખુલ્લેથી બેગા થયેલા એ ચારણકવિઓ મેઘાણીની અખસિત વાણીમાં તણાયે ગયા. પ્રવચન પૂરું થતાં તુલક કવિશ્રી સંકેદાનુજ બેઠા થયા. મેઘાણીને કહે: શો કળજજ આવ્યો છે ! મેઘાણીએ પૂછ્યું: કેમ ? તુલક ચારણે કહ્યું: કેમ તે જોના નથી ? આ અમે બે દહાજ સરસ્વતીપુત્રો બેગા થઈએ ને એક વણિકપુત્ર બે બે કલાક સુધી અમને

કચ્છ ન જોઈ, અથવા મૂર્ખાઈભયુક્ત કચ્છ હોય એવું મને તો નથી લાગતું, પણ એ પગે ચાલતા કોઈને પણ નથી લાગતું. સૌને એમ લાગે છે કે સરના જે તપામ આપવા નહોતી માગતી તે આ કેસથી પ્રગ્મને મહેત્તે સાંપડશે. આપણી આત્મશ્રદ્ધા અને મહેત્તેની પ્રતીતિપૂર્ણ સંવાદભૂતિ-બસ, આ મત્તા કરતાં વધુ શાની આપણે બદર છે? જોખન તો શામાં નથી? Safety first-ની જ મનોદશા તો સહેલી છે. માત્ર અંતઃકરણ સ્વસ્થ છે, નિર્મળ છે, પણ મુશ્કેલીમાં ન્યાયમૂર્તિએ તહેામતનામું ઘડ્યા સિવાય જ મેઘાણીને મુક્ત કર્યાં.

૧૯૪૨ના સંઘામમાં સરકારે 'ફૂલછામ' જન્મ ક્યું. પ્રેસને નવાવવા મેઘાણીએ ફૂલછામ પ્રકાશનકેણી શરૂ કરી. સરતમાં લોકસાહિત્ય-ખંડડીને પંથ-નામે સ્વ. સ. જી. કમલાશંકર સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા આપી.

'લોકસાહિત્ય' સમાસોચન નામે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં દક્ષર વસન્તજી માધવજી વ્યાખ્યાનો એમણે આપ્યાં. આવા પ્રસંગે વક્તા, પ્રમુખ અને યુનિ.ની કોઈ એકાદ વ્યક્તિ એટલી જ હાજરી હોય એમ પણ બનેલું છે. મેઘાણીને વખતે કોન્વેન્શન હોલ પણ નાનો પડ્યો. બારીખાદણનાં કાચ તૂટ્યા. બહાર બગીચામાં માણેમાની ઠંઠ જમી. મેઘાણી માઈકનો ઉપયોગ કરવાની વિરુદ્ધ. વચ્ચે રમ્ય ગોઠવી, ઉપર ચઢીને એમણે બુકિંગ સ્પર્શે એ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

૧૯૪૫માં 'ફૂલછામ' માંથી નિવૃત્તિ લીધા પછી 'સ્વીન્ડ્રીયા' આપી, ગુજરાતમાં પરિ-ભ્રમણ આપ્યાં. શ્રી રવિશંકર-મહારાજના જીવન-અનુભવોનું પુસ્તક 'માણસોના દીવા' સર્વપ્રિય થઈ પડ્યું. ૧૯૪૬ના શ્રેષ્ઠ પુસ્તક તરીકે એને મટીકા પારિતોષિક મળ્યું. એ જ વર્ષે રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમણે એક નિખાલસ અને પ્રેરક વ્યાખ્યાન આપ્યું.

[૧૯૪૭માં 'સોરઠી સંતવાણી'ને નામે સોરઠી ભગ્નમાહિત્યના સંજોગનું પ્રથમ પુસ્તક પૂરું કર્યું, દુદાની પુરિતકા ઝાપતી હતી. સાંજે બોટાદમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોના સંઘ આગળ એને આદર્શનાં મેણા સંભળાવશે મા - વગેરે વાસ્તવશી પ્રોત્સાહક પ્રવચન કર્યું. વહેલી સવારે ગાયના નીરજી ગાટે જોડ્યા. હૃદય પર દયાળુ અનુભવનું. સત્તા આજો દિવસ બેચેની રહી. વહેલી રાતે દયારોગના દુઃખાથી દેહ છોડ્યો. ૯ માર્ચ, ૧૯૪૭.]

આખા ગુજરાતે સ્વજન શુભાવ્યાનો ખાવ અનુભવ્યો.

એમણે શારે ખુબે ગુજરાતીઓમાં મનાવેલી અંગત ગોઠની લાગણીનું માપ કાઢી રાકવાની કષ્ટનારકિત દોષ એવો મોઈ પણ મેવક આવા મૂર્ખને અવરૂપ અંજે કેટલાં બધાં ગેદીઓ-ગાંધીઓ અને અનુભવો-એ રક્તતા અનુભવી! કેટલા બધાના જીવનમાં મેઘાણી જોતપ્રોત થઈ ગયા હતા!

દુનિયા મોઈને પૈસા આપે છે, કોઈને માનભોગ આપે છે, બધાબધાને આપી કોઈને કોઈ સ્થૂં ૧૨૦૦૦ કદાચ બહુ મોંઘા પિના આપી દે છે. પણ દુનિયા પ્રેમ કોઈકને જ આપે છે. એ તે જ જીવે છે, તેની ખરે જીવે છે, પાંડી જ પ્રેમ તો નાપે છે. મેઘાણીને આટલો પ્રેમ મી રીને મળ્યો?

એનો જવાબ એમની 'લોકલક્ષ્ય પ્રમેની નિષ્ઠા' એ શબ્દોમાં રોધી શકાય. હયા-ઉકલત પ્રમાણે, અનંતમાની પ્રેરણાને વશ વર્તિને, એકવાર જે દેવ સ્થાપ્યા તે સ્થાપ્યા, પછી આહુ-અવશું જોવાનું નહિ—એવી નિષ્ઠાથી પોતે સ્વીકારેલા સ્વધર્મને મેધાણી જીવનના આસેઆસે વધાર રહ્યા હતા એમ કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્રને-સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનને-એમણે પોતાનું જીવન નિવેદિત કર્યું હતું. એના વર્તમાન જીવનપ્રશ્નોના એમણે પત્રકાર બનીને બહાપોહ કર્યો, એના અતીત સાહિત્યવારસાને એમણે લોકસાહિત્યસંશોધક બનીને સંઘરી લીધો-ઉગારી લીધો. એમને હાથે, એ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના પત્રકારનું અને લોકસાહિત્યસંશોધકનું કામ કરતાં કરતાં, સ્વતંત્ર રચનાઓ પણ થઈ આવી. સૌરાષ્ટ્રપૂર્વક 'રાષ્ટ્રીય શાયર'નું ગિરુદ પામ્યો. આ બધી જ પ્રવૃત્તિમાં લોકોની સાથે એમનો જીવતો સંપર્ક સધાયે ગયો. વર્તમાનપત્ર દ્વારા લોકોના રોજના પ્રશ્નો ચર્ચાને લોકોના માથું જીવનમાં એ જોતજોત થતા. લોકસાહિત્ય દ્વારા લોકોના સોહીમાં વહેતા આખા જીવનકાળને એ વ્યાપી વધ્યા. સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં પણ શબ્દભૂષણ જનવાણીને અને ભાવનાઓમાં મુખ્ય તો પ્રજાજીવનની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો ધળકાર, ઉપરાંત. એમને હલકલયાં બુલંદ કંઠની બક્ષિસ હતી. જૂનાં લોકગીતો તેમજ પોતાનાં નવીન ગીતો રીધાં પ્રજા સમક્ષ એ પીરસી શક્યા. આમ, વાણીના સાધન દ્વારા મેધાણી લોકલક્ષ્ય સાથે પોતાના હૃદયનું સંધાન કરી શક્યા. લોકલક્ષ્યના તાલે તાલે એમનું હૃદય નાચ્યું, અને એમના હૃદયના તાલેતાલે લોકલક્ષ્યને નાચવું સુગમ પડ્યું. એમનું અધ્યાન અવસાન થતાં એ લોકલક્ષ્ય દક્ષીણ હતું. લોકલક્ષ્યમાં મેધાણીની છબી દેવા લાઠપૂર્વક અંકાર હતી તેનો મુદ્દા બધાવ પણ એમના અવસાન પછી આવ્યો.

[મેધાણીનું જીવન પણ ખીજા સૌની પેઢે સામાન્ય માનુષી ભાવોથી રંગાયેલું હતું, અનેક વિશેષી-ભાવોની ખેંચનાથ અનુભવનું સંકલતાલયું હતું] એમની પટુરણવૃત્તિ (સેન્સિટિવનેસ) ક્યારેક દેહને વધુ પરના આળાપણા જેવી પણ લાગી હશે, જીવનનાપણી રિસાળવૃત્તિ પણ હીકીક લાખો સમય દહી દશે. જાનપણની એકલપથી વિષાદમય વૃત્તિએ કદાચ એમનો છેક સુધી ડેડા મૂક્યો નહિ હોય: એમની લીંબુની ફાડ જેવી આંખોમાં એ વિષાદની ઝળ ક્યારેક ક્યારેક બહોળી થતી એ પકડી દશે. શરૂઆતમાં જોયું તેમ, જીવનના 'દુમેળ'નું ભાન જોમને જ આંધું ન હતું. નવાઈની માન તો એ છે કે એમનું જે લાગણીનંત્ર હતું, ભાવનાતંત્ર હતું; એમાં આવો સુંદર મેળ એમણે શી રીતે નિષ્પન્નવ્યો. જે રીતે બહાણાં વસાતાં તેમાં વિષાદને બીંસવાનો જાણે પ્રયાત્ન ન થતું જ મંદગી મચી પડતી અને રંગ જનમતો. સામસાગી વૃત્તિઓના સંઘર્ષ-અધકાર અને પ્રકારની માગમારી-માંથી મેળ જન્માપવો, રંગપર્વ નિષ્પન્નવતું એ તે જ જીવનકલાનો કીમિયો છે. વિષાદમાં પ્રકારગાથેના જીવન ઉપર મેધાણી એમના વાંકટિયા વાળાથી એક લટને ફેંટામાંથી ખસાડી દેવાનું પર મેઝથી કરવા દેતા. જીવનના મૂલ્યનું અનુભવોમાંથી એમણે મેદકે સંકલિત કર્યો હતો. 'પોણાં બાવળ કેરી માગએ ધાગએ' 'ગિનિ ન મેળે ન

ક્યું જ બોલું અથવા મૂર્ખાઈબોલું ક્યું હોય એવું મને તો નથી લાગતું, પણ એ પગે ચાલતા કોઈને પણ નથી લાગતું. સૌને એમ લાગે છે કે મરના જે તપામ આપવા નહોતી માગતી તે આ કેમથી પ્રગળે મહેને સાંપડશે આપણી આત્મવ્રદા અને મહેનેની પ્રતીતિપૂર્ણ સદાતુષ્ટિ-બસ, આ મતા કરતાં વધુ સાતી આપણે જરૂર છે? જોખમ તો સામાં નથી? Safety first-ની જ મનોદશા તો સરેલી છે. માત્ર અંત કરણ સ્વસ્થ છે, નિર્મળ છે.' પણ મુક્તવશાન ન્યાયમૂર્તિ એ તહોમતનામું પ્રજા મિયાય જ મેઘાણીને મુખ ક્યાં.

૧૯૪૨ના સંગ્રામમાં મરકારે 'ફૂલછાજ' જન્મ ક્યું. પ્રેમને નબાવવા મેઘાણીએ ફૂલછાજ પ્રકાશનકેણી શરૂ કરી. સરતમાં લોકસાહિત્ય-પગદંડીને પથ-નામે સ્વ. રા. યા. કેમલાશંકર સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા આપી.

'લોકસાહિત્યનું સમાલોચન' નામે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ઠંકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો એમણે આપ્યાં. આવા પ્રસંગે વક્તા, પ્રબુખ અને યુનિ.ની કોઈ એકાદ વ્યક્તિ એટલી જ હાજરી હોય એમ પણ બનેલું છે. મેઘાણીને વખતે ટોન્ગેશન હોલ પણ નાનો પડ્યો. ખારીમારણના કાચ તુલ્યા. બહાર બગીચામાં માણુમોની ઠંક જમી. મેઘાણી માઈકનો ઉપયોગ કરવાની વિરુદ્ધ. વચ્ચે રેખા જોઈતી, ઉપર ચઢીને એમણે મુકદ્દે સ્વરે એ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

૧૯૪૫માં 'ફૂલછાજ' માંથી નિર્ણય લીધા પછી 'સ્વીન્ડરીયા' આપી, ગુજરાતમાં પરિ-ભ્રમણ આદર્યાં. શ્રી રવિશંકર-મહારાજના જીવન-અનુભવોનું પુસ્તક 'માણુસાઈના દોષ' મર્વપ્રિય થઈ પડ્યું. ૧૯૪૬ના ક્રેષ્ટ પુસ્તક તરીકે એને મનીષા પારિતોષિક મળ્યું. એ જ વર્ષે રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય-વિભાગના પ્રબુખ તરીકે એમણે એક નિખાલસ અને પ્રેરક વ્યાખ્યાન આપ્યું.

[૧૯૪૭માં 'મેરડી સંતવાણી'ને નામે મોઝી ભગ્નસાહિત્યના સંગ્રાહનનું પ્રથમ પુસ્તક પૂરું ક્યું, ફૂલની પુસ્તિકા બપોતી હતી. સાંજે બોટાદમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોના સંઘ આગળ 'એને આદર્શના મેણા સંભળાવશે મા' વગેરે વાસ્તવશી પ્રોત્સાહક પ્રવચન ક્યું. વહેલી મવારે ગાયના નીરણુ માટે જોડ્યા. હૃદય પર દયાણુ અનુભવ્યું. સત્યા આપો દિવસ એવેની રહી. વહેલી રાતે હૃદયરોગના દુઃખવાથી દેહ છોડ્યો. ૯ માર્ચ, ૧૯૪૭.]

આખા ગુજરાતે સ્વજન ગુમાવ્યાનો ભાવ અનુભવ્યો.

એમણે ચાર ખૂણે ગુજરાતીઓમાં જન્મભાવેલી અંગત જોડતી લાગણીનું માપ કાઢી રાકવાની કલ્પનાશક્તિ હોય એવો કોઈ પણ મેવક આવા મૃત્યુને અવસ્ય જ એ કેટલા બધાં મેડીઓ-જનણીતાં અને અનુપયાં-એ મૃત્યુતા અનુભવી? કેટલા બધાંના જીવનમાં મેઘાણી જોનજોન થઈ ગયા હતા!

દુનિયા કોઈને પૈસા આપે છે, કોઈને માનમોલો આપે છે, ધણાબધાને આત્મિકતા ને કોઈ સ્વૃષ્ટ વસ્તુઓ કદાચ બહુ સકોચ વિના આપી દે છે. પણ દુનિયા પ્રેમ કોઈકને જ આપે છે. એ તેજ જીવે છે, તેવની ધાર જીવે છે, પછી જ પ્રેમ તો આપે છે. મેઘાણીને આટલો પ્રેમ શી રીતે બન્યો?

એનો જ્યાં જોમની 'લોકલેખ પ્રાચીની નિશ' એ શબ્દોમાં શોધી શકાય. હયા-ઉકલત પ્રમાણે, આનંદભાની પ્રેરણાને વશ વર્તીને, એકવાર જે દેવ સ્થાપ્યા તે સ્થાપ્યા, પછી આહુ-અવળું જોવાનું નહિ—એવી નિશ્ચયી પોતે સ્વીકારેલા વ્યવસ્થાને મેઘાણી જીવનના આસરેસાસે વધાર રહ્યા હતા એમ કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્રને-સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનને-એમણે પોતાનું જીવન નિવેદિત કર્યું હતું. એના વર્તમાન જીવનપ્રશ્નોનો એમણે પત્રકર બનીને બહાષોલ કર્યો, એના અતીત સાહિત્યવારસાને એમણે લોકસાહિત્યસંશોધક બનીને સંઘરી લીધો-ભૂગારી લીધો. એમને હાથે, એ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના પત્રકારનું અને લોકસાહિત્યસંશોધકનું કામ કરનાં કરનાં, સ્વતંત્ર રચનાઓ પણ થઈ આવી. સૌરાષ્ટ્રપૂજક 'ગૃહ્યીય શાયર'નું ગિરુદ પામ્યો. આ બધી જ પ્રવૃત્તિમાં લોકોની સાથે એમનો જીવતો સંપર્ક સધાયે ગયો. વર્તમાનપત્ર દ્વારા લોકોના રોજના પ્રશ્નો ચર્ચાને લોકોના ચાલુ જીવનમાં એ ઝોતઝોત થતા. લોકસાહિત્ય દ્વારા લોકોના લોકોમાં વહેતા આખા ભૂતકાળને એ બાંધી વળ્યા. સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં પણ શબ્દભરોળ જનવાણીનો અને ભાવનાઓમાં મુખ્ય તો પ્રજાજીવનની સૌન્દર્ય ગતિઓ ધબકાગ. ઉપરાંત એમને હલકભર્યા ખુલ્લું કંઈની બહિસ હતી. જૂનાં લોકગીતો તેમજ પોતાનાં નવીન ગીતો સીધાં પ્રજા સમક્ષ એ પીરસી શક્યા. આમ, વાણીના સાધન દ્વારા મેઘાણી લોકલેખ સાથે પોતાના હૃદયનું સંધાન કરી શક્યા. લોકલેખના તાલે, તાલે એમનું હૃદય નાચ્યું, અને એમના હૃદયના તાલેતાલે લોકલેખને નાચવું સુગમ પડ્યું. એમનું અકાળ અવસાન થતાં એ લોકલેખ કંઈ જાણી જાણી. લોકલેખમાં મેઘાણીની જીવી કેવા લાડપૂર્વક અંકાર હતો તેનો સુરેખ ખ્યાલ પણ એમના અવસાન પછી આવ્યો.

[મેઘાણીનું જીવન પણ બીજા સૌની પેઢે સામાન્ય માનવી ભાવોથી રંગાયેલું હતું, અનેક વિશેષી-ભાવોની ખેંચનાણ અનુભવનું સંકુલભર્યું હતું. એમની પદ્ધતિવૃત્તિ (સેન્સિટિવનેસ) ક્યારેક કંઈને વધુ પરતા આળાપણ જેવી પણ લાગી હશે. નાનપણની વિચારગત વૃત્તિએ કલ્પ એમનો હેઠ સુધી ફેડા મૂક્યો નહિ હોય: એમની લીંબુની ફાં જેવી આંખોમાં એ વિચારની ઝાળ ક્યારેક ક્યારેક જાંતી ઘણીએ પકડી હશે. શરૂઆતમાં જોયું તેમ, જીવનના 'કુમેળ'નું ભાન એમને જ આંધું ન હતું. નવાઈની વાત તો એ છે કે એમનું જે લાગણીતંત્ર હતું, ભાવનાતંત્ર હતું: એમાં આવો મુદ્દર મેળ એમણે શી રીતે નિપજાવ્યો. જે રીતે જટિલાં વસતાં તેમાં વિચારને જીસવનો જાણે પ્રયત્ન ન હોય. મેઘાણીની રાજત નીરસ (દલ) હતી એમ કહેવાર ભાષ્યે જ કંઈ મળશે. મેઘાણીની આસપાસ તરન જ મંડળો મચી પડતી અને રંગ જામતો. સામસામાની વૃત્તિઓના સંધર્ષ-અધાર અને પ્રકાશની માગમારી-માંથી મેળ જન્માવેલો, જંગમ નિપજાવવું એ તે જીવનકાળો કામિયો છે. વિચારમાં અવકાળાચેલા જીવન ઉપર મેઘાણી એમના વાંકડિયા વાણી એક લટને ફેંટામાંથી બહાર રોકાઈ કપાળ પર મોજથી ફરકવા દેતા. જીવનના જીવન અનુભવોમાંથી એમણે કંઈક બહાર રોકાઈ કપાળ પર મોજથી ફરકવા દેતા. જીવનના જીવન અનુભવોમાંથી એમણે કંઈક અંવાદિના માગી હતી. 'ધોળાં ધાવણ કેરી ધાગએ ધાગએ', 'ગિરિમવ જોડાઓની ગાતાને

તમારી જ વિદ્યાથી મંત્રમુગ્ધ હરી દે છે, અને અમાગ આ હુકમ પણ હરી ગયા છે ! મેઘાણીએ
 તાર એટલું જ કહ્યું : હું તો તમારો દયાથી છું, વિદ્યા તો તમારી છે.

મેઘાણી એટલે સાક્ષાત્ સૌરાષ્ટ્ર. પચાસ વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રની ધરની મેઘાણીના દેહરૂપે સૌની
 વચ્ચે વિહરીને પોતાના કેવાકેવા દેવાધનકાર રેલાવી ગઈ ! એ જમિની મેઘાણીની સંચિત યથેક્ષા
 વેદનાઓ અને યાતનાઓ, એનાં લાભળ આંસુ, એની મૂંગી વીરતા, એનાં ઉન્મત્ત બલિદાન,
 એના કલાધેલા અતમખોશ-અંધુ મેઘાણીની વાણીના અપારથી સજ્જન યઈને શુદ્ધગતી ભાષામાં
 અમગપદને પામ્યું.

ગાંધીજીને, મેઘાણીના મૃત્યુ પછી સાનમે મહિને જૂનામટપ્રદરણ પ્રસંગે, ઐગણ્યમાંથી
 અનેક પત્રો મળતા ત્યારે એમનાં અતિરામી મનુષ્યેન ગાંધી (જુઓ એમની કાયરી : 'શિક્ષણ
 અને સાહિત્ય' દેષ ૧૯૫૨) કહે છે કે "કાલિયાવાડથી આવેલા પત્રો પરથી બાપુજીએ ઝવેર
 ચંદ્ર મેઘાણીને ફીક્રીક વખત યાદ કર્યા" શ્રી મનુષ્યેન આગળના ગાંધીજીના ઉદ્દગારો નાદશપણે
 મેઘાણીના અકિન્નવનુ મૂલ્યાંકન કરાવે છે : "કાલિયાવાડને ઓળખવામાં કુનેહ નેઈએ...કાલિયા-
 વાડમાં દનિદ્રાસ પડ્યો છે, નર પદ્યુ છે ગામડાંઓમાં શુધ્ધ, ભક્તિ અને નેદરિક્ષી છે. પ્રભ
 ભાણી છે શહેરનો પવન ત્યા ધૂંઓ છે છતાંય આ અસાન પ્રભમાં કળા, સૌન્દર્ય, વગેરે ધણું
 મયું છે ગજાદીપતામાં પણ તેઓ અદ્ભુત કુશળ છે એ સાહિત્યની ગાંધીભાણ પાછળ મેઘાણી ગાંડા
 દતા. જ્યારે આપું હોળામેયું વાતાવરણ હોય ત્યારે મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યવીરો ને એ
 પ્રદેશમાં હોય, તો આપું વાતાવરણ પક્ષવામાં પવટાવી નાખે. એ તો જેમ કૃષ્ણની અંમરીની
 મેઘાણી અદ્ભુત છે અને કૃષ્ણ કરતા એ અંસરીના નાદે ગાયેયું ધણુ કે ગોપીઓનું ટોણું
 કૃષ્ણની પાછળ જ હોય, તેમ સાહિત્યની આબનમાં છે પરંતુ કમભાગે આવા સાહિત્યકારની
 કિંમત અંકારી જ નથી. આપણે તેમને સમજ જ નથી શક્તા પશ્ચિમે તેઓની જે અંખના
 હોય છે તે અધૂરી જ ગઈ હતી છે અને અકાળે આ દુનિયામાંથી અલોપ થઈ હતી છે."

મેઘાણી એમના અભાવ પ્રમાણે શુદ્ધગતે પોતાને જે આપું તેથી સંતોષ અનુભવ કરતા.
 પણ ઓય મનિયા ગેહિયો એમનાં ગીતોનો ઉપયોગ ન કરી શક્યું, કાર્ક વિદ્યાસંસ્થા રેકર્ડિંગ
 મશીનથી એમના 'કંઠમાં ૫૦૦ ગીતો' દનાં તે અને એમની કાગળીતઓનાં ગીતો ઉત્તરથી
 વઈ શકી નહિ એ કાલપ દમેશ મારે ખટક્યાં કરશે એક અમેરિકન વિદ્વાન યે બાકે રેકર્ડિંગ
 યંત્ર લઈને મેઘાણી પામે જાણ્ય ગયા દતા. મેઘાણી પોતે ચંદ્ર મેઘવવાની યોગના વિચારતા
 દતા. લોકસાહિત્યના મંત્રાદ્ય કાર્ય મારે એ 'યુગનોને આદ' દેતા દતા. દને તો નવીન પેઢીએ
 જ એ કર્યાનું, અને એ રીતે મેઘાણીનું કામ ચૂકરવાનું, ગઈ છે.

પણ ગાંધીજીએ મેઘાણીની, 'કૃષ્ણની અંસરીની મેઘા' ની વાન કરી છે તેનો ભવિષ્યની
 પેઢીઓને શી રીતે ખ્યાલ આવશે ? મેઘાણી જે મધ્યમનોના અભિગ્નો પ્રભાઓ ધરાય છે તેમાંના
 એક જ એને શી રીતે અંદાજ આવશે ? મેઘાણીના નાદમયમાંથી લોકસાહિત્ય, જેમ

અને કૌમારનાં ચોક્કસ સ્વતંત્ર ગીતો, ઐતિહાસિક મહત્વનાં સંપ્રદાય ગીતો, આરેક વાર્તાઓ અને બેએક નવનકલ્યાઓ બચશે (એમી વધુ કાળની ચાળણીમાંથી જવડે જ કોઈનું બચી પામી શકે) — એટલા ઉપરથી ભાષિને, મેઘાણીમાં એમના અનેક સમગ્રલીનોને જે મદદતાનો અનુભવ થયેલો તેનો, ભાગ્યે જ આંક મળશે. મેઘાણી મોટા ગગનના આદમી દતા. છાની સિંહની હતી. આંતર-બાહ્ય અંગ્રાવાતો વચ્ચે ખીતરના આતરને એ ગળવી શક્યા—છરવી શક્યા: જનહેરજીવનમાં ખોટી બાંધછોડ કર્યા વગર પોતાને સમજાયેલા સત્યને વળગીને અણનમ બિલા દતા. ધરતીનાં માણસો વચ્ચે, એમની લાલસા હતી તે રીતે, સામાન્ય માણસ તરીકે જીવી ગયા—અને ?—અસામાન્ય મધુરપ રેસાવી ગયા.

મેઘાણી જો મૂળ યોજના પ્રમાણે ખેતીને વળગી શક્યા હોત ! હેલાં વરસોમાં વિદ્યાસંસ્થાઓ એમને લોકસાહિત્યની પીઠ સ્થાપવા નોતરતી, પણ કાર્યાવાહની ધરતીમાં આવીને પાછો રોપાશે છું તો તેનાથી દૂર થવા હવે મન માનતું નથી—કંઈને સૌરાષ્ટ્ર છોડ્યું નહિ. હેલાં દિવસોમાં ભત્રીજાની સાથે વાઢી કરવાની અને ત્યાં રહીને પ્રેસ, બાપુ, પુસ્તકો વગેરે ચલાવવાની વાત પણ એ કરે છે. ખેતી પણ આપણા દેશમાં આ સમયમાં એટલી સહેલી વાત નથી. પણ ખેતીને વળગવાનું, મેઘાણીનું સ્વપ્ન કળીજીત થયું હોત તો...તો...આટલો ધસારો એમને લાગ્યો ન હોત, કદાચ અકાળ અવસાન થયું ન હોત. મેઘાણીની જિંદગીનું હેલુ કાંઈ ગાયને નીરણું નીર્ધાનું છે એ એમની જીવનભંગની એક એપણને ફેટકું અનુરૂપ છે !

‘કૃષ્ણની બંસરીની સેવા’ આપનાર એ ‘લોકસાહિત્યવીર’ની—‘કમુખર રંગ’ના ગાયકની—આઢીલી મૂર્તિ ગુજરાતને દેયે ચિરકાલ માટે લાડખરું સ્થાન ભોગવશે.

જનનીના કૈલામાં ચોટવાં ચોટવાં

પીધા કમુખીનો રંગ

ભાખજ રાત્રિ ફેરા પહોટાની તારોએ

મેલશે કમુખીનો રંગ.

બહાલી દિલદારાના પગની મેંદી પરથી

ચૂંચે કમુખીનો રંગ

ભાંગોના વંજુકથી ટપકેલો મસ્તીભર

ચાખ્યો કમુખીનો રંગ.

રાજ અને લાગ્યો કમુખીનો રંગ

લાગ્યો કમુખીનો રંગ.*

અમદાવાદ : ફેબ્રુ ૧૯૫૧, '૫૨

ઉમાશંકર જોષી

* બાળપણની અને બીજી કટલીક માહિતી માટે સદગવના મિત્ર શ્રી. ગુલાબરાય વખારિયાના લખાણની, અને કોલેજજીવનની તેમ જ અન્ય ધર્મી વિગતો માટે શ્રી. મુશીલભાઈ અને શ્રી. કપિલભાઈ ઉકરે તૈયાર કરેલા લખાણની મદદ લીધી છે. શ્રી. નિરંજન વર્મા અને શ્રી. જયમલ પરમાર ફક્ત ‘અવેરનંદ મેઘાણી-રમરહાં-જતિ’ અને સદગવનાં પોતાના લખાણોમાંથી પણ કામતી સહાય ગઈ છે.—ઉ.

સ્વ. મેઘાણીનું અક્ષરધન

૨૧. ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોની આ સચિ વિભાગ અને પ્રથમાવૃત્તિની ક્ષ પ્રમાણે આપી છે. અનેક પુસ્તકોની પાંચમી-સાતમી આવૃત્તિઓ યથા છે.

લેઠકથા

૧. ડોરડીમાની વાતો, ૧૯૨૭
૨. સોરાષ્ટ્રની રસધાર (ભા. ૧) ૧૯૨૩
૩. " (ભા. ૨) ૧૯૨૪
૪. " (ભા. ૩) ૧૯૨૫
૫. " (ભા. ૪) ૧૯૨૭
૬. " (ભા. ૫) ૧૯૨૭
૭. ઠંકાવડી (ભાગ-૧) ૧૯૨૭
૮. દાદાજીની વાતો, ૧૯૨૭
૯. મોરડી બહારવટિયા (ભાગ-૧) ૧૯૨૭

૧૦. સોરડી બહારવટિયા (ભાગ-૨) ૧૯૨૮

૧૧. ઠંકાવડી (ભાગ-૨) ૧૯૨૮

૧૨. મોરડી સંતો, ૧૯૨૮

૧૩. સોરડી બહારવટિયા (ભાગ-૩) ૧૯૨૯

૧૪. સોરડી મીઠાયાઓ, ૧૯૩૧

૧૫. પુરાણ નીતિ, ૧૯૩૮

૧૬. '૨ એ છે બારોડ', ૧૯૪૫

લેઠકગીત

૧૭. રદિયાળી રાવ (ભા. ૧) ૧૯૨૫
૧૮. રદિયાળી રાવ (ભા. ૨) ૧૯૨૬
૧૯. રદિયાળી રાવ (ભા. ૩) ૧૯૨૭
૨૦. ચૂંદડી (ભાગ-૧) ૧૯૨૮
૨૧. દાવરડાં, ૧૯૨૮
૨૨. ચૂંદડી (ભાગ-૨) ૧૯૨૯
૨૩. જગુનીતો, ૧૯૨૯
૨૪. રદિયાળી રાવ (ભા. ૪) ૧૯૪૨
૨૫. સોરડી સંવવાણી, ૧૯૪૭
૨૬. સોરડિયા દુહા, ૧૯૪૭

પ્રવાસ

૨૭. સોરાષ્ટ્રનાં ખંડેરો, ૧૯૨૮
૨૮. સોરડને તીરે તીરે, ૧૯૩૭

વિવેચન

૨૯. લેણસાહિત્ય, ૧૯૩૯
૩૦. લેણસાહિત્ય-પ્રવર્તનો ૫ થી, ૧૯૪૧

૧૧વેચન

૩૧. ચારણા અને ચારણી સાહિત્ય, ૧૯૪૩

૩૨. ધરતીનું પાવણ, ૧૯૪૪

૩૩. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન, ૧૯૪૬

પ્રતિકાસ

૩૪. એશિયાનું કલંક, ૧૯૨૩

૩૫. હંમેશીનો તારણદાર, ૧૯૨૭

૩૬. મિસરનો મુઝિસ'ગ્રામ, ૧૯૩૦

૩૭. સમગ્ર આયલેન્ડ, ૧૯૩૧

૩૮. ભારતનો મહાવીર પાડોશી, ૧૯૪૩

૩૯. નવ્ય-મિસાપ, ૧૯૪૩

છબનકથા

૪૦. બે દેશદીપક, ૧૯૨૭

૪૧. કક્કરખાપા, ૧૯૩૬

૪૨. મરેલાના કુચિર, ૧૯૪૨

૪૩. અકબરની યાદમાં, ૧૯૪૨

૪૪. આપણું ઘર, ૧૯૪૨

૪૫. પાંચ વર્ષના પંખીડાં, ૧૯૪૨

૪૬. આપણા ઘરની

વધુ વાતો, ૧૯૪૨

૪૭. દવાનંદ સરસ્વતી, ૧૯૪૪

નવલિકાઓ

૪૮. કુરબાનીની કથાઓ, ૧૯૨૨

૪૯. મેધાણીની નવલિકાઓ

(ભા. ૧), ૧૯૩૧

૫૦. દરિયાપારના

બહારવટિયા, ૧૯૩૨

૫૧. નેસ-એ-ફરિસની બારી, ૧૯૩૪

૫૨. પ્રતિભાઓ, ૧૯૩૪

૫૩. મેધાણીની નવલિકાઓ

(ભા. ૨), ૧૯૩૫

૫૪. માણસાઈના દીવા, ૧૯૪૫

૫૫. વિલોપન, ૧૯૪૬

૫૬. પલકારા

નવલકથા

૫૭. રાણી પ્રતાપ, ૧૯૨૩

૫૮. રાજસાણી, ૧૯૨૬

૫૯. શાહજહાં, ૧૯૨૭

૬૦. વઢેલાં, ૧૯૩૪

ગીતો-કાવ્યો

૬૧. વેણીનાં ફૂલ, ૧૯૨૮

૬૨. કિલોલ, ૧૯૩૦

૬૩. સુમવંદના, ૧૯૩૫

૬૪. એકવારો, ૧૯૪૦

૬૫. બાપુના પાંચણાં, ૧૯૪૩

૬૬. જીન્ડ-લીણા, ૧૯૪૪

આરંભકથન

૬૭. પરકમા, ૧૯૪૬

૬૮. ઉઠેલું પ્રયાણ, ૧૯૪૦

૬૯. લિ. સ્નેહાધીન કવેરચંદ

(મેધાણીના ધરો), ૧૯૪૮

નવલકથા

૭૦. સત્યની શોધમાં, ૧૯૩૨

૭૧. નિરંજન, ૧૯૩૬

૭૨. વસુધરાના

વહાણાં-દવણાં, ૧૯૩૭

૭૩. સોરઠ, વારાં વહેવાં

પાણી, ૧૯૩૭

૭૪. સમરાંગણ, ૧૯૩૮

૭૫. અપરાધી, ૧૯૩૮

૭૬. વેવિસાળ, ૧૯૩૯

૭૭. રા'મ'ગાજીણી, ૧૯૩૯

૭૮. ખીડેલા દ્વાર, ૧૯૩૯

૭૯. ગુજરાતનો જય

(ખંડ-૧), ૧૯૩૯

૮૦. તુલસીકથારો, ૧૯૪૦

૮૧. ગુજરાતનો જય

(ખંડ-૨), ૧૯૪૧

૮૨. પ્રભુ પદાર્થ, ૧૯૪૩

૮૩. કાળચક્ર (આધૂરી), ૧૯૪૦

લેખસંગ્રહ

૮૪. વેરાનમાં, ૧૯૩૫

૮૫. પારિજાત (ભા. ૧), ૧૯૪૪

૮૬. ગાંધિવાના સૂર, ૧૯૪૪

૮૭. પદ્મિનિ (ભા. ૨), ૧૯૪૦

૮૮. ચરિત્રમણ (ભા. ૩), ૧૯૪૦

અ નુ ક્ર મ

મ ત્રીતુ નિવેદન	સોપાન	૫
પ્રવેશ	રામનારાયણ ત્રિ પાદ	૭
અવેશ ૬ મેધાણી-૭૭૧૦ચિત્ર	ઉમાશ ૨૦ જોરી	૧

૧ કાવ્યો

- ૧ સુખીનો રગ
- ૨ શિવાજીનું હાનરકુ
- ૩ તરુણોનું મનોસંભવ
- ૪ મોતના કુ-ધોળણ
- ૫ અખના
- ૬ તપસારનો નારમહાર
- ૭ પ્રતિજ્ઞાપાનન
- ૮ આગેશ્વરમ
- ૯ છેલ્લી પ્રાર્થના
- ૧૦ છેલ્લો યોદ્ધા
- ૧૧ કૂનમાળ
- ૧૨ કોઈનો નાક ચામે
- ૧૩ ના વનગે
- ૧૪ ત્રિ, તને કેમ ગમે ?
- ૧૫ ઘણું કે બોલે ને
- ૧૬ હીંગ સાત નની નરી
- ૧૭ મગણ આબ્યા !
- ૧૮ બીડીઓ સાગનારીનું ગીત
- ૧૯ રાના કૂતરા
- ૨૦ ત્રિગટ -શન
- ૨૧ માની યા
- ૨૨ મરના માગનું આશ્વાસન
- ૨૩ ની નીના કૂન
- ૨૪ ની ગંગરી
- ૨૫ દાદાનું દેશમા

૧ થી ૮૦

- ૧ ૨૬ સુર / ધીમા તપો ! ૪૦
- ૨ ૨૭ ચૂદડી ૪૧
- ૪ ૨૮ ગત પડતી હતી ૪૨
- ૫ ૨૯ હાનો મૂકા રમાડના છ રે ૪૩
- ૬ ૩૦ પારના લ્યો ૪૪
- ૭ ૩૧ આગનું બિન્દુ ૪૫
- ૮ ૩૨ ત્રિનુ વય ૪૭
- ૧૨ ૩૩ રામદના મોહગરને ૪૬
- ૧૪ ૩૪ યાચના ૫૨
- ૧૫ ૩૫ નની નાં ૫૨
- ૧૬ ૩૬ વર્ષા ૫૫
- ૧૮ ૩૭ ક્રિષ્ણા ગા' / ગગ નાગી ૫૬
- ૨૦ ૩૮ દરિયો ૫૭
- ૨૧ ૩૯ આગગાણે ૫૮
- ૨૨ ૪૦ સીંગલો ૫૯
- ૨૪ ૪૧ કૂ મળી ૬૦
- ૨૬ ૪૨ નની વા ૬૨
- ૨૭ ૪૩ અતિસાર ૬૬
- ૨૮ ૪૪ તખીંગે ત્રોડી ૬૮
- ૩૧ ૪૫ મોન -દાડી ૭૧
- ૩૪ ૪૬ ભગ ભગ હાડુ અજનિ ૭૪
- ૩૫ ૪૭ માકોનો ૭૫
- ૩૭ ૪૮ મુજબ મનો ૭૫
- ૩૯ ૪૯ દીવો અખા ને ૭૭
- ૪૬ ૫૦ ધીમા ધીમા લેચન બોલો ૭૮

નવલિકાઓ

૮૧ થી ૧૮૪

૧ બૂરાઈના દ્વાર પરથી	૮૧	૭ મારો બાલુભાઈ	૧૪૨
૨ ખાપી !	૯૦	૮ આત્માનો અમુર	૧૫૨
૩ 'હું'	૯૮	૯ કાંદળો ભીત્ર	૧૬૮
૪ સદાશિવ ટપાલી	૧૦૭	૧૦ હાથ મિત્ર બન્યા !	૧૭૦
૫ વહુ અને ઘોડો	૧૧૫	૧૧ 'ક્યાં પરસેવો ઉતાર્યો હતો !'	૧૭૫
૬ બદમાશ	૧૩૪	૧૨ હું આંખો છું બહારવટું શીખવા	૧૭૭

નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં

૧૮૫ થી ૨૭૪

૧ વિદ્યાપીઠ	૧૮૫	૬ મંડળિકનું મનોરાજ્ય	૨૨૭
૨ 'આલો પિયા...	૧૯૭	૭ આરા-પાણીનાં જાનગપતિયાં	૨૪૦
૩ અદ્યક્ષતમા	૨૦૨	૮ 'બહકમદાર !'	૨૪૫
૪ જોડી જુદી	૨૧૫	૯ પ્રભુ સિધ્ધાંબા	૨૫૦
૫ મારી લાડકી	૨૨૨	૧૦ ડ. બિહિંગની ટોચે	૨૬૩

૪ ઈતિહાસ, અવનકથા, પત્રો અને પ્રવાસ

૨૭૭ થી ૩૨૩

૧ ધર્મ-સેનાનું બહારવટું	૨૭૫	૬ પત્ર	૩૦૪
૨ ઝોરડીનો દીવો	૨૮૨	૭ મોતી બુકકું મોરણી	૩૦૫
૩ કામરૂતો ખ્યાર	૨૮૬	૮ ગુમાવેલો પ્રતાપ	૩૦૯
૪ અશુધારા	૨૯૯	૯ સાણે કુંગર	૩૧૯
૫ યૌવનના ફાંસલા	૩૦૦		

૫ વ્યાખ્યાનો, નિબંધો, વિવેચનો

૩૨૫ થી ૩૪૮

૧ મોરતો પોકાર	૩૨૫	૪ મધપૂજા બાંધનારા	૩૩૩
૨ જીવતાં માણસોનું પાત્રાલેખન	૩૨૮	૫ આદર્શનાં ટોણાં મારશો નહિ	૩૪૫
૩ પ્રગતિવાદનાં લક્ષણો	૩૩૦		

૬ લોકસાહિત્ય-વિવેચન

૩૪૯ થી ૪૮૬

૧ ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય	૪ સજણાં		૪૨૨
પ્રગટાવનારાં સંસ્કરણો	૫ સજણ ગિયાં ને ચેરીયું રહી !		૪૨૮
૨ લોક-સૃષ્ટિ	૬ બહારવટીયાની મીમાંસા		૪૩૭
૩ વારસદારનાં સૂત્રો	૭૪૯		

૭ લોકસાહિત્ય : કથાઓ

૪૮૭ થી ૬૫૦

૧ જોગીદાસ ખુમાણ	૪૮૭	૧૭ બાનને માર્યો	૫૨૯
૨ મુન્નવર મુરાદશા	૪૮૯	૧૮ કાશિપુત્રીના સદેશો	૫૩૦
૩ મગિયાબળી	૪૯૩	૧૯ ગાયોના નિસાસા	૫૩૧
૪ સાદ વરયો	૪૯૬	૨૦ પતાવટ	૫૩૫
૫ બાપુને પરણ્યા	૪૯૯	૨૧ કતિહાસમાં સ્થાન	૫૪૬
૬ કૂત્રધારે ઉતર્યાં	૫૦૦	૨૨ ઓળીયો	૫૫૦
૭ પહેરામણી બગડી	૫૦૩	૨૩ આઈ!	૫૫૫
૮ દુશ્મનનું કારજ	૫૦૫	૨૪ અણનમ માયાં	૫૫૭
૯ બીમ પાંચાળિયો	૫૦૮	૨૫ દુશ્મનોની ખાનદાની	૫૬૭
૧૦ શત્રુની સ્ત્રી	૫૧૧	૨૬ મરશિયાની મોજ	૫૭૫
૧૧ મહાપાપ	૫૧૪	૨૭ કરિયાવર	૫૭૮
૧૨ ચારણે ઉતર્યો	૫૧૭	૨૮ જૂત રૂએ બેંકાર	૫૮૩
૧૩ રખાતની દીકરી	૫૧૯	૨૯ બાળાપણની પ્રીત	૫૯૫
૧૪ શરીબી	૫૨૦	૩૦ શત્રુજીને કાંઠે	૬૦૮
૧૫ તુલસીસ્વામીમાં	૫૨૨	૩૧ છાના લગત	૬૨૩
૧૬ ગંગા ખારોટ	૫૨૪		

૮ લોકસાહિત્ય : ગીતો

૬૫૧ થી ૬૯૪

૧ મોટાં ખારકાં !	૬૫૧	૧૨ દૂધે તે ભરી	૬૭૩
૨ દીકરાની જન્મના	૬૫૩	૧૩ ઘાસ ! વર જોને કાંઈ	૬૭૩
૩ નો દીકો	૬૫૫	૧૪ કુંવારી ચડી રે કમાડ	૬૭૪
૪ માનેતીની આંખ	૬૫૬	૧૫ મામેગ-વેળા	૬૭૬
૫ રાખકદેવડી	૬૫૮	૧૬ નાવબુ	૬૭૭
૬ વળાવેવતાને બલિદાન	૬૬૪	૧૭ ઘાસને આંગણ આંબસો	૬૭૮
૭ ચરવાને માથે	૬૬૮	૧૮ સતાં તે સપનાં સાગીયાં	૬૭૮
૮ દેવના દીપવ	૬૬૯	૧૯ સંભરિયા	૬૮૦
૯ સ્વપ્નાં	૬૭૦	૨૦ જોગનિયાને સખો	૬૮૩
૧૦ અજોયકા મેના !	૬૭૧	૨૧ ના પડિયાં દયિવાર	૬૮૪
૧૧ સંતાકકડી	૬૭૨	૨૨ ચરજ-પાંદડું મન	૬૮૬

૯ અંજલિ : ગદ્યમાં અને પદ્યમાં

૬૮૫ થી ૭૨૬/૪૦=૭૬૬

‘આપણુ કાંધ લઈ ગઈયાં,
ભિપક ધણીને દાર!’

એ બાંધ્યુ છે મેં કવિ-સુર્યાનું નિરાળું
સ્વરૂપ. એનો અસબાબ એણે એની કાંધ
પરજ ઉપાડવાનો હોય છે. એની ફૂંપીઓમાં
અકોર્-નિઠકરો ભર્યા છે. એની કવિતાની પોઠો
કે કાફલા નથી ઠલવાતા. એના પ્રત્યેક
શબ્દપૂંભડાની અવનિભરતી ફેરમને માટે માનવ-
સંસારના ભિકળતા ચરૂમાં અજબમુજબ પ્રાણ
પરિતાપે બફાયા હોય છે. એણે જે
સુગંધ નીચાવી છે તે કોટિ કોટિ
જનહૈયાંના સવેકનોમાથી નીપજેલ હોય છે.

કાવ્યો

૧ કસુખીનો રંગ	૧	૨૬ સુરજા ધીમા તપો ।	૪૦
૨ શિવાજીનું હાથરકું	૨	૨૭ ચૂંદડી	૪૧
૩ તરુણીનું મનોરાજ્ય	૪	૨૮ રાત પાતી હતી	૪૨
૪ મોતનાં કંકુ-યોગણ	૫	૨૯ હાલો ગલ્લાં રમાડના છ રે	૪૩
૫ ઝંખના	૬	૩૦ પારેવાં લ્યો	૪૪
૬ તલવારનો વારસદાર	૭	૩૧ ઝાકળનું બિન્દુ	૪૫
૭ પ્રતિષ્ઠાપાલન	૮	૩૨ કવિનું વય	૪૭
૮ આગેકદમ	૧૨	૩૩ શજાના સોદાગરને	૪૯
૯ છેલ્લી પ્રાર્થના	૧૪	૩૪ ચાચના	૫૨
૧૦ છેલ્લો કટોરો	૧૫	૩૫ નવી વર્ષા	૫૨
૧૧ કૃષ્ણાળ	૧૬	૩૬ વર્ષા	૫૫
૧૨ કોણનો લાકડવાયો	૧૮	૩૭ ભીમાં સો' રંગ વાદળા	૫૬
૧૩ કાલ જાગે ।	૨૦	૩૮ દરિયો	૫૭
૧૪ કવિ, તને કેમ ગમે ?	૨૧	૩૯ સાગરરણી	૫૮
૧૫ ધણુ રે ખોલે ને	૨૨	૪૦ વીંજણો	૫૯
૧૬ દીડી સાંતાલની નારી	૨૪	૪૧ કૃષ્ણકળા	૬૦
૧૭ ફાગણ આંખો ।	૨૬	૪૨ નવી વહુ	૬૨
૧૮ બીડીઓ વાળનારીનું ગીત	૨૭	૪૩ અભિસાર	૬૬
૧૯ રાતાં ફૂલડાં	૨૯	૪૪ તકદીરને ત્રોડનારી	૬૯
૨૦ વિરાટ દરોન	૩૧	૪૫ સોના-નાવડી	૭૧
૨૧ માની યાદ	૩૪	૪૬ ભર ભર ઝાડું અંબલિ	૭૪
૨૨ મરતા બાળકનું આશ્વાસન	૩૫	૪૭ ચાહેલો	૭૫
૨૩ વેણીનાં ફૂલ	૩૭	૪૮ મૃત્યુનો મરણો	૭૫
૨૪ નીદરભરી	૩૯	૪૯ દીવડો ઝાંખો બળે	૭૭
૨૫ દાદાજીના ફેશમાં	૩૯	૫૦ ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો	૭૮

કસુબીનો રંગ

હાથો કસુબીનો રંગ

રાજ અને હાથો કસુબીનો રંગ.

જનનીના હૈયામાં પોદંતાં પોદંતાં

પીધો કસુબીનો રંગ;

ધોળા ધાવણુ કેરી ધારાએ ધારાએ

પાથ્યો કસુબીનો રંગ—રાજ૦

૫

બહેનીને કંઠે નીતરતા હાલસાંમાં

ધોળ્યો કસુબીનો રંગ,

ભાવણુ રાત્રિ કેરા પહાડોની ત્રાડોએ

ચોળ્યો કસુબીનો રંગ—રાજ૦

૧૦

દુનિયાના વીરોનાં લીલા બલિદાનોમાં

ભભક્યો કસુબીનો રંગ,

સાગરને પારે સ્વાધીનતાની કબરોમાં

મહેક્યો કસુબીનો રંગ—રાજ૦

ભક્તોના તંબૂરથી ટપકેલો મસ્તીભર

ચાળ્યો કસુબીનો રંગ;

વદાલી દિવસરાના પગની મેંદી પરથી

ચૂંચ્યો કસુબીનો રંગ—રાજ૦

૧૫

નવલ્લી દુનિયા કેરા સ્વપ્નોમાં કવિઓએ

ગાળ્યો કસુબીનો રંગ;

મુક્તિને ક્યારે નિજ સતો રેડણુદારે

પાળ્યો કસુબીનો રંગ—રાજ૦

૨૦

પાડિનની આંસુઝાધારે હાહાકારે

રેલ્યો કસુબીનો રંગ,

રાહીદોનો	ધગધગતા	નિ જાસે	૨૫
	સળગ્યો	કસુખીનો ૨ગ—૨૧૦	
ધત્તીનાં	જૂથ્યા	ક'ગાયોને	જાલે
		છલકાયો	કસુખીનો ૨ગ,
બિરિમન	બેટાએની	આતાને	ભાને
		મલકાયો	કસુખીનો ૨ગ—૨૧૦
ઘોળી	ઘોળી	પ્યાલા	ભરિયા ૨ગીના હો !
		પીજો	કસુખીનો ૨ગ,
દોગ	ગા	દેખીને	કરિયા • ટેકીયા હો !
		લેજો	કસુખીનો ૨ગ !—૨૧૦
	૨૧૦	મને	લાગ્યો
		કસુખીનો	૨ગ.
	૬	લાગ્યો	કસુખીનો ૨ગ.

શિવાજીનું હાલરડું

(હાળ 'પરભાતે સૂરજ ભરિયો રે સીતા રામની ભેરે વાટ'—ને લોકગીતનો)

આલમ ભગેન આદરો ને જીજ્ઞાસીને આ વા બાળ,
બાળુકાને માત હોયોને
ધણુધણુ કુગમ ભોલે !

શિવાજીને નીંદરુ નાવે
માતા જીજ્ઞાસી બુનાવે.

પેટસા પોદીને સાલજીવી બાળે મગનખમણી વાત,
માતાજીને મુખ ને દીપા
ભીડી એની ભિષ તે દીપા. —શિવાજીને

પોદીને રે મારા બાળ ! પોદી લેજો પેટ ભરીને આન,
કાલે કાળા જીવ જોનારો
સવાટાલુ કપાલ ન રંગે —શિવાજીને

ધાવજો રે મારા પેટ ! ધાવી લેજો ખુબ કાળે આજ,
રંગે નહિ રણુમેલુડા !
ખાવા મૂડી ધાનની વેળા. —શિવાજીને

પેદી-ઝોદી લેજો પાતળા રે ! પીળાં લાલ પિરોજી ચીર,
કાચા તારી લોહીમાં નાચે
હાંધુ તે દી ઢાલવું ચારે. —શિવાજીને ૧૧

ધૂધરા, ધાવણી, પોપટલાકડી ફેરવી લેજો આજ,
તે દી તારે હાથ રેવાતી
રાતી બંબોળ ભવાની. —શિવાજીને ૨૦

રા'લ કંડુ ફેરા ચાંદલા ને ભાલે તાણુજો ફેર-આડપ,
તે દી તો સિંદોરિયા ચાપા
છાતી માથે ઝીલવા, બાપા ! —શિવાજીને

આજ માતા ઝોડે ચૂમીયું રે બાળા ! ઝીલજો બેવડા ગાલ,
તે દી તારા મોઢા માથે
ધૂંવાધાર તોપ મંડાજે. —શિવાજીને ૨૫

આજ માતાજીની ગોઠમાં રે હુંને હું આવે આઠ પોર,
તે દી કાળી મેઘલી રાતે
વાયુ ટકા મોતના વાશે —શિવાજીને

આજ માતા દેવી પાથરી રે ફૂલોં ફૂલોં ફેરી મેન,
તે દી તારી વીરપથારી
પાથરશે વીસ હુગળી. —શિવાજીને ૩૦

આજ માતાજીને બોળશે રે તારાં માથડાં ઝોલે નય,
તે દી તારે સિર-ઝોલીકાં
મેલાશે તીર-બધૂકાં. —શિવાજીને ૩૫

સૂઈ લેજો મારા કેસરી રે ! તારી હિંદવાલું જોવે વાટ,
નગી વેલો આવ બાળુડા !
માને હાથ ભેટ બંધાવા. —શિવાજીને

જાગી રેલો આવજો વીરા !
ડીલું માના લોહીતું લેવા !

૪૦

શિવાજીને નીંદરું નાવું
માતા જીજ્યાઈ કુસાવે.

બાળકને માત દીઓળે
ધણુણુ કુંગરા ખોલે.

૪૧

તરુણોતું મનોરાજ્ય

(ટાળ : ચાસણી દરજિયાનો)

ધટ્ટમાં થોડાં ધનગને, આતમ વીંઝે પાંખ;
અણુદોહી ભોમ પર ધૌવન મરિ આંખ.

આજ અણુદોહ ભૂમિ તણે કાંઈડે
વિશ્વભરના યુવાનોની આંખો અડે,
પંચ જાણ્યા વિના પ્રાણુ થોડે ચડે,
ગરૂડ શી પાંખ આતમ વિરે જીધડે.

૫

કેસરિયા વાધા કરી જોખન લુદ્ધ ચડે,
રોઝલુદારું કોણુ છે ! કોનાં નેન રડે !

કોઈ પ્રિયજન તણાં નેન રડ્યો નહિ !
યુદ્ધ ચડતાને અપશુકન ધરશે નહિ !
કેસરી વીરના કોડ હરશે નહિ !
મત ધૌવન તગી ગોત કરશે નહિ !

૧૦

રમરમિયાં રડિયાં ધણું, પડિયાં મદુને પાવ,
લાતો આધી, લથડિયાં, ઓ દિન આવા જાય.

પ્રાત ખાવા તણા દિન હરે ચાલિયા,
દર્બાર ડગ દઈ યુવકદળ હાલિયાં,

૧૫

માગવી આજ મેલી અવરની દયા,
વિશ્વસમરાંગણે તરણુદિન આવિયા.
અણુદીકાને દેખવા, અણુતગ ક્ષેવા તાગ,
સતતી સીમે લોપવા, જોખન મોડે જાગ. ૨૦

લોપવી સીમ, અણુદીકાને દેખવું,
તાગવો અતલ દરિયાવ, તળિયે જવું,
ધૂમયાં દિગ્દિગાને, શૂળી પર ચવું
આજ યૌવન ચહે એકવિધ જવવું. ૨૪

મોતનાં કંકુ-ઘોળણુ

કંકુ ઘોળજો છ કે કેસર રોળજો !
પીઠી ચોળજો છ કે માથાં ઓળજો

ઘોળજો કંકુ આજ મોઢા રંગબીને અવસરે,
રોપાય મંડપ મોતના ગુર્જરી કુરે ધરધરે;
મોંઢોળખધા તજ માથા, સજ આયુધ નીસરે,
હરખાવ પ્રિયજન, ગાવ ગુણીજન, દાવદુઃખન ઘરઘરે. ૧

જોડા જાગિયા છ કે કાચર લાગિયા,
ડંકા વાગિયા છ કે ભાકા લાગિયા;

લાગિયા હોહોકાર રણુલલકાર ધરધર બારણે,
કંકુ લગાવત પ્રિયા, બહેરી લગે વીરને વારણે;
સહુ સાચ લડશે, પછી રડશે કેણુ કોને કારણે !
રિપુઓને આંગણુ સંગ-પોઢણુ પામવા દિલ રણુજીણે ૨

માંડયાં કારમાં છ કે જુદાં જગે નવાં,
ના ના મારવા છ કે શીશ સમર્પવા;

કારમાં રણુ ખાંડા વિનાનાં ખેસવા હાકલ પડી,
હુલ્લસિત હૈયે ધાવ તાતા ઝીલવા સેના ચડી;

છો હજી ધાતી, રખે યાતી રોપ-રાતી આંખડી,
શુન્દરી ! તારાં જીવ નવલાં ન્યાળવા આલમ ખડી.

શુન્દર ઘેલડી છ કે ઓ અલભેલડી !
સમરાંગણ ચડી છ કે તું ન હતી લડી !

ન હતી લડયાં, તારાં બીચારાં બાળ ગભરુ ઘેલડાં,
હર વરસ હોરી-ખેલ રસખંસ રમતાં તુમ છેલડાં !
આવિથો ફાગણ આજ બીપણ, ખેલળે રે ફૂલ-દડા !
મેતની ઝારી રૂન-પિચકારી જરી રિપુદ્ધ ખડાં.

રાજ વસંતનાં છ કે વાહ વધામણાં !
ગાઓ ગાવણાં છ કે જીવ જગાવણાં !

ગાઓ બજવો, જીવ જગવો, વાહ ધોર વધામણાં !
શુન્દરી તારે મધુવને ગહેકે મધુરો મરણના;
મધમધેજેનન, પ્રાણે યનગન, લાગી લગન, સહાયના,
પ્રગટે કુતાશન, બીતિનાશન, ખમા વીર ! ખમા ! ખમા !

અંખનાં

(લગ્ન : મારા કેસરબીના કંઈ હો—એ માલનો)

મારી માઝમ રાતનાં સોણકાં ચમકી ચમકી આત્યાં જાય,
મારી આતમ-જ્યોતના દીવડાં ઝમકી ઝમકી અંખવાય.

જંપે જરી રોતાં કોયનિષાં ત્યાં
ઝમકીને જાગી જવાય;
આગે આધે આછા યુગનર કેરા
પડજાયા પથરાય રે
મદાવીર દૂરે દરશાય—મારી.

આજ લગી એનાં મરનઃ ઊંચાં ને
પમ અડના પાતાળ;

- જુગજુગના જેણે કાળ વસોવ્યા ને ૧૦
ડોલાવી કુંગરમાળ રે
ફાડી જીવનરૂંધણ પાળ—મારી૦
- કપડા દેતી લક્ષ્મી સ્તી જો
જળહળતી ચાલી જાય,
સ્વપ્ન સરે, મારે કાન પડે ૧૫
મારા દેશની જોડેરી લાય રે
એનાં બંધન ક્યારે કપાય—મારી૦
- ધન ધન અધારાં વીંધણુદારો
જાગે ન કો લડવીર;
ડરતાં ડરતાં ડગલાં ભરતાં આ તો ૨૦
વામન સરખાં શરીર રે
અણુભીજલ જીભાં છે તીર—મારી૦
- જરીક જરીક હમ માંડતાં મારી
જનનીને ના વળે જ'પ;
આવો વિપ્લવ ! આવો જ્વાલામુખી !
આવો રૂડા ભૂમિકમ્પ રે
દો જીર્ણતા-દારુણ થંભ—મારી૦ ૨૭

તલવારનો વારસદાર

૧૧ : રોના લીધા મારા સ્વામ અગ્નિલક્ષ્મી શાને લીધા રે !)

- જેટલે જૂલે છે તલવાર
વીરાળ કેરી જો જૂલે રે.
જોતે જૂલે છે તલવાર
બાપુજી કેરી જોતે જૂલે રે.
મારા બાપુને બહેન ! એ બે કુંવરિયા
એ વચ્ચે પાડ્યા છે ભાગ;

૧હાર બેની । બે વચ્ચે પાડ્યા છે ભાગ
વીરાજ કરી બેટે મૂલે રે.

મોટે માગી છે મો'લ મહેલાતો વાડીઓ
નાને માગી છે તલવાર
હાં રે બેની । નાને માગી છે તલવાર—વીરાજ૦

મોટે મહાલે છે મો'લ-મેડીની સાયળી
નાનો ખેલે છે શિકાર—વીરાજ૦

મોટે ચડિયો છે કાઈ હાથી-અ'બાડીઓ
નાનેરા ઘોડે અસવાર—વીરાજ૦

મોટે કાઢે છે રાજ કાવા-કસ'બલા
નાનેરા ધૂમે ધમસાણુ—વીરાજ૦

મોટે પોટે છે લાલ ગંગીલે ઢાલિયે
નાનો હુંગરગી ધાર—વીરાજ૦

મોટે મહાવે વેદ વીંટી ને હારલા
નાનો સળવે તલવાર—વીરાજ૦

મોટાને મોહે હીર-જરિયાની આંગડી
નાનાને ગેંડાની ટાલ—વીરાજ૦

મોટે સંતાપ સસી શત્રુના રીડિયા
નાનેરા લે છે પકાર—વીરાજ૦

મોટે ભાગ્યે ૬ મેન શત્રુનાં ભાળતાં
નાનેરા ૧ઝીકે છે ધાવ—વીરાજ૦

મોટે જીયો છે પાપ શત્રુના પૂજતો
નાનેરા સતો મઆમ—વીરાજ૦

૧ બધી કાઠિયામાં બીજી-ત્રીજી વાર આ રીતે ગવાયે તો રાસડો ચઢાવી સમજો
૨ બીજો પાઠ : ઝીલે છે પાવ.

મોટે રે માડી ! તારી કૂખો લગવી
 નાને ઉગ્મળા અવતાર—વીરાજી
 મોઢાનાં મોત ચાર ડાપુડે જીણિયાં
 નાનાની ખાંભી પુન્ય—વીરાજી
 ભેટમે જૂલે છે તલવાર
 વીરાજી ફરી ભેટ જૂલે રે !
 બી'તે જૂલે છે તલવાર
 બાપુજી ફરી બી'તે જૂલે રે !

પ્રતિજ્ઞાપાલન

સાખદા યાને અજમેરિયા !
 અજમેરગઢને બંધે તોરણિયે
 પડી રે નગારોની ધોંસ :
 સાખદા યાને અજમેરિયા !
 અજમેરગઢને ગોખેથી દૂભરાજ
 પાડે દાકલ ગઢપાણ :
 સાખદા યાને અજમેરિયા !
 આવે જીંગણા, આવે મરાઠડા,
 આવે લૂંટારુઓની ફોજ,
 સાખદા યાને અજમેરિયા !

૨

વેળા યપોરની, ભાખર લુવારની
 શેકે છે જલ્મ જલ્મ લુદા;
 અજમેરગઢને ગોખેથી વસ્તાય
 ધૂળના ડમ્બર ધૂધા

ઝેલાણી-સ્મૃતિઅંથ

ખાધા વગર ખડા થાય
જૂખને લૂંટ્યા અજમેરિયા !
ખખતર પાખર લિડાય
શિરપેચ ઝૂંટ્યા અજમેરિયા !

૩

‘ખાંડાંના કુંડ આજ ખાંત્યું રાખીને લાઈ,
‘એવા પ્રગટાવળે આછા,
‘ફૂદાં ખનીને માંઈ મહાલે મરેહડા,
‘જાય નહિ એકાંચ પાછા !’
ભડકા આભે જળાય
સિંધીઓ આવે અજમેરિયા !
ઝોરા ને ઝોરા કળાય,
સાપ્પદા થાને અજમેરિયા !

૪

એ કાણુ આવે તાતો ઉતાવળે
અ સ વા ર સાંઢિયા વાળે !
મારવાડ દેશથી માર માર કરતો
આવ્યો કાસદિયો કાળો.
હથિયાર છોડે રે લાઈ !
દુમરાજ થોભો અધીરિયા !
દાકર કેરી હુ દાઈ,
આકર થોભો અજમેરિયા !

૫

જેઠાણનાથનો કાગળ વંચાય ને
દુમરાજ ને છુલાં દાળે:
‘સિંધીઆને ઝોંપજે અજમેર સોપટ,
‘વિષ્ટુ ટટ હોળાળે;

‘ બેળી ફિરંગીની ફાજ
 ‘ સિંધીઓ લાવે અજમેરિયા ।
 ‘ હ’ છે સમદર, તમે હોજ,
 ‘ કર નહિ ફાવે અજમેરિયા । ’

૬

એક કોર દુશ્મન ! ફાકેલી આગ,
 એક કોર વીરનો ધરમ;
 બેની વચાળે લીસાણો બાઈ લું ।
 વીંધાણા આવતા મરમ
 લાખેણી પક્ષ પક્ષ જાય
 કુંગરા હાજે અજમેરિયા ।
 ગોધેન ચરતાં દેખાય,
 પાવા વાજે અજમેરિયા.
 હે મા માં પકળક થાય
 ધમસાણુ જાગે અજમેરિયા ।

૭

અજમેરમઠ મને આપ્યો તે દિન મેં
 મ ન રું પણ લીધે લાં—
 સુત્રને લાથ મઠ સોંપી દૃષ્ટિ પડી
 પ્રાણ મુજ પડશે પેલા.
 જીવનનાં પણ નહિ જાય ?
 (તો) સામ-ધર્મ જાણે અજમેરિયા ?
 બેમાંથી એક પણ જાય,
 (તો) પ્રાણ કેમ રશે અજમેરિયા ?

૮

અજમેરમઠની સેના શરમવરી
 રાખેલરી રણસાજ છાંડે,

આગે કદમ : દરિયાવની છાતી પરે;
નિર્જળ રણે, ગાઠાં અરણ્યે, કુંભરે;
પંથે ભલે ધન ધૂધવે કે લૂ અરે,
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

રહેશે અધૂરી વાટ, ભાતાં ખૂટશે; ૧૫
પડશે ગળામાં શોષ, શકિત તૂટશે;
રહેને જતાં કૂચી જવાથી શું થશે ?
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

આવે ન આવે સાથીઓ સાથે છતાં,
ધિકાર, બદનામી, બૂરાઈ વેઠતાં, ૨૦
વેરી જ નો નાં વેર હે થે બેઠતાં
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

ક્યાં ભિલશે ? નીચે તપે છે પથ્થરો,
બાહેર શીતળ, બીતરે લાવા લયોં,
અંગાર ઉપર ફૂલડાં શીદ પાથરે ? ૨૫
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

આ તો બધા હેલા પછાડા પાખના;
હોશે ખતમ : બે લાઈ ! ઝાંઝી વાર ના.
પૂરી થશે તારીય જીવનયાતના;
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ ! ૩૦

જવાલામુખીના શૃંગ ઉપર જીવના
તેં આહી પ્યારી સફર, આ નૌજવાં !
માતા તણે મુક્તિકદબે જૂલવા
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !
ચારો ! ફનાના પંથ પર આગે કદમ ! ૩૬

છેલ્લી પ્રાર્થના

હનરો વર્ષની જૂતી અમારી વેદનાઓ,
કલેઝાં ચીરતી કંપાવતી અમ લયકયાઓ,
મરલાંનાં ડુધિર ને જીવતાંનાં આંસુડાંઓ :
સમર્પણ એ સહુ તારે કદમ પ્યારા પ્રભુ એ !

૪

અમારા યજ્ઞો છેલ્લો બલિ : આમીન ક'જે !
ગુમાવેલી અમે સ્વાધીનતા તું ફેર દેજે !
વધારે મૂલ લેવાં હોય તોયે માગી લેજે !
અમારા આખરી સંશ્રામમાં સાથે જ રે'જે !

૮

પ્રભુજી ! પેળજો આ છે અમારું યુદ્ધ છેલ્લું,
બતાવો હોય જો કારણ અમારું લેશ મેલું.
—અમારાં આંસુડાં ને લોહીની ધારે પુવેલું—
ફવા માગી રહું જો સન્ય અમ તપર જીમેલું.

૧૨

નથી જાણું અમારે પંથ શી આફત ખડી છે,
ખચર છે આટલી કે માતની હાફલ પડી છે;
જીવે મા માવડી એ કાજ મરવાની ધડી છે,
ફિકર શી જ્યાં લગી તારી અમે પર આખડી છે !

૧૬

જુઓ આ તાત ! ખુલાં મૂક્યાં અંતર અમારાં,
જુઓ હર જન્મથી ઝરતી હનરો રક્તધારા,
જુઓ છાના જલે અન્યાયના અગ્નિ-ધપ્યારા :
મમર્પણ હો, મમર્પણ હો તને એ સર્વ પ્યારા !

૨૦

ભયે હો રાત કાળી, આપ દીવો લે જિભા જો !
ભયે રણમાં પથારી, આપ છેલ્લાં નીર પાજો !
લડતાને મહા રણખંજરીના ઘોષ ગાજો !
મરતાને મધુરી ખંસરીના સર વાજો !

૨૪

વટે છે આલ-જિયા આપણા આશા-મિનારા,
હમરો ભય તણી જૂતાવળો કરતી હંકારા;
સમર્પણની છતાં વહેશે સદા અણુખૂટ ધારા,
મળે નવ માવડીને જ્યાં લગી મુકિત-કિનારા.

૨૮

છેલ્લો કટારો

[ગોળમેઘ પરિવ્રજામાં જતી વેળા]

છેલ્લો કટારો ઝેરનો આ : પી જાણે બાપુ !
સાગર પીનારા ! અંજલિ નવ દોળગે બાપુ !

અણુખૂટ વિશ્વાસે વચ્ચું જીવન તમારું :
ધૂતો દમ્ભબાળે થકી પડીયું ખનારું :
શત્રુ તણે બોળે ઢળી સુખથી સુનારું :

૫

આ આખરી ઓશીકડે શિર સોંપ્યું, બાપુ !
કાપે ભલે ગર્દન : રિપુ-મન માપ્યું, બાપુ !

સુર-અસુરના આ નવયુગી હૃદયિ-વશોણે
શી છે ગતાગમ રત્નના કાખી જતોને ?
તું વિના શંભુ ! કૌણ પીશે ઝેર દોણે ?

૧૦

હૈયા લગી ગળવા ગરલ ઝટ જાઓ રે બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-રૌદ્ર ! કરાલ-કોમલ ! જાઓ રે બાપુ !

કહેશે જગત્ જોગી તણા શું જોગ ખૂટયા ?
દરિયા ગયા શોષાઈ ? શું ધન નીર ખૂટયા ?
શુ આલ સુરજ-ચંદ્રમાનાં તેલ ખૂટયા ?

૧૫

દેખી અમારાં દુઃખ નવ અટકી જાણે, બાપુ !
સહિયું ધણું, સહીશું વધુ : નવ થકાગે, બાપુ !

આજુક, જમી, દંડ, દંડા-મારના,
જીવતાં કષ્ટસ્તાન કારામારનાં,
ચોડા-ધણા છટકાવ જોળીમારના,

૨૦

એ તો બધાંય જરી ગયાં, કોઠે પડ્યાં, બાપુ !
ફૂલ સમાં અમ હેડાં તમે લોટે ધડ્યાં, બાપુ !

શુ થયુ-ત્યાંથી દીંગલુ લાવો ન લાવો :

ખોસા ઈશુ, લાયે ખાલી હાથ આવો !

‘રોપશુ’ તારે કંઠ રસબસતી લુગઝો. ૨૫

દુનિયા તણે મોંઝે જરી જઈ આવજો, બાપુ !

હમદર્દીના સંદેશડા ઈ આવજો, બાપુ !

જગ મારશે મેલું : ન આવ્યો આત્મજ્ઞાની !

નાવ્યો શુભાની પોલ પોતાની પિછાની !

જગમેથી જોયો ! દાઝ દુનિયાની ન જાણી ! ૩૦

આજરે માનવ-જાત આકુલ ચર્ષ રહી, બાપુ !

તારી તખીખી કંજ એ તલખી રહી, બાપુ !

જા બાપ ! માતા આખલાને નાથવાને,

જા વિશ્વહત્યા ઉપરે જળ છાંટવાને,

જા સાત સાગર પાર સેતુ બાંધવાને. ૩૫

ધનધોર વનની વાટને અજવાળતો, બાપુ !

વિકરાળ કેસરિયાળને પંપાળતો બાપુ !

ચાલ્યો જજો ! તુજ ભોમિયો ભગવાન છે, બાપુ !

છેલ્લો કરોડો ઝેરનો પી આવજો, બાપુ ! ૩૬

ફૂલમાળ

[ટાળ-તોળી શણી ! તમે રે ચપો ને અમે દેજ્ય
એમી એ ક્યારે રોપિયા હો છ.]

વીરા મારા ! પંચ રે મિથુને સ્મશાન

રોપાણાં તણુ રખડાં હો છ,

વીરા ! એની ડાળિયું અડી આમમાન

મુગતિનાં ઝરે ફૂવડાં હો છ.

- વીરા ! તારાં ફૂલ રે સરીખડાં શરીર, ૫
 ઉધિણુ તોય ઓછાં પડ્યાં હો છ,
 મારા ! સતલજ નદીને તીર
 પિંજર પૂરાં નો ખડ્યાં હો છ.
- વીરા ! તારી ચિતામાં ધધખતી વરાળ
 નવ નવ ખડે લાગિયું હો છ, ૧૦
 વીરા ! તારી નહિ રે જપે પ્રાણુજાળ
 ઠારેલી લલે ટાઢિયું હો છ.
- વીરા ! તારા પંથડા વિજન ને અધોર,
 ઓરાણો તું તો આગમાં હો છ,
 વીરા ! તારાં વક્ષમાં જિગરનાં જોર, ૧૫
 લાડકડા ! ખમા ખમા હો છ.
- વીરા ! તારે મુખડલે માતાછ કેરાં દૂધ
 ધાવેલાં હજી ફેરતાં હો છ,
 વીરા ! એવી બાણુડી ઉંમરમાં ભણત
 ગણ્યું તે જોગી, યોગતાં હો છ. ૨૦
- વીરા ! તારા ગગને જિજ્ઞાસા ઉલ્લાસ
 ફુગિયાથી ફૂરે દોડવા હો છ,
 વીરા ! તારે અચળ દતા વિશ્વાસ
 જનખીને ફરી આવવા હો છ.
- વીરા ! તારે નો'તા રે દોખી ને નો'તા દાવ ૨૫
 તરચોચે નો'તો રક્તનો હો છ,
 વીરા ! તારી છાતીએ છલ્યો જન્ય લાવ,
 માણુમિ કેરા ભક્તનો હો છ,
- વીરા ! એ તો ફંસી રે નહિ, ફૂલમાળઃ
 પેદીને ખર્યો પોંખણે હો છ.
 વીરા ! તારું વદન હસે ઉજમાળ
 સ્વામીનતાને તોરણે હો છ. ૩૨

કોઈનો લાડકવાયો

મરાઠી સાખીનો ઢાળ

સ્ત્રી ટપકતી મો મો ઝોળી સમરાંગણુંથી આવે,
કેસરવરણી સમર-સેવિકા કોમલ મેઝ બિઝાવે,
ધાયલ મગતા મરતા રે
માતની આઝાદી ગાવે.

કો'ની વનિતા, કો'ની માતા, લગિની ટોળે વળતી,
શોણિતમીના પતિ સુત વીરની રણસ્યા પર લળતી,
મુખથી ખમા ખમા કરતી,
માથે કર મીઠો ધરતી.

૫

થોડે થોડે લોક ભિમટતા રણગેદા જોવાને,
શાહઆશીના શબ્દ જોલતા પ્રત્યેકની પિઝાને,
નિજ ગૌરવ કેરે ગાને
જખ્ખીજનજગેઅભિમાને.

૧૦

સહુ સૈનિકનાં વહાલાં જનનો મળિયો વ્યા મુખમેજો,
છેવાડો ને એકલવાયો અજોય એક સૂતેયો,
અણપૂઝ્યો અણપીઠેયો
કોઈનો અખણ લાડીયો.

૧૫

એનું શિર ખોળામાં લેવા કોઈ જનેતા નામી,
એને સીંચણ તેવ-કચોળાં નવ કોઈ બહેની લાચી,
કોઈના લાડકવાયાની
ન કોઈએ ખચરે પુછાવી.

૨૦

લાલે એને બચીઓ લસતી લટો સુંવાળી સતી,
સનયુખ ઝીંટ્યા ધાવો મદીયી ટપ ટપ છાતી ચૂતી,
કોઈના લાડકવાયાની
આંખડી અમૃત નીતરતી.

કોઈના એ લાડકવાયાનાં લોચન લોલ બિડાયાં, ૨૫
આખરની સ્મૃતિનાં એ આંસુ કપોલ પર ઠેરાયાં,
આતમ-દીપક ઝોલાયા
ઝોળનાં ગુલાબ કરમાયાં.

કોઈના એ લાડકડા પામે હળવે પગ સંચરજો,
હળવે એના દેશ ઉપર કુર-ભોડામણુ કરજો, ૩૦
પાસે ધૂપસળી ધરજો,
કાનમાં પ્રભુપદ ઉચ્ચરજો !

વીખરેલી એ લાડકડાની સમારજો લટ ધીરે,
એને ઝોખ કપોલે ભાલે ધરજો સુખન ધીરે,
— સહુ માતા ને ભગિની રે ! ૩૫
ગોદ લેજો ધીરે ધીરે !

વાંકડિયાં એ છુલકાંની મગડગ હશે કો' માતા,
એ ગાલોની સુધા પીનારા હોઠ હશે એ રાનાં,
રે ! તમ સુખન ચોડાતાં
પામશે લાડકડો શાતા. ૪૦

એ લાડકડાની પ્રતિમાનાં છાનાં પૂજન કરતી,
એની રક્ષા કાજ અહરનિશ પ્રભુને પાયે પડતી,
હરની એકાન્તે રડતી
વિભ્રમેણુ હશે દિનો ગણતી.

કંઠાવટીએ આંસુ ઘોળી છેઠું તિલક કરંતા, ૪૫
એને કંઠ વીંટાયા હોશે કરે એ કંઠલુવંતા,
વસનાં વળામણું દેતા,
બાથ બીડી એ પણ લેના.

એતી દુઃસ્વપ્ન ભેતી અભિમાનમરી મલકાતી,
ભેતી એની રધિરે-છલકતી ગજગજ પહોળી છાતી, ૫૦
અધળીડયાં આરંભિયાંથી
રડી કો' હસે આંખ રાતી.

એવી કોઈ પ્રિયાનો પ્રીતમ આજ ચિતા પર પોટે,
એકલડો ને અણબૂઝેલો અગન-પિછોડી ઓટે,
કોઈ ના લાડકવાયા ને
ચૂમે પાવક-જવાલા મોટે.

૫૫

એની લસમાંકિત જૂમિ પર અણબે આરસ-ખાંભી,
એ પથ્થર પર કોતરશે નવ કોઈ કવિતા લાંબી,
લખજો : 'ખાક પડી આંઘી
કોઈ ના લાડકવાયા ની.'

૬૦

કાલ જાગે !

જાગો જાગના ક્ષુધાત્ ! જાગો દુર્ઘલ અસક્ત !
ઈન્સારી તપ્ત પર કરાલ કાલ જાગે,
બેદો મહુ રૂઢિઅંધ, આંખો ખોલો રે અંધ,
નૌતમ દુનિયાનો સ્વર્ણ-સૂર્યોદય લાગે;
પૃથ્વીના ઇર્ષ્ય પાપ આંસુડે સાફ થાય,
રક્તે ધોવાય, જલિભોનાં ફળ ભાગે;
જાગો જાગના ગુલામ ! દેખાયે દિવ્ય ધામ,
ઈન્સારી તપ્ત પર કરાલ કાલ જાગે,
દેવા દુષ્ટોને દંડ ધોર કાલ જાગે.

૫

નવ જોઈએ ધર્મપાલ, સ્વર્ગાસનધર કૃપાલ,
પશુના ગોવાલસમ નિયંતા નવ જોઈએ;
માનવસંતાન સર્વ, મોડી ગર્વના ગર્વ,
સુકિતને પર્વ મેળ મનના મેળવીએ;
હૂંટણુહારાની હૂંટ, લેશુ આ પાર ચૂંટ,
ફૂટ ફૂટ બેડી લોક-પ્રાણુ કેદ ત્યાગે,
જાગો રે જનમમાજ, અરિને કરવા અવાજ,
ઈન્સારી તપ્ત પર કરાલ કાલ જાગે,
દેવા પાપીને દંડ ધોર કાલ જાગે.

૧૦

૧૫

- સત્તા-નિયંત્રાનાં જાલ, ધારા કેરી યુગાલ,
 જોળાં કંગાલ કાજ ફાંસલા પસારે, ૨૦
 ધનિકા મહાલાંત મુક્ત, ગરીબોનાં લાલ રક્ત
 સત્તાના લક્ષ્ત આજ શોષે કરબારે;
 બહુ દિન દાસત્વ સજાં, જીવન નિર્વાર્ય યયાં,
 બંધુત્વે વલા પ્રાણ નવરત્નના માગે,
 જાગે જાગે શુભામ ! આવી પહોંચ્યા મુકામ, ૨૫
 ઇન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગે.
 દેવા લાતીને ફડ થોર કાલ જાગે.
- પૃથ્વી પર રાજ કાનાં ? સાચાં અમજીવીઓનાં,
 જેકાનાં, ખાણિયાનાં, ઉઘમવતોનાં;
 રક્તપાન પી પીને પેલવાન ૩૦
 બનતા ધનવાન જ્ઞાનવાન તેલું સ્થલ ના.
 ગર્વોન્નત ગરુડ બાજ, લક્ષ્મી એ પંખીરાજ !
 તમ બહેણો સૂર્ય કાલ તપકું નહિ ત્યાગે:
 જાગે અમજીવી લોક ! ત્યાગે તંદ્રા ને રોક,
 પૃથ્વીના પાઠ પર કરાલ કાલ જાગે. ૩૫

કવિ, તને કેમ ગમે ?

- ધરતીને પટે પગલે પગલે
 મૂડી ધાન વિના નાનાં બાળ મરે,
 પ્રભુકીન આકાશેથી આગ ઝરે.
- અહોરાત કરોડ કરોડ ગરીબોના પ્રાણ ધનિકાને હાથ રમે,
 ત્યારે હાથ રે હાથ કવિ ! તને પૃથ્વી ને પાણી તણાં રેણુ ગીત ગમે ! ૫
- લથડી લથડી કમઝાં ભરતી,
 લાખો નાર મલીંગલીએ ફરતી,
 સારી રાત જુએ મજૂરી કરતી;
- મારાં બાળ પેરાકિયે જાગીને માગશે હાથ વિચારી એ દેહ દમે,
 ત્યારે હાથ રે હાથ કવિ ! તને સધ્યા ને તારકનાં રેણુ ગીત ગમે ! ૧૦

મન ! છોડ નિહાળવા તારણિયા,
કાળાં કેદખાનાં કેરા જો સળિયા,
એનાં કંઈ શું નથી સાંભળિયાં ?

એની બીતર મૌન એકાકી રિઆઈ રિઆઈ હનરોના પ્રાણુ શમે,
ત્યારે હાય રે હાય કવિ ! તુંને સાગરનીર કેરાં શેણે ગીત ગમે । ૧૫

મહા, ગ ન મૃત્યુના સાગરમાં,
લાખો ઘોસ-નિઃસાસભર્યાં જગમાં,
ચિતમે સળગત ધરા-તક્ષમાં,
રસ-સુંદરતા કેરી શાયરી છે બધી જળ સુનેરી જૂંપ્યાં જનને,
ત્યારે હાય રે હાય કવિ ! તુંને શબ્દોની ચાતુરી ગૂંથવી કેમ ગમે । ૨૦

પ્રિરાત જોએની નમેનસમાં
પડે ઘોષ ભયંકર યંત્ર તણા,
પીએ એરી હવા જે દેખેમમાં,
એને શાયર શું ! કવિતા શુ ! કૃષો અને તારણિયામાં એ કેમ રમે ।
ત્યારે હાય રે હાય કવિ ! તુંને કૃષ્ણ-કૈયાની બંસરી કેમ ગમે । ૨૫

સારાં વિશ્વની જે દી છુધા શમશે,
જૂંપ્યાં બાળુડાં પેટ ભરી જમશે,
પૂરી રોટી પ્રતિજનને જડશે,
કવિ ! ને દિન નીચ આકાશ તારા કેરી સુંદરતા સહુ સાર્થ બને,
તારાં કૂજન આજ જલાવી દે પ્રાણુ ! રે હલ ગાવા તને કેમ ગમે । ૩૦

ધણુ રે બોલે ને

દાજ-ભજનને

ધણુ રે બોલે ને ઐરણુ સાંભળે હો જી.
બધુડો બોલે ને બેનડ માંભળે હો જી.
એ જી સાંભળે વેદનાની વાત,
વેણુ રે વેણુ હો સત-ફૂલડાં ઝરે હો જી.

બહુ દિન ધડી રે તલવાર, ૫
ધડી કાંઈ તોયું ને મનવાર,
પાંચ-સાત ચરાના જયકાર
કાજ ખૂબ જોલાણા મંહાર
હો ઝેરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને.

પોકારે પૃથ્વીના કણુ કણુ કારમા હો છ. ૧૦
પોકારે પાણીમાં પારાવારનાં હો છ.

જળ-ધળ પોકારે ચરચરી:
કળરુંની જગ્યા રહી નવ જરી,
ભાંસોભાંસ ખાંભીયું ખૂબ ભરી
હાય તોય તોયું રહી નવ ચરી ૧૫
હો ઝેરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને.

ભડીયું જલે રે બળતા પોગ્ગની હો છ.
ધમધમું ધમે રે ધખતા પોગ્ગની હો છ.

ખન ખન અંગારે ઝોરાણા,
કસળી ને કારીગર ભરખાણા, ૨૦
ક્રોડ નર છવંતા બદાણા,
તોય પૂરા રોટા નવ રોકાણા
હો ઝેરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને.

હથોડા પડે રે આજ જેના હાથના હો છ.
તનડાં તડે રે આજ જેની કાપનાં હો છ. ૨૫

સોઈ નર હાંસીને આજ બોલો,
ધટડામાં ધડે એક મનસબો:
બાળ મારાં માગે અમ કરી દેગ;
દેવે કોણુ, દાતરડું કે તેગ ?
હો ઝેરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને. ૩૦

આભુથી નવેલાં ધડતર માંડવાં હો છ.
ખડગ-ખાંડાંને કણુ કણુ ખાંડવાં હો છ.

- ખાંડી ખાંડી ધડો હળ કેરા સાજા !
 ગીણી રૂઠી દાતરડીનાં રાજ
 આજ ખંડખંડમાં મંડાય,
 એણી પેરે આપણુ તેડાં ચાય
 હો એરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને ૦ ૩૫
- ધડો હો બાળક કેરાં ઘોડિયાં હો છ.
 ધડો હો વિયાતલ નારના દોલિયા હો છ.
 ભાઈ મારા ! ગાળીને તોપગોળા
 ધડો મુઠ મોચીના સંચ બોળા:
 ધડો રાંડ રેંદુડાની આરા,
 ધડો દેવ—તંબૂરાના તારો
 હો એરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને ૦ ૪૦
- ભાંગો હો ભાંગો હો રથ રથુબેધના હો છ.
 ખાવળડાં ધડો હો છોડુડાંનાં ફૂલનાં હો છ.
 ભાઈ મારા લુવારી ! ભડ રેંજો,
 આજ છેલ્લી વેળાના ધાવ દેજો,
 ધાએ ધાએ સંભાળે ધટડામાં
 કોડ કોડ ગોપિતા કુનિયાનાં
 હો એરણુ બેની—ધણુ રે બોલે ને ૦ ૪૫
- ૫૧

દીઠી સાંતાલની નારી

દીઠી સાંતાલની નારી રે આજ દીઠી સાંતાલની નારી;
 શીમળના ગાડ દેદ જાતી ને આવતી દીઠી સાંતાલની નારી.

માથે માડેલ શી માટીની સુંડલી :
 ધાટીલા હાથમાં થોડી થોડી ખંચડી :
 પાતળિયા દેહ પરે વીરેલી ચૂંદડી :
 કાયાની કાંબડી કાળી.

૫

કેસડા રંગના ભડકા લાલરાવતી લાલ લાલ કોરની સાડી;
શીશુળના ઝાડ હેઠે સંજકારે આલતી દીકી સાંતાલની નારી.

આપાદી મેઘ અને થોડી શી વીજળી
લઈને જોડેલ હજે જલ્લા :
ભૂલકણ દેવ, તમે પંખીડું વીસરી
ધડી કેમ માનવની કન્યા !

૧૦

પાંખોની જોડ એના હંધામાં સંધરી સરજ સાંતાલની નારી.
જહું જહું હોડતી હજકે વિધાધરી : દીકી સાંતાલની નારી.

દખણાદ વાયરાની કો'ક કો'ક લેરખી
વહી જતી શીતને ધખાવે;
સૂકેલાં પાંદ અને ધૂળ તણી આંધીઓ
મરુ તો ની મોજને ચમાવે.

૧૫

શાળાનો ઘંટ થાય, દૂર દૂર વહી જાય પાવા બગવતી ગાડી;
એવા પરજાતને પોત્રે મેં એક દી દીકી સાંતાલની નારી. ૨૦

પેલું બંધાય માડું માટીનું ખોરડું
શીતળ નાણક ને સુંવાળું;
મે'લને ઝરણે હું ખેસીને કાડલમાં
મજૂરોની મેદિની નિહાળું.

કડિયાની હાક પડે, હડીઓ ત્યાં કાઢતી દીકી સાંતાલની નારી; ૨૫
ધમધમતી માટીની સૂંઝીઓ સારતી દીકી સાંતાલની નારી.

પોત્રે ને બપોર એની બળબળતી દેહના
કરતીતી રોજ રોજ હૂંદા :
કમિની કુટિર તણાં લીંતડાને કારણે
જેએ એ ધૂળ તણા લૂંદા :

૩૦

લાજ લાજને મારાં લોચન બિડાય છે : દીકી સાંતાલની નારી;
ધિકારે આત્માના દીપક ઝંખાય છે : દીકી સાંતાલની નારી.

પ્રિયજનની સેવાને કારણિયે સરજેલી
નારીની પુણ્યવતી કાયા;
એ રે કાયાનાં આજ દુનિયાના ચોકમાં
સોં ઘે રાં હા ટ ડાં મ' ડા યાં. ૩૫

ચાર-આઠ ત્રાંખિયાની રોશ આપીને મેં લૂંટી સાંતાણની નારી;
દીકી સાંતાણની નારી રે આજ દીકી સાંતાણની નારી. ૩૮

ફાગણુ આયો !

ફાગણુ આયો ફાગણુ આયો ફાગણુ આયો રે
મનુઓ કેરો રાજન આયો, ફાગણુ આયો રે.

ફૂલડે છાયો : રંગ સુદાયો :

‘મલયાનિકની ફેરમ વાયો :’

જુદેજુદો કવિજન ગાયો

૫

ફાગણુ આયો રે

સળગતો ફાગણુ આયો રે.

વસંત ક્યાં છે ? કોનાં પૂજન ?

ક્યાં દીકાં લખરાનાં ગુજન ?

રસધેણાં કૌમુદી—ફૂજન

૧૦

કોઈ ન લાયો રે

ધધખતો ફાગણુ આયો રે.

ક્યાં ફૂલવાડી ? કાચવાડી ક્યાં ?

ફેવેન્નવાણે પાણી ફૂક્યાં,

માએ રડતાં બાળક મૂક્યાં

૧૫

રનેહ સુકાયો રે

મહાનદ્ર ફાગણુ આયો રે.

પ્રભુ-મદિગિયે પુ'પ-દિડોળા
હાર ખડા કુધિતોના ટોળા
દ્દ દ્દ સર કરે વટોળા ૨૦
નટવર નાચો રે
ભયકર હાગણુ આયો રે.

થેઈથેઈકાગ ન્દ કર-તાલી
નવ નાચે ગોપી મનવાલી
આ તો કાલી કોપ-કરાલી ૨૫
તણવ ગાયો રે
મનમ્દર હાગણુ આયો રે.

સ તોળી પુરમ્મને આગણુ
નવ ચેતાયા હોમ-હુતારન,
આ તો કાલ-ચિતાના દર્શન ૩૦
ધૂમ્ર જવાપો રે
ધૂધળો હાગણુ આયો રે.

ખીડીઓ વાળનારીનું ગીત

ખીડીઓ વાળો ! ખીડીઓ વાળો ! ખીડીઓ વાળો રે !
નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !
બાર પૈસાની પાચમો લેખે ખીડીઓ વાળો રે !

કમ કોડીયા ડેલીએ બેઠા
વાડીઓ વેગી બાધતા રેડા, ૫
લાલ કસબે લેટલેટા પાડતા લાળો રે !
આવશે ખાના, માગશે થાળી, કાઢશે ગાળો રે !
નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

બૂખ લાગી છે-ખીડીઓ વાળો !
 જંઘ આવે છે-ખીડીઓ વાળો ! ૧૦
 આંખમાં લાગી અગન-ઝાળો : ખીડીઓ વાળો રે !
 પાછલી રાતે, પોતર દી થાતે, ખીડીઓ વાળો રે !
 નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

મેઘવાં વાવ્યાં બાળક રાતાં,
 તાવ આવે તો મૂકવાં પોતાં, ૧૫
 નાકનાં પાણી લો'તાં લો'તાં ખીડીઓ વાળો રે !
 કંધને જોશે પાન-સોપારી ખીડીઓ વાળો રે !
 નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

મીઠાં મીઠાં ઝાંઝાં આવે,
 પાંદડાં-જરડે ગાવડી આવે, ૨૦
 વાણિયો કંઠિકાંડ તોળાવે : ખીડીઓ વાળો રે !
 ઝોણું ધાતાં, ઘમ કપાતાં : ખીડીઓ વાળો રે !
 નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

રાજપુ' છોડુ, રાજની જોડુ,
 કેમ કરી હું ઝોજાસ જોડુ' ? ૨૫
 ઝોરડો ઝોદી અંમ સંતાકું, ખીડીઓ વાળો રે !
 સાકયે લીરા, કાળજે ચીરા, ખીડીઓ વાળો રે !
 નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

આજ અજવાળી ગન ઝમઝમતી,
 કંકુડી કોળામુ ગમડે રમતી, ૩૦
 હું'ય જાતું છું ખીડીઓ વણતી : ખીડીઓ વાળો રે !
 અન વસ્તર ને આળડ માહું ખીડીઓ વાળો રે !
 નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

પાંદડાં કાપું - આવતી નીંદર,

આંગળી વાટે જિંધમાં કાતર,

૩૫

ટેરવાં તૂટે વીંટલાં સતર : ખીડીઓ વાળો રે !

હાંરેતી છાતી, ખાંસીઓ ખાતી, ખીડીઓ વાળો રે !

નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

શેઠિયો સતરદેણી લાવે,

પાનનાં ખીડાં પાતર આવે,

૪૦

લેણીના બળખા મારે આવે : ખીડીઓ વાળો રે !

છાતીએ ચાંપી શેઠના ગોઝા, ખીડીઓ વાળો રે !

નિરાધાર, ખીડીઓ વાળો રે !

આજ દુનિયાને હાડડે દેખો,

મેંધાં ગાંજ લાંગ ને સૂકો,

૪૫

સોંધો સ્ત્રીના દેહનો ભૂકો : ખીડીઓ વાળો રે !

જીવતાં જનનાં શોષિત સોંધાં : ખીડીઓ વાળો રે !

ખીડીઓ વાળો ! ખીડીઓ વાળો ! ખીડીઓ વાળો રે !

બાર પૈસાની પાંચસો લેજો ખીડીઓ વાળો રે !

રાતાં ફૂલડાં

‘સોનસા ઇટોણી રૂપા બેડહું, રે પાવવ છાડમે’

‘પાણીડો ગઈતી લગાવ, નવભરી નવ પાવવ છાડમે !’

—એ લગ્નમીતનો લાળ.

વનરા તે વન ફેરી કાંઠામાં રે રાતાં ફૂલડાં,

હાં રે બાઈએ પંથરાવ્યાં પેટનાં બાળ—વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં

અરંધી રાતસડીનો ચાંદલો રે રાતાં ફૂલડાં,

હાં રે નીચે મથકે છે મા-એવ્યાં બાળ

વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં

૫

હસ મા એવલડું હો લાડકા રે રાતાં ફૂલડાં,

હાં રે મારાં કળીએ કાળજડાં કપાય

વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

જમણે હાથે મીંચી આંખડી રે રાતાં ફૂલડાં,
હાં રે બાઈએ ડાબે હાથ દબવેલી ડોક ૧૦
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

બાર માસ બાળ-કુંવારડી રે રાતાં ફૂલડાં,
હાં રે બાઈનાં તેર આસે લખિયાં લગન
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

એકા રે દશીની ઉપવાસણી રે રાતાં ફૂલડાં, ૧૫
હાં રે બાઈ તો હરિ-મંદિર પૂજવાને જાય
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

હસતા ને રમતા હિંડોળસે રે રાતાં ફૂલડાં,
હાં રે બાઈએ નીરખ્યા છે બાળગોપાળ ૨૦
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

થડકયા થાનોલા, થંભી ગઈ રે રાતાં ફૂલડાં,
હાં રે બાઈની છાતીમાં છલ છલ દૂધ
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

‘મરજ્યાં જો હત મારે બોળસે રે રાતાં ફૂલડાં,
‘હાં રે તમને પહેરાવત હીર ને ચીર !’ ૨૫
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

‘બૂલી હો બૂલી હો બૂંડી માવડી રે રાતાં ફૂલડાં
‘હાં રે મારી તે દીતી મરડેલી ડોક’
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

‘આવડાં ધાવણુ આજે જાગે રે રાતાં ફૂલડાં, ૩૦
‘હાં રે મારી તે દીતી તરમ મંબાર !’
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.

‘ચૂંકું હું જશેઠ માને બોળસે રે રાતાં ફૂલડાં,
‘હાં રે તારે બોળસે અમન કેરી જાળ !’
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં. ૩૫

વિ રા ૮-દર્શન

ચારણી છંદ ચરચરી

બાજે ડમરુ દિગન્ત, ગાજે કલ્પો અનન્ત,

આધે દેખો રે અધ ! ચણી ઘોર આંધી;
દેશદેશથી લોક, નરનારી થોકથોક

છન્નત રાખીને ડોક આવે દળ બાંધી.

વિધવિધ વાણી ને વેશ : વિધવિધ રંગો ને ક્રશ :

૫

તોયે નવ દ્રેષ લેશ દાખવતાં આવે;
દેતાં ડગ એકતાલ, નિર્ભયતાની મશાલ

લઈને કંગાલ કરી સેના આવે.

દેખો ! રે કાલ કરી સેના આવે.

ગરજે નવશાં નિશાન : નવશાં યુક્તિનાં ગાન :

૧૦

ગિરજા ધ્વજ આસમાન સિંહુરલીઓ;
ગિલાં સગ રાષ્ટ્ર દેખ, થરથર પ્રજા હરેક,

કંકુ બોળેલ એ કહો છ કાણુ નેજે ?

ગગને દેતા હુંકાર, ઝલમલ ભોતિ-લલાટ,

વદ હો બંધુ વિરાટ ! ક્યાં થઈ તું આવે ?

૧૫

માનવજાતિને કાજ આશાવંતા અવાજ,

શા શા સદેશ આજ તુજ સંજે લાવે ?

રકેનાં લાખલાખ દળ—વાદળ આવે.

: સંધ્યાલ :

અગે ખેતરથી વાંડીઓથી, જંગલ ને ઝાડીઓથી,

સાગરથી ગિરિવરથી સુગી સાદ આબ્યાં :

૨૦

નૂતન શક્તિને લાન, ગાતાં શ્રદ્ધાનુ ગાન,

માનવને યુક્તિદાન દેવા સહુ આબ્યાં.

- અમે માનનમ દિર ડેરી નનતર રચના અનેરી,
સોપી તમને, નમેરી આવિક ધનવતા !
તમ પર ઇતિબાર ધરી, વેણ્યા હુ ખ મરી મરી ૨૫
બોમ્બ મુખ કરી રહ્યા પીર પર વહંતા,
આજ નીરખી એ આવીશાન ભુગમૂતા બાધકામ
ફૂળે અમ હાડ્યામ, હૈયા અમ ધડકે,
ધવવા એ દિવ્ય ધામ, કીધા શીદ તમે રચામ !
છાટયા પ્રભુના મુકામ નક તણે રકતે. ૩૦
- અમે એ સહુ ધોવા કલક, ધોવા તમ પાપપક,
દિવના વિપડ ખ મૌ વિસારી અહીં આબ્યાં,
સહુને વસવા સમાન ચણવા નનયા મકાન,
ગાતા શ્રદ્ધાનુ ગાન લોકસંધ આબ્યા,
દેખ મહાકાશના કરાલ સૈન્ય આબ્યા. ૩૫

સપમાન :

અમે ખેતરથી વાડીઓથી, જગત ને જાડીઓથી
માગરથી ગિરિવરથી સુગી સાદ આબ્યા;
નતન શક્તિને જ્ઞાન, ગાતા શ્રદ્ધાનુ ગાન,
માનવને મુક્તિદાન દેના સહુ આબ્યા.

*

- તમે રૂધી નભના ઉગમ, પ્રભુજીના પનન-ધામ,
રચિયાં રૌરવી ખામ યત્ર-કારખાના,
સેવા ધનના નિચોડ, ખૂલા મનુષ્યાગ્રહોડ,
બાફ્યા અમ કોડબર્ગ બાથપુષ્પ નાના. ૪૦
- તમે પૂરી અમ પુત્રીઓને, બોણી સાવિત્રીઓને,
કામળ કળીઓને હેઠ વેશ્યામદિરિયે, ૪૫
દુકડા રૌરીને કાજ, વેચે વનિતાઓ લાજ,
એવા તમ રાજના પ્રતાપ ને વીમરીએ.

હાય એ સહુ આશા અમારી, સતી હત્યાપથારી,
એને રુધિરે લીંબડી નયનો અમ લાબ્યાં
વ્રતન શક્તિનો તાજ પહેરી શિર પરે આજ,
માનવમુક્તિને કાજ ર'કસેન્ય આબ્યાં,
જો જો કંગાલ તણાં દળ-વાદળ આબ્યાં.

૫૦

: સંઘગાન :

અમે ખેતરથી વાડીઓથી, જંગલ ને ઝાડીઓથી,
સાગરથી ગિરિવરથી સુણી સાદ આબ્યાં;
વ્રતન શક્તિને બાન, ગાતાં અઢાનું ગાન
માનવને મુક્તિદાન દેવા સહુ આબ્યાં.

૫૧

*

હવે ક'પો રે ઓ કુપાઈ ! ક'પો અમ રક્ષાઈ !
પરની રાટીના લક્ષનાર તમે ક'પો !
હક્કના કિલ્લા ને કોટ કરવા સહુ લોટપોટ,
આવે લંગોટધારી સૈન્ય : હવે ક'પો !

૬૦

માનવ-આત્માની માંહી જુગજુગથી ને કુપાઈ
ભાઈભાઈની સગાઈ, મુક્તિની પિંપાસા :
એ છે અમ અસ્પર્શભ, કોટિ કોટિ સહસ્ર
અકલંકિત ને અહિંસ : એ અમારી આશા.

આખર એની જ છત : સમજ લેજો ખચિત;
ભાગો ભયભીત ભલિયો ! વિશદ આવે.
વ્રતન શક્તિને બાન, ગાતાં અઢાનું ગાન,
એક તાલ, એક તાન, લોકસૈન્ય આવે.
દેખ ! દેખ ! દાલનાં અપાર કટક આવે.

૬૫

૬૯

માની યાદ

કોઈ દી સાંભરે ને
મા અને કોઈ દી સાંભરે ને.
કેવી હશે ને કેવી ને
મા અને કોઈ દી સાંભરે ને.

૧

કોક કોક વાર વળી રમ્મત વચાળે મારા
કાનમાં ગણગણ થાય;
હુતુતુની હડિયાપાટીમાં
માનો શબ્દ મંબળાય—
મા જાણે હોંચકારતી વર્ષ ગઈ,
હાલોના સર થોડા વેંતી ગઈ—કોઈ દી.

૨

આવણીની કોક કોક વેલી સવારમાં
સાંભરી આવે બા—
પારિગતકની મીઠી મુગધ સદા
વાડીએથી આવતો વા,
દેવને પૂજતી ફૂલ લે લે
મા એની મહેક મહેક મેંસતી ગઈ—કોઈ દી.

૩

સવાના ખંડને ખૂણે ભેસીને ફરી
આબમાં મીઠા માંડ;
માની આંખો જ જાણે જોઈ રહી છે મને
એમ મન થાય માંડ.
તગમગ તાકતી જોળાયે દે
ગગનમાં એ જ દમ ચોડી ગે—

કોઈ દી સાંભરે ને
મા અને કોઈ દી સાંભરે ને.
કૃષી હશે ને કૃષી ને
મા અને કોઈ દી સાંભરે ને.

[મને વક્ષ : સિન્ધુ મોનાવાણ]

મરતા પાળકનું આશ્વાસન

આવળે આવળે વાલી બા !
એકવાર ખોલ, ભરે ભાઈતું બા !

૧

પાછલી તે રાતને પેલે પશરિયે
જળકીને છુ જ્યારે જાગે,
રે મા ! જળકીને છુ જ્યારે જાગે,
આશરિ પાંચતે ફેરવતાં હાથ તુને
પ હ ખું બા લી લા ગે હો મા !

માડી અને પાડળે દળવા માફ,
પડેલા થઈ હું ફેર જવાબ—આવળે.

૨

નારા દેવા તે પટે ખસવા ને ગેલવા
આધું બની લવાનાં દિલોળો
રે મા ! આધું બની લવાનાં દિલોળો;
લાંબી લડેમાં રમુ આળકેળાંખરે
ગૂંથળે છુ જ્યારે અંબોડો હો મા !

માડી ! તારો આશો હું નહિ રે અજાઉ
ચાર-પાંચ ચૂંબી ભરી આશો અડ—આવળે.

ચંદન તળાવડીનાં નીર મહીં નાતી
જેઈ જૈશ હું તને જ્યારે
રે મા ! જેઈ જૈશ હું તને જ્યારે;
મેળું બનીને તારે અંગે અંગ માલીશ
તોય મને કોઈ નહિ ભાળે હો મા !

માડી ! મારી છલછલ છાની વાત
સાંભળીને કરજે ના કલપાંત—આવળો

૪

આપાદી રાતની મેહુડિયા—ધારતું
ઝરમર વાણું વગાડું
રે મા ! ઝરમર વાણું વગાડું,
બાણુડિયા બેટગાને સંભારી જાગતી
માડી ! ને માઠ ઉપાડું હો મા !

માડી હું તો વીજળીનો અપકારો
દેખળીએથી 'હાકક !' કરી જૈશ હું અટારો—આવળો

૫

આકાશી ગોખતો દલમલ તારલો
ચેને બોલીશ : બા ! સઘં જા,
રે મા ! ચેને બોલીશ : બા સઘં જા,
સાંઘાતું કિરણ બની લપતો ને છપતો તુંને
ભરી જૈશ એક-બે બક્ષા હો મા !

માડી, તું તો ફેરવીને ગાલે હાય
નાખજે નવ ગિડો નિશાસ—આવળો

૬

અખણું-ટોપી લઈને મારીયા આવજો
પૂછશે : ક્યાં ગયો બચુડો ?
રે મા ! પૂછશે : ક્યાં ગયો બચુડો ?

કેળે કે બેન, બસુ આ રે બેઠો
મારી આંખ કેરી કીકીઓમાં રડો હો બેન !

મારે ખોળલે ને દેયા માંય
બાળ મારો બેઠો છે સંતાઈ !—આવજો

[વિદાય : શિશુ]

વેણીનાં ફૂલ

[ઢાળ—મારે ઘેર આવજો આવ, બાના બનાં ઢેબરાં ખાવા.]

મારે ઘેર આવજો બેની !
નાની તારી મૂંચવા વેણી. ૫

આપણા દેશમાં નીર ખૂટ્યાં ને
સળંગે કાળ-હુકાળ;
ફૂલ વિના મારી બેનડી ! તારા
શોકતા નોત્તા વાળ—મારે

આગબગીચાના રોષ નથી બેની
બીમતા મારે ઘેર;
મોમરા ડોલર ભઈ ચંબેલીની
મારે માથે નથી મેર—મારે

રૂપ-સુમધી હું કંઈ નો ભણું
હું મરાનો ગોવાળ !
આવળ આવળ આકાડ કેરી
કાંચમાં આયનાર—મારે

હું મરાનીં બિચી ટોચ બીભેલાં
રા ત જાં બુ લે ના ર
સાપ-વીંટયા પીળા કેવડા હું મારી
બેન સાદુ વીણનાર—મારે

પહાડ તણે પેટાળ બિગેલાં
લાલ કરેણીનાં ઝાડ;
કેસડલાં કેરી વાંકડી કળીઓ
વીણીશ છેલ્લી ડાળ—મારે.

ખેતર વચ્ચે ખોઈ વાળીને
ફૂલ ગ્રીણું ખોળીશ;
વાગશે કાંટા, દુઃખશે પાની
તોય જરીકે ન બી'શ—મારે.

સાંજ વેળા મારી ગાવડી ઘોળી
આવીશ દોટાદોટ;
ગાદરે બીબીને પાટ જોતી બેની
માંડશે ખૂંટા ખૂંટ—મારે.

મોઢડાં નો મચકોડજો, બાપુ !
જોઈ જંગમતાં ફૂલ,
મોરલીવાળાને માથે એ તો
ઓપનાંતાં અણુમૂલ—મારે.

શિવ ભોળા, ભોળાં પારવતી, એને
ભાવતાં દિવમ-રાત,
તુય ભોળી મારી દેવડી ! તુને
શોભશે સુખ ભાત—મારે.

બાઈ-ભાભી બેથ બેળાં બેસીને
ગૂંથશુ તારે ચૂપ;
ઘોઠી ધડી પેદી રાખજો વીરનાં
વીણેસ વેણી - ફૂલ !

મારે ઘેર આવજો બેની
લાંબી તારી ગૂંથવા વેળી !

નીંદરભરી

નીંદરભરી રે ગુલાંબે ભરી,
 બેનીબાની આંખડી નીંદર ભરી રે
 નીંદરને દેશ બેની નત્ય નત્ય જતાં,
 અંકારી હોંચકાની હોડી કરી—બેનીબાનીં
 દોરી તાણીને વીર ભારે હલેસાં,
 હાલ્યાં વાયાં ને હોડી વેગે ચડી—બેનીબાનીં
 નીંદર બેડી છે નીલ સમદરના બેટમાં,
 કેસરિયા દૂધના કટોરા ધરી—બેનીબાનીં
 નીંદરનો બાગ કાંઈ લૂંબે ને ખૂંબે,
 કળીઓ નિતારીને દુયોળી ભરી—બેનીબાનીં
 સાંધ્યાં એ તેજ આરી બેનીને માથડે
 નાવણુ કરાવે ચાર દરિયાપરી—બેનીબાનીં
 છાપોની વેલડીને બેડ્યા જળ-ધોડલા
 બેસીને બેન જાય યુસાફરી—બેનીબાનીં
 સાતે સિંધુને તીર સફરો રે કાંધી,
 સરજ બગેા ને બેન વ્યાવ્યાં ફરી—બેનીબાનીં

હાદાછના દેશમાં

હાં રે દોસ્ત ! હાલો હાદાછના દેશમાં
 પ્રેમસાગર પરજીવના દેશમાં—હાં રે

મધુર મધુર પન વાય
 નહીં ખેંચી કે ગાય
 હસી હોડી વહી જાય
 મારા માલિક રાગજીવ દેશમાં—હાં રે

સાત દરિયા વીંધીને વહાણ હાલશે,
નામ-કન્યાના મહેલ રૂઝ આવશે,
ઐની આંખોમાં મોતી ઝરતાં હશે.
હાં રે દોસ્ત ! હાલો મોતીડાંના દેશમાં-હાં રે.

સાત વાદળ વીંધીને વહાણ લઈ જશું,
નીશ કાઠિ તારાની સાથ ખેવશું,
ચંદ્ર-સૂરજ ખીસામાં ચાર મેલશું.
હાં રે દોસ્ત ! હાલો ચાંદરડાંના દેશમાં-હાં રે.

સખી સાંજે દાદાને દેશ પહોંચશું,
ઐના પાંખાળા ઘોડા ખેલાવશું,
પછી પરીઓને ખોળે પોદી જશું.
હાં રે દોસ્ત ! હાલો ઐ પરીઓના દેશમાં-હાં રે.

ભલે હોય ધણું તાણું
ભલે જોડે તોફાન
આજ બનશું બેસાન
થવા દાખલ દાદાજીના દેશમાં !
હાં રે દોસ્ત ! હાલો દાદાજીના દેશમાં
પ્રેમસાગર પરબુજીના દેશમાં-હાં રે.

સૂરજ ! ધીમા તપો !

મારી મેંદાનો રંગ જડી જાય રે
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

માગે કંડુનો ચાંદનો ચોળાય રે
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારી વેણી લાખેણી ફરમાય રે
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારાં કાળજી નેજીથી ઝરી જાય રે
સરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારી ચૂડી અણુમોલી તરડાય રે
સરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારે સેંચેથી હિંગળો રેળાય રે
સરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારી પાની સુંવાળી બળી જાય રે
સરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

માગ કેમે નો પંચ પૂરા થાય રે
સરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

જેને શોધુ તે દૂર સરી જાય રે
સરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

ચૂંદડી

[પંજા સંચરમા રમે—એ ઠાળ]

ચૂંદડી ચાદ લોકમાં ગોળું,
આલમાં ગોળું
ગેબમાં ગોળું
સાત પાનાળે ધૂમતી ગોળું—ચૂંદડી.

ચૂંદડી ચાર રંગમાં બોળી !
લાલ-પીળા પરભાતમાં બોળી
ચાંદલી પૂતમ સતમાં બોળી
વીજળી કેરા હોજમાં બોળી
મેઘ-ધતુના ધાધમાં બોળી—ચૂંદડી.

ચૂંદડી ચાર ચોકમાં ઓહુંઃ
માનસરોવર ઝીલતી ઓહું
આલની વેશ્વે વીણતી ઓહું
કુંગરે કુંગર દોડતી ઓહું
વાયરા ઉપર પોદતી ઓહું—ચૂંદડી

ચૂંદડી ચાર છેડે ફાટી
રાસડા લેતાં
તાળીઓ દેતાં
સાગરે ના'તાં નીરમાં ફાટી—ચૂંદડી.

રાત પડતી હતી

રાત પડતી હતી, પડતી હતી,
જાગે વીરની વિન્નેગી બેન રક્તીતી
એની રાત પડતી હતી, પડતી હતી.

રાત ગળતી હતી, ગળતી હતી,
જાગે બેટાને હથે માન લળતીતી
એવી રાત ગળતી હતી, ગળતી હતી

પો પ્રગટતી હતી, પ્રગટતી હતી,
જાગે પ્રભુશની આંખડી ઉઘડતીતી
એની પો પ્રગટતી હતી, પ્રગટતી હતી.

લૂ વરમતી હતી, વગમતી હતી,
જાગે ફૂલની પ્રીત હાથું ઢમતીતી,
એની લૂ વરમતી હતી, વરમતી હતી.

લાય બળતી હતી, બળતી હતી,
જાગે ધરતી આમે જવા કળતીતી
એવી લાય બળતી હતી, બળતી હતી

છાંય દળતી હતી, દળતી હતી,
જાણે વાદળની વેળા નીચળતીતી
એવી છાંય દળતી હતી, દળતી હતી.

સાંજ નમતી હતી, નમતી હતી,
જાણે હૈયાની વાસના વિરમતીતી
એવી સાંજ નમતી હતી, નમતી હતી.

સાંજ સસ્તી હતી, સસ્તી હતી,
જાણે આપુને નેહે આ નીતસ્તીતી
એવી સાંજ સસ્તી હતી, સસ્તી હતી.

હાલો ગલડાં રમાડવા છ રે

[ચેરીમાં કુતરી ઝવયાય એ શેરીનાં જાળકો માટે આનંદ,
મૃત્યુ અને પશુપ્રેમના હમજોડા કાલવચાનો અવસર.]

કાણી કુતરીને આઘાં ગલડીયાં
ચાર કાળરાં ને ચાર ભૂરિયાં રે
હાલો ગલડાં રમાડવા છ રે!

માડીને પેટ પડી ચસ ચસ ધાવે
વેણે ચોંટયાં જોમ તૂરિયાં રે
હાલો ગલડાં રમાડવા છ રે!

રાતાં માતાં ને રેમે રેમે મુંવાળાં,
હોય મીઠાં ગાલમસૂરિયાં રે
હાલો ગલડાં રમાડવા છ રે!

ખાને વાજાં છે જોમ વીરો ને બેની,
કાળવીને વાજાં કુરકુરિયાં છ રે
હાલો ગલડાં રમાડવા છ રે!

મોટાં થાશે ને મારી શેરી સાયવશે,
જાગશે રાતે બા'કુરિયાં રે
હાલો ગજૂડાં રમાડવા છ રે ! જાગ

ડીપૂડો દીપૂડો કુંગરડો ઘૂમશે,
ગૌધેન બેળા બેળાવિયા રે
હાલો ગજૂડાં રમાડવા છ રે !

મોતિયો ને માનિયો ઝોફે શેકાશે,
વાછરું ને પાડરું લળાવિયાં રે
હાલો ગજૂડાં રમાડવા છ રે !

કાધિયો ને દૂધિયો ખેતરમાં જાશે,
વાસુ રેશે બે રખોલિયા છ રે
હાલો ગજૂડાં રમાડવા છ રે !

કાળિયો ને લાળિયો પાદર પસાયતા,
બાકી બાકી આલખેલ બોલિયા રે
હાલો ગજૂડાં રમાડવા છ રે !

ગોળ-ધી-લોટના શેરા બનાવ્યા,
કાળવીનાં પેટડાં પૂરિયાં રે
હાલો ગજૂડાં રમાડવા છ રે !

પારેવાં હયો

પાલે ધૂમે પારેવાં, પારેવાં હયો,
રોડડે ધૂમે મોગ, માનાં જગમ્યાં ! પારેવાં હયો.

પાંચ ધોળાં પાંચ વાદળી, પારેવાં હયો,
આંખડી રાતી ચોળ, માનાં જગમ્યાં ! પારેવાં હયો.

આંખણિયે પમ પાડતાં, પારેવાં હયો.
ધૂળમાં ગૂંથે ફૂલ, માનાં જગમ્યાં ! પારેવાં હયો.

ઘેરું ઘેરું કાંઈ-દુઃખવે, પારેવાં-હ્યો,
 લીલી પુલાવે ડોક, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 જોડકું જુદું થાય ને, પારેવાં હ્યો,
 રોજ પારેવી સંગ, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 આભને આરે ઊડતાં, પારેવાં હ્યો,
 પોડનાં પૃથ્વી માંજ, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 અસળ ધાન આગેગતાં, પારેવાં હ્યો,
 જૂખ્યાં કાંદર ખાય. માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 અખૂતરે જોનાં જોસણું, પારેવાં હ્યો,
 રાજમોહને જોખ, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 બેનીયાએ બોલાવિયાં, પારેવાં હ્યો,
 તીતી ! તીતી ! બોલે, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 આંગળીએ ઊડી બેસતાં, પારેવાં હ્યો,
 હાથેળીએ ચણુ ખાય, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 ત્રીણી ત્રીણી ચાર જાંઝરી, પારેવાં હ્યો,
 દૂધરિયાળી ધડાવો, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 ભાભડડી પેસવડે, પારેવાં હ્યો,
 પારેવડાંને ખાય, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.
 રમજૂમન્ત નેવડે, પારેવાં હ્યો,
 ઓસરીએ ધમકાર, માનાં જનમ્યાં ! પારેવાં હ્યો.

ઝાકળાનું' બિન્દુ

ઝાકળા પા-નિનું' બિન્દુ
 એ કલ વા પું બેકું'તું;
 એકલવાયું બેકું'તું ને
 સરજ સામે જોતું'તું;
 સરજ સામે જોતું'તું ને
 ત્રીલું ત્રીલું રોતું'તું.

સરજ લયા ! સરજ લેયા ! હું છું ત્રીણું જલચિન્દુ ; મુજ હૈયે તમને પધરાવું શી રીતે, હે જગમધુ !	૧૦.
તમે દૂર વાદળમાં વસતા ગ્રાત અશ્વને કરમાં કસતા ખજાડોની રજ રજ રસના ધૂમો છો, બધું ! તમ બહોણું મુજ જીવન મધનું અશ્રમય, હે જગમધુ !	૧૬
જલચિન્દુ જલચિન્દુ ! ઓ નાનુક આકળચિન્દુ ! જ બોલે, સુણ બધું !	૧૯
હું તો ત્રિસોકમાં ફરનારો, કાઠિ ફિરણો પાધરનારો, ગમને રમનારો : તેમ છતાં હું તારો તારો, હે આકળચિન્દુ !	૨૪
તોય મને તું વહાલું વહાલું બાળાબોળા, જલચિન્દુ તુજ હૈયે હું પોલી બાણું, હે આકળચિન્દુ !	૨૮
તુજ સરીખો નાનકડો ઘેને, તુજ અંતરમાં આમન લેને, ઈન્દ્રધનુની રમતો રમવા આવીશ, હે ચિન્દુ !	
તુજ જીવનમાં પ્રકાશ વાવું તુજ અશ્રુને કાસ્ય બનાવું, હે નાનુક ચિન્દુ !	૩૫

હસતે મુખડે સૂરજરાણા
જલ્મિન્દુમાં જઈ સમાણા :
દનભાઈ જીવનમાં ગાણાં
ગાઈ રહ્યું ઝાકળિન્દુ.

૨૮

કવિનું વય

૧

કવિરાજ ! ગઈ તમ સાંજ પડી,
તમ કેશ વિષે ખડિયાં પળિયાં,
હજી તોય નબે નિજ નેન લલાવીને
કેમ ગણ્યા કરે તારલિયા ?
કે શું સાદ પડે જમરાજ તણા—
ખરકાળની વાત વિચારી રિયા ?

૨

કવિ શીશ હલાવીને આપત ઉત્તર :
‘આશ્રમ છે મારી સાંજ પડી;
‘નથી સાબળતો જમદાક; મળક
‘કરો નવ, કામ લાગે લયડી.
‘મારા કાન મંડાયા છે સામેના ગામને
‘રાત, કરેણુ—પડાવી દિશે—
‘દાઈ પેલડિયા પ્રેમધેણડિયા
‘મળશે સહસા એ નિકુંજ વિષે;
‘એનાં લોચન લોચનમાં મળશે
‘ગીડી ગોઠડિયું દિલ જાતરગે,
‘એની ગોઠડિયુંને ઝીલી વીણા—તાર પે
‘હું વિણ વાણીમાં કે’ નથરો ?

ઐવાં જોજનિયાંને લડાવવા લાડ,
 'આડે અને ઘોળાંમાં ધ્યાન નથી,
 'ભવપારતી વાત વિચારવા કાજ
 'હો લાઈ' અને હજી ભાન નથી.

૩

'નદીપાર ચિતાના અંગાર ઐલાશે ને
 'જાગીને આથમશે કાઈ તારો;
 'કાળી નિશા ફેરે શ્વાન સશી
 'વરતાય ફેરે વહરો વનપારો.
 'કુળાડ કાઈ કુવેતરમાંજ
 'શિયાળ-સભા લલકારશે લાળી,
 'ઐવે સમે મૃદત્યાગી કો' આવશે
 'વિરમવા દિલ - વેદના કાળી;
 'જોડીને હાથ ઐ ધીરેથી ધારશે
 'ધ્યાન સપ્તર્ષિનું જ્ઞાનની જોળે,
 'ધીરે ધીરે ઐને પ્રાણુ કો' ગાન
 'સુષુપ્તિને સાગર જો કદી યુન્ને-
 'આતમમાં ઐના, જગમીને કોણુ
 'ભરે પરબ્રહ્મ તથી મૂઠ વાણી,
 'હું જો કવિ ધરધૂસ યતી
 'મારી મુક્તિતી ભુક્તિ મ્હુમન માણી !

૪

'મારા કેશ સફેદ ભલે યનિયા,
 'ઐની લેશ ઉપાધિ હરે નવ આણી !
 'બાળ બૂઠાં ને ભુવાન આ ગ્રહીનાં
 'ઐ સહુની મને તેવડ જાણી.
 'કાઈ હમો તમે હોઠ નચાવીને,
 'કાઈ હમો વળી નેનન-ખૂણે,
 'કાઈ ચોધાર ગો જી તમે વળી
 'કાઈનાં નીર મુઠે મન-ખૂણે;

‘કોઈ વધુવર ઘેર લપાવ,
 ‘ને કોઈ વળી જગ-ગોઠ યોખારે,
 ‘કોઈ એકાકી મરે ધર-આંગણુ,
 ‘વાટ જુલે ‘કોઈ વિશ્વ વચ્ચાળે.

૫

‘એ તમામ તથા મને સાદ પડે,
 ‘પરકાળના સાદ સુણું કહો કપારે !
 ‘સર્વ તણો હું સમોવડ પાંધવ,
 ‘હો પળિયાં શિર આવીયાં મારે.’
 [કવિદ્ વયસ : કવિજ્ઞ]

શબદના સોદાગરને

[“કર મન લગનનો વેપાર”-એ લગનદાનમાં]

શબદના સોદાગરોની નવ ચલી વણુગર છ
 ગગન-કેડા ધૂંધળા એની રજ તણે અંગાડ
 અલ મન શબદને વેપાર;
 છ—છ શબદના વેપાર.

કોઈ કે સાદે પોઠિયા
 કોઈ ગધે ભરતા ભાર છ;
 કોઈ કે જોડે ગાડા ગાડી
 જીડા જીડા કે તાર
 છ—છ શબદના વેપાર. ૧

નદિ જોડે તુને પોઠિયા
 નવ ગધે ભર તારો ભાર છ;
 આપણ કાંધે લઈ ગદડિયાં
 જીપડ ધણીને દાર
 છ—છ શબદના વેપાર. ૨

તારી જાણુશ વીસ જુદિયું
એના જુદા જાણુજુદાર છ;
જુદાં રે નામ એનાં પાડીશ ને
ભલે નવ જડે લેનાર
છ—છ રાખના વેપાર. ૩

અતરિયા રે વીરા, એકલખથી
એસે ન હાટ-ખમર છ;
એક જ પૂંભડે અવનિભર
એની ફારમના છંટકાર
છ—છ રાખના વેપાર. ૪

અતરિયા હો તારે કારણે
આજ અબજ ફૂલ બફાયછ;
અબજ માનવ - પૂંખડાં
ધમ ધમ જળે ઓરાય
છ—છ રાખના વેપાર. ૫

એકે રાખદને પૂંભડે
એની ખપે જીવન-વરાળ છ;
એવાં અબજને તોળવા
કેકે એકા હાટ બકાલ
છ—છ રાખના વેપાર. ૬

હાલી-હાલારા અરક લઈ
માંદી ધોળે તેલ-કુપેલ છ;
એવા સુરેયાની ફાડી ચાલાકી,
નારી—રંજણુ - એલ
છ—છ રાખના વેપાર. ૭

કાઈ આંદરણાં માગશે
કાઈ માગે રમમૂમ રાન છ;

- કાઈ કહે જીજી નવ ખાગે
વિષ્ણુ શૂળ્યાં જનની વાતા
છ—છ શબ્દના વેપાર. ૮
- હૈંયા ક રી ધાર લે
તારે હર જીઠે જે સર છ;
એ જા હરોના ઈમાની ભાઈ !
ગાયા કર ચકચૂર
છ—છ શબ્દના વેપાર. ૯
- નહિ ચાદિ નહિ ચાંદની
નહિ નીલાં સાવર—નીર છ;
શબ્દને સર જે નહિ
ધનમેહુલા ન સમીર.
છ—છ શબ્દના વેપાર. ૧૦
- આતમની એરજુ પર
જે દી અનુભવ પાછાય છ;
તે દી શબ્દ—નજુખા ઝરે
રગ રગ કડાકા ચાપ
છ—છ શબ્દના વેપાર. ૧૧
- ખાંપણખાંપ તારે ખતા પકશે
તન હોમે તારાં ખાખ છ;
લોગ શબ્દના દીવડા
હોમે પંચભૂત્યાંની આંખ
છ—છ શબ્દના વેપાર. ૧૨
- શબ્દ—તણુ ખે મળગશે
સતી હરણીના નિઃશ્વાસ છ;
તે દી શબ્દ લય પામશે
હોમે આપોઆપ હિમસ
અસ મન શબ્દને વેપાર
છ—છ શબ્દના વેપાર. ૧૩

યા ચ ના

મોરલા હે ! મુને ઘોડી ધડી
તારો આપ અપાડીલો કંઠ;
જોવાયેલી વાળીને હું
છેલ્લી વાર માદ પાડી લઉં.

છંદધનુ ! તારા રંગ-ધોધોમાંથી ૫
એક માણું લીધું બુદ્ધ;
સાબરતાને આંકવા કાળે
પાછી મારી જોળવા દેજે !

મેઘમાલા ! તારા લાખ તારોમાંથી ૧૦
જેવવા દે એક તાર;
જે સાડીને સૂર બાકીના
પાછી સોંપી દેજ હું વીણા.

ઘેર મિંધુ ! તારા વીંજણાનું નાનું ૧૫
આપજો એક કદયોજ :
હેયુ એક નીંદવિહોણું :
ભાલે એને વાયરે ડોળું.

રાતરાણી ! તારા આક્રમ્ભાળાનું ૨૦
મારે નથી કાંઈ કામ :
ગાઠા અધકાર—પછેડા
આડાડી દે જા'ની વેળા.

નવી વર્ષા

મોર બની થનગાટ કરે
મન મોર બની થનગાટ કરે.
ધનધોર ઝરે ચેંદુ આર, માડું મન મોર બની થનગાટ કરે.

૧

બહુરંગલિંગનાં પીછપસારીને
બાદલસુ નિજ નેનન ધારીને
મેઘમસાર ક્યારીને આકુલ પ્રાણુ કોને કલ-સાદ કરે.
મન મોર બની યનગાટ કરે.

૨

ધર ધર ધર મેઘપટા ગગને ગગને ગરગટ ભરે
ગુમરી ગુમરી ગરગટ ભરે.
નવે ધાન ભરી સારી સીમ ઝૂલે,
નદીયુ' નવઝેબન લાન ઝૂલે,
નવ દીન કપોતની પાંખ ઝૂલે.
મધરા મધરા મલકાઈને મેંઝ મેઠસુ નેઠસુ જાત કરે.
ગગને ગગને ગુમગાઈને પાગલ મેઘધટા ગરગટ ભરે.

૩

નવમેઘ તણે નીલ આંજલિયે મારા ઘેઘૂર નેન ઝગાટ કરે
મારાં લોચનમાં અપ્પેન ભરે.
વન-ઝાંચ તણે હરિયાળી પરે
મારા આતમ લેગર-બિહાત કરે
સચરાચર સ્થામલ લાત ધરે.
મારા પ્રાણુ કરી પુલકાટ ગયો પથગાઈ મારી વનરાઈ પરે,
ઓ રે! મેઘઆપાઠીલો આજ મારેદોષ નેન નીલાન્ન-ધેન ભરે.

૪

ઓલી કોણુ કરી લટ મોકળિયુ' ખડી આલ-મહોલ અટારી પરે
ભિમી મેઘ-મહોલ અટારી પરે!
અને ચાકમચૂર જે હિર પરે
પચરંગીન બાદલ-પાલવડે
કરી આડા કોણુ બિભેચ અરે!
ઓલી વીજ કરે અન્નવાસ નવેસર રાસ લેવા અન્નવાસ ચડે,
ઓલી કોણુ પથોધગ સંધરતી તીખરેલ લટે ખડી મે'વ પરે!

૫

નદી તીર ફેરા ફૂણા ધાસ પરે પનિહાર એ કાણુ વિચાર કરે,
પટકૂળ નવે પાણી-ધાટ પરે !

એની રૂનમાં મીટ સમાઈ રહી,

એની ગાગરનીર તણાઈ રહી,

એને ઘેર જવા દરકાર નહીં.

મુખ માલતીફૂલની ફૂંપળ ચાવતી કાણુ બીજાનું ધ્યાન ધરે !
પનિહાર નવે શયુગાર નદી ફેરે તીર ગંભીર વિચાર કરે !

૬

ઝાલી કાણુ હિડાળ સમાવત એકલ ફૂલ બકુલની ડાળ પરે,
ચકચૂર બની ફૂલ-ડાળ પરે !

વીખરેલ અંખોડાના વાળ ઝૂલે,

દિયે દેહ-નીડાળ ને ડાંળ હલે,

શિર ઉપર ફૂલ-ઝકાળ ઝરે.

એની કામલ દેહના છાયવ-છેડલા આભ ભેડી ફરકાટ કરે,
ઝાલી કાણુ ફૂંગાળ સમાવત એકલ ફૂલ બકુલની ડાળ પરે !

૭

મેર બની ચનગાટ કરે

આજે મેર બની ચનગાટ કરે

મન મેર બની ચનગાટ કરે.

તમરાંને રૂચરે કાળી રાત ફૂંજે,

નય બાદ્યને ઉર આગ બુએ,

નદીપર બાળે વનરાજ મુંજે.

હકુડાટ કરી, મારી સીમ ભરી, મગિલા અડી ગમમની જેવડીએ,
ધનગેર ઝરે ચંદુ ઝોર, માડું મન મેર બની ચનગાટ કરે
મન મેર બની ચનગાટ કરે.

[નવવર્ષા : નવિદ્યા]

વર્ષા

બરિલા આલને બેઠી કો' રાજખાળ
તાળી ઓ પાડતી છૂટી;
ખાધુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
હાંકતી હાંકતી છૂટી. ૧

ધાટા અંખોડલાની મેલી લટ મોકળી
રંગલરી રાસડે ધૂમે,
ધૂંબધૂંબ તારલાના ટેટા ઝંઝેડતી,
આંદાસ રજ ને ચૂમે. ૨

ફૂંધ્યાં જોખન એનાં જાગી ઊઠ્યાં રેઆજ,
કાજળ ધૂંટેછ કાઠિયાશી;
નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઊડતી
કોને જોતેછ મસ્તાની! ૩

કોને પાવાને કાજ સંચી નાખેલ હતી,
આવડલાં દૂધની કરોરી!
ચાંદા-સરજની ચોકી વચ્ચેય તુને
કોણુ ગણું શીખવી ચોરી! ૪

સંધ્યાને તીર એક બખતરિયો જોધ ને
ધોડલાની જોડ મેં દીધી;
એની જોલાઅ ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
ચોળી તું તેજની પીકી! ૫

નિર્જન અગનના ગીમાડા લોપતી
આવ રે આવ અહીં ચાલી;
સતી વસુવગને વીજળ-સનકાર કરી
પાતી જ એતનાની પ્યાલી. ૬

ઊભાં રો' ! રંગ વાદળી

[ઢાળ-સોના છટાણી 'રૂપા ખેડલ' રે નાજર ઊભા રો' રંગ રસિયા !]

લીલા છે મોર કાળી વાદળી રે
એક વાર ઊભાં રો' રંગ વાદળી !
વરસ્યા વિણુ શાને વઘાં જવ રે
એક વાર ઊભાં રો' રંગ વાદળી !

ખૂરે બાપેયા ખૂરે જાડવાં રે—એક વાર
તરસ્યાં નદીઓ તે કેરાં તીર રે—એક વાર

ઝાઝા દા'ડના દીધા વાયદા રે—એક વાર
બેઠાં આશાએ બાર માસ રે—એક વાર

ઊંચા આકાશની અટારીએ રે—એક વાર
ઊભા શાને વિખેરી વેણુ રે—એક વાર

ઓઢી છે ઈંદ-ધનુ ઓઢણી રે—એક વાર
મેઘ્યા બે છેડ્યા ઢળત રે—એક વાર

આપાઢી ખીજની આઓ કરી રે—એક વાર
તારાની દીધડી લલાટ રે—એક વાર

કાંડે તે વીજ ફેરી કાંકણી રે—એક વાર
વાદળ-ગંગાનો ગળે હાર રે—એક વાર

લાંબા તે કાળની વિજેગણી રે—એક વાર
કાઠો હો કોને કાળ દોટ રે—એક વાર

જળ રે દેવીની તમે દીકરી રે—એક વાર
દાદા રૂઝા તે રવિ-બાણુ રે—એક વાર

જનનીની પ્રીત કયમ વીસર્પા રે—એક વાર
ઘડાના તાપ શે સેવાય રે—એક વાર

આવો આકાશની અમીશ્વરી રે — એક વાર૦
 પૃથ્વીનાં પાંખીડાં પોકારે રે — એક વાર૦
 ટાંપી ટાંપીને મોર ટોટીયા રે — એક વાર૦
 આવો અમીનાં ભરેલ ઘેન રે — એક વાર૦

દરિયા

[નાણું નાખ્યે - દાદુશા ને મળે - ઢાળ]

દરિયા ડોલે રે માઝમ રાતનો
 ખૂલે જાણે પારણે મારો વીર રે ! મધરાતે માતા
 રેતા વીરાની દોરી તાણતી.

હમકે મોઝન ને હાળો મારતાં,
 ખૂદે જાણે ખોળલા મારો વીર રે ! મધરાતે માતા
 રેતા વીરાની દોરી તાણતી.

આલખાંધી અદિ રહે ચાંદની
 માથે જાણે વીરાનાં આંખડ રે ! મધરાતે માતા
 રેતા વીરાની દોરી તાણતી.

અમકે અમકે રે જળ માહલી,
 અમકે જાણે વીર મારાની આંખ રે ! મધરાતે માતા
 રેતા વીરાની દોરી તાણતી.

જમકે જમકે ને મિઝાચ તારલા,
 જમકે જાણે મા-જનવાનાં નેન રે ! મધરાતે માતા
 રેતા વીરાની દોરી તાણતી.

અમકે અમકે રે ઝીણી વીઝળી,
 અમકે જાણે સોણલે મારો વીર રે ! મધરાતે માતા
 રેતા વીરાની દોરી તાણતી.

દરિયો ગાળે રે માઝમ રાતનો,
માવડી જાણે વીરને હાલાં ગાય રે । મધરાતે માના
રોતા વીરાની દોરી તાણતી.

દરિયો મલકે ને ડોલર શીલુ વળે,
મલકે જાણે વીર મારાનાં મુખ રે । મધરાતે માના
રોતા વીરાની દોરી તાણતી.

સાગરરાણો

માલા ગૂંથી ગૂંથી લાવે
સાગરરાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.
ધરતીને હેથે પેરાવે
સાગરરાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

આથે આથે એની અતુપમ વાડી,
ગાદો-સરજ કડા રાખ્યા બે મશળી,
વિધવિધ વેલડી વાવે
સાગરરાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે—માલા ૦

હડિ પાતાળે ગાળ્યા એણે કયારા,
રાખ્યા રાતલડીના રંગત તારા,
નવસખ નદીઓ સીંચાવે
સાગરરાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે—માલા ૦

મોનલ ફૂલડે સવાર મલકતાં,
સંધ્યાના થાળ ગુલાબે છલકતા,
ગળીમાં ડોલર આવે
માગરરાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે—માલા ૦

ગન-દિવમ ખીગત કામ ન હાવે,
ગાડો પિયુષ લાખો ગેંદ ગૂંથાવે,

જૂનવા રંગ મિલાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

રીસલરી ધરણી નવ રીઝે,
સ્વામીનાં દાન ત્રોડી ત્રોડી ખીન્ને,

૨૦

દરિયા વિલાપ ગળવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે—માલાં

સુગયુગના અણુલંગ અબોલા,
સના સાગર દેરા હૈયા-હિંડોળા,

ગરીબડા યદ્ય ને બોલાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

૨૧

કનુલુણ બોલ કહાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

ગેબીલા સખદ સુણાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

૨૨

ચરણ ચૂબી ચૂબી ગાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

માતા ગૂંથી ગૂંથી લાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

ધરતીને હેમે પેશાવે
સાગરરાણે કૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

૨૩

વીંજણો

આકારો આ વીંજણો કોણ વાય ?
રજની રે ! તારો સજીવો રશિપરરાણો વાય,
વીંજણલામાં તારૂંલિયાળી લાલ.

ધરતીમાં એ વીજળીનો કોણ વાય !
સરિતાજી ! તારો સાયબો સાયરરાણો વાય, ૫
વીજળીમાં માછલિયાળી ભાત.

સરવર-પાળે વીજળીનો કોણ વાય !
કોયલ ! તારો કંથ આંબોરાણો વાય,
વીજળીમાં મંજરિયાળી ભાત.

વાડીમાં એ વીજળીનો કોણ વાય ! ૧૦
દેલડ ! તારો વર રે મોરલિયોજી વાય,
વીજળીમાં ચાંદલિયાળી ભાત.

પીંગરે પેસી વીજળીનો કોણ વાય !
મેનાજી ! તારો પિયુડો પોપટરાણો વાય,
વીજળીમાં પીંછલિયાળી ભાત. ૧૫

ગાંબે બેસી વીજળીનો કોણ વાય !
નજીલખાને વીર રે વાસોજી મારો વાય,
વીજળીમાં રામસીતાજીની ભાત. ૧૮

કૃષ્ણકળી

ગામનાં માણસ મૂરખાં રે એને કાળવી કેતાં રે.
કુંડ કેતો કૃષ્ણકળી કૃષ્ણકળી કૃષ્ણકળી રે
ગામનાં માણસ મૂરખાં રે એને કાળવી કેતાં રે.

૧

દીડી વેસાખને દાગે, સીમને કુબે, આપની વાડી રે,
માથે કાંઈ ઘૂમટો નોતો,
ખંભે કાંઈ મંગટો નોતો,
મૂકામૂક જીડનો મોટો મોકળો એની પછ પછાડી રે

કાળી ! મર દેહડી કાળી-
મેં તો એઈ આંખ બેકાળી.

ખીજીં કાંઈ દેખવું નોતું, આંખ બે કાળી, હરણાંવાળી રે
આંખ્યા વિણ આંખ બે કાળી રે—ગામનાં

૨

આબે એક વાદળી ભાળી ભાંભરી જડી ગાય બે કાળી રે
આવી ફાળ પામતી આળી કાળવી એની મૂંપડી બારી રે
ભાંગીને આંખનાં ભમ્મર આભની સામે જોભલી ન્યાળી રે
તે દી મેં કાળવી દીડી,
દીડીખસ આંખ બે ખીડી,

ખીજીં કાંઈ દેખવું નોતું, આંખ બે કાળી, હરણાંવાળી રે
આંખ્યા વિણ આંખ બે કાળી રે—ગામનાં

૩

ઉગમણી લેરખી આવે, મોલ ઝુલાવે, ખાય હિંચોળા રે
સીમે કોઈ માનવી નોતું, એક જોભો હું, ન્યાળતો લીલા રે.

મારી કોર ઠેરવી આંખ્યો
જાંખ્યો કેનવ રે જાંખ્યો ?—

હું જાણું, કાળવી જાણે, કોઈ ત્રીજી જણુ કાંઈ ન જાણે રે.
કાળી ! મર હોય એ કાળી,
મેં તો બમ આંખડી ન્યાળી.

ખીજીં કાંઈ ન્યાળવું નોતું, આંખ બે કાળી, હરણાંવાળી રે
આંખ્યા વિણ આંખ બે કાળી રે—ગામનાં

૪

એવો જગ જોઈ બેઠો ને મેવલો બેઠો આલ ઈશાને રે
એવી આપાદની બાદલ-છાંયડી કાળી રાવળી તાણે રે
એવી કોઈ જાવણી રાતે દિલ એકાએક ડાલવા લાગે રે
એવી એક કાળવી કેરાં કાજળ-ધેરાં સ્મરણાં બાંધે રે.

ગામનાં લોકા ! કાળવી કા', દિલ ચાય તે કુન્ને રે
 હું તો કહું કૃષ્ણકુળી કૃષ્ણકુળી કૃષ્ણકુળી રે
 માથે કાંઈ ઝાઢણી નોતી,
 વેળા લાજવાનીય નોતી,
 ખીન્નું કાંઈ ન્યાળવું નોતું, બસ દીકી બે આંખડી કાળી રે
 કાળી કાળી મેઘની છાયા હેઠ મેં દીકી આંખ બે કાળી રે
 કાળી કાળી હરણવાળી રે-ગામનાં
 [કૃત્ત્યકલિ : સ્તવિકા]

નવી વહુ

[મારાં નયણાની આજસ રે—દાળ]

“ એલી ! ચાલ પાણીડાં રે, ચાલ્યે વેલી સાંજ પડે”
 આથે આગેથી એવા રે, કાને જણુકાર અડે.
 ક્યાં એ પાણીનો આરો રે ! સૈયર કેરા સાદ કચહા ?
 ક્યાં એ પારસ પીપળો રે ! ક્યાં રે એની ધાટી ધટા !
 સૂના ધરને આ ખૂણે રે બેઠી છુ'ં છુ'ં શૂન્ય મને,
 “ એલી ચાલ પાણીડાં રે” સૈયર જાણે સાદ કરે.
 મારાં મ ય ગિ યા તી રે માંજો મને યાદ અડે,
 કાખે બેઠું લેતી રે વાંકે રહે મારગડે—
 ડાખાં એતર ખાલી રે સદા ધુવવાટ કરે
 લીલા વાંમની ડાખો રે મૂલન્ટી મન જમણે
 કાળાં નીર ધૂનાનાં રે જીંડે જીંડે હેલે ચડે,
 એને માથે રૂપાળાં રે સધ્યા કરાં તેજ મળે.
 ધાટી વનરાની છાયા રે ધૂનાની ચોપાસ ટળી,
 કાંઠે ટોકતી કામલ રે અમીયય ક'ંઠે મળી.

એનાં નિશ્ચલ નીરે રે નાગવા હું તો જિતસી
એને હળવે હેલારે રે ઠેલાતી ઠેલાતી જતી.

પાછી વળવાની વેળા રે વીસરતી ને મોડી પડું,
વાટે વનરાની વીધા રે અધારેલી દેખી ડરું.

ત્યાં તો વૃક્ષોની વચ્ચે રે ઝળેળ ઝળેળ થતો
મારે વીર આંઘલિયો રે મારગ મુને દાખવતો.

એક પીપળ રૂંડો રે જિગ્યો મઠ—રાંગ' ફોડી;
ઊડી રોજ પ્રભાતે રે જાતી એની પાસ દોડી.

આસે! માસની ધરતી રે યાળી જાણે ઝાકળી,
ભૂખાઝૂંપ લગેલી રે ઝરેણુ — ફૂલે ધરણી.

ને બે બેગન—વેલા રે રાંગે રાંગે હોડ કરી
ફૂલ વેરન્તા વાધ્યા રે ન આગે—પીછે ન જરી.

એની આડશ લંને રે આખો દી લપાઈ જતી,
મારે માથેથી ઓઢણી રે સરી પગમાં ઢળતી.

સીમે જોઈ' તો ખેતર રે અનંત કતાર રચી
જિભાં ગામ—ઘોપાસે રે નથી એને જીક જરી.

છેલ્લા ખેતર—શેઠે રે મળી જાણે વાલળને
જિભુ' ગામ એકાદું રે પ્રેમેથી બોલાવે મને.

અને દેશવિદેશે રે પૂછ્યા વિણ પાટકતો
ઠેકો જાય છે આલ્યો રે અથાક પ્રથિત સમા.

૨

હાથે ! આ નગરીનું રે શરીર શિલાનું' ધડ્યું,
મને પંજમાં પીસી રે કપાદીન દેત્ર પડ્યું !

નથી મોઝળાં ખેતર રે નથી પોજા મારગઘ,
નથી પંખીનાં ખીતો રે નથી વન જસપથા.

જાણે મારી ચોપાસે રે ચૂપાચૂપ કોઈ ખડું,
જાણે સાંભળી જાણે રે અંતર ખોલી કેમ રડું ।
નથી રોઈ શકાવું રે સાંભળનારું કો' ન મળે,
ભટકાઈ ને લોતે રે રુદ્ધ મારાં પાછાં વળે.
મારી આંખનાં આંસુ રે કો'ને સમજાય નહિ,
પૂછે કારણ શું છે રે વારે વારે વિસ્મેયઈ.
'બોધું' ગામડા કંટું રે રીઝે નવ કાંઈ ક્યેં !'
એવું એક જ મેલું રે મેલે મારા શિર પરે—
'ખીજાં' મર્વ પાડોશી રે બેળાં બેસી ટોકા કરે,
એક આ જ મિત્રજી રે ખૂણામાં ધસાઈ મરે ।'
કોઈ મોઢે તાકે રે, કોઈ નખશિખ લગી,
કોઈ કેશે રૂપાળી રે, કોઈ કેશે માલ નથી ।
જાણે ફૂલની માળા રે આવી હું તો પીઠ પરે ।
સર્વ કિંમત કરતાં રે, નહિ કોઈ સ્નેહ કરે.
ભર વસ્તી વચાળે રે હીંકું છું હું એકલડી,
જીગ જેવડી લાગે રે જીવ્યાની અકેક ધડી.
આ તો ખડકી છે ધંટો રે, મનુષ્યો છે કીટ બધા,
ન વિનોદ, ન ગમ્મત રે, ન માયા કેના મમતા.

૩

મારી ક્યાં છે આવધડી રે, મને શું તું બલી ગઈ !
મને ગેરના સુખમાં રે નાખી શું નિહાલ મઈ !
માઠી ! ચાંદલો જાગે રે, ઓટા માથે રોજ ચડી
મને પાસ બેસાડી રે કયાએ તું કેતી રૂડી.
એવી દૂધસી રાતો રે ફરી શું દૂં દેખીશ ને ?
એવી મીઠડી વાતો રે ફરી કેટલી પાખીશ ને ?

સતી સેજલીમાં રે માડી ! તું તો રાતી હશે,
રજનીશર બેડી રે લોખા કાં તો લોપતી હશે.

લઈ ફૂલ પ્રસાદે રે દેવાવયે જતી હશે,
ધોડી કેરાં કુશળિયા રે માગી આધા લેતી હશે.

માડી આંહોંય આભે રે ચઢિ જાગે ચક્રમકતો,
મને બેનીને ગોતે રે, પ્યારી પાસે ટળવળતો.

દેશેદેશ લખન્તો રે માયાળુ એ આબ્યો અહીં,
મારી ખોજ કરન્તો રે જાઓ છે અગાશી મહીં.

તેથી જ્ઞાન જ ભૂલી રે દોડું છું હું હાર કને,
ન્યાળું યોગમ ઘેલી રે, મેલી સર્વ જોડપને.

૧૪

નહિ આંહી રાતો રે, નહિ અહીં રનેહ મળે,
દિલ દોટ કરે છે રે મૈયરિયાંને મારગડે.

મારા નિત્ય-સંગાથી રે ધૂના કેરે ઘેરે જાગે
પડી પ્રાણ પઠકવા રે જોગે એને શીતળડે.

ખેની સૈયર મારી રે ! જાડિશ એ સાદ કરો,
'એલી હાથ પાણીડાં રે !' ફરી એ પોકાર કરો.

મુને કોઈ તો ક્રન્જે રે, પાણી—વેળા ક્યારે થશે ?
મારી લખની લીલા રે, કહો ક્યારે પૂરી રહેશે ?

શીંગા ધૂનાને નીરે રે જવાળા ક્યારે વીરમશે ?
કોઈ જાણુકારા રે, કહો ક્યારે ટાણુ ચરો !

[અવ માનવો]

આલસાર

મથુરા રોડની રાંચે સંન્યાસી ઉપગ્રુમ કો
સકોડી દન્ડિયો મવે એક ગત સુતો ૮ ।

*

પવનમાં પુરદીપ દેલ છે,
જન તણાં ગૃહદાર ખીડેલ છે;
ગગનના જર આવણુ-તારલા
ધનધટા મહોં ઘેર દૂબેલ છે,

૧

*

ઓગચંતી અધકારે ત્યાં મૂંછ છે ખમઝંઝરી: , ૧,
ચોગીની છાતીએ પાડુ કોના પાદ તણી પડી ?

અમઝી પલકમાંહે અંત જગી બેઠે છે,
સુખમય નિદ્રાના અંધ મીઠા વૂટે છે.
ઝખૂક ઝખૂક જ્યોતિ સુમ કો' દીપકેથી
કુણુ-વિમલ નેત્રે સંત કરે પડે છે.

૧૦

*

નામે વાસવદત્તા કો પુરવારાંગના વડી
ચડેલી છે અલિસારે, માતેક્ષી મહાવાના.
અંજે ઝૂલે પવન-ઊડતી ઓડણી આસમાની,
ઝીણી ઝીણી ધૂધરી ઝણુકે દેહ-આભૂષણોની,
ખારા પામે પળતી રમણી અધકારે અન્નણે
સાધુગાત્રે ચરણુ અયઝાતાં જિમી સ્તમ્ભ છાની.

૧૫

*

અભાગી કાણુ સદ્ગુણે દેખવા દીવડા ધરે,
ચોગીને અંગે ગૌરનવેલી રોશની ઝરે.

૨૦

તરણુ સૌમ્ય સુકાસવતી વયે,
નયનથી કરુણા-કિરણે દ્રવે;

મધુર ઇન્દુ મળી મમતા—સુધા
વિમલ લાલ લલાટ થકી ઝરે.

*

લગ્નભારે નમ્યાં નેત્ર, લાલિત્યે ગળિયું ગળું,
આજીવના સ્વરો કાઢી પાગે છે અલિસારિકા:

૨૫

‘ક્ષમા કરો ! બૂલ થઈ, કુમાર !
કૃપા ધણી, જો મુજ ઘેર ચાલો.
તમે મૂઠું, આ ધરતી કંકોર;
ઘટે ન આંહી પ્રિય તોરી સમ્યા.’

૩૦

“

કરુણ વચન મોલી યોગી આપે જવાબ.
ટપકતી અધરેથી માધુરીપૂર્ણ વાણી :
‘નથી નથી મુજ ટાણું, સુંદરી ! આંધું હાવાં,
જહીં તું જાતી જ હો ત્યાં આજ તો જ સુલાગી !
જરૂર જરૂર જ્યારે આવશે રાત મારી,
વિચરીશ તુજ કુંજે તે સમે આપથી હું.’

૩૫

આશિર્તો આલ ફાટે લક્ષ્મણ વીજળીજલ ઝૂલત કાચુ,
કંપી જિદી લયેથી રમણી રજની—અંધાર એ ઘોર વચ્ચે;
વાવાઝોડું જગાવી પવન પ્રસમના શંખ ફૂટે કરાલ,
આભેથી વળ જળે ખડખડ હસતું મશ્કરી કોળી માટે !

*

વીત્યા છે કેં દિનો મામે અપાઢી એહ રાતને,
વર્ષ પૂરું નથી વીત્યું, સંધ્યા ટોળાય ચૈત્રની.

ફરર ફરર ફૂંડી આકળો વાયુ વાય,
સડક પર ઝૂંઘેલાં જહાને મોત્ર ભેઠા;
જિધડી જિધડી મહેકે રાજ્યાગે રૂપાળાં
મૃદુલ, રજનીમધા, પુષ્પ પારશ પ્યારાં.

૪૫

*

રામને રુદેથી એણે કારે કરી પાંલરી,
બાઈ! એણે કારતિની વેલડિયું જંગેલી રે
કાપું કે આ મેં ત્રાહિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૨

બાર રે નીંદરમાં સતેલા બરથરી,
બાઈ! એના લલાટેથી લટકી ખસેડી રે
કાપું કે આ મેં ત્રાહિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૪

પીઠ તો ઉધાડી એણે જોગી ગોપીચંદની,
બાઈ! એની જનેતાને આંસુડે ઝરડેલી રે
કાપું કે આ મેં ત્રાહિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૫

મનડાં મોઢાણાં મારાં, દલડાં લોલાણાં ને,
બાઈ! મેં તો કાપાને કાપલ ત્યાં ઉધાડી રે,
લાકડા એણે મૂકિયા હો જી.—બાઈ એકં ૬

સુરતા રહી ને મારી, સતી હું તો લેગરમાં;
બાઈ! એણે સોયની અપટ ને બોલાવી રે
ધંદીનાં પક જ્યુ ટાંકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૭

ગાલે ટાંકયાં ગલફૂલ, કાંડે ટાંકી કાંકણી;
બાઈ! મારી લખ્મર વચાળે દીલ તાણી રે
ત્રાહિયાં ને બેળાં ફૂંકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૮

કલેજ વચાળે એણે કાર્યો એક મોરસો,
બાઈ! મેં તો અધુરો ત્રાહિવી દોટ મારી રે
કાળજડાં કોરાં રિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૯

રૂંડે ને તંબૂડે ગોતું, ગોતું વાસે ગૂંપડે;
બાઈ! મારાં તકદીરની ત્રાહિનારી રે
એટલામાં ચાલી ગઈ કિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૧૦

સોના-નાવડી

ગાજો ગગને મેહુલિયા રે,
ગાજો વરસાદ-ઝડી.

નદી-પૂર ધૂધવિયાં રે,
કઠિ બેઠી એકલડી !

મારા નાના ખેતરને રે
શેઠે હું તો એકલડી !

૧

મેં તો ધાન વાઢી ઢગલા કરિયા,
હુંકાં ગાંસડી ગાંસડીએ ભરિયાં,
ત્યાં તો વાદળ ઘેર વૂટી પડિયાં,

છોંટું આથ વિનાની રે,
અંગે અંગે ટાક ચડી;

મારા નાના ખેતરને રે,
શેઠે હું તો એકલડી.

૨

સામે કઠિ દેખાયે રે,
વા'હું માતું ગામડિયું;
ગોવાલજી શી વાણીએ રે;
વીંટયું જાણે ગોકળિયું.

મારી ચાદિશે પાપીડાં નાચી રહ્યાં,
આખી સીમેથી મોક અત્રોપ ચર્ચા,
દીનાનાય રવિ પશુ આયમિયા.

ગાંડી ગોરજ ટાણે રે
નદી અંકસાર ચડી,

વાયુની લહેરીએ ંહેતા આવે દૂર-સુદૂરથી,
મંદ મંદ સુરા-ગીતા ખીરા કેં સ્વર જાંસીના.

નગર નિર્જનઃ પૌરજનો જખાં
મધુવને કૂલ-હિત્તવમાં ગયાં;
નીરખતો-ચુપચાપ સૂની પુરી
હસી રહ્યો નેજ પ્રામયાંદનો.

૫૦

આસતે પંથે નગર મહીં એ નિર્મળી આંહીમાં,
મંન્વાસી કોં' શરદ-ધન શો એકલો જાય ચાલ્યો;
એને માથે તરવર તણી સ્યામ જેરી ધટાથી
વારે વારે 'ટહુ ! ટહુ !' રવે કોપલો સાદ પાડે.

૫૫

*

આવી શું આજ એ રાત્રી યોગીના અલિસારની !
આપેલા કોલ આશુના પાળવા શું પળે છ એ !

નગર બાર તપોધન નીમર્યો,
ગદની રાંગ કને લમવા ગયો,
તિમિરમાં સહસા કંઈ પેખિયું.
જનઘટા તન્ની છાપ વિષે પડ્યું.

૬૦

પણ નિજ પગ પાસે એકલી ગંક નારી.
તન લક્ષ્મી આશુ' શીતપાના પરુથી;
વિષ સખ ગણી એની કાળી રેગાળી કાયા,
પુરજન પુરઆરે ફેંકી ચાલ્યા ગયાંતા.

૬૫

*

મંન્વાસીએ નખી નીચે આશુ' રોગવતી તણું
પારેથી ઝાલીને જાણું પોતાના અંકમાં ધણું.
સકા એના અધર પર સીંચી રૂડી નીરધારા,
ખીસા એને શિર સમવવા શાંનિમ ત્રો કુચારો:

૭૦

ગેગેલા એ શરીર ફરતો ફેરવી હાથ ધીરો,
લેખી દીધો મુખઝલસિયો લેપ શીખો સુંવાળો.

*

પૃષ્ઠે રોગી: 'મુજ પતિતની પામ જો, આવનાર!'
આંહી તારો પુનિત પગલાં કેમે થાયે, દયાળા?'
ખોલે યોગી: 'વીઝરી ગઈ શું કાલ એ, વાસુદતા! ૭૫
તારા-મારા મિલનની મખિ! આજ શૃંગારરાત્રિ.'

ઝયાં પુખ્તો શિરે એને, કોકિલા ટહુકી બી,
પૂર્ણિમારાત્રિની ગણે જ્યોત્સ્નાછોળ છલી બી. ૭૮

તકદીરને ત્રાફનારી

[બાઈ ! એ તો પક્કી આંગલિયાની ફાળ રે
જંગલ બીચ હું ખડી રે છ—એ ભજન-દાળ]

બાઈ ! એક ત્રાજવડાં ત્રાફલુહારી આવી રે,
ત્રાફાવો ફડાં ત્રાજવાં હો છ;
ફંદાવો આછાં ફૂંદણાં હો છ.

બાઈ ! એ તો નીલુડા નીલુડા રંમ લાવી રે,
ત્રાફાવો નીલાં ત્રાજવાં હો છ !
ફંદાવો ધાટાં ફૂંદણાં હો છ !

નાની એવી કુરડી ને, માંદી ઘોળ્યા દરિયા;
બાઈ ! એણે કમખામાં મોય તો સંતાડી રે,
પાવવ બિયા નો કર્યા હો છ.—બાઈ એકઠો ૧

આમને હરેયા એણે આઘી ફરી જોડળી,
બાઈ ! એણે નવ લાખ દીખડી ખતાડી રે;
કીધું કે આ મેં ત્રાફિયાં હો છ.—બાઈ એકઠો ૨

એને ઉજાડ આરે રે
 હામી હું તો એકલડી;
 મારા નાના ખેતરને રે
 શેઠે હું તો એકલડી.

૩

પેલી નોકાનો નાવિક રે
 આવે ગાતો : કોણ હશે ?
 મારા સ્લિડાનો માલિક રે
 જૂનો જાણે બંધુ દસે.

એની નાવ ફૂલે શદ સંચરતી;
 એની પંખી શી ડોલણુહાર ગતિ,
 નવ વાંકીચૂંહી એની દષ્ટિ યતી,

આવે મારગ કરતી રે
 પ્રયંત તરંગ વિષે,
 હું તો ફરેલા જોતી રે
 જૂનો જાણે બંધુ દસે;

પેલી નોકાનો નાવિક રે
 આવે ગાતો : કોણ હશે ?

૪

ક્રિયા ફર વિદેશે રે
 નાવિક, તારાં ગામતરાં ?
 તારી નાવ યંભાબે રે
 આંહી પલ એક જરા !

તારી ન્યાં ખુશી ત્યાં તું જાજે સુખથી,
 મારાં ધાન દઉં તું ને વાલપથી,
 તું ને કાવે ત્યાં વાપરજે હો પથી !

મારી લાણી લેતો જા રે,
મોઢું મલકાવી જરા.

મારી પાસ ચાતો જા રે
આંહી પલ એક જરા.

ક્રિયા દૂર વિદેશ રે,
નાવિક, તારાં ગામતરાં !

૫

લે લે ભારા ને ભારા રે !

—છલોછલ નાવડલી;

‘બાપી છે ?’ —વાલા મારા રે !

હવું તે સૌ દીધ જરી.

મારી જૂની પછેડી ને દાતરડી,
મારા ભાતની દોણી ને તાંસળડી,
તુંને આપી ચૂકી સર્વ વીણી વીણી.

રહું લેશ ન બાપી રે,

રહું નવ કંઈયે પડી;

રહી હું જ એકાકી રે,

આહું તારી નાવે ચડી;

લે લે ભારા ને ભારા રે !

—છલોછલ નાવડલી.

૬

હું તો ચડવાને ચાલી રે,

નાવિક નીચું બેઠું રહે,

ન તમુ પથુ ખાલી રે

નોંઠા નહિ ભાર સહે.

મારી સંપત વહાલી રે,

સગેસગ માર્છું રહે.

નાની નાવ ને નાવિક પથે પળ્યાં,

ગગને દળ-વાદળ ઘેરી વળ્યાં,

આખી રાત આકાશેથી આંસુ ગળ્યાં.

સૂત્રી સરિતાને તીરે રે,
રાખી મુને એકલડી.
મારી સંપત લેને રે,
ચાલી સોના—નાવડલી.
મારા નાના ખેતરને રે,
ચોંટું હું તો એકલડી.
[સોનાર તરી : સોનાર તરી]

ભર ભર છાંટું અંજલિ

ફૂલ ખર્ચાં ફોરમ રહી, રહ્યા ગીત—અણુકાર,
હરિયાળી ધરતી કરી હાલ્યા મેલ—મધાર;
તૂટ્યા તંથૂર—તા ર,
ભણકારા ભવ ભવ રિયા. ૧

ભવ ભવ ગોત્રે ભટકતાં ન જડે જોડીદાર,
જિનજી હેડી હલ ગઈ, તાકા પૂરા હવાલ,
ખસરાં ને ખેતાલ,
હેડી વિધુ ગાયન લુઆં. ૨

ભાઈ મરે ભવ હારિયે, બેન મરે દરય ભત,
માવીતર મરતે બિના, મોદશના વા વાય;
(પણ) સખ દુઃખ બેળાં થાય,
હેડી ! એક તમે મૂએ. ૩

સજન ! તમારી ખાક પર ઝાઝા હળે જીહાર,
ભર ભર છાંટું અંજલિ, બખતરિયા બેધાર !
તે છં છં પડકાર,
ભાગી ફોળું બેડવી. ૪

થાકેલો

મારાં જ્ઞાન-શુભાનની આંસડી ઉતરાવો શિરેથી આજ,
મારાં પુસ્તક-પોથાની પોટલી ઉતરાવો શિરેથી આજ.

*

ખેલો ખેચી ખેચી માથું ફાટે માડુ
કાયામાં કળતર થાય;
હારી હારી માડું હૈયુ થાક્યું છે ને ૫
આંખે અધારાં ઘેરાય રે—ઉતરાવો ૦

*

મોર મુગટ માથે, દાઢે આંસુરી ને
રાધાનો આતમરામ,
એવા રૂપળા ગોપાળાને મળવા
તલખે હવે મારા પ્રાણ રે—ઉતરાવો ૦૧૦

*

વેદ બૂલુ ને વેદાન્ત બૂલુ બસે,
દેખાયે છે તારાં રાજ;
આવુ છું આ વાલા ! કુંજ-દારે તારે
દીવો પેટાવવા કાજ રે—ઉતરાવો ૦૧૪

મૃત્યુનો ગરબો

‘આજમાં ગીળી ગજૂ વીગળી રે’—એ લોક

માડી ! તને લોક ખોલે ગિહામણી રે;
મેં તો મુખ દીઠાં રળિયાત
કે જાતું જગજનનીને ખોળયે રે.

માડી ! તારી છાતીમાં છલકી રલા રે;
જીવન—મૃત્યુના બે કુંલ ૫
કે જાતું જગજનનીને ખોળયે રે.

- માડી । અમે જમણે સ્તન ધાવી રહ્યા રે;
 દેતી ડાબે પડખે દૂધ
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે.
- માડી । તું તો સોડ્યે લઈ મુવરાવતી રે; ૧૦
 દિનજર રમતે યાક્યાં બાળ
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે.
- માડી । અમે મેક્ષાં : તું નવરાવતી રે;
 ચૂમી ચૂમી નવક્ષાં દેતી ચીર;
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે. ૧૫
- માડી । તારાં પરગટ રૂપ રોવરાવતાં રે;
 બીતર મલકે મોહન—ભાત
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે.
- માડી । તારાં કાળાં બીપણુ ઓઢણાં રે;
 કોરગોર ઝલકે શ્વેત કિનાર ૨૦
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે.
- માડી । તારી ભગવી કંથા લયલરી રે;
 માંદાં રમે ગોરાં ગોરાં રૂપ
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે.
- માડી । તારાં કાળાં કાળ-અંધારિયાં રે; ૨૫
 માંદાં મૂંઝે તારસિયાશું આલ
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે.
- માડી । તું તો અણુમરૂં અધ-પા ધડી રે;
 પક્ષમાં યુગયુગની ઓળખાણ
 કે જાવું જમજનનીને ખોળસે રે. ૩૦

દીવડો ઝાંખો બળે

: બિહાગ :

દીવડો ઝાંખો બળે

રે મારે દીવડો ઝાંખો બળે.

આજે ઘેર અતિથિ આવે

પદ્મ પદ્મ પડધા પડે;

સકળ નગર સુણું છે સ્વામી !

તારાં સ્વાગત કોણ કરે?—દીવડો

૫

તારો રથ ગાળે છે ગગને

ધરતી ધબક્યા કરે;

હે પરદેશી ! પોઠણ ક્યાં દેશું ?

નયને નીર ઝરે—દીવડો

૧૦

‘સાંજ પડ્ય આવું છું સજની !’

એવું કહીને ગયો;

આજ સુગાન્તર વીત્યે, વહાલા !

તારાં પગલાં પાછાં વળે—દીવડો

સાંજ ગઈ રજની ગઈ ચુન્દરી;

હાય પ્રભાત હવે;

ક્યાં રથ ! ક્યાં અતિથિ ! ક્યાં પૂજન !

નીંદમાં સ્વપ્ન સરે.

૧૫

દીવડો ઝાંખો બળે

રે મારે દીવડો ઝાંખો બળે.

૨૦

ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો

- હળવાં હળવાં લોચન ખોલો
ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો રે
- સંહારના સ્વામી ! યોડા ડોલજો હો જી. ૧
- ભગ્મરથી જૂકખોને ખેરજો હો જી.
ફેવા ! પાંપણને સૂપડલે
સ્વામી ! પાંપણને સૂપડલે રે
- સોજો ધરતીનાં કસ્તર ઝાટકી હો જી. ૨
- ખીટુંમાં માંડો મલિક ! ત્રાજવાં હો જી.
ત્રણે ખંડોને વ્યો તોળી
ઘોઠે બલ્લાડોને તોળી રે
- સાંધણુ નવ રાખો એકે વાલનાં હો જી. ૩
- દગ રે ટાઢી ને હેમાલે ભરી હો જી.
દિડે દાવાનળ ચેતાવ્યા
ચોગમ હુતાસન ચેતાવ્યા રે
- મળગ્યા સિંધુ ને મળગ્યા સાપરા હો જી. ૪
- માથે વીંટાવ્યા ધણીએ રાફડા હો જી.
ભીતરે બોરિંગો ફૂંકાડે
ભગ્યા વાસંગી ફૂંકાડે રે
- ભાગ્યા વાદી ને ભાગ્યા મારુડી હો જી. ૫
- બીટી પસાંડી અવધૂ બેસિયા હો જી.
એનાં અણચક્ષ હે ચોગાસન
એનાં મૂંગાં મૂંગાં ચામન રે
- શખા વિષ્ય દાકમ ! સત્તા દાસની હો જી. ૬
- ફને નવ મેઘા ફને મેઘશે હો જી.
સ્વામી સૌનાં લેખાં લેગે
નારાફરતી લેખાં લેગે રે
- ખાતાં સૌ સૌનાં ખતવી રાખજો હો જી. ૭

સંહારના સ્વામી ! તારો વાંક શો હો છ.
 તમને ઢંઢોળી નગાડયા
 ધૂણી ધફાડી નગાડયા રે
 નગવણ્ણહારને જુગતે ઝાલળે હો છ.

સંહારના સ્વામી ! તુંને વંદના હો છ.
 તું છો શિવ અને છો સુંદર
 તું છો સત્ય અને છો મંગળ રે
 આખર તો એવા રૂપે રાજળે હો છ.
 ઘેરાં ઘેરાં લોચન ખોલો
 ગાઢાં પાંપણનાં પડ ખોલો રે
 સંહારના સ્વામી ! થોડા ડાલળે હો છ.

નવલિ કાઓ

કૂલોની રજને સાહિત્યના મધુસ્વરૂપે પલટી
નાખવાની કલા વેદનાઓથી ભરેલી હોય છે.
સંસારની દિન પર દિન પલટાતી અનંત લીલાને
લેખક કાવતી રીતે નિહાળી નિહાળી એનું
પોતે કરેલું કૌશલ્યુક્ત પૃથક્કરણ, સમગ્ર દર્શન
તેમ જ જુદા જુદા ખૂણાઓ પર ઊભીને કરેલું
દર્શન ખીલોએને બતાવવામાં આનંદ માને છે.
પોતાના આનંદમાં અન્યને સાથીઓ બનાવે છે
ને ગર્જિત ભાવે જાણે કે એ અન્યને પૂછે છે કે,
“કેમ, આ વાતનું રહસ્ય તને આમ જ લાગે
છે ને ?” આથી મહત્તર કેઈ ઉદ્દેશને આ વાર્તા-
કારના શિર ઉપર નહિ આરોપો તો ઉપકાર થશે.

‘અરે, આવે શું નહિ ? તમે મોઢામાંથી કાંક જોલો તો તો હમણાં આવે-મોર
નાગ આવે એમ આવે. આમ જોરોને, આખી પીઠમાં કાઢિયા કેવી કેરી જોલી કરીને
રિયા છે ! તમે તો, જૂઝા, જીલજ હલાવતા નથી !’

‘મને એવું વેણ કાઢતાં ને સમે રાગે નાખતાં આવડે નહિ.’

‘તો આવડે શું ?’ ધીરે સૂરે બાઈ પુરુષને પદાવવા લાગી : ‘એ...આ સાકરિ
એ...આ મધના ઘડા લઈ જાઓ ! અમૃતના મેવા લૂંટી જવ ! દ્યો...જોલો એમ !’

લગ્નમણીનો છોડ જણે-એનું જડણું ફાટ્યું જ નહિ. તીચે જોઈ ગયો.

‘જોય માટીડો ! નારી ઘડતાં ઘડતાં જૂલયી નર ઘડ્યો લાગે છે ભગવાને !’

એમ કહેતીકને બાઈ પોતાના ગળાના ગળચટા સર કાઢવા લાગી : ‘એ જઈનાં કે
અમરતનાં કૂંપાં એ પૈસાનાં શેર ! આ સાકરેટ્ટી એ જઈની શેર ! આ મીઠા મેવા એ પૈરે

એક ખેસધારી વેપારી આવીને ઊભા રહ્યા. ઘેરે વિવાહ છે. માંજે જાતનાં માણુમે
સવા ચીલડાનું શાક કરવું છે. પૂછે છે :

‘જે ભાવ ?’

‘એ પૈસે શેર, બાપા ! અમરત રાખો માલ !’

‘આનાનાં અટ્ટી ગેર તો જોલી દુકાને આપે છે.’

‘ના બાપા, અમારે પોસાય નહિ, અમે પરગામથી આવેલ છું.’ ચાર દીવી
ખાટલા છે અમારે. નદીના કુટિયા ગાળીગાળીને, માટલાં સાગીસારીને વાડા પાયા છે, બાઈ !
મોકાડા તોખા થઈ ગયા છે !’

‘ઈ ઠીક, મહેનત વગર કાઈ થોડો રોટલો મળે છે !’ રૂના સદા રમનાર વેપારીએ
તોફી પાડી. ‘લે, એક વાત કર એટલે હું આખી ફાટ લઈ લઉં. મારે ઘેર જાન આવવ

‘અરે મારા ભાઈ ! જાનને જમાડવી છે, હજીનું કપિયા ખરવીને વિવા’ માંડેલ છે
અમને ચાર-છ આના ખટાવનાં શું ખીજો છો ? એમાં તમને કેટલોક કસ રેશે !’

‘લાંબી વાત નહિ, આનાનાં ત્રણ ગેર તોળી રૂવાં હોય તો દે, તારાં સરેલખડેલ,
ચીરેલાં-તમામ લઈ જાઉં.’

‘ના ભાઈ, ચેટના પાટા ન છૂટે.’

‘ઠીક ત્યારે, બેઠાં બેઠાં ફાટા ધૂળ આંહી એ દો ચુરી !’

વેપારી ભાઈ દાટડે દાટડે અને નાગે એક કરીને વેગનાર એકાએકની પાસે ફરે છે. વારંવાર એની ટાંપ આ કાળી-એકાદીની કાંટ કપર મંડાવે છે.

કાળી-કાળણનાં અંતરમાં આ વાત પરથી વિચારનું જાગે કે એક વધેલું સાક્ષવા લાગ્યું :
‘આ શેઠિયાવ-દંડનરૂના ગળનારા અને દંડનરૂના ધંવાગ કરીને વરા ઉડેલનારા-પણ સાક્ષાંદાની પાતમાં પાઈ-પેલાની મનુષી છોડના જ નથી !’

‘કાણ જાણે આપણે કઈ મેટીયું ગણ્યાની નાખીએ છીએ’ આ કમાણીમાંની !’

‘છ...વેપારીયુંની વિદ્યા જ અવગચાંદી, બાપ દીકરાને પેલું કારનાર જ છે પદાવે, કે આગલા પામેથી કરીને એવું’ અને આગાને છેતરે છે મરિયાતો.’

એવી વાતો થાય છે ત્યાં તો એક બાઈ કમાલ લઈને આવી ઊભી રહી. લામપગ અને ડોકમાં હેમના દામીના છે, પગમાં અંધારની જોડી છે, ઝીંઝે ગુર સાડસો છે, વાની શી કાપળીમાં પેસા ઠીક ઠીક છે.

‘કેમ દે છે ચીબડાં ?’

‘એ પેમે ઘેર, બોન !’

‘અરે, જોવું તે કોય ? તમે કાળી તો દહે લૂંટવા બેઠાં. એ, જોખ એક ઘેર. મારે મંદિર જવાનું’ મોકું થાય છે..એમ ગેલી જોખજી’ જો કહી ચકી મઈ છે જાનવાની; ને નમતુ જોખ બરાબર, છોકરાં કોસવાવ મા.’

‘થો બોન, આ નમતું !’ કહીને કાળીએ દોઢ ઘેરથી જાંઝે માલ જોખી આપ્યો.

‘હવે એક ચીર દે આ પાકા ચીબડામાંથી’ શેઠાણીએ એ, કાપેલ ચીબડા ઉપર બધું બાથલી માખો ઉડાડીને એમાંથી ચીર માગી.

‘હજી પાકી ચીર, બોન !’

‘હા...સ્તો. મહત ક્યાં દેજ ? મારો છોકરો ઘેર જતાં જ મારો, અંધર છે ?’

‘પણ બોન— !’ કાળણને એ અકેક પક્કે પોતાનો મહેનતે ઉગેલ વાડો, મધીમધીને ગાળેલ દૂંડિયો, અને માટલે માટલે સારીને તણ મહિના સુધી લાગલાગટ પામેલ પાણી માંભરી આવતાં હતાં. શિયાળવાં અને હરાવાં ઘેર હાંડી હાંડી ઉગમરા તાણેલા.

‘લાવ, ચીર દેજ કે ? નીકર આ લે તારું ચીબડું’ પાણું.’

ચીર દેવી પડી-કેમ જાણે કલેમમાંથી ચીર કાપી આપવી પડી હોય એવું દર્દ એના અંતઃકરણમાં થયું.

નવલિકાઓ

૧	ધૂરાઈના કાર પરથી	૮
૨	પાપી	૯
૩	‘હું’	૯
૪	સદાશિવ દપાલી	૧૦
૫	વહુ અને ઘેડો	૧૧
૬	બદમાશ	૧૩
૭	મારો બાલુબાઈ	૧૪
૮	‘આત્માનો અમર	૧૫
૯	ફંદાળો બીજ	૧૬
૧૦	હાથ મિત્ર જીવ્યા	૧૭
૧૧	‘ક્યાં પરસેવો ઉતાર્યો હતો !’	૧૭
૧૨	હું આભો છું બહારવટું શીખતો	૧૭

પૂરાઈના દાર પરથી

કોળી અને કોળણ ચીસડાં વેચવા બેઠાં હતાં. શાકપીઠની અંદર હાટકું બાંહે રાખવાની બે ઘડા સાડુ શી જરૂર, એટલે શેરીમાં રસ્તા ઉપર પહેડી પાથરીને ચીસડાં મૂક્યાં હતાં; પણ ખેતા ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા, જીવાન જોડકું હતું, ચમનલાલ રહેના બાથ-રમમાં જઈને એકવાર બે તેલતું મઈન લઈને બાઈસીરી સુખકા સાબુથી અંધોળ કરે અને હુવાલે શરીર લૂછે તો કોળી અને વાણિયા વચ્ચેનો કપનેદ કોણ પારખી રહે-એવાં એ કોળી અને કોળણનાં લાવ-ફવવાંતાં, ધાડીત્રાં અને લાલ ચટકી ઊપડનાં શરીરો હતાં. સંસાર બે તપોવન હોય, અને પર-સેવો ટપકાવીને પેટચુમ્મશે કરવો એ જ સાચો યજ્ઞ હોય, તો તો આ બેઉ જણાં સાચો યજ્ઞ જ કરી રહ્યાં હતાં. બેડ ઉપવાસી હતાં, ધૂપમાં બેઠાં હતાં, એક આસને બેઠાં હતાં, ધૂળના વટોળા ગરીબીના હથળના ધુમ્મસ શા-ઊડતા હતા, અને બેઠાં મેં ઉપર આનંદનો ઉગ્ગસ મલકતો હતો.

‘હવે બે દોંટ મતીરાં રિયાં છે, જટ નીકળી જાય તો લાગીએ.’

‘હા, હવે રાટલા પણ એક ટંકના જ બાકી છે. બે દીના ધડી લાવી’તો તેને સાટે ચાર દી ગઈ ગયા, માતાજીએ સે’ પૂરી, ખરું ?’

‘પણ હવે રાટલા કાંક સુકાણા હો ! બેશું કાંઈ શાક-આથણું ન મળે ખરું ને, એટલે પાણીને ધૂંટડે ધૂંટડે—’

‘અરે, તમે જીવો તો ખરા, હોશિયાર થઈને આટલાં ચીસડાં કાઢી નાખો ને, એટલે સાંજે ને સાંજે અમરાપર બેળાં થઈ જઈએ. અમરાત થઈ મઈ હશે ને તોય મારી મા બિના બિના રાટલા ધડી દેશે, ને હું લસણની ચટપટી વાડી નાખીશ. માટે તમે હેમત રાખીને આટલાં વેચી કાઢો, મારો વાલો છૂં !’

નાના બાળકને પ્રોત્સાહિત કરતી હોય તેવે શબ્દે ધણીને ચાનક આપતી બાઈ પોતાનાં ધાવણ-વિહોણાં સ્તાનો ચૂસી રહેલ નાના બાળકને પાલવ ખેંચીને ઢાંકતી હતી, પણ પાલવ તાણુવા મન્ય છે ત્યાં પાછી ખીજ બાણ પીઠ ઉધાડી ચઈ જતી હતી. છોકરો છાતીમાં માથું ચાર ચાર કરતો હતો.

‘પણ ધરાક આવે છે જ ક્યાં ?’

‘આવા છવ્ શે થઈ જતા હશે આ પેસાવાળાના ?’

‘માટે જ આપણે નિર્ધન રહ્યાં સારાં !’

‘ના, ના, મને તો દાઝ ચડે છે કો’ક કો’ક વાર.’

‘દાઝ ન ચડાવીએ, ડાયા ! પાસે પડે છે. આપણે રિયાં કોળી. કો’ક થાય તો સપાઈને આપણા જ વાંકતી ગંધ આવે.’

તેટલામાં તો ‘પિયુ પેલી પેસે-જગમાં આવળે—’નું છેલ્લામાં છેલ્લું નવું લોકપ્રિય ગાઠ-ગીત ગાતો ગાતો બંકડો પોલીસ આ યો અને એક ચીલકું લઈ, કશી ચર્ચા, માથાકૂટ કે લપ-છપ કર્યા વગર મલપતી ચાલે ચાલ્યો ગયો. ચીલકા ઉપર આગળીઓથી તાલ દેતો એ નવું કવાલી-ગીત ગાતો ગયો: ‘અય બેઈમાન દિવઅ, જોઅન લૂંટાનેવાલા !’

કોળી અને કોળણ એકબીજાં મામે જોઈ રહ્યાં. બાઈ તો ઝેર પી ગઈ હતી. હસીને બોલી: ‘આય એક તાય છે ને !’

‘તને જોળખે છે ?’ ધણીની આંખોમાં ઠપકો હતો.

‘તમારું તો ફટકી ગયું છે કે શું ?’

‘ચાર પેમાનો માવ આમ ઉગાડીને હાવતો ચાય, તોય તું દાંત કાઢછ-કેમ જાણે તારા પિયરનો સગો હોય !’

‘હવે વાત જતી કરો ને !’ બાઈએ ધણીના વાંસામાં હાથ ફેરવ્યો. ‘જો ને, તમારાં લૂગડાં એક મહિનામાં મેલાડટ થઈ ગયાં છે. આજ સાંજે મારા બાપને ઘેર પહોંચવા દે, ત્યાં મારો પાટ છે તે સંધાય લૂગડાં ત્યાં ફર્માજીસી, ચોળીને હડમાનની કૂઈએ રૂપાળાં ધમધમાવી નાખું. હાલો મારો વાલો કડું, હવે એકાદ લવકારો કરો જોડ !’

ધણીના કલેજની કળ જાણે કે આ સુવાળાં વચનો વડે જનરી ગઈ: ‘માતાના સમ, મને શરમ આવે છે !’

‘હેઠ નાની વડ !’ કડીને કોમળ કંઠે કોળણે સૂર છેડ્યા ‘એ ..આ સરખતના કૂંપા લઈ જાય ! આ દુધિયા માલ લઈ જાય !’

સાંજ નમતી હતી. વરવહુના ચહેરા ઉપર પશ્ચિમના કેસડાં જાણે રમ દોળનાં હતાં. આય-મગી દિશાના માળી સરજે સીમાડા ઉપર ફૂલબરપૂર આખરાના કેમરિયાં વન ખડાં કર્યાં હતાં. વાદળાંઓમાં રમતી વગડાડ છોકરીઓ એ વનફૂવને વેડતી હતી.

‘સાંજે આપણે જાએ’ ત્યારે ચારે દિના પૈમા તમારી પાધડીના માયડી કોરના એક આંટામાં બાધી લેજો હો ! રસ્તે કાડીયું ગામ છે !’

‘પથુઈ તો પાપડીય નહિ પડાવી હ્યે ? રાતા મધરાસિયાની પાધડી કાઈ કારી એમ મૂકી દેશે ?’
‘હીક ત્યારે, હું ભારી કેએ બાધી લઈશ’

બકરીને હામતા હાકતા ફરીથી બાઈએ લનકાર કર્યો કે, ‘એ આ ઘીના કડવા લઈ નવ !’

‘કેમ મ્યાં ચીલડા ?’ એમ પૂછતો, જનાબની નહ પથુ જોવા વગર એક જુનાન નીચે બેસીને કહે છે કે, ‘અધમથુ જોખો’

‘સુમનનાન !’ પેના એમધારી વેપારી સામેની એક બાળની દુકાને બીડી પાતા હતા તે
આ સુમનનાલને હાથની દર્શાવત કરીને એનાની લીધા ને કંચુ ‘હતાવળ કરે મા એ છે
રંગામના આજ સાજ પડો એટલે મફત આપી દઈને પથુ ભાગશે એવા યાચના છે તમે થોડી
પર થોભી જવ આનાના નથુ શેર વેખે આખોય લાટ આપજો ઉપાડીને પડી વહેતી લેશુ’

કાળી-કાળજો સમજી લીધ ‘આપણુ ધરાક ટાલ્યુ ઓહ્યે ગઈયે’

‘મને તો કાઈનું કાઈ ચઈ કન્ય છે મનમા’ કાળીના ધમધમતા મગજમાથી જાણે કેમ
કદમનાના માનની અકેકેક ડાગ લઈને ત્રાડે છે અને એ વેપારીની ઉપર ટૂંકી પડે છે.

સુમનનાલ શરમે શરમે થોડી વાગે જમા ચઈ રહ્યા એના મમાલકાર એમધારી ભાઈ કાળી
કાળજુ મામે જોઈ હસવા લાગ્યા, પથુ સુમનનાલની અડીગઈ દેખાના લાગી વારવાર એની નજર
પોતાની કાઝાધડિયાળના કાગ ઉપર પડ્યા માડી એમધારી ભાઈએ એને પાય-દસ મિનિટ કદાવી
નાખવાના ટેતુથી પૂછવા માડ્યુ ‘જોજમા પાછા મ્યારે જવાતા છે ? ફટલામો ન બર મખો
છો ? હવે એનએન બી થનાને કેટના વગસ માકી ? વિલાયત જશે ને ? કે મારી માતમ્યામા
લજશે ?’

‘જે થાય તે ખડુ !’ એવા દૂકા અવાજથી પતાવીને સુમનનાલ પાછા એ કાળી-કાળજુ
તરફ વળ્યા એમધારીએ કહ્યું

‘કા ! પડીક સાડુ શીદ બગાડો છો બાજુ ?’

‘મારે મોડુ થાય છે’

‘વેાય લજોનો ! આ નિલા રા લીલુ કરવાની હતી ?’

સુમનનાલે જા ને કહ્યું ‘જો જોખો અધમથુ મજૂર મોવાવુ’

કાળી દરેક પાય ગેરની ધારણમા અકેકે શેર નમતુ તોળવા લાગ્યો

એમધારી ભાઈ આવીને જિલા રહ્યા ‘આ બધું તો એકનું એક થયુ ને માળા ગાડા !
કે કાળો કલો એટલે ચઈ રહ્યું !’

‘કેમ ?’

‘આટલી નમતી ધારણે તો એ જ હિસાબ થઈ રહે છે. મેં આનાનાં ત્રણ શેર તો માગ્યાંતાં ?’

‘અમે તો બાપા, રક્તકનાં કાયર. ચાર દીર્ઘા સુકા રોટલા ચાવતાં હોઈએ છીં કાંઈ અમનેય થોડું ગમે છે ? પેટમાં પાણીની જેમ ખૂંચે છે, બાઈ !’

કોળણ ખોલતી મઈ. કાળી જેખતો ગયો. પાંચે ચીબડાં વધ્યાં. જીવાને કહ્યું : ‘જેખો એક વધુ ધારણ.’

‘નાં’ કોળણે કહ્યું. ‘ઈમ ને ઈમ નાખી છો. ઈતી ધારણ નથી કન્વી. ભલે બાઈ લઈ જાના. તમારાં પેટ ફરે, બાપા !’

જીવાન સુમનલાવને આ ટોળી-કોળણમાં રસ પડ્યો. વજ્રવર્ચનાં બિંબીતોમાં કદી આવો રમ નહોતો બેખરો, એણે કૌતુકથી પૂછવા માંડ્યું. ‘ક્યાંનાં છો ? ક્યાં વાડા કરો છો ? કેટલા મહિનાની મહેનત ? શી શી મુશીબતો ? કેટલું રજા ? ક્યારે પરપ્યાં છો ? કેટલી વખત છે બેડતી ? આ બાળકને કેમ ધવરાળ્યા જ કરો છો ? ટાકા રોટલા કેમ ખાઓ છો ? આંહી દાઈ ન્યાતીલા-ઓનાં ખોરડા નથી ?’

દરેક જવાબમાં સુમનલાવે નવાના રંગો જેટલી જ નિખાલમ અવકાઈ દીધી. વચ્ચે વચ્ચે વરવહુના મતગેહનું મોકું-મર્મણું ટીપળ પણ માપ્યું.

પણ આ વર-વહુએ એ વાતો દરમિયાન પોતાનો ન કહેવો ચાલુ જ ગણ્યો હતો. પછેડી ખંખેરીને એ બંને પોતાની ભાડે રાખેલી વખારમાં ગયાં.

સરજ દોડદોડ ચાલ્યો જાય છે : ક્યાં જાય છે-આટલો અધીરો બની ક્યાં જાય છે !-પોતાને સાસરે કે પિતૃથેર, તે તો એ જાય છે ! પણ એની સાથે આ કોળી-કોળણ પણ રવદ કરી રહ્યાં છે. છોકરાને કેટલાકને કોળણ ધનુને એક હાથે બધી લે-મેથ્યમાં માથ હઈ રહી છે : ‘આ અલી-ભાઈની અદીશરી મ્મ આવો : આ છરી હઈ ત્યો : આ દીવામાંથી ધામચેટ ટોળીને લઈ ત્યો : આ ત્યો આ કાગળમાં વીંટી ત્યો : આ તાળું વખારના માલેકને આપી આવો : ત્યો આપણું લગ્ન-લતાની ને તોડા-ત્રાજવાની ફોટ બધા : સંડોઠો મારે માથે મેથે : અરે જાનબૂઝ્યા, હટોણી તો પેલી મૂંઝ !’

દરેક આદેશનું મૂંઝ પાવન કરતો ધનુ દોડદોડ કરતો હતો.

સુમનલાવ પણ વખારે આવીને આ તાલ જીએ છે ને બાઈને કહે છે :

‘તમાડું કંઠુ બરાબર ઉઠાવે છે હો !’

‘ઠાવે નહિ, બાઈ ? જિના જિના રોટલા જમવા છે આજ મારી માના હાથના, ખડુંને એસા !’

કોળીના અસનહીન રાતા હોઈ મરકતા હતા.

‘પાછાં આ વખતે તો અમારે સરમાણિયાને મેલે જવું છે, કાં ને એલા ?’

કોળી જુવાનની આંખોમાં આ જવી વાતોની ‘સે’ક્શન’ ચડી આનંદના દીવા રમવા લાગ્યા.

પેલા ખેસધારી ભાઈ પાંચમી બીડીનું ‘ખાખુ’ ચૂસતા ચૂસતા ક્યાંઈક આંટા દઈ ને પાછા આબ્યા:

‘કાં સુમનલાલ, શાકે ક્યાં ?’

‘ક્યારનું ઘેર પહોંચ્યાની દીધું, મજૂર ભેળું.’

‘હીક, મજૂરને પણ ઘરનું બે ટંકનું સાક નીકળશે ! ને તમે તો બહુ રોકાણા ? કાંડાધિ-યાળના કાંટા ખોટકી ગયા કે શું ?’

એ મર્મમાં હૃદયની તમામ દુર્ગંધ હતી.

સુમનલાલે કહ્યું : ‘હું તો બેઈ રહ્યો છું કે આ લોકોનું કેવું સાચું-સહિયારું જીવન છે !’

‘કોલેજમાં આનું નહિ શિખવાનું હોય, ખરું ? વાણિયાના દોકરાઓની નિશાળ શાકપીઠમાં ખોલાવવા જેવું છે, કેમ...નહિ !’

‘હા, સદાબજારમા તો નહિ જ.’

‘બરાબર છે, ત્યાં બાઈઓ ન મળે ખરી ને ?’

‘એટલે જ આપણે પાંગળા છીએ ને ? બાઈઓ રમેડે આપણા મહેમાનો સારુ જીની જીની રોટલી જ ઉતાર્યા કરે છે !’

દરમિયાન કોળી-કોળણ પરવાગી રહ્યાં. વહુએ માથા પર માસડીવાળો સૂંડો ચડાવી લીધા. ધણીએ છોકરાને ખભે ચડાવ્યો. છોકરો બાપને માથે માથું દાગીને ત્યાં ને ત્યાં જ જોધી ગયો.

‘હ્યા બાપા, રામ રામ ! તમારે પરતાપે વેલાં વેલાં અમે જિના રોટલા ભેગા થઈ જશું !’

‘પ્રતાપ તમારી મહેનતો, બહેન !’

કિંગડિયાત જુવાનના મોંમાંથી ‘બહેન’ શબ્દે સંબોધાતા કોળણને એક નવી દુનિયાનાં દાર ગધડી પડ્યાં લાગ્યા.

‘હું રાજપર આવીશ ત્યારે તમારા વાસમા ચોક્કસ આવીશ.’

‘જરૂર જરૂર આવજો ભાઈ, આ મગાના સમ છે તમને.’

કેસડાંની વતરાઈ સંકેતોને જ્યારે સંધ્યા ચંપા-ધારતી પાછળ જીતરી મર્ધ હતી, અને આનંદ મનો ચાંદો વાહળીઓમા રમતી કન્યાઓને દૂધિયા રંગની ઓઢણીઓ દેતો હતો, ત્યારે ત્રણ કેડાણે ત્રણ તરેહની વાતો ચાલી રહી હતી :

—પેલા ખેસધારી શેઠિયા પોતાની બહેનને ઘેર આવેલી જનના માણસોને સુમનનાનો દાખનો આપી દોલેજા લાણુનારાની વ્યવહારકુશળતાની મરકરી માડતા હતા ‘વાણિયા વિના રાવણુ નાજ ગયું તે આ રીતે બાપા !’ એ જૂની કહેવતને એમણે લાખ કપિયાની કહી જણાવી

—ઘેરે પોતાની બહેનના લગ્ન હતા તેની ધમાનમાથી જાનીમાની પોતાની જીવાન પત્ની મવિતાને મેડી ઉપર બોનાવીને સુમન અમરાપરનો કેડો બતાવતો હતો ‘સવિતા ! એ કેડે એ વરવહ ચાલ્યા જાય છે એનું તે સાચું સહજનન મરતા મરતા પણુ એ જીવનરના તોફાનો સાથે રહી વીઝે છે આપણું સહજવન ટ્રેવળ મિનેમામા, ફોટોગ્રાફમા અને રાતના પાચ-છ કનાકમા હું વફીન ધર્મશ ને તું કુટુંબમા રોવાફટવાનું કરીશ, માડુ લશ્કિયાગખાનું કરીશ-મારો મનાક પણુ નહિ બની શકે ધૂણા છૂટે છે આ સદ્ગતવતુ સદ નો મુતક્તુ સદગોર કાવાવે ના એમનીસ કોડ વાર જૂઠા બોનાયેના મંત્ર પર એ મનના આચરનારા તો આ જાથ અમરાપરના કેડા ઉપર !’

—‘માતાના સમ !’ અમરાપરને કેડે પુરુષ ખભે છોડુ સુવાડીન સ્ત્રીના હાથમ હાથ પરાની કહેતો હતો ‘આજ તો મને ખાઈ મળતી પાચ વરમથી વાડા વાવતા આજે મગોમગ આવી ગયો’તો એમા એા થા સપાઈએ, ઉપર ચીર્ષ માગનારી બાઈએ ને શેઠિયાએ તો મારી બોપરી ફાટ ફાટ મરી મેની’

‘અરે જૂડા, બોપરીને તો ટાઢી રાખીએ !’

‘ના, ના, આમ ભોહીના માણી કયંથ જો રેટરો ન પમાતો હોય તો પછી મેરકાની ટોળીમાં લળણુ શું ખોડું !’

‘શયા ! ચોરી’ બાઈએ વરને ચીટિયો લયો

‘માતાના સમ, કડીક ડે ને બે મહિનાની જેન મળે એટલું જ ને !’

‘બસ, એ તારે મન કાઈ નહિ ?’ બાઈએ પ્રેમના તુમરા માડ્યા

ના, રેટલા તો ત્યાંએ મળે છે-જીવટાના બે ટાણા, બે રેટલા ફાળ અને શાક પેટ પરતા આપે છે’

‘પણુ ત્યાં તું બે વાના નહિ મળે તારા આસુડા નહિ સુકાય’

‘શું નહિ મળે ?’

‘એક આ તારી ઝમકુ, ને બીજી આ દીકરા ઝીણિયો’

‘એટલેયા કરીને જ આ વાડા પાઈને પ્રાણુ નિચોડુ ને ! બાકી આ દુનિયા-આ રોડ શાડુકાર ને આ સપારડા તો હવે મને ચોર જ જનાલી રહેત છે’

‘કેમ આમ હારી જાડ !’ ઝમકુએ ચાહના ઉઝમમા ધ ડીની આખો બીની ધની ભાની

એના સાદમાં પણ ખરેડી પડી હતી. એણે ધડીને શરીર હાથ વાંટીને હેવા સાથે ચાંચો : ‘હે’ બહાદુર ! મરદ થઈને...આવા માહા વચાર ! દાકર—’

‘દાકરની વાત હવે નથી ગમતી. કાડીને કણ અને હાથીને હારો દેનારો મરી ગયો લાગે છે.’

‘ગાંડા ! સંજ્યાટાણે દાકરનું હીણું ન બોલીએ. તારે ખંભે તો બે, ગ્રીષ્મિયો મંપાને સૂતેલો છે.’

‘પણ ત્યારે આ તું ને હું’ બેય તૂટી મૂઆં, તોય તાબે રાટલો કેમ ન મળે ? આ મલક બધો બંગલા-મેડીયુમાં માલે છે, ગંદાહાર ને હીરા પેરે છે, તારા-મારા જેવાં દસ નમે એટલી તો એની એક રોજ ગટરમાં પડે છે, ફેલુઆમ અને ધૂંપાપ વગર એના કાંડા ખૂટતા નથી, ત્યારે આપણને તો પૂરી ઊંઘેય નહિ ! આ તે શું ?’

‘તને વિચારવાયુ બિપડ્યો.’

‘મારું મન મૂંઝાય છે. મેરકાની ટાળી મહિને-પંદર દાંડે કેટલું પાડે છે, બધું છ ?’

‘તું ઝમકુનો દાંડો ! આ બે હવે વધુ બોલ્ય તો. બે અમરાપરનો સીંગાડો આવી ગયો.’ ઝમકુએ વરના ગાલ ઉપર ટાહા હાથ દીધા.

સમાજનો સેવક આ કાળી, એ આઠમની રાતને પહોરે, સમાજની શત્રુતાના બિપડું બિધકું થતા હાર ઉપર છેક ઉંબર સુધી પહોંચી ગયો હતો. ઝમકુનાં જનેતાસમાં ફેસલામણ્યાંએ એને ત્યાંથી પાછો વાળી લીધો.

શિયાળવાંની લાળી સંભળાતી હતી. ચાંદીમાં પણ એકાન્ત અકારી હતી. પોતાના પગ-ધમકાર પણ કાઠકે પાછળ પડ્યું હોય તેવી વ્રાંતિ કરાવતા હતા. એ બીક ઉરાડવા માટે બાઈ બોલી :

‘કાઈ કાઠી-બાઠી ન નીકળ્યો. દેન કોની છે આવવાની ? માતાજીને નાબિયેર માન્યું છે મેં તો !’

ત્યાં તો ગામપાંદરનાં ફૂતરાં બોલ્યાં.

પાપી !

રતના એ વાગ્યાથી કાળુ એના આંગણાની આંખથી નીચેના જૂના ભાંગલા બાંકડા ઉપર બેઠો હતો. બેઠે જાણ્યું વચ્ચે માથું ઢાળીને એ અંધારામાં તાકી તાકી બેતો હતો કે પોતાના ધરતું કમાડ ક્યારે ઊધડે ! આટલા સરવા કાન એણે આજ જીવતરમાં પહેલી જ વાર માંડ્યા હતા. ધરતી અંદર શો શો સંચર ચાય છે, કષ્ટની ચીસો કેટલી વાર પડે છે, એ બેઠકારો પંદરમી વારનો હતો કે ચૌદમો—એ બધું એના કાન તક્ષીન બનીને વીણતા હતા—તરેયાઓ નરિયાને તળે જઈ બીજી તમામ વાતો પ્રતિ આંધળા બની સાચાં મોતી વીણે છે તેવી રીતે.

સાડા ચાર વાગ્યે ધરમાંથી ગંબીર સુખનો શબ્દ સંભળાયો કે: 'વાહ ! શાબાશ બેટી !'

પાંચ બજ્યા અને કમાડ બહુ ધીરથી જરીકે કચ્ચાટ કર્યા વગર ઊધડ્યું. અંદરથી હાથમાં બેગ લઈ ને દાકતર દાદા બહાર નીકળ્યા. કાળુ સદાજો બડો ચર્ધ ને સામે દોડ્યો. એને પોતાના તકદીરનો ફેંસો સાંભળવો હતો.

ધસી આનતા બેધાર કાળુને ખંબે હળવો પણ મક્કમ હાથ મૂકીને નસરવાનજી દાદા ઘેરા નાદે બોલ્યા: 'કાળુ ! બેટા ! જો, તારી વડુને બહુ થાક લાગ્યો છે. કેટલા કલાકની મહેનત કર્યા પછી એને માંડ માંડ નીંદ આવે છે. તું ઉતાવળ કરીશ ના, હો માંડિયા ! નસ' અંદર છે તે તને બોલાવે ત્યારે જ ધરતી અંદર દાખલ થયે, નહિતર આ છુટ્ટાના હાથનાં પાંચ ગડદા તારી પીકનાં હાડકાંનો ચૂરો કરી નાખશે હાં કે !'

૬

કાળુના માથા પર હાથ ફેરવીને દાકતર દાદા સવા પાંચે ગયા. મોટરના શોફરને કહ્યું કે: 'બિલકુલ હોર્ન ના મારતો દાં કે ! અને ખૂબ 'સાઇલેન્ટલી' ગાડી બહાર કાઢી લે.' ગાડી દૂર ન થઈ ત્યાં સુધી બારણું પણ દાદાએ ખીડ્યા વિનાનું જ રાખ્યું. આંખથી પરનાં નાનાંમોટાં તમામ પક્ષીઓ જરીકે ચોંક્યા વગર જ પેલાં રહ્યાં.

દાદા હજી જાણે એની સફેદ દાઢીમાં હાથ પચોવતા સામે જ ઊભા હોય એવી અદ્ય રાખીને કાળુ બાંકડા પર બે જાણ્યું વચ્ચે મોં દાઢીને બેસી રહ્યો. રેડગાડીમાં વીજળીખતીનું ખાનું સાચવતો કાળુ દર એકાંતરે આટલી આટલી રાતો ચર્ધા મુસાફરીઓ ખેંચતો હતો, પણ અત્યારે એણે

આકાશને એક ચળકતો તારો જેવો એકાદરો જોયો. તેની રીતે કદી નહોતો જોયો. પોતાની સ્ત્રી સુખે જંગીને સૂતી છે એટલું જાણ્યા પછી જ પરોડના મુંઝાળા પવનની ઠંડકનું એને લાન આપ્યું. પરમેવે રેખાત્રેય થઈ ગયેલું પહેરણુ શરીર પર ચોંટી ગયું છે તેની એને હજી હવે જ ખબર પડી. સવિતા થાકીને સૂતી-છે એને નિરાંત વળી.

પણ હજી એને પૂરી ખબર નહોતી પડી. ઘણાં ઘણાં હોકરાં નાનપણથી જેમ વધુ પડતું સમજી જાય છે તેમ ઘણા ઘણા જીવાનો મોટી ઉંમરે પણ એવી જાડી જુદિના બોધા રહી જાય છે કે એની સંભારી સાન જલદી જલદી વાત પકડતી નથી. કાળુ એવો એક બોધો બ્રાહ્મણપુત્ર હતો-અરે, એને બ્રાહ્મણનું ફરજદ જ કાણુ કહે ? એની જાતિ 'એડની' હતી. એડની માફક ઊંઘું માથું ધામીને એ ઉદય કરવાનું જ સમજતો. એકલ મિત્રજનો કાળુ વ્યવહાર-વિદ્યા શીખવાની દુનિયાઈ શાળામાં ભર્યો જ નહોતો.

‘કાળુ, તારે ધેર દીકરો અવતરેલ છે. દાદાએ કહ્યું ને ?’ અંદરથી આવીને દાઈએ ખબર દીધા ત્યારે પ્રભાતનો પવન કાળુનાં નયનોમાં એક ઝોલું ભરી રહ્યો હતો.

કાળુએ જાણે કે સ્વપ્નમાં સાંભળ્યું. દાઈને એણે નિહાળી નિહાળીને જોઈ ત્યારે ખાતરી થઈ કે આ સ્વપ્ન નથી-સત્ય છે.

‘સવિતાએ મને દીકરાની ભેટ દીધી ! એણે મને જીવતું માનવી અર્પણુ કર્યું !’ આ રોજની સાદી વાતમાં પણ કાળુ જેવા બોધા જીવાને તો મહાતપસ્ચાતું ફલ-કો દેવનું વરદાન દીધું. સવિતા એને પરમેશ્વરી સીંદાગી. પત્નીએ સંકલ્પના કયા ગુપ્ત આવાસમાં આ આલને સંધરી રાખ્યું હતું !

દાઈએ કહ્યું : ‘અંદર આવ, જેવો છે ને બચ્ચાને ?’

‘સવિતા જાગી છે ? એણે કહ્યું છે ?’ દાદાના પાંચ મગદા સંભારીને કાળુએ પૂછી જોયું.

‘હા, આવ.’

કાળુ અંદર ગયો. કોઈ દેવાલયમાં-કોઈ પ્રાચીન ખંડેરમાં દાખલ થાય તેવી શાંત પગલીઓ ભરીને એ સવિતાના ખાટલા સુધી પહોંચ્યો. એનો હાથ હળવેથી ઝાળીને પોતાના મોં પર મેલવાની, પોતાના ગાલ પર ફેરવવાની, પોતાની છાતી પર ફેરવવાની ઇચ્છા થઈ. પણ આભડછેટ નહી.

આ હા હા હા ! મમાર કાળુના અંતરમાંથી હજીયે અચરજ મટતું નથી કે આવા જીવતા જીવની-માનવી જેવા માનવીની ભેટ મને મારી સવિતાએ કયાંથી આણીને આપી ! કયાં સંધ્યું હતું આ ગુપ્ત ઘન ! કેવું રૂપાળું બાળક !

સવિતા કશું બોલી નહિ, પણ ધણીની આ મૂંગી મૂંગી લકિત દેખીને એની આંખો ભીની થઈ. કોણ જાણે સાચી, પણ કાળુએ પ્રથમ બારણામાં પગ મૂક્યો ત્યારે સવિતાનું મોં લોહી

વિનાનું, લયલયું અને લજ્જાથી ટૂંકી પડતું હતું. એને ધણી આટલી મમતા કરશે એવો બરોસો નહોતો. જાણે એ કોઈ લયકર ફેંસયો સાંભળવા તૈયાર થઈ રહેલ અપરાધિની હતી.

પણ તેને બદલે-સવિતાએ ધણીની આંખોમાં ખીઠાશનાં સરોવરો લાજ્યાં.

ઘરમાં કોઈ મોટેડું-નાનેડું આત્મજન નહોતું. સવિતાના બાપ કાશીની જાત્રાએ ચાલ્યા ગયા હતા. મા મૂએલી હતી. કાળુને તો નાનપણથી જ એકલ દશા મળી હતી. પોતે પંદર દિવસની રજા પર ઊતરી ગયો હતો. એના ખરા આત્મજન નસરવાનજી દાદા જ હતા. એ પાંચસી દાકતર ગામ સમસ્તના ઓધાર હતા. એમણે એક આયાને કાળુને ઘેર કામકાજમાં રોકી દીધી.

એક મહિનો થઈ ગયો, પણ હજુય કાળુને ઘરમાં જાણે કે કોઈ ચમત્કાર બનેલો લાગ્યા કરે છે. આહા ! સવિતાએ અને એક માનવીની ઓચિંતી બેઠ આપી ! સવિતા પરમેશ્વરની કૃતિએ બધે નજીક હશે ! બાળકોને જન્મ દેનારી બંધી જ જનેતાઓ એને સર્જનહાર સાથે સીધી ઓળખાણવાળી લાગી, અને પુરુષોમાં તો એવા એણે એકને જ માન્યા હતા-દાદાને.

પણ આ બધા સોડા મારી પછવાડે હસતા શા માટે હશે ! કાળુના મનમાં સમસ્ત ઊપડી એ ચાલ્યો જતો હોય તો પાછળ બાઈઓ યુસપુસ કરી રહેતી :

‘આ ઓલીનો વર ! વિવા’ પછી પોણા સાત મહિને જ...’

એટલે આવીને એ વાક્ય લાંબી જવું. ખીખિયાટાથી એ અધૂરું વેણ પૂર્ણવિરામ પામવું.

ગાડી ઉપર કાળુ કામે જાય ત્યારે પાનપટ્ટી ઉપર ચૂનો-કાથો ચોપડતા ઊભેલા નાનામોટા અમલદારોથી લઈ હાથમાં ઝંડીફાનસ લઈ ફરતા સાંધાવાળાઓ પણ મોં મરોડીને હસતા : ‘કાં કાળુ ! છોકડું મજામાં છે ને ! ચહેરામેરો કોને...તને મળતો છે કે એની બાને ?’

‘હજુ અત્યારથી શી ખબર પડે ?’ કાળુ સહેજ મોં મરોડીને જવાબ આપતો ને સાથે-સાથ એનું બાળક બેમાંથી કોની ચરત મગટ કરે તો સાડું તે વાતની એના મનમાં ખીડી ચળ ઊપડતી. આખરે એ મનથી નક્કી કરતો કે, અસ, મારો બાળક સવિતાનાં જ રૂપરંગ ધારણ કરે તો સાડું. મારા રૂપમાં તો શું બન્યું છે !

આખી રાત ગાડીમાં જગતો એ વીજળીચત્તીની જગોતોને બાળકની આંગળીઓ સાથે જ સરખાવી રહેતો.

પરંતુ આજ આટલાં વર્ષો લગી મારી એક કૃતરા જેટલી પણ ગંધુતરી નહોતી, ને હવે આ બધા સોડા કેમ મારા ઉપર આવડું બાન આપી રહેલ છે ! મારા જંદુ જેવા કુદ જીવનમાં આ તમામને નવો રસ ક્યાંથી ઊભરાઈ નીકળ્યો છે ! મારા સામે આંગળીઓ કાં ચીંધાઈ રહી છે ! સોડા આટલા બધા રનેદબાવે મારા ને મારાં વડુ-બાળકના ખબર કાં પૂછે !

ખોતડ કાળુને ધીરેધીરે રહસ્ય સમજાવું. આ લોકો મારું ટીપ્પણ કરે છે. મારી સવિતાને કદમ પછી સાત જ માસે બાળ જન્મ્યું એ બનાવની પાછળ મોટા એક લોકાપવાદ જોવા યોગ્ય છે. બાળકનો સાચો બાપ હું નથી. કોઈ બીજો...

પછી તો આખી સાંકળના મટ્ટાડા કાળુના મનની સ્થિતિમાં બેસતા ગયા. સવિતાનો બાપ મારો પાડોશી હતો. હું જ્યારે જ્યારે 'લાઈન' પર જતો ત્યારે કંઈક ને કંઈક ચીજ લાવીને સવિતા આડું હાથ આવતો. એના બાપા અને આવકાર આપતા પણ સવિતાના અને મારા વિવાદની વાત તો એને સ્વપ્નેય સહે તેવું નહોતું. ક્યાં એ શુદ્ધ કુલીન બ્રાહ્મણ, ને ક્યાં હું કુળહીણો, લઘુરવધર, જીતરેલ ધાન સમાન, નામનો જ માત્ર જનોઈધારી ! હું સવિતાને લવિષ્યની અર્ધાંગનાના ભાવે જોઈ જોઈ ને જ એ બધી ભેટો લાવું છું એવું લાગે તો તો એ બ્રાહ્મણ અને કુત્તાને હવાલે જ ધરતું બાર છોડાવે તેવો હતો. એમાં એકાએક ઓચિંતા એણે તે દિવસ અને કન્યા દેવાતું મન બહાર કહ્યું અને 'કાળુ શર્મા ! દરદાગીના કે લૂગડાંની કશી તરખડ કરવાની નથી' એવું અભ્યવચન દીધું. પૂરી તિથિ પણ બરાબર જોયા વગર મૂંગાં મૂંગાં અગારા હસ્તમેળાપ કરાવી આપ્યો; અને સવિતાને મારા શૂન્ય, નિર્ગૂન ધરમાં તે ને તે સાંજે વળાવી આપી, પોતે એકદમ વૈરાગ્ય જલારાગે હોય તેમ જાત્રાએ નીકળી પડ્યા; જતી વેળા ન એતી પુત્રી પ્રત્યે કે ન મારી પ્રત્યે કોઈ મમતાની લાગણી પણ બતાવી-જાણે કોઈ ચૂડેલની ચૂડમાંથી છૂટવા માગતા હોય તેમ નાસી ગયા. એ બધું શા માટે એમ બન્યું ? કાળુને એ કામડાનો ઉકેલ હવે જશો.

સવિતાના ઉદરમાં પાપ હતું. એના બાપે અને બાળતું ધર કુલ્યાપર્ણ કહ્યું હતું-કન્યાદાન નદિ પણ સર્પદાન દીધું હતું.

ખીજ વાતો પણ સાંકળી આવી : વેવિશાળ થયું તેના આગલા દિવસોમાં સવિતા ખોં સંતાડીને જ ધરમાં પેસી રહેતી, સગપણ થયું તે પછી પણ એની આંખોમાં આનંદ નહોતો, જાણે કેઈ અકળ મનોવેદના એને અંદરથી લક્ષી રહી હતી. લગ્નમાં પણ એને જાણે લાગતુંવળતું નહોતું. હસ્તમેળાપમાં પણ એના હાથ શખતા હાથ જેવા ટાકામેળા હતા. એ ઘેર આવી ત્યારે રાતે સૂતાના ઓરડામાં પગ મૂકતાં પહેલાં એને જાણે કે લાગી છૂટવું હોય તેવા એના હાવભાવ હતા. અંદર આવ્યા પછી જ્યારે શરમાળ કાળુએ પહેલવહેલી ભુગ્મએ પહોળી કરીને એ છવન-સપ્પીને જકડી લીધી હતી-જાણે તને હું હૈયાની સાથે મરણાન્ત સુધી જડી લઉં છું એવો પ્રગાઠ ભાવ હાલવ્યો હતો-ત્યારે પણ સવિતાનું કાળજી એણે કોઈ વીંધાયેલી મૃગલીના સગુ થડકડું સાંભળ્યું હતું. અધકારમાં જાણે એ કશુંક ટેકણ ચોંધતી હતી.

આ ફકડાટ એના ઉદરમાં પડેલા મહાપાપનો જ હતો, ખરું !

તે પછીના સાત મહિના ! દંપતી-સુખની અખંડ સરિતા જેવો એ સમય વહેતો જતો હતો.

કાળુ દરેક મુસાફરીથી જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે એને કઈક ને કઈક નવીનતા ધરમા જોવાની જ હોય એની યાજ્ઞીમાં વારે વારે બિજા બિજા ખીચી વાની પિરસાતી તેથી કાળુ બોલી જાતો કે, 'આ શો ગજબ માડ્યો છે? ગરીબનું ઘર શ તારે ફના રી દેલું છે, મવિતા?'

એ તો પાડોશીને ત્યાંથી આ યુ છે આમ છે તેમ છે વગેરે ઉઠાડી જનારો દીધા પછી સવિતા મોડો મોડો ફેડ પાડતી કે આ તો મે ટાઢી વધેરી રાટલીના ખાખાને જરીક ધીમા વધારી કટકોક ગોળ અને મે એલચીદણા વાગી લખરાવેન છે ખીન્નુ મ્હ જ એમા નથી

ઉનાળે સવિતા વાગ વાર શ્રીખડ પીરમની ને કાળુને ટગવતી કે 'ગામમાંથી વેચાતું મગાબુ' પડી મોડો મોડો ખુનામો મળતો કે, 'રાતે મારા વાળુ માટે રખાવેલું દૂધ હું મેળવી દઉં, સરખું મેળવણું પડવાથી ઢેકા જેવું જાણી જાય સનારે મ્હડામાં બાંધીને લગ્નકાની દઉં, પડી જરણીથી જરી નાખું, જરીક હોય તેમા દૂધ મેળવીને થોડું જમકણ લખરાતું, એ આ શ્રીખડ છે હું આ ખરખ નથી કરતી ખીચો મા, ખાચો તમે તમારે'

કાઈ વાર સાંજે એ આવે ત્યારે ખાટલો ગાકડો અને ફામ મકાનાની બોડી સફેદ વતી રંગેલી નરી નખર નીરખીને કહે કે આ શું ફનાગીરી માડી છે? આપણે સાહેબરોક કે'દુના ચર્ચ ગયા?'

એવું મો દાખી સવિતા સમજાવે કે 'સાલજો તો ખન! મે પૈમાનો સફેદો અને પંખાતું બેલતેન મગાવીને મે જ રચ્યા છે આ

'તે પોતે જ?' કાળુ ચક્રિત થતો

'હા, પણ તમે મ્હો જોક લના! અર્ધા પૈમાનો પિરોજી રમ મગાવીને આને માથે અંકે આગી દોરી કાઢી હોત તો હેનું સરખ લાગત!'

હાઈપ્રાઈની કુલ-જેન્સના જાએને પણ જાખા પાડે તેનું બારેખમ મોટું કરીને મોટું જોઈ રહેતો ને પડી ડોક ધુણાવીને કરેતો કે 'ના રે! તો તો સંજે ગમી ખૂબી મારી જાય!'

એ રીતે કાળુ ૧૧ ફાટેન ધોતિયામાંથી આઘા જોના હુન્ડા રંગત સાડવાના દુકાડાની કિનારે બેસેન પડાઓ ખનીને વરતી બારી આઘા લગ્નતા થયા જૂના બેતરેના પરે બોતી સાળમાંથી દુકડા મઢી તેની ટ્રાર ઝોગી છ બાર નેપખી! નખિતા મધરી રાખતી અને માઈ મટેમાન જમવા આરે ત્યારે દરેક યાજ્ઞીની માણુમા અંકેક અંકેક મૂંટી

આમ મવિતાએ કાળુના શૂન્ય પોરબોદિયા નિાસને માથી કવિતા વડે સજા મો દતો. એ સાત મદિ ૧૧ તો માન દિવમની પેડે વધી ગયા દતા, ને છના-છતા-કાળુ યાદ કરતો ગમે કે છે ના એક માસગી સનિતાની જૂની અકળામણ સજન! ચર્ચ દની એ જાએ કપાઈક નાસી છૂટવા ૧૧ મનસૂખા કરતી હતી-વિના કારણે શે શે કરતી હતી

આ બધા ફૂલકમલાની નીચે પેલો પાપનો સર્પ બેઠો હતો, ખડું ?

કાળુને કહેજો એર ચડવા લાગ્યું. લોકમુખના બોલની બદલો એનાથી સહી જતી નહોતી. ધડીક થતું કે આ ગદું બોલનારાની ગરદનો મારી પાંચ પહોળાં આંગળાંમાં પીરી નાખું, ધડીક સવિતા પર કાળ ચડતો, ધડીક પોતાની જિંદગી ખતમ કરવા મન થતું.

નાસી જાડું : આંહીથી ક્યાંઈક દૂર દૂર નીકળી જાઉં : આ સાત મહિનાના સંસારને છેક જૂંસી નાખું—એવા વિચાર જિપડયા. સવિતા અને બાળક સાંભરી આવ્યા : તેને જાણે આંખોની સામેથી ખેસતી નાખતો હોય એવી રીતે એ વારંવાર હાથ પસારવા લાગ્યો.

આજે સવા મહિને નાહીને સવિતા બેઠી છે. ક્યાંઈક બહાર ગઈ છે. પોતાને ઓફ-ડ્યુટીનો દિવસ જો. છેલ્લો નિકાસ લાવ્યા વિના એ રાત કાઢી કાઢ્યું છે. કાળુને એક વાલ ચૂસી : દાદાને બોલે દિલ હાલની એકવાર રરતો સમજી લઉં : પછી મન નહિ માને તો એક જ ટેકે દુનિયાની બહાર ભુરકો મારીશ. લોકાનું ભોક્કું હવે મારાથી મળું જતું નથી.

નસરવાનજી દાદાના દવાખાનાના કમ્પાર્ટમાં કાળુ પહોંચ્યો ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું. પગીસેક સુવાવડીઓના ખાટલા સમાય તેવી નાનકડી ફરિનારાયણ ઇસ્પિતાલ શાંતિમાં પડી હતી. બાળકોના રુદન-સ્વરો એ આખા ધામને સજીવન બનાવના હતા. કોઈ કેઈ લાડૂતી ઘોડાગાડી આવીને જામી રહેતી અને અબોલ દાઈઓ શ્વેત પડછાયાઓ જેવી તરવરતી હતી. આત્માને—દુરાત્માને પણ નમવાનું મન ચાય એવું એ વાતાવરણ હતું. બધે કોઈ અકળ-અગમ ધૂપ ફેરતો હતો. દવાખાનાની નજીકમાં જ નિરાળો બેઠા ધાટનો દાદાનો અંગસો હતો મોખરે ફૂલઝાડોની ધટાદાર કુંજ હતી.

કાળુનાં પગલાં થંભ્યાં. કુંજની અંદર દાદા કોઈ બીજા એક માનવીની સાથે વાતો કરી રહેલ હતા. સૂર પરખાયો અને શબ્દો પણ પડ્યાયા.

એ તો સવિતા જ હતી. બાળકો બોળામાં ધવરાવતી એ ભોંય પર બેઠી હતી. દાદા જરી છેડે ખાંકડા પર બેઠા હતા. વાતના તાર અંધારું ગયા હતા તેમાંથી કાળુને કાને શબ્દો પડ્યા :

‘શુ કતું, દાદાજી ! હું તે દિવસ પાપમાં લપસી પડી. રજપૂત પાટોશીને ઘેર હું લગનનાં ગીત ગાવા કેણુ જાણું ક્યાંથી જઈ ચડી, અને એ અમલદારના દીકરા કરજીલાનો હું ભોગ ચઈ પડી, દાદાજી !’

કાળુના રોમેરોમે શૂળા પચોપાઈ ગયા.

‘તે પછી તો, દાદાજી, મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે મારી પ્રાણુદોરી ખેંચી લ્યો. હું તો તે દિવસે મારી આવરદા ટૂંકી કરવા જ બેઠી હતી, રાતનાં અંધારાં ઊતરે એટલી જ વાર હતી,

ત્યા તો આ આભ્યા, ને મારા આપાએ એની પાસે વાત મૂકી. એણે ક'મૂલ કયું'. મને લાગ્યું કે જગદીશ્વરીએ જ મારી ધા સાલણી.'

‘બેટા !’ દાદા બોલ્યા. ‘એમ સમજીને તોં કાળુનો અવતાર બગાડી નાખ્યો ?’

સવિતાના ક્રુસકા સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા.

‘સાચું છે. મારા પોતાના પાપનું’ મને જોઈતું લાગી આવે છે તે કરતાં વધારે તો મને આ છેતરપિંડીની વાંત પીડે છે. મેં શીદ આ ભોળા જીવાનનું જીવતર રાણી નાખ્યું-’ સવિતા ખૂબ રડવા લાગી. ‘મને આ છેતરપિંડી બહુ નડત, જો મારે ને એને સાધારણ ધરસંસાર હોત તો પણ દાદાજી ! એ આપડો મને શું પૂજે-છે’ શું પૂજે છે ! અરે, મને ઈશ્વરથી બીજી ગણીને લગે છે. એને મે—’

‘અને તને એના ઉપર દેવું વહાલ છે, બેટા ?’

‘હું શું કહું, દાદાજી !’ સવિતાએ છોકરાના માથા પર હાથ મૂક્યો. ‘એવું કલંક ધોઈ નાખવા સાડુ તો હું મરવાના જ મનસૂબા કરું છું. હું તો હવે ગધાઈ ગયેલ હાડતુ-થઈ ગઈ. મને હવે કોઈનો ભો નથી, પણ આની સાથે જીવ એવો મળ્યો છે કે જળ-મીનની ગતિ છે. એના હેતને કારણે હું એ કહે ત્યાં આવી જઈશ, કહેશે તો દૂંપો ખાઈશ’

સંતાપેયો કાળુ વધારે સાલણી ન શક્યો. એ ત્યાંથી ચાલવા જતો થયો. દાદાનું છેલ્લું વેણ એના કાનમાં ઝિંબાવું ગયું.

‘જા બેટા ! આપડો બધો ખ્યાર તો આહે તેવા પાપને પણ જલાવી નાખે છે. પાપ રહ્યું જ કયા ? અને બાળક ! બાળક તો બીજા કોઈનું નથી, ભગવાનનું છે. એને કાણુ પાપ કહી શકે ! આપડા બધા હેતની આગ પાસે પાપ ખાક થઈને જ પડે. તું જા, એને ઘેર જઈને બધી કમ્મ લાત કરી દેજે. જો એનો ખ્યાર ખરો હશે તો દુનિયા જખ મારે છે. છતાં જો એનું દિય ન આહે તો તું બચ્ચું લઈને ખુશીથી આંદી ચાલી આવજો.’

કાળુ ત્યાંથી નીકળી ગયો. અંધારે અંધારે તળાવની સડકે ચાલતો થયો. દાદાના છેલ્લાં બોલ એના અંત કરણમાં ગુંજતા હતા સાચા ખ્યારની આગમાં પાપ બગીને ખાક થાય છે : બાળક તો કોઈનું નથી, એકલા ભગવાનનું છે. સાચો ખ્યાર હોય તો દુનિયા જખ મારે છે !

વાળુટાણે એ ઘેર ગયો. હમેશની માફક એણે સવિતાનું માથું બંને હાથમાં લીધું. પોતે પતિને અભગવતી હોય એમ એ ધીરથી દૂર હતી ગઈ. એણે ચર કયું :

‘આજે હું દાદા પાસે ગઈ હતી.’

‘મને ખબર છે.’

‘ક્યાંથી ?’

‘હું ત્યાં હતો.’

‘તમે અધું સાંભળી ગયા છો ?’ સવિતા ફરકી બેઠી.

‘ના, અધું સાંભળવાની જરૂર નહોતી. ફક્ત એટલું જ યાદ રાખું છું કે સાચા પગરની આગમાં પાપતી ખાખ થાય છે : બાળક ઈશ્વરનું છે : ને દુનિયા જખ મારે છે.’

ઘેાડિયે પોટેલા બાળ ઉપર એ લળી પડયો.

—અને પછી કાળુએ બ્યારે સવિતાને દેવા સરસી લીધી, ત્યારે આઠ મહિનામાં તે દિવસ પહેલો જ વાર કોઈ નિ ખાપ હળવાફૂલ જેવી બનીને સવિતા એની છાતી ઉપર ઢળી પડી

‘હું’

પાલતી થોકડી લઈને હમણાં જ બાલકૃષ્ણ આવી ગયો. આજે પણ ગઈકાલની માફક જ પાંચ ટેકાણેથી નિમંત્રણો આવ્યાં: જોગેશ્વરીમાં લલિતકલાનું પ્રદર્શન ખોલવાનું, વીરભૂમિમાં બાલ-સેનારી કવાયતના મેળાવડાનું પ્રમુખસ્થાન લેવાનું, ત્રિલોકપુરમાં નવું લોકસેવામંદિર.....

પણ કંઈ નહિ, જવા દઈએ, તમને કંટાળો આવશે. કેમ ન આવે ? બાલકૃષ્ણ મારો દસ વર્ષનો જૂનો કારકુન, તેને પણ હસવું આવે છે કે હું આ બધાં નિમંત્રણોની આટલી ચીવટપૂર્વક તારીખો કેમ મુકર કરાવું છું, હું જવાબો લખાવું છું, તારો કરાવું છું, છેલ્લી ધડીએ તારીખો બદલવાના સંદેશ મોકલું છું-એ બધી મારી જાળો છે એમ ન માનતા, મને એમાં મોજ પડે છે.

બાલકૃષ્ણ હસે છે. બીજા ઘણાઘણા મને મદમાં ચકચૂર બનેલો સમજે છે. મારા દરેક સમારંભના અહેવાલો, સમારંભ ખનમ થાય કે તરત જ હું લખી-લખાવી છાપામાં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલાવું છું એ પણ બધા જોઈ રહે છે.

હું પણ તેઓના મારા પરના શબ્દકટાક્ષો અને આંખમિચકારાથી અજાણ નથી. તેઓ માને છે કે પ્રસિદ્ધિના મોઢે મારી આંખોમાં અંધાપો અને મારા કાનોમાં સીસું સીંચેલ છે. પ્રગટ થયેલ સમાચારોની કાપડીઓની નોખી એક ફાઈલ જ મેં રખાવી છે ને ઇરાદાપૂર્વક જ તે મેં મારા મેજ પર મુકાવી છે, એથી પણ મારાં સાથીઓ મને ચસકા ગયેલો માને છે. પણ તેઓ મારે વિષે જ માની રહેલ છે તે પાછું હું પણ જાણું છું એટલી વાત તેઓ કદી જ નહિ સ્વીકારે.

છેલ્લા બે અવસરોમાં તો હું મારા સાથીદારોની આખી એક મંડળી લઈને જઈ આવ્યો. મેં હવે પછીના નોતરનારાઓને ચોખ્ખું મંલજાવી દીધું છે કે: ‘આછામાં આછો દસ જણોના રસાલો લીધા વગર હું નહિ જ આવું. એ દંપત્યનું જાતવળતનું ગાડીબાકું તેમ જ બીજાનું ખર્ચ તમે આપી શકશો ?’

‘જરૂર, જરૂર.’ કહીને એ લોકો તો બેઠાના ખુશલી અનુભવે છે. ‘બહેનોને તો ખાસ લઈ આવજો, હો સાહેબ !’ એવો એ લોકો આગ્રહ સેવે છે, ને મેં પણ જોયું કે તેઓ કંઈ દેખાડ્યા નથી. તેમના સમારંભોમાં મારું તેમ જ મારા મંડળનું-ખાસ કરીને સાડીધારી શરીરોનું

એક અન્ય આકર્ષણ જીવું થાય છે ને વિના બેડે, વિના બીજાં કશાં નાટકોએ, આપું ગામ બગા થાય છે.

પછી તો મારાં અને મારાં સંગાથી બહેનોનાં ભાષણો : અમારી સહુની મુપતસવીરો તેમ જ એકસછબીઓ : અમારામાંનાં બે-ચારને હાથે જીવું જીવું ગ્રેહો, મંડળો, સંગેલનો ખુદશાં મુકાવવાની તકમાર : ખાસ કરીને મારી બેડેની બહેનોના યોગ કસરતપ્રયોગો, તેમ જ એ પ્રત્યેકની મુલાકાત લઈ 'મિસ મેગો વિશે આપને શું કહેવાનું છે?' એ પ્રશ્નના મેળવવામાં આવતા ધગધગતા પ્રત્યુત્તરો : વગેરે વગેરે-અરે, સરખસ તો હું ગણ્યાવણ્યાં જૂલી જ ગયો-સરખસો વગેરે : આ બધા રંગોની રંગોળી એ લાઈઓ છાપાંમાં તેમ જ પોતાના અહેવાલોમાં એવી તો સરસ રીતે પૂરી લે છે કે હવે પછી મારે મારું સાજનમાજન લઈને જવામાં કરી સકાય રાખવાની જરૂર નથી. ને લોકો મને 'એકર-લોકોઈ' કરે છે, અર્થાત મારો કસ કાઢે છે, તો પછી મારે શા માટે આ છેલ્લાં જીવનવર્ગોને માણી ન લેવાં? શા માટે સામે કસ ન કાઢવો?

'માણી લેવાં' એવો પ્રયોગ કરવા બદલ હું તમારી કોઈની લેશમાત્ર ક્ષમા માગતો નથી. આ દસ્તાવેજ તમને મારા મૃત્યુ પછી હાથ લાગશે એટલે હું નિર્ભય છું. એ નિર્ભયતાનો પ્રેરો જ હું એકરાર કરું છું કે એક ફાટેલું, યીગડાં ચારેલું, શરીરને બહુ બંધ ન બેસતું એવું કુણું પહેરવાથી હું કંઈ વિરક્ત નથી થઈ ગયો. મારી ટૂંકી ધોતલી ને મારા અગ્રમારી રંગ-ઢંગ કંઈ ત્યાગનાં કે શાંત પહેલી પ્રતિજ્ઞાનાં ચિહ્નો નથી. મોરલાનો પિચ્છકલાપ અને સિંહની કેશવાળી, ફકડાની માંજર અને કલાકારનાં કેશગૂંચળાં-એ તમામની અંદર જે આકર્ષકતા રહેલી છે તે જ આકર્ષકતા મારા આ લઘરવધર લેખાસમાં તેમ જ દીવરમાં છુપાયેલી છે. તમે સહુ ભરમાઓ છો કે લાઈ ઘેલા બન્યા છે, પણ તમે, મારી બીજી આંહો તેટલી ખાખીઓ કાઢવા છતાંય, મારી પ્રતિજ્ઞાના લહેરોપણ પર તો અદેશો નહિ જ આવ્યો, ખડું? હું તમને કહેતો જાઉં છું કે હું ચેશો નથી.

આઠ દિવસ પહેલાંની ટપાલનાં પરખીડિયાં મને કેવાં લાદ આવે છે! તે દિવસ મેં જે પરખીડિયાં કેવી સિદ્ધતથી સેરવી લીધાં! મારું પડખું સેવનારો શરોખાજ આલકૃષ્ણ પણ ન કાળી શક્યો. મેં એની નજર ચુકાવી હાં! હાં! હવે તો મને મારા નાના નાના વિનયો પણ વહાલા લાગે છે-ભુટ્ટા આપને છેલ્લાં હાં લાગે ■ ને, તેવા વહાલા.

સેરવેલું પરખીડિયું હું હવે એકલો પડ્યો પડ્યો ફાટું છું. અક્ષરો હું ઓળખું છું. સર-નામાની અંદર જ એ ન ભુલાય એવો મરોડ છે. વીરમીનો પ્રલોતપરનો એ કાગળ છે, પ્રલોત મારી કને ઉપરાઉપરી ત્રણ આંટા મારી ગયો-પૂછી ગયો કે, રાજેશ્વરભાઈ, મારો કાગળ છે?

ઠંડાગાર કહેજે મેં એને કહ્યું : 'ના લાઈ, આજે તો નથી.'

તોયે એ ક્યાં ખસતો હતો ? એનું ધ્યાન તો મારી પાસે પડેલી ટપાલની ઢગલી પર જ ચોંટ્યું હતું. મારાં ચરમોંતી બાલુએથી તીરછી નજર નાખી હું પ્રવોતના મુખભાવો નિહાળતો હતો. મને લહેર પડતી હતી. લાલે ને એ જેસી રહ્યો ! હું શા માટે કહું કે જા ! એને ખાતરી જ ન કરાવું કે હું કદાપિ અનિશ્ચયાત્મક ના નથી કહેતો ! ધીરે ધીરે મેં ટપાલ વાંચ્યા કરી. અક્ષેક પરખીડિયું ફેડવામાં મેં કચકડાની છુરીને કેટલી લાનલિન રીતે ચલાવી ? પ્રથમ ચોંટાડેલી જગ્યાએ, પછી એક ખૂણા ઉપર, પછી બીજા, પછી ત્રીજા ને ચોથા ખૂણા ઉપર.

પ્રવોતની મળલ નહોતી કે ટપાલની થોકડીને-મારી ટપાલની થોકડીને હાથ અડકાડે. નીચે વળી વળી એણે બે-ત્રણ બાલુએથી કોઈક અમુક રંગનું કવર પારખવાની માયાકૂટ કર્યા કરી અને આખરે પોતાનો પરાજય પોતાના મોં પર લખી લઈને એ ચાલતો થયો.

એ જતો હતો ત્યારે એ મારી નજરે કેવો જણાતો હતો ? કઈ ઉપમા આપું ? હા, હા, યાદ આવી : એ લાગતો હતો સિંચોડામાંથી ચેપાઈને બહાર નીકળેલા શેરડીના સાંકા જેવો.

ટપાલનાં રંગબેરંગી પરખીડિયાં મારા ટેબલ પર મારી લિજ્જતનાં મેધધનુષ્યો રચતાં હતાં. એ તમ મને પતાવી ધડીમાં મેધધનુષ્યો રચતો અને ધડીમાં મારી રચનાઓને વિખેરતો હું બોલો થયો. પ્રવોતને હું શોધતો હતો. અમારી સંસ્થાના ‘ગ્રામ સેવક મંડળ’ના ઉતારામાં એ હોવો જોઈએ. લટાર મારતાં મારતાં હું તો એ ઉતારાની તપાસ અર્થે જ જાણે આવી ચઢ્યો હોઉં એવું દેખાડવા માટે મેં માળીને એક ચીમળાતો શુભાખતો શેષ બતાવ્યો ને કહ્યું :

‘માળી, તારો અને મારો સમાન ધંધો : હું જમતનાં માનવપુષ્પોનો માળી ને તું આ વનસ્પતિનો. તને આ શેષ સુકાયો દેખી દુઃખ નથી થતું ? મારા તો શ્વાસ જોડી જાય-જો મારું એક પણ સહકર્મચારી સુકાય તો.’

હું મકાનમાં ગયો. ‘આ પાણીના ગાળામાં ફૂગ તો નથી જમતી ને ?’ એમ કહેતાં કહેતાં ગાળાની અંદર હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં તે અંદરથી પ્રવોતનો નિઃશ્વાસ સંભળાયો.

‘કોણ છે અંદર ?’ કહેતો હું હાખલ થયો. પ્રવોત નાક-મોં લૂછતો હતો.

‘કેમ પ્રવોત, તમને વળી પાછી શરદી લાગી શું ?’

પ્રવોતે માથું હલાવ્યું.

‘ચાલો મુકેલિપ્ટસ છાંટી દઈ તમારા રમાલમાં.’

પ્રવોતે ફરી માથું પાછું ધુણવ્યું-પણ નકારમાં

‘કેમ ? શરીર બગડ્યું ? તોયી કાંઈ નથી જોડતું ? ધર સાંભરે છે ? અમાપ યાદ આવે છે ?’ મેં વહાલમયાં હાથે એને પંપાળતાં પંપાળતાં પૂછ્યું.

એણે ફરી ડોકું ધુણાવ્યું--નકારમાં. પણ એની આંખોએ જુદો જવાબ દીધો--હકારમાં આંસુઓનો.

‘અરે ગાંડા ભાઈ !’ મેં હસીને એની પાંક યાખડી. ‘આટલી પોચી લાગતીવાળા થયે કંઈ અમરેલા થવાની છે? વગરો કઠોર જન. મારો દાખલો લે. મારું કુટુંબ ક્યાં રમળતું પડ્યું છે, પણ હું એને યાદ ન કરતો નથી !’

પ્રવોતને ચોધાર રુદન આવ્યું. મેં જોઈ લીધું કે લોહું તપી લાલવોળ થયું છે. મેં સ્વેળાનો ધણ ચલાવ્યો :

‘જા જા, ઊંડ, સાંજની ગાડીમાં ઊપડ. જઈ આવ તું તારે. કુટુંબ પ્રત્યેના પાત્ર આપણે ધર્મ રહ્યો છે. સુખેથી જા.’

પ્રવોતે કાકલૂનીમાં મેંત્રે મારી સામે જોયું. મેં જવાબ દીધો :

‘હું સમજી ગયો. ખેડિકર રહેજે. હું દાઈને નહિ કહું કે તું આટલો લાંબી પડ્યો હતો. નહિ જ કહું. હું રામચંદ્ર છું, આપણે સહુ મનુષ્યો જ છીએ.’

૨

સાંજની ગાડીમાં એ ઊપડી ગયો. તે પછીના એ કલાકે મારે માટે જુમ જુમ જેવડા મયા. પ્રવોતને લઈ જતી ગાડીના તથા વીરમતીને લઈ આવતી ગાડીના કોસિંગનો મને લય હતો. કલાચ એકબીજાં મળી જશે તો ?

પણ મારા એ બે કલાકના જાપ ફળ્યા. વીરમતી આવી પહોંચી.

શ્વાસમરી એ મારે મકાને આવી. મારી ગાદી ઉપર એ મારી પુત્રી સારદાના જોટલા જ રનેલ-લાવાથી ઢળી પડી. એના માથામાં તાજ જ બાંધેલી વેણી હતી. સાંજે પેલા જંકશન પરથી જ લીધી હોવી જોઈ એ.

મેં ચકિત બની પૂછ્યું : ‘તેં શું બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી ?’

એ કહે : ‘ના રે !’

‘ત્યારે, આ તારાં કપડાં આટલાં સ્વચ્છ ક્યાંથી ? તારા કાનમાં એ જિનના ધુમાડાની કોલસી નથી એ શી નવાઈ ?’

અલબત્ત, તમે સમજી શકશો કે હું વીરમતીના કાનને લૂંછી રહ્યો હતો.

‘હૉ, કહે તો, આ શું ?’

એ શરમિંદી બની ગઈ. વાયુની લહરમાં મરોડ લઈને તીરછી છટાથી ફૂલ દાખવનાર કોઈ ફૂલછોડાની માફક એણે પોતાનું આપ્તું અંગ મરડીને મોં ખોલ્યું :

‘.....જ’કશને નાહીને કપડાં બદલ્યાં તાં.’

‘કયાં નાહી ?’

‘રેશનના નળ ઉપર.’

‘અરરર ! એમ નહાવાય, ગાંડી ! આપણી સંસ્થાને માટે કોઈ શું કહે ?’

‘પણ એ નજો તો નાહવાને માટે જ ■ ને ! ત્યાં પાટિયાં લગાવેલ છે.’

‘પણ બહેન ! આપણું જીવન કંઈ પાટિયાંને આધારે નથી ચાલતું ને ? તેં એ દૃશ્ય-પાટિયું દીકું કે ‘આ નળ નાહવાનો છે’, પણ જીવનના માર્ગ ઉપર પાટિયાં ન લગાવેલી એવી કેલી કેટલી નીતિરીતિઓ ખોલી છે !’

મેં જોયું કે વીરમતી કશું સમજી ન શકી. મારે પણ એ જ કામ હતું : એને સમજાવવાનું નહિ, એને અણુસમજની મુગ્ધતામાં મૂંઝવવાનું.

‘એ તો ઠીક, પણ એ કલાકમાં શું ખાદુ’મેળું ચર્ષ જવાનું હતું ? અહીં આવીને નોખું નવાનું-ધોવાનું ?’

એ કશો ઉત્તર ન દઈ શકી. એ કશુંક પૂછવા પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ હું શા માટે એને સૂચન પણ કરું ? મેં કહ્યું :

‘જા, સ્વસ્થ ચા.’

એ જીડી બારણા સુધી ગઈ. પછી એણે પાછાં વળીને પૂછ્યું : ‘મને રેશને કોઈ લેવા કેમ નહોતું આપ્યું ?’

‘તેં ખબર આપી હતી ?’

‘હા.’

‘શી રીતે ?’

‘કાગળ લખ્યો હતો.’

‘કોના પર ?’

એણે આડો જવાબ દીધો : ‘મારું કવર મળ્યું જ નથી કોઈને ?’

‘કવર ? ના ! કવર શીદ લખવું પડ્યું ? આવવાના ખબર દેવા એમાં કવરનો અર્થ ? ઠં કેટલી ઉગાઉ છે, બચ્ચા !’

‘તોઠ-પેઈડ યધુ’ હશે ?’ એ એની જ વિચાર-ધૂનમાં હતી.

‘કેમ, ભાર વધારે હતો ? મારા પર કરા હદગારો તો નહોતા દાલવી મોકલ્યા ને ?’

આવી આવી મારી ‘અવળનાણી’ સામે વીરમતી એક ખામેશીઓ પાઠ ભજવી રહી હતી. પણ હું એને સાંપટમાં લેવા જ મથતો હતો. આખરે, શિકારીએ છેક દોઈ ખૂણામાં પેસાડી દિધી હરણી જેમ જવાના માર્ગો બંધ થયા દેખી શિકારીનો સામનો કરે, તેમ વીરમતીએ પણ પ્રભુ : ‘પ્રવૃત્તિ’ અહીં નથી ?’

‘વાહ ! મારા પ્રશ્નોનો જવાબ તો દેતી નથી ને આહુ’અવળ’ મારી ઉઠાવણી કરનારું પૂછ્યા કરે છે તું તો, બહેન !’

‘કહો ને ?’ એણે શરમ છોડી,

‘એને તો જવું પડ્યું.’

‘ક્યાં ?’

‘એને ઘેર.’

‘કેમ ?’

‘સહેજ શરદી જણાતી હતી એટલે મારી મૂંઝાઈ ગયો !’

‘ક્યારે ગયા ?’

‘તમારી બેડની માડીનું ક્રોસિંગ નર્કશન પર જ મધુ’ હશે.’

ને મારા મનમાં એક વાક્ય રહી મધુ’ તે આ હતું : ‘તને કદાચ એણે સ્નાન કરતી પણ દીઠી હશે.’

‘પણ એ ગયા ક્યાં ?’

‘બીજા ક્યાં, એને ઘેર !’

‘એને પર જ નથી, માળાપ પણ નથી-કોઈ નથી.’

‘હવે એ બધી તો મને શી ખબર ? એને વિષે મારા કરતાં તને વધુ ખબર છે એવું હું શું જાણું, સહાં ?’

મારા એ શબ્દો-હું જાણું છું-શાનના દાંત સરખા હતા : તીવ્ર અને લાંબા. એ શબ્દોએ વીરમતીના કાળખનો એક લોચો જાણે કે તોડી લીધો.

‘રાત્રેશ્વરભાઈ !’ વીરમતીએ દડદડ આંસુડે કહ્યું. ‘હું’ આશીર્વાદ લેવા આવી હતી.’

‘શી બાબત ?’

‘પ્રવૃત્તચંદ્રની જોડે.....’ એ અટકી પડી.

‘ઝો...હો!’ મેં ચિંતાજનક વિસ્મય બતાવ્યું. ‘હવે સમજાયું. આશીર્વાદ-તો હું જરૂર જરૂર આપત, પરંતુ...’ હું સહેજ ધમ્યો. ‘તારે અને પૂછવું તો જોઈતું હતું ને?’

‘એમાં પૂછવાનું શું?’

‘પૂછવાનું શું?’ એ પણ લઘી વાત! તારું આગળું વેવિશાળ તોડાવનાર કોણ? તારા માતાપિતાને મક્કમ બનાવનાર કોણ? તારા સામાવાળાઓની નાગાઈનો સામનો સામ, દામ, દંડ ને ભેદથી કરનાર કોણ, બોલ?’

‘તમે—મારા પિતાતુલ્ય તમે જ.’

આ ‘પિતાતુલ્ય’નું પદવીદાન મને ગમ્યું નહિ. મારે કોઈના પિતા નથી થવું. મને એનો શબ્દ બહુ ડાખ્યો. શું હું એટલો બધો બુદ્ધો થઈ ગયો છું કે મને જીવાન સહકર્મચારિણી પથ ‘પિતાતુલ્ય’ સમજી બેસે? પણ મેં મારી ચીડ છુપાવીને હસતાં હસતાં કહ્યું:

‘તો પછી, ગાંડી, તને એકવાર બચાવીને શું મારે જ તને પાછી જાડી ખાઈમાં ઉતારવી એમ?’

‘જાડી ખાઈ!’ એણે હાલધૂમ રડતી આંખો મારી સામે તાકી.

‘ત્યારે નહિ? મૂરખી! આ પ્રવૃત્તનો પૂર્વ-ધર્તિહાસ જાણે છે તું? તું શું જાણે! એ તો તને બનાવી જાય, અને ન બનાવી શકે. હું તો ૧૯૦૬ના રાષ્ટ્ર-આદિલનથી માંડી આજ સુધી દેશજનોની ગોવાળી કરું છું. હું તો ભરવાડ છું. હાથ ફેરવીને મારાં ઘેરાંના જૂના રોગો પારખું છું.’

‘પણ એણે એનો આખોય પૂર્વજ્ઞતાન્ત મને કહ્યો છે.’

‘એ...મ છે!!!’ હું દરેક અક્ષર ચીપીચીપીને બોલ્યો.

‘ને એણે...’ વીરમતી જરાક યોચારાઈ ગઈ. ‘એ પૂર્વજ્ઞવનને પોતાનાં આંસુ વડે ધોયું છે.’

‘ઝો...હો! હો! !’ મેં ગમ્મત કરી. ‘તું તો આમસેવાનું શિક્ષણ લેતી લેતી કવિના પથ કરવા મંડી ને શું!’

હું ચાલ કરતો હતો—મારા કયા પુસ્તકનું એ વાક્ય વીરમતીએ ચોપું હતું?

‘મૂરખી રે મૂરખી!’ મેં એને ચામડી. ‘ઉતાવળી બની ગઈ! અને વિશ્વાસમાં તો લેવો તો! ને હજીય શું જમડી ગયું છે? તારા મનમાં એ જ જો દૃઢ સંકલ્પ હોય તો એમ ગેતરજી ઉતારી આપું. જા, પ્રમાત થવા દે; અને હા, અને પ્રવૃત્ત ક્યાં ગયો હોવો જોઈએ!’

‘વીરમતીએ પ્રવૃત્તને સંધરનાર એક સ્થાનનું અને સરનામું આપ્યું.’

એ ગઈ. મેં તરત જ 'અર્જન્ટ' તાર મૂક્યો : 'પ્રવોત્સાહ, તમારે ફરીથી અહીં આવવાનું નથી.'

વળતે દિવસે પ્રભાતે પ્રાર્થના પૂરી થઈ કે તરત જ મેં અમારાં પચાસે આમરોવાબગાસી-એની મેદની વચ્ચે ગંબીર સ્વરે વાત કરી:

'તમને સર્વને મારે આમરોવાના હિતને કારણે એક કલંકકથા વિદિત કરવાની છે. બહુ ન્યયિત હૃદયે એ કહીશ.'

સહુ સંકોચાઈ ગયાં. કોના પર વીજળી ત્રાટકવાની હશે? પચાસે ચહેરા ઉપરથી લોહી જોડી ગયું. એ લોહી નિહાળીને મેં સંતોષ લીધો.

મેં 'એક ભાઈ અને એક બહેન'ની કલંકકથા શરૂ કરી ત્યારે સોય પડે તોય સંભળાય એવી સ્તબ્ધતા પથરાઈ ગઈ. કથાને પૂરી કરતાં સુધી મેં નામો દબાવી રાખ્યાં. નામો જાહેર કર્યાં ત્યારે જાણે ત્યાં જે જણોને ફાંસી દેવાઈ ગઈ.

મને સંતોષ થયો. હું 'વેદનામૂર્તિ' બનીને સદ્ગુની વચ્ચેથી તીવ્રણી ગયો ત્યારે જાણે કે ત્યાં જીવતા જીવો નહિ પણ પાણિયા ઊભા હતા.

પાછળથી કોઈએ આવીને મને કહ્યું : 'વીરમતીને મૂર્છા આવી ગઈ છે.'

મેં આદેશ દીધો : 'એને સાંજની ટ્રેનમાં એનાં માતાપ કને મૂકી આવો.'

ખપોરે વીરમતી ભારી કને આવી. રાઈસાઈને એનો ચહેરો ચુંદર બન્યો હતો.

જાણે કહ્યું : 'એક જ પ્રશ્ન પૂછવા માયું છું.'

મેં કહ્યું : 'જરૂર પૂછો.'

'આમ શા માટે કરવું પડ્યું?'

'તમે જેહ મારાથી છૂપી રમત રમ્યાં તે માટે'

'તમે એમ ધારો છો કે અમે નહિ પરંતુ સહીએ?'

'મેં જાણમાં ખબર મોકલી દીધા છે, તમારાં માતાપિતાને જાણી નાખવું છે, પોનીસને પણ ચોમેર ખબર આપી દેવી છે, સકય એટલું બધું જ કર્યું છે, ને જરૂર પડે બધું કરીય.'

'રાજેશ્વરભાઈ!' એના કંઠ આડે જાણે કોઈ દુઝા લગાયા હતા. 'તમારાં પુસ્તકો, તમારી જીવનકથનાઓ, નવરચનાનાં તમારાં સ્વપ્નો...એમાંથી પ્રેરણા...લઈ...અમે...'

'અસ, વીરમતી ! આમાં sentimental યત્ન' મને પસંદ નથી, ચલું !'

વીરમતીને પાછી મૂછા આવી.

એના મોં પર પાણી છાંટતો છાંટતો હું એને પંપાળતો હતો.

સાંજે એ ગઈ. વળતા દિવસની સવારે હું અને મારાં પાંચ સાથીદારો ગ્રામસેવાગું એક નવું મથક ખોલવા ઊપડી ગયાં.

હમણાં જ મને મતભી મળે છે કે અમદાવાદના એક પીઠામાં પ્રયોત દારૂ પીતો હતો. શી નવાઈ! એનું નામ જ જાણીય વિકૃતિ.*

સદાશિવ ટપાવી

‘થા’વા જ હું નહિ ને ! ખાટે ચડ્યા જ હું નહિ ને ! જાણે ને દીકરો ફાવે તેટલા દાન
દેખા દ્યે !’

આટલું જોઈને ભવાનીશંકર કાકાએ પોતાની ડાબી હથેળીમાં ચૂનો મિલાવેથી તમાકુ ઉપર
એક બે ને ત્રણ ચાપટ મારી લીધી; તાજોટાના રણકાર સારા બોલ્યા.

‘જેયું’, મારી તાજાં પથ્થુ સાફી પૂરે છે !’ એટલું કહી, નીચસો હોઠ જમણા હાથથી લાંબો
કરી તેના પોલાણમાં કાકાએ ફાકડો પૂરી દીધો. અમરસંગની કઠારી જેવી એની કતરાતી નજર
તે વખતે ટપાલ નાખીને ચાલ્યા જતા સદાશિવ ટપાવીની લોહીઝલકતી પીઠ પાછળ દોડી જતી
હતી. અત્યારે જો કલિયુગ ન હોત તો ભવાનીશંકર કાકાની એ દષ્ટિ તીલ્વું ત્રિશૂળ બની જાત
અને સદાશિવના ભરાવદાર બરડામાંથી આરપાર નીકળત. જમના શુકલાણીના એ મજૂરી કરનાર
અમથ્થુ દીકરાનો બરડો એટલો જથ્થો આકર્ષક હતો.

લોટ માગવાનો વ્યવસાય મોજો પડ્યો હતો. મોરુકા વખતની કણજીએ ખોખા ભરીને લોટ
દેતી તે હવે રાંધણિયામાંથી જ ‘હાથ એકા છે, માંસજ !’ કહીને શુક્રોને વિદાય દેતી. જાત-
મહેનતના ધંધામાં છુપ લાગતી. એટલે ભવાનીશંકર કાકાની ડેવીએ ગુકડા ન્યાતના નવરા બહા-
પુત્રોનો અખાડો ભરતક ર તો. એ મંડળમાં અત્યારે સદાશિવ ટપાવીની ચર્ચા મંડાઈ.

‘ભવાનીકાકા ! ધર બંધાવા ને આપડાનું’, બિલાડાની જેમ ‘વક વક’ કરી રહેલ છે !’

‘એમ કાંઈ ધર બંધારો ? મોટા ભાઈ કુંવારો મૂંઝો તેનાં લીધ પરણાવ્યાં નથી, આપનું
કરજન મુકું નથી, અરોં ચોતેજ જનોઈના ત્રાગડા વાજરીની જેમ ચેદી લીધા છે. આટલી ચેદીથી
યાતનાં લોગન જીમે ગજો, ખાધાં છે, અને હવે ખવરાવવામાં આટકા સેના વાગે છે !’

‘આપના વખતનું કંઈ ધરમાં ખડું કે નહિ, ભવાનીકાકા ?’

‘ખેરડું છે ને ? સીદ નથી વેચતો ?’

‘પથ્થુ પછી એને રેવું કયાં ?’

‘એને શું છે ? વાંટો છે. આપણા ખડવાળા ઝોરડાની ઝોસરીને ખૂંચે જાણે ને રાજનાં બે
દડાં ટીપી દ્યે. દોણ ના પાડે છે ?’

‘પણ અત્યારે કાણુ એ ખોરડાનાં નાણાં દેનું’તું?’

‘ન્યાતનું’ મોં ખીકું થતું હોય, ન્યાતનો ધારો સચવાતો હોય, ને એનું સાડું થતું હોય તો હું રાખી લઉં.’

‘હાં! ભવાનીકાકાને હવે વધુ ખોરડાની જરૂર પડશે. દીકરા મોટા : જુવાન દીકરી ધરમાં પેતાનું ત્રીજી વારનું પરણેતર : વસ્તાર તો વધે જ ના!’

‘ભવાનીકાકાને સળંગ આસરીએ એના બે શિરાબંધ ખોરડા જોતરે, હો!’

‘મારે તો દીક, સાંકડામોકડાં ચલાવી લેવાય; પણ આ તો ન્યાતનું બૂપણું નથી રે’તું, ન્યાતનો ધારો તૂટે છે.’ શુકલ બામણનાં બસો કુટુંબોનાં મોઢાંમાંથી મીઠા કાળિયેા ભય છે.’

એ વખતે જ ભવાનીશંકર કાકાની પંદર વર્ષની કિશોર દીકરી ‘મંગળા પાણી’ બેકું હરીને ડેલીમાં થઈ ખોરડે ચાલી ગઈ. મંગળાની હેંચ ઉપર કાગડો બેસે એ રીતે જડી જડીને બ્રાહ્મણોનાં હેંચાં એ રૂપ ઉપર રમવા લાગ્યાં. કોઈ ટીખણીએ કહ્યું : ‘કાકા! સદાશિવને જમાઈ જ ન કરી લેવાય?’

‘નરહરિશંકર!’ કાકા કાચવાઈ ગયા. ‘કાગડાને મોતીના ચારા નીરનાર હું ગમાર નથી. હું અંબાજીનો ઉપાસક દિગ્ગજ હું દિગ્ગેનો પણ શુકલ હું. એથી તો દીકરીને દૂધપીતી કરીશ, પણ કહેકાણે કેમ નાખીશ?’

રાતિનાં ગૌરવ જ્યારે આ પ્રમાણે ચર્ચાઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે સદાશિવ ટપાલીના પેશીદાર સહ પગ મામને ખીજે છેડે સોંસરા નીકળી ચૂક્યા હતા. ‘દાકનર સાહે...બ’ ‘ફાજદાર સાહે...બ’ ‘હીરાચંદ પાનાચંદ’ ‘સપાઈ દાદુ અભરામ’ ‘પગી ત્રીણિયા કાળા’ અને ‘મેતર માલિશ ખસતા’ એવા સિંદનાદે એક પછી એક શેરીને અને ફળીને ચમકાવતો, ધરેધર કાગળ ફેંકતો સદાશિવ સડોડાટ, કોઈની સાથે વાતો કરવા થોભ્યા વિના કે ગતિમાં ફેર પાડ્યા વિના ગાંડાની માફક ચાલતો હતો. આડુંઅવળું જોવાની એને ટેવ નહોતી. એક તો જાતનો શુકલ અને પાછો અબજ, એટલે તોછડો તો ખરો. ખુદ નગરશેઠ પૂછે કે ‘મારો કાગળ છે?’ તો જવાબમાં ‘ના જી!’ ને બદલે એકલી ‘ના’ જ કહેવાની સદાશિવના પી તોડાઈને કારણે નગરનેડે પોરટખાતાને ફરિયાદ કરી હતી. નોટ-પેઈડ ચપેલું પરખીડિયું છાનું વાંચવા ઈર્ષ્ય ને પાતું બઈ જવાની એણે ના પાડેલી તેથી અનિસિપાલિટીના નવા કાઉન્સિલર જમિયતરામભાઈનો એ ગમારે જોડ વડોરેલો, પરિણામે એના ખોરડાને એક બારી ચૂકવાની પરવાનગી જોઈતી હતી તે નહોતી ગળી.

પણ સદાશિવ ટપાલીનો કાળીવાડાને, કુંભારવાડાને તેમ જ ટેકરાડાને બારી સતેજા હતો. ધરધણી ઘેર ન દોષ તો એનો કાગળ પોતે પૂરી કાળજીથી ધરના બારખાની તરડમાંથી સેરી

આવતો. દેહવાડાના કાગળો એ ઠેક રામદે પીરના ઘોડાની દેરી સુધી જઈને આપી આવતો. ગાલિયા ઝાંપડાનું રબિસ્ટર આવેલું તેની પહેલેથી પોતે છાંટ લીધા વગર જ લઈ લીધેલી. અને ગલાલ ડોસી કહેતાં કે: 'મારા દીકરાનું' મનીઆડર આવેલું તે દી હું ખેતર ગઈંતી, તે સદાશિવ આપડો દી આયમતાં સુધીમાં ત્રણ આંટા ખાઈને પણ તે દી ને તે દી પેસા પોગાડમે રિયોતો. તે દી જો મને નાણાં ન મળ્યાં હોત ને, તો તળથી સેઠ ઉધાર માંડીને બાજરો આપવાનો નોતો !'

ને તે સાચે જ શું સદાશિવ રૂપાળો હતો ? હા. એની રચોટ સાક્ષી બેતી હોય તો પૂછો ભવાનીશંકર કાકાની જીવાન દીકરી મંગળાને. પણ ના ના, મંગળાને એમાં શું પૂછવું છે ? બ્રાહ્મણ માખાપનું કિશોર બાળ પૂછ્યે જવાબ પણ શો આપવાનું હતું ? પોસ્ટઓફિસ સામેની ટાંકીએ મંગળા પાણી ભરવા બતી ત્યારે સદાશિવ એને બેડું ચડાવવા આવતો ખરો, પણ એ કદી હરથાય નહોતો, મંગળાની સામે દીકતોય નહોતો, બની શકે તેટલો છોટો રહીને બેડું ચડાવતો. ગામની મેમણિયાણીઓ આડાં બેડાં નાખીને જોડવરીથી મંગળાનો વારો ટાળતી ત્યારે સદાશિવ ખડે પગે બેઠો રહીને મંગળાને રક્ષણ દેતો. પણ એ કાંઈ પ્રેમ કહેવાય ? પ્રેમ શું એવો મૂઠ્ઠો હોય ? પ્રેમની તો અદ્ભુતતા હોવી જોઈએ ને ?

મંગળા તો ગામની કન્યાશાળામાં પાંચ યુજરાતી લગ્ની હતી. દાકતરે દીકરીઓને અંગ્રેજી શીખવવા ઘેર એક ભારતર-રાખ્યો હતો, ત્યાં જઈને અંગ્રેજી લખવા ચાટે પણ મંગળાએ મન કરેલું, પણ ભવાનીશંકર કાકા તો શુકલની દીકરી અર્ધે માથે અને ખસી ગયેલે ઓઢણે વઢેલ ભાખા લખવા બેસે તે કલ્પનામાત્રથી જ કંપી બેઠેલા. પાંચ ચોપડી યુજરાતી પૂરી કરાવી હતી અને કન્યાશાળાના મેળાવડાઓમાં ગીતગરબા લેમ જ સંવાદોમાં પાઠ લેવા દીધેલા તે તો કાંઈ સારો મુરતિયો મેળવવાના હેતુથી. કાંઈ દરબારી કે સરકારી અમલદાર મળી જાય તો મંગળાને પણ ભથ્થો ભથ્થો : પોતાનો પણ વર્ધસિ : દીકરાએને કન્ટ્રાક્ટનાં બહેનોનાં કામકાજ હાથમાં આવે : એ બધું એમની ગણતરી બહાર નહોતું.

૨

શુદ્ધ શુક્ર-ઓઢાદના એ બહાનુની આસા બરોબર રૂળી. ઈડર રાજના પબ્લિક પ્રેસિક્યુટર રાંડ્યા. ઉંમર વર્ષ પિરતાલીસથી વધારે નહોતી એની ખાતરી જોઈતી હોય તો પ્રેસિક્યુટર સાહેબનું નિશાણ બેઠા તે દિવસનું સર્ટિફિકેટ તેમણે મેળવ્યું હતું. પણ ભવાનીશંકર કાકાને એ ખાતરીની ક્યાં જરૂર હતી ? મુરતિયાને આમલી બે વડુઓનાં પાંચ બચ્ચાં હતાં ખરાં, પણ તે તો મોસાળ જઈ રહેવાનાં હતાં. દુકામાં, પ્રેસિક્યુટર પચાસ માણુમોની જન લઈને એક દિવસ આગ્યા. ઈડરના કાકારસાહેબના ખુદ દીકાણા પચાસ સ્પેરવડ માડી લઈને એક કચાક માટે પ્રેસિક્યુટરની જનમાં આગ્યા તે બનાવે તો આખા ગામને દેરન પગાડી દીધી. ધર્મરાજ સુધિ-

ધરના રથની માફક ભવાનીશ કર કાકા પણ તે ધડીથી ધસ્તીથી એક વેત અધધર ચાલતા થયા પ્રોસિકકયુટરે ચોરાશી જમાડી તેની તો એકજ ન એટલી બધી વડી કે ગામના બન્ને ઢેલાડા ધરાયા ને મોટેમોટે ચાળીસ ઘેર પિરસણા પહોંચ્યા ઈડર રાજનુ દરબારી બેન્ડ આનીને ગામને ચાર ચાર દિવસ સુધી જલસા કરાવી ગયું એ તો અવધિ થઈ ગઈ.

આવી જહોજલાનીથી પરણી જિતરેની પદર વર્ષની ઉંચલાગી મગળા ઇડર રાજ્યના પ્રોસિકકયુટરની અર્ધાગના બની 'અર્ધાગના' શબ્દ આહો અલકારમા કે કટાક્ષમા નથી વાપરેલો સોમદ પર કકી શકાય કે વરરાજનો બેળ દહીનો ચરખીવત દેહ મગળાના શરીરથી બેવડો મોટો હતો ઈડર રાજના પ્રોસિકકયુટરની પડખોપડખ બેઠેલી બહેન મગળા, એના પિતા ભવાનીશ કર પશ્ચાને તો બરેબર કોઈ ઘટાદાર આત્રદક્ષને વળૂભતી માધવી-લતા સમાયી લાગી હતી પણ આ તો આડું જિતરી જવાયુ કરેવાનું એ હતું કે બહેન મગળા પરગીને સિધાવી તેના વગતા સ્વારથી જ સદાશિવ ટપાલી પેર રાટલો પીપરા આવતો બધ થયો હતો પોસ્ટઓફિસ સામે એક બગીચો હતો તેના બાકડા ઉપર મેસીને બે-ચાર પૈસાના ભજિયા કે ગાદિયા બાંધી કુવારાના નળનું પાગી પી હતો.

વાણિયાની દુકાનનાં ભજિયાગાદિયા બાંધી સદાશિવ ટપાલીએ બ્રાહ્મણ જેવો પવિત્ર દેહ નટલા યો હતો એનું એક મરણ મૃતા જુલી જવાડું કે જે દિવસે મગળાના વિવાહની ચોરાશી જમી, તે દિવસે એ પણ એના દાદાની વેળાનું જળની રાત્રી-સહેજ જળી ગયેનું-રેશમી પીતામ્બર પહેરી પટારામાથી મદીને ખતથી માઝેને જગતનો ચક્રચંદ્રિત તોડો લઈ, એટલી ઓળી, ખાસુ ચાર હથિનું ત્રણ પાખિયાનું ત્રિપુડ તાબી જમવા ગયેનો, પણ પગતમા બેસવા ગયો ત્યારે એને દરેક તમચે 'અહો નહિ આહો જગા નથી' કહીને તારવેનો-ટદને ચડાવેનો ચોરાશીની ન્યાતમા તે દિવસ ૨ શિવ ટપાલીની દશા દ્રોપદી-સ્વયંવરમા દાસીપુત્ર મ્હુનના જોતી થઈ હતી દાઝમા ને દાઝમા ગમારે બોળી મારુ કે 'શુ શુકલ બ્રાહ્મણ નથી ?'

એ વખતે કોઈકે અચાનક કયો

ઢા ! ત્રીસ વરસનો ' ઢા !'

કોઈ શિકારી આનના જૂથને ગિમકારે તેવી મ નની આ રામદોની અસર થઈ હતી ખંખિયાગી અને હમાદસ ચાલ્યા હતા પ્રેમાગિમા મળમતા રાજાશિને જવાબમા દંગે હતું તે હોડે લાવીને બોલી નાખ્યું કે 'વાડો વાડો કરતાં લાજતા નથી ? શા સાડુ પારકાને તેડા ડીને દીકરીયુ ઈ દિયો હો ? શુ અમે મજૂરી કરીનેય આ ટીના પેટ પૂતા નથી ? શુ અમને આપડી વાલી નથી ? શા સાડુ પારકાને-'

એ જ વખતે મમે ભવાનીશ કર શુકન આ રમજીમ પર દેખાયા એજે સદાશિવની મોચી

ગાલી આપતું જ કહ્યું : ‘હું સમજું છું તારા પેટનું પાપ ! જા, આપનું કારણ ક્યાં પછી જ પંગતમાં બેસવા આવજો !’

સદાશિવ ટપાલી ઘેર આવ્યો ગયો. પછી એ આપ્તા બનાવમાંથી ફક્ત એક જ બિના એ વારેવારે સહારતો ને મનમાં મનમાં બળડતો કે : ‘તે વખતે બાઈજોની પંગતમાં મંગળા બેઠી હતી ખરી ! એણેય ખાખિયાટા ક્યાંતા ખરા ? આજ એ વરસે હું શા સાદુ નીમ તોડીને ન્યાતમાં ગયો ? મંગળાને છેલ્લી વાર જોઈ લેવાનો મોહ કેમ ન હોડ્યો ? એ ત્યાં બેઠી હતી ખરી ? એ હતી હશે ખરી ? એના દેખતાં જ શું આ ફળેતી ધઈ ?’

તે વિવસથી સદાશિવ ઉઘાડેછાગ વાણિયાનાં બળિયાં ખાઈને ન્યાત ઉપર ઢાઝ કાઢતો હતો.

૩

લુવાનીકાકાની આહુ બણુખોદથી કંટાળીને સદાશિવે પોતાની બલ્લી હલકારામાં કરાવી છે. અધમણીને ચેત્રો ઉપાડીને નદીકાંઠાનાં સાત ગામડાંની ફેરવણી કરવા રોજરોજ ચાલી નીકળે છે. નદીને પ્રવાહ એનો રોજનો સાથી બન્યો છે. જાને એકલા છે, જાને મૂંઝા છે, જાને તાપમાં તપતાં તપતાં બસ કેવળ પંથ જ કરવાનો હતો. એકના શરીર ઉપર તારાઓના, વાળીઓના અને વૃક્ષોના પડછાયા પડતા હતા, અને બીજાના માથા પર અનેક ચાતવીઓનાં સુખદુઃખની છૂપી-અછૂપી કથાઓનો ભાર પડતો આવતો હતો; પણ નદીના પ્રવાહને જેમ સૂર્ય કે સંધ્યા પોતાના અકળક રંગેજનું એક દીપુ ચે નહોતાં દેતાં, તેમ સદાશિવના દેશને પણ એ ચેલી માંહેલા કાગળો એક લાગણી, એક ધનકાર, એક નિઃશ્વાસ પણ નહોતાં દેતાં. જાનેનું જીવન વેરાનમાં વહેતું. રેણુ નદી દરિયે પહોંચ્યા પહેલાં જ આરાપાટમાં ફેળાઈ શોવાઈ જતી. સદાશિવનું જીવન-વર્ડન પણ એકસતાની ધરતીમાં ઊતરીને વરાળ બની જતું. પારકાના અધમણુ કાગળો ઉપાડનારને પોતાને તો એક ચપતરી મોકલવાનું પણ કાઈ સરનામું નહોતું. ઘણીવાર તેની આંગળીઓ ત્રમ ત્રમ થતી. એકવાર કવરમાં એક નવામો કાગળ ફક્ત ‘તમે સુખી છો ?’ એટલું જ લખીને મોકલ્યો હતો. સરનામું ‘બેન મંગળા, ઠે.’ એટલું લખતાં તો આંગળીઓ પરસેવે ટપકી ગયેલી; ને એ કવરની ઝીણીઝીણી કરચો કરીને ગજવામાં રાખી મૂકી, ફેરવણીએ નીકળતી વખતે કાઈ ન દેખે તેમ નદીમાં પધરાવી દીધી.

જંગતમાં ‘વાંદા’ જેવો કાઈ ગહન કામડો છે ખરા ? એને કાઈ પડોશમાં ધર ન આવે. કાલિયા ને રક્તપિત્તિયા જેવો એ ભયંકર છે. એનું દીખણ સદુષ કરે, પણ એને પોતાને તો છૂટથી હસવાનું જ લેખમ છે. પાડોશના બાળકને ને એ પિપરખીટ લાવીને આવે તો તે ધક્કીથી ‘બળલીની બા’ અને આ પિપરખીટ આપનાર વાંદાની ચાર આંખો ફેટલી વાર અને ફેટલીક ડિયોને ખૂણે મળે છે તેની ગુમ તપાસ બળલીના બાપા રાખવા લાગે. એ ને જરાડા પાડીને કવિતા વાંચે તો ખરા

સમજે ક પીચો અમને સજાવવા સાડુ આરડે છે !' એ જો મુજો મરી રહે તો હવેક મન સુના ગોઠવતો લાગે એની આખો અમસ્તી જોતી હોય તોપણ ચકળવકળ થતી લાગે એની આંત વેદનાઓને બીન થવા માટે સભ્ય વાકડા એક જ 'મારે રાટલા-પાણીની નપચ પડે છે !

૪

‘માડુ કરમ ફૂગી ગડ, લાઈ’ દીકરી મગજાનો ચૂડો લાગ્યો !’

‘આચિ તાલુ શુ થડ ?’

‘હરિ જણે ! જમાઈની કાયા તો કચન સરખી હતી, પણ એકાએક હૃદય બધ પડી ગયું. આજામા પૂડુ દરબારે મકાન પણ પાછું લઈ લીધું, જમીન આપીતી તે રાજમા દાખલ કરી લીધી, અને દીકરીને પહેર્યે લુગડે બહાર કાઢી.’

‘આ તે શો કાપ ?’

‘હુ જાણુ છું, લાઈ, જાણુ છું દીકરીના લીલા માડના હેંડે જ એ કાળમુખો સદાશિવો તે હી નિસામો નાખી ગયેનો ને શરાપી ગયેનો વાધરીવાડે જઈને કાઈક કામજૂદમણ પણ કરાવતો હતો એના પાપ મગજાને આડા ફરી વળ્યા’

લવાનીકાકાની આ વાતમા થોડોક જ સુધારો જરૂરી છે જમાઈરાજડુ મૃત્યુ સદાશિવના શાપથી નહિ, પણ શરીરમા વધી પડેલી ચરખીથી નીપજ્યુ હતુ, એ માધવી-લતાનો આધાર આખો જાણુ કે બેહદ કરીઓના ફાલથી ફસકાઈ પડ્યો હતો

એક વરસ વીતી ગયુ છે માયાના ચળકતા મૂડા સાથે અઢાર વર્ષની મગજા મહિયરે ખૂણો મુકાવવા આવી છે એક વરસની કોપી એની ડ્રેસે રમે છે હવે એને પાછું સાસરે જવાડું રહ્યું નથી વરના પિત્રાઈઓએ એની સાસરીની સપતિનો કમજો મરી લઈ આ ‘રાડ મૂડીને માસિક બે રૂપિયા જિવાઈના દરાની આપ્યા છે લવાનીકાકાને નવી વહુથી થયેલી બાળગોપાળ-વાડી બહેણી હોઈ આ રાડીરાડ દીકરી ઉપર ખાસ કશુ દેત તો નથી રહ્યું, પણ મગજાનો રડાપો એને ભારી ઉપયોગી થઈ પડ્યો નથી માને વરસોવરસ આંતી સુવાવડ મગજા જ કરશે અને એમ્લી નધી સુવાવડને કારણે નથી આ માદાસાગ્ન રહે છે તેને મમમાથી સખું વિસ મો મળશે

નદીકાંઠે ઘોળા માગીના ઓરિયા હતા આખી ગોદિનવાડમા એ માગી પકાતી ગાર-ઓગી પામા એનો તે કઈ રગ ડીધડતો ! લવાનીકાકાને નવુ પરણેતર, એટલે પોતાના ઓરડામા એ ધૂળી ગાર કરાવવી ગમતી કેડે પોતાની નાની કોઈને તેડી, ખભે કાસ ઉપાડી, માયા પર પડેડી લઈ મગજા એ ઓરિયાની માગી લેવા ધધી વાર જતી. સવારસાજ તો ધરકામ હોય તેથી બગે,

પોરે જતી. ગામથી અરધો ગાઉ દૂરના એ ઝોરિયા પાસે ચર્ધને જ સદાશિવ હલકારાનો કેડો નતો. એ રીતે કોઈ કોઈ વાર એ નદી-પ્રવાહ, એ બળતો વગડો અને એ હૈયાશૂન્ય ટપાલી-ત્રણેના નેત્રસંગાથમાં એક યોધું જણુ બળતું-રાંડીરાંડ મંગળા. મંગળાની કાંઈ સાડુ સદાશિવ પોતાની હથે પિપરખીટની પડીકી ચડાવી રાખતો. કોઈ કોઈ વાર થેલો ઝાડના થડ પાસે મેલીને માટી મોદી આપતો, ગાંસડી ચડાવતો, પણ અગાકરી માફક જ મૂંગો રહેતો; સાથી ખીટ માંડતો હતો મરો, પણ સસલાની માફક ખીતો ખીતો.

હા ! ધીરે ધીરે એક પાપ એના અંતરમાં જીગ્યું : આ ઝોરિયાની અંદર મંગળા થોડેક વધુ મંડાણે જીતરી જાય, એકએક એના ઉપર ભેખડ ફસડી પડે, એ ક્ષણે જ પોતે નીકળે, નાની ગોકી રાતી હોય, મંગળાનું ધોળું એઠલું અથવા માથાનો લીસો મૂંડો જરીક બહાર દેખાતો હોય, તે નિશાનીએ દોડીને પોતે મંગળાને એ દડખા નીચેથી બહાર કાઢે, પાણી છાંટે, પવન નાખે, જીવતી કરે, ને પછી-

આહાહા ! પછી શું ? અદ્ભુત કોઈ નવલકથાના વીરની માફક મંગળાને અલૌકિક પરાક્રમથી ઝીંટવી હતી, પર માંડતું હતું, આ માટીથી ઝોરડો લિપાવવો હતો. મંગળાને માથે ભસે વાંભ એકનો ચોટલો ન હોય, ભસે મૂંડો જ રહે, ભસે એનું રૂપ શોપાઈ ગયું, સદાશિવ તૈયાર હતો.

પણ જીવતર ક્યાં નવલકથા છે ? આવા કરા જ હટ્ટુપટ્ટણી જરૂર ન પડી. એવો એક દિવસ સીધીસાદી રીતે આવી ગયો કે જ્યારે દુઃખના કુંગરા હેઠ ચપાતાં ચપાતાં બામણની રંડવાળ દોકરીએ મરવા-મારવાની હિંમત બીટી.

મંગળા એટલું જ ઓલી : 'આમાંથી મને બહાર કાઢ. પછી રૌરવ નરકમાં દુઃખ ભોગવવામ હું તૈયાર છું.'

સદાશિવે કાઠ ઊભા રહી ફક્ત કાંઈકને પોતાની છાતીએ ચાંપી. કાંઈકની નાનકડી હથેળી પોતાની આંખો ઉપર મેલી એટલું જ કહ્યું : 'આ નદીની સાક્ષી-આખી દુનિવાની સામે જીનો રહીને તને ને કાંઈકને હું પાળીશ.'

*

વૈશાખ શુક્ર પાંચમી રાતે, નદીકાંઠાના ઉજ્જડ સિવાલયના વાડામાં પચાસ બેટબધ શુક્ર આહાયોના હાથની ઝાંગોની ઝડી વરસી, અને એમાં ત્રણ જણાંનાં માથાં ફૂટપાં : પરણવા ખેડેલાં ટપાલી સદાશિવનું ને વિધવા મંગળાનું, તેમ જ એ લગ્નમાં પુરોહિત બની લાગ લેનાર કપ્પા-ઉન્ડર વિશ્વનાથનું. વિશ્વનાથ બેલાન બન્યો ત્યાં સુધીમાં તો સમપદી ગગડાવીને પૂરી કરે જ રહ્યો. બેશુદ્ધિમાંથી જાગ્યો ત્યારે પણ એ બહાદુરિયો મંત્રો જ બજાડતો હતો. ગામના આહાયો એને 'સાચો વિદ્યો આપ' સમાજડો !' કહી ઝાળખતા.

ત્રણે જણાં એક પખવાડિયે દવાખાનામાંથી સાગ્ન થયાં. સદાશિવને પોસ્ટખાતામાંથી 'બરાબર નોકરી કરતો નથી' તે કારણે રજા મળી. કોળીવાડને પડખે એ બેય જણાંને ઝોડ લોકોએ નાતું ધર બાંધી આપ્યું. કોળીએ ભેગા થઈને કહે કે : 'મા'રજા ! તું જો કે'તા હો ને, તો અમે ઈ પચાસે શુક્રોનાં ધરમાં આવતે અંધારિયે ગણેશિયા ભરાવીએ.' સદાશિવે હસીને ના પાડી.

—ને દુનિયા શું આટલી બધી નફ્ટ છે ! એની નફ્ટાઈતી અને એના ભૂલકણા સ્વભાવની તે શી વાત કરવી ! સદાશિવ અને મંગળા રોજ પેલા ઝોરિયાની માટી લાવે છે. ઉનાળે કરગડિયાંની ભારી લાવે છે. નફ્ટ મોકો એ ચંડાજોથીયે બેઃ બે પાપાત્માઓની ભારીઓ વેચાતી રાખે છે !

બે વરસમાં તો કીણી પથ્થુ પોતાની નાનકડી ભારી માથે લઈને માખાપની વચ્ચે ઊભતી થઈ ગઈ. હૈયાફૂટાં ગામલોકો એ ત્રણ ગાંસડીઓ પર જ શા સારુ અવાયાં પડતાં હશે !

—ને શાં ઘોર પાપ બીચારા ભવાનીકાકાનાં કે સગી અંખે એને આ બધું જીવ્યા ત્યાં સુધી જોવું પડ્યું ! એ અબાજી મા ! ક્યાં ઘોર પાપે !

વહુ અને ઘોડો

સ્વપ્ના ભીનાથ નાટક જોવા ગયા છે. હું હજી નીચે રસોડામાંથી બાળકનું દૂધ ઢાંકીદૂંબીને મેડી પર ચાલી આવું છું. અહીં અમે બે જ જણ છીએ : એક હું ને બીજો આ દીવો.

હું જૂની. જીભ કચડે છું. અત્યારે અર્ધી રાતના મારા સંગાથીને મારે પુરુષ-નામ ન આપવું નેઈએ. દીવાને 'દીવો' કહેતાં તરત જ મારું મન પાછું ભટકવા લાગે છે. દીવો કેમ જાણે ધીરે ધીરે મારા અંતરની વાતોના સાક્ષી કાઢે જાણ્યું પુરુષ તરીકે સજીવ જનતા હોય એવું લાગે છે. અહીં એકાંતમાં પુરુષની કલ્પનામૂર્તિ પણ નહિ સારી. હસી હસીને પ્રકાશ દેનાર, એકાંતથી ખીટ માંડી મારી સામે તાક્યા કરનાર, તેજના સરોવરમાં મારા દેહને ભીંજવનાર અને ગોને ચૂંગો રહી મારા હૈયાની વાતો આ કાગળ પરથી વાંચી જનાર એ દીવાતી પુરુષ-કલ્પના તો ખરે જ બિહા-મગી છે. મારે હું કહું છું કે આ મેડીમાં અત્યારે એક હું જાણું છું ને બીજી જાગે છે આ ખતી.

મને મારું બાળપણ સાંભરે છે. જો કે અહીં ધરમાં તો મને સહુ દેવાફૂરી કહે છે, કેમકે હું મારી રાજની મેલછાંડમાં કંઈ ચીજ ક્યાં મૂકી તે જૂલી બહુ જાકે છું-નાહીને કે સર્ક જીડીને ગળાને હેમનો હાર પણ ચોકડીમાં કે પથારીમાં પડ્યો રહેવા દઉં છું, અને તેને પરિણામે સહુ મને જાન વિનાની, રોજ જોવી કે ગામડાનું જોયું કહે છે-તેમ છતાં મને મારા પાંચ વર્ષના વયનું તમેતક નાનપણ યાદ આવે છે : તે વખતે હું ધરતી લીંતેથી કરોળિયાનાં જળાં તેમ જ ભમરીનાં બોંણુ હાથેડી નાખતી તે દેખીને રતનમા મને કહેતાં : 'રેવા દે, રેવા દે, પાપમૂં ! નહિ તો તને આંધળે ભવ પરતાપરાય શેઠની ગાડીના ઘોડાનો, ને કાં એમના ધરતી વહુવાડુંનો અવનાર મળશે હો !'

તે વખતે હું બહુ સમજદારી નહોતી, પણ મારા મનમાં આ વિચાર દિવસરાત ઘોળાવા લાગ્યો. શા મારે રતન ડોશીએ પેલા અમારા ઘર સામેના રસ્તામાં સર્ક રહેલી ધરખાર વગરની ગાંડી વહૂડીના અવતારને બદલે કે પેલી અમારે હાંજરેથી રોજ લાકડી ખાઈને ચાલી જતી રીપુડી ફતરીના અવતારને બદલે પ્રતાપરાય શેઠના ઘોડાનું ને એના ધરતી વહુવાડુંનું સુખ મારા પાપના બદલા તરીકે બનાવ્યું ?

‘તો તો હું ખૂબ પાપ કરીશ.’ નાયતીકૃત્તી હું બોલી જી. ‘મારે તો મરીને પ્રતાપરાય શેઠને ઘોડો ચવું જ છે. બહુ મગા પડે—બહુ જ મગા પડે, રતનમા ! મને ઘોડો બતાવજો.’

ગામના મોટા રસ્તાને કાંઠે જ અમારું ઘર હતું. ખડકી ઉધાડીને રોજ સાંજે જ્યાં પગથિયાં પર હું રતનમાની જોડે બેસતી અને પેલા ઘોડાની વાટ જોતી.

‘જો આવે ! જો સાંભળ એના ધૂધરા બોલે !’ એમ રતનમા કહેતાં કે તરત જ હું તૈયાર થઈ જાત્રે ત્યાં જોઈ જતી. પછી જ્યારે ચક્રચક્રિત ગાડીને હળવા ફૂલની માફક રમાડતો એ ઘોડો પોતાના ડાબાના તડખડાટ કરતો નીકળતો ત્યારે એના કપાળમાં રમતી માણિકી, એકબીજાને અડતી કાનની દીપકાઓ, કમાન જેવી વાંકી ડોક, કેશવાળી અને શરીરના અવનવા યનગનારો આંખે નીરખી નીરખીને મારા દેવાના મોરલા નાચી ઊઠતા. ‘અહાહા...રતનમા !’ હું કહેતી. ‘આવો સુખનો અવનાર પામવા સારુ તો હું તમે કહો તેવાં પાપ કરું.’

‘અરે મૂરખી !’ રતનમા સમજવતાં. ‘આ તો ઘોડા દીનાં નાયથુખૂંદણુ : બને માણી હ્યે બચાડો.’

પણ મને એ કાંઈ ન સમજતું. પછી તો હું સવારસાંજ બસ એ ઘોડાના જ ધૂધરાને કાન માંડીને બેસતી. રથકાર ચાપ કે દોડાદોડ ખડકીએ જતી. આ નવરાવની હોય તો એના હાથમાંથી વિહોડાવીને સાબુએ બળતી આંખે પણ ઘોડો જોવા જતી.

કેવો ભાગ્યશાળી ઘોડો ! હું વિચાર્યા કરતી. એની પીઠ ઉપર કેવા રૂપાળા, હસમુખા, ભપકેદાર લોકોની સવારી શોભે છે ! ચાર્મનાસિક્કનાં કોટપાટલૂને દીપતા મામલતદારસાહેબના જન્મે હાથ ભરખમરે સેંકડો લોકોની સવામોગ્રીવતા હોય અને હાથમાં મોટા મોટા હુક્કાવાળા, બગસમાં રૂપેમઠી તલવારોવાળા, મોટા મંદીરવાળા તાલુકાગરો અને ‘સરકાર ! સરકાર !’ કહી ઓછાઓછા થતા હોય ત્યારે શું ટેલી આંખે આ મહાપુરુષને જોઈ જોઈ શેકસાહેબનો ઘોડો ઓછો મગરૂબ બનતો હશે !

હરેક ગાડીને ટાઈમિ રેશન પર જઈને કલેક્ટરસાહેબથી માંડી અવલ-કારકુનસાહેબ સુધીના તમામ માનવતા પેમેન્ટરોને આ-નાસ્તો પહોંચાડનાર આ ઘોડો દિવસના ભાગમાં જ્યારે જ્યારે નીકળતો ત્યારે તો હું અચૂક ખડકી બહાર આવીને એને નીરખી લેતી અને રાતના બાર કે ચાર બજ્યાની ગાડી પર જ્યારે એ ચુપચાપ રત્ન-ટાવસી ગાડીને રમાડતો પોતાના નાળખંધ ડાબાના પડછંદ જગાવતો ઘોડો સ્તનકાર શેરીઓમાં ધમકાર કરતો નીકળતો ત્યારે જિંધમાંથીય હું જાગતી; નહોતી જાગતી ત્યારે એ ઘોડાને સ્વપ્નમાં જોતી.

બજારમાં પણ અનેક વાર શેકસાહેબનો શબ્દ સાંભળતી. અમારા મકાન પાસે એ ગાડી ધડી વાર અટકતી. અમારે ઘેર કોઈ પણ અતિથિ આવેલ હોય કે તરત શેઠ મારા મોટાભાઈને

કહેતા કે મહેમાન માટે આપણી ઘોડાગાડી મંગાવી લેજો હો કે ! જુદાઈ રાખજો નહિ હો કે ! ઘોડો બાંધ્યોબાંધ્યો મારે શા કામનો છે, શેઠ ? બાઈ જોને સારુ કામ નહિ આવે તો પછી જોનું સારથું શું છે ?

જોહોહો ! હું વિચાર્યાં કર્તીઃ કટલો લાડીલો અને સન્માનિત ઘોડો ! બીજો બીજો મેળાં લગામ કરડે છે તે પણ રૂપાની, માખી ન જેસે માટે તો આખે અંગે જાળીની મૂંચ.

જેના ધરનો ઘોડો આટલો ભાગ્યવંત, તેના ધરની વહુવારુઓ કેવી રમખૂમતી, ગેલતી અને વસ્ત્રાબૂપણે લચી પડતી હશે !

એ જેવાની મારી મનકામના પણ સંતોષાર્થ ગઈ એક દી !

અમારા ધરની પાસે રસ્તો એટલો બધો સાંકડો હતો કે સામસામાં બે ગાડાં-ગાડી નીકળી ન શકે. તે દિવસ બપોરે ખાર વાગ્યે એક સામટાં સાત ગાડાંની ઠાંમ એ રસ્તે લાગી પડી હતી. ગાડાં ઉપર રૂનાં ઘોડકાં લાદેલાં હતાં બુકાનીદાર સાતે ગાડાંએકુઓનાં મેં પર રસ્તાની ધૂળના થર ચડ્યા હતા. સાતે જણા બળદોનાં પૂંછડાં મરોડીને ટુકડેટુકડા કરી નાખતાં બખરનો ચડાવ પાર કરવા મથતાં હતા. બળદોનાં કાંધ ઉપરથી છોલાણુ થઈને સોહી ચાલ્યાં જતાં હતાં. પડખે એક ગાય ભીંસમાં આવી જવાથી દુકાનદારો એ સાત માહેલા એક ગાડાવાળાને હેઠે ધસડી લઈ મોટે ડોળે ગાળોની તડખીટ પાડતા હતા. પરગામના ગાડાંએકુઓ આ ધર્મી વેપારીઓની સામે થોડીક વાર ચસકા કરતા, થોડીક લાચારી ખાતા, થોડાક અંદરાઅંદર વદતા-ઝંઝટા હતા. એ સોંકાને ખરી ખખર જ નહોતી કે ગાય ભીંસમાં આવી જવામાં સાચો વાંક કોનો હતો ? પણ આ બધી લડાલડી ને ગાળાગાળીથી આનંદ પામતી હું આઠ વર્ષની છોકરી અમારે જોડે બેઠી હતી. ત્યાં અટકી ગયેલા બે મુસલમાન ખેડૂતો ધીરે અવાજે જો વાતો કરતા હતા તે મારા સાંભળવામાં આવેલી : 'હદ થઈ છે ને હવે તો ? દુકાનના જોટા લ'બાવીને બખરનો મારગ દબાવનારા છે આ વેપારીઓ, ને ખીટે છે પરગામના ગાડાંવાળાઓને ! કોઈ દેખનારો જ ન મળે !'

આમ બ્યારે ગાડાં ને ગાડીઓ, રેંકડીઓ ને પગપાળાઓ, પનિયારીઓ ને બકાલજો વગેરે તમામ માણસો તેમ જ વાહનોનો કાંબો ત્યાં થઈ ગયેલો, તે વખતે મેં મારા રાજના પરિચિત અને પ્રિય ધમકાર સાંભળ્યા-મેં બહીને ડોક લ'બાવી ઉપલી બખર તરફ જોયું.

અહાહા ! શેઠની ગાડી : નવો ઘોડો : માંકડાને બલ્લે ઘોજો ઘોજો : અને અંદર ચાર બેસં તથા પાંચ છોકરાં બેઠેલાં.

આજ આટલાં વર્ષે પણ હું એ દેખાવની એટલેય વિગત વીમરી નથી શકી. અંદર બેસં હતાં તો મારે જણાં ધૂમટા તાળીને, એટલે આછા આછા સોનામળીના સાણ મેંસરતી હું એ મોડાંની માંખી રેખાઓ જ જોઈ શકી હતી, પણ કોણી સુધી ઉઘાડા તે આડે દાચ ઉપર તો મારી

નજર, કોઈ બિખારીનું છોકરું દિવાળીના તહેવારોમાં અમારા પૂનમચંદ કંદોઈની દુકાનના દરેક યજ્ઞકા ઉપર નિહાળી રહે તેવી લગનીથી તાકી રહી હતી.

મેં એ આંગણીઓની વીંટીઓથી લઈ કાળી ઉપરના બાલુખંધ સુધી શું શું દીધું તેનું હું કેવું વર્ણન કરું ! અત્યારની મારી દૃષ્ટિ દોષિત બની છે, એટલે એ વખતના મારા નયન-તથસાટને હું આજે ન્યાય પથુ ન આપી શકું.

અને એ પાંચ છોકરાંનાં અંગો ઉપર શોભાના શા શા રંગો !-

‘ શેઠના ધરનાં વહુવારુઓ છે. વેવાઈ-ધેર આજ જન્મવા બધ છે. બચારાંને માથે ટૂંવી કરી આ સાળા ગાડાંવાળાઓએ ! ’

એવા ઉદ્ગારો લોકો કાઢવા લાગ્યા. ત્યાં તો કાચકેને એ રંગતો રૂંધનાર ગાડાંવાળાઓને બેચાર ગાળો છઈ ગાડીને પાછી લઈ લીધી. એક ખાંચામાં વાળીને પછી ગામખદારને લાંબે રસ્તેથી એણે શેઠ-ધરનાં વહુવારુઓને વેવાઈ-ધેર પહોંચાડી દીધાં. એ લોકો જ્યાં જન્મવા આવ્યા તે ધર અમારી નજીકમાં જ હતું.

બાને જાણ ન થાય તે રીતે છાનીમાની હું એ દેર ગઈ. મને એ સોનાસળીના સાળુની અંદર ઢંકાયેલાં મોં જોવાનું થયું મન હતું, પણ એ મોટા ધરના કોણ જણે ક્યા ખંડમાં ભાગ્ય-વંતીઓ પેસી ગઈ ! મને ત્યાં કોણ ભાળ આપવા નવરુ હોય ! જન્મવા-જન્માડવાની એવી ધમાકે ત્યાં જમી પડી હતી અને અવાજ પાડી પાડી ભરગાઈ ગયેલાં ગળાં એકબીજાની સાથે એવી ધૂમાધૂમોથી કામ લઈ રહેલ હતાં કે ત્યાં કોઈક મોટે કનિષ્ઠો મચી જશે એવી બીકે હું પાછી ઘેર નાસી આવી. બાને ખબર પડી કે હું ત્યાં જમણુ-દિને ગઈ હતી, એટલે બાએ મારા ગાય સારી પેટે ખચકાવ્યા.

ગાલ તો છાને ખચકાવ્યા, પણ તે દિવસથી હું અમારી નજીકના એક મંદિરમાં રોજ સાંજે જાલર સમયે જઈને એકલી પ્રાર્થના કરતી કે, હે ભગવાન ! મને એ શેઠ-ધરની જ વહુ કરાઓ; હાર હું મોડાગાડીમાં બેસીને જન્મવા કેમ કરીને જઈશ ? એવું મને ક્યાંથી મળશે ?

૨

બસ, તે પછી હું ખાર-તેર વર્ષની થઈ ત્યાં સુધીના પાંચ વર્ષના ગાળામાં મેં સાતેક વાર એ શેઠ-ધરનાં વહુઓને ગાડીમાં બેસી નીકળતાં દીઠાં હશે : બે-ત્રણ વાર જન્મવા માટે, ચારેક વાર અમારી જ્ઞાતિના કોઈ મોટા શુરુદેવની પધરામણી થઈ ત્યારે સામેયામાં જવા માટે.

પણ મને એકલસ ખબર નથી રહી કે એ ચાર એનાં એ જ હતાં કે એમાં કોઈની અદલા-બદલી થઈ હતી; છતાં એટલું તો મને શાદ રહી ગયું છે કે કોણી સુધી બહાર દેખાતા એ આઠ

હાથની કળાઈઓમાં અને વારંવાર વધતીઓછી જાડાઈ-પાતળાઈની અને લાલચોળ જોખન તથા નિસ્તેજ રોગિયલપણાની જૂઠ્ઠાણી લાતો લાગતી હતી.

આવા ફરફાર અને તે દિવસ બરાબર સમજતા નહોતા, પણ મોટી ઉંમરે મારા અંતરમાં એ વાતની કડી એસવા લાગી હતી : ફેટલીક વાર રાતના એ વાગ્યે ને ફેટલીક વાર પરાઈએ અમારે ઘરે પાડોશણો લૂગડાંની પોટલીઓ લઈને આવતી અને ખબર દેતી કે શેઠના વયેટ, નાના કે મોટા દીકરાની, રાજકોટવાળી, વઢવાણવાળી, હડમતિયાવાળી કે ખીજડિયાવાળી વડુ હવે અંતકાળ છે. મારી આ પણ એક નાની પોટલીમાં સાડયો, કાપડું ને ચણિયો વીંટાળી સહુની સાથે ચાલી નીકળતી.

એકવાર તો જતાં જતાં આ એમ પણ બોલેલી હોવાનું અને યાદ છે કે, ‘લાગ્ય એટલાં મોળાં ને બાઈ, કે આ મારી તારા હજુ ત્રણ વરસ નાની કહેવાય. છોડી તેર વરસની હોત તોય આજ હું એને સુખમાં નાખી દેત. પણ આ તો દસ જ વરસની ને પાછું રાંડને ડિલમાં ગળું મુદ્દલ જ ન મળે ને ! દસ વરસની ને ! પંદરમાં ખપાવાય શી રીતે ?’

હું તે વેળા તો બહુ સમજી નહોતી. અત્યારે ચોખવટ યાપ છે કે શેઠના ધોડાના રંગો આટલા આટલા બદલાતા ને એ ધોડાગાડીઓમાં બેસી જમવા જનારા આઠ આઠ હાથની કળાઈઓ આવાં રૂપાન્તર પામતી તેનો અર્થ એ હતો કે ધોડા ને વડુઓ ઘણી વાર મરણ પામતાં ને તેને બદલે નવા ધોડા ને નવી વડુઓ તાજડતોબ આવતી જતાં.

અગિયાર, બાર અને તેર વર્ષનું વહાણું વાપું ત્યાં તો મારા માવતરના જીવનમાં મારી ચિંતા ઠંસોઠાંસ ધઈ પડી. તે દિવસે અમારા ઘર પાસેની સાંકડી બગીચામાં જે ગાડાંગાડીનો રૂંધા-મથુ થઈ હતી તેવી જ સંકડાગળુ માતાપિતાના સાંકડા સંસારપથમાં લાગી પડી. કાણ જાણે શું થયું કે મારા શરીરનું ગળું આચિંતાનું નીકળવા માંડ્યું. જાણ જાણે કેવીયે શુભ સર-વાણીઓ મારા રોમરોમમાં ફૂટી નીકળી. મારી મા પિતાજી કને વારંવાર કહેવા લાગી કે, ‘રાંડને ગળું કરવાની જે દી મરી જરૂર હતી તે દી તો હખતિયાના રાંકા જેવી રહી, ને આજ હવે માંડી ડિલ ધાલવા... કરમફૂટી ! ક્યાં નાખશું દીકરી જેવી દીકરીની છેને !’

આપુ જવાબ દેતા : ‘આપણે ઝીંબું શું કરીએ ? શેઠના ઘરમાં કોઈ વડુ અત્યારે આપણી દીકરી સાડુ ચઢીને ધોડી માંદો પડી શકે ?’

સંભળીને આ બેવડાં બિજાતાં : ‘તમારે દીક લાગ આવ્યો છે મારે માથે દાદવાનો !’ લાગતા નથી ને ગાળે છે શું ઊઘટાના ! હું ક્યાં એમ કહું છું કે શેઠના છોકરાની વડુવાડું મરે.’

‘હું કહેતી નથી, પણ અંદરથી પ્રાર્થના તો આપણી બનેતી એ જ હોય ના !’

‘હોતી હશે-તમને ખબર !’ આ હજુકા કરતાં.

આપા કહેતા : ‘પણ એમાં આપણે શું અભ્યુગતું કરીએ છીએ ? લાયક ઉમ્મરની દીકરી સારુ તો પ્રત્યેક ચિંતાતુર માળાપ એ જ કરી રહેલ છે. કોઈ આશ્ચર્યદાર ધરની વહુવારુ છેવટના દા’ડા કાઢતી મંદવાડમાં પડી હોય છે ત્યારથી જ શું નથી સહુ વેતરણમાં પડી જતાં ? તો પછી આપણે ક્યાં મારણના જપ કરાવીએ છીએ બામણ બેસારીને ? આપણે તો એમ લાવીએ છીએ કે જો શેઠની કોઈ વહુવારુને મંદવાડ આવવાનો જ નિર્માયો હોય તો જરી વેગે વેગે કાં ન આવે ?—’

‘કપાળ—!’ દાંત ભીંસીને બા બોલતાં. ‘લજા ચઈને હવે ક્યાંક રાજકોટ—અમરેલી આટા તો મારે !’

‘પણ આટા તો કેને ઘેર મારું ?’

‘ગોડિંગો તો તપાસા, પાંચ સો છોકરા લણે છે.’

‘પણ આપણે તો દીકરીને ત્રીજી ચોપડીમાંથી જ લણતર છોડાવ્યું છે, ને પાછો ગાતવો છે ગોડિંગવાળો લણેલો ?’

‘ત્યારે કેને દેશ ?’

‘સ્ટેશને છાપાં વેચે છે કડવી લાલુનો રસિકલાલ—એ શું ખોટો છે ?’

બાની આંખે પાણી આવી ગયાં. એનાથી કશું બોલાતું નહોતું. ગળે હૂમો ભરાઈ આવ્યો. મન મોકળું મૂકીને રડ્યાં. આપા બાને પટાવવા લાગી પડ્યા : ‘ગાંડી, હું તો મસ્કરી કરતો હતો. આપણી તારા જેવી દીકરીને શું હું છાપાંના ફેરિયા જોડે પરણાવું કદાપિ ?’

એમ કહીને આપાએ પાણીનો ખાલો લાવી બાનું મોં ઘોઈ નાખ્યું. બા રડતાં રડતાં હસી પડ્યાં.

હું તેર વરસની તારા !—છાતીમાની લપાઈને ઝોરડાના કમાડની ચિરાડમાંથી આ જોતી હતી. છાપાંવાળા સ્ટેશનના ફેરિયા રસિકલાલનું નામ સાંભળીને મારા આસ પણ ફફડી ઊઠ્યા હતા. કોઈ કોઈ વાર એ અમારે ઘેર જાણુ વેચવા આવતો. મારા આપા પૈસા ખરચીને છાપું લેવાના એટલા બધા કાચર તે છતાં એ રસિકની પડુતામાં લપસી જઈ સમાચારના બે પૈસા ખરચી નાખતા. સાંજ પડતાં તો ચાર છાપાં વીસ ટેકાણે વચાવી લઈને રસિક દસ આના ઉધરાવી લેતો. રોજ વીસ ટેકાણે પાટકવા ખાટે મોટી મોટી ડાંફા ભરનાર એના પગની પિંડીઓ ઉપર હું તાકી રહેતી. કોણ જાણે મારી દષ્ટિ એના દેહના ખીજા કોઈ અંગ પર નહિ ને આ પગની પેશીદાર પિંડીઓ ઉપર જ ચોંટી રહેતી—જાણે કે એ દષ્ટિ વાટે હું રસિકની પિંડીઓ ઉપર

કુટુંબ-પરિવાર સાથે

મારાં આંગળાં દાખતી અને ઝો મારા આપ ! મને યતું કે કણુંને જેમ સૂઈદેવે વગ્ગનો દેહ કરી દીધો હતો તેમ આ રસિકને પણ શ્રમદેવતાએ લોખંડી પગતું વરદાન દીધું હતું.

હાથ રે, આવા ડાધા ડાધા પગવાળા ફરિયા વેરે મને પરણાવવાની વાત ! હું થરથરી બેઠો. હું તેર વરસની તારા હવે ધરતી કેલી જહાર નીકળવાની મનાઈ પામેલી. કોઈ આવે-ગય તેની નજરેય પડવાની મને બંધી કરી હતી વાએ. એટલે મારા સંસારમાં તે દિવસે એક માનવી હતો આ રસિક છાપાંવાળો, અને બીજા હતા બાપાજી. મારી કલ્પના રમતી હતી પેલા શેઠ-ધરતી સુંદર ધોડાગાડીની અંદર ચાર વડુવારુઓની વચ્ચેના કોઈ સ્થાનમાં. મારા સંકટમાં જાણે કે એ ગાડીમાં ચડી બેસી એ ચાર માહેલી એકાદને ધક્કો હાં બેસવી રહ્યો હતો. હું જાણે એ સાધુથી નાના શેઠ-પુત્રની બીજી વારસા પ્રાંગણવાળી વડુને ભાંચાવીને કહી રહી હતી કે : ' બેઠો હવે ! ત્રણ વરસ તો તને ચર્ધ ગયાં, ઉધરસ તો તને લાચું પડી ગઈ છે, ઝીણો તાવ પણ તને રાતમાં આવી રહેલ છે. તો પછી હવે ભલી ચર્ધ ને બેઠ, મારે માટે જગ્યા કરી દે. મારે એ ડાધા પગવાળા રસિકને નથી પરણવું. એ રસિકડો કોઈ કોઈ વાર એની ધરડી આંધળી વિધવા માને દારીને દ્વાખાને લઈ જતો હોય ત્યારે હું (દસ વર્ષની હતી ત્યાં સુધી) ખડકી બંધ કરીને અંદર પેસી જતી-માડી રે ! એટલી તો મને બીક લાગતી. મારે એને ઘેર રાટલા દીપવા નથી જવું.

એક વર્ષો બીજાં ગયાં. હું પંદરમા વર્ષમાં પહોંચીને ધરતી સંપૂર્ણ બંધિની બની ગઈ હતી. તે અરસામાં તો મારી અને બાની (કદાચ બાપાજીની પણ) સંયુક્ત પ્રાર્થનાને તોરે શેઠ-ધરમાં આટકોટવાળી વડુનો ખાટલો ઢળાયો.

હ મહિના સુધી શેઠશેઠ પંદર પંદર મહેમાનો એ મંદવાડની ખખર ફાટવા બેઠ્યાં, ધોડાગાડીના ધૂધરાના ઝંકાર વગર એક પણ રેલગાડીનો સમય ખાલી નહોતો જતો. મધરાતે ને પરાંઢિયાની ધરથરાવતી ટાઢમાં હું મેડીની પથારીએ સૂતી સૂતી એ મારા પ્રિય ધોડાનાં ધીરાં પગલાં પર કાન એકાએ કરતી : ખખ.....ખખ...ખખ જાણે કોઈ જૂત ફેરીમાં એક પગે ખોડ-ગતું આંટા મારી રહ્યું છે. આટકોટવાળી વડુનો કાળ જાણે કે છેઃલાં ધડિયાળાંની વાટ જોતો રહેલો છે. ધોડાના શરીર પર કોચમેનનો ચાચુક-ફટકો ચોંટતો તેનો સમસમાટ પણ મારી જડી સોડ સોંસરો સંભળાતો.

મંદવાડ સાડુ મુંબઈથી ફૂટના કરડિયા ઉતારતા તે લેવા સાડુ પણ ગાડી જ બેઠાતી. પેલો-દાકતરોને લેવા-મૂકવા, પરી તળાવની સેલગાહ કરાવવા, સહેરમાં મળવા-હળવા લઈ જવા પણ ગાડી જ ખડી રહેતી. એ હ મહિના તો શેઠ-આંગણે બીકા ઉત્સવના મહિના હતા.

એક દિવસ એની જહોજલાલીથી આટકોટવાળી વડુનું ચૂલુ સુધરી ગયું. મારી મેડીની

બારીની ચિરાડમાંથી મેં એ બીજા નંબરના શેઠ-પુત્રને વહુના અવસાન બાદ પાંચમે જ દિવસે પાનપટ્ટી ચાવીને નીકળતા દીઠા. તે જ ક્ષણે—

મારી પાછળથી કોણ જાણે કોણે ધસી દઈ બારી અરધી ઉઘાડી નાખી ને એ જલકવાને અવાજ થતાં જ શેઠ-પુત્રની ઊંઝી થયેલી દૃષ્ટે મને જાણે કે આખી ને આખી પી લીધી.

ગભરાટમાં મેં પાછળ જોયું—ધીરી રૂંધા ! મારું મોં લાલ ચર્ચ ગયું : ‘રૂંધા ! શા સારું તમે મારી આવી વચે કરી ?’

‘એટલા સારું તો તને હું ઉપર લઈ આવીશ્તી !’

‘પણ શા માટે ?’

‘હુત્તી. હલ્લુય પૂછ છ-શા માટે ?’ કહીને રૂંધાએ મારા માલ પર ટાપલી મારી : ‘મારે વરસથી તપ તપો છો...’

મને સમજાયું : આ તો વર-કન્યાને અરસપરસ બતાવી-કરીને સંબંધ જોડવાનો સંકેત હતો ! હું બૂલી : વર કન્યાને જોઈ લ્યે એટલે જ આમાં મુદ્દો હતો. મારે તો કશું-જોવાનું હોય જ નહિ. મને પોતાને જ એવી ઉત્કંઠા નહોતી. મારા કોડ તો હતા ધૂધરીદાર ઘોડાગાડીમાં ચાર વહુવારુઓની વચ્ચે સોનાસળીને સાળુડે ધૂમટો તાણીને કાણી સુધીનાં હેમ-આભરણ બતાવતાં બેસવાનાં.

એ કોડ સંતોષવાની વેળા આવી પહોંચી. એક દિવસ મારા માથા પર શેઠ-ધરની ચૂદડી નખાઈ ગઈ.

૩

આ શહેરમાં તો અમે બાપુના ધંધાને કારણે જ આવેલાં. અમારું વતન હતું રાજકોટ. બાપુની ખમ્બા આંદોં ને આંદોં લમ પતાવી દેવાની હતી, પણ શેઠવાળાઓએ છલ કરી કે એમાં અમારી શી શોભા ? રાજકોટ શહેર શું બોલશે ? કહેશે કે શેઠવાળાએ રેલભાડાંની ખીંકે અથવા રાજકોટ મહાગમના લાગા ચૂકવવા પડે તે ખીંકે લોભમાં પડીને ત્યાં ને ત્યાં પતાવ્યું. એવું ધરધરણું નથી કરવું અમારે. અમારા મોભાને છાજતી જન જોડીને આવશું. તમને એમાં ધસારો લાગતો હોય તો સુખેથી રૂ ૪૦૦ ખરચીના લેજો.

મારા પિતાનું માયું આ સોજાળીને ફાટફાટ થવા લાગ્યું. પણ બાનાં મેણાંએ એને સુખ બનાવી દીધા. ટૂંકામાં કહી નાખું છું કે અમે રાજકોટ ગયાં. ત્યાં જન્મજન બન્યા આવી. શહેરનાં ચાર બેડો બોલાવવામાં આવ્યાં. અનેક જાનૈયાઓ માટે મોળાં શાક, ઘીના મોણવાળાં શાક, ગજેલા ભાત, તાંદળિયાની ભાજી, તીખાંતો ભુક્ષો, તજેથી હીમજ, કમાવેલી સૂંઠ, અરધા દૂધની ચા

પત્યાદિના અનોખા અનોખા સ્વાદ, તબિયત અને શ્રોણ સાચવવામાં મારી બાએ ત્રણ દિવસ સુધી એકલા હાથે અવધિ કરી નાખી, પણ એક દિવસ નેહળને માટે ગલકાંતું શાક છેક અમ-નગરથી પણ ન મળી શક્યું તે વાતે આખી સરભરા ઉપર પાણી ફેરવી વાળ્યું. મારા બાપુની આ કંજૂસાઈ અને ખેપરવાઈ સારી પેટે નિગસ્કાર પામી.

‘તમને નહોતું કહી રાખ્યું’ પ્રથમથી જ, કે લાઈ, જે ખરચ તમે ન બોગવી શકો તે મજરે લેજો!’ મારા નેહળ ઉરકેરાઈને બોલી બેઠ્યા. ‘છતાં તમારો સ્વભાવ તમારી જાન ઉપર જઈને બેઠો રહ્યો, શેઠ! જે અમને ૭ ટંક ન સાચવી શક્યો તેનું પેટ અમારા ઘરમાં આવીને શું ઘાંડો ઉઘાળવાનું હતું!’

‘મોં સંભાળીને બેસો, શેઠ!’ મારા બાપાજીએ મિનન જોયો. ‘તમારી શાહુકારી તમારે ર રહી...!’

‘હાં! હાં! હાં!’ કરતાં કુટુંબીઓ, સંબંધીઓ, ગામલોકો અને ખાસ કરીને નેઓની કન્યાઓની આડેથી હું આ સૌભાગ્ય ઝડપી ગઈ હતી તેઓએ જ્યાંએ આવીને મારા બાપાને મોંએ હાથ દીધા. ‘દીકરીના બાપનું આ કામ છે, લાઈ! દીકરીનો બાપ તો મોંમાં ખાસકું લેવા લાયક કહેવાય. જે દીકરીનો બાપ બીબેને બગાડે તો તેનાં પ્રાણત ભોગવવાં તો રહ્યાં પોતાના સંતાનને જ ને, લાઈ!’

બાપા બોલ્યા: ‘એમ હોય તો હું દમણનાં દમણનાં દીકરીના ગળામાંથી વરમાળ કાઢીને દગાવી દઉં છું. એવી મારે નથી પડી કોઈની!’

‘અરે બોલો મા, બોલો મા, શેઠ!’ સર્વે લોક મારા બાપને વારવા લાગ્યા. ‘પરણી લીધેલ કન્યા તો જિતરેલ ધાન બરોબર લેખાય, લાઈ! ક્યાં જઈ એનો અવતાર કાઢે? તમારાથી આવું બોલાય? ટાકા પડે, પાંધડી ઉતારીને વેવાઈની મારી માગે!’

‘મારે પાંધડી નથી ઉતારવી.’

‘તો એને સારે અમે સહુ ઉતારીએ છીએ, શેઠ!’ ગામલોકો, ખાસ કરીને પેલી મારા સૌભાગ્યથી વંચિત રહેલી કન્યાઓના પિતાઓ, પોતાની પાંધડીઓ ઉતારીને નેહળના પગમાં પડ્યા; બોલ્યા: ‘એ તો છોકરું છે. પણ અમે ઘરડા બેઠા છીએ ને! રાજકોટની બાજ એમ કાંઈ જવા દેશું? અમે મારી માગીએ છીએ!’

મારા પિતાજીનો ઉતાપ આ બંધી વેર-વસલાત નિહાળીને માઝ મેલતો હતો.

નેહળએ ઉદાર બનીને સહુને જવાબ દીધા: ‘અમારે તો એ વાતનું કશુંય મનમાં નથી, પણ અમે સરખું કુળ ન જોઈએ, અમારી વચ્ચ ન બેઈ, ફક્ત કન્યાનાં વખાણ ઉપર જ

અમે દોરવાઈ ગયા, એટલે અમારે આજ આરંભથી જ વેઠવાનું અને છે ને, લાઈ ! હશે ! અમને એ વાતનું કંઈ નથી. અમે જો મોટાં મન ન રાખીએ તો વહેવાર ક્યાંથી ચાલે ? જેવાં સંચિત અમારાં ! પણ તે વાતનું અમારે કંઈ નથી. માણસો જે સામા કુળની ખાનદાની લુએ છે તે કાંઈ અમર્યા જોતા હશે, લાઈ ! પણ હશે ! ખેર ! અમારે એ વાતનું કશું જ નથી. આ તો સોનાની થાળીમાં લોહાની મેખ જેવું બન્યું. પણ તે તો હશે ! અમારે એ વાતનું કશું નથી.

જમરાને ઉતારે અંદરના ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં મેં અને મારી બાએ આ કળિયો કાનો-કાન સાંભળ્યો. મારી બા આંસુ પાડતાં હતાં હું રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી પણ મને તો જલદી ત્રણ દિવસ પૂરા થયે સાસરીમાં હેમખેમ પહોંચી જવાની ઊંઘટમાં ને ઊંઘટમાં બાપુનું આ અપમાન તે વખતે બહુ ન સાંભળ્યું.

પછી મારી બાએ બહાર નીકળીને વેવાઈ પાસે બોલો પાથર્યો. મોંમાં ધૂળની ચપટી લઈને મારી માગી. સાંજે અમે લમબગ વીસેક જતનાં જુદાં જુદાં રાંધણાં કરીને જનૈયાઓ માંલસા માંદા, બાદીયી પીડાતા, હરસના રોગી, ગરમીના ભોગ થયેલ એવા દરેક ગૃહસ્થની સગવડ સાચવી. મોડી રાતે દાકતરની જરૂર પડી એટલે બાએ અમારા સંબંધી લક્ષુભાઈ દાકતરને ગાડી મોકલી તેણી મંગાવ્યા, પણ મારા જેઠાએ લક્ષુભાઈનાં ખાદીનાં કપડાં જોઈ ભારી કંટાળો બતાવ્યો. દરદીને તપાસી લક્ષુભાઈ દાકતરે સહેજ સ્થિત કરી કહ્યું કે : ‘આમાં કશું જ નથી, તમે નાહક ગજરાયા, પેટમાં ગેસ જ થયો છે !’ તેથી તો જનવાળા સહુને અત્યંત ગુસ્સો આવ્યો. ‘તમારું કામ નહિ !’ એમ કહી લક્ષુભાઈને પાછા કાઢ્યા.

‘રાજકોટમાં શું કોઈ ગોરા દાકતર જ ન મળે ?’ જેઠા બૂમ પાડી ઊઠ્યા.

મારી બાએ પંદર રૂપિયાની શીથી મેજર દિન્દેનીને તેડાવ્યા. એમણે દર્દીને અરધા કલાક સુધી જોધો, ચત્તો, પડખાબર, પેકુમાં, નખમાં, આંખમાં, ગળામાં, કાનમાં વગેરે અંગેઅંગમાં તપાસ્યો. મોડું ગંભીર રાખીને બલામણુ કરી કે : ‘આખી રાત એક નર્સને આંદો રાખવી પડશે, સંભાળ નહિ લેવાય તો આ કેસ આંતરડાના સડામાં ચાલ્યો જશે.’

‘દોય તો આમાં ખોરાકનો જ છે ને, સાહેબ !’ જેઠાએ પૂછ્યું.

‘એશક, ખોરાક અને પાણી !’

પછી મેજર દિન્દેનીની મોટર જવારે ચાલી ગઈ ત્યારે સહુ ધણે દર્દી પામ્યા. આખી રાત એક ક્રિસ્ટી નમને રોકરામાં આવી-અડગત, અમારે ખચે.

બપો વખત મારા બાપુ એક ઓરડીમાં પેસીને સૂઈ રમા હતા.

આખરે હું સાસર-ધેર આવી પહોંચી. રસ્તામાં મારા બાપુની નાસાપટ્ટી એ જ બપોની

વાતનો, હાથમસ્કરીનો ને શેષમિઝારનો મુખ્ય વિષય હતો. મારું મોં ધૂમટામાં હોવાથી તેઓ બધાં બેવડા જોરથી મારું અભિમાન હમી રહ્યાં હતાં.

‘બીજી તો ફીક,’ મારા જોડે કહ્યું. ‘પણ આપણે જોએને દુઃખી કરીને પારકે ઘેર લઈ ગયા હોઈએ તેમની કેવી દશા કહેવાય? એતું આંખમાયું દુઃખે એ આપણે માટે તો મરવા જેવું ને, બાઈ!’

આ વચનમાં મારે જોડે દિશાસો હતો. આ લોકોને દરેક મનુષ્યના રક્ષણની કેટલી કિંમત છે! હું કેવા પ્રેમાળ ધરમાં પડી!

હાલની પહેલી રાત :

તે દિવસોમાં મારી વહાલમેઈ બેનપગીને પણ હું એક અક્ષરેય ન કહી શકી હોત. આજ મને થાય છે કે જાણે એક ચોપડી લખી કાઢું. પણ નહિ નહિ, એ રાતના ત્રણ પહોર કોઈ શબ્દોમાં બાંધ્યા બંધાય તેવા નથી. મારું આખું શરીર જાણે હમણાં ઝાગળીને પાણીની અંદર મારેલી કણી જેવી દશાને પામી જશે. જાણે રૂના પૂમડા જેવી બનીને હું પવનવેગે જોડી જઈશ. અગરબત્તીની માફક મારાં અંગે અંગ બળી જઈ સુગંધીદાર ધુમાડાનાં ગૂંચળાં ફાંસાવતાં આકાશે ચડતાં હતાં. મારું હૃદય કોઈ એક ધૂપિયું બની રહ્યું હતું. કોઈ દિવસ મેં ક્યાંયે ન વાંચેલું, ન સાંભળેલું, ન સ્વપ્નમાં અનુભવેલું એવું શુંબન મારા શરીરની કપડીએ કણીમાંથી જોડું હતું. આ કોઈ વાર કપૂરનો કંટકો લઈને અગારા પર મૂકતી તે મને યાદ હતું. હું જાણે કે એ કપૂરની સળગતી પૂતળી બની ગઈ હતી. મને બહુ ન લાગેલીને, અચાનીને, અજુકને, ગઈકાલ સુધી પાંચીકે રમનારીને આ કોણ છાતુંમાનું અંતર્ધાન રચું રહ્યું રવાડે રવાડે જીવનની અનજબ ગોળી રી રચું હતું? કરોડો મારા જેવી કન્યાઓને શું એ એક જ અદૃશ્ય મિત્ર સદા આ રહસ્ય શીખવી રહેલો છે!

મોઢી રાતે શેઠ-પુત્ર આવ્યા. એના ચહેરા ઉપર મીઠાં માંડતાં જ કોણ જાણે શાથીયે હું થીજી ગયા જેવી ચર્ષ રહી. એને હું ગમીશ કે નહિ ગયું એ ફક્ત મારે કબજે લઈ બેસા. એતું મોં દારૂની કશીય ફર્ગેય વગર પણ મને માતેલું દેખાયું. એની આંખોમાં ડુઆખનો તાપ બળતો હતો. કપૂરને દાદમા બીસનાર કોઈ બિલાડીની રીતે એણે એની બેહોશ ઇચ્છાને મારા ઉપર બીંસી દીધી. કપૂરની ગાંગડીને જાણે કોઈએ છૂદ્દા કરીને મોઢી લટ્ટીમાં લલરાવી દીધી. બટીકે સુગંધ આપ્યા વગર જાણે કે મારું ચાવન લાસ્ય બની ગયું. હું કશુંય ન બોલી શકી. એને કશું સાંભળવા-કહેવાનું ન રહ્યું.

સવારે હું નીચે ચાલી ત્યારે એણે કહ્યું : 'મોટાભાઈ તારા માવતર ઉપર ખૂબ ગુસ્સે બળી રહ્યા છે. સંભાળીને રહેજે, લાયકી મેળવજે, નીકર પત્તો નહિ લાગે. તારા જેવી તો આ ધરતી સંજવારીમાં વળાઈ જાય છે, ખબર છે?'

નિહાળીનિહાળીને તો ત્રણે દેરાણીજેઠાણીનાં મોં આજ મેં પહેલી વાર જોયાં-જોયાં જ કર્યાં. ઝોહોહો! ઝેલમાં બધાં પ્વેત! પણ લાલ રંગની એક આછી ઝાંચં સુદાં ન મળે. મોનાની બગડીએ કાંડાં ઉપર દોડદોડ કરતી જોયે ને નીચે સરકે. પગના છડા છેલ્લામાં છેલ્લા મુંબઈ-ધારના હમણાં જ જાણે પગની પાતી પર ચઈને નીકળી પડશે. બાવડાં પરતી સાંકળીઓ આવડી મોટી શા સાડુ, તે દોગે બાંધીને દયાવી લેવી પડી હશે! હમણાં ઉપર વાળની ધાટપ કાં નહિ?

આવાં રૂપાળાં મોં ઉપર તો મલકાટ જ હોય, છતાં ત્રીજા દિવસથી મારા તરફ કાં એમનાં મોઢાં ચરેલાં રહેવા લાગ્યાં? હું મોટી પરતી જરી મોટી જિતરી તે તો માડું શરીર ફળતું હતું ને માથું ચક્કર ફરતું હતું એ કારણે. મને કેમ કોઈ પૂછતું પણ નથી કે તને શું થયું છે, તારા?

કંઈ કામકાજની આગસુ ઘોડી હતી? પણ આ મારા શરીરના સાંધા કોણ જાણે શાથી ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે. ગતના એમના પણ શરીરના સાંધા ટૂટી પડતા હતા. એમણે મારી પાસે સંપી કરાવી. એ બધા ઉજાગરાને લીધે પણ મારાથી માડું થયું. મારી દેરાણી-જેઠાણીએને હું આ કેમ કરી સમજાવું?

એ બધાં તો બબડવા લાગ્યાં કે : 'તમે આવ્યે અમારા સંધણાનાં ઘસડબોળા કંઈકે ઝોહાં થશે એમ આશા રાખેલ, ત્યાં તો તમેય આપને ઘેર 'ધાન ન ખાધું હોય એવાં જવાં અમારે કપાળે!'

દેરાણી કહે : 'મારે ચીકાને આખી રાત ધાવણ આવતું નથી, કેમકે હું દી-રાત એકલી વડી મરું છું. આંઈ મારી એકલીના જ બાપની આગર સાચવવાની છે તે મારે એકલીને જ ભીસાઈ મરવું?'

નાનાં લાભીછ પણ મારા હાથમાંથી પાપીતું તપેલું 'રવી લઈને બોલ્યાં : 'લાવો ભા, તમારાથી નહિ જીવડે. તમને એટલીયે લાન છે કે મહેમાન સાડુ પહેલાં લાતણ કરવા 'પાપી મૂળને પછી ઝટ ઝટ આ કરવો છે? બાપને ઘેર પાંચ પરાણા આવના હશે ત્યાં તો મૂંઝાઈને...'

ઉપરથી પુરુષો બૂમો પર બૂમો પાડતા હતા : 'જિતું પાપી કેમ હજી નથી આવતું? ક્યાં મરી ગયાં છે બધાં? ખાઓ છો તો ચાળાઓ લલીલરીને! પંચી આ કે'વી મોકલશે? મેંમાનોને માટીએ પોગાડવા છે! એલા બગા! ધોડ જલદી.

'ટપાલ લેવા કોઈ ગયું' કે નહિ?

‘આ કાનસ હેનું કેમ બળે છે ?

‘આ છોકરો હજી કેમ ગોળરો લાવ્યો છે ? એને પખાળો તો ખરાં કાઠક ?

‘બપોરની ગાડીમાં અવશુન હેમાસાવાળા આવે છે, રોટલીનો લોટ રાખી મૂક્યો !

‘કાંઈ હલો-ચટણીમાં કોથમીર કેમ નોતી નાખી ? કાઈ બુઓ છો કે નહિ ? મારાં સાળાં આંખળાં.....’

આવા અનેક અવાજો પુરુષોનાં મોંમાંથી ઉપરાઉપરી છૂટતા હતા. તરત મને ભાનીજીએ યાદ કરી દીધું કે : ‘તારાવડું, હલો-ચટણી તો કાસે તમેજ કરી હતી. એટલું જ લાન ન રાખીએ ? કોથમીર જેવી મીઠા જુલાઈ જાય ! ભાવડનો સ્વભાવ કેવો છે એ તો તમે જાણો છો ને ? કે બાપને ઘેર હલો-ચટણી કાઈ દી.....’

‘તમારે પગે લાડું, લાબીજી !’ મારાથી કહેવાઈ ગયું. ‘તમે મારા ઉપર સંત્ર એટલું કહેો, પણ મારા બાપને બચાડાને શા સાડુ વારે ને ઘડીએ વાતવાતમાં વચ્ચે નાખો છો ? એણે શું બગાડ્યું છે તમારું કાઠનું ? જેવા સડુના બાપ, એવો જ મારો બાપ !’

મારી આંખો લાલ બનીને પછી તેના ઉપર ઝળઝળિયાં કરી વળ્યાં. મારી આંખો આડે મારા બાપની મુખમુદા તરફરી ઊઠી, અને હું ઊઠીને સ્ત્રોડાની બહાર ચાલી ગઈ-મારાં આંસુ ખાળવા. દેરાણીજેઠાણીઓએ માન્યું કે મેં જીજીકા કર્યો. તે બધાં શું બોલ્યાં તે મારાથી સંભળાયું જ નહિ.

હું ઊભી હતી એાસરીની ચાંલલીની આડશે. થોડો જીબો હતો ગાડીએ જૂતેસો. એ મુંડું પશુ ઓઠા પર પડેલા તપેલામાં ચોટિલા ગઈ રાતની ચંદ્રિના ચાર ચણા-દાણા તરફ ડોક ખેંચતું હતું. ફૂંટીમાં એકવાડનું પાણી પડેલું તે તરફ લંબાઈને એ ખોંખારતો હતો. રાતમાં બહુ ટાદ પડેલી તેથી સાઈસ એને ધાસ નીરવા ઊઠી નથી રકયો એમ મને લાગતું હતું. મને ચતું કે એક પૂણી લાવીને એના મોં પાસે મૂકું. ત્યાં તો એડી ઉપરથી ધડબડ ધડબડ મહેમાનો જીતયાં અને ઘોડાને આડોચવલો ગરદન લંબાવતો દેખાને બોલ્યા કે : ‘સાલો, આ સાતમે થોડો કમલ્ય નીકળ્યો. એની મા તો હતી અસલ મોડીલાની ચાંચલી, પણ બાપ કાઠક ટારડો પડી ગયો હોવો જોઈએ !’

ઘોડાના બાપની બદલોઈ સાંભળ્યા પછી મને એક સુખ એ ચયું કે ઘરમાં જાણે મારો એક સંગો લાઈ જીવે છે ! ને હવે મને નાનપણની વાત યાદ આવી કે રોજ ખડકાને ઓટલે ખેસીને હું જેની નસીબદારીનાં વખાણ કરતી તે થોડો એકનો એક નહોતો. દર વર્ષે-બે વર્ષે બદલાયા કરતા એ નવા નવા ઘોડા એકના મઠા ઉપર જ આવતા હતા.

થોડીજીપથી હું વારંવાર ઘોડાને ચણા ખવરાવી આવતી. પછી ન હોય ત્યારે પાણી પણ

પાતી, એક સામઝા પાંચ પૂજા ધાસના પથુ નીરતી. એકવાર નાના દિયરજી બહુ જ ભોલા કે આમ ખડ નાખીને ક્રોધુ આ બગાડ કરી રહ્યું છે ?

હું થરથરી રહી હતી, પણ રોષ બધો લખા સાઈસ ઉપર ઢલવાઈ ગયો ને ઘોડા સાથેનો ખારો લાઈ-સંબંધ વધારે ગુસ્સા બન્યો.

૫

બારેક મહિના થઈ ગયાં હતા. રાતની ગાડીમાં પાંચ મહેમાનો ઊતર્યા હતા. જામનગરથી તેઓ એની દીકરીના વેવિશાળ સાડુ એક બીજાવર સુરતિયાને જોવા આવેલા. ઘોડો રોશને બંધને તેઓને ખેંચી લાગ્યો.

સાંજરે ગામના અધિકારીઓને, સામલતદારસાહેબને દીકરો પરણી આવેશે. તે અવસરની ખુશાલીમાં અમારે ઘેર આ-પાણી હતાં; તેની ધમાલમાંથી અમે સડુ માંડ નવરાં પડેલાં એટલે થાકેલું મારું શરીર નવા મહેમાનો માટે રાટલીનો લોટ બાંધી ચૂલામાં જાણ્યાં ભરીને મહેમાનો જમવા ઊતરવાની વાટ જોઈ બેઠું હતું.

પથુ આવતાંની વાર જ મહેમાનોએ આ પીધી તેથી વાળુ કરવા ઊતરવામાં કંઈક મોડું થયું હતું. મોટાં જેઠાણી પિયર ગયેલાં. નાનાં ભાભીજી ચીકાને મોટી ઉધરસ થઈ હોવાથી એને રડતો જાનો રાખવા ચોરડે ધવરાવતાં હતાં. દેરાણી એની એક બંગડી ખોવાઈ હતી તેથી ફાનસ લઈ ઘર તપાસતાં નોકરોને પૂછપરછ કરતાં હતાં.

મારી આંખે ચૂલા પાસે બેઠાં બેઠાં ઝાલું આવી ગયું...ને ઝાચિંતાંતું મારું લમણું ધગતાં હું જાગી. જેઠું તો ચૂલાનો તાપ મારી એક બાજુની લટને લાગી ગયેલો. સાડું થયું કે બજીને એકલી લટ જ ખરી ગઈ, પણ હું સળગી હોત તો શું થાત એ ફડકામાં ને ફડકામાં રાટલીઓ બગડી. પરાણાઓને ખાવામાં મળ ન આવી એણે મારા પતિને લાગ્યું.

મારી લટ બજી મયાની વાત સાંભળીને તો કંઈ બેઠ્યા નહિ, પણ સગાંસંબંધીઓનાં બેરાં આ સાંભળીને હસી પડ્યાં. વાહ રે વહુ... તમારું ભાન ! આ તો ફીક, ધરનાં પુષ્પ જમનાં છે તે એટલેથી પતી ગયું, પણ કંઈક અવગું થઈ બેમત તો દુનિયા તો ઘેસસાગરી એમ જ લોકત ને કે ગમની નોતી એટલે મજાગાવી મેલી !

મને પણ એમ જ થયું કે આટલા ખાતર હું જીવતી રહી એ સાડું થયું. બીજું કંઈ નહિ પણ મારા પતિને અને ગામના ફોજદારને કંઈક આડવેર હોવાથી (લોકો ખૂંઆં એ આડવેરની કંઈ કંઈ વાતો કરે છે !) પોલીસ એને ખૂબ હેરાન કરત.

જેમ જેમ માથુસો ઘેર આવનાં ગયાં તેમ તેમ જોજી સડુને બાળુ કરતા ગયા કે કામે તો

ભાઈ, તારાવહની જમણા લમણાની લટ યળી ગઈ ચૂલે. સહુને ખબર પડી કે મને ઝોલું આવી જવાથી આ ખનુ. સહુનું કહેવું આમ થયું કે આવું જિંધણુશીપણું તો આજ નવી નવાઈનું સાંભળ્યું: કોઈ ટીખળી હતા તેઓએ વળી મારા પતિને વ્યંગ કર્યો કે: ‘ભાઈ, હજી કયાં જીવાની નાસી જવાની ખીક છે તે આમ જાગરણે ખેંચાવે છે? શું વાંચી નાખે છે એવડું ખનુ? પરંપરાં વરસ વીત્યું તોયે વાતો નથી ખૂટી શું?’ વગેરે વગેરે.

એ તો દીક, પણ એકએક જીલને ટેરવે એક મોલ તો રમતો જ રહ્યો કે: ‘ધરનાં મોટાં પુણ્ય, ભાઈ, કે વહુ બચી ગયાં. આ ખોરડું તો ધરમને ચાંબલે છે.’

મને થયું હતું કે મારા બાપુનાં કે મારાં પોતાનાં પુણ્ય કયાં હશે જ નહિ શું?

વળતે દહાડે મારા જોડજીએ દૂતરાને એક મણુ લોટના રોટલા, પારેવાંને એક ગૂણી જીવાર અને મોકડાને દસ શેર દૂધ વગેરે ધર્મોદો જાહેર કરી ગામમાં જોજોકાર વર્તાવ્યો.

મારા લમણાના બળેલ ભાગ ઉપર ફરેફોળે બિપડો તો રાતમાં પતિની સરત ન હોવાથી ફૂટેયો. મને કાળી વેદના બિપડી, પણ દવાખાને જવા માટે સવારે ધોડાગાડી નવરી નહોતી, ક્યાંઈક વરધીમાં ગઈ હતી.

ત્રીજે દિવસે હું દવાખાને ગઈ ત્યારે દાકતરસાહેબે મને નિરાતે તપાસી. હું પણ એક ધ્યાન દેવા લાયક, કોમલ સ્પર્શે અને કોમલ શબ્દે અડકવા-મોલાવવા ચોખ્ખું છું, દાકર એ આંખોમાં મને દીકે આવી બિભરાઈ શકે છે, એ વાતની જાણ મને તે દિવસ પહેલી વાર પડી. મારા લમણાની દાઝ્ય દેખીને ‘આવું બેવકૂફ ધારણું!’ અને ‘ધરડાંને પુણ્યે બચ્યાં!’ એવું ન ઉચ્ચારનાર આ પહેલવહેલા જ માનવી મળ્યા: ‘કંઈ ફિકર નહિ, બહેન, મટી જશે એ તો. સહેજ જ છે. એ તો બની જાય, શું ધઈ ગયું! પણ તમે એટલાં સાવધાન કે જાન બૂદ્યા વગર એકદમ બિભાં ધઈ ગયાં ને ગલરાટ વગર વાળ ચોળી નાખ્યા. સામ્યાશ! વાહ! તમને હું દવા લગાવું છું છતાં તમે કેટલું ખમી રહો છો! સિસકારોય કરતાં નથી! બીજું હોય તો ચીસેચીસ પાડે હો, એવું છે આ લગ્યાનું ફરદ!’

આવું ખોસતાં ખોસતાં દાકતરસાહેબે મારી દાઝ્યાની જગ્યાએથી તમામ ખરાબ ચામડીને ચીપિયા વતી ઉપાડી કાતર વતી કાઢી નાખી. પછી મલમ લગાડ્યો: મને વેદના તો ધણી થતી હતી, પણ દાકતરના સુવાળા શબ્દોએ મારામાં દિંમત પણ વધુ જાગત કરી નાખી. ‘બસ બહેન, હવે તમે જઈ શકો છો.’ દાકતરે કહ્યું. ‘કાલે પાછાં આવજો.’

તોપણ હું બિભી રહી.

‘કેમ, કાંઈ બીજું કહેવું છે?’

મેં ચોરની પેઠે ચોગર જોયું. અમારી ગાડીનો સાઈસ દૂર રસ્તા પર જાહેરો તેની દૃષ્ટિની પથ્થુ અને બીક લાગી.

‘કહે, આવો અહીં.’ એમ કહી દાકતર અને ઓસરીમાં લઈ ગયા. ‘કહે હવે.’

મેં કહ્યું: ‘મારા અંગના સાંધા પૂરી પડે છે. ઘણાં તેલ ચોળું છું તોયે મટતું નથી.’

‘તમે આંહી પિયર છો કે સાસરે? કેને ઘેર?’

મેં ઓળખાણ આપી અને દાકતર બોલી જઈયા: ‘કાણું તું...તારા? અરે તારા! તને આ શું થઈ ગયું?...તું તો ઓળખાતી જ નથી. તને તો મેં પાંચ વર્ષ પહેલાં દોઢલી. પછી તો ક્યાં તારા બાપા તને બહાર જ કાઢતા હતા? તું તો સાવ...’

મેં સંચાતી પેઠે ફરી વાર કહ્યું: ‘સાંધા બહુ દુઃખે છે, ઘણાં તેલ ચોળ્યાં પથ્થુ—’

નિઃશ્વાસ નાખીને દાકતરે કહ્યું: ‘તેલ ચોળ્યે ન મટે, બહેન, ન મટે એ સાંધા. એ સંધિવા નથી બા! તારો વર—’ કંઈક બોલવા જતાં દાકતર વાત ફરવી ગયા. ‘ક્યાં છો તારો વર? એકવાર એને લઈને આવજો અપોર-વેળાએ.’

સાઈસ આવ્યો: ‘ચલો ને હવે! મોકુ’ થાય છે. મારે હજી ગાડીને બીજી વરધીમાં લઈ જવી છે, દલ્લા શેઠને ઘેર વરધાડામાં. મોટાભાઈ ખીલે બજારો.’

જતાં જતાં મેં મારી પાછળ એક જોડા નિઃશ્વાસ સાંભળ્યો. દાકતરનો એ નિઃશ્વાસ દરરી-ઓનાં એક પછી એક નામ પોકારનાર કમ્પાઉન્ડરના બુલ્ડે સાદમાં ઘટાઈ ગયો. મેં ગાડીમાં ચડતાં ચડતાં પાછળ જોયું. દાકતર હજી ઓસરીમાં જોવા હતા. દરદીઓ એના મોં સામે તાકીને કશુંક કૌતુક થયું હોય તેમ જોતાં હતાં.

આ રીતે ગાડીમાં બેસીને હું બરાબર એ જ ટેકાણે નીકળી કે જ્યાંથી મેં નાનકડી તારાએ આ ધોડાનું ને ચાર વડુઓનું સદ્ભાગ્ય વારે વારે જોયું હતું—અપ્યું હતું. આજ અત્યારે ફરી વાર જણે મારો છવ મારો ખોળામાંથી હવાંગ મારીને એ ઓઠા ઉપર બેસી ગયો. ફક્ત અધિયો ને ચોળી પહેરેલ નાની તારા એ પશ્ચર ઉપર નવકુંકરીના લીટા કાઢવા લાગી; ને નાની તારા એ મોટી તારાને પૂછવા લાગી: ‘મોટી તારા! તારાં કાણી લગીનાં ધરણાં કેમ હવે લખડી પડ્યાં છે! તારી અપોયપ બંગડીઓ કાં જોતરી ગઈ? તારા બાલુબંધની સાંકળી બે તમ્મ નેટલી કેમ બાંધી લેવી પડી? મોટી તારા! ધૂમટી ચોલ.’

હું—નાની તારા—જણે કે ચીમે પાડતી રહી ને મોટી તારાને હાઈ ગાડીવાળો કોઈ ચોરની પેઠે નાહો. ધોડાની પીઠ પર ચણચણતા એ ફૂમચીના પ્રત્યેક ધાગે જાણે મારા બરડામાં ફેરડે ફાટતો હતો.

‘દાકતરને તો ખીજો ધધે નથી.’ મારા ખતિએ મારી તે દિવસની વાત સાંભળીને ક્યવાબે સ્વરે કહ્યું. ‘હરકોઈ ઈલાજે ટ્રેક્ટિસ અલાવવી છે. ઇન્કેક્શને મારવાં છે મોટા ધરની બેરીઓને. આપણે એ ધધે નથી અચું.’

મારી સંગાથે એ આવ્યા નહિ. બીજી વાર હું દાકતર કને ગઈ ત્યારે દાકતર મારા ધરની અનિચ્છા પારખી ગયા. કહે કે : ‘કંઈ નહિ. કંઈ ખાસ જરૂર નહોતી. બી શકે તો આટલું કરજો. પ્રસવ થાય કે તરત જ બાળકની આંખોને તમારા કોઈ સમજદાર વૈદ્ય-દાકતરને હાથે ધોવાવાની અંદર હવા નખાવી દેજો. ગરુલત કરશે નહિ, નહિ તો બાળકનો ભવ બગડશે, બહેન.’

આવી ભલામણનો અર્થ મારાથી કશો જ સમજાયો નહિ. મેં કહી એવું સાંભળ્યું કે બપુયું નહોતું. મને વહેમ પેદા કે દાકતરને ‘વિઝિટ’ જોતી હશે. મેં કાંઈ ને કહ્યું નહિ.

૬

તે દિવસે રાતે બે બાજે મારા સસરા પ્રતાપરાય શેઠની એ આવેશાન હવેલીના એક છવાડા ને અધારિયા ઝોરડામાં હું અધ્યાન ગુમાવીને સૂતી હતી. મારી આંખો ફરી રહી હતી. મારા શરીરને એકસામટા સો કાળા નાગ જાણે ભરડો લેતા હતા. ગીધડાં મારા પેટમાંથી જાણે જીવતા બોલ્યા તોડી તોડી ખાતાં હતાં. હું બૂચો પાકતી હતી કે : ‘મારા દાકતરકાકાને કોઈ બોલાવો ! કોઈ મારા દાકતરકાકાને કહો કે તારા મરે છે.’

‘હવે પડી રે’ને છાનીમાની !’ કહીને બે સુચાણીઓ મને જગાવીને ખાટલે ચડી બેઠી હતી.

મારા વર ઝોસરીમાં ઊભા હતા. મારી ઝીસો એને કપાવી રહી હતી. એના શબ્દોમાં તે રાતે પહેલવહેલી ચીકારા હતી : ‘જીવીયા ! દાકતરની જરૂર છે ?’

‘અરે બાપા, એ તો પહેલી સુવાવડમાં એમ જ હોય, તમેય શું આવાં ગાંડાં કાઢા છો ?’

બાર કલાક બેસી રહી. કહે છે કે વારે વારે મારે એંચે શીશુ આવી જતાં હતાં.

આખરે થાકીને મારા વરે દાકતરકાકાને તો નહિ, પણ એક બેજસેઝિયા માનવાળા વૈદ્ય-દાકતરને તોડાવ્યા. એની શી ઝોલ્લી હતી.

હું જ્યારે પ્રથમપહેલી શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે મારે કાને મારી જણેલી દીકરીની કાળી ઝીસો સીસાના ઝોગાજેલ રસ જેવી રેડાતી હતી. મેં બોલવા ધણી મહેનત કરી : ‘દાકતરકાકાએ કહ્યું છે, એની આંખો તપાસો ને ધુઓ.’ પણ અવાજ નીકળ્યો જ નહિ.

માર કલાકની અણબજા ઝીસો પડી બાળકનો થાકેલો કંઈ વચ્ચે વચ્ચે અટકી પડ્યા લાગ્યો. એને મારી પાસે ધવાવવા લાગ્યાં.

આ મારી દીકરી ! માડું પહેલું બાળક ! માડું ફૂલ ! એની આંખો ઉપર સોજા જીવે માંસના લોચા થઈ ગયા હતા. આંખો રહી જ ક્યાં હતી ? માંસના એ લોચાઓનાં કાઈ અતાગ ઊંડાણે-માંથી આંસુ ઝરતાં હતાં.

‘દાકતરકાકાને બોલાવો ! આની આંખો જશે, માડું કાઈ માનો !’ મેં યીસો પાડી.

વરને પથુ રિયતિ ગંભીર બારી. દાકતરકાકા આવ્યા. પ્રથમ તો એણે દીકરીની, આંખો ઘોઈ, મીપાં નાખી, રૂના પોલ બાંધ્યા. પછી એણે વરને ખીન્ન ઓરડામાં લઈ જઈ શું કહ્યું ? અરેરે, મારા કાનને શા સાડુ ઈશ્વરે આટલા બધા સરવા કર્યા !

‘નવનીતરાય !’ કાકાએ કહ્યું. ‘આ બે જીવ તમારા રોગના ભોગ બન્યાં છે. દીકરીની આંખો ગઈ છે. ફરીથી હવે આને પ્રસવ કરવા ન પડે તો વિશેષ હત્યામાંથી બચશે. તારા અપંગ બનશે. ગાંડી બની જશે. તમારો રોગ તમે ક્યાંથી લઈ આવ્યા છો તે હું નાહું છું.’

મારા વર થીજી ગયા. ‘જરા વાર જિભા રહો, દાકતર !’ કહીને એ મેડી પર ગયા. ત્યાંથી આવીને કોણુ નજી કશુંક દાકતરને આપવા લાગ્યા. ‘કૃપા કરીને વાત અહીં જ દેખાવશો, દાકતર ?’ એટલું કરગર્યાં.

દાકતરકાકાને અવાજ નીકળ્યો : ‘એક હળરે આપો તોપણુ જૌમેટ છે મારે, તારા મારી પુત્રી છે, પથુ વાત દેખાવવી તો તમારા હાથમાં છે. ફરી વાર તારાના દેહની આ કમખખતી કરશે તો હું શેરીએ શેરીએ ચીસ પાડીશ.’

દાકતરકાકા ગયા. મારી નાની સરજને એની દવાથી પીડા સખી છે, પથુ આંખનાં રત્નો ફૂટી ગયાં તે હવે પાછાં નથી આવવાનાં.

આ સતી મારી સરજ. માડું મો એ એના હાથ ફેરવીને નિહાળે છે-નજી એની આંગળી-એને ટેરવે ટેરવે નેત્રો ફૂટ્યાં છે. એ સુંનાળાં ટેરવાંના સ્પર્શની ગેળી બાપામાં મને વાતો સંભળાવે છે. આંખો પિનાતી મારી સરજ એનાં ટેરવાંને સ્પર્શે મારા ગાલ પર, રત્નો ને પેટ ઉપર જે સંગીત બગલે છે તેની તોલે કયા ગવિયાની રામિણી, કઈ દિલરુબાના સર, કયા કૃષ્ણની અંસરી આવી શકે ? મારા ચાનેશ્વાની ડીંટડી મોંમાં લઈને એ બ્યારે ચૂસતી ત્યારે મને એવું લાગે છે જવટાંની એ મારા અંતરમાં કંઈક ઠાલવતી હતી.

-અને લોકો વાતો કરતાં કે : ‘બાઈ, સાસરિયાનાં પુણ્ય મોટાં તે માદીકરી બેઠી રહ્યા થઈ. એણે બચાડાં બેઠાં તો પાપ કરતાં પાપુ’ વાળી નહિ બેસું હોય, પથુ ખોરડાનાં પુણ્ય આડાં આથ દેવા આવ્યાં.’

‘જુઓને બાઈ !’ ખીન્નએ ઉમેર્યું. ‘જેઠ તરત જ નીમ લીધું કે વહુને છૂટકો ન થાય

યાં લગી આ નહિ પીઠ. જોશીએ કુળદેવની આખડી રાખી છે કે જ્યાં લગી બાળકોને પગે ચલાડવા નહિ આવું ત્યાં લગી અડદ નહિ ખાઉં.’

‘ગલદાંબુડાંનાં પુણ્ય : તેમાં આ બધાં ઉમેરાણાં ને, બાપા ! તમે લાગ્યશાળી છો વહુ કે. આવું સાસરિયું પામ્યાં !’

આ બધા બોલ હું સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહેતી.

આજે જ સવારે જન્મતાં જન્મતાં જેઠે વરને પુણ્યખખર આપ્યા કે ‘ધોડો તો વળગાડું છું’ વિઠ્ઠલ ગાડીવાળાને, રૂ. ૧૦૦માં શ્રીકથો. ધોડાની એબો એણે ઝાપાએ પારખી નહિ !’

‘ઠીક થયું, મોટાભાઈ !’ મારા વર આનંદ પામ્યા. ‘રહેઠાનના ફેરા કરવાને જ લામક છે આ હરામી ! હમણાં હમણાં બહુ હંતો’તો. પાધરોદાર ચર્ધ જશે !’

‘વિઠ્ઠો આવે ત્યારે છાડી દેજો, પણ સરક નથી દેવાની. બોલી કરી છે કે સરક તો એણે એની જ લાવવી.’

બાકાત ગાડીવાળો વિઠ્ઠલ બપોરે ધોડાને છાડીને દોરી ગયો.

જોશીએ કહ્યું : ‘અપશુકનિયાળ હતો મૂંઝો. છોકરી આંધળી ચર્ધ, વેપારમાં ખોટ ગઈ, ઘરમાં કાઈ માંડું’ મટે નહિ—આ ધોડાનાં પગલાં અમાં ત્યારથી ઘરમાં જંપ નથી.’

હું મેડી ઉપર ચાલી ગઈ. આંધળી સરજને કેડયે લઈને બારીમાં બેઠી રહી. ધોડો દેખાયો ત્યાં સુધી તાકી રહી. મારી આંખો ખળખળ પડી. વિચાર આવ્યો : ‘ધોડાની માફક માણસને શા સાડુ નહિ કાઢી નાખતાં હોય ? ધોડો તો નસીબદાર ચર્ધ ગયો, પણ આવું નસીબ માનવીને કોં નહિ ?’

તે વખતે છાપાંતો ફેરિયો રસિકલાલ મોટી ડફિ. લરવો ચાલ્યો આવવો હતો. ધડીઘર તો મને એમ જ થયું કે મને પણ કાઢી નાખી હશે ને મને દોરી જવા માટે જ રસિક આવ્યો હતો.

‘હાય ! છાપું ફેંકીને એ તો ચાલ્યો ગયો. મારી આંખો એના પગની પથ્થર—શી પિંડી—એને મોંટી પડીને ટંગાતી ટંગાતી ક્યાં લગી ચાલી ગઈ !’

બદમાશ

અ ગમાડીનાં પૈડાંએ પહેલું ચક્કર ફરી લીધું હતું. રામલાલભાઈ એ બારણું ખોલી પત્નીને છેલ્લા ડબ્બામાં હડસેલી તેટલામાં તો પૈડાં યુનવા લાગ્યાં. ત્રણ બાળકોને તેમ જ ટુંકપોટલાંને તો રામલાલે બારીમાંથી જ અંદર ફગાવ્યાં. રુક્મિણીએ એ પછગટમાંથી ભી પેટી તથા બાબો સંભાળ્યાં નહિ ત્યાં તો ટ્રેન સ્ટેશન-ચાડીને વટાવી ગઈ.

ખાલી પડેલા પ્લેટફોર્મ પર જે કોઈ આ દશ્યના સાક્ષીઓ હતા તેમણે રામલાલના માથા પર તડાપીટ વરસાવી :

‘સા’બયોકના પોરિયા થઈ ગયા બધા ! પંકચુઅસ ટાઈમ પરજ આવનાર !’

‘ને પછી જૈરુ’ કોને ભળાવે છે તેનોય વિચાર ન કરે !’

આ વાક્યે રામલાલને ચમકાવ્યો—ડબ્બામાં કોણુ હતું ? પોતે કોને ભલામણ કરી હતી ? ચાલ્લાસતને નિચોવી જોઈ.

એના નાકને દેશી બીડીના ઝોટેઝોટ ધુમાડાની દુર્ગંધ યાદ આવી. એના કાન પર આક-દસ ઘોઘરા અવાજોમાંથી ગલીય વાક્યોના ટુકડા અફળાયા. એની આંખોએ તો સ્પષ્ટ કોઈ ચહેરો પકડ્યો જ નહોતો. માત્ર જે અસ્પષ્ટ આકારો આંખો સામે ધૂમતા હતા તેમાં કાળી ટોપી, કાળી દાઢી, કાળી લૂંગી લગેરેની કાળાશ જ વધુ જોર કરી મન પર એક કાળી ચિંતાનું વાદળ રચતી હતી. ફાટકમાંથી બહાર નીકળતાં એક ભણીતા યૃહસ્થે રામલાલને ડબ્બું :

‘કોણુ...સંગાય કોણુ હતો, રામલાલભાઈ ?’

‘સંગાય તો કોઈ જ ન મળ્યો.’

‘ત્યારે તમે એ કોને કહેતા’તા કે, ભાઈ, આ બચ્ચાનું ધ્યાન રાખજો !’

‘મે’ કજુ ખરું, પણ કોને કશું તેણું તો મનેય જાન નથી’

‘આટલી હતાવળ નહોતી કરવી. કાલે મોકલવા’તાં.’

‘હવે મને પસ્તાવો થાય છે.’

‘કાણુ જાણે, આપણા લોકો આગગાડીને દેખીને ભૂરાટા જ થાય છે, ભૂરાટા !’

‘ભૂરાટા’ શબ્દ રામલાલની છાતી સોંસરો ગયો. એ કાઠિયાવાડી ગયોદ્ધામાંથી છૂટેલ શબ્દમાં રામલાલના આ આચરણનું આબેહૂબ ચિત્ર હતું. લાલ લૂગડું દેખીને ગોધો વકરે, જોડને ભાળીને બેંસ વીકરે, મિલમણિકને જેતાં આગકાલનો મચૂર-નેતા ચમકે, તેમ જ રામલાલ રેલગાડીના ગાર્ડ-ડ્રાનું લાલ ક્ષાનસ ચક્ષાચમાન થયું. જોઈ પાગલ બની ગયો કે કીકાને અને કીકાની બાને છવતાં વહાલમોપાં સ્વજનો બેખે વીસરી જઈ સામાનનાં નિખાણ પોટકાં સમજી લીધાં. અરે રામ ! માણસ પોટકાંને પણ કોઈક ગણીતા અથવા ભરોસાપાત્ર સચવારા જોગ જ રવાના કરે. એકવાર દેશમાં કાચી હાકુસનો કરડિયો મોકલવો હતો ત્યારે પોતાના એક સંબંધીની જોડે મોકલવાનોય વિશ્વાસ નહોતો કર્યો રામલાલે, કંમકે એ સંબંધી રસ્તામાંથી કચુંબર કરવાય એકાદ કાચી કેરી કાઢી લેશે એવો એને અદેશ થયેલો, તો પછી આજ આ પોતે શું કરી બેઠો ?

બીજો એક માણસ રામલાલને કાનમાં વાત કહી ગયો. વાત કહેતાં કહેતાં એ કહેતાંની આંખો ચારે બાજુ જોતી હતી-જાણે કે રખેને કોઈક આ સ્ટેશનની દીવાલોના અથવા લાદીના પથ્થરો જોયા કરીને છૂરી હુલાવવા નીકળી પડવાનો હોય !

તેણે વાત કહી તે આ હતી :

‘શેઠ, એ ડબ્બામાં અમદાવાદ શહેરના બદમાશોનો સરહાર અલારખો બેઠો’તો ને બીજા આઠ-દસ એના લંગેડીગંજેડી ગળાકાકુ સાથીઓ હતા. હું ત્યાં જ બેઠેલો હતો. બેગી એક રાંડ હતી. તમામ મળીને રાંડી કહા કરતા’તા. એ રાંડને બધા ધકાવી ધકાવી અલારખાને માથે નાખતા’તા. એ બધી એટાઓ મેં નજરોનજર ભાળી. ત્રીસ પાસિન્જરોનો ડબ્બો છતાં એમાં દસ ઉપર અગિયારસું કોઈ પાસિન્જર નહોતું બેઠું. ગોઠાં જોઈ જોઈ ને જ તમામ લોકો આગલા ડબ્બાઓમાં જઈ બસાયાં. શેઠ, તમે તમારાં બાલ-બચ્ચાને વાધવરૂની વચ્ચે દેખાવેખીને કયાં ફેંક્યાં ?’

રામલાલ તો થીજી જ ગયો. પેલાએ ફરી એકવાર ચોમેર નજર ખેંચી ખેંચી ચહેરા આડે હાથનો પડો કયો ને કહેવાતું હતું તે પૂડું કહ્યું : ‘શેઠ, આઠે પંદરે દાંડે અલારખિયો આંડીના ફેરા મારે છે. એના ફેરા શરૂ થયા પછી રેલગાડીના ડબ્બાઓમાંથી પાંચ વાર તો ખૂનતી લાશે. હાથ આવી ને આ શહેરમાં સાતેક લૂટેા ચર્ધ. આ કાળાં કામોનો કરનાર કોણુ તે તો સહુ કોઈ જાણે છે. પોલીસ શું નથી જાણતી જોગ તમે કહો છો ? હું કહું છું કે પોલીસ ચોક્કસ જાણે છે, પણ પોલીસને અલારખાએ ગળા લગી ધરવી નાખ્યા છે. હવે શું કહો છો, મારા સાહેબ ! એ તો કેના બાપની યુજરાત જેવું છે !’ સરકારના રાજમાં ઢેક મારે ધેકે : દેવ ગિયા હું’ગરે ને પીર ગિયા મહે’ વાળી વાત ચર્ધ છે. વરણાવરણી બઘ્ટ ચર્ધ મર્ધ. મોંધીએ જૂડું કરી નાખ્યું. આમાં શું રાખ સવરાજ મળવાતું હતું ? સારા પ્રતાપ માનો અંગરેજ રાજના—’

આવું તો બહુબહુ તત્વદર્શન ઠાલવી છઈ પોતાના હૃદયનો બિરો હળવો કરવાની એ આસા-
મીને તકપાપડ હતી; પરંતુ જ્યારે એ આસામીએ જોયું કે રામલાલનું તો ધ્યાન જ બીજે કોઈ
સ્થળે યુગ થયું છે, ત્યારે પછી એ ત્યાંથી ખસ્યો. ખસીને દૂર જઈ એક બીજા માથુસ સા-
કશીક વાત કરવા લાગ્યો. એક વચ્ચે ઠકા ચાલતી હતી. એક રામલાલની સામે હાથની એવી ચેષ્ટા
કરતા હતા કે જે ચેષ્ટાનો દૂરથી જોનારાને ‘મીઠા વિનાનો લાગે છે’ એવો કંઈક અર્થ બાંધ બેસે.

રામલાલને તારઓદિસ પર જવું હતું. તારઓદિસ પોતાની સામે જ હતી. આંધળાથ
વાંચી શકે એવા અક્ષરો-‘તારઓદિસ’ વીજળીના તેજ-સળગી રહ્યા હતા, છતાં રામલાલ એટલો
શુભશાન હતો કે એને બાળુમાંથી જતા માથુસને પૂછવું પડ્યું.

તારનું કારમ મેળવીને એ અંદર સફેદો બેસારવા લાગ્યો. ગાડી અત્યારે ક્યાં હશે તેની પૂછ-
પરછ કરી જોઈ. સંભવિત સ્ટેશનના માર્ગ પર તાર લખ્યો. ઝોળમાં ઝોળી શબ્દ-સંખ્યા
ખનાવી નવ આનામાં પતી નાથ છે એવું જણાતાં પોતાની અક્ષયમંદી પર આફરીન અનુભવ્યું.
તાર બારી પર મૂકી બાધો એક રૂપિયા સેરવ્યો.

‘બીજા બે રૂપિયા.’ તાર-માસ્તરે જરાક ડોકું જીચું કરી પાછું કંઈક લખતાં લખતાં ટૂંકી
માગણી કરી.

‘શાનો ?’ રામલાલ સહેજ તપ્યો. ‘અનુપયા જાણીને શું...’

‘એકસેસ માન્.’ તાર-માસ્તરે જવાબ આપ્યો.

‘શાનો ?’

‘દોઈટ્ટી, પ્લેસ સનડે.’

રામલાલને જાણે કોઈએ ગાડી નિદ્રામાંથી ઢંઢોળ્યો. ત્રણ રૂપિયા ? ત્રણ રૂપિયાની રકમ એણે
ખાનગી તારમાં અવતાર ધરીને ખરચી નહોતી. ખરેખર શું ત્રણ રૂપિયા ખરચવા જેવું સંકેત
જીભું થયું છે ? શું મારી પત્ની પોતાની જાણે જ અક્ષય મલાવી ગયો બહોલી નહિ નાખે ? શું
મારા આટલાં વર્ષોના સહવાસ પછી પણ એનામાં અક્ષય નહિ વધી હોય ? કોણ જાણે ! મેં
છે. કીમી બુદ્ધિ હમેશાં પાનીએ જ હોય છે. જૂલ ખાઈ બેસશે. પણ શું એ કંઈ વિપતિ પડતાં
સાંકળ નહિ બેઠી રહે ? એ બેઠી હશે ત્યાંથી સાંકળ તો નક્કર જ હશે ને ? પણ સાંકળ ચાલ
હાલતમાં હશે ને અંધારે રામ ! આ મોમાસામાં સાંકળ કદાચ જામ થઈ ગઈ હશે તો ? અમ-
સ્થાય આ રેલવેવાળાઓ સંકટ-સાંકળને ક્યાં ચાલુ સ્થિતિમાં રાખે છે ? પણ...તો પછી શું એ
મીસ નહિ પાડી શકે ? શું કોડો ચીસ નહિ પાડે ? પેલા ઝાડ અજારખાનો પંખે એના મોતિ
જવાની રાખશે તો ?

આવી વિચાર-પરંપરા વહેતી થઈ હતી તેમાં તાર-માસ્તરે પેન્સે રૂપિયા તથા તારનું પના-બહાર હડસેલીને લાંગ પાડ્યો. વિરોધમાં ઉમેર્યું: 'શેઠ, વિચાર કરીને સવારે જ આવજો. તાર થઈ જશે.'

રામલાલને પોતાની ગત પ્રત્યે તે જ પળે જાડો તિરસ્કાર ઊપજ્યો. એની કદપનાએ અને ગતના અધિકારમાં અસહાયતાની સીમે પશુ ન પાડી શકે તેની સ્થિતિ વચ્ચે ચૂંથાતી દીડી. 'નાનું' બાળક તો જાણે કે હડકીને ક્યારનું ફાટી પડ્યું હશે!

'ઓ મારા પ્રભુ! મૌન લોકના નાથ! ગુડગામી!' એવી પ્રાર્થના એના નિઃશ્વાસમાંથી ચારણ પામી. એણે તારનું કામગિયું પાછું બારીમાં સેરવી પાંચ રૂપિયાની નોટ નાખી.

'રિખાય પ્રીયેઈ?' તાર-માસ્તરે પોતાની પરિભ્રમણમાં જ ટૂંકો પ્રશ્ન કર્યો. દરેક મનુષ્ય તાના ધંધાની ભાષાને જ પ્રથમ શ્રદ્ધા આપે છે ને મનજી દ્યે છે કે જીભ સહજે એની ભાષા શીખી ને જ રહી.

'હે જી?...એ...ના...હા જી, હા જી, રિખાય મંગાવી આપો.' રામલાલ માંડ માંડ લી શક્યો.

જાણે કે રામલાલના હૃદયમાં એક ગળગી ગોઠવાયેલી હતી. એ ગળગી હતી બવલાડુ ડહા-છતી: પોતાના હરેક વિચારને પોતે એ ગળગીએ માન્યા પછી જ અમલમાં મૂકતો.

તાર-માસ્તરે આઠ બાના પોતાના ગજવામાં સેરવીને થોડાક પૈસા પાછા ફેંક્યા. તે પછી થી ધણી વિધિક્રિયાઓ બાદ તાર જ્યારે યંત્ર પર ખટખટવા લાગ્યો ત્યારે રામલાલને હિંમત માવી. એ પ્રત્યેક ખખટાટમાંથી એની કદપનાના કાન પર પોલીસનાં કદમો સંભળાયાં, હાથકડીના ડંકાર થઈ જ્યાં, અક્ષરખિયા બદલાશને કાંડે એ કડીને બીકતી ચાવીના કિચૂડાટ જાહેરા.

જવાબનું પતાકડું કવરમાં બીડીને જ્યારે તારવાળાએ રામલાલને આપ્યું ત્યારે એને એક જ ક્ષણ શાતા વળી ગઈ! ફાડીને વાંચે ત્યાં આટલું જ લખેલું:

'ગાડી પાંચ મિનિટ પહેલાં જ ફૂટી ગઈ છે.'

પશુ પૈસા ખરચવાની હિંમત હારી જઈ રામલાલે ધ્રિરેને જ આધાર લીધો. એ છેક પુરા-તન યુગનો માણસ હોત તો કુદરેતરને કશીક માનતા માની લેત, ને છેક અર્વાચીન જમાનાનો હોત તો પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ અજમાવત; પણ વચલી દશામાં લટકતો હોવાથી ઘેર પહોંચ્યો ને પલંગમાં પડ્યો ત્યારે એની યોગ્ય ભવના આકરો ભમવા લાગ્યા.

નીંદ નહોતી પણ મગજ ચાકી લોથ થઈ ગયું હતું, જ્ઞાનતંત્રીએ ઉગ્ર બન્યા હતા, ને ન સ્મૃતિ કે ન સ્વપ્ન, પણ અનનેની ત્રિધાવટ યી તીપજે એક ભવકથાએ એને પસીને રૈગ્રેય કર્યો હતો.

એને એવો ભાસ થયો કે પોતે જ માણસને 'મારાં બાલ્યવચ્ચાને સંભાળજો' એવું કહ્યું હતું તે માણસનો પોતાને અગાઉ એકવાર ક્યાંઈક બેઠો થયો હતો.

ક્યાં થયો હશે ?

હા, હા, યાદ આવ્યું. રેલગાડીની જ એક મુસાફરીમાં...ઝાચિંતાનો એક રાતે એ અમારા નાના ખાનામાં આવી ચડ્યો. એનું મોં ભયાનક હતું, છતાં એણે મારી સામે હાથ જોડેલા કે, 'ભાઈસાગર, થોડી વાર છિપાવા આપો. એકરાર કરું છું કે મારી પાસે ચાર અરીછુના ગોઠા છે ને મારી પાછળ પોલીસ છે.'

આ કાલાવાલાના જવાબમાં પોતે કહ્યું હતું કે : 'નહિ નહિ, બદમાશ ! યહાં નહિ; નિકસ જાઓ યહાંસે !'

એ મારી પત્ની રક્ષિત્વણી સામે ફરીને કરબચાં હતો કે : 'તું મેરી અમ્મા ! મુઝે છીપને દે !' પત્નીએ કહેલું કે : 'છોને બેઠો !' મેં પત્નીને ઝાડી નાખી 'પોલીસ પોલીસની ખૂબ પાડેલી. પોલીસે આવીને એને પકડ્યો હતો. મને અદાલતમાં શાખાશી અળી હતી ને એ બદમાશને ત્રણ વર્ષની રીપ અળી ત્યારે મારી સામે જોઈ એણે શપથ લીધા હતા કે : 'રામસાલ, છૂટ્યા પછી તને જોઈ સદેશ !'

એ જ એ માણસ, એણે મારી પત્નીને પૂછપરછ કરી—વંર વાગ્યું—ખૂન પીધું—હાથ ! ઝાચ ! રામસાલ પોતાના ઝાપકારાથી જ જાગી ઊઠ્યો.

૨

પ્રભાત આખરે પડવાનું તો હતું જ-તે પડ્યું. ફસેક વાગ્યે રામસાલને પોતાના સાળાને તાર મળ્યો કે બધાં ઘણા જ મુખરૂપ પહેાંચી ગયાં છે. ત્રીજે દિવસે પત્નીનો સાંગો કામળ આવ્યો. રામસાલને અચંબો થયો : રુક્ષિમણીએ કોઈ વાર આટલી ઝડપે પહેાંચ્યો કામળ નહોતો લખ્યો.

કામળ એક ઝોપડું લયેલી અલુપડ ઝીની બાપામાં હતો. ચરખાત 'વહાલા, ' અથવા 'મારા વહાલા ' અથવા 'મારા પ્રાણપ્રિય વહાલા સ્વામીનાથ' જેવા કોઈ સંબોધન વડે ન થતા રીધેલીથી વેપારી દેલીએ મુદાની વાત વડે જ થઈ હતી. એથી ફરીને એ પત્ર એન્જિનથી રોજતી જૂની આગગાડીને બદલે વચર એન્જિનની વીગળિક ટ્રેન જેવા ખાડો ને બેઠાળ લામગી હતો. આ રહ્યો એ કામળ. એમાં ફક્ત વિરામચિહ્નો અમારાં કરેલાં છે.

'તમને તે કાંઈ વિચાર થયો ? મેં કહ્યું કહ્યું કે મને ભણા થઈ ને પાણીનો એક કે ને અપાવો, પિત્તળનો નહિ ને મારીનો અપાવો, પણ તમે તો એકના ને ન થયા. કહ્યું કે ટેકને ટેકને પાણી મળે છે તો છોટાથી કેમ ન ચામે ? ફીક દ્યો, તમારો મોલ રિયો. રસ્તે પાણીની વપન પડી. છોકરાં નાનાં, રાડગો ખાડે, બેળા હના તેમણે ખાવાનું 'મોખામુ' ટિંકુનું અપાવ્યું.'

છાકરાં પાણી પાણી કરે ને ટેચને ટેચને એ ભાઈ દોડીદોડી પાણી આપી આપે. મને તો કાંઈ પૂછે-કરે નહિ, પણ જોડેનાને કહે : ‘કયા કરે કે ઈસકા ધણીએ અમકું જોડ્યા, ઈસકું ધ્યાન રખજો !’

‘ને, ને ને પચાસ વાર એણે આનું આ વચન ગોખ્યું હતું. ‘ઈસકા ધણીને અમકું કયા હે કે ઈસકા ધ્યાન રખજો !’

‘ખેલતો જય ને શું રાજ થાય !

‘હવે ગાંડીને વાત કરું છું. ગાંડી ઊપડ્યા પછી તરત જ એણે પેલી બાઈ ને પોતાના...મૃતું શરમ આપે છે...ખેળામાંથી ઉતારી મૂકી કહ્યું કે ચોડી છેડી બેસ. બેળા હતા તેમને તમામને કહ્યું કે : ‘ખિત્તખિત્ત હસવું બંધ કરે ને બીડીના ધુમાડા ઓ બાળુ મત કાઢો, કેમકે ઈસકા ધણી અમકું ખેલ ગયા કે ઈસકું ધ્યાન રખજો.’

‘પછી બધા ધીરે ધીરે વાતો કરતા હતા. પછી તો ધણીખરા જીંઘી મયા. પણ એ ભાઈ કે કે, ‘અમ ને બંધું. ઈસકા ધની અમકું કહે મિયા કે...’ વગેરે.

‘એ ખેડો જ રહ્યો. મને તો કાંઈ ફાળ ને ફડો, કાંઈ ફાળ ને ફડો ! કોણ જાણે શા કારણે જાગતો હશે ! મને કહે કે, ‘અગા, તમ મુઠ્ઠા બંધ, પણ હું શે સુખે સુઝું ? જોડેખોડું સતી. બળથી રુવે, રુવે, બીની બી રુવે. એ ભાઈ જાણે. મને કહે કે : ‘અમા કપડા દે.’ મેં ‘ધાધું’ કે લૂંટવા આપ્યો છે. મેં હાથ જોડીને રોતરોતે કહ્યું : ‘ભાઈ, વીરા આ બધું ય લઈ જા. ફક્ત મારા શરીરને અડધાશ મા, ને મારાં ત્રણ છાકરાંને ઝાલીશ મા.’ હું તો જ્યારવા મંડી ડોકના દાગીના. એ તો જોભો જોભો હાંત કાઢે. ચોડિયાનું ‘ખોધું’ ચોટકામાં ખોસેલું તે એણે પોતાની જાણે જ ખેંચી લીધું. પોતાની કને દોરી હતી. ડાનાં પાટિયાં જોડે ધોડિયું બાંધ્યું. બળથીને અંદર સુવાડી, છેડે ખેડો ખેડો હોચોલ્યા કરે, ને એની પકાણી બોલીમાં કોણ જાણે શાયે હાલાં માય ! મને થયું કે જો તો ખરી મોઈ ! તાલ છે ને એક તો હસવું ને બીજી હાથ આ લાડીમુછોનો પશી, સાત હાથનો જોએ ખલીમ, કોણ જાણે ક્યાંથી આવડીના જેવો કંઠ કાઢીને ગાય છે ! માતોગાતો એ તો મંડયો રોવા આંસુમાં તો ચોંધારાં ચાખ્યાં જાય. ખૂબ રોધને મનમાં મનમાં ખેલતો જય કે : ‘બીબી-બન્ધ્યા કીધર ! તુ કીધર ! અમ કીધર !’

‘બળથીયે શંક કેવી ! હું રોજ મારી પીડીને ઉઘાડું, ને આંઈ તો આને હોચોલ્યે થોડી બઈ અરેરેરે ! તમે કોઈ દાંડો મારી બળથીને હોચોળી છે ? કોઈ દાંડો હાલાંતો એક રાગડોય કાઢ્યો છે ? તમે તો હું જ્યારે પીનવું ત્યારે બસ એમ જ કહીને બોલા રહો કે એ માતું કામ નહિ, હું મરદ છું. જોજો મરદ જોયા ન હોય તો !

‘હીક, મૂકો એ વાત એમ કરતાં તો રાતના ત્રણક વાગ્યા હશે એક જગશન આવ્યું. અમારા ડાનાની સાચોસાચ બળથેલીઓ ને બિસ્તરાનો એક હમવો લઈ વીસેક ખાખી દરેસવાળી

આવી જિભા. પ્રથમ તો એ બાઈ બેઠા હતા તે ખાના ઉપર ગયા. પથ્થુ જઈને તરત પાછા ફર્યા. મારા ખાના ઉપર આવીને કહે કે: 'બાઈ, આ ખાનું' તમારે ખાલી કરવું પડશે.'

‘મે’ કહ્યું: ‘શા માટે?’

‘એ કહે: ‘ખબર નથી? લોકસેવકની સવારી જમ્ય છે.’

‘હું’ સમજી ન શકી. મેં પૂછ્યું: ‘તમે સરકારવાળા છો?’

‘એ લોકો હતા. કહે કે ‘હા, હા, આજની નહિ પણ આવતીકાલની સરકારવાળા. આમે,

જિતરો, તમને બાલુના ડાઆમાં બેસારી દઈએ.’

‘મે’ દીન બનીને કહ્યું: ‘બાઈ, મારાં નાનાં છોકરાં જીંધી ગયાં છે. મારી કને ઝાઝો સામાન છે.’

‘એ કહે: ‘શરમ છે, બાઈ, લોકસેવકને ચરણે જ્યારે ખીજી બીજા દરદાગીના ને હીરામોતીના હાર દાવે છે, ત્યારે તમે એક ખાનું ખાલી નથી કરી શકતાં? તમને એટલુંય નથી થતું કે લોકસેવકને ત્રીજા વર્ગના ડાઆમાં જ બેસવાનું’ મત છે? અરે, તમને પેલી ‘બ્રહ્મ બિક્ષા’વાળી કથા નથી યાદ?’

‘હું’ તો કશું સમજી નહિ. મારાથી બોલાઈ ગયું કે. ‘શ્રુવા તમારા લોકસેવક! જીવ શી આવે છે?’

‘મારા મોંમાંથી કવેણુ તો નીકળી ગયું’, પથ્થુ સાંભળીને પેલા કહે કે ક્યાં જઈયા! દૂકામાં મારા માથે માછલાં ધોવા મંડ્યા ને મારાં પોટલાં જિંચકી બાલુમાં કાઢવા ઉપર ચડ્યા. હું ‘એ બાઈસા’બ!’ એટલું કહું ત્યાં તો મારેના ખાનામાંથી પેલો જઈયો. ઉપર ચડેલા પીળા દરેસ-વાળાની બોચી ઝાલી, ઝાલીને આંખો ફાટી, એટલું જ બોલ્યો કે: ‘હંસિકા ધનીએ અમકું’ કાઢે કે હંસિકા ધ્યાન રખના, બાલુમ?’

‘પેલા બધાની તો આંખો જ ફાટી રહી, ને પેલો બોચીએથી ઝાલેલો તો વાદીના હાથમાં જમ ચંદનથી ટટણે એમ ટટણી રિયો. પછી કોની અગરૂર કે મારા ખાનામાં ચડે? પેલો ને મને જિતરવાનું કે તો તો ને લોકસેવક લોકસેવક કરતો તો તે જ તરત કહેવા મંડી પડ્યો કે: ‘બાઈજી! આલો ખીજી ડામે, કામી એકતાને તોડવી ન જોઈએ, આપણે મને ત્યાં સાંકડોમોકડે બરાઈ જઈયો’ પાણી તો આપણા સાચા બાઈજી છે.’

‘ને પછી કાઈકની જમ્ય બોલાવી ‘અલા હુ અકબર’ના અવાજ કર્યા ને રવાના થઈ ગયા.

‘એકલો પડીનેય પેલો તો જાણે કે પોતાના મનને કહેતો કે: ‘અમકું’ બોલા, હંસિકું’ ધ્યાન રખના! એ? અમકું’ બોલા? અમકું? શાખાચ, અમકું’ બોલા કે ધ્યાન રખને. શાખાચ!’

‘એમ લવતો લવતો એ પોતાને જ હાથે પોતાની જાતી ચાખડતો હતો. ધડીક પોતાની જાતી ચાખડે ને ધડીક પોતાની પીઠ ચાખડે. ગાંડો જ થઈ ગયો હતો એ તો.

‘સવારે હું ઊતરી ત્યારે એણે બચવાને, જેતીડાને તેમ જ ટપુડાને ઝાલીઝાલીને બચીએ બારી. માથા ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું કે: ‘સલામ ચાલેકુમ!’

‘મે’ કહ્યું: ‘ભાઈ, તમે મારી બહુ પત રાખી. મુંબઈ આવો તો અમારે ઘેર આવજો. અમારું ઘર અમુક અમુક ગલીમાં છે. ને જેતીડાના બાપનું નામ ‘ર’ સ્પષ્ટ ઉપર આવે છે,’ મારા ભાઈ ને ‘મે’ કહ્યું: ‘ભાઈ, આમને તમારા બનેગીનું પૂરું નામ તો આપો.’ મારા ભાઈ એ કહ્યું: ‘રામ-લાલ સુનીલાલ મેશરી.’ કહેતાં જ એના મન ચમક્યા. ધડીક તો એના ડાળા ફાટી રચા. પછી એ હસી પડ્યો.

‘મારા ભાઈ’એ એને આપણું સરનામું લખીને ચળરખી આપવા માંડી, પણ એણે હસીને ના પાડી. આકાશ સામે આંખળી ચીંધાડી. લખિતંગ રુપમણી.’

પત્ર વાંચીને રામલાલે વળતી જ ટપાલે એક કાગળ લખી પત્નીને તેમ જ ભાઈ ને પુછાવ્યું કે: ‘પેલી મારા સરનામાની ચળરખી તમે એને આપી નથી એની તો ખાતરી છે ને? જો એ ન આપી હોય તો એના ટુકડા કરી નાખજો, ને આપી હોય તો ધર્મના સોગંદ હૈ’ છું, મને સત્ય જણાવશો, કે જેથી હું મારા ઘર ઉપર પોલીસનો બંદોબસ્ત કરાવું.’

જવાબમાં સાળાએ બનેલીને એ ચળરખી ખીડી મોકલી. ભૂલબૂલમાં એ લગેલી ચળરખી સાળાની નોટપુકમાં જ રહી ગયેલી.

આમ છતાં રામલાલ ભોળવાઈ માફક બની જાય તેવો આદમી નહોતો. એણે પોલીસને આ બધી વાતની ખાતરી આપી દીધી.

પોલીસના અધિકારીઓએ પણ આ મામલો ગંભીર છે એવી ચેતવણી આપી રામલાલના મકાન ઉપર રામલાલને ખરેખે રાતનો આસ મોકલેલ ગોઠવી દીધો.

રુક્મિણી પિયરથી પાછી આવી ત્યારે રામલાલે એને મોટો ઠપકો આપ્યો: ‘તને કાણે મારી હતી હતી કે એ બદમાશને આપણા ઘરનું સરનામું આપ્યો!’

રુક્મિણીની આંસુભરી કીકીઓ અભારખાભાઈની કરિપત આકૃતિને બાંધે આસુના નવરાવી રહી હતી.

‘નહિતર અમારી ન્યાતમાં ક્યાં મુરંતિયાનો તોટો હતો ? રૂપાળો કંઈ જોવો તેવો હતો મારો બાહુભાઈ હે’, તમે જ કહો ને ?’ ફાઉએ મારી ગવાહી માગી.

‘એ તો તમારા મોં પરથી જ સમજી શકું છું.’ વાર્તાકારે ફાઉના વસ્ત્ર પર પોતાની દૃષ્ટિથી જાણે કે સ્પર્શ કર્યો એવું લાગતાં ફાઉ કેવી કંપી બિડી ! ફાઉના ગાલ પર મેં, શાંત સરોવર સપાટી પર પ્રથમ લહેરે લહેરાઈ જોડે તેવો મંદ મંદ યથરાટ જોયો, ને આ વાર્તાકારની ધૂંધુતામાંથી બચવા ફાઉએ મારી મદદ માગતી મૂંગી દૃષ્ટિ માંડી. મેં વાર્તાકારને કહ્યું :

‘બાહુ એનો સંગો ભાઈ નહિ, પણ ચારેક પેઢી છોટેનો માસીની દીકરીની કુઈનો દીકરો થાય.’

‘તોપણ શું થઈ ગયું ? લોહી તો એક જ ને ! હું બરાબર કંપી શકું છું બાહુભાઈની સુંદરતાને. પણ તો પછી આમ કેમ બન્યું ? એ મૂરખો હોવો જોઈએ .. સ્તો !’

‘હા, મૂરખો તો ખરો જ ને ?’ એમ કહી લાલાશ પકડતે ચહેરે ફાઉ બોલવા લાગી. ‘નહિતર વિશાખાના બાપુએ કહ્યું તે સાચું જ સમજી લઈને શીદ બધું પોતાનું જ માની બેસે !’

‘શું માની લીધું ? વિશાખાના બાપુએ શું કહ્યું ?’

‘કહ્યું કે, બાલચંદ્ર, તમે તો મારા દીકરા થયા. મેં તો દીકરી હોઈને દીકરો મેળવ્યો. મારી આ બધી સંપત્તિનો ભોગવટો કરનાર કોણ બીજો છે ? એક જ દીકરી છે, ને એ તો તમારી છે. તમારે તે હવે ટપૂશન કરવાનાં હોય ? તમારે હવે સાઈકલ ખેંચવી નહિ. બાણવાનો બધો જ ખર્ચ અહાંથી થયો. મારો બાહુભાઈ કહે કે, ન લઈ. બડો અભિમાની હતો મારો બાહુભાઈ. માઆપ મૂંઝે ફેટલાં વરસ ચર્ચા, પણ જાતમહેનતથી જ ભર્યો. કોઈની સ્કૉલરશિપ પણ માગી નહિ. બાના બાપા શ્રીમંત હોવા છતાં તેની પાસે પણ હાથ લંબાવ્યો નહોતો. સસરાનું એ માન્યો જ નહિ. પણ વિશાખાની આંખોના મોટા મોટા ડોળા આંસુડે ડળક ડળક થઈ રહ્યા ત્યારે પછી એણે ટપૂશનો છોડ્યાં ને સાઈકલ એક ભાઈબંધને ભેટ દીધી. સસરાની મોટરમાં ફરવા મંડ્યો. પહેલાં પહેલાં તો વિશાખાના બાપુ જ્યાં સુધી પોતે જ મોટર લઈ જવાનું ન કહે ત્યાં સુધી મારો બાહુભાઈ માગે પણ નહિ, ‘મોટર લઈ જાઓ’ એવા શબ્દોની વાટ જુએ, ને પછી ચાલતો જ પાછો જવા લાગે ત્યારે વિશાખા સોમદ છઈ છઈને રોકે, એના બાપુને જઈ કંપકો આપે કે, ‘બાપુ, તમે તો કાર લઈ જવાનું કહેતાયે નથી !’ ત્યારે એના બાપુ મારા બાહુભાઈને કંપકો આપે કે, ‘હજા માજસ ! દબ્બુ થઈ મેં માન છો ?’ અરેરે, હેવટે મારો ભાઈ મહેમાન જ બની ગયો ને !’

એમ કહીને ફાઉ ચૂલા બાણુ જોઈ ગઈ. ત્યાં તે બળનું બુઝાઈ ગયું હતું ને રોટલો તાવડી-માં દીકરા જોવો થઈ ગયો. નવું જાણું નાખતાં ફાઉએ પાંદું ચાણુ કયું :

‘પછી તો મારો બાલુભાઈ મોટરની ના પાડે તોય ઝોલી ડળક ડળક ડોળા નિનારવા માંડે. જમવા બેસવાની ના પાડે તોય ડળક ડળક : કોલેજની શી લેતાં અચકાચ તોપણ ઝોલીની પાંપણે પટ પટ પટ વરસવા માંડે. ઝટ જઈને બાપને ઇપકો આપે એટલે બાપ બસ પોપટની જેમ પડે કે : ‘આ મારું બધુંય એનું જ છે, પછી વળી કહેવા-વાટ શેની !’ આમ મારો બાલુભાઈ એ પોપટ-વાડપમાં જ ભરમાઈ ગયો એટલે જ આમ બન્યું ના !’

‘પણ એમાં ભરમાવાનું શું બન્યું ?’ વાર્તાકારે ફાંટના ઉશ્કેરાટને પારો ઝોર જાંચે ચડાવ-નારું વાક્ય કાઢ્યું. ‘હું હોત તો ધીરે ધીરે બધુંય મારા સસરાનું મારું જ કરી લેત. હૈયાફૂટે શીદ બન્યો તમારો બાલુભાઈ ?’

‘એણે પણ એ જ ક્યું’ ને !’ ફાઉ કહેવા લાગી. ‘એવો ભરમાણો, એવો ભરમાણો કે પછી તો પોતે સસરાનો વારસદાર દીકરો હોય તેમ વાપરવા મંડ્યો. સસરાએ એક જુદી બેબી-કાર એને લઈ આપી. બેન્કમાં એનું ખાતું ખોલાવી દિધું. મારો બાલુભાઈ જેની જેની ના કહેતો રહ્યો તે બધું જ વિશાખાના બાપ કર્યે જ રહે : તું મારો દીકરો છે, તું જ મારે સર્વસ્વ છે, તું ચાપ તે માંગ : બસ એ જ રટણ ને ઝોલીની આંખના ડળક ડળક ડોળા : મોત બગાડ્યું એ બે વાનાંએ !’

એ ‘ડળક ડળક’ શબ્દ તો ફાઉ એવી છટાથી બોલ્યા કરતી હતી કે મોહિતપણાની મુદત અમારા લમણવનમાંથી પાંચ વર્ષ પૂર્વે જ ખસાસ થઈ ગયેલી છતાં એની છટા પર હું મોહી પડ્યો. વાર્તાકાર તો ત્રણે કે વાટ જ જોતો હતો કે આ ‘ડળક ડળક’ શબ્દ ફરીવાર ફાઉ ક્યારે બોલે !

‘હૈયાફૂટે જીવાનોનું એ જ મોત છે ને, બેન ! એ ડળક ડળક ડોળામાં જ હૈયાફૂટે જીવાનો ડુબી મરે છે ! હં, પછી ?’

વાર્તાકારે ફાઉને આ વેણે ડાંબી, એટલે વળી એ લોટમાં પાણી નાખવાનું પ્રમાણુભાન બોઈ બેઠી. કાથરોટમાં રબડી બની ગઈ, પરિણામે ફાઉએ જવાબો કાઢી :

‘પછી શું ? પછી જ્યારે સાચેસાચ મારો બાલુભાઈ બધું પોતાનું સમજીને વર્તવા લાગ્યો ત્યારે પછી ઝોલીના ડોળા ડળક ડળક થવાને બદલે લવાં કપાળે ચડવા લાગ્યાં અને એના બાપનું મોહું ‘આ બધું તમારું જ છે’ એને બદલે એમ બોલતુ થયું કે : ‘આ ધણીપતુ તો, ભાઈ, ન ચલાવી લેવાય.’ મારે બાલુભાઈએ એક દી શોફરને ધમકાવ્યો, એક દી પાછી રમોઇવાની ધૂડ કાઢી, એક દી સસરાની પામે જઈને બેઠા વગર પરવારો વિશાખા પાસે ગયો. આ એવું એવું બનવા લાગ્યું એટલે સસરાણ અકબાણા. પણ મોંમાંથી ફાટે તો મારા બાલુભાઈને વખતસર સાન આવે ને ! બાપ, મા ને દીકરી-ત્રણે જણાં મનમાં ને મનમાં ધૂધવાય, મનમાં પરણે ને મનમાં રાંડે, મારો બાલુભાઈ બાપડો માયલો બેઠ પામી જ ન શક્યો. એનું તો પેલી કહેવતવાળું-‘રંડીપૂતર

‘મારો બાલુબાઈ’

હૂંરથી ટ્રેનનો દીવો દેખાયો અને છેક તે ધડીએ મારા વાર્તાકાર સ્નેહીની સાથે વિશાખા-બાલુબાઈનો બનાવ નીકળી પડ્યો. મેં એ કિસ્સો વર્ણવવામાં બનતી ઝડપ કરી, પણ ગાડીની ઝડપ મારી જીભની ઝડપના કરતાં ડિસ્ટન્સ-સિમ્બલની આ બાલુ બાઈના પછી પણ વધારે રહી. ગાડી જભી રહ્યા પછી હું દોટાદોટ જગ્યા જોતતો હતો ત્યારે વાર્તાકાર પણ મારી સાથેસાથ દોડતા દોડતા ‘હં પછી?’ ‘હં પછી?’ એમ પૂછ્યે જ જતા હતા. ગાડી ચાલવા લાગી એટલે પોતે ગાડીની સાથે ચાલતા દોડતા, ‘હં પછી? હં પછી?’ કરતા રહ્યા અને સ્ટેશન-વાડીને છેક બીજા છેડે એન્જિનનાથી પાણી ભરીને બોલેલ સાંધાવાળાની બેરીઓની હડફેટમાં આવી ગયું. ખાઈ ગયા એ પણ મેં ચાલતી ગાડીએથી જોયું; ને ગાડીએ વળાંક લીધો ત્યારેવેળાની છેલ્લી ધડીએ મેં જોઈ લીધું કે પાણી ભરેલ બેડાં ગમડી પડેલાં અને માંધાવાળાની બેરીઓ લાંબા હાથ કરી કરી મારા સ્નેહીને કાંઈક ‘પત્ર’ પુષ્પ’ ફલ-તોય’ની પ્રમાણી પીરસી રહી હતી.

વળતે દિવસે બપોરની ગાડીમા તો મારે ફરવાજો દેખાના થોડાના ધૂધરા અટકી ગયા અને ખૂમ પડી : ‘એ આદેખ, તમાગ મેન્માન છે.’

હું જઈને જોઈું છું તો માથે હળદરમાં રંગાયેલા પીળા પાટાપિંડીવાળા એક જથ્થાને દેખાવાળો ટેકો આપીને ઉતારતો હતો. મારે ઘેર જીવાન દીકરી નહિ, નીકર તો પલખર ચાંકો પડી જાય કે પીડિયાળા માગ જમાઈ તોરણે પધાર્યા હશે. મારા તરફ ફરેલ એ મોં પાટાની વચ્ચેથી જરા વારે પરખાયુ. મારા વાર્તાકાર સ્નેહી પોતે જ! હજી તો હું આશ્ચર્ય બતાવું તે પૂર્વે એના મોજેલા હોઠ ફક્કડી બહ્યા, ‘પેલી વિશાખાની ને બાપુની વાત સાંભળવા આવ્યો છું.’

વાત સાંભળવાના ચરહનું આ થોડું જોઈને મારા મનમાં એક વાક્ય રમી રહ્યું : ‘બક-રના વસુધરા !’ હું સમજી ગયો કે ગઈકાલ રાતે એના ગામને સ્ટેશને મારી ગાડી સાથે ‘હં પછી? હં પછી?’ કરતાં કરતા પૈસો બીખતા કોઈક બિખારીની આફ દોડતાં પેલી માંધાવાળી બાઈઓનાં ભર્યાં બેડાં સાથે બટકાઈને જ આ વાર્તાનવેશ હોડે-નોવે રંગાયા હોવા જોઈએ.

મેં કહ્યું : ‘ભવા આદમી, આટલી ઉતાવળથી હતી ! સવિવારે તો હું પાછો આવવાનો હતો !’

એ કહે : ‘મારાથી ન સ્હેવાયું. વિશાખાને મેં પાંચેક વરમ પર સરતમાં જોઈ છે. ને જ

મિનિટ જોઈ છે, પણ જો હું ચિત્રકાર હોત તો અત્યારે જ પ્રત્યક્ષ રંગરેખા પૂરીને આવેણી આપત. આટલુ રૂપ મેં તે પહેલાં કે પછી કરી દીધું નથી. એવા રૂપનું આમ બને જ કેમ !'

‘આશે અંદર, આમરી ગહલક્ષ્મીને ખગર કે બધી.’ એમ કહી એને ટેકા આપી મેં બેઠક-ખંડમાં લીધા અને મારી પત્નીને બોલાવી : ‘અરે ફાક, અહીં આવજો તો જરી.’

પત્નીને ‘ફાક’ કહી સંબોધવાનું હું જર્મનીમાંથી રહીશી લાવેલો.

‘એ. માસ હાથ એકા છે. રાંધું છું. હમણાં આડુ છું.’ ફાકએ ક્રિટવરસ્થાપિત ગૃહિણી-આદર્શો ગુંજતો જવાબ વાળ્યો.

વાર્તાકાર કહે : ‘તો આસોને આપણે જ રાંધણિયામાં જઈ બેસીએ. વાર્તાઓ મેળવવાનું સાચું સ્થાન જ રસોડા છે !’ ને હું હા પાડું તેની રાહ જોવા વિના પોતે રસોડા બાંધી લંગડાતા લંગડાતા આડ્યા. મારે પાછળ એવાણું પડ્યું. મિત્રના આ દીધાર દેખી હું સંકેતબાધ ગઈ. બાજશ-નો રોટલો તાવડીમાં નાખતાં એ અરખો પડ્યો નહિ. પતિના તાળ મિત્ર અનેલ વાર્તાકારને પોતે ઝાળખતી નહોતી. વગડા દીકઠાક કરી શકે તે પહેલાં તો વાર્તાકારે એક પાટલો ઉપાડી રસોડાની સામે જ ઢાળી તે પર બેસતાં બેસતાં ફાકને ક્યા જ પ્રારંભિક ‘એ બોલ’ સંબોધ્યા વગર ‘મીધું’ શક જ કરી દીધું : ‘વિશાખાનું’ વેવિશાળ કરેલ તે બાલચંદ્ર શતમાસે બાઈ થતો હતો !’

ફાકએ ખીકભરી આંખે મારી સામે જોયું. મેં હતીને એને નિર્ભય બતાવી : ‘ફાક, આ આપણા વાર્તાકાર બાઈ-જેભી હું તને વારંવાર વાત કરું છું.’

ફાકનું મોં મચકોડાયું. એનો ભાવ હું જામી ગયો. વાર્તાકારને એણે હમેશાં નમચ્યા, કૂટડા ફાકડા કળેલ હતા તેને બદલે એક તો આ બાઈ શીળી ટાઠ હતો, તેમા પાછા હળદરના લવેરા ને પાટાપિંડી. એમણે ફાકને કહેવા માંડ્યું :

‘વિશાખાને મેં જોઈ છે. રૂપરૂપના હમણા અને સંસ્કારિતા પણ એ રૂપના સોનાની વચ્ચે નીલમ રી લળકે ! સંસ્કાર, સંસ્કાર નખસિખ નિર્મળો સંસ્કાર !’

વાર્તાકારના એવાં વખાણે ફાકની જીભના બધ દીવા કર્યા. એના મોં પરની કડક બનેલી રેખાઓ કૂણી પડી ને બીજા રોટલાનો લૂવો લઈ બે હાથ વચ્ચે લાટ કાઢતી કાઢતી એ મારી સામે જોઈને બોલી લીકી : ‘મારો બાલુબાઈ પણ ક્યા ઝોછો રૂપાળો હતો ! અને સંસ્કારમાં પણ ક્યાં કાઈથી ઊતરતો હતો !’

‘હા ભે !’ વાર્તાકારને મેં ખાતરી આપી. ‘બાલુ તો અજબ દેખાવડો હતો ને સંસ્કારે પૂરો હતો મારે તો એ જરીખ ગામડિયાને, એ ટપૂથનો કરી કરી લણનારને, વિશાખાના બાપુએ પસંદ કર્યો હતો ને !’

‘નહિતર અમારી ન્યાતમાં ક્યાં મુરતિયાનો તોટો હતો ? રૂપાળો કંઈ જોવો તેવો હતો મારો બાલુભાઈ હે’, તમે જ કહેા ને ?’ ફાઉએ મારી ગવાહી માગી.

‘એ તો તમારા મોં પરથી જ સમજી શકું છું.’ વાર્તાકારે ફાઉના વદન પર પોતાની દષ્ટિથી જાણે કે સ્પર્શ કર્યો એવું લાગતા ફાઉ કેવી કંપી બિગી ! ફાઉના ગાલ પર મેં, શાંત સરોવર સપાટી પર પ્રથમ લહેરે લહેરાઈ બેઠે તેવો મંદ મંદ ચયરાટ જોયો, ને આ વાર્તાકારની ધૃષ્ટતામાથી બચવા ફાઉએ મારી મદદ માગતી મૂંઝી દણિ માડી. મેં વાર્તાકારને કહ્યું:

‘બાલુ એનો સગો ભાઈ નહિ, પણ ચારેક પેઢી છેટેનો માસીની દીકરીની કુછનો દીકરો થાય.’

‘તોપણ શું થઈ ગયું ? લોહી તો એક જ ને ! હું બરાબર કંપી શકું છું બાલુભાઈની સુદરતાને, પણ તો પછી આમ કેમ બન્યું ? એ મૂરખો હોવો જોઈએ ..સ્તો !’

‘હા, મૂરખો તો ખરો જ ને !’ એમ કહી લાલાશ પકડતે ચહેરે ફાઉ બોલવા લાગી. ‘નહિતર વિશાખાના બાપુએ કહ્યું તે સાચું જ સમજી લઈને શીદ બધું પોતાનું જ માની બેસે !’

‘શું માની લીધું ? વિશાખાના બાપુએ શું કહ્યું ?’

‘કહ્યું કે, બાલચંદ્ર, તમે તો મારા દીકરા થયા. મેં તો દીકરી હઈને દીકરો મેળવ્યો. મારી આ બધી સંપત્તિનો ભોગવટો કરનાર કોણ બીજો છે ? એક જ દીકરી છે, ને એ તો તમારી છે. તમારે તે હવે ટપૂશન કરવાના હોય ? તમારે હવે સાઈકલ ખેંચવી નહિ. લાથુવાનો બધો જ ખર્ચ અહીંથી થયો. મારો બાલુભાઈ કહે કે, ન લઉં. બેડો અભિમાની હતો મારો બાલુભાઈ. માબાપ મૂંઝે કેટલા વરમ થયાં, પણ જાતમહેનતથી જ લાવ્યો. કોઈની સ્કોલરશિપ પણ માગી નહિ. બાપા બાપા શ્રીમંત હોવા છતાં તેની પાસે પણ હાથ લંબાવ્યો નહોતો સસરાનું એ ગાન્યો જ નહિ. પણ વિશાખાની આખોના મોટા મોટા ડોળા આંસુકે ડળક ડળક થઈ રહ્યા ત્યારે પછી એણે ટપૂશનો ડોડ્યા ને સાઈકલ એક ભાઈબંધને બેટાઈ દીધી. સસરાની મોટરમાં ફરવા મંડ્યો. પહેલાં પહેલા તો વિશાખાના બાપુ જ્યાં સુધી પોતે જ મોટર લઈ જવાનું ન કહે ત્યાં સુધી મારો બાલુભાઈ માગે પણ નહિ, ‘મોટર લઈ જાઓ’ એવા શબ્દોની વાટ જીએ, ને પછી ચાલતો જ પાછો જવા લાગ ત્યારે વિશાખા મોમદ હઈ હઈને રોકે, એના બાપુને જઈ કંપકા આપે કે, ‘બાપુ, તમે તો કાર લઈ જવાનું કહેતાયે નથી !’ ત્યારે એના બાપુ માગ બાલુભાઈને કંપકા આપે કે, ‘ભણા માણસ ! દલુચ શું મેંઆન છે ?’ અરેરે, હેવટે મારો ભાઈ મહેમાન જ બની ગયો ને !’

એમ કહીને ફાઉ ચૂલા બાલુ જોઈ ગઈ. ત્યાં તો બળતુ બુઝાઈ ગયું હતું ને રાટસો તાવડી-માં દીકરા જોવા થઈ ગયેલો. નવું જાણું નાખતાં ફાઉએ પાકું ચાચુ કપું :

‘પછી તો મારો બાહુભાઈ મોટરની ના પાડે તોય ઝોલી ડળક ડળક ડોળા નિતારવા માંડે. જમવા બેસવાની ના પાડે તોય ડળક ડળક : કોલેજની શી લેતાં અચકાય તોપણ ઝોલીની પાંપણો પટ પટ પટ વરસવા માંડે. ઝટ જઈને બાપને ઠપકો આપે એટલે બાપ બસ પોપટની જેમ પટે કે : ‘આ માડું બધું એનું જ છે, પછી વળી કહેવા-વાટ રોની !’ આમ મારો બાહુભાઈ એ પોપટ-વાક્યમાં જ ભરમાઈ ગયો એટલે જ આમ બન્યું ના !’

‘પણ એમાં ભરમાવાનું શું બન્યું ?’ વાર્તાકારે ફાઉના ઉચ્કેરાટને પારો ઝીર ઊંચે ચઢાવનાડું વાક્ય કાઢ્યું. ‘હું હોત તો ધીરે ધીરે બધુંય મારા સસરાનું માડું જ કરી લેત. હૈયાફૂટે શીઠ બન્યો તમારો બાહુભાઈ ?’

‘એણે પણ એ જ કહ્યું’ ને !’ ફાઉ કહેવા લાગી. ‘એવો ભરમાણો, એવો ભરમાણો કે પછી તો પોતે સસરાનો વારસદાર દીકરો હોય તેમ વાપરવા મંડ્યો. સસરાએ એક જુદી બેબી-કાર એને લઈ આપી. બેન્કમાં એનું ખાતું બોલાવી દીધું. મારો બાહુભાઈ જેની જેની ના કહેતો રહ્યો તે બધું જ વિશાખાના બાપ ક્યે જ રહે : તું મારો દીકરો છે, તું જ મારે સર્વસ્વ છે, તું આપ તે માગ : બસ એ જ રટણ ને ઝોલીની આંખના ડળક ડળક ડોળા : મોત બગાડ્યું એ બે વાનાંએ !’

એ ‘ડળક ડળક’ શબ્દ તો ફાઉ એવી છટાથી બોલ્યા કરતી હતી કે મોહિતપણની મુદત અમારા લક્ષ્યવનમાંથી પાંચ વર્ષ પૂર્વે જ ખવાસ થઈ ગયેલી છતાં એની છટા પર હું મોઢી પડ્યો. વાર્તાકાર તો જાણે કે વાટ જ જોતો હતો કે આ ‘ડળક ડળક’ શબ્દ ફરીવાર ફાઉ ક્યારે બોલે !

‘હૈયાફૂટે જીવાનોનું એ જ મોત છે ને, બેન ! એ ડળક ડળક ડોળામાં જ હૈયાફૂટે જીવાનો ડુબી મરે છે ! હું, પછી ?’

વાર્તાકારે ફાઉને આ વેણે ડાંબી, એટલે વળી એ લોટમાં પાણી નાખવાનું પ્રમાણુભાન બોઈ બેઠી. કાથરોટમાં રબડી બની ગઈ, પરિણામે ફાઉએ જવાબ કાઢી :

‘પછી શું ? પછી જ્યારે સાચેસાચ મારો બાહુભાઈ બધું પોતાનું સમજીને વર્તવા લાગ્યો ત્યારે પછી ઝોલીના ડોળા ડળક ડળક થવાને બદલે ભવાં કપાને ચડવા લાગ્યાં અને એના બાપનું મોહું ‘આ બધું તમાડું જ છે’ એને બદલે એમ બોલતું થયું કે : ‘આ સ્વપ્નપતું તો, ભાઈ, ન ચલાવી લેવાય.’ મારે બાહુભાઈએ એક દી સોફરને ધમકાવ્યો, એક દી પાછી રમોડવાની ધૂડ કાઢી, એક દી સસરાની પાસે જઈને બેઠા વગર પરબારો વિશાખા પામે ગયો. આ એનું એનું બનવા લાગ્યું એટલે સસરાણ અકળાણ. પણ ગોંમાંથી ફાટે તો મારો બાહુભાઈને વખતસર સાન આવે ને ! બાપ, મા ને દીકરી-વણે જણાં મનમાં ને મનમાં ધૂંધવાય, મનમાં પરણે ને મનમાં રાંડે, મારો બાહુભાઈ બાપડો માપલો બેઠ પાખી જ ન ચકયો. એનું તો પેલી કહેવતવાળું-‘રંડીપતર

શે'નદો' એના જેવું બન્યું. એક વરસ વેવિરાળ ટક્યું, બીજે વર્ષે પોતે બી. એ. થાય કે તુરત લગ્ન થવાનાં હતાં, ત્યાં તો કાચની બંગડીના કટકા ચાપ તેમ એનું હેયું નંદવાઈ ગયું.'

‘કાં ?’

‘નાની એવી વાતમાં, એકવાર જઈને સસરાને કહે કે મારે કાલે રૂપિયા અઢીસો જોશે. આ બસ એ ‘જોશે’ શબ્દ સસરાને લમણમાં બંદૂકની ગોળી જેવો લાગ્યો. કહે કે: ‘જોશે એટલે ?’ મારો બાલુભાઈ બોલ્યા કે: ‘જોશે એટલે જોશે. બીજું શું વળી ? શી બરવાની છે તે જોશે.’ સસરા કહે કે: ‘એમ ‘જોશે’ કલ્પ નહિ ચાલે.’ કે: ‘કેમ નહિ ચાલે ?’ કે: ‘નહિ ચાલે. તમે શું કાઢના રણીધણી છો ?’ આ એમ કહ્યું એને સસરા, અને મારા બાલુભાઈની બોપરી ખદખદી. ચેતી જઈને સુપચાપ ચાલ્યો જાય તો તો કંઈ નહિ, પણ બીજી પડ્યો કે: ‘ત્યારે આજ લગી શું હલુ બનાવતા ?’ તો સસરા કહે કે: ‘હું શું આંહી ધણીપણ કરવા આવ્યો છો ? આ તો કીક છે, પણ લગ્ન કર્યાં હોત તો તો તેં શી બાકી રાખી હેત ?’ આ ઈ ‘હોત’ શબ્દ પર લાગી પડી. મારો બાલુભાઈ કહે: ‘લગ્ન કર્યાં હોત-એટલે શું કહેવા માગે છો ?’ સસરા કહે: ‘ઈ બ્યાકરણ-ફાકરણ હું લખ્યો નથી, જા, પૂછ તારા પ્રેક્ષિસરને.’ મારો બાલુભાઈ કહે કે: ‘ન લખ્યા હો તો હું લખાવી શકું તેમ છું. તમારા ઉપર કંઈ બુઝણું બાંધ્યું નથી.’ બોલ્યો કહે કે: ‘ચાલતો ચા.’ આ કહે કે: ‘આ ચાલ્યો.’ બીજીને મંડ્યો એ તો ચાલવા. ચાલ્યો આવ્યો હોત તો તો કંઈ નોતુ, પણ આરણ્યમાંથી પાછો વળ્યો બચાડે અને કહે કે: ‘મારે જરા વિરાખાને મળી લેવું છે.’

‘હ...’ વાર્તાકારે ટમકું મેલ્યું. ‘પછી તો ચાલ્યો ધા. બૂલે ?’ અને કાઉ તો રાતી રાતી થઈ જઈને આગળ વધી:

‘હા...સ્તો !’ બચાડને લાન બુલાવ્યા પછી તો બાકી શીદ રાખે ? કહે કે: ‘હાલતો ચા હાલતો, મળ્યું વિરાખાને ! મોડું છે મારા ચંપણને બેગ !’ તોય બાધો બીજો રહ્યો. હમણાં જોઈ એની વિરાખા દોડતી આવતી બાકી પટકી પાડી નાખતે !

‘હ...અ...’ વાર્તાકારે ફટકો માર્યો. ‘નાટકના લખના ઉપર લીંગમાંથી સપૂર મપૂર કરતું પાત્ર દોડ્યું આવે છે ને કોઠકીની ધડીએ, એમ આપણા વીર બાલુભાઈને બાસા હરો ખડું ને ? પણ વિરાખા બાકી વિદાતાના નાટકમાં શું કરી શકે-ધરમાં હરો જ નહિ કાં તો !’

‘નહોતી ગણે, ક્યા...ળી જીભીતી ત્યાં જ !’

‘કે, ક્યાં ?’

‘હા, ત્યાં બાલુના જોરામાં, મારજુની પાછળ જ. હ...પા...ળી જીભીતી ! બીજી બીજી તમારો જોતીતી !’

‘ત્રેક્ષકની પેટે કે ?’

‘મૂંઝા ત્રેક્ષક ! નજરેનજર દીડી લેતી મારે બાહુભાઈએ. બાપ ચંપક મારવાનું જોત્યો તયે’ તો બિલટાની સરકો મઈ !’

‘બહાર દરવાજો જાળે બિબી હશે !’ વાર્તાકાર એક પથ્રુ ફટકો બૂલતો નહોતો.

‘ના, બાપુ ના.’ ફાફએ હાઝ કાઢી. ‘મારો બાહુભાઈ પથ્રુ એ જ આશા રાખીને બહાર નીકળ્યો કે બગીચામાં બિબી હશે; મનની રાખીના રોપ પાસે બિબી હશે; ત્યાં નહિ તો આગળ પારિવ્રતના છોડ પાસે લપાઈ હશે; કાંઈ નહિ તો છેવટે માળીના ચૂંપડામાંથી તીકળશે ! પથ્રુ મારો બાહુભાઈ મૂંઝા અન્થો. હળવે હળવે હાલ્યો, પંદર વાર તો પાછું વળી જોયું, પથ્રુ કેવી વિશાખા ને કેવી વિશાખા ! બચાડો અને તે રાતની વાત તો તલેતલ માંડીને કહેતો. ને ને તોય પાંચક વાર કાપી હશે. મેં કહ્યું કે : બાહુભાઈ ! એ દરબને જ હવે બંધ કરી દે અને બીજો નજર નાખ, આપણી ન્યાતમાં કાંઈ તારે માટે તોરો નથી, પચીસ નાળિયેર કાલ સવારે તારા પગમાં રડતાં આવે છે કે નહિ તે ઓભ્યાને બતાવી દઈએ. પથ્રુ એ કહે કે : ‘નહિ રે બેન ! જગત બદલે પથ્રુ વિશાખા ન બદલે. જરૂર એને એની બાએ જકડી રાખી હશે. મારા આશ્વા આંખા પછી એના બાપુની એણે પટકી જ પાડી નાખી હશે ! જોળે ને, સવારે એની મોટર ગાજી જ સમજો ને !’ પથ્રુ બેન ક્યાં એવી ગાલાવેલી હતી ! બેન શું એની પોતાની અસ્તી-મતને નહિ ઓળખતી હોય, બાપુ !’

ચૂંકો ચૂંકાને ઠેકાણે રહ્યો, રોટલા ફાફએ બંધ રાખ્યા, ત્યારે મેં કહ્યું કે : ‘તારી વાતોથી સાંજે વાણ નહિ થાય હો ! ફાફ ! આ વાર્તાકાર ભલે ધરાય, મારે તો આસ્થો જોટો જોશે.’

‘મારે પથ્રુ.’ વાર્તાકારે સાહિત્યના કરતાં રોટલાને બિંબી પહી આપી.

‘એ તો હું તપેલું ચડાવી છરિ. બાઈ લેજો ખીચડી.’

‘તારા બાઈનું ખીચડું રજીયું એમાં.....!’

‘ના, ના, મારા બાઈનું ખીચડું તો કોઈ રાજવાનું નોખું. મેં એને એ ઘેર આંબો ને કહી દીધું કે મારે જોડે ઈવડી ઈને. સવાર પડવા દે, હું તને પંદર છોકરીયું બતાવું, તારે ગમે તે એક ઉપાડી લે. ને એણેય કહ્યું કે : હા બહેન, એકવાર એને તો બતાવી દઈએ. સવાર પડી ત્યાં ફસકયો કે : ના, બેન ! નહિ નહિ ! વિશાખાના ને આગ તો જોળિયાં નોખાં, બાકી શ્વાસ એક. મારી ને એની ચાર નજડું એક થાય પછી જોઈ થો. ગયો બાપડો ચાર નજડું એક કરવા ! બાઈબંધો મોટરમાં નીકળ્યા. ગયા ઈવડા ઈને જંગમે રાત લેવાના. ઈવડો ઈ સમજ્યો કે કાં વિશાખાને ઉપાડી જવા ને કાં તો પોતાને મારવા ચુંડા લાંબો છે. મોટર બિબી રહી એટલે એણે એના પછાજીને હુલ્લવી ચૂક્યો.

‘કૂતરાને કુડાવે એમ ?’ વાર્તાકારે ઉપમા વાપરી એ કહીને ગમી ગઈ. કહે કે : ‘હા, મૂઝા માણસો પણ ડાધિયા કૂતરા જ છે ના ! દરવાન, કૂતરા જેવો, તૂટી પડ્યો મારા બાલુભાઈ માથે.’

‘વિશાખા નહોતી ?’ વાર્તાકારે ખંજર માથું.

‘હતી. મારે બાલુભાઈએ સગી આંખે જોઈ ને ! મેડીની બારીએ ઊભી’તી. જાંબલી રંગનો દીવો બળતો’તો ને એના અજવાળામાં ઊભી’તી. મારે બાલુભાઈએ નજરે જોયું. એણે રહિયાળાએ એક દેશી બરતનો પોશાક બેઠ આપેલો તે જ પોશાક પહેરીને ઝળાંઝળાં યાત્રી ઊભી’તી. મારે બાલુભાઈ આવીને પથારીમાં પડ્યો, હું હળદર ભરીને શેક કરતી બેઠી તે ટાણે એ કહેતો’તો કે : બેન ! શું એનાં ચોળી-ચણિયાનાં આભલાં જાંબુડિયા દીવાને અંજવાળે ઝળક ઝળક થતાં’તાં ! મને માર ખાતો દેખીને બાપડી બારીમાં જડાઈ ગઈ હોય એવું લાગ્યું. એ તો ફેમમાં મહેસી છપી જ જોઈ દ્યો, બેન !’

‘ખરો કવિ !’ વાર્તાકારે ટમકું મૂક્યું.

‘કવિપથ્યાએ જ આજકાલ ધર ધાવ્યું છે ના ! નીકર માર ખાતાં ખાતાં કોઈને આવે વિચાર આવે કાંઈ ? મેં કહ્યું કે : રહિયાળા, હવે એ દસ્યને મૂકી દે ને સવાર પડવા દે. ચાપ્પ, તને દેવનાં ચક્કર જેવી ન્યાતની દોહસો છોડરીયું’ દેખાડું. ઈ ટાણે તો કપૂલ થયો કે : હા, હા, બેન ! સવાર પડવા દો, પરણીને ઈ જ મોટરમાં સળેડે બેસીને ધોળે દાડે એના બંગલાને ધસાઈ ને નીકળું તો જ હું ખરો બાલુભાઈ ! એકવાર તો એને બતાવી દઉં કે તારા કરતાં તો નવ-ટાંક વિશેષ રૂપ મારા પગમાં આબોઠે છે ! પણ સવાર પડતાં પાછો ફરકયો. કહે કે : ‘ના રે ના, બેન ! મને બે ગાળ દેવી હોય તો છંદ દ્યો, વિશાખાને ચાટે વાંકો દરક પણ બોલશો મા, નીકર મારે શબ્દ કળીએ કળીએ કપારો.’ અરે બાપુ ! મારી તો કાંઈ હલાં કરી છે એ દોકરે ! પાકાં ટપાં બોર જેવી ત્રણ છોડરીયું’ને મેં વળતે દાડે તોડાવી રાખી. પણ કેવી ! તમે જુઓ તો—’

‘રહેતા દેવો, કાઉ !’ હું વચ્ચે મોટેસ્ટ પુકારી બીધો. ‘મને જોવાનું’ કહીશ નહિ બધી થઈ ને ! તું જાણ છ કે તું વિશાખા નથી ને હું તારો બાલુભાઈ નથી. તારા બાપને બંગલે મેં માર પણ ખાધો નથી, તે છતાં મારું મન ઈ ત્રણને દીડે મગખૂત નહિ રહે !’

‘રાખો રાખો હવે ! હું એમ જોવાનું’ ક્યાં કહું છું ? એકે જુઓ તો બપોળે અંબોડા લીધેલા, ખીજાએ વાંકો સેંથો પાડેલો, ને ત્રીજાને અંબે કપાળે મોકળા લોટા ઝપેટા ખાય. કાંઈ હોય કે ત્રણે પરગી દ્યો, તો ત્રણે માગ બાલુભાઈને ખરણી દ્યો. પણ એ તો બરખાઈ મપેસો જ નાણો ને ! નિસાસો નાખીને કહે કે : ‘ના બેન, વિશાખા તરફથી મરે. એકવાર એને મળું પછી જ

ખીન્ને વિચાર. એકવાર વિશાખા મને મોઢામોઢ થાય અને મને ચોખ્ખીફલ ના સંભળાવી દે એટલે પછી મારે ને એને હિસાબ ચોખ્ખો. પછી હું તમે કહેશો તેને પરણીશ, એન !

‘પછી વિશાખા મળી ને ?’

‘ના હાઈ ના. આપેડો આ કાગળો લખ્યા જ કરે, પણ જવાબ જ છે નહિ ને ! એના આપે સોસિસિટરની સલાહ લઈ લીધી હતી ને વિશાખાની સહીવાળું કાંઈક વફોલી લખાણુ પણ તૈયાર રાખેલું.’

‘પછી તો બાલુભાઈને સાન.....’

‘સાન ન જ આવી, હાઈ ! સાન ન આવી તે ન જ આવી ! દેવના ચક્કર જેવી કન્યાઓ વરવા તલપાપડ હતી તેને એકેવને નજરમાં લેવાની ના પાડી છતિ મારે બાલુભાઈ બેઠો રહ્યો. કહે કે: જોજો ને, એન ! ખી. એ. ઘરના કે તુરત જ વિશાખા ચાલી આવશે. પણ ખી. એ. થાય શી રીતે ? હાથપગ તો હાંગી નાખ્યાતા એણે એને સાસરે ! એક વરસ સુધી વારસદાર બનાવીને રાખેલ એટલે મારે બાલુભાઈ પુરુષાર્થ જ બૂલી ગયો, પાંગળો બની ગયો, ટપૂશન આપવા જવાનું જોર ન રહ્યું. આખો દેશમાં અમારે ગામડે. એના દાદાને કહે કે, લાવો મારે ભણવાના પૈસા. પણ દાદા પગલે પગલે જ્યોતિષમાં આનનારા—જેવરાવી રાખ્યો તો જોય. જવાબ દીધો કે: ‘હે’ બાલિયા, તારે ભણીને શું કરવાનું છે ? છું કાંઈ ખી. એ. થવાનો નથી, તને વિશાખા પરણવાની નથી, ને ત્રેવીસમે વર્ષે તો તારું મોત નક્કી છે. જોય જેવરાવી રાખેલ છે. તારે માથે હું શીક પૈસા બગાડું !’

‘સગા દાદાએ આમ કહ્યું ?’

‘હા, સગી માના સગા આપે આ જ શબ્દો સંભળાવી દીધા ! જોય એણે જેવરાવી રાખેલો ! પૈસા આપ્યા નહિ. મારે બાલુભાઈ દાદાને ઘેર બેઠો. ઘરમાં સૌને મોઢે વિશાખાની જ વાત: બસ પરણીશ જ વિશાખાને ! ને કહી દઈ છું કે વિશાખા કાંઈ ધર્યોણું પહેરશે નહિ, ને તમને, દાદીમા, વિશાખા કાંઈ પગે પડીને અગશે નહિ. ‘અમે કાંઈ અહીં રહીશું’ નહિ. અમે તો જુદાં રહેવા આદર્શ જશું. આ તમારું કાંઈ વિશાખાને પસંદ પડે નહિ, એવું એવું.....’

‘ત્યારે તો ગાંડપણુ.....’

‘હા, બધાને એમ જ થયું કે બાલિયો ગાંડો થયો છે, ફટકી ગયું છે. કોઈ બોલાવે-અલાવે નહિ, કોઈ સાંત્વનનો શબ્દ કહે નહિ. એક અમારે ઘેર મારી બા એને રેમથી બોલાવે-અલાવે, એટલે અમારે ઘેર જ પડ્યો-પાથર્યો રહે, પણ વાત ફક્ત વિશાખાની જ કર્યા કરે. એક-વાર મારા બાપુને મોઢે પણ મારી વિશાખા આવી ને તેવી એવું લવવા લાગ્યો, એટલે બાપુએ સંભળાવ્યું કે: ‘હવે તરફે મૂકને તારી વિશાખાને !’ તો બસ, બાપુની સામે ધર્મ ગયો કે:

‘બસ, મારી વિશાખાને માટે એક બોલ પણ આડો બોલનાર તમે કોણ? તમે આવા ને તમે તેવા!’ આ...તે દીથી આપુએ અમારે ઘેરથી પણ એનો ટાંટિયો કાઢ્યો-કૂતરાને હડકારે એમ એને હડકારી મેલ્યો.’

અહીં ફાઉએ પાલવ ઉચકીને આંખો લૂછી. વાર્તાકારે પણ વચ્ચે ટમકાં મૂકવાનું છાડી દીધું. મારાથી પણ ખીચડીની કે ખીજી કોઈ બાબત કાઢી એને હળવી મનોદશામાં રાખવાનું અશક્ય બન્યું. એણે પણ, પછી તો, થોડા વગર આગળ ચલાવ્યે રાખ્યું:

‘એમાં એક દિવસ મારો બાલુભાઈ અમારે ઘેર સવારમાં આવીને ઊભો રહ્યો. અમને તો ઝાળખતાંય વાર લાગી. ટસરનાં કોટપાટલૂને બદલે ખાદીનું ‘પોતિયું’ અને ખાદીનો ઝબ્બો, માથા પર હેડને બદલે ગાંધી-ટોપી, ખંભામાં એક બગલથેલી ટિંગાય, ને મારાં બાને કહે કે: ‘ફૈયા! મને ચાંદલો કરો, મને આશિષો આપો, જલ્દી છું.’ બા કહે: ‘અરે બેટા, ક્યાં?’ કે: ‘ફૈયા, વિક્રમગઢના સત્યાગ્રહ-સંગ્રામમાં.’

‘બા તો હસી હસીને ટમકા! કહે કે: હવે રાખ, રાખ, ભાઈ! તારે ને સત્યાગ્રહને લાગે-વળગે શું?’

કે: ‘હા, ફૈયા, વાત તો સાચી! હું કાંઈ ખાદીમાં, મહાત્માજીની હળાર લપમાં કે સરદાર વલ્લભભાઈના સત્યાગ્રહોમાં માનતો નથી, પણ આ તો મારી વિશાખાને કારણે...’

‘એટલે?’

‘અચર મળી છે, ફૈયા, કે વિશાખાએ પણ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહી બની લડતમાં ઝુકાવેલ છે. એને ગમશે તેટલા માટે હું વિક્રમપુરના સત્યાગ્રહમાં જઈ છું. ખીજું કાંઈ મારે સત્યાગ્રહ સાથે લાગે-વળગે નહિ. વિશાખા રાજી થશે.’

‘અરે બાલુ! બેટા!’ બા તે મોં વકાસી જોઈ રહ્યાં; પણ બાપુની જીભ ન રહી શકી. એણે કહ્યું કે: ‘તારી વિશાખા તો અમદાવાદના સંગ્રામમાં ગઈ. ત્યાં એને જલ્લ મળશે ખરી, પણ પ કે કક્ષાસમાં પાંઉ-મરકા ઉડાવશે. ઘેરથી સુવાણું બિજાનું લઈ જશે, મચ્છરદાની ઢાંકિલો પક્ષંગ પામશે, નાશે ધોશે ને તેલ-પેમેન્ટ નાખી કાંચકે વાળ હોળશે; ત્યારે તું તો, બચ્ચા, વિક્રમપુરમાંથી જીવતો જ નહિ આવી શકે. મહત્તી કાંજ પી પી મરડામાં મરી રહીશ. વિશાખા વિશાખા શું કરે, વેવલા! વિક્રમપુરના દીવાનને જાળખ છે? એ માથુંસ નથી, એ તો વાધ છે લોહીતરસ્યો!’

‘—ને બાપડો બાનાં હામનો ચાંલો પણ પાચ્યા વગર બાપુની સાથે ખાખડતો ચાલી નીકળ્યો. છ મહિને પાછો આવ્યો. બાપુની વાત પણ સાચી પડી. વિક્રમપુરવાળાઓએ મઠ જ ખવરાવ્યા. મારી મરીને હાડકાં ભાંખ્યાં. હાડપિંજર જેવો બનીને બહાર આવ્યો. એકદમ દોડ્યો

વાદ અને ત્યાં એક સંબંધીને ઘેર-જે ઘેર એણે પહેલવહેલી વિશાખાને જોઈ હતી. ત્યાં સંબંધીએ વિશાખાને બાહુભાઈ આવ્યાની ખબર પડવા દીધા વગર તોડાવી હતી. ત્યાં વાદની જગ્યામાં મહાકાલી આવેલી રાત્રી રાજી જેવી વિશાખાને બાહુભાઈએ જોઈ, ઓડીએ પથુ ન જોયું. ધરવાળા કહે કે: 'વિશાખા, આ બાલચંદ્ર ! ન ઓળખ્યા ?' ઓળખાય તેવા રહ્યા ને ! એ તારે ખાતર બાળપુત્ર બન્યો છે, વિશાખા ! બાલચંદ્રે વિક્રમપુરનો સત્યામહ સહોરે મારે !'

'મારે ને એને કંઈ નથી.' એમ કહીને વિશાખા ત્યાંથી સરોઝાટ ચાલી નીકળી. મારા ભાઈની સામે પથુ ન જોયું. પંજી બાહુભાઈ અમદાવાદમાં રહી શક્યો નહિ. નીકળીને આવ્યો પણ, ત્યાં એક ટંકે ઊતર્યો. પંજી અમારે ગામડે આવ્યો. અમને સોને મળ્યો. પંજી સાંજે ૧૧ મેડા પર ચડી ગયો. કુંઈકે પોને સંઈ ગયો.

'રાતે એની નાની બેન એને વાણુ કરવા તેડવા ગઈ. ઢંઢાળીને કહે કે: 'ભાઈ, હાસો વાણુ !' જવાબ મળ્યો કે: 'જાંઘ આવે છે, હાડકો નહિ.'

'રાતમાં તો ધરડ ધરડ અવાજ સંભળાયા. નાની બેન દોડી ગઈ, જોઈને બૂમો પાડી કે: હાહા, હોહો ! હાહા ! હાહા ! બાહુભાઈને દવાખાને પહોંચાડીએ.' હાહા તો જ્યોતિષમાં માનનારા, કે: 'કંઈ જરૂર નથી. ઋતુ ન્યાતીલાને બોલાવો ન્યાતીલાને. એ તો ચવાણું જ હતું.' મેં તો રાત્રી જ રાખ્યું હતું. દવાહાજ વળી શાં ! બોલાવો ન્યાતીલાને !'

'પથુ પોલીસની બીક લાગી. હરિપતાલે લઈ ગયા. ત્યાં ઝેર ઉતારવા દાકતર મથતા હતા મરતો મરતો પથુ મારો બાહુભાઈ કહે કે: 'શીદ મને જિવાડવા કરો છો ? મારે જીવવું ! વિશાખા વગરની દુનિયામાં મારે જીવવું નથી. મને મરવા દો.'

'મર્યો બાપડો, ને વિશાખા બીજે ષરણી ગઈ !'

શીદ આથી વધુ કંઈ જોલી શકી નહિ. ફૂસકે ફૂસકે રડવા લાગી. વાર્તાકાર સડક બની ગયો. પથુ ચલુ કે આ લેખકની લખને મેં ક્યાં ઘરમાં લાલી !

આત્માનો અમર

રો એ રો એ ઉદ્ધાસ રહે એવું તેજોમય પ્રભાત હતું. અને ત્રીસ-અત્રીસ વર્ષના એક જુવાનની આંગળીઓ વાજિંત્રના પાસા ઉપર રમતી હતી. સામે સ્વર-લિપિની ઉઘાડી પોથીમાંથી કાઢકે પ્યારનું ગાન ઉડેલતી એની આંખો પણ જલજે ચેતનના ધ્વનિ કાઢતી હતી. એનો આખો દેહ ધનગનતો હતો. એ સુરોલિન મકાનમાં આ યુવક ઉપરાંત એક જૂનો ચાકર હતો. છુટ્ટા ચાકરે આ યુવાનના પારણાની દોરી તાણી હતી, એનાં મળમૂત્ર ગ્રીસ્થાં હતાં. આજ એ યુવાનની ગણના દેશના મહાપુરુષોમાં થતી હતી. છતાં માબાપ વિનાના, ભાંડુ વિનાના અને શૂન્ય અવિવાહિત એ મહાન જીવનની નિર્ગન્નતાને ભરેલી રાખનાર આ છુટ્ટો ચાકર એના આરામનું સ્થાન બની ગયો હતો.

છુટ્ટો નોકર જ્યારે જ્યારે માલિકના આ સંગીતને સાંભળતો ત્યારે ત્યારે આવીને પારણામાં ઊભો થઈ રહેતો અને બખડતો : ‘ધરની ધણિયાણી વિના આ રાગરાગણી રોનાં રોમે ! હરે તો ધર ખાવા ધાય છે !’

‘આવશે, એ પણ આવશે, ભાઈ !’ કહીને યુવાન હસતો. ‘જે ચાકરની આંખો ભીંમતી. સંગીત વધારે દર્દમય બનવું.’

ધડિયાળમાં ટોકારા થયા. છુટ્ટાએ આવીને માતાના ભાવથી યુવાનને કપડાં પહેરાવ્યાં, ઉપર કાળો ઝબ્બો ચડાવ્યો અને ઘરને આંગણે ઊભેલી ઘોડાગાડીમાં પારણા સુધી જઈને માલિકને બેસાડી આવ્યો.

‘કેમ છો, આચા ?’ માતા પિતાની વારીના એ ગાડીવાનને આ યુવાને મીઠાશથી ખબર પૂછ્યા. ‘તમારી દુવાઈ લીલાલહેર છે, બાપા !’ એવો જવાબ આપી ગાડીવાને હાથમ લીધી. એની હાંકણીમાં, તરવરિયા ઘોડાની બંધા ગંભીર ગતિમાં, ગાડીના આરસી જેવા સાફ-સુધડ કલેવરમાં—સર્વત્ર આ જુવાન માલિક પ્રત્યેની સર્વ નોકરચાકરોની તેમ જ મૂંગા ઘોડાની વહાલપ ચમકતી હતી. રસ્તામાં લોકો એને ‘સાહેબ !’ ઘકતર સાહેબ !’ એવા સંબોધને મૂંઝી મૂંઝી નમન કરતાં તેમાં અને આ યુવાન એ દરેકને ખબર-અંતર પૂછી જે છટાથી નમન ગ્રીસ્થે જતો હતો તેમાં પણ અનહદ લોકપ્રેમ નીતરતો હતો.

આખરે માડી એક લઘ્ય પુરાતન ઇમારતને દરવાજે આવીને ઊભી રહી. પટાવાળાઓના જઈ જતાદારે ઝૂકીને અદ્વય કરી અને યુવાનના પ્રેમના જવાબમાં કહ્યું કે: 'આજ તો સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો, સાહેબ! તમે પધારો છો તે દની તો અમે સૌ વાટ બેઠી બેસીએ છીએ, સાહેબ!'

એમ આખે માર્ગે આ તરુણને મારે લોકપ્રેમનાં ફૂલો વેચતાં હતાં. એના દીઘર કરવા એ શુભ શકુન લેખાતું. એનો ખોલ સાંભળવામાં સદુ પોતાની જાતને ધન્ય સમજતા. પ્રભાતના બાલસૂર્ય જેવો એ પુરુષ હજી તો જ્યારે એ ઇમારતના પ્રવેશ-દ્વાર પર હતો ત્યારે અંદરના બાખ્યાનગૃહમાંથી એકસામટા સોએક મધપૂડામાંથી ઊડી રહ્યો હોય તેવો ગંભીર ઘેરો બાણ-બણાટ સંભળાવા લાગ્યો, અને એ પુરુષના દાખલ થવાની સાથે જ એ જાળાકાર ચડ-ઊતર પંક્તિઓમાં ગોઠવાયેલી પાંચસો જેટલી ખુસીઓ પરથી માનવ-સ્પર્શ ઊભો થઈ ગયો. ચોરડામાં જાણે આત્મા આગ્યો. યુવાન બાખ્યાનપીઠ પર ચડ્યો એટલે સોય પડે તોય સંભળાય એટલી સુપકોટી છવરાર્ધ મઈ.

સિતેર-એસી વર્ષના જઈ ફાયા લઈ છેક હજી મજની રૂવાંડીયે ન ફૂટી હોય તેવા યુવાનો સુધીની એ વૈરાનિકોની મેદની સમક્ષ એ ઝૂલતા કાળા ઝલ્લાની બોંયમાં ગોરી ગોરી ભાત પાડી મુખમુદ્રાવાળા યુવાન વૈરાનિકે બાખ્યાનની શરૂઆત કરી :

'આજે હું તમને ઔપધિઓની કે રસાયણનાં મિશ્રણોથી વાત નથી કરવાનો, પણ જીવનના એક જેવી તત્ત્વ પર બોલીશ.'

—અને પછી કેમ જાણે કોઈ અનંતતાને પોતે આપા રહ્યો હોય એવી છટાથી જમણા હાથને ખુલાવી અને ડાબા હાથનો પંજો હૃદય પર રાખી એણે આગળ ચલાવ્યું :

'જગતસમસ્તના કટ્યાણુને ખાતર, જ્ઞાન અને નવગોધનની અગમ અધારી ઊડી કંદસ-ઓમાં ઊતરી પડ્યું' એ આપણી વિજ્ઞાનનાં બાલકોની ફરજ છે. આપણે 'શોધક' એવું મહાન ધિરહ ધારણુ કર્યું' છે. શોધકની વાટમાં પડેલાં ભવાનક નેખમે આપણને ચરચરાવી મ શકે, તો તો આપણી વિદ્યા લજવાય.'

એના ચહેરા પર નવીન દીપ્તિ ઝળકી ઊડી ને એનો પ્રત્યેક ખોલ જાણે ગુપ્ત અધારી ગુફામાંથી ગાળ્યો :

'પ્રત્યેક માનવીના બીતરમાં એ પ્રાણુ રહે છે : એક મુંદર પ્રાણુ ને બીજો કુત્સિત પ્રાણુ : આ બંને વચ્ચે અહોરાત ભયંકર સુદ ત્યાલી રહેલ છે. એક પરસ્પરના કંદર શત્રુઓ છે. હવે જો આપણે—આપણે જગત-કટ્યાણુના ધિરદ્ધારીઓ—કોઈક ઈદમ શોધીને આ એક શક્તિઓને તદ્દન અલગ પાડી નાખીએ તો પછી બેમાંનો જે સુદર છે તે પ્રાણુ કેટલી જંધી પ્રગતિ કરી શકે!

એની મુક્તદશામાં એ કેવો બલવંત બની વિચરે ! એ વિશ્વકલ્યાણના ક્રેટલા સીમાડા સર કરી કાઢે ! જગતમાંથી બૂરાઈ માત્રનો સમૂળો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય ને !

અને પછી એના જમણા પાંખએ આત્મશ્રદ્ધાની ચૂડના બણે કાઈ એરી જાંતુને ચઘી નાખવું હોય તેવી મુઠ્ઠી બીડીને જાહેર કવું :

‘ ને હવે એ સુંદર માનવપ્રાણને કુત્સિત પ્રાણના પાશમાંથી મુક્ત કરાવવાનો દિવસ દૂર નથી. મારે પોતાને જ ઘેર, મારી પ્રયોગશાળામાં, હું એક એવું રસાયન તૈયાર કરી રહેલ છું કે જેના પ્રભાવથી પેલા અસુર માનવ-તત્ત્વને શરીરમાંથી ચીસો પાડતાં નીકળી જવું પડશે અને પછી માનવજીવનનો અધનમુક્ત દેવી અંશ પુણ્યની પાંખે પસારતો હુનિયા પર શાસન ચલાવશે. ’

વ્યાખ્યાનગૃહ વિસર્જન થયું ત્યારે એ યુવાન પ્રોફેસરની વાણીથી મંત્રમુગ્ધ બનેલા સમુદાયમાં ફરીવાર પાછો મધપૂડાનો ગણગણાટ શરૂ થયો. એ જાહેર થયેલી નવી શોધના સમાચાર પર ભાતભાતની વાતો ચાલી રહી. અસંભવ, બય, આશા અને લાલહાનિની અનેક આગાહીઓ તેમ જ એક વૃદ્ધ વૈજ્ઞાનિક-મિત્રની ચેતવણીના પ્રત્યુત્તરમાં યુવાન ઈશીતું મોં એક જ બોલ કહી રહ્યું હતું : ‘ ધીરા રહો, હું બતાવી આપીશ ! હું બતાવી આપીશ ! ’

‘ ના, ના, ના. ’ મિત્રે માથું ધુણવીને કહ્યું. ‘ ઓ દાકતર ! ઓ ભાઈ ! એ રહેવા દો ! જીવન-તત્ત્વની છેડ કરવી રહેવા દો ! એ માર્ગ બચાવક છે ! ’

જવાબમાં આત્મશ્રદ્ધાના ચૂક ડગલાં ભરતો ભરતો યુવાન ઈશીતું છૂટો પડ્યો.

૨

નવા પ્રયોગની યોજણાને લીધે અમ્યબીમાં ગરક થયેલી પ્રજા જ્યારે આતુર મનથી આ જીવાનની છેલ્લી સિદ્ધિની રાહ જોતી હતી ત્યારે બીજાં પણ એ જાણુ હતાં કે જેમની રાહ જોવાની લાગણી સહુથી અસાધ્ય પ્રકારની હતી. એ હતાં એક જીવાન દોકરી અને એનો ખુટો પિતા. જમાઈની નવી શોધ કાને પડતાં એ વૃદ્ધની છાતીની આરપાર એક ઊની ફાળ ચાલી ગઈ હતી. દેશના સર્વોપરી વિદ્યાલયનો સમર્થમાં સમર્થ આ પ્રોફેસર એ દોકરીના આપને આત્મહત્યાને માર્ગે અંધળી દોડ કેતો લાગ્યો.

‘ હજી વાર છે. ’ એણે લમી પાચના કરતા યુવાનને કહ્યો જવાબ દીધો.

‘ હજી વાર છે ? હજી કેટલી વાર છે ? ’ જમાઈએ દુઃખિત અવાજ કાઢ્યો. ‘ આજ સાત વર્ષોથી તમે મને એક જ જવાબ આપી રહ્યા છો મારું ઘર, મારું જીવન આ અંત વગરની એકલતામાં જીવું જીવું હાલકાર કરે છે. તમને અમારી દયા કેમ નથી આવતી ! ’

પિતાની પુત્રી આથે જીભી જીભી આ જીભરા જોતી હતી, ને પિતા એના નિષ્કુર સ્વરે કહેતો હતો : 'તમારા આ બધા ઉધામાનું છેવટ આવી જવા દો.'

'ઉધામા ? જગત જોને 'શોધ' કહે છે તેને તમે—'

'હા, કેમકે એમાં મારી પુત્રીનું સત્યાનાશ પોકારે છે. પાગલ જીવાન ! હજી વાર છે ! તમારું શું થવા બેઠું છે તે હું જાણું છું !'

'શું જાણો છો આપ ?'

'આ નવા રસાયનનો પ્રથમ પ્રયોગ તમે કોના ઉપર કરવા માગો છો ? કોઈ પરાયા મનુષ્ય ઉપર ?'

'મારો શોધક પોતાના હૃદય પર પહેલું 'અસિદ્ધાંત પોતાનું' જ આપે છે.'

'હં-હં', માટે જ મારે એ અસિદ્ધાંતમાં મારી દીકરીના જીવનને નથી હોખી દેવું.'

આ રીતે સાત વર્ષોથી વિવાહની ગાંઠમાં જોડાયેલા એ યુવાન પોતાની કન્યાના આગમનને માટે જીવનમાં નિરંતર તૈયારી કરતો. રાહ જોતો ઝૂરતો, પરંતુ બીજી બાજુ માનવજીવનની અંદર રિખાઈ રહેલ દેવી સંપત્તિના અધોભોજનનાં સ્વપ્ને મેલતો પોતાના અંતઃકરણમાં કશાપ પાપને ન પેમવા દેવા મથે છે. દિવસરાત મનુષ્ય આંતરકુદ્ જોડે છે. એકલના એને ખાઈ જાય છે. વિદ્યાની આરાધના અને વાસનાનું વધનું જનું જેંચાણ એ જે વચ્ચે પોતે પિસાય છે.

પ્રયોગના પરિપાકની રાત નજીક ને નજીક આવી રહી હતી, તે દિવસોમાં એક નાનો શો પ્રસંગ બની ગયો, વિદ્યાલયથી પાછા વળતાં એણે એક પછડાટ અને એક પોકાર સાંભળ્યા. ઘાતર તરીકે સ્વધર્મ અજાવવા એ ધમી ગયો. એક જીવાન સુંદરીના શરીરને લાગેલો એ પછડાટ હતો. પડેલી સ્ત્રીને પોતાના હાથમાં ઉઠાવી એણે ઘરમાં લીધી. પગના જાંઘણ પર થયેલી કચર ઉપર એણે મક્કમપડો કર્યો. પથ્થુ દહીંને છોડીને એ બહાર નીકળી જાય એ પહેલાં એણે બે ચોટાઓ દીકરી દહીં સુંદરીના મોંનો પિગાગો નાખતો મક્કાટ અને લચકતી માંસલ પિંડીને સ્પર્શે કરી દિલના જૂના રાક્ષસનો લાલસા જગાડતો એ સુંદરીનો ઝોર ઝોર ઝૂલતો પથ. નમન પગને એ નર્તકી લોડાવતી જ રહી.

૩

ફેંસલાની રાત આવી પહોંચી છે. અંદરથી પૂરતો જળપ્તો કરી લઈને જીવાન છદ્મી પોતાના પ્રયોગાલયમાં એકલો બેસી ગયો છે. રસાયનની બીજાંતી કડાઈઓ વીજળીના ચૂલાઓ ઉપર ચીસો નાખે છે. વિદ્યુતપ્રવાહોની કોઈ ભૂતાવળ ખૂણેખૂણે તીલ્લા આતંરવચે કાઢે છે. એકલો માનવી ખીને ફાટી પડે એવી એ અધોર રસાયન-સૃષ્ટિ છે. આખો એ વિશાળ અંડ કોઈ જીવતા માનવી-

ના હૂપા ભોગ દેનાર મંત્રસાધક કાપાલિકના સ્મશાનધરની યાદ આપે છે. એ ત્રેતસુદિની વચ્ચે કોણી સુધી પહેરણની બાંધે ચડાવી, અસ્તવ્યસ્ત વાળની લટાએ કરી વધુ શોભતો, ગંભીર મુખે, ધડી કાપાલિક લાગતો તો ધડી પછી સ્વયંબલિ સમો શોભતો એ સૌમ્ય સુંદર પુરુષ બેઠો છે. બેઠો બેઠો બે પ્યાલીઓમાં અકેક ઔપધિનું ટીપુ ટીપું મિલાવી રહેલ છે. અકેક ટીપું પડતાં બંને કોઈ ત્રેત-ડાકણ દંધ થતાં હોય તેની ધૂમશિખાઓ ગોટેગોટે પ્યાલીઓમાંથી બીંચે ચડે છે. કોઈ પિશાચના આકારો ધરતા એ ધુમાડાની આરપાર આ યુવાન વૈદ્યાનિકનું મોં નજરે પડે છે. મોમેર 'ખાઉ ખાઉ' ના અવાજો જાડે છે.

આખરે છેલ્લી ઔપધિનું ટીપું પડ્યું, અને એણે પ્રગટાવેલા ધૂમગોટે એ યુવાનને વિજય-પરાજયના ફેંસલાની અંતિમ ધડી ઉપર આણી મૂક્યો. પ્યાલી બીંચી કરીને એણે મિશ્રણનો રંગ પારખ્યો. પ્યાલી નીચે મૂકીને એ એકવાર આરણ્ય પર મથો ને પૂર્ણ જાતેથી આરણ્ય બીડી લીધું. દોટમદોટ પગથિયાં જતરતો એ પાછો આવ્યો અને આત્મમર્મણના ફાટફાટ તોરથી એણે પ્યાલી ઉઠાવી. એકવાર એનું પ્રતાપી, પુષ્પશીલ, પ્રેમીતરુનું મોં એ પ્રયોગાલયની દરેક શીશી ઉપર એક પિતાની વહાલપથી ફરી વળ્યું. પ્યાલીને એણે હોઠ સુધી લીધી. વળી કંઈક સાંભળ્યું. બૂતાવળ જેવા વિદ્યુતપ્રવાહોની કિકિયારી વચ્ચે એણે કાગળ લખ્યો. એ કાગળ પોતાના સાત વર્ષોના તપમાટની આરાધ્ય પ્રિયતમા જોગ હતો :

‘વહાલી.....

‘મરણની ધડી સુધી મે એક તને જ ચાહી છે. જો મારું મૃત્યુ નીપજે તો માનજે કે વિદ્યાન-ને એક પગલું આગળ લઈ જવા સારુ હું હોમાયો છું.’

અને પછી એ રસાયનને પોતે એકઆસે ગટગટાવી ગયો.

એક ક્ષણમાં તો એના જઠરમાં ઝાળો જોડી. કાળી બળનરા એનાં અંગ્રિઅંગમાં બ્યાપી ગઈ. એની નમેને બંને કોઈ જંતરડામાં નાખીને જેંચવા લાગ્યું. એને ફેરે ફેરે આગ લાગી ગઈ. શરીરની અંદર કોઈ દારુણ મંત્રાગ્ર મંડાયો હોય તેવા ‘ઓહ ! ઓહ ! ઓહ !’ અવાજો એનું મથું ધૂંટાઈ રહ્યું. અંદરથી બંને કોઈ અસુર ‘ભડ’ છું, ભડ’ છું : બળું છું’ રે બળું છું : ની બેકે ચીમો નાખતો હતો. દેહના પુનિત મંદિરમાંથી એ અસુરને બહાર કાઢવા કોઈક સાંકળોના ફટકા લગાવવું હતું.

આખરે એ અસુર બહાર નીકળતો દેખાયો. યુવાન વૈદ્યાનિકના દેહમાં કોઈ દાહ લાગ્યો હોય તેવા પવટો આવવા લાગ્યો. એના માથાના રેશમી સુંવાળા વાળને સ્થાને ભાસા જેવા બેલા અને ખરડ પથુ-કેસ નીકળી પડ્યા. એના કોમલ હોઠ સપ્તી જઈને બિંચા ચડી ગયા. મરખા મ્નેત દાતોની જત્રીમી અદસ્ય બની. પીળા, લાળા વાંકા દાંતના યોગદાએ બહાર ધસી

આવીને એ મોંને કાઈ માનવલક્ષી વાંદરાની લીપણુતા પહેરાવી દીધી. એના આખા દેહની સુંવાળી આગલી પલટાઈ જઈને શરીર અણે પાડાના આમડામાં મદાઈ ગયું. ઝીણી લીસી રુવાંટી મટી ગઈ અને રૂંછાં ફૂટી નીકળ્યાં.

પોતાનું વિદૂત સ્વરૂપ એણે આસીમાં જોયું. અસુર આખોયે જાણે બહાર નીકળી ગયો છે, પરંતુ એ હજી પોતાના કળ્પનામાં છે કે નહિ? શમાઓ શમી શકે છે કે નહિ? એણે બીજું વારણનું રસાયન અજમાવ્યું. એ બીજી ઔષધિના ઘૂંટડાએ ફરીવાર એનાં અંગેશમાં આગ જળાવી. વેદનાની આહ ઉચ્ચારતો એ પગડાવતો ગયો. પાંજરામાં પૂરતી વેળાનો વાધ જે પછાડા ને કિફિયારા મચાવે છે તેવી દેહવેદના દાખવતો અસુર સમાઈ ગયો. પાછું એ જ નમણું અને આસોકમય માનવસ્વરૂપ એના દેહે ધારણ કરી લીધું.

પ્રખાતે જ્યારે છુટ્ટો ચાકર ચા-નારતો પીસીને પોતાના માલિકની આ હન્નાદી એકસતા નીરખતો ઉદાસ અંદરે જિજ્ઞાસુ ત્યારે જેવી લગ્ય વિજયશ્રી આ યુવાનના મોં ઉપર વિરાજી રહી હતી ! પરંતુ એ વિજયશ્રી જાણે કાઈ દારુણ સંઘામના ચાકરો શોષપોષ હતી. કેટલે મોંધા એ વિજય હતો ! છતાં માનવગતતા કલ્યાણ આતર સ્વીકારેલું એ પીડન હતું. યુવાન વૈજ્ઞાનિકના જીવનનો એ મહોત્સવ હતો. ને હવે આ સિદ્ધિ માનવગતિને અર્પણ કરી પોતે માત વર્ષની નિર્જનતાનો અંત લાવી શકશે, જીવનના વનમાં એની વનદેવીનું આશ્રમન થશે.....અજનીના મેંદીર આ પગની પગલીઓ જાણે ઉંચરમાં પડતી હતી-જાણે એના આશ્રમનના ઝંઘાર સંભળાય છે, એની નિર્જનતામાં કાયસ ટોકે છે. ‘વિજયનો જે તાજ જગત અને પહેરાવશે તે તાજ હું મારી પ્રિયાના ખોળામાં ધરી દઈશ’ આવી લાવના લાવતો એ સતો.

બીજી રાત્રિ : પ્રયોગાલયને અંધારણે ભૂતાવળો શા વિદ્યુતપ્રવાહોની ફરી પાછી એની એ કારખી કિફિયારીઓ : ફરીવાર એ એકાકી માનવનો દીવાલો પર નાચતો કાળો ઓળાચો : ફરીવાર એક પછી એક ટપકતા દીપાના આકંઠમાંથી ભજ્જતી ઘોળી ઘોળી સર્પાકાર ધૂતશિખાઓ : અને ફરીવાર એ રસાયનના એક જ ઘૂંટડા સાથે, કાળી લાલ લાગી જઈને કાઈ ફૂલઆગ સળગી ગયો હોય તેવું એ યુવાનનું દાનવી રૂપ-પરિવર્તન : કાઈને જાણે ખાઈ જશે તેવા લાંબા દાંત અને રીંછ જેવી રોમાવાલિ. ‘આહ ! આહ ! આહ !’ કરતો અસુર બહાર આવ્યો. વેદના શમી ગઈ. આનંદ સાથે એણે પોતાની મુખાકૃતિ દર્પણમાં તપાસી, અને એ આકૃતિને જાણે ગર્વભરે સંભળાવ્યું :

‘હાં, બસ ! હવે તારી આસુરી ચૂડમાંથી છુટકાર પામેલો મારો સખ્તમા દિવ્યલોકમાં પાંખો પસારશે. અણુરૂંઢી મારો આત્મા હવે સહેલાઈથી સત્ત્વનાં દર્શન પામશે. લાલસા અને સ્વાર્થ-વૃત્તિઓનાં દર્દ શમી જશે. તને મેં આજે મારા હૃદયમાંથી બહાર કાઢ્યો છે, ને તે જ રીતે હું

એકએક માનવાત્માની અંદરથી તને આમ લગાવી સળગાવી બહાર કાઢીશ. બહુ દિવસ તારાં શાસન રહ્યાં. બહુ યુગો સુધી તે માનવજનને પાપમાં રાખી. હવે તારી ધડીએ ગણાય છે : હા-હા-હા-હા... !

‘હા-હા-હા-હા’ એવો સામે પડ્યો આવ્યો. દર્પણમાં દેખાતી આકૃતિના દાંત હસી રહ્યા હતા.

પરંતુ એકએક આ શું થયું ? એની આંખો સામે ઘડિયાળના લોક માફક શું મૂલવા લાગ્યું ? કાઈ ઝાઝી ઝાળખીનો પડછયો ? કે કાઈ લાકડે પૂંછડી વીંટાળીને લટકતા કાઈ ફણીધર સાપનો ઝોળાયો ? એણે આંખો ઓળી ફરી ફરી નિરીક્ષણ કર્યું અને એની આંખો મદવિહ્વલ બની. એ આંખોએ જે ભુજંગાકાર દીઠો તે હતો એક પગ : ઘૂંટણ સુધીનો : એક ગૌરગૌર સુંદરી-શરીરનો : ચણિયાના ઊંચા થઈ ગયેલા સળમાંથી ઉપાડે ગઈ હતી એવો એવો, રક્તભરપૂર પિંડીએને ડોળો લેવરાવતો એક પગ : પદંગ પરથી મૂલા ખાતો પગ : એ પગના ઘૂંટણ ઉપર એક પાટો હતો.

ઝાળખાયા : તે દિવસે જેનો પાટો ખુદ પોતાને જ હાથે એ બાંધી આવ્યો હતો તે જ આ પગ : જાણે મૂલીમૂલીને સાદ પાડે છે-ધણા દિવસથી વાટ જોઈ રહેલ છે.

લાલસા જાગી બેઠી. એ કદરૂપ શરીરે ત્વરાભેર ડગલો ચડાવ્યો. નિમ્નતી પ્રિય લાલકી લીધી. ટોપી પહેરી પ્રયોગાસયને પાછલે બારણે તાળું લગાવીને બેઠાં પગલે એ ચાલી નીકળ્યો. વાસનાનાં ચકાએ એને વિદ્યુતગતિએ પેલી વારાંમનાના ઉંચર પર આપી મૂક્યો. એની તલસતી આંગળીએ ધંટડીનું બટન દબાવ્યું. એ તલસાટના ઉચ્ચાર જેવે સ્વરે ધરતી અંદર ધંટડી રણમૂલી. હમણાં હાર બેઠાં ને પોતાના જુજપાશમાં એ મુંઝરી સમાઈ જશે એવો તલસાટ એના પગને ધરતી પર નચાવી રહ્યો છે. ત્યાં તો હાર બેઠાં અને ડોશીએ જવાબ આપ્યો કે : ‘બાઈ તો નાચ-ધરતી મહેફિલમાં ગયાં છે.’

ત્યાંથી એણે પગ ઉપાડ્યા. ઉદામ બનતી જતી પિપાસાએ પગમાં બેવડું જોર મૂક્યું. જાણે કાઈ ચોર, કાઈ ગળાકટ્ટ, કાઈ ખૂની ચાલ્યો જતો હતો. લાલસા જાણે એની આંખોમાંથી ફરી ફૂટતી હોય તેવા અચકાર કરતી હતી.

શરાખીની મહેફિલ ઉડાવતાં માતેલાં ક્ષીપુરુષો આ નવા આગ-નુકતે ચોખેર ચક્રવર્તન નીરખતો જોઈ વિરમય પાળી ગયાં. જે જે મેજ પાસે થઈને જોતો જોતો એ આગળ વધ્યો તે મેજની મજેદારી ધડી વાર થઈ ગઈ. સહુની સામે પોતાના લાંબા દાંત કચકચાવતો એ જાણે પ્રયેક્ષને વિષે પૂરી બાતમી ધરાવી રહ્યો હોય એ ! જાણેકે દેખાયો. ને દૂરના એક ખૂણામાં એક ખાલી મેજ ઉપર એણે એકલાએ આસન લીધું. સહુએ એને ત્રાંસી નજરે નિહાળ્યો. વરધી લેવા માટે કાઈ વેઈટરને પણ એની નજીક જવાનું દિલ થતું નહોતું.

‘વેઈટર !’ એનાં ફાટી ગયેલાં જડખાંમાંથી ભૂખ્યા વડુ જેવો અવાજ નીકળ્યો. જેના ગળવામાં શરાણ અને સુંદરી નામની બે અમૂલ્ય કૃતિઓ ખરીદવાના પૈસા છે અને જેના લેખાસમાં નખશિખ અખીરીની લશ્ક છે એવા કોઈ પથ્ય આદેશીને પીરસવા આનાકાની કરવાની મનઃલ વેઈટરમાં નહોતી. ચરચરતે કલેજ વેઈટર વરધી લઈને જ્યારે એક જિંયામાં જિંમી જતની મદિરાને સીસો એની પાસે ધરવા જતો હતો ત્યારે આ ભયાનક માનવદૈત્યનાં લાંબાં લાંબાં ભવાંની નીચેથી બે હિંસક આંખો એ સુંદરીને નજરમાં લઈ રહી હતી. જેનો ઈર્ષ અધરાત લાંબા પછી જ કોઈ સુરાલયને બંધબારણે જમત થાય છે, તેવા ધોળા દિવસના કોઈક ‘સન્નન’ના ખોળામાં બેઠી બેઠી એ ફરી ગાતી હતી : ગાતી હતી કે-

“સન્નિયાં અકેલી દુઃખ દે !”

“હાં...સન્નિયાં અકેલી દુઃખ દે !”

મધરાતનો બિહામ છેડી રહી હતી. છટાથી, ‘આકેલી રોજ’ની વેળા રજૂ કરતા તમામ હાવભાવ સાથે, માલક ખીટી હલકથી એતું ‘ગણું ટપકણું હતું’ :

“સન્નિયાં અકેલી દુઃખ દે !”

એ શબ્દે શબ્દે મરોડ લેતી પંક્તિ આશકોને ડોલન કરાવતી હતી. મદિરા કરતાંયે વધુ નશાનાં લહેરિયાં લેવરાવતી હતી. સુરાભવનના ભપકા જણે અબધડી ઓગળીને વહેવા લાગેરી એવી એની કંઠમાધુરી હતી. સૌંદર્ય, સુરા અને સંગીતના ત્રિવિધ દંશ ઓતાઓને મૂર્છા પમાડી રહ્યા હતા.

‘વેઈટર !’ એકલા બેઠેલા વિકરાળ અતિથિએ મુરકાટ કર્યો. ‘એ સુંદરીને અહીં બોલાવ.’

સૌંદર્યને અને કંઠને વેચવા નીકળેલી નાજનીન આવી. આંખ્યા પછી ભયાનક રૂપ ભાળી પાછાં પગલાં માંડવા જાય છે ત્યાં તે એ માનવદૈત્યે એનો ચાંસલ હાથ પકડીને સામે બેસારી લીધી. એ જ હતી એ, જેના ઘૂંટણ સુધી નખ જેવેલા પિંડીભર્યા એક પગે આ ધુવાન વૈદ્યાનિકની નજરખંઠી કરી હતી.

બે કટોરી ભરીને એક એણે સુંદરીની સામે લખાવી કહ્યું : ‘લિન્નિયે પ્યારી ! અને દિલ બહલાવો !’

ફૂતરો હાડકું કરડતો કરડતો કાઢે છે તેવો આ માનવ-મુખનો હિંસક અવાજ સાંભળીને સ્ત્રી સંકોડાઈ ગઈ. પરંતુ ત્યાંથી બહાજું સહેલ નહોતું.

‘કેમ ?’ પુરૂષે વિકરાળ હાસ્ય કરતાં કરતાં ચીમટા ભર્યા.

‘આ બધા બેઠા છે તે મનુષ્યો છે, ને હું શું વાદ-દીપડો છું ? મેં શું એવાં જ વચ્ચે

નથી પહેર્યાં ? હું શું શરાણનાં નાણાં નથી ખર્ચતો ? મારામાં શું અમીરાઈભરી રીતભાત નથી ? મને બદસિકલ સમજો છે, ને એ બધા શું ઉપરથી દેખાય છે તેના જ રૂપાળા અંદર પણ છે ? દંભ-દંભ તમને ગમે છે કેમ ? જીતરતું સાચું સ્વરૂપ બહાર નીકળ્યું એટલે તમારાથી નથી સહેવાતું, કેમ ? સહુને તમારો કંઈ અને તમારું કંઈવર વેચવા નીકળ્યાં છે, ને મને એકને જ ના પાડશે, કેમ ?

પુરૂષ બોલ્યે જતો હતો. શું બોલતો હતો તેની એ સુંદરીને ગમ નહોતી. એને કાને તો 'કરક ! કરક !' એવો બયાનક અવાજ જ સંભળાતો હતો. એને પોતાને બંધે એ પુરૂષ હાંતો વચ્ચે કરડતો હતો.

‘ નહિ માનો ? મારા બોળામાં બેસીને એ ગીત નહિ ગાઓ ? આ બધાના બોળા બહુ મીઠા છે કે ? હં ! એ તમામની અંદર આ જ પિશાચ પડ્યો છે, પણ એ બધા સિદ્ધતથી ઢાંકી રહ્યા છે એટલે સુંદર લાગે છે, ને હું જોવો છું તેવો દેખાઉં છું માટે મારા પ્રતિ ધ્રુણા ધૂટે છે ! ફિકર નહિ, યાદ રાખજો. હું તમારે ઘેર આવીશ. તમારું ગીત ત્યાં આવીને સાંભળીશ. રાહ જોજો ! ’

એટલું કહીને એ ત્યાંથી જાયો. કાઈ ન દેખે તેમ ધરને પાછલે બારણે પહોંચી, અંદર પેસી, વારણની ઓપધિ પીને પાછું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

અને રાતનાં બે બજે એ યુવાન વિચારે ચડ્યો :

‘ આ શા ગળખ થયો ? મારો દુરાત્મા કેમ જોર પર આવ્યો ? મને એ ક્યાં ધસડી ગયો ? મારી પાસે એણે શું કુકર્મ કરાવ્યું ? મારે તો પ્રાણપ્રિય મારી પત્ની છે, એના પ્રતિભા પ્યાર મારા સમગ્ર જીવનને બ્યામ કરી રહ્યો છે, છતાં તેને બદલે આ એક જ વાર વિચારમાં સેવેલી ભદ્ર વારાંગના તરફ હું કેમ ખેંચાયો ? આ શું થવા જોઈ ? મારો સદાત્મા કેમ કશું બક્ષ કરતો નથી ? આ પેઢીને જુદા પાડવા જતાં શું અસુર જ બહેણી જાયો ? ’

મોટી સમસ્યા એ વૈજ્ઞાનિકના મન પર ચડી બેઠી. એની નિદ્રા ભડી ગઈ. મોં ઉપર હાથના પંખા ઢાંકીને એ બેસી રહ્યો.

૪

રસાયન પી-પીને વારંવાર એ અસુરને બહાર કાઢ્યો, વારંવાર પાછો રામાવ્યો, પણ આત્મસંખની લહેર મળવાને બદલે યુક્ત ધ્રિયાવેગો જ જોર પકડતા. ઈશ્વર જાણે એને ગયો હતો. હવે એને એમ પણ લાગવા માંડ્યું હતું કે સદાત્મા-દુરાત્માને છૂટા પાડવાનો આ પ્રયત્ન જ નફામો છે. અંદર ચાલી રહેલો એ બે વચ્ચેનો સંગ્રામ જ ફીક છે, અથવા કોને ખબર છે કદાચ આ નબળાં-સબળાં બન્ને તત્ત્વોનો માલિક જીવાત્મા એક જ નહિ હોય ! ને એના લેખાસરૂપી

મળેલું આ માનવ-શરીર પણ કદાચ દીક જ નથી શું ? જીવન જેટલું ઠાંક્યું રહે છે તેટલું આપું
ભયંકર નથી શું ? હવે હું આ ઔપધિ પીવાનું છોડી દઉં. હું જે છું તે જ બની રહીશ.

એવી મંગલ મનોદશામાં એણે તે દિવસે પોતાના સસરાને ઘેર સદેશો મોકલ્યા કે આજે
સાંજે તો હું તમારે ત્યાં જમીશ. મનમાં હતું કે પ્રિય સહચરિનીના થોડાક સહવાસે પાંખી શુદ્ધ
લાવેની પરિમલ પાખી શકાશે.

એવા શાંતિમય ભાવો લાવતો આ યુવાન તે દિવસ સાંજરે નદીને કાંઠે લટાર મારતો હતો.
આથમણી વાદળીઓમાં ઊતરતો સૂર્ય માળામાં લપાતા ચંદ્રલ પથ્થી જેવા લાગતો હતો. પસ્તાઈને
નિર્મળ બનેલ હૃદયના રંગો જેવા સંધ્યાના રંગો પાંદડાંમાંથી અજાઈને નદીના પ્રવાહમાં ગળતા
હતા. એક ઝાડની ડાળી પર જેસીને દેવચક્રમાં સંધ્યાગીત ગાતાં હતાં. ગાતાં ગાતાં એ થેલે નર-
માદા ચાંચમાં ચાંચ પરોવતાં હતાં. પાંખોમાં પાંખો ઢાળી લયબ્ધ ક્રીડા કરતાં હતાં. યુવાન વૈદ્યા-
નિક એ પક્ષી-ક્રીડા નિહાળી રહ્યો. ‘હમેશાં ગાયા કરો હે પંખી !’ ઇશ્વરીએ એ પક્ષીગાનના રસમાં
ભીંગઈ જઈને આશીર્વાદ આપ્યા, ‘સદા ગાયા જ કરજો ! કુદરતે તમારા કંઠમાં વિશ્વ-શાંતિની
શરણાઈઓ ભરી છે. નિરંતર ગાયા કરજો ! નિરંતર તમારી જીમલ-જોડ આ પ્રણયસુખમાં રમ્યા જ
કરજો ! કાંઈ પાપી એને વિજોડશે ના !’

એ આશીર્વાદ હળુ તો એના ગેમાં જ છે, પક્ષીઓએ હળુ એની ચાંચ ખીડી નથી, ત્યાં
તો એક જંગલી બિલાડીએ ડાળ પર તરાપ મારી અને ગીતો ગાતી દેવચક્રલીને ઘાંત વચ્ચે પોસી
નાખી, ઝાડ પર ચીર્ચાકાર થઈ રહ્યો અને ઇશ્વરીની આંખો ફાટી રહી.

રોજ તો પેટમાં દવા પડતી ત્યારે જ રૂપ-પદ્મટો ધઈ જતો, પરંતુ આજે આ હિંમત
દશ્ય માત્રે જ એના શરીરમાં પદ્મટાની તીવ્ર લાગણી જગાડી. અંદરનો અસુર પહોડા મા
ગળી બેઠો. નસો તૂટે તૂટે ધઈ રહી. રોમ રોમ પ્રજ્વળવા લાગ્યાં અને વેદનાના ન સાંભળા
નવ તેજા આહવાસ વચ્ચે એણે પોતાની સિક્કલ ફરતી અનુભવી. હાથ ઉપર નજર કરી, રોમે
રોમે રીંછના વાળ ખડા ચથેલા દીઠા. અને એ દૈત્ય-આકૃતિ લઈને વૈદ્યાનિકે છૂપી દોટ દીધી.
બાગમાંથી બહાર નીકળી એક દીવાલની એથે થોડી વાર થંબે. ઔપધિ મિનાનું આ રાક્ષસ-
રૂપ ક્યાંથી પ્રગટ્યું ! હાથ, હાથ, એવા નિઃશ્વાસેની ધમધમ ધમાઈ રહી. રૂંધે રૂંધે પસીને છૂટી
પડ્યા. પણ હજી તો આ એચિંતી વિકૃતિ ઉપર કાણુસર વિચાર કરે છે ત્યાં તો આત્મમાન
આશ્ચર્ય ગયું. સ્વાગતના સાચિયા પૂરતી, ધૂપદીપ જલાવતી અને વાટ જોતી પાકદિલ પ્રિય કુમા-
રિકા વીસરાઈ ગઈ. એને બદલે આશ્ચર્ય હૃદય વાદ દીધું કે : ‘ચાલો, પેલી ઝૂલતા પગવાળીને વચન
આપ્યું છે-એને ઘેર જવાનું, એનું ગાણું સાલળવાનું.’

સન્નિતા આઠ વાગ્યે બપોરે નગરીની એ પ્રખ્યાત નદી પોતાના ઘરમાં અપસરતા શય્યાગાર

સજી રહી હતી, ત્યારે બારણામાં માનવ-દેવ હાજર થયા. ચીસ પાડવાની હિંમત એ સુંદ નહોતી રહી. ગળું પીસી નાખે તેવા પંખ પહેળાવીને એ પિશાચે હુકમ કર્યો: 'આંહી અ

થરથરતે દેહે સુંદરીએ એની પાસે-લગભગ એના ખોળામાં આસન લીધું.

'હવે પેહુ ગીત ગા ! ત્યાં મહેરિલમાં ખીજઓને સંભળાવું હવું એવા જ લહેકાથી ગ નતરંકીયું' દયામણું મેં કરગરી રહ્યું.

'ગા !' પિશાચ ધૂરકર્યો.

'સન્નિયાં અકેલી દુઃખ દે !' એણે ગાયું-ખિલાડના મેંમાં ઝગાયેલી મેના ગાય તેવું ગા ને પછી ખળખળતી લાલસાએ એ વારાંગનાના દેહમાંથી તૃપ્તિ મેળવી.

૫

ઉપરાઉપરી હવે તો કોઈક હિંસક અથવા ઉદ્દીપક દરમિયાન બાળતાં જ રૂપ વિકૃત ચાપ કોઈ હલકી લાગણીનું જોર પથ્થુ એને અસુર બનાવી મૂકે છે. હવે તો શરીરની પ્રકૃતિ જ રાજ આદતને તાબે થઈ ગઈ છે. અને એક દિવસ બપોરે જ્યારે આ મૃતિમાન પ્રાણાત્મા જે સુંદર ઈશ્મી પોતાના એ વિનાશને વિચારે અકસોસ કરતો બેઠો હતો ત્યારે એ જ નતરંકી હાજર થ

'ઠાકતરસાહેબ ! આ દયાળુ ઠાકતરસાહેબ !' એ સુંદરી ત્યાં મુસકા લરીને રહી પડી. 'અચ્ચાવો, મને કોઈ રીતે બચાવો !'

'કોનાથી ? તને શું છે, બહેન ? હું શેનાથી બચવા માગે છે ?' ઈશ્મીના અંગ પર અતપના રવેદ વળવા લાગ્યા.

'મને એક પિશાચથી બચાવો. એક અસુર રાજ રાતે મારે ઘેર આવે છે અને મારું લોહી શોષી જાય છે. હું કોઈને આ વાત કહી શકતી નથી, કહું તો કોઈ માનશે નહિ. પથ્થુ મારું શરીર ચૂસી જનાર એ જનના પંખમાંથી મને ઉગારો...આ બહુ ઠાકતરસાહેબ !'

છાતીફાટ રહતી એ સ્ત્રીની વાત સાંભળ્યા પછી ઠાકતરે થોડી વાર એક ઉચ્ચાર પથ્થુ કર્યો. પોતે જ એ પિશાચ છે તે કહેવાની એની હામ નહોતી રહી. આ કોમલાંગીની પોતે કેવી વલે કરી હતી એવું પોતાને પૂરેપૂરું લાન હતું. એ સ્ત્રીની આંખોમાં, મુખમુદ્રામાં, શરીરની નિયોવાયેલી હાલતમાં આ યુવાને પોતાની હેવાનિયતનો દર્દીલયો છતિહાસ વાંચી લીધો. પોતાનું છુકો બની રહેલું કલેજું છુપાવીને એણે કહ્યું :

'જા બહેન, હું તને ખાતરી આપું છું કે હું કહે તેવો દોષ જીવતો પુરૂષ નથી. તને કોઈનો વળગાડ લાગે છે. પથ્થુ હું તને આજથી ભયમુક્ત કરું છું. મારું જ્ઞાન મને ખાતરી

આપે છે કે તમે હવે ફરીવાર એ અસુર નહિ સંતાપી શકે.' પોતે યુગ્મરેલા અત્યાચારના પ્રાય-શ્રિતરૂપે ઈશ્મીએ એ સ્ત્રીને એક મોટી રકમ ભેટ કરી વળાવી.

પરંતુ ખીજે જ દિવસે જે વેળા કોઈ દુષ્ટ આવેચને બળે એનામાં અસરનો આલિર્ભાવ થયો ત્યારે આગલા દહાડાના અતુતાપનું તમામ બાન ચાલ્યું ગયું. બીજા રૂપ લઈને એણે ફરી પાછી ત્યાં ને ત્યાં દોટ દોટી અને લયવસ્ત સુંદરીને એણે પાછી પોતાની શૂઝમાં બીડવી. એના પાશવી બાહુપાશમાં બુદ્ધો થઈ જતી સુંદરી વિસ્મય પામી બોલી ઊઠી : 'ઓહ ઓહ ઓહ! તમે પાછા ક્યાંથી? દાકતરસાહેબે તો કહ્યું તું કે તમે હવે નહિ આવો—'

'હ-હ-હ' વિદ્વજતાની આગમાં લડકે બળતાં એણે પ્રેયસીને વધુ લાખી-વધુ જોરથી-વધુ ને વધુ જોરથી, તેમ તેમ એ લયભીત સ્ત્રીએ છટકવા પછાડા માર્યા, ઝૂંગળાટ અનુભવ્યો, અંગે-અંગે ભુલું પડતું અનુભવ્યું. અને જેમ જેમ એનો અણુગમે પોતાની પરિતૃષ્ઠિના માર્ગ વચ્ચે આવતો ગયો તેમ તેમ એ પિશાચની સાલસા-સાલ વધુ પ્રચંડ બની. એનું લાન ચાલ્યું ગયું. એની હસે આંગળીઓએ એ સ્ત્રીનું સુક્રમળ ગળું પકડી લીધું-લીંસી નાખ્યું. છેલ્લી સ્ત્રીસ પાડીને એ સુંદરીના મોંએ શ્વાસ છોડ્યા. આંખો ફાટી ગઈ.

ઊપડતે પગે ન્યારે એ ખૂતી પ્રયોગશયની પાછલી બારી પર જઈને ઊભો રહ્યો ત્યારે એને યાદ આવ્યું કે આજ તો પોતે ગુપ્ત પરિભ્રમણની કશી જ ગોઠવણ કરવી ધારી નહોતી, આગણે દારેથી જ જમવા જવા નીકળ્યો હતો ને પાછો દાખલ પણ ત્યાંથી જ થવાનો હતો, એટલે બારણું તો અંદરથી બંધ કરાવ્યું હતું. એમિંતાનો ઔપધિ વિનાનો આ રૂપ-પદ્ધતિ આવશે એવી તો કલ્પના જ નહોતી. શી રીતે ઘરમાં પ્રવેશ કરી શકાશે? વારંગનાની હત્યાનું તો હમણાં જ યુગ્મરાણ્ય બોલશે!

એ દોડ્યો પોતાના દાકતર-મિત્રને શ્રેઠ મિત્ર ઘરમાં નહોતા. નોકરને પોતે એક ચિઠ્ઠી આપી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું : 'ભાઈ, મારે ઘેર મારી પ્રયોગશાળામાં તમે જાતે જઈ નં.....ની દવાની પેટી લઈ આવો તમારે ત્યાં રાતના બાર બજે એક માણસ એ સેવા આવશે. એને પેટી દેજો. હું ભયાનક સંકટમાં છું. વિશેષ રૂબરૂ સમજાવીશ.'

અરધી રાતે ન્યારે એ પાછો આ મિત્રને ઘેર પેટી સેવા આવ્યો ત્યારે મિત્ર એ ભયાનક સિકલને નખશિખ નિહાળી રહ્યો. નિહાળતાં નિહાળતાં એની નજર આ રાક્ષસી પુરુષના હાથની લાકડી પર ઠેરી. શંકા પડી. પૂછ્યું :

'કોણ છે તમે?'

'દાકતર ...નો દૂત.'

'ક્યાં છે દાકતર...?'

‘નહિ કદી શકું.’

‘બોલો ! દોષુ છો તમે ?’ એ પ્રશ્ન ફરીવાર પૂછતાં તેણે સિવાઈવર તાકી. પિશાચ ચંચળો.
‘કદમ ઉપાડશે તો ફૂંકી દઈશ. બોલો, દોષુ છો તમે ?’

‘પિછાન કરવામાં સાર નથી.’

‘બોલો, બીજો હલાળ નથી.’

‘જોવું જ છે ?’

એ હસ્યો—મોટા ઘાંત કાઢીને હસ્યો. પેટી ઉઘાડી. રસાયન બનાવ્યું. છેલ્લા ટીપાની મેળવણી
ગોટગોટ ધુમાડાનાં વાદળાં જ-મા-ચાં. એ જીકળતું રસાયન એણે પીધું. અસુર અદરય બ-ધો.

પ્રિય ડોક્ટર—મિત્રની દેવમુદ્રા પ્રકાશી જાડી.

વાચ્યાને સ્થાન નહોતું. અધરાતે બેઠું છૂટા પડ્યા.

૬

‘અત્યારે ? અત્યારે તમે અહીં ?’ ચોવીસ વર્ષની કુમારિકા ચમકી જાડી. ‘મારા બાપુ જાણ
તો ? જાણ થઈને તમે—’

‘હા, હું વિદાય લેવા જ આવેલ છું.’ હારમાં આવેલો પુરુષ હાથ જોડીને ચાચના કરં
જોતો રહ્યો. ‘હવે તમારા બાપુને હું નહિ સતાવું.’

કુમારિકા નછક આવી. પુરુષનું મોં ઉકેલવા લાગી: ‘શું બોલો છો ? શાની વિદાય ?’

‘હું તમને મારી સાથેના વેવિશાળમાંથી મુક્ત કરવા આવ્યો છું.’

‘સાત વર્ગો સુધી વાટ જોવા પડી ? મારો કશો દોષ ?’

‘મૂંગાં મૂંગાં એ પુરુષે માથું હલાવ્યું અને કહ્યું: ‘મારું કુર્બાન !’ એની આંખોના ખૂણામ
અંગ્રેક આંસુ ગલકી જાડ્યું.’

‘પણ શા મટિ ?’ કુમારિકાએ પુરુષના હાથ ઝાલ્યા. બેમારીને કહ્યું: ‘હવે મને કહો, મૂંગ
વણમાં પડ્યા છો તમે ? કોઈ નવું લગ્ન ?’

‘આજે હું હાંસી મઢી શકીશ નહિ. મારું નવું લગ્ન તો હવે મૃત્યુ સાથે થઈ શકશે.’

‘પણ તમને થયું છે શું ? કેમ આજે ગાંડાં કાઢો છો ?’ કુમારિકાએ પુરુષના માથા પર-
આખા માથા પર હાથ ફેરવ્યા.

‘પુરુષે એનાં બોળામાં પોતાનું માથું નાખી દીધું. એનું હૃદય બેઠાવું દોષ તેવો અવાજ નીકળ્યો.

ઝીએ એ મેંને જાગે લીધું. મા એના બાળને પૂછે તેવે સ્વરે પૂછ્યું : 'શું છે આ બંધુ ? કહો, મારા સોગંદ, મને કહો !'

'તને હું નહિ કહી શકું' એવી એ વાત છે જીવનભર મારે પ્રાપ્તિ ત્વજ કરવાનું રહેશે. તારો અંધાર મેં બગાડ્યો છે.'

પુરુષે ઝીના પગ સુધી માથું લઈ જઈને કપાળ પર એના પગનો સ્પર્શ લીધો. પછી એ જોભો થયો.

ઝીએ એના હાથ ગ્રાવી લીધા : સાત વર્ષોમાં કદી નહોતા જાણ્યા એવા જોરથી જાણ્યા ને એ પુઠારી જોડી : 'નહિ, નહિ, નહિ જવા દઉં. તમારું જે દુઃખ હશે તેમાં હું ભાગીદાર બનીશ. મને કહો, એકવાર કહો, એકવાર...'

બહાર નીકળી ગયેલો પુરુષ જ્યારે એ સાસર-ધરની પાછલી બારીએ આવીને દુઃખમાં ભાંગી પડતો જોગો રહ્યો ત્યારે એણે બોલ્યું કે પોતે ત્યજેલી કુમારિકા એના પિવાના ઉપર દેહ ઢાળીને જાગે મેંએ પડી છે. વાળિંગના દયાયેલા પાસા એકસામટું આક્રંદ કરીને ચુપ થયા છે, પણ કન્યાનું રૂદન હજી નથી અટક્યું.

'કેવો ધ્વંસ !' પુરુષ એ કાચ વાટે આ પોતાનું જીવન-કરતૂક જોઈ રહ્યા. 'આને હું મારી જાની બધા ન કહી શક્યો. મારા કાબૂની બહાર ગયેલા કમળી એ કયા સાંભળીને, ગામની ગલીએ ગલીએ ગવાતાં મારાં પાપો સાંભળીને, એ મને કેવો ધિક્કાર દઈ જાકત ! અને મારું એમિંતું પક્ષટાનું રૂપ હું એનાથી શી રીતે છુપાવન ? અકેકેક કુષ્ટ બર્મિના આંચક સાથે જ મારો પ્રગટ થતો અસુર આને જીવતી ને જીવતી ભરખી જાત !'

અસ્તાયમાન સૂર્ય જેવો શોભતો જીવાન હજી બારીના કાચ વાટે તાકી રહ્યો હતો. પરિતાપ કરતો કરતો એ થોડી ધડી યંબો. એની દષ્ટિ જાણે ધીરે ધીરે બદલવા લાગી. એના મનોભાવ આ જોલી સુવતીના રૂપ ઉપર ફરવા લાગ્યા : વારપૂર માંસક દેહકતાને અંગે અંગે એની આંખો અડધી રહી ને એની લાલસા જાગત થઈ. 'આ સોદાં ! એહ ! માત વર્ષોથી જેનાં સ્વપ્નાં સેવતો તેને એકવાર પણ મેં ભોગવ્યું નહિ ! ને આજ સામે પડ્યું છે છતાંય જોડીને આલ્યો જાડું છું ! એ મારું છે જાનાં...'

આટલો જિતિવેગ નીપજતાં તો રાક્ષસમાંથી જાગડ જીવન મને તેમ એના અંગમાંથી અસુર ધસી આવ્યો. દુરાસાયે લવાનકે રૂપે દર્શન દીધું અને એક પક્ષમાં તો એની દિવસા એ બારીના કાચના છુદા બોલાવી એને અંદર લઈ ગઈ. જોલી કન્યાને એણે આલિંગનમાં લીસી. લાલસાની કાચ પથરાઈ ગઈ.

અમરેલી કન્યાએ આ અસુરને દેખતાં જ તીબી ચીસ નાખી. એ ચીસે આખા ઘરને દંટોલ્યું.

જેને જરી અડકવામાં પણ પોતાની કામગીરી સંસ્કારિતા આધાત પામતી તેને જ અત્યારે પોતાના જુગપાશમાં રમદોળી રહેલો એ પુરુષ એ તૂટતા બારણામાં ધરી આવનાર જુદા સસરાને લોભ પર ધકેલી દેતો નાસી છૂટ્યો. પછવાડે પોલીસનું ને લોકટોળાનું જુમરાણ બોલ્યું. ચોર-ગતિથી નાસતા એ પુરુષે પોતાને મકાને પહોંચીને પાછલા દારૂની ચાવી કાઢવા મળવાં તપાસ્યાં, પરંતુ તે દિવસની પેઠે આજ પણ દારૂ અંદરથી જ બંધ કરેલું હતું. એ દોડ્યો આગલા પ્રવેશ-દારે. ટકોરા માર્યા. જુદા નોકરે બારણું બોલ્યું. લપાનક રૂપ દેખતાં જ 'દાકતરસાહેબ ધરમાં નથી' એટલું એ માંડ બોલી શક્યો. એક જ ધક્કો મારીને દાકતર અંદર પેઠો અને પોલીસની ટુકડી ત્યાં આવીને બારણું ઠોકવા લાગી ત્યારે એ પોતાની પ્રયોગશાળામાં દાખલ થઈ જઈ કપડાં ઉતારી ઔષધિ પી લઈ પોતાના અસલ સ્વરૂપે કશું જાણે કામ કરવા બેસી ગયો.

'આંદો પેઠો છે ! એ ચોર આંદો જ પેઠો છે !' એવા રીડિયા પાડતી પોલીસ-ટુકડી પ્રયોગશાળાનું બારણું તોડવા મથી રહી.

દાકતરે બારણું ઉઘાડ્યું : 'મારો ! મારો ! મારો !' સખ્તી ચીમો નાખતા પોલીસોએ અંદર પેસતાં જ એ જુગનીય પુરુષની લગ્ન મુખમુદ્રા દીડી. પ્રતાપી અવાજે એણે પોલીસને પૂછ્યું : 'શું છે ? શી ધાંધલ મચાવી રહ્યા છો અહીં ?'

ખસિયાણો પડેલ પોલીસ-અમલદાર પોતાની રિવાજરને તીચી નમાવી બોલ્યો : 'માફ કરજો, સાહેબ ! પણ અહીં એક ખૂતી પેઠો છે.'

'અહીં ખૂતી પેઠો છે ?'

'હા હા, અને અમારી સગી આંખે એને અહીં પેસતાં જોયો છે.'

'તમારી બૂલ થતી લાગે છે. અહીં કોઈ નથી.'

'સાહેબ, એ આપનાં બાનુ ઉપર અત્યાચાર કરીને અને આપના સસરાનો જીવ લઈને નાઠો છે. અહીં જ પેઠો છે એ.'

'ન હોય !'

એવામાં એચિતો 'એ જ, એ પોતે જ, દાકતર પોતે જ એ છે !' એવો એક અવાજ આવ્યો અને દાકતરની આંખ ફાટી ગઈ.

પોલીસો સ્તિબ્ધ બની તાકી રહ્યા.

અવાજ દેનાર આજી પોતાની રિવોલ્વર ખેંચતો આગળ ધસી આવ્યો. રિવોલ્વરની નાળનું એણે દાકતરની સામે નિશાન લીધું.

દાકતરે એ મનુષ્યને ઝાળખ્યો. એ હતો મિત્ર-દાકતર. આખા જગતમાં પોતાની આ રાક્ષસી લીલાનો એક જ નાણુબેદુ : તે રાત્રીએ એનો રૂપ-પથટો નજરાનનર જોનાર.

‘દાકતરસાહેબ પોતે ?’ લોકો તાજજીવ ખન્યા.

‘હા, એ પોતે જ !’ કહેતો એ મિત્ર રિવોલ્વર તાકતો આગળ વખ્યો. દાકતરનું મોં ભપધી ફેરડી બીધું.

દાકતરનું રૂપ થલટાયું. મૃતિમાન હિંસાએ એ સુંદર શરીરનો કબજો લીધો અને ચીસ પાડી : ‘એ જ, એ જ, એ જ !’

આત્મરક્ષણના છેલ્લા પછાડા મારતો એ અસુર પ્રયોગાલયની અભરાઈઓ ને કપ્પાટો પર ઢેકી ઢેકી તેમજોની શીશીઓના ઘા કરી, બે-આર વધુ હાયાઓ કરી, છેવટે જ્યારે મિત્રની બંદૂક-ગોળી ખાઈને હાહાકાર કરતો હતો પડ્યો ત્યારે પાછું એનું આસુરી રૂપ સમાઈ ગયું અને એ મૃતદેહ ઉપર અસહની મધુર આકૃતિ વિસરી રહી.

પંથમૂલી માનવ-ભવ્યતાનો આવો દયાજનક અંત દેખીને લોકોનાં આંખો નીચે ઢળ્યાં.

પરંતુ આખી પ્રજાના રુદનમાંથી સૌથી વધુ બેઠક સૂર તે એ શૂન્ય ધરતી અંદર ગાતો હતો. એ કશ્પાંત ધરના યુદ્ધો આકરના કંઠનું હતું.

ફાંદાળો બીલ

તે દિવસની સંધ્યાએ તું યરથરી બેઠો, ખડું ? ફાંસીની તુરંગમાંથી પેલા મોટી ફાંદવાળા જીવાન બીલને લાંબવામાં આવ્યો અને જોરે એને ત્રાડ મારી કહ્યું કે : 'તુમકો કલ ફજરમે' ફાંસી મિલેગા, તુમ્હારે વાસ્તે હુકમ આ ગયા હૈ. તુમકો કુછ કહેના હૈ ?'

'ફાંદવાળો બીલ જોવો ને તેવો બીલો રહો.'

'તુમ સુના ? કાન હૈ તો ? કલ સપેરે તુમકો મલેમે' રસ્મી ડાસકે ફાંસી દેનેવાસી હૈ.'

બીલની સમાધિ તોયે ન છૂટી.

પછી જોરે હસીને સાંભળાવ્યું :

'દેખો, તુમ્હારી ફાંસીકી સજા નિકલ ગઈ. તુમકો છુટી દેનેકા હુકમ આમા હૈ. યે તુમ્હારે કપડે લો, પહેન લો, આર જાઓ દેસમે'. મગર દેખો, અબ વો તુમ્હારી આરાત કે પામ મત જાના. મક્કા કાટકે આર ડાલેગી તુમકો !'

ફાંદવાળો બીલ તો આ ખબર સાંભળીને પથુ બાધાની પેટે ધીજી ગયેલો બીલો છે. એને એક અદાલતે પોતાની સગી માની હત્યાનો અપરાધી ઠરાવી ફાંસી ફરમાવી હતી, અને આજ વળી એક ઉપલી અદાલતે એની એ જ માફી પરથી તદ્દન નિર્દોષ ઠરાવી નાખ્યો.

ફાંદવાળા બીલના પેટમાં વિચારો આલતા હશે કે 'આ બડું આમ કેમ ? હું તે મનુષ્ય છું કે મનિષ્ટરોના હાથમાં રમતુ રમકડું છું ? મારું જીવતર સુ આવા ક્રીણા તાંતણા પર ટિંગાઈ રહ્યું છે ? આ જોર બોલે છે તેમાં મસ્કરી કઈ ? પહેલુ બોલ્યો એ કે પાછલુ ? મને ઠેકડીમાં ને ઠેકડીમાં ફરવાળની બહાર જવા દીધા પછી પાછો પકડીને લાવવાનો, મારું દીખજ કરવાનો, સાંજ-વેળાની જરી મોજ માણવાનો આ તુકનો તો નહિ હોય ને ?' ફાંદવાળો બીલ આવી ઠેકડીનો પાક પહેરવા તૈયાર નહોતો. એ હિમ્મત બીલો રહ્યો.

પછી સડ્યે કહ્યું : 'મયમુય તુમ-છૂટ ગયા. તુમ મમરાઓ મન મે ફાંસી મન સમજો.'

છ-બાર મહિનાની સજાવાળાઓને પણ છૂટી વેળા ને હપાનેશની દુનકદ દોય છે તેમાંનું

કશુંયે આ મોતના ઉંઘરમાંથી પાછા વળતા ફાંદવાળા બીડને હોય નહોતું થતું. એ પોતે જ પોતાને પોતાના પિંડ ઉપર નિહાળી રહ્યો હતો-પોતે જ જાણે કે પૂછતો હતો કે હું તે જીવતો છું કે મરી ગયેલો ?

બહુ સમગમવટ તેમ જ પંપાળને અંતે એણે મૃગાં મૃગાં કપડાં બદલાવ્યાં અને પછી એણે મારી આરપાર બહાર નજર નાખી, બીજી બારીઓની આરપાર પણ એણે.

કોઈ એને લેવા નહોતું આવ્યું. જમતમાં એની જિંદગી કોઈને કશા કામની નહોતી. આખી દુનિયાએ ત્યજેલાને પણ જો એક ઠેકાણે આદર હોય છે તે ઠેકાણું-તે પરણેલી ઓરતનું હૃદય-ફાંદવાળા બીડને માટે ઉજ્જડ હતું, કેમકે એ દૈયામાં કોઈ બીજાનું બિહાનું બન્યું હતું. એ બિહાનની આડે આ ફાંદવાળો બીડ તો કદાપિ નહોતો આવતો, પણ એની બુઢી માતા હમેશાંની નડતરપ હતી. ફાંદવાળા બીડની ઓરતે પોતાના આશકની મદદથી આ બન્ને નડતરોને એકમાત્રી કાઢવા માટે જ સાસુની હત્યા કરીને પછી એનો ગુનો ધણી પર ઠોકાવી દીધો હતો. એટલે હવે ફાંદવાળો બીડ ક્યાં જઈ કઈ ધરતી પર પગ મૂકશે એ એની મૂંઝવણ હતી.

બાઈ ફાંદવાળા બીડ ! તું જીવતો જમતમાં જાય છે તે તો કીક વાત છે. મને એ વાતનો કંઈ આનંદ નથી. પણ હું શી યાદો છું તે તો એક બીજો કારણ. ફાંસી-ગુરંગના વોડરો અત્યારે આંદો વાતો કરી રહ્યા છે કે બાપડો ફાંદવાળો રોજરોજ બેઠોબેઠો ભગવાનને વીનવી રહ્યો હતો કે : 'હે ભગવાન ! મેં મારી માને મારી નથી, માટે એ હું નિર્દોષ હોઉં તો મને આમાંથી છોડાવજો !' હવે તું છૂટ્યો એટલે અનેક મૂરખાઓને નવી આસ્થા ભેળી : 'એણે' ને જ ભગવાનને ઘેર કેરો ન્યાય છે !'

આ આસ્થાના દોર ઉપર અનેક નાદાનો નાચ માંડશે, જમતમાં ઈશ્વર છે ને એ ઈશ્વર પાછો ન્યાયવંતો છે એવી ભ્રમણામાં યોડાં વધુ થોકો ગોથાં ખાશે, ને એમાંથી તો પછી અનેક ગોટાળા ઊભા થશે ! છૂટી જનારા તમામ નિર્દોષો લેખારો ને લટકી પડનારા તમામ અપરાધી દરશે ! આવી અધાધૂધી દેખીને મારા જેવી કોઠરી ખૂણ લહેર પામશે. એમાંથી તો મને આંસુઓનો ભક્ષ પણ થણે ! મળી રહેશે. ખી-ખી-ખી-ખી-ખી !

લાશ મિલ નયગા !

‘ત્યારે તો, સા’બ, સવારે એવું મડકું.....’

‘હાં હાં ઝુકી, કલ રજરમે’ તુમ્હારા બેટાકી લાશ લેનેકા આના. ’

‘સવારે ફેટલા બજે, સા’બ ?’

‘નવ બજે-હાં બસ દેખોને, સાડે સાત બજે ફાંસી દે દે’ગે, આપ્કા ધંટા લટકને દે’ગે પિછે જલદી સાબસોગ ઉસકા દેખ લે’ગે, પિછે નવ બજે બરાબર લાશ દરવાજા પર આ નયગી.’

‘ત્યારે તો, સા’બ, ખાટલો નવ બજે લાવું ને ? માથે કાંઈ ઓઢાડવાવું લાવું ?’

‘હાં, લાના. ’

હીરજી કેદીની મા તથા જોલર વચ્ચે તે દિવસ સાંજે આટલી વાત થઈ ગઈ. ડોશી દરેક વાતની ચોક્કસી કરતી કરતી આંખો લૂછતી હતી. હીરજી વળતા પ્રભાતે ફાંસીએ ચડવાનો હતો. જોકે ડોશીને એવી આસાનીથી બધું સમજાવ્યું કે જાણે હીરજી કેદીને વળતે પ્રભાતે પરણવા જવા માટે બહાર નીકળવા દેવાના હોય ને ! ડોશીની ડોક ઉપરનું આપ્તું માથું, સંઆવાળી ઠીંગનીના માથાની પેટે, પ્રત્યેક વાતના જવાબમાં ડચ ડચ ધૂણતું હતું.

લાશ સોંપવાની આટલી ચીવટભરી વિધિ અને બહુ બહુ ગમે છે. એ વાત કરવાથી ફાંસીએ જનારનાં સર્ગાવદાલાં લારી સાંત્વન પામી જાય છે. જોલવાળાને પણ કશી ગમગીની રહેતી નથી. આવી વાત હું અહીં બ્યારે બ્યારે સાંભળું છું ત્યારે અને લગ્નવિધિ કરનારો ગોર યાદ આવે છે. પરણનાર પુરુષને ક્યારે તોરણે લઈ જવામાં આવશે, ક્યારે ચોરીએ ચડાવી લેવાશે, ક્યારે સમપદીના મત્રો લખાઈ જશે-એ જ મુદ્દા ચર્ચાતા હોવાનો અને દરેક ફાંસીને સમયે લાસ થાય છે. ફાંસી દર્જને પછી લાશ દરવાજે મોપડી એ એક સાડું, રોજિંદું, વહીવટી કામ બની જાય છે. આ રીતે મૃત્યુ જેવો એક ગંભીર મનાતો પ્રસંગ ફેટલી સરલ રીતે વધુાઈ જાય છે ! મોતની ફિલસૂફી ગાનારા કવિઓ કે તત્ત્વવેત્તાઓ શીદને નાદક આવા પ્રાણ્ય કાઢી નાખવાના નજીવા અવસરને નિમ્મૂઠ, મંબીર તથા કરુણ ચીતરતા દેગે !

અમારો ગોરો જોલ-હાકેમ તો બોલી જો છે કે : ‘after every such execution I

enjoy a hearty meal. (આવા પ્રત્યેક ફાંસીદાનને પતાવ્યા પછી હું નિરાંતે પેટ કરીને જમું છું.)

હીરજીને ફાંસી દેવાયા પછીની કડાકૂટ કરતાં કરતાં કાગળિયાં અને તુમારાની વિધિ પતાવતાં પતાવતાં વળતે દિવસે ગોરા હાકિમને હમેશ કરતાં જમવાનું થલું મોડું થયું. ધેર મહેમાનો નોતર્યા હતા તે પછી આપણ મેજ પર રાહ જોઈ બેસી રહ્યા. છતાં એણે આમોશ રાખી લાશ સોંપવાનું કામ ચીવટથી પતાવ્યું ને જાણે એક દેડકુંય મથું નથી એવી શાંતિ જેલમાં બધે પ્રસરી રહી.

ફાંસીખાનામાંથી મેજિસ્ટ્રેટસાહેબ કામ પતાવી ઓફિસમાં આવ્યા ત્યારે એમણે પછી કાગળો પર સહી કરતાં કરતાં એ જ મતલબનું કહ્યું કે: ‘બહુ શાંતિથી પતી ગયું. બેશક અમેરિકાની ‘ઇલેક્ટ્રિક ચેર’ જેટલું સરસ નથી, છતાં આ આપણું ફાંસીધંત્ર ફાંસની જૂની ‘ગિલોટીન’ કરતાં તો થલું વધુ સુખકર છે. બે મિનિટમાં તો નિકાલ યર્જન થય છે. બસ, ફક્ત બે જ મિનિટની ધીરજ જે કેદી ધરી રાખે ને, તો એને મરણ એક બચ્ચાના ખેત્ર જેવી વાત બની જાય. કશી ધીમા નહિ, છાંટા લોહી ચુહાં રેડવાનું નહિ, ધોંધાટ કે ધક્કામુક્કી નહિ, ડારો કે ધમકી નહિ, ધૂમધમાડા નહિ, આંખોના ડોળા ફાટ્યા રહેવાનું નહિ—બે મિનિટમાં તો સદાની શાંતિ !’

એવું કહીને મેજિસ્ટ્રેટસાહેબે સહી ટપકાવી દીધી અને અમારા હાકિમ જોડે હાથ મિલાવી હસતા હસતા એ નગર તરફ મોટર હંકારી ગયા; કહેતા ગયા કે: ‘સાંજે કલબમાં મળીશું, આજ તો પાર્ટી છે ને ! સાહેબજી !’

‘બસ, બે જ મિનિટમાં તો સદાની શાંતિ ! આ સખ્તો મારા હૃદયમાં અંકાઈ ગયા, આવી ફેંત બે જ મિનિટની સખૂરી આ ફાંસી ખાનારા કેમ નહિ બતાવતા હોય ?’

એમાં તેઓનું શું જવાનું હતું ? બે મિનિટમાં નાહક લાંબા વિચારો તેઓ સીદ કરતા હશે ? આગલી સાંજે સર્ગાવહાલાંને મળવા તૈયારવાં એ પછી કેવી નાદાની ! ફટલી છાકરમત ! બે મિનિટ ધીરજ ઉપર ધ્યાન ટેવતા હોય ! પોતાનાં પાપની ક્ષમા માગતા હોય !.....કેટલું સરસ !

હીરજીની ડાશી મળવા આવી ને સાથે હીરજીને ત્રણ વરસની દીકરીને પણ લેતી આવી. હીરજીએ એને ખોળામાં લીધી. જુવાન હીરજી બે મહિનામાં તો યુદ્ધો બની ગયો હતો. ખોળે બેઠેલી છાકરી આપના મોં સાથે તાકી તાકીને જોવા લાગી. એને ઝોળખાણ પડતી નહોતી. આપના ખોળામાંથી નારી છૂટવાનું એને મન થતું હતું.

આપ દીકરીને પૂછે છે: ‘વાલકી ! તારે આપો છે ?’

વાલકી કહે ‘હોવે !’

‘ક્યાં છે ?’

‘ગામ ગયા છે.’

‘કિયે ગામ ?’

‘ભગવાનને ગામ.’

‘તું એને સંભારે છે ?’

‘હોવે ! ખાના ખોરામાં બેસીને અમે રાજ સાંજે કહીએ છીએ : ‘ભગવાન ! એા ભગવાન ખાપાને ત્યાં દુખી કરીશ ના. પેટ ભરીને ખાવા દેજે. એને ખૂબ બહુ લાગે છે, હો ભગવાન ! એટલું બોલતી વાલકી પણ રડી પડી.

‘વાલકી, હું પોતે જ તારો બાપો છું.’

‘નહિ, તું નોખા મારો બાપો.’

‘કેમ નોખા ?’

‘એ તો રૂપારો હતો. મારાં જેવો હતો. એ તો ખીતો ગાતો મારી કને. તું ક્યાં ગાય છે ?’

‘હું કોણ છું ?’

‘હું શું જાણું ?’

હીરછની આંખોમાંથી દડ દડ પાણી મળ્યાં. દુનિયામાં વઢાલામાં વઢાલી ને એની વાલકી, તેના જ દેયામાંથી હીરછ ખૂંસાઈ ગયો. એને ‘બાપો’ એવા દૂંકા બે જ અક્ષરના બોરે બોલાવનારું છેલ્લું વેળાએ પણ કોઈ ન રહ્યું. એને એક જ દિસાસાની જરૂર હતી કે વાલકી એને હમેશાં યાદ કરશે. પણ વાલકીએય આજે એને વિસાર્યો હતો.

એણે દીકરીને ‘વાલકી ! મારી વાલકી !’ કહીને દેયાસરમી ચાંપી. વાલકીને ખીક લાગી. તોયે વાલકીને એણે છેલ્લી ચૂખી ભરી. એનાં આંસુ વાલકીના ગાલ પર પડ્યાં.

‘મેલી દે મને. તારી દાદી વાગે છે.’ કહી વાલકી એના ખોળામાંથી ઊતરી ગઈ. ખિન્ન-ને વાલકીએ ગાલ ઉપરથી બાપનાં ખારાં આંસુ લૂંછી નાખ્યાં. એ દાદીમાની કને ચાલી ગઈ. ફરીવાર એણે બાપની સામે જોયું નહિ. સદુએ-દાદીમાએ પણ કહ્યું કે, વાલકી એ જ તારો બાપો છે, તોપણ વાલકીએ માન્યું નહિ. બાપનાં આંસુ એના મોંમાં ઊતર્યાં. તે બહુ ખારાં લાગ્યાં.

બાપો કહે : ‘દહે લઈ જવ વાલકીને.’

ડાહ્યા અને વાલકી ગયાં. હીરછએ જેઠવાળાઓને કહ્યું :

‘બમ, દહે દું નેવાર જ છું. જીવતો સળગાવવો દોષ તોપણ હું તૈવાર છું.’

સહુએ એની પીઠ ધાખડી: 'રંગ છે તને હીરજી !'

'હીરજી તો છાતીવાળો જીવાન છે.'

'અને ભાઈ હીરજી, એકવાર તો હરેકને મરવું જ છે ને ?'

આ શાખાશી અને આ દિલાસા હીરજીના દિવમાં કટાયેલા ખંજર જેવા ભોંકાયા.

એના હોઠ સુધી શબ્દો આવી ગયા : 'એમ જ છે તો તમારામાંથી એક જથ્થુ આવી જાયેને મારે બદલે ! સફાઈ શીદ કરે છે ?'

પથુ હીરજીની જીભ ચાલી ચક્રી નહિ. આ ધન્યવાદ દેનાર પ્રત્યેકને ફાંસીએ લટકાવી દેવાની લાગણી એના હૃદયમાં ફેણ પછાડતી હતી.

ત્યાં તો હીરજીના કાન મારી તરફ મંડળ્યા. એનો કાકા ને એની ડાશી જેલરસાખતી જોડે કંઈક વાતો કરતાં હતાં. જેલર કહેતો હતો કે: 'હાં હાં, લારા તુમકો ફજરમે' મિલ જાયગા હો ! ગભરાના મત. હમારે લાસને શું કરવા છે ?'

'સાડું, સાખ !' હીરજીની ડાશી હાથ જોડીને જામી હતી તેણે ખજખજતે આંસુએ આભાર માન્યો. 'તમારું' સાડું ચાલે, સાખ ! મારે તો એકનો એક હીરજી—મારું તો ઉજ્જડ, ચર્ધ મળ્યું. તમે માવતર છો, બાપા ! ખખર રાખજો !'

'વાડુ વાડુ, ડાશી, કાંઈ ફિકર નહિ !' જેલર એના મોટા મોટા ચોપડામાં સહીઓ કરતો કરતો કહેતો હતો.

'અને હે...સાખ !' ડાશી જેલરને કંઈક પૂછવા માગતી હતી.

'ખોશો, કયા હે ?' જેલરને રાજકામમાં મોકલું થતું હતું. શિયાળાનો ફિવસ જલદી જલદી આવ્યમતો હતો.

'ઈને સવારમાં કંઈ ચા-બા દેશો ? હું પોગાડું ?'

'કાયદો નથી, ડાશી !'

'તઈ હાંક ! તઈ તમે બાપડા શું કરો ! આ તો અને ઈમ થયું કે મારા હીરજીને ચા બહુ ભાવતો. એમાંય ખાસ કરીને મારા હાથનો કરેલ ચા તો હીરજી તાંસળી હરીને પી જાય. વહુના હાથનો ચા ઈને મોઠો ભાવે. હું છું તે મોંઘ મશાલો નાખીને પરચમ વકાળું, પછે પાણું દેખ નાખી દેર પાકવા હઈ, ને પછે ચા નાખું, એટલે રૂપાળો...'

જેલરે પીળા પાવડીવાળા મુકાદમને કહ્યું કે : 'જારી બંધ કરો !'

મારા ઉપર ખારણાં બિડાયાં. ડાશીને એમ થયું કે ચાના વર્ણનમાં કશીક ભૂલ આવી,

મેથાબી-સ્મૃતિગ્રંથ

અથવા કદાચ જોલરને આવી જાતની ચાની બનાવટ ગમતી નહિ હોય, અથવા એને બીજું કંઈક કામ હશે.

મારાં બંધ બારણાં સામે ડોશીએ હાથ જોડ્યા. જોલર સાંભળશે એમ સમજી એણે કહ્યું : 'એ સાગ્ય, બોલ્યું-ચાલ્યું માફ કરજો ! તમે તો આવતર છો, બાપા !'

થોડીક વાર બુઢી હાથ જોડીને મારી સામે જોતી જ થઈ રહી. મારે એને બૂમ પાડીને કહેવું હતું કે : ડોશી, હીરજીને ગમતી ચાનું વર્ણન કરને હજી !

પથુ મારી જીભ ક્યાં ?

કાલ સવારે હીરજીનો આત્મા પથુ પૂછશે : 'મારી લાસ ક્યાં ?'

હીરજીને જે વાતનો આનંદ હતો : એક તો ડોશી સાથે-પાંસઠ વરસતી છે ને એનું તો દેખું જ ભાંગી પડશે એટલે એની આવરણ પૂરી થતાં થોડા દિવસ જ લાગશે. એ એક તો પત્યું. બીજી રહી એની વડુ. એ પડી છે ખાંદગીની પધારીએ. એ પથુ ફાંસીની વાત સાંભળીને કાં જીકળી જશે ને કાં થઈ જશે ગાંડી. ગાંડાંનેય એક વાતનું તો સુખ ને કે પછી લાગણી જ ન રહે, સાનભાન ન રહે. પછી ભલે ને દુઃખ વરસ્યા જ કરતું ! ગાંડપથુ એ તો વરસના વરસાદમાં પહેરેલા 'રેઈન-કોટ' જેવું રક્ષાકારી સાધન છે.

માત્ર હીરજીને વિચાર થાય છે એની ત્રણ વરસની નમણી, નાચતી, ગેલતી, નિર્દોષ વાલકાનો. એનું શું થશે ? એનો શો અપરાધ ? એને મેજિસ્ટ્રેટસાહેબે શા માટે નિરાધાર થઈ જવાની સજા કરી ?

અરે હીરજી ! એ કાપર ! હું કહું છું કે તું આ વિચારે કાં ચડ્યો ? તું આજની રાત ભગવાનની ભક્તિમાં જીવ પરાવી લે ને ! સવારે તો તારે પછી ફક્ત એ જ મિનિટો વિતાવવી છે ને ? બાકી તો આ કામ કેટલું સહેલું ને સરલ છે ! તારે કશું જ સંભારવાનું નહિ રહે, હીરજી ! કાનટોપી પહેરેલી એટલી જ વાર !

કાનટોપી ! કાળી કાનટોપીની કલ્પના આવી હીરજીને. હીરજીની જીભ ઉપર ભગવાનનું નામ ગોઠવાઈ ગયું. હીરજી ખિન્ન બીધો :

મને સજા તો ફક્ત ફાંસીની કરવામાં આવી છે, પથુ આમ દિવસરાતની માનસિક ધંત્રણાઓ મને શા માટે આપી છે ? તમે મારા ચરીરને સાડુ જે મિનિટની સરલ ક્રિયા જોતી કરી પથુ મારો જીવ, મારો આત્મા, મારાં ત્રણ સ્વજનો એને તમે ક્યા ગુના બદલ સજા કરી છે ?

ઓ ન્યાયાધીશસાગ્ય ! તમે ફરીને તપાસ કરો. કંઈક તમારી ભૂલ થઈ જણાય છે. તમે ભૂલ્યા છો. ફરીને તપાસ કરો !

હીરજી બીસો પાડે છે, પથુ સ્વપ્નામાં એની બીસો એ પોતે જ સાંભળે છે.

‘ક્યાં પરસેવો ઉતાર્યો હતો !’

બા બર દેવા વગેરેની લૂંટફાટ અંગે એ લૂંટારાઓને આશરો આપનાર ખેડા જિલ્લાના કોજ છે એવો આક્ષેપ કરીને સરકારે જે ‘પ્યુનિટિવ ટેક્સ’ આપ્યા જિલ્લાની તમામ વસ્તી નાખ્યો હતો તે ‘દેડિયા વેરો’ નામે જાણીતો છે.

આ અન્યાયી વેરા સામે ના-કરતી લડત ઊપડી. મહીકાઠો મહારાજ સંભાળતા હતા. રતી-રે પથુ ધરવકરી અગર એક પથુ ઢોર જમીમાં ન આવી જાય એની તકેદારી રાખતા હતા.

એક દિવસ કાળુગામમાં એક ગરાસિયા ભાઈ મળ્યા. તેના કાનમાં એક સોનાની વાળી હતી. વાળી મહારાજે દુખી અને ખારવાને ટપાચોડે

‘કાં હેમતા કાકોર ! આ વાળી કાનમાં રાખીને કેમ ફરો છો ? જમીવાળા જોશે તો જીવ-લી શેશે !’

‘મૂઠું મહારાજ !’ હેમતાભાઈ ગરાસિયાએ મોં મલકાવીને સજ્જતથી જવાબ વાળ્યો. ‘ક્યાં સેવો ઉતાર્યો હતો !’

‘કેમ ? ત્યારે વાળી ક્યાંથી આવી પડી ? આકાશમાંથી વરસી ?’

જવાબમાં ગરાસિયાની જીભ પાણીના રેલા પેટે ચાલી. ધારિયાનો ટેકો લઈને બેઠે માથા તુલું બોચાલું ફાળિયું જરા ઠીક કરતે કરતે એણે વાત ચલાવી.

‘...’ એ તો એમ બનેલું, મહારાજ, કે એક દહાડો રાતે હું...ને ઘેર જઈ ચડ્યો. (એણે એક નામચીન મોટા માણસનું ને કાંઠાના એક ગામનું નામ લીધું.) ત્યાં એ નવી મેડીઓ ચણતા હતા. ચણતરકામ બંધ પડેલું જોઈને મેં પૂછ્યું : ‘કેમ બંજલો અધૂરો છે...સાહેબ ?’

એ કહે કે : ‘હેમતા, તમે ઠીક ટાણાસર આવ્યા ! બંગલો અધૂરો છે એ પૂરો કરવાનો છે, પથુ નાણું નથી. કહો, હમણાં ક્યાંય ગયા છો કે નહિ ?’

મેં કહ્યું કે : ‘ના સાહેબ ! હમણાં તો હું એ કામે નથી જતો.’

એટલે અવાજને સગાર તપાસીને એ કહે કે : ‘જવું પડશે. માડું મકાન અધૂરું છે, એતા થી ?’

હું વિચારમાં પડી ગયો. એટલામાં તો અમે બેઠા હતા ત્યાં અંદરનું બારણું ઊધડ્યું. અમેમાંથી એક ધેડિયો જણ નેંકર્યો. મેં એને ઝાળખ્યો. એ નજીકના ગામનો વ્યામણ હતો. બહા આવીને મને કહે છે કે: 'ક્ષત્રિ' હો નેં?' મેં કહ્યું કે: 'છીએ...સ્તો!' કહેતે કહેતે, મહારાજ, મેં પણ શરીરમાં કાંટો આવી ગયો. વ્યામણ કહે કે: 'ક્ષત્રિ' હો તો પછી આવા મોળા જવાબ કે હા હા! હાહા!

મેં કહ્યું કે: 'હોવે, હીડા!' મને તો રાતે ત્યાં જમાડ્યો. તે પછી અંધારું ઘાટું થયું ત્યારે વેળાએ એ બંગલાવાળા...સાહેબ અને એ છુટ્ટો વ્યામણ મને મહી પર લઈ ગયા. એક દેવે ત્યાં ઊભી હતી એમાં અમે ત્રણે બેઠા. પાર પહોંચીને...સાહેબે મને તથા વ્યામણને ઉતાર્યા. વ્યામણ મને ગામમાં લઈ ગયો. એક લુહાણાનું ઘર આવ્યું. ઘર બંધ હતું ને ચોમેર અંધારું હતું. ઘરની બહાર એક પથારી પાયરેલ ખાટલો ઢાળ્યો હતો, પણ પથારીમાં કાંઈ સવું નહોતું. લુહાણે માહી ચલગતનો હતો એટલે કંઈ બહાર ગયેલો. વ્યામણે મને છેટેથી ખાટલો ખતાવીને કહ્યું 'જાઓ ઠાકોર, એને ઝોશીકે આવી છે તે લઈને ઘર ઉધાડજો. ઘરની અંદર બારણાની ડાબી ગમ એક તાકું છે તે ખોલજો ને અંદર જે કંઈ હોય તે લઈ લેજો. એ તાકાની ઉપર એ મજૂસ છે તેમાંથી પણ જે મળે તે લઈ લેજો. બીજે કચેર કાંઈ ન મારતા, જાવ!'

મને તો, મહારાજ, આ બધું વ્યામણના કલા પ્રમાણે કરી લેતાં હોકા પીએ એટલી જ વાર લાગી. તાકામાંથી ને મજૂસમાંથી જે મળી તે ચીજોની પોટલી બાંધીને હું તો બહાર નીકળીને નદીકાંઠે આવતો રહ્યો. દીવાસળી કરી. એ નિશાની જોઈને હોડી દૂર ઊભેલી તે કાંઠા તરફ આવી અને હજી તો હોડી થોડે છેટે હતી ત્યાં હોડી પરથી અવાજ આવ્યો :

'કાં! સિંહ કે સિયાર?' એ અવાજ...સાહેબનો હતો. મેં સામે જવાબ વાલ્યો કે: 'સિંહ!'

એટલે સામેથી... સાહેબે ખુશી થઈ કહ્યું કે. 'વારુ! અત્યા માછી, ચાલ, કાંઠેથી હેમત બાંધને તેડી, જીવડાને હોડી પર લઈ આવીએ.'

મને તો માછીએ જીંચકી લીધો. હોડી પાછી હંકારી. હોડીમાં...સાહેબે મારે માટે જઈ બસું તૈયાર રાખ્યાં હતાં. મને આમલ કરી કરીને પુષ્કળ દારૂ પોતાને હાથે પાયો ને બસું બંધાવ્યું. મારી પાસે જે પોટલી હતી તેમાંનું બધું જ પોતે લઈ લીધું અને મારી મેનત અનુસાર ફક્ત એક હોકાને મદાય તેટલું રૂપુ આપ્યું. પણ હું તો પછો ખરો કરી, મહારાજ, તે આ વાળી મેં છાનીમાની કેડે ચડાવી લીધી! એ છે આ વાળી! હવે એ સરકારવાળા લઈ જાય તો મૂક, ક્યાં પરસેવો ઉતાર્યો હતો!'

એટલું બોલીને જીવાન હેમતો બારેયો ધારિયું પાછું અને નાખીને મોં મસકાવતો ચાલ્યો ગયો.

હું આવ્યો છું, બહારવટું શીખવવા—

વા. ત્રક નદીના ચરાને કાંઠે કાંઠે ચાલ્યો જતો એ રસ્તો આડે દિવસે પણ રાતના મતરા માટે ખીકાળો ગણાય. ઉગળિયાત વરણનું ડાલ્યું માણસ એ કંડે રાતવરત નીકળવાની માર્ગ કંઈ નહિ.

બરાબર આવીસ વર્ષો પૂર્વેની એક અંધારી રાતે એ કંડો વિશેષ બિહામણો બન્યો હતો. એક બર દેવાની, બીજી નામદારિયાની અને ત્રીજી ડાયાભાઈ ફાજદારની—એવી ત્રણ લૂંટારુ ટોળીઓ ત્રકના અને મહીના કાંઠા ખુંદી રહી હતી. ડાયા બહારવટિયો પોતાને ‘ડાયાભાઈ ફાજદાર’ ઇલાવતો.

એવી એક રાતનો ધાટો અંધારપડદો પડી ગયા પછી, કપડવંજ તાલુકાના ગામ છીપી-પાલથી નીકળીને એક બ્રાહ્મણ સરસવણી ગામે જતો હતો—પગપાળો, પગરખાં વિનાનો, એક કાંતડીભર અને એક ફાળિયાભર ઉમર હશે ચાલીશેક.

આમ તો એને વહાણું વાયાથી તે રાતે સલા-વેળા થતાં લખી મુસાફરી કરવાની રાગિંદી હતી, એટલે રાજ માગે મળતાં ખેડૂતલોકની પાવત્રાગણી અને ગ્રેમભીની વાણી પોતાને રૂચિયત હતી; પણ સીમમાંથી છીપીબાલ ગામ લણી પાછાં વળતાં લોકોનું આ રાતનું વર્તન થકે વિચિત્ર હતું.

કદી ન દીઠેલી તેવી કંઈક આકળવિકળતાભરી ઉતાવળ આ રાતે મરહો-એરતો તમામના પગમાં આવી હતી. આડે દાંડે તો મધ્યાહ્નના ધખતા ધોમ-ટાણેય જો આ ‘મહારાજ’ સામા મળે તો પોતા માયલા એકાદ જાણની પાધરી ભોંય પર બિછાવીને તે પર એમને હાથાડી એના ચરણોની રજ લેનારાં અને નિરાતે વાતોના ટોકા કરનારાં આ લોક આજ રાતે કંઈક વિશેષ ઉતાવળમાં કેમ હશે ! ‘પાછા વળોને !’ એવું કહેવામા પશુ કેમ પોતાના સ્વરને તેઓ ધીરે પાડી દેતાં હશે ! એમના એ બોલમાં સચિંતપણાની સાથે પાછું કંઈક દબાઈ જવા જેવું અને તેથી રૂંધાઈ જવા જેવું કેમ હશે—એવો પ્રશ્ન મુસાફરના મનમાં આછો આછો આવ્યો તો ધીરે, પણ આવ્યા લેણા તરત પસાર થઈ ગયો. હોય, ખેડૂતો છે, ઘેર પહેંચવાની ઉતાવળમા હશે, તે હું એકવાર કીપડ્યો તે પાછો ન વળું એ તો તેમને સર્વજ્ઞ જણીતી વાત છે.

પછી તો લોકો મળતાં બંધ પડ્યાં. સીમ છેક ઉજ્જડ બની ગઈ અને આયમશૂી વહેતી થાંડી વાતકના ચરા તેમ જ ખીજી તરફ ખેતરાં, એ બેઠ્ઠી વચ્ચે ચાલી જતી રસ્તાની નાળ્ય વધુ વધુ ઊંડી થતી ગઈ. અંધારું એટલું ઘાટું બન્યું કે મુસાફરને પોતાનો હાથ પણ કળાતે બંધ પડ્યો.

એકાએક એની છાતી ઉપર કશોક સ્પર્શ થયો. કોઈ જીવતા માથુસના હાથ એને પાછો ધકેલતા જણાયા. અને એણે પૂછ્યું: 'કોણુ છો, દયા !'

'પાછા વરો !' સામો ફક્ત એટલો જ જવાબ આપ્યો-કાનમાં કહેતો હોય તેવો ધીરો અને ભયભર્યો અવાજ.

'કોણુ, પૂંજો ?' મુસાફરે, પોતાના પ્રત્યેક પશુનો અવાજ પિછાનનાર માલધારીની રીતે, એ ક્યારેય ગયેલ સ્વરને પકડી લીધો.

'હા, ચાલો પાછા.' મુસાફરની છાતીને પાછી ધકેલનાર પોતાના સ્વરને વિશેષ ધીરો પાડ્યો, પણ મુસાફરે તો પોતાના કાયમના એકધારા ઝીણા અવાજને વધુ હળવો પાડવાની જરૂર જોયા વિના પૂછ્યું:

'પણુ...શું છે, દયા !'

'આગળ નકાંમાં લોકો એ, મહારાજ !' (આગળ નકાંમાં લોકો એટલે હરામખોરો છે.)

'કોણુ, બહારવટિયા ?'

'હા, નામદારિયો.'

'ફિકર નહિ, પૂંજા ! હું એમની જ શોધમાં છું.' બ્રાહ્મણના મોંમાંથી ટપ દેતો એ બોલ નીકળી પડ્યો.

આંહીથી શરૂ કરીને આ બ્રાહ્મણ-મુસાફર, આ ધારાળા-હાકરડાના ગોર, પોતે જ કઈ ભોલતા ગયા તેમ જ વર્તન કરતા ગયા તેમાં પૂરેપૂરો વિચાર દતો કે કેમ, પરિણામોની ગણતરી અને હાનિ હુનું કે કેમ, તે તો એ મુસાફરે જો તમને કોઈને આજે મળશે તોપણ કશી શકશે નહિ. કદાચ એ એમ જ કહેશે કે આ ક્ષણથી એમણે કરેલ વર્તનનો કાચૂ એમના નહિ પણ કોઈક ખીજના હાથમાં દતો. એ ખીજું કોણુ ? તો એનો સંતોષપ્રદ જવાબ એ તમને આજે પણ આપી શકશે નહિ. એણે ફરીયા કહ્યું:

'હું એમની જ શોધમાં છું, પૂંજા ! મારે એમને મળવું છે.'

'બોલો ના, બાપજી !' હેખતાર્થ ગયેલ પૂંજાએ અંધારે અંધારે માંડ જીભ ઉપાડી. 'જે લોકો તમારી ઇજ્જત લેશે'

‘મારી ઇચ્છા? પૂજા! મારી ઇચ્છા તેઓ ન લઈ શકે તેવી છે! ચાલ, મને તેમનો મેલ કરાવ.’

‘બોલશે ના, બાપુ! હું તમને જના પથ દેડ નહિ ને સાથે આવું’ પથ નહિ. એ શોધ તમારા પર કંઈક કરે તો હું તમને બચાવી શકું નહિ—એટલે મારે મરવું પડે. પાછા ઢોડો, કહું છું, એવા એ તમને બાન પકડી રાખી રાખશે.’

‘બાન પકડી...!’ આ શબ્દોએ મુસાફરના મગજમાં વીજળીને ઝમકારો કર્યો. અત્યાર સુધી એને એ ઓસાથ જ નહોતું ગયું. એક જ વિચાર એમના મગજમાં રમ્યા કરતો હતો કે શકુઓને ખપ લાગે તેવું કંઈ પોતાની પાસે નથી પણ બાન પકડવાની વાતે એને જાત્રન કર્યો. બાન પકડે છે, બાનને છોડવા બદલ મોટી મોટી રકમો માગે છે, અને મુલતસર એ માગ્યા મૂલ ન મળે તો આ બૂંદરાશ બાનને ફાર મારે છે! જન ગુમાવવાનો તો શો ડર હોય!—પથ—પથ એકાએક એને યાદ આવ્યું કે પોતાની ફને કોઈક એવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે કે જે શકુઓના હાથમાં વેડી દેવાય નહિ પોતાના પ્રાથ અત્યારે એના પોતાના નહોતા રહ્યા.

પોતાની જિંદગીને એણે એક બીજા ઠેકાણે હોડામાં મૂકી દીધી હતી. ત્યારે નહિ, પણ ત્યારથી બે જ મહિના થઈ એ પ્રાણનો ભોગ બીજા ઠેકાણે ચડાવવા માટે કાવ-ફતવાવેજ થઈ ચૂક્યા હતા માથુ તો બારડોબીના મેદાનને અર્પણ બની ગયું હતું. ૧૯૨૨ની એ સાન હતી મહાત્મા ગાંધીએ બ્રિટિશ સરકારને બે માસની મહેતવ આપી હતી હિંદને બે મહિનામાં જો સરકાર સ્વરાજ નહિ આપે તો ગાંધી બળવો પોકારવાના હતા શુજરાત એ બળવાનો પહેલો બલિ બનવાનું હતું દેશબાપી લડતના પહેલા તોરણ બારડોબીને બારણે બધાવાના હતા, અને ત્યાં સરકારની બદ્દકાની ધાણી ફૂટવાની હતી, એ વિષે તો કરો ચક્ર નહોતો. એ બદ્દકાની ગોળીઓ ખાવા માટે બે હજાર ઉમેદવારોએ પોતાના નામ નોંધાવ્યા હતા તેમાં બે નામો જરા વધુ લાડીયા હતા એક મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યાનું ને બીજા હવે આપણા આ બ્રાહ્મણ મુસાફરનું.

માથું તો ત્યાં જમાં ચર્ચ ગયું હતું તે ઉપરાંત મૃત્યુનો એ મોકો કેટલો મગજ, કેટલા ધનગનાદ કરાવનારો, કેટલો અપૂર્વ લઈવ લેવાને હિંબોળે ચડાવનારો હતો! સપાટાબધ આ મુસાફરની કપનામાં એક દરજ્જા અકાસ પાચ જ દહાડા પર મડીકાંઠાના બાનપુર ગામમાં બાર ડોરી—સંત્રામ નો સદેશ સબળાવતી ભહેર મહા મળી હતી સભા પૂરી ચર્ચ ગામનો યુવાન મુખી પરશોતમ, સરકારી નોકર, આ બ્રાહ્મણની પામે આવ્યો એમને પોતાને ઘેર લઈ મથો ઘેર જઈને જુએ તો એણે પોતાના બે નાના દીકરાના નામ શૌકતઅલી—મદમદઅલી પાડેના—એક ભડિયો ને એક પાતળો હતો તેથી જ તો આ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે ‘પરશોતમ! ત્યારે હવે નોકરી છોડોને’ મુખી કહે કે ‘એ તો માત્ર શુ ગયું!’ પણ રાત પૂરી થઈ, મનારે એણે

મહેમાનને જગાડીને કહ્યું : ‘અહીં બેસો, આજ રાતે બેરી સાથે બેસીને આખી રાત સંતવર કરેલ છે, ને તે પછી આ રાજનામું લખેલ છે તે વાંચો.’ બ્રાહ્મણ વાંચતા ગયા તેમ તેમ તો ઊછળતા ગયા. રાજનામું અતિ કડક હતું. એણે મુખી સામે જોયું. મુખીએ કહેવા માંડ્યું : ‘રાજનામું’ હમણાં ને હમણાં સરકારને મોકલું. પણ એક ચરતે કે બારડોલીમાં જ્યારે ગોળીઓ સાથે ત્યારે પહેલી ગોળી અને આવા ફેવી-ને હું ‘જય ભારતમાતા !’ કહીને પડું તે પછી જ બીજાનો વારો ગોળી ખાવાનો આવે, તે પૂર્વે નહિ : છે આ ચરત કમ્પ્લે ?’

એ પ્રસંગ વાદ આવ્યો. દિલ બોલ્યું : આવા રામાચક અને રાષ્ટ્રમંગલ મૃત્યુપવને મેં અર્પણ કરેલી જિંદગી અહીં ડાકુઓના હાથમાં રેળાવે શો લાભ ! આલને છવ પાછો ! પાછો ફરી જ-પાછો, ચાલ-પાછો, ચાલ-પાછો !

એ જ ક્ષણે એક બીજું દસ્ય બ્રાહ્મણની નજર સામે ઊભું થયું. તથા જ દિવસ પરી રાતે વામચા ગામના ચોકમાં બનેલો એ પ્રસંગ હતો. સેંકડો માથુમેની ઠા હતી. ડાકુઓની રંગડ વિગેની એ સભા હતી. પોતે લોકોને બહારવટિયાની સામે પ્રાથુ પાયરવા હાક્યા હતા, અને તે વખતે મહેમંદવાદ તાલુકાનો એક પાટીદાર ત્યાં પોતાની કચની કહેવા હાજર હતો. એણે કહેલી કચની આ હતી : ‘બહારવટિયા અમારા ઘર પર આવ્યા, મારી કને બે જોડાળી બંદૂક હતી તોપણ હું નાહો; પાછળથી સુવાવડમાં પડેલી મારી બેરીને તેમ જ આંધળી બુટ્ટી માને બહારવટિયા માર મારી ગયા છે તેવા અને ખબર પડ્યા છે.’ જરી સભામાં આવું વર્ણન કરનાર એ બીરુ પાટીદારને આ બ્રાહ્મણે તે જ વખતે કહ્યું હતું કે : ‘વાહ, વા’ ! ત્યારે હવે તો તમને મરણી, કોગળિયું કે કુદરતી મોત કદી નહિ જ આવે, ખરું ને ! ચરમ નથી આવતી કે તમારે કારણે સુવાવડમાં પડેલી તમારી સ્ત્રીને અને નવ મહિના જેણે બાર વેઠ્યો તે માને તમે ડાકુઓને હાથે પિટાતી મૂકીને નાસી છૂટ્યા-એ જોડાળી બંદૂક રાખતા હોવા છતાં !’ એમ કહીને આ લોકોને બહારવટિયાનો મરણાંત સુધીને સામનો કરવા પડકાર્યો હતો.

એટલે આજે બે હું પોતે જ પાછો ફરું તો...તો લોકો શું કહેશે ? એ પાટીદાર શું કહેશે ? બારડોલીની બે મહિના પછી આવનારી લડતની વાતો કાણ સમજશે ?

એ અપારાબંધ આવેલ બે વિચારોનો નિકાલ પણ એકસપાટે આણી મૂકીને એણે કહ્યું : ‘પૂંજ, હું’ હો ના આવે; પણ અને જતાવ, ક્યાં છે એ લોકો ?’

ઘડીમરતી સુપકાદી : પૂંજના કોઠામાં એક મોટા નિઃશ્વામ પડ્યો તે મુસાફરને સંભળાયો; અને પછી પૂંજે ફક્ત એટલું જ બોલી શક્યો :

‘ત્યારે શું તમે નહી ત્યાં જવાના ?’

‘હા, પૂંજ, ફક્ત મને, ક્યાં છે એ લોકો ?’

‘હુઓ, આ બાલુનાં જ ખેતરાંમાં પડ્યા છે.’ પૂંનએ ઉમમણી દિશાએ જોવી જમીન પરનું ખેતર ચિંધાડીને લાચાર અવાજે ઉમેયું: ‘પથુ જોજો હો, બાપણ ! આ મેં તમને કલાની વાત કોઈ કને કહેશે નહિ, નહિ તો બદારવટિયા જાણશે તો એવા એ અને પોછ નાખશે; ને પોલીસ જાણશે તો એવા એ માડું લોહી પીશે.’

‘વાડુ, જા ઘૂં તારે.’

અંધકારમાં પૂંને જાણે કે આગળી ગયો અને મુસાફર એ કેડાની ઊંડી નાળયમાં આગળ વધ્યો. થોડે છેટે જતાં એણે નાળયને દાંઠે એક ખેતરમાં ઝાંપણી દીડી. પોતે ઉપર ચડ્યા. ઝાંપણી પાસે પહોંચતાં જ ઝાંપણીની પાછળથી એક આદમી જોશો થયો. પડછંદ આદમી હતો. હાથમાં બંદૂક હતી. સુપચાપ જોશો થયો. તારોડિયાને અજવાળે રૂપટ વરતાયો. માનવી જ્યારે મૂંગો રહે છે ત્યારે વધુ ભયાનક બને છે.

ખડ—ખડ—ખડ—ખડ—ખડ—મુસાફર એ બંદૂકિયાને જોતાંની વાર ખડખડાટ હસી પડ્યો. આજે એને મળો ને પૂછો તો એ નહિ કહી શકે કે એ હસવું એ ભયાનકતાની વચ્ચે એમને શાથી આવેલું? પથુ એ તો ખડખડાટ હસ્યા અને એણે પૂછ્યું: ‘કેમ? તમે એકલા કેમ છો? ખીજ બધા કંઈ (ક્યાં) છે?’

આ ખડખડ હાસ્ય અને તેની પછી તરત આવેલો આ વિચિત્ર પ્રશ્ન એ બંદૂકદારને હેબતાવવા બસ હતાં. જવાબ એણે વાળ્યો નહિ, એટલે મુસાફરે ઝાંપણી ખોલીને અંદર જઈ ખેતરમાં ચાલવા માંડ્યું. બંદૂકદાર સુપચાપ એની પાછળ ચાલ્યો.

થોડે છેટે ગયા હશે ત્યાં તો મુસાફરે ખીજ બે બંદૂકદારોને પોતાની સામે ખડા થયેલા દીઠા. તેઓ પથુ મૂંગા હતા.

‘તમે બે જ કેમ? ખીજએ ક્યાં છે?’ મુસાફરના મોંમાંથી આપોઆપ એનો એ જ સવાલ સરી પડ્યો.

જવાબ કોઈએ વાળ્યો નહિ. પાછો મુસાફર આગળ વધ્યો એટલે એ બંનેમાંથી અકેક બંદૂકદારે મુસાફરની ડાબી ને જમણી બાજુએ ચાલવા માંડ્યું. ત્રીજો બંદૂકદાર તો એની પાછળ ચાલતો જ હતો. એવામાં એકાએક સામેથી અવાજ છૂટ્યો:

‘ખબરદાર ! ત્યાં જ જોશો રેજી, નીકર દાર થશે !’

તરત મુસાફર ચંબી ગયો. બોલનારને એણે થોડે દૂર દોડો-ધોડો બેઠેલો. ત્રણે બંદૂકદારો પથુ મુસાફરની ત્રણે બાજુએ ખડા રહ્યા.

‘કુણુ સે હુ ?’ થોડાની પીઠ પરથી ફરીથી સવાલ આંચો.

‘બહારવટિયો છું.’ મુસાફરે જવાબ વાળ્યો.

‘અંઈ અમ આયો સે ?’

‘થોડીક વાતો કરવા. તમારા સર્વ જાણુને મળી લેવા. ક્યાં છે એ બધા ?’

જવાબમાં ઘોડેસવાર કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ આફ-દસ નવા માણસો આવીને સામે ખડાઈ ગયા. થોડી વારની ચુપડીદી પછી મુસાફરે કહ્યું : ‘છેટે કેમ બિમા છે ? પાસે આવો અને બેસો.’

આત્માનું પાલન થતું હોય તેમ એ આફ-દસ જણા મુસાફરની સામે ભોંય પર બેસી ગયા. ત્રણ બંદૂકદારોએ બંદૂકો તૈયાર રાખીને ત્રણ સ્થિતિ પકડી લીધી હતી. ચોથા સામી દિશામાં ઘોડેસવાર પોતાને રથાને ચોક્કસ અને નિશ્ચય ચઢી બેઠો હતો.

ફરી પાછો ફરથી ઘોડેસવારે પ્રશ્ન કર્યો : ‘કુણ સે તું ?’

‘કહ્યું નહિ કે હું બહારવટિયો છું ?’

‘કોની ટોરીનો ?’

‘ગાંધી મહાત્માની ટોળીનો.’

સામે કોઈ પ્રશ્ન આવ્યો નહિ. ટોળીવાળાનું નામ સંભળતાં ડાકુઓ મૂંગા બન્યા; અને મુસાફરની હાલ એની મેળે જ આગળ ચાલી :

‘હું ગાંધી મહાત્માની ટોળીનો એક સૈનિક છું, ને તમને સાચા બહારવટાની રીત શીખવવા આવ્યો છું. કહેવા આવ્યો છું કે એમણે અંગરેજ સરકારની સામે બહારવટું માંડ્યું છે. આપણાં બધાં દુઃખોનું મૂળ આ પરદેશી સરકાર છે. સાચું બહારવટું એમની સામે કરવાનું છે. તમારા નાના બહારવટાથી કરો દાડો વળે તેમ નથી. આજથી બે મહિને બારડોલીમાં સરકારે ઝાળીઓ ચલાવશે. તમારે સાચું બહારવટું કરવું. ૧૫ તો ચાલે ગાં મહાત્મા કંને, એ જ લોકોનું બળુ કરી રહ્યા છે.’

મુસાફર બોલી રહ્યો ત્યાં સુધી બારમાંથી કોઈએ શબ્દ મરખોયે ઉચ્ચાર્યો નહિ; પછી ઘોડેસવારે પ્રશ્ન મૂક્યો :

‘ગાંધી માત્માએ લોકોનું શું સારું કર્યું છે ?’

‘જેવું નહિ અમદાવાદમાં ?’ મુસાફરને હોઠે એક એવી હજીકત દાનર ચઢી ને ડાકુઓ પણ સમજી શકે. ‘મિત્રના શ્રેષ્ઠિયા મજૂરોની શોષ વધારવા નડોતા, તે માટે ગાંધી માત્મા લાંબજી બેઠી અતે વધારો અપાએ જ રહ્યા.’

આ વખતે સામે ભોંય પર બેઠેલાની ચુપડીદી વી અને તે મદિલા એકે આમે પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘એમાં ગાંધી માત્માએ લોકોનું શું જયું કયું? વિશેષ ધૂરું કયું.’ શેઠિયા તો કાપડ પર એટલા લાભ ચડાવશે, આપણને સર્વેને કાપડ વિશેષ મોંઘું મળશે.’

ધડીલર તો મુસાફર ગમ ખાઈ ગયો. ડાકુના મોંમાંથી અણકદખી ચોટટદાર દલીલ આવી હતી-જેવી ચોટદાર એની અંદરમાંથી છૂટતી ગ્રાળી હોય છે તેવી । પછી દલીલબાહ્યમાં પાવરધા પદા-ખેડાડીની બૌદ્ધિક ચપલતા નહિ, પણ અન્ન અને વસ્ત્ર એ જેનું સર્વસ્વ છે તેવા લોક-સમૂહની આંતરવેદના સમજનારા મુસાફરની છામે જવાબ આપ્યો: ‘શેઠિયાના હાથમાં ન પડયું’ પડે તે માટે તો ગાંધી માત્માએ રેટિયો બતાવ્યો છે. છોને શેઠિયા કાપડ મોંઘું કરે, આપણે રેટિયે કાંતીને પહેરી શકીએ, ગાંધીએ આપણને સાધન પકડાવ્યું છે.’

‘નહિ રે, નહિ, મહારાજ ।’ ટાળીમાંનો બીજો એક બોલ્યો. (‘મહારાજ’ એવો શબ્દ ઉચ્ચારતાં તો મુસાફરે ગભીરી લીધું કે પોતે ઝાળખાપેશ છે.) ‘નહિ મહારાજ ! એમ શું લોકો ગાંધી માત્માનો રેટિયો કાંતવાના ? એ તો કાંતશે અમારી બૂંદો દેખાશે ત્યારે !’

‘તમે ચાલો ગાંધી માત્મા કને, હું તમને તેડી જવા આવ્યો છું. એ તમને બંધી વાત સમજાવશે, ચાલો. મને મારામાં વિશ્વાસ ન હોય તો તમારામાંથી એક જથ્થા ચાલો. જો હું જોશું તો તમે બાહી રહેલા મારા પર વેર લેજો.’

‘ગાંધી માત્મા આપણા મલકમાં આવે ત્યારે વાત, મહારાજ ! ત્યારે અમે મળશું, હમણું નહિ.’ થોડેસવારે જવાબ દીધો. ‘અને અમે ક્યાં ગરીબોને પીડીએ છીએ ? તમે જ બતાવો, પૈસાવાળા અથવા તો ગરીબોને પીડનારા સિવાયના કાઈને પણ અમે માર્યો-લૂંટ્યો છે ?’

‘તમને શી ખબર ?’ મુસાફરે કહ્યું. ‘તમારા આવવાના ખબર થાય છે કે તમામ લોકો ફફડી જાય છે, નાસે છે, છુપાય છે, ખેડમાંથી ફરી શકતાં નથી; અને તેમને સરકારી પોલીસ રંગડે છે એ તો જુદું. તમારા માસી તમને ખબર નથી.’

‘પેટ માટે કરવું જ પડે તો ।’ એક ડાકુએ કહ્યું.

‘પેટ માટે ! પેટ તો તમારું પ્રયેકયું મહિને પોણા મણ દાણો માગે છે; પણ તમારે તો હજારોની લૂંટ કરવી પડે છે, કારણકે તમારે તમારા આશરવાળાઓને દેવું પડે છે, સિપાઈ-ઓને પણ દેતા હશે, તમારે ફક્ત પેટ ભરીને બેસવું પાલવે નહિ.’

ડાકુઓ પાસે આનો સાચો જવાબ નહોતો. જુદો જવાબવાળીને દલીલો કરવાની તેમની શક્તિ નહોતી. તેઓ ચૂંચા રહ્યા. થોડી વાર રહીને એક આદમીએ મુસાફરને પૂછ્યું: (અવાજ પરથી એ જુવાન જણાતો હતો.) ‘સીસપેનનો કકડો હશે તમારી કને ?’

‘હા.’

ઝેવાળી-સ્મૃતિશ્રવણ

‘કાગર ?’

‘હા.’

‘તો આલશો ? તમારા ગામના લુવાણા સોમા મથુર પર અમારે ચિટ્ટી લખવી છે.’

‘શું ?’

‘કે રૂપિયા પાંચસે પોઆડી જાય, નહિતર દાર માર્યો જાય. એ ચિટ્ટી સોમા મથુરને આપા આવજો.’

આત્યાર સુધીના વાર્તાલાપમાં એકધારે ખીટો અને સરીસો કોઈ કુલીન વહવાવુના કંઈ સધીરો ચાલ્યો આવતો મુસાફરનો અવાજ આ વખતે સહેજ જાણ્યો થયો. એણે કહ્યું :

‘એવી ચિટ્ટીઓ લખવાને માટે આરાં સીસપેન-કાગળ નથી, અને એવી ચિટ્ટીઓ પત્ર ચાડવા માટે હું આવી નથી. હું તો મારે ગામ જઈને ગામલોકોને તૈયાર કરવાનો કે અખાં દાર બનો, બહારવટિયાઓ આવે છે, તેમની સામે આપણે લડવાનું છે. તેઓ ગામ પર હા નાખે તે પૂર્વે આપણે મરવાનું છે.’

‘મારા હારા જાન વન્યાના !’ ખીજાઓ પેલાને એકીસાથે કપકો આપી જાડયા. ‘મૂંગો મરી રેને ! મહારાજને તે એવું કહેવાનું હશે ! હારો મૂરખો નઈ તો !’

પછી એક જણે મુસાફર તરફ ફરીને કહ્યું : ‘એ તો હારો હેવાન છે. મનમાં કંઈ ભાવશો ના, હો મહારાજ ! કહેજો તમતારે ગામલોકોને, અને તમે હવે જવું હોય તો જાઓ, મહારાજ ! હોડો, અમે મૂકવા આવીએ !’

‘મૂકવા આવવા જેવું લાગ્યું હોત તો એકલો આવત જાને ? એકલો જ હોડયો જઈશ !’

‘વાડુ, મહારાજ, જાઓ તમેતારે !’

એકલા ચાલ્યા જતા મુસાફરે છેટે નીકળી ગયા પછી સામઝા બંદકોના બાર સાંભળ્યા. એ બંદકો બહારવટિયાએ હવામાં છોડી હતી.

મથુરાતે સરસવણી પહોંચીને મુસાફરે તરત ગામલોકોને જાગૃત કર્યા હતા, પણ સરસવણી પર તો તે રાતે કે તે પછીની કોઈ રાતે કોઈ લૂંટારુ ટોળી ત્રાટકી નહિ.

નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં

પ્રથમ એક જ છે કે આલેખનારો કયા ઉદ્દેશે માનવીના મનોરાજ્યને નિહાળવા અને મક્કટ કરવા નીકળેલો હોય છે ? કોઈ એકાદ વાક્યું સમર્થન કરવા માટે ? કોઈ નીતિ અથવા આચારનો પ્રચાર કરવા માટે ? કોઈ ઢોંગ, દંભ અથવા હુબ મનોવ્યાપારોનું ઢાંકણ ખોલવા માટે ? કે ભવનની કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ સૂચવવાની કસ્યાણુબુદ્ધિથી ? કયા ઉદ્દેશથી ? કયા વલણથી ? જવાબ આટલો જ છે : આવા એક પણ ઉદ્દેશથી નહિ. કશા પણ વલણ વગર, કેવળ નીરખવાને ખાતર હુનિયાને નીરખવામાં જે એક હેતુ વિહીન, દેખરહિત-છતાં સહેજસહજ કઠોર-કૌતકભર્યું, નુકસાન નહોતું, તે રહસ્યને સાંદર્યની લોચ ઉપર ઉકેલવા માટે.

નવલકથાઓની સૂચિમાં

૧	વિદ્યાપીઠ	૧૮૫
૨	‘આલો પિયા .	૧૯૭
૩	અદાવતમાં	૨૦૨
૪	જોડી જડી	૨૧૫
૫	મારી લાડકી	૨૨૨
૬	મંડળિકલું મનોરાજ્ય	૨૨૭
૭	આરા-પાણીનાં જાનગપતિયાં	૨૪૦
૮	‘બડકમદાર’	૨૪૫
૯	પ્રભુ સિધાબા	૨૫૦
૧૦	ક બિલ્ડિંગની ટોચે	૨૬૩

એક વિધાપીઠ

ત્રીજ-ચોથા વારણ વિવાહ કાઈ આડીરાખી જેવી હાથારી નદી પહોળાવેલ દેહે પડી હતી. પાએક ગાઉના ઘેરાવમાં એનાં વાંસગળ પાણી, કાઈ હનીલા ધરખણીને ઘેર અસૂરું શેકાણ પામેલા પરેણીઓની માફક મૂંગાં બનીને જામાં હતાં. ખોરડા ખોરડા જેવડાં જંગી કાળમીટાનાં બિહામણાં ગરેડાંની વચ્ચે જૂલાં પડીને એકબીજાને ગોતતાં છોકરાં જેવાં હાથારીનાં પાણીનું અહીં મણે કાઈ ધણ ધોળાતું હતું.

ઓતરાદી હેઠવાશે એક જીએ પથર-બંધ ઉગમણી-આથમણી ચોક્કા બાંધીને પશો હતો બંધની ટોચને ઓળંગી હાથારીનાં પાણી ધોળા ઘેડાં ફેડી પડે એમ ફેકતાં હતાં. ફગી પાછા કામમીટાની મૂંગી ભેરવ-ગેના વચ્ચે બીતાં બીના એ નીર ઈરિયા જગી ધાતાં હતા.

જૂતિયા કાળમીટાને જેતો જામેલો બંધ, કાઈ પલાડી બંધ જેવો, આ જાગતાં પાણીને જાળી જાળી અંધાર હાકોટા પાડતો. 'જાવ મા, જાવ મા, તમારી મા મારે ઘેર મહેમાન છે.'

બંધની પાણી વગરની એક ટોચ ઉપર એક આદળી જામે હતો. એનો પોરાક શિકારી જેવો રંગ ખાખી હતો. એના માથા પર વાણિયાસાદી આંટી પાડેલ પાંધડી હતી. જોયા એના ખૂટ હતા. ખમે એને બે જોડાળી બંદૂક હતી. હજુ તો પરાદ હતું. ફાટવી પો એની વિગતવાર આકૃતિને રજૂ કરી શકે તેટલી જોરાવર ન હતી. કાઈ ચિતારાએ આંકેલી જાપાછી જેવો એ માનવી જામે હતો.

એ માનવીના ડાબા હાથની બાજુ ત્રણેક ગાઉનો લીલુડો ને ચટાદાર ઘેરાવ પ્રથરાયો હતો. પાંચાળની આછીપાંખી કુગરિયાળ ભો ચોપાસ થોડાં થોડાં જુવાર-જાનરનાં લીલા બાટાને છુપાવતી હતી-જણે કાઈ સમૃદ્ધિમાથા સંકટમાં આવી પડેલી સ્ત્રી પોતાના સાડાના ચિરાડો ફાંકતી હતી : ત્યારે ત્રણેક ગાઉનો આ એક જ ભોંય-દુકડો વહેવારિયા વેપારી સમે સજવન જામે હતો.

થોડી વાર થઈ. પરાદના અજવાળા સતેજ થયાં ને જીએ જામેલા આદમીની બંદૂક ખમેથી જતરી છાતી સસ્સી ફેરવાઈ ગઈ. પાણીમા પડતા પથરને જોરે જોમ હજારો ફાંડાળાં દોરાય તેમ

એના ગોળીપારથી વમડાની હવામાં ચક્કરો પડી ગયાં, પંખીઓની કિકિયારી ઊડી અને શેરડીના વાહની ઠાંટાળા તારથી કરેલી વાજની પાસે એક દાતરડીવાળો સ્વર ઢળી પડ્યો. ઊડીને સ્વર પાણીના વહેણ પાસે પહોંચે તે વહેણમાં તો ખીલ ગોળી પાળા પર ઊભેલ પુરુષની બંદૂકમાંથી છૂટી. સ્વરડો પોતાના જખમને રૂઝવનાર પાણીથી અનંત યોજનને અંતરે રહી ગયો.

પાળા પરથી એ માનવીએ બંદૂકબેર ઢોટ દીધી. શેરડીના વાહ પછવાડેની ધોરની વાડે વાડે એણે હડી મૂકી. એની મોખરે એક શાહુડી નામતી હતી.

‘હો-હો-હો-’ એવી એક કારખી ડચક આ બંદૂકધારી માનવીના ગળામાંથી ગડદિયાના ગડગટની પેઠે વહ્તી. દોડતી શાહુડીને એ અવાજે હેબતાવી નાખી. કોઈક મોહું કટક જાણે પોતાની ચોગરદમ ફરી વળ્યું છે. હેબતાઈને ષશુ ઊભું રહ્યું. પછવાડે ફર્યું. એનાં અણીદાર પિછોળિયાં ઊભાં થઈ ગયાં. સમમમ એવા સ્વરે એ પિછોળિયાંના રાંમાંચમાંથી ભેદાઈ ઊડ્યા. સહસ્ર સહસ્ર તીણાં તાતાં તીરની બાંધેલી કોઈ ભારી જેવી શાહુડી પોતાની પાંખ પાંખ આંખોના ડાકપવા ડોળાને ધ્રુમાવતી ને લાલ લાલ મોઢાના હાંત કચકચાવતી ન્યારે સામી મંડાઈ ત્યારે ભસભસા શિકારીઓનાં રોમે રોમે સ્વેદ બાઝી જાય તેવો એ મુકાબલો બન્યો.

બંને ભડાકાને ખાલી કરી નાખનાર એ શિકારીની પાસે નવો કારવૂસ ભરવાનો વખત નહોતો. એણે સામી ઢોટ છઈ બંદૂકને નાળીથી ગાલી શાહુડીના ડચા ઉપર કંદે કંદે પ્રહાર કરી ત્યાં ને ત્યાં એને પીટી નાખી.

મૂએલાં બેઠ જનવરો તરફ ઘુચ્છકારભરી આંખ નાખીને બંદૂકધારી ફરી પાછો નદીનાં પાળા પર ચડ્યો. ભરવાડો ડાંગ ટેકવે છે તે રીતે એણે અરદન પર બંદૂક ટેકવી. ટેકવ્યા પૂર્વે એણે બંદૂક ભરી લીધી હતી. કારવૂસનો પડો એના જમણા ખભા પરથી જાતી પર પથરાયો હતો.

સાણુસામાં માણુસ જેમ સાપ પકડે તેમ એની નજર ચોમેરના સીમાડાઓને પકડતી હતી. ‘કુત્તો બાડિયો દાતરડીવાળો ને!’ એ પોતાની જાણે જ બગડ્યો. ‘એકવાર આંદો પાણી પીવા આવે તો ખબર પાડું, કુત્તા, કે હું બીજાઓની જેમ વેઠિયો નથી, હું ઊભડ પશુ નથી; હું તો હું ખેડૂત-ધરતીનાં આંતરડાં ખેંચીને પાક લઉં છું હું.’

પોતાના બેઠ પંખીઓનાં દ્યે આંગળાં પર દષ્ટિ કરીને એ બગડ્યો: ‘વાણિયાધના રંગનો ક્યાંય જોટાય ન રહ્યો.’

પછી એણે નજર વિસ્તારી : પાળાના પડછંદ બાંધકામ ઉપર, મરોવર શા ત્રીસતા નદી-પટ ઉપર અને તેનીયે ઉપરવાસ કાળમીડોનાં મંદેડાં સોંમરી ચાલી આવતી હાલારી નદીની વાંકી-ચૂંકી નીક ઉપર.

વળીકે લઈને એ નજરે પોતાની મીમને માથે પાંખો પસારી. આંખાનું એક દગ્ગર ધડવાળું આંખેરણું : પચાસ વીધામાં હેંચે ચડેલા શેરડીનો વાદ : બાજપાસાના બોંપાચર્ચા વેલા : અને ફળપૂલના માંડવા-જ્યાં પોતાની દસ આંગળીઓએ ફેટફેટલી કથમોનાં આંતરસમો ઊઠવી સોરઠ-ભરમાં કર્યાં ન જડે તેવાં નવીન રસસુખધનાં તેમજ ઘાટધાટનાં ફોળી સુવાવડ કરાવી હતી.

નદીની એક બાજુ આવી વસુંધરા, ને સામે કઠિ એવાં જ સજીવન ફવાવાડીઓ. બંદૂક-ધારીએ નિહાળીને વાડીઓના જીંચા વડ-પીપળા પર મીટ માંડી, એ હસ્યો ને બળડયો :

‘આ વાડીયુંના માલિકો મને મારવા આવનારા ! અચાકું વાણિયું શું અમારે નદીકંઠે એક કરશે-એમ દાઢીને મારા પાળાનું અધુરકામ ચૂંચનારા : મારાં હાથ હાથ વા લાંબાં મરચાંની મરચીયું મૂડી જનારા-આજ કેવી લીલાલહેર થઈ ગઈ છે એને ? પાળો મેં બાંધ્યો પશુ મારાં સંધરેલાં પાણીએ નવાણુ તો એમનાંય સજીવન કર્યાં, હવે પૂરે છે મને ! મારી તાકાત હોત, ને આ રજવાડાંનાં ઘોલકધોલકાને લાંગી કરી મારા રાવળજી બાપુ જેવા એકને જ ધેર આખી સોરઠ-ધરા પધરાવી શકત, તો તો કાઠિયાવાડની કુલમ્પટ નદીયું ને નાથી લઈ કુતા ખારા ધૂધવા દરિયાને ડાચેથી તો આ બધાં પાણીને પાછું વાળી લેત.’

એની નજરમાં આખી ધરા તરવરતી થઈ. એ બળડતો રહ્યો :

‘લાલ બાપડો ! લાલ શા માટે પાણી વગરનો સળજે ? શાંકં એનાં માનવીઓ ધર્માદાના કોટકા પી પી જીવે ? હેઠ નામદં કાઠિયાવાડ ! કુંગરે કુંગરનાં પાણી ન સંધરાવી લેત કું ?’

સૂર્ય ચડતો હતો. એનો જમણો ગાલ વધુ ને વધુ કાળપ ધૂંટતો હતો. એણે બંદૂકનો પટો ગળામાં નાખ્યો. એ બળડયો : ‘આ મારી જનોઈ !’

પાળા ઉપર થઈને એ નદીની ઉપરવાસ ચાલ્યો. આંખો પર હાથની છાજલી કરીને જોયું : કાની ઘોડાગાડી તપકે છે ? સામા તો નહિ હોય ? આવીને વળી પાછા પરડ હાંકશે-જીવલેખાની ને છકાપના જીવની ; અદાર પાષરયાતોની ને પળેસણી મોટી પાંચમનું પડકમણું કરવા રાજકોટ આવવાની !

જમણી બાજુ કંઈક સંચર થયો. બંદૂકધારીએ ગળેથી પટો કાઢીને કપારે બંદૂક હાથમાં લીધી, કપારે તાકી, કપારે લગાડો કર્યો ને કયું પાણી દળી પડ્યું તેની વખત-વહેંચણી કરવી દોલલી હતી. એણે ફેલા પોતાના ફળખાગી બહાર પટકાઈ પડેલ કાળિયારને એટલું જ કહ્યું : ‘કાં, જાને મારાં મરચાં અને મારી દ્રાખ ચરવા ! રોજ હલ્યો તો ! બાપે વાવી ચૂકયું હશે !’

બંદૂકની નાળ વતી એ તોતિંચ કાળિયારના મઘાને આગમાં રોડાવતો રોડાવતો એ શિકારી હસ્યો : ગોળીબાર સાંભળતાં સાંભળતાં મામા મારાં પાપજી પોટલું નજરેનજર જેતા

હશે. મારો ઉદ્ધાર કરવા માટે કોઈ સાધુ-મુનિમહારાજને અહીં લઈ આવશે તો ભોગ મળી જશે મારી ખેતીના !

કાળિયારના શબ ઉપર થોડો વખત માટી વાળી દેવાની એને જરૂર લાગી. 'મામાને ખાવું નહિ લાવે—એ આ નજરે ચડશે તો.' એમ બગડતો બંદૂકધારી મહેમાનની ગાડીની સામે ચાલ્યો.

'એ...જવાર છે, રેડિયા, જવાર !' દૂર ઘોડાગાડીમાંથી કોઈ ગોવાળ અથવા ખેડૂના જેવો શબ્દકાર-સંભળાયો.

'મામા ન જ-હોય.' વિચારીને બંદૂકધારીએ સામા 'જુવાર' નો ટહુકો દીધો. 'આ તો દરબાર સુરેન્દ્રદેવજી !' શિકારીને મહેમાન ઓળખાયો : 'વાહ, સોનાનો સરજ જાગ્યો !'

શિકારીએ સામે દોટ દીધી, દોડતો એ પુરુષ બાળક જેવો લાગ્યો.

'આપ-આંહો ક્યાંથી મારા બાપા ! ને આ પોશાક ?...' એમ બોલતો બંદૂકધારી સુરેન્દ્ર-દેવજીને વ્યાધમાં ભોંસીને મળ્યો ને પછી હસતે મોંએ દરબારના દીદાર નોંધે રહ્યો.

'છેલ્લી વારફોનો તમારો ગોળ ચાખવા.'

'ગોળ ને ? હા, હવે તમને કાળો ફરોડો નહિ પીરસું, બાપુ ! હવે તો આખા કાઠિયાવાડને મોંએ સોના જેવા ભીંતો પોગાડીશ. હવે હું છતી મર્યાદા છું.'

'ને ચીકુડીના શા હાલ છે ?'

'ચીકુડીએને તો સાસરું ગોડી ગયું હવે. હાથો હાથો, એનાં બચ્ચા દેખાડું !'

મહેમાનના હાથ ઝાલીને બંદૂકધારી પોતાની વાડી તરફ ચાલ્યો. સુરેન્દ્રદેવજીએ પોતાની બેડેના જુવાનને કહ્યું : 'ચાલ, ભાણુ !'

'કાણુ છે ?' બંદૂકધારીનું ધ્યાન પડ્યું.

'મારો ભાણિયો છે. મરીપતરામખાઈનો પોતરો, તમને સુપરત કરવા લાગ્યો છું !'

'અરે માબાપ, એ હું માવું જ કેમ ? કાઠિયાવાડનો જુવાન તો કોઈ મુબ્બ-અમદાવાદી કોલેજને ગરબે જ શોભે !'

બંદૂકધારીએ એમ કહેતાં કહેતાં પિનાઈના રેલ પર પગથી માથા સુધી નજર કરી. એની આંખોમાં તિરસ્કાર નહોતો.

પિનાઈનું દિશ છૂપું છૂપું આ બંદૂકધારીની સરતને કોઈક ખીજ એક આરૂતિ નેડે મેળવવા લાગી પડ્યું. ટોની આરૂતિ ? દેમે જ પશુ દોઢે નથી. કાણુ...રખડગામની આરૂતિ તો નહિ !

હાં હાં, એની જોડે મળે છે. આ વાણિયો ! આ નગરશેઠનો પુત્ર ! સોરઠની આ ઓલાદમાં કુદરતે શું લોહાનો રસ રેડ્યો હશે !

*

*

*

રાજ-સામેયામાં ચાલતા કે ચપળ રેવતીની જેમ એ કદાવર બાંદકધારી ધડીવાર પોતાની જમણી બાજુ સુરેન્દ્રદેવજીને તો ધડીવાર પોતાની ડાબી બાજુ જરાક પાછળ ચાલ્યા આવતા પિનાકીને પોતાની વંધી નજરમાં લેતો જતો હતો.

‘આપે તો સંચોડો જનમપત્રો કરી નાખ્યો, બાપા !’ બાંદકધારીએ તાજ તમના, તેન શી મહત્તી આંખે સુરેન્દ્રદેવજીના દીદાર કરી કરી નિહાળ્યા.

‘હેરો મને ક્યારે દીકલો, શેઠ ?’ સુરેન્દ્રદેવજીએ ચરમાતે પૂછ્યું.

‘રાજકોટની નાટકશાળામાં રાજસિંહનો ખેલ હતો. તમે તે રાતે, બાપા, રાણીપાઠ કદનાર હોકરાને પોશાકવું ઈનામ આપેલું, વાદ છે ?’

‘બહુ વહેલાની વાત !’

‘સાત સાત પહેલાંની વાત. આપનો લેખાસ પથ્થુ તે દી તો...’

બાંદકધારીએ જોયું કે સુરેન્દ્રદેવજીને આ સ્મરણો મમતાં નહોતાં. એટલે એણે વાત પડતી મૂકીને કહ્યું : ‘જાણે વાસુકિએ કાંચળી હતારી નાખી !’

‘ખસ ?’ સુરેન્દ્રદેવજી હસ્યા. ‘અંદરખાને તો સાપનો સાપ જ રહ્યો છું ને ?’

‘સાપ તો હજો આપના શત્રુઓના. હું તો વગડાનો વાસી છું, સાપ જોડે જમુ છું, વાદીની મૂકને ન માને એવા વિપધર મને મળે છે.’

‘મૂક તો પડી ચૂકી છે, શેઠ !’ સુરેન્દ્રદેવજીએ કહ્યું.

‘હા. આંહી બધીય વાતું મારે કાને પડે છે. જાણું છું.’

‘માટે જ કહ્યું ને મેં કે છેલ્લી વારકો શેઠની શેરડીનો સ્વાદ શેવા આવેલ છું.’ કહેતાં કહેતાં સુરેન્દ્રદેવજી લાલચટક મુખમુદ્રા ઉપર વાળીઓ લમવા માંડી.

‘શા માટે બલિદાનના બકરા બનો છો ?’

‘શું કડુ ? કાળી દીલી કરાવુ તો જ સોરઠમાં જીવી શકાય તેવું છે !’

‘ના, બાપા !’ દીલી સજ્જ સાંભળતાની વાર જ બાંદકધારીની તીટ મહેમાનના લક્ષાટ પરના નાણુક લાલ ચટક ચાંદલા પર લાગી. આવેશમાં આવીને એ બોલી બોલ્યો : ‘વાદ ! લવાટની

‘તારો બાપુજી યાદ આર્યો કે સુ’ !’

‘આ છોકરો ટકરો.’ શેઠે દસીને કહ્યું. ‘ચાર આવી ગયા. સોરઠભરમાં મેં કહેવરાવેલું કે જીવાનોને મોકલો, મારી ગાંઠના રોટલા ખવરાવી તૈયાર કરું. ચાર આગ્યા પણ રોજ છાપાં માટે વલવલે, ટપાલના હલકારા માથે ટાંપ માંડીને બેઠા રહે, નોવેલું વાંચે. પંદર દિવસમાં તો લાગ્યા !’

‘આ નહિ લાગે ?’

‘બનતાં સુધી તો નહિ લાગે. એનું ધ્યાન આ જિંદગાનીની ખરી ખુમારી ઉપર હતું છે’

‘ત્યારે સોંપી જાઉં છું.’

‘સુખેથી !’

અપોર સુધી સુરેન્દ્રદેવજી અને શેઠ વચ્ચે શાંતિભર વાર્તાલાપ ચાલ્યો. પિનાકીના કુલિ તરવગટ મચી ગયો. હાકારી નદીના પાણીબંધ ઉપર ચડીને એણે પણ પાંચાળના ભેગંદરો કુંગરાઓને નિહાળ્યા કર્યા. એના પ્રાણમાં બાપુજીનો માનસિક તોર જગી બેઠો. એણે પે નજીકમાં પીરાણી ઘોડીને અસવાર રખડ શેઠ બેઠો જોયો. એની આંખોમાં પહોડો પીને વાયરાનો મદમર્યા સુરમો અંનયો. એ હવાની વચ્ચે એકાદ-બે લહેરખીએ જીહેરી પણ વાદ હતી. મોટી બા એકલાં થઈ પડશેઃ દેવુઆ ક્યાં હશેઃ પુખ્તાને તો હવે નહિ મળાય ને ! જીવ જીડે જીડે બળતો રહ્યો.

સાંજે સુરેન્દ્રદેવજીએ વિદાય લીધી. કહેતા ગયા કે : ‘લાળ્યાં, તારાં દાદીમાની ચિંતા ના, હું એને સંભાળીશ. તું જીવ હેઠો મેલીને આંહી શીખરે, આંહી જ તારી યુનિવ આ જ તારો મુર્ચ્છઃ બીજું તો તારુ ચાહે તે થાવ, પણ તું યુવાન તો નહિ જ થાય સુખજન.’

*

*

*

એ જ રાતથી પિનાકીનું યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ શરૂ થઈ ગયું. સહુ અને સોહીમ બંદન આ મરદ ખેતીકારના હૃદયમાં વસી ગયું. રાત્રીએ એણે પિનાકીને પોતાની સાથે રજોપે ચડાવ્યો.

પહેલો પાઠ પિનાકીને પહેલી જ રાતે મળ્યો. પોતાના માસિકનો બોજ કમી દર્શાવ્યા એ ખાતી પરથી માસિકની બંદૂક ઉતારવા ગયો. એના હાથ પહેલે તે પૂરે તો બંદૂકને હાથે કરી લીધી. ઇલાનો એક ચન્દ્ર કલા વખર જ શેઠ ચાલ્યા ને પિનાકીને કહ્યુંઃ ‘આ

પિનાકીએ ભેઈ લીધું. મુર્ચ્છની મુર્ચ્છા મૌનમાં રહી હતી.

ખીજે દિવસે પિનાકાનાં અંગો પર ખીજું શેર થોડી ચડ્યું. બપોરવેળાએ રાજવાડા ગામની માટે ગોટગોટ ધુમાડા ઊઠ્યા, ને ઠાંગા કુંગરની હાલારી ધાર પર ધાસની એક ગાઉ ફરતી સળગી ઊઠી.

‘એલા, કેની વીડીને દા લાગ્યો ?’ શેરે રીડિયા સાંભળીને ભગી જઈ પૂછ્યું.

‘આપણી નથી.’ માણસોએ આવીને કહ્યું.

‘આપણી નથી, પણ કેની છે ? ક્યા ગામની ?’

‘રણખળાના કેળીની, ઈન્જરાની વાડી.’

‘આપણી નહિ, આપણા પાડોશીની તો ખરી ને ?’

એમ કહીને શેરે ખંભે ખંદૂક નાખી પિનાકાને ભેડે લીધો. રસ્તામાં માણસો, ઘોડેસવારો, પાણા પોલીસો, ખાખી પોશાકવાળા સિકારીઓ વગેરેની તડબકાડી સાંભળી. એ બધાના ડિયા અને ચસકા પહાડી ભોમના કોઈ અકાળ ગર્ભપાતની કલ્પના કરાવતા હતા.

એક બાઈ અને બે છોકરાં દોડ્યા આવતાં હતાં. ત્રણે જણાંનાં ગળાંમાંથી કાળી ચીસો ઊઠતી હતી.

‘શું ? એલા ?’ શેરે પૂછ્યું.

‘અમારી વીડી સળગાવી મૂકી.’

‘કાણે ?’

‘બાપુએ પોતે જ.’

‘આપણા બાપુએ ? રાવલ ? બાપુએ ?’

‘હા.’

‘શા માટે ?’

‘એના સિકારનો સ્વરડો વીડીમાં જઈ લસણો એટલા માટે.’

‘એમ છે ?’ થોડી વાર તો ખંદૂકધારીએ મમ ખાધી. પાછા ફરી જતા એના પગ ભસ્યઈ રહ્યા. થોડી વાર પછી પોતાના ફરતા પગને એણે સ્થિર કરીને આગળ અથાળ્યા ને એની કસોટીને કાળ આપ્યો ન રહ્યો. નવલખાનગરથી સિકારે એક રાત્ર રાવલજીની મોટર એને રસ્તામાં જ સામી મળી. શેરે રાત્રને રામરામ કર્યા.

સુસતાનમાં આવી ગયેલ રાવલજી પોતાના વિશિષ્ટ આશ્રિત ખેતીકારને શોભાતો બ્લેઈ મલકાતા જોયા.

એ લાલ દીલડી તો નથી જ ગઈ ને શું ! જેવા હેમજખીલા જેવા તો તેવા ને તેવાં આજ નોંઠ
છું. બે જુગના સીમાડા ઉપર એક લાલ દીલી જ અનામત રહી છે, ને રેવાની છે.'

વાડીની વૃક્ષપટા નીચે ત્રણે જણાનાં મોં પર ઊગતા સૂર્યનાં તીરછાં કિરણો સોના-રસ રેસ-
વતાં હતાં. વાઢમાંથી શેરડીની અને વાડીમાંથી બકાલાંની, પપૈયાંની, દાદા, કેળાં અને મીઠા
નગેરેની સુવાસ ધૂંડી-કરીને કોઈ એક માદક મિશ્રણની પ્યાલીઓ ઠરી ઠરી હવાની સહરોં આવી
આવતી હતી.

‘એલા, આજે ઢોલિયો ન પાથરતો.’ બંદૂકધારી શેઠે બંદૂક નીચે ઉતારીને મોં ધોતે ધોતે
પોતાના નોકરને કહ્યું. પથરાયેલું બિજાનું સકેલાવા લાગ્યું.

‘કેમ ? અત્યારે પથારી કોને માટે ?’ સુરેન્દ્રદેવજીએ પૂછ્યું.

‘મારા માટે.’ શેઠે જવાબ આપ્યો. ‘મારું તો જનવર જેવું જીવતર છે ને, બાપા ! સહુ
સૂએ ત્યારે મારે બંદૂક ખભે ઉપાડી આખી રાત સીમ જમવાની, ને આખું જગત જગે ત્યારે
મારે ઘોડી વાર ઝંપી લેવાનું !’

‘જનવર જેવું નહિ, યુનિવર જેવું ! આખી રાત ચોપી કરો છો ?’

‘ખીજો શો ઈલાજ ? નહિ તો આ મારાં બચળાને કાણ જીવવા આપે ?’

એમ કહેતાં કહેતાં બંદૂકધારી શેઠની નજર બબ્બે માથાડાં બેંચાઈએ બૂધતી શેરડી પર
અને વાડીનાં ફળાડાં પર માના હોઠ ફરતા હોય તેવી રીતે ફરી વળી.

‘શેરડીને સઠિા કવડો ક્યો, શેઠ ?’

‘કાલ જોખી જોયો, ત્રેવીસ રતલ પાકા બીતર્યો.’

‘મરચું ?’

‘અગિયાર તોલા.’

‘શું બોલો છો !’

‘ભોમકાની તાકાત છે, મારી નહિ.’ શેઠે ધરતી તરફ આંગળી ચીંધી. ‘પણ શું કરું ?
આ અભાગળી ભોમકાને માથે, માફ કરજો બાપા, તમારા જેવા પોણોસોના પગ પૂંદાય છે.
આમ જુઓ, એક લાખ બાવળનાં થડ મેં નાખ્યાં છે-ને રાજગઢ જેવું નગર સાત જ માઉના
પક્ષે પડ્યું છે...પણ શું કરું ?’ નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો.

‘કેમ ?’

‘રાજની દ્રોષે રાજગઢનો કુલ વહેવાર પોતાને કમળે લીધો છે, મારો માલ હું મારો

વાદનોમાં ન લઈ જઈ શકું ! મારી જ જન્મજૂમિ ! મારા જ રાજવી ! મારી પોતાની જ જાંઘ ઉપાડી કરવી ને ! ચૂપ થઈને બેઠો છું. '

ડમરો ઉતારીને શેઠે ગરદન પર હાથ ફેરવ્યો. મહેમાનનું ધ્યાન પથ્થુ એ ચૂંધાયેલા દેહ-ભાગ પર ગધું-પૂછ્યું :

‘આ શું !’

‘બહારવટિયાની આપેલ બેટ !’ શેઠની મૂંઝાના વાળ ફરક ફરક થઈ રહ્યા. ‘બાપડા રાંકે હતા. એક દી ભણકડે મારી ઊંધનો લાગ લીધો. બાપડાઓની ગોળી જરાક આ ગરદનનો ભોંભો આખી ગઈ. ખેર ! થયા છે !’

શેઠીના રસનાં રામપાતર ઘરાઈને આવ્યાં. દ્રાક્ષ સ્ત્રીકુ વગેરે કાઠિયાવાડમાં મળવાં દુર્લભ એવાં કંઈ ફળો કેળનાં પાંદડાંમાં પીરસાયાં.

પિનાકી તો આ માનવીની એકેએક છટાને નીરખવામાં તથ્વીન બન્યો હતો. એનું ખેસનું, બાજુમાં બંદૂકને રાખવી, પાપડી નીચે મૂકવી, ચાકુ કાઢીને શેરડી ઊલ્લવી વગેરે ફરકે ફિયામાં રસ હતો-શેઠીના સાંઠામાં ભર્યો હતો તેવો જ જીવનરસ.

રસનું રામપાતર શેઠની સામે પડ્યું જ રહેલું જોઈને સુરેન્દ્રદેવજીએ યાદ કરાવ્યું : ‘તમે તો પીચો ?’

‘ના, બાપુ !’ શેઠે જવાબ વાળ્યો.

‘કાં ?’

‘નથી ભાવતી. વાધુ ઊપડે છે.’

બ્રાગાયત વાવેતરમાં બે કલાક ધૂમ્મા પછી સુરેન્દ્રદેવજીએ પિનાકીની ગરદન પર હાથ થાપ્યો અને પૂછ્યું :

‘કાં બાણા, ગમે ? અહીં ?’

‘બહુ જ ગમે છે !’

‘શું ગમે છે ? વધુમાં વધુ કંઈ વાત ગમે છે ?’

પિનાકી શરમિંદો બન્યો, પથ્થુ જાણે કે એના જવાબની રાહ જોતા તાકી રહ્યા.

‘ખચકાપ છે શી ? કહે, સહુથી વધુ શું પ્યાડું લાગે છે ?’

‘જારી બંદૂકે રાતભરની ચોક્કી.’

‘તારો આપુજી બાદ આખો કે શું !’

‘આ છોકરો ટકશે.’ શેઠે દમીને કહ્યું. ‘ચાર આવી ગયા. સોઝલરમાં મેં કહેવરાવેલું કે જીવાનોને મોકલો, મારી ગાંઠના રોટલા ખવરાવી તેયાર કરું. ચાર આખ્યા પણ રોજ છાપાં માટે વલવલે, ટપાલના હલકારા માથે ટાંપ માછીને બેઠા રહે, નોવેલું વાંચે. પંદર દિવસમાં તો લાખ્યા !’

‘આ નહિ લાગે ?’

‘બનતાં સુધી તો નહિ લાગે. એનું ધ્યાન આ ગિંદગાનીની ખરી ખુમારી ઉપર હતું’ છે.’

‘ત્યારે સોંપી જાઉં છું.’

‘સુખેથી !’

ખોર સુધી સુરેન્દ્રદેવજી અને શેઠ વચ્ચે શાંતિભર વાર્તાલાપ ચાલ્યો. પિનાકીના રુધિરમાં તરવરાટ મચી ગયો. હાલારી નદીના પાણીબંધ ઉપર ચડીને એણે પણ પાંચાળના જોગંદરો જેવા કુંગરાઓને નિહાળ્યા ક્યાં. એના પ્રાણમાં આપુજીનો માનસિક તોર જગી જાહેરો. એણે પોતાની નજીકમાં પીરાણી ઘોડીને અસવાર રખડ શેઠ બેસેલા જોયા. એની આંખોમાં પહોળો પીને આવતા વાવરાનો મદભર્યો સુરોઃ અંગળ્યો. એ હવાની વચ્ચે એકાદ-બે લહેરખીએ જીરેરી પણ વાઈ જતી હતી. મોટી બા એકલાં થઈ પડશેઃ દેવુમા ક્યાં હશેઃ યુધ્ધાને તો હવે નહિ મળાય ને ! એને જીવ જાડે જાડે બળતો રહ્યો.

સાંજે સુરેન્દ્રદેવજીએ વિદાય લીધી. કહેતા ગયા કે : ‘ભાઈયું, તારાં દાદીમાની ચિંતા કરતો ના, હું એને સંભાળીશ. તું જીવ હેઠો મેલીને આંહી શીખજે, આંહી જ તારી યુનિવર્સિટી ને આ જ તારો મુશ્કેલઃ બીજું તો તારુ ચાહે તે થાવ, પણ તું ગુલામ તો નહિ જ થાય એ નક્કી સમજજે.’

*

*

*

એ જ રાતથી પિનાકીનું યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ શરૂ થઈ ગયું. લઘુ એને સોહીભરપૂર એનું બંદન આ મરદ બેતીકારના હૃદયમાં વસી ગયું. રાત્રીએ એણે પિનાકીને પોતાની સાથે રાતભરને રખોયે ચડાવ્યો.

પહેલો પાઠ પિનાકીને પહેલી જ રાતે મળ્યો. પોતાના માલિકનો બોજ કમતી કરવાના ઈરાદાથી એ ખીંતી પરથી માલિકની બંદૂક ઉતારવા ગયો. એના હાથ પહોંચે તે પૂર્વે તો માલિક બંદૂકને હાથે કરી લીધી ઈપકાનો એક સખ્દ કલા વગર જ રોઢ ચાલ્યા ને પિનાકીને કહ્યું. ‘ચાતો.’

પિનાકીએ જોઈ લીધું. મુશ્કેલી મુશ્કેલી મોનમાં રહી હતી.

બીજા દિવસે પિતાકાનાં અંગે પર બીજું શેર લોટી ચડ્યું. બપોરવેળાએ રાજવાડા ગામની પછવાડે ગોટગોટ ધુમાડા બીધા, ને હાંભા કુંગરની હાથારી ધાર પર ઘાસની એક ગાઉ ફરતી વીડી સળગી બીડી.

‘એલા, કેની વીડીને દા લાગ્યો?’ શેડે રીડિયા સાંભળીને જાગી જઈ પૂછ્યું.

‘આપણી નથી.’ માણસોએ આવીને કહ્યું.

‘આપણી નથી, પણ કેની છે? કયા ગામની?’

‘રણખળાના કેળીની, ઈન્જરાની વાડી.’

‘આપણી નહિ, આપણા પાડોશીની તો ખરી ને?’

એમ કહીને શેડે ખંભે બંદૂક નાખી પિતાકાને જોડે લીધા. રસ્તામાં માથુસો, ઘોડેસવારો, પગપાળા પોલીસો, આખી પોશાકવાળા શિકારીઓ વગેરેની તડબડાડી સાંભળી. એ બધાના રીડિયા અને ચસકા પહોડી બોમના કોઈ અકાળ ગર્જાપાતની હદપના કરાવતા હતા.

એક બાઈ અને બે છોકરાં દોડ્યાં આવતાં હતાં. ત્રણે જથ્થાનાં ગળાંમાંથી કાળી ચીસો બીતી હતી.

‘શું છે એલાં?’ શેડે પૂછ્યું.

‘અમારી વીડી સળગાવી મૂકી.’

‘કેણે?’

‘બાપુએ પોતે જ.’

‘આપણા બાપુએ? રાવલજી બાપુએ?’

‘હા.’

‘શા માટે?’

‘એના શિકારનો સ્વરસો વીડીમાં જઈ લરાણો એટલા માટે.’

‘એમ છે?’ થોડી વાર તો બંદૂકધારીએ ગમ ખાધી. પાછા ફરી જતા એના પગ સલચઈ રહ્યા. થોડી વાર પછી પોતાના ફરતા પગને એણે સ્થિર કરીને આગળ ચલાવ્યા ને એતી કસોટીનો કાળ આધો ન રહ્યો. નવલખાનગરથી શિકારે ચડેલ રાજા રાવલજીની મોટર એને રસ્તામાં જ સામી મળી. શેડે રાજાને રામરામ કર્યા.

ગુલતાનમાં આવી ગયેલ રાવલજી પોતાના વિશિષ્ટ આશ્રિત ખેતીકારને શોભીતો જોઈ અશ્રક્રાંતા બોલા.

‘શિકાર—શિકાર તો આપે બહુ ભારી કર્યો, હો બાપુ !’ ખેતીકારની જખાન કોઈ પણ જાતની વિધિ કરવાનું વીસરી બેઠી.

‘હા, ખૂબ મુશ્કેલી—’ આવું બોલવા જતાં રાવલજીની જીભ થોથરાઈ ગઈ, કેમકે પોતાના ખેતીકારની મુખમુદ્રા પર એણે પેલા શબ્દોનો ઉજ્જસી ભાવ લાગ્યો નહિ, ને રાવલજીના થોથરાતાં વાર જ ખેતીકારે હિંમત કરી કહ્યું :

‘નવલખા-ધણીને શાબે તેવો શિકાર કર્યો, બાપુ !’

‘કેમ ? તમે આ કોની—’

‘હું જાણું છું કે હું કોની સામે બોલું છું. હું રાવલજીનો જ આમિત ખેડુ, ગાદીના ધણીની જ સામે, ઓગણીસસો ને વીસની સાલમાં આ બોલી રહ્યો છું.’

‘તમારે શું કહેવું છે ?’

‘એટલું જ કે, બાપુ, તમે આજ એક જનવર ઉપરાંત ત્રણ માણસોનોય શિકાર ખેડ્યા છો.’ રાવલજીના મોં પર રુધિરનો ધમધમાટ ચાઈ રહ્યો એટલે વાણિયો ખેડુ વધુ ગરમ બન્યો :

‘તમે જેની વીડી સળગાવી મટ્ટી એ ત્રણ જણાં આ ચાડ્યાં જાય છેતાં. જરા ગાદીને વેગથી ઉપાડો તો બતાવું.’

રાવલજીનું મોઢું પડી ગયું. એ ગાદીમાં નીચે જતર્યા. એણે નરમ બનીને કહ્યું : ‘આખી વીડી સળગી ગઈ ?’

‘પંચાળનું લાંપડું સળગતાં શી વાર ?’

રાવલજીએ હુમાંગના યાલકા ગગને અચકાતા જોયા. વીડીના ધાસમાંથી ભડકા દિક્ષાજીના વજ્રોલા દાવડાઓ જેવા દરિયા.

‘કેટલી તુકસાની થઈ હશે ?’ રાવલજીએ પરતાવાભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

‘એ મને ખબર નથી, બાપુ !’

‘અત્યારે આટલું કર્યો તમે, શેઠ ? તુકસાની નક્કી કરજો. તમારી જીભે જે આંકડો પડ્યો તે ચૂકવી અપાશે.’

પછી કોઈ કશું બોલી ન શક્યું. સ્થાનવાત્રા જેવી રાજ-સવારી રોટ્ની વાડીએ ગઈ. ત્યાં રાવલજી એકાઠ કલાક રહ્યા. આખો વખત એના મોં ઉપર અપરાધીપણું તરવર્યા કરતું હતું.

એ અનુભવે પિનાકીને પુસ્તકોનાં પુસ્તકો પડાવ્યાં. એને લાગ્યું કે હાંસીએ ભટકેલ સખા મામો નવા યુગના નવસંસ્કાર પામીને આંદો જિતરી આવ્યો છે.

રાતે જ આંગળીઓ મોત વસ્ત્રાવતી તેમથી દિનને જીવન ગરુ ચીકુડીના રોપ. દ્રાક્ષના માડવા અને સીધા સોટા સમા હોડવા ઉપર ખિમકોલી સા પગ ખરાડીને જીએ જીએ ચડતી નાગરવેલકીઓ સિતારી ગોના ટેરવામાંથી અમૃતનું પાન કરતી અને ગોના પ્રત્યેક વેણુમાં પથુ પિનાકીએ કદી ન સાજાળેલી એવી નવી લાપા સાજળી આપીઓ નેડે માતો કરના ગ્રેક જીવન-ભરી જ વાપી વાપરતા

‘કંકુડી કેળના બચળા રમવા નીકળ્યા કે ? માડ માડ વિધા ડી છે ખીચારી !’

‘ચીકુડીને આ જમીન લાવતી નથી સીમમાંથી હાડકા ભેળા કરાવે, ખાડીને એનું ખાતર તીરધુ.’

‘આ બદામડીની ડોક કેમ ખસી ગઈ છે?’

‘જમાદારિયા આખાની કલમને ને સિદ્ધિયાને પરણ્યા-મા તો ખર્સા, પથુ એનો સ સાર હાતશે ખર્સા ? લાગતું નથી વાંધો જોનો પડે છ ? ગોની તો હાલુ પડશે ને બાઈ, ઘાઈતું’ ધર કાઈ લાગતું જોવાશે ?’

આ લાપાએ પિનાકીના મનમાં વનરપતિની દુનિયા જીતી કરી સચરાચરના ગોળી દ્વાર જીધડી ગયા ખપેડી, ખરમાકડી અને જીવાતને ખાઈ જનારી ચીનરી ચક્રીથી લઈ વાધદીપકા સુધીની પ્રાણીસૃષ્ટિના એણે કડીબધ મળ્યાં જોયા. એ બધા સબધોની ચાવીઓ પોતે નિહાળતો ગયો તેમ તેમ સાડુવ સ્મેતન જગત એને માનવીનું મુક્તિરાજ્ય દેખાય માનવી એને મરદ દેખાયો મરદાઈની જાંઠી સરળ એની સામે વિચરતી હતી શિયાળાના ઝરતો આ માનવીના લોહીમાંસ પર ફરતા હતા, પથુ કટકીય કાપી રાકતા નહોતા. જનાગાની આગ એને શેડી રાધી ખાઈ જવા માગતી હતી, પથુ જીસટો આ માનવીનો દેહ તાણુ ત્રાણુ બની ગયો હતો રોજ પ્રભાતે લડી જતી રાતને ડારે રેતો માનવી જોમો હતો—પાળીબધની ગિચી પાળ ઉપર અથુ ભાગ્યે ને અથુબેદાયો.

હવે પિનાકીને એનું લાજુતર રગદોળી નાખનાર હેડમાસ્તરની ગરદન ચૂસી જવાની બનેલા શકી નહિ.

છ મહિના ગયા છતાં એણે એકેય વાર રાજકોટ જવાનું નામ પથુ નથી લીધું એ વાત શેઠની નજરમાં જ હતી પોતે પથુ પિનાકીને કદી ઘેર જવાનું યાદ ન કરા યુ

એમાં એક દિવસ મોગી બાનુ પપ્પુ આવ્યું

બળતો સરજ જ ગમના જડ-એતનને લાગે પડછાયે ડરાવતો હતો ત્યારે પિનાકીએ શેઠની રમ માગી.

‘કામ તો વહેલી જાપડી ગઈ હશે. કાલે જાગ્યો.’

‘અત્યારે જ જાપડું તો ?’

‘શી રીતે ?’

‘પગપાંખો.’

‘હિંમત છે ? પાકા સાત ગાઉનો પંથ છે !’

‘મારાં મોઢી બાને કાણુ જાણે શું શું થયું હશે-હું જાઉં જ !’ પિનાકીએ પોતાની આંખોને ખીણ બાણુ ફેરવી લીધી ને ગળું ખોંખારી સાફ કર્યું.

‘જાપડો ત્યારે, લાકડી લેતા જાગ્યો.’

પિનાકીને શેઠના સ્વરમાં લાગણી જ ન લાગી. પાસે આટલાં માણસો છે, ગાડાં ને બળદો છે, ઘોડો ને ઊંટ પણ છે. એક પણ વાહનની દયા કરવાનું દિલ કેમ આજે એની પાસે નથી રહ્યું ? આખી નીકર અને કાબરા ડગલાબર એ બહાર નીકળ્યો.

‘ત્રીજે દિવસે પાછા આવી પહોંચ્યો.’ શેઠના સૂકા ગળામાંથી બોલ પડ્યા.

પિનાકીના ગયા પછી શેઠે પોતાની ઘોડી પર પલાયુ મંડાવ્યું.

‘તમાચી !’ એણે બૂદ્ધા મિયાણા મોટીદારને બોલાવીને કહ્યું. ‘તમે ચડી જાઓ. આપણે છુવાન હમણાં ગયો ને, એનાથી ખેતરવા-એ ખેતરવા પછવાડે હાંક્યે જાવો. દેઠ એના ધરમાં દાખલ થઈ જાય ત્યાં સુધી સાચવતા રહેજો. એને ખબર ન પડવા દેજો. ને છુઓ, ભેળા પચાસ કટકા આપણી બિયારણની શેરડીના, થોડું થોડું શાક અને ચીકુ એક ફાંટમાં બાંધી દેવો. ઘોડીને માથે નાખતા જાય. સવારે જાગે એની ડોશીમાને દેજો. છાનામાના કહી આવજો કે પાસે રહેવાવેલ છે મેં કે તમારા ભાણીની ચિંતા ન કરજો.’

‘ને જો...’ શેઠને કંઈક સાંભળ્યું. ‘સ્તે એકાદ વાર એતું પાણી પણ આપી લેજો ને !’

‘થયું’ એ છેલ્લું ફરમાન બૂદ્ધા તમાચીને બહુ મીઠું લાગ્યું. એ ચડી ગયો.

‘વળઆઈ !’ શેઠે સાંજે વાણુ કરીને હોડા પીતે પીતે પોતાના વહીવટકર્તાને બસામણુ કરી, ‘નવા ધડતું ખજું થાય તેમાંથી એક ગાડી નોખી ભરાવજો. એક ડબ્બો ઘીનો છુદો કરાવજો, ને એક માટલું ગોળતું-આપણે રાજકોટ ગોકલવું છે.’

‘ક્યાં ?’

‘હું દેકાણું પછીથી કહીશ. પણ કાઈને ખબર ન પડવી જોઈએ.’

રાતે શેઠ રખોયું કરવા આવ્યા ત્યારે એને પહેલી જ વાર એક પ્રકારની એકલતા અટકી.

એને ઉચાટ પશુ થયો: 'મેં જૂલ કરી ! મિયાણો ક્યાંક છોકરાને હેબતાવી ન બેસે : બૂટો કાંઈ કમ નથી. મેં પશુ કાંઈ બોલ્યાં ન'ગ એકઠાં કર્યાં છે ! ચોરી-ડાકાયટીમાં બાગ લીધેલ ભારાડીઓનો હું આશરો બન્યો છું ! ખજુ હું હુંકાર રોનો કરું છું ? આશરો તો સડુને આ ધરતીનો છે. એક દિવસ ધરતીનો બોલો મૂકીને બાગી નીકળેલા આ બધા યાદને એ બોલે પાછા વળ્યા છે. ફરીને કામ થઈ ગયા બચાડા ! શા માટે ન થાય ? આંહી એની તમામ ઉમેદો સંતોષાય છે. તમાચીનો જીવ શિકારનો શૂખ્યો હતો. એના ગામની સીમમાં એણે કાળિયાર માર્યો એટલે જીવદયાળુ માનવનો એ પોતે જ શિકાર થઈ પડ્યો. મારપીટ કરીને કેદમાં ગયો. આંહી તો એને કાચુ ના પાડે છે ! મારને બચ્ચા, ખેડુનાં ખેતરો સચવાય છે !'

'એક એક બંદૂક !' રાતનો સીમ-રક્ષક પોતાની બંદૂકને હાથમાં લઈને બોલ્યો. 'દરએક ખેડૂતના પંજમાં આવી બે જોડાળી એકેક બંદૂક હું જે દી ઝડાવી શકીશ તે દી હું' ધરાઈને ધાન ખાઈશ. બાજ તો હું એકલો મરદ બનીને આ માયકાંગલાઓની વચ્ચે જીવતો સળગી મરું છું.'

[સોજઠ તારાં વહેતાં પાણી]

‘આલો પિયા...’

ઈન્દ્રનગર રાજની એક ખૂબી હતી. યુના બને કે તરત એને ચક્રવાતી ઉતાવળ નહિ, જૂનામાં જૂનો યુનો ઝલાય તેમાં જ પોલીસખાતાની વિશેષતા હતી. એવો એક યુનો આજે સારી પેઢે પુરાતન બન્યો હતો. એ યુનો અનાયાત્રમમાંથી છોકરો ઊપડી ગયાનો હતો. રાણીસાહેબને ખુદને જ એમાં રસ હતો, એમની પાસે અનાયાત્રમના મરહૂમ સંચાલકનો ચુપ્ત કાગળ હતો. ‘ઊપડી ગયેલ હોઠકેટો છોકરો આ રાજના એક ઇન્જનતદાર શ્રીમંતના ઝેરવર્તનમાંથી નીપજેલો હતો. એના માથે મેં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. આજ એક વર્ષથી એ મારા સ્વપ્નામાં આવીને મારી છાતી ખૂંદે છે. હું સુખની નીંદર કરી શક્યો નથી. એ મને સ્વપ્નામાં આવી કહે છે કે હું રાજનું સત્તાનાશ કાઢી નાખીશ, મારો ઇન્સાફ થવો જોઈએ. એના હોઠ હાકતરે ફાડ્યા છે. એના હાથે અમુક પ્રકારનાં ધૂંદણાં છે. એની ગોત કરાવવા હું રાણીમાતાને વીનવી ભલું છું.’

રાણીજી બડાં રોનકી હતાં. પોતે આડો ચક્ર નાખીને રાજના મોટા અધિકારીઓને મળવા બોલાવતાં ને નેતર વિનાની ખુસ્તીઓ પર ગાદીઓ ઢંકાવીને તેના પર બેસતાં અધિકારીને ખુસ્તીના મોકકામાં સલવાઈ જતો જોતાં ત્યારે એમને બડો રસ પડતો. રાણીજી વડુની ઓલાદના કદાવર કુતાઓ પાળતાં અને ગામની શેઠાણીઓને બેસવા તેડાવી એ કુતાઓને મહેલમાં મોકળા મૂકતાં કુતા કર-ડતા નહિ પશુ ખાઈ ખાઈ કરી મહેમાનોને જે લાચાર દશામાં મૂકતા તેથી રાણીજીનો રોષ

સંતોષાતો. રાણીજીના મૃત પતિ એને પુત્ર આપવાની સ્થિતિમાં નહોતા, એટલે રાણીજીએ સમાજ પાસેથી સંતાન મેળવી લીધું હતું. કુમારસાહેબ ખૂંધાળા હતા, એટલે રાણીસાહેબને જમતનાં ખોટીલાં બાળકો જ ગમતાં હતાં. રસોળીવાળા, હડપચી વિનાના, ચપટાં-ચીપટાં મેંવાળા, ને બહુ લાંબા અથવા બિલકુલ ખૂચિયા કાનવાળા, કમરથી ખડી પડેલા અને ઠિંચુલ લોકોને માથે એમની ખાસ કૃપા બિતરતી. વાંદરમુખા, વાઘમુખા, રીંછ જેવી રુવાંટીવાળા, લોંકડી જેવી લાળી કરી જાયનારા પશુ તેમજે ગોત્યા હતા. પશુ હોઠફટો છોકરો હતુ એમના જેવામાં આવ્યો નહોતો. પોલીસખાતાને એણે તાકીદ કરી હતી કે હોઠફટાને શોધી કાઢો.

પ્રતાપ શેઠના મામલામાં રાણીસાહેબને રસ લેવાનું એક બીજું પશુ કારણ બન્યું હતું.

એક દિવસ રાણીજીના પ્રધુઅપદે મહેલાઓનો મેળાવડો હતો. એ મેળાવડામાં રાણીજી એક મહામૂલા હીરાની વીંટી પહેરીને પધાર્યાં: રાત્રિના દીપકો એ હીરાને ચૂંબીઓ કરી રહ્યા, નગરનારીઓનાં નયનો પર એ હીરાનાં કિરણો તેજ-ખંજરની લીલા ખેલવા લાગ્યાં. એ જ વખતે એવા જ એક બીજા હીરાની કિરણ-કટારો રાણીજીની આંખો પર ખૂંટી ગઈ. એ કોની આંગળી પરથી કટારો ફૂટે છે? રાણીજીનું અભિમાન જાગી બન્યું. એ બીજો હીરો એક નગર-નારીના હાથ પર બેઠો હતો. એ હાથ રાણીજીને અધિષ્ઠર નાગ જેવો કરડવા લાગ્યો. એ હાથ પ્રતાપ શેઠનાં પત્નીનો હતો. શેઠે જો બે હીરા આણેલા તેમાંનો એક રાજને જામદારખાને વેચ્યો હતો, ને બીજો પોતાની પત્નીની કોડીલી આંગળીએ પહેરાવ્યો હતો.

‘મારી રૂપર્યાં વાણિયાની બાયડી બીડીને કરે છે!’

સજાનું વિસર્જન થયે રાણીજી રાતાંચોળ નયનો લઈને મહેલે પળ્યાં.

તપામનાં ચક્રો ચાલુ થયાં. સાંધા મળતા ગયા. પ્રતાપ શેઠ પરની દાઝનું ‘માયું’ પીપરડીનું ગામઘોઠ જુમાનીઓ લખાવી રહ્યાં: છોકરો પ્રતાપ શેઠથી જ પેદા થયો હતો: વારસદારને વિશ્વમાંથી જૂંસી નાખવાના જ અમરચંદ શેઠે અખાડા કર્યા હતા. અકોડાખંધ ઇતિહાસ આવી બગ્યો.

અનાયાસપત્ની નજીકના એ વેરાન દુકડામાં કોણ કોણ બિતારા કરતાં? બળાણિયા-મઘારીઓ, વેડવાં વાધરાં, છારાં, ફકારો, બાવાઓ.

મુલક ઢંટોગો !

ત્રીસ વર્ષની જુવાન રાજ-વિધવા ઉનાળે-ચોમાસે પોતાના દરિયા-તીરના બંગલાઓમાં સપાઈ જતી ને સમુદ્રનાં પાણીના ઉન્મત ઉછળા નિહાળતી. દરિયો એને મહિરા પિવાડતો. પછી એ પોતે જેમને સુરાની ખાલીઓ પાઈ શકે તેવા મરદાની મોઢા કરાવતી.

આવણી મેળાઓનો સમય હતો. બંગલાથી અર્ધાંક ગાઉ ઉપર તંબૂડીઓ એંચાતી હતી.

સ્થંભો ઊભા થતા હતા. વેશન સીમોના સડા શોક-વેશ જિતરીને નીલાં પટફૂલોની સન્નવટ ચર્ધ ચૂંટી હતી. ગોડિયાના ઢાલ અને વાદીની મોરલીઓ આમઆમને કોરેથી કચ્છવરંગી 'મનખ્યા'ને સાદ કરતી હતી. રાણીની આગમાં ઘી રેડાચું હતું.

રાણી મેજા જોવા ગયાં.

કનાત બીડેલી ગાડીમાં બેઠે બેઠે રાણીજીએ જોયા દોર પર છત્રંગો મારતું એક બિહામણું ચોવન દેખ્યું. રૂપથી થાકેલીએ કદરૂપતા લાગી. કદરૂપતાને કામદેવ કરી હોંકારાં આપતી અંધતા દેખી. બૂઠો, ઝંડૂર અને બદલી ત્યાં નટવિદ્યા ખતાવતાં હતાં.

પગે ધૂધરા બાંધીને બે જીવાનિયાં જોયા દોર પર નાચતાં હતાં. દોર પર નાચતી નાચતી બદલી ગાન ગાતી હતી :

“અંધારી રાત ને બાદલ બચા.

“બાદલીને ઊંચે મારી આંખ તો મળી.

“આલો પિયા, સુખની રાત મળી.

“આલો પિયા, સુખની રાત મળી.

“આલો.....પિયા.....સુખ.....તી...”

એ દોર ઉપર આંધળીની હાથ-બાદલીએ ઝંડૂર દેહ ઢાળતો હતો, અને અંધીનાં નેત્રામાંથી નીર વહેતાં હતાં. એ આંસુને શું બદલીની આંખોમાંથી આથમતા સૂરજનાં સીધાં કિરણો ખેંચતાં હતાં, કે ઝંડૂર કયાંક પડશે તે બીકે બદલી રડતી હતી ?

મેઢી ઝંડૂરના નાચ પર હસતી હતી શા માટે ? બદલીને કાને લોકબોલ પડતા હતા : ‘માઠી રે ! નટનો તે કાંઈ હસે છે-કાંઈ હસે છે ! દેવતાનેય ફુલલ એવા હાંત કાઢે છે !’

ઝંડૂર હસે છે ? જગતને હસાવે છે ? બદલી એ હાસ્યની માલિક હતી. ઝંડૂર પોતાના સાથમાં આવડો બધો સુખી હતો શું ? બદલીને ખબર નહોતી કે ઝંડૂર હોંકરો હોવાથી હસતો લાગે છે.

‘હાંત કાઢો, દુનિયા તમામ રે ! હાંત કાઢો !’ બૂઠો મદારી કેડમાં ઘેલકું નાખીને લોક-વૃંદને કહેતો હતો-ઝંડૂરને હાકલ દેતો હતો : ‘બચ્યા ઝંડૂરિયા, હસાવ બધાંને. આ બધાં મસાણિયાં છે. એને હસતાં શીખવ. એને રોતાં શીખવવાની જરૂર નથી, અંધી ! રોતાં તો એને આવડે છે. હસવું એ ભૂલી ગયાં છે. આલમનાં લોક ! હિંદુ ને મુસલમાન ! તમે પેટ માટે રુઓ છો-ઝંડૂરિયો પેટ માટે હસે છે. તમને હસાવીને એ રોટીના ટુકડા માગે છે. ઝંડૂરનું પેટ એકમા હસવાથી ભરાતું નથી. ઝંડૂરની ખાસ બદલીનાં એકલાં આંસુથી છીપતી નથી. એક રાતે ઝંડૂર મારી પાસે આવ્યો ત્યારેય એ આવું ને આવું હસતો હતો. પથુ એવું પેટ ખાલી હતું. એ

મને ખાઈ નાત. ભોગાવો બલ્લીની માને ખાઈ ગયો. જુખ્યાં ખાય નહિ ત્યારે બીજું કરે શરૂાણું ખૂટે ત્યારે ખાય શું? ખાય પારકાનું હસવું. અંડરને ખાઈ જશો મા, અંડરના હોઠ કાઢી ખાધેલા છે. હજમ ચલા ખાનારને, ને હસે છે અંડરિયો. તમારાં ખેતરો કાક ખાય છે, ને છો તમે. તમામ હસો હસો હસો...

લોકો હસી પડે છે-ને બદલી આવે છે:

“અધારી રાત ને બાદલ છાંડે”

“બાદલીને ઇથે મારી આજ તો મળી

“આલો! ધિયા ! સુખની રાત મળી

“ચાલો પિયા ! મુખની રાત મળી.”

સંધ્યાની લહરો પર વાલીના ગાનની તર વળી રહી હતી. સુખની રાત કોને મળી હતી દોર પર મોતનાં ધગધગાં નયવતી એક નાચીજ અધીને ? અધી છોકરીની ચિરઅધારી રાત શુ સુખની કોઈ અનુભવી જાંડી કંદરા હતી ! આ બિહામણો જુવાન, આ વિશ્વનો વિદૂષક, આ દુનિયાનો ઝાગજો શુ સુખની રાતનો ભોક્તા !

રાજ-રાણીને કલેજે દેપના એવા દંશ લાગ્યા. નિઃશ્વાસની ગળેા જોડી. અધી બઢ્ઢીની સારી દુનિયા એણે એક સતરના દોર પર, આસમાનના તારાઓની પાડાશમાં દોડી. બઢ્ઢીની ઝીણી ઓઢણી, કોઈ મસાણે બળેલી શેઠ-વધૂના ખાંપણુ લેખે વપરાયેલી, મઢારીએ કોઈ ભંગીની પાસેથી વેચાતી લીધેલી-એ ઓઢણીની નીચે સોળ વર્ષની અધી બઢ્ઢીની નિર્દોષ છુવાની તસતસતી હતી. સ્તનો ધક્કતાં હતાં. વસુધરાનાં ટાઢ-તડકાએ ટાંકણાં મારીને એ ઓઢણી હેંળળેા આરસ-દેહ કંડાર્યો હતો. અધીની દુનિયામાં દેપ નહોતો, ધબ્બાં નહોતી, એના કદરૂપા પિયુને હારથે હારથે હસતાં ને જલ્પ કરતાં હળરો યૌવનોની એને બાણુ નહોતી. આ અધકારભર્યા જીવનમાં ‘પિયુ’ નામનો જે હીરો ચળકતો હતો એને ચોરી જનાડું એની દુનિયામાં કોઈ નહોતું.

રાજ-રાણીની આંખો ગાડીની બારીના ચક્રની પાછળ લસલસી રહી, અંધીનો આ પ્યાર એક રાજ-વિધવાના શત્રુ ધોવનને માટે ખટકવું ખજર બન્યો. રૂપ કદરૂપને માટે પુકાર કરી ઠાકવું. ચિરરુદ્ધ ચિરહાર્યને મેળવવા હાહાકાર કરવા લાગ્યું.

રાધીએ રામાંચકારી દશ્ય દીધું. જાંચા દોરને પ્રથમ પગની આંગળીઓમાં પકડી, ટેકણનો વાંસડો નીચે ફગાવી દઈ, મુઝળ ફગોળા ખાતો ને જીવંજો મારી મારી પાછો દોર ઉપર ઠરાતો જંદૂર બે હાથે સલામો ભરતો હતો.

જંદૂર કેને સલામો ભરતો હતો ?

‘ બેટા ઝંડૂરિયા ! ’ હોં જભીને ઢોલક પર થાપી દેતો જુદો હાકલ મારતો હતો. ‘ પેલી સલામ આપણા માલકને, હિંદુ-મુસલમાનીના સરજનવારને, અલાને, ઈશ્વરને ! ’

મુખ્યાંગ: મુખ્યાંગ: મુખ્યાંગ: ઢોલ પર જુદાએ ઢાંડી લગાવી, ને ઝંડૂરે આસમાનને બખ્ખે દાથો વડે સલામો આપી. ગગન એના મોં પર છાઈ રહ્યું.

‘ બીજી સલામ હાથ ધરતીમાતને, પોતાનાં ધાતણુ પિત્રાવનારીને, ચક્રવાને ચણુ અને માનવીને કણુ પૂરનારીને, આપણા કાન્તે પોતાનાં કલેગનં ચીરનારીને ! ’

મુખ્યાંગ: મુખ્યાંગ: મુખ્યાંગ: ઝંડૂરના બે હાથ હસે દિશાના ગોળ સીમાડનાં વારણું લઈ રહ્યા.

‘ બેટા ઝંડૂર ! ’

‘ હો જુદા ! ’

‘ ત્રીજી સલામ આખી આવમને: હિંદુને, મુસલમાનને: નાનાને, મોટાને, જુદાને: આંઢીં જામેલાં એકાએકને: દિથે તેને ને ન દિથે તેને: તારા આ નધાતલા તમાશા પર મોજનો મહા-સાગર વહેતો મૂકનારને: સાત સાત સલામો આપણું અધમ પેઠમાં રેડી પૂરનાર આલમને ! ’

મુખ્યાંગ: મુખ્યાંગ: મુખ્યાંગ-અને હસતા જુવાને ડાબી ને જમણી ગમ જૂકી જૂકી, આગળ તેમ જ પાછળ લળી લળી સલામો વરસાવી.

‘ ઝંડૂરિયા બેટા ! થાપી પેટને કાન્તે સલામ, જુદા અને અધીને કાન્તે સલામ, રતનિયા વાંદરા અને રતન ડોશીને માટે સલામ, આ જૂઠી મારી બીબી હેડંબાને માટે સલામ, આ હુનિ-માના ખાનદાન આપણા ગપેડાને એક પૂજા ધાસને સારુ સલામ ! ’

ને ઝંડૂરે અનાચાલપના સંઆલકને છ મહિનાની ક્ષુધા વેડીને પથુ ન આપેલી સલામો તે દિવસ આકાશપૃથ્વીને આપી, માનવોની મેદનીને આપી, જરીબરીને આપી, ગિમટતા અતરેઆપી.

ન આપી એક રાજ-રામીને : આ ધરતીની માસિક કહેવરાવનાર રંભાને. ચક્ર પાછળ બેઠેલું એ રાજવણુનું હેયું ‘ હાય હાય ’ પુકારી જઈયું.

રાજરાણીએ આડી પાછી વાળી.

‘ ચક્રો પિયા સુખની રાત મળી ’ એ સૂર એનું કાંકું પકડતો હતો. એ શબ્દોની મધમાખેએ રાજરાણીને કલેજે પોડું બાંધ્યું.

‘ બદલીને જાંચે મારી આંખ તો મળી ! ’

એ આંખ કેવી સુલાળી હશે ! જંગલને જાંચે સળગતી આંખ એ મીકારાને માટે તલખી રહી.

રાજ-પેલીસે આવીને ખથર આપ્યા: ‘ બાસાહેબ, એ જ છોકરો. એને કાંડે છૂંદણું છે. ’

‘બૂદાને અને અધીને અટકમા લ્યો ! જીવાને આંહી લઈ આવો !’

એ આજ્ઞા લઈને ફાજદાર મેળાના રંગ રેલાવતા એ નટ-તમાશામાં ભંગાણ પાડ્યું. ફક્ત સોટીની અણી દેખાડીને એણે ઝંડૂરને નીચે ઉતાર્યો. સામે ભિભેલ ગાડીનું ખુલ્લું દાર ચીંધું. ‘ક્યાં—’ એટલો પ્રશ્ન મદારીના મોંમાં ખંડિત રહી ગયો.

‘ઝંડૂર, ક્યાં છે ?’ બદલીએ કોઈક સુગંધનો તાંતણો ગુમાવી બેસીને આજીબાજી કાથ વીંઝ્યા. લોકમેદનીના હાસ્ય પર પોલીસની છડીએ સ્તબ્ધતા પાથરી દીધી.

મેદાન ખાલી પડ્યું ત્યારે બદલી હજી દોર પર વાંસને અરેલીને બેઠી હતી. ટાલક પર બૂદાના હાથની ચાપી થંભી હતી. હેડંગા બદલીની સામે જોતી હતી. મધિકો પાસેના ખાડામાં ચરતો હતો.

[વસુંધરાનાં વહાણાં-૬૫૩]

અદાલતમાં

‘હલો ! હલો ! મિસ્તર રામભાઈ !’ જલની ઓફિસમાં બેઠેલા ખ્રિસ્તી જલરે ત્યાં આવનાર જીવાને આંખને એક ખિચકારે સ્પર્શ કર્યો

‘તહોમતદારણ અજવાળીનો હું વફીલ છું. મને મુલાકાત આપશે ને ?’ જીવાને વગર સંકોચે પૂછ્યું.

‘બેશક, વિના વિલંબે ! તમે સાડું કપડું, બરોબર વખતમર જ આવી પહોંચ્યા ! ફેટલું બુટી-પુલ ! ઝોહ, ને એ પથ્થુ ફેટલી બુટીપુલ !’ બોલતે બોલતે જલરે દસ વાર આંખો ફાંગી કરી.

‘નન ઓફ ઘેટ રટુપિડ નોન્સેન્સ સર ! (આવી કશી નાદાનીની મોજ માણવા હું નથી આવ્યો.) મને મુલાકાત કરાવો.’ જીવાને ગંબીર બનીને ઠંડો દમ બીડ્યો.

‘ઘેટસ રીયલી એ સેન્સ !’ કહીને જલરે અજવાળીને અંદરની તુરંજમાંથી તેડાવી. આવેલી અજવાળીએ નાક સુધી પાલવ ફાંક્યો હતો.

‘તું મને ઝોળજે છે ને, અજવાળી ?’ ખીદા અવાજે જીવાને પૂછ્યું.

‘મારે કોઈ ને ઝોળખવાની જરૂર નથી !’

‘હું રામભાઈ, હું તારો બચાવ લડવા આવ્યો છું !’

‘મારે કોઈ નથી લડતુ. મેં કોઈ નથી કપું. મને શીફ મંતાયો છે બધા !’

‘બસ, તેં કશું જ નથી કપું એમ હું પથ્થુ માનું છું !’

નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં

અજવાળીને અજાણી થઈ. પોતાને નિર્દોષ માનનાર જગતમાં બે જણાં : એક મા ને બીજી આ માનવી ! મરકરી તો નથી કરતો ? અજવાળીએ માયા પરથી પાલવ જીએ કર્યો. રામબાઈનું બાળપણથી પરિચિત મોં-નાનો હતો ત્યારથી બાપનાં ખેતરવાડીઓમાં આવતો હતો, અજવાળી અને પોતે બેઠે બેઠાં બોરડીનાં બોર વીણતાં. મોટપણમાં બાપ મારતો-સતાવતો ત્યારે રામબાઈ જ અજવાળીની મા પાસે આવી દિશાસો દેતો. એ મોં એનું એ જ હતું. અજવાળી અળનરા કાઠની અટપી ગઈ. મૌન ધરીને બેઠી.

‘જો અજવાળી ! હું જાણું છું કે તારી આ દશા તારા બાપે કરી છે. તું નિર્દોષ છે. તું ફક્ત આટલું જ કરજે. આજે અદાસતમાં તું એક જ જવાબને વળગી રહેજે કે મેં એ નથી કયું. હું કંઈ નથી જાણતી. કહીશ ને ?’

અજવાળીએ ‘હા’ કહી ત્યારે એની આંખનાં મર્તો જાડી બખોલો જેવાં લાખ્યાં. એમાંથી દેવતા એલવાઈ ગયો હતો.

‘રામબાઈએ વિદાય લેતે લેતે કહ્યું :

‘હું હમણાં જ કોટમાં આવી પહોંચું છું, હો અજવાળી !’

એ ઘેર ગયો. ત્યાં થૂપ જ રહ્યો. નાહી-ધોઈ, જેવું તેવું જમી, કોઈને કશા વગર એ અદાસતમાં પહોંચ્યો.

અદાસતના યોગાનના દરવાગ બહાર કોઈ તમારો જોવા મળી હોય તેટલી ગંગવર હંક હતી. તે દિવસે મિલમાં અણાંજો હોવાથી મજૂરો જમટયા હતા, ને કુમ્મના બેડુપરના લોકો પણ અગિયારસનો વાર છોટા સાહેબે આ કેસ ચલાવવાનો હરાવ્યો છે તેથી રાજ થઈને દોડ્યા આવ્યા હતા.

ટોળાથી છેડે એક ઓરત જમી હતી. એના હાથમાં પિતળની ટોપલી હતી. એ અજવાળીની મા હતી. લોકો એની સામે આંગળી ચીંધી અનેક કટાક્ષો કરતા હતા. એમાંનો એક આ હતો : ‘મા તેવી દીકરી !’

અગિયાર વાગ્યાને અદલ ટકોરે બે યોડાની માઠી પાખીના રેલા પેટે આવી પહોંચી. બંદી ગરદન ડોલાવતા અશ્વોએ દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર એકાડી બેઠેલા ન્યાયાધિકારીની ફૂટલી મૂકી મજૂરો-બેડુતોની આંખોને મુગ્ધ કરી રહી આવડો નૌજવાન ન્યાયાધીશ જનતાએ અગાઉ જોયો નહોતો. નમણું મોં નિરતેજ હતું. ‘માંદા માંદા પણ છોટા સાહેબ ન્યાય તોળવા આવ્યા ! જોયું બાઈ ! રાંડ બાળકત્યારી ઝડપણું આજ આવી બન્યું જાણીએ હો કે !’ આવી વાતો લોકોમાં થઈ રહી.

પોતાની ખાનગી ચેમ્બરમાં પ્રવેશ કરતાં શિવરાજે બાલુથી જ જેલ સાથે અદાસતને જોડતા

રસ્તા પરથી એક ખડખડાટ હાસ્ય સાંભળ્યું, અને નજર કરીને ત્રાસેલો હોય તેમ એકદમ ચેમ્પરના પારશ્વમાં પેસી ગયો.

એ હાસ્ય અજ્ઞવાણીનું હતું. પોલીસ-પહેરા વચ્ચે એ ચાલી આવતી હતી. એનાં લૂગડાં અસ્તવ્યસ્ત હતાં. એના વાળની લટો વિખરાયેલી હતી. પોલીસ-હવાલદારે ઉધરસનું ઠસકું ખાતે ખાતે પહેરેગીરે સામે મિચકારે કર્યો. પોલીસોએ ધીરે સાદે અંદર અંદર ટીકા કરી: 'રંડી છી બેડાઈ તો હેખો...બડાઈ!'

પાછલે દરવાજેથી એને આરોપીના પોંજરા આગળ લઈ જવામાં આવી.

'માડી ! અંલુડી !' નજીકથી કોઈ બોલ્યું. બોલનાર અજ્ઞવાણીની મા હતી. 'હે આટલું દૂધ પી લઈશિ !' એમ કહીને એણે પોતાના ફોટેલા પાલવમાં સંતાડેલી નાની ટોયલી બહાર કાઢી ત્યારે હવાલદારે રહ્યું: 'એ પુક્ટી ! જરાક ચરમા તો ખરી. આંહી શું છું' તારી છોકરીને સાસરે વળાવવા આવી છો ? આલી ખર !'

કશું જ બોલ્યું—ચાલ્યા વગર મા દીકરીના સામે નીરખી રહી ને પછી ધીરે ધીરે એણે ટોયલી-માંથી ધોણું ધોણું દૂધ ધરતી પર ઢોળી નાખ્યું. એની બેડ આંખો પથ્થુ સાથે સાથે આંસુડાં ઢોળી રહી. અજ્ઞવાણી તો માની સામે પથ્થુ જોયા વિના જડતાની મુર્તિ જેવી બની રહી. એના મોં ઉપર દિગ્મૂઢતાભરેલું રિમત હતું.

પોંજરા પાસે આવીને એ નીચે બેસી ગઈ. એનાં કપડાંમાં પથ્થુ એને મથુકાં બરેલો ભાર લાગ્યો. એના વાળમાં જાણે વનજંઘલોનો સામોડો બોળેલો હતો. એનાં હાડકાંમાં જાણે સીસાનો રસ સિંચાયો હતો.

આગશે દરવાજે બિલકનાંની વાર જ ટોળાએ અંદર ધસારો કર્યો. આ મુકદ્દમે પથ્થુ ખાન-દાન મનાતા માથુસોને પથ્થુ ખેંચી લાવ્યો હતો. ધસારાની ભોંસાભોંસમાં એમાંના કેટલાયની પાષડીઓ પડી ગઈ. કેટલાકની કાછડીઓ છૂટી ગઈ. કેટલાકની કેડયના કંદોરા લીસા થઈ ગયા. આગલી બેઠકો માટેની પડપડી ત્યાં મચી રહી. બેઠેલી અજ્ઞવાણી સામે આંગળાં ચીંધી શુસપુસ અવાજે લોહિતો પ્રવાહ આવ્યો. ત્યાં તો પટાવાળાને લાંબો તીરણુ સિસકારો સંભળાયો એમ્મરનું હાર બધડ્યું. ન્યાયાધિદારી દાખલ થયા. લોકો બિભા થયા. ચુપકીડી છવાઈ ગઈ.

ન્યાયાસનની ગાદી પર એ સરીર ઝટપટ સમાઈ ગયું. એના બિરાજવામાં જટા નહોતી. જાંઘે એણે જોયું નહિ. શિરસ્તેદારે સામે મૂકેલાં કાગળિયાંમાં એની આંખો ખૂંતી રહી. જાંઘે અવાજ બોલવાની હામ એણે ગુમાવી હતી. આરોપીનું નામ પોકારવા એણે આસ્તેથી જ આગ્રા કરી. પોલીસે અજ્ઞવાણીને પગની ડેશ મારીને ઉઠાડી પોંજરમાં પેસાડી.

નવલકથાઓની સૂચિમાં

આરોપીની સામે નજર સરખી પણ કર્યા વગર શિવરાજે ચાર્જ-શીટનું હતાવળું વાચન કર્યું:

‘બાઈ અજવાળી, બાપનું નામ વાગા, જાતે કુંભાર, તા. અમુકના રોજ મધરાત પછી જાતે તારા બાળકની હત્યા કરી તેને ગોઝારે કોઠે ધાતકીપણે મૂકી આવવાનો તારા પર આરોપ છે. ઈશ્વરને માથે રાખીને બોલ, તેં મજદૂર ગુનો કર્યો છે કે નહિ ?’

આ બધું જ શિવરાજે નીચે મોંએ વાંચી નાખ્યું. અજવાળીને એ કાંઈ સંભળાયું નહિ. કશું બોલ્યા વિના એ જામી રહી. ત્યાં શિવસ્તેદારે એને ધાંરા પાડીને પૂછ્યું: ‘બોલ બાઈ, બોલ. ઈશ્વરને માથે રાખીને બોલ. તેં આ ગુનો કર્યો છે કે નહિ ? સાહેબ પૂછે છે તેનો જવાબ દે.’

‘ના, મને ખબર નથી.’ આરોપીએ એટલું બોલતાં બોલતાં પીંજરામાંથી પોતાનું હાડ-પિંજર શિવરાજની સામે ધસતું મૂક્યું ને માથું ધુણાવ્યું. પોતે કાંઈક મોંમાં વાગોળતી હોય તેવી તરેહથી એનાં જડબાં એકબીજા સાથે લગાડ્યાં.

‘જેઈને રાંડ !’ પ્રેક્ષકોએ અંદર અંદર વાતો કરી. ‘છે ને ચિમળનું ઘાથું ! લાજતી નથી ને ગાળે છે ! જોયું, ઉઘાળા કેવા મારે છે ! એવી છોકરી મારે હોય તો ગળકી જ ન જીંસી નાથું ! બોંમાં જ ભંગારી દડે ને ! આંહી ને આંહી માથું ફાડી નાથું હો કે !’

પછી પોલીસ-પ્રેસિક્યુટર ખડા થયા. ‘નામદાર કોર્ટ !’ એ શબ્દોથી શરૂ કરતાં એણે પોતાના યુનિફોર્મના ડગલાનાં ચકચાકત બટનો પર આંગળીઓ ફેરવી.

‘નામુજ્જર જનારી આ ઝોરતે પોતાના નવા અવતરેલા બાળકને એ બાળક હરામ હમેશનું હોવાથી ગળકી દાખીને જૂગળાવી માથું’ છે. તે પછી ગુનો છુપાવવા માટે એણે આ બાળકની લાશનો એક ભપકર જગ્યાએ નિકાલ કરી નાખ્યો છે. તે અપકૃત્ય બન્યું છે. ઝોરતજાતને લાંછન લગાડનારું ધાતકી કામ આ આરોપીએ કર્યું છે. મારી પાસે તેના તમામ પુરાવા છે. પુરાવા સચોટ છે તેની હું નામદાર કોર્ટને ખાતરી કરાવી આપીશ નામદાર કોર્ટને તાબેદાર અરજ કરે છે કે મારા સાક્ષીઓની જુબાની લેવી શરૂ કરે.’

‘સાક્ષીઓને બોલાવો !’

પહેલો સાક્ષી પોલીસ-હવાલદાર કાંચડ હતો. એના પગના બલકિંગ લગાવેલા કાળા તોતિંગ બૂટ ચમચમ્યા. એક આખું સસલું શેઝને બાઈ જય તેટલું પહોળું એનું મોં હતું. એની પીળી પાંચડીની કિનાર પસીને રેખાબદ્ધ હતી. બાકીનો પસીનો એના યુનિફોર્મને ઉપસાવતી પેટની મોટી ફાંદ પર પડતો હતો-જે રીતે મોટા શિવલિંગ પર જળાધારી ચૂતી હોય છે.

એણે લખાવ્યું: ‘અમુક અમુક દિવસની સવારે કુંભારણુ બાઈ કડવીએ મને ખબર આપ્યા કે ગોઝારે કોઠે એક મૂએલું છોકરું પડ્યું છે. ત્યાં જઈ, છોકરું કળેલું લઈ, ફોજદાર સાહેબના

મેઘાણી-સ્મૃતિશ્રવ્ય

હુકમથી હું દાકતર સાહેબ પાસે લઈ ગયો. એ જ દિવસે બપોરે મેં કુંભારણુ બાઈ કડવી અને તેના ધણીની જીભાનીઓ લીધી, ને મને ફાજદાર સાહેબે કુંભારપરાના ધરે ધરે જઈ તાજ સુવા-વડી કાણુ કાણુ ઓરત છો તેની તપાસ કરવા ફરમાવ્યું. પરિણામે ઓરત અજવાળી એક જ મને એ હાલતમાં માલૂમ પડી. મેં પછી એને પરહેજ કરી દાકતરી તપાસ માટે દવાખાને મોકલી.

‘બસ, નામદાર!’ કહેતાં પ્રેસિક્યુટર બેસી ગયા.

એ જ ક્ષણે બાલુની ખુસ્તીમાંથી એક જીવાન ઊભો થયો. એને જોતાં જ શિવરાજનાં નેત્રામાં ચમક આવી. એ ચમકમાં આશા હતી કે ધાસ્તી? આશા અને ધાસ્તીનાં ભરતી-ઓટ હતાં. શિવરાજે શિરસ્તેદાર સામે જોયું. શિરસ્તેદારે કહ્યું: ‘અચાવના વકીલ છે, સાહેબ.’

જીવાને વકીલ રામભાઈએ ધીરા-પોચા અવાજે, ઓળ પામવે પામતે, હવાસદારની ઊમટ-તપાસ આદરી:

‘તહેમતદારના ધરથી ગોઝારો કોઠો કેટલેક દૂર હશે?’

‘અરધો-પોણો માઈલ.’

‘એ રસ્તો કેવોક કહેવાય?’

‘ઉજ્જડ, કાંટાળો ને ખાડાખડિયાવાળો.’

‘ગોઝારો કોઠાની નજીકમાં કોઈ બીજી વસ્તી છે?’

‘પાછળી કોર ચારસોક કદમ છેટે વેડવાં વાધરાંના પડાવ છે.’

‘તો તમે ત્યાં નજીકમાં તપાસ કરવા ન ગયા ને અરધો-પોણો માઈલ આધે રહેતી આ તહેમતદારધુને ઘેર દેખ ગયા?’

‘કુમકે ગોઝારો કોઠાની ઓલી કોર આપણી હદ નથી, સુખધુગદની હદ છે.’

અઘાસતમાં જણે જનતાને એક સામટો આસ હોંડો બેસતો સંભળાવ્યો. શિવરાજનું આગણું શરીર ટટાર થયું. રામભાઈ વકીલનું મોં શાંતિથી મલક્યું.

બીજા સાક્ષી આવ્યા દાકતર, જેના ડગલાના મજવામાંથી સ્ટેથોસ્કોપની રૂપેરી બૂંગળીઓ કોઈ બે નાગળીના જીભના લળકારા જેવી ડોકતરી હતી. તે જિભા યથા. તેમને શપથવિધિ થઈ ગયો. તેને પ્રેસિક્યુટર પ્રશ્ન પૂછતા ગયા તેમ તેમ ટંકસાળના સિઝા સમા જવાબો તેમની જીભમાંથી પડતા ગયા.

‘આપે એ બાળકની ભાસ તપાસી છે?’

‘હા જી!’

નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં

- ‘આપની દાકતરી તપાસમાં શું માલૂમ પડ્યું હતું?’
- ‘બાળકનું મેં પોસ્ટમોર્ટમ કર્યું હતું, તેમાં તેને ગૂંગળાવીને મારવામાં આવ્યું હોય તેવી તેનાં ફેફસાંની નળીઓની સ્થિતિ માલૂમ પડતી હતી.’
- ‘બાળકને આપે તપાસ્યું ત્યારે તેનું મોત થયે કેટલો વખત થયો હશે?’
- ‘અડતાલીસેક કલાકથી વધુ નહિ.’
- ‘વારુ સાહેબ!’ પ્રોસિક્યુટર વારંવાર અજવાળીના સામે તીણી નજર તાકતા હતા ને પછી શિવરાજ સામે જોઈ મોં ખસકાવતા હતા.
- ‘બાળકને અવતરે કેટલો વખત થયો હોય તેમ આપને લાગેલું?’
- ‘બસ, ત્રણેક દિવસથી વધુ નહિ.’
- ‘બરાબર, પછી આપે આ સામે જીભેલી ઓરતને તપાસી હતી?’
- ‘હા જી!’
- ‘શું માલૂમ પડેલું?’
- ‘ઝોના ગર્ભાશયની સ્થિતિ એવી હતી કે એણે તાજેતરમાં બાળકને જન્મ આપ્યો હોવો જોઈએ.’
- ‘પત્નિ!’ કહીને પ્રોસિક્યુટર પરમ સંતોષની નજરે ઓમેર પ્રેક્ષકો સામે જોતાં જોતાં બેસી ગયા.
- ‘હે દાકતર સાહેબ!’ જીવાન વપ્રીશ રામભાઈએ દાકતરની વિશદતપાસ માંડી. ‘આ ઓરતને આપે બરાબર તપાસેલી, ખરું? વારુ...ને આપને માલૂમ પડ્યું કે એણે તાજેતરમાં જ બાળકને જન્મ દીધો હશે...ખરું? હવે હું પૂછું છું કે તાજી સુવાવડી ઓરત, સુવાવડ આવ્યા પછી બાર અથવા ચોવીસ કલાકની અંદર માઈલ, અડધો માઈલ ખાડાખડિયા ને કાંટાવાળો ઉજ્જડ રસ્તો રાત્રિએ ચાલીને તેટલું પાછી આવી શકે ખરી?’
- ‘ના જી.’ ડાક્ટરની જગ્યાન જરીકે ચોથરાયા વગર ચાલી ગઈ.
- ‘તમે હાંકિ ! જીવતા રો’, મારા બાપ !’ એવો કોઈ અવાજ પ્રેક્ષકોમાંથી સંભળાયો ને તત્કાળ પટાવાળાનો સિસકારો થયો. ચમકેલા પહેરેગીરોએ પાછળ જોઈને કહ્યું : ‘ચૂપ રે’, એઈ ડોશી ! ઈધર કોરટ હે, દેખતી નહીં ?’
- ખેલનાર ડોશી અજવાળીની મા હતી. ઝોના તરફ કરીને પ્રેક્ષકોએ હસાહસ કરી મૂકી. ન હસ્યા માત્ર બે જણા : ન્યાયાધિકારી અને એ નૌજવાન વપ્રીશ. પ્રોસિક્યુટરના મોં પર ચીડ

ચડી બેઠી. શિવરાજ જે નીચું મોં ધાલીને જ બેઠો હતો તેની ગરદન જિંઘી થઈ. એના સડા ગાલમાં સુરખી રેલાઈ. એના ફૂંખતા હૃદયને જાણે ભેખડ લાધી.

‘બસ નામદાર...!’ કહીને રામભાઈ બેસી ગયો.

શિવરાજની છાતીમાં ઝોચિંતું જોર બીજીયું. તેણે ટટાર ગરદન કરીને ડોકટરને સવાલ પૂછ્યા:

‘એ તો ખરું ને, દાકતર, કે તમે તો તમારી સામાન્ય પ્રચલિત પદ્ધતિથી આ પરીક્ષા કરી

હતી. એ દાકતરી સાધનો કદી ખોટાં પડે જ નહિ એમ તો નહિ ને ?’

‘નહિ જ નામદાર, દાકતરી સાધનો ખોટાં પણ પડે છે.’

‘આ બાળક જન્મ્યા પછી કેટલુંક જીવ્યું હતો ?’

‘એક કલાક.’

‘એટલે...હજી એની જિંદગી પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર ન પણ બની હોય.’

‘સંભવ છે, નામદાર !’

‘એટલે...કે આ બાળકની કમનસીબ માતા, એ ગમે તે હો, એણે એ બાળકનો જન્મ છુપાવ્યા કરતાં વધુ અપરાધ-બાળકને મારી નાખવાનો અપરાધ-સંભવ છે કે ન પણ કયો હોય, ખરું ?’

‘ખરું, નામદાર ! બાળક કુદરતી જ મૃત્યુ પામ્યું હોય એમ પણ બનવા ભેગ છે.’

દાકતર બેસી ગયા. આવી જીવાનીની અસર લોકો પર બિંધી થઈ. ટોળાની સહાનુભૂતિ અજવાળી તરફ ફળી પડી.

તે પછીની શાહેદ કુંભારણુ બાઈ કડવી લીંબા બિખી થઈ. એણે તો પ્રશ્ન પ્રશ્ન પોતાની છલ પૂરપાટ વહેતી મૂકી દીધી :

‘હં...અં...! તમે નહિ ? મરને અને પરમેશ્વર એક વાર નહિ ને દસ વાર પૂછે ! હું કાંઈ બીતી નથી. મેં તો જેવું બાળ્યું હતું એવું કહીય-ધરાર કવીશ. અને તેટલી રાત બરોબર સાંભરે છે. હું તો ત્રણ પેઢીની વાતુંય જૂથતી નથી. મારી દીવડી મા માંદી પડી. એને પેટગીઃ બિપડીતી. ધનેા બરવાડ પણ રોગ નો વરતી ચક્રયે. પછે તો, બાપા, જૂતડીના કાંચડ ભગનનો દોરો મંતરાવવા મારા ધંપીને મેલવો જ પડે ના ! દાગતરું ને દવાઈ કરતાં ભગતનો દોરો શું ખોટો ? પણ ઈને મેલ્યા પછે અને કાંઈ નીંદર આવે ? ઈ છે એક અપલખણા, જાણ ત્યાં ગુંદરની ધોડે ચોંટયા રે’. હું એનાં લખણુ બરોબર જાણું ને ! હું તો ભેડી જ રહી, વાટ જોતી જ રહી. એમાં વીજળીનો ઝાકાર અજવાસ યથો. માડી રે ! ચાલીયને માથે ધરનાળીય વરસતી હું થઈ. મારો જલમ પચો-

તારા કાળમાં, તે દી કે' છે કે કોમળિયાનો રોગ્યાઓ હાલતો. આટલાં વરસ મેં કાઢી નાખ્યાં, કેંક ચોમાસાં જોયાં, કરોડ વીળળીયું જોઈ નાખી, પણ આ અજવાસ તો કોઈ નોખી જ લાતનો— જાણે બીજો સુરજ લગ્યો ! આ...એમાં મારી નજરે જોઝારે કોઠે મંડાણી ને મેં મારી સગી આંખે લાળ્યું—પરાખર આ અજવાણી પોતે જ, બીજું કોઈ હોય તો મારી આંખમાં ધગધગતા સૂસા પરાવી દઉં, ઈ પડે જ જોઝારા કોઠાની પોત્તમાં કાંક મેલવીતી. સવાર સુધી મારી આંખમાં મટકું ન આવ્યું. મોસઝણું થયા ભેળી જ હું જોઝારે કોઠે ધોડી. જઈને જોઉં તો તો છોકરું ! બીજું શું હોય ? હોય જ નહિ ને ! લગાડમાં વીંટાઈ ને પ્રેરો પડ્યોતો, માડી ! ધરતીને માથે પાપ કાંઈ થોડાં ખડકાણાં છે ! આલ વૂડી પડતો નથી ઈ તો, બાપા, તમ સરીખાને ધરમે ! હા, હું તો સાચું કહેનારી છું. મર આગલાને કડવું ઝેર લાગે—માડું નામ જ કડવી ને !

પ્રેક્ષકોની હસાહસ થઈતી નહોતી. શિવરાજે પણ માથું નીચું ઢાળ્યું હતું.

રામભાઈ ઊલટપાસ માટે જાણ્યો :

‘જુઓ, કડવીખાઈ ! તમારે ને આ અજવાણીના બાપને આગલી રાતે કાંઈક વઢવાડ થઈતી એ સાચું ?’

‘સાત વાર સાચું. વઢવેડ શું—હું તો એને કાચો ને કાચો ખાઈ જાઉં, ખખર મેં ?’

‘તમે ભાડે રહો છો તે એવું જ ધર છે ને ?’

‘મફત કાંઈ નથી રેતાં અમે. દૂધે ધોઈને અમાસે અમાસે રૂપિયા બે દહાં સગે !’

‘તમને એણે ખોરકું ખાલી કરવા કહ્યું હતું ને ?’

‘હા, ને મેં ઈને રોકડો જવાબ પરખાવ્યો તો કે ખોરકું ખાલી કરતાં પેલાં તો હું તારાં લગાડાં નહિ ઉતારી લઉં ?’

પ્રેક્ષિકયુટરને પ્રાસંગિક પડ્યો. આ શાહેને પોતે ક્યાંથી હાજર કરી એનો એને પરતાવે થયો. એણે એકાએક જીંદને વચ્ચે પૂછ્યું : ‘નામદાર, બચાવના લખીલ શું એમ સચવવા માગે છે કે શાહે એના અસીલની ઉપર કિન્નો લેવા માટે જ આ તરકટ મચાવ્યું છે ?’

‘પરાખર છે, એ જ સચવવાનો મારો આશય છે.’

‘શું ખોલ્યો ?’ કડવી કુંભારણે રામભાઈ તરફ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. ‘તું મને ખોટાડી દેવાઈ, તું મારા ગોઠણ જેવડો અને ગઢડી આખીને—તું મારા ઉકરડા ખૂંદારો, મારા ખેતરની વાડેથી સીલમાં ચોરનારો તું—’

‘ખાઈ, ચાંતિયા જવાબ આપો. આંહી કળિયા ન કરાવ.’ શિવરાજે કડવીને શાંત પાડી.

મૈલાણી-સ્મૃતિઅંથ

‘હાં જુઓ, બાઈ કડવી !’ શિવરાજે પૂછ્યું. ‘ગોઝારો કેઠો તમારા ઘરથી પા ગાઉ જોડો તો છેડો હશે ને ?’

‘ઈ તો, બાપા, તમેય ક્યાં નથી ગયુતા ? તમેય ઘા’ડી ત્યાં નીકળતા ને !’

એ દિવસોની યાદે શિવરાજના હૃદયને મોસંબી-રસ કાઢવાના સંચાની માફક પીર્યું.

‘બાડુ, તમારી નજર શું હજી એટલી બધી લાંબે પડે છે કે તમે ત્યાં ‘ઊભેલું’ માથુંસ જોઈ શક્યાં ?’

‘ઠીક છે, બાપા ! તમારે પરતાયે નજર તો લાંબી પડે છે હજી ! આધે-પાધે સુખિયાં છેયે ! ઘી, ગોરસ, દૂધ, રહી...’

‘હાં...ઠીક ત્યારે, જુઓ, તમે કાંચક હવાલદારને તો ઓળખો છો ને ?’

‘ઈને શું, ઈની માનેય ઓળખું છું, સાચા ! કાંચક તો મારી આગળ છોકરું હતો !

‘ત્યારે જુઓ. આ સામે બારણું છે ને, તેની પાસે ત્રણ જણા ઊભા છે એમાંથી કાંચક હવાલદાર કયા ?’

‘કયો ? કાંચક ને ? એ જોવાને, આ...આ...ઓહો છોડો ઊભો છે ઈ.’

અદાલતમાં હસાહસ આવી. કડવીને બેસારી દીધી

ચોથો શાહેદ : હસ્તિતાહનો જુવાન હાહિસ-સર્જન. સવાલ-જવાબ માલ્યા :

‘બાઈ અજવાળીને લાવવામાં આવી ત્યારે તમને એની સ્થિતિ કેવી લાગેલી ? ચાર-પાંચ દિવસની સુવાવડી હોય તેવી ? શા પરથી એમ માન્યું ? એણે શરીર તપાસવાની ના પાડી અને-’
‘અને શું ?’

‘એ મારી ગરદન પકડવા દોડી, ને પગી બેભાન બની ગઈ.’

‘સબૂર !’ શિવરાજે પૂછ્યું. ‘એની શરીરતપાસની પરવાનગી દાકતરે મેનિસ્ટ્રેટ પાસેથી મેળવી હતી ?’

પ્રેસિડન્ટરે માથું ખજવાળ્યું. એ મૂંઝાઈને શાહેદ તરફ ફર્યા. જવાબ ન દીધો. શિવરાજે શાહેદને પૂછ્યું :

‘તમે ક્રોસિફાઈડ ડોક્ટર છો કે ?’

‘હા જી.’

‘તો તો તમને ખબર હોવી જોઈએ કે મેનિસ્ટ્રેટની રજા વગર કાઈ પથ્ય ઓરતનું શરીર એની મરજી વિરુદ્ધ તમારાથી તપાસી શકાય નહિ.’

‘હા છ.’ -

‘ને તપાસો તો તમને સખ્ત સખ થાય.’

‘હા, સાહેબ.’

‘એટલે કે તમે એને નહોતી તપાસી ?’

‘ના સાહેબ.’

‘બેસી ભય.’

એ કરાઈમાં ને કરાઈમાં એણે પ્રેસિક્યુટરને પૂછ્યું: ‘હવે કોઈ સાહેબ તમારા ?’

‘ના સાહેબ ! પત્નું !’ ‘પત્નું’ શબ્દ પ્રેસિક્યુટરનું ‘મામેક’ શરણું સમે બન્યો હતો.

બપોરના આરામને માટે અદાલત બંધી. શિવરાજ એમ્બર તરફ ચાલ્યો. દીવાલ પર એણે અંગ્રેજી મુદ્રાલેખ દેખ્યો :

‘જગતમાં પરમ પવિત્ર એક ઇન્સાફ જ છે.’

વાંચીને એનું ‘ખસ્તક નીચે ઢળ્યું’. પોતે જાણે ઇન્સાફનો દ્રોહી હતો.

આરામ પૂરો થયે અદાલતે ફરીથી બેઠી. શિવરાજ પોતાની એમ્બરમાંથી નવી ઝસક લઈને આવ્યો હતો. એના મોં પર બધું જ પાર બિતરી ગયાની નિરાંત હતી. એ આવ્યો ત્યારે વકીલો તરફ પ્રસન્નતાથી મૂકતો હતો. એણે અજવાળીના લલાટ પર પથ્થુ બેધક આંખો મારી. હવે કશી જ વાર નહોતી. એટલું જ જાહેર કરવાનું હતું કે આ મુકદ્દમાને સેશન્સ કમીટ કરવા જોવા સખળ પુરાવો પ્રેસિક્યુશન તરફથી રજૂ થઈ શક્યો નથી એટલે આરોપીને છોડી મૂકવામાં આવે છે. બસ, એટલી જ જાહેરાત કરીને પોતે અજવાળીને અભયદાન હાં દેશે પછી અજવાળી જાણે ને એનો હિંમર જાણે. હું ને મારી સરસ્વતી તો ઝટ લાગે-હાંડોળે બેસી જઈશું.

કાગળ ઉપર ચુકાદાના અક્ષરો ટપકાવવા એની કલમ ખડિયામાં બોળાય છે, ને બોળતાં બોળતાં એ પ્રેસિક્યુટરને છેલ્લી વાર પૂછે છે :

‘તમારા પુરાવા બધા પતી ગયા છે ને ?’

‘હવે તો જરીતરી બાકી રહે છે.’

‘ત્યારે હવે—’ કહેતાં રાગભાઈ ખડો થયો. ‘મારે કહેવાનું છે, નામદાર !’

એ શબ્દો એના મોંમાંથી સરતાંની સાથે જ શિવરાજના હાથમાં કલમ થંભી ગઈ.

‘નામદાર કોર્ટને તો હવે બસ ફક્ત સતોષકારક પુરાવાને અભાવે આ મુકદ્દમો કાઢી નાખવાનું જ રહે છે. પરંતુ નામદાર કોર્ટ, મારી ખસીલને માત્ર પ્રરતા પુરાવાને અભાવે જતી કર-

વામાં આવે એટલી જ વાત મારે માટે પૂરતી નથી. મારી અસીલ હજુ નાની વયની છે, એને હજુ જિંદગી કાઢવાની છે. આંહીથી એ જતી જશે, પણ લોકોની જીભ તો એનો પીછો જ લેશે. આંગળીચીંધણું એના માથેથી મટશે નહિ. લોકો કહેશે કે પોલીસની આનાવડતને વાંકે બચી ગઈ! માટે મારી માગણી આ છે કે હું એની સંપૂર્ણ નિર્દોષતા સાબિત કરનારા શાહેદો બોલાવવા માથું છું, ને એટલું જોવા માથું છું કે મારી અસીલ બાઈ અજવાળી પોતાની ચાલચલગત કંપર નાની એવી શંકાનો પણ કાંઈ લીધા વગર આ અદાલતનો દરવાજો છોડે.’

આ બોલો બોલાતા રહ્યા ત્યાં સુધી અજવાળી રામભાઈ સામે તાકી રહી હતી. બોલવું પૂરું થયું ત્યારે એનો ચહેરો ફિક્કો પડ્યો. એણે ફરીથી માથું નીચું ઢાળ્યું. શિવરાજને પણ આ અજુગમતો સંજોગ જોવો ચતો ભાસ્યો. અધારગલીમાંથી દોટ કાઢીને બહાર નીકળવા માગનાર છોકરીની કાષ્ટિક બીજ અધરાતે બોંબ પર પડી જાય ને તે લેવા રાકાવું પડે એવી દશા શિવરાજની બની. એણે મંદ સ્વરે કહ્યું:

‘તો બોલાવો શાહેદોને.’

રામભાઈએ પહેલી શાહેદ અજવાળીની માને બોલાવી. પોલીસોએ એ બુદ્ધીને હાથનો ટેકો આપી સાક્ષીના પાંજરામાં ચડાવી. એ મોં તાજાં ખરેલાં આંસુડે જીતું હતું. એને સોગંદ લેવરાવતાં પણ શિવરાજ એની સામે જોવાની હિંમત કરી ન શક્યો. આ બાઈને પોતે કૃત્તીક વાર અને કૃતકૃત્તી જીવિતોએ કરીને છેતરી હતી! આને પોતે અજવાળીના નામના બનાવટી કાગળો કાપ્યા હતા! એ લખનાર કાપ્યા હાથ પર ઈશ્વરની આંખો અત્યારે જોતી હશે!

શિવરાજને ખચરે હતી-ગઈ પરમા રોજ જ સુખનગઢ આવેલી આ વૃદ્ધાએ દીકરીનો અપરાધ પૂરતા ઈશારા વડે કબૂલ કર્યો હતો, અત્યારે એ જ બાઈ દીકરીને બચાવવા માટે જુદા વલણે આવી છે.

પ્રેસિડન્ટર બરાડા પાડતો હતો. એના સવારોના જવાબો બુદ્ધી ક્ષીણ સ્વરે આપતી હતી. પ્રેસિડન્ટર એના તરફ પોતાના કાન ઢાળતો હતો ને ખમ્ખમ કરતો હતો:

‘જરા જોરથી બોલો, બાઈ, આપણે ક્યાં રાણીવાસના બોજલ-પરદામાં રહેનારા છીએ! આપણે તો ખેતરમાં ઢોર હાંક્યાં પડે, કળિયા કરવા પડે-આપણા સાદ તો સરવા જ હોય. શરમાવ મા!’

પ્રેસિડન્ટરની આ શબ્દ-ચૂંટીઓ તો બાઈ નડોતી સમજતી, પણ પ્રેસિડન્ટરનો કરડો ધોધરો અવાજ એને હેબતાવી દેતો. રામભાઈ એને ચૂકુ વાણીમાં કહેતો કે: ‘ડોશીમા, બીઓ મા, જોરથી બોલો. કોરટ તો આપણું માવતર છે. એ તમારી રક્ષા કરશે.’

પણ શિવરાજ જોઈ શક્યો કે ડોશીની આંખોમાં ડર હતો: આ અદાલતનો નહિ-કાઈ

ખીજી જીંચેરી અદાલતનો. ખૂબ કચડાં ખાતાં ખાતાં એણે રામભાઈને જવાબ દીધો કે અજવાળી ઘેરે આવી તે કાણથી કાંચડ હવાલદાર એને તેડી ગયો તે ધડી સુધી એણે ધરની બહાર પગલું નથી દીધું.

‘તમારે ઘેર એ હતી ત્યારે તમે એને રાતદિવસ ભેતાં જ રહેતાં કે ?’

‘હા, માવતર ! રાતે સૌ છેલ્લી એને જ અને ભળકડે સૌ પેચ્લી પશુ એને જ હું ભેતી.’

‘અને અજવાળી જ કહે છે તેથી જુલું તમે કશું જ નથી જાણતાં ? એને છોકરું હતું જ નહિ, તો એ મારી કોને નાખે, ખરું ?’

‘ખરું, સાબ !’

બોક્ષતી બોક્ષતી એની આંખો ન્યાયમૂર્તિ પ્રત્યે દયામણી દૃષ્ટિ ટેરવતી હતી-જાણે પોતે જુઠું બોક્ષતી હોવાનું કપૂલ કરતી હતી, જાણે પોતે ગુપ્ત આજીજી કરતી હતી કે : ‘આપુ, પેટની દીકરીને બચાવવા...’

‘મા !’ શિવરાજનું ભીતર પુકારતું હતું. ‘તમારે સ્થાને હું હોઉં તો હુંયે એમ જ કરું.’

‘અને આ પ્રેસિડ્યુટર સાહેબ સવારે કહેતા હતા કે તમારી દીકરી અજવાળી તો ભાગેલું પ્રકૃતિની હતી, કાંઈ કારણ વગર ધરમાંથી લાખી ગઈ હતી, એ વાતમાં કાંઈ સત્ય છે ?’

‘ના રે, માવતર ! મારી અંજીડી તો બોળી બદલે છેકરી છે. બોલે એનું મોહું ગંધાય-એને કાકર પૂછશે !’

‘આ અજવાળી તમારા ધણીની સગી છાડી છે કે ?’

‘ના સાબ, સાવકી છાડી.’

‘એ અજવાળી ઉપર બહુ વધુ પડતી કરકાઈ રાખતો, ખરું ને ?’

‘બહુ તો શું, સાબ ! પશુ ઇમ કે કીક, ને બહુ ને ને ચોકું...’ બાઈ પોતાના રાક્ષસ ધણીને પશુ દાય ગાવા રાજી નહોતી.

‘એમ નહિ, ગભરાવ મા, ડોશીમા ! આ તો તમારી છોકરીની આખી જિંદગી ઉપર છીછી મુકાઈ જાય તેવો મામલો છે. મારે ચોખ્ખોચોખ્ખું બોલી દો. અજવાળીએ ધર છોડ્યું તે રાતે શી શી ખીના બનેલી ?’

ચોમેર ભેતે ભેતે-હાથ, કાંઈ ભેઈ કે સાંભળી જરી એવા ગભરાટ સાથે એણે એ રાત્રિનું વર્ણન કર્યું, ને શિવરાજ જાણે ભોવાની હાથ ન ભીડી શક્યો. પ્રેક્ષકોએ માન્યું કે સાહેબ રાખેટ ગ્રુપ્પ જુવાની દેખા વચાળે ગોઠવે છે-કેવો ન્યાય કરનારો !

‘એટલે કે તમારી જીવાન અજવાળીને મેઘથી અધરાતે તમારા ધણીએ આ અજવાળી, અંધારી, કાંઠાકિનારા વગરની દુનિયામાં ધકેલી દીધી હતી, ખરું ને ?’

‘ખરું જ તો, બાપા !’ છુટ્ટીએ ફરી ચોમર જોયું.

‘નરાતાર ખોટું, નરા-તાર-ખોટું !’ એક બરાડો સંજળાયો. ને એક આદમી ધસી આવ્યો.

‘મને પાંજરામાં જાઓ કરો, પછે’ હું બતાવી દઉં કે કોણુ છે આ કાળા કામનો કરનારો -’

એ મોજતાર હતો અજવાળીનો સાવકો બાપ. એ ધસતો હતો ચાહેલા પાંજરા પ્રત્યે. એણે પોતાની ઝીને પકડીને પછાડવા હાથ વીંઝ્યા. પોલીસે એને પકડી લીધો.

‘એને તુરંગમાં લઈ જાવ ને બીજો હુકમ થતાં સુધી અટકાવતમાં રાખો !’ શિવરાજે શાંતિથી ફરમાન કર્યું.

એને ખેંચીને ઉપાડી જતો જોતાં જ અજવાળીની માએ શિવરાજ સામે લાચાર સ્વરે કહ્યું : ‘બાપા, ધને કોઈ મારશો-ઝૂંડશો મા હો ! હું’ જોજો પાચડું છું. ઈ બચાડો...’ બૂઠી બાઈની આંખોમાં ધણીને માટે ટપકતાં આંસુ દેખી અદાલતના પ્રેક્ષકો સ્તબ્ધ બન્યા હતા. તેમનું હસવું મોંમાં પાછું સમાયું હતું.

પ્રેસિડ્યુટર જાંજ્યા. પ્રેક્ષકો અજાનબ બન્યા. એણે કોઈ દિવસ નહિ ને આજે જ અતિ દયાળુ ને વિનમ્ર વંત બવાળે આદ્યું :

‘જીએ! માડી, મારે તમને જરીકે સતાવવાં નથી. મારાથી ડરશો મા. તમારો સગો દીકરો પૂછતો હોય એમ ચાનજો !’

‘હા, માડી !’

‘તમારા શ્દામાં તો, માડી, ઠાકર વસેલો છે. તમારા પટિપટમાં ઠાકર છે !’

‘હા માડી, ઠાકર સૌનાં લેખાં લેશે !’

‘તમારે મરીને એના અરણમાં જ વાસ લેવો છે ને ?’

‘અરે ખેડા, મારા જેવી પાપણીને—’

‘તો પછી...હે’ મા, ઠાકર જે દી લોહનો લાલચોળ ચાંલેલો ધગાવીને આ અજવાળીને બધ બરવાનો હુકમ કરશે, ને તમને પૂછશે કે ડોશી સાચું બોલ તો તારી છોકરીને છોડી દઉં, તો દી શા જવાબ દેશે તમે ઠાકરને, હે’ ડોશીમા ? જોલો, જે રાતે તમે એને જોઈ તો રાતે એના શરીરનો દેખાવ કેવો લાગેલો તમને ? જોલો, ઠાકરને ઘેરે ધગાવેલા ચંભતી સન્ન્યુબ જોલો !’

ડોશીને શરીરે કમરમાં આવ્યાં. એની જીભના લોચા વધ્યા. એની આંખો મિચાઈ ગઈ. એનો દેહ લયડ્યો. આંખે અંધારાં આવ્યાં. પાંજરાની પડછી ઝાલીને પડતી બધી.

‘કોન્સ્ટેબલ, બાઈની સારવાર કરો.’-શિવરાજે આજ્ઞા કરી. પોલીસોના હાથના આધારે બહાર જતી ખુદી બપોરે સમજી કે પોતે આ ગભરાટ બતાવીને પોતાની પુત્રીનો દાટ વાળ્યો છે, ત્યારે એણે છાતીફાટ રુદ્ધ ન કરી શક્યા.

‘આતુ’ નામ જ સક્ષસપણું !’ રામભાઈએ દાંત લીંસીને દર્દીઓ અવાજ કાઢ્યો.

‘નામદાર કોર્ટનું હું રક્ષણ માગું છું.’ પ્રેસિક્યુટરે બીડીને કહ્યું.

‘કોર્ટ’ પછી પ્રેસિક્યુટરની એ વર્તણૂકને રાક્ષસી માને છે.’ શિવરાજે મંભીર સ્વરે કહ્યું.

‘પત્નિ’ !’ કહી પ્રેસિક્યુટર ખુરસીમાં પછડાયા.

પંજી અજવાળીની જુથાની ચર્ધ. બિલટતપાસ ચાલી. એણે તો હુંકાર કરીને કહ્યું: ‘ના, ના, મને કશી જ ખબર નથી. કરવું હોય તે કરો ને, આ બીબી હું !’

‘બાઈ, હજી વિચાર કર !’ પ્રેસિક્યુટરે કહ્યું.

‘વિચાર કરી લીધો છે.’

‘પંજી મોઢું’ ચર્ધ જશે. તારે બાળક હતું ને તે મારી નાખ્યું તે વાતનો તું શું હજી ઇન્કાર કરે છે ?’

‘હા, હા, તમે શું બોલો છો તે જ હું સમજતી નથી.’

‘વારુ, કાંચક હવાલદાર, આમ આગળ આવો ને લાવો-બોલો એ તમારું પોટકું’ !’ પ્રેસિક્યુટરે અજવાળીને પકડનાર કાંચકને બોલાવ્યો. લોકો બિંચા થયા. કાંચક એક નાનું પોટકું બોલતો હતો.

[અપરાધી]

બેડી જડી

વાતોના વાતાવરણમાં ચીરો ખાડતો એક દેકારો નદીના શહેર નજીકના આરા પર બેસી બેઠો. કોઈ ધમસાણુ મચ્યું હોય તેવા કિરિયાટા અને એવાટા સંભળાયા. આગળ બેઠેલો ‘પરદેશી’ નામે ઝોળખાતો નામડો કુંવર અમજી તરફ જોયા હાથની નિશાની કરી શહેર નજીકના આરા પર દોટ કાઢતો ગયો. એની લાંબી લાંબી હરણુશાળ નિહાળતા કુંવર અમજી અને જુદા વજર પછી પાછળ દોડ્યા. ‘તમે નહિ’ એમ કહીને કુંવરે રોકવા માંડેલા વજરે કરી જ જવાબ આપ્યા વગર સીધી હડી કાઢી. એ દોટના પ્રયત્ન-વેગમાં જ ‘તમે નહિ’નો જવાબ હતો.

એક પહોંચ્યા તે પૂર્વે જ તેઓએ દૂરથી હાથો જોયો. મદ-છેલેલા રાત્રી મહાવતને પહાડી નાખીને વટતા ટાળ-વાળ્યા જોવો. નદીપારથી ધસ્યો આવ્યો. નદીમાં પાણીમાં એણે પ્રથમકાર

મચાવ્યો. એમાં પાણીની ભરેલી હેલ્ય માથા પર માંડીને એક લુવાન સ્ત્રી ગામ બાલુનો ચડાવ ચડતી હતી. એક હાથે એણે હેલ્યને ટેકા આપ્યો હતો, બીજા હાથે એણે એક ખડાઈ મોટી પાડીના ગળાની રાશ જકડી હતી.

હાથીને દેખતાંની વાર ખડાઈ પાડી ટેકડા મારવા લાગી. હાથી દરવાજામાં દાખલ થાય તો લોકોની ભીડમાં મૃત્યુની લીલા મચી જાય એવો મામલો હતો.

‘હાથી ગાંડો છે, હાથી વકર્યો છે, બાઈ ખસી જ.’ એવા રીડિયા પડ્યા ત્યારે ગામમાં દાખલ થતી આ કન્યાએ પીઠ વાળીને નજર કરી. ગાંડા હાથીને એણે ધસ્યો આવતો દોડો. નગર બાલુથી એણે કંઈક સ્ત્રીઓને અને નાનાં બાળકોને આવતાં દોડાં. બન્ને બાલુનાં દસ્યો દેખ્યા પછી ખડાઈની સાથે દરવાજામાં હેલ્ય સાથે હાથીનો રસ્તો રૂંધીને ઊભા રહેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય જાહેર કરવાનો વખત કયાં રહ્યો હતો ? લોકોએ એટલું જ જોયું કે ‘લાગજો બાઈ’ એ બોલના જવાબમાં બાઈ સામે છાતી કાઢીને ઊભી રહી. ન બાઈએ બેડું નાખી દીધું કે ન એણે પાડીને છૂટી મૂકી દીધી. હાથીએ પણ પોતાના માર્ગને રૂંધનારી આ એક છોકરીને દેખી પોતાનું અસહ્ય અપમાન અનુભવ્યું એ થંભ્યો અને એક જ પક્ષ પછી ભયાનક ધસારો કરવાને માટે એકદમ પાછો હટ્યો. પણ સંઘ ધ્રુમાવવાનો પૂરતો પટ એને જડ્યો નહિ તેથી એ વધુ વીકર્યો. તે જ પળે એણે પોતાની પછવાડે કોઈ મોટું જાડ ભટકાણું હોય તેના જેવો હડમેલો અનુભવ્યો. એ પાછો ફરીને જોઈ શકે તે પહેલાં કોઈક એના પૂંછડાને ટિંગાઈ વળીને એના બરડાના જડમળને ઝંઝેડ્યું લાગ્યું. એણે મોં ધ્રુમાવ્યું એટલે કોઈક જડમું જેવા હાથીને એણે થપાટ ખાધી. એનાં જડખાં ઉપર એક લાકડી પછાડાવી, બીજી લાકડી, ત્રીજી ગમેદારી ને ગાલ પર, ચોથી ઝંઝરણ પર, છઠ્ઠી-સાતમી-હાથીને એ ફટકા મણવાનો સમય નહોતો. એણે ધ્રુમાવેલી સંઘ પર બીજા ઉપરાછાપરી પંદર ફટકા એક જ લાકડીમાંથી મેલુલાની ધાર જેવા વરસ્યા, ને હાથીએ વિચાર કરવાનો પણ સમય માગ્યા વગર ત્યાંથી પસાયન કયું.

‘જઈ રહ્યા મગરાજ ! જઈ રહ્યા !’ એમ બોલતાં એ ‘પરદેશી’ યુવકે હાથીના પૂંછડા પર ડંડા મારી ચક્કર ચક્કર ફેરવ્યો. હાથી વાહરડી જેવો ગરીબડો બની ગયો.

દરમિયાન કન્યા હજુ માથે હેલ્ય અને હાથમાં પાડીને પકડી રાખીને જ ઊભી હતી. એણે યુવકને હાથીની ઝીણી આંખો સામે ડંડો રાખીને જ ઊભેલો દોડો. યુવકના મોં પર ઉઝળાટ હતો, રોષ નહોતો. પરાજિત ધનુરાજની નજીક જઈને પછી એણે હળવા હાથે સંઘ પંખાળવા માંડી.

ધણી ■ બેગી થઈ ગઈ. વજર અને અજોજ પણ આંખી ગયા. વજરને આગળ વધતા દેખી ‘પરદેશી’ યુવાન પોતાની પીઠ ફેરવી ગયો. પીઠ ફરતાંની સાથે જ યુવાને દરવાજા વચ્ચેવચ્ચ એ ફેલવાળી પનિહારીને દીઠી. બન્નેએ પરસ્પરના મુખમાલ નીરખી લીધા.

‘શાખાશ તારાં માતપત્યાને !’

એમ બોલતો વૃદ્ધ વજર આગળ વધ્યો. એટલે ‘પરદેશી’ નામે ઝાળખાતો નાગડો ઊંચે હાથે દૂરથી સૌને વારવા લાગ્યો. ‘આંહી કોઈ આવશે મા’ કહી એણે મોં ફેરવી લીધું.

‘કોણ છે એ જીવાન !’ વજરે હાંકતાં હાંકતાં પૂછ્યું.

‘આપણો ફોટા છે. નવો લાસ્ટી ચમેલો પરદેશી રજપૂત છે.’ અન્નકુંવરે ઝાળખાણ આપી

બેઠે દરવાજો પહોંચીને જઈ જિલા. ચંબી ગયેલી કન્યાને પૂછ્યું: ‘કોણ છો, બાઈ? ગળપ હિંમત કરી !’

કન્યા હાથીને પરાજય આપનાર સુવાન પરથી નજર ઉઠેડીને સહેજ લજ્જિત નયને બોલી: ‘રજપૂત છો.’

‘આંહીનાં નથી લાગતાં !’

‘ના, જગત હિમનાં રમે છે.’

‘જગત’ તે વખતમાં દારકાને ઝાળખાવતો શબ્દ હતો.

‘કોણ ખોરડું ?’

‘મોરીનું.’

‘કોણ મોરી ?’

‘મૂચર મોરી.’

‘હાં, ત્યારે લોકાઈની નવાઈ નહિ ! દોકરી, જા તું તારે હવે !’

‘ઈ જળુને લાગ્યું’ તો નહિ હોય ?’ કન્યાએ આવી નીકળવાની તૈયારી બતાવી નહિ. એના મસ્તક પર ટકી રહેલ ખાણીનું બેડું હવે મોતનો માગતો પતી ગયા પછી કોણ બાણે શા કારણ-થી ડગમગ થવા લાગ્યું. મોટી પાડી એના હાથની રસીને ખેંચતી હતી તેના આંચકા હવે વિશેષ પ્રમાણમાં લાગતા હતા.

‘ઈ જળુનું’ તો જતન કરવાવાળા અમે ધણા બધા આંહી છીએ હવે, બાઈ ! તું તારે જા હવે. તેં આજ શુક્રને જોખને જાગરને બચાવી લીધી.’ કુંવરે હસીને કહ્યું.

‘બાળકો બહુ ખાણીદાર !’ વજર એ ચાલી જતી જોજનવાન કન્યાના મરોડદાર-ગળદાર દેહ સામે તાકી રહ્યા. ‘આપણે એના બાપને મળ્યું’ જોવે !’

‘અને આ બાઈને કાંઈક પહેરામણી કરીએ તો ?’ કુંવરે સચાહ પૂછી.

‘આંહીનાં અનુષ્ઠાં લાગે છે! બૂચર મેરી નામનો કોઈ રાજપુત ઓલાદનો આદમી આંહી નુપ્યામાં નથી.’

તપાસ કરાવી. ગામની ધર્મશાળામાં એ ખેડૂત રાજપુત જિતરેલો હોવાના ખબર મળ્યા. ‘રસ્તામાં જ છે. ચતા જઈએ. તમારા આ જોદાનેય બેળો લ્યો.’ કહીને બુઢાએ કુંવર સામે માર્મિક દષ્ટિ નોંધી.

મહાવત આવી પહોંચ્યા હતા. હાથીનો કબજો કરી લીધો હતો. નદીમાં હાથ-મેં ધોઈને થાકેલો ‘પરદેશી’ નાગડો હલુય દૂર જિઓ હતો. કુંવરની ઈશારતે એ સારી ચેટે અંતર રાખતો પાછળ આદ્યો.

‘ધર્મશાળામાં ગયોને દોહતો દોહતો બૂચર નામનો માલધારી રાજપુત વજીરનો અને કુંવરનો બોલાઓ બહાર નીકળ્યો. એને નદીકાંઠે બનેલા બનાવતી ખબર નહોતી. ટીકરીએ બાપ પાસે આવીને કશી વાત કર્યા વગર જ ભેંસોનાં પાડુ છોડી છોડી બાપને દોહવામાં મદદ કરવા માંડી દીધી હતી. ધર્મશાળાના ફળિયામાં એક ગાડું હતું. ગાડામાં નાનો પટારો, ધંટી, છાસની ગોળી, રવાઈ, થોડાંક ગોદડાંના ગાલા, એક માટીની કોડી, ખાટલી, ખાટલો વગેરે થોડીક ધરવખરી ભરેલી હતી. બળદો બેઠા બેઠા વાગોળતા હતા. આરેક ભેંસો જિભી જિભી પાડુ પ્રત્યે હાંહોરા કરતી હતી. પૂછ્યું:

‘કયાંનાં છો?’

‘બે-ત્રણ પેઢીથી કચ્છનાં.’

‘આવો છો કયાંથી?’

‘ઝોખામાંથી.’

‘હચાળા ફેરવતાં લાગો છો!’

‘હા, નેસડો હતો તે મેલી દીધો છે.’

‘કેમ?’

‘નદીક વહેમાળું ચઈ ગયું. એક બાવાએ જીવતી સમાધ લીધી. પછી આ બાગીકાને એવું ચળીતર કંઈ હતું હતું.’

‘જીવતી સમાધ લેનારો બાવો શું અવગત્યે ગયો?’ વજીરે પ્રશ્ન કર્યો. ‘જીવતો દફન થનાર તો પુણ્યશાળી સંતાતમા હોવો જોઈએ.’

‘જીવતી સમાધ તો જ્વેરાપરીયા લેવી પડેલી. એની સાથે એક જીવાન બાઈ હતી. એક દી એક બુઢી ત્યાં આવી. બુઢીને ને બાવાને લોહીલોહાણુ ધિંગાળો ધિયો. બુઢી તો જખ્ખી ચઈ ને

મરવા જેવી પડી, પણ આ મારી છોકરી ત્યાં બેંસો લઈને નીકળી. એ દોટ કાઢીને બાવાને માથે ત્રાટકી. બાવાના કાનની વાળી ખેંચીને કાનની ખૂટ તોડી નાખેલી. એ જ ટાણામાં જોગીઓની એક મોટી જમાત નીકળી. બાવો હતો ગોરખપંથનો, કાન ફાટી ગયો. એટલે જીવતાં સમાધમાં ખેસવું જ જોવે એવો જમાતે ફરાવ કર્યો ને બાવાને તાબડોલ આરદ કર્યો. પછી બુઢીને ઝોળીમાં નાખીને ઉપાડી. જીવાન બાઈ ને પણ બેગા લઈ ચાલ્યા. અમારો નેસ ધીમે ધીમે લાંગી ગયો. હું ને ડીકરી, બે જ રિયાં. ગોઠ્યું નહિ. નેસ મેલી દીધો.

‘હવે ક્યાં વાસ કરવો છે ?’

‘મોળમાં. હંવાં અમારા જાઈભાઈ છે. બે જળાં ખેતરનાં દેશે તો ખેડી ખાશું.’

‘આંહી ન’ રહો ?’

‘અંજળ મોળની ધસ્તીનાં છે, એટલે દિલ ખીજે ઠરતું નથી.’

‘દીકરીનો વિવા’ કર્યો છે ?’

‘નથી કીધો.’

‘કેમ ?’

‘પોતે બપૂઢી બહુ છે, વસખી છે, કોઈ ધિયાનમાં બિતરનારો જોરાવર જશ્ય મળવો જોવે ને, બાપા !’

‘શાખાશ ! સમજદાર બાપ એતું નામ !’

બૂથરાની કન્યા એ વખતે ધર્મશાળાના એકઠાળિયામાં પાડીઓને બેંમોતું દૂધ પાતી પાતી બીમી હતી. જાળિયું બહાર પડતું હતું. બહાર રસ્તા પર એ હાથોને હંફાવનારો ‘પરદેશી’ જીવાન બીમો હતો. એના હાથની આંગળીઓ મૂંછોના ઝીણા આંકડા વણતી હતી. એતું ધ્યાન જાળિયા તરફ નહોતું.

‘કઈ વડી ચૂસ્વીરાઈ કરી નાખી, તે મૂછોના આંકડા ચઢાવતો હશે રિયો !’ જાળિયામાંથી કન્યા નાગડાને સંભળાવતી હતી.

નાગડાને કાને આ ટોણો પડ્યો. એની આંગળીઓએ મૂછો છોડી દીધી. એને બોંદામણ આવ્યું. એને લાગ્યું કે અંદર દોઈક બે જણાં પોતાને વિશે જ વાતો કરનાં લાગે છે.

ફરી વાર અંદરથી બોલાસ સંભળાયો: ‘મનમાં ગરવ હશે કે પોતે ન મોડી આવ્યો હોત તો હાય જાણે હાથી મારા ફેદા કાઢી નાખત !’

નાગડાએ આ વખતે તો જાળિયા સામે સીધી આંખો મોડી.

‘આંહો શીઠ ટરપરટાયાં મારી રિયો છ? ઘર બેળો થઈ જા ઝટ, ઘર બેળો । મા વાટ બેઈ રંગે તારી !’

આ શબ્દો બોલતે બોલતે પણ આઈ સામે નહોતી જોતી, પાડીને જ થપાટો મારતી હતી વળી કહેતી હતી : ‘જેવા આ ગામના હાથીડા, તેવા જ લાગે છે માનવીઓ ! મદછકેલા ને આપડીયું માથે શૂરા ! મૂછયું જ અચકાવી કાઢવી જોવે ! ધિંગાણે કેવાક નીવડે છે એની હજી કીને ખબર !’

‘રાણુઆઈ!’ સાદ પૂજો. ‘આવ તો બેટા !’ આપે બોલાવી.

તોફાની રાણુ એકઠાળિયાના જાળિયા પસાં આ તમામ તોફાન સમાવી દઈને ડાહી-ડમરી થઈ પિતા પાસે જઈ ઊભી.

‘આ કુવરઆપુ ને વજીરઆપા તને પેરામણી બહે છે, રાણુ !’ આપે સમજ પાડી. દીકરી શરમાઈ ને તીચે જોઈ ગઈ.

એના હાથમાં નમરની બાંધણીની એક ચૂંદડી અને ચોડક રૂપિયા મૂકીને વજીરે તારીફ કરી : ‘જીવતી રહે, બેટા, ને જોધારમયોની મા આ ! હાથીનાં હાડ ભાંગનારા પાકને તારે બોળે, આઈ !’

કન્યા આ આશિષોને ભારે વધુ તીચે ઠળી.

ધર્મશાળામાંથી પાછા ફરતાં વજીર અને અમલજી વચ્ચે ધીરી ધીરી વાતો થઈ :

‘આ છોકરીના પેટમાં કેવા પાકે? નગરની કુળવડુવાડુ બને તો તો રંગ રહી જાય !’

‘આ મારો રાજપુત માને તો તો મેળ મળી જાય.’

‘નજર તો એની પણ એ જ વાત કહેતી હતી.’

‘ક્યારે?’

‘નદી-કિનારે. બેય સાંમસામાં તાકવા લાગેલાં !’

‘મ્રોળ તો દૂંકડું જ છે, તપામ કરાવશું.’

‘છોકરો કેમ આધેરો આધેરો જ આવે છે?’

‘અદબ પાળે છે.’

‘મને એવો વહેમ આવે છે કે જાણે મારી મામે કનરાઈ રહે છે. મારાથી મોં ફરવતો હોય તેવું બાસે છે. દૂં તે એનો ક્યા ભવનો દુસ્મન દર્શય?’

‘એવું હોય નહિ. જરા એકલસરા સ્વભાવનો તો છે જ. બહુ બોલવાની ટેવ નથી. અમ-

પ્રયુ' પણ લાગે તો ખરું જ ને? આપની બાલકી કરડાઈ અંદરની કુમાશને એકદમ કાઢીને સ્પર્શ પામવા દેતી જ નથી.'

'હવે તો ભગવાન નવો જન્મ દિયે તે વગર કરડાઈ થોડી બિતરવાની છે? મીઠાશથી બોલવાની મહેનત તો ધન્ય કરું છું, પણ નવી વિદ્યા ચડતી જ નથી ને!'

'જીવાનને કાંઈક બદલો દેશું?'

'દફેદારી આપીએ તો ડીક. પણ થોડા દિવસ વાટ જોઈ જવી. એકલું બળ હશે તો છટી બાઈને બહાર પડી જશે. પરાક્રમને જીતવી માથુનારો છે એમ માલુમ પડે, બડાઈમાં ન બનતો લાગે, તો જ દેજો દફેદારી.'

'આપની વાત બરાબર છે.'

'જરા કડકાઈથી કસોટીએ ચકાવજો. સોનું હશે તો જેમ તપસે તેમ વધુ ચળકાટ દેશે. જલદી જલદી આફરીન ન બની બેમનુ', બાપા! આ તો માથુમેા ધડવાનો કસબ છે. ચતુરાઈનું કામ છે. આપણે બેઠેલા ત્યાં છોકરીને જોવા માટેય એ જીવાન આવ્યો નહિ એથી જ મને એનામાં માથુસાઈની આશા પ્રમટ્ટી છે. સીલ વગરના, શિસ્ત વગરના, સંસ્કાર વગરના શૂરાઓને શું ગૂણ છે!'

એક જણા પરબારા મશાલ-કચેરીમાં ગયા, અને હાલ-તલવારધારી પરદેશી 'નાગડો' પોતાની મુકરર જગ્યાએ બિભો બિભો બોડા આત્મવશોવણમાં પડ્યો.

આ સ્ત્રી! આ સોરઠિયાણી! સ્ત્રીને કાઈ દી પૂરી જોઈ નહોતી. સ્ત્રીથી તરીને જ સહા દૂર ચાલતો આવ્યો છું. આજ નારીને તીરખી તીરખીને ધરાતો કેમ નથી? ફરી વાર કેમ એતી ગાળો ખાવા જવાનું ફિલ થાય છે? કાણુ હતી એ? જડેજી લાપાતી ધંટડીએ કેવી એના કંઠમાં વાગતી હતી? 'મે' એનું શું બગાડ્યું છે કે એ મને ઠપકા દેતી હતી? એના મોં પર એક તમાચો લગાવી દીધો હોય તો-તો આંગળાંના વેદા બોડી આવે કે નહિ? એના માલ એટલા લીસા હશે કે નહિ? એને જાંમે ઉઠાળીને પાછી ઝીલી હોય તો? એને ફુવામાં ધક્કો દઈને પછી અધ્ધરથી જ પકડી લીધો હોય તો? એને મારા હાથની હથેળી ઉપર અધ્ધરપધ્ધર બીધી કરીને પછી હડી કાઢી હોય તો કેટલેક સંતી સમતોલપણું ટકાવી રાખે? એનાં બે બાવડાં ઝાલીને ફેરફારડી ફેરવીને પછી નીચે મૂકી દીધી હોય તો ચક્કર ખાઈને પડે કે ન પડે? એને એક હાથે કમ્બરથી અંધીને બીજા હાથે દરિયો તરવાનો હોય તો સામે કાંઠે કચ્છની બોમ સુધી પહોંચી ચક્રાય કે નહિ? વાળો-વાળ દોડને ઘોડે એને રસ્તામાંથી ઉઠાવી લેવી હોય તો કેટલી વાર લાગે? પછી બેલાડે (પછવાડે) બેસારીને ઘોડો દોડાવું તો એ બીકની મારી મારા બદ્દા બુજ બીડી દ્યે કે નહિ? ન બીડે કેમ? ન બીડે તો પડે મોંલરિયાં, ને ફાંદેફાંદા નીકળી જાય. હું કાંઈ ઘોડો બિભો ન રાખું. પાછળ

મને પકડવા વાર ચડી હોય ને હું શું ઘોડો યોલાવું ? એ હાથ મેલી છે તો મને ક્યાં બીજી કળા નથી આવડતી ? હું એને બેઠાડેથી ઉઠાવી લઈને ખોળામાં જ ન બેસારી દઉં ! પછી તો પડવાની ધારતી જ નહિ. પછી તો લગામ છૂટી જ મૂકી દેવાય, રેવત આવને ફાળ ભરતો જાય, મુલક પાર કરી જાય અને વાંકા, લીલા, વાદળિયા પહોડોના કોઈ પ્રદેશમાં એને લઈ જઈને કહું કે 'એ, તારાત હોય તો ખચકાવી કાઢ આ મારી મૂછો. મારે હવે મૂછોની જરૂર નથી. મા જો વાત મને કહેવાની હતી તે વાત મેં જાણી લીધી છે, હવે એ વાતનો દિસાળ પતાવવા જ પાછો વળવાનો છું'. મારે મૂછોની જરૂર નથી ખેચી લે. કેમ ખેચતી નથી ? ભૂલી ગઈ ? વાંક કપૂલ ? દુશ્મિ કહી ગાળ ? ખસ તથે, હાલ હવે મા કને, માની આશિષો માગી લઈએ, એક રાત રહી લઈએ. પ્રભાતે તો... .'

પોતે ઝખઝખી ગયો. આ હું શું કરી રહ્યો છું ? મેં લીલાગર તો પીંધી નથી ? ત્યારે કઈ અન્યાયી કલ્પનાબોમમાં ઊતરી પડ્યો છું !

વિચારોના વહેતા ધોરિયાને બાગી નાખવા માટે એણે લમણા મસલ્યા ને પછી એ કુંવરને મૂકવા ચાલ્યો ગયો

[સમરાંગણ]

મારી લાડકી

તે પછી શાકકઠીના સમડકા ભરતે ભરતે આઠ-દસ મહેમાનોની પંગતે પંદર મિનિટ દીકરી-ઓની કેળવગી અને કેળવાયેલા મુરતિયાની અઠત ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું, ને બાકીની દસેક મિનિટમાં કઠી-ભાતના સમડકાના અપવિરામો મૂકતે મૂકતે, તેજપુર ગામની પાજરાપોળમાં ચપક શેઠ પાસેથી કેટલુંક નાણું કઠાવી સમસે એની ચકાસણી ચાલુ રાખી

‘તમે કહેશો તેમ ! એ હજારના કાકા !’

ચપક રોકતા એ શબ્દોને ‘હે...ઈ...અ ગા !’ કહીને સૌએ ઓડકાર ખાતે ખાતે વધાવી લીધા

‘હવે ખાઈને તું બહેયો ઉપર આવજો’ પીરમવા-કરવામાં રોકાયેલા નાના બાઈને એટલું બીને ચપક શેઠ ઉપર ગયા યોડી વારે આલણ પહોં આવી પહોંચ્યો ને ચોખા, કંકુ, નાડાછડી ઈત્યાદિ માગી ગયો ગોળધાણીની ચાળી પહોં ઉપર ગઈ.

એ વખતે ખડકીમાં જૂના ખાસડાનો ખખડાટ થયો સુશીલાએ રમેડાની બારીમાંથી ધ્યાન કહ્યું ‘ત્યા તો પરસાળમાં ઊભેયો પેયો બાળક બોલી ઊઠ્યો. ‘હેઈ બા. આપા ! માલા આપા ! છુછીયા ભાભી ! આપા આવવા ! આવડને તેનવા આવવા ! હાથો છુછીયા ભાભી !’

એમ કહેતો સુખલાલનો બાઈ સુશીલાને કંઠે આવી ખાઝી પડી બોલવા લાગ્યો : ‘હાલો બાબી ! હાલો-હાલો-’

‘હાલો બાઈ, હમણાં જ જશું હો બાઈ !’ સુશીલાએ દિયરને હેથે ચાંપી લીધી.

દીપો શેઠ પરસાળ પર આવ્યા ત્યારે ત્યાં બિભેલા સુશીલાના પિતાએ એને પિછાન્યા. મુંબઈમાં તો નહિ જ્યેા જ મેળાપ થયો હતો. આંહી પણ જૂપો જ મેળાપ કરી લીધો. દીપા શેઠ તો ગામડાની રીતે-તે કરતાંય સુશીલાના પિતા પ્રત્યે સહજ બિભરાતી પ્રીતે-નાના શેઠને બચમાં ધાલ્યા ને ઉદ્ગારો કાઢ્યા : ‘મારા બાપ ! ખુશીમાં ? દીકરી સુશીલા આણુંદમાં ? મારી તો સાત પેઢી ઉભળી છે, બાપા ! ક્યાં...બધાં મેડી માથે છે ના ?’

‘મામા !’ લાલુ બહાર નીકળીને બોલ્યાં. ‘જમવા બેસો.’

ઊઠેલી પંગતનો એકવાડ પરસાળમાં હલુ પડ્યો હતો તે દેખીને દીપા શેઠ બે હાથ જોડ્યા : ‘બાઈ-કરીને નીકળ્યો છું, બેલીબેન !’

સુશીલાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા ને કંઈક વહેલે પરાક્રિયે ઊઠીને આ વઢ માણસે ચૂસો ફૂંક્યો હશે !

‘અંદર આવો.’ એમ બોલીને નાના શેઠ દીપા શેઠને ઓરડામાં લઈ જઈ, મેસરનું બટકું હાથમાં લઈ, વેવાઈને મોં સામે ધરીને કહ્યું : ‘મોં ઉઘાડો.’

‘ન હોય, મારા બાપ, હજી આજ ન હોય !’

‘આજ જ હોય. કાંઈ હરકત નહિ. સુશીલાનાં સાસુ સ્વર્ગમાં ધોખો કરશે તો હું એ પાપ મારા માથે લઈ લઈશ, પણ મોં બોલો, શેઠ ! મારી સુશીલા, મારી દીકરી, મારી એકની એક લાડકી, માડું રાંકડું રતન-’ કહેતો કહેતો એનો સ્વર ચિરાવા લાગ્યો. ‘એને સંભાળજો, શેઠ ! મોં ફડો-ખાતરી આપો !’

‘સુશીલા તો મારી દીકરી જ રેશે, ને તમે મારા માના જણ્યા રેશે.’

એમ કહીને દીપા શેઠ બટકું ખાધું.

કાણ જાણે ક્યા જુમાન્તરોથી જૂતલનાં પડોમાં અટવાતો અટવાતો, બહાર નીકળવાનો માગ શોધતો જળપ્રવાહ નાના શેઠની જડ બુદ્ધિનાં ને બેબાકલનાં પડો ભેટી મથાળે આવ્યો. એણે દીપા શેઠને ચરણે બે હાથ જોડીને નમન કર્યું :

‘જે માનો તે આ છે. આ વાગ્દાન નથી, આ તો કન્યાદાન છે, શેઠ ! માડું લયું હવે દિંમત નહિ હારે, મારાં લાભી મારી બેરે છે ને !’

‘હું બેરે છું ને દીપામામા બેરે છે, બાઈ ! આટલા બધા ફડો છે ચીંદને ?’

‘ઘેલીબેન ! સુશીલાને એકવાર મારી નગરે કરશે !’ દીપા શેડે કહ્યું.

‘બહાર આવ, ગમી !’

સુશીલા બહાર આવીને પીઠ ફેરવી બિભી રહી.

‘એમ નહિ, મારી સામે જો, દીકરી !’

સુશીલા ખચકાઈ ગ્રામ્ય સાસરો આ શું માગી રહી છે !

‘કહું છું કે, મારી સામે જો, બેટા ! બપે હું ગામડિયો રહ્યો, પણ તું લશ્ચ તો કન્યા છો, મોં જોવા જોગ છો, મારે તારાં દર્શન કરવાં છે, જોગમાયા ! આમ જો !’

સુશીલા સન્મુખ બિભી રહી. દીપા શેડે બે હાથ લાંબા કરીને આશિષ દેતે કહ્યું : ‘મને આશિષ આપ, બેટા, કે હું અસક્ષ જાત જ રહું, તેજની બિકળતા કડા સામેય કદી કળત ન બની જાઉં’ : મનથી એટલી દુવા દે મને, દીકરી, ને મારો વચવાસ રાખજો.

એમ કહીને એણે ધન-ધન-ધન પોતાની છાતી પર પંજો પછાડ્યો. એની છાતી પહોં જાતી દેખાઈ. એનો પંજો યુદ્ધના નગારા પર દાંડી પડે તેમ પડ્યો-જણે છાતી પર રણબોદ્ધાના બખતરની સાંકળી ગજગજી. પછી એણે મોં પર રમજ આવીને કહ્યું : ‘હવે હું જોઈ લઈશ તેજ-પરના મહાજનનય ! જઈને મોંપી જોઈ છું એ ધરમાદાના ચોરોને !’

બહાર નીકળીને એ ઉપર ગયો. નાના શેડ પણ સંઆમના સાથી બનવા પાછળ ચડ્યા. હિંમતમાં રહેવા માટે એણે દીપા શેડનો હાથ પકડી રાખ્યો.

દીપા શેડને દેખતાંવેંત આ દસ-પંદર પુરુષોનું મંડળ ન્યાયમંદિરનું મંબીર રૂપ ધારણ કરી બેઠું.

‘આવો, બેસો !’ ગાદી ઉપર બેઠેલાઓએ આંખણી ચીધીને ફક્ત જનજમ પર બેસવા કહ્યું. પણ એ તો ચીધેલી જગ્યા કરતાંયે દૂર, છેક જનજમની કિનારે પર જઈને બેઠા.

નાના શેડ એની નજીક આસન લીધું. એને ત્યાંથી બેસવવા માટે ચંપક શેડ મૂંગા ડોળા ફાડતા રહ્યા, પણ મોટા ભાઈની સામે એ જોતો જ નહોતો. અંદરના ઓરડામાં દાદર ઉપર બેઠેલાં ભાબીનું મોં માત્ર દેખાતું હતું-તેના ઉપર જ દિવસની ખીટ હતી. ભાબીનો દેહ તો હજી નીચે જ હતો.

બાહ્ય સૌને કપાળે તેલના રેઝાડ ચાલે તેવા ચાંદલા કરવા લાગ્યો વિનયચંદ્રે પોતાનો વારો આવતાં આરતેથી બાહ્યને કહ્યું : ‘તેજ છંટેકારી નાખો, ફક્ત કંકુ જ ચોડો.’

‘બહુ આનંદની વાત છે !’ મહાજનના અગ્રેસરે વિનય ઉપાડ્યો. ‘આ તો મહાન સુધારો છે, દીપા શેડે ક્ષારગતી આવીને બે માણસના લવ બગડતા બચાવ્યા છે.’

‘ભવ બગડવાવાળી વાત શીદ કરવી પડે છે?’ દીપા શેઠે દાંત કાઢીને કહ્યું.

‘ત્યારે શું ભવ સુધારવાનો હતો?’ ચંપક શેઠ ઊઠી ગયા.

‘પણ-પણ-પણ ફારગતી કોણે-મેં ક્યાં-મને તો કાંઈક બોલવા દીધો?’ નાના શેઠે શૂરા-તન બતાવ્યું.

‘તું હવે મૂંગો મરી રે’ ને? હું બોડો છું બધા જવાગ દેનારો!’ ચંપક શેઠે વગર સમજ્યે કહ્યું.

‘ના, એમ નહિ-ઓખવટ-’

‘અડખોત ખાવી છે?’ ચંપક શેઠ આગળ વધી ગયા.

‘પણ એને બાપડાને શા માટે અડખોત મારવી જોવે?’ દીપા શેઠે વચ્ચે વાક્ય જોડ્યું.

‘તમારી અડખોત તો, મોટા ભાઈ, નાનપણમાં ઘણી ખાધી છે, આજ પણ ખાઈ લઈશ; પણ સુશીલાનો છવ મને વહાલો છે-બહુ વહાલો છે. મારી એકની એક લાડકી-’ નાના શેઠનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

‘તે શું છે?’ ચંપક શેઠે જિભા ચઢી ગયા, નાના ભાઈ તરફ આગળ વધ્યા, અને ‘હાં-હાં-હાં’ એમ સૌ કરતા રહ્યા ત્યાં તો એણે નાના ભાઈના ગાલ ઉપર એક લપાટ ખેંચી. એ લપાટ, બીજી જ ક્ષણે અખર પડી કે, વચ્ચે પડેલા દીપા શેઠના મોં પર વાગી દીપા શેઠના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો: ‘રામ!’

ચંપક શેઠને સૌ હાથ પકડીને વારી રહ્યા છે તે ક્ષણે આ હોહાની વચ્ચે શબ્દો સંભળાણા :

‘જે જે મોમચંદ્રકાકા! પીતાંબર પુવા જે જે! મોટા ભાઈ અનુપચંદભાઈ જે જે!’

ઝોરડાના બારણામાં આવીને જીભેલાં ‘ભાણુ’ તેજપુરના મહાજનના પ્રત્યેક પુરુષને સંબંધ અનુસાર સંબોધતાં હતાં. જેઓ પોતાના શ્વશુરપક્ષના હતા તેમના પ્રત્યે પોતે લાજનો અરધો-પરધો ધૂમટો ખેંચ્યો હતો.

વડુવાડુ માણસ મહાજનના સભારથાનમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું: અજબ વાત બની : આ પ્રદેશના ગામડાની વૈચર્યશાલિતાં તો શુ, હજી મુખર્ષિમાંય નથી જતી શકતો એવો અપૂર્વ બનાવ બને છે, ને ભાણુ-જેમણે આવાં પુરુષ-મંડળમાં અવતાર ધરીને કદી પગ નથી મૂક્યો તે પાંત્રીયા વર્ષની કુળવડુવાડુ-ગહેરમાં જેણે પોતાના પગની આંગળીઓ પણ ન દેખાડવાનો મથાળે પાડ્યો છે તે, જનજનવંત ‘ધેરી’: તેના દીવર દેખી સૌ ફોલ પામ્યા.

‘ભાણુ’એ હાથ જોડી રાખી રહ્યું :

‘મારી વાત સાંભળશે?’

‘તીએ જાછ કે નહિ ?’ ચંપક શેઠે ત્રાડ મારી.

‘આજ પહેલી જ વાર એમની આજ્ઞા ઉઘાપવા આવી છું હો-પહેલી જ વાર !’ ‘લાલુ’એ મહાજનના આગેવાનોને જ સંબોધે રાખ્યું. ‘પહેલી અને છેલ્લી વાર હું કહેવા આવી છું એટલું જ કે ફારગતી મારા દીપામામાએ આપી હતી, સુશીલાએ કે એના બાપે નથી આપી. સુખ-લાલમાં એકેય એળ છે જ નહિ. સુશીલા સુખળી સુધરેલી નથી, રૂપાવટીના ઘર કરતાં કે વર કરતાં કંઈ વધુ જાંચ વરધરને લાયક અમારી સુશીલા નથી. વધુ લાયકને દેશો તો જ બે જથ્થાના ભવ બગડશે. ને સુશીલાએ તો મસ્તી સાસુને મોંએ પાણી મૂક્યું છે, છોકરાંને પોતાની પાંખમાં લીધાં છે, મારા દીપામામાની છાંયા સ્વીકારી છે. આ લય તો ક્યારનાં ઘઈ ગયાં હોત—પણ અમારે ચોરીનું કામ નહોતું કરવું, અને અમારે મૂએલ સ્ત્રીની અદ્ય પાળવાની છે. માટે સૌ આજ્ઞા છે તો ગળ્યાં મોઢાં કરીને સુશીલા-સુખલાલને આશીર્વાદ આપો, શેઠિયાઓ ! બ્રહ્માંડ ફરશે ને, તોય આમાં ખીનમેળ નહિ થાય, ધોડનારા ભણે મોટી હમે !’

એટલું કહીને એ ઓરડામાં લપાઈ ગયાં.

‘સુશીલાને બોલાવો.’ ચંપક શેઠે આજ્ઞા કરી.

સુશીલા ઉપર આવીને પોતાના સસરાનો મલાળે રહે તેવી રીતે એક બાલુએ ઊભી રહી.

‘આ બધી કોની શિખવણી છે ?’ ચંપક શેઠે ત્રાડ દીધી. સુશીલાએ જવાબ ન વાળ્યો.

‘જો વિચાર છે, બોલ, નીકર એક ધડીકમાં સૌના હાથમાં રામપાતર પકડાવી દઉં છું.’

‘હે-હે-’ દીપા શેઠના એ બે જ હેઠેઠામાં મજબૂત કટાક્ષનો વજ્રપાત હતો. એ હાસ્યમાં સુશીલાએ સસરાના નિશ્વસની બખતર-સાંકળીને ફરી ઝલ્લઝલ્લાટ સુવેગે; ને એણે મોટા બાણુજીની સામે જોયા વગર જ મહાજનને કહ્યું :

‘મારા સસરા ના પાડશે તોયે હું તો ત્યાં જ જવાની છું. એ કાઢી મૂકશે તોયે ત્યાં જ જવાની છું.’

‘ઠીક શેઠિયાઓ ! આપને સૌને રળ છે, પધારો !’ એમ કહીને ચંપક શેઠે નાના ભાઈ પ્રત્યે ફરીને કહ્યું : ‘તું, તારી દીકરી, ને ત્રીજી આ તારી જે થાતી હોય તે કમ્મત, તથ્યને રુખસદ છે, પાણી પીવાયે રોકાશો આ, નીકર ભૂંડાં લગાડીશ !’

‘સાથે સાથે અને એક વિશેષ રળ આપો.’

‘ફવામાં ફૂળી મરવા સુધીની રળ છે.’

‘તોયે સ્વામી છે તે નહિ મટે. અને દીક્ષાની રળ...’

‘વેશ્યા થવાનીય રગ છે, બસ ?’

એકલા સર્વના મોઝાથી અરેરાની નીકળી. ‘લાલુ’એ કહ્યું

‘બંમ ! ચાલો બાઈ, ચાલો સુશીના, ચાલો મામા !’

મોઝાના નાના લાઈએ જડીને મોઝા બાઈ સામે હાથ જોડ્યા ને કહ્યું ‘બધુ જ તમારું છે મોઝાબાઈ, હું’ તો તમારો આશ્રિત હતો. અને તમે મોટા કર્યો. તમારા ગુણ નહિ બૂઝ મોઝાબાઈ... ..’

એમ કરીને પગે લાગ્યા ત્રીસે નમતા નાના લાઈને ચંપક મોઝા તરફોડીને કહ્યું ‘જા હવે જા, નાટકિયા !’

‘એમ તે કાઈ આપમે ?’ રતબ્ધ બનેલા વિજયચંદ્રે આખરે પોતાનો વારો આવેતો જોયો ‘એમ તે હું કેમ છોડીશ ? હું’ મારી આખી કારકિર્દીને જતી કરી ચૂક્યો છું, જાણો છો ! હું અદાસતે જઈશ.’

‘જાજો બાઈ, બેલાસક જાજો’ એવો જવાબ આપીને ‘લાલુ’એ વુલ્લકારતું હાસ્ય કયું ‘અદાસતે અમે જોઈ નથી તે જોવાગે.’

મહાજનના અગ્રેમરો તો થોડા જ મથા એમણે એકબીજાની સામે જોયું એમથી એક કહ્યું ‘આ બધું જાણ્યું હોત તો અમે આમા હાથ જ ન નાખત !’

થોડા જ મથમ પછી એક ગાહું કપાલની માર્ગે ચાલતું જતું હતું. દીપા શેઠ પોતે ગાહું હાકતા હતા, અંદર સુશીલા ત્રણ છાત્રને લઈ બેઠી હતી. પાછળ સુખલાલ, ‘લાલુ’ ને નાના શેઠ ચાલતા હતા. સુખલાલ એના સસરાને પોતાના ખલાતુ ટેકણ આપતો, એક વખતના એ ‘નાદાન’ની આજની વીરતા મામે લગતા હવે મંબીર જવાબદારીના પગલા ભરતો હતો ગાહામા ફાલત એક કપડાનો ટુકડો પણ સાથે નતોતો.

[વેવિશાળ]

મંડળિકતું મનોરાજ્ય

ગિરનારની આમણામ રાસમંડળ રમતી હોય એવી કુમરમાળામાંથી આજે જેને ઘાતારનો કુમર કહેવામા આવે છે તેની તરંગીમા એક જુવાન પુત્ર એક બુદ્ધિ આલ્ખીથી જુદો પડેલો હતો. અજવાળા માતમનો ચંદ્રમા એ જલની રૂપેરી લાખી ઘડીને પોતાના તેજમા મથ કાળેતો હતો અને આ જુવાનના કમર મુડીના અધખૂંટા ડેહની છાતી ઉપર જળદળના મ્તો સાથે ઠગારના એક પણ કરતો હતો.

‘કાંઈ અંદેશો તો નથી ને, રા’ ?’ છુદ્ધાએ દાઢી પર પંજો પસારીને હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘નહિ, સાંઈમોલા !’ જીવાને જવાબ દીધો. ‘મારામાં સત હશે ત્યાં સુધી હું અંદેશો શા. સાડુ રાખું ?’ બાકી તો જમાનાનાં પૂર હું કેમ કરીને ખાળી સફાઈ ? તમે તમારે સુખેથી રહેકાણુ કરો, તમે તમારો ધર્મ પાળો, હું મારો પાળીશ.’

‘ધરમ એક જ છે, રા’ ! ઇન્સાનિયત—ઇન્સાનની ચાકરી.’

‘બસ, બસ, અમારા બ્રાહ્મણો ને સાધુઓ એ જ ધરમને ચૂક્યા છે. આજ સુધી આ કોઠિયાં અને પતિયાં સડેલાં જાનેની માફક વાજવડુને અને ફરિયાની મગરમાછલાંને મેંએ ફેંકાઈ જતાં, તમે તેમની ખિદમત આદરી છે. તમારી પાસેથી ભલે અમારા હિંદુઓ એટલી માણુસાઈ શીખતા.’

‘આંહી આવતા-જતા રહેશો ને ?’

‘આવીશ. મને તમારી ધર્મચર્યા કરવાની સુવેહભરી રીત ગમે છે, કાતાર જમિપક્ષા !’

‘ખમા ! પધારજો !’

જીવાનના પગની મોજડીઓ એ રાતની ખાડા-ટેકરાળી ધરતી પરથી ઠરેલાં પગલાં ભરતી ગઈ. એની ગરદન ઉપરથી અમાની બેઠ બાલુ ખૂસતા દુપટાના બેડ છેડા એના ગોઠણનાં વારણાં લેતા ગયા. એની મોખરે મોટે કાંડે બળતી હેમતી મશાલ ચોખ્ખા દિવેલ તેલની સોડમ ફેલાવતી હતી. એની પાછળ પાછળ હથિયારધારી લોકોનું એક ટોળું ચાલતું હતું. છુદ્ધા સાંઈની ઝૂંપડી ફરતા ફૂલબાગને જોતો જોતો એ પુરુષ બાગની બહાર આવીને થોડા પર છલાંગી બેઠો. એની બાજુમાં બીજો થોડેસવાર હતો. એની કમર પિસ્તાલીશેત્રી હોવી જોઈએ. એનો લેબાસ બાન્ના-બંધી લાંબા અંગરખાનો હતો ને એના શિર ઉપર મધરાશી મોળિયું હતું.

જીવાનોએ આધેડ સાથીને પૂછ્યું : ‘સાંઈ લાગે છે તો સુખજી !’

‘હોય જ ને, બાપુ ! લાંબે પંથેથી આવેલ છે. પારકા પરદેશ ખેડેલો એટલે સુખજી તો થવું જ પડે ના !’

‘ક્યાંથી આવે છે ?’

‘મિંધના નગરકુથી.’

‘કેવો રક્તપિત્તિયાની ચાકરી કરી રહ્યો છે ! આપણા હજારો જોગંદરો ગિરનારમાં પડ્યા-પાય્યા છે, પણ એ કોઈને કેમ આ પરદેશી સાંઈની જોમ કોટપિત્તની ઔપચિ ગોતવાનું ન સજ્યું ? આપણા બ્રાહ્મણોને દામાકુંડી દક્ષિણા ઉધરાવતાં જ આવડ્યું કે બીજું કાંઈ ?’

‘પારકા પરદેશમાં પેમવાની વિદ્યા આવડી જ જોઈએ, બાપુ !’

‘એમ કેમ મર્મમા બોલો છો, વિશળ કામદાર ?’

‘ના, સનળું જ બોલું છું, મહારાજ ! આ ફકીર તો ઘેર ઘેર ઘોડિયા બંધાવવામામ પાવર્યો છે !’

‘આપણા જોગીજીતિઓએ ને બ્રાહ્મણોએ જ લોકોને એ ચાલે ચડાવ્યા છે ને ? મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમારે ત્યાંથીય રોર માટીની ખોટ પુરાવા માઈને મળીદો પહોંચ્યો હતો ચાર જ મહિના પર.’

વિશળ કામદાર તરીકે સંબોધાયેલા સાચા ચૂપ રહ્યો

‘કેમ, માયું ને, કામદાર ?’ એમ બોલતા સુવાન રાજવી થોડું હસ્યા.

‘હીક છે, મહારાજ ! એ બધી વાત તો જવા હઈએ, આપણે પરદેશીઓથી સંભાળવું’

‘સંભાળવાનું કાને કહેશું ? નયા બ્રાહ્મણોને કહેવાય તેવું કે નથી ક્ષત્રિયો રાજ પથ સાબળે તેના રક્ષા. જિના-દેલવાડાના રાજા હતા બ્રાહ્મણો, પણ રાજસત્તા ન છૂટી શકાઈ. વિગ્નજી વાગળના નાણી સુરજમ દિરે જત્રાએ આ-યા, તો દીકરી એની એમ. રથનો પરદો જીમો કરીને રાણીના રૂપ જોયા બ્રાહ્મણોએ. હવેટ હાસી કરી વેળાવિયા આડા પડ્યા તો એને ધુતકાર્યા. વાળ હવે કાઢી બેઠા થોડા રહેશે ?’

મનુજી એ વાત કહે તેટલામા જ એક ખેંપિયો ઘોડેસાર મારતે ઘોડે આવી જિભો રહ્યો ને એણે ખખર આપ્યા

‘જિના-દેલવાડાનો રાજખાતો ચયો વિગ્નજી વાગળે મઠ કબજે કર્યા’

‘હે !’

‘હા બબ્બાતા ! બરાબર પરમને દાંડે બળેવની જનોઈએ બલતા તા બ્રાહ્મણ રાજ તમામ કાલજો બેળા હતા હથિયારવિઠોણા હતા વાગળો તખવારો લઈને તૂટી પડ્યા જનોઈ-ને બપ્પે માટમ પહેરીને બ્રાહ્મજો સતા. વિગ્નજીએ આપને-મડળેશ્વરને જીવર કહેવરાવ્યા છે.’

‘ગો સ્વાદ છે એ જીવગમ !’ બોલીને રાંએ માયું નીચે હાડ્યું. વિશળ કામદારને કંઈ ‘હ્યો જીઓ, સુનતાનને તો બેતુ તુ એ જ બદાનું જઈ ગયું ને ? પણ જોને કામદાર, સુનતાન હમણા કા નદિ બોલે. એ તો મગજ લેગ કે લોડું લોકોને કાપે છે ! દેવાવરાળ ફક્ત એક આપણે જ ગી ગોરથને ને સુનતાનને જેડને એક આપને જ પાણી-પટાવી વેગળા ગખવાના ધું કાંઈ અમથો આ માઈ-ફકીરોની બરલસત મડું છું ! હું કડું શું જીવું ? જરાક તણખો મડું તો ભડા કરે તેના છે’

પાતો કરતા પ્રતા ગજડુઈ કપરકોટ આવી ગયો વિશળ કામદાર વિદાય લેતે લેતે ક્યું

‘કાલ આપે ચાકર પર એક કૃપા કરવાની છે ।’

‘બોલો ।’

‘થેરે પગલાં કરવાં જોશે.’

‘શું...છે કાંઈ ?’

‘ભગન છે.’

‘કોનાં ?’

‘ચાકરનાં ।’ કહેણું કામદારનું મોં પલકી પડ્યું.

‘શું વાત કરો છો ? મેઘાણી તો બાર દિવસ પર જ મર્ધાં ! ફરીને ચેલવાળ ફરી ક્યારે નાખ્યું !’

‘ઘઈ ગયું આપના પ્રતાપે ।’

‘પણ આ ખયાસ વરસતી ઉંમરે ?’

‘છવ અંભાગિયો છે ને, મદારાંજ ।’

‘છવ । અરે છવ । કીટ, ખીજું શું...આવશું ।’

કામદારની પીઠ તરફ રા’ ઝાઝી વાર સુધી તાકી રહ્યા. ખંભાનાં હાડકાં બકાર નીકળ્યાં હતાં. ‘સળેકડા જોવો આ વણિક । કોને માટે ફરી પરણ્યો હશે ।’

એટલું મનમાં બગડીને રા’ અંદર ચાલ્યા ગયા.

દામાકુંડમાંથી આવેલા પાણીનું આચામોળ રનાન કરીને આ જીવાન ન્યારે રાધીવાસની અટારી ઉપર ચડવા લાગ્યો ત્યારે નગારે ઢાંડી પડી, સંખ ફૂંકાયા અને છડીદારે છડી પોકારી : ‘ધણી ખમ્મા ! મોરંદના ઘણી મંગાજળિયા રા’ મંડળિકને ।’

ઝોરડા પડી ઝોરડા ઝોળાંગતો એ ત્રિપુંડધારી જીવાન અંતઃપુરમાં દાખલ થતો હતો ત્યારે એની બેય બાજુએ બેબેની વડારણેલી હારમાંથી એને અથે ફૂલોના, ગુલાબજળના, અક્ષત અને ચંદનનાં છાંટણાંના મેઢુલા વરસી રહ્યા. આવારણું ઘઈ ઘઈને એ રમણીઓ નીચે બેતરી ગઈ ને રા’ મંડળિકને કોને રાણીવામના છેલ્લા ખંડમાંથી ધીરી ધીરી તાળીઓના તામે જડાયેલા શબ્દમય સૂરે સંભળાયા—

વમસું લાગી વમસું લાગી

વમસું લાગી લાગી રે ।

નંદના કવર કાન ધુને

વમસું લાગી લાગી રે ।

ગાતી ગાતી, તાળીઓ પાડતી ને મેળ ફૂંડળે એકલી રાસ બેલતી, થેરેદાર પાપરાતી

ઠરિયા-ભેરે હોયતી એ જીવન રાજપુતાણી પગરવ સાંભળીને રા' તરફ ફરી; ને રા'એ પૂછ્યું :
'કોણસું લાગી તાળી રે ?'

'તમસું લાગી, તમસું લાગી-હાથ ધરે-તમસું લાગી-' એમ ગાતે ગાતે એણે રા'ના ખુદ્દા પંજમાં સાથી તાળીઓ દીધી ને રા'ની કમરે જમણે હાથ કમરજીંધની માફક લપેટી લીધા. પછી રા'ને પોતાની સાથે ફૂદડી ફેરવતી ફેરવતી ગાતી રહી—

'કંકાવડીમાં કેસર ધોળ્યાં
લીસરી ગઈ યાળી રે ।
'ખીચડીમાં તો ખાંડ નાખી ને
સેવ કીધી ખારી રે ।
'તમસું લાલા! તમસું લાલા !
તમસું લાગી તાળી રે ।
'નંદના કુંવર કાન મને
તમસું લાગી તાળી રે ।'

રા'એ એને તેડી લઈને અંધર જીંચકી પૂછ્યું :

'જાન ભૂલી ગયાં છે, કુંતાદે ।'

'તમસું લાગી-' રાણી કુંતલદે ગાતી રહી

'આતું જાનજીભાવજી ગીત કોણુ શીખવી ગયું ?'

'જાન વિનાતું અમાતું સ્ત્રીપણુ જ શીખવી ગયું ।'

'ના, ના, કહો તો ? આ તો જારી મસ્ત ગીત છે ।'

'તમારા માનીતા રાવજીના શિવ-તાંડવના કરતાંય ? શું જોઈયું જોશે છે ને રાજ ? સટા, કટા, જટા, ફટા, ધગદ ધગદ ધગદ ધગદ વિશેલ વીચિ વસરી ! એના કરતાંય વધુ જાનજીભાવજી ?'

'એમ ન કહો. રુદની એ સ્તુતિ સાથે તો કોઈ ગીતને ન સરખાવો.'

'તમારું એ રુદ્રનું, તો આ મારા મુરલીધરનું ।'

'મુરલીધર પણ મારો તો વડવો છે ને ?'

'જસ ત્યારે, આ ગીત પણ તમારા જ કંઠમાં આરોપું છું ને ?'

ફરી ગાતી ગાતી જણે એ ગીતની ફૂલમાળા રા'ના ગળામાં આરોપતી ગઈ—

આજ રેડી અણિયા રેડી,
ભૂલી ગઈ સારી રે ।'

ઠાક કરી નથી મેં તો

આંગળીએ વળગાડી રે!

પમસું લાલો ! તમસું કાના !

તમસું લાગી વાળી રે!

‘પણુ આ બતાવ્યું કાણે ?’

ઉપરકોટની જિંદગી અટારી પરથી એણે નીચે ફળિયેફળિયું દેખાતા શહેર પર આંગળી ચીંધી—

‘આજ અત્યાર લગી વાટ જોતી બેઠી હતી તેવામાં, જો ત્યાં દૂર એક ખડકી દેખાય છે ને, ત્યાંથી આ સૂર આવ્યા. ગળું તો પુરુષનું લાગ્યું, પણ કોઈક ગડિાતૂર થઈને ગાતો હતો. મશાલ બળતી હતી. તેને અજવાળે અમે બાઈઓ લઈએ તેવા રાસ પુરુષો બેતા હતા ને એ ફંડાળાની અંદર કરતાલ બગવતો બગવતો એક ત્રીશક વર્ષનો જુવાન ગાતો હતો.’

રાત્રું મુખ મલક્યું.

‘ઓ હો ! નાગરનો છોકરો નરસૈયો કે ? એ છોકરો ગામ માંડું કરતો કરતો તમારા સુધી પણ આવી પહોંચ્યો ને શું ? મારે તમારા પર ચોક્કા બેસારવી પડશે !’

બીજા આરડામાં બોજનની યાળી લેવા જતી કુંતાદે ‘તમસું લાગી’ના તાન ચારતી જતી હતી. યાળી લઈને પાછી આવતે આવતે પણ એનો દેહ એ જ તાલમાં ચનગનતો દનો ને એનો ચણિયો જમણે પડખે એલે ચડી પાછો ડાબી બાજુ ફંગોળ ખાતો હતો.

યાળી મૂકીને એ બોલી: ‘શા માટે મારે માથે ચોક્કા ?’

‘એટલા માટે કે એ નાગરના ફૂલફૂલ જેવા છોકરાના વૃત્તગીતમાં ગામની નારીઓ પણ ખેંચાતી ચાલી છે.’

‘તો કાં-અમને નારીઓને ગાતી અટકાવી દીધી ? અમારાં દેયાં કાંઈ તમારા લટા, કટા, જટા, ફટા’ ને ‘ધગદૂ ધગદૂ’થી ન સંતોષાય. અમારે તો ‘તમસું લાગી તાળી રે..... !’

‘આ તો મારે સાચોસાચ ચોક્કા બેમારવી જ પડશે !’

‘બીજાને લસેસે રહેવું કરતાં પોતે જ બેસો, પોતે !’ એમ કહી કુંતાદેએ રાત્રીનો કાન આમળ્યો.

‘પછી ધિંગાણે કાણુ જરો ?’

‘ધિંગાણું શીદ કરે છે !’

‘સોરઠના ખંડિયાઓ તમારા નરસૈયાના તાળોટાથી વચ ચાચ તેવા નથી ને ? એના તો ફાડવા નેઈએ બરડા-આ રુની કૂપાણુને ઝાટકે ઝાટકે !’

બોલતે બોલતે એની જમણી બુજ સોમનાથના સાગર-તીર તરફ લાંબી યઈ. અને તેલના દીવાની જ્યોત એના કાંડાની ઊપસેલી નસો પર રમવા લાગી.

‘એવી અક્કડ લુગ્ગઓ આંહી મારા ઝોરડામાં નહિ પોસાય !’ એમ કહીને કુંતાદેએ એ લંબાયેલા હાથને પોતાના ગળા ફરતો વીંટી લીધો ને પતિના મોંમાં ભોજનનો પહેલો કાળિયો મૂક્યો.

‘ધરાઈને ધાન તો ખાવ, નીકર લુગ્ગઓ કૂપાણુ પકડી કેમ ચકરો ?’

‘તમને એક ખચર આપું ?’ રા’એ ગંભીર ચહેરા કરીને કહ્યું. ‘વળી પાછાં કહેશો કે પહેલેથી કાઢ્યું નહિ ! તમારા પિયર હાથીલાનગરને માથે જ મારી કૂપાણુનો કાળ ભરે છે.’

‘શું છે તે ?’ રા’નાં રાણી કુંતાદે હાથીલાના ગોહિલ રાજકુળનાં દીકરી હતાં.

‘તમારા કાકા દુદાણીની ફાલ્ય વધી છે. ઠેક અમદાવાદ સુધીની લૂટો કરનાર એની રાજપુતી હવે તો મારા ઉપર કાળી ટીલી બેસારવાની યઈ છે. સુલતાનનો સદેશો આવેલ છે કે મારે એની ફાલ્ય ઠેકાણે આણવી.’

‘તમારે શા માટે ?’

‘હું સોરઠનો મંડેશ્વર મૂલો છું ને ? મારા ખંડિયાઓને કળજે ન રાખું તો સુલતાનને તો બહાનું જ બોધે છે. ગઝનવીએ તોડ્યું મોમનાથ, તખલએ તોડ્યું, ખીસજીએ તોડ્યું, હજી તોડવાનો લાગ જીએ છે સુલતાન એકમદશા. એને તોડવાં સહેલ છે, આપણે ફરી ફરી ખંધા-વવાં દોઢલાં છે. રાજાઓને તો લૂંટારા ને ડાકુ યઈ પોતપોતાનાં અમનચમન સાચવવાં છે, પણ હું ? મોં ગંગાજળિયો, હું એકલો આડા હાથ દઈને ક્યાં સુધી જીવો રહું ?’

નિઃશ્વાસ નાખતા રા’ના તાગ સ્નાને ભીના ખંભાદળક કેશમાંથી મહેશને માથે જળાધારી-માંથી ટપકે તેવું એક જળ-ટીપુ ઝડ્યું.

‘હા ! હા !’ કુંતાદેએ જાડો નિસાસો નાખ્યો. ‘આજ એ એક હોત-તો એકે હજાર યઈ રહેત !’

‘કાણુ ?’

‘મારા કાકા હમીરજી.’

‘હમીરજી ગોહિલ તો શંભુના ગણુ યઈ ગયા, દેવડી ! એની શી વાત !’ બોલીને રા’એ ફરીવાર પ્રભાસપટ્ટજીના ચંદ્રમૌલિ સોમેશજીની દિશામાં હાથ જોડી લલાટે અડાડ્યા. ‘કલ્લેમો હમીરજી ! એને ને મારે વધુ નહિ, ફક્ત પચ્ચીસેક વર્ગોતું છેડું પડી ગયું. હું એટલો વહેલો કાં ન જન્મ્યો ? એની વાત સાંભળી છે ને ?’

‘તૂટક તૂટક, ચોરીછપીયા, કોઈ કોઈ વાર, કારણકે કાકાબાપુ હાથીલામાં કોઈને એ કયા કહેવા દેતા નથી.’

‘ન જ દિયે તો ! હખીરજીની પરકમ-કથામાં દુદાજીની તો હીણપત જરી છે ખરી ને ? એના પગની ક્રેડી તો સાવજ-ક્રેડી છે, કુંતા ! એ મારગ સોરઠ ખાતે સદાને માટે ઉજ્જડ પડ્યો છે. અમે કોઈ એ પથે પગલું દેનારા નથી રહ્યા. અમાડું દેવત આયમી ગયું !’

જમી-કરીને રાંએ પોતાનો નાનકડો સનાર લીધો. ‘એસ, કુંતાલ ! હખીરજીને બિરદાવીને પછી જ સહું છે આજ તો.’

એક પગ ઉપર બીજો ટેકવીને રાંએ સતાર પોતાના જોળામાં ગોઠવેા. કુંતાદેએ રાંની એક આંગળીમાં નખલી પહેરાવી.

ઉપરકોટની એ જ એ ગોખ-ખારી, જ્યાં બેસીને એક રાતે મંડળિકના વડવા રા’ કવાટે બીન બળબું હવું; હરણાંનાં જલ્દેદ એના બીનને સૂરે ખેંચાઈ આવીને ગોખ ઉપર ફૂદાફૂદ કરતાં હતાં; ને રાંની હત્યા કરવા એ મહેલમાં છુપાયેલા મારાઓએ પ્રકટ થઈ ને તલવારો કવાટના ચરણોમાં નાખી દીધી હતી. એ જ આ ખારીમાં વર્ષો વીત્યે ફરી સતારના ઝંકાર જાણ્યા. ઝંકારે ઝંકારે મંડળિકના ગાલ ઉપર ટશરો ફૂટી. ઝંકારે ઝંકારે ગોલિયાની કુમારી કુંતાદેના હૈયાએ રસિયા, વીર અને ભક્તકથા રાંનાં જાનાં વારણાં લીધાં. ચણિયાનો ઘેર એના સોટા સમા દેહની આસપાસ પથરાઈ પડ્યો હતો. ચૂંદડીની કમળી એના દેહ ફરતી ફૂલવેણડી સમી વીંટળાઈ વળી હતી.

સતાર કોઈ કોઈ બળવેવાના હાથમાં શ્વવું-ગમવું માનવી બની જાય છે. હાજરાહજૂર હોંકારા દેતા સતાર રાંનાં ટેરવાંને રૂં રૂં કરાવી રહ્યો ને રાંના કંઠમાંથી શખ્દો રેવા—

બેલો.....ધ.....આવે વાર !

સખાતે સોમૈયા તણી;

હી...લો...જવા....હમી.....ર

ભાસાની અળીએ લીમાલેત !

પછી સતારની ચાહુ સરાવળે એણે વાત કહેવા માંડી :

‘જીમજી ગોહિલ તારો ડાડો, દેવડી, ડાહ્યો ને સુભણુ રંગપૂત, ભડલીવાળા રા’ કાનની કુંવરીને પરણેલો. કુંવરી એક ફકોરની સાથે અવળપથે પળેલી. મૂળ તો એ ફકોર નહિ, પથ્થ દિટ્ટી બાણુનો અખીર હેજતખાન. ભડલીને પાદર નીકળ્યો હશે ને કુંવરીમાં લોભાઈ નદીને સામે કાંઠે દરવેશ બની જૂંપડી બાંધી બેસી મથો હશે. કુંવરી રોજ રાતે મોજન-ચાળી લાધને સામે કાંઠે જતીતી. વાત પ્રગટ હતી. તારો ડાડો એને નોંગો તેડતો. ઘરમાં ડાઈ પુઈ રાજપુતાણી : કમ્બું : બાપ ! બહુ વરસ વીત્યાં. મનાવીને તેડી આવ. જીમજી ગોહિલ તેડવા જાય છે. ત્યાં એને

જુદું શયનગૃહ આપાય છે. એને સૂતો મેલીને કુંવરી કાળી મેઘલી મધરાતે યાજ લઈને ચાલી નીકળે છે. અણુજાંધ્યો બીમજી તકવાર સંભાળે છે, પાછળ પાછળ લપાતો ચાલે છે. ખૂંપડીએ પહેંચેલી કુંવરીને ફરી ‘કેમ મોડી આવી ?’ કહી મોટા ખેંચે છે. તોય પ્રેમમાં અંધી કુંવરી પાણી લેવા જાય છે. પાછળ બીમજી ફરીરને ઝાટકે છે. ફરી છુપાય છે. કુંવરી આવીને મૂઆ સાંઈને મોઢે પાણી મેલે છે કે : ‘તારા મારતણને મોત બેળા કરી-કારવીને હું છાશ ફેરવીશ. તારા જીવને ગત કરજો !’

‘લયંકર ! લયંકર ! લયંકર નારી !’ હાથીલા પાછો વલો આવનાર બીમજી કુઈને આ લયંકર કથા વણુંવે છે ત્યારે કુઈ કહે છે કે : ‘બાપ, એના પેટના કેવા પાકે ! કેવા સાવજ પાકે ! જાતી રાજપુતીને રાખે, હો બાપ ! તેડી આણ, ને રાજપુતીનાં રતન પકળ્ય એના ઓઢરમાં !’

‘એ ઉઢરમાં પાકેલું રતન તારો કાકા હમીરજી, દેવડી ! એ તણે લાઈઓમાં સૌથી નાનેરો, કાચો કલેયો હતો. તારા બાપુ અરજણજી ને તારા કાકાબાપુ દુદોજી આંહી જુનાગઢ મારા બાપુની ચાકરીમાં રોકાયા હતા. હમીરજી એકમે ઘેરે, સાંભળે છે કે સોમનાથને તોડવા પાદશાહી ત્રીજી વાર આવે છે, છતાં કોઈ કરતાં કોઈ રાજગીજ દેવોનાય દેવ મહેશ્વરની મદદે કાં ન ચડે ! પોતે એકમે નીકળે છે. બેળા એકમેહિયા, થોડીક માટીના ધડેલા, થોડાક મરણિયા જોડા છે. માર્ગે કોઈ લૂતી ? કોઈ રાજગીજ ? કોઈ હિંદુ ના, ના, ના, દેવડી ! તારો કાકા એકલવીર : સના પંથનો એક જ સાવજ : મોં ઉપર મોતના સોહાગ ચાણુવાની મીઠાશ : જીવતરના પ્રભાતને પછવાડે ઠેકતો, મોતની સંધ્યાનો માણતણ, ગોહેલ હમીર ત્યારે ચાલી નીકળ્યો છે ત્યારે દુદા-જીની રાણી તારી કાકીએ નથી હાથમાં શીફલેય દીધું, નથી કપાલે ચાંદ્યોય મોડ્યો, નથી એક આશિષનોય ખોસ ઉચ્ચાર્યો. ધરમાંથી મહું કાઢે તેમ દેવરને કાઢ્યો. તું તો તે દી થોડિયે હલશ.’

‘મા કહેનીતી એક દી કે છેઃલી વેળાએ કાકા અને એક બચી કરીને એક હીચોળો નાખતા ગયેલા.’

‘એ બચી દું તારા મોં માયે આજ પછી લીલી નીરખું છું, કુંતાદે ! એવાં વદાસનાં ને એવી વિદાયનાં અમી સુકાય નહિ કદી. એના પંથમાં રાજપુતભાઈઓની બથલરી બેસા નહોતી, ચારણોના ખમકારા નહોતા, વસ્તીનાં વળામણાં નહોતાં. તરલાવાની ડાંડીઓ કે શરણાઈના મિંધુડા નહોતા, ઘાઠજોના આગીવાંદો નહોતા. મોરહની વાટ સુઝતાનની ફાળ આપેલી વરાલે મળગી જીદ હતી. માનવી માત્ર ચક્રવર્તીને જ મહેલે ને કુચે સંતાર્થ બેઠાં હતાં-હાથ જાણે પાદશાહ પાછળથી જાતમી કાઢીને વીળી વીળી ઘાણીએ પીલગે. એને પગલે વારણાં લેતુંતું મોન, મોત, એકલું મોત : ટાડુંબોળ એકલું મોત.’

‘એ મોતની મીઠી સાવળી એજે મારગને કાઢે માંબળી નાનકડા એક નેસડામાંથી, પરીડને

પહેલે પહેલે એને કાને કોઈ નારી કંઠના મરસિયા પડ્યા. એણે ઘોડો થંભાવ્યો. ધરાઈ ધરાઈને રોણું સાંભળ્યું. રોણું પૂરું થયે એણે ઘોડો નેસમાં લીધો. પૂછ્યું: 'કોણ ગાતું'તું' મરસિયા ?'

'બાપ, હું દત્તાગણી ગાતી'તી ! અપશુકન થયાં તું વીરને ?' આંસુ-ભીંજીલી આંખે એક ડાશીએ આસરીમાં આવીને કહ્યું.

'ના આઈ ! સાચાં શુકન સાંપડ્યાં ! જોગમાયાનાં બાળ છે ?'

'હા બાપ, રંડવાળ્ય અને વાંઝણી ચારણનો અવતાર છે મારે !'

'કાના મરસિયા કહેતાં'તાં, આઈ ?'

'છોકરાના ! પેટના પૂતરના ! પંદર જમણ પૂર્વે પાછો યિયો છે—એકનો એક હતો !'

'જીવતે લાડ લડાવનારી મા ! મૂઆ પછીય શું તું બાળને આટલો લડાવી જાણ છ ?'

'માનો તો અવતાર જ એવો કરી મૂક્યો છે ને, બાઈ !'

'આઈ ! મારાજ એવા જીઠા મરસિયા કહેજો ? મારે સાંભળતાં જાણું છે.'

'અરે મારા વીર ! તારા મરસિયા ? તું જીવતે ? તને જો મૂઆ વાંછું તો હું ચારણ આવતે ભવેય દીકરા પાસુ ખરી કે ?'

'મા, હું જીવતો નથી. જગતે મને મૂઆ જ ગર્યો છે. હું તો મસાણુને મારજે જાતું મડું છું. હું એવે ઠેકાણે જાઉં છું કે જ્યાંથી જીવતાં પાછા આવવાતું નથી. મોતને તેડે જાઉં છું.'

'ક્યાં ?'

'સોમયાની સખાતે.'

એ નામ કાને પડતાંની વારે જ ત્યાં બેળું થયેલું ગામ તેતરનો ઘેરો વિખાવ તેમ વીખ-રાઈ ગયું. છુટ્ટી ચારણી એકલી પોતાના કુળીમાં જીભી જીભી આ જીવાનને જોઈ રહી. 'તું ! તું' એકલ ઘોડે ? સોરઠ જમીય ખીને ધરમાં બેઠેલ છે, તે ટાણે તું એકથો ? મા, બાપ, બેનડી, બાઈ, બોજાઈ કે. ચૂંદડિયાળી રજપૂતાણી-કોઈ કરતાં કોઈએ ઘરને રાક્યો નહિ ?'

'રાકનાડું કોઈ નથી. હોત તોયે જનારને રાકનાર કોણ ? આઈ ! ઝટ મને મારા મરસિયા ચંભાવો. મને મોત ચીકું લાગે એવું દરો. મારે ને સોમયાને છેડું પડે છે, મા !'

'પણ તું કોણ છે ?'

'ગોહિલ છું.'

'ગોહિલ ? મોરલીધરનો ઉપાસી તું મહાદેવને કારણે મરવા જા ?'

‘હું શારતર બણ્યો નથી, આઈ ! દેવ દેવ વચ્ચેના બેદનો ભરમ મેં બણ્યો નથી. બાણીને કરવું છેય શું ?’

‘કયું ગામ તારું ?’

‘હાથીલાનો હું દયાગોઃ નામ હમીરજી.’

‘ગોહિલરાજ બીમજીનો પૂતર ?’

‘હા મા, મારા મરસિયા બણો.’

ચારણી ધોધરાઈ.

‘પાદશા’થી બીતાં હો તો નહિ, હો મા !’

‘બીઉં છું, પણ પાદશા’થી નહિ.’

‘સમજ્યો છું, આઈ ! મારા બાઈઓથી !’

‘ન સમજ્યો, આપ ! ફોડ પડવ મા ! અટાણે તો તું તારે જ ને ચારણીનું’ વેણ લેતો મ્મ ક્કે તું પ્રભાસમાં જુદા કરતો હોઈશ તથે’ મારા મોના મરમિયા સાંભળતો સાંભળતો જ મોતને બોલે પોલીશ. આજ તો મને માફ કરજે, આપ !’ ચારણીએ બોલ્યો પાથર્યો.

‘સમજાવું હવે. વાણી તમારી ખોડી પડે એ બીટ્ટે !’

‘ખમા, ખમા, આપ હમીરજી ! વાણીની આખર વસમી છે, એ આખરનો કાંટો આખરી પડીએ જ તોળાય છે ને લાલભલેરા એ અંતની પળે જ બૂંડા દેખાતા હોય છે. મોતની વાહું તો, વીર, સોયલી છે, પણ મોત સામું આવીને બીજું રે’ છે તથે.....’

‘તમે સાચું કહ્યું, માડી ! તમારી વાણીને હું જોખમમાં નહિ મુકાવું. હવે તો વચને પળને ને હું સાંભળું તેમ કહેજો હો ! મોડું ન થાય, હો મા !’

‘વિશ્વાસે રજે !’

‘ને પછી તો, દેવડી, પ્રભાસના દરવાજા આડા ઝોડા બાંધીને સુસતની સેનાને બાલાની અણીએ હિલોળતા તારા કાકાનું મોત એ જ ચારણ્ય ડાશીના આ મરસિયાથી અભિયક્ષ બન્યું’ હવું. સાંભળ !’

સતારના ઝંકારે ઝંકારે રાત્રે કંઠથી સોરઠા નીમળવા માંડ્યા—

‘વેલો-વેલો-વેલો આન્યે વીર

સખા તે મોઝે ચા વણી

દિલો જ વા હમીર

ભાવાણી અણીએ ભીમજીત !

‘હે ભીમજીના પૂતર, વહેલો આવ, વહેલો આવ, વહેલો આવી પહોંચ !

‘પાટણુ આવ્યાં પૂર
ખજલજતાં ખાંડાં તલુાં;
શેલે માંછી ચૂર
ભેંસાસણુ શો ભીમાજીવ.

‘સુલતાનનાં ખડ્ગોનાં ધસમસતાં પૂર દેવપાટણુ ઉપર આવ્યાં, તેની અંદર, એા મારા વીર હમીર, જંગી પાડા જેવડો ચરો જણે છું શેલારા દેતો દેતો તરતો ધૂમે છે.

‘વેળ તુંહારી વીર
આવીને જવાંદી નહિ;
હાંકમ તણી હમીર
(આજી) ભેખડ ફૂટી ભીમાજીવ !

‘પણુ એા વીરા મારા ! તારા શૂરાતનની સાગર-હરતી ત્યાં આવીને એાજંગી ન શખી, કારણુકે આડે સુલતાનની પ્રચંડ ફોજરૂપી ભેખડ જીભી હતી.

‘આખરે તો પડવાનું જ હતું. તારા કાકાનું શિર પડ્યું, ધડ લડ્યું, ધડ પડ્યું, ઘોડો પડ્યો, અને એ ભેળું કાણુ કાણુ પડ્યું, ફેવી ! ન કોઈ રાજા, ન કોઈ બ્રાહ્મણ, ન કોઈ જતિ-સતિ, શંભુના નામે બે હજાર ગામડાંનો ગરાસ ખાનારા ને સુલતાન કરનારા કોઈ કરતાં કોઈ શાદીમૂળના ધણી નહિ પથુ—

‘હ પડતે પડિયા
હર, શરાધર, હિમાપતિ;
છા ચૂડા ચડિયા
જન તોય કાંએ ભીમાજીવ !

‘તારા પડવા બેળા જ પટકાઈ પડ્યા—એક શંભુ પોતે, બીજને શંભુનો વરદાનધારી ચંદ્રમા, ને ત્રીજા હિમાચળના ધણી પ્રજાપતિ પોતે. એક તારી બુજાએ ભાંગતે તો એ ત્રણેની અંબીઆ હવે હાથના ચૂડા ભાંગ્યા. ત્રણે રાંડી પડી.

‘વન કાંટાળાં વીર !
જીવને જેવા વિધાં;
આંખો અજલ હમીર
મેરીને ભાંગ્યા ભીમાજીવ !

‘એા મારા વીરા ! તારા જેવો આંખો, શૂરાતનની શીતળ ધટા પાથરવા જેવડો ધાય તે પહેલાં, જ્યાં મોર બેઠા ત્યાં જ ભાંગી પડ્યો. હવે અમારે સંસારમાં શો સ્વાદ રહ્યો ? હવે

આંખાનાં દર્શન ક્યાં પામ્યાં છે ? હવે તો જીવવું છે ત્યાં સુધી કાંટાળાં ઝાડવાંથી ભરેલાં જંગલો જ નેરાં રહ્યાં છે. હવે તો સોરઠી ધરા માથે બેઠાં છે એકલાં જળાં ને ઝાંખરાં.

‘દેવડી !’ રા’એ સતાર ધીરથી નીચે ચૂક્યો ને કહ્યું. ‘તારા કાકાનાં જીવું મંગળ મોત કોને મળશે ? આજકાલ કોના પ્રારબ્ધમાં આજરૂણી અવસાન પણ રહ્યાં છે ? હે રુદ્ર ! મસાણાના સ્વામી, હે મહેશ ! તારે જોલે...’

‘અત્યારે તો મારે જોલે...’ કુંતાદેએ રા’ને પોતાની છાતીએ ખેંચી લઈ ને કહ્યું. ‘આખર-ભેર જીવતર તો જીવી જ્યો !’

પછી એ રાત્રિના ચોથા પહેરે જ્યારે ચોથડિયાં બજવા લાગ્યાં ત્યારે રા’ અને કુંતાદે જોખની બારીએ ડોકાં કાઢીને કોઈ મનનગામી ગળાના પ્રલાતી-સૂર સાંભળી રહ્યા હતાં :

તીરખને મનમાં કાણુ ધૂમી રહ્યો

કો...ઓ...હ ધૂ...મી રહ્યો...ની...ર...ખ...ને—

અલ લટકા કરે અલ પાસે

‘તીરખને’ એ જોલે કોઈક કાકલૂદી કરવું હતું. ‘કાણુ ધૂમી રહ્યો’ એ સૂરે આકાશમાં એક વિરાટનું આલેખન કરતા હતા. અને મંડળિક, પોતાના જોલથી રમે જલે એ સંગીતબાંધી હવાને આંધકા ભાગશે એવી બીકે, હળવાફૂલ અવાજે કહેતા હતા :

‘દેવડી ! તારો નાગર જીવાન નરસેંચો ગાય છે.’

‘આવું અટપટું શું વળી ? એવું ‘તમસું લાલા ! તમસું લાલા ! તમસું લાગી તાળી રે !’ એવું મીઠું ગાતાં ગાતાં આ વળી શી માંડી !’

‘હા ! હું’ પણ એ જ વિચારું છું—આવા મહન લાવની આંહી કોને પડી છે ! આત્મા બીકાં સાકરિયાં રાધા-કાનનાં જ આંહી તો ગમશે. પણ દેવડી ! આ મ્હેંછો ડાલા ભાગે છે. સાંજે જ સાંઈ જમિયલશા એ ‘એક તું’ શીલરિમ્તી જ વાત કરતા હતા. મ્હેંછોને આ હરવેશો એક જ ગાંઠ વળાવી રહ્યા છે. ‘એક તું ! એક તું ! અલ્લા હુ અકબર !’ ખીજી બધી લપ કાઢી રહ્યા છે. કાલ વટલેશે મજૂર પણ ‘એક તું’ કહીને તમામ પંચાતમાંથી મોકળો થાય ત્યારે આપણાં વિચારજળાંનો કોઈ આરોવારો નથી. સાંઈ જમિયલશા આપણા નરસેંચાથી વધુ ડાલો ભાગે છે, દેવડી !’

‘હા રે હા, ક્યાંક તમેય...’ બાકીના શબ્દો કુંતાદે મળી ગઈ.

[રા’ જંગાજિયો]

દેશના ચાર રાજ્ય એના ઉપર તૂટી પડવાની વાટ જ જોઈ બેઠા છે. મોટા રાણા રાજપુતાનાના રાજરાજમાં સાંકિયો ખૂંદાવતા લખી વળ્યા, સૌને મમનની વળ્યા કે આપણે જ એક યાઓ, નહિતર યવનોનાં ધાડાં આ સૌને ગડપ કરી જશે : તો જવાબ શું મળે છે-ખતર છે ? જવાબ મોંઝીથી તો ખીકો મધ જીવે મળે છે, પણ પાછળથી અથા બોલે છે કે એકય દાનિયની ગાદી ન ટકી રહી ને ગુર્જરદેશ એકલો જ યવનોની સામે ટક્કર ઝીલે તેમાં અમારું શું ગૌરવ ?

‘હા-હા-’ પાણી બોલ્યાં. ‘એ તો આંહોં ધોષ્યો ધોવા આવતાં બેરાંઓ બોલે છે તેના જીવુ’ : આવ બાઈ હરખા તો આપણે બેય સરખાં.’

‘હા-હા ! હવે સમજ્યાં, હો પાણી ! પંજી યાદીને મોટા રાણાએ ગુર્જરદેશના નિજના જ, તોખનોખા ચોક્કા જમાવી બેઠેલા મંડળેશ્વરને ઘેર જઈ જૂથ બાંધવા સમજાવ્યા, પણ એ ટેંટાં તે માને ? એને સૌને તો એમ છે કે કાના બાપની ગુજરાત ! કટકો કટકો સૌ સૌના બાપનો ! એમાં પેલા ગોધપુરના રાજા ધુધૂલે હમણાં શા જવાબ મોકલ્યો છે-જણો છો ? જવાબમાં ફરો કાગળપત્ર નહિ, ફરો સદેશો નહિ, પણ બે વાનાં-ફક્ત બે જ વસ્તુઓ. એક સાડી-બેરાને પહેરવાની સાડી, ને બીજી બેરાને આબોઝા આંજવાની કાજળની દાબડી હી-હી-હી-હી-’ આરો હસી પડ્યો.

‘એને શા અર્થ ?’ પાણીએ પૂછ્યું.

‘મૂઠમતિ ! આટલાં વર્ષોથી રાજરાજ અપાર સાડીઓના ચીદા ચાદક મેલ ખાઓ છો, અને હજારો લક્ષનાઓનાં લોચનોમાંથી, રાત્રિએ રાત્રિનાં સરત-શણગારના સુગંધી કાજળો ધૂળીને લઈ જાઓ છો તોપણ સાન ન આવી ? શાની આવે ! તમે તો પાણી : નાન્યતરમતિ ! નપુસકો ! તમને નર કે નારીના સંકેતોની ગતાગમ ક્યાંથી પડે !’

‘પણ હવે તો પાડો, મોટા મરદ મૂછાળા !’ પાણી બબડ્યાં.

‘ગોધપુરના ધુધૂલે સાડી અને કાજળની દાબડી મોકલી તેનો મર્મ એ થયો કે ‘હે ગુજરાત ! તું શણગાર સજીને મારી રાણી બની મારા અત પુરમા આવ. હું ગોધપુરનો ધુધૂલરાજ તારા સમી કેંક જૂમિઓને મારી વિલાસિનીઓએ રણુવાસમા રાખીને રહ્યો છું.’

‘પછી મોટા રાણા તો ખિન્નયા હશે !’

‘ખિન્ન’ તો શું પૂછ્યું ! પણ કહે કાને ? કરે શું ? ગોધપુરના ધુધૂલને હંડવાની શી મનસ પાટણી ! નાના રાણાને દોટાદોટ બોલાવ્યા પાટણ, પછી બાપ-દીકરો બેઠે બેઠા બેઠા સમસમી રહ્યા છે, સાડી અને કાજળની દાબડી સાચવીને પટારામાં રાખી મૂકી છે.’

‘મોટા રાણાને ક્યાંય સુખ નહિ ?’

* હાલતુ ગોધરા

‘ક્યાંય સુખ નહિ, ક્યાંય વિસામો નહિ ?’

‘વિસામો’ શબ્દ સાંભળતાં જ મથાવના મુખ્ય આરાની સામે બેઠેલો, વિસામા નામે ઓળખાતો, માથોડું બેઠો ઓટો બોલી બેઠ્યો:

‘મારું નામ કેમ લો છો ? મારી ઓથે આવીને ફેટલીયે રાતના અંધારામાં કોઈક બે જણાં આંદો મોટા રાણાની વાટ બેતાં બેતાં રહ્યાં તે જણો છો ?’

‘કોણ બે જણાં વળી, હેં મૂંગા ! તને મૂંગાને વળી વાગી ક્યાંથી ફૂટી ?’ આરાએ વિસામાને ધમકાવી કાઢ્યો.

‘એતું’ નામ દેવરાજ પટ્ટનિય અને મદનરાણી. એ તો અહીં વારંવાર આવે છે. એને ખબર છે કે નાના રાણાતું સત્યાનારા કાઢી રહેલ છે મામા. એની આંતરડી ઘડે એની તો કોઈની ન હોય, ખબર છે મૂરખા !’

‘એને શાનું દાઝે ? એ કોણ ?’

‘એ કું’ શા માટે કહી દઈ ? નહિ કહું. એ આંદો જલ્દ વાર આખી રાત રોકાઈને પાછાં ગયાં, પણ મોટા રાણાનો મોટો જ ધયો નહિ. એણે તો આ શીનવધામાદમાં ફેટલી વાર માન-તાઓ ચડાવી !’

‘ફેટલી વધતાં છે ?’ આરાતું એક લીસું પગથિયું પથ્થુ વાતોમાં બેઠ્યું.

‘દેવરાજ પચાસ વર્ષના, મદનરાણી ચાળીશનાં.’

‘તારે તો એ નહિ.’ લાલ લાલ લીસા પગથિયાએ મોં મચકોડ્યું.

‘એ વળી કોણ ? તું જ બહુ સાક્ષી છું ?’ પાછું સ્પષ્ટ તાત કહેતું નથી ! ઉપાડીને તને ફેંકી દેશે મામો, ખબર છે ?’ આરાએ પોતાના એ લીસા પગથિયાને ધમકાવી નાખ્યું.

‘એ તો છે પચીસ અને અઠાર વર્ષનાં બે જણાં.’

‘તારે ને એને ક્યાંની ઓળખાણ ?’

‘ઓળખાણ તો બહુ મીઠી છે, અને જેટલી મીઠી એટલી જ વેદનાભરી છે.’

‘કેમ મીઠી ને વેદનાભરી ?’ પાણીએ પૂછ્યું.

‘જુઓ ને, મારા જેટલો સુંવાળો છે કોઈ ખીન્ને એકેય પરચર આ આરાનો ? આંદો પોતાના પગ ધમીને કોણે મને ફરસું બનાવ્યું, જાણો છો ?’

‘જાણી જાણી હવે !’ આરા મડબાજો. ‘પેલી વધણિકાએ ને ?’

‘હા, હા, પોરવાડ-ઓળના રસ્તેથી આંદો ધોણ ધોવા એ વધણિકા આવે છે. અને રાજ-ગદમાંથી નાના રાણાની ધોણ લઈ ને આવે એ એક વંદક. એનું નામ જૂવણો ગૂંચિય.’

આરા-પાણીનાં છાનગપાતયાં

દસ વર્ષ પછી—

મલાવ તળાવનાં પાણીમાં દિવસભર જેટલાં વળિયાં પડતાં, તેટલાં જ ત્યાં જનરવનાં જૂજવાં મોઝાં લહેરાતાં.

જનરવ શમી જતો ત્યારે રાતને એકાંત પહોરે મલાવના આરા અને મલાવનાં પાણી વચ્ચે છલક છલક સ્વરે જાણે કોઈ વાર્તાલાપ ચાલતો. પાણી પૂછતું હતું: આરા જવાબ વાળતા હતા. મધ્યભાગમાં પાણીની વચ્ચોવચ જામેલા ખીનસપ્રાસાદના મહાદેવ એકલા જાણે આ વાર્તાલાપ સાંભળતા અને મંદિરના ગર્ભાગારમાં બળતી દીવાની જ્યોત વચ્ચે વચ્ચે ચિડાઈને શિખા ધુણાવતી શિવપાર્વતીને પૂછતી હતી કે: ‘તમે કેમ શોકમાં રહેો છો? કહેનાં કેમ નથી? પાણી અને આરાના બંધબંધાટ તમને શી વ્યથા કરી રહ્યાં છે?’

પાણી પ્રશ્ન કરતાં: ‘પહેલાં પાંચ વર્ષે તો આંહી નિત્ય નિત્ય નવસાં નવસાં પ્રજાજનોની ભીડ જીલરાતી, ને હવે કેમ તમારાં પગથિયાં ખાલી પડ્યાં રહે છે, હે’ આરા?’

આરા જળવાણીને જવાબ સંભળાવતા: ‘આવેલાંઓ પરતાઈને પાછાં ચાક્યાં જાય છે. આવવા તૈયાર થયેલાંઓ આંહીની હાલત સાંભળીને અટકી જાય છે. ગમોગામ બબર પડ્યા છે કે ધોળકે તો મામા આવ્યા પછી કોઈને કશું રહ્યું નથી.’

‘મામા કોણ છે?’

‘મામાને ઓળખતાં નથી, મૂરખાં મલાવના પાણી! તમારાં ઢેયાં ઉપર હોડીઓ તરાવે છે, હંસો-બતકોને ને જળકૂકડીઓને ગાલી જાય છે, એ મામાને નથી ઓળખતાં? એવું’ નામ સાંભળુમામા!’

‘એ ક્યાંના છે?’

‘સોરઠેશના, વામનસ્થલી રાજના: આપણા રાણા વીરધવળના સાળા, રાણી જેતલબાના માડીજાયા!’

‘મામા સાંભળુ કેહ વામનસ્થલીથી આંહી આવ્યા, તેમાં ખીજાં કેમ પાછાં જાય છે? આવેતુઓ કેમ અટકી જાય છે?’ એમ પૂછતાં પૂછતાં પાણી વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત બની, આરાનાં પગથિયાં ઉપર દોડાદોડ કરે છે, પણ આરાના લીસા પથ્થરો તેમને લપસારીને પાછાં મલાવમાં ઉતારી મૂકે છે. પછી જવાબ આપે છે:

‘કારણકે મામા સાંભળુ આંહીનું મંત્રીપદ કરે છે અને એને મોંઝે મીઠાસનું મધ ઝરે છે.’

‘મોઝે ખીકારા ઝરે તેથી ખીખાં નાસે કેમ ?’

‘એમ કે મનમાં ઝેરી કાળા નાગને સંધરે છે મામા.’

‘મનમાં કાળા વખનામ શું કરે છે ?’

‘ધવલક (ધાળકા)ની પ્રગ્મ ઉપર ઝીણુ-ગોટા નવા કરવેરા નાખે છે, અને ધવલકની નીપજ વામનસ્થલી ભેગી કરે છે.’

‘મામાને એમ કરવા કોણ આપે છે ? શા માટે એમ કરવા દે છે ?’

‘મામાને એમ કરવા રાજના અધિકારીઓ આપે છે. જૂના દંડનાયક વામનદેવ પણ મામાની મદદમાં છે. ગામેગામના પટ્ટકિલો (પટેલો) ભણી જાય છે, કેમકે મામાની લૂંટમાંથી એમને લાગ મળે છે.’

આરાના સ્વરો, વાત જેમ જેમ આગળ આવી તેમ તેમ લયભીત અને ધીરા બનતા ગયા. અહોરાત બડબડ કરવાની પાણીની લત તો જણીતી છે ! એટલે વળી પાછાં અજાણ્યાં જળ નવા પ્રશ્નો પૂછીને આરાનું મગજ પકવે છે :

‘મોટા રાણા ને નાના રાણા કેમ પોતાના રાજને લૂંટાવા આપે છે ?’

‘એમાંથી એકેયને ક્યાં ખચર છે ? નવા રાજા, નવી પ્રગ્મ, પોતાનું કોણ ? મોટામાં મોટું સગપણ બેનભાઈનું. ભાઈ ને પોતાનો ગણીને રાણી જેતલજાએ રખેવાળ કર્યો-કાને ખચર કે વાડ થઈ ને ચીલકાં ગળે છે ?’

‘નાના રાણાને મોટા રાણાએ વામનસ્થલીના એવા લૂંટારા પટ્ટિયારને ઘેર કાં પરણાવ્યા ?’ જળનો અવાજ વેલ્લા પકડતો હતો.

‘સામેથી દેવા આવ્યા, ગળે પડ્યા. ગણતરી જ એવી કે બેનની માલમતાએ ધર ભરવા થશે. મોટા રાજવાળાને દીકરી દેવાનો એ જ આશય હોય ને ?’

‘જેતલજાનેયે જાણ નહિ હોય ?’

‘જેતલજાના દરદારીના પણ મામાએ તાળાંચાવીમાં રાખેલ છે. જેતલજાને તો પટ્ટાવી લીધાં છે, એમ કહી કહીને કે તારો સસરા તો ગુજરાતને આળાદ કરવા માંડોતૂર બન્યો છે, ધાળકાની સંપત્તિ પાટણમાં લઈ જઈ પધરાવે છે, તને બીજા માગતી કરશે, લાવ તારા દરદારીના સાચવીને રાણું.’

‘મોટા રાણાને પાટણનું શું હજીય ઠેકાણું નથી પડ્યું ?’

‘અરે.....એની તો દુર્દશા થઈ ને ! એ તો એ જ જીવી શકે ને જીવી શકે. મારવાડ

‘હા, અને હવે ભરી નાખ ને, પાણી ।’ આરા હી-હી-હી હસે છે. ‘કે પોરવાડી પુત્રી વયલુકા રાજગણા ગોલા જૂવણુ ગૂડિયને પ્રેમ કરે છે-એ જ કહેવું છે ને તારે, પગથિયા ?’

‘નહિ રે નહિ, રઢિયાળા ! પોરવાડી દીકરી હાલતાં ને ચાલતાં તળાવ-પાળે પ્રેમમાં પડી ન્ય નેત્રી નથી. સૌનો પ્રેમ કાંઈ તારા શેવાળ જેવો લપસણો ન હોય. એ વયલુકાનો ભાઈ દાઢો છે ?’

‘કાણુ ?’

‘તેજપાલ નાણાવરી. મંડલિકપુરનો વાણિયો. આગનપ્રાહુ યોદ્ધો.’

‘આગનપ્રાહુ યોદ્ધો હોય તો પહેાંચે નહિ મામા સાંગણુને ।’

‘હ—અ’ । ‘પગથિયું બોલ્યું’. ‘કાંઈ તારા રાજપુતો જેવો ચડાલ ધનેકું નથી કે તારા જેવાનો ચડાળો ભુગ્ગનાં જોર વાપરી નાખે ।’

‘ત્યારે ?’

‘એ તો સપૂરીભરી તૈયારી કરે છે. એને થેર તો ગામેગામનાં લોક આવે છે. કાંઈ સોના-રૂપાનાં રજાંસજાં ધરેણું વેચવા આવે છે, તો કાંઈ જમીનો ખાંડી દેવા આવે છે. સૌને એ સમજાવે છે કે વેચીવેચીને ક્યાં સુધી લાંચ ખવરાવશે પટકિલોને, અધિકારીઓને ને મામાને ? જૂથ બાંધો ને ! એકલકા બનો ને !’

‘તે આ દુઃખની વાત વયલુકાનો ભાઈ રાણારાણકીને કેમ કહેતો નથી ?’

‘કાચું કાપે તેવો નથી એ વાણિયો. વસ્તી તો મામાની એક ત્રાડે રાણાની આગળ ફેરવી તોળે કે, ના રે ના, વયલુકાનો ભાઈ તો જૂઠ્ઠો છે ! અમને તો મામાનું કાંઈ દુઃખ નથી ! તો પછી વયલુકાના ભાઈનો વક્કર શો રહે ? એ તો વસ્તીને એવી ટેકતું પાણી પાય છે કે મામા સાંગણુ બીજાં ને બીજાં ફાડિયાં કરી નાખે તોપણ કાંઈ પ્રગલ્બનો બોલ બહાર નહિ.’

‘એવું શે થાય ?’

‘વયલુકાનો ભાઈ પોતે ટેકીલો થાય તો જ થાય. પણ એ ટેકની કસોટી ભોંટો નજરે લુએ તો જ થાય.’

‘પણ વયલુકાની ને વંદક શવણાની થી વાત કરતું હતું તું, એ તો કહે, સુંવાળા પગથિયા ।’

‘એ નહિ કહું.’ એમ કહીને પગથિયું ચૂપ થઈ ગયું.

કેમકે પંચોડ પંચું હતું. આરા ઉપર એક અદાર વર્ષની કુર્મારિકા રનાન કરવા બિતરતી હતી. તેની સાથે એક છવીસેક વર્ષની શ્યામવસ્ત્રી સી હતી.

એકતું નામ વચ્ચુકા ને બીજતું નામ અનોપ. એક નથુંદ ને બીજી બોઝઈ. એક કુમારિકા ને બીજી સુવાસથ, છતાં ધડીક કુમારી હાગે ને ધડીક વિધવા ભાસે.

શિવના સ્તોત્રંવનિ સામસામી પાળે શુન્નતા થયા. લોકો નાહતાં હતાં. મંદિરમાં પ્રાતઃકાળના ધંટા વાગતા હતા. [શુન્નરાતનો જય : અંક ૧]

‘બડકમદાર !’

રેશને દેવુ સામે લેવા આવેલો. એના મોં પર લાલી ચડી હતી. ‘ઓ અનસુ !’ એમ કહી એણે અનસુને બાથમાં લઈ એ ચીસ પાડે ત્યાં સુધીની ચીપ દીધી ને અનસુને રીઝવવા એ ભાત-ભાતની પશુ-વાણી કરવા લાગ્યો. એણે યમુનાગહેનની પાછળ છાનામાના જઈને ચીંટી ખસી. કાપેલી યમુના પાછળ ફરી જુએ તો દેવુ મોં ફેરવીને સાવ અભણ બની જામેલો. યમુનાનો કાપ મસ્તીરૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. યમુનાએ દેવુના બરડામાં એક ધબ્બો દીધો.

સામાન ઉપડાવતી ભદ્રાએ આ તોફાન-મસ્તીમાં દેવુનું ને યમુનાનું નવું જીવન નાદ કરતું દીઠું. કોઈકને ધબ્બો મારવાનું દિલ તો એનેય યઈ આવ્યું, પણ એનો ધબ્બો સુસ્થાને શામે તેવો કોઈ બરડો ત્યાં નહોતો. કિશોર છોકરા કે ગાંડી ભેરી બની જવા એનું મન ઝંખી જાડ્યું :

‘ફટબો હાગે છે તારી બાએ !’ રસ્તે ટપ્પામાં ભદ્રાએ દેવુને અભિનંદન આપ્યાં.

‘ફટવે જ તો ? શા મારે ન ફટવે ?’ દેવુનાં ગલોફાં ફૂંધ્યાં.

વઢાએ અંતરથી આશિષો દીધી ને કહ્યું : ‘મારી ગેરહાજરીમાં ઘી-ગોળ ફટલાં ઉઘાવી ગયો તેનો હિસાબ દેજે જલદી ઘેર જઈને, રહિયાળા !’

‘ચોરીને ખાધું તેનો હિસાબ ફૂંશાને હઈ ? ચોરને પકડવા આવનારે જ એ તો શોધી કાઢતું રહ્યું !’

ભદ્રાને આ જવાબો સુખના ધૂંટડા પાતા હતા. ‘હાશ બે ! છોકરાના મોં માથેથી મારી કે કોઈની આશિષાળ તો ગઈ ? હું કેટલું બરડાવતી તોય કદી લોકોનો ઇંટોય ડિલે અડ્યો તો ? છે વળસી મા ! મારો ભાર તમે ઉતારો !’

એણે પૂછ્યું : ‘બા શું કરે છે ?’

‘નગરે જોએ ને ! ધર ક્યાં દૂર છે ? જોઈ જોઈને દાઝમે !’

‘જોઈ તો ખરી ! મને દઝડે એવો તે કયો ગામિ પેટાવેલ છે તારી બાએ ?’

એમ કહેતી ભદ્રા ધરમાં દાખલ થઈ ત્યાં તો એણે અનાજની ગૂણીઓ ફલવાયેલી દીડી. ચોખ્ખા ને ધઈના ડુંગરાં થયા હતા. સોવાનું ને ઝાટકવાનું ધમધમકાર આવ્યું હતું. સાફ યથેચા

અનાજને એરડિયું ચડાવવાની ક્રિયા થઈ રહી હતી જે મજૂરજોના હાથમાં સપડાં ને ચાળણીઓ ચાલી રહ્યાં હતાં. ને એક ઓરડો વટાવી બદા ખીખમાં ગઈ તો એણે ‘બડકમદાર ! બડકમદાર !’ એવા શબ્દો સસરાના ગળામાંથી પૂર્ણ છટા સાથે છૂટતા સાંભળ્યા ને ત્યાં એણે પીંખરાની તાંત ચાલતી દીધી.

બાપુજી ત્યાં બેઠા બેઠા ધરનાં જરીપુરાણાં ગાદ્યાં ઉખેળાવી અંદરનું રૂ પીંખવતા હતા. એણે જીદીને તરત કહ્યું : ‘પહેાંચ્યાં ને તમે પંવાહ ! બડકમદાર...! હાથ, હવે તો હું છૂટવાનો !’ આ કંચને તો મારા માથે કેર ગુળથો છે-લાવી દો એરડિયું ! લાવી દો મામટા દાણા ! લાવી દો નડુ રૂ ! આ રૂ સાડું નથી, ને આ એરડિયું દાણામાં ચડાવવા નહિ ખપ લાગે ! આ ખાટલાની પાટી બરનારને તેડાવે ને પેવા ખાટલાને મુજ બરાવી દો !-મને તો પગે પાણી ઉતરાય્યા છે, બાપ ! આ તે દીકરાની વહુ કે કોઈ નખેદ દીકરા ! મને બેસવા દેતાં નથી. તમે હતાં તો મારે કેવું સુખ હતું ! દસ દમ વરસ પહેલાંનાં દેવનાં મૂતરેલાં ગાલા જેવાં ગાદ્યાં એ...ઈ ને મઝાથી ચાવતાં, ને પંદર વરસથી પાટી ધોવા વગરના ઢોલિયામાંય ધસધસાટ જીંધ આવી જતી, ને વળી મહિને મહિને દાણો લાવીને ખાતા. તેને ટેકાણે આ તો ધરમા મોટી રાજકાન્તિ થઈ રહી છે ! મને શી ખબર કે તમારી દેરાળીને તમે આવડાં પહેાંચેલાં કરી નાખ્યાં હશે ! નહિતર તમને હું દૂર રાખત શા માટે ? હવે તો, બાપ, તમારી સત્તા આ ધર માથેથી ગઈ છે. ધરનાં ખરાં માસિક આવી પહેાંચ્યાં છે, હું સાચવવાનું કહેતો ત્યારે આકરું લાગતું તો હવે લેતાં જાઓ, તમારી સત્તા જ ચૂંટવાઈ ગઈ ! હાથનાં કર્યાં હૈયે લાગ્યાં !’

‘દેવ !’ બદાએ પીક ફેરવી જોમાં જોમાં સસરા સાંભળે તેમ કહ્યું. ‘બાપુજીને કહે કે મને બતાવે છે શાને ! તમે જ કપર રહીને કંચનની મદથી મારી સામે આ કાવતરું રચ્યું છે ના ! એટલા માટે જ એને લઈ ને તમે આંદો આવ્યા હતા. પણ એ ગઈ કયાં ?’

એમ કહેતી બદા ખીજે ઓરડે દોડી ત્યાં એણે કંચનને પીંખયેલા રૂના પોત પાછળ છુપાવેલી પકડી પાડતા સામસાળી હસાહસ અમી રહી. ‘કાવતરાખાજ !’ કહી બદાએ એના કાન આમળ્યા ભર્યા ભર્યા કંચનને દેહ અંદરથી કોઈ અજ્ઞય સ્ફુર્તિએ જીજ્ઞાસી રહ્યો એનાં અંગે-અંગમા ઈવન કોઈ હારમ એલી રહ્યું. તેની માછળી જેવી ગતિમાન કાપા બદાના હાથમાંથી સરી જવા લાગી. પીંજેલુ રૂ પડ્યું હતું તેના સફેદ સુંવાળા પોલને બાથમાં લઈ ને કંચન બોલી જો ‘ખરેખર ભાખીજી, આજ સુધી જન્મે મોટાં ગાદનાંમાં સૂતાં છતાં આ તો કદી ખબર જ નહોતી ! મને તો એવું યાચ છે કે રાજેરાજ નવાં નવાં ગાદ્યાં ભરાવ્યા જ કરું, રાજેરાજ નડુ નડુ રૂ પીંખ્યા જ કરું ને રોજ આ પોલમાં આળોચ્યા જ કરું ! ને સાંભળો તો આ પીંખરાની તાંત શું બોલે છે ?’ એમ કહેતો એણે તાંતના ટે-ટે-દદ-દદ-દદ એવા અવાજોના યાળા પાટી હાથની મેઘા માંડી.

ભદ્રા સમગ્ર ગઈ. આ સર્વ સ્મૃતિની ભૂખ એના શરીરની ગર્ભવતી સ્થિતિને આભારી છે. ભદ્રાએ એને મસ્તકે હાથ મૂકીને કૃતા એટલું જ ક્યું ‘હિલોળા કર, તુ તારે બેન, હિલોળા જ કરે આ વર તારુ જ છે !’

‘ને બાપુજી તો કાઈ છે ને, લાભીજી !’ કચ્ને વાત આદરી ‘હું જે કહું તે કરવા ખડે પગે બડકમદાર ! ગાદલા માટે નહુ કાપડ લાવે, તો કહે કે બહુ મારું, બડકમદાર ! જે મગાવું તે લઈ આવી દેવા માટે બસ બડકમદાર ! એ બોલે છે ત્યા તો મારાથી હસી પડાય છે એ ‘બડકમદાર’ બોલે છે ને મારા પેટમા જ લામીજી, કઈક બિછળના લાગે છે !’ એમ બોનતી બોલતી કચ્ન, જેણે ત્રણેત્રણ કસવાવડો જ જોઈ હતી-જેણે સાતમા ને આઠમા મહિનાની સગર્ભાવસ્થાએ અનુભવાતો સ્વાદ કદી આ’ તો નહોતો, તે આ નવા અનુભવની કથા કહેતા નીચે જોઈ ગઈ. પેટમા બાળકનું સ્પન્દન ચાલતું હતું.

ભદ્રાએ એનું મો જિયું કયું ને એની આખોમા પનપૂર્વેના ચનમનાટને બદલે જ્ઞાનિ ને વિપાદ, લય ને ચિતા નિહાળના એનો પશુ મર્મ લના પારખી ગઈ કચ્નના નેત્રો એકાદ મહિના પડીની એક કટોકટી પર ખીટ માડી બેઠા હતા એ ટાણે, એ પ્રસવની ચીસોને ટાણે, એ શિશુના પહેના રુદ્ધને ટાણે, આના આ જ સસરાના કાનમા શું મરે ? આ ભદ્રા, આ પાડોશીઓ, સુમાણી વગેરે સૌ શું કરશે ? કોઈને કઈ આડું બચણ કરવાની સૂચના તો નહિ ચાય ? એ કનકને નિકાલ તો કોઈને નહિ લગાવાય ?

એ એકેએક મનોવેગને ભદ્રાએ પકડી પાડ્યો. ને એણે કશું જ બોલ્યા વગર કચ્નના ફના પોન પર હોના ચહેરાની જમણી આખને ખૂણે આવેલું એક આસુનું દીપું હળની આગળીએ ઉપાડી લીધું.

ત્યા તો સસરાનો શબ્દ સળાચો ‘બડકમદાર ! હું શાક લેવા જાઉં છું. ગાદલાના ગરેફનું કાપડ લેતો આવું છું ખીજી કાઈ જીવે છે, મડકમદાર ? ટ. ક. ! અત્યારે યાદ ન આવતું હોય તો પડી કહેજો, બડકમદાર ! કરમીની જીલ ને અમરમીના ટાટિયા ! અની એ. અનનુ, બડકમદાર ! યમુના, બડકમદાર !’ એમ બોલતા સોમેશ્વર મારતર રૂપેરી હાથાવાળી સીસમલાકડી વીંજતા, ઘરમા છુપાઈને હસતી યમુનાના માથા પર લામી આડાડતા કહેતા ગયા કે ‘બડકમદાર ! કાણુ કહે છે તું ગાડી ?-નિલકુલ ગાડી નહિ, બડકમદાર ૨ ?’

‘બડકમદાર’ શબ્દ કોઈ મત્ર કે સ્તોત્ર બન્યો હતો એ ઉચ્ચાર આખા ફળીમા જીવન પાથરતો હતો એ શબ્દ વાગે એક વૃક્ષની સ્મૃતિ ને શક્તિ હવામા લહેરિયા પાડતી હતી. આલ્યા જતા સસરાની પાછળ શેરી પણ ગાજતી ગઈ ‘બડકમદાર !’

ભદ્રાએ એનો પશુ મર્મ કંઈપી લીધો કે સસરા જાણે કોઈક અપૂર્વ આપતિના કસોડી

કાળને માટે કૃત્રિમ હિંમતનો સંચય કરી રહેલ છે. એવો અર્થહીન ઉચ્ચાર પગલે પગલે કાઢવાનો એ વગર ખાતે હેતુ ન હોય. ને એ કસોટીનો કાળ ક્યાં દૂર હતો ?

એક મહિના પછી એક પ્રલાટે કંચનની એ પ્રસવ-ચીમોનો પ્રારંભ થયો. એના આટલાને જાણીને જદા સુવાણીની સાથે એ રાતથી બેઠાબેઠ હતી. વેદના અસલ હતી. કંચનને વેદના પીવાની દેવ નહોતી, એને તો બધું કોઈએ અગિયુંમાં ઝીંકી દીધું. એણે ચીસોને દાખવાની શક્તિ હતી તેટલી ખરચી. પણ છેવટે હોઠની ભોગળો બેઠો બેઠો સ્વર છૂટ્યો—કેના નામનો સ્વર ? કેને તેડાવતો પોકાર ? કેને બોલાવતી ચીસ ? એનું કોણ હતું ? એને મા નહોતી, બહેન નહોતી, ભાઈ નહોતો, ને એક પણ એવી બહેનપણી નહોતી—એક પણ નારીસ-આનંદ પુરુષમિત્ર નહોતો, ભરપૂર હતો પણ ન હતા જેવો-દરિયાપાર બેઠો, રહેલો, પોતે જ દુઝાવી દીધેલો. કાનું નામ પોકાર ? કેના નામનો આધાર ધર્યો એ વેદનાની આંતર્વાણીએ ?

‘ બાપુજી ! બાપુજી ! જો મારા બાપુજી...જી...જી ! ’ એમ પુકારતાં એના હાંતની કચરગાદી બહાર બેઠેલા સસરાએ સાંભળી. કંચનને મન પોતાનો પરિત્રાતા, પોતાને માટે જમની જોડે ‘પણ જુદાં માંડનાર આ એક જ પુરુષ હતો : સસરા સોમેશ્વર હતો. એણે પુકાર્યું’ :

‘ બાપુજી ! જો મારા બાપુજી...ઈ...ઈ...ઈ—! ’ ને હાંતની કચરગાદી પર કચરગાદી.

‘ તુળસી મા ! હે તુળસી મા ! તુળસી મા સારાં વાનાં કરશે, બેન ! ’ બેઠી બેઠી જદા કંચનના લયડતા, કંકળતા, ભાંગી ટુકડા થતા શરીરને ટેકવતી બોલતી હતી.

સોમેશ્વર માસ્તરનો એ સૌથી વધુ કપરો કસોટીકાળ હતો. ગઈકાલ સાંજ સુધી એણે વેધને બોલાવેલા, આંસુઓમાં ખંડાવેલાં, સુવાવડો આરડો સ્વચ્છ કરાવી ત્યાં ઢળાવવાના આટલા-માંથી જનને પીડીપીડી માંકડ કાઢેલા, ધૂષ દેવરાવેલો, આરડાને ગૌમૂત છંટાવેલાં ને પૃથ્વી પર મહેમાન બનનારા માટે નાની માચી, પોચી ગાદી, અરે-બાળોતિયાંના ટુકડા પણ પોતે ચીવટ રાખી રાખીને તૈયાર કરેલા.

‘ એ જ ‘ડોસાએ જ્યારે પ્રસવ સામે દીઠો ત્યારે એક કુખરી અનુભવી. એનું હેઠું ‘પાણું પડ્યું’. એની અંતર-ચુલ્હામાં બેઠેલો સંસારી બોલી જાયો : ‘ જોઈ ! પણ આ બાળક કોનું ! ને શી આ વાત ! આ દીકરાની નામરદાઈનાં નુગારાં વગડાવજ ! અથવા...આ ચીસો પાડનારી લગીરે લજવાતી નથી ! ’

જાત્રા વિચારોએ એને જાણે પીંપી નાખ્યો. એને સ્વેદ વળી ગયો ને આજ એક મહિનાથી જો શૌર્ય-શબ્દ ‘ બડમઘર ’ એના મોંને જપવા દેતો નહોતો તે એના ગળાનાં તીચે રોકાઈ ગયો.

‘ બાપુજી ! બાપુજી ! જો મારા બાપુજી ઈ—ઈ—ઈ ! ’ ચીસો જાતી રહી. ચીસ પાડનારી

રાહ ભેટી રહી કે હમણાં પડકારને ડોસા-‘બડકમદાર !’ એટલે હું’ માનીરા કે મારા સસરા મારી વહાર કરવા, મને દાનવોથી રક્ષવા અહીં જ બેસા છે, પણ કોઈ ન બોલ્યું-‘બડકમદાર !’

સોમેશ્વરને લગ્નને, નમળા વિચારોએ ને આ ચીસોની નફટાઈએ ભાંગી નાખ્યો એણે કાન આડી હથેળીએ દીધી. એણે વહુના પ્રમદ-ખંડી પરમાળ છોડી દીધી. એ બાણે કે તોડો, પણ નાસીને બચ કયા ? નાસીને જવાતું એક જ દેઢાણું હતું : પાછળી પરસાળે પડેલો અંધા જ્યેષ્ઠારામનો લથાચો.

સોમેશ્વર સરકીને ત્યાં પહોંચ્યા એણે જઈ ને જ્યેષ્ઠારામના હાથ ઝાલી લીધા. એના મોમાંથી ‘કરમ ! કરમ !’ એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા.

જ્યેષ્ઠારામે ધરમાં જણે કશું જ બનતું નથી એવા મિત્રને કહ્યું : ‘કા દવેલ ! આજ તમારું ‘બડકમદાર’ ક્યાં તબડકાવી ગયું ?’

‘ચૂપ રહે, બાઈ ! બોલ મા !’ સોમેશ્વરે સાળાનો પંજો હપ્પાવ્યો. ‘હું હાયોં છું. મેં આ શું કયું ? હેં જ્યેષ્ઠા ! તેં આ શી સવાહ દીરીતી અને ?’

‘શું છે ?’ જ્યેષ્ઠારામ હસ્યો.

‘આ કોનું સંતાન ! હેં ? આ કોનું હજે ?’

‘એ તો ખબર નથી, દવેલ ! પણ તમને કંઈ ખબર છે કે હું’ મારી માને પેટ કાનો જન્મ્યો હતો ? હેં દવે, પાકી ખબર છે તમને કે હું’ મારા બાપનો જ છું, હેં !’

એવા બોલના તાળા સોમેશ્વરની છબે દેવાય તે પૂર્વે તો અંધાએ આગળ પ્રશ્ન કર્યો. ‘ને હું’ પડે તારી માને પેટે કોનાથી, તારા બાપથી જ પાકેલ ભેટી તને’ ખાતરીઅંધા ખબર છે કે દવે ! એંસી એંસી વરસના આપણા ન્માતીલાને પૂછી જોશું, હેં દવે, કે મારી કે તારી માને પેટે હું’ ને હું’ કોનાથી પાક્યાંતા ?’

સોમેશ્વર ચૂપ બન્યો યોડી વાર એ મૌન ટક્યું. એ મૌનને વીંટીને બૂમ પડી ‘ઓ બાપુલ ! ઓ મારા બાપુલ ! ઓ . ઓ . ઓ ... !’

‘જા, દવે !’ અંધાએ કહ્યું ‘ને મનેય લેતો જા. કોઈએ આ સતાન કોનું એવું પૂછ્યા જેવું નથી. તે પૂર્વે આપણે આપણી જાતને પૂછવું કે કે પોતે કોનો હોઈલ ? મારે ચાવ, એને હિંમત આપ પરસાળના ભેસીને.’

બીજા હાથે દોરતો અંધ તે ટાણે સોમેશ્વરને દોઢી નમવ-ખંડ પામ લઈ ગયો ને જાંભા રહ્યો તે પછી પ્રસન્ની ભવ કર વેણ આવી. ચીરા પડી ‘બાપુલ, ઓ મારા...’

‘હો બચ્યા ! આ રહ્યો હું’ બચ્યા ! બડકમદાર !’

એ શબ્દો કંચને માંગ્યા ને તે પછી બીજી જ દાગે વિચની પરસાળે, ચાલણવાઝને ચોરડે, તુલસીને કપારે, મનુષ્યના પરાણુલા શી એક બાલિકા જીવરી પડી. મુખાઈએ બહાર આવી બજાર દીધા: ‘દાદાને મેર લેણિયાત આવી!’

‘બડકમદાર!’ એ બોલ બોલીને મામેષર માસ્તર ગદગદિત બન્યા. એ તુલસી-કપારે ગયા. ત્યાં યમુના અનચુને લઈ સુખચાપ બીડેલી આંખે બેડી બેડી કંઈક પ્રાર્થના લવતી હતી-અનચુને પણ એજે દાથ જોગ્યા હતા.

[તુલસી-કપારે]

પ્રભુ સિધાવ્યા

એક પખવાડિયા પછી ટમ નામના ગામને સીમાડે જે સેંકડો માણસોનો પગલ પગલો હતો તેમના દીધાર વિચિત્ર હતા. પડાવમાંથી કોઈક એક અનિર્વચનીય બદલો બદાતી બદાતી બહાર નીકળતી હતી. હજુએ ગાડાની કતાર ચાલી આવતી હતી. જેઠ મહિનાની આઠ લાગતાં મોકાડાનાં ધણુ જીમટે તેમ માનવી જીભરાઈ ચાલ્યાં હતાં. માર્ગ મદિનો હતો.

કાળા કોટીડા જેવા લેખામમાં બે જણા એક ગાડા પાસે લોથપોથ પડ્યા પડ્યા વાતો કરતા હતા ત્યાં ગામનાં કંગાદો તેમની પાસે ગામતાં જાનાં.

‘તહે એ...સેમે’યે લહેયે સીએને પેળા!’ (ઓ શેઠજી, બીડી ને ચા હોય તો આપોને!)

‘હવે હે ભગ્ન યદને ઝટ પ્યામ ત્વા કરોને-ટળોને અદીયા? પેલા બેમાંથી એકે બરમી-ગુજરાતીડું ખીચડું બાકડું.’ ‘મારો સાળો...આ તે કાંઈ દેશ છે...કાંઈ દેશ! આ બેહાલ દશામાં પણ હજી આપણને ખંખેરવામાં કાંઈ કમીના નથી રાખવી. ઇજાનથી આંદો ટમુલગી છ દિવસ ને રસ્તે એક પણ ગામકું માગ્યા વગર રહ્યું છે! એક પણ બરમો એમ પૂઠવો આપ્યો છે કે, બાણુલે, કાંઈ જોઈ એ છે? આવલ કે દૂધ લાવી આપું? ગાડાં બાંધી આપું? જીસટાંનાં આપણાં ગાડાં લૂંટ્યાં, આપણને પૂછપરછ કરી રેન્ડાયાં.....’

‘હવે એ કાણ્ય મૂકા અને આમ જુઓ.’ એના સાથીએ આથમણી દિશાએ અનંત અમાપ એવો ગિરિમાળાનો ઝળ જતાવતાં કહ્યું.

‘આ શું?’ પેલા લાઈએ પૂછ્યું.

‘બગ આ જ નાંગા પહાડો.’

‘ઓહો! ત્યારે તો આની પછવાડે જ આપણો હિંદુસ્તાન!’

‘હા-આ’! પછાડે જ! એટલે મંઈ વંડી ટપવા જેટલી વાત નથી. પાછા છ દિવસનો મગાવ-કિનાર છે! ને ગેહ, ઝટ ઝટ આ નાંગાઓને મનૂર રાખી લઈએ, નહિતર રત્નમણી.’

‘નાંગા મામે આખ્યાં છે એમ ને! તમે તો દાસ! તમે તો દને આ બમરાળી જૂનિ-માંથી છૂટ્યા! કરી છે ને કાંઈ ગાયે! હૂંગળી ને બેંમનાં દૂધ મિવાય કાંઈ મળે જ નહિ ને? એક એક વીમા દૂધના (ડા શેરના) બાર બાર આના! અરે તારી જાનનું મિકન! (મિકને એટલે બેંમનું દૂધ. મિકુ=બેંમ. તો=દૂધ.)

‘અરે ભાઈ!’ માથીએ કહ્યું. ‘જંગલમાં તો એટલુંથે મનુ’ કહેાને! પણ મોલમીન-રંગૂનથી આગમોટામાં તો, કહે છે કે, મૂડી મૂડી ચણા મિવાય કાંઈ ખાવાનું છ છ દિવસ મૂડી નથી મનુ’. અને મૂડી મૂડી ચણાના મૂડી મૂડી રૂપિયા ચૂકવવા પડ્યા છે.’

‘ઓ...રયા એકા યુ. પી.વાળા લેયા! ઈ તો ઈવડા ઈ જ ને, જેના માત જણા રસ્તે મળી ગયા?’

‘હા, ઈ જ. મરે ઈ તો! અમરપટા કાઈ થોડો લાવ્યું છે!’ એમ કહેતા એ માણસ ચૂંક્યો.

‘ઓ...પણે એલી મદામણ બાઈ રુવે. દને મેં શું વાળી રડી હશે! કોનેરા ફાટ્યો એમાં કાઈ શું કરે? એનો ધનુ મૂઓ ને બીજે શું જીવતા રેત!’

‘ભાઈ! આપણાં ઘેરાં-છોકરાં દેશ બેળાં થઈ ગયાં એટલે સુએ છે આ બધાં લાડ!’

‘દેશ છે કાંઈ કમજબત દેશ!’ પેલા ભાઈએ વળી પાછું શરૂ કર્યું. ‘તોડુંના થોકડા ગાંઠે બાંધી લીધા ન હોત તો રસ્તે પાણી પીવાયે આપન’ આમ બુઝો આ મૂર્તિયું દાવી આવે-ડાકણું જ લાગે છે કે બીજું કાંઈ!’

એ-ત્રણ બરમી સ્ત્રીઓ ચારેબાજુ ફરતી ફરતી આવતી હતી ને બધાને કહેતી હતી તેમ આ બે જણને પણ કહ્યું: ‘બાપુ ત્વામલા?’ (બાપુ, દેશ જાઓ છો ને?)

‘હા, બાપ! ત્વામશું જ ના હવે તો!’ એમ કહેતા આ ભાઈ ડોકું ધુણાવતા હતા.

‘હા...આં...બાપુ ત્વામે!’ (બાપુજી દેશ જાએ!) પેલી સ્ત્રીઓ સાદી જ વાત કરતી હતી. પણ એ શબ્દોમાં આ ભાઈએ બ્યંગ ઉકેલ્યો:

‘ટળીએ’ છયે, બાપ! ટળીએ’ છયે! તમારા દેશનો છેલ્લો છેડો આરી રહ્યો તોય હજી કેમ અમારો જીવ ખાવા ફરી છો માવડીયું! આ ત્વામ્યા, બાપા! અમે તો આ ત્વામ્યા! પણ બૃધશે નહિ, બૃધ્યાંઓ, કે એક દિવસ અમે પાછા આવશું!’

એમ કહેતાં જ એણે બેઠવા ચતન કર્યો ને કહ્યું. ‘પગ તો સહીને ચાલવા થ્યા છે. આ ગાડા! ઝોના મીંદાં જેવા બળદો! આ ગાડાંમા બેમાય જ કઈ રીતે? ગતે નાપણા કરી મરીને

નગરથી ફરવાં આ બધા તથા અને ચળોજીવી બીકે, અને દિવસે બમ લાગટ ઝાડીમાં જ ચાલ્યા ફરવાનું !
 હ દિવસની લાગટ ઝાડી ! અહોહો ! ઝાડી તે કંઈ બીજી જાણી ! મારગ વગરની ધનધોર ધારી ઝાડી !
 તેં બાઈ ! આ ઝાડી કંઈ નજરમાં બેસે છે ? એકેય વાર કપાળી નથી લાગતી, આમાંથી લાકડું
 નીકળે તેનો સુમાર જ ન રહે. નરદમ મોનાનું જ ટીંબર છે હો ! કોઈક ની પાછા વળીએ તો
 આ બીડ બૂલવા જેવું નથી.’

‘પણ આપણા સામાનનું એક માથું કેમ હજી આગળ નહિ ?’ બીજી ઉઘી ડોક ભીમબળી
 દિશાએ મધન ધન જંગલ તરફ જોતો હતો.

‘આવી રહ્યું, બાપ ! કેશ છે કંઈ લાડોડ ! માણુમાઈ તો પતાજે બિતરી ગઈ છે !’

*

*

*

પડાવના બીજા એક ભાગમાં ડો. નૌતમ, સુભાઈ, જે સ્ત્રીઓ અને જે બાળકોનો કારતો
 બેઠો હતો, ચાર જણાએ ઉપાડી લાવેલી ડોળીમાં ચારડું સતી હતી.

હાઈ જેબી ન જાય તેમ ડો. નૌતમ એવું ચરીર તપાસીને સુભાઈને કહેતા હતા :

‘બચી જાય તો નવાઈ નહિ !’

‘પણ હજી આ બીજા છ દિવસ...’

‘પકાડી હવા મદદ પણ કરે. પણ વરસાદ તોળાઈ રહ્યો છે તેની બીક છે. એ જુઓ પેલો
 કાઈક ગોરો મારી સામે જોઈ રહ્યો છે. ક્યાંક ઓળખી પાડશે તો આંહીથી હજી મને પાછો
 ધકેલશે !’ આ મારા બાપ, એ તો પામે આવવો લાગે છે ! લશ્કરી સી. આઈ. ડી. તો નહિ હોય ?
 આબો આ તો ! નક્કી કાઢક...’

ત્યાં તો પેલા ગોરાએ દુરથી લલકાર કર્યો : ‘હલો !’

‘હલો ! ઓહોહો ! તમે આંહી ? અહીં કેમ ?’ ડો. નૌતમે પેલા કુચુવાળા અંગ્રેજને
 પિછાન્યો ત્યારે એનો શ્વાસ હેઠો બેઠો.

‘અહીં જ હોક ? ને ?’

‘ક્યાં જાય છે ?’

‘બીજા ક્યાં વળી ? ઓલ રોડ્સ લીડ હુ ઇન્ડિયા ! (બધા માર્ગો હિંદ જ લઈ જાય છે !)’

‘એકલા છે ?’

‘ના, મારાં બે છોકરાં પણ છે ને !’

‘પણ તમે તો ખાસ યુરોપિયનોને રસ્તે જઈ શક્યા હોત.’

‘હા, ને તે રસ્તે મને હાથી વગેરે વાહન પણ મળત, પરંતુ મને યદુ’ કે જે રસ્તે હિંદીઓ જાય તે જ રસ્તે મારે જવું. તેમાં વળી તમે બેઠ્યા. તમે કયે માર્ગે આવ્યા ?’

‘ખીમનાથી શુઝ ટ્રેનમાં માંડલા, માંડલાથી લોંચમાં મીસુ’, ચીમુ’થી ખટારામાં મતીલા, મતીલાથી મોટી લોંચમાં કલેવા, કલેવાથી ઈંગોન હોડકામાં, ને ઈંગોનથી આંદો ગાડારતે.’

‘કેટલું દૂંકામાં કહી નાખ્યું ?’ ગોરા શ્વાસ લઈ ગયો.

‘દુઃખનાં લાંબાં બયાન શા માટે ?’ નૌતમનો સ્વર ક્ષીણ પડ્યો.

‘તમારે હોડીઓ ખેંચવી પડેલી ?’

‘હા જ તો ! કાંઠે કાંઠે ધગધગતી રેતીમાં ચાલીને ઘેરડાં ખેંચવાં પડેલાં. !’

‘અમારી લોંચમાં ગોરાં જ હતાં. જગ્યા હતી છતાં દેશીઓને ન ખેસવા દીધાં. લોંચવાળાઓ હતા હિંદીઓ. તેમની બોપરીઓ તપી ગઈ. તે વખતે તો ન બોલ્યા, પણ પછી રસ્તે લોંચમાં ભાર વધુ પડતો છે એમ કહી અમારી સ્ત્રીઓને ઊતરીને ચાલવા ફરજ પાડેલી. તેમાંથી કેટલીયે મરી ગઈ.’

‘ગોરી સ્ત્રીઓ ?’ ડા. નૌતમ ચકિત થયો.

‘હા. તમારાં પત્નીને હવે કેમ છે ?’

‘આ રહ્યાં.’ ડા. નૌતમે પત્ની બતાવી. ‘હવે એ એકલી નથી.’

‘શું કહો છો ? પ્રસવ થઈ ગયો ? આજે કેટલામો દહાડો ?’

‘અક્ષરનો. ત્રીજે વામે જ અમે નીકળ્યાં.’

‘ને એ બન્ને જીવે છે.’

‘Kicking and alive !’ (સહેરથી જીવે છે.)

‘અદ્ભુત !’

‘સુસીબત ને મદદઈ બેઠ જોડે ચાલે છે. આ ખીળ’ બાઈ. એને પ્લેથ હતો. એને અમે બેજાન સ્થિતિમાં ઉઠાવેલ. લોંચમાં બંડકિયાને તળિયે છુપાવીને લાવ્યા.’

અમ વાતો કરે છે ત્યાં તો—

‘અરે...એ ડોક્ટર ! પહોંચ્યા છો ને શું ?’ એવા બરાડા પાડતા પેલા બેઠ મેથાં કપડાં-વાળા સાથીઓ આવી પહોંચ્યા. ‘બલા આદમી, બોલતાય નથી !’

ગોરા વિનયથી દૂર ચાલ્યો ગયો.

‘ઝોહોહો ! શામજી શેઠ ! શાંતિભાઈ શેઠ ! માંડ માંડ ઝોળખાયા, હવે બહેરબાની કરીને ગમે ડોક્ટર કવી ખોલાવતા નહિ, નીકર હું જાહેર કરી આપીશ કે તમે બધા માલદાર છો, તો હમણાં આ ગોરો તમને પાછા કિપાડશે. લશ્કરવાળો છે. હમણાં તમારાં જ નામ પૂછતો હતો.’

‘હે...ક ! ચાલો હવે ! આ તે કાઈ દેશ છે બાઈ ! આ દેશ તો કાઈ અક્ષિમનો નીકળ્યો, હો ડોક્ટર ! આ દેશનાં માણસો ! મલ્લકનાં કિતાર ! આ તમે બહુ વખાણતા તો જોઈ શ્યો આ સંસ્કૃતિને ! મારા બેટા ગામેગામ કહેતા આવે છે કે ‘બાણુ ત્વામલા ! બાણુ ત્વામલા ! મારા બેટા, જોટલા બહાર એટલા ખીજા ભોંમાં ! નરાતાર જપાનને અળી અપેલા ને ! મીંદા તે કાઈ મીંદા ! જપાનને દોરીને લઈ આવ્યા !’

‘મુદાની વાત કરોને, શામજી શેઠ !’ નૌતમે કહ્યું. ‘આપણું નાણું તો બધું દેશ ભેગું થઈ ગયું છે ના !’

‘ઈ તો યાપ જ ના ! નજ્યનાં ગાડાં નજ્યનાં થોડાં રહે છે ! આ તો હું પ્રસ્તાપી પેટપૂટી વાત કરું છું કે આ પંદર દાંડામાં આ દેશનાં લોકોએ અમને જે અનુભવ કરાવ્યો છે તેની કાંઈ વાત કરી નય તેમ નથી, સાહેબ ! વગર પેસે તો વઘાણી ઉપર મૂતરવાય તૈયાર નહોતા. લાવે ! પેસા ! ટબ્યા પેખા ! નખ્યા પેખા ! પેખા પેખા ને પેખા વિના ખીજું રટણુ નહિ ! અને રાતે બસ ધા લઈને આવે ધમરાળવા !’

‘આપણેય શેઠ, ટબ્યા-નખ્યા (પેસા-શ્પિયા) વગર આ લોકોની કઈ વઘાણી પર મૂતર્યા છીએ, યાદ તો કરો !’

‘હવે તમે પાછા, લાઈસાંબ, બળતામાં થી હોમો છો, હો ડોક્ટર ! છેલ્લી ધડીએ, આ બનરાળો દેશ છોડતાંય તમારાં મેણાં મટયાં નહિ !’

‘ત્યારે પછી હવે એનો દેશ છોડતી વેળા, છેલ્લી ધડીએ એનાં જ વગોણાં કરશું !’

‘ખાસું. ચાલો, કાનની ખૂટ પકડી, હવે ? આ શું...તમારો કાર્સો ? આ છોકરું...’

‘દેવનાં દીપિક !’

‘અરે રંગ ! જતાં જતાંય આ દેશનો પાણીફિર વસૂલ કરતા જાવ છો ને શું ? ત્યારે તો પછે આ દેશનું વાંકું સેના બોલો, મારા બાઈ ! તમારું કામ તો બેવડે દોરે છે !’

‘પણ શાંતિભાઈ શેઠ !’ નૌતમે કહ્યું. ‘તમે કેમ ચૂપ છો ?’

‘સહજ જ, અમારું એક ગાકું નથી આવ્યું.’

‘હવે છોડોને ગાડવાણી, શેઠ !’ શામજી શેઠ ખીટ્યા હતા. ‘હવે તો સુગમ હડાવો ! જીવતા આવ્યા તેનો આનંદ આણો ! તમારી છતી પર, તો ગાકું જ ચડી ગયું છે ! ગાડામાં

હતું શું ! જાણી લેને જહાનમમાં ! સમજે ને કે ગાડેથી જ પત્યું ! નજરોનજર નથી જોયું-
કોલેરામાં ટપોટપ માથુસો પડનાંતાં, મા સગા દીકરાને ડચકાં ખાતો મૂકીને ચાલી નીકળતીતી,
ને આપણાં ગાડાં મુઝાંને માથે ચઢેને ચાલતાં હતાં !

‘ આપણે જરાક છેટા જઈએ. ’ ડા. ન તમને પતી તેમજ શારદુનાં નખળાં મગજ પર
ભયાનક હાપ પડવાની શ્રીક લાગી.

‘ મારું તો ભાઈ એવું કે મને ઈ બધાં મઝાં-ફઝાં દેખી ચીતરી ન ચડે, કેંક જોઈ નાખ્યાં.
આ શાંતિભાઈ શે! કાંઈક સુગાળવા ખરા-જ્યાં એવું આવતું ત્યાં જીંધું જ ધાલી જતા. હું
તો ગાડાંનાં પેડાં હેઠળ મઝાં એવાતાં જોઈ તોયે... ’

ડા. નૌતમે પથુ આની વાતોથી મોં ફરવી લીધું હતું. દ્વરથી સ્તુભાઈ એક ડોળી અને ચાર
હાથનારાઓ લઈને આવતા હતા. એ નજીક આવતાં સામજી શેઠની નજરમાં ઝાળખાઈ ગયા
ને પોતે ગંભીર બનીને બોલ્યા: ‘ જોહો ! આ ભાઈ પથુ તમારી બેગ છે ને શું ! ઠીક ત્યારે,
શ્યો ડાક્ટર, હવે તો આપણે વળી ક્યાંક અગળ ભેટી જશું. અમારે તો ગાડાની વાટ જોવી
પડશે. ’

એમ કહીને એણે ને શાંતિદાસ શેઠે આલતી પકડી. સ્તુભાઈના તેમને ખરેખર ભય લાગ્યો.
ગોરા સાહેબ પોતાનો સામાન નાંગા લંગોટીદારોનાં સિર પર ઉપડવીને ડા. નૌતમના પડાવ પર
હાજર થયા. જોડે બે બાળકો હતાં. તેને હેમકુવરબહેને હેત કરીને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, કાજુ
વગેરે સફા મેવો આપ્યો. ગોરી કન્યા હેમકુવરબહેનની નવી બાલિકાને તેડવા પથુ લાગી તેમને
બધાંને પડાવ એક રાત્રિ માટે સાથે ચઢી ગયો.

પરોડિયે તેમણે પહાડ-પરિયાણુ શરૂ થયું. પગપાળાં બધાં પહાડ ચડવા લાગ્યાં. ડા. નૌતમે
નાની છાકરીને લીધી. બાળકો, ચારેક વર્ષના, ચાલવા લાગ્યા. એ દશ દશમણું હતું. એને ગોરા
સાહેબે પોતાને ખંધોલે ચડવી લીધો. સુવાવડાં હેમકુવરબહેન પગ ઠેરવતાં ચાલ્યાં. શારદુની ડોળી
અને સ્તુભાઈ આગળ નીકળી ગયાં હતાં.

અરુણોદય થતો હતો ત્યારે ડોળીવાળાઓના પહેલા વિસામે સ્તુભાઈએ બિલા રહી પહાડ
પરથી પાછળ રહી જતા મુલક પર મીટ માંડી-અલ્લહેસતુ’ છેલ્લું હાર છૂટવું હતું.

શત્રુપી મા ધરાવડીના કનકમ્બ ફાંટા સુવર્ણના કિસોટા જેવા જળે હજુ દૂર દૂર દેખાતા
હતા. ફયાનાં જોયાં કિપરો ચમકતાં હતાં. બુદ્ધની વામણી અને વિરાટ પ્રતિમાઓ, બેઠેલી અને
સતેલી દેવમૂર્તિઓ, હજુ નયનેમાં રમતી હતી.

એ જોઈ લુંગી અને અંબોડામાં પુષ્પો મઢતી નારીઓ ફરી દેખવાની નહોતી. નામ્યા

અને મા-હૂણની મધુર વાણી અને સોનાંકાકીના શરીરને સદાસર્વદા મહેકાવતો તનાખા-લેપ કાન અને નાકને હલુ ભરતાં હતાં.

એ સર્વ ગયું શું ! સ્વપ્નમાં જ જોવું રહ્યું શું ! વિશ્વસંગ્રામ વિરમે તે પછી પણ અલ્પ દેશમાં જવાનું કાણુ જાણે ક્યારે થશે ?

ખીઠાખોલાં માનવીઓ સાંભર્યાં ને અંતર વગોવાઈ ગયું.

નીમ્નાનો કાંઠેલે અને શોધતો હશે !

હડ-હડ-હડ-આખો વહેવા લાગી. આંસુનાં ટીપાં પર સૂર્ય-કિરણો પડ્યાં.

હે દિવાકર દેવ ! તમે તાજા જ કાંઈ સમાચાર લાવો છો અલ્પદેશના ? આગનાં પ્રલયપૂર ક્યાં સુધી પહોંચ્યાં ? એ સંહારના ઓતમાં નીમ્ના-કાંઠેલે ને મા-હૂણ સમાપ્ત છે ?

તેમનાં શરીરોને તો ધરના કે પરના ભૂંડારા સ્પર્શ્યા નથી ને ?

અતિ રનેહ પાપશંકા બન્યો. આશંકાના ઝોધ જીજ્ઞાસા. ક'ઈક થયું હશે તો ? નીમ્નાના દેહ પર જાણીમેનાં હળ આલ્યાં હશે તો ? તો હું શું મોહું લઈને ઘેર જઈ જીવતો રહીશ ?

મા-હૂણ શું કરતી હશે ? શારદુને વળાવતી એની આંખો મેં રાત્રિએ જોઈ હતી. એણે મારી સામે માત્ર મોટ જ માંડીને કહેવાનું કહી નાખ્યું હતું. આટલી વહાલી નણુંદને વળાવીને મા-હૂણ જામી થઈ રહી-હવે કાંઈ દિન કાગળ, તાર, સંદેશો, કાંઈ કરતાં કાંઈ જ નહિ આવે-જાય !

જાણે પાતાળમાં પુરાઈ ગયાં. ઉપર ભમ્બરિયા પાણી ફરી વળ્યાં. અડખડિયાં ખોલી બંધ પડ્યાં. ત્યાંવાળાં ત્યાં-આંઈવાળાં આંઈ !

શારદુની ડાળી તરફ પીઠ વાળીને જ એ જામો હતો.

શુદ્ધ અલ્પદેશી અદાથી સ્તુભાઈ ઘૂંટણિયે પડ્યો ને એણે માથું ઢાળી છેક ધરતીને કપાળ અડકાડ્યું. એણે પુકાર્યું :

‘મને સાત વર્ષ સંઘરનારી હે વસુધરા ! હે અન્નપૂર્ણા ! વિચારમાત્રથી પણ મેં તારા અવગુણ જોયા હોય તો માનજે કે પેટના બાળકે ખોલો ખગાડ્યો છે.

‘હે પાલક જુમિ ! મારાં અનેક ભાંડુઓએ છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં તારી કુસેવા કરી હશે. એમને દામા દેજે ! એ શું કરે બાપડાં ! અમારી અંબા જ જાગૃતિ, ભૂંડાપેલી અને ધાન્યહીન છે, એટલે અમે આલ્યાં તારે દારે, જુખનાં વડકાં ભરતાં. અમે આલ્યા, અલગ્ય અને અણુ-સંસ્કારી સ્થિતિમાં. આવડું કેમ, પરને આંગણે રહેવું ને વર્તવું કેમ, એની અમને ગતાગમ નહોતી-દામા દેજે !

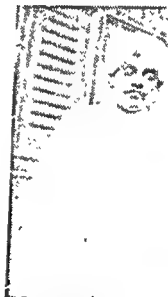
સર્જન પ્રવાહોની
સમીક્ષા કરી ત્યારે

રાજકોટ માહિત્ય પરિષદ
વેળાએ માહિત્ય વિભાગના
પ્રમુખ તરીકે પ્રવચન કરતા

‘સૌરાષ્ટ્ર’માં જો

સોફીસ્ટીકેટ ગાયક

૧

એક તી ગમદા જેવી ગદી, અને લેખાં પાછા
 ગદી આઈસ, દાકારે બધાંક લેલી હીય, ૧
 ૫. ર-૧, ૧૧ની રમ રમલાનું પૂછવું રમ
 ?

એવા ખો ~~→~~ ૧૧૫૬૧ને * નાખી કાઢ
 ૧૧ને (ગોંધાલા) ગમદા લખુ મની ઊગા
 ૧૧ મી ખો કડા ^{પોવાના આઈસ} ઊલી ખઈ ર
~~ખાખકને લેવું છે~~ ^{આજીવન રમવાનું છે} પાનિદેવ દરિયાની પતીક
 દેશીય રે વિમેદની રચામી કોઈ પા. ૨
 પાખલાડિયે ^{પાંચ આંગળી} કો કાઈ ભા. ૫
 આંખિયાનો લરી લરી ^{ગમદાને} નેમ્સ
 ૭લા આ ગમદા, વિરલ મો અપવ
 રચામીને મુખન - રાતિને નેમ્સ
 બગલીશ. ૧ પોવાની રાતિવક
 મે, દરિયાના રાની આલની ગમદા
 મતલીશ.

સ્વં મેધાળીના હસ્તાક્ષરે

નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં

‘તને વગોવી હશે-વગર સમજ્યે. ક્ષમા દેજે !

‘કોઈક દિવસ આવશે મારાં દેશવાસીઓ, તું આગળ, તારાં ચર્ધને.

‘કોઈક દિવસ તું પોતે જ બની જશે અમારી માતૃ-તનયા. આજે તો તને ધરિદાપૂર્વક હચ્છેલી છે.’

ફરી ફરી વંદનો કરીને એ જાણ્યો. આગળ ચાલ્યો. ડોળીમાં પડેલી શારદાએ ક્ષીણુ નેત્રે રતુભાઈનું રોહું મોં નિહાળ્યું. ક્ષીણુ સ્વરે એણે પૂછ્યું: ‘મારાં લાભી કોઈ બોધ્યાંતાં ?’

‘બધું જ કહીશ.’ રતુભાઈના એ મીઠા જવાબે શારદાની છાતી છલાવી.

શારદાની પથારી પાસે જ પંદર દિવસ ને પંદર રાત આળનાર રતુભાઈ શારદાને મન અનન્યથો નહોતો રહ્યો. દેશમાં જશું એટલે કોઈક નવી જ શ્રવન-દુનિયા બિઘડવાના સ્વપ્નમાં એ મસ્ત રહેતી હતી.

પગપાલો કાફલો આવી પહોંચ્યો. તેમણે રતુભાઈ ને ધૂંટણિયે પડતો જોયો હતો. તેમણે પણ જિભા રહીને હેલ્લી દષ્ટિ અહરદેશ તરફ નાખી લીધી.

‘ચાલો આપણે પણ પ્રાર્થના કરીએ, બચ્ચાં !’ કહીને ગોરા પિતાએ પોતાનાં બેઉ બાળકોને અહરદેશ તરફ ધૂંટણિયે ઝુકાયાં. ડો. નૌતમ પણ પોતાની હેટ બગલમાં દબાવી પૂર્વ ભણી જિભા રહ્યા.

સાંજ પડતાં કાફલો એક પહાડ ચઢીને પાછળ એની ખીણમાં જતરી ગયો. અહરદેશ આડો પરિપૂર્ણ પડેલો પડી ગયો.

પહાડો પછી પહાડો જિભા હતા. પહાડોનો કોઈ પાર નહોતો. ગામડું નહોતું. જળાશય નહોતું. મૂંપડીયે નહોતી. પહાડોને પેટાણે પેટાણે સરકારે નવી કરેલી પગદંડી પર ચર્ધને હિંદોવાનોતું કોડિયાડું ચાલ્યું જતું હતું. એ પગદંડીની કિનારી નીચે હબરે ફૂટ જાંડી કંદરાઓ હતી. સાહેબનો સાત વર્ષનો બાળક ચિંતાવું કારણ હતો. જરીક પગલું ચૂકે તો ગતાગોળમાં જાય તેવો વિકટ માર્ગ હતો. રસ્તે જ પાસે હોય તે જ ખાવાનું હતું, ટોચેથી છેક નીચે ખીણ સુધી જતરીને નાળામાંથી બળે તે પાણી પીવાનું હતું.

ચડ ને જતર-ચડ ને જતર પહાડની અનંત અટવી ઝાળંગી જવાનો અન્ય કોઈ ઈલાજ નહોતો. નહોતું અન્યર કે ગવેડું, બકડું પણ નહોતું.

હતા કેવળ લંગોટિયા કાળા મણિપુરી નાંચા મજૂરો ને હિજરતી હિંદોઓ.

પહેલા દિવસની રાત એક ડોળી નદીના પટમાં આળવી પડી. પડાવે ત્યાં રાંધ્યું-ચોંધ્યું ને ખાઈ-કરી રાતભર ઝોડી રાખી.

મિઠાણી-સ્મૃતિથંધ

વળતા દિવસના વહેલી પડેલા સાડા ત્રણ વાગ્યે પગલ ઊપડ્યો. બપોર સુધી ચાલ્યો. સંજી અનરાધાર મે ત્રાટક્યો. સુવાવડી હેમકુંવરચહેન ને એના જોષી તો કેંક પલળતી પલળતી પ્રભુને ભરોસે આગળ ચાલી.

ત્રીજે દિવસે ગોરા સાહેબનો સાત વર્ષનો દાકત્રે આગલા દિવસના મેઘમાં પડળીને આખી રાત એ જ વસ્ત્રભર ફૂંકાતા પવનમાં સતેસો એટલે સહેજ અસ્વસ્થ બન્યો. બે દિવસમાં ૪૪ માઈલનો પંથ કર્યા પછી ત્રીજા રોજના બાવીસ માઈલ એને ખાટે વસમા બન્યા. એની ચાલ ધીમી પડી. પિતા-પુત્ર પાછળ રહ્યા.

સાંજે ત્રીજા પગલ પર પહોંચીને સૌ રાહ જોતાં હતાં. છેવટે તેમણે સાહેબને ખંધોલા પર કેવળ એકલા બાબલાને જ ઉપાડીને એકસો આવતો દોઢો.

નાની છોકરીને રમાડતી ગોરી કુમારિકા તો આ કાળા કાફલામાં એકરસ બની ગઈ હતી. બાલ પરિસ્થિતિએ કાળા-ગોરા અને ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ નામમાત્ર પણ નહોતો રહેવા દીધો, એટલે બાકી રહી હતી શુદ્ધ માનવતા. ગોરી કન્યાએ પણ પંદર દિવસથી કપડાં બદલ્યાં નહોતાં, સ્નાન પામી નહોતી અરે, બાલુ બાફવા સિવાય બીજું કંઈ એને આવડતું નહિ એટલે ખોરાક તો એને રતુભાઈ પકાવી દેતા.

સાહેબ આવીને પહેલાં તો નિરાતે બેઠા, પછી એણે મોં લૂછ્યું. કન્યાએ પૂછ્યું: ‘ડો !

‘ રાખી ક્યાં ?’

‘ પ્રભુને ત્યાં !’ ગોરાએ જાએ આંખો કરી.

કન્યા આશી બની આંખો ફાડી બાપ સામે જોઈ રહી. બાપે કહ્યું :

‘ ડાકિંગ ! રાખીને તો સહાને ખાટે પાછળ મૂક્યો !’

પછી તો લાઈની બહેનનું છાતીફાટ કપડાંત એ પડાવમાં રેલાયું. અવિદોષ્યાં બે બચ્ચાં હતા, એમાંથી એક જણે કે અટવીમાં લાકુ પડી મથું ને ગાયબ બન્યું !

‘ રડ ના, બેટા !’ બાપે કહ્યું. ‘આ સુવાવડી લેડી ફુલાએ’

રતુભાઈ, ડો. નૌતમ વગેરે સૌ દોડ્યા આત્યા-પૂછવા લાગ્યા : ‘ રાખીને શું થયું ?’

‘ કાલથી જ ન્યુમોનિયા હતો. રસ્તે ન્યુમોનિયા વધ્યો. ઝોડાડવાનું-પાથરવાનું કંઈ નહોતું. મેં બીજા ખંધોસે એને જંચકાને તેડ્યો. માથે મેં તો વસ્ત્રતો જ દતો રસ્તે જ રાખી ખતમ થયો.’

‘ પછી ?’

‘ પછી શું ? એક જાણુ મુકડુ મૂકી છત્રને ઢું આપ્યો આબો.’

કામે અસર હતી તો મને કેમ ન કહ્યું ?’

‘કહીને શું કરું? તમે ચોડા ડોક્ટર છો?’

ડૉ. નૌતમ લેવાઈ ગયા. એણે જ પોતાની બત છુપાવી રાખી હતી. એણે કહ્યું: ‘મિત્ર! હું હીનભાગી ખરેખર ડોક્ટર જ છું, પણ મારે છુપાઈને નીકળી જવું પડ્યું છે. રાખીની આવરદા તો ઇશ્વરાધીન વાત હતી, પણ હું ડોક્ટર છતાં મારી-ફરજ ન જમવી શક્યો! ચિકિત્સા મને!’

‘તમે શું કરો, મિત્ર, મારા જેવા ગોરા પર તમને એટલો અધો ઇત્યાદિ તે ક્યાંથી આવે કે સાચી ઝોળખાણ આવે!’

ગોરાનું આવું મૃત્યુ, અને આવી એના મૃતદેહની દશા એ પરાધીન દિગ્દોષોને પહેલી જ વાર અંભળવા મળી.

નંગા પહોંડોના નિર્જન યોળામાં માનવી માનવી વચ્ચેનો આ નિહાળના મગેશો અભેદ કદયાળકર હતો, પણ અતિ કટકારી હતો.

હેમકુંવરબહેને રાખીની બહેનને પોતાની ગોદમાં લઈને આખી રાત આશ્વાસે રાખી ગોરા પિતા તો નંગાના નિશ્ચય શિખર જેવો બેસી રહ્યો. એણે ડૉ. નૌતમને ને સ્તુભાઈને કહ્યું: ‘સુરોષનું આક્રેક ઘર આજે ને અનુભવી રહ્યું છે એના પ્રમાણમાં મારા રાખીનું અવસાન શી વિસાતમાં છે? અરે, એટલે દૂર કાં જવું? એ જુઓ... પેલી પંત્રાણુ રડે એના! પતિ અને પુત્ર, બેઠને ગે’ રસ્તે ડચકાં ખાતા પડેલા દી’ડા, અને એમને હેત્કું પાગી પણ આપી શક્યા વગર એ બાઈને પોતાના સંગ્રામ સાથે ચાલી નીકળવું પડ્યું છે.’

રાતમાં ડૉ. નૌતમે કહ્યું: ‘સાહેબ, તમારી ને બહેનની મનોવ્યથાને કંઈક વિરામ મળે તેટલા માત્ર આપણે આજ આંદો જ રોકાઈ જઈએ.’

‘એકને ગુમાવ્યો છે, હવે આપણા પડાવમાંથી આ બીજા બાળકને પણ ગુમાવેલો હોય તો જ રોકાઈએ.’ સાહેબે ડૉ. નૌતમને બાબરના શિરે હાથ મૂકીને કહ્યું. ‘આમે! આમે, રોકાવાનું હોય જ નહિ, આ તો સંગ્રામ છે—વિધાતા સામેનો.’

હંડી તાકાતના એ નમૂના પ્રત્યે કાફલાવાળી સર્વ આંખો ચાંદી રહી. એ પોતે તો સિમારના સળગતા ટોપકા પરથી મરેલી રાખને છંટકારતો, ધીરે ધીરે જલના છેડા પર જ તાકી રહ્યો હતો.

‘સળગવું, રાખ થતાં જવું અને ખરતાં જવું—Life is a cigar, my friends! (જીવન એક બીટી જ છે. મારા મિત્રો!)’ એવા મધુર બોલ એ લૂંટાયેલા પિતાના મોંને વધુ મધુર જ્વાલતા હતા અને આત્માને તો તેથીયે વધુ મધુર!

‘Come along, my boys, pack up! No pausing, no waiting no

luxury of mourning. We simply can't afford it. (બોહો બન્યાઓ ! બચકા બાંધો. રાકાવું, રાહ જોવી, કે રુદનનો વૈભવ માણવો, એ કશું જ આપણને પરવડે તેમ નથી.)'

એમ બોલીને એણે રાતના ત્રણ વાગે સૌને ટંદાળી સાબણ કર્યા અને એણે પોતાની પુત્રીને કહ્યું: 'આમ આવ તો.' જો હું તને એક તરકીબ કરી આપું.' એમ બોલીને એણે પોતાની પાસેના એક કપડાનો ટુકડો લઈ પુત્રીની પીઠ પર એવું 'ખોયું' કસકસી આપ્યું, ને પછી તેની અંદર, હેમકુંવરબહેન પાસેથી નાની છોકરીને લઈને સુવાડી દીધી ને કહ્યું:

'જો, આપણે બરમાના એક સુંદર સંભારણાને આ રીતે સાથે લઈ જઈ શકશું. બરમી અને મીની સ્ત્રીઓને આમ બાળકો તેડતી જોઈ છે ને? અને હવે? ક્યાં ગયો મારા બાબલો? બાબલો! જો યુ સિટલ ડેવિસ બાબલો! કમ એલોંગ! તને પણ વધુ ફોર્મોસાટેબલ સીટ કરી આપું.' એમ કહીને એણે બાબલાને અંધારે લીધો ને બાબલાને પગ ઠેરવવા પોતે ગળામાં એક રસી નાખી આડી લાકડી લટકાવી દીધી.'

હારે હૈયે આલી નીકળેલા એ સંઘમાં ડૉ. નૌતમ સાહેબની આવી કેંક રમૂલો-રાનકો દેખી દેખી રતુભાઈને કહેતા હતા કે 'અમારી વિધામાં જે 'ટ્રાન્સક્રિપ્શન ઓફ પ્લેડ' અર્થાત એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં ત્રિધિરાન્તર કરવાનું છે તે જ આંહી યઈ રહ્યું છે. આપણા ભરપૂર બાલ-વાતસલ્યને આ સાહેબ પોતાના દરિદ્ર બનેલા અંતઃકરણમાં રેડવે જાય છે.'

બાકીના જે પાંચેક પડાવો થયા તેમાં સાહેબ આખા પડાવનાં છોકરાંને એકઠાં કરી પોતે પપ વર્ષની વયના શરીરને વિસ્મયકારી સ્ફૂર્તિથી રિક્ષિંગ-દોરી પર કુદાવતા, પછી પોતાની સામે એકાદ છોકરા-છોકરીને જાળાં રાખી જોડવે રિક્ષિંગ કરતા. બિલાડી, કૂકડાં, કૂતરાં વગેરે પ્રાણી-જાતી તરફવાર બોલીઓ કાઢીને એણે એવા પ્રાણી વગરની એ પહાડ-સપ્તિમાં ભરપૂર જનવસ્તીનો મધુર વિશ્રમ જગાવ્યો અને પગદંડીની બાંધી પહાડ-ટોચેથી છેક નીચે તળેરી સુધી જતરી જતરી-ને પાણી પણ એણે લાવી લાવી સૌને પિવરાવ્યું.

'આ કાંઈ ઉપકાર થોડો કુટુંબ હું! એ કહેતા. 'પ્રત્યેક દીપ્ત રાજીને પદોંચમે.'

સાહેબનાં ટાળદીખજો જોતી જોતી ટાળીમાં પડેલી શારદુના મેં પર હાસ્ય ઉપસતું ને એ ઉપમેલી રિહ્નો ચામડી પરથી આંસુનાં ઝરણાં ચાલતાં.

*

*

*

છંદાલ !—આખરે મણિપુર ઉર્ફે છંદાલની મહેલાતો નજરે પડી, અને આદેબ સોયા પડેમો આનંદ-શોર કરી બેઠો : Land, my boys, the promised land ! આખરે આપણી મનોરથસિદ્ધિનું સ્વર્ગધામ આવી પહોંચ્યું.'

પણ એના હર્ષનાદને કાફલામાંથી એકેય જણ ઝીલી શકતું નહોતું. સૌને ડાંખીતી ખોટ સાલતી હતી. હેમકુંવરબહેન સૌથી વધુ વેદનાને સંધરતાં હતાં. સાથેનાં કાણુ વગેરે મેવાનો ભાગ છેલ્લા પાંચ પડાવો વખતે એણે જ્યારે જ્યારે વહેંચ્યો હતો ત્યારે દરેક વખતે બીજાં સૌને આપી રહ્યા પછી પણ ભૂલભૂલમાં એણે એકેક મૂઠી ભરી રાખી હતી. કોઈકે હણુ રહી ગયું છે એવો વિચાર થતો ને પછી પોતે મૂઠી ડાખમાં પાછી ખંખેરી નાખી સ્વગત ઉદ્ધારો કાઢતી. 'હાય હાય રે, મૂઠું દેવાકૂટી !'

પસેલના કંપમાંથી જ્યારે સાહેબે બાબજાને નીચે મૂકી વિદાય લીધી ત્યારે હેમકુંવરથી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રહી જવાયું. ડો. નૌતમે સખત ડંપકો છાં એને માંડ ચૂપ કર્યો. ચાલી નીકળેલાં બાપ-દીકરીની પાછળ બાબજો ચીસ પાડતો દોડ્યો. તેને સાહેબે ધોધર બિલાડાનો ધુરકાટભર્યો અવાજ કાઢીને જરા બિવરાવી પાછો વાળ્યો અને દૂર દૂર સાહેબના શિર પરથી જિયકાઠને હવામાં વીંચાતી હેટ સૌને દેખાઈ.

*

*

*

હિંદના એક રેલ્વેને એક પેસેન્જર-ટ્રેન આવીને એક પાટા પર ઊભી હતી. બીજી એક ટ્રેન આવીને પહોંચેલા પાટા પર થંભી. એ લશ્કરી ટ્રેન હતી. એના ડબ્બાઓ ઉપર રેડ-ક્રોસના ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. એમાં લશ્કરી દરદીઓ હતા.

આ લશ્કરી હારિપટલ-ટ્રેનના એક ડબ્બામાં બે જણા બેસા હતા. તેમનાં માથાં, છાતી, હાથ, ખંભા, સફેદ પાટામાં લપેટાયેલ હતાં.

સામે ઊભેલ પેસેન્જર-ટ્રેનના ડબ્બામાં આ બેઉની દૃષ્ટિ ચોંટી રહી. બન્નેએ આંખો વડે સામસામી ચેષ્ટા કરી, પછી તેમાંના એકે બારી બહાર ડોકાઈને બેઈ લીધું કે નીચે ઊભેલ સંત્રીનું ધ્યાન ખીંચ બાણુ હતું : એણે સામા ડબ્બાના કોઈક પેસેન્જર પ્રત્યે ધીરે અવાજ કર્યો :

‘બાણુ ! બાણુસે ! ડોકટરબાણુ ! લાતુબાણુ !’

તાજેતરમાં જ પોતે તમજેલી પ્રેમભૂમિનો એ પરિચિત મુર કાને પડતાં જ પેસેન્જર-ટ્રેનના બે હિંદી યુવાનોએ ચમકી ચોમેર જોયું. પલ્લવ તો લાચુકારા વાગ્યા : જાણે એનાંકાઈ સ્વપ્નમાં બોલાવી રહી છે.

પછી તેમણે ફરીવાર શબ્દ સાંભળતાં સામેના ડબ્બા તરફ નજર ડેરવી. પાટાપિંડીમાં જકડાયેલા એ બે જણા એકદમ ઓળખાયા નહિ એટલે એમાંના એકનો જમણો હાથ ઉઘોડે ચલ્યો.

પણ હાય ટૂંકા હતો. હોય તેથી અરધો જ હતો. એને પાંતને બદલે ટૂંકી કાળી જ હતી, બે-ડેઝ બાંધેલી એ કાળી જિંચી ચર્મને એ બાણુસને કપાળે અડકી.

એ સલામ કરતો હતો. એ સલામ વાળકર હતી. એકાએક એ દેખીને રતુભાઈના મોંમાંથી ચિચિયારી બીડી.

‘માંક-માંક !’

જવાબમાં સામા માથુસે હસીને ડોકું હલાવ્યું ને કહ્યું :

‘ઝોળખ્યો ખરો !’

ખીન માથુએ રતુભાઈ સામે પોતાનો હાથ નહિ, કાળી પથ્થુ નહિ, પણ જમણો પગ કપાળ સુધી ઊંચો કરી સલામ ભરી કહ્યું : ‘મને ઝોળખ્યો ? હું માંક-પૂ !’

અને એણે પોતાના બેક ખભા કો. નૌતમ તરફ રમૂ કર્યા.

‘અરરર !’ ડોકડરે હચ્ચાકું. ‘આના તો બેક હાથ જ ખમેથી જ ગયા છે. નીઆનો વર !’

બેક હૂંઠાઓ હસતા જ એકા હતા. હૂંઠા હાથ ને ખભા વારંવાર દર્શાવીને કાંઈક મોટી સિદ્ધિની ભણે વધાઈ ખાઈ રહ્યા હતા.

જો. નૌતમને અને રતુભાઈને આ દરેક અભોક્ષ, કિંમત બનાવ્યા. પોતાના અતિ નિકટના આ બેક બરખી જીવાનોનાં છૂંદાયેલાં મોં ઝોળખાતાં વાર ચર્ચ, પણ ઝોળખાયા પછી જે એકાદ-બે પક્ષ વીતી તે ફરિયાદોની મનોવેદના અદ્યક્ષ હતી આંખે ત્રણત્રણિયાં આપ્યાં. રતુભાઈએ હાથની ઈશારતે પૂછ્યું : ‘આ શું ?’

‘માંકેનો કિંદો-બધાં તમારા લજપતગાય અને તિલક પુરાયેલા-એને અમે કડાવ્યો. અમારા હાથ પણ ત્યાં હોખી આવ્યા.’

સમજતાં મડીઓ પીલી-આ બેક માંકેનો કિંદો ફૂંકવામાં ક્યાંથી ? જપાનીઓને મળી ગયેલા ?

હાં હાં ! તખીન પાટીના આ જલતો તિખારો માંક-માંક અલ્પદેશમાંથી માથપ બ-ગો હતો. બનેલીને લઈને જપાનીઓમાં જ જઈ બહારો હોવો જોઈએ.

‘નીઆને...’ માંક-પૂના મોંમાંથી આટલો બોલ પડ્યો ત્યાં તો દુડીઓની એ દોરિપટલ-ટ્રેનનાં પૈડાં ફર્યાં. ઘડીકમાં તો એ ટ્રેનના છેલ્લા કબજાની પીક પરતી સાવચેતી તથા બતીઓ જ દેખાઈને અધકારમાં ઝોરાર્ધ ગઈ.

બજેશોગજેશો જીવાન; આંખે-મોંએ માના જેવો ફૂટકો, પડાળથી અંગ્રેજી વાગ્યારા રેલાવતો, વિચારવંત, કાળમાં ને કાળમાં ધૂમી બનેલો, મા-દુપાને ચાદનારો, ઊંચે એને ખનાન-ટોનાં દુલ્લડ ચલાવતો ને નારીના તેજ અમે પગલન બતી પાછો વગેરો દહિલો. પણ આ શું મોલી ગયો એ ? માંકેના કિંદાનો ‘વંચ ક્યાં ને આ ક્યાં ! રતુભાઈને નીઆએ છેલ્લી વાત મરી જ નહોતી.

સોનાકાકી સાંભરી આવ્યાં. છેલ્લે છેલ્લે એક સોનાકાકી જ મળ્યા વગરના રહ્યાં હતાં. સોનાકાકી, પિતાએ પોતાની જીવાનીમાં કોઈક દિન ચાહેલી એ પ્રોઠા ! દરેક રીતે પૂરેપૂરી માતા-પદને પાત્ર એ દો-સ્વેનો તો આખો સમાગમ જ ! નૌતમના જીવનમાં ઝંકાર પાડી રહ્યો.

* * *

‘આ બાપલો જ્યેથો તમારો !’ હેમકુંવરજીને મહેસાણા વળોટ્યા પછી ડા. નાતમને ખબર આપ્યા. ‘પાછ જ છે ના ! શારદુબેનને કહે છે કે શારદુમામી !’

બરાવા લાગેલા શારદુના ગાલ, જેના ઉપર કાપરગીતરી કેશ-લટો ઝૂલતી હતી, તે ગાલ કાનનાં મૂળ લગી રાતાયોળ ચયા.

‘લસે કહેતો !’ રતુમણએ પૂછુંવિરામ મૂકયું. શારદુ વધુ લાલ બની ગઈ.

વઢવાણ કેમ્પ સ્ટેશન છોડીને ટ્રેન આગળ વધી. રાંકાપુર આવવાને વાર નહોતી. પણ રતુ-ભાઈની નજર સામે બે જ દરથો રમતાં હતાં : એક કાણી સુધી કપાયેલા હાથની નીમ્યાના અંગ્રેએ કરેલી સલામ, ને બીજું સલામ ગ્રીક્ષવાના એક પણ હાથ વગરની પોતાની પ્યારી અમા નીમ્યાના નાથ માંઉ-પૂતી સ્થિતિ :

નીમ્યાને આ સ્થિતિનું દર્શન કદી જ ન કરાવજો, હે ‘મારા નાથ !

[મધ્ય પધાર્થ]

ક. બિલ્ડિંગની ટોચે

મું

બાઈની એક ધીકતી બગરવાળા રાજમાર્ગ પર ક. બિલ્ડિંગ ઊભું હતું. એને ત્રણ મજલા હતા એને નિહાળો એટલે કોઈક અવ્યવસ્થિત અને બેઢરકાર અખીર માણસના શરીર-નો પ્યાલ આપે, આવા માણસનાં ગાંધી અને કમલાનાં બહાર તેમ જ અંદરનાં ખિસ્સા-માંથી એકાદની અંદર કામળ-ચિટ્ટીઓ પડી હોય, એકાદમાં નોટો ને પસ્થૂરણ હોય, એકાદમાં ગંધાતો રમાસ, તો વળી એકાદમાં દવાની નાનકડી થીસી, ને બીજા એકમાં સિગારેટની ડબ્બી પડી હોય. ક. બિલ્ડિંગ પણ દેખાવે અને બાંધણીમાં આવું અખીરી હતું. એને દરેક મજલે દુકાનો, ઓફિસો, ગોદામો અને રહેણાંનાં ઘર સામટાં બદલતાં હતાં. છતાં પેલા અખીર ગૃહ-સ્થના ઉપલા એકાદ મજલામાં જેમ એકાદ કામતી કાઉન્ટનપેન અને ગુલાબ-ફૂલનું બટન રોબી રહ્યું હોય છે તેવી અદાથી ક. બિલ્ડિંગની ટોચે માણેકબહેનનું પતિગૃહ દીપ્તું હતું.

વિક્ટોરિયા ગાડીમાંથી વિમળાની માથે નાચે જીનરીને માણેકબહેને ઉપલે માળે નજર કરી.

કાઈ ત્યાં જીલું નહોતું, પણ કૂલરોપનાં ફૂંડાં મેઘકાઈ રહ્યાં હતાં. મન જોલી જીલું : 'હીક, મહેરબાન કૂલરોપને પાણી તો નાખતા લાગે છે.'

મગૂર કરી દરવાજે દાખલ થતાં જ એક માણસની ને માણેકબહેનની આંખો મળી. દાંત કાઢીને પૂછ્યું : 'કયું, એકે હો ને, બાઈ? બરાબર ચોટી કરતે હો ને?'

માણસ શરમાઈ ગયો : 'ક્યા કરે, બાઈ! જેસા હુકમ ઉપરીકા!'

'કરો કરો ચોટી! શઠ દે ને ઉપર?'

'હાં બાઈ, અબી તો હે.'

'હસરે સખ?'

'સબી ગયે.'

'અચ્છા! અચ્છા! હમેરેકુ' તો સરકારને મુફત ચોટીદાર દિયા હે. આનંદ કરો.'

એટલું કહી, હસતે હસતે દાદર પાળી દાદર ચડનાં માણેકબહેને વિમળાને પૂછ્યું : 'કાંઈ સમજ?'

'હા...સ્તો!' વિમળા પણ હસી.

'શું?'

'તમારી સરકારમાં બાબર!'

'એટલે?'

'પોલીસનું ખાનગી માણસ!'

વિમળાની મદલ્યશક્તિ સાહજિક હતી. કેરાળીમા એને આવી સી. આઈ. ડી. પોલીસને અનુલવ નહિ, તેમ છતાં કેટલાંક માણસ હવાની સાથે જ નવી પરિસ્થિતિની સમજણ આસખાં પી શકે છે તે માંદેલી હોઈને વિમળા આ માણસનું રહસ્ય ખાખી ચકી.

માણેકબહેને કહ્યું : 'તું બીતી નહિ!'

'જરાફ નહિ. મળ પડે છે.'

પોતાના બ્લોકમાંના છેલ્લા ખંડમાં પડેંગીને માણેકબહેને મળાનો દારૂ-ધુપરો ખખડાવ્યો : 'ઓ! આંધ તો મેરબાન એનો એ જ ધંધો લઈ બેઠા છ!'

પતિને એ 'મેરબાન' શબ્દે સંબોધતી. 'મેરબાન' તો બેઠા બેઠા રેડિયાની ચાવી ફેરવ્યા જ કરતા હતા.

'રહે તો!' મેરબાને જોએ જોયા વગર જ કહ્યું. 'એક નવું સ્ટેશન પકડાય છે.'

ચાવીને ધીરે ધીરે ફેરવતો એ મેરબાન રેડિયોનાં કાંટાને અચુક એક ઢેકણે ફેરવવા મથતો રહ્યો. ‘આ મિડિયમ વેવ પર ૨૨મા મિટર પર એક નવું જ સ્ટેશન પકડાય છે.....રહે તો ?’

‘તમ તમારે નવાં સ્ટેશન પકડજો, પણ કા’ તો ખરા, અમારો તાર શું નથી મળ્યો ?’ એમ કહી પતિનો કાન ઝાલ્યો.

‘મળ્યો છે.’ ચાવી ધુમરડતે ધુમરડતે મેરબાને મહેરબાની કરી.

‘તો પછી મોટર કેમ ન મોકલી ?’

‘નહોતી.’

‘કેમ ?’

‘ભાઈલાલને જોતી’તી, એના સગાને કાઈકને મળવા જવા.’

‘હીક ! હીંચે હીક ! માંડ જતે જન્મારે મોટર પાખ્યાં તે પણ આપણા માટે નહિ-મે’મા-નોને માટે, હં-હં-હં-હં-!’

ખૂબી જ આ હતી કે જે શબ્દો બીજાં માણસો રોપ તે કંટાળાની લાગણીથી ખોસતાં હોય છે તે જ શબ્દોને આ સ્ત્રીએ પોતાના કંઠ-ધૂધરાની અંદર કાંકરાની પેઠે રમાડ્યા, પણ પતિએ તો રેડિયોનો કાંટો ફેરવતે ફેરવતે ‘રહે તો લગીર ! રહે તો જરા !’ એમ કહ્યા કયું. માણેકબહેન વરનો કાન આમળાને પછી ચાલ્યાં—

‘ચાલો ભાઈ ! મોટર ધેર આવી પણ એ આપણા પ્રારબ્ધની નહિ હોય, મે’માનના ભાગ્યની હશે ! અરે, પણ આ બાચરમમાં ગાંસડો લૂગડાં કેમ પડ્યાં છે ?’

‘તમારે માટે રાહ જુએ છે !’ રેડિયો પરથી જ મેરબાને ટકુકો કર્યો.

‘કેમ, રામો નથી ?’

‘ના, ચાલ્યો ગયો રત્નાગિરિ.’

‘ક્યારે ?’

‘પરમહિવસે.’

‘પરમહિવસનાં પડ્યાં છે લૂગડાં ? બધાપનાં ? કાઈએ પોતાનું ધોતિયું પણ નિચોવ્યું નહિ ?’

‘ના, તમારી તો કાલે વાટ હતી ખરી ને !’

‘વા...આ...આ...ડુ ! ઘણી સારી વાત ! ચાલ બેન થેલી, પ્રથમ તો આ ધરણુ ધર-માંથી કાઢવા દે.’

બેડ જલ્દીએ કપડાં ધોવા બેઠી. એ ધોણ્ય ચિત્રવિચિત્ર હતી. મગમલ, રેશમ અને ખાદી :

સફેદ લેંઘા, ખાખી ચૂલીઓ, બારીક અને ઘડી જેવી જડી ઘોલીઓ : સાડીઓ ને ચણિયા પથુ દતા. આ પોતાક પહેરનારાં આઠ-દસ માનવીઓનો કપના કરવી એ પણ એક તમાશે જોવા બરાબર હતું.

‘તારે હું જઈ છું કારખાને !’ કહેતાં મેરબાન સજ્જ થઈને તીકડયા ને ઘોલી પત્તીને જણાવ્યું : ‘કાલે કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક માટે તમારી ટિકિટ આવી ગઈ છે.’

‘અને તમારી ?’

‘હું નથી આવવાનો.’

‘કેમ ?’

‘હું ક્યાં કોંગ્રેસનો અનુયાયી છું ? રાજકારણમાં આપણા રામને અંધારું ધમ !’

‘હું-અ-સીધા કાને, સરકારના ઓફિસર મેળવવામાં આખર આડે આવે છે ! બેવડે દોરે સુખ છે !’

‘એવું કંઈ નહિ. તમારી ધોળા ટોપીને તો એ બાબતનું...’

‘પત્યું, ચાલો, બાથરૂમ તો ગાવાની જગ્યા છે, રાજકારણ ચર્ચાવાની નહિ. પણ આંઘ જરા ડોકાતા તો જવ, આ એક વધુ મેજબાનને તેડતી આવી છું !’

‘કાણ છે વળી ?’ એમ કહેતાં ‘મેરબાન’ અંદર દૃષ્ટિ કરતા જોવા. વિમળાને માણેક-બહેને કહ્યું : ‘મેં તો બતાવ તારા બનેલીને !’ બંને એકબીજા સામે જોઈ રહ્યાં. જોયાં હશે થયાં પૂરે. રમરથ નહિવત્ હતું. ખાતળી ઊંચી કાઢીના બનેલી મનોહરલાલને અકળે બેક લમણાં પર ધોળાં આવી ગયાં હતાં. ચહેરો અચ્છડ હતો અને તીક્ષ્ણ આંખોમાં આછો મલકાટ એટલો તો શુભ હતો કે કોઈકને જ એ જોવા મળે. માણેકબહેને બહાર આવીને બારણાં સુધી જઈ માણિયાર્થ બહેનની પિછાન દીધી અને અઢી લઈ આવવાનું પ્રયોજન કહ્યું. મનોહરલાલે ટકોર કરી : ‘આ ધરતી અંદર તો કંઈ આવે છે ને જમ્ય છે ! છોકરી જાપડી ભોળી લાગે છે, એટલા પૂરતો તારે માથે બોળે થયાં, બાકી તો માડું કુતું, અને જો, રસોઈપણ પણ આજથી કદાચ ન આવે, સવારે જીજીકા કરીને ગયા છે, અને મેં તો હવે ચૂંદરાસીને ધરને આજ ક્ષેત્રકુશળ મોંપી દીધો છે.’

‘વા...આ...આ...ડ, મેરબાન ! એમ કાને ચોખ્ખું કે વીસ જણનું ભરિયારું સાંજે કરી રાખજે !’

‘કહેવે કહેવે ફર છે ના ! માને કાઈ, સાચું છે જાણ, જાપડી જેવી કદીને બોલાવાય છે ?’

‘અરે નમાઝી ખૂબી !’ કહેતાં માણેકબહેન વિદાય થતા વરને ચોટિયો ખજુવા ગયાં, ત્યા

તો 'એ બધી રાતે વાત' એમ કહેતો મનોહરલાલ ને આલાહીની સીડી પર સરખી મથો તે આલાહી ઝોનામાં આજે તો થું પથ્થુ જન્મારેય કદી હોઈ શકે નહિ એવું સોમંદ પર કહેવા ઝોના નજીકના રનેદીઓ પથ્થુ છાની ઠોળીને બહાર પડ્યા હોત, કારણકે એ આલાહીનું લીસા-રથાન વરવનુ બે જ જણાની વિશ્રામ-પગામાં જ હતું.

જેમ જેમ સાંજ પડ્યા પડીને સમય અધારું ઘૂંટતો ગયા તેમ તેમ વિમળાએ માણેક-બહેનના ધરના દાદર પર અને દાર પર નાનાં-મોટાં ઘમસાણ આણુ થતાં સાંજ્યાં. દાદરના પદ્મરો પર તડાક તડાક બોલતાં ચંપશે ને પડાણી સેંડ્યો પછડાતાં-ઘસાતાં આવે છે, અને નોંઘનો? હસવાના તથા ઉમ રોપના ઉરકેરાટખર્ચ સામસામા અવાજો બારણા સાથે અડળાટ કરે છે.

એક કહે છે : 'નહિ, જવાહરના બેઝમાં બૂધું ભયું' છે. આઈડિયોલોજી...'

બીજો બોલે છે : 'મોરકોના પદાન્યા તમે તો પોપટ છો પોપટ !'

ત્રીજો : 'પંદર ઘાંડામાં દેશભરમાં કોન્ફેક્ષન (દાવાનળ) સમજાવો.'

ચોથો : 'આ વખતે તો કાઈટ ટુ ધ ફિનિશ !'

પહેલો : 'કંઈ નથી ઘવાનું. આઈડિયોલોજી...'

ત્રીજો : 'આઈડિયોલોજીની મોંપાટ થું ભો ઝો, ચાર ? થું વસત્તમાઈને આઈડિયોલોજી નથી એમ કહેવું છે તમારું ?'

પહેલો : 'ઓહ કોર્સ (અલખત) એમ જ !'

ત્રીજો : 'સામવાદીઓને તો મારી મારીને બોલતા બંધ કરવા જોઈએ.'

પાંચમો : 'ધેટસ ઈટ ! ધેટ ઈટ અવર ટ્રાયમ્ફ ! (વાહવાહ ! એ જ અમારા વિજય !) તમારા ઉરકેરાટથી જ અમને છત મળે છે !'

ત્રીજો : 'હવે બેસો બેસો, હું તો કંઈ નથી ઉરકેરવો !'

આમ આ હા વા ને ધાખડિયો આસ્તેકદમ મુશાકસ્તે-કદમ મનોહરલાલ-માણેકબહેનના ધરમાં દાખલ થયા અને એમાંના બે-ત્રણ જણાએ સીધા રસોડામાં પેસી માણેકબહેન પૂરીઓ તળતાં હતાં તેમાંથી અત્રેક ઉપાડતે ઉપાડતે માણેકબહેનના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા.

'અહો ! કાઠિયાવાડ આન્યું કે પાણું ! આ વખતે કોઈ ડેકાઈટ કે રોબર-કોઈ બહાર-વટિયો-લૂંટારો-મજેલો ખરો કે માણેકબેન ?'

'એ બધી વાતો હું તમને બધાને કહું, ખૂબ સાંજળવા જ્યો છે, પણ પ્રથમ તો તમે અકકક પૂરી-ઉપાડી-લઈને રસોડાની બહાર નીકળો !'

માણેકબહેન આ કહેતાં હતાં ત્યારે એ મિત્રમંડળની નજર વિમળા પર પડી. વધુ એક શબ્દ બોલ્યા વગર એઆ પોતાનાં ટોળટીખળ ચૂપ રાખીને બેઠકના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

વિમળાનું નિગર મજાનૂત હતું એ વાત સાચી, પણ એક ગદસ્તીના ધરમાં બહારના માણસો કાયમી વામો કરતા હોય, વહેલા—મોડા ફાવે ત્યારે બહારથી આવી જમવાનું કે સવાનું પામી શકતા હોય, વાતોનાં સાહં ટોળટીખાં મારી શકતા હોય, તેમ જ દેશના સળગતા જાહેર પ્રશ્નો પર હળવી-ભારે ચર્ચા કરી શકતા હોય, માણેકબહેન અને એના પતિ મનોહરલાલ આ સધળી બાબતોમાં શામેલ રહેતાં હોય, ગંભીર વાતોમાંથી એકાએક ગંછપો લઈ સૌની જોડે આ હંપતી બિજ-મિત્રિક રમવા પણ બેસી જતાં હોય—એ સધળી લીલાએ વિમળાને ઠીક ઠીક અકળાવી, વિસ્મિત બનાવી અને ભવભીત સુદાં કરી.

પહેલી જ રાત હતી, પંદરેક દિવસની એરહાનરી પંડીનું પતિ-પત્નીનું મળનું થયું હતું, તેમ છતાં સૌની સંગાથે બેઠાં બેઠાં અધરાતનો સુમાર થયો. પંડી બે-પાંચ ગયા, ત્રણ-ચાર રયા. માણેકબહેને સૌની પધારીઓની વેતરણુ કરવા માંડી. એમની ગણતરી આજે તો પોતાના શયન-ખંડને સલામત રાખવાની હતી. મનોહરલાલ હિંદુસ્તાનની અંદરના રેડિયો-કાર્યક્રમો ખસાસ કરીને મુખર્ષ, દિલ્હી, લખનૌ, કલકત્તા વગેરે રટેશન પતાવી નાખીને પંડી અલકમલકનાં રટેશનો પર કાંટા ફેરવતા હતા, તરેહતરેહની જગ્યાનો સાંભળતા હતા. છેલ્લે પહેાણું બ્રમાસુ ખાઈને માણેકબહેને પતિને કહ્યું કે : ‘ હવે તો બચાડ રેડિયોનો છવ લેવો છોડો । જોડો, જોંધ-જરાણી છે મને તો । ’

‘ આ લગાર-લગાર સાંભળીએ. જુઓ કોઈ કેપ્ટન મોહનસિંગ બોલે છે. ’

એમ કહેતાં મનોહરલાલ એકાએ બ-યા. ધરમાં હાજર હતાં તે સર્વ હાજર થઈ જઈને એક કાને સાંભળતાં જોખાં. હિંદીચીનના પાટનગર સાઈગોનમાંથી શુદ્ધ હિંદી સ્વરોની ધાર વહેતી હતી. મરદાઈના મરોડો વડે શોભતા શબ્દ કોઈ રણચંકડા હિંદીવાનના હોઠ પરથી ટપકતા હતા :

‘ ખારા દેશખાંધવો ! અમારી ફિકર કરશો નહિ. અમને હિંદીવાન સેનિકાને ભપાનને હાથે જળબે થવા સોંપી છંને અંગરેજ ઠડે કલેજે ચાલ્યા ગયા છે. પણ અમે આઝાદ હિંદ ફાજની રથાપના વિચારી છે. જુઓ, સાંભળો, આ આઝાદ કૌશ જીવાનો અહાંથી બોલે છે. પોતાનાં માતપિતાને ખુશખબર કહેવરાવે છે. ’

પંડી કોઈ કોઈ જીલ્લે ઘેરો પ્રૌઢ અવાજ, એ પંડી કોઈક જગમીજનનો કંઈ, અને એ પંડી કોઈક યુવાનીના પ્રવેશ-હારે જોખેલા છોકરાની તરડાતી-ભરડાતી જગ્યાન અનુક્રમે બોલી જોડી : ફલાણો પ્રાંત, ફલાણો જિલ્લો, ફલાણો તાલુકો, એમાં અમુક શહેર, ને એ શહેરની પાસે આવેલા અમુક ગામડાનો હું રહીશ : બાપનું અમુક નામ : એને કહેજો કોઈક કે હું અમુક નામદામનો,

અમુક પનટનખાનો માણુમ ખુદાગઝામા છુ દેવની આઝાદી મેળવવા હું વડનાર છુ. મારી ફિકર કરશે નહિ. મારી બહેનને બે વાવગો, મારી માને મારા પ્રણામ પહોચાડગો અને તમે મો પછ ત્યાંથી અ ગરેજને દાહી મટજે .

વગેરે વગેરે ઝોળખાણુ આપીને અપાતા આ દેશાવરી મ દેશા સ્તમ્ભ હ-પે મો નાબળાત હતા, તેમા વિમળા પશુ અધર આસે બેરી હતી એને ચતુ હતુ કે હલુ ઈંઈક નવુ માણુમ ઝો રેડિયો પર તીકળશે, જેવુ નામ-દામ ને ગામ નાહીવુ છે પશુ એ પોતાનો મંદેગો કોને પહે- આડવાતું કહેશે ? કોતુ નામ લેશે ? આ દમ-આઝ માણુમોતી વચ્ચે વીંટાવતું જ્યોતિર્મય થન શુ એકાદ કોઈક દિવસ પશુ નહિ બોલી જો કે . ' ટ્રાળી ગામમા એક વિમળા નામની મન્યાને '

પશુ હવે તો રેડિયો પર ' વદેમાનતમ ' ગવાતું મંભળાવું. સ્ત્રીઓ-પુરુષોનો ડાઈ મેગે સમૂહ મળીને દરિયાપારથી ગાતો હતો અને એ ગાનની મનુષ્ય ચેલા, માનવી સર્વ અધરાત સુની ચર્ચા-દલીનેના અવિગ્ન મડમડાટ કરનાર પાંચ-છ જણા, મત્રમુગ દંડ્યે, નિષીયિત તપને, પૂજ્યજાવપ્રેરિત ચહેરે પ્રાર્થનાલગ્નપૂર ગામા હતા અમાની વિમળાને પશુ વધારે અપ્પીકરણ વગર જ સમભઈ ગયુ હતુ કે દુનિયાના બેક ગોાધોમા ચારી ગેલી માનવી-માનવીની મપાકાપીની વચ્ચે, પ્રવના ઝાઝમિતી વચ્ચે, આ કોઈક અર્થભર્થા ખુવાર દેરાશમીઓ ગાતા હતા જે ગાન તેઓ ગાતા હતા તે ગાન વિમળાએ પશુ પોતાના ગામની મન્યાવાળાના મેળાવડામા અન્ય મખી ઝોતી ભેકે ગાયુ હતુ, પશુ આણુ તો ક્ષાપિ નેત્રાનું અપર્કુ આટલા બંધા કુખમા, કુધામ ને લિંગસ શું એકના એક જ શમ્દ-મૂમખામા અગોચર અને અણુસુધા પથાં હતા .

વિમળા, કે જેણે પ્રાર્થના કરી મરી નહોતી, તે વિમળા મૂન્યને પ્રાણુમ દિરે પચેલી જ વાઝ નખી રહી.

બધા પોતપોતાને દેકાણે સવા ગયા, અને માણુમબદન પોતાનો, નાના ડામરાનો ને પતિનો સવાનો એ અવાહેગે ઝોરશે . મ ન કરના હતા તે જ ટાબે મ્વાજે મેઝી નાગી.

અ હર આવનાઝ હતા એના ડે-ડેનાની

' ઝોહો ! અત્યારે ? કપાથી ? માટંગાવી ? '

' ના, ના, એ તો મપોરે એક મિત્રને ત્યા આવેલા, મોટ થઈ મયુ, થન કે દવે નાન જ રહી જઈએ '

બહાર પરામા ગેતા દેગ-ગેગાપીને આવી એનવામ ડ વિવાસગતિને માન નજ નજીયા વગર ભોગમઈએ પગમા લીધા જગ્યા તો હવે ડાઈ બીડ ગી નેત્રાની. પોને દેગ ધીની માથે જયા વિમળા હતી તે મેટા હોમરાવાળા અડમા પથારી કરી અને ડેને એના મોગમ્મા માટે પોતાના સવાના ખડમા સુવરાંએ.

સાધજિત રેડિયોના શબ્દ-બાજુકાર સર-બાજુકાર વિભજાને અતરફારથી મોડી રાતે પથ્ય શરૂ કર્યો. પોતાને આ થોડા કલાકોની અંદર જીવનના ધરમૂળમાંથી કશોક ફેરફાર થયો જણાતો હતો. આ ધરની ગૃહિણી માણેકબાઈ, ગૃહપતિ મનોહરલાલ, આ બહારથી આવનારા ચિત્રવિચિત્ર અને ભેદી સંપ્તિના કોઈક આમંત્રિકો, અને એ બહારવાળાઓની ખિદમત આડે જમને ધરમાં પોતાનો અસાહેબો રમત-ઝોરડો પથ્ય નહોતો અળી શકતો તે ત્રણ-ચાર નાનાં બાળકોનું મૌનબધુ જીવન બધું જ રહસ્યમય હતું. ને સૌથી વિગત વિસ્મયકારી તે વિભજાને માટે આ હતું કે પેલા પાંચ-છ ચર્ચાખોર આમંત્રિકો એકબીજાની વિરોધી વિચાર-દુનિયાના પ્રાણીઓ હોવા છતાં તે રાત્રિ-પહેરે એકબીજાની નજીક નિરાંતે બેઠા હતા. એમાં એક એમ. એ.નો અભ્યાસ કરતો હતો, બીજો રોમલ ઇન્ડિયન નેવીમાં જવા માટે બહુતો હતો, ત્રીજો ચારેક મહિનાથી મુંબઈમાં રહ્યો રહ્યો કાઠિયાવાડમાંથી પોતાની એક હરિજન-સંસ્થાને માટે ફાળો કરતો હતો, અને હજી એ સંસ્થાને સંભાળવા પાછો પહોંચતાં પહોંચતાં બે-એક મહિના કાઢી નાખશે એમ મનોહરલાલનું માનવું હતું. ચોથો મૂળ તો આસામનો વતની, મુંબઈમાં આવેલા અનાથ અવસ્થામાં, ઊછરેલ કોઈ બાવાની જોડે મંદિરમાં, બહુશે એક વેશ્યાને ઘેર રહી, ભરૂંને નિશાળમાં માસ્તર થયો હતો. ભજતર બહુવતે બહુવતે કોઈક એકાદ ગુજરાતી કન્યાને પરણી લેવાના કાંડ સેવતો હતો. એ કાંડને પૂરનાર કોઈ ન મળ્યું એટલે કોંગ્રેસ-હાઉસમાં વગર વેતને સેવા આપતો હતો. એ સેવાની કદરૂપે અને કાપમીપણને ખાતર કોઈક આગેવાને એની જોગવાઈનો ભાર માણેકબહેન પર નાખ્યો હતો. કોંગ્રેસના ખડા સૈનિક તરીકે એનું કામ લડત થાય ત્યારે જલમાં જવાનું હતું, અને સાંતિકાળ દરમિયાન સિગારેટો પીતાં પીતાં એક આગેવાનની વાતો બીજા આગેવાનને ઘેર જઈ મીઠું-મરચું ભજરાવીને કહેવાનું હતું. ચોર-ભૂંટારાને પથ્ય ખાનદાનીના નિમજો હોય છે, તેમ આ માણસના સંબંધમાં પથ્ય માણેકબહેને માનવુંદમ ગણવાની અને એમના ધરની એક જથ્થે સારી-માડી વાત બીજા કોઈ સ્થળે ન કરવાની ડાકુ-નીતિ હતી. પાંચમા એક બાઈ એલ.એલ. બી. થઈને બે વરસ નોકરી કર્યા પછી પાછા ફિલસૂફીના વિષયમાં એમ. એ.નું કરી લેનાર, અને એમ. એ. તરીકે પોણા બે વર્ષ શાળા બહુઅથવા પછી પાછા ગણિતમાં એમ. એ. થવાનો મનોરથ લઈ એસનાર અલગારી હતા.

આવાઓને મુંબઈમાં મુખ્ય જરૂર સારું રહેવા અને બે ટંકનું પેટિયું મેળવી લેવાની હતી. માણેકબહેનનું ઘર એમને એ પૂરું પાડતું હતું, બદલામાં એઓ કશો કૃતગતાનો ભાવ પથ્ય નહોતા મેવતા, બ્યાર્થ-સકાડાઈને પથ્ય નહોતા રહેતા. તેમ બીજી બાજુ આ પોતાનું ઘર જ છે એવો મદજબ ભાવ સેવતા હતા.

એકવાર, વિભજાના આબ્યા બાદ ત્રણેક દહાડે, કોંગ્રેસ મહાસમિતિની ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮ મી તારીખની બેઠક પર ગુજરાતમાંથી બેએક પ્રતિનિધિ આબ્યા હતા. તેમનો હિતારો પથ્ય માણેક-

બહેનને ત્યાં હતો. એમણે અગાઉ અનેક વાર આવેલ એ વખતની માફક આ વેળાએ પણ ધરમાં પડેલાં આ બહારવાળાંઓનાં બિઝાનની અવ્યવસ્થિતતા ટાળવા માટે માણેકબહેનને મથતાં જોઈ જોઈને પ્રભાતે ગા પીતાં પીતાં કહ્યું : ‘આ તે કંઈ ધર છે? આ તે ધર્મશાળા છે, ધર્મશાળા!’

કહેતાં કહેતાં એ કહેનાર હસ્યા. માણેકબહેનની આંખ એ સાંભળી એકાએક બદલી ગઈ. કહેનાર તરફ ફરીને એણે પૂછ્યું : ‘શું જોત્યા.....ભાઈ? ફરી કહો તો? હે?’ આ ધર્મશાળા છે? ધર્મશાળા છે મારું ધર?’

કહેનારના ચહેરા પરથી રુધિર સુકાઈ ગયું. એમનો અભિંત હેતુ તો માણેકબહેનની દયા ખાવાનો હતો, પણ એ દયા ખાવા જતાં એમના પોતાના મનમાં પડેલી એક માન્યતા બહાર ડોકાઈ પડી કે આંધ્ર આ ધરમાં તો કોઈ પણ માણસ ધામા નાખી શકે છે-કોઈ ના પાડનાર નથી!

માણેકબહેને એ દિવસે આ ભાઈને જમવાનું તો રાજના કરતાંય અધિક ચીવટથી પીર-સ્પુ, પચ્ચ રોજિંદું રોનકીપણું માણેકબહેનનાં પીરસવા-જમવામાંથી ઊઠી ગયું હતું. એમણે પોતાના ગાંભીર્યનો વધુ કશો ઊઠાપોઠ કયો નહિ. બીજા કોઈની મગદૂર નહોતી-મનોહરલાસની પણ નહિ-કે એમને આ વાત પર ટાક્ષં પાડી શકે. મન એવું મન માંહોં બેઠું બેઠું બોલતું હતું કે અહીં આ બધાને રહેવા-ઊતરવા દઈ છું અને એમની વિચિત્રતા તેમ જ બેદરકારી વગેરે બધું ચકાવી લઉં છું એ તો એમને ધરનાં બાળકો જેવાં જણીને, એઓ પણ હો આ વિચિત્ર આદતો ને સંસ્કારો રાખીને રહે, પણ એઓને આટલું લાન હોયું જોઈએ કે પોતે ધરના જન થઈને રહે છે મારે આ લાસન પામી રહેલ છે, ધર્મશાળા સમજીને અહીં પડવાનો કોઈને જ અધિકાર નથી.

કદી ન રડનાર માણેકબહેનની આંખો તે આખો દિવસ સુકાઈ નહિ, અને પેલા ‘ધર્મશાળા’ કદી ટીખળ કરનાર ભાઈ ફરી ઘેર ડોકાયા નહિ.

આમ આ ધરની અંદર બનતા નાના-મોટા બનાવોની ત્રીણી ત્રીણી અસરોમાં વિમળા રંગાયે જતી હતી. દિનશરમાં એનો સાથી વધુ રસભર્યો સમય સાંજરે, બપોરે કે વહેંકી સવારે સવારે મનોહરલાસ જ્યારે રેડિયોનો કોટા છુમરડતા બેસતા એ જ હતો. પોતે બાળુના ખંડમાં ખારથા આટે લપાઈને બેઠી બેઠી કાન માંડતી. એમ પણ થતું હતું કે દિવસે જ્યારે કોઈ ધરમાં ન હોય ત્યારે, કદાચ છે તે સ્પર્ધાગીન રેડિયો પર કોઈકે જો પેલા-પોતે જીને મારે ઉત્તુક હતી તે-સમાચાર બોલી નાખશે તો શું યશે અને બીજે પ્રશ્ન એને આ પણ થતો કે જો સાધ-ગીન રેડિયો પરથી બોલાતા સંદેશ અહીં મળી શકતા હોય તો પછી આ માણેકબહેનના રેડિયો પર કું જો બોલું કે, ‘ભાઈ! કાઠિયાવાડના દલાણા દલાણા ગામના મૂળ રહેવાસી અને રિસાઈ-

ને મક્કાવા-સિંગાપોર આદ્યા ગયેલા એક સુખનયન નામે વેપારી-લાઈનના માણસને આટલા ખબર દેશો ?' તો ત્યાં સાઈગોન રેડિયો પર કાઈક ને કાઈક તો સાંભળ્યો જ, અને સાંભળ્યો તો સિંગાપુર-મક્કાવામાં સમાચાર પણ દેશે...સ્તો.

આવી ગેરસમજાણથી એણે ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની તા. ૮ થીના બપોરે એકાંતે માણેક-બહેનની ગેરહાજરીમાં રેડિયોની સ્વિચ ઉઘાડી, ધીરે ધીરે એના કાચ પાછળ જલતી જ્યોતને સંભોધી કહ્યું પણ ખરું કે : 'કાણ છે ત્યાં ? કાઈ છે ? મારે સાઈગોન રેડિયોવાળાને સંદેશ કહેવો જી !'

ખડખડાટ એની પાછળ કાઈક હસી પડ્યું. બાપડી હાંફળી-ફાંફળી ઊભી થઈ ગઈ. હસનારાં માણેકબહેનનાં નિશાબેથા ઘેર આવેલાં છોકરાં હતાં. એમાંની મોટી છોકરીએ કહ્યું : 'માસી ! શું કરતાં હતાં ? સાઈગોન કોને સંદેશ કહેનાં હતાં ? એમ કંઈ આ રેડિયો-સેટમાંથી કાઈ સાંભળી શકે ? એ તો એના ઓડકારિંગના રેડેશને જવું પડે ! પણ ત્યાં તમને કાઈ બોલવા ન દે, એક હજાર શું એક લાખ રૂપિયા આપો તોપણ નહિ, હાં કે માસી ? ત્યાં સાઈગોનમાં તમારું કાઈ છે, માસી ? કાઈ રહી ગયું છે ? એને શું સ્કીમર નહોતી મળી ? પણ તો તો હવે એ ક્યાંથી રહ્યું હોય ? એને તો મારી જ નાખ્યા હોય !'

મુખઈ શહેરનાં છોકરાંને માટે આ બાબતની સમજ સદજ હતી. કાચની પૂતળી સરખી પારદર્શક મૃતિની એ છોકરીના છેલ્લા શબ્દ વિમળાની કલ્પનાશક્તિ ટંકાળી ગયા. એણે જવાબ દીધો : 'અરે, એ તો હું અમરતી લહેર કરતી હતી. એ તો હું પણ જાહું જ ને કે આમાંથી તો કંઈ કાઈને સંભળાવી શકાય !'

અધરાત વીતી ગયાં બાદ મોટરેમોડી આવી અને એમાંથી ઊતરેલાં માણેકબહેનને છેક દાંડ પરથી બેકાપૂ થનગનાટ કરતાં આવેલાં દેખી પતિએ પૂછ્યું : 'કાં, શું સમાચાર છે ? એક પૂરી થઈ ગઈ ?'. એનો પ્રશ્ન ગોવાળિયા તળાવમાં ભરાયેલી કૉચિસ મહાસમિતિ વિષેનો હતો.

'પૂરી થઈ શું, બાપુએ તો કમાલ કરી !' માણેકબહેને પાણીનો આસ લઈ કંઠ-ધૂધરો રમતો મૂક્યો. 'કરેંગે-મરેંગેનું આખરીનાયું આપ્યું. હવે સરકારનાં મોતિયાં મળ્યાં જાયળે !' 'હું-હું- !'

'કુમ તમે કંઈ વાત કહેતા નથી ?'

'મને તો માહું આડું લાગે છે.'

'એટલે શું ? સરકાર પકડી લેશે બધાંને ?'

'મને એમ જ લાગે છે. 'બોલતાં બોલતાં પતિ હાથનાં આંગળાં ચોળતા હતા. એણે આગળ નાન ચલાવી. 'ગાંધીજીએ જલેને દેયાં હલમલાવી નામે એવું છેલ્લું ભાવણ કયું, વાઈસરોયને

મિત્ર કહ્યા, મળવા દેવાની માગણી કરી, મળ્યા પહેલાં મારે તો કંઈ લડત ઉપાડવી જ નથી એવું એવું મીઠું મધ જેવું લલેને કહ્યું, પણ સરકાર હવે સમય આપે એમ મને તો નથી લાગતું.’

‘તો તો લડત જિપડશે.’

‘જિપડશે તે તો ઠીક, પણ એમાં શું બચ્યું હશે !’

‘કેમ ?’

‘કાઈને કશી ખબર નથી, કશી દોરવણી નથી, બધાં જ ધાંધિયાં છે.’

પત્નીએ કહ્યું : ‘અરે, વાત શી કરો છો ? અત્યારે તે સરકાર શું મૂરખી છે કે આ દેશને છ'છેડે ? જપાન માર માર કરતું આવે છે એનો તો વિચાર કરો ને ?’

‘શું વિચાર કરે ?’

‘કેમ...શું વિચાર કરે ? આખો દેશ સળગી જાય વિના રહેવાનો છે શું ? મિત્રો-કારખાનાંને તાળાં દેવાય; દ્રેનો, તાર-ટપાલના બ્યવહાર તૂટી પડે; એ ઉપરાંત આજે તો લશ્કરને વીફરી જતાં વાર નથી લાગવાની.’

પત્નીના દોરેલા આ ચિત્ર ઉપર શાહીનો ખડિયો બાંધી વાળી દેતો હોય એવી હાંસી સાથે પતિએ કહ્યું : ‘આ બધી તો તમારી ધોળી ટાપીની ફિસિયારી જ છે ને !’

‘નહિ, દરેક માણસ બોલે છે, અને અમે તો દેશના મોટા મોટાઓ પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે જવાહર પાસે તો મોટા લશ્કરી માણસો આવીને કહી પણ ગયા.’

‘શું કહી ગયા ?’

‘કે લડત જગાડો, એટલે અમે જ'પલાવવા તૈયાર જ છીએ.’

‘હા, એમ તો જમશેદપુરની તાતા-ફેક્ટરી વિષે પણ એવા જ અપાટા ચાલે છે કે તાતા પોતે મહાત્માજીને મળી ગયા-આજે જ, અને જો લડત જિપડે તો આખું કારખાનું બંધ કરી બેસવાનો કાલ હાં થયા ! બધી બચારુ વાતો છે. સરકાર નહિ ડરે, પકડો-કદાચ છે ને રાતો-રાત પકડશે.’

પાણીનો ગ્લાસ માણેકબહેનના હાથમાં જ લેરેલો હતો, પણ એ મોંએ અડકાડવાનું વીસરીને એ વિમાસી રવાં. મોં પર પતિના બાબેના આગમ-બોલની વાળી છવાઈ ગઈ. એ બોલવા જતી હતી કે : ‘તો તો મને.....’

‘હા...એ તો સિસ્ટ તૈયાર જ હશે.’

‘હવે મન મન !’ પત્ની જિભી ચઢીને કહેવા લાગી. ‘લેલા ચગો ના, સરકારથી કશું બનવાનું’

નથી ! મહાત્માજીએ ખરેખરી જોના પગમાં આંટી નાખી છે. પકડે તો તો સરકારનું મોત હાથવેંતમાં સમજવું !'

‘હીક, ચાલો, જોઈએ—સવારે શું ચાલ છે !’

પકડી સવારે બ્યારે મનોહરલાલ જોડીને ટેલિફોન પર નંબર ધ્રુમરડવા લાગ્યા ત્યારે પંત્ર જોટકાર્ધ ગયેલું જમ્વાયું. સામી બાજુએ આવેલા પડોશીના ટેલિફોન પર ગયા ત્યાં પથુ કહે કે અમારો ફોન જોટકાર્ધ ગયો છે. પાએક કલાકમાં તો આખા ક. બિલિડંગના એકેએક ફોન જોટા પડી ગયા હતા.

‘આ તે શું !’

બહાર નજર કરે છે તો નજર પહોંચી સકી ત્યાં સુધી પોલીસ ! પોલીસ ! મોટાપહેરા બેસી ગયા છે.

માણસો ખબર લાવ્યા : ‘ગાંધીજીને અને જીમ્મન ધણુને પકડી ઉપાડી ગયા.. ...’

‘ક્યાં ?’

‘ઈશ્વર જાણે !’

માણેજબહેને પતિની સામે જોયું. પતિએ એમ તો બેશક ન જ કહ્યું કે : ‘હું નહોતો કહેતો ! પથુ કહ્યું કે : ‘બિરલા-હાઉસ પર ફોન તો જોડો !’

ફોન પાછા ચાલુ થઈ ગયા હતા.

માણેજબહેને બિરલા-હાઉસનો ફોન જોડી પૂછ્યું : ‘એલાર ! ગાંધીજી પકડાઈ ગયા શું ?’

‘બંધ કરો !’ સામે ઉત્તર મળ્યો અને રિસિવર ધબ દેતું નીચે મુકાયું એવું લાગ્યું.

ફરી ફરી બિરલા-હાઉસ ખાતે નંબર જોડવાનો પ્રયત્ન કરતાં એકવાર સામેથી બહુ જ અસહ્ય જવાબ સાંભળવા મળ્યો.

મોડેથી બારણા પરની ટકોરી વાગી. ઉઘાડવા જતાં મનોહરલાલે કહ્યું : ‘આવી પહોંચ્યા જણાય છે !’

[કાળચક્ર]

ઈતિહાસ, જીવનકથા, પત્રો અને પ્રવાસ

ભારતવર્ષના વર્તમાનકાળે થઈ રહેલા નવ-
ઘડતરને ટાલે આપણી ગઈ કાલ પર વારંવાર
નજર કરવાની જરૂર છે. સાચે જ એ ભૂતકાળ
ગઈ કાલ જેટલો જ નજીક છે, અને એમાં
આપણી ઉપરછલી દૃષ્ટિમાંથી છટકી જતાં પરમ
કથાણુકારી તત્ત્વો ચમકે છે. અસતતું જે ઝેર
હતું તે તો ભૂતકાળમાંથી કાળજગવાન આપણા
સૌની વતી પી ગયા છે; સત, શુભ અને મંગળ
એમણે આપણા માટે મોજૂદ રહેવા દીધું છે. એવા
વિરલ વારસાના આપણે અધિકારી થીએ.

“આપણી મધ્યા એ કરોડની છે, એમાંથી જુદો, આખરો, બાળકો અને એસરો બાદ જતા એક કરોડ સચકત મનુષ્યો રહે છે, ત્યારે જાપાની સૈનિકો તો કારિયામાં આઠ હજારથી વધુ છે જ નહિ, તેમ જાપાની વેપારીઓ પશુ ક્રૂર એ-ત્રણ હજાર જ હશે તેઓનાં શસ્ત્રો કાતિય છે, પશુ તેથી શું ? એક માણસ એક હજારને કેમ કરીને મારી શકે ? પશુ ભાઈઓ, અમે તમને વીનવીએ છીએ કે મૂર્ખાઈ કરીને નિર્દોષોને ન મારજો અમે જ આપણે તૂટી પડવાનો દિવસ ને કલાક મુકરર કરીશું વેપારીવેશે તેમ જ સાધુવેશે શીઊલમાં અમે આવી પહોંચશું. રેલવેના પાટા જુએડી, બધા બંદરોને આગ લગાડી, જાપાની સૈન્યની બરાકો સગમાવી, ઈંટોને તથા તેના બધા જાપાની સાથીઓને ઠાર કરશું આપણા મધ્રાટ સામેનો એક પશુ શત્રુ જીવતો નહિ જાય પછી જાપાન પોતાનું લશ્કર કાઢશે આપણી પાસે હથિયાર નથી, પશુ સ્વદેશભક્તિ તો છે ને ! આપણે પરદેશી એવચીઓને આપણા ધર્મપક્ષે પોતાના લશ્કર આણુવા નીનવશું. તેઓ આપણને દુષ્ટોની સામે સહાય કરશે-નહિ કરે તો આપણે સુખેથી મરશું. થોડા વધુ દિવસો પામરતામાં જીવવું તે કરતાં મરવું જ બહેતર છે, કેમકે આખરે ઈંટોની મંડળીની ગોઠવણ મુજબ આપણા રાજ્ય તથા આપણા બંધુજનોના પ્રાણ લેવાશે એ તો નક્કી જ છે દેશને દગો છંદેને જીવવા કરતા દેશ-સેવક તરીકે મરવું જ બહેતર છે આપણે દેશબંધુ ચી-ચુન સ્વદેશના દુઃખ રડવા વિદેશમાં ગયો, પશુ એના પ્રયાસો ન ફાવવાથી એ પોતાની તત્તવાર વતી પેટ ચીરી પરદેશી પ્રજાઓની વચ્ચે પોતાનું રુધિર રેલાવી દુનિયાને પોતાની દેશભક્તિ દેખાડતો ખતમ થયો આપણે એ કરોડ નહિ સ પોએ તો તો ચી-ચુનની યાદને નાપાક કરી કહેવાશે જીવું-મરવું નજીવી વાત છે, દેશને પક્ષે કે દેશની વિરુદ્ધમાં ઊઠવાનો નિષ્કૃંપ એ જ એક સર્વોપરી મહત્ત્વની વાત છે”

‘એવી જ એક મતલબનો જાસો પ્રિન્સ ઈંટોની ખુન્ની ઉપર આવી પહોંચ્યો. આ પરથી એ ધર્મ-સૈન્યને પહોંડોમાં જઈ મગવાનો મારો નિશ્ચય મક્કમ બન્યો

‘પરંતુ એ સહેલ નહોતું. પ્રથમ તો જાપાની સત્તાવાળાઓએ જ અને પરવાનો આપવા ના પાડી. તેઓ કહે કે અંદરના પ્રેશિમાં ખુનામરડી હોવાથી તમારી સલામતીની વ્યાપધરી અમે નહિ આપીએ હું રેસિડેન્ટ જનરલને મળ્યો. એણે પશુ કહ્યું કે પરવાના વિના જશો તો કે પકડાશે ને સળ પામશે.

‘મે’ વિચાર્યું: પરવા નહિ! પકડાયા પછી હું એ વાત પર લડી કાઢીશ મે તૈયારી કરી. ત્રણ થોડાં ભાડે કર્યાં. સાથે ચાર માણસો જોઈએ તેનું શું ? બહારવટિયાની ગોળીની ખીંકે કોઈ કબૂલ ન થાય. આખરે માંડ માંડ માણસો મળ્યા.

‘રેનેડીઓએ ને સંબંધીઓએ અને ગેતાઓ કે કદાચ તમે પાછા નહિ જ કરો તરેહ-તરેહના ભય બતાવ્યા કહેવામાં આવ્યું કે મારા વિદેશી પોસ્ટાક પરથી મને જાપાની ગળી એ

વાઘમાર બરકંદાજે અને દૂરથી ત્રીધી નાખશે, પણ મેં આ શિખામણોને ન ગણ્યારી, અપાતીઓતી નજર ચુકાવીને ચુપચાપ હું નીકળી પડ્યો.

‘ગામડાંવાળા પ્રદેશોમાં યદિને હું ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે મારી આસપાસ લીલાંલીલાં બરપૂર ખેતરો મેં જોયાં. તસુએ તસુ જમીનમાં છેક ડુંગરાની ધાર સુધી મેં વાવેતર જોયું. બાર બાર ફૂટ જિંચા મોલ જોયા. ખેતરોની વચ્ચે જિંચા મેડા કરીને તેની ઉપર બેઠાં બેઠાં નાનાં છોકરાં-ઓને લૂગડાંના લાંબા લીરા પવનમાં ફરકારી પંખી ઉડાડતાં જોયાં. ખેતરોમાં જીવાન સ્ત્રીઓનાં ત્રદૃશ્ય મળીને નીલતાં ને લલિતાં હતાં અને શુદ્ધ પિતા પડતર જમીનમાં સાંતી હાંકતો હતો. નાનાં બચ્ચાં પણ પંખી ઉડાડવામાં મસગૂલ હતાં. ગામડાની અંદર ઘેરઘેર જઈને જોઈ ત્યાં તો ધરધણિયાણી છોકરાં હાંચકાવતી હાંચકાવતી રાંધણું કરતી હોય અને શુદ્ધ પણ બેઠાં બેઠાં સાદીઓ કે રાંધવાં બનાવતાં હોય. માટીની દીવાલે લીલા વેલા જવાયેલા અને એ વેલા ઉપર સીજડાં, રીંગણાં કે લીસોડાં લટકતાં હતાં. મખમલ પાચકું હોય તેવાં લાલ લાલ મરચાં ઉતારી-ને ખોરડાંનાં છાપરાં પર સૂકવવા પાથરેલાં. મારા મનમાં થયું કે શું આ દેશ આટલો બધો રમણીય ! ને આ લોકો આટલાં બધાં હોયોગી !

‘હું આગળ ચાલ્યો. હરિયાળી વાડીઓ પાછળ રહી ગઈ. રૂપાળાં ગામડાં અદ્વય બન્યાં. એને બદલે પહાડોની ખીણોમાં ચોગેર મેં જાપાનનો હત્યાકાંડ જોયો. જમીને ખાખ થયેલાં ગામડાંઓ, ધૂંધવાતાં ખેડેરા અને એ ખાખના ગંજમાંથી પોતાની ભરમ થયેલી ધરવખરીને બચાવે ગોધતાં શુદ્ધીન ગામડિયાં જોયાં.

‘પાછાં આવી આવીને તેઓ પોતાનાં ઘરો નવેસર ખડાં કરવામાં લાગી ગયાં હતાં.

‘આ ધરમાર વિનાનાં પાલમાલ લોકો તરફ નજર કરતાં મારી આંખો પીગળી ગઈ. એ પ્રભાવશાળી અને પૂજનીય દેખાતા કોરિયન બુઝુર્ગોને, છાતીએ બચ્ચાં ધવરાવતી તરુણીઓને અને લકૃ પુવાન પુરોને દેખી મારા પર એક ચોખ્ખા ફૂલ જેવા અને શાંતિપ્રિય આત્મ-સમાજની છાપ જીદી અને શરમાળ, સંતાતી તેમ જ શબ્દમાત્ર ઉચ્ચારતાં પણ ડરતી કોરિયન ઓરતોને બદલે આંહી તો મેં તેઓને પુરુષના જેટલી જ ફૂટથી બોલતાં સાંભળી. કદાચ એ મહાન વિપત્તિએ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની ચુપચાપીની દીવાલો તોડી નાખી દેશે !

‘એ નિરાધાર લોકો બસ આટલું જ બોલી શકે છે કે : ‘હાઈ, તમે બલે આવ્યા. તમે આ હત્યાકાંડની કથા જગતમાં જઈને કહેજો.’ મેં પૂછ્યું : ‘સા માટે જાપાનીઓ આમ આવે લગાડે છે ?’ લોકો જવાબ આપતાં : ‘યુગ-યુગ (બદારવટિયા) આવીને જાપાની લશ્કરોને મારી નાખ અને પછી સોલજેરો આવીને અમને કહે છે કે : ‘બદારવટિયાને તમે જ રોકવા ને

ઇતિહાસ, જીવનકથા, પત્રો અને પ્રવાસ

૧	ધર્મ-સેનાનું બહારવટું	૨૭૫
૨	ઝોરડીનો દીવો	૨૮૨
૩	કામરૂનો ખ્યાર	૨૮૬
૪	અશ્રુધારા	૨૯૯
૫	ચૌવનના કાંસલા	૩૦૦
૬	પત્ર	૩૦૪
૭	મેલી ધૂંધું મોરણી	૩૦૫
૮	ગુમાવેલો પ્રતાપ	૩૦૬
૯	સાણો કુંગર	૩૧૬

ધર્મ-સેનાનું બહારવટું

એ

ક યુરોપિયન પ્રવાસીને મુખે જ સાંભળવા જેવી કુરુણાળીની ને વીરરસભરી આ કથની છે.

‘૧૯૦૬ની એ શરદાનું હતી. શહેનશાહ પદ્મવ્રત થયો હતો ને લક્ષ્મર વિખેરી નાખવામાં આવેલું હતું. અસંકત મેળ ધૂરડી રહી હતી. જાપાની તોપ-બંદૂકો માર્ગ પર ખડી થઈ ચૂકેલી. લોકોએ કપડાં કેવાં પહેરવાં અને રાત્રીએ કેશ કેવી રીતે કપાવવા કે ઝોળવા એ બધું બંદૂક બતાવીને કહેવામાં આવતું.’

‘એ સમયમાં દૂરદૂરનાં ગામડાંમાંથી લોકો રાત્રીએ છાનાંમાનાં ગઢ ઝોળાંગીને નગરમાં પેસતાં અને લપાઈને વાતો કરતાં કે : ‘એક ધર્મ-સેના ખડી થઈ છે. એ જાપાની લશ્કરો ઉપર બંદૂકો છોડે છે, તેઓને તારાજ કરે છે. જાપાનીઓ એનું વેર વાળવા માટે ગામડાંનાં ગામડાં સળગાવી મારે છે ને નિર્દોષ લોકોની કતલ ચલાવે છે.’

‘આ બહારવટિયાઓ કોણ છે ? બરતરફ થયેલા સૈનિકો અને પહોડના શિકારીઓ છે. જાપાની સૈન્ય એનો નાશ કરવા આખા મુલકમાં પથરાઈ ગયું છે, જાપાની શત્રોનો સુમાર નથી, છતાં તેઓને ત્રાસ પમાડનાર આ ધર્મ-સેના કેવી હશે ! એની પાસે નથી પૂરાં હથિયાર કે નથી એને કરી કવાયત. એને ખાવા કોણ દેતું હશે !

‘જઈ ને એકવાર જોવાનું મને મન થયું.

‘એ બરતરફ થયેલા સૈનિકોની સાથે પહોડી વાઘમાર શિકારીઓનું જૂથ જોડાયું છે. દુનિયા-ભરના એ સહુથી શૂરવીર શિકારીઓ ગણાય છે. લાંબી નાળીવાળી અને જામગીરીવાળી જૂતી હળની અડકે બંદૂક તેઓનું એકનું એક હથિયાર હોય છે. પહોડી જંગલોમાં વાઘને શોધી, તેની લગોલગ જઈ, એક જ ભડકે દાર કરવાની તેઓએ તાલીમ લીધી હોય છે. નિશાન ચૂકવાનું તેઓ જાણતા નથી. એ લોકો આજે ગંગવર જાપાની ફોજ સામે ઝૂકી રહ્યા છે.

‘આ બધું મારાથી ન મનાયું. રોજરોજ જાપાની સેનાની દુકીઓ એ પ્રદેશો તરફ જવા લીપડતી જ હતી એટલે કોઈ ગંભીર સંગ્રામ ચાલતો હોવાની શંકા તો સહેજે પડતી હતી. તેવામાં કોરિયા પર રચપાચેલા જાપાની લશ્કરના ખુદ સેનાધિપતિની જ સ્ત્રીથી એક બહેરનાયું પ્રસિદ્ધ થતાં આ ગામડિયાંઓની વાતોનું માંભીયું મને સમજાયું. બીજી બાજુ ફ્રાન્સ પ્રદેશોમાંથી એ બહારવટિયાનાં નામે પણ જાહેરાતો પ્રસિદ્ધ થઈ ને પાટનગરમાં આવી પહોંચી. તેમાં લખ્યું હતું :

આશરો આપો છો, તમે એ લોકોને કેમ મારી નાખતાં નથી ? તમારે શું આંખો નથી ? તમે એ લોકોને નહિ મારો ત્યાં સુધી એવું વેર અમે તમારા પર વાળશું.’

‘મે’ કતલની ધણી ધણી વાતો સાંભળી.

‘દૂર દૂરની ટેકરીઓ બતાવીને તેઓએ કહ્યું : ‘યુગ-ધ્યુગ (ધર્મ-સેનાના સ્વયંસેવકો) ત્યાં ફરે આવેલા અને તારના થાંભલા તોડી ગયેલા. અમારે ને એને કશી નિમગ્ન નહોતી. જાપાની સોલ્જરો આવ્યા, બન્ને વચ્ચે ધિંગાણું થયું, ને સ્વયંસેવકો નાસી ગયા. પછી જાપાની સોલ્જરો અમારા ગામ ઉપર ને બીજાં સાત ગામો પર ચડી આવ્યા. જુઓ ચારેબાજુ, એ બધાં ગામડાંનાં ખડિયેર થઈને પડ્યાં છે, એ બધાંનો જાપાનીઓએ ત્રાસ કર્યો. અમને ન કહેવાનાં વચનો હતાં. કહે કે કેમ તમે બહારવટિયાઓને ન રોક્યા ? તમે પણ બધાં એમાં ભળેલાં છો. તમે જ એને રોક્યાં અને આશરો આપો છો. અમે તમને સજા કરશું. પછી તેઓ ધરોધર ફરી વળ્યા. ગરબુ તે ઉઠાવતા ગયા. બાકીનાને આગ લગાડતા ગયા. એક ડોસાતું ખોરડું સળગાવવા લાગ્યા. ડોસો સોલ્જરોના ચરણો ઝાલીને કરગર્યો કે : ‘મને માફ કરો ! મને માફ કરો ! આ ખોરડામાં હું મારી માને બોલે ધાવતો હતો ત્યારથી રહું છું ને હવે મને આમાં જ સુખેથી મરવા દો. હું હવે છુટ્ટો થયો છું. ઝાઝું નાહ જીવું. કૃપા કરીને બાળતું રહેવા દો !’

‘સોલ્જરે એને ધક્કો માર્યો તોપણ એણે પગ ન છોડ્યા. આંસુભરી આંખે કાલાવાલા કરતો જ રહ્યો. એટલે સોલ્જરે પોતાની બંદૂક ઉપાડી એ બુઢાને ફંડી નાખ્યો. અમે એને દફનાવી આવ્યા.

‘એક ધરમાં એક બાઈને ઠોકરું આવવાનો સમય હતો. એ સતી હતી. એને પણ મારી નાખી. એક જુવાન ખેતરમાં ધાસ વાડતો હતો. એને ખબર નહિ કે સોલ્જરો આવે છે. અચાનક એણે સરજના તાપમાં તપાવવા માટે દાતરડું બિચું કપ્યું. ‘ઓ રહ્યો સ્વયંસેવક બહારવટિયો !’ એમ કહેતાં સોલ્જરો દોડ્યા. એને બંદૂકથી ઠાર કર્યો.

‘નિર્જન ગામડાંમાં જઈને હું પૂછતો કે : ‘તમારા બાપડી-છોકરાં ક્યાં ?’ મને જવાબ મળતો કે : ‘પેલા જ પહાડોમાં. આંદો એ બધાંની આખર લૂંટાય તે કરતાં બહેતર છે કે પહાડોમાં દિવસો વિતાવીને જૂએ-તરંગે ચરી જાય.’

*

‘ભસ્મીભૂત અનેકાં ગામડાંની ચોપાસ ભરપૂર મોઢા બિભેલા, પણ એને લણવા કોણ આવે ? પહાડમાં સંતાયેલાં લોકો લપથી નીચે બિનરતાં નહિ. આશરે પીસ હળર લોકો પહાડોમાં ચાલ્યાં ગયાં હશે.

*

‘એક ગામડા પર જાપાની વાવટો બડતો હતો. હું ત્યાં ગયો. ત્યાં ત્રસકર પડ્યું હતું. સેનાપતિના ખોરડામાં જઈને જોઈ ત્યાં તો દીનાલો પર આખા પ્રદેશના નકશા, અને લશ્કરનાં

મથકો, બહારવટિયાવાળાં સ્થળો, માર્ગો, પહોડો વગેરેની નોંધ લટકતાં હતાં. ‘ધર્મસેના’ ક્યા પ્રદેશમાં હશે તે મને તેમાંથી સ્પષ્ટ ગયું. હું ચાલી નીકળ્યો.

‘ગામથી ચોડેક દૂર અમે ગયા હઈશું ત્યાં મારી નજર એક ખેતરને વીંટાયેલાં ઝાડો પર પડી. ઝાડોમાં ચોડો ઘોરો દેખાતો એક આદમી મેલ સોંસરો ડેખાં ખાતો દોડ્યો જાય છે. એના હાથમાં કંઈક હથિયાર છે, પણ અંધારું થઈ જવાથી વધુ કશું દેખાયું નહિ. ચોડીક વારે સનનન કરતી એક ગોળી મારા કાન પાસે થઈ ને ચાલી ગઈ. મેં ઝંખકીને ચોમેર જોયું, પણ કોઈ આદમી ન મળે.

‘યાન-શુન ગામમાં હું’ પહોંચ્યો. લંબણીત લોડો મને જાપાની સમજીને ધરમાં લપાઈ ગયા. ધીરે ધીરે એ બહાર નીકળ્યા—મારા દોસ્તો બન્યા. સ્ત્રીઓ તો ગામ ખાલી કરીને પહોડોમાં ચાલી ગયેલી. ફક્ત મંદો અને છોકરા જ હતા.

‘ચોગાનમાં મારે માટે સ્પર્ધા કરતાં કરતાં એકાએક મારા નોકરે યૂમ પાડી : ‘જુઓ સાહેબ, ધર્મ-સેના આવી પહોંચી.’ બીજી જ પળે છ-સાત યુવાનો બગીચામાં આવીને મારી સામે હારખંધ જોવા રહ્યા. બધા ૧૮ થી ૨૬ વરસના તરુણો હતા. કોઈના શરીર પર કોરિયન લશ્કરની ફાટીફૂટી ખાખી પાટલૂનો હતી, કોઈના પોશાક વળી બીજી તરેહનો હતો. એકેયના પગમાં જોડા નહોતા. કચર પર હાથનાં બનાવેલાં કાચસોના પદા હતા. એ પદામાં અરધાં જ કારતૂનો લેરેલાં હતાં કોઈના હાથમાં કઠાયેલી નાળવાળી જૂનામાં જૂની લખતી જામગીરીવાળી બંદૂક હતી, તો કોઈના હાથમાં લશ્કરની જૂની રાયફલ અને કોઈની પાસે તો ફક્ત બાર વરસના છોકરાને રમવા લાયક નકામી નાની બંદૂકડી હતી. છ જણા વચ્ચે પાંચ જાતની તો બંદૂકો હતી.

‘મારા હિલમાં થયું : શુ કંગાલ, શઅહીન, અધમૂઆ છોકરાઓ વીસ વીસ હજાર જાપાની સેનિકોને હંદાવે છે ! આને કવાયત કરાવનાર કોણ ? રાટલા દેનાર કોણ ?

‘એ તમામના ચહેરા પર કુણાજનક કંગાલિયત નિહાળી. પરિશ્રમ અને દુઃખનાં દર્શન કર્યો. એ બધા ઝૂંજતા હતા—આખર તો કાર થવા માટે જ ! પરંતુ મને એની દયા ખાવાનો તો હક્ક જ નહોતો. કંઈ નહિ તો તેઓ પોતાના દેશવાસીઓને સ્વદેશપ્રેમનું ઉગ્ગ્રવલ ક્રંધાંત આપી રહ્યા હતા. એ પ્રત્યેક દયામણા મોં ઉપર બળ્લે તેજસ્વી આંખો ચળકતી હતી, જણ્યું એની દયા ખાવા બદલ મને કષ્ટો દેતી હતી. એ આંખો જણ્યું મને કહેતી હતી કે : ‘અમે તો સ્વદેશ ખાતર મરીએ છીએ.’ મેં પૂછ્યું : ‘દુસ્મનો આવી ચડે તેની તપાસ રાખવા માટે તમે સીમમાં યાજુાં નથી રાખતા ?’

‘મને જવાબ મળ્યો : ‘એકેએક કોરિયાવાસી અમારો જસસ છે. યાજુાંની અમારે મરર નથી.’

‘મેં એના એક અમલદારને પૂછ્યું : ‘તમારું બંધારણ કેવું છે ?’ જવાબમાં એણે નિરાશા બતાવી : ‘કશું જ બંધારણ નથી. શ્રીમતો જેના હાથમાં દ્રવ્ય મૂકે તે બીચારો પોતાની દુકંડી

ગમી કરીને લડે છે. સંગઠન જેવું કંઈ જ નથી. પણ ફિક્કર નહિ, સાહેબ ! જાપાનના યુદ્ધમાં બનીને જીવવા કરતાં સ્વતંત્ર માનવી તરીકે મરવું જ બહેતર છે.’

‘ અને તેઓ પૂછે છે : ‘અમને બંદૂકો મેળવી દેશો ? તમે માગો તેટલા પેસા આપીએ. પાંચ હમ્બર ડોલર, દસ હમ્બર ડોલર, કહો તેટલા ડોલર છીએ, પણ અમને કોઈ રીતે બંદૂકો આપો.’ હું માત્ર હસતો કહેતો કે : ‘ભાઈ, મારાથી એવું ન જ થાય !’

‘ અને પૂછે : ‘જાપાનીઓ ક્યાં ક્યાં પડાવનાખીને બેઠા છે ?’

‘ હું હડાઉ જવાબ વાળતો. માત્ર માહિતી અર્થે પ્રવાસે નીકળેલા સજ્જનથી પરંપરની બાતમી શી રીતે આપાય ?

‘ મેં એ મરણિયા નવજવાનોનાં દર્શન કર્યાં. હું પાછો ફર્યો. મારી અગાઉ એ બહાર-વટિયાએ માર્ગ પર આણસો દોડાવી ખબર કહેવરાવ્યા કે : ‘ખબરદાર ! આ અંગ્રેજ ગૃહસ્થ છે; એને ન મારશો.’

‘ અમે થોડે દૂર ગયા હઈશું ત્યાં એકાએક મારા એક ચાકરને પોતાના હાથ જીંચા કરીને કારમી ચીસ પાડતો સાંભળ્યો કે ‘ચોન્મ-ગક-ટેઈન (અંગ્રેજ) !’ અમે સદ્ગુ થઈ ગયા ને બીજાઓએ પણ એ જ ચીસ નાખી. મેં પૂછ્યું કે : ‘આ બધું શું ?’ મારા ચાકરે કહ્યું કે : ‘સાહેબ, બહારવટિયા આપણને ઘેરી વળ્યા છે. તેઓ બંદૂક ફોડવાની તયારી કરે છે. તમને તેઓએ જાપાની માની લીધા લાગે છે.’ મેં પણ નોકરની સાથે જ શોર કર્યો કે : ‘ચોન્મ ગક !’ તરત જ મેં હુંગરાઓ ઉપર દોટાદોટ કરતા ધૂંધળા આકાશ દીઠા. તેઓ અમારી તરફ જ ધસ્યા આવતા હતા. કેટલાકે મારા પર બંદૂકો તાકી હતી. પછી નજીકની જ ભોંયમાંથી પચીસેક જીવાને નીકળી પડ્યા. એને મોખરે એક યુરોપી પોસાકવાળો યુવાન હતો. અમે થઈ ગયા. તેઓ દોઢીને અમને આંખ્યા. અને ટીકા ટીકાને ભેગો. પછી ક્ષમા ગાળીને કહ્યું : ‘અમારી ભૂલ થઈ અઈ ! સારું થયું કે તમે ખૂમ પાડી !’

‘ બીજાને કહે : ‘હું તો તમને ‘કી દેવાની અબ્બી પા જ હતો.’

‘ મેં તેઓને નીરખીનીરખીને જોયા. એમાંના કેટલાક તો ૧૪થી ૧૬ વરસના કાચા કુમારો જ હતા. મેં તેઓની તસવીરો પાડી લીધી.

હું પાછો શીઝલ આવ્યો. હું ધર્મસેનાને જોઈ આવ્યો એ વાત જાપાની અધિકારીઓને ન ગમી, કારણકે એ લોકોએ જ વિદેશમાં બ્રાંતિ ફેલાવેલી કે ધર્મસેના તો લૂંટારાઓ ને ઘાતકોની જ-ટાળી છે ! તે ગામડાં બાળે છે ને લૂંટે છે જગતકરમાં આ જ માન્યતા પ્રસરી ગયેલી, પણ એની સામે મેં સાચી માહિતી ફેલાવી.

‘આ સૈન્યનું’ પરિગળ જામનું ગયું. પરંતુ બંદૂકો ક્યાં? બંદૂકો હોત તો? જાપાનનો પગ અત્યારે કોરિયામાં ન હોત. ૧૯૧૫ સુધી એ વીરો ઝૂઝ્યા, એટલે કે અરધાઅરધ દેશ સશસ્ત્ર બળવાની સ્થિતિમાં રહ્યો. ટકર ઝીટી, પછી ચગદાઈ ગયા. * પણ કોરિયાનો નામ પરથી ‘ડરપોક’ ‘નિરુત્સાહી’ એવાં કલંકો તેઓ પોતાના રક્ત વડે ધોઈ નાખતા ગયા.’

[એશિયાનું કલંક]

‘ના, ના, ના!’ કોરિયાવાસી દેશભક્ત હૈનરી ચંગ બોલે છે. ‘ના, ના, એ યુદ્ધ નથી વિચાર્યું. કોરિયાના દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં હજુ પણ આ સ્વયંસેવકોની ધર્મસેના જાપાની લશ્કરની સામે લડી રહી છે. હજુ તો ૧૯૨૦ના દેશુચારી માસમાં જ બે હજાર કોરિયાવાસીઓ જાપાની સૈન્ય સાથે ઝઘૂમેલા અને તે પછી તાલેતરમાં મંચુરિયા પ્રાંતના હંચન ખાતેના જાપાની રસાલા સાથે તેઓએ ઝપાઝપી ધોતી, જેને પરિણામે પાંચ હજાર જાપાની સોલ્ડીયરોને મંચુરિયાના એ અસાંત પટગણમાં મોકલવા પડ્યા હતા. ફેર માત્ર એટલો જ પડ્યો છે કે જાપાની સરકાર હવે એ સ્વયંસેવકોને ‘કોરિયન લૂંટારાઓ’ કહેવાને બદલે ‘બોલશેવિકો’ કહે છે. આ નવું નામ પાડીને જાપાનીઓ એ સ્વદેશના યુનિફોર્મ માટે સંભાળ બેસતા ધુવાનો પ્રતિ અમેરિકાની તેમ જ પશ્ચિમ યુરોપની સૂઝ ઉત્પન્ન કરવાની ધારણા રાખે છે. સાચી વાત તો એ છે કે તેઓ નથી ‘બોલશેવિકો’ કે નથી લૂંટારા, તેઓ તો જાપાની સાસન વગેરે રહેવા કરતાં મૃત્યુને વઢાણ કરનારા સશસ્ત્ર શત્રુવાદીઓ છે. આ શત્રુધારી સ્વાતંત્ર્યવાદીઓની જબ્બર સંખ્યા વિદેશી કબજામાંથી કોરિયાને મુક્ત કરવા માટે મળી તેટલું આત્મસમર્થણ કરવા તત્પર બનીને મંચુરિયા તથા સાઇબિરિયામાં વસે છે. સુમારે દસ લાખ કોરિયાવાસીઓ દેશપાર થઈને ત્યાં યુદ્ધનાજી રાહ જુએ છે, ક્વાયત કરે છે, કોરિયા-સાઇબિરિયાની સરહદ પરનાં જાપાની લાલ્ચાં પર વડી પડે છે. કોરિયાની અંદર તેમ જ બહારની પ્રજામાં મરજિયાત ફાળો ઉપરાલીને તેઓ હાથિવાદો ખરીદે છે, નવી નવી દુકાનીઓ તૈયાર કરે છે. એ લોકોને આશા છે કે એક દિવસ-છાને દૂરદૂરના લાલ્ચાંમાં-જાપાનીઓને કોરિયામાંથી સાફ કરી નાખવા જેટલું સંખ્યાબળ આ ધર્મસેનાને મળી રહેશે.

અને હા, રશિયનો આ કોરિયાવાસીઓને પોતાની પાંખમાં લઇ પૈસા આપે છે એ વાત ખરી. તેઓના ઇરાદો જાપાનને સાઇબિરિયામાંથી પોટલા ઉપકાવવાનો છે અને કોરિયાને એ નાણા સ્વીકારે છે તે પણ સાચું છે. પરંતુ તેનું કારણ તેઓના બોલશેવિક સિદ્ધાંતો પરનો પ્રેમ નથી. તેઓની અભિલાષા તો એક-અને એક જ છે : સ્વદેશમાંથી જાપાની સત્તાને સાફ કરવી. અભિલાષાની સિદ્ધિ અર્થે તેઓ તો શતા રશિયાની કે ગોરા અમેરિકાની-ચાહે તેની કનેથી મદદ સ્વીકારવા તૈયાર છે.

પરંતુ કોરિયાવાસીઓના શાસ્ત્રો સંકુલચ, જેણે આ આગ્રહ જાપાનની સાથે શત્રુયુદ્ધનો વ્યર્થતા નિદાણી છે, તેઓ આ ધર્મસેનાના અભિલાષ સાથે એકચત્ર છે, પણ ધવાને સાથે રાહમન નથી. તેઓ માને છે કે કાયમી પરિણામ કાંતિવાદી આરક્ષકની રીતિથી નહિ પણ ઉત્ક્રાંતિની રીતિએ જ નીપજ શકશે : માટે પ્રબલે કેળવવી એટલે, જાપાનની સમઘમિકાએ આર્થિક પ્રગતિ પહોંચાડવી જોઈએ અને પશ્ચિમની સુધરેલી દુનિયાને પોતાના અભિલાષથી એવી રીતે વાકેફ કરી દેવી એટલે કે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની આખરી રચાસીની અંદર પશ્ચિમ કાંઈ નહિ તો તેઓ કોરિયાને નૈતિક ટેકા આપશે એવી ધારણા રહે. ”

ઝોરડીના દીવો

‘**ખ** આઓ ! આ ગુન્હાદાર લાંબી મછોવાળા આદમી ઉપર બરાબર આંખ રાખજો !’ હં‘ગેરીની બજારમાં હોકશીના ધુમાડ કાઢીને લહેર્યાં ચાલ્યા જતા એક આદમી સામે આંગળી ચીંધાડી ઓરિટ્ટપન પોલીસના વડા અધિકારીએ ચોક્કસદારોને ચેતવણી દીધી.

એ આદમી બીજો કાઈ જ નહિ-ફાન્સિસ ડયાક જ હતો. યુદ્ધના આરંભમાં ડયાક વિયેના જઈ પાદશાહ પાસેથી નિગરા બની પાછો આવ્યો અને ઝન્યૂબ નદીને સામે પાર સુસેદની વાટાવાટ કરવા જતા ઓરિટ્ટપન સેનાપતિએ ડયાકને કહ્યું કે કોરયૂથ અને ગોથ બિનશરતે શરણે થઈ જાય તેવી સમજૂતી તું બે કરે તો સુસેદ કરું. ડયાક દગો રમવાની ના પાડી. એને કેલ કરવામાં આવ્યો. તે પછી એ મુક્ત થયો. મુક્ત થઈને એણે હં‘ગેરીના સંગ્રામ પર નજર ફેરવી. ‘આ પાગલ યુદ્ધમાં માડું સ્થાન નથી’ એટલું બોલીને ડયાકે પેતાના ગામડિયા વતનનો રસ્તો શીધો.

કેડીઝ ગામના પોતાના રણિયામણા ધરતી બારીમાં બેઠાં બેઠાં એક દિવસ ડયાકે દીકું કે હં‘ગેરીના વાવેટો એના સૈનિકોના લોહીમાં રાખાતો પડ્યો છે અને હં‘ગેરી જમીંદારત છે. એણે સાંભળ્યું કે હં‘ગેરીના તમામ નેતાઓ કાં દેશપાર ને કાં મૃત્યુને સામે પાર ચાલ્યા ગયા છે. માતૃભૂમિનાં અંડિયેરમાંથી એક અવાજ આવ્યો કે : ‘ઓ ડયાક ! આરામ કર ! હજુ આરામ કર ! ફરીવાર નહિ મળે !’

ડયાકની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. કેડીઝ ગામનું પોતાનું શાંતિમય ધામ એને ખાવા ધાવું દેખાયું. પોતાની સ્થાવરજંગમ તમામ મિલકત વેચી નાખીને એ પાટનગર પેરથમાં દાખલ થયો. એક હોટલમાં એણે બે ઝોરડીઓ લાડે લીધી અને પછી શેરીઓમાં બચ્ચાંની સાથે રમતો, ગરીબોને ખેરાત કરતો, ને લાતભાતનાં માણસો સાથે વાતો કરતો એ આંટા મારવા લાગ્યો.

રિટ્ટપન અધિકારીની આંખમાં એને દેખી બેઠો સંદેહ રમી રહ્યો. એ વિચાર કરે છે કે ‘પોતાનાં ધરખાર વેચીને ડયાક શા માટે પેરથમાં આવ્યો હશે !’

માટે જ એધિકારીએ પોલીસને કહ્યું : ‘બચ્ચાઓ ! એને નજરમાં રાખજો !’

એક હજાર ને એક આંખો ડયાકના દેહ ઉપર રમવા લાગી, પણ ડયાકને કેલ કરી શકાય એવી કશી ચાલચલગત પોલીસોએ દીધી નહિ. ઓરિટ્ટપાએ હં‘ગેરીનું રાજબંધારણ રદ કર્યું. હં‘ગેરીનું નામ છીનવી લીધું, પણ બચ્ચાં સાથેની રમતગમતો, ગરીબો પ્રત્યે સખાવતો અને માણસો સાથેની સાદી વાતચીતોને તો તેઓ રાજદ્રોહમાં કેવી રીતે ખપાવી શકે ? ને એ સિવાય તો ડયાક કંઈ કરતો જ નહોતો છતાં ઓરિટ્ટપનોની બેચેની અને શંકા વધતી જ ગઈ. ડયાકની સમસ્યા એ લોકોને મૂંઝવવા લાગી.

એક બુદ્ધિવંત રાજપુત્રો યુક્તિ સચવી : ‘ ડ્યાકને મોટો ન્યાયમૂર્તિ બતાવીએ. હંગેરિયન પ્રજા રાજ રાજ થઈ જશે. ’

ડ્યાકને કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. ડ્યાકે જવાબ દીધો : ‘ માફ કરોજી ! પ્રથમ મારા દેશનું રાજબંધારણ મંજૂર કરો, પછી હું આપના પ્રસ્તાવનો વિચાર કરીશ. ’

‘ બંધારણ વળી કયું, ડ્યાક ? ’

‘ ઈ. સ. ૧૮૪૮નું બંધારણ, સાહેબ ! ’

‘ અરે દોસ્ત ડ્યાક, તું શું જૂલી ગયો કે એ બંધારણ તો અમે ક્યારેનું કે ક્યદી નાખ્યું ? ’

‘ છતાંયે, સાહેબ, બંધારણ તો જીમું જ છે ! ’

‘ ઈ. સ. ૧૮૪૮નું બંધારણ ! અરે ગાંડા, એ તે કદાપિ અને ખરું કે ! ’

‘ છતાંયે અમારું બંધારણ શુભે છે, નામદાર ! ’

‘ સાંભળ સાંભળ, ડ્યાક, અમારી વાત..... ’

‘ વાતો કરવી જ નિરર્થક છે, સાહેબ ! એ કોઈ હસીશોતો વિષય નથી. બંધારણ તો સદા જીમેનું જ છે. ’

ડ્યાકની બગમમાં હાથ નાખીને ઓસ્ટ્રિયન રાજપુત્રે ફાસલાવી રહ્યો છે : ‘ જો...ભાઈ ડ્યાક ! એક પછી એક આટલા આટલા ફેરફારો કર્યા પછી હવે અમારે હંગેરીનો વહીવટ કરી એકે એકથી શરૂ કરવો એમ તો તું નથી કહેતો ને ? ’

‘ હું બરાબર એમ જ કહું છું, નામદાર ! ’

‘ એટલે ? ’

‘ એટલે કે જો માથુંમે પોતાના ડગલાતું એક પણ ખટન ખોટું ખીડ્યું હોય તો એણે તમામ ખટન ખોલી નાખીને ફરીવાર ઉપરથી જ ખીડવાતું શરૂ કરવું પડશે, સાહેબ ! ’

‘ હા-હા-હા-હા ! ’ હસીને ઓસ્ટ્રિયન રાજપુત્રે બોલ્યો : ‘ દોસ્ત ડ્યાક ! ખટનને તો તોડી શકાય છે ને ! ’

‘ તો તો પછી, સાહેબ, ડગલો કોઈ પણ દિવસ બરાબર નહિ બિરાવાનો ! શો, સલામ, સાહેબ મહેરમાન ! ’

એટલું કહીને ડ્યાક સિમારના ધુમાડા કાઢતો ચાલી નીકળે છે અને ઓસ્ટ્રિયન લોકોનું અંદાસ કરીને ઉચ્ચારે છે :

‘ વાદ વા ! ડ્યાકને બંધારણ પાછું જોઈએ છે ! બચ્ચાને ચંદ્ર જોઈએ છે ! ’

પાટનગરની હોટેલના બિંચા મહોલ્લા પર, ડયાકની નાની શી ઓરડીમાં દરરોજ રાતે થોડા એક મિત્રો એકઠા મળે છે, દારૂની અડકેક નાની પ્યાલી ગટગટાવે છે, અને તમાકુના ધુમાડા ફાટે છે. તેઓને નથી કરા સંકેત-શબ્દો કે નથી કશી ખાનગી રાજનીતિ. તેઓ હંગેરીના માહિત્તી પરં, ઇતિહાસ પર, હુન્નરજીવોગા પર, અર્થશાસ્ત્ર પર અને હંગેરીના રાજ્યધારણ પર વાત ચલાવે છે. તેઓ ફરીલા બનીને બોલે છે કે : ‘આપણું રાજ્યધારણ મરેલું નથી. એ તો શરૂ ઓએ વધુ પડતું અરીણું પિવાડવાથી માત્ર જરા કેફમાં સૂતેલું જ છે.’

ગમ્મતી સ્વભાવનો ડયાક લાંબેરમાં મશ્કરીઓ કરતો કરતો વચ્ચે વચ્ચે એ સૂતેલું ધારણ ક્યારે ભગશે તેની આગાહી લાખે છે.

પરગણામાંથી ગામડિયા પ્રજાજનો આવીને ડયાકની ઓરડીમાં એકાદ રાત ગાળે છે, હોશિયારીએ છે, અને આખા દાયરાની સાથે બેસીને દારૂની નાની પ્યાલી ગટગટાવે છે. વાતો થતી જાય છે તેમ તેમ ડયાકના પ્રભાવથી એ લોકોની નિરાશા ઊતરવા લાગે છે. ડયાકનો આશાભર્યો પ્રાણ તેઓના અંતરમાં ચેતના કરીને ખાતરી કરાવે છે કે—હંગેરી હજી નથી મરી ગયું. પર ગણામાં પાછા જઈને એ ગામડિયાઓ પ્રજાને સંભળાવે છે કે : ‘ભલે આપણું ધારણભા રહ્યું, ભલે પરગણા-સભા ખૂંચવાઈ ગઈ, ભલે લશ્કરી દોર ચાલી રહ્યો, ભલે આપણી ભાષા ને આપણાં છાપાં ચૂંગળાઈ ગયાં, ભલે બેચેની મરી ગયો, એકેન્સી ગાંડો બન્યો ને કોરબુથ હફાઈ ગયો; પણ ભાઈ, હજી બધું નથી બોવાયું’. ફાન્સિસ ડયાક ફરી વાર ભગ્યો છે. અમે એને બળીને આલ્યા અને એણે તમે સહુને સંદેશો મોકલ્યો છે કે—હંગેરીના પ્રજાજનો ! હિંમત ધરો ! ન્યાય અને ધર્મનો વિજય થશે !’

એવી રીતે ડયાકની ઓરડીની ખારીમાં બળી રહેલી નાની શી બતીએ હંગેરીમાં અજવાળાં પ્રકટાવ્યાં. ભિન્નભિન્ન વર્ગના ને નિરનિરાણી પ્રકૃતિના લોકો ડયાકની સગડી પાસે આવીને જ ને વાતો કહી ગયા તે તમામ વાતો એક મુખેથી બીજે મુખે બોલાતી બોલાતી આખા દેશમાં પ્રસરવા લાગી. પ્રજાની દૃષ્ટિમાં ડયાકની મૃતિ વિસ્તરવા ને વધવા લાગી—એટલી બધી વધી કે ડયાક તો કોઈ વિરાટ દેવતા બની ગયો. એની છાયામાં પ્રજાને રક્ષણ દેખાયું ને એની ભુજાઓમાં અનંત કૌવલ દેખાયું. મગ્ગર ભતિ બોલી બીડી કે : ‘હંગેરી ભગશે, કેમકે ડયાકે, ફિગ્-પાલ શા અડગ ડયાકે, ભવિષ્યવેતા ડયાકે અમને કહ્યું છે કે હંગેરી ભગશે !’

ડયાકનું સામર્થ્ય શામાંથી આવતું હતું ? હંગેરિયન પ્રજાની એકસંપીમાંથી. બે વર્ષ પહેલાં હંગેરીનો દેહ છેદાઈ ને તેમાંથી અશ્વેર, આમ, પ્રજાસત્તાકવાદી એવા અનેક ટુકડા ધઈ ગયા હતા, પણ મુહૂર્ત નજમો ખાઈ ને હંગેરી સંયુક્ત બન્યું. બેદાબેદ વિરમી ગયા. સહુ પક્ષો પરસ્પર દોષો કાઢતા હતા ખરા, પણ પોતાના ધરતું શાસન હંગેરીએ પોતે જ ચલાવવું અથવા તો દુનિયાના પડ પરથી નાશૂં ધઈ જવું એ સિદ્ધાંત પર તો સહુ પક્ષો સંમત જ હતા.

હંગેરીના વિનીત-દળમાં પણ સળવળાટ વર્ત્યો. પિતૃભૂમિનો ઓસ્ટ્રિયનોની એડી તળે થયેલો દાગોવારો દેખીને તેઓનામાં પણ દેશાભિમાન પેટાયું. ‘નમ્રતા અને વંદનદારી સમેત’ તેઓએ શહેનશાહેને નિવેદન મોકલ્યું કે : ‘પ્રજાને હરકરી દોરને હવાલે કરી હંગેરીનું’ નામ પણ ખૂંસી નાખવું એ પ્રજાનાં હૃદય જીતવાની રીત ન કહેવાય, હંગેરીને પણ-સ્વતંત્ર હકો છે, અમે રાજ-ભક્તો છીએ, છતાં હંગેરીના હકો પાછા માગવા એ અમારી રાજભક્તિથી વિરુદ્ધ વાત નથી.’

વાંચીને શહેનશાહે શો જવાબ દીધો ? જવાબ ટૂંકો ને ટચ જ હતો : ‘બહુ થયું ! બહુ થયું !’ આ નિવેદન-પત્ર પર સહી કરનારા તમામને પોલીસની નોંધપોથીમાં દાખલ કરી દીધા છે કે ?

પ્રધાને પુરવણી કરી : ‘અને પ્રજાનો પાડ માને એ બચ્ચાઓ, કે નામદાર શહેનશાહે તેઓનાં માર્ગાં હડાવી દેવાનો આદેશ નથી દેતા !’

કાણ હતો આ ઓસ્ટ્રિયન પ્રધાન ?

એનું નામ બાક : જીવનની શરૂઆતમાં તો એને અખીરોનાં લોહીની ખાસ હતી, અને ‘સ્વતંત્રતા ! સમાનતા ! બંધુતા !’ ની ખૂંસો પાડવાની આદત હતી. રાજ્યોને એ ધિક્કારતો અને મજૂરોને આહતો. બહુ યુમરાણુ કરતો ખરો ને, એટલે સરકારે કામળતાથી એનું કાંડું જાલ્યું, અને એને અખીરો, અખીર-વધૂઓ વગેરેની મોહમયી સોજતમાં ફેરવ્યો. થોડા જ વખતમાં એ ભાઈ જુદી જ તરેહની ખૂંસો પાડતા થઈ ગયા અને પાદશાહના જમણા બાહુ બન્યા.

પાદશાહે બાકને કહ્યું : ‘આ ડચાક બહુ સતાવે છે. એને પિગાળવો જોઈએ.’

બાક બોલ્યો કે : ‘એ તો મારું જ કામ છે, નામદાર !’

મેં પર દંભી રિખત ફરકાવીને બાકે ડચાકને મધુલેપ કરવા માંડ્યો : ‘સાંભળ ભાઈ ડચાક ! મને લાગે છે કે અમારી ચાહુ શાસન-વ્યવસ્થાથી તને સંતોષ નથી. બહુ સાડું, ચાલો આપણે રાજનીતિજ્ઞોને ડાન્ડે તેવી રીતે શાંતિથી ચર્ચા કરીએ : હંગેરિયન પ્રજા તને એનો પ્રતિનિધિ નીમે અને તું આંહી વિગેનામાં મારી સાથે ખસલત ચલાવ.’

ડચાકે ઉત્તર દીધો : એનો ઉત્તર તો એક અને એક જ હતો : ‘માફ કરો, નામદાર ! હંગેરીનું’ રાજ્ય-ધારણુ ગેરકાયદેસર અટકાવેલું હોય ત્યાં સુધી હું વિગેનાની સાથે ખસલત જ ન ચલાવી શકું ને ! અને ભાઈ બાક ! હંગેરીને જ્યાં સુધી એનું બંધારણુ ન હોય ત્યાં સુધી ડચાકને પણ રાજપ્રકરણી સ્થાન જ ન હોય !’

એ રીતે ડચાક હંગેરીના રાજ્ય-ધારણુનો જ આધાર ધરી બેઠો રહ્યો. એણે ભગારે મચક આપી નહિ. એ ‘બંધારણુ’ ના ગુણુદોષ પર, અથવા તો પોતાની પ્રજાની લાયકી-નાલાયકી પર

વિવેચનમાં ઊતરવાની એણે સાફ ના પાડી દીધી. ‘મારું’ વા નરસું, ગમે તેવું તોયે એ બંધારણ હંગેરીની જ માલિકીનું છે, અને હંગેરી સિવાય બીજું કોઈ એમાં ફેરફાર ન કરાવી શકે. મારે વિગેના કે કેનોસા ક્યાંયે નથી જવું, પેરથ જ મારું પાટનગર છે ને પેરથમાં જ હું મારી માતૃભિની પતાકા રોપુ છું. મારે પરદેશની ધારામલામાં ભાગ્ય કરવાનું હોય જ નહિ. મારા વાવટા પર આટલા જ શબ્દો લખું છું :

‘બંધારણમાં કશી બાંધછોડ જ ન હોય’

No Compromise on Constitution.

શરૂથી આખર સુધી ક્યાંક આ સિદ્ધાંત પરથી અહુ માત્ર પથુ નહોતો ડગ્યો.

[હંગેરીનો તારણહાર]

કામરૂનો પ્યાર

પોલીસ-અધિકારી બીજી કથા કહે છે—

પુલ્કંદ વંશ કારપેથિયન પહાડની ખૂંટોને એક છેડે, વીનગા નામના નાનકડા ગામડામાં, મારા થાકોને હોય થયેલા શરીરે એક દિવસનો વિસામો માગ્યો. એ હંગેરી દેશના નાણુક મુસાફર-ખાનામાં મેં મારો ઘોડો બાંધ્યો. મને આપવામાં આવેલા એ સૂવાના એરડામાં પોપટિયા રંગના પડદાથી અને લંબગોળ આકારની નાની નાની બારીઓથી મારા અંતઃકરણને ટાઢાશ વળી ગઈ. સોનલ ધાન્યથી લચકતાં ખેતરો ઉપર સંધ્યા રમતી હતી. લીલાં ગૌચરો ઉપર આથમતો સૂરજ કંકુ ઢોળતો હતો. તેની પછવાડે, ખરીબોના દેશની આડે પડેલી હોય તેવી પાઈન ઝાડોની જાંબી જાંબી કાળી અટવી જાણે કે એ જૂરા કારપેથિયનના અસ્સરાયોકમાં કોઈ માટીનું માનવી ન પેસી જાય તે સારું રસ્તા રૂપીને ઊભી હતી.

ઘડા-આકારની મારી બારીમાંથી હું નીરખી રહ્યો હતો ત્યાં-ત્યાં, એ અબેધ પહાડોના અંતરમાં પુરાતન જિંગારી જાતનાં કામરૂ લોકો વસતાં હશે. જિંગારીઓની રાણી એક નાખીચી બહારવટિયેણી હતી. એને વિધેની કઈ કઈ અમલકારધેરી વાતો મારે કાને આવી હતી. મારો પ્રાણ એ જિંગારીઓને મળવા પહાડો પર ફાળ જરી રહ્યો હતો.

મુસાફરખાનાની એ મધુરમૂર્તિ માલિકીજીને મેં પૂછ્યું : ‘કાલે તો રવિવાર છે એટલે આંદો લોકોનાં રંગરાગ અને નાચગાન જામશે, ખરું ?’

‘ખરું, ખરું.’ એણે પોતાની જૂઈના કૂચ જેવી દંતાવળ ચળકાવતો શીકો મચકાટ કરતાં કહ્યું ‘તમે નીક વખતસર આવ્યા છો, કાલ તો અહીં અમારા એક સતના માનમાં ત્રણ દિવસનો

મેળા ભરાશે, તમને અમારી મેઝર જાતનાં રીતરિવાજ, લેખાસ-પોશાક અને માણસતુણસ જોવાનું મળશે.’

‘કોઈ ઝિંગારી આવશે ?’ કામર લોકોને મળવાની આશાએ મેં પૂછ્યું.

એ બાઈએ ખભા હલાવ્યા : ‘ઝિંપ્સીઓ ? કામર લોકો ?—હા, રાયાં એ પણ બેળાં થશે. હજી ધણું બાકી રહ્યાં છે. એ રાયાંના સંતાપ હજી દુખ્યા નહિ. ઓશ્યો મદારી, જોસફ ભાભો, એનું રીંછું લઈને આવવાનો. જોસફ મદારી તો પેલાની જોડે—’ એકાએક બાઈ ચૂપ બની.

‘કામર બદારવટિયા માઈકલની ટાળી માંલશે જોસફ ને ?’ મારાથી બોલાઈ ગયું.

બાઈના મોં પરથી હાસ્ય બહી ગયું—કરડાઈ છવાઈ : ‘શું ! તમે વળી માઈકલ અને નાઈઝીની બાબતે શું જાણો છો ? હં ! સરકારના મ્લસસ લાગે છે !’

‘ના રે બહેન, હું તો અંગ્રેજ છું, આંહીનો નથી, પણ એ કામર વર-વહુ માઈકલ—નાઈઝીની વાતો તો ક્યાંની ક્યાં જાતી પહોંચી છે, ને હું તો કળાકાર રહ્યો તેથી મને એમાં રસ પડ્યો છે.’

‘તમે કળાકાર છો ?’ ચક્રાર નજરે એણે અને નખશિખ નિહાળ્યો. ‘તમે ચિત્ર કાઢતા તો લાગતા નથી !’

‘ચિત્ર નથી કાઢતો, પણ બહેન, કળાકાર તો જનજાતના હોય છે ને ! મારે તો એ કામર બદારવટિયાની વાત જાણવાની લારી તકપ છે.’

‘તો કાલ જોસફ મદારીને પૂછજો, એક સોનામદાર એના હાથમાં સરકાવી દેજો—માઈકલ—નાઈઝીની વાતોના ઢગથે ઢગલા કરી દેશે. અરેરે ! શી એ જોડણી હતી ! પરી જેવાં રૂપ : શરીરો પણ એવાં : નાચવે-જાવે ગાંધર્વ જેવાં ! ને લોહીનાંય એવાં જ તરસ્યાં ! પણ ગરીબને ન લૂંટતાં હો !’

‘તો શું એ મૂએલાં છે ?’

‘મૂએલાં !’ બાઈના મોં ઉપર ગેબી ભાવ પથરાયો. ‘કાને ખબર લાઈ ! મૂએલાં હોય તોયે હજી ધરતી માથે ઢીરે છે. અમને દેખા દિયે છે.’ એટલું બોલીને એણે છાતી પર હાથનો સાયિયો કર્યો. ‘જોસફ ભાભાને પૂછજો. મારા હોઠ તો સિવાઈ ગયેલા છે. ને જો, અંગ્રેજલાઈ, હું આંહી કોઈની પાસે માઈકલનું નામ પણ ન લેતો હો ! નીકર છાતીમાં છૂરી હુલાવી દેશે કોઈ !’

મેં એ એતવણી સમજી લીધી. કદાચ બદારવટિયા—એટલી આંહી ક્યાંઈક આસપાસ છુપાઈ હશે.

રાતે વાણુ કરી, હંગેરી દેશની હેમવરણી મદિરનો કટારો મટાવીને હું સૂતો. રાતે જાણે કે એ નિર્જનતાની અંદર કોઈ ભટકતાં કામર લોકોનાં દર્દીઓપૂર ગીતોના હિલ્લોલ હું સાંભળતો

હતો : અજબ જાતની જૂજની યુગ્મો વહેતો પવન મારા નાના ઓરડાની આસપાસ સિસોટી ફૂંકતો હતો. ફર ફર કુત્તાં ભસે છે અને ધોડકાં હણહણે છે જાણે, કોઈ વડુ જાણે વિકાસ કરતું હતું. મારી નસો ત્રમ ત્રમ થતી હતી. કામર લોકોની જે જે ગેળી ક્યાઓ મારે કાને આવી હતી 'તેને માટે કેલું' થોડા રમ્ય-લેખાનક વાતાવરણ આ પડાડી નિર્જનતામાં વ્યાપી રહ્યું છે ! આવા આવા વિચારોથી ભરપૂર હોય હું મતો, આખી રાત એ ભણકાર-ચાલુ રહ્યા, સવારે મોડી મોડી મારી નીંદ જોડી.

૨

હરિયાણા મેદાન ઉપર હારમધ રાવડીઓ ખેતરો મળે છે. મેળો મંડાઈ ગયો છે. ભમતો ભમતો હું જોસફ મદારીને શોધતો હતો. ખેડૂતોના એક કશ્વેલતા ગાંડાવૂર ટોળાની વચ્ચે એ પોતાના તોતિંગ રીંછને રમોડી રહ્યો હતો. હાથમાં સાંકળ હતી. રંગે કાળો, પગઢંદ, કુસ્તીઆજ અને લાંબા કેશવાળો એ મદારી ત્રીસ વર્ષનો હશે કે સાઠનો તે કહેવું કઠિન હતું. એના ચહેરા ઉપર જોડી કરચલીઓ હતી, માનવલોકની બહારની કોઈ મુખમુદ્રા હતી, પશુતા હતી, કંગાલિયત હતી-એવું એવું હતું કે એને મળતાં દિલ પાછું હશે.

રમત ખનમ થઈ. રીંછડો સહુને સન્માન કરતો ફૂંડાળે ફરવા લાગ્યો. એની ડોકે 'બાંધેલ' ડબ્બામાં પાછરેસો પડ્યા લાગ્યાં. લોકો બીજા તમાસા જોવા આવ્યાં ગયાં. એકલા પડેલા એ મદારીની પાસે જઈ મેં એના હાથમાં એક સોનામહોર મૂકી કહ્યું : 'હું એક અંગ્રેજ છું, મારે માઈકલ-નાઈઝીની કથા સાંભળવી છે, જોસફ ભાલા !'

ચક્રોર નજરે ચોમેર જોઈને એણે મને કહ્યું : 'અત્યારે આંહી નહિ, રાતે આવજો મારી રાવડીએ. આ રહી છેવાડાની તે મારી, પણ મને હજી એક મહોર દેતો જા, કામ છે મારે !'

રાત પડી તમામ લોકો નાચગાનમાં ગુલતાન છે. છેલ્લી રાવડી ઉપર એકલવાયો જોસફ મદારી હુકો તાણી રહેલ છે. બાજુમાં તોતિંગ રીંછડું મોં પરની શીંકલી પગના પંજામાં દબાવીને ધરર ધરર અવાજ દેતું પડ્યું છે.

'આવો ભાઈ !' મોડી ઇટાલિયન જગ્યાનમાં એણે મને આહર દીધો.

'તમે ઇટાલિયન ભાષા ક્યાંથી જાણો, ભાલા ?' મેં સહર્ષ પૂછ્યું.

'હું' મારા ધણી માઈકલ જેણે ખૂબ લાટકયો છું, ભાઈ ! મારે ધણીએ મને સાંજરે પરવાનગી દીધી છે તમામ વાત તને કહેવાની. તેણે એમ પણ કહેવરાવેલ છે કે તું પહોડના લોહા-ધાટને પડખે હાટમેળના સાખીમઠમાં પણ જઈ આવજો. ત્યાં સાખીછ એન્જેલીન મા ને, એને નાઈઝીની સાથે બેનપણું હતું-તું'ને ધણી વાતો કહેશે, મારું' નામ દેજો. એન્જેલીન મૈયા કોઈ

પુરુષને મળતી નથી, પણ માઈકલની મરજી છે તેથી તુંને મુઝાકાત દેશે. મારા ખાવિંદની આની મહેર તો પહેલપહેલી આજ તારા ઉપર જ બિતરી. છે, હો. હાઈ !”

‘પણ માઈકલ આંહીં હોય તો એ પોતે જ મૃને ન મળે ?’

‘અરે હાઈ ! મારો ધણી માઈકલ તો ચાર સાલ ઉપર મુઝરી ગયો છે. બરાબર આજ દિને ‘એ કામ આવેલો.’

‘પણ તમે કંઈ કે—’

‘હા, હા, મેં કંઈ કે એનો રહ-એનું’ પ્રેત મારી સાથે વાતો કરી ગયું. એનો રહ હજી આંહીં પહોંચાઈ જા છે, ને પોતાના કરેલા દરેક અપરાધની તોગાહ પોકારે છે. એ એકાએક અપરાધની દરમુજર મર્યા વખર એ જ પથે નહિ, આ બધું તને પાછળથી સમજશે. તને આ તમામ નાદાની લાગતી હતી. ખેર ! તમે એતરાખંડના લોકો માનવીની ઇચ્છાશક્તિને શી રીતે પિછાનો ? પણ હાઈ રે ! માઈકલ-નાઈઝી જેવાં પ્રેમીઓને છૂંદાં પાડવાની તાકાત તો મોતની પણ નથી.’

‘ત્યારે...નાઈઝી શું હયાત છે ?’

‘પછી ખમર પડશે. લે હવે જલાવ તારી ખીડી ને સાંભળ.’

૩

મદારીએ વાત માંડી :

મારા બધાપણમાં જ હું મારા કામર લોકોના ટોળામાંથી વિખૂટો પડી જંગલમાં શુભ થયેલો. ત્યાંથી એક શિકારે નીકળેલા અમારે અને હાલની જાઈને આસરો દીધો. ખીન’ બચાંઓની લેળો અને પણ લજાવવા માંડ્યો. પણ અમે જિપ્સી લોક-મારી નાખો તોયે અમને વિદ્યા ન થયે. અમે કામકાજનાં આજસુ : ચોરીનાં નાચગાનમાં ને શિકારમાં પ્રીણુ : કુદિમાં કાઢ્યાં બિતરતાં નહિ. પણ કામ ? મહેનત ?-એ તો ને અમારે આડવેર.

પણ હું ચતુર-અક્ષલમંદ જવાન બન્યો, એટલે માલિક અને એના ફરજદ માઈકલનો ખાસ પાસવાન બનાવ્યો. બુડાપેસ્ટ નગરમાં માઈકલ લખ્યો તે તમામ વરસો હું એની જોડે જ હતો. ને માઈકલ પણ કેવો માલિક ! ભારી લયો : અસલ જાતવંત મેગર : મગર અને જોશીલા જિગરનો જીવાન : સાથે સાથે કેવો રહમદિલ ને વિચારવંતો ! ઝોહોહો, કેટલી કેટલી અખીરમદીઓ એનો પ્યાર જીતવા તલખતી ‘તી ! પણ માઈકલનું દિલખંખાનું એ મહેલાતોમાં, અખીરી રૂપનાં શુલાઓમાં અને લપકામાં ગાળો ન નાખી શક્યું. મુકદ્દરમાં લખકર વાત માંડી હતી ને !

એનો બાપ ચુઝરી ગયો. એના ખેડૂતોએ એને છેતરીને કુંગાલ કરી મૂક્યો. મીણુ જેવો લુવાન કડક ન બની શક્યો. અને અને એક ઘોડાને નલાવવા જેટલી તાકાત માંડ માંડ બાકી હતી. એવે ટાણે એકવાર અમે ખેડ એના બાપના લાઘિયંધ એક ઉમરાવને ગટું ગયા. ત્યાં લુવાન માઈકલના ઉપર કેતું વર્ષીકરણ ચર્ચ થયું !

પહેાળા મોગાનમાં ગામના ઉમરાવો અને અમલદારોની મેલી વચ્ચે એક કુંગાળાની અંદર મારી જ ઝિગાની જતનાં નટલોક કોઈ ભારી જલદ નાટારંભ ખેલી રહેલ છે, અને એ તાળીઓ પાડનાં મદો-ઝારોનો વચ્ચોવચ એક જોશનવંતી કામર કન્યા વેશીતૂર ચકચૂર બનીને પોતાના બંદનનું સર્પાકાર નૃત્ય વાજિંત્રોના ચરતાલ સાથે એકતાર બની જઈને બતાવી રહી છે.

મેં જોયું કે માઈકલ કોઈ કારમી ચોટ ખાઈ ને આ કામર સુદરી સામે તાકી રહ્યો છે. એના ચહેરા ઉપર મોતની ફિકાસ ચડી આવી છે.

‘આ જોસફ !’ એણે મને કહ્યું. ‘આ પોતે જ મારા સ્વપ્નની મુંદરી. હું એને જ પર-હીશ, હાથી જઈશ.’

નાંભળીને મને કોઈ અપશુકનનો આંચકો લાગ્યો, કેમકે આ ઝિગાની લોકો-આ કામર લોકો-પોતાની જતની બહાર શાદી કરતા જ નથી. ને એની કન્યાને હાથી જઈ એ તો મોત સંગાયે રમવા જેવું થશે. હું તો એ પણ જોઈ રહ્યો હતો કે આ છોકરી વૈભવવિલાસની લાસના-માં ચકચૂર હતી.

સાંજ પડી. એ છોકરી-એનું નામ નાઈઝી-એક મોટા ખંડના ખૂણામાં બેઠી બેઠી સદુના દાથની રેખાઓ જોતી હતી-અવિચ્છ લાખતી હતી.

માઈકલ એની પાસે પહોંચ્યો. કહ્યું : ‘આ કામર ! મારુએ કિત્મત કહે !’

પ્રથમ તો કામર લોકો ધંધાદારી રીતે જે ડોંગલતૂરા કરે છે તે આશ્ચર્ય, પણ પછી એકાએક છોકરીએ જોયું જોયું. એની એ કાળી મોટી આંખો તાજુબી માથે-ચરધરાટ સાથે માઈકલના મોં તરફ તાકી રહી.

‘તારી હરતરખામાં કાગ છે-મોત છે-મોત સિવાય કંઈ જ નથી.’ એ પુકારી બોલી. ‘તારું મોત-અને તારી સંગાયેના અનેકનું ! તને દેખીને, આ જવાન, મને કંઈનું કંઈ ચર્ચ નય છે, હવે હું સમજ કે આજે તને પહેલાં-પ્રથમ લાળતાં જ મને શા સારુ તારા મોં પર જૂની ઝોળખાણ લાગેલી. આ...કોઈ ત્યાંથી મારો જેથી ગોળો લાવજો તો ?’

એમ કહી એણે દુકમની તાળીઓ પાડી. એની ટોળીનો એક જુડો ત્રિકાળદર્શી કપડે ઢાંકેલો એક કાચનો ગોળો લાગ્યો. ગોળ મેજ પર ગોળો મુકાયો. કામર સુંદરી દીવાલે દગી. એના ઉપર સાત વાર દાઘ ફેરવીને એ જુડાએ એને સમાધિમાં સુવાડી. પછી પૂછ્યું :

‘બેટીયા ! તને શું દેખાય છે આ ગોળામાં ?’

ધડીવાર સુધી જવાબ ન મળ્યો. પછી એક ચીસ નાખીને ગોળાને મેજ પરથી ઉઠાડી મૂકી એ ઓરડામાંથી લાગી. હું ને માઈકલ એની પજવાડે ગયા. ગોળાનમાં જ્યાં બજારવાળો વાજિંગો બગચી રહ્યો હતા ત્યાં એ પાગલ બનીને નાચવા લાગી. માઈકલ એને પૂછવા જાય ત્યાં તો પોતાનું ‘માથું-પાછું’ નાખી ઈફા ઉઠાવતી એ બોલી જોડી : ‘ગોળો કહે છે કે તારું’ ને મારું મુકદ્દર સાથે દોડી રહેલ છે. પણ હું તકદીરનેય ફરેજ દેવાતી, કોઈ મદદને કપજો હું નથી થવાતી !’

એ નાઈઝી ! શયતાન હતી એ. ત્રણ રાત ને ત્રણ દિવસ સુધી એણે મારા ખાવિંદને દીવાનો બનાવ્યો. કેટલી ઠગારી ! ધડીવાર થીજી જેવી મુલાયમ બનીને પ્યાર કરવા દિયે, અને જાણે ચૂંચી સાડુ તલસતી હોય તેમ હોઠ સામા ધરે; એ જ પત્રે પાછી સરી જઈ દૂર ખડી ખડી અદહાસ કરે. આખરે મેં માઈકલને કહ્યું :

‘આછછ છોડો-સત્તા ચલાવો, ખાવંદ ! હું ઝિગ્નાનીઓને જાણું છું. એ એક જ રાહ છે.’

માઈકલે તુચાખ ચલાવ્યો-અને જવાબમાં એના ચહેરા પર એક ચામુક ચોંટી ગયો. ચણોળી જેવું લાલ લોહી બિપટી આવ્યું. દેખાને અને ખૂબ-દુઃખ થયું. શી હાલત આવે કરી છે મારા ધનની ! ફિકર નહિ. જીડે જીડે એને પ્યાર જ છે.

ત્રીજા દિવસની સાંજે કામર લોક ચાલ્યાં ગયાં અને માઈકલ દોડતો મારી પાસે આવ્યો : ‘ઓ જોમર, જલદી ઘોડાં પલાણો. નાઈઝીએ અને પરણવાનો કાલ દીધો છે-જો હું એક વરસની અંદર મેં કાખ મિક્કા કાઢીને એની પામે આવું તો.’

‘એ કાખ સિકા !’ મેં ચમકીને પૂછ્યું.

‘ફિકર નહિ. મારી પાસે આખી આછ છે. ચાલો જલદી.’

મારો માંડોવર ધણી પાટનગરમાં ગયો. ત્યાં એણે પોતાનાં જન્મભૂમિ મૂકીને એક રકમ કપાડી ને પછી અમે પહોંચ્યા જૂર્મચસાગરને કિનારે-સાં રેતોના લુભારખાનામાં.

હાર્થો, દાર્થો, મારો ધની તમામ દોલતને શુભાવી બેડો. એ જાદુગરી નાઈઝીના નામ પર મેં કેટલા શાપ વરમાવ્યા ! ત્યાંથી અમે મોન્ટે કાર્લોના લૂતાગારમાં દખલ થયા.

મધ્યા હતી. દરિયો, આકાશ અને એ બુલંદ લુભારખાનું મજેલો લોહીમાં ભીંજાયેલાં હતાં. મારા માલિકનાં હાથ અને મોં ઉપર પણ આથમતો સરજ લોહી જ રેડતો હતો.

‘શુકન ! સાડાં શુકન !’ કહેતો મારો માલિક લુભટે ચડ્યો. જુલ્યો, જીલ્યો, અપરંપાર સોનું જીલ્યો. માંસડી બાંધીને અમે પાછા બુડાપેસ્ટમાં આવ્યા. ધણી મદિના થયા હતા. જાણે નાઈઝી રાહ જોતી હશે. એણે કહેલું કે મારી જાતના કામર લોહીને મારો પત્નો પૂછને.

અમે એ સહુને પૂછવા લાગ્યા : ‘નાઈઝી ક્યાં ?’

કોઈ જવાબ ન આપે. આખરે અમે એક કામરને પકડી મોતનો ડર બતાવી પૂછ્યું :
‘બોલ જલદી, નાઈઝી ક્યાં છે ?’

‘પેલા ગઢવાળા અખીર ભેગી.’

દોટમદોટ થોડાં દોડાવીને અમે એ અખીરને ગરે પહોંચ્યા. પણ અગાઉથી વાવડ મળી ગયા હશે-ગઢની દેવડી બિડાઈ ગયેલી. અમે દારૂ પર હથોડા ઝીંક્યા. આખરે એક ડોઆ પરોળિયાએ બારી ઉઘાડી. અમને દેખતાં જ એણે ફરી ભોગળ બીડવા માંડી. પણ અમે મનય ન રહેવા દીધો. અંદર ધસ્યા. મહાનની અંદર ચડવા જઈએ છીએ ત્યાં તો રાત્રિના કોઈ ગ્રેત મધુ એક મફદ ફેવર હાવાની અંદરથી નીકળીને અમારી સામે આડા હાથ દેતું બિબું રહ્યું.

‘આવી પહોંચ્યો-મારો કાળ આવી પહોંચ્યો !’ એવા બોલ અમારે કાને પડ્યા. અને એક પાગલ કરકું ‘હૂબહુ’ હાસ્ય આજી બોલ્યું. એ હાસ્ય બીજા કોનું હોય ? એ નાઈઝી જ હતી.

‘નાઈઝી ! એ નાઈઝી !’ માઈકલ પુકરી બોલ્યો. ‘આંદો શું કરે છે ? આમ જો, તારા દુકમ મુજબ હું પેમા રળી લાવ્યો, તારો કોલ સંભાર !’

‘બહુ મોડું થઈ ગયું, માઈકલ !’ કામર કુમારી બોલી બેઠી. ‘હવે તો હું શ્રીમતી ટાન્-રિફ્સ માલિયા છું. મારો વર આવી પહોંચે તે પહેલાં તું ચાલ્યો જ, માઈકલ !’

એને જુજપાસમાં લેવા માટે માઈકલ દોડ્યો. ત્યાં લે એ ઊકરીની પછવાડેથી કટાક્ષના શબ્દો મંભળાયા : ‘હા, મારા વઢાણા માઈકલ, જે ગેરહાજર રહે તે હમેશાં ગમાર જ છે ! આપની હવે જરૂર નથી રહી, પંધારી જાઓ !’

એ બોલનાર પુઠ્ઠો કરપીણ કાળમુખો ગઢપતિ ટાન્રિફ્સ જ હતો.

માઈકલ પાપાણ બનીને બિબો થઈ રહ્યો. પંડી એણે અંતરની દર્દીની આદ કચ્ચારી : ‘એ નાઈઝી ! તું તો મને વચન આપી ચૂકેલી ને ? હું મારાં ધરમાર વેચી-કરીને પણ તે માગી તેટલી દૌલત લઈ આવેલ છું.’

‘અહાહાહા !’ ગઢપતિ દરચો. ‘એને દૌલત કયો છે ? તમે ? એથી વધારે તો શ્રીમતીએ ક્યારનીયે પોતાના પોશાક અને પગની મોજડીઓ પાછળ ખસવી નાખેલ છે !’

‘પાટમા, બૂકું બોલ છે !’ તાડકી બેઠી.

કમરાવે કાળા નાગની માફક પાછા ફરીને બીના મોં પર જળખર તમાચો લગાવી દીધો. માઈકલથી આ દીકું ન ગયું. એ ફૂધો. કમરાવે ગોળી છોડી ગોળીબાર આવી ગયા. માઈકલે પિસ્તોલ પડાવી લીધી-કચ્ચું :

‘તારી એ પરણેતર છે, ખરું ને? પણ હમણાં જ એ તારી વિધવા બનશે.’

‘મારે પણ એ જ ભેષ એ છે, જીવાન ! કાલે સવારે દિવસ જિંઘા પહેલાં આપણે બેઠ
એકલા જંગલમાં મળ્યું : તું હમણેથી આવજો, હું આથમણેથી દાખલ થઈશ. બેમાંથી જે
જીવતો બહાર નીકળે એ નાઈઝીના હાથનો ચાલિક ફરશે.’

એક કામર છોકરીને માટે એમ એકલકથા જંગલ ઘડવાનું નક્કી થયું. પણ મને ઇતિહાસ
નહોતો. મને ફગલખાજીની મંધ હતી. એટલે પરીડિયે હું એ અમીરના ગઢની દીવાલે જ કાન
માંડી આંઠા દેતો હતો. મારો ડર સાચો પડ્યો. ઉપરની એક બારીમાં કશીક અપાઝી મચી છે.
જલણે નાઈઝી શુરસાના બડકા કાઢી રહી છે. સામે ટાટોબોળ જવાબ અપાય છે. જવાબ દેનાર
હમરાવ ટાર્નફિડની જ જખાન ! મારો ચાલિક ક્યારનો જંગલમાં પહોંચ્યો છે, ને આ વિશ્વાસઘાતી
હજી આંહી !

‘હજો હો ! માઈકલ, હજો હો !’ એવી ચીસો પાડતો હું જંગલમાં દોડ્યો. પાંચ બોકાતીકાર
ખૂનીઓ અને નાઈકલની વચ્ચે રમખાણ મચ્યું હતું. હું પણ વડી પડ્યો. અમે બન્નેએ મળીને
આખરે ફટલી મહેનતે પાંચે જલ્લાહોને પૂરા કર્યા. ચહેરા બોલતાં જ પરખાયા : પાંચે એ હમ-
રાવના જ નોકરો !

મેં માઈકલને હજો સમજાવ્યો. અમે બેઠ મઠમાં દોડ્યા. સીડી પર ધસ્યા. એ જ ઓરડાનું
હાર ધક્કો દઈ બોલ્યું. અમીરની બંદૂકના બડકાએ આવકાર દીધો.

એક ખૂણામાં નાઈઝી જામી છે. એના કાળા લાંબા કેશ એને ઓઢણીની માફક ટાંકી રહેલ
છે. એનાં કપડાં શરીર પરથી ચિરાઈ ગયાં છે. એના કપાળ પરના જખમમાંથી ભોહી પહે છે.
એના હાથમાં છૂરી છે. ધણીની ફગલખાજી ઉપર આ લોહીસોહાણ કનિષ્ઠો જામેશે હતો.

અમીરની પહેલી ગોળી બારણામાંથી ચસવતી ગઈ તે પછી માઈકલ ઓરડામાં પેડો. અમીર
ખીન્ને બાર કરે તે પહેલાં તો નાઈઝીની છૂરી એના ગળામાં કોતરી ગઈ હતી.

‘નાઈઝી ! એ નાઈઝી !’ માઈકલ જીભએ પાથરીને ફરગ્યો. ‘ચાલો, પોલીસ આવે તે
પહેલાં નાસી છૂટીએ, આપણે પાંચ ને એક છ ખૂનો કર્યા છે, આપણે બહારવટિયાં કર્યાં, બે જ
રસ્તા છે આપણે માટે : કાં કાંસીનો, ને કાં પહોડોનો.’

પણ નાઈઝીએ એને ઠેલો દબતે તીણું હાથમ કરી કહ્યું : ‘દેખ, માઈકલ, મેં તકદીર સાચું
બોલ્યું. દેખ ! લોહી ! હવે તો એની નીકા ચાલુ થઈ ગઈ. એ જ મારા ચુકદરનો માર્ગ છે.
પણ એ મારો હું તને નહિ ધમકી બજા-એકલી હું જ જઈશ.’

એટલું બોલીને એ ભાગવા લાગી. પણ મારફકે કહે : ‘ મારે તારાં વિનાનું છવતર નથી એવું, તારે જ રસ્તે મારી મુસાફરી છે—બોહી તો બોહી. ! ’

નાઈઝી નથી ચોક્કસી. એ ખય છે. દોડીને મારફકે એના માથા પર પોતાનો ઝબો નાખી દીધો, એને ઉઠાવી, જરડી, અમારા ઘોડા પર નાખી. અમે ઊપજા. પોતાના ઘોડા પર નાઈઝીને નાખીને મારફકે મને કહ્યું : ‘ જોસક, દોડ જલદી કામરોઆનાં ગામડાંમાં. નાઈઝીના કાકાને લઈને પહોંચામાં આવજો. ઝાંઝાટ પામે અમે વાટ એશું. કહેજો એને કે ઝિંગારીઓ અમારા વિવોદમાં બેળા થાય. જલદી જોસક ! ’

હું ગામડે ગયો ત્યાં તો જુદો ઝિંગારી ગાડાં, ગધેડાં ને ઘોડાં લાદીને તૈયાર બોમો હતો. એણે કહ્યું કે : ‘ ભાઈ, મેખી મોળાએ મને તમામ ખબર દીધા છે. જેવાં તકદીર ! આસો. ’

૪

અમે સહુએ કારપેચિયન પહોંચી અમેઘ કિંગેજીમાં વાસ લીધો. ચોપામ અખંડ શિખર-માળા હતી. તેનેયે ફરતી અખંડ પાતળી ખાઈ હતી. એક જ રસ્તો હતો. ખાઈ ઉપર લાકડાનો એક નાનો પુલ હતો. પુલ ઉઠાવી-લઈએ એટલે ચતુને પેસવાની તકલુ જળ્યા ન રહે. અંદરના આખા વામમાં કંઈક કુદરતે કોરેલી અને બીજી પુરાતન કાળનાં કોઈ દેવ શાં જગ્ગર માનવીઓએ કંઈરેલી ગુફાઓ હતી.

મારા ધણીએ મળવટ માંડી-દારગોળા, હથિયાર, લુપડાં, અનાજ વગેરે તમામ સાયબી લાવવા મારુ ગાડાં ને ઘોડાં મોટાં શરેરામાં રવાના કર્યાં. બાકન લગઈ માવલી એક તોપ પણ મેળવીને વંજી ટેકરી પર માંડી દીધી. એક જિંબી બતી લટકાવી. સંત્રીઓ બેમાર્ધા.

આમ રીતમર મન્કાર સામે મોરચા માંડ્યા. અમારાં માથાં સાટે મોટાં હંનામો તો જાહેર થઈ ચૂક્યાં હતાં, પણ પહોંચનાં જાણુએકુ નિખી લોકોમાંથી કોઈ એ લાલચમાં ન લપટાયું. કારણુ કે કારણુકે નિખીઓને ગોડી મગ જી હતી હતી. ઓઝિટ્ટવાના ગવનરે ત્રીમ નિખીઓને રિઆવી, ખોટખોટાં કદી ન કરેલાં ખૂનો કમુલ કરાવેલાં અને ખૂનોમી લાગો ન જડી તે પરથી આ અખાંગી ગમરોએને માનવબક્તી અધેરીઓ કરાવી ફાંખીએ લટકાવ્યાં હતાં. તેઓને આજ એ વેર વાળવાનું ટાકું માર્યું હતું.

પણ આ બધી મળવટ અને સાયબીમાં શી મગા હતી મારા માલિકને ! જોને મારુ આ મોત નોનપું તે નાઈઝી તો એકી બે થતી નથી. પોતાની અલાયદી ગુફામાં એ રહે છે, એનો એકમ કોંડ અજુપરેલ રહેતો નથી. છતાં એનું દિવ નિહુર જ રહ્યું.

એવી જિંદગીથી કંટાળીને માઈકલે બહાર કુતું કે આ બધી દૌરત નાઈઝીને સોંપી દઈ હું બંદ છું જગતમાં પાછો. ત્યાં સરકારની તોપે બંધાઈને ખતમ થઈ જઈશ.

કામરૂઓએ ખૂબ કડપાંત કર્યાં, પણ માઈકલ થોડે ચડી નીકળી ગયો. હું પણ એની જોડે મરવા આવ્યો. ટેકરી પરની તોપમાંથી છેલ્લી સલામ હટ્ટડી બિડી. પણ અમે ખીણમાંથી નાકળતા હતા ત્યાં તો પછવાડે થોડાના કામકા ચુંગ્યા. મારતે થોડે, પોતાના માથા પરનો સફેદ વાળી સરખો ધૂંધટ ફરકાવતી નાઈઝી આવે છે.

માઈકલે થોડો ચોલાગ્યો. એ નીચે જીતયાં. પહેાળી જીભએ પાયરતી નાઈઝી દોડીને એના પગમાં પડી ગઈ-બાઝી પડી.

‘ઓ પ્યારા માઈકલ ! હું નિજુર હતી, કમરૂ હું તને પ્રાણથી વંચારે ચાહું છું, મારા તકદીરમાં લોહી છે. તારા ને મારા મિલાપમાં કાળ જોડો છે. પણ હવે તો ભલે આવે કાળ ! હું ન છટકી શકી. હવે થોડું સુખસોણુ જોઈ લઈને હું તારે હાથે ખતમ થઈ જઈશ. તું પણ મારી પછવાડે જ મરવાનો છે, તો આવ પ્યારા ! હા-હા-હા-હા !’

એ પાગલ હાસ્યના પડધા પહાડના પ્રત્યેક શિખરમાંથી યુગ્મ જોડ્યા. કારપેથિયન જાગે કે સાક્ષી પૂરતો હતો.

ખીન્ન દિવસ બેક પરલ્યાં. ઓ ભાઈ ! એ વંખતની એ કામરૂ ખૂબસૂરતી અને માઈકલના એ પરલુ એ સુખ-એનો જોડો મેં ક્યાંય જોયો નથી.

પછી તો એારતો અમારી ગમસો અને સરકારી તિજેરીઓ ઉપર તૂટી પડ્યું એ અમારો પંથો. અનેક જવાનો અમારી ફાજમાં લગ્યા. નેકી અને મૃગી તાબેદારી એ અમારો કાપદો. ખૂટતને માઈકલ તોપે કડાવતો. અને અમારી એ તમામ રાજવટી રાણી હતી નાઈઝી.

પણ એક વરસમાં તો નાઈઝીને થાક આવ્યો. બહારવટાની જિંદગી એને કડવી ઝેર થઈ પડી. એવું કિંમ દોડી રહ્યું હતું શહેરામાં-શહેરી મોજમજલમાં અને મદોના સળગતા નેન-કટાક્ષોમાં.

એકવાર એ મોજલ્લી નાર તોરમાં ને તોરમાં, નવી કોઈ ગમસીતું નામ લઈને પાટનગર ચાલી ગઈ. ત્યાં એને દિવસો થઈ ગયા. એની એવકાઈની વાતો માઈકલને કાને આવવા લાગી. અમને ચારને લઈ માઈકલ ખેડૂતને વેગે જોતવા નીકળ્યો.

રાજધાનીના એક મુસાફરખાનામાં અમે ત્રણ દિવસ રહ્યા, મેળામાં ખૂબ ભટક્યા, પણ નાઈઝી ન જડી. ત્રીજા દિવસની રાતે એ આચિંતી આવીને બારણામાં બેઠી રહી નાંધો ઉપર બેઠે હાથ ટેકરી, ઠંડાંગાર નયને અમને નીરખી લીધા. પછી બોલી : ‘વાહવા, મારા આવંદ ! એારતની ગમસી કરવા નીકળ્યા છે કે, સાબાચ !’

ગુરસાદાર જવાબ-હવે ને માઈકલ એને જાલવા છડાંગે એટલે નાઈઝીએ હાથમાંની ચમકતી ખુલ્લી તીણી ફૂરી ધણીના ગળા પર તાકી. એ જ પલકે ખારણું બિઝડયું અને પોલીસની દુકડી સાથે એક અફસર દાખલ થયો.

પોતાના ધણીને બચાવવા માટે નાઈઝી ભુગ્ગાઓ પસારી માઈકલની આડે બંધી રહે છે, બેલાન માઈકલની બંદકમાંથી ગોળી છૂટે છે, નાઈઝી લોહીને કાગળો નાખતી ઢગલો થઈ જાય છે, ને પડતી પડતી બોલે છે કે : ‘ઓ મારા ધણી ! તમે નાસી છૂટો ! તમારો જીવ બચાવો ! મને છોડી દો !’

પણ અતિ મોડું થઈ ગયું હતું. ઝપાઝપી જમી પડી. માઈકલ વીંધાઈ ગયો. છેલ્લા દિન બેંચતાં એનો ઉચ્ચાર એક જ હતો કે : ‘જેસુ, નાઈઝીને બચાવ !’

રાતના એ અંધારામાં હું નાઈઝીના સરીરને ઉપાડી ખારીમાંથી ફૂદી પડ્યો. થોડો બાંધ્યો હતો ત્યાં પહોંચી ગયો. બીજા સાથીઓને બીજી લાશો હાથ કરવાનું બોલતો હું નાઈઝીને લઈ પહોંચાડામાં પેસી ગયો. નાઈઝીને ફેફસાંમાં જ જખ્મ હતો. એનો જીવ નહિ બચે તેમ લાગી ગયું. થોડી વારે પાંચ-છ જખ્મી સાથીઓ એક ફક્ત માઈકલની લાશ લઈને આવી પહોંચ્યા.

એ શબને અમે એની ગુફાની બહાર જ ફેંકનાવ્યું. નાઈઝીએ પોતાની પથારી બહાર લેવરાવીને ધિયુની આ પાવરસ્ટ્રીપ મુસકે મુસકે રોતાં દીકી. માથેથી ખતમ થઈ ગયો.

અજબ વાત ! નાઈઝીને આરામ આવ્યો. એક રાતે એ મારી પાસે લપથાં ચરચરતી છતાં અહેરા પર શાંતિ અને સુખની ઝલક મારતી આવી.

‘મારા ખારાએ મને દેખા દીધેલ છે.’ એણે કહ્યું. ‘એણે મને મારી દીધી છે. એનો રૂઢ ગમગીન હતો. એણે તને વીનવીને કહેવરાવેલ છે કે આ સડુ નિપ્તીઓને છોડી દઈ બાકીની નિંદગી જે તમામને આપણે ઈજા પહોંચાડી તેને મદદગાર ધવામાં વિતાવજે, જેસુ ! આટલાં બધાં પાપોની તોળાહ કર્યા વગર એનો રૂઢ નહિ જાંપી શકે. હું પણ એ જ કામ કરવા નીકળી પડું છું.’

આ પછી તુરંત જ અમે એ અજબ ખારના સ્થાનકમાંથી ચાલી નીકળ્યાં. હું આ રીંછોડા રમાડી પૈસા રજું છું ને જ્યાં જ્યાં દુઃખ દેખું છું ત્યાં ખેરાત કરીને જીવતર વિતાવું છું, ભાઈ ! અને ત્યારથી ધણીવાર માઈકલનો રૂઢ મને દેખાયો છે, ને આ કામ ચાલુ રાખવા કહી ગયો છે. એટલી મારી વાત થઈ. પણ સાંભળવા સારુ તારે લોહહારની ગાળીમાં જવું પડશે.

એ વખતે રીંછોડા ચમકીને ધૂરકતો બોલો થઈ ગયો ને જોએકે એ અંધારામાં તીણી નગરે બેસ્યું. એકાએક એણે મને કહ્યું : ‘જા ભાઈ ! મારે તને છોડવો પડશે.’

એ ચાલ્યો ગયો. પાછળ રીંછોડા ગયો.

હું જાણે સ્વપ્ન જેવો હોઈ તેવો મુસાફરખાને પાછો પહોંચ્યો. કેવી ગેબી કયા !-હજી તો કેટલાય ભયાનક બનાવો એણે દેખાવી રાખ્યા હશે.

સાથે જ શું એ કામરે ડાસો આ પ્રેત સાથેના મિલાપની વાત માનતો હશે ! માઈકલના આત્માને પ્રાપચિત વગર શાંતિ નથી એ વાત તો સાચી જ હશે. આ જંગલ અને આથ દુનિયાને પ્રેતલોક આટલો દૂકડો હશે એમાં નવાઈ નથી.

મેં મુસાફરખાનાની માલિકમ્મને કહ્યું કે : 'કાલે હું લોહા-હારના ગાળીમાં હાટએગ ગામે જઈ છું.'

'ઓહો !' એ બોલી બીડી. 'ત્યારે તો તને તમામ વાત કરી લાગે છે જોસફાએ ! જા બાઈ ! તું જમસૂસ તો નથી જાણતો. માફ કરજો, બાઈ ! અમે બધાંય એ બે જાણના આત્માની સફળતિ સારુ બંદગી કરી રહ્યા છીએ. અરેરે ! એકને માથે કાઈ કાળ-ચક્ર લીગ્યો હતો !'

હું મારાં માણસોને ત્યાં છોડી દઈ, એકલો, જેમણે મોકલેલ એક બોમિયા સાથે નવી મુસાફરીએ નીકળ્યો. દિશમાં થતું હતું કે ત્યાં લોહા-હારના સાધ્વી-મઠમાં શું હશે ? કદાચ એન્જેલિન મેયા અને નાઈઝીના મરતલી કથા કહેશે. પણ કદાચ નાઈઝી મઠમાં છૂપીછૂપી જીવતી ન હોય !

મુસાફરીમાં મને તો પાદ આવતો હતો જોસફ મહારી સાથેની વિદાયનો છેલ્લો પ્રસંગ. એ એકાએક કેમ બીચો ? એનો વીંછડો લડકેલો કેમ ?

આખરે અમે હાટએગ ગામે આવી પહોંચ્યા. કોશિયા અને સ્તોવક ખેડૂતોથી વસેલું એ મામ હતું : ખેડોળ અને જૂખરું.

બોમિયા ઘોડાં લઈને બહાર જીવો રહ્યો. હું એકલો ગામમાં દાખલ થયો. બેઠાં બેઠાં પાતળી હોકલી પીતા એક ગામવાસીને મેં મેયા એન્જેલિનના મરતો રસ્તો પૂછ્યો.

મૂંગાં મૂંગાં એણે આંગળી ચીંધી. પોતાની છાતી પર એણે હાથનો સાચિયો રચ્યો. જાણે એ ભય પામતો હતો.

લાંબુ, બેડી બાંધીનું, અને ગોળ બારીઆવાળું એ મકાન હતું. એના વિશાળ બગીચાને ફરતી જાંવી દીવાલ હતી. એના સાંકડા દરવાજા મોંસરી નજર કરતાં મેં કાળા ધૂંધટવાળી જીંઓને ટોળાબંધ પસાર થતી દેખી. ખેરાત લેવા સારુ ખેડૂતોનું ટાળું દરવાજા બંધ હતું. તેઓને ખેરાક ને કપડાં અપાઈ રહેલ હતાં.

મને એક બુદ્ધો આવીને એક સફેદ સાદા પાલી ઓરડામાં લઈ ગયો. ત્યાં બે જ ખુરસીઓ હતી.

હું બેસું છું ત્યાં તો બારણું ઊઘડ્યું ને એક સફેદવસ્ત્રધારી પડછંદ માનવીએ પ્રવેશ કર્યો. એ સ્ત્રી હતી, પણ મોં પર ઘાટો ધૂંધટ હતો. ઊઠીને મેં નમન કર્યું ને મારી સુલાકાતનો ઉદ્દેશ બતાવ્યો: ‘મને જોસડે—’

‘હું બધું જ બાણી ચૂકેલ છું.’ કોઈ મધુર ધંટની યાદ દેતો અવાજ આવ્યો. માનવીના કંઠમાં આવું સંગીત મેં પૂર્વે કદી સાંભળ્યું નહોતું.

એણે કહ્યું:

‘તમારો આવવાની વાત મને પહોંચાડવામાં આવી છે અને તમે માઈકલના પ્યારની તથા મૃત્યુની કથાથી વાકેફ થઈ ચૂક્યા છો એ પણ હું જાણું છું. હવે તમારે શું જાણવું છે?’

‘નાઈઝી મરી ગઈ છે!’ મેં પૂછ્યું.

‘ના, મરી ગઈ હોત તો બહેતર હતું’, પણ એના શિર પર સજ્જ છે—એકલાં એકલા એ તમામ સ્મૃતિઓની માંસડી હોવા પર ઉઠાવીને જીવવાની. એક વેળાની એ હસતી-રમતી પૂતળીને માટે આવજો તો સરજાયેલ છે મક્કી ઓરડીનો અધકાર અને પરતાવાની પ્રાર્થનાઓ!’

હું એ સ્વેત માનવીની નજીક ગયો. ધીરે સ્વરે પૂછ્યું:

‘તમે પોતે જ નાઈઝી?’

જવાબમાં ધૂંધટ ઊંચો થયો. કદી નહિ બહું એવું સૌંદર્ય મેં જોયું. ‘એ અધરના એક સુખનને માટે માઈકલ પોતાના આત્માને વેચે એમાં શી નવાઈ હતી! મોટી કાબજકાળી અને જલદ એ બે આંખો જેમ જેમ મારી સામે જોતી ગઈ તેમ તેમ કોઈ જોડા હોજમાં મૂલતી પ્રતિમા જેવા એના મનોભાવ પગથાતા ગયા. જૂના હાથીદાંતને મળતો ચહેરાનો રંગ. ગાલ પર તફન આછી સુરખી: આસપાસ આસપાસની વાળ-જાણે અતલસના ચોક્કામાં મટેલી તસવીર! અને કોઈ સુગંધી અક્ષૃં શા નીતરતા એના સુખભાવ! આવા સંપૂર્ણ સ્ત્રીત્વને માનવી જીવનમાં વારંવાર નથી જોવા પામતો. પહેલાં પ્રથમ જ્યારે માઈકલે આને દીવાઓની વચ્ચે નાચતી દેખી હશે ત્યારે એ જીવાનની આંખોમાં શાં શાં કામચું અંજનમાં હશે એ હું કંપી શક્યો.

‘હવે તમે કહાચ સમજી શકશો—’ એણે સંગીતમય સ્વરે કહ્યું. ‘કે મને તમામ પુરુષો ઉપર મારી મોહિતી પાયરવાના કોડ કેમ થયા હશે. હું નિજ-રૂપની ઘેલડી હતી, ને મેં એનાં મૂલ્ય બરાબર ચૂંટ્યું છે! મારા મનની ચંચળતાને પરિણામે મારા પ્યારા માઈકલના પ્રાણ ગયા. ત્યારથી હું આંહી અધકારમાં ગરીબોને સહાય દેતી, બીમારોની સારવાર કરતી છું છું—મૃત્યુની અને મૃત્યુ પંજીના પ્રિય-મિલાપની વાટ જોઈ છું. હવે તમે જાવ, બાઈ! અને તમારા દેશમાં જઈને જે માઈકલ-નાઈઝીની કથા કહેા તે દવાથી ને સમજાપૂર્વક કહેજો.’

ફરીને એ ઘાટો ખુરખો દંકાર્ધ ગયો અને એના હાથની આંગળીઓને ટેરવે ચુંબન ભરીને
હું ચાલી નીકળ્યો.

[હરિયાપારના બહારવટિયા]

૬૧-૫૦૦

અશ્રુધારા

૧

એક દિવસ સાંજે ગંગાના તટ ઉપર બેસીને સ્વામીજી સહિસૌંદ્ય એતા હતા. તે વખતે એક મરેલા બાળકને લઈને એક સ્ત્રી કિનારે આવી. પોતાના બચ્ચાના મૃતદેહને હાથમાં ઉપાડીને એ બાઈએ પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા જાંઝ પાણીમાં જઈને એણે એ શબ ઉપર લપેટેલું કપડું ઉતારી લીધું અને ‘હાય ! હાય !’ એવા આર્તનાદ કરતાં એણે શબને પ્રવાહમાં વહેતું મેલ્યું.

સ્વામીજીએ જોયું કે એ ખાપજીના દુકડાને ધોઈ-સુકાવીને રસ્તી રસ્તી એ માતા ઘેર ઉપાડી લાય છે. આ દેખાવ જોઈને એમનું હૃદય ચિરાઈ ગયું. એમણે વિચાર્યું કે : અરેરે ! દેશની શું આટલી ગરીબી કે આ જનેતાએ પોતાના કલેજના દુકડા સરખા પેલા ખાસ બાળકને તો નદીમાં ફેંકી દીધું, છતાં વચ્ચનો દુકડો ન જવા દીધો ! ગરીબીનો આથી વધુ સજ્જડ પુરાવો બીજો કયો હોઈ શકે !

તે જ પળે એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ ગરીબોની ભાષામાં જ મારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી એમનાં દુઃખો દૂરવાને, ઇલાજો લઈશ.

૨

ભાગલપુરમાં મુકામ હતો તે વેળા એક રાત્રિએ સ્વામીજીએ જોજન ન લીધું, જોજન મોકલનાર ભક્તે કારણ પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે : ‘ભાઈ ! જોજન આજે લાવે તેમ નથી, અહીં મેળામાં આવનાર લોકો પંડાઓને પોતાની દીકરીઓ સુદાંનાં પથ્થુ દાન કરે એટલું બધું અજ્ઞાન આ દેશમાં પ્રવેશું જોઈને અને ધાનનો કાળિયો ઝેર જેવો લાગે છે !’

એવી અધારી અજ્ઞાન-રાત્રિમાં આ દેશ દસપેચો હતો અને એવાં અધારાં ભેદીને ક્યા-નંદને પોતાનો જીવનપંથ કાપવાનો હતો.

૩

ગુજરાતના એક ગામડાના લોકો આવી વીનવવા લાગ્યા કે : ‘મહારાજ, નગરવાસીઓ તો ઉત્તમ પદાર્થો વડે આપનાં સ્વાગત કરે છે. અગો કિસાનોની પાસે તો એવાં ફગ-મેલા ક્યાંથી હોય ? એકવાર મધારો તો પોંક ખવડાવીએ.’

સ્વામીજી બોલ્યા : ‘ લાઈ ! ધનવાન અને નિર્ધન વચ્ચે મારી દૃષ્ટિએ કદી ભેદ દીઠા નથી. બિલકાંનો તમારો પોંક અને વધુ મીઠો લાગશે. આજ તો નહિ, કાલે આવીશ. ’

કિસાનો રથ ભેડીને આવ્યા, પણ સ્વામીજી રથમાં ન બેઠા-પગપાળા જ ચાલ્યા, રસ્તે એટલી ઝડપથી ચાલતા કે કિસાનો પાછળ રહી જતા. માર્ગે પોતે સાદી વાણીમાં ઉપદેશ આપતા આવે છે કે : ‘ બાળવિવાહ ન કરો, જેમ કાચા લંછણા મોશ એળે જાય છે તેમ કાચી કંમરે પર-થાવેલાં સંતાનો પણ વહેલાં નારા પામે છે. ’

વડલાને ‘છાંયડે સ્વામીજી ગોંધ ઉપર જ બેસી ગયા. લોકો ‘વીંટળાઈ’ વળ્યા. મીઠાકાંથી પોંક ખાધો. કિસાનો કહે : ‘ મહારાજ, અમ જેવા કંગાલો પર મહેર છાંધી ! ’

‘ લાઈ, તમે કંગાલ શાના ? તમે તો પરિશ્રમી છો. તમારી આજીવિકા નિર્દોષ છે. તમે જ પરસેવે રેડીને ઉગાડેલ અનાજ ઉપર રામ અને રંક સહુ ગુજારો કરે છે. ’

૪

ફૂંકાબાદમાં જ્ઞાન-અર્થા ચાલી રહી છે. એવે ટાણે એક સ્ત્રી પોતાના મરેલા બાળકને મેલા-કાટેલાં વજો લપેટીને દાટવા લાઈ જાય છે. સ્વામીજીએ પૂછ્યું : ‘ માતા ! મૃત્યુનું ચે આટલું’ અપ-માન ! તારા પ્રાણ સરખું બાળક મરી ગયું’ અને તારે મળેથી એક સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્રનો ટુકડોયે ન ઝૂટયો ! ’

સ્ત્રી રહી પડી. બોલી : ‘ ટુકડો ક્યાંથી કાઢું ? પૈસા નથી. ’

સાંભળીને સ્વામીજીની આંખોમાંથી પણ દૂંદૂક આંસુની ધારા ચાલી.

[દયાનંદ સરસ્વતી]

યૌવનના ફાંસલા

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા દરમિયાન મારા જીવનમાં એક પછી એક અપલક્ષણો પગપેસારે થતો આવ્યો હતો. રમના દિવસોમાં ઘોડેસવારીની સાથોસાથ શિક્ષારતી સત લાગી. દશેરાને દિવસે પિતાજી શસ્ત્ર-પૂજા કરતા તેથી શઓમાં જ મેં ક્ષત્રિયવટ ખાની લીધી. ફૂં કાંઈ સિંઠ, વાઘ અથવા જંગલી સ્વરોનો શિકાર કરીને લોકાનાં ખેતરોની રક્ષા કરતો નહોતો; નિરપરાધી પક્ષીને ગોળી-છરાથી વીધી તિસમારખાંની છાતિને વરી રહ્યો હતો ! બીજી વાત વધુ મલિન છે. પાપનો પ્રત્યક્ષ પ્રવેશ મારામાં થવા લાગ્યો. ફૂં પિતાજીનો પરમ વિશ્વાસુ હોવાથી પૈસાની તો રક્ષમહેલ હતી. એમાં વિલાસનું નિમંત્રણ મળ્યું. અમારા મકાનની પાસે જ એક બેઠકમાં મુજરા થયો. મુજરા-માં વેશ્યા બેઠી બેઠી નાચ્યા વિના ગાય છે. અને નિમંત્રણ મળ્યું. મેં કહ્યું કે પિતાજી નાચ-

તમારાની વિરુદ્ધ છે, એટલે એની રાજ માગવા હું નહિ જાઉં. મિત્રોએ મારું બતાવ્યો કે પિતાજી પોદી ગયા પછી ચોરીદુપોથી આવવું. પિતાજી મૃતા. કેસરી અબ્બો ચડાવીને હું જલસામાં જઈ બેઠો. પ્રથમ સન્માન આવી. પછી સંકોચ છૂટી ગયો. સહુની સાથે મેં પણ ચાર કલાકમાં પચાસ પાનપટી ચાવી કાઢી ત્રણ બજે ચુપડીદીથી આવીને હું સ્થળ ગયો. પ્રભાતે મળું મુમાર્જને સંજી ગયું. પરતાવે થયો, પણ પ્રાપ્તિની દિશા ચાલી નહિ. મારી અને પિતાજીની વચ્ચેના ભાવ પહેલેથી અતર્પિત હતો.

એક મહેમાને પિતાજીને આશરે આવીને મને હુકાની પણ લત લગાડી. પિતાજીની કૃપાને બદલે વાળ્યો ! પ્રથમ મેં મારો એકલાનો જ હુકો વસાવ્યો. પછી તો મિત્રોને માટે પણ માદીના જુદા જુદા હુકા, દરેકની ઉપર નામ લખાવેને, જમાવ્યા. ધીરે ધીરે મારી જોગડી હુકાનો જ અંગે બની ગઈ તે રાજ સાંજે એમાં દાયરો લગાવા લાગ્યો.

હું શરૂવાર તો એકલો હતો જ. એક વખત એક મિત્રને ઘેરથી ભોજન લઈ રાતે દસ બજે ઘેર વળતાં એક ગસીમાં કોઈને મારવા માટે એક ગુડો ચક્રચક્તી છૂટી લઈ ભેગો. જૂલથી એ મારા પર ફૂલો, મારી ગરદન પકડીને એણે મારા માથાના અથા લખણ પર છૂટી ભોંકી દીધી. મારો હાથ મારી કમરની છૂટી પર ગયો ને પલકમાં મારી છૂટી એની છાતી પર જોરથી પડી. ગુડો લાગ્યો. મારા માથામાંથી લોહીની ધાર ચાલી. ઘેર જઈ રેશમ બાળી પાટો બાંધી હું સ્થળ ગયો.

યોગીરાજ !

પરંતુ આ સૌથી મને કેવા ગુપ્ત પ્રાપ્ત થયે ધસડી જતું હતું ! એક દિવસ હું ગંગાકિનારે ટહેલતો ટહેલતો આગળ વધતો હતો. અચર પડી હતી કે ગંગાકિનારે એક ઘાટ ફસડી પડ્યો હતો અને એની નીચે એક ગુફા બની ગઈ હતી ત્યાં એક નમ્ર યોગી રહેતો. યોગી એક જ વખત આહાર કરતો ને પ્રથમ જનું ભોજન પહોંચે વેતો જ સ્વીકાર કરતો. તેથી સેંકડો ક્ષત્રીપુત્રો ઉત્તમ વાનીઓ તૈયાર કરી યોગીરાજને જમાવ્યા હોડતાં. એ ઘાટ પર પહોંચતાં જ મને એક ચીસ સંભળાઈ. દોડીને ગુફા પાસે જઈ ત્યાં મેં શું જોયું ! એક સ્ત્રીનું મરતક બહાર દેખાય છે. એના હાથ પકડીને કોઈક જાણે એને ગુફાની અંદરથી ખેંચી રહ્યું છે, ને એ બહાર નીકળવા મથે છે ! દોડીને મેં એના બંને હાથ પકડ્યા. ખેંચીને દુરમનના પગમાંથી છોડાવવા મથ્યો, પણ મને લાગુ કે અંદરના પિશાચ ધણે જોરાવર અને કામોંધ હોવો જોઈએ. અચળાનો આસ ઘૂંટાતો હતો. મેં દુરના પહેરેગીરને બૂમ પાડી કે : ' બિનાસિંહ ! બિનાસિંહ ! ' બિનાસિંહ, ધસી આવ્યો. આવીને એણે મને જોરથી પકડ્યો એટલે મેં એ અચળાને બહાર ખેંચી લીધી.

સોળ વર્ષની એ યુવતી મૂર્ખામાં પડી ગઈ. ત્યાં તો એક બીજી આધેડ સ્ત્રી આવી પહોંચી. મેં એ કલટાને ઓળખી. મારા એક એચ્યુએટ મિત્રની એ બોબઈ હતી, અને મેં બચાવેલી અચળા

એ મૈત્રુએટની પત્ની હતી. હું નામ નથી આપતો. મને પાછળથી પત્નો લાગ્યો કે પતિરાજ વધીજાતની પરીક્ષાને માટે તૈયારી કરવામાં મશગૂલ હતા અને આ ભોળાઈ પોતાના દિવસને પુનઃપ્રાપ્તિ કરાવવાની ઉમેદથી કાળા બપોરે ઝીઝાઈના થાળ સાથે પોતાની ભોળા દેરાણીને યોગીરાજ પાસે મોકલી પોતે બહાર જઈ હતી ! યુવતીનાં વસ્ત્રો ચિરાઈને ઊડી ગયાં હતાં, અંગે ઉઝરડા-ભાંધી લોહી ટપકતું હતું તે એ ધરચસ્તી હતી. મેં બનાત ઝોઢી હતી તે વતી એ અબજાનો દેહ ઢાંકી હું એને ઘેર પહોંચાડી આવ્યો. એ નમ્ર પિયસ પર લોકોનાં જૂતાં વરસ્યાં. નાક ધરતી પર ધસીને એણે કરગરી ફરીવાર કાશીમાં પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. શોકે એને છાડી મૂક્યો. પરંતુ હિંદુ સમાજની અંધશ્રદ્ધા પર કેટલાં આંસુ વહાવું ! ઈ. સ. ૧૮૮૧માં એ જ નરપિયસ ગંગાના કાંઠે રસ્તે બેઠો અને સ્ત્રીપુરુષો એની શુભ દ્રષ્ટિ પર પુખ્ત ને પાણી ચઢાવી રહ્યાં હતાં ! મેં જાણીને પૂછ્યું કે : ‘ આ શું ? ’ જવાબ મળ્યો : ‘ અરે બાઈ, શું કરવું, ધરમતી વાત ફરી ખરી ને ! ’

પ્રિયા ! કે ધર્મલગિની !

પરંતુ મારું પતન ક્યાં જિતરે તેણું હતું ! એક અબજાને ઉગારવાનું વીરત્વ તો આત્માને જીવે લઈ જનારું લેખાય, પરંતુ મારી નાસ્તિકતાએ અને જૂની અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં વર્ણવાયેલ વિચિત્ર આચાર-નિયમોએ મારા મનની ગતિ ક્યારનીયે પથ્થરી નાખી હતી. પાશ્ચાત્ય પ્રેમ-શૌર્યના આદર્શને વશ બની મેં અને એક પીડાતી સ્ત્રીને વીરરક્ષક (Knight-errant) માની લીધો. મનમાં ને મનમાં એ અબજાને હું મારી પ્રિયા (Lady-Love) અને મને પોતાને એનો મદાનો રક્ષક (Champion) કલ્પવા લાગ્યો. એ જ અરસામાં મારા મામાએ મને મધ-પાનનો અભ્યાસ પણ મંડાવી દીધો. એટલે મેં મધપ-વીર (Drinking knight-errant) નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ મને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ પર થકા રહી હોત તો હું એ પીડિત સ્ત્રીઓને રક્ષાપ્રદુ બનીને એની રક્ષાનું મત લેત અને રામાયણની જે જાનકી ઉપર મેં વારં-વાર પવિત્ર અધ્યુદાર વહાવી હતી તે જાનકીપ્રિયાનાં જ આ અબજામાં દર્શન કરી હું એનો લક્ષ્મણજીતિ બનાવત. પરંતુ એ વખતે તો હું આપણી સંસ્કૃતિને જંગલી અને આપણા સાહિત્યને મૂર્ખાઈનો લંગડા સમજી બેઠો હતો !

અધઃપાતને એ માર્ગે હું બીજી વાર લપસ્યો. બે-ત્રણ જ દિવસ પછી વિજયાદશમીનું તીર્થ-સ્નાન હતું. ચાર ધડી રાત રહી હતી. હું મારાં ધોતી-ઉપરણું બગલમાં મારી ગંગાપ્રિયા પર જવા નીકળ્યો. એક કદમ તો નહિ ભર્યાં હોય ત્યાં એક તરુણ અબજાને મત્તરાહલરી, સ્ત્રીઓની ભીડ-ભાંધી મારી તરફ દોડતી આવતી દીકી. એને એકલી અસહાય દેખીને એક દુટ મદેં એના અંગ ઉપર હાથ નાખ્યો. આ દ્રશ્ય મારાથી ન બેવાયું. દોડીને જોરથી એ અસુરના મોં પર મેં ધપ્પક ફરી દીધી, અને ગાયું ખાતો એ કામાંધ દીવાલની ઓય મળવાથી જ પટકાતો રહી ગયો. એ

ગભરાયેલી અબજાને હું મારા મકાન પર લઈ આવ્યો અને મેં એને પૂછ્યું કે: 'કાને શોધો છો?' ઉત્તર મળ્યો કે: 'મારા પતિદેવથી વિખૂટી પડી ગઈ છું.' મારા ઘરને આસરે એને મૂકીને હું એના સ્વામીની શોધમાં મંગાડિનારે ચાલ્યો. એ પાંચ બઢાવરો બની પોતાની સ્ત્રીને શોધતો હતો. મેં એને સાંત્વન દીધું અને નાહી-ધોઈ એને મારે ઘેર લઈ આવ્યો. પતિપત્નીને એ મેળાપ કરાવી આપવાથી મારા અંતરમાં જોડો દર્ગ જાળળવા લાગ્યો હતો. મારા નોકર ગામ ગયેલાં તેથી એ અબજાએ જ રસોઈ કરી ને અમે જઈયાં. બપોરે તે દંપતીને ઉપરના માળ પર ઉતારે આપી હું બઢાર ચાલ્યો. એ અબજાને સ્વામી પાંચ દશેરા જોવા નીકળી પડ્યો. સાંજે છ બજે હું ઘેર પાછો આવ્યો અને એ સમયે હું પ્રશોભનમાં ફસાઈ ગયો. હાથ! કે' વર્ષોની કમાણી એક કલાકમાં ડૂબી ગઈ. એ રાત્રે મેં ખાધું નહિ. આખી રાત વ્યાકુલ બની રહ્યો. બીજે દિવસ પ્રભાતે યુના રામાયણનું રમણ થયું. મંગાસ્નાન પછી મારા મિત્રને ગામ જવા આહ્વાન નીકળ્યો. ચાર માલને અંતરે આવેલા એ ગામમાં જૂપ્યો ને તરસ્યો પહોંચ્યો. મિત્રની સમક્ષ મારા પતનની કથની કહી સંભળાવી. બીમાર બંધુ પોતાની બીમારી બૂલી ગયો ને મને દિલ્હાસો દેવા લાગ્યો. બંધી વાત સંભળીને મને એણે નિર્દોષ ઠરાવ્યો. એ સદાચારી રનેહીએ વિવાહ પૂર્વેની પોતાની પતિત હાલત યાદ કરી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું. બે દિવસ રહીને હું પાછો કાશી આવ્યો ને મારાં કર્મે ધોવાતાં હોય તેવું સચવનારી એક ધટના બની.

પેલી જ અબજાને મેં સુકામાંથી ઊગારી હતી તેનો પતિ મારી પાસે આવીને મને કહેવા લાગ્યો કે: 'ભાઈ! મારી પત્નીએ તમને જમવાનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું છે.' હું બીજે દિવસ ત્યાં જતાં પહેલાં, પ્રભાતે સીતાકંરણની કથા ફરીવાર વાંચી, આંસુ વહાવી, હૃદયને નિર્મળ કરી ચૂક્યો હતો. સાથે ફળ લઈ ગયેલો. જઈને તુરત જ એ ફળ અબજાની સમક્ષ ધરીને કહ્યું: 'બહેન રાજરાણી! આ તારે માટે લાવ્યો છું.' રાજરાણીના હૃદય પર આ રાખેલી કેવી ધુનિત અસર થઈ હતી તે એના સ્વામીએ મને પાછળથી કહ્યું હતું. અને એ દેવીના પાવનકારી પ્રેમનું દર્શન મને પશુ તુરત જ થઈ ગયું. ભાઈબીજ આવી. પ્રત્યેક ભાઈબીજને દિવસે મારા ભાસમાં આંદોલો કરનારી, મારે કાંઠે રાખડી બાંધનારી, અને મારા બોળામાં મીઠાઈ દેનારી, મારી પડોપવીત-ક્રિયા વખતની પેલી ધર્મભગિની તો કાશીમાં નહોતી. મને આજ એ બહેન સાંભરી આવી. ત્યાં તો એકાએક કાઈ નો મીઠો મમતાભર્યો ટોકાર સંભળાયો: 'વીરા! ભાઈબીજનો આંદોલો કરવા આવી છું!'

ચમકીને મેં નજર કરી. બહેન રાજરાણીને સાસુ સાથે આવેલ દીડી. નમન કરીને મેં સ્થિર પર ટોપી પહેરી, ગળે દુપટો વીંટ્યો. બહેને મને આંદોલો કર્યો, રક્ષાનું મત લેવરાવ્યું અને મીઠાઈ ધરી. બહેનને મેં બે રૂપિયા આપીને વિદાય દીધી. કલુષિત અંતર બજે કે ધોવાવા લાગ્યું. પ્રાયશ્ચિત્તનાં તીર પહેતાં યયાં. આ વખતથી મેં સ્ત્રીઓનો સમાગમ ત્યજ્યો. માતાજીના પિઠાનવાળા પરિવારમાં પશુ જવાનું છોડ્યું.

[સત્યવીર મહાનંદ]

પ્રિય લાઈ,

પંદર દિવસથી મારા જૂના દર્દી ગાઉટ માં પથારીવશ હતો. તેમાંથી બે દિવસ થયાં ઊંઘે અને તમારા ૨૮-૭-૪૫ના લાંબા સ્નેહલક્ષી કાગળોનો જવાબ વાળવા વિચારતો હતો ત્યાં રાણપુર ખાતે મારી ધણી દિવસોથી રોકાઈ રહેલી ટપાલ કાલે રાતે આવી, તેમાં તા. ૬ તુ' ૫૫ મળતાં પહેલી ફિકર તો એ પેઠી કે તમારા કાગળોથી અને કંટાળે આવે એવો હૃદયહીન તો ઠીક પણ રસવિહીન સુધાં તમે અને કશ્વવા લાગ્યા છે તેનું હું શું કરીશ ? શું હજુએ તમારામાં આ ઇતિ-બાર નથી જન્માવી શક્યો કે તમારા પત્રોનો અધિકારી બનવામાં પણ હું મારું મોટું સૌભાગ્ય સમજું છું ? વાત સાચી છે-ને આપણે લલચપદે-કે આટલાં વર્ષો નહિ થયેલી ઝાળખાણનો ખાડો આપણે પત્રવ્યવહારથી પૂરવો છે. તમારા કાગળોમાંથી ઊભી ખુશબો અને વધુ ને વધુ લોલુપ બનાવે છે. ગૃહકલહ સિવાય કોઈ અસલી પરપરા જેની અંદર છે નહિ તેવા મેવાણી-કુટુંબનો હું વારસદાર એટલે પેઢીગત કોઈ સંસ્કારથી વચિત, તદુપરાંત માનસિક ધડતર કરી વિપાક્રમો છું, તેમ છતાં તમે કહો છે તે વાતોડિયાપણાને કટક્તો મોટા આશક છું તે તમે મારી કૃતિઓમાંથી નથી જોતા ? ને અપ્વાદમાં ડો. હરિપ્રસાદ જેવા વાતગણી સ્નેહીઓની કદી ન ખૂટતી અવિરત વાતધારા સામે હું દુકાળિયા જેવો બનીને બેઠો હોઉં તે તમે જુઓ તો તમને મારી દયા આવે. હું તો Garrulous બનવાની પ્રકૃતિને એક રાષ્ટ્રસંસ્કાર ગણું છું. એ બક્ષિસ જે ન હોત તો આપણાં લાખો નિરૂત્ત માણસો આંકડાં ધરામાં વહવાડુઓના નેહરો બની બેઠા રહેત, બાળકોની મુક્ત મળને મૂંગળાવી મારત, અને પોતે પોતાનું સ્વમાન પગલે પગલે ધવાતું અતુલની મનમાં ને મનમાં રોજ મરતા રહેત. વાનપ્રયાગમને સર્વ રમેાથી તરબોળ શોખનાર આ વાતોડિયાપણામાં જે સંજીવની છે તેનું મને બરાબર લાગે છે. મારો કુવાન પુત્ર આજે મારી કે અન્ય કુટુંબીજનોની જેડે ખાતાંપીતાં કે સવારાણે બેસી મોકળા મનથી ગામગપાટા કે ટોળટીમળ નથી કરી હતો, એથી બેઠું વર્તમાન જમાનાના ધુમાડાના મોઢા જેવા અપખ્યારી પુરતકિયા ને બહુ બહુ તો સિનેમા-વિષયક બાબતોના ગાંભીર્યમાં જીવાનીને ખતમ કરી રહ્યો છે એ દેખી દિલ ચિરામ છે. ને હું પોતે પણ તલસું છું કે કયારે આ મૂંગળાવતા વાતાવરણમાંથી નાસી છૂટી કોઈક તડકેદાર સોબતીઓની વચ્ચે ગઈ બેસું ? તો મારા રોગ-રોક નાસી ગય, ને પાંચ વધુ વર્ષ જીવી શકાય.

જેટલે કૃપા કરીને તમારા પત્રો દ્વારા મને જે તમારા જીવંતો સંપર્ક મળે છે તેને કોઈ કાંઈથી બંધ પાડતા નહિ, વળી નમે તો મારી સાગણીઓની, મારી કક્ષમી, અરે મારા જમ્મીની

કેટલી માર્દવભરી માવજત કોમળે કામળે કરો છો ! તમે મારી પીઠ થાપડતા હો એવું શબ્દે શબ્દે અનુભવું છું. તમારી પાસેથી લેંડા હાથના આથીવાંદો પામું છું. હું તમારો રનેહી છું એ વાતનો પોરસ તમે અનુભવો છો, એ શુ જીવનની કેટલીએક સ્વતંત્રતાઓને બરી દેનાર વાત નથી ? જોહેરમાં પ્રસરિત કરનારા ધણા હોય, પણ અંદરથી એકલા બેઠા બેઠા, મારી કૃતિઓ વિશે પ્રાણની પવિત્ર સંજોષનતામાં રસ અનુભવનારા ધત્તાભાઈનું મન્ય એવું છે કે જીની પ્રાપ્તિ માણસને હજારોના તાળી-મગડાટ પ્રત્યે ઉદાસીન બનાવે. માટે કદી કંટાળાની રાંકા નહિ કરો એટલું મને વચન આપો.

‘અરજ’ ને બદલે ‘વડજ’ વાળી શુદ્ધિ કરવાનો વખત તો રહ્યો નહિ. એ ભાગ છપાઈ ગયો. આનું નામ *fools rush on where angels fear to tread* ! હું સગીતનો ક પણ ન સમજનારો ઉદ્ધુ બની બેઠો. હવે તો પ્રતાપનામાં સુધારી લઈશ.

મોટાભાઈને વંદન.

સિ. રનેલાધીન
અવેશચંદનાં બં.

‘મોતી ખૂડયું મોરણી’

‘ખૂડયું ? વિવાહ પછી માસ-પંદર દિવસમાં જ પાછા મુસાફરીએ ચડશે તમારા પરણેલા જુવાનો ?’

‘ચડે નહિ તો આપ શું ? મહિના-એ મહિનાની અલેક ખેપ કરે ત્યારે માંડ રૂ. ૮-૧૦ મળે એને વેપારી કનેથી !’

અપ્પન સિંકેરેલું ‘ધ જર્નલ’ વાદ આન્યું. ચિકાગો શહેરના એ વિરાટ કતલખાનાનો મજૂર યુર્ગીસ અને એની પરણેલર પોતાના લગ્નદિવસે પણ દિવસભર કારખાને મજૂરી ખેંચી આવીને રાતે પરણે છે, આખી રાત એનાં સગાંવહાલાં અને ઓળખીતાંના સમુદાય જોડે એક હોટેલમાં નાચગાન ને ખાણીપીણીમાં ગુજરે છે, પરાદિયે થાકવાંપાકવાં શિર ઉપર એ એક રાતના ખર્ચની ભરપાઈ કરવાની ફિકર ને ગાંસડી લઈ પોતાના કાતરિયાનું તાળું ઉધારે છે, અને તુરંત જ કારખાનાની બ્લીસડ વાગે છે. નવદંપતી મજૂરીએ ચાલ્યાં જાય છે. આ તેઓની લમરાત્રિ !

ખારવાઓનાં પણ લગલગ એ જ ભતનાં ઘસે : દરિવાઈ શ્રતુના કફન નીચે પોદ્ધું દંપતી-જીવન.

‘તમારે વિવાહનો સંજ્ઞ કેટલે દૂર થાય ?’

‘આ બેટ, ચાંચ, પટવા ને ત્રવડા : ફક્ત આ ચાર ગામની જ અંદર, એથી બહાર નહિ.’

બરાબર છે. મૃત્યુની સોડમાં પોતાની પુત્રીઓને સુવાડવા આ ચાર ખારવાઈ ગામે સિવાય નાં બીજાં કોણ લોકો આવે ? વહાણે ચડ્યો ખલાસી પાછો તો ઘેર પહોંચે ત્યારે ખરો. કેત્રેક વિદાય છેલ્લી જ સમજવાની. પ્રત્યેક મિલન એક નવો અવતાર. એ ચિરવિયોગીની ઝંખનાની ગીતો તો હું કતપરના વર્ણનટાણે જ આપીશ. નાવિકોની સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર આપણે 'ધરતીના પરમ પવિત્ર મનુષ્યો' કેવા કટાક્ષ કરીએ છીએ તે પણ હું ત્યારે જ જણાવશ.

આત્યારે તો નાવિક-જીવનની આ કડુણતામાંથી ટપકેલ એક આંસુ સમાન ધટના મારી સામે તરવરે છે. શિયાળખેટની ધર્મશાળાના ઢોરા ઉપરથી બરોબર સન્મુખના બિન્દુ ઉપર સમુદ્રના સામા પારની એક જિંચી ટેકરી ઉપર ચાંચુડા મહાદેવની દેરી છે. બેટ અને ચાંચુડા વચ્ચે બે જણાં ડૂબ્યાં છે. એક તો બેટની ખલાસી-નાર મોરબી, ને બીજો ચાંચુડાનો પૂજારી બાવો ભજૂતગર :

ચાંચુડે ચડવા જાય; (મીઠું) પાંજર ચોત્તું કહે;
(ત્યાં તો) બેટના ખારામાં, મોતી ખૂડણું મોરબી.

મધ્ય-મોરબી ! રાત્રિના અધકારમાં તું બેટથી જીતરીને બે તૂંબડાં બાંધેલ વાંસ ઉપર તરતી તરતી આવતી હોઈશ એમ સમજીને માડું દેહ-પિંજર આ ચાંચુડાની બેખડે તને નિશાની કરવા ચડે છે. એ નિશાનીને આધારે રાજ રાતની કાળી મેઘલી ધટમાં, ખાડીના ચાહે તેવા તોફાનને વીંઝી તું બાંહી આવી પહોંચતી, પરંતુ આજ તો મારે નિશાનીનો દીવો ધરી રાખીને વાટ જોયા જ કરવી પડી, કેમકે માડું મોતી-મોરબી તો બેટના ખારામાં જ ડૂબી મરી.

મોતની અચોક્કસ લાંબી સફર ખેડતા કોઈ ગરીબ નાવિકની પરણેતર સ્ત્રી મોરબી ! તું શું તારાં નિત્યના વિન્નેમથી કંટાળી ગઈ હતી ? સામે કાંઠે બળતણનાં કરમદિયાં વીણવા જતાં શું તને ચાંચુડાના પૂજારીની પ્રીત ડૂબી હતી ? મોડી રાતે વાંસડાને બે છેડે બે તૂંબડાં બાંધીને તેને આધારે આટલો લાંબો ને જીડો સાગરપટ સુપચાપ તરી જવાનું કોવત તને કોણ આપી રહ્યું હતું ? તારા પ્રત્યેક રાત્રિના ખ્યારને શું તું મામાં છાબડામાં તારો પ્રાણ મૂકીને આ કડોર વિશ્વની બળ્લરમાંથી ખરીદતી હતી ? અમે પાખંડી લક્ષ્મીતિના (marriage plus prostitution) પમેપક્ષ બ્રષ્ટ બનનાર ઉપાસકો, અમે કેવળ અનુકૂળતાને અભાવે જીમરી રહેનાર, લોકાપવાદના બીડુ શિયળવંતો, અમે દ્રવ્ય, વિદ્યા અને બાપદાદાની આબરુને ભેરે મુંદર સ્ત્રીધારીને ખરીદનાર વિહારીઓ, તને પ્રતિરાતનાં આગરમળ પાર કરનારીને એક નીતિબ્રષ્ટ ખારવણ કહીએ છીએ, સ્ત્રી મોરબી ! તારી એ બ્રષ્ટતાની પાઘવાડેય કેવું ભીંચણ મત જીશું હવે ?

પણ તારાં છુપાવેલાં વાસ-તૂંબડાં એક દિવસ કલાક પડી ગયાં. તારી સાસુએ જો કપો. છાનાંમાનાં એ તૂંબડાં ખસેડી લઈ, તેની જગ્યાએ મારીના બે કાચા મોરિયા બાંધી દીધા. એ અધરાતને અધારે દરિયાના મરણપહાડ વચ્ચે તારા ખ્યારના વધવલાટે તારા કસેવરને ઝીંકી

દીધું. માદીના મોરિયા તારે એક જ શેલારે ઓગળી ગયા. તું ખારવાની દીકરી છતાં શું તર-
વાનું શીખી નહોતી ? તારું શરીર તળિયે જઈ બેઠું, અને તારો સમા કિનારાનો પિયુ પથ
તારો નારા થયો સમજી લઈ આંચુડાની ધારેથી દરિયામાં ખાળકયો. ને પોતે પુરુષ હોઈ રખે
કદાચ પડ્યા પડી જીવનરની લાલચ લાગી અથ તે ખીકે લાલચંગ દોરીથી પકડી લઈને જ પડ્યો.
તમારી જળ-સમાધ હેપર કોઈ દેરી ચલુઈ નથી, આજ કાંઈક લોકકવિની કવિતાએ ચાર છ દહાની
ખાંખી ચણી. તેમાંથી એકાદ આવો ફુલો હાથ લાગે છે કે—

આંચુડે ચડવા જાય, (ગાઠ) પાંજર પોત્યું કરે,
(ત્યાં તે) બેઠના ખારા માંધ, મોતી ખૂડ્યું મોરશી.

સિંધુ નદી ઉપર પથ એક આવી જ રાત અંધારી હતી, અને હરરોજ રાતે સિંધુનાં
ભ્રમરિયાં જળ બેદીને કુંભાર-કન્યા સુદિણી પોતાના સમાજઆતસ પિયુ મેદાર(ગોવાળ)ને
મળવા સાગે પાર જતી હતી. એને પાર લઈ જનારા પાકા પડને પથ એની માતાએ એક રાતે
બહલી લઈ કાચો ધડો ધરી દીધો હતો ને એ ધડાએ મધ્યજળમાં ડૂબી મૂકેલી દીવાની સુદિણી
સામા પારથી પિપુના પાવાના સર સાંભળતી સાંભળતી—

ધિરી ધરો હાથ કરે જાચાં છં બાંધું,
વેચારીય વડું કિયું, વિથ ધરિયા ધાઉં,
વરજ સાહા પાઉં, તાંડું તપી આંધાં.

અર્થ—પ્રથમ ધડો હાથ ધરીને તરી; પછી ધડો ઓગળી જતાં ગાડુઓ (જુલઓ)
ઓળીને તરી; છેવટે ડૂબતાં ડૂબતાં દરિયામાંથી (સિંધુ નદી) વચ્ચેથી એ ખીચારીએ ધા ઉપર
ધા દીધી કે: ‘ઓ વહાલા સાહ ! ઓ મેદાર ! તું પાછો વળી જજે, કેમકે મને પાણીનાં ઢિંસક
પથુઓએ ઘેરી લીધી છે—’

એમ પોકારીને સુદિણી જળમાં સમાઈ. મેદારે પથ એની સંગાથે જ દરવાની આરામ-
ગાહ બિહાવી.

એ સુદિણી અને તું મોરશી, બેક શું એક જ માર્ગનાં મુસાફર હતાં ? ત્રીણું કોઈ
લુગમ તમારે પંથે પડ્યું છે ખડું ?

હા, હા, દૂર, દૂર, કોઈક કાળાંતર પરના જૂતકાળમાં, અને રચળને દિસામે પથ પાર-
પાર આથે, એશિયા અને યુરોપ એ બે ખંડોને ફક્ત અરબી જ માર્ગલ અગમ્ય રાખીને પડેલી
હેલેસ્પોન્ટની સામુદ્રધૂનીનાં જીવલેણ વમજાની અંદર.

આંહાં મોરશીને પ્રેમિક આંચુડા-મંદિરનો પૂજારી હતો ને ત્યાં લીએ-ડરેલી પ્રવનમા
ઘીરાં દેવીના દેવાલયની પૂજારણી હતી. યુરોપખંડના છેલ્લા ધરતી-ચિન્હ પર બિભેસ એ બેગે.

શરીને મંદિરેથી હીરાંની આંખો દેહેરપોનને સામે તીર રહેતા જુવાન લીએન્ડરને જ શોધતી હતી. યુરપ-એશિયાની વચ્ચે પ્યારના ત્રાગઝ એ ચાર આંખો નિરંતર કાંત્યા કરતી હતી. સાંકડી સામુદ્રધુનીમાંથી આવ-જન કરતાં અસીમ સાગરનીર અહોરાત એવા તો પછાડ મચાવતાં કે ન ત્યાં મઠવે ચાલી શકે, ન ત્યાં માનવી તરી શકવું. અર્ધા જ માઈલને અંતરે જિભેજ એ પ્રેમીઓની વચ્ચે એ સાંકડી નાળ હળર યોજનનું છેડું પાડીને હાંત કચકચાવતી હતી.

પરંતુ પ્યારના સામર્થ્યે ક્યાં સંકટ ગણકાર્યો છે જગતમાં ! હમેશ રાત્રિએ આ કઠિથી લીએન્ડર ઝંપલાવી પડતો, ને સામે તીરેથી પૂનરિણી મશાલ પેટાવીને દેવાલયના છુરળ ઉપર જમી રહેતી. મશાલની ટમટમતી તારલ-જ્યોતને એ ધાણે એ ધાણે લીએન્ડરની ભુજાઓ એ વિકરાળ ભોદને ભેદી ભેદી ચાલી જતી; પ્રેમીઓનો રોજ ને રોજ રાતે એ રીતે દેવીના ચાનકમાં ભેળાં થતાં, પરાડના અધકારમાં જ લીએન્ડર પાછો એશિયાને તીર તરી પહોંચતો.

પરંતુ એક રાત્રીએ સામુદ્રધુનીનાં તોફાન એશિયા-યુરપ વચ્ચેના આ ત્રાગઝને તોડવાને નિશ્ચય કરીને જ ચઢ્યાં હતાં. પોતાના દેહને જોયે હપાડી હપાડીને પછાડી ભુકો કરવા ઉન્મત્ત બનેલ તરંગોની સામે લીએન્ડરે પોણી રાત સુધી મુકાબલો કર્યો કર્યો. મોળનાં મારથી છુંદતી એની છાતી ગોટા વળી જતી હતી. તરંગોની ચૂડ એની પાંસળાઓને હમણાં જાણે ભીંસી નાખશે એમ એનેા આસ નીકળી પડતો હતો. છતાં લીએન્ડરનો પ્યાર પરાજય કબૂલતો નહોતો. કારણ ? કારણકે સામે પ્યાર મશાલની દીવડી હજી તળકતી હતી. વખતમાંથી વારંવાર જોડું માધું કરીને લીએન્ડર એ જ્યોતને જોઈ લેતો હતો, જ્યોત દેખાયા કરી ત્યાં સુધી એણે હાથ હારી નહિ.

પરંતુ હવે શોક જ અંતર રહ્યું છે, એ-ચાર હલંબે ફિનારો હાથ કરી લઈશ ને પછી આ વેરણ સામુદ્રધુની એના ભોદરપી હાંત કચકચાવતી જોઈ રહેશે : ત્યાં તો દીવો ઓલવાયો. વાવાઓડાના ઝપાટા વચ્ચે મશાલને પોતાના પાલવની આડશે માંડ માંડ સાચવી રહેલી પૂનરિણીની ધીરજને પવને ધૂળ મેળવી. એટલે લીએન્ડર ફિનારો હાથ કરવાની આશા શુભાવીને મોળને શરણે થઈ ગયો.

પૂનરિણી હીરાં એ જુગાયેલી મશાલ સાથે ત્યાં ખડક પરના મંદિરે જ થીજી ગઈ. માન્ય કે આ તોફાનની અંદર આજની રાતની યાત્રા કદાચ પિયુએ માંડી વાળી હશે.

પ્રભાતનું પ્રથમ કિરણ ફૂટતાંની વારે જ એણે મંદિરના જોડા દોઢા પરથી નીચે નજર નાખી, ખડકની બેખડ ઉપર એક ગૌર માનવકક્ષેવર પડ્યું હતું. બેખડે આજેનાં પવન મધુદરીશ્વમાં સિંદૂરિયા રંગનું શોષિત નીતરવું હતું.

દુઃખની એક હાથ પુકારી, અને દેહ પરથી પૂનનાં પરિધાન ફાડી નાખી હીરાં પાણીમાં ફેડી પડી. એક પહોર પછી મોળાએ એના શરીરને પથ લીએન્ડરના ચળની પાસે સુવાડી દીધું.

મેરણી-ભાષાતર: સુદિણી-મેદાર: હીસી-લીઝી-ડર: એક સોરઠી, ખીજ પંખાની ને ત્રીજી બ્રીસની-ત્રણે શું જુદી જુદી ધટનાઓ હતો ? કે એક જ ધટના પરથી ધડાધેડી લોકકથા વદાણુ-વટિયાઓની જીભે ચડીને જુદે જુદે ઠેકાણે જાતરી પડી હતો ? ને પછી શું ઝંને સ્થળ સ્થળના સોંકાએ પોતપોતાની નજીકનાં એવાં જ જાણતાં સ્થળોની સાથે નોખે નોખે નામે બંધબેસતી કરી હતો ? સુદિણી-મેદારની એકની એક કથા પંખા, સિંધ તેમ જ કચ્છમાં કાં દાવો પામે ? બેઠ શંખોદારની નજીક પણ દરિયામાં સુદિણી-મેદારના બે ખડકો જતાવવામાં આવે છે, તેનો ગો મર્મ ? આમ ત્રેમકથાના રસને જે વેળા હું પંડિતાઈની આંધ્ર લગાવી રહ્યો હતો, તે વેળા—

‘કાં શેઠ, સા બધાવશું ?’ બજારાગદ તરફ સરતા ‘પીરના મજવા’માં વિચારમરત બેઠેલ આ વિદ્વાનને સામત ખલાસીએ નોતડું પુકાડ્યું.

‘આ ? આંહી મજવામાં ?’

‘હા શેઠ, હૂંધે તો નથી, એટલે ‘સુલતાની સા’ બધાવીએ.’ સામત ખલાસીની કનેથી આજ પહેલી જ વાર ‘સુલતાની આ’નાં નામ-સ્વરૂપ જાણ્યાં.

‘કંઈ નહિ બાઈ, હું હજી બેટનાં રીંગણાંના મઠા અને લાખરી-મૂળા ઉપર ત્રાપટ દઈને જ ચડ્યો છું.’ (વસ્તુતઃ ‘સુલતાની આ’નું રસપાન કરવાની શક્તિ હજી મેં કેળવી નહોતી.) માટે, સામતબાઈ, કાંક તમારી દરિયાની વાતુ યાવા છો.’

‘દરિયાની વાતુ ?’ સુકાન ધોળીને જીએ બેઠેલ સામતના સ્થાન ચહેરા ઉપર પીળી દંતા-વળીની ભાત જોડી. એની તીણી જતાં ફિક્કી દેખાતી આંખો એના જર્જરિત જિંદા હાડકાંનાં માળ-ખામાંથી જીંથી આવી: ‘દરિયાની વાતુ’ તે શી હોય, શેઠ ? સત તો હવે એક ઈણામાં—ઈ રત-નામરમાં જ રિયું છે. ઈણા ટેમ ઈ કેદીય ચૂંકતો નથી. દિયાળે કે રાતે, ઈણી વીલ્ય ને ઈણાં આર એકસરમાં ચાલે છે. ઈ અમારી વદાણુવટિયાઓની સાચી ધડિયાળ છે, આજ તો સત ખીળ કિનામાં રિયું છે, બાઈ ?’

[સોરઠને તીરે તીરે]

· ગુમાવેલી પ્રતાપ

એના એ પહાડ : એની એ નદીઓ : એની એ જૂનવટ ને એનો એ પ્રકૃતિનો પ્રતાપ : પરંતુ હું તો એ નમામના વચ્ચે શોધતો હતો એનાં મંગી મનુષ્યોના જૂના પ્રતાપપણાને. પણ હું નિરર્થક શોધતો હતો. જૂના પ્રભાવથી આંખો આંજતા, જોનારાને ડારતાં, કાઈ અદ્-શુત નવલકથાનાં પાત્રો સંજવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એવા અસલી ચહેરામહોરાની સમૂળી

જ ગેરહાજરી અને બહુ સાલતી હતી. જીવનમાંથી તો જે ગયું, પણ પ્રદર્શનમાં મૂકવાયે જે ન રહ્યું, એવું માનવ-તત્ત્વ આગળ લેખકોને પોતાની ચોપડીઓમાં ફેવી બેઠી રીતે કદ્યવું પડે છે ! અને એ કલાકારોની કદ્યવનાનાં વર્ણસંકર ચિત્રો તથા વર્ણનોનો આધાર લઈને કાઈ પણ પ્રજા પોતાનો જૂતકાળ કેવોકે ભણી શકે ! આવી વિકૃતિમાંથી નવો સૌરાષ્ટ્ર કેવો જન્મશે, તે એનું પાપ કલાકારોના માથા પર પણ કેટલું ચડશે, તે જલવા જેવું નથી.

અમારું ઊંટ કે જેને અમે 'અજૂન' કહેતા હતા, તે જેની બસાઈ નો તથા સહનશીલતાનો લાભ લઈને અમે ત્રણ જણા ચડી બેઠા હતા તે સરખી ચાલે વહેવા લાગ્યું અને તારોડિયાની જ્યોતમાં નાહતા, ભાવનગરના પ્રતાપી રાજા આતાભાઈએ તથા વજેસંગજીએ આ રાણુલા વગેરે પ્રદેશ કેવી કળવકળથી ને જબરદસ્તીથી કબજે કરી ચાંતિ રચાવી તેની વાતો કરતાં અમે પ્રભાતે એક ગામની ખળાવાડમાં પહોંચ્યા. એ નાના ગામનું નામ હતું સરૌવશ્વ. નામ અને અત્યંત ગમી ગયું. નામ પાડવામાં અસલી ચોકો અચ્છી રસિકતાનો ઉપયોગ કરી જાણ્યતાં. એ તો ઠીક, પરંતુ આ નામની પૂષ્પરહમાંથી તો અને એક રસવંતો ઇતિહાસ હાથ લાગ્યો. ત્યાંના બે જીવાન ગરાસિયા ભાઈઓએ તુરત જ અને કહ્યું કે આ ગામનું અસલ નામ સવિયાણું.

સવિયાણાની સ્નેહકથા

'સવિયાણું' શબ્દ સાથે તો અને અતિ મધુર પરિચય હતો. તુરત અને દુહો યાદ આવ્યો કે :

સવિયાણું સરધાર, નગરામાં નેહચળ બહું
(જેનો) બજાળાં હાદ બજાર, રમવાડું રધિએ બહું.

'હા, હા, બાઈ !' ગરાસિયાઓ બોલી બેઠ્યા. 'આ એ જ હાટબજારોવાળા રિદ્ધિવંત નગર સવિયાણાનો જ દીવો. ને જીવો, આ સાખી દેખાય તે ધારનું નામ સરધાર. અસલ નામ શ્રીધાર : ત્યાં જ શ્રીધારનો નેસ પડ્યો હતો. આ પોતે જ નામવાળા અને નામમતીના પ્રેમનું અસલ ધામ !'

મને ખીત્તે દુહો યાદ થયો :

સવિયાણું ને સરધાર, ભેય તદૌબઠ ટેથીએ
એકે વણજ વેપાર, ખીત્તે મરમાળાં માનવી.

'માયું, સાયું, બાઈ ! સવિયાણામાં નામવાળો રહેતો ને શ્રીધાર-મરધારની તબેરીમાં આપરતા નવ નેસ પડ્યા હતા. એમાં રહેનાર મર્માળું માનવી એટલે એ નેમવાસી બેડા આપરની દીકરી નાગમટે.'

'પણ પેલી વાવ ક્યાં ? વડેલો ક્યાં ?' મે સંકાપી પૂછ્યું ને ફરી દુહો ગાયો :

‘વડલા હેઠળ વાવ, હાલે ને હિસોળા કરે
નાગમદે નાની નાર, લેહાની પાણી ભરે.’

પોતાની વાત ખોટી મનાશે તો પોતાના ગામનું એ અમૂલ્ય ઐતિહાસિક ધન એને નશે એવા ભયથી ઉત્તેજી જીને એ મરાસિયા લાઈખ‘ધે માડું કાંડું’ ગાંધીને કહ્યું : ‘ચાલો બતાવું’. જુઓ આ સરોવર, કે જ્યાં નાગવાળો ને નાગમદે નાદનાં હતાં. એની અંદર વાવ હતી તે ધણીએ દીઠેલી : આજ એ દટાર્થ ગઈ છે. આ વડો : અત્યારે તો એની આ વડવાઈ જ રહી છે : અસહ્ય તો એની ઘટ્ટા ધણી વિચાળ હતી. આ સરોવરની પાળે પાળે સડક ચાલી જાય છે તે છેક સામી ધાર ઉપર પહોંચે છે. એ ધાર ઉપર સંકરનું દેવળ હતું. એ દેવળમાં દાખલ થઈ ને નાગવાળાએ નાગમદેની વાટ જોયેલી. પણ નાગમદેને પોતાનાં આવતરે કોઈ બીજા રાજકુવરની સાથે વસતી, ને જન આવી તે વખતે નાગમદેએ પોતાની ચૂંદડી કોઈ હાસીને પહેરાવીને પોતાને બદલે માંડવે ચોકલી, પોતે પોતાના મનના માન્યા પતિ નાગવાળા પાળે સંકેત મુજબ ચાલી નીકળી. પરંતુ અધીરા નાગવાળાએ દેવળમાં બેઠાં બેઠાં જંગલમાં પેલી જન સાથે નાગમદેનાં વઘો પહેરીને ચાલી જતી હાસીને દીધી, એને નાગમતી માની, કંતાસ થઈ, નાગમદે કૂડ રમી છે એવો વિચાર કરી, પેટ કટાર ખાધી : ને પછી નાગમદેએ આવી, દેવળનાં અંદરથી દીધેલાં બાર ઉઘડાવવા માટે નાગવાળાને આજીજ્ઞા કુહા કહેલા કે :

‘હા જાએ દેવળ ચડું, ભેડ વાળાની વાટ
કાળજમાં કાળા કરે, નાદયે વાલો નાગ

‘અને વળી

‘નીકળ બાદો નાગ, રાફડ કાં સંધાઈ રીથે
(માથે) મારણીયું ના માર, (તાથ) નીંભર કાં થીયે નાગડો

‘એમ પતિને નામની અને પોતાને વાહણની ઉપમા આ ા, આખરે કમાડ ખેડવી અંદર ગઈ. ત્યાં નાગને મરેલો દેખી :

‘અગર અંદરનાં રૂખડાં, ચોકમાં બંદકું ચેક
કું કારણ નાગડો જૂવો, બળદું અમે એ

‘એ રીતે પ્રાણ કાઢનાર ત્રેખીની સાથે એ આવરતી દીકરી જળી મરી, તે પણ આ ગામને ટોચે જ બન્યું છે, લાઈખ !’

‘પણ,’ મેં પૂછ્યું. ‘આવું જ એક સ્થળ અને પાંચાળમા રેફામીઆ ગામને પાદર બતાવવામાં આવે છે ને ?’

‘ઈ બોલું, આ જ સાચું !’

વહાણાં ગયાં વિદેશ

એતિહાસિક મહત્તાનું મમત્વ કેને નથી હોતું ? કાલિયાવાડનાં નાનાં-મોટાં તમામ ભોંયરાં ગિરનારમાં જ નીકળે ! જૂની તમામ યુદ્ધઓ પાંડવોની જ આંખેલી ! જૂનાં તમામ ખંડિયરો કનકાવતીનગરીનાં ! જૂની તમામ મોટી મૂર્તિઓ તો ધૂધળીમણની ને કાં જીમની ! એવી જાતના આ મમત્વ તરફ હું આનંદથી જોઈ રહ્યો. ગમે તેમ હો, પણ આ સ્થળ મને નાગ-વાળા-નાગમહેતુ અરેખરું જ ધરનારથળ લાગ્યું. એવી પ્રેમકથાઓ મોટે ભાગે ગિરમાં જ બની હોવી જોઈએ, આમ માનીને હું એ સવિયાણા સહેરની જમીન પર જોઈ રહ્યો : કદપના વેગે ચડી : જાણે એ બવળી બગરને કોઈ ઢાટકે ઘીની તાંબડી લઈને આપર કુમારી નાગમહે વેચવા આવી છે : વેપારીના કામમાં જાણે એના રૂપાળા હાથ ઘી ડહવી રહ્યા છે : એમિંતો ધોડેસવાર નીકળે છે : નાગમહેની નજર ત્યાં મંડાય છે : આંહી ઘીની ધાર નીચે ઢોળાય છે : ટીપળી વેપારી એનું ધ્યાન ખેંચે છે : અને નાગમહેના મોંમાંથી વચન સરે છે કે :

ધોળ્યાં જવ રે ધી, આશુના ઉતારનાં
ધન્ય વાદો ધન્ય દી, નેલું નીરખ્યો નાગને.

અને એવી પ્રીતિ લાગી ગયા પછી, એક દિવસ એમિંતો શ્રીધારના નેસડા ઊપડી બધ છે, નાગવાળો ત્યાં જવ ત્યાં તો

નહિ વસોણું વાસમાં, નહિ પરભાતી સંગ
નાગમહેના નેસમાં કાળા કળેલે કાગ.

એવું બધું સમસામ દેખે છે. માત્ર લાંગી ગવેલ પગવાળો એક પાડો જ ત્યાં પડ્યો રહ્યો છે, અને એની ડોકે આધિકા કાગળિયામાં પ્રેમિકાના હસ્તાક્ષરનો ખીટો ફુલો છે કે :

નાગ તમારે નેસ, લાંગલ પગ લે'સા તણો
વા'લાં ગયાં વહેશ, અવધે અવાણું નહિ.

એ ત્રાંખાવરણ તળાવના હિયોળા : વડવાની ઘટા : શ્રીધારના નવ નેસ : માંહી વસેલાં મર્મોળાં માનવી : આખી સૃષ્ટિ નજર સમીપે તરવરવા લાગી. પરંતુ ત્યાં તો તુલ' જ મને દુનિયા-દારીના ડહાપણે ધડોળો લગાવીને સિખામણ દીધી કે : 'ભાઈ ! કયાંક વિચાર-વાયુ ઊપડશે !' હું ચેતી ગયો, અને નાગવાળા-નાગમહેની બેવફરી પર હસવા પાન કરતો કરતો નાગેશ્વરી લાણી ચાલી નીકળ્યો.

[૨]

મર્દાની ભાષા

આ નાગેશ્વરી ગામ - બોકાએ આ કામળ શબ્દને 'નાગેશ્વરી' બનાવી દીધો છે. ગયોશ્ન લશાર્ઠ ન ગ્વય અને ગગુ' ગાગુ ન જોડે ત્યા સુધી શબ્દ શા અપનો ? સૌજાત્રીય ભાષાના ઉચ્ચારો નક્કો કરવાતું આવું કાંઈક મર્દાનીતું ધારણુ હશે. 'મૃગનયની' નહિ, 'મરધાનેણી' ! 'શેનુ'જી' નહિ, 'શેતસ' ! 'ભપ'કર' નહિ, 'ભે'કાર' ! 'અઘાંડ' નહિ, 'વેહમંડ' ! 'વૃક્ષ' નહિ, 'રૂખડો' ! 'જેધુ' આ શબ્દોતું સ્વરૂપ, તેનું જ વાક્યોતું અને વાણીના આખા ઝોકતું : ભાઈશ્રી એન. સી. મહેતા, કે જે અમદાવાદના નિવાસી જણાય છે, અત્યારે આગ્રમગદના કલેક્ટરપદે છે, અને કલાસાહિત્યનું જિંડું અવગાહન ધગવે છે તેમણે હમણાં જ પોતાના એક પ્રેતસાહનભર્યા પત્રમાં 'રસધાર'ની ભાષાની મીમાસા કરતા ચેતવણી ફાટી છે કે 'We have to be careful with Gujarati, for it easily lends itself to a sickly sweetness which is fatal to our heroic lore : ગુજરાતી ભાષાથી ચેતીને કામ લેવું; કેમકે આપણી વીર-કથાઓને ધાતક એવી માદવી મધુરતામાં ગુજરાતી ભાષા મહેલાઈથી લસરી પડે છે।' ...પરંતુ આ ભાષાનું પુરાણુ હું તમારી ખાસે ક્યાં ઉઘાડી બેઠો ! એ બધું તમારી નાની શી હોજરીને નહિ પડે. એ તો કોઈ વૃકોદર સાક્ષરવીરને જ સોંપીએ

થયુ, થયુ ! ક્યાં તમે, કયા એ ઉચ્ચાર-જોડણીનું સાક્ષરી સમરાગણ, ને ક્યાં આ અ'ધાર-મય બાબરિયાવાડનું મથક નાગેશ્વરી !

કોટીલાની વીરકથા

નાગેશ્વરીમાં વરૂ શાખાના બાબરિયા રહે છે. રાજુલા જેમ ધાખડાઓનું, ડેડાણુ જેમ કોટી-લાઓનું, તેમ નાગેશ્વરી વરૂઓનું અમલી ધામ બે'તાલીસ ગામ બાબરિયાઓના, અને તેમાં ધાખડા, વરૂ, કોટીલા, બોરીયા, ચલાડ કાત્યાળ, જૂવા, લેલા, હુસાળા, ધડ'ધા, . પણુ એ શાખાઓના નામ વાચતા વાચતા તમારા નાનકડા જડખા કંઠાય ફાટી જશે, કાઈ નહિ. એવી ધળી શાખાઓ અહીં વસે છે આપણને તો આજે આ નાચોતી કિમત નથી, પણુ જોજો, પરદેશી પડિતો એક દિવમ એ નામમાથી પણુ ઈતિહાસની સાકળના અઘોડા ખોળી કાઢશે પણુ તમે પડિત નથી, રસિક છો, વીરતનના આરાક છો, તેથી આવો, તમને તો હું બાબરિયા ઓની એકાદ વીરકથા કહી સળગાવુ રસધાર ભાગ પહેલામાં 'ભોળો કાત્યાળ' યાદ આવે છે ! એ જ ભાગમાં મેત્રાની વિવક્ષણુ ખાનદાની હાખવનાર વીર 'માત્રા ૧૩ અને જાલમસંગ'ની ધટના સાહસ છે ? જરૂર ફરી વાચી જજો એ વરૂ ને કાત્યાળ કારીએ નહિ, બાબરિયા હતા. પણુ આજ તો 'સૌરાષ્ટ્ર'ને પાને જોઓના હુબ્બુઓની સાચેમાચી વાતો વાર વાર ડોકિયા કરે છે

એ ડેડાણવાળા કોટીલાઓના એક પૂર્વજની યજ્ઞકથા હું લખવા માગું છું. સુમેસર કોટીલાએ ખાંચસો વર્ષ પૂર્વે પોતાની 'પાણી ! પાણી !' પુકારતી રૈયતને કારણે મધરાતે દેવી બેડિયારના ઘોર મંદિરમાં પેટે કટાર ખાવાની તૈયારી કરી, દેવીનો ચુડલિયાળો હાથ બહાર નીકળ્યો, સુમેસરની કટાર ઝાલી રાખી, અને એ પરમાર્થી ભક્તના થોડાના ડાબલા પડ્યા તોટલા વામાં એક રમ્ય, અતિ રમ્ય-અપ્સરા જેવી નાની શી નદી રેડાવી; એ નાવલી નદીને કંઠે કુંડલા ગામના ટીંબા પર, સુમેસરથી સાતમી પેઢીએ સમર્થ દેવો કોટીસો પાક્યો :

દીકરીયું દેવાણુ, માગેવા મેળીયું
(તેને) તરવાયું તરવાણુ તેં દીનેયું દેવલા.

[હે દેવા ! તારી દીકરીઓની માગણી કરનાર તરકોને તેં યું દીધું—તરવારો દીધો !]

ખૂબી તો એ છે કે એ દીકરીઓ એની પોતાની પણ નહોતી : પારકીઓને પોતાની કરી પાળી હતી ! કથા આમ કહેવાય છે : પાલીતાણાના હમીર ગોહિલની બે દીકરીઓ : બન્ને પદ-મણી : કોઈ દુબટ ચારણે જઈ એ દીકરીઓનાં રૂપ વિષે જીનાગઢના નવાબના કાન ભંભેયો : કહે છે કે ચારણ પાલીતાણે જઈ હજમ થઈ ને રહ્યો—કુંવરીઓના નખ ઉતારીને ચાલ્યો ગયો : નવાબની સમક્ષ એ નખ સૂરના તાપમાં મૂક્યા : તુરત જ નખ ઓગળી ગયા : નવાબ માન્યો કે પદમણી સાચી : ગોહિલરાજ પર દબાણ ચાલ્યું કે દીકરીઓ પાદશાહ જોડે પરણાવે : ગોહિલ-પતિની પુત્રીઓની વેલકી રાત્રે રાત્રમાં ફરવા લાગી : કોઈ રાખો ! કોઈ રાખો ! પણ પાદશાહી શિકારને ફાણ સંધરે ? વેલ કુંડલે આવી : ચોરે બોતેર શાખના બાબરિયા હેકડાહક બેઠા છે : પ્રછયું કે કોતું વેલકું ? જવાબ મળ્યો કે મોતનું વેલકું ! દહીવાણુ દેવો કોટીસો ગાન્યો : અમે એ વેલકું છોડાવયું; બેય કુંવરી અમારી પેટની દીકરીયું થઈ રહેશે; ભણે આને નવાબની ફાણું : મરી મરયું !

નવાબનાં નિશાન ફરક્યાં : પણ કુંડલામાં કોઈ વકો કુંગર ન મળે ! દેવો કહે 'આથ કયાં બેશું ?' રાતે આઈ આમુંડા દેવી સ્વપ્ને આવી કે : 'બીજી કયાંય નહિ, આંદી 'ભરોસે' કુંગરે જ રહેજો, બાપ ! આકડા એટલા અસવાર થાશે, ને ગેબનાં નગારાં મગડશે !'

'યુદ્ધ ચાલ્યું'. બેતેરમાંથી સાત શાખાઓ તો સમૂળી જ અપી ગઈ. બીજી શાખાઓના થોડા થોડા છોકરા રહ્યા. કોઈ તરવાર ઝાલનારા ન રહ્યા. પણ આશરે આવેલી દીકરીઓ બચાવી અને દેવા દહીવાણુની વીરગાથા રચાણી કે :

માંડી મેઘાણુ; તેં ભરોસે ભવાઈ
જેળા ખાન તણા નત રાવત નાસાડવા.

[ભરોસા નામના કુંગર પર તેં યુદ્ધરથી નાટક ચાલ્યું, ને તેમા તે નવાબના બેળા(નટો)ને તેં નસાડયા.]

ડખડખીયું હાર; હાઠાળો ડખીયો નહિ
ધરકે ધુંધળિયાળ; દળ એ આડો દેવડો.

[જેમ વરાહ હમેશાં પોતાના સામર્થ્યના મદદમાં જળાશય ઉપર બે સિંહોની વચ્ચે જ બેસે. રડીને પાણી પીએ છે, તેમ હું પણ, હે તજવારસી દાગરસીવાળા વરાહ, બે લગરસીની વચ્ચે બેસી રહી સડયો, તારું કદંબ પીખાઈ ગયું, પણ હું ન ખરવેલ.]

એ રીતે પૂર્વે તો ગરાસિયો મામ વસાવનારો ગણાતો, પણ અત્યારે એ નિયમ પત્રટાચો છે-ગરાસિયો જે મામમાં હોય તે મામના ભુક્ષા થાય. નાગેશ્વરી અને એ નવા નિયમના અપવાદ જેવું લાગ્યું. મામનું મુખ ગ્રમ્યું છે. લગભગ તમામ ધરનાં આંગણાં જન્મ મારે છે, કેમકે ગરાસિયાઓ ખાનડાન છે. શીમ વર ને કાળુ વર બે ભાઈઓની સુવાસ કોમળ પુષ્પ જેવી લાગી, પૂર્વજોના મંરકારના પૂતક ભીમબાઈ તો રોજ કુમારિકાઓના પગ ધોઈ ચરણામૃત પીએ છે, માથાની મેવામાં તક્ષીન છે, આધુ-સંત કે ગરીબ-નિરાધારની અખંડ ચાકરી કરે છે, અતિથિ તો એનો દેવના છે. સાંભળ્યું કે સગી માતાને સુખ આવે એવાં લોહી, પરુ ને મળમૂલ એ ભીમબાઈએ કાઈ પરદેશી પ્રવાગીના નિરાધાર દેહ પરથી ધોળેલાં હતાં.

કાળમુખો કસંભો

પરંતુ નાગેશ્વરીને હું ખૂબતો બેઠો કે, આ વીરભોમ ! તારા બાળરિયાવાડના જવાંમરો ક્યાં અદસ્ય થયા ? એ પ્રશ્નો જવાબ મારે માટે આગળ રાહ એતો બેઠો હતો. એનો જવાબ છે-કાળમુખો કસંભો ! આજે રસ્તે મને એનું વિનાશી સ્વરૂપ દેખાયા ક્યું. એ કસંભો નથી સમય-કુમમય જોતો, નથી સુવાન-જદ જોતો, નથી ઘેસા કે ગરીબી જોતો; એ તો બસ પિવાય છે, મરજી પડે ત્યારે પિવાય છે-રડીને, કરગરીને, રિમાઈને, ગોળાનું પાણી હરામ કરવાના હારા છંદને પણ સામમાએ પિવરાવાય છે. રાજુલામાં એક જુવાન ધાંખડો જોયો : વીસ વરસનો પડખુંદ જુવાન : સામેસાચી શુલાળી મુખમુકા : બરપૂર બહન : માલ ઉપર હેન-પ્રીત ને બોળપની સુમટીઓ બપડે : દુરમનનું પણ દિલ હરે એવો જુવન : એકે દમકામાં એ ભુકો બન્યો. એની સંતતિ, સ્ત્રી, જાગીર, તમામ એને બેગમરૂપ ઘઈ પડશે. એ રંગીલા દેહમાંથી પૌરુષ વિદાય લેશે. અક્ષીણને એ ધિક્કારે છે, પણ પિતા મુજરી જતાં પોતાના ઉપર એ કર્તવ્ય જીતવેલું માને છે કે અતિથિઓ માટે કસંભો કાઢવો ને અતિથિઓના હાથની અંગલિ પણ લેવી ! એ વ્યવહાર : બીજાં પોણાંમાં-દારમાં, આમાં કાવામાં, બીડીમાં વગેરેમાં તો બીઠાસ છે-સ્વાદુ ને ખુમારીનું પ્રસોભન છે-પણ અરીણુ તો કડવું જરૂર ! કરું આકર્ષણ ન મળે ! કેવળ વ્યવહાર ! કેવળ સિષ્ટાચાર ! કેવળ પ્રતિ-પદાનું બૂદ્ધ કાટવું !

મને કહેવામાં આવ્યું કે હજુ તો કાંઈ જ નથી તમે હજુ ક્યાં દોડું છ ? બાળરિયા-વાડનાં આગળ વધો : ચોદ ચોદ, મોળ મોળ, અદાર અદાર વર્ષાના જુવાનોને પિતા પોતે બંધાણુ

કરાવે છે અને એ અંગણે વૃદ્ધ અનેલા યુવકો-પોતાના જ શ્રવતાં પ્રેતો જોવા-ડેલીએ ખેસી ઝોલાં ખાય છે.

અને આ બધું શા માટે ? એક બંધાણી બેરુ કહે કે : ‘ આંકુશ છે આંકુશ ! ’ આ આંકુશ શું ? હિંદુઓ જીવન કાળે બંધાણીમાં ન પડી જાય તે માટેના આંકુશ. શાળાના આંકુશની વાતો કરનારાઓ ! ધોડેસવારીનો, રમતગમતનો, ખેતીના ઉત્તમનો, લશ્કરી નોકરીનો, શિક્ષકની સહેલગાહનો-એ બધા આંકુશ ભરી ગયા પછી આ અરીજી આંકુશનું સ્થાન લેયે છે ! ને એ આંકુશની આરાધના તે ક્યાં સુધી ! અમારા ભાવા-ભાણા ને પ્રભુપ્રેમી.....ભાઈ પોતાના એક-બે વર્ષના બાળક-બેટાને પણ આંગળી કરીને કસંબો ચટાડે છે હું જો જીનાગઢનો નવાબ હોઉં તો બાબરિયાવાડમાંથી કસંબાને શોખની કે વ્યવહારની વસ્તુ તરીકે દેશવટો દઉં-પણ એ તો મિયાંના પગની જૂતીવાળી વાત ચર્ષ !

દલુ એક ભયાનક વાત બાકી છે. અરીજીની જન્મ-મૃત્યુમાં ફસાઈ જનાર એક દાડપિંજરે મને પેટ ઉધાડીને વાત કહી-સાચું કારણ કહ્યું-કે શા માટે આ ચતુ પેટો છે : હું એની પોળેસી નામ લાપાને શી રીતે વાપરી શકું ? હું એનો સખ્ય લાપામાં તરજુમો કરું છું કે : ‘ ભાઈ ! વિષયભોગની તાત્કાલિક વધુ તાકાત પામવાને ખાતર જ સહુ કસંબો પીવે છે. ’

ભલે પોંચે ને ભોગવે, મેં સાંભળ્યું છે કે કાકા કાલેલકરની દષ્ટિમાં આ બધી વીર-જાતિઓનો વિનાશ જ અનિવાર્ય લાગી ગયો છે. They have outlived their utility ! માટે ભલે દીથી દીંચીને...ના ના ! મારા મુખમાં એ અભિશાપ શોભતો નથી. ત્યાં મર્વત્ર દુળવણી અને સંસ્કાર જલદી જઈ પહોંચી એ જ મારી પ્રાર્થના હોવી ઘટે. ભાઈ, તે બાજુ તમારું કામ છે તમારા કાર્યક્રમમાં સોરઠ ને ગીર ક્યાં છે ? તમારા મૌરખૂતો નકમો એટલે ફક્ત ભાસ... ! જવા દો તમારા પર હું બહુ ધાતકી બનતો જાઉં છું, ખરું ? તમારાં મૂલી દાડકાં પેટએ પહેલી શકે !

પ્રવાસમાં દાડપરસ

સારા શહેરની ફિકર ભઈ ને ફરતા પેલા કહેવન માયક્ષા કાજની પેટે આ મારા સંતાપ અને શાપ મારા હૃદયમાં સમાવીને હું આગળ વધ્યો અને ગીરમાતાની માયણ, મૂલાપરી, રૂપેણ, ધાતરવડી વગેરે મુંદર નામની નાની શી નદીઓ મારા પગમાં રમતી રમતી સાખી મળી. સાયેના આરજી સંગાથીઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે ફુલાઓ વરસાવી પોતાની રૂક્ષ રસ્તાતાનું ફર્શન મને કસવતા આલ્યા નદીમાં દોઈ કપડાં ધોવાની રળિયામળી છીંચર જોતાં તો અમારા લેરખા..... ભાઈ એ લાખા કુલાણીનો એકદમ દુહો ફેંક્યો જ હોય કે :

લાઓ કે મું બારીયો, લાસી છીપરીયાં
(જ્યાં) હાથ લિસોળે પગ ધમે, મહેકે મોરલીયાં.

[લાખો કહે છે કે : એ ભાઈઓ! મને મૂળ પછી કોઈ લીસી છીપરી કપર જ ભાળજો, કે જે છીપરી પર રમણીઓએ વસો મોતાં મોતાં દાપ દિયેલ્યા હોય, પોતાના કામળ પત્ની પાનીઓ ધસી દોય, નાહતાં-પોતાં ટીકારો કર્યા હોય!]

કોઈ ગામને ખાસ લગ્નગૃમ વડતો આવ્યો કે તુરત જીએ દુહો એ વિનોદી મોંમાંથી ટપ-કપો જ સમજવો-કે :

જતે નગી વડ છાંગ (અતે) ઓડી ખંભા થીયાં;

લંબી કર કર બાંય, ચડે ચુડા વા રી ચું.

[લાખો કહે છે કે : ઓડો! ત્યાં આવી કાંચકાળી વડ-ધટા ઢળી હોય, ત્યાં જ કું નલની મરી જઈને ખાંભીરમે ઓડાઈ જવા ચાલુ છું કે નેળી ચૂડવાવાળી રમણીઓ એ મારા પરપર-દેહ પર પમ મેલોને દાપ લખાવી વડસે ઢીંચોળા ખાશે!]

એ શુંગરી દુહોની મામે અમારા નેગી...ભાઈ તુરત જ પ્રતિસ્પર્ધી ભાવને દુહો લલકારે કે :

વડ વડપાર્યેં અક્ષીયા અળસર ટકીયા આણ;

મેલીને જટા મોકળી, જડધર જિયો ભણ.

[વડવાઈ વડે સૂકેલો વડલો ભણે જટા વિખરાની મૂકીને મદાદેવ પોતે જ જોલો હોયની એવો નીસે છે.]

કોઈ ગામના ઝૂંપડામાં ખાતાઓ કે બહેનોના હાથમાં જીજળતુ ને મામમામુ નિસાતું બાળક નેયું ત્યાં તો કાવ્ય-વીજળીના તાર જણે સંધાયા અને દુહાડપે દીવો પ્રગટ થયો કે :

એક દિયે બીજી સિયે, (આંઉ) કકરા ડિ' કઢાં;

અલ્લા એા ડિ' દે, લાખો બારક થિયાં

[એ પ્રભુ! આ બાળકને સામસામે ફોજીને જીલતી સીચોને એજ છું ત્યારે મને લાગે છે કે કું બહુ કારમા દિવમો કાઢું છું. મને ફગીવાર એ દિવમો ઝટ દે કે ત્યારે કું બાળક બની નહીં!]

એમ કરતાં કરતાં ગામડાંની રમશાન-ભૂમિ આવે છે, અને જે આમ્યજનતા પાસે નદીનાં છીપરાં વિષેની કાટ ફાટ રસિકતા હતી, તેની પાસે શું રમશાનની ફિલસફી ઓછી હતી? મૃત્યુની રસિકતા જો વીરભૂમિ સૌરાષ્ટ્રમાં ન હોય તો પછી એના શૂરાતનનાં સેંકડો વર્ષોનો સરવાળો શૂન્યથી વિશેષ કાંઈ જ જાનો હોય? મારા સાથીઓને પણ એ રમશાનમાં કાવ્યો સ્ફુર્ત્યા :

આંઉ વ'ન્ને જરાખુએ, કે.રો ઘડો મસાણ;

જેડી થે વધ ઉતજ, એડી થોંદે પાણ.

[કું રમશાને ગયો ત્યાં ચિવા પર મે કોરો ઘડો નીંદો એ બાઈઓ એક દિવસ આપણને પણ એવી જ વીતશે!]

પરંતુ એ તો કેવળ વૈરાગ્ય. ખરી ફિલસફી તો આ રહી.

હાલ હેડા જરાખુએ, મેણાંને કસીયેં સાહ;

મટ્ટી સેં મટ્ટી ગોલી, (તાય) હોંકારા લેયે હાહ.

[એ મારા હૃદય ! ચાલો સ્મરણમાં ! ત્યાં જઈ સ્વપ્નને સાદ કરીએ. બલે એની માદી તો માદીમાં મળી, એનાં હાડકાં તો હજુ પડ્યાં છે ને ! એ હાડકાં બહીને હોંકારો દેશો.]

તુલસીસ્થામ

એની અમારી રસમંડળી, ખારા મિત્ર માણા કુંગરને પાછા વળતાં રોકાવાનું વચન આપી, છેટેથી એ બૌદ્ધ યોગીવર સામે ‘જય જય’ કરીને તુલસીસ્થામ પહોંચી.

આ તુલસીસ્થામ. ચારે બાજુ કુંગરા ચોકી ભરે છે અને કુંગરાની ગાળીઓમાં વનસ્પતિની ધટા બંધાઈ છે. કેરી એ વનસ્પતિની અટવી ! સૌરાષ્ટ્રીય ભાષા કહે છે : ‘માણસ હાથતાળી છર્પે નમ્ય એવી !’ આવી સચોટ અર્થવાહિતાવાળી ભાષાસમૃદ્ધિ કોઈ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનોનાં નસકોરાં પુલાવે છે, આ કરતાં યુરોપી ભાષાના તરજુમા ઘુસાડી દેવાનું તેમને વધુ ગમે છે. ખેર, ગુજરાતની તરુણ પ્રજાનાં દિલ વધુ વિચાળ છે, ઓછાં સુગાળ છે. એ આપણાં સમગ્ર તત્વોને એકત્ર અપનાવી રહેલ છે. એ આ વાંચશે ત્યારે તુલસીસ્થામ આવવાનું મન કરશે.

તુલસીસ્થામના ઇતિહાસમાં મને બહુ રસ નથી. પછી એમં તો મરી નમ્ય એવું ‘મીઠા હરગ્યો’ નામનું ઝેરી ઝાડનું જ્યાં પૂર્વે હતું એ ‘મીઠાના નેસ’ નામના નાના ગામડાને નિવાસી ચારણ દેવો સતિયો આજથી પાંચસો વર્ષ પૂર્વે, ‘લેરિયાના નેસ’ નામે ગામથી પોતાની વરોળ બેસ પર બેસીને ચારણો આવે છે (વરોળ=વિચાચ તેવી.) માર્ગે બરાબર આ કુંગરા વચ્ચે જ રાત પડે ■ ધનધોર અટવી : સામેના રુકિમણીના કુંગર પરથી વાળતે-ગાળતે વરધોડો ચારણો આવે : શૂરવીર ચારણ તલવાર ખેંચી એ પ્રેતસંજિને ડારવા બોલો રહ્યો : પશુ જાણે એને કોઈ જ્યોતિ-સ્વરૂપે કહ્યું કે : ‘દેવા સતિયા ! આંહો મારી પ્રતિમા નીકળશે. આંહો એની સ્થાપના કરજો.’ ચારણ નિદ્રામાં પડ્યો. પ્રભાતે પાંદડાં ઉખેળતાં સ્થામ પ્રતિમા સાંપડી. કુંકુ તો નહોતુ, પશુ ચારણ સદા સિંદૂરની ડાબથી સાથે રાખે : સિંદૂરનું તિલક કયું : (આજ સુધી એ પ્રતિમાને સિંદૂરનું તિલક થાય છે) બાબરિયાઓનું ને ગીરનિવાસી ચારણોનું એ તીર્થધામ થયું : પ્રતિમાજીને નવરા-વવા ત્યાં તાતા પાણીનો કુંડ પ્રગટ થયો : એ પાસે જ થઈને નાનું ઝરણું આવ્યું નમ્ય છે. તેનું જલ શીતલ, ને આ કુંડનું પાણી તો ધૂમા પરના આંધણુ જેવું ફણફણતું : પ્રથમ એમાં પોટલી ઝમોળીને પ્રવાસીઓ ચોખા ચોડવતાં, પશુ એકવાર કોઈ શિકારીએ માંસ રાંધ્યું-ત્યારથી એની કુખા ઓછી થઈ છે. હવે એમાં ચોખા નથી ચડતા, પશુ એમાં તમે રનાન કરો છો એવું બીનું પાણી તો સદાકાળ રહે છે. કોઈએ કહ્યું કે એમાં દેડકાં પશુ જીવતાં જીવામાં આવે છે. એ તો હીક, પશુ એ પાણીની ગંધને પાર નથી. કોઈક જ વાર કુંડ માં થાય ખગ ને ! તીર્થો ધણીખરાં મંદીરો જ બેરેલાં !

“તીર્થ દેવે કૃતં પાપં
ન જ દેવો બલિ વ્યતિ”

[સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેશમાં]

સાણેા ડુંગર

ચારણી કા-રા-ા ૧૧ મની મ્યની વધુ ન લખાવતા હું તમને એક વધુ મોટા કાવ્યનો નિનાશ બતાવવા હવે લઈ જાઉં છું રજ્જોમાં ચૂંચેતું નહિ, પણ પથરોમાં કડારેલું મહાકાવ્ય ચારણી ગીત-૮ દો કરતાં શે શતમ-જૂનું એ જાન સોરાષ્ટ્રીન તવારીખ ૧૧ સુવશ-કાળનો એ અબોલ સાક્ષી માણા ડુંગરનો બૌદ્ધવિકાર દૂર દૂરથી એ મળા ડુંગરની ગુફાઓ દેખાઈ અને દિલ જાણે જાટ પરથી કૂદકા મારીને મોખરે દોડતા લાગ્યું નાની શી નદીને કાઠે, ગીરના તમામ ડુંગરથી નિરાળો એકલ દશામાં જીભેયો એ માણો મિહોગના ડુંગરાધીયે નીચેરો અને નાજુક છે વચ્ચે વિશાળ નાગાન છે અને બંને બાજુથી જાણે કાઈ તાજમહેનની અટારીઓ વરી છે ગુફાઓ ! ગુફાઓ ! જ્યાં નજર કરો ત્યાં ગુફાઓ ! છેક નીચેથી તે ટોચ સુધી સપૂર્ણ હના-પ્રકાશ આવી શકે તેની બાધણીના એમાં ચોરડા ઉતાર્યા છે દેકેકાણે ચોરડાની બાજુમાં પાણીના મોટા મોટા ટાકા ડોરી કાઢેના છે ટાકામાં ડુંગર પરનું પાણી ખામ કોતરેલી સરવાણીઓ-વાટે ચોમાસે ચાલુ આવું હશે કદી કાઈએ ટાકા ઉતેર્યા નહિ હોય, છતાં પાણીમાં નથી દુર્ગંધ કે નથી કુસ્વાદ એ ખાતરી અમે સ્વયં પાને કરેલ છે એક ગુફાથી બીજી ગુફા પર ચડવા-ઊતરવાના પગથિયા કોતરેલા છે સ્થભોનાળી રૂપાળી ગુફાઓના એકસરખા અચ્છી કારીગરીવાળા ધાટ છે. એની પચાસ ઠેઠલી ગુફાઓ અને એ બધું નક્કર મોર પાપાણુમાંથી જ કોતરી ાટેલું કે જાણે મીથુના પિંડામાં કરેલો એ કામત કે

હેડમ્મ મહેલ

કયા કાળમાં અને કોણે વસાવ્યું હશે આ વિવાન્ય ? કોણ કારાવેન હશે ? કાઈ મામિતી કે સાક્ષી નથી શિવારેખ નથી કેવળ નોકવાપકો જ ચારી રહી છે કે પાડવોએ આ સ્થળ વમાં હું હરો નોકો તો જ્યાં જ્યાં મહત્ત્વ પરિમાણ ને પ્રત્યક્ષિતના આવે ત્યાં ત્યાં મહાભારતનો જ સાધો સધાડે લોકો કહે છે કે આ ગીરનું જ મલ એટલે હેડમ્મ-વન આઢી હતા હેડમ્મ રાજમીના રાજપાટ એક દિવસ પાડવો દેશવટે આઢી આ-ખા અને બીમ અને હેડમ્માના હસ્ત-મેળાપ થયા પછી હેડમ્માએ પોતાના પ્રભાવથી આખો ડુંગર માખણનો બનાવી દીધો ને રાતોરાત પાડવોએ એ માખણની અંદર આ રાજ-પ્રામાની રચના કરી કદી એ વિશાળ ખડકે જ્યાં ચાર સ્થળો અને ચોપાસ બાકડા જેવી બેઠક કડારેન છે તેને લોકો ‘બીમ-ચોરી’ કહે છે બીજા એક સ્થળને લોકો ‘માધારીનો રાજમહેન’ કહી જોળખાવે છે ત્રીજા એક ભવ્ય ગુફાને ‘હાથોયાન નામ આપે છે પરંતુ લોકની આખો આડેથી મહાભારતનું પડળ અળગું કરવાની ખેવના કોઈએ નથી કરી બૌદ્ધ સ્થાપત્યનું ઉપરજલ્લુ સાન બઈને જનાર મુમાર પલ્લ

બીજા એક ખંડમાં જઈને કહી શકાય કે આ શિવલિંગ નથી, પણ સ્તૂપ છે; અથવા તો ચાર સ્થંભ-
વાળા એ ચોખ્ખી જગ્યા કોઈ બૌદ્ધધર્મવિધિની સાથે સંકળાયેલી છે. ખરી વાત તો આ છે કે દસ વર્ષ
પહેલાં સુધી તો એ સ્થળ રેણવે-માર્ગથી ત્રીસ-પાંત્રીમ ગાઉને અંતરે પહોંચી હોવાથી કોઈ ઇતિહાસ-
પ્રમાણે ભાગ્યે જ એની યાત્રા કરેલી હશે. ચોટસન જેવો મર્મર તત્ત્વાદીખ-નવેશ પણ પોતાના
ઐત્રિયરમાં આ સાણાને પાંચ પંક્તિના એક તુચ્છ ક્ષરથી જ પનાવી નાખે છે;

ચોટસનનો મત

‘સાણાનો કુંગર ઉનાચી ઉત્તરે સોળ માઈલ, વાંકિયાથી ઉત્તરે એક માઈલ અને ડોડાણથી
નૈઋત્યે દસ માઈલ ઉપર છે. કુંગરાની પામે થઈને રૂપેન્ નદી વહે છે. કુંગરાની બન્ને બાજુમાં
બૌદ્ધમતવાળાઓની આસરે સાઠ શુકાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ક્રિયમેન પહેલાની બેન દુદ્ધાએ
બૌદ્ધ મઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની શુકાઓ હશે. શુકાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને
કાતરકામ બહુ જ સાડું છે. અહીં કંઈ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઈ તે નક્કી કરી શકાતું
નથી.’

બસ આટલો જ ઉલ્લેખ છે, અને તે સિવાય કોઈએ કંઈ લખ્યું જણાતું નથી.

નધણિયાતી જગ્યા

‘વલ્લભીપુરનાં ખરૂર’ નામે ઝોળખાતી સપાટ બેંમાંથી એકાદ સિક્કો શોધવામાં રસ
લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન ઉચ્ચારસ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા હાલતા.
ત્યાં સરહદ છે જુનાગઢ નવાખની કે જેને ધેર આજે ઇતિહાસપુત્ર કશું માહાત્મ્ય નથી.
બીજી બાજુ એ કુંગરનો કબ્જો છે વાંકિયા નામના ગામના કોટીલા તાલુકદારોનો, કે જેને
મન સાણા ઉપર બેંબોને ખવરાવવાં માટે બર-એ બર શાસ જગ્યા સિવાય તો એની
કશી મદદતા નથી. ત્યાં જનારા પ્રવાસીઓ તો મુખ્યત્વે કરીને હોય છે માલધારીઓ, કે જેને
ઘોઘાસામાં શુકાઓની અંદર પોતાનાં ટોર સાથે ઓથ ધર્ધને રહેવા મિવાય એનાં અન્ય કશી
વધુ કિંમત નથી. આજે ત્યાં એ કારણે તો સ્ત્રીયડની ખૂંમ બેઠે છે મુસાફરબદાર તાકળા એક
કલાક સુધી પોતાના શરીર-પરથી ચાંચડને જ ખખેલી દેર છે. બીજો યાત્રાળુ એક હાથીરામ
નામના આવાજ છે, જેણે જોયે જોયે મંજલે એક મોટો વિભાગ રોકી લઈ શુકાઓ પર આરસાખ-
ખારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીપણગૂંપણ ફેરાયું છે, બેચેલાને ત્રણ નિશૂળ વડે કોઈ દેવીમાતાની
સ્થાપના કરી દેલી છે, યાત્રીનો મહિમા યાજી કર્યો છે, ટાંકાંના પાણી વડે એક જોયો બચીયો
પણ બેઠો નાખ્યો છે. છેલ્લાં મોળ વર્ષથી એ સુપાત્ર આઢીર સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં
સ્મૃત્તિપતા પાચરી રહેલ છે પરંતુ એને બૌદ્ધ ઇતિહાસના પગલાં પિછાનવાનું ક્યાંથી સૂઝે? ત્યારે
ત્રીગ્ગ પ્રવાસીઓ તો રહ્યા સંહારવાદી બહારગુટિયા! એવા અતિથિઓની મહેમાની કરતો આ

સાણો પહાડ કેટલાં કેટલાં વર્ષોથી પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કાંઈ ઇતિહાસપ્રેમીની વ્યર્થ વાટ જોતો જોતો છે ! જો ઇતિહાસની તમામ રેખાઓ ઉકેલી શકનાર કાંઈ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઈ ચડે, તો એક દૃષ્ટિપાત કરતાં જ એને ‘સાણો’ પોતાનું અંતર ઉધાડીને કંઈ, કંઈ કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

વિનાશ

બાકી, જાણે તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્તંભો, દીરાયોના પથ્થરો, પેલો સ્તંભ, નિસરણીનાં પગથિયાં વગેરે તમામને છીપાં (ચામાચીડિયાં) કરી ખાય છે. પ્રવાસીઓ સાક્ષી પૂરે છે કે ગઈકાલે અખંડ જોએલા એ સ્તંભો આજે છીપાંનાં જઠરમાં હોમાઈ હોમાઈને પોણા અરધા કે પાં ભાગ જેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર હાલત થોડાં વર્ષો ચાલુ રહેતાં એ બાંધણીનો બધો ખાટવટ અદમ્ય બની જવાનો. એલિફન્ટા કે કારલા કે અજંતા જેવું કશુંક શિલ્પ-સ્થાપત્ય એમાં લાલે નહોતું કે ન હોય, છતાં સોરડી તવારીખના એક સીમાસ્તંભની મહત્તાની તો એને ના નહિ પાડી શકાય. પરંતુ આપણે ત્યાં ઇતિહાસ-પ્રેમીઓ ક્યાં છે ? શહેરી સંપ્રદસ્યાનોના શીળા ઝોરડામાં બેસીને આરામથી ઇતિહાસ લખનારાઓને સાણો કુંગર હજીયે જાણે સો ગાંઠે દૂર ધઈ પડે છે.

ધર્મોલ્લેખ

આજે તો એની આસપાસ સપાટ ખેતરી છે, પણ જ્યારે એ બંધાયો હતો ત્યારે તો ત્યાં ગીરના ઘેર ઝાડી જ હોવી જોઈએ. સોરડી ઇતિહાસની એ બૌદ્ધસમયની જાહેરજાણીમાં કાપાય-વજ્રધારી સાધુઓના કંઠમાંથી ઝરતાં ધર્મસ્તોત્રો વડે રોજ પ્રાતઃકાળે આ પહાડી શુદ્ધાઓ ગાજતી હશે. શુદ્ધાએ શુદ્ધાએ પીતવણી પઓની ધર્મપતાકાઓ ફરફરતી હશે. એક સામઠા પાંચસો સાધુઓ ત્યારે ધ્યાન ધરીને નિર્વાણની નિગૂઢ સમસ્યાઓ ઉકેલવા બેસી જતા હશે ત્યારે એ એકત્રિત મૌન જગત પર શાંતિનાં ને સંયમનાં કેવાં બલવાન આદેશનો વિસ્તારવા લાગતું હશે !

દિલમાં થાય છે કે સાણાને ફરીવાર વસાવવો જોઈએ. સાધુઓને માટે ફરીવાર ત્યાં વિદ્યા પીઠ સ્થાપવી જોઈએ, અને આજે ગરીબ જનતાને ભોગે પોતાની છાદિયોની લોલુપતા સંતોષતા, શહેર-નગરોની સગવડો છોડવાની ના પાડતા અને ત્યાગ-સંયમના માર્ગો પરથી અધ્યાપનાન ચઈ રહેલા બેખધારીઓને ફરજિયાત ચાતુર્ભાસ રહેવા સાણામાં મોકલવા જોઈએ. સુપાત્ર અને સંસ્કારી મનિઓએ તો પરમતત્ત્વની શોધ માટે ત્યાં રાજપુત્રીથી એકાંતવાસ કરવો પડે છે. ઉપર આકાશ, સન્મુખ રૂપેણો રૂપેરી જલપ્રવાહ, દૂર દિશિત પર અગોલ કુંગરમોળ, અને ચોપાસ સળગતાં મેદાન—એ બધાં આજે સાચા મુચ્છુને કિસ્તારની શોધના પંથ બતાવવા જાણે આતુર ઊભાં છે. સાણાનો ધીરો ધીરો ધ્વંસ દેખીને પ્રકૃતિમાતા ત્યાં જાણે રુદન કરે છે.

ત્રિમાસ

સાણામાંથી એક દિવસ ધર્મ વિદ્યાન વર્તી ગયો. અને તે પછી ત્રણે કોઈ લગતક જાનિ-
જોએ ત્યાં કિસેબંદી કરી હોય તેવી ગડ રચનાની એ ધાનીઓ પડી છે. ત્યાગ અને સમત્વના
એ દેવાનય ઉપર એક દિવસ તત્તવાર-બંદોએ દિ’માંનાં લોદી રેવાઓ હશે, એ બંને જૂમિ-
કાઓ વટાવી આપણું પ્રવાસીનું આ સાણા ઉપર એક ત્રીજા જ સંસ્કાર ઊતરતા કહે છે.
આખો કુંગરો જાણે પેલા વિરહી રચારી ત્રિમિક સાણાના નિઃશ્વાસમાં એક દિવસ સંગમતા હશે,
પોતાની આળાપણી મળી કોટાળી-કુંવર, કેવળ જાનિ-બેદના કારણે જ પોતાના ભાગ્યમાંથી જુ’સાઈ
ગઈ, બીજો પરની ગઈ, રાખો એના સમાચાર ક્ષેતો ક્ષેતો પોતાની બે’મે ઘોળાને સાણે આવી
પહોંચો અને એ જીવતા-જનગતા પહોંચને પૂછ્યું કે :

કામા જમત છે આંગણે, ખન ખન પથારી,
સાણા ! સાજણ કયાં મયાં, મેલીને ઉતારા !

નગીને પૂછ્યું :

ઘોખર જેનો ચોટલો, નાકે લાતીમાં નેણ
રાણે પૂછે કપેણને, કોઈ લોકાં યુ’બ’ રોણ.

સામે પાંચ માઉ ઉપર નાંદીવેલામાં ‘કુવર્ધ’ વસે છે, પણ સાણાથી કેમ જવાય ? સાણે
ખેસીને એનું ધ્યાન ધરવું જ રહ્યું. પરંતુ જીવ ન જ’પો :

સાણે મન સણું નહિ, છુ’વાસને ધડે
આલ્યું આંટો લે, કોણું મન રાણા તણું

બે’સો લઈને લટક્યો. ધુ’વામના કુંગરના ગયો. પાછો માણામાં ને માણામાં સમાયો.

ગોપગોપીના આશરે

ગોળી, ઘોઢા અને ત્રેણી ત્રણેનું ધ્યાનું ધામ આ સાણા : આને એની પડતી અવરધમાં
પણ એ બીઆરો ખંડુઓનું ને ગોવાળોનું રક્ષણ કરે છે. ચોમાસે ચોમાસે આને ત્યાં ગોવાલણો-
ની ગોળાઓમાં નહીં ધૂમતા હશે, આપાદ-પ્રાવણી એલીઓમાં વહેલા પહોરની ધંટીઓ પ્રભા-
તિયાં ગાતી હશે, રચારીઓની સન્ન્યો સરજ મહારાજનાં સ્વામત કસ્ટી હશે, આલ-ધરતીના
લગ્ન-મંડપ જેવા રૂપાળા લીલુડા બની જતા એ કુંગરને કોઈ અબોલ પૂણે ગોપ-ગોપીના નવા
પ્રેમ જન્મતા હશે.

આજના યુગનો લોહીચૂસક જીવન-કલહ શું આવા સાતિમય, મધુમય ગોપજીવનને અવ-
કાશ આપતો હશે ? કે શું આ તે સાહિત્યવિદ્યામીની કલ્પના કેવળ નિવાસ જ ખેલી રહી હશે ?
એ પ્રશ્ન જીલ ઉપર આવીને બેઠો રહે છે અને અધરાતને ટકોરે રાજીવા ગામના સ્ટેશન પર પહોંચી,

સુસવતા પવનમાં શરીર પર ધાળ્યો લપેટી, મને એ યાત્રા કરાવનાર મિત્રને રામ રામ કરી એના છેલ્લા શબ્દો સાંભળું છું કે : ‘ભાઈ ! મોટી ઝીંર તો હજી બાકી છે ! હજી તો મોટા સાવઝને એક સોટીથી તમડી મૂકનારી ચૌદ વર્ષની ચારણપુત્રીઓ આપણે જોવી છે. જ્યાં ઘોડા પણ ન ચાલી શકે એવી અટવીમાં આશરું બાકી છે. તૈયાર થઈ રહેજો !’

હજી બાકી છે—જીવનયાત્રામાં હજી તો ઘણો પંથ બાકી છે ! હજી તો કેવળ પ્રવેશ-દ્વાર જ દેખાયું છે, હજી ઘણું બાકી છે !

એ વિચારે અને ધીરે ધીરે સુવાડી દીધો.

[સાતશબ્દનાં ખંડેશમાં]

બ્યાખ્યાનો, નિબંધો, વિવેચનો

જે કંઈ આ પરિવ્રમણને માર્ગે પ્રાપ્ત થતું
ગયું, તેના મારા અંતર પર પડેલાં પ્રતિબિંબોને
ઝીંઝી ઝીંઝી અન્ય સામાન્ય વાચકોને આ
રસાસ્વાદના સહભાગી બનાવવાનો જ આ લખાણો
કરતી વેળા નમ્ર આશય હતો. સામાન્ય વાચકની
કક્ષાથી ઉપર જવાની જરૂર પણ નહોતી.
સામાન્ય એ જ મારી દૃષ્ટિએ સંગીન છે. સામાન્ય
વાચકની અંદર સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ અને સહનિ-
દ્વિષિનો ઉદ્ભવ કરાવવો એ પાંડિત્યમાં પાવરધાપણું
પ્રાપ્ત કરવા કરતાં વિશેષ જરૂરની વાત છે.

વ્યાખ્યાનો, નિબંધો, વિવેચનો

૧	ચોરાનો પોકાર	૩૨૫
૨	છવતાં માણુમોનું પાત્રાલેખન	૩૨૮
૩	પ્રગતિવાદનાં લક્ષણો	૩૩૦
૪	મધપ્રસાદ બાંધનારા	૩૩૩
૫	આદર્શનાં ટોણાં આરણ્ય નદિ	૩૪૫

ચોરાનો પોકાર

એક નાના ગામડાની અંદર જતાં જોયું કે ત્યાંનો ચોરા પડી ગયો છે. દીવાલો ફસકી પડી છે. એ ચોરાની અંદરનો ખુદ ઠાકરદારો ઊપડી ગયો છે. ઠાકરમહારાજની મૂર્તિ હવે એ ચોરામાં બિરાજતી નથી. લોકોએ પણ પોતાની એક ફેરવીને ચોરાની પાસે જ દુકાનોના ઓટા ઉપર આસન લીધું છે. ચોરા ભાંગી ગયો છે. ઠાકરમહારાજ ઊપડી ગયા છે, સવાર-સાંજની આરતીના દીવા ત્યાં પ્રગટતા નથી, ઝાલરનો નાદ બંધ પડ્યો છે. લોકોએ આસન ફેરવ્યું, પણ લોકો આધા જઈ શક્યા નથી. નિર્જન, સ્તબ્ધ અને ગંભીર એ દેવાલય કહો કે લોકાલય-આલો કાઈ અબોલ આત્મવાણી પડે પોતાના પેલા ગામડિયા દેવને, પોતાના જૂના-પુરાણા ઠાકરમહારાજને સાદ કરી રહ્યું છે. લોકો એ પોકાર સાંભળે છે કે નહિ ?

મુખઈ જેવા શહેરની અંદર દેવમંદિરો તૂટે કે બંધાય-છતિહાસના ચોપડામાં એની કાંઈયે ગણતરી નથી, એના પથ્થરો આરસના હો કે સોનાના હો-એ દેવાલયો દેવતાં નથી, અશ્વર્થનાં છે. શ્રીમતોની એકાદ ધડીની મોજમાંથી એ બધાં ચથેલાં હોય છે. એ બધાં તો લક્ષ્મીનાં રમકડાં છે. પ્રજાનો પ્રાણ એના પથ્થરો સાથે જડાયેલો નથી હોતો. શહેરોની ભૂમિ પોકાર કરીને કહે છે કે આ બધાં મારા ગર્ભમાંથી આપોઆપ નથી પ્રગટ થયાં, આ તો શ્રીમતોએ મારી છાતી ઉપર ચાંપી દીધેલાં લક્ષ્મીનાં સંતાનો છે.

અને એકાદ ગામડાગામનો ચોરા ભાંગી પડે એ શું બતાવે છે ? માટીની ચાર દીવાલો તો ગામડાંની અંદર ઠેર ઠેર ભાંગે છે. કાઈ નજર સરખી પણ એ ખડેર સામે કરશે નહિ. પરંતુ ચોરા એ કાંઈ માટીની ચાર દીવાલોનું છાપડું નથી. એ દીવાલોના પરમાણુએ પરમાણુએ ગામનો પુરાણો છતિહાસ લખાયેલો પડ્યો છે. ચોરાની આસપાસ જમાનાઓનું જૂનું લોક-જીવન વોટ-ખાઈ રહ્યું છે. શરવીરો આંહી બેસીને કથઓ લેતા ને પોતાનાં વીતકોની પીરી ધીરી વાતો કરતા. ચારણ ગોઠણખર બનીને અને કાણી સુધી બાંધે ચઢાડીને આંહી શૌર્યનાં યશોમાન આતો ને દાતાઓનાં નાનાં-મોટાં દાન મેળવતા. આંહી લોકોની પંચાયત મળતી ને ઠાકરમહારાજની સામે ન્યાય તોળાતો. સાધુસતો આંહી આવીને ઊતરતા. મુસાફરોની આ ધર્મશાળા અને

અમલદારોનો પણ આ જ ઉતારો. આ જ ચોકીદારોની ચાંવડી કે જ્યાં બેઠાં બેઠાં ગામમાં એક નવું ફત્તું દાખલ થાય તેનીયે ખબર રાખી શકાતી. અને બજનિકોનાં બજનની ધૂનના તો હજુયે આંહી પડ્યા બોલે છે. નવરાસના દહાડામાં આંહી બેસીને પરાણ ભાંગતા કણુખીઓનાં ધીરાં ધીરાં પદો હજુ ગાજે છે.

અને છેલ્લામાં છેલ્લી યાદ આવે છે પ્રત્યેક સ્વિમના મધ્યાકાળની આરતીની. નાનાં-નાનાં, નામાંપૂર્ણાં છોકરાંઓ દોડતાં આવીને હાથમાં ઝાલર લઈ બાવાજીની વાટ જોતાં બેસતાં. મોટે-રાત્રી માથેથી પાધડી જીતારીને હાથ જોડી બિભા રહેના. નિરક્ષર ને નિરાશ્ચર્યી બાવો, જૂની-પુરાણી એક આરતીમાં જ્યોત પ્રકટાવીને જોવો ટાકૂરીનો રણકાર કરતો, તેવી જ પેલી-ઝાલરો ઝંકાર કરી બેઠતી. ઠાકરમહારાજના વાધાની સોનેરી ડોર એ દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગે, પ્રતિમા જણે હસીને સામી આવે, લળીલળીને બાવો એના મેલાધેશ પ્રભુની આરતી ઉતારે, ત્રિતાલી ઝાલરો એક પછી એક બાળકોના હાથમાં બદલાય, અને ખૂણામાં એકાદ તોતિંગ નગારુ કોઈ કણુખીના ધિંગા હાથની દાંડી પડતાં ગાડ ગાડ ગાજી જાય. એ તુલસીના પાણીનું ચરણામૃત, એ સાકરની અકેક કટકીની પ્રમાદી, અને એ હારખંધ બેઠેલાં બાળકોએ ચોઠવી મૂકેલી આશુર અંજલિ.

આજ ચોરો ભાંગી પડ્યો છે. પરંતુ ચોરો કાંઈ અકસ્માતથી નથી ભાગ્યો. એ ચોરાના પાયા તો લોકોના દુઃખની અંદર પડેલા હતા. આજ લોકોએ પોતાના હૈયામાંથી જ એ પાયા કાઢીને ફેંકી દીધા પચાવતો અદસ્ય અર્ધ. પરાક્રમેના ચશોભાન બંધ પડ્યા. લોક-જીવનના નિર્મળ કલ્પલેખ અટકી ગયા. ઠાકરમહારાજનું આસન લોકોના હૃદયમાંથી જ બિપડી અડ્યું. આ બધું બે બન્યું, ચારપત્રી જ ચોરો ખળખળ્યો. ચોરાની દુર્દેશ તો લોકજીવનની દુર્દેશની માત્ર એક નિશાની જ છે.

પરિચિત્તો બેઠેલા, અને મેં કહ્યું કે : ‘ભાઈઓ ! ચોરો છેક એટલે સુધી ગયો કે ખુદ ઠાકરદુવારો પથુ રહેવા ન પામ્યો ?’

મંડળીમાંથી એક જીવાને અદ્ભુત અમાયે કટાક્ષમાં ટકોર કરી કે : ‘હાં ! તોય તે મે વરને જી !’ આ-કટાક્ષની અંદર શું હશે ?-હાંસી, વિપ્રેક્ષા કે કલ્પાંત ?

ગામના એક શેઠિયાને આ દુર્દેશનું કારણ પૂછ્યું, તો કહે કે : ‘આંહીના કણુખીઓ રવાબી-પંથ પાળે છે, એટલે ચોરા તરફ બહુ ભાવ ન રહે.’

ખીલ એક સંજ્ઞાન કહે કે : ‘ફક્ત બમો રૂપિયાની જ જરૂર પડે. મુખઈ કોઈ જતું હોય તો રૂ. ૨૦૦ પળવારમાં મળી જાય.

બરાબર છે ! આપણું દેવાલયો, ઉપાશ્રયો ને પશુશાળાઓ મુખઈ-કલકતાની સખાવત ઉપર

નમે. પચીસ પચીસ રૂપિયા મુંબઈના ધનવાનો આપણા મોં સામે ફેંકી દે, આપણે એ દાતાઓની માયલી હાસતનો વિચાર ન કરીએ, અને મુંબઈમાંથી ઉપાડીને આપણે આપણાં ગામડાંના દેવા ઉપર એકાદ ધર્માણ્ય ચાંપી દઈએ. એ પૈસાના પથ્થરો તો મળશે, એ પથ્થરોનો સુશોભિત ખડકો પણ થઈ શકશે, લોકોને મન તો એ કોઈ પરદેશી ચીજ જેવું થઈ પડશે, પરંતુ એમાં લોકોનો પ્રાણ શી રીતે પ્રવેશ કરી શકશે ? લોકોની મમતા એને પથ્થરે પથ્થરે નથી બધાવાની. ભાંગી ગયેલા એ દેવાણ્યમાંથી જે ઠાકરમહારાજ ચાલ્યા ગયા છે તેને પાછા લાવવા હોય તો અફેકે ગાંદળું લઈ આવે, તે હાથોહાથ અણતર ચણે, પરંતુ એટલું થાય તે પહેલાં તો લોકોના હૃદયના ઠાકરદારની મરમત થવી જોઈએ. લોકોને જૂના જીવનની કડકડીને જૂપ સાગવી જોઈએ. માટીનું અફેકે ગાંદળું લઈ આવવું સહેલું નથી.

આજ તો ગામડાંનું નિકંદન ચાલી રહ્યું છે. ચોરાઓ પડી ગયા હોય ત્યાંયે શું, અને મોઝૂં હોય ત્યાંયે શું ? ચોરાનું જીવન તો ચાલ્યું ગયું છે. લોકોનું હૈયું ધબકતું બંધ પડવા લાગ્યું છે. મોસમે મોસમના તહેવારો અગાઉ આવતા તેમ જ હજી આવે છે, અને લોકોને હાથે મગારે આદર પામ્યા વિના હતાશ થઈને ચાલ્યા જાય છે, દાયરો હવે જીડી ગયો છે. ચારણનો સાદ સંભળાતો નથી. કુતાશની તો વરસોવરસ પ્રગટે છે, પણ દુહાઓનો અવાજ દુર્બળ બનતો જાય છે. પૂનમની રાત તો માસે માસે પોતાનું સૌંદર્ય લઈને આવે છે, પણ પેલા ભગનિકો ક્યાં ?

વેપારીનો છોકરો વયમાં આવે કે તુરત મુગર્ષ-કસકતા દોડે, લક્ષ્મીવાન બને, ગમમાં પાછો આવીને ચૂનાબંધ મેડીઓ અણાવે. એ મેડીમાં એ પોતે નથી રહી શકતો, એની પ્રીતારી જ રહે છે. ગામના જીવન ઉપર એની પ્રીતિ જમી રાકે નહિ. એની પાસે પૈસા છે, ગામમાં આવીને બેઠો બેઠો એ સાકપાંદડાંના ને દૂધના દર અડવી મારે છે. એનાથી લોકો દૂર નાસે છે. એની વાણીમાં, એનાં વસ્ત્રોમાં અને એની રીતભાતમાં લોકોને કૃત્રિમતા જ લાસે છે. જીવતા શરીરનાં લોહીમાંસમાં એક મરેલી માટીની કણી પડી પડી ખટકતી હોય એમ આ શહેરી મનુષ્ય ગામની વચ્ચે નિરાજો રહ્યો રહ્યો ગામડાંના હૃદયમાં ખૂંચે છે.

આજથી સોળ વરસ પહેલાં બાપુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે અવાજ ઉઠાવેલો કે : “રાત્નદારી રમતો ને પ્રપચો મૂકા દો. દેશનાયકો, ગામડાંને સજીવન કરો, ઠેર ઠેર મેળો ભરો, ઉત્તણીઓ કરો, રામાયણ-મહાભારતનો રસ પ્રજાજનોને પાવા માડો.” ગામડાંને સજીવન કર્યો જ ઉગારો છે. જન્મ-ભૂમિ આજે નાની નાની નદીઓને કિનારે ઊભી ઊભી, ગારાનાં બૂપડાંનાં પેલાં જૂથની અંદરથી ડોકિયાં કરતી કરતી પોતાનાં નાસેલાં સંતાનોને બોલાવે છે-એ સાદ કોઈ સાંભળે છે કે ?

જીવતા માણસોનું પાત્રાલેખન

જીવતા વ્યક્તિઓને કાલ્પનિક વાતાવરણમાં પાત્રો લેખે વાપરી શકાય કે કેમ? વાપરવું કનાના નિયમોને માન્ય છે કે કેમ? અને વાપરતા તે તે જીવતા વ્યક્તિઓ લોકચર્યાને, નિદાને, હાસીને અને એઆખરને પાત્ર ધર્મ પડે તો તેને માટે કનાકાર જવાબદાર અરો કે કેમ?

પોતાની આસપાસની વ્યક્તિઓનો ઉપયોગ ઉઠાડી રીતે એક બાઈએ એની કાઈ વાર્તામાં કર્યો છે, અને કશા ફેરફાર વગર કરેલ એ ઉપયોગમાં ખેનદિની નથી એમ એક કોલેજિયન બાઈની ફરિયાદ છે એમનું ચર્ચાપત્ર અને ઉનાળું નથી, કારણકે ઉતારવાથી તો મૂળ વાધાપડતી કૃતિને વધુ પ્રસિદ્ધિ તેમ જ અણુધટણ મહત્ત્વ મળે

એક બાણીએ આ નાનો પ્રયત્ન હાથમાં આવે છે, તેની માથે જ બીજી બાણી એક જગ પ્રસિદ્ધ ધરના બાણીના મળે છે જર્મન કવિ ગોએ પોતાના 'સૌરાષ્ટ્ર આદિ યુગ વર્ણન'માં પોતાની જ એક જીવન-ઘટનાને આપેલી છે, ને તેમાં જે મેં મામા પાત્રો મરત્યા છે તે પણ જીવતા હુનિયામાં છે આ બાઈ નામના એક પુરુષને પરી ચૂંટી લોન્તે નામની એક સરન હૃદયની તરુણી પર કવિ ગોનો પાગલ પ્યાર જન્મે છે, તરુણીનો પતિ કવિનો પોતાની પત્ની માથેનો મૈત્રીમુલ્ય સુગમતા પૂરક આનંદ છે એ આખરે કવિ નિરાશ બની આ થોડા જય છે આ સ્વાતંત્ર્યની ઘટનામાંથી પ્રસિદ્ધ જે મર્મન કવિ તેમાં પ્રેમિકનું પાત્ર ઘાટા કટુલ મેં રમવાને ખાતર એણે પ્રેમસીના પતિને અમમ્ય કઠોર પ્રેમિકનું અપમાન કરી ધર બહાર મઢી મૂકતો આવેખ્યો ઉપરાત પ્રેમસીનું તો નામ પણ એ કૃતિમાં એ ને એ જ રાખ્યું. એમ બધા જ પ્રકારે જીવતા વ્યક્તિઓ ઉઠાડી પડી રહે તેની રચના કરવા ઉપરાત મગફૂર વ્યક્તિઓ પર એના વર્તનનું આશયપણ કહ્યું કે જે તેમણે કદી કરેલ નહોતું

'સૌરાષ્ટ્ર આદિ યુગ વર્ણન' પ્રસિદ્ધ ધર્મ, ફક્ત દેશના જ નહિ પણ સમગ્ર યુરોપના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી એની ખ્યાતિ વિસ્તરી અને એની રચના એટલી તો મર્મવેધક હતી કે એ પુસ્તકની અમર લેક્ષણ આવેના બન્નપ્રેમ સ્ત્રી-પુરુષોએ એ પુસ્તકના નામમાં આપઘાતને જીવનનો આદર્શ બનાવી આત્મહત્યાઓ સુદ્ધા કરેલી!

પરંતુ એવી હાલમાં કૃતિએ પેલી જીવતા પ્રેમસીના અને એના સુગમ ગ્રામીના જીવનનો અસત્યપૂર્વ ભવાડો કર્યો એ દુભાવેના દષ્ટીને દિનાસારે મરિતજ ગટે નું વળે છે?—

લખે છે કે—'Ye unbelieving ones' Could you but realize the thousandth part of what 'Werther' is to a thousand hearts, you would not reckon the cost it has been to you! (એ અશ્રદ્ધાળુઓ! 'વર્થર' નામનું માત્ર

સર્જન હજારો હૈયાને કેટલું આત્માસક નીવડ્યું છે, તેનો એ તમે સહસ્રાંશ પણ ગણતાં હોતાં, તો તમે તમારે ચૂકવવી પડેલી કિંમતની પરવા ન જ કરતાં !

પોતાની કૃતિનાં ભોગ થઈ પડનાર મનુષ્યોને આવે દિશાસો દેનાર મટે ભડે સાહિત્યરવાળી હતો, છતાં તે ધાતકી હતો. પોતાની વાર્તાકૃતિમાં જીવતી વ્યક્તિઓને પાત્ર લેખે બેસારનાર કલાકારે મટેનું ધાતકીપણું પીસરવું ન બોધ્યું. વાર્તાકૃતિ એ કટાક્ષાત્મક હો કે ગંભીર હો, પણ એનો આશય એ જીવતાં વા મૂલ્યોમાં અમુક જ મનુષ્યોને આંટવાનો હોય, તો તે કલાકૃતિ ન કહી શકાય, એ કૃત વ્યક્તિગત ધેર લેવાની કે વૃત્તિ સતોપવાની આવડતભરી તરકીબ કહેવાય.

સાહિત્યકાર અનુભવોનો સંચય કરે છે જીવતા જગતના નિરીક્ષણમાંથી; સર્જન તો કરે છે પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિ વડે. એની કરામત મધમાખના જેવી હોવી જોઈએ. એણે સરગવેશી કૃતિમાં મૂળ નિરીક્ષણનું રસાયન એવી શુદ્ધિથી થવું જોઈએ કે મૂળ વસ્તુ પ્રત્યે કાઈ આંગળી-ચીંધણું પણ ન કરી શકે.

અમુક કૃતિ એટલી બધી આખાદ બની હોય કે એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓને એનું અમુક પાત્ર બાંધેલનું આવે તેમાં તો સર્જક નિરુપાય હોય છે, પણ કાઈ એક જ વ્યક્તિનું એ એ આરોપન હોય તો એ ચાહે તેટલું હજી ને પ્રાણુષંત હોય છતાં પણ ઊતરતી કલાકોટિનું કહેવાય.

‘અમુક-પાત્રને તો લેખકે આખાદ અમુક માણસ પરથી જ લીધેલ છે !’ આવાં હૃદયગારો ત્યારે વાચકોમાંથી નીકળે ત્યારે લેખકે તેને પોતાની કૃતિની સફલતાનું નહિ, પણ નિષ્ફલતાનું જ પ્રમાણપત્ર મानी લેવું. કેમકે કાલ્પનિક કૃતિ-‘ફિક્શન’-એ પોતે એક છેક સ્વતંત્ર જ સૃષ્ટિ બનવી જોઈએ. એ સૃષ્ટિનાં પાત્રો જીવતા જગતમાં ન જડે તોપણ શું થઈ ગયું ? વાર્તા પોતે જ એક ન્યારી દુનિયા છે; એ દુનિયાને એના નિરાળા નિયમો છે, એના જીવનપ્રદેશો છે, સુખો ને દુઃખો છે, પ્રગતિ ને પતનો છે, વિકાસ અને વિનિષાદો છે; એ સાવ નિરાળાં છે, છતાં સત્ય-સૃષ્ટિ પર પોતાની ઝલક ફેંકીને અમુક જીવનકોણને અજવાળી આપનારાં હોય છે. એ સ્વાધીન વાર્તાસૃષ્ટિનું પ્રત્યેક પાત્ર પોતપોતાની સ્વતંત્ર ખૂબીથી જ હલનચલન કરે છે. એ જીવતાં માણસોના પગલાંના કે ફોટોગ્રાફ જેવું નથી હોતું.

કલાનો જ સાચો સ્વામી હોય છે તે તો પોતાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિને એવી તો તાદશ બનાવે છે કે વાસ્તવિક જીવનમાં આવું કદી ન હોઈ શકે એમ કહેતાં કહેતાં પણ આપણને એટલી પ્રતીતિ તો અચૂક થવાની કે લેખક-સરળતા કાલ્પનિક જગતની તો આ પૂરેપૂરી સંભાવ્ય, સુસંગત અને પ્રતીતિકર વ્યક્તિઓ છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની ખૂબી એ નથી કે એનાં અમુક પાત્રો ને પ્રસંગો લાવનગર રાજ્યનાં તટાલીન અમુક કુટુંબોનાં માનવીઓ સાથે જોડેલા આવે છે. ‘લક્ષ્મી’ની ખૂબી એ નથી

કે મનસુખલાલ ત્રિપાઠી પરનો એ કટાક્ષ છે. ‘શ્રીકાંત’ની ખૂબી એ નથી કે એમાં શરદાખુલ પોતાનું પાત્રાલેખન થયું છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘ભદ્રંભદ્ર’ કે ‘શ્રીકાંત’ એ એવી કૃતિઓ છે કે તેને એને તદ્દન અમળથા વાચકો પાસે લઈ જાયો તોપણ એનું સૌંદર્યમાન શિલ્પ વિવક્ષી રહેશે, સ્વાધીન કલ્પનાકૃતિઓ લેખે જ એ શોભી બેસશે.

છવતાં માનવોને જેવાં ને તેવાં ચીતરવાં એ તો અવશ્ય છે, કલાકાર એ કદી ન કરે.

[પરિશ્રમભૂ : ભાગ ૧]

પ્રગતિવાદનાં લક્ષણો

‘સાહિત્ય અને પ્રગતિ’ એ નામનું એક પુસ્તક ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળ દ્વારા, પાંચ લખ્યપ્રતિષ્ઠ સંપાદકોને હાથે તૈયાર થઈને પ્રકટ થયું છે. અને તે પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ કે જે સાહિત્યમાં નવપ્રવેશ પામેલા પ્રગતિવાદની અભ્યાસયુક્ત, સર્વપક્ષી ને સર્વદેશીય છણાવટ રજૂ કરવાનો છે, તે સ્પૃત્ય પ્રમાણમાં ફળીજીત થયો છે.

જર્મની, ઈટાલી વગેરે દેશોની રાજપ્રણાલીના અભ્યાસારના ભાગ બનેલા સેંકડો સાહિત્યકારોના અનુભવમાંથી સાહિત્યમાં પ્રગતિવાદનું જે આદોલન પશ્ચિમમાં ૧૯૩૫માં ઉદ્ભવ પામ્યું, તેની નકલરૂપે આંદોલિતમાં પણ-સંભોગો યુરોપ કરતાં જુદી જગતના ને સમસ્યાઓ પણ જુદા જ પ્રકારની છતાં-આદોલન થયું. થોડા દિવસ તો સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જન્મ્યું, ડહોળાણુ લાવવાની કોશિશ આ આદોલન દ્વારા થતી રહી. પણ એક અથવા બીજા ચક્ષુ વાદનો આજુક વીજતા ધસી આવેલા અસાહિત્યિકોના આક્રમણને વાહનપ્રેરણામાંથી કશે પ્રત્યાધાત ન મળતાં, તેઓ આપોઆપ કાળની ચાળણીમાંથી ચળાઈ ગયા, અને અસક્ષી હતા તે ટકી રહ્યા છે. પ્રગતિવાદ એ એવા કેટલાક ગુજર નવીનોના ગંભીર મંથનનો તેમ જ એકનિષ્ઠ ઉપાસનાનો વિષય બન્યો છે. આ નવીનો મૌલિક સાહિત્ય-સંસ્કારના ઉપાસકો છે. પરિણામે પ્રગતિવાદને પણ એક શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે સ્થાપિત કરવાની તેમની પ્રતિ આત્મી. એ પ્રતિમાં જાહેર ચર્ચાને, લેખોને વગેરેને સ્થાન મળ્યું અને ધણા પ્રયત્નો પાછી, ધણી આઝખીથીજાને અતે એ પ્રતિ આ પુસ્તકનો આકાર પામી છે.

જેમ છવતની હરએક પ્રતિને વિષે, તેમ સાહિત્યની પ્રતિને વિષે સર્વદા એ વાંછનીય વાત છે કે નવાં બનેલા તેના પ્રવાહમાં પ્રવેશે, નૂતન આદોલનો એ પ્રતિને હારે કરાધાત આપે, હર વખત સાહિત્યદિ નવી નવી કસોટીઓ પર ચડે, અને નૂતન અસતોષો, આશંકાઓ તેમ જ આંત-હોભોને સતોષકારક, સંશયનાશક તેમ જ હોખશામક જવાબો દેવાની સાહિત્યને જરૂર પડે-હરજ પડે, પરંતુ આવા જવાબો માગનાર નૂતન આદોલન પણ શક્તિશાળી અને ગંભીર હોવું જોઈએ.

લેભાચુ કે બેનવાખદાર, ભાંગફાડિયા, હરકેઈ હાલી મળેલા 'વાદ'ને સાહિત્યનો પ્રદેશ માંકશે નહિ. સાહિત્યદષ્ટિનાં માપ કાઢવા કે તેનો કસ ઉતારવા આવનાર નૂતન તરવે પણ નમદ અને સંગીન, કસાયેલ અને દષ્ટિવંત હોવું જોઈશે. સોનાનો કસ ચોકસીથી જ કાઢી શકાય, બકાલીથી નહિ.

એ દષ્ટિએ જોતાં આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ સ્વીકારી શકાય તેમ છે, કેમકે પુસ્તકના જે ચાર ખંડો પ્રેક્ષ છે તેમાંના અભિપ્રાયો વિશેના ખંડમાં ત્રીશક જાણીતા અને જુદી જુદી માનસિક બોદિક કોટિનું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે તેવા ગુજરાતી લેખનકારોનાં 'સાહિત્યમાં પ્રગતિવાદ' વિશેનાં સ્વતંત્ર દષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરતાં ટૂંકાં ટૂંકાં લખાણો સંગ્રહિત થયાં છે. આ તમામ લખાણોમાં વાગવિતંડાથી તદ્દન વેગળી, ખંડનમંડનાત્મક શાસ્ત્રાર્થવાદી તથાથી બિલકુલ મુક્ત, શુદ્ધ તત્વાન્વેષી, ચિંતનશક્તિ, ગૌરવયુક્ત વિવેચના અંકિત થઈ છે. પ્રશ્નની ઘણાવગી આવી સુંદર, બિનગત ને લક્ષ્યવેધી જ્ઞાતિ તેમ જ સુરમિ, વિચારની નિર્બંધ સ્વતંત્રતાની સાથેસાથ ગુજરાતીઓ બનાવી શકે છે એ પુરવાર થયું છે. ટૂંકા ટૂંકા એ અભિપ્રાયો જે શૈલીમાં રજૂ થયા છે તે સૌથી પણ નાના નાના નિબંધોને જેમ દેનારી પ્રથમપૂર્વક ધડેલી ટેકી છે.

એના ખીલે વિભાગ ચિંતન અને વિવેચનનો છે. એમાં પણ કાન્ય અને પ્રગતિતત્ત્વથી લઈ રંગભૂમિ, નવલકથા ને ચિત્રપટો વગેરે વિષય પર જે સાત લખાણો છે, તેમાં વિનંડાવાદ કે શાસ્ત્રાર્થ-વૃત્તિ કરતાં વિષયની સ્વતંત્ર તપાસ અને ખોખાંસાની જ્ઞાતિ આગળપડતી છે. એમાં બંધી જ વાતો કંઈ પ્રગતિની સાથે નિરૂપત ધરાવતી નથી, તેમ જ બધા જ કંઈ અંધસ્ય બનાવાને લાયક લેખો નથી, પુસ્તક-રચનાના શુદ્ધ ધોરણ પરથી આ લેખોનાં ઘણાં પાનાં પતન કરાવનારાં છે.

એના સર્જનવિભાગમાં ચાર ટૂંકી વાર્તા, એકાદ નાટિકા (જે કહી શકાતી હોય તો) ને ચારેક નામની કવિતાઓ છે. વાર્તાઓમાં ત્રણ સારી છે. 'મધવાળી' નામની વાર્તાને પ્રગતિશીલ સાહિત્યમાં મૂકી શકાય કે? મનુષ્યની એકેએક નબળાઈને અને વિકૃતિને સજ્જસ્થ કરવામાં પ્રગતિવાદ રહેશે છે એમ તો ન બનાવું જોઈએ. સાહિત્યમાં કંઈ વસ્તુને ઉતારવી તે કરતાં કંઈ કંઈ વસ્તુને ન ઉતારવી એ નિર્ણય વધુ મહત્ત્વનો છે. મનોવિશ્લેષણને નામે વાહ્યમનિર્માણમાં આચરતાં અનિદોને નવો પ્રગતિવાદ જે માન્ય રાખતો હોય તો તે પ્રગતિવાદને નામે પણ પાર વગરના સડા પથરાવાનું જોખમ કહેવાય.

મુખ્યકર કલાદેહ ધારણ કરીને, હાથ, કપાંક પ્રવાહાતી વિચારો વાચકોની દુનિયામાં પ્રવેશી જશે એ એક જ હાક બનાવીને તેનો યોગદાર બનવા બોલો કરવામાં આવેલો આજનો પ્રગતિવાદ ખુદ પોતાના જ પુસ્તકની વિચારસામગ્રીમાં આટલી લાયાનક ગલીપગિયા અશુદ્ધિ, મધ્યુ ગૌરવસ્થાન આપી શક્યો છે, એમાં વિસ્મય પામવા જેવું તો કશું જ નથી, કારણકે પ્રગતિવાદ તો સાપેક્ષ છે.

આ પુસ્તકમાં મુકામેલી વિચારસામગ્રી એકંદરે તો આપણને પ્રગતિવાદ વિષેની અનેક બ્રમણ્યોઆમાંથી મુક્ત કરીને સાહિત્યનો આંક મૂકવાની આપણી જુદી જુદી દૃષ્ટિઓમાં વિશદતા જન્માવશે. પ્રગતિવાદના દાવાને આમળ કરતી, એ દાવાના શુદ્ધદોષ તોળતી અને એ દાવાની અણુ-સમજને પર પ્રકાશ પાડતી બહુવિધ અને બહુદેશીય જે સામગ્રી આંહી મુકાઈ છે તેની બહાર કોઈ વિચાર કે દલીલ રહી નથી જતી એમ માની શકીએ. એટલે આ પુસ્તકના વાચન સાથે ધણાખરા વાચકોનાં મનમાંથી પ્રગતિવાદનો મિથ્યા મોહ ટળી જશે એ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા ગણાશે.

પ્રગતિવાદ તો પાંચેક વર્ષથી આવ્યો, તે પૂર્વે શૂન્યતા નહોતી ને ? કૃતિઓ રચાતી, પ્રગટ થતી, અવલોકાતી ને વંચાતી. એની મૂલ્યાંકન-પદ્ધતિમાં પ્રગતિવાદે કંપો ફેર પાડ્યો ?

પ્રગતિવાદે પણ આખરે તો કાનની ખૂટ ઝાલી કપૂલ રાખ્યું છે કે પ્રગતિશીલતા ને પ્રત્યાધાતીપણું તેની વ્યાખ્યા આંધી નહિ શકાય; એનાં સામાન્ય લક્ષણો જ કહી શકાય.

તો પછી એ સામાન્ય લક્ષણોની તો વ્યાખ્યા આંધી આપો !

પ્રગતિવાદ પધાર્યો તે પૂર્વે પણ પ્રત્યેક સાહિત્યકૃતિના અવલોકનમાં અને પ્રત્યેક પુસ્તકની વાચકોને હાથે થતી પસંદગીમાં એ કૃતિ કથાણુકાર છે કે કેમ તે તો હમેશાં વાચકો-વિવેચકોની પોત-પોતાની બુદ્ધિશક્તિ અનુસાર જોવાતું. એની કથાણુકારિતા કે અનર્થકારિતા કરીને વિવેચકો દોરવળી દેતા. પ્રગતિવાદ નવું શું આપવા માગે છે ? નવો શબ્દ જ ને ?

પ્રગતિવાદના હિમાયતીઓને ટૂંકાટચ જવાબ ઉમેદભાઈ મળિયારે આપ્યો છે. સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલ ને પ્રત્યાધાતી એવા બે ભેદ જ નથી. જે જે સાહિત્ય આડે રસ્તે કે બીધે રસ્તે માનવને દોરે તે સાહિત્ય ખરે જ મનુષ્યદેવી છે ને એ કારણસર એ સાહિત્ય નામને જ લાયક રહેતું નથી. અને એને આપણે ભોક્ષેથી શબ્દવ્યાપાર કહીએ, પણ સાહિત્ય તો નહિ જ. જે પ્રત્યાધાતી છે તે સાહિત્ય નથી જ નથી. એને કેવળ વાળીવ્યાપાર કહીએ.

શુભાનંદમ શ્રોતર, જેની પોતાની જ કૃતિઓને સાહિત્યમાં ફીક ફીક સન્માન મળ્યું છે, તેમ જ કોઈ પ્રગતિશીલ જમાતતું અપમાન તો નથી જ મળ્યું, તે ખડું રહે છે કે : 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય લખવું છે એવા ભાન સાથે લખાયેલી કૃતિઓની નિર્જળતા એવા કોઈ અતામહની વિરુદ્ધ મોટામાં મોટી દલીલ ગણી શકાય.'

શ્રી. સુન્દરમ્ એક વ્યવહારુ તોડ કાટે છે : 'દું પ્રગતિશીલતા માટે એક હળવો શબ્દ સચવું; પ્રગતિશીલતાને તત્ત્વદષ્ટિનાં ડોળાણેલાં પાણીને નિર્ભજ કરનારી ફટકડી કહીએ તો ? બ્યારે બ્યારે ડોળાણા ટેપાય ત્યારે ત્યારે તેને પાણીમાં નાખતાં રહેવું જોઈએ. પાણીમાંના મેલને દૂર કરવા જતાં એ જાતે બસે ઓગળી જતી, પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિ જ બસે અનાવસ્યક બનતી, પણ તેને અતિ પાણી તો નિર્ભજ થશે જ.'

પણ પ્રગતિવાદીઓ તો બધા પાણીને ડહોળું માનીને જ પ્રારંભ કરે છે. એને તો હરકોઈ પાણીમાં ફટકડી ખોળ્યા જ કરવી છે. એ ફટકડીનું પ્રમાણ પાણી કરતાં વધી જશે. પરિણામે પાણી પાણી ન રહેતાં ફટકડીનું પાણી રહેશે.

નરી ફટકડીના પાણી કરતાં તો વરસાદનું થોડુંક ડહોળું પાણી જ પીવે સારું છે.

કાકા કાસેલકર કહે છે કે : ‘પ્રગતિનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે જૂનો અનુભવ અને જૂની મૂઠી પક્ષોથી એનું માખણ કાઢી લે છે. ફૂવડની પેડે છાશ સાથે માખણ ગોઈ ન બેસે.’

બરાબર એ ફૂવડ દશામાં જ અત્યારનો પ્રગતિવાદ જઈ રહ્યો છે.

શ્રી. મનઃસુખલાલ ઝવેરી કહે છે કે : ‘સાહિત્ય સાચું હશે તો જીવનની સાથે તેનો સંબંધ અવિચોળ્ય હોવાનો, અને જીવન સાચું હશે તો પ્રવાહિતા ને પ્રતિશીલતા તેમાં આપમેળે આવી પસવાનાં. એટલે પ્રતિશીલતાની પાછળ પડવાને બદલે સાહિત્યકાર ‘This above all, to thine own self be true’ ની સાધના કરે તો જીવનની એની તાજગી જળવાઈ રહેવાની ને સાહિત્ય પણ વાસી થઈ જતું બચવાનું.’

સૂત્ર માત્ર એટલી જ છે બાઈ મનઃસુખલાલની, કે મૂળ વાત પ્રતિવાદની પાછળ આપણે પડવાની નથી, પણ આપણી પાછળ પ્રગતિવાદે પડવા વિશેની છે.

[પરિશ્રમણ : ભાગ ૧]

મધપૂડા બાંધનારા

ગુણક શુર્કરો

તમે આજે માડું બહુમાન ક્યું છે. આમાને સન્માનીતેય કિલટાના પેતે આભારમીના બનો છો. એ તમારી અધિકતા છે. કરોંગી સંમિલન બખતે પત્રકાર-વિલ્લમના પ્રમુખરથાનને પાછું વાળીને તમારા જેવા જ ગુણુગોનાં દિલ ક્રાંત્યનાં હતાં. આજે આરા અધિકારમાં તો ન્યૂનાધિકતા નથી થઈ, પણ વારેવારે ના પાડવા પાછળ રખે જોડે જોડે એકલવિહારીપણાનું અભિમાન કામ કરતું હોય, એ આતમભીતિથી સુખચાપ આલ્યો આલ્યો છું.

તમે આપેલા ગૌરવનું મારે મન મૂલ્ય છે. આપણા નાના શા ગુજરાતમાં સાહિત્યોપાસનાને વરેલા માણસો પ્રમાણમાં નાના ધર-દીવાડા જેવા, અખ્યાયે તેમની અલ્પ, અને તેમને પ્રત્યેકને પોતપોતાના ક્ષેત્ર પર મુસ્તાક રાખવાને સાડુ જરૂરી એવાં માનગૌરવનાં નિમિત્તો-અવસરોએ જૂજજૂજ. (એ તો જૂજ હોય તેજ છટ.)

સંમેલનનું શ્રેય

આવા પ્રોત્સાહક માનપ્રદાનના તમેયે અધિકારી છો. સાહિત્યપરિષદ ચાલીશ વર્ષની પ્રૌદ-પીઠ સંસ્થા છે. એનો ભૂતકાળ કેવોક હશે તે વર્તમાન ક્યાં ગૂંચવાયો છે તે તો મારા જેવા બહાર ઉમેશાને અને પોતાનાં કલમ-કાગળ સાથે જ મહેબબતે બાંધાયેલાને ખબર નથી. તથાપિ આ 'પુરુષ' સંસ્થા એક અસહી ટીંગો તપતો રાખી રહી છે, લાંબે-ટૂંકે ગાળે પ્રાંતના વાણીરસિકોનો મેળો મેળવે છે, અને આડે દહાડે અન્યત્ર તો ક્યાંય પોતાનું સ્થાન ન શોધી શકતા એવા દૂરદૂર ગામડે-નેસડે પડેલા મહેતાછત્રે પણ, એનો નાનકડો નિબંધ અહીં વંચાશે એવી ઉમેદ સાથે આકર્ષી લાવે છે. આ મેળો જ્યાં જ્યાં મળે છે તે પ્રદેશ અને સ્થળની હવામાં પણ શોકપર્વદ્યુની પ્રસન્નતા છવાય છે. અન્ય પ્રશ્નોએ આવરેલાં જનહૃદયોમાં એક ચમકારો પડે છે કે સાહિત્ય પણ લાગે છે કંઈક મહત્વની બાબત- રાષ્ટ્રી અને વસ્તુ જેવી જ કંઈક જરૂરી.

એટલે આ સાહિત્યપરિષદે વાહન્યના આપણા કાલમાં સીધા ઉમેરો કેટલો કર્યો, અથવા તો જેની ધટામાં એક અથવા અન્ય પ્રકારનો જ્ઞાનરાસિ આડે દહાડે પણ પોપણ ને સંવર્ધન પામ્યા જ કરે એવું એક વટવક્ષ આ સાહિત્યપરિષદ કેમ નથી બની જતી વગેરે પ્રશ્નોને માહિતીને અભાવે બેગળા જ રહેવા છંદેને હું તો સીધા, આવાં એનાં અધિવેશનોએ જ હવા પ્રકટાવવી જોઈએ તે પર જ આવી જાઉં.

સંઘ-સંપર્કની ઉપમા

સંઘદર્શન એ મહાદર્શન છે. સંઘોર્મિ એ મહાદીપ છે. વ્યક્તિઓની જૂજવી દિવેટા એને અડક્યે એનાઈ જાડે છે. વ્યક્તિગત લેખકો, સર્જકો બ્યારે લોકસંઘનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે, ત્યારે એની જૂજવે કારણે થીજ ગયેલી સર્જન-સ્ફુરણા ઝાગળી પ્રવાહબદ્ધ બને છે અને એક દિશાએ જોમ વાળીના વિધાયકોનું ડુધિર ગરમ બને છે, તેમ બીજી બાજુ આપણા એતનાપ્રેરક આ લોક-મંધને પણ ગાયર થાય છે કે, અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી મળી આવેલી અખીરાઈ, શ્રીમંતાઈ, દુઃખજાત, અગર રાજકારણી હાકેમીને તો આ મેળાના મંડપ નીચે ગોણુ સ્થાન છે. અહીં તો અગ્રસ્થાને દીપે છે-અગર દીપવો ઘટે છે-પેલો કવિતાકાર, વાર્તાકાર, નિબંધલેખક, વ્યુત્પત્તિનો ઉદ્દેશનારો અથવા શબ્દકોષનો સંશોધક. અરે, એકાદ કુહડ પરીકથાની કારીગરીથી પણ પ્રજાનાં હોકારોને કંપનામસ્ત બનાવનારો અહીં ગણનાપાત્ર સ્થાને જેમગે. ભલે પછી એમાંના કોઈકના રાજધણી, ગામધણી, ઉપરી-અધિકારી કે પેટી-માલિક ધનપતિયે આ સંમેલનમાં ઉપસ્થિતિ હો.

મધપૂજા બાંધનાર

જ્ઞાની પ્રતિષ્ઠા અહીં કરીશું ત્યારે ? ન ધનની, ન સત્તા-સાહેબીની. ન દાન ને સખાવતોની, ન રાજકારણનીયે. અહીં તો બાળક પડે હસવાહિની પીણાધરીનું. કંપનાના સરોવર-નીરને વિષે,

બુદ્ધિજન્ય આનંદ-રસ અહીં શુભ કમલને રૂપે મૂલ્યશે. નાના ને મોટા આપણે સૌ એ પદ્મના પરાગ પીનારા છીએ; પીને પાણ્ય પરજનોને સારુ મધપૂડા બાંધનારા છીએ.

વાણીના વિધાયકોત્ત્વ, ‘પરાગ પીને મધપૂડા રચનારા’ એવું સ્વરૂપ અહીં અન્નકાર-છટા માટે નહિ, પણ હકીકતના નિરૂપણ માટે બાંધ્યું છે. લેખકનું સાધન છે શબ્દ-કલા. કોઈ પણ પ્રાપ્ત જ્ઞાન અથવા જીવનદર્શનનું રહસ્ય શિલ્પસુંદર શબ્દરૂપે પ્રકટાવવું એ છે એવું સાધ્ય. બાકી માનવી એ તો અટપટો વિષય છે. સમાજ, રાજકારણ, જિન્સી, અર્થકારણ વગેરે તો છે અત્યંત સમ-સ્પર્શી. એની પાછળ તદ્દવિદો પણ એક કરતાં વધુ અવતારો ખપાતી નાખશે, છતાં એણે ગણ-તરીમાં રાખેલી. એકાદ કોઈ અવસ્થા ઊંધી વળતાં એની માન્યતાનું સમંજ મંડાણ તૂટી પડશે. ફોઈડે સારાય માનવપ્રશ્નોને એક કામેચ્છારૂપી ધરીની આસપાસ ફરતા બતાવ્યા, પછી એ બાપડો મયો, એની મૂળ ધરી જ હુમાણની સેર નીવડી, એટલે સમાજશાસ્ત્ર પર ફોઈડને જ આખરી શબ્દ સમજ તેના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદનને પ્રયોજન બનાવી બનાવી માનવજીવનની વાર્તાઓ-કવિતાઓ આલેખનારા લેખકોની અવદ્વા ધઈ. એ જ પાને છે માર્ક્સવાદી વિચારસરણીને પથમખ્ખરી સત્ય સમજ તેના પર કૃતિની માંડણી કરનારા કલાધરોત્ત્વ. એ જ બે કદાચ બનશે માંધીવાદી અર્થકારણનો ચિરાધાર સેનારા શબ્દ-કસબીઓત્ત્વ, તો આપણે નવાઈ નહિ પામીએ. ફોઈડને દાખલો ટાંકીને તાત્કાલિકતામાં જ એક વાર્તાનિવેશ આપણને વાર્ધા છે, કે આખરી સત્યનો વાદવિભ્રમ સેવ્યા વગર કેવળ તમે ચિતાહ્વાસક કૃતિઓ રચો. એ જ વાત લાગુ પાડી શકાય ચરિત્રનિરૂપકને, છતિહાસકથન કરનારને અને ધર્મતત્ત્વના હૃદયગાતાને કે : જગતની રસક્ષરી રબૂઆત કરો, રમણીયને સન્ને. આપણા મી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું વિધાન છે : ‘પ્રકૃતિમાત્ર ઉપયોગી, પરિસ્થિતિમાં ટકે એવું જ નહિ, પણ રમણીય સન્ને છે.’ શબ્દસર્જક પણ એ પ્રકૃતિને જ અનુસરે-ટકાઉ તો ખરું, પણ સાથે રમણીય સન્ને.

સાહિત્યકારની મર્યાદા

આવી મર્યાદા બે ન બાંધીએ, ને સાહિત્યકારને ફૂટ વિશ્વપ્રશ્નોનો હક્કલનાર સત્યશોધક સમજાએ, તો માથા ફરતાં પાખડું ધણું મોટું થાય પ્રાચીન સમયની આપણી સાહિત્યાર વિપેતી કદપના ચાહે તે હોય, આજની આપણી વરતુસ્થિતિ જુદી છે, માટે એ જુદી સમજને માગી લે છે. પ્રાચીનોનો ‘કવિ’ હતો સર્વવિદ સત્ય-પેખન્દો તપોધન. એ તો દ્રષ્ટા કહેવાતો. હોમર અને બ્લાસ જેવા ‘એકે હમરા’ હતા એના કથાકારો. નાટક તો કાવિદાસ, લાસ જેવા આંગર્જને વેદ ગણીએ તેજાનો જ કલાપ્રેક્ષા. આજે આર્પદર્શનની અધિકારી અદ્યત્તમ્ય વિભૂતિઓનો જ નાનો નથી. પેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, પક્ષીઓને બોલાવતાં ફૂદાં પણ ‘અમોચે વિહંગમો’ કહેતાં હાજર થાય છે. પ્રતિમા જેવું નામ છે તે માનવશક્તિ ચૂર્ણ થઈને કણી-કણી-લાગે સામાન્યોમાં-અરે, અતિ સામા-

ન્યોમાં-વહેંચાઈ ગઈ છે. સામાન્યોના આ યુદ્ધ સમૂહને શિરે, ધ્યેય તો અર્વાચીન કાળે પ્રભુ પરમ સત્યોના પારમાર્થીપણાના આદર્શને પહોંચવાનું જ રહેશે, એની બહુસંખ્યાના શોરબકારમાં મૂળ આદર્શનો સર દૂર પાઈ ન જવો જોઈએ. છતાં હકીકતે આ જમાનો મહાકાવ્યનો નહિ પણ મહા-સંખ્યનો છે. માટે જ અત્યાર પૂરતા તો શિદ્ધીગણના ખલા જેટલો ઊંચકી થકે તેટલા જ તોલનો આદર્શ એની પીઠ પર આરોપીએ તો સાડું.

પ્રતિભાની ભૂમિકા

એક બાબત એ તથ્ય છે. એ-ચાર પ્રતિભાસંપન્નો ઝળહળે તેથીયે પ્રાંત તાલેવાન ગણાતો નથી, અને સો-હજાર મધ્યમો બદખદો રહે તે પણ યુદ્ધિની દરિદ્રતા ઇન્ચારું ચિન્હ નથી. સંખ્યાને ભોગે પણ પ્રતિભાની સામાન્ય ભૂમિકા જોયે આવવી જોઈએ.

આજકાલ કરતાં વીસ વર્ષોથી તો હું જોઈ રહ્યો છું : દૂંઝલડોળિયા મધ્યમોને જગ્યા-ન ભગ્યા આયમતા જોઈ છું. જગીને નભોમંડળમાં માંડ છુતિ કાઢવા લાગે ત્યાં તો નિર્વાણ પામી જતા જોઈ છું. કેટલાક તો એકાદ હસ્તપ્રત લઈને પ્રવેશ-દ્વારેથી જ ધાંટો પાડતા સંભળાય છે : ‘ક્યાં છે મારો પુરસ્કાર ?’ એકાદ સાડું અવસોકન કેટલાકનાં મગજ ખેસવી નાળે છે. એકાદ પ્રકાશનની આંટને કેટલાક અતિ ઉતાવળે વટાવી ખાય છે. મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપ, મોટે ભાગે, કથો પ્રકાશક વધુ રોયડી આપે છે તે એકાદ મુદ્દાની આમપાસ આંટા મારતો હોય છે. પોતે પોતાની પહેલી-બીજી કૃતિમાં જેને અડક્યો છે તે તો હજી દુનિયાની નાનકડી એક કિનારી જ છે, સંસાર-મહેરામણની શેવાળેલ સપાટી જ છે, પ્રવેશ લાંબો છે તો ચાલ હવે મહન જાંડણો નિહાળું ને માનવીના મર્મોગણમાં પેસું એ વાત રહેતી નથી. પગી છેવટે યુગસતની બેકદરી પર યોડા કડવા બોલ છાંટી આ મરઘાભાઈ અર્થાત્ મધ્યમ માનવી, જે શાણા હોય તો વીમાની એજન્ટી વસાવે છે, ને મંદ હોય તો સિનેમાના કેઈ સામયિકમાં હળવા ટુચકા લખવા બેસી જાય છે.

મધ્યમોની નવી ખુમારી

‘તો શું’ મધ્યમોને ગર્હન મારવા છે ?

જરીકે નહિ. મધ્યમો તો મારી પોતાની જમાત છે. એની પ્રથમ જન્મતિના મિમ્મનથી રમે અકળાતા. રડ્યાપડ્યા જૂજ તરણમાકારોની, અને દુકડો શેડી ફેંકનાર પેટ્રનના પ્રભાવ નીચે દબાઈ રહેનારાઓની ભૂમિકા પાર કરીને એક મમ્મિના રૂપમાં તો મધ્યમોનો સમૂહ આજે પહેલી જ વાર દેખા દે છે. પહેલી જ વાર એ સ્વતંત્રતા આસ છૂટે છે. પહેલી જ વાર એનો કમળ સ્વમાનશીલ ભૂમિકા પર દેરાય છે. એવું ચોરી-તકડાવી કે સેરવી જતો પ્રકાશક પહેલી જ વાર એને ઘેર તેડવા આવે છે. આત્મવિશ્વાસની ખુમારી એનામાં સમ્મિરે પ્રથમ વાર પ્રગટી જાય છે. દ્રવ્યસિંધુની નહિ, પણ નવગૌરવના સુખની આ બેગેની છે. સાવ સ્વભાવિક છે કે,

નવી હવા એના મગજને તર બનાવે અને વનસ્પતિ-જગતની જેમ વાક્યમય-જગતમાં પેદા પથ્ય એટલું જ સ્વાભાવિક છે કે, ફળજાડને માથેથી સો પુખ્તો ખરી જાય ત્યારે માંડ દસને ફળ ખેસે. જેઓ મોરે છે તેઓ સત્વશયોને માટે સ્થાન કરવા ખપતા હશે. પ્રકૃતિનો એ નિયમ છે. નહીંએ. જેઓ ટકી રહેશે તેમની આવતીકાલ છે. પહેલવારકી ભલક પૂરી થશે એ જ મધ્યમે કમર બાંધીને આજના નવનિર્માણના ચૂનો-પથ્થર ઉપાડનારા શ્રમીઓ બનશે.

પ્રતિભાવતોની ખોટ

મારો પ્રાંત અવકાશ દરજ્જાના પ્રતિભાવતોથી વંચિત રહે એ અકબત મને અકબાવે છે, એકાદ ગોવર્ધનરામનું સ્થાનેય અંધી સદી સુધી ખાલી પડ્યું રહે એ અસહ્ય છે, કારણકે પ્રતિભાવતોને અભાવે સામાન્યોમાં વામણ આદર્શોની પૂજા પેસી જાય, મધ્યમોમાં જોણ ઉર્વશ્વપ્તી રહે નહિ, શુન્દરાતી વાક્યમયની શક્યતાના વિસ્તીર્ણ સીમાડા કાઢી મધ્યમોને દેખાડે નહિ. સામસામા કૂપમંડૂકા પેટ પુલાવતા. ખેસીએ છીએ. યજ્ઞસમસ્ત પણ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર એ બે રાખેના ઉચ્ચાર માત્ર સાથે જે એક રમરગવ્યાથી ગંભીરતા ને આકાશી વિસ્તીર્ણતાના ભાવસ્પર્શ અનુભવી રહે તે સાચા સ્વામીને અભાવે અનુભવી શકતા નથી. હું ટાંગોરને લસે નહિ, પણ ગોવર્ધનરામને તો શુન્દરાતને ટોમે માણું છું. વાણીના સ્વામીઓ વિનાની શુન્દરાત મંકડોને પ્રસન્નતા છતાંય વાંઝણી કહેવાય.

કામના ઢગલા

તથાપિ સામાન્યો-મધ્યમો પર હું જરીકે ઓછું જોર આપવા માગતો નથી. કદી નહિ એટલી મોટી જરૂર સામાન્યોની આ જમાનાને પડી છે. ફક્ત પ્રતિભાવો ફાંકો મૂકી દઈએ તો આપણે સારુય કામના ઢગલા પડ્યા છે. હજી કામચલાક રાષ્ટ્ર-સરકાર એની જાંવીય મર્યાદા સાથે સત્તા પર બેઠી-ન બેઠી ત્યાં તો દેશાવરો સાથેનાં નેમજ પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનાં વિનિમય-દારો ઊભાવા લાગ્યાં છે. કાવ્યથી માંડી વ્યુત્પત્તિ લગીના કાવ્યપ્રદેશોમાં નવી સ્ફૂર્તિ સંસ્કરી છે. પ્રાંતે પ્રાંતે સુનિવર્સિટીઓ માનુભાષાને માધ્યમ બનાવી રહી છે. શુન્દરાતની આગવી વિવાપીકને આકાર ધરી પૃથ્વી પર જીતરતાં ઝાઝી વાર નથી, છતાં ક્યાં છે શુન્દરાત પામે વિદેશી કે પ્રાંતીય ગ્રંથમણિઓનાં અકબધ અણીશુદ્ધ ભાષા-નિરોધે ?

ભાઈ ચંદ્રવદને એક દિવસ મને ઓંકાવ્યો હતો. કહે કે અમદાવાદ ખાતે શુન્દરાતનું સ્વતંત્ર રેડિયો-ધર ઉઘાડવાને હવે ઝાઝી વાર નથી. પણ એ પછી, એછક દિવસના ઝણઝણ-ચચ્ચાર કાવ્યક્રમે પૂરવાને માટે તારી-મારી પામે શી સામગ્રી છે તે તો કહે ? આખું વર્ષ પ્રજાને આપણે શું પીરસીશું ? નાટકો-નાટિકાઓ છે ? ગીતો છે ? વાર્તાઓ છે ? નિબંધો છે ? એ બાજરા ભૂતને કામમાં કઈ પેર રાકા રાખીશું ?

આ રહ્યો મધ્યમોની સામે કામ-કમવો. એકાદ ભાઈ ચંદ્રસંકર પોતાને વતન ગે.ધરા ખેસી જઈ રાધાકૃષ્ણનની પ્રાસાદિક રચનાઓના ઓજસપૂર્ણ અને અર્થભારવાહી અનુવાદો આપે જાય છે. ભાઈ નગીનદાસ, ટાંગોરની આરાધના માંડી એકલા બેઠી ગયા છે. માનું છું કે આ કસબને એ ભાઈઓએ

સ્વાયલબી કક્ષાએ પહોંચ્યાઓ છે. નવજીવન પ્રકાશન મંદિરમાં જોયો બેઠો છે તેઓ મધ્યમે જ છે. તેમને હાથે થઈ રહેલું ધારાવાહી જ્ઞાનદોહન નિહાળો. એ અથા કવિતા ને વાર્તા લખવા બેઠો હોત તો ?

સંપત્તિ ને કીર્તિના હક્કદાર

સૌજાન્યોને હું વિવેક કરવા સમયું છું. કીર્તિની કામનાના બે પ્રકારો છે : રોગિયક અને નીરોગી : 'કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફલમાં નહિ કદી !' એવા ચવાઈ ચવાઈ છોતાં બની ગયેલ ગીતાસૂત્રને તમારા માથામાં નહિ મારું. દ્રવ્યલાલ અને કીર્તિલાલ-બંનેના તમે સાહિત્યક્ષેત્રે અધિકારી છો. પણ સંપત્તિ અને કીર્તિ બંને તમારાં વારણાં લેતી, તમારા પર લળતી ને ઢળતી આવે એ એક વાત છે, ને એ બેકતી પાછળ 'શુભીમન્વેતો યા'વાળી રીતે એકાદ હસ્તપ્રત લઈને લેખક લટુવેડા કરતો દોડો લગાવે એ બીજી વાત છે.

સૌ-પહેલી આત્મસંતૃપ્તિ

દ્રવ્યલાલ, કીર્તિલાલ ઉપરાંત એક બીજી વાત આપણું પ્રેરકબળ છે-ને એ જ મુખ્ય છે. એ છે આપણી આત્મસંતૃપ્તિ. દાખલા તરીકે, મેં કોઈ મહાસરવ જોયું, માનો કે હું હિમાચળ જેવા પહાડમાં ધૂમી આવ્યો કે ગરસપ્પાનો ધોધ જોઈ આવ્યો; એ જ પ્રમાણે ધારો કે મેં આ દેશની કે પરદેશની કે ઉત્તમ માનવ-વિમૂતિઓનું સાંનિધ્ય સેવવાનો મોકો મેળવ્યો-એ વિમૂતિદર્શનમાંથી માત્રા રસાનંદનું એકાદ બિન્દુય જો મને લાધી ગયું તો તો હું એની ખુમારીમાંથી ડોલ્યા કરું. પછી એક દિવસ મને થાય કે આ આનંદ તો મનમાં શમાવ્યો સમાતો નથી, અઝકાર્ધ અઝકાર્ધ બહાર ઢળે છે, એને શબ્દમાં વહાવી અન્ય જનોને પણ રસલાગી બનાવું, નહિ તો ત્યાં લગી મને જ પ નહિ વળે. નિમ્નનંદના આ સહર-હર કુંભ અન્ય જનોને પાવાની લાગણી ને સાચી હશે, તો પેલા બિન્દુમાત્ર અનુલવમાંથીયે વાણીની અમૃતધારા છૂટશે. પણ જે કંઈ વિમૂતિદર્શન કર્યું છે તેને લાવને ઝટઝટ વટાવી નાખું, આના બે બોલ મેળવું, તેના ચાર અભિપ્રાય કઠાવી લઉં, પ્રકાશકને પણ જોઈ એ છે ચક્ષુષી નામવાળો પ્રસ્તાવનાકાર, એટલે એ પણ પ્રકાશન માટે તત્પર બને છે, પરિણમે બહાર પડે છે-કીર્તિલેખ નહિ પણ લેખકના મૃત્યુસેખતી ગરજ સારવું એક ચોપડું. એ એનો મૃત્યુક્ષેપ બને છે, કારણકે ફરી એ લખી શક્યાનો નથી.

છપા નિમ્નનંદ

આમ પ્રથમ તો આત્મસંતૃપ્તિની જ આવશ્યકતા, પછી કીર્તિની, તેનીયે પછી દ્રવ્યપ્રાપ્તિની અપેક્ષા. એ વાત કેવળ અંત પ્રેરણામાંથી પરિણમતી કલ્પનાશોભન કલાકૃતિઓ પરત્વે જ સાચી છે એમ ન માનતા. એકાદા અંધ-વિવેચનનેયે, અખબારના મુખ્ય પાનાને શલુગારતા એકાદ લેખનેયે, કોઈ પણ અનુવાદિત ડાપા-લખાણનેયે, અરે, તમે અહોતહોં આઝા-ધાટા, લલિત-દળવા શબ્દ-સાધિયા પૂરો છો તેનેયે, સૌ પડેથી અપેક્ષા છે આત્મપ્રત્યેનાની. હમરો લોકો તો એ વાંચવા પામે ત્યારે ખરા, મારું-માડું ને કંઈ એ ધારે તે મારું, તમને પોતાને-એ કૃતિના કૃતીને-અત્યારે આ ઘડીએ એ કૃતિ પ્રસન્ન કરે

છે ખરી? આસીમાં મોઢું જોઈને મક્કાતા હો, એવા છૂપા નિમ્નદે તમે તમારી એ સરજત નિહાળીને દલી જોહો છો? ધાટધૂટ ખરાખર જીતયાં લાગે છે? આકાર-સૌંદર્ય સતોષે છે? શબ્દો યથા-સ્થાને યોગ્યતા છે ને? સુરચિની બાબતમાં છૂપી છૂપીએ આત્મવંચના નથી થઈ ને? રોજ જિમટતા શબ્દ-પૂરી અંદર મુકાયેલો તો નાનકડી અને નગર્ય લેખાય તેવી તમારી એ કૃતિ જે કોઈ જૂનું આંખો એ વાંચવા પામશે તેને તો પકડી રાખે તેવી દીસે છે ના?

નુગરી દુનિયા

લેખકે દુનિયાને વિશે હવે કહી તે આત્મક્રમોદી રાખ્યા વિના છૂટકો નથી, કારણકે એ દુનિયા નુગરી છે. વૃત્ત સંગીન ને ચિત્ર જેવા કલાપ્રેરોમાં મુરસિદ વખરે ડગપું છઈ શકાવું નથી. ગુરુનો પંજે ત્યાં અનિવાર્ય અને છે. શબ્દકલાના ક્ષેત્રમાંથી એ સુખ સ્થિતિ ગેરહાજર છે. અહીં તો સૌ સૌને મન સ્વાચ્છેરે હોય છે, અધવાસ પશુ ઓછો નહિ! અહીં મુક્તનો બાધ નથી, વધની શરત નથી, હસ્તપ્રતને જ મહિના પગ સંધરી રાખવાનું આરોગ્યદાયક નિયમન નથી, કોઈ કલાચાર નથી, કારણકે કોઈ કુલપતિ નથી. ચિત્રકારને સુખ છે કે એની કાચી કૃતિની પાંચમે પ્રતિ જાણીને બહાર પાડનારે પ્રકાશક એને આંખડે નહિ. કાચા નર્તકને રંગભૂમિ પર રજૂ કરવાની કોણ હિંમત કરે? હુડિયો થવાની જ બીક! એમ હરકોઈ આ...આ કરનારને કોઈ ખાં સાહેબ કહી જલસામાં ખડો કરી શકાય છે? કાન અને આંખના કલાયુક્ત રસારવાહની એ ચિરા-નિદિની સામગ્રી છે. એમાં હાથથાલાઈ આવે નહિ. ઉત્તાહના હાથની આવજત, કરડી ને સુંવાળી બન્ને કક્ષાની, આ કલાક્ષેત્રોમાં અવલ સ્થાન ધરાવે છે. પણ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર બાપડું મોટી અરા-જકતાનો ભોગ બન્યું છે. ઉત્તાહ નામને સાર્થક કરાવે એવા પ્રથમ કોટિના વિવેચકોથી ગુજરાતી સાહિત્ય બેનમીમ બન્યું છે. વિવેચક દોરવતો હોય ને વાચક પ્રભુ અનુસરતી હોય એ ક્યાંયે દીકું ગુજરાતે? સજીવ સુદીર્ઘ અને સર્વસ્પર્શી અંધાવચોક્તને છુટ્ટો છે ક્યાંય ગુજરાતે? વર્ષે આરેક કૃતિઓનીયે સમાયોચના સૌંદર્યનો આયોગ ફેલાવે છે ગુજરાતમાં? મદિરે જઈ દીક્ષા-ટપકાં કરી આવવાના લોકાચાર જેવું અવચોક્તકામ તો હરકોઈ પતાકડું કરવું હોય છે. એને અવચોક્ત અર્થાત્ પ્રકાશવિતરણ નહિ કહી શકાએ. એ થોડું માર્ગદર્શક અને છે-ખુદ લેખકને કે અન્ય લેખકોને?

આત્મપ્રસન્નતા એટલે?

મુરસિદો વિહોણી આવી નુગરી સ્થિતિમાં લખનારની આત્મનૃત્તિ અને આત્મપ્રસન્નતા એ જ એક ભરોસાપાત્ર આંકણી છે, કે જે વડે એની કૃતિની ગુણવત્તાને એ પોતાની મેળે માપી શકે. આત્મનૃત્તિ એટલે બેશક આત્માની તૃપ્તિ, માણસના અંતરજમી 'અત્યંત શિવ' સંદર્ભ મહાસત્ત્વની તૃપ્તિ, નહિ કે માણસના નાનકડા અહમ્-દેડકાની તૃપ્તિ, ચપ્પીમાં રીડી જનાર પામરતાની તૃપ્તિ, સ્વાર્થપદ્ધતિ-આર પામવાનોનાં અદોહો-અહાલાથી મૂર્ચ્છિત બની જનારન્યાં પ્રશસ્તિમૂખ્યા પ્રાણુની તૃપ્તિ. ના, આપણી

કલ્પો પર એવી તુષિતે નહિ પલાણવા દઈએ. નાનકડી કંડિકાથી માંડી મોટા ગ્રંથની રચના પર્યંત આપણે સાચો ભોમિયો અને સાક્ષી તો પેલો માયલો રમાનંદી આત્મા જ રહેશે. સાચો હોંકારો એ જ આપણે કે, શિશ્વી ! તે જ કંઈ રચ્યું તે અવગત તારું નિજનું છે, તારી શક્તિમયતાને આધીન છે, તથાપિ એ ટોંગ-નદુગરીથી અદ્ભુત છે, આત્મવંચના-પરવંચનાથી અકલ્પિત છે, અને તારી પોતાની શૈલીથી અર્થાત્ તારા ખુદના શીલની બનેલી શબ્દસુદરતાએ વિજયિત છે. એમાં સ્વામીઓનો પ્રમાદ ભડે નથી, છતાં એ પ્રાસાન્ધિકતાની તે આત્મભાવ કરેલી કણિકા ઉતારી છે. ચોરેલું, ભાડે કે ઉધાર લીધેલું આમાં કંઈ નથી. પ્રમત્ત થા શિશ્વી ! તું નાનો છે, તે છતાં એ મહાજનો જે પથે ગયા છે તે જ સૌંદર્યવાદનો તું સહવાતી છે, તું પોતે પ્રમત્ત થા, પછી ખીખરો થયા વિના કેમ જ રહેશે ?

સૌ સાચને ભોક્તા જાહેરો

આ પ્રમત્તતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્યમાં કર્તા તેમ જ ભોક્તા ઉભય પક્ષોને સંપોષી શકશે. અધિકારભેદે ભોક્તા-સમૂહ જુદી જુદી શ્રેણીઓમાં વહેંચાઈ ગયા હોય તે તો સહજ છે. વાર્તાઓનો ભોગી વર્ગ મોટો હશે, તોપણ વાર્તાઓ પ્રત્યે નજરે જ ન નાખનારા ભોક્તાઓની અછા નથી; વાર્તાઓમાં બે મુનશીની કલમના વસ્તુવેગ અને પાત્રપ્રભાવ પાછળ ઘેસા થયેલા ધણા હશે, રમણલાલની સુંવાળી-ફરસી પ્રેમવાર્તાઓના મુખે ખીખર ધણા હશે, તો ત્રીજો વર્ગ એ બેઝને ત્યજી 'મરચવતીયક' ખી કુલીનતાપ્રધાન કાદબ્બરીઓની નિતરિમની શૈલીમાં જ રાચતો હશે. નિબંધક્ષેત્રે પણ ન્દાના-લાલના, કાકોરના તેમ જ માંધીજીના, પરસ્પરથી ધણા વેગળા પડેલા ગદ્ય-પ્રકારોને એના પોત-પોતાના જુદા ભોક્તાઓ છે. સાચા પીરસનારને ભોક્તાઓનો તોટો નથી. જેના પર રચતવની-નિચતવની હાથ છે, તેની કોઈ પણ શૈલી પોતાનો માર્ગ કરશે, પણ અમાલ કહેવાયું છે તેમ શૈલી એ તો શીવ પરથી ઊતરી આવેલો શબ્દ છે. મર્જકનું શીલ જ્યાં વિવરણ રહે એની નિગરોશી લઈને આવેલો ? ભોક્તાઓની પ્રમત્તતાને તો તમે સર કરી શકશો.

ભોક્તાનું રચિતંત્ર

ભોક્તા શબ્દ જામક છે એ ખરી વાત. આજે જેઓ વધુમાં વધુ વાંચે છે તેઓને ભોક્તા કહી શકીશું ? નાનાં-મોટાં પુસ્તકાલયોમાં જઈ એનાં પત્રકોમાં ડોકિયું કરો. ચોમાસુ લીધા ધાસ પર તૂટી પડતી ગાયો એ ધામની સાથે અંદર જે છત્તું આલ્યું તેને જ કરી જઈ રોમ નોતરે છે. પુસ્તકાલયોમાં પ્રમત્તજનોની વાચનશૂળ પ્રથમવાર બિઘડી હોવાથી વાચકની અભિરુચિના એવા દવાલ છે. આ વાચું, ના તે વાચું, અરે પેલી મળ પડે તેરી છે, એવા કૂદકા મારતું નવું વાચક-મન એકેયમાં દગું નથી. લૂ લૂ વાંચી કારો, વાંચ્યું તેનો સોમો ભાગ પણ ધારણશક્તિ પર ટકે નહિ. વિચારની તો વેગળી વાન, પ્રમત્તતાથી પાન એ બેનની જ રહે. જે મત્તશાગી કૃતિ ત્રણ વાર ન વંચાય તેનો વાચક માયો ભોક્તા નથી, અથવા મૂળ દોષ-તે કૃતિમાં તો હશે જ, પણ ભોક્તાનું રુચિનંત્ર નથી પડતું એ દોષ સોમો મોટો છે.

સ મેલનાની ફરજ

એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે વાચકોની રુચિમાં વાચનનો પેલ થાય તેની પૂર્વે જ વાચનના મીઠાઈ-દમકા થતા આંડ્યા છે થોડું પુસ્તકોનું એક પ્રતા વધુ વાગે સેન થાય એ સ્થિતિને, ધર્મી ચોપડીઓ વગર વિવેકે લૂટ લૂટ વચાવ અને દર ફેરવાય તે સ્થિતિના પ્રતા સારી મળતો છે ?

તો સમજાવો ! તમારા આના સમજના એ ગિયનિ આણનામાં ઉપગ્રમ બની શકે અહીં ને ટોળા ડામો છે, તેની રુચિમાં રામ-તત્વ નથી તેની તરફથી રાખતો અહીં ને વ્યાખ્યાનો વચાવ, તે ને નિમંધો રજૂ થાય, તેની રસ-નીરમતાનો તરિત ફેરવો ટોળાને લાધે ન થતા દેશો રમ અને સુરુચિ એ પણ ઉત્પન્ન કરનાની વસ્તુ છે જ્ઞાનકોષો પુરાયા નિના રમ જન્મે મ્યાથી ? પચીસ-પચાસ સમાનધર્મી જનો જેની કૃતિને મ્યાન-અધનાક કાતે ધરના પણ ન માપડે પાચ-પચીમ પડિતો પણ એ વચાચેની ફુનિના શુણ્દોલુ વિવેચન પ્રતા ને પાપડાને અહીં ન લાધે, થોડો કટાણો કામૂઆ રાખીને પણ પનારી બોડી રાખનાર કમન-મે કમત ગરના ગુણોને જેને અહીં ન બેરે, તે રચનારો પછી બીજો મ્યા જઈ જોમો રહેશે ? એની ફુનિયા નુગરી મનશે એમાં તનાઈ શી ? એનો તેજેરધ થશે

રજી દેવતા જ ખોવાય

મેળા સુખેથી ભરો મધમિનનો મહુવની-સ્પર્શ મદકાળ જરૂરી છે મામા-ચોમા સધ દર્શનથી વિદ્યુતસમાર થાય છે પણ પર્વો-હત્તવો આખરે તો દેવને મળે છે હત્તમના ધાધનમાં રમે દેવતા પોતે જ ખોવાઈ જાય વાકમથીની પર્વણીમાં પહેલી-છેતી અને મર્-રમણા તો ૧૫૧ વાણી જ હોવી ધરે આ અને આના પર્વો ને માર્ગ ઊગવો, તે સર્વને અરજ માન એટની, કે સર્વને રીઝનરો, દાતાઓને નિશ્ચયિત કરશો, અગ્રેમરોને અગ્રપદ પૂજશો, અભિન દનો આભાર વચનો અને રજન-કાર્યક્રમોનો ધમધમાટ મચાનરો, એની રચ્યે, એક જ પ્રણે એકાદ નાનકેરો ખડ એવો રાખતો કે જ્યાં ટોળું ન પ્રવેશે ને પ્રવેશે તો અર્ધ રાખી ઊભુ રહે જ્યાં સો-પચાસ ગરવા ગુણવિદો જ બેસે અને તેઓ પોતાની મમજ રજૂ થતા શબ્દધ્વજની ઉપાસનાના નમ્રતાઓને નિહાળે મૂનવે, આશારપદ રચનારાની પીઠ થામડે, હિતાવગિયાને આશ્વાસે બ્રાતોને સમાન કરે, શરમણોને એની શુભ તતિ બતાવી મતેજ કરે અને દોગીઓના મિથ્યાવેશ કિતરોવે

નળકનુ ઊગળું ભાવિ

પાચ-દમ વર્ષો પછી તો તમારા માહેના પચામ સોનુ આકક ફૂડાણ કાદરાની જરૂર નહિ રહે જેને બાકા આજે ટોળાણે જોઈએ છીએ તે સારો રમધ મળીર જ્ઞાનપિપાસુ શ્રોતાજનોથી રચાયેરો હશે યુનિવર્સિટીમાં માનવલાતને દણુ અપર્યાન મર્યુ તેજેય જે આગલા થોડા વર્ષોમાં શુજરાતી સાહિત્યમાં મુજબ લાલી લાલી દીધી છે, તો એ હિસામે જ્યારે તમેથી ગય

સુધી સમય લાચુતરનું માધ્યમ માતૃભાષા બની જશે ત્યારે આપણી સિદ્ધિઓ કેટલી ગણનાપાત્ર, કેટલી ગૌરવળી હશે ! તે સમયે, બેસક જે માતૃભાષાનું પ્રાણુ ભરીને પચપાન કરવા આડે રાષ્ટ્રભાષાને નામે કોઈ બનાવડી હિંદુસ્તાની દેડે વીંજતી ને ડોળા ફાટતી આપણા પર ખડી નહિ થઈ ગઈ હોય તો, અને આપણી પચપાચી પ્રાંતભાષાની નિગૂઢ શક્યતાઓને આ કે તે કૃત્રિમ રાજકારણી બંધનથી મુક્ત સ્થિતિમાં બિઝરી-બિઝરી ચોવન ધરી મેદાને મહાકલા દેવામાં આવશે તો, મને ખાતરી છે કે ગહન-ગંભીર જ્ઞાનપ્રેમ અને સ્વચિંત-મધુર રસાનંદ એ બેઉનો સમન્વય સાધીને મુજરાતી પ્રજા એક જ નાયકમાં એક પરિપુષ્ટ સાહિત્યના અભિમંડપ નીચે રમણુ કરતી હશે, અને લેખકો પોતપોતાની વાલજા મેખિનીને કેયૂર કંઠે રાણુગારી રહ્યા હશે.

કૃત્રિમ રાષ્ટ્રભાષાનો ભય .

કૃત્રિમ હિંદુસ્તાની વિગેનો ઉપર કરેલો બચદ્દાક ઉદ્દેશ્ય દેશના સંખ્યાબંધ વિચારકોનાં હૃદયમાં ઘોળાઈ રહેલી ચિન્તાનો પડથો પાડે છે. અંગ્રેજ ભાષાના માધ્યમનું સ્થાન બનતી તામીલ-પણુ અણુધરતી ઉતાવળે નહિ-રાષ્ટ્રભાષાએ ચોટી લેવું જોઈએ એ વિગેનો મનભેદ તો પાતળો પડી ગયો છે. પણુ એ સ્થાને વિરાજનાર રાષ્ટ્રભાષા તે કઈ, આ મુદ્દા પરનો સંક્ષેપ શમ્યો નથી, વધારે ઉલટ બન્યો છે. જગદોના જથ્થા વડે જ કોઈ ભાષા નીપજ શકતી નથી. ભાષાનું માળખું પણુ નર્મી શબ્દોથી નહિ બંધાય. ભાષા તો જનહૃદયનો ઉચ્છવાસ છે, એ તો આપણું જ્ઞાનનો, રસનો, મંથનોનો સ્પર્શસ્થ છે. સેંકડો હજારો વર્ષોનાં માનવ-હૃદયની કેટકેટલી ચરતી-પડતી ક્ષનતિ-અધોગતિ, વિચાર ને ચિંતનન, લાગણી ને દર્શનાઓ, શ્વાસ-ઉચ્છવાસ, હર્ષ-અશ્રુ-અરે કેટકેટલું અમૂર્ત અને અવ્યક્ત-તેને મૂર્ત અને વ્યક્ત કરતાં કરતાં વાણીનો વિશાસ થયો હોય છે, એક વાક્ય વડે તે સાથે તે જોતનારી અતિનાં હૃદયનહરો છેક તળિયેથી ટહુકા ગડે, એવી પ્રાણુ-જન્ય ભાષાના પારીક વળાંકો, મરોઠો, લાધવ, વ્યંજનાશક્તિ, વાચ્યાર્થના કરતાં લાવંચિને મુખરિત કરી મૂકવાની તાકાત એ શું હિન્દી-ઉર્દૂ બનેના નર્મી શબ્દોને વીણી અર્ધ તે તે ભાષાભાષી સમૂહોનાં મન મનવવાની ‘રિટી’ પેદા કરવાની બાબત છે ?

રાષ્ટ્રભાષાની સાચી રચનાક્રિયા

રાષ્ટ્રભાષા-નિર્માણના આજના સૂત્રધારો આ બંધી સમજાવવાળા છે અને તેઓ રાજપુરો દોવા કરતાં તો સંસ્કૃતિદારો સ્વિચ્છવણે છે એટલે સંસ્કૃતિવંદી દષ્ટિ તો પ્રધાનપણે જ કામ કરી રહી છે, આપણી ધણીબરી આજનામલ્ય અંતમાં નિર્ધક રે એજ પણુ પારખા છે, છતાં પ્રતિપક્ષને વિકલ કરતી ફિરર સમી નથી એ પણુ એટલું જ તથ્ય છે. આ બે પક્ષોનું અસ્તિત્વ આપણે હિન્દી ન શપીએ. એટલે આપણે પણુ આપણા મન સાથે આ બાબતનો રોડ કરી લેવો જોઈએ. કોઈ ના નહિ પાડી શકે કે રાષ્ટ્રભાષાએ જન્મવું જોઈએ, પણુ તે તો એની-મોમને નીપરે તો જ

પીઠી લાગે: ભારતવર્ષનું પ્રભુજન સંકીર્ણતાને ત્યજતું ત્યજતું જેમ જેમ સમન્વયને સાધતું જશે, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો સંસ્કાર-સંબંધ જેમ જેમ ગાઢ બનશે, સાહિત્ય-વિનિમય જેમ ઝડપથી ચાલુ થશે, એક તરફથી ઉપરથી આંતરપ્રાંતીય જ્ઞાનોપાસકોની 'એક્ટ્રેક્ટિવ' આપ-લે થશે અને બીજી તરફથી ધરાતલ પરથી આંતરપ્રાંતીય આમ જનતાનો સંગમ અગાઉ જેમ યાત્રાધામોમાં થતો તે સુખ્ય આપદે સંસ્કારધામોમાં થશે, માનવી માનવીને નવલ બહુદૃષ્ટિએ જોશે, એનાં નેનામાં નયું અંબી જોઈશે, અન્યોન્ય વિશે જાણવા-જોવાના કુતૂહલ-દીવડા પ્રાણ પ્રાણમાં પેટાશે, ત્યારે તે પ્રગાઢ સંપર્કમાંથી આપોઆપ રાષ્ટ્રવાણી આકાર ધરવા લાગશે. લિન લિન ભાષાઓ વચ્ચે, મોતીને પરાવતા ધામા જેવી સાચા સામ્યની સેર ત્યારપછી હાથ લાગશે, અને એવા સ્વાભાવિક મિશ્રનમાંથી જે જન્મશે તે રાષ્ટ્રભાષામાં પ્રત્યેકને પોતાપણાનું દર્શન થશે. આજે ચાલતું રાષ્ટ્ર-ભાષાનું ધડતર એ દોર ન ચૂકે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

પાઠ્યપુસ્તકોનું ગુજરાતી

આવી સ્વાભાવમોહર નિર્બ્યાજ રાષ્ટ્રભાષાનું નિર્માણ જે નજીકમાં નજીક લઈ આવવું હોય તો તેનો ઉદ્ધાન પ્રત્યેક પ્રાંત-પ્રદેશે પોતાપોતાની ભાષાની અને સાહિત્યની સમુજ્ઞાતિ પર પૂરું જોશ દેવામાં રહ્યો છે. પોતાના ભૂમિસ્થને ખ્યાવીને પંજી જે અન્યનું સત્ત્વ ઝીલવા જશે તે જ ઝીલી શકશે. બાળપોથીથી લઈને પી એચ. ડી. ના વર્ગ પર્વતનાં આપણું પાઠ્યપુસ્તકોમાં તમે આજે ડોકિયું તો કરો, તદ્દવિદો ! એકધારું ભાષાશિક્ષણ એમાં નથી. એ શિક્ષણક્રમમાં તળિયાથી ટોચ લગી જોષડતી જતી નક્કર બાદદાર ઈમારતની સ્થાપત્યનિષ્ઠ રચના નથી. અપવાદો સિવાય આપણી ગુજરાતી પોથીઓમાં બાળકો જે વાક્યો લખે છે તેની રચના ગુજરાતી વાણીને બગાડનારી છે, કારણકે વાચકમનું નિર્માણ ગુજરાતી વાણીના અર્થજોને હાથ નહિ, પણ શાળાના ઉપરી-અધિકારીઓની ભાગીદારીમાં અગર કૃપા હેઠળ કમાણીનો ધંધો અસાધનારા ડેપ્યુટીઓ-માસ્તરોના હાથમાં છે. કેટલાંએક રજવાડાંમાં ચાલતાં ગુજરાતી પુસ્તકો તો બુદ્ધિ, ચીતરી ચડશે, રાજકુળો પ્રત્યેની ખુશામદપોરી કિંવા રાજકુળોનાં કોખી-મજલબી મનુત વડે પ્રેરિત એ લેખન ગુજરાતી છે ખરાં ? ગુજરાતી આત્માની ઝોળખ આપે છે ખરાં ? એમાં નરસિંહ, પ્રેમાનંદ કે કાન્ત-ગોવર્ધનરામે ઉપાસેલી, સત્ત્વણી ગુર્જરીની સૂરત જડે છે તમને ? હજુ ભાષાનો ઉપયોગ કોખી દૃષ્ટિએ ગુજરાતીને વિકૃત કરવામાં ચર્મ રહ્યો છે તે તો તમે જાણો છો ને ?

હાલે થોડું થોડું થતું

મેડુ નેવડું મહાભારત આ કામ આડે પડ્યું છે ત્યાં સુધી નખથી સિખ સુધીની સાંગો-ચાંગ અને સંવાદી ગુજરાતીના સિંચનથી દાયકા-બે દાયકા સુધી પ્રજા-વાણીને પુષ્ટ ન કરીએ ત્યાં સુધી-અરે, શિક્ષણક્રમની બહારના વાચનપ્રદેશમાં પણ લેખકોની કલગો સાચી ગિરા-ગુર્જરીનો સમન્વય-

મેઘાણી-સ્મૃતિત્રય

સુદર આકાર જોમો ન કરી શકે ત્યાં સુધી, બનાવવી તો શું નક્કર રાખૂભાપાનેય આપણે, એના પ્રુદ્ધના જ સ્વાગતને હાર્દિક બનાવવાને ખાતર, સાચા અમૃત યોધકિયાની રાહ જોવાને વીનવવી રહેશે.

સાચો સંસ્કાર-વિનિમય

હિંદી અને ઉર્દૂને આપણે આવવા દેશું, બન્નેકે હાર્દિક નિમંત્રણ દેશું, પ્રેમથી તેમાં કરશું અને ગુર્જરીકારે સંકારશું, એનાં યુગસમૃદ્ધ સાચાં મર્મસ્વરૂપોને અપનાવશું, પણ તે કઈ રીતે ? એનાં વિદ્યાલયો-સાહિત્યસંમેલનોમાં આપણા માયા પ્રતિનિધિઓને મોકલીને, અને એના સાચા પ્રતિનિધિઓને આપણે આંગણે ઉતારીને. એના સાવરો-સર્ગકોની શતકોજૂતી સંસ્કાર-પુશ્પોએ મહેકતી સાચી હિંદી તથા ઉર્દૂને આપણે અંતિમક વિષયો તરીકેનું આદ્યત્મિક સ્થાન આપણી વિદ્યાપીઠમાં આપશું. એ બાપાઓનું જ શા માટે, મરાઠી, કાનડી, તેલુગુ ને કારખીરીનું ? પણ આપણે આ રીતનું નિકટત્વ પરસ્પરના સંસ્કારવાહકો દ્વારા સિદ્ધ કરશું. ગુજરાતનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ એની કને ઝિલાવશું ને એમનું સર્વોચ્ચ તત્ત્વ આપણે અંજલિમાં ઝીસશું. પરસ્પર લેશું-દેશું. પણ નહિ ભૂમીએ મુદ્દાની આકાંક્ષા, કે 'સાંગોપાંગ સુરંગ બમ અતિશે ધારો ગિરા-ગુર્જરી !'

શિક્ષાપાત્ર નહિ ધરીએ

કારણકે તેનું સાંગોપાંગ સ્વરૂપ ગિરા-ગુર્જરીને ધારણ કરાવ્યા પહેલાં આપણે બહારનું જે કંઈ અપનાવવા જશું તે કંઠાવના શિક્ષાપાત્રમાં પડતા ધનિકપરના એકવાક જેવું હશે, સમાન ધર્મીઓ વચ્ચેનું સ્વાદુ સહભોગન નહિ હોય. અને હજી આપણે તાલેવાન બની ગયા નથી. ઝીણા-મોટા અપરંપાર માનવભાવોનું વહન કરનારી વિચારધન, રસળતી બાનીને ગુજરાતે સિદ્ધ કરી નથી. હજી તો વ્યાકરણ પણ શીખીએ છીએ, મોકાકામાંથી છેક બહાર નીકળ્યા નથી. ગુજરાતી વાણી વપરાઈ ને રીઢી બની નથી. વિવેચના તો પ્રારંભિક અવસ્થાને પણ વટાવી શકી નથી.

અસ્થિર મૂલ્યાંકનો

ને મૂલ્યાંકનો આપણા હજી વિશદ બન્યાં નથી. ગમા-અણગમનાં પાનાં ટળ્યાં નથી. ચિંતન આજુબું નથી. નારીનું આલેખન-તો કહેરો કે એને કાં સાધવી કે માતા તરીકે જ ચીતવ રજો. પ્રણય-તો કહેરો એમાં રખે ભોગાસકિન આલેખાઈ જાય ! અમરુદી-તો એને સર્વગ્રંથ-સપન અથવા અન્યાયનો ભોગ જ બનાવવો. સંપત્તિવાન-તો એની કુમળી લાગણીઓની સાર-વાર પ્રત્યાધાની કલમો જ કે, અસ્પૃશ્ય-તો એની મામે દિંદુ મતિનું ધોર અપરાધી સિવાય એકેય સ્વરૂપ ન આલેખાય. મુરિશ્વર મસારનાં તો પારણાં જ બીડેલાં. છાપાં-તો એની વળી સાહિત્યને વિશે ગચુના કેવી ! નાટક-તો અવેતન રંગજામિ જાગે તે કચરાપટ્ટી દોષ તોયે વાટમય. બાકી ધર્માર્થીઓએ પોણેસો વર્ગોથી ભજવેલી કડીમધ કૃતિઓને કેણુ ઝોળખે ? એનાં નરાં નાટકોને પણ કયો પદ્ધતિ અવયોકે-આવોયે છે ?

વ્યાખ્યાનો, નિર્માણ, વિવેચનો

સમન્વયનું માધુર્ય

આમ જોઈએ તો ગુજરાતી વાણીનું ખેડાણ એક સુવિશાલ પટ પર વિવિધ રીતે ચાલી રહ્યું છે. પણ એના સમગ્ર ક્ષેત્ર પર સર્વાંગી ગરુડ-દષ્ટિ આપણી પડતી નથી. જેમાંથી સમન્વય જન્મે તેવો વ્યાપક અને તલગામી દૃષ્ટિનિર્લેપ આપણે ચતો નથી એટલે પછી ક્યાં ક્યાં પ્રેરક બળો ગુજરાતી જીવનની ધરાને ઉથલાવી ઉપર-તળે કરી રહેલ છે તેની ખાતર પડતી નથી.

સિદ્ધાંતોની તારવણી તો પછી ખોટીથી જ બને, એક પક્ષ કહે કે લેખકોને જીવન પર જ પકડ નથી. પ્રતિપક્ષ ઉત્તર વાળે કે જીવન તો અડફેટે આવતું હોય છે, પણ તેનું સંવેદન નીપજ કંપનાનિર્લેપ કલાવિધાન પરિણમતું નથી. શું સાચું હશે ? સાચું તો આ છે કે આપણે ગુજરાતી લેખકો યુગકાલીન જીવન-સત્ત્વના એક તુમુલ સંઘર્ષની વચ્ચે આવી પડ્યા છીએ. આભા બનીને એ ધ્વંસસર્જનની લીલા નિહાળી રહ્યા છીએ. હજી આપણે એ લીલાનાં પાત્રોની દશા પૂરી કરી *objective*-વસ્તુલક્ષી વિલોકનગતિ કેળવી નથી. એ દૃષ્ટિના બંધગાવા આડે અનેકવિધિ-નિષેધાત્મક નિયમો-નૈતિક તેમજ સામાજિક-કામ કરી રહ્યાં છે. સમન્વયગ્રાહી બનવું એ કપરું કામ છે, પણ સમન્વયગામી બન્યા વગર સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નથી. એકાંગિતાનો-અતિમવાદનો આપણા કસબ સાથે કુમેળ છે. 'we are the music-makers' એ સૂત્ર સાહિત્યવિધાયકોને ઓળખાવવા માટે મજબૂર છે. *music-makers* નો અર્થ જ આ છે : સમન્વય સાધનારા, સર્વાંગગ્રાહી સંવાદિત્ર નિપજવનારા, સર્વ રસાંગિની માપસરની મેળવણીમાંથી માધુર્યના સર્જકો, માનવી-ગરદ હો કે ઝોરત, મૂઠીદાર હો કે મજૂર, સતી હો કે કુલટા, ગોરા હો કે કાળો, સંત હો કે શક, સુંદર હો કે કદરૂપ, માનવી એ માનવી જ છે, એ છે આપણા અવગાહનનો વિષય; એની માનવતાના સારામાં સર્વ અંશોની ખેલાતી લીલા એ છે આપણું વિચાર, સંવેદન અને કંપનની વસ્તુ, અને એવા રસાયનમાંથી જે આપણે નિપજવવાનું છે તે છે આ સમન્વય-માધુર્ય : *We are the music-makers* *

‘આદર્શનો ટોણો મારશો નહિ’

[શ્રી. ઝોરજીદ મેઘાણીએ મૃત્યુની અગમ્યા સંજિ શિક્ષકોના સંમેલન સમક્ષ આપેલા વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ]

મારાં બાળકો અહીંની પ્રાથમિક શાળામાં લાણે છે એટલે તમારા આ સંઘર્ષરૂપનાના વિચારમાં હું મનથી મારો મોટો હિસ્સો મમજીને અહીં આબોધ છું.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના રોજમા અધિવેશનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન. રાજકોટ તા. ૧૮-૧૯-૨૦ : ઓક્ટોબર ૧૯૪૬.

મેધાણી-સ્મૃતિમય

તમારાં દુઃખોને માટે કલ્પનાની જરૂર નથી. આ જમાનો, મેધિવારી અને આ ચારે તરફ લાગેલી આગની વચ્ચે અહીં જે આંકડા અને હકીકતો રજૂ થયાં એ પછી એમ લાગે છે કે આપણે કોઈ નથી દુનિયાનું દર્શન કરીએ છીએ.

અમને એમ ખ્યાલ છે કે તમે એક રાજ્યના પગારદાર નોકરો છો એ કારણે રાજ્યની શિસ્ત નીચે રહેવા બધાએલા છો, એટલે તમારી પાસે ગમે તે વાત 'કરવી એ બરાબર નથી. તમારી પરિસ્થિતિની મર્યાદા સમેજીને જ બોલાય.

નોકરો હોવા છતાં તમે મનુષ્યો તો છો જ. મનુષ્ય સિવાય માત્ર બે જ કોટી છે-દેવ અને પશુ; જ્યારે તમે દેવ કે પશુ તો નથી. સે-સસમાં પણ તમારી ગણતરી એવા કોઈ વર્ગમાં નથી થતી. એટલે માણસ હોવાથી મનુષ્ય તરીકેના તમારા પ્રાથમિક અધિકારોનું પાલન આ રાજ્ય કે કોઈ પણ રાજ્ય કરવાને બધાએલ છે. આજે આ પ્રશ્ન માત્ર ભાવનગરનો નથી કે તેને 'ખટખટ' કે એવું બીજું કોઈ નામ આપી શકાય. કોંગ્રેસ-તંત્ર નીચેના પ્રતિમાં પણ આ પ્રશ્ન સળગ્યો છે. મજૂરો તો આગલી સરકાર સામે પણ બે શેઠા: મજૂરો, રેલવેવાળાઓ, તાર-ટપાલવાળાઓ બંદોબસ્તો કરીને કહેતા કે અમુક તારીખ પહેલાં અમારી માગણી નહિ સતોષો તો કામ છોડી દઈશું; જ્યારે તમારું ખાતું તો રોકે છે. તેનું કારણ એ છે કે બીજાં ક્ષેત્રોમાં જેને આવડત અને હોશિયારી કહેવામાં આવે છે તે તમારામાં નથી. એવી આવડત અને હોશિયારીને તિલાંજલિ આપીને એક જ લાયકાત પ્રાપ્ત કરી છે, અને તે નાનાં બાળકોને લખાવવાની. નાનાં બાળકો સાથેની તમારી દરજ્જે તમને બીજાં ધંધાદારી ક્ષેત્રો માટે નાલાયક બનાવી દે છે. તમે જો સાંજે કોઈ વેપાર કે કોઈ નોકરી કરો તો પછી તમે સારા ગિલક ન બની શકો. તમને જો આજે કોટી મૂકવામાં આવે તો ક્યાં જવું તેનો વિચાર થઈ પડે. તમે વિદ્યાદાન આપવા ખાતર એવા સંસ્કારો કેળવ્યા છે કે જેના પરિણામે તમે બીજાં ન આસો. અહીં દૂધની વાત થઈ, પરંતુ દૂધ તો ક્યાં-રાખ મળે તોય બસ છે.

તમારો વર્ગ જોયું માયું નહોતો કરી શકતો, એટલું જ નહિ પણ દુઃખ સુધાં ન ગાઈ શકતો, કેમકે અમમદારોને આજુ રસમમાં કેરકાર થાય તો વિદ્રોહ જેવું લાગે છે, એટલે તરત જ તે ઊગતાને ડામે છે. આ મધ્યદિવાના પિનાએ ફરખદારી-પ્રસંગનાં માફી-ભૂથાં સૌને મળે તે માટે લડત ફરેલ, જેથી તેને તાણકા-માસ્તરીમાંથી જ પેચન લેવું પડેલ. એને ભસે તુકસાન થયું, પણ આજે એ લાખ તો સૌને મળે છે ને! માટે તુકસાનના ભયથી ન ડરશો. શિક્ષકોને થયું કે આગવી મદકાંગેએ આપણને ન મતોપ્યા, કોંગ્રેસ તો સતોષશે જ, માટે ત્યાં માયું દમકડું, પણ બદલામાં ત્યાં ટપકાં પડ્યાં! શ્રી મેરારજીમાઈ જેવા એવું બોલ્યા કે જેને રસ્તાનો આસનાર પણ સદન ન કરી શકે. જોકે, એ મેણિણીનાં જવાબ પણ આપેલ છે. વિદ્યાસપાત્ર

સાધન દ્વારા મને જાણવા મળ્યું છે એટલે ખોટું તો નહિ જ હોય કે શુભરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિની કચેરીમાંથી હુકમ નીકળ્યો છે કે કોઈ કોંગ્રેસવાળાએ શિક્ષકોની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ન લેવો; એટલે આવું પણ કંઈ થાય તો મૂંઝારો નહિ.

રાજ્યોને કેળવણી પ્રિય નથી. કોઈક જ રાજ્યને એ ખાતું મળે છે. બાકીનાંને તો એ નબાવવાં પડે છે. સાર્વભૌમ સરકારે તે ખાતું સ્વીકારેલ છે માટે નભાવી રહ્યાં છે. કોઈ ગવર્નર કે પોસ્ટિકલ એજન્ટ આવ્યે નાચમાન, સંવાદ, ઘંડિયા વગેરે બતાવીને ખુશી કરાવી શકાય, એ નિશાળોનો એના મનથી હેતુ છે. વળી માસ્તરો પણ સેન્સસ જેવા કામમાં ઉપયોગી થાય છે, એવાં કારણોએ એ ખાતું નબાવાય છે. બાકી જે એને કોઈ કહે કે આ નકામું છે, એવું પહેલાં હતું જ નહિ, રાજ્ય રામ કે પાંડવોના હરિતનાપુરમાં કેળવણીખાતાં નહોતાં, તો તેઓ પણ ઉપાડી લે. કારણકે એની કોઈને પડી નથી. વળી માસ્તરોના હંડ સિવાય બીજી કોઈ આવક નથી. અને હંડમાં આવક દેટલી થાય ? આવક વિના નિભાવવું પણ શું ? નિશાળની ખુરસી તરે તો રિપેર માટે બજેટમાં પણ માંડ સમાસ થાય. કેમકે એ કેળવણીખાતાની ખુરસી ! શિક્ષકોને આને જે હાડમારી છે તેવું મળ્યા છે કે કોઈને એ ખાતાની પડી નથી.

શિક્ષક રજાની હોય એમ સૌ કહે છે, પણ આને તમારે મંધ રચવા પડે છે. આ વાત લાખો માણસોના હિમાગમાં નથી જતરી, નહિતર બોલવાની ફરજ તો એમની છે. ટોર દોહડું હોય તોપણ તેના મોં પાસે ખાણ મૂકવું પડે છે, તો પછી, શિક્ષકના એજમાંથી અમારાં બાળકો માટે દૂધ દોહડું હોય તો ખાણ કેમ નહિ ? પછી દૂધ આવે પણ શી રીતે ? પણ દુઃખની વાત છે કે એ કોઈ બોલતું નથી. શાળાઓમાં પાણી માટે મગવડ નથી, કડકડતે શિયાળે બાળકો શાળાની હંડી છો પર એસે તેની કોઈને પડી નથી, વિધાલતાઓ કે જેઓ પુરાતન ક્રાપિમુનિઓના અંશો છે તેમને જાર, તેજપળી અને છાંટા દૂધની વાતો કરતા કરતા પડ્યા છે તેવું અમને દુઃખ છે. બોટાદે અહીં પોતાની પ્રગ્નના પ્રતિનિધિ મોકલવા બેઠેલા હતા, અને આ અવાગ પ્રગ્નમાંથી જાણે બેઠેલા હતા.

સદ્ભાગ્યે શ્રી. જદવજીભાઈ મોદી તમને મળ્યા છે. તેઓ તમારે માટે લોકમત ફેળવરી. બીજા પણ ધણા પબ્લિક રિપરિટવાળા માણસો છે. તેઓ આ તમારા પ્રશ્નને ધારામથા સુધી લઈ જઈને નિકાસ લાવે. વિચમતાઓ કાઢી નાખીને તમારો જે ચોખ્ખો અવાજ છે તેને કાયદેસરના યોગ્ય સ્વરૂપે શ્રી. જદવજીભાઈ અને તેના માથીઓ લઈ જશે.

દિનંત રાખજો. તમને કોઈ મોટું તુકસાન થઈ જવાતું નથી. આ તો ચિરાટનો પડવો છે. અહીં 'રામ-રાજ્ય' ચમદ વપરાયો, પણ લાઈ, રામ-રાજ્યમાં તો ધોળીનેય બોલવાની છટ હતી, પછી માસ્તર તો બોલે જ ને ! તમે શિક્ષકો અંદર અંદરના કસાય બેઠાવા વિના એક જ જાનના સંતાપથી પીડાઓ છો.

મેઘાણી-સ્મૃતિશ્રવ્ય

બાકી તમારી પાસે હું આદર્શોની વાત કરવા આવ્યો નથી. એવું કહેવાનો અમને હજી પણ નથી. અમે ક્યાં એ ઋષિમુનિઓના યુગના પ્રગ્ભવ છીએ કે તમને એ ઋષિમુનિઓના આદર્શની વાતો કહી શકીએ? તમે ટચુશનો કરો છો, આ હું તમને મેણું-ટોણું નથી મારતો. તમે આડકતરા માર્ગ પથ ભેટા હશે. મારે ત્યાં મહિને ચાલીસ રૂપિયાનું તો દૂધ વપરાય છે, ત્યારે મને થાય છે કે આ બીચારાઓનું શું થતું હશે! આ માણસો ૩૦ કે ૨૫ રૂપિયામાં કઈ રીતે ચલાવતા હશે? માગતા હશે? ચોરતા હશે! લૂંટતા હશે! મને આ ભેદ કોઈ રીતે સમજતો નથી. કોઈ શિક્ષક લૂંટ કરે તો હું તેને દોષિત ન માનું.

જેઓ આદર્શની વાતો કરે છે તે બધાને હું આ સ્થાનેથી રિનતિ કરું છું કે તમે એ વાત છોડી દો. આ દુનિયા આદર્શ નથી. કાળાં બળરિષા અને ગળાં કાપનારાઓને ખુરસીઓ પર બેસાડો છો, તો આ બીચારાને આદર્શનાં મેણું-ટોણું કોઈ મારશે નહિ.

લોકસાહિત્ય : વિવેચન

મારા મનની હાડી વ્યથાભરી એક જ વાત
કહી નાખું છું' યથાશક્તિ મેં મારા એક જ
પ્રાંતની લોકવાણીનું આટલું સંશોધન ને ઠોડું
કર્યું. મનોરથ તો ગુજરાતભરના વાણી-પોપડા
ઉકેલવાનો હતો. પણ એ તો મનની મનમાં જ
રહી. હવે હું યુનિવર્સિટીના મહાલયમાં વિચર-
નારા હજારે ગુજરાતી યુવાનોને આ સાદ પાડું
, છું કે થોડાક તો નીકળે, ઠોંક તો કમર
કસે! આપણા રાનીપરજ ને કાળીપરજ, આપણા
લીલો ને ધારાળાઓ, આપણી સુવિશાળ રત્નાકર-
પટ્ટીના કંઠાળવાસી નાવિકો અને નાખુદાઓ,
તેમની પાસે હજી થ સચવાઈ રહેલી લોકવાણીને
વીણી લાવી, યુનિવર્સિટીને દ્વારે હાજર કરો.

મેઘાણી-સમૃતિઅંશ

સાહિત્યકાર પોતાની રસશક્તિને કલ્પનાવિલાસના રંગો વડે સમૃદ્ધ એવો પોતાનો અનુભવ લોક સાહિત્યની સામગ્રી વડે ગાય છે.

ઉપલાં બંને વિધાનોની બેઠાબેઠા આપણે એ પ્રથમ હરોળના બીજા પંડિત શ્રી. બ. ક. ઠાકોરનું વિધાન મૂકી જોઈએ. પોતાના રાજકોટ ખાતેના વ્યાધ્યકાળમાં પોતે પોતાના કુટુંબના એકલ આવાસની અધારી બિહામણી રાત્રિઓએ એક ઝંકલ નામની હિન્દુ ધોળણને કંઠેથી જ કુહા, ગીતો ને વાર્તાઓના ધોધ ઝીસેલા તેનાં સંસ્મરણો પોતે પરિપક્વ અવસ્થાએ આ રીતે ટાંકે છે:—

‘હું (ઝંકલની) સામે કે ઝંકલના બોળામાં બેઠો બેઠો એનું મોં અને ઇંદુકણી નેત્રી તેજસ્વી આંખોને જોતો જોતો સર્વ સાંભળ્યા કડું.....એ રાતો, એ વાટું, શ્રી. ઠાકોરનું એથી ઘણું એ કુહા.....આ પંડમાં તો સર્વ સંસ્કાર મારા ગળા પ્રમાણે પરિપાક વિધાન : હીનસ્તંબન છતાં પામેલા જીવંત છે, પરંતુ એ સંસ્કારો, એ વાતાવરણ, એ દેશભક્તિ, એ માહાત્મ્યબીજ સંસ્કૃતિ પ્રાચીનાનુરાગ; એ જિજ્ઞાસાતંત્ર દ્વારા કોઈ મહાપુરુષ કે અંરિત કે અમર બનાવ, કે દેવી ગજપ્ત, કે અબળ સંજોગો કે ચિત્તવેષક કવિતા સાથે બાળકના મગજનું ત્રાટક રચાવી તેમાં વીરવપૂજન, સત્યપૂજન, ટેકપૂજન, સૌંદર્યપૂજન, પરમાત્મપૂજન આદિ માનવજીવનને સાર્થક કરી દેનારી ઉદાર ભાવનાઓ રમતું રમતી હોય એવી હીસાથી તથાપિ હેરત પામીએ એવી સચોટતાથી પોપનાર એ હીનસ્તંબન છતાં માહાત્મ્યબીજ સંસ્કૃતિ : ચાલતા દાયકાઓનાં અને હવે પંડીનાં આપણાં બાળકોને (આબાલપ્રદ તમામ બાળહથોળે) સહેરામાં તેમજ ગામડાંમાં, ઉચ્ચતીય સર્વ વર્ણોમાં, વ્યવસાયોની મધ્યમાં, ચિંતાઓના મારા વચ્ચે, ઉત્સવ-શોકના પ્રસંગોમાં, તેમ નિશ્ચિતના અવસરોમાં ઘરઆંગણે તેમ ગામતરોમાં મન્યા કરે, મન્યા ન કરે, કદાપિ મન્યા વગર ન રહે.’ (શ્રી. બ. ક. ઠાકોરનો પ્રવેશક : પાનું ૧૧-૧૨ હરગોવિંદ પ્રેમશંકર સંપાદિત ‘કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ.’)

મતલબ કે કંઈક સોરડી વાણીમાં ઠાકોરને જે સંસ્કાર અને વિલાસનું દર્શન જ નહિ બક્ષે પ્રાપ્તિ થઈ, તે સ્વ. નરસિંહરાવના વિધાનમાંની વ્યાખ્યાને સંતુષ્ટ કરનાર છે : કે આપણા લોક-સાહિત્યની પાશ્વર્જીમાં સંસ્કારિતા છે. અને શ્રી મુનશીના વિધાનને પણ એમાં જવાબ છે. મુનશીએ રવેલા તારતમ્યમાં તથ્ય ને અતથ્ય બંને છે, તેમજ લોકસાહિત્યની અર્પાદા બતાવવા જતાં અગ્રણ્યે તેમનાથી એની સ્તુતિ પણ થઈ ગઈ છે.

પહેલું : ‘અસંસ્કારી અને બિનકેળવાયેલી જાતિઓનું કંઈક સાહિત્ય’ એવો જ લોકસાહિત્યનો અર્થ એણે કર્યો છે તે ખોટો છે. કોને આપણે સંસ્કાર કહીએ છીએ ને કોને આપણે કેળવણી સમજીએ છીએ તેના નિર્ણય પર બધા આધાર રહે છે. મારું મંતવ્ય એ છે કે સમગ્ર લોકસાહિત્ય એ કોઈ પણ એક જ પ્રારંભિક માનવદશાનું મર્જન કે દર્શન નથી. એમાં પ્રારંભિકથી માંડી

મેઘાણી-સ્મૃતિત્રય

વધુ જોરદાર રંગરેખા પ્રારંભિક માનવ-દશાએ જે સરખાવ્યાં તે છે. વર્તમાન પ્રારંભિક એટલે કલાસાસ એની સુવિકસિત દશામાંયે પેલી પ્રારંભિક રેખાઓને નખી રહ્યું છે. પગલ નહિ ઉઠાડાળ એ પણ દિવસની પ્રારંભિક દશા છે ને ! છતાં એવું સૌંદર્ય તો પ્રખર મધ્યાહ્નમાં કે પૂર્ણિમાની કૌમુદીમાં પણ નથી. મતલબ કે, પ્રત્યેક જીવન-દશાને એવું વિશિષ્ટ સૌંદર્ય છે, જેની જાણીનીચી કક્ષાની તકરાર વિદ્ય છે.

અત્યારે તો આ ચકાસણીને સૌરાષ્ટ્ર-રાજસ્થાનનાં લોકો પુરતી જ લાગુ કરીએ. (કારણ કેમીતું છે. હું જે કંઈસય સાહિત્યને આધાર લઈ બોલું છું તે અવગ્રહ કરજો સૌરાષ્ટ્ર-રાજસ્થાન માંથી વીણેલું છે. એ સૌરાષ્ટ્રી લોકજીવનની પેદાશ છે.) તો હવે સૌરાષ્ટ્રનાં નિરાળો સોરઠી લોક કોઈ પણ સાહિત્યસર્જનને શક્ય બનાવે તેવી નિરાળી સંસ્કારિતાનાં સંસ્કાર નિવારસદાર હતાં કે નહિ ? 'નિરાળી' હું એટલા માટે વાપરું છું કે વેદ, વેદાન્ત, ઉપનિષદો, પુરાણો, રામાયણ-મહાભારત ઇત્યાદિની પરંપરા દ્વારા જામી થયેલી આર્થસંસ્કૃતિ તો સર્વસામાન્ય છે; અને એનો દાવો તો પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા-આર્થ-તાના માયાખોટા પ્રતિપાદનને ખાતર ભીસો, કાળીઓ, બગીઓ સહુ કોઈ કરે છે. પણ એવા દાવામાત્રથી કંઈ સાહિત્ય નીપજતું નથી. નીપજે તો તે વટલેલા લોકોના ખિસ્તી સાહિત્યસમુદાય જ હોય.

એ નિરાળો પ્રજાસંસ્કાર અથવા તો જાતિસંસ્કાર નિહાળવા માટે આપણે સૌરાષ્ટ્રવાસી જાતિઓના ઇતિહાસમાં જોતરવું જોઈએ. એ ઇતિહાસમાંથી કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સાહિત્યોત્પાદક, રંગચણવણુ અને ફારમ છાંટતાં સંસ્કાર-ખજોનો હવાયો મળે છે ? સાહિત્યનો હૃદય શામાંથી ? જામીઓમાં તુમુલ સક્ષોભ પ્રકટાવે, પ્રાણમાં રેખાંચ જન્માવે, મર્મપાત કરે, લાગણીઓને કલાદેહ ધારણ કરવા પ્રેરે એવા જીવનમાંથી. એવું જીવન એકધારું, એકતાનીયું, નિયમબદ્ધ નહિ, પણ મોકળું, ઘટનાઓથી ભરેલું, વૈવિધ્યપ્રચુર હોવું જોઈએ, દિવાવર અને સંધ્ય-વેદનશીલ હોવું જોઈએ.

આવાં બજો સોરઠી જીવનમાં હતાં ખરાં ?

સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસ પર અદ્યતન રાષ્ટ્ર પાઠનાર શ્રી લગવાનકાલ સંપતરામનું વિધાન પાકે પાચે સમજ-સ્વીકારી લઈ એ કે સાતમી સદી પછી તો ભીલ-કોળી સાતમી સદી પછીનાં વખતે કોઈ પણ આ દેશનો અસલી રહેવાસી નથી. પરમારો એ ઋષિઓએ આગત્વક વિદેશી કુળો યવનોને સંહારવા આણનાં મંદાકિની કુંડની યજ્ઞવાળામાંથી પેદા કરેલા દિવ્ય પુરુષો હો કે ઇતિહાસ ઘટાવે છે તેમ બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધ ધર્મ પર વર્ચસ્વ મેળવવા માટે પોતાના ધર્મમાં આણેલા યવન (ગ્રીક) લોકો હો; જેવાઓ એ હનુ-માનજીના વીર્યથી એક મગરને પેટે જન્મેલા અમાનવ્ય કોઈ પૂજાધારીઓ હો કે ગ્રીસના જ્યોર્જિયા પ્રાન્તથી અહીં ઊતરી આવેલા તલવારધારી તેમ જ માત્રધારી ‘જીટ’ લોકો હો; વાળા રાજપુતો (કે કાઠીઓ) એ મહાભારતના યુદ્ધમાં જઈને પાછા વળેલા કોઈ વંશજ્ઞિના લોભી વૃત્તકેતુ નામના કુરુપુત્રનાં સૂર્યવંશી સંતાનો હો કે વલ્લભીના છેલ્લા રાજા શિલાહિત્તના વંશમાંથી બચેલા શુદ્રરાજના જ કોઈ ચિતોડી વંશજે અહીં પાછા આવી વળા (વાળા) પરથી પાડેલું પોતાની શાખાનું નામ હો—જે પ્રમતે અહીં આપણે તપાસીએ છીએ તે તો સાહિત્યને અંતેરા આસ-માની રંગે રંગનાર, એવા એક સંસ્કારને પુષ્ટ કરનાર વર્ણ્ય-તર લખનો છે. એ લગ્નો તો હજી થોડા ક્રિસ્ટાઓ પૂરના જ બનાવો છે—વ્યક્તિગત કિસ્સા નથી, જીવનથી કે સ્વાર્થબુદ્ધિને વશ બનીને સ્વીકારાયેલ લગ્નો નથી.

મારી દૃષ્ટિ સામે તો પ્રેમલખના, વીરલખના એક પછી એક સંઘવ્યાપી કિસ્સા રમે છે. સૌરાષ્ટ્રના કાળાવડ નામના ગામને પાદર પડાવ નાખીને પડેલ વાળાવંશી પ્રેમલખના કિસ્સા વેળાવજી પોતાને ઊંચકુળો સમજતો, પણ તેણે હાથમાં પાડેલું લઈને તળાવમાં ભેસો દોહવા જતી પરગર કાઠી વીહળાની દોકરી રૂપદેનાઈ દીળી. માણું નાખ્યું. એ પરણ્યો. તેની પાછળ એના પરમાર ને ચૌહાણ વીરો પણ કાઠીપુત્રીઓને પર-વ્યા. એ સામૂહિક આંતરલખનાંથી ‘કાઠી’ એવું કુળ થયું. ‘અથમાં આવે એવું’ : એટલે કે સુસંગઠિત : *confederacy : જેના બળે સુરાષ્ટ્ર જિતાયો.

ખીજી કથા ગોહિલવંશી વિસાજીની ખડી ચામ છે. પોતાને ગંગાજળિયા કહાવતા અને ચંદ્ર-વંશમાંથી ઊતરી આવેલા મનાતા. આ સૌરાષ્ટ્રના નવા નિવાસી મારવાડી રાજકુળનો નખીરો તપાતુર વિસોજી મારા જ ગામ બોટાદના પડોથી ગામ ખસના કોળી રાજની પુત્રીના હાથનું પાણી પીને જળારાય-તીરે પ્રેમમાં પડે છે, કુળરીતિ અને કુળધર્મનો અનાદર કરી કોળીયુને પરણે છે, તેનો આજે પણ ‘ખસિયા’ નામનો રાજવંશ પ્રવર્તે છે.

મેઘાણી-સ્મૃતિત્રય

ત્રીજી કથા તો એ બેડ કરતાંય ચઢિયાતી આસમાની (Romanceના) રંગોએ સૌરાષ્ટ્રી નરનારનાં હૃદયોને રંગી-ગઈ છે. પ્રભાસપાટણનું 'સોમનાથનું' દેવળ ત્રીજી વાર તોડવા માટે જ્યારે ઇસ્લામની તલવાર ધસી આવતી હતી ત્યારે ક્ષત્રીકુળોમાંથી કોઈ નહિ ને હમીરજી ગોહિલ કેવળ એક જોજ-જોજ કુંવારો હમીરજી મોહિલ અરડીલા ગામના રાજકુળ માંથી એકલો 'સોમયાની સખાતે' બચ્યો. ઉગાર તો અશક્ય હતો. મસ્તક મહાદેવને ચડાવવાની જ તૈયારી હતી. જીવતાં પાછા વળવું નહોતું. આ મોતને માર્ગે તેને પ્રેમ મળ્યો. એક જ રાત્રિનો પ્રેમ અને ચાર જ પહોરનું લક્ષ્યવન : ગીરની કુંગરાળ ઝાડીઓ વચ્ચે વસવાટ કરતા બીકોના આગેવાન વેમડાની કન્યા સાથે એ પરણ્યો. કાળી બીલરાણીના ઉદરમાં નીર-તાનું બીજ વાવીને હમીરજી આગળ ચાલ્યો, અને એની સંગાયે ચાલી નીકળ્યો 'વેગડ વડ જીઝાર' તથા વેગડાના તીરકામડાંના સેકડો બીજ જોડા. પ્રભાસમંદિરના મદદરવાજ બહાર ઇસ્લામની સહજ તલવારોનાં તોરણ હેઠળ હમીરજી 'જય સોમનાથ' ગઈતો ખર્યો. એને સસરા વેગડો- 'એઈ વેગડા, બચવું હોય તો ગઢની બારીમાં ગરી જ !' એવા પુરોહિતોના પ્રશ્નોભનના જવાબમાં મોહ્યો કે, 'માડું' નામ વેગડો, અર્થાત્ જે શિંગાળો-હું સાંકડી ગદબારીમાંથી પેસી શી રીતે શકું !' વેગડો મેદાનમાં ખપી ગયો. બીકો પણ કામ આવ્યા. પાછળ રહેલી બીજણુ વિધવાને બાળક જન્મ્યો. તેની ઓલાદ મોહિલ કોળીના નામે દીવ-નાથેર તરફ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

એ જ પ્રકારના વર્ણન-તર લક્ષમાંથી નીપજેલી આખી એક જાતિ કોટીલા નામે અઘાપિ મોજૂદ છે. એક બ્રાહ્મણ રાજપુત્ર અને બર્બર જાતિમાંથી ઊતરી આવેલ બાબરિયા શાખાના લડાયક લોકની એક કન્યા વ એનું એ પ્રેમપ્રેરિત આપત્તિસમ હતું. સિદ્ધરાજ જય-સિંહદેવે અર્પણ કહેલા સિહોર ગામના રાજપાટને વારસદાર ત્રીકમ જની નામે યુવાન સિહોર નગરના બે બ્રાહ્મણ-પક્ષો વચ્ચે કાપાકાપી ચાલતાં નાસી

કાઠિયા-વઝ

છૂટીને બાબરિયાવાડ જઈ પહોંચ્યો. જૂખ્યો હતો. બાગોળે રાંધવા બેઠો હતો. વાસણ નહોતું. લૂગડામાં લોટ-પાણી મસજતો હતો. ધાંખડાની બર્બર કન્યાએ દોડો, રેટલા ધડવા બેસી ગઈ-તે ત્યાંથી જીવનભર રેટલા ધડનારી-ગૃહિણી બની. બેકને પરણ્યામાં તો પુરોહિતે જ, પણ કપાળને બદલે કોટે ટીપું કરીને આ લગ્નની પાયરી સહેજ નીચે ઉતારી. કોટીલા કુળ પ્રત્યે બ્રાહ્મણોએ બીજો કશો ડંખ-કિન્નો રાખ્યો નથી.

એ જ જાતનું લક્ષ પોતાને હનુમાનવંશી કહાવતા એક જેઠવા રાજકુમાર અને એના મેર નામના ઊતરતા સૈનિકકુલની કન્યા વચ્ચે થયું. એ પ્રેમલગ્નને ખાતર તો રાજકુમારે રાજગાદીને ભોગ આપ્યો, અને એ બલિદાનની પવિત્રતા જેઠવા કુળે સદાને સારુ સ્વીકારી લીધી. રાજ્યારોહણની કોઈ પણ ક્રિયા એ લગ્નની ઓલાદ લેખે જોળખાવતા રાજસખા મેરના હાથના તિલક વગર પરિપૂર્ણ મનાતી નથી.

કચ્છનો બડેજો કુમાર દારકાતીરના માછીમાર કાખાની બજારમાન કન્યા પેરે પાણિમદ્ધ કરી ખેડો. એ લગ્ન ખાતર એણે રાજકુટ ન્યોછાવર કર્યો. એ રાજપુત કાખાના મિત્રવંશમાંથી માથુક નામની માથુક જેવી જ વીર વાઘેર જાતિ ક્ષીકાલી.

દૃષ્ટાંતોને વધારવાની જરૂર નથી. 'તેર તાંસળિયુ' એ શબ્દથી ઝાળખાતી તેરેક તરવારધારી સૌરાષ્ટ્રીય જાતિઓ અરસપરસ લગ્નસંબંધો બાંધે છે તે તો ક્રિષ્, પણ ઉપર નિષેધની પવિત્રતાને ગણ્યાબ્યા લગ્નક્રિસ્તાઓની લલાક તેઓ અંતરમાં સંધરે છે. નિષેધ (Taboo) પહોંચીને મેઢ-જીજીને તો પાછળથી પેદા થયો. અસલ ભાવના તો એવા ધાર્મિક ગણાતા પ્રતિ-ક્રિસ્તા બંધ પ્રત્યે પણ અલગમો અનુભવવાની હતી, એટલું જ નહિ પણ એવા શ્રદિગત પ્રતિબંધે શણી નાખેલા એક પ્રેમલગ્નની ઘટના તો શકુંતલા-દુષ્યંતના ક્રિસ્તાને રમરાવે તેવા કરુણુ બાવો સાથે એક લોકગાથામાં જોતરી છે અને એ ગાથાના અધ્યાપિ-પર્વત મોજૂદ સિત્તેર જેટલા દુહાનું ઝૂમણું સીમડીએ, ખેતરે ને પહાડે-કુંગરે સોરઠના શ્રમજીવીઓનાં કંઈ તેમ જ નયનોને અશ્રુભીનાં બનાવે છે.

એ છે મેઢ-જીજીની શોકાન્ત રનેહકથા. એક નગરવાસી રાજપુત હતો તે પીછ વનવાસિની ચારણ-કન્યા હતી. આ બેઉ કોમો વચ્ચે 'ભા-લીન' (ભાઈ બહેન)નો સંબંધ ધર્મ ચાલે છે : એ જો લોપાય તો તો ગૌહત્યા કર્યા બરાબર ગણાય. નગરવાસી રાજકુમાર અને વનવાસી ગોપ-કન્યા વચ્ચેનો પ્રેમ ઉકેટતાની પરિસીમાએ પહોંચી ગયો હતો, પણ મેઢકુમાર આખરે શ્રદિધર્મની ડરામણીને ભોગ બન્યો, અને કોઈ પણ શ્રદિધર્મને ન ગણ્યકારે તેટલો તીવ્ર પ્રેમ ગોપકન્યા જીજીને સામાજિક અપવાદની સામે તેમ જ પિતાની લાગણી સામે બંડખોર બનાવી રાજનગરમાં ધસડી ગયો. ત્યાં એણે મેઢકુમારની મેડી હેઠળ જીભીને પહેલાં તો કાકકુદી કરી :

'મેના મેડી હેઠ, જીજી અરદાસું કરે
'મેઢ દેખાડ મે : આમે લોડાં પડીએ બાલનાં !'

જવાબમાં કુમારે શ્રદિતો નિષેધ બાખ્યો—

'ચારણ એટલાં દેવ, (અમે) ભગમ.શા કરી બલ્લીએ,
'લોહીનાં ખપર ખપે, તો બડે બરડાનો ધણી.'

અર્થ—તું ચારણ-પુત્રી : પૂજનીયા : તું તો લોહીનું ખપર કહેવાય : એ ખીકું તો હું બરડા-નો રાજવી રસાતાળ બાડું.

જીજીએ મહેણું માથું—

'સા ક ર ને સા દે જોવાવતો બરડાના ધણી
'(આજ) ક્યા કહ કાદે, બતે દાડે જેઠા !'

જેનાનું એટલું જ રહે છે કે આ પ્રાતના લોકોની દૃષ્ટિમા Poetic
કાવ્ય-નાય રૂઢિ કરતા Justice કાવ્ય નાય રૂઢિ કરતા પ્રેમને પક્ષે જિતયો છે અને એ લાગણી
પ્રેમને પક્ષે જિતયો છે જે વ્યાપક ન હોત તો એનું મર્ચબોગ્ય, સર્વમાન્ય સાહિત્ય રચાત નહિ
રચાત તો પણ દંયે દંયે હારાડોહાગ ગનાત નહિ આના કિસ્સાઓ અનેક
છે વર્ણાન્તર પ્રેમનમ્રણ તેમા ગર્ભિત સમર્થન છે

વર્ણાન્તર લમની લાવનાની જોડાજોડ ધાર્મિક અને મમી દિલાવરીની લાવના દતિહાસ-
માન્ય બનાવો દ્વારા આ પ્રગ્નના લગ્નગ્રંથગ્રંથગ્રંથોના સાહિત્ય-સસ્કારને પુષ્ટ કરતી હતી અને
હૃદય કિસ્સો જત-પરમારની આપદ્ધર્મ મેત્રીનો છે જત મુસ્લિમોનું એક
ધાર્મિક અને કામી મોટું દળ મિલના રાજ સુમરાની તનાઈથી નારીને સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યું.
દિલાવરી રિધવાધ રાજ સુમરાએ જતની કન્યા માગી જતો નામ માર્ગે કમલ-મુજ
વજેરે મમર્થ રાજઓનું શરણ માર્યું કોઈએ કાળસ્વ-પ સુમરાના શત્રુને
સધરવા હા ન પાડી આશરો આપ્યો મૂળી ગામના નવા આગનુક સર્વપૂજક પરમાર કુળે સુમરા-
ની ચકાઈ આવી જત-પરમારે જોડાજોડ સામનો કર્યો મહાન સુમરા-સૈન્યે જત-પરમારોને સહારી
નાખ્યા સમરાગણુ પરના એ શબ્દગો વચ્ચે એક જત અને એક પરમાર જેક થોદા લગીલમ
પડ્યા પડ્યા છે વા શ્યામ લેતા હતા મરતા આસાણ પરમારે મૃત્યુમાથી ઈમા જતને પડ્યા પડ્યા
પોતાના રુધિરની આડે મારીની પાળ કરતો દાંડો એમ કરનાવ મરણ પૂજ્ય દિસાએ ઉત્તર આપ્યો
કે માત્ર મુસ્લિમ બોલી તારા તરફ વડીને તુજ સમા સર્વપૂજક ક્ષત્રિયના લોહીને અતકાળે અમ
ડાવે નહિ તે સાડુ પાળ મુ હુ પરમારે આપેતો પ્રત્યુત્તર વોટ્સન એઝેટિયરમા એક હુહારપે
નોંધાયો પણ છે—

‘દસા સણ, આઓ કહે, મરવા પાળ મ આપ્યું

‘જત-પરમાર એક જે, રાધ્યા ફરી મ રાધ્ય’

આમો મહે છે કે હે ઈસા જત, મરતી વેળા આપણુ જેક વ એ જોડાવની પાળ ન આપ્યું.
આપણા ઉલ્લેખ કુન તો એક બની ગયા છે હવે એકવાર રધાઈ ચૂકેના સબધને ફરીવાર ન રાધ

વોટ્સન તો એટલે સુની નોંધ કરે છે કે આ મૃત્યુકાળની એકતાની પરપરા જેક કુળો વચ્ચે
લમ-સમ્યારપે ચાલુ રહી હતી અને જતો-પરમારો ‘લોહીભાઈ’નું મિત્રુદ પામ્યા હતા (વોટ્સન
કૃત કાર્કિયાવાડ સર્વસંગ્રહ મૂળી પાનુ પૃષ્ઠ ૦ અને લગ્નનાનાવ સપ્તરામકૃત સૌરાષ્ટ્ર દેશનો
દતિહાસ પા ૧૭૬)

આવી ઘટનાઓ જે મમમ જનમમૂહના મસ્કાગને ચોટ ન લગાવે તો તે સાહિત્યમા જિતરે
નહિ સોરઠી લોકસાહિત્યમા એ તત્ત્વ મિતસે છે એ જતાવી આપે છે કે આ સસ્કાર સમરત

મેઘાણી-સ્મૃતિચય

જનતાના હૃદયમાં મિચાચો હતો એવા સાહિત્યજ્ઞ સમ્રાટ ઉદાહરણ છઠ્ઠું પઠાણ અને ઈમરદાનના કિસ્સામાં પડ્યું છે. પોતે રચેલું મૃત્તિવું પહેલું કાવ્ય દારિકા પહોચીને મુસલમાન કામ પ્રત્યે શ્રી રણુડોડરાય ભગવાનને ચડાવવાના નિશ્ચયથી આ ચારણે ચિતોડના સમારે દાડ-ઇસરદાન ગણ્યાતી પણ પ્રશસ્તિ ગાવાની ના પાડી, પણ દારિકા પહોચાય તે પૂર્વે

ત્રિષ્ટ પગરતે આપતિમાં પડતા પોતાને એક બગેલી સહાય કરનારા સોરઠ દેશના આસાગામ નામે ગામડાના એક દાડુ નામના દિનાવર દીન મુશ્વિમને માથે એની છાતી ફાગી ને એણે રણુડોડરાયજીને પાછળ રાખી આ દીન મુશ્વિમનો અહેસાન કાન્યમાં ગાયો—

‘ચિતોડે સન ચનીયુ નદિ, લાણુ દેવા દામ,

‘બાણુ બાલાગમ, દણોપાણી દાદવા।’

‘અરે કવિરાજ ! હું તો નાચીજ મુસલમાન છું’ દાડુ શરમાય છે જવાબમાં ઈમરદાન કહે છે—

‘મોલ જેનાં શીવ, (એના) વણુ કાલ વિચારીએ,

‘પ્રહ્લાદેય પવિત્ર, (ન કે) દાનવ ફૂતો દાદવા।’

અર્થ—હે દાડુ ! જેના ચારિત્ર્ય સુધ્ધ છે, તેના વણુને—કામને શીદ વિચારીએ ! પ્રહ્લાદ દાનવ હતો છતાં શું પવિત્ર નહોતો ?

‘સવરણુ કવરણુ મોય, (મર) કવરણુ થર જીછેા કરણુ,

‘કાયલ કસદ ન હોય, (મર) કસદે પાળી દાદવા।’

હે દાડુ ! કરણુ છો ને કુવણુને (સૂત્રને) ઘેર જીએરો, છતાં તે જાતવત હતો તે કમત ન બન્યો કાયલને છો ને કુલ્મિન કાદ(સ્વર)વાળી કામડી ઉઠેરે, છતાં કાયલ કદી કુમાદીનો—કર્કશ કંઠવાળો થતો નથી

દેઃ જોટની કનિઠ ગણ્યાતી ન્યાતના પણ જિતેર અને વીર નરો મોરડી સાહિત્યમાં કૃતિ કામ્યા છે, સગા ભાઈએ દુઃખાળાણે ન સધરેલી એક અચરવાળ વિધવા અત્યજ પ્રત્યે સમાદર આહિરણીને એક વણુકર અતજને આશરો આપ્યાતી વાત મોરડામાં કાબ્યાડું બનીને ગનાય છે. દેહતુ નામ જોગરો જોતપુર નામના ગામને પાદર વાળા ક્ષત્રિયો અને મુસલમાન દોજ વચ્ચે લુહ થયુ ત્યારે જોગરા દેહને કાળા (દુર્ગ) પર બેસી શૌર્યપ્રેરક તરધાયો (શાય) બગવવાનું કામ (સૌરા ટ્રામા મગળપ્રસંગે દોવીનું કામ અસ્પૃશ્યો કરે છે) સોપાયુ હતુ. તેને બંદને આ જોગરા સાગથે સૈન્યમાં પહેન કરીને સમરોર લઈ દુર્ગ પચી નીચે ત્રાટક્યો ને શત્રુદળોને સહારતો માર્યો ગયો. તેના મૃત્યુ પના નિનાપના અરમિયા (Elegy) આહિરણી બહેનના મોમાં આવી રીતે યુકાયા છે —

‘ત વણુકર હું વણુર, નાતે પણ મેડો નાંદ

‘જલુને રાજ અજમાર જાત ન પૂણુ જોગરા।’

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

‘આગે છત્રી ઊડતો, પેલી ઊડશે પાત,
‘ભૂપાળા પડી જાવ, જમણ અલકાંબુ જોગરા!’

હે જોગરા ! અગાઉ તો જમણનારમાં છેલી પગત(પકિત)માં બેસવાનો તારો હક હતો, પણ આ લડાઈ રૂપી જમણનારમાં તો છુ સૌની પહેરો ઊઠીને બેઠી ગયો. ભૂપાળો(કિતિયો)નું જમણુ તે અબડાળી મારું—તેમનામાં તે જાતિ પાલી

‘રાખીનો રાખણહાર, કન્યા હૈ રેતણ કિયા,
‘વીરજન વણે વિચાર, ભરો તે કી ભેગરા

તારો ધધો તો રાખી નામનું આમડા ચીરવાનું જોગર ચનનવાનો તેણે ઊઠીને કનજ (હંનામી) સૈનિકોને કાપી (વેતરી) નાખ્યા હે જોગરા ! તે રાખી વાપરનારે વીજળી (તનવાર) વાપરવાનો કસમ કથાર્થો જાણી લીધો !

‘ગોરા માત મલે, શોરા સાવળે નહિ,
‘ખૂઘા કાણુ ખમે, ભલ વન્યાના ભેગરા !

હે માતલીઓ ! મોઢેરી વસ્તુ મળતી હોય તેને છોડી કેળ સસ્તી વસ્તુના સોદા ન કરજો, ડારણકે એ મોઢા, એ જાતનતો સિસાય આપણા સતાવના કોણુ મન મરી શકશે !—ખૂઘા કોણુ ખમશે !

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર સા ક જોગરા દેડ]

આ મસ્કાર કેવો રા ટૂંકાપક હતો ! મહારાષ્ટ્રી ‘ઝોની’ નામે લોકકવિતામાં સગા લાઈ મહારાષ્ટ્રીય ઝોલીમાં વિનાની હિંદુ બહેન માટે મનના માનેસ એક મુસનમીન બાઈના રનેહનુ મુસનમાન ધર્મભાઈ આગેખન છે

માનીયલા માઝ, જાતિયા મુસલમાન
દિવાલીવી ચીઢી ત્યાચા કાગડી સલામ

મનનો માનેસ મુસનમા ! ભાઈ ધર્મની બહેન માટે દિનાગીના પર્ગમાં ચોળી (કાપડ) લઈને આવે છે

વરસાલ ચેતો વહિણીચા બાઠવૂન
જાતિયા મુસલમાન પ્રેમાસારી

એક મુસનમો તારો ધર્મ ભાઈ !’ એવી હાસી કરતા લોકોને બહેન વારે છે—ઓ લોડા ! એ તો હાસી ન કરો એને મરવા જેવું દુખ લાગશે

માનીયલા માઝ જાતિયા મુસલમાન
નકા મ ર્યાલા હંસુ દુ લે જાઈલ ત્યાલા પ્રાણ
લોક-હાસીથી દુભાયેલી બહેન મુસનમાન ભાઈને કહે છે

સુક્તા મામ્મા મારૂપણા જગજાદીર નસાવા
લેમ અંતરી અસાવા માર્દસવા
આપણ ગૂંજ વોલં હાલ્લિવી સમાન
તું માક મી વહીણ જહે નાતે

હે ભાઈ રાયા ! તારું ને મારું ભાઈબેનપણું ભમે જગજહેર ને થાય, એને તો અંતરમાં જ રાખશું. દેખાવમાં સૂકું ને જુખરું દાડમ જેમ પોતાના અંતરમાં સુરંગી મીઠી કળીઓ સંધરી રાખે છે, તેમ આપણું બાલ્ય બૌન પણ બીતરમાં પરસ્પર સ્નેહની વાતો સંભળાવ્યા દરશે.

મહારાષ્ટ્રી લોકગીતને મહેકાવનારો આ સંસ્કાર તે લોકસંસ્કાર છે. એને જ હું 'સંસ્કારિત' કહું છું. એ સંસ્કારિત મહારાષ્ટ્રે હતી, સૌરાષ્ટ્રે પણ હતી.

શ્રદ્ધિચુસ્તતાના રમેવાળ ગણાતા ચારણોની પરંપરામાં આપણને આવાં બેદવિશેષણ બળો પગસે પગસે પ્રાપ્ત થાય છે. દેવીપદે પ્રતિષ્ઠાપન પામેલી ચારણી નાગબાઈ, પોતાની પુત્રવધૂ પર કુદૃષ્ટિ કરનાર ગિરનારપતિ રા' માંડળિકને શાપે છે, અને પોતાના શાપને પ્રતાપે જ નાગબાઈના બોળામાં અમદાવાદના સુલતાન મહમદ બેગડાએ છુનામદને રાણી નાખ્યું એમ માને છે ત્યારે પોતે જીવન પર નફરત પામી હેમાળે ગળવા ચાલી તે ટાણે તેનાં મૃત્યુસંગાથી બનવા તેને ગાડે ચડી બેસનાર એક ઢેઢ-દંપતીની આજે પણ 'આઈના બોળામાં માંભી' કહેવાય છે. એટલે કે એ એક અછૂતોના પાળિયા નાગબાઈના પાળિયાની મોખરે રાપાયેલા આજે પણ મોણિયા ગામમાં બતાવાય છે.

એવી જ ચારણી 'દેવી' જનબાઈની સ્વહસ્તે ગાળેલી જે વાવ તે સતીના સ્થાનક દેરડી ગામમાં છે, ત્યાંથી પાણી પીવા કે બરવાની અછૂતોને પણ મનાઈ નથી, અને કિસ્સા તો ખીમરાની ત્રિયા અને એવા બોલાય છે કે એવા એકકાર પ્રદે એ સૂઝ બતાવનારા ધર્મચાર્યની પણ ડોક ખડી ગમેલી. ગામેગામના લજ્જનિકા ખીમરા-રણુદીનું બંજન ગાય છે :

‘ગદ ટેલડી મોભર, ખીમરાની તરિયા પાણીટા સાચર્યા હોછ
‘રણુદી ઘોડાં પાવા ભય, અવળાબળવા રેવલ એકલે હોછ.’

ગદટેલડી નામે જોળખાતા વર્તમાન મોરબી શહેરમાં ખીમરા નામે અછૂત પ્રભુમક્તની રૂપાળી પત્ની પાણી ભય છે. તેની પાછળ ગદટેલડીનો રાજ રાવન રણુદી ઘોડાને પાણી પાવાને બહાને કુદૃષ્ટિ કરીને ભય છે. સાંકડી ગલીમાં એને અટવાવીને પૂછે છે.

‘કેના પરની ટું નાર, કિયા રે રાભની ટું છા કુંવરી હોછ.’

બાઈ જવાબ વાળે છે :

‘અમે છીએ ભલના ચમાર, વેચીએ ગાયુંના અમે ચામડાં હોછ.’

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

રાજ્યને કુચેષ્ટા કરી. રમાલ ઠરાડ્યો. બડતો રમાલ બાઈને છેડે અડક્યો. બાઈએ ઘેરે આવી પહોંચીને કહ્યું:

‘ખીચરા ! સમાધું’ ગજાવ, તુમરા માણસનો છેડો અડ્યો હો છ’

જીવતી સમાધ સેવાની (દેશનાઈ જવાની) બાઈની તૈયારીના શહેરમાં સમાચાર ફેલાયા. રાજ્ય રજુશી એ ચમારને આંગણે આવ્યો, પોતાનો દોષ કબૂલ કરી પોતે જાતે જ સમાધ લેવા તૈયાર થયો. છેવટે એને સતોએ એકત્ર મળીને પ્રયોધ્યો અને સંત-પરંપરામાં એને દીક્ષા દીધી.

અહીં આપણે સૌરાષ્ટ્રી સંત-પરંપરાના બીડના દર્શન પર આવી પહોંચીએ છીએ. આ સંતોના પદો-સંપ્રદાયોની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. તેઓ પર કબીરની અસર પ્રધાનપણે હતી. પરિણામે છૂતાછૂતાનાં, ઉચ્ચનીચનાં, મૂર્તિપૂજા કે ક્રિયાકાંડનાં, સંકુચિત શ્રદ્ધાસ્તતાનાં

સૌરાષ્ટ્રી વીરત્વ-
સંસ્કારનો ચેપાક ને વાતી હતી. સંત ભાણુ હુહાણુ હતા. સંત મોરાર ક્ષત્રિય હતા. સંત ત્રીકમ નિવાસ સંત-સંસ્કાર અને દાસી જીવણ ચમાર હતા. સંત ગીંગા અને સંત હોથી મુરિસનો હતા. સંત વેશા કાળી હતા. સંત રતા, જદરા ને દાના કાકી હતા. તેઓ

તમામ, વગર બેઠે સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રી પ્રજાના લોકમાન્ય હતા, છૂતાછૂતા કે કામલેદને કારણે શ્રદ્ધાસ્તોના હાથે એમને ભોગવવી પડેલી ચાતનાઓએ જનતાની હમદર્દીમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. તેમને પ્રેમમય સેવાધર્મ અને શ્રદ્ધાન દેવમંદિરોની પૂજા, એ એ વચ્ચેના સંઘર્ષમાં ભીંસાયેલી જનતા તો એ પ્રેમધર્મોએ જ પક્ષે હજેલી રહી છે, અને એ સંતોના ઉર્મિસંવેદનોએ જન્માવેલી સાહિત્યવાણીમાં જે કુચુતા, આદ્રતા, પ્રમારી, વીરશ્રી અને રસાનંદ નિચોવાયા છે, તેના મુદ્રોએ અઘાપિપર્ણત લોકજીવનમાં સાહિત્ય રાગીત અને વૃત્તનાં લાલિત્ય સજીવન રાખ્યાં છે. ‘દાસી જીવણ’ નામે પ્રેમશક્ષણ ભક્તિનાં અનેક ભજનો સર્જાવનાર ધોધાવદર ગામના ચમાર જીવણદાસનું વાણી-વશીકરણ આજે પણ લોકોમાંથી જોણું થયું નથી. દાસી જીવણ તો સૌરાષ્ટ્રની ગીરાં છે. ધરસંસાર માંડતાં છતાં સંયમશીલન, ભક્તિ કરતાં છતાં ચમારકામના ગંધારા ધધામભૂરીમાં મગ્ન, અભણ અને અશિક્ષિત છતાં કાવ્યસર્જક, મૃત્યુના તેડાને વખતસર કળી જઈ સામેથી જ ‘સમાધ’ માગી લેતા અને મૃત્યુનો આ ઉત્સવ માણતા, બ્રહ્મવિદ્યા-શાસ્ત્રાભ્યાસને ને પોતાને બારગાહતું છેદું છતાં આંતરકુરુણા અને આત્મપ્રતીતિના પર-ભાર્યા પંથ દ્વારા પરિવ્યક્તમાં લીન બની ‘આજે ગગનથી લહેરું’ રે આવે !’ એવી આત્મરસિક લહેરો અનુભવતા સંતોની બગાળના બાહ્યોને દબાવ મળતી આવતી પરંપરાનું ને તેમની લોક-વાણીનું નિદર્શન તો એ-ચાર ગિરાળાં બ્યાખ્યાનો માગી લે છે. ઈહજીવનની નકરન જાતી અને પરોક્ષતાં જ મૃગજળ પાછળ દોડતી માંદલી (Morbid) લેરાઅશુભ ભક્તિના અણુસમગ્ર્યા આલેખને જવાબ દેવું એ વીરણું-એ મસ્તોનું સાહિત્ય આ સૌરાષ્ટ્રી પ્રજાસંસ્કાર પર જે અસર

કરી રહ્યું હતું તે અસર પેલા યુદ્ધવીરોની નીરનીતિની જોડાજોડ વહેતી રહી છે અને પરસ્પર પૂરક ને પોષક રહ્યા છે કોઈપણ પ્રગ્ન કેવળ એની સહારક મમશેરબાઈની પાવરધાઈથી માહિત્યર એ રગાઈ ગઈતી નથી

એ બક્ત-સંતોની પરંપરામાં જ્ઞાનની નહિ પણ આગુલવન ચોટ હતી સમજેના ધાર પડે પશ્ચાત્તાપનું અને ને જનોઈવિદ વાદી નાખે તેમ અનુભવની હિતતાની પ્રાપ્તિ ધાર પડતી શરણાગતિમાનનું ને તેમાંથી જેસન જેના 'જગના ચોરડા' 'પતમા પીર' બનતા, પગ્તાઈને સંવેદન ગૂળી પડતા કરેના પાપની સ્મૃતિ એમને રડાવતી—

‘શોઈ શોઈ કેને સલગાણુ રે ભરેજો કે’ છે
‘જોડા દુખ કેને સલગાણુ રે જેસવજી કે છે
‘કુદિયો કુવે રે મારો બીતર જને’

કચ્છનો કરપીણ ડાકુ જેસવ બાબા મૌરાખૂના એક મત કાઠીને ઘેર નાનિએ કવં જ્યારે બજન કરતા હતા ત્યારે એણે પડીત ફાડી ધો હારમા પેરો ધોડી ચોરવી હતી છોડના ગયો ધોડીએ ઉત્પાત મચાવ્યો માથુસો દોડના આવ્યા તેમણે ધોડીના બિખડી ગયેન ખીનાને ફરી વાર બોલમા ડોકા દીધો એ ખીનો બોલમા જતા પડેના ધાસની નીચે છુપાઈ ગયેન જેસવની હથેળીની આરપાર નીકળ્યો તોપણ ઉકારો ન મળ્યો એ જાડ જ્યારે પાળળથી નડ્યો થયો ત્યારે કાઠી બક્તને લાગુ રૂઆવો ટેકોનો જે પ્રભુ પ્રત્યે વળે તો મેડો પાર થાય જેસવને ચોરી જતી હતી ડાકુ બક્તની પત્ની તોળણ પતિએ તોગાનને ખુસીથી જેસવ બેળો નળાની એ નારીએ ડાકુને આગાળી નાખ્યો જેસવ-તોળણની ધટનાને તો જનનાએ આત્મમાત્ કરીને અઘાપિપપત ધ ધરનો સરકાર બનાવી છે *

ગુગરાપણુ-નાસ્તિકતા અને મુગરાપણુ-મુરુપ્રાપ્તિ એ બે વચ્ચેના વિભેદ ગનાતા

‘ભ રે મુહામણુ, ભ રે મખનમે, જ્યોત જનવ હે, ન
‘ભ રે મુહામણુ ભ રે મુહામણુ એ ધર કરે વાસા
‘મુગરા હોય તો ભર ભર પાવે, ગુગરા ભય પિયાસા
‘મખનમે જ્યોત જનવ હે ન !

સાચા પદપ્રદર્શક ગુરુ વગર હેયુ શ્રી બિન્દુ

‘એ રે કામણીયા મારે મરુએ કીધા
‘બીભ કામણ મારી નજરે મા નાવે
‘દેશી પરદેશી બને પેદડા તો નો
‘નાડયુ નો પેદ મારી નજરે મા નાવે

• જુઓ ‘પુરાવન જીવત’ જેસવ-તોળણ

‘લખી દિયો રે મને કટકો કામળિયો,
‘ઝોઢન વર મારે મોલે રે આવે,
‘દાસી છવલ કે’ સંતો લીમ કેરે ચરણે
‘ગરીબ ચેને ગુણ તોરા આવે.’

ગુરુએ પાથેલો પ્યાસો કેવી મસ્તી મચાવતો—

‘અમર પિયાલો મારે ગુરુએ પાથે
‘મધ મધ કરું’ મેં હીનાના હો છ’

એને એ મસ્તીમાંથી પ્રકટતી મિલનની પ્રેમલગ્નની આ પ્રેમલક્ષણના અનુરાગી પુરુષ-લક્ષ્મી-
એ ઉત્કટતાથી ગાઈ-ગવરાવી છે —

સખી ! જોયું એક તો હરિ અસમાનમાં રે
હેરીને એક તો હરિ હોડા રે,
સખી ! સૂઝને એક તો અળકે સોભમાં
જાગીને એક તો તખત પર બેડા રે.
સખી ! સાંભળ કરું એક વાતવણી.
સખી ! પરણેલી પિયુષને વીનવે
કુંવારી કંપમાં છું નલે રે,
સખી ! કુંવારી રમે દીંગલે ને પોતિયે
મેરામને થું માણે રે-સખી સાંભળો
સખી ! પંડના પિયુષની વાતણી
કોઈની આગળ નવ કંઈયે રે
સખી ! આપડે રે‘લુ’ પિયુના શે‘રમાં,
લોચનિયે હેરી હેરી લેધી રે-સખી સાંભળો

એ નર લાશુકાએ ગાયું. અને આ આખરી અડગતાને ગંગા સતી નામની નારીએ
આરાધી—

મેરુ રે હમે ને મારું મન નો હમે ને રે
મર જાગી રે પડે ભરમાંડ
વિષત પડે ને વણસે નહિ
એ તો હરિજનોનાં પરમાણુ—મેરુ રે હમે ને
હરખ-સોકની મુને હેડકી ન આવે
આઠે પો‘ર રે‘લુ’ ગુલતાન;
શીરા રે પડે ને મારું ઘડ તો લડે ને
શરીર ક્યાં ફર્યાન—મેરુ રે હમે ને

મેઘાણી-રમૂતિમંથ

આ સંતો અને તેના જીવનપ્રસંગોમાં જે લગાયક તત્ત્વ હતાં તેમાંથી લગાયક વાણીની પ
નિષ્પત્તિ થઈ. હરિલામની વટાળ-પ્રશ્નિતો સામનો કરનાર ક્ષત્રિય સંત
સંતવાણીના યુદ્ધ-સૂરો પીર રામદે પીરનાં બજનોમાં ખગલે ખગલે યુદ્ધના રવાંગ, યુદ્ધની હાલ
આસેખાય છે.

‘જન હાટકી થતી નવ અસવાર
હાકમ લીલાને વેળો હાંમે હો જ.

* * *

મારવાડ દેશના ડુલેયા મામના રાજવી સંત આ રામદેને ‘પીર’નું બિરુદ આપનાર એનાથી
પરાસ્ત બનનાર મુસ્લિમો જ હતા વગેરે અનેક કથાઓ કહેવાય છે. આ
સોરઠી નારી-સંસ્કાર રામદેનો પ્રભાવ અત્યારે પણ દેવવાણીથી લઈ જાયા ભગનિક સપ્રદાય સુધી
પ્રવર્તે છે. એમણે પોતાની સાથે દાણુચહે નામની અદ્ભુત શિષ્યાને રાખેલી.
એ પણ વટાળનું આક્રમણ ખાળનાર તરીકેની એની વિશિષ્ટતા ગણાવાય છે. અહીં આપણે સોરઠના
નારી-તત્ત્વ પર આવી પહોંચીએ છીએ. ઉપર કહી સંત-પરંપરામાં નારી અમરપદે હતી. નેસલ જેવા
ભયાનક ધાડપાડને વશ કરનારી સતી તોળણ તો એ પરંપરામાં અધિષ્ઠાત્રીપદે
સંત-પરંપરામાં બિરાજે છે ને એની કાવ્ય-વાણીમાંથી ભાતભાતનાં સંવેદનો વહે છે.
એ પત્ની હતી-કાઠી જેવી કરી કોમતી : એ પતિધર ત્યજીને સાવજ સમા
દુંદારાને ઘેર આલી-તેનામાં માનવનાનું માર્દંધ સિંચી તેને ગાળી નાખવા. પણ એ જ રાણી
તોળણ ધર્મશોભનનું નિમંત્રણ આવતાં જનેતાધર્મને ચૂકી, પેટના કાચા ગર્ભને પાડી કુંભમાં
મૂકી, પડોશીને પુત્ર બળાવી પોતે ધર્મસંગ્રેયામાં સંચરી ત્યારે સુરુપદની સામે માનુષ્ય પુકારી
જોકણું. વનની વાટે, જાતીએ વળગાડેલા આજ સાથે જુલે જુલે હસાંમતી વાંદરી નિહાળી તોળણ
શિખાગણ દેવા લાગી : ઓ બાઈ વાંદરી !

‘હરે વળગાડ્યાં તારાં બચળાં, રમે તું ભૂલતી એક !’

વાંદરીએ જવાબ વાલ્યો—

‘મારાં રે બાળક તો મારી આપણે
તોળી રાણી, તારાને સંભાળ,
જાણીકાક અન્નને કારણે
પુત્ર મેલ્યો આંખાની કાળ.
‘જાણડું’ના બાંધ્યા સંતો ધન કરે !’

સાંભળતાં જ તોળીનું ધર્મનેતૃત્વ બાંગી ગયું, સુકામર નારીત્વ દ્રવી પાડું—

‘પુત્ર સાભરીયો પાનો ચાલો
પ્રાણમા વાધી છે પીઠઃ
યાન તો સતી કરાં ધરહર્યા
પદતાં છાક્યા છે પ્રાણ.’

એ મૂર્ખા પામી. એને સતીએ સજન-સ્તોત્ર જેવું ભજન ગાઈ સજવન કરી. બીજે પ્રસંગે એણે પોતાનો વિત્તેગ ન સહી શકનાર સમાધિસ્થ બનેલા સાથી જોસલના શબ સાથે—

‘તાવ વંછુરો સતીના હાથમાં હો છ
‘સતી કરે છે અલખનો આરાધ
‘નડેન હો...વચન સંભારી વે’લા
જગજો હો છ!’

એવા બજન-ગાન સાથે નૃત્ય કરતે કરતે જેમકને પુનઃજીવિત કર્યો, ને પછી એક જણાંએ મૃત્યુને માંડવડે લાગે કહ્યું—

‘નડેન રે કંડુ-કેસરના કાયાં છાંટણાં,
‘ગોડિયો મેલ્યો સતીને હાથ, નડેન હો.....
‘વચન સંભારી વે’લા જગજો હો છ!
‘નડેન રે સદુ રે વળવી પાળાં વળ્યાં
‘નવ વળ્યાં એક તોળાદે નાર, નડેન હો.....!
‘વચન સંભારી વે’લા જગજો હો છ!’

એવી અમરંગી તોળલ લૌકિક ભક્તિસમુદાયની પ્રેરણામૂર્તિ છે. જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં એવી તો સંખ્યાબધ નારીઓએ સંતવાણી ગાઈ છે ને પુરુષોએ ઝીલી છે. ધર્મધાનકોના અધિ-ખાતાપદે નારીઓ બેઠી છે ને નરોએ નીચાં સ્થાન સ્વીકાર્યાં છે.

સ્ત્રીને જે સ્થાન સંતપરંપરામાં સોંપાયું હતું તેણું જ સ્થાન અસરપરંપરામાં સોંપાયું હતું. અમણશીલ સુકવીર ભતિઓની સ્ત્રીઓ એ ધૂમતા જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ઝાકતી ને મોકળી સંચરતી તે સ્વાભાવિક છે. માલધારી જીવનમાં નારીનું મુખ્ય સંવેદનમૂર્તિ સ્થાન સહકર્મચારિણી તરીકેનું જ હોઈ શકે, આરાધીન દાસી તરીકેનું નહિ. અને અમણવંતી સોરઠિયાણીનું શારીરિક ખમીર કેંક કૌતુકપ્રેરક કિસ્સાનો ઉદ્ગમ વિષય છે.

‘આના પેટના કેવા પાકે!’ (અર્થાત કેવા બહાદુર બને) એ વીરજનનીત્યનું આકર્ષણ જનતા-તત્ત્વ પર વધુ ચોંક કસોટી ‘આના પેટમાં કેવા પાકે!’ તફુરસ્ત અને પડખંદ દેહ હોય તો જવાંમદ્ દીકરા જન્માવે.

અને એવી તંદુરસ્તીમાંથી જ જે સૌંદર્ય વિકસતું હતું તે સૌંદર્યને-તે સંચળ, ગતિમાન, ચતિમાન સૌંદર્ય સ્ફૂર્તિભરપૂર જળરમાન નારીરૂપને-જ લોકસાહિત્યે ઉપાર્યું છે. કોઈ પણ ટેકાએ સોરઠી લોકસાહિત્યમાં થીજને જોએલું સૌંદર્ય નહિ નિહાળો : ગતિ, ગતિ બસ ગતિનાં જ સ્વંદનો :

‘કાડિયાણી કશ પાવળી, હલકતી માથે હેલ્ય,
‘બરડા કેરી બબરમાં ઢલકતી આથે દેલ્ય,
‘મારૂં નાઈ ગંગજળ, ઊભી વેણ સુકાય,
‘ચંદન કેરે રૂખડે, (જેમ) નામ અપાટા ખાય.
‘મારૂં ચવી મોલ પર, દીપક લગાડે,
‘ભણે હનમેા હાવિયો, લંકા લગાડે.’

એ છે ગતિમાન સૌંદર્યના નમૂના. કચ્છી પ્રેમકથા ‘હોયલ આં જુઓ તો પ્રેમિક પોતાની વલસાવાતું’ પ્રથમ રૂપ-દર્શન પાણી પર પામે છે—

‘આ ચખાસર-વાર ઓઢે હોયલ ન્યારીવાં,
વિછાઇ બેઠી વાર પાણી મથે પદમણી.’

હોયલ નામની વીરાંગના પુરુષવેશે પોતાવું સ્ત્રીત્વ છુપાવી રાખીને ઓઢા નામના વીર જોડે પરાક્રમો કરી પછી છૂટી પડી છે અહિંને પહેલી વાર પુરુષવેશ ઉતારી ચખાસર નામે સરોવરમાં નાહવા પડી. ગમગીન ઓઢોરાઓ એ મિત્રનો વિચોગ સહી શક્યો નહિ. ફરી મિત્રને શોધવા આદ્યો. એણે ચખાસરની પાળે ચડતાં તો હોયલને પાણીની સપાટી પર પોતાના લાંબા રૂપાળા વાળ બિછાવીને નાહતી નિહાળી.

લોકસાહિત્યમાં કોઈ પણ સ્થળે સૌરાષ્ટ્રી નારીરૂપ નિષ્ક્રિય જોએલું નહિ જુઓ. રાણકેવીના જે સૌંદર્ય પર ખેંગાર મોહો તેવું પણ ગતિમાન સ્વરૂપ હતું —

‘વાયા વાયા રે કાઈ ઓલર-દખણ વાય રે
ચૂંદીના છેડા ફૂંજીયા
‘દીડો દીડો એની કશ કેરો લાક રે
દીડો સવા અજ ઓઢલો.’

*

આ ક્લીસૌંદર્ય ઉઘમળું સંગી હતું. લોકગીતમાં ચિત્ર છે :

‘ઝલકાટ આવે બેડલું’

‘મયકાટી આવે નાર રે મારી સાહેલીનું બેડલું.’

એકલો મયકાટ તો જોણે જોણે લાગે. શિર પર બેડલું ઝલકતું આવતું હોય અને પનિહારી મયકાટી હોય તો જ સુંદરતા વધે. લોકસાહિત્યમાં તમને અજ નેવાં નેણુની ઉપમા નહિ મળે. મળશે

તો 'ત્રાહી મૃગથીના જેવા નેણુ' ખીધેથી હરણીનાં નેત્રો • અરે પરિહાસયુક્ત
ક્રમે શોભતુ તારીફ લખ ગીતોમા વર અથવા કન્યાની પ્રૌઢ વયની માતાણુ સ્વરૂપ પણ કેટલુ
શક્તિમાન છે !

‘હારની માવ્તી નીસરી

‘ભણે ભાદરવાની ભેંસ રે.’

શુનિય લ.ન-ગીતોમા કન્યાનો આદર્શ મુદાય છે .

‘તરવાર સરખી ભીખી રે દોલા !

‘તરવાર ભેટમા બિરાજે રે વાલીડા વીરને

‘એવી હોય તો પરણ્યો રે દોલા !

‘નીકર ફરીને પરણાણુ’ રે વાલીડા વીરને

‘સોપારી સરખી વાકી રે દોલા !

‘સોપારી ભેટમા બિરાજે રે વાલીડા વીરને

‘એવી રે હોય તો ... ..

‘તજ સગીખી તીખથી રે દોલા !

‘તજ સગીખી તીખથી રે દોલા !

એ તરવાર શા ઉદ્દેશ્યળતા, ને તજ સગીખી તીખાગના નરમગેએ તણીવાગ ‘લકટ મલે-
દનો જન્માવ્યા છે ને એ વેગવાણીમા ત્રિવાયા છે આવી ભોગ કામબિરાની આંખે ગ્વામીની
ગેન્દાજરીમા ગ્વામીના મન્માનિત શૂરીગ પીંગલ હામીની મહેમાની કરી પતિ
વીકરણુ સ્ત્રી-તરજ વેળની કથા જે આજ્યા પરી એ સ્વપ્નમા ‘વાહ પી’ત ! વાહ પી’ત !’ એયુ’ સવી
પડી. ગ્વામીએ વહેમાઈને જાણ સુણાવ્યો. સ્ત્રીની કામધૂરીએ નિ’દુજ
મ’ સ્ત્રી વીકરી, શિ’ પર હે’ય વઈને પીમતને ગામ પહોંચી કલ્યુ કે.
‘પીમત, હે’ય કનગન !’ અથાત મને તારી જી તરીકે નવીકારે પણુ મારે મીમન તો ભયાનક છે—

‘મરણુ મેવાડા (આંખે) પીડિયા, પારી ખૂદલ,

‘(એવી) લાપે લાકાલા ! તારે મરણુ મોનીસમ ધણી.

મૃત્યુ તો તારા કમ્પો પાળી ધરણુ આવે છે એવી તણપમા તારે મન્વાણુ છે અને તુ
ભય પામીશ તોપણુ—

‘મસાણથી મહા, પાજા ન ભય પીડિયા !’

હુ પાડી નવી જવાની એમ કરીને સ્વામીના મદદમાન્યા શત્રુની સ્ત્રી મની મડ બોન્ને
ચડી આંખો, દમનમાજીથી પીમનને સાપટમા લીંગો. પીમને પોતાને જે માતાતા મગજ પર
આવેના મહેમાનોની શુદ્ધતા પરી કરી પાડો આવીને લડવાણુ નયન આપી શત્રુ પામેથી મન
માગી બોમ્મએ એ મન આપી. પીમત નેન પ્રમાણે પાડો આંખો પાળી જે’ પણુ આવી.

એક શત્રુઓની વીંગતિએ પુનઃ મૈત્રી જન્માવી અને પરસ્પરેની વેજના હાથની મહેમાની સ્વીકારના આગમે પતિ વેર-ઝેર વગર પીઘાન-ઝેર જડી રોધયો વેજ તો પીઘાતની જ નહી

એક અનોખી જ નીતિનો મસ્કાર આવી ધનનાઓમાં અકિત થયો કે આવા મધરણો માહિત્યના ઉત્પાત્ક મયા છે અમરત જનતા એ વણસુગાથે ગાય છે એમ નહિ, પણ ભાનના રૂપે ગાય છે વેજ રાણકદેવડી પુરુષવેશી વીરાગના હોથન પુરુષમાત્રને ન જોવાતું નવ હારીને એમ યુવાન પર મુગ્ધ બનનારી યાત્રિકા નો છુ ખલાતણુ વગરે બધા મોઢી માહિત્યના સ્ત્રીપાત્રે જનતાની નજરમાં લાવનાઓ ને મઝ રોશરૂપે અમાતા રહ્યા છે

મોરડી નોકમાહિત્યના પોતક મસ્કાર તરીકે જી નિતિએ જે ભાગ ભજ્યો છે તે એમને બધા જોરદાર વ્યાપક અને મધન છે કે તેનો પાગ પમાનો નથી વ્યા વિરહદંશા સુવેનતુ નવર રો ત્યા નારી જોતી છે એતુ એક પ્રમણ મરતુ નારીની નાખી પ્રબળ કારણ વિરહ દતા છે સોગપૂર વિરોધે મીતે તો હારા જ આગતુકોની જુમિ એ આવનારાઓ પશુપાનક અહીંની જુમિ એટલે થાંજો કાળમાં જવાના મુખી વરમાતની અજીન અગિયાણુ ટાચા ચાતુમાય મા મ્તા તો પતુઓ હાકીને દેશાવરતો દેશવરો વે નાનો સ્ત્રીઓ મગાયે નય અને ન પણ કાય ઘેર બોી રિઘ્ઘમા ઝૂંઝે સૌરા'દ્રુ ફરતો આગરમરો નાનિમતી ખ મત્તી નમતી નયેવે તો વહાણો હમરી છેક જના સુમાના અને આક્રિકાની ખેપો ખેચે નણુ મહિના વરતો વામ પામે અને ગિયાનારનો જોજો તો અપ્પર જોવે પા । આવે નયે આવે નણુક સોતગરો અને મળી-મુન્નિમ ખારવાઓ ઉમયતી નરયોવનારો ઘેર મેળ તનમે ને ફફડે મૌરાપૂર એન હાંતિયો કાઠિઓ આહીરો દત્તાઈ નાયકકુતોની રાવણુ દાની પોતપોતાના પ્રેરો અચના-રિઆરના મજે અહોગતિના મીમા-મશ્રામે પુરોતે નિગતર ખડિયામા ખાપણુ નિગતર મોમા તુનમીતુ પા ન' ગ / જોડીને અરિધના રીડિયા ધિગાપાના યેન તરનારોના નોરણુ બાના-મ કીની અમિમણ પુરો પાજ રો કે ન વગે પરજોતરોના તો માય જોયા છવ સ્વામીના મગાથી માયનો મઈ આરીને મૂગો મૂગો આગમે હોમકાતી ઝાળી મૂકી જાય એને ચાનવાતુ ક સ્વામી રણમા મનો રાન રવી ગયો છે ।

મૌરા દ્રુ એને સિપાહીમીરીની જુમિ દૂર અને નજીમના મોગ મજવાહાની લસકરી ચાકરીએ હાજરી આપવાની હાનત નાનમ્કા ગ / પુતકુતોને રૂ રૂ ચાકરીના તેકા વેરણુ ચાકરી આની જોના રડે ધનરમા વેરણુ ચાકરી નો ફફડા ચાકરી માર માર વરમ પડોએ ચાકરીએ ગમેના નૌ તવાન પાછો વગે ક ન વગે વેરણુ ચાકરી ના ગીનાયી મારડી માહિત્ય અશુભીતુ છે અરે માત્ર મગિયા વણુના જ નહિ, પણ ઉમળિવાન વણિકા નામરા નગીના પુરુશ તરમી મુનખી કે મત્તદામીરીની ચાકરીએ ઓચિતા આલી નીકળના નહિ તો—

‘નાની શી નાર ને નાકમાં ભેલી
‘વાલમ વિદેશે ને વાટકી ભેલી,
‘લડાડતી કાગ અને ગણતી’તી દા’ડા,
‘એ રે એ’ધાણીએ નાગરવાડા.

એવી નિશાનીઓ કહેવતલું રૂપ કેમ પામત ?

ખારવા, ક્ષત્રિયો, વણિકો અને આહલો, તમામના અનેકા સમય લોકસમૂહ ઉપર આ નારીની વિભેગણુ દશાએ એક પ્રકારની કાવ્યરસિકતા પાથરી દીધી છે. વિપ્રલંબના સૂરો દુહાપદી ગૂંથી વાર્તાઓમાં, સ્ત્રીઓના રાસ-ગરબામાં, ખલાસી નારીઓનાં ગીતોમાં, વિપ્રલંબે મુખ્ય સ્થાન મેળવ્યું છે. ચારણી ઝઝમક-કાવ્યો પણ વિશેષે કરી વિભેગને ઉપાસે છે. ગરબે ધૂમતી સ્ત્રીઓ ચૌડામાં ગાય છે :

‘વા વાથા ને વાદળ ભમટયાં
‘મધદરિયે હુલેશં વા’લ, મોરશી વાગે છે.
‘આ હાલાર રો’રના હાથીડા
‘હાંઈ આજ્યા અમારે દેશ   ”   ”
‘છલ છાગાલે હોય તો મૂલને
‘ડોલરિયો દરિયાપાર   ”   ”

દરિયાપારના ‘ડોલરિયાને’ કોઈ માનવી તો કામળ પહેંચાડવા શક્તિમાન નથી એટલે :

કુંજલી રે સદેશો અમારો, જઈને વાલમને ક’ને છ રે
પ્રીતિ-કાંડાનાં અમે પ’ખીડાં, પ્રીતમ-સાગર વિષુ સૂતા છ રે.

નાયિકા નાયકના પ્રત્યાગમનની એક વર્ષની અવધને અતદિને રાહ ભેઈ ભેઈ મુકાય છે :

વરસ વળ્યાં, વાદળ વળ્યાં, ધરતી નીલાણી :
ચિ ન લુ’દ ને હા ર છે, રોણી મુકાણી.

વેરણુ ચાકરીતો વારો આપતાં સેનિકના ધરમાં આવી સ્થિતિ ચવાળું ગવાય છે :

જલ્દી જલ્દી લગમલે દરબાર રે કામળિયાં આજ્યાં રાજનાં રે લોલ
ખાજ્યાં ખાજ્યાં ખાર પાણીનાં તેલ રે પરભાતે કામળ જલ્દયા રે લોલ
કારે મોરે લગ્નિયું છે સો સવાયું રે વચાલે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

પણ ધરના ઘણા મર્દોમાંથી કણુ જાય ? સૌને પરદેશી રાજકુમારની ચાકરી અળખામણી છે. એવે નેના પતિને જણું દે છે તે વચેટ વધૂ કસાંત કરે છે :

ચાકરીએ મારા સસરાએ મેલો રે, અલ્લેલો ને નય ચાકરી રે લોલ.

અરે ! જલ્દ સસરાને મોકલવા પણ ખાઈ-પરવારેલી સાસુ તૈયાર નથી !

મૈદાણી-સ્મૃતિઅંથ

સસવા-ધેરે દરબારી છે રાજ રે, દરબારી પૂરા નૈ પડે રે લોલ

x   x   x

જેઠ-ધેરે જોડાણી ઝીણામોની રે, પરબાતે અઘડો આડરો રે લોલ

x   x   x

દેર ધેરે દેરાણી નાનુ બાળ રે, મોહુમા એકલ નૈ રહે રે લોલ
અને વચેટ પતિ આલી નીકળ્યો ત્યારે

ઝાલી ઝાલી થેલસિયાની વાધ રે અનબેના ક્યારે આવરો રે લોલ !
પાઠા તો હવે આવી રહ્યા !

ગણને મોરી પીપળડાના પાદ રે, એટલે તે દાગે આવણુ રે લોલ
એવા કતેજ કાટ આકરી-ગીતોમા નારીકંદયનુ માર્દવ મિઆયુ છે

‘આલમ ઝીણી અડકે વીળણી રે

‘ઝીણા અરમર વરસે મેઘ,

‘ગુલાબી ! નૈ બવા દલ આકરી રે

x   x   x

‘તમને વાલી દરબારી આકરી રે

‘અમને વા લો તમારો છવ-ગુલાબી

પતિને ધાસઆરાને અભાવે દોર લઈ વિદેશો આદ્યા જવુ પડ્યું તે પડી વરસતો મેઢુનો
નારીકંદયને સતાવે છે

ખડ સૂકયા ગોતવ વસૂકયા

વાલા મિયા વિદેસ

અવસર નૂકયા મેદુલા !

વરસે કાઠે કરેસ !

એવી લાખી વિરહ-દશાને અતે પુનર્મિનનના તો મેઈ કોઈ રવાબજા જ ગીનો છે

‘આરણુ ધેરે આગો રે મુએ આરણુ ધેરે આગો

‘ઝીણુડા નેસવાગો રે , , ,

અથવા એવા વિપ્રનબને અતે ઉત્તટ શૂગાર ગમાયો છે

‘થલ થડકે ધર દસે, જેવણુ લાખી ખાદ

‘સો સજળા ભવ આનિયા, જેની જોતા વાદ

એવા હુકાઓ અને પિયુમિનનની ગરીના પડેના આર ખેડોર

‘પહેલો પોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
‘પિયુ કંઠાળો કવરો, ધણું કંકુની લોળ.
‘બીજો પોરો રેનરો, વધિયા નેહ-સનેહ,
‘ધણુ ત્યાં ધરતી હો રહી, પિયુ અઘાટો મેહ.

વગેરે વગેરે શૃંગારોદીપક કાવ્ય-સામગ્રીનો આટલો જલદ-રંગ એ લાંબા વિપ્રજ્વલની દશાને જ આભારી છે, એવો વિયોગ ક્યારેક-કરુણાન્તક બને છે:

‘માઠી ! બાર બાર વરસે આવશે રે
‘માઠી ! નો દીડી પાતળી પરમાર્થ રે બંડેલ મા !
‘મોહુંમાં દીવો સગ બળે રે
‘નેવે તે નવરંગ ચૂંદડી રે’

આ ગરબાની કથા એ છે કે સૈનિક બાર વર્ષે ઘેર પાછો આવતાં ઘરમાં પોતાની ‘પાતળી પરમાર્થ’ને-પત્નીને-શોધે છે, પણ ‘નો દીડી’ એટલે માને પૂછે છે. મા એને બહાનાં બતાવે છે :

‘દીડરા ! હેઠા બસીને હથિયાર છાડય રે હલૈયા કંવર !
‘દળધું દળીને હમણે આવશે રે,

× × ×

‘પાણી ભરીને હમણે આવશે રે

× × ×

‘ઘોણુ’ ઘોઘને હમણે આવશે રે.

માએ કહ્યું તે તે બધી જગ્યાઓમાં દીકરો ‘પાતળી પરમાર્થ’ને શોધી વળે છે :

‘માઠી ! ધંડીયું ને રથડા બેઠ વળ્યો રે
‘માઠી ! નો દીડી પાતળી પરમાર્થ રે બંડેલ મા ! મોહુંમાં

× × ×

‘માઠી ! કુવા ને વાળુ’ બેઠ વળ્યો રે

‘માઠી ! નો દીડી.....

× × ×

‘માઠી ! નદીયું ને નેશ બેઠ વળ્યો રે

‘માઠી ! નો દીડી.....

× × ×

પછી ભેદ પૂટે છે : સ્ત્રીને તો માતાએ જ તાજેતર ભારી નાખી છે ! એટલે સ્વામી મૂએલી પત્નીનો અસખ્યા તપસી છે. સૌભાગ્યના શણગારની એ સર્વ વસ્તુઓ ‘ઘેરી’-અણવાપરી-પડી છે. પોતાની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીએ પાળેલા વિભેગણ-નતનાં એ ચિહ્નો દેખીને પુરુષ આ સંખાર પર ધેરાગ્ય અનુભવે છે :

મેઘાણી-સ્મૃતિશ્રવ્ય

‘એની બચકીમાં ફેરી બાંધણી

‘એની બાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે ગોઝારણ મા !

મોહનમાં આંખો મોહિયો રે.

‘એની બચકીમાં ફેરી દીવડી

‘એની દીવડી દેખીને તરસણ તણું રે ગોઝારણ મા !

મોહનમાં આંખો મોહિયો રે.

કાઈ ને કાઈ વિધિવેપમ્મને કારણે ચિરવિન્છેદમાં પરિણમતી જીવન-સ્થિતિનાં ચિત્રો પદ્મતાં

આ ગાન, આ ગાથાઓ ને આ વાર્તાઓ સોરઠી કંઠસ્થ સાહિત્યને

બિરહી-જનોની

કુચુચુરસિકં જનાવે છે. અરે, આવી વિરહદશાને વિનોદાન્તક ચિતાર દેતાં

વિનોદરસિકતા

ગીતોમાંથી પણ પરિહાસની સપાટી તળેનાં પાતાળકૂટ અશ્રવણ જીભરે છે :

‘મેંદી તે વાવી માળવે, એનો રંગ જિયો ગુજરાત

મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

‘નાનો દિયરીઓ લાડકો કાંઈ લાગ્યો મેંદીનો છાંડ—મેંદી૦

‘વાદી-પૂંદીને બાર્યા વાટકા, શાશી રંગો તમારા ઢાલ—મેંદી૦

‘હાથ રંગીને દેરી છું રે કડું, એનો એનારો પરદેશ—મેંદી૦

શબ્દગાર કોને દેખાણવા સજ્જ ? પરદેશો સિપાહીગીરી કરવા ગયેલો પિયુ યાદ આવતાં સદેશા
કહાવે છે—જૂઠુંજૂઠું બહાનાં જણાવે છે : ‘તારી બાંહેડ પરણે છે, ઘેર આવ.’ ‘તારી મા મરે છે,
ઘેરે આવ.’ નથી આવતો. છેલ્લે—‘તારી માનેતીની બી આંખ, માટે ઘેર આવ.’ તો તરત :

‘હાથો સિપાહીઓ ને બાઇબાળીઓ.

‘હવે હલકે બાધો રે હવિયાર મેંદી રંગ લાગ્યો રે’

પણ એ જ ગુનર મેંદી-ગીતના રાગરચાની પાઠમાં પત્તી ઘેરે આવેલા પિયુનો જ કાન પકડે છે
તેમાં વિનોદના હાથવેશો દેટલી કુચુચુતા છે !—

‘હવાર ટકારી ઘાંતી નોકરી, લાલ મોહરફી સ્હારી રાત

‘નેઢેકી ફર લ્યો રાત્રન ચાકરી, સાંસ પડ્યાં ઘર આવ’

‘સોદાગર મહેલો, [રાજસ્થાન કે લોકગીત]

હે સ્વામી ! તારી નોકરી તો ચાર ટકાની છે, પણ મારી રાત તો લાખ મહેરની મુશ્કેલીવંતી
છે. માટે નજીકની નોકરી શોધી કાઢીને સાંજ પડે એટલે રાજ ઘેરે આવતો ચલે.

પિયુને પેટગુજરા માટે પરદેશ જરૂં પડે છે, સ્ત્રી એટલે સુધી પ્રસ્તાવ કરે છે કે હું રૂઢિયો

અધાવીને આપણુ જાનેવું પેટ ભરીશ. એવા બાવ દર્શાવનારાં ગીતો પણ

મરતા સેનિકડું

છે. આકરીએ સંચરતા સ્વામીની સમરાંગણમાં મોત-પધારી એ ચારણોનો

નિદેશ માનસ

ચિરદાવવા માટેનો વિપય હોઈ શકે છે, દેશભક્તિ અને વીરતાના સાહિત્યમાં

ભરે એને કૃત્રિમ શણગારો કવિઓ પહેરાવતા, લોકગીતની નિર્વાજતા અને સ્વનિષ્ઠતા તો એ મરતા સૈનિકના અંતસ્તથમાં જઈ પહોંચી આવા ઉદ્દગારો લઈ આવે છે :

‘રેલો રે જુવાર મારા દાદાજીને-ક’ને
‘લોકવિદ્યાનો ભરનાર દીકરો તારો ત્યાં રિયો.
‘બીજો રે જુવાર મારી માતાજીને ક’ને
‘ઘડપણનો પાળનાર બેટકો તારો ત્યાં રિયો.
‘ત્રીજો રે જુવાર મારી બેનીજીને ક’ને
‘કરિયાવરનો વોરનાર વીરો તારો ત્યાં રિયો.
‘ચાચો રે જુવાર મારી પરણેતરને ક’ને
‘બાળામાં પોઠાડનાર પિયુ તારો ત્યાં રિયો.
[લોકગીત : રણજીવરામ મહેતા સંપાદિત]

અને બળેવના બપોરે પોતાના વહોણે ચડતા નાવિદોને વિદાય-વેદના બૂલવવા દારવો (દાર) પાતી પાતી બંદરે ભૂકવા જતી ખારવણોનાં ગીતો મેં સાંભળ્યાં છે :

‘જોબનિયાં મારાં આજ આખ્યાં ને કાલ્ય નરો
જોબનિયાં કાલ જતાં રેશે

એવાં આલ્યાં ગયેલાં ‘જોબનિયાં’ની પછવાડે બસેક વર્ષ પૂર્વેના સૌરાષ્ટ્રતીરવાસી ફિરંગીઓએ પોતાની લાલસામાં ફસાવેલી નાવિકપત્નીનું ગીત પશુ મેં ગોત્યું છે :

‘તું તો મંબી ઢાલ્યો, તું તો મલબાર ઢાલ્યો,
‘નાણાંની રે ખેટિ, ખરયાની રે ખેટિ.
‘કામના રે કાણ મામાના મુણ
‘હુઃખડલાં રે દેવે દુઃખડલાં રે દેવે...

પેટશુભરાને ખાતર, હે પિયુ, તું તો મુંબઈ-મલબારની જોડે ચાલ્યો ગયો. પાછળથી મને ઢાકા-મામોના યુત્રોએ દુઃખ દીધાં. એ જ દિવસોમાં અમારા ગામના પાદરે ટોપીવાળાના પગ પડ્યા.

‘અંબો રે આબો, ટોપીવાળો આબો
‘પીપલપરને પાદર, કેરાળાને પાદર.

તે હું એકવાર પાણી ભરવા નીકળી, ટોપીવાળો પાછળ પાછળ આબો, મારાં રૂપ દીકાં, રોળી નાળી :

‘વટાળો રે આબો, વટાળો રે આબો
‘ચૂંદડી રે ભડી, પાંલડી રે ભડી
‘ટોપીઆને ઘેર પોટી, અંજલાને ઘેર પોટી

[રોકડને તીરે તીરે]

ત્રેમાંણી-સ્મૃતિત્રય

યુદ્ધો પ્રત્યે નફરત, પરદેશની ચાકરી પ્રત્યે વેરણુ-ભાવ, પેટગુનરાના પ્રશ્નની મૂંઝવણ, પર-
દેશી પિયુને માટે ઝંખના, પાછળથી હવસખોરાના હાથમાં ફસામણી-એ બધી બાબતોએ સોરઠી
નારીઓનાં આત્મનિતાર શાં ગીતા કંઈસ્થ સાહિત્યને બોળે મૂક્યાં છે, ને
પતિ માટે હિજરાતી લોકસાહિત્ય નિખાલસ છે એટલે જ ને કહેવાયું છે તે વણુધ્રુપાવ્યે વણુ-
નાતરિયાં વણીની નારીઓ સુઘાયે કહી નાખે છે. પતિ મરે તો પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ બોગવતી, એક
સંભારમાં ન ફાવે તો તેને બાંગી નવો સંભાર સજવાને એના સમાજ
એને મોઢળી રાખેલી, છતાંય આ સોરઠી નાતરિયા વણીની નારીઓ જો પતિરનેહ ખાતર રડી-
હિજરાઈ છે તો તેમનામાં સંસ્કાર હોવા જોઈએ. એ સંસ્કાર-culture-ઉત્તરિયાતોયું નહું
અનુકરણ હોત તો એમાંથી સાહિત્ય ન નીપજત.

શ્રીઓનાં નયનોમાં તેમ જ હૃદયોમાં આવું પ્રેમાંજન આંજણું જીવનતત્ત્વ પુરુષોમાં પણ
હયું. શ્રમજીવી અને સૈનિક સોરઠી મહં કૂટડો હતો : પત્નીઓની નજરે
પુરુષનું પ્રેમપ્રેરક સૌંદર્ય એ હતો :

‘બાઈજી સરીખો કૂટડો યુગ વાલમ લો।

‘નણુદી સરીખી અણિયાર વણુનરા વાવમ લો।’

ખહેનતી નજરે એ શપાળો હતો :

‘બોળખે બોળખે રે મળી આંખુંની અણસાર

‘બાપની બોલસો વીરને બોળખે।’

માતાની જેવી આંખોવાળો ને પિતાના જેવા કંઠવાળો મરદ વખણાય છે. ‘તંગય ત્રોડાવાળો’
‘બારે બેડીવાળો’ ‘નેજળો, બાંલાળો, હેમ્પાળો : સોટા સરીખા સીધા પાતળા અને કદાવર શરીરથી
આજનાં ગતરી મચેલા ખમીરની વેળાએ પણ સિંધિયન મોણિનનો સીધો વારમદાર સાબિત
થતો : લીધુની ફાક શી આંખો વડે આજે નાખીએ સોરઠિયો આકર્ષક હતો :

‘ખારેવેજ રતીધું, સરે જ પાંસરીધું’

‘ઘાટે કસુળે પૂંદીધું, યુગ વાવમજ અખીધું.’

[કપ્પી કુહો]

કમૂતર શી રાતી, ને તીર શી પાધરી, ઘાટાંકસુખાના કંઠે ધૂરેલી આંખોવાળો વાલમ :

‘પુરુષને વાંલી પાપડી રે

‘પાપડીને વાલાં ફૂલ, માકલડીને જળ વાલાં રે.

X - X X

‘પરવયો મારી સગી નણુંદનો વીર જો

‘વાણીને બાંધે રે નવરંજ પાપડી રે લોલ.

‘આજ રે સપનામાં મેં’ તો ગુલાબી ગેટા દીઠો ભે,
ફૂલડીયાંની ફેણું સાહેલા મારા સપનામાં રે,

x x x

‘ગુલાબી ગેટા ઇ તો અમારો પરણ્યો ભે,
‘એનો ફૂલડીયાંની ફેણું સાહેલા મારી ચૂંદડીમાં રે.

એવા કાવ્યરસિક ભાવોને પોષતો :

‘નવરો દીનેનાથ, તે દી હરખે ધડયો હલામણો,
પૂતણું બેસાયું પાટ બેતિરસે બરડાધણી.
મોતીડાંની માળ, હેયે હલામણુ તણી,
કડવરણું કપાળ, છુવાની તારી નેકવા !

x x x

હલામણુને હોઠ, પરોનેલ પરવાળાં.

x x x

એવો એ વાર્તાનાયક હલામણુ નેદવો વણુવાય છે. એની આંગળીઓ પણ વણુવાય છે

‘આંગળીએ ચોગક વળે, નૈ વેટા નૈ વળ,
‘બાધ આપણી બનરમાં, દીઠો સાધવો નળ.’

એવાં કાવાનાં રૂપ, તેમાં થોડેસ્વારીયું સૌંદર્ય-કેમરણુ :

‘કાળો થોડો ને કાઠવો, ભરમર લાલું હાથ,
‘બાધ આપણી બનરમાં ભેધ નેકવાની ભવ

એવા પિયુને દેશવટા દેવાય છે : દેશવટે સંસ્કરતોય એ કેવો સૂરો દીસે છે ! :

‘હલામણુ હાથી નીકળ્યો, રેતાં મેલીને રાજ
‘હાટિ હાટિ બેસતો, ગળે ગેંઠાની દાલ
‘ગળે ગેંઠાની દાલ તે ટપ ટપ ચૂને
‘માતા મીલુલ રંગમોલમાં કુને.’

નેવો સોરઠનો જીદે ચાતો વીર :

‘થોડો થોડાને પાટ, અસવારે બેલો નંદિ,
‘જેતું ભાણું બર આકાશ, મટિલાળ્યો માંચડો.

અને જેવી એની મૃત્યુને ભેટતી ખુમારી :

‘બવ થોડા, વવ વંકડા, દવ બાંધવાં હથિયાર,
‘જાગ થોડાંમાં કીંકવા, મરણું એક જ વાર.’

તેવી જ એની પ્રેમયાત્રાની વેળાએ બંધી છટા :

ઐર્ધાણી-સ્મૃતિત્રય

‘હા હટારાં વાંકડાં, માથે મશરૂ-ગોડ,

‘ઢાલો રાતે ભૂંડે, માઠું નેણુંચાર.’

અરે ! પ્રેમ અને પુરુષાતન કાળે સમરમાં મતેલા પિયુના શબ્દને સોરડિયાણીએ ગવંથી મૃતપતિનું ‘દેહસાંદ્ય’ બિરદાવ્યું—સોરડની સૌંદર્યમૃતિ રાણકદેવીએ :

‘વાએ ફરકે મૂછડી, રચણ ઝબૂકે દંવ,

‘જુઓ પટાળાંવાળીઓ લોખડિયાળીનો કંથ.’

એ (મૂએશે છતાં) પવનમાં મૂછો ફરકે છે, રતન શા એના હાંત ઝમૂકે છે. હે પાટણ-શુભ-રાતની સુંદર મુલાયમ પટાળાં (સાડી) પહેરનારી સ્ત્રીઓ, આ નડી બિનની લોખડી(કામળી)ના સાળુ ઝાઝનાર બદ્ધ સોરડિયાણીના કંથને તો જુઓ ! મૃત્યુ-ખોળેય કેવો બંકડો શોભે છે !

દેહસાંદ્ય એ કાંઈ સાહિત્યની ‘સર્જકતામાં ઉવેખવા જેવું’ બળ નથી. મૃતિ અને સ્મૃતિને એ સૌંદર્યનું પ્રાણુતત્ત્વ મણુતી દષ્ટિ ઉપલા દૃષ્ટાંતમાં દેખાડ્યું તેમ મૃત્યુવશ માનવીને પણ મૂછો ફરકાવતો ને હાંત ઝમૂકાવતો આવેએ છે.

આ સૌંદર્યમાં, કલ્પનાશીલતામાં અને ઊર્મિમયતામાં વધુ દિવેશ પૂરનાર તેમનું પશુધન હતું. એમાં પહેલું પ્રાધાન્ય એમના અશ્વોને આપવું રહે છે : ‘ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે જીણો નહિ’ ‘લલ ઘોડા વલ વંકડા, હલ બાંધવાં હથિયાર’ ‘લલ ઘોડા, કાઠી લલા, પેનીલક પેરમેશ’, ‘ઘોડાની લમસાણુમાં તંગ લીધેલ તાણી, ફાણુમાં લાડો ફરે ઘેશે માધાણી !’ ‘ભોં ભીની, ઘોડા લલા, ડાબા

ઉપડિયા, કાં મરધાનેણી માણુવા, કાં ખજ વાવા ખડિયા’—એવાં એવાં લાવોદીપક આશેખતો બતાવે છે અને મિ. કિનકેઈડનું કથન સાક્ષી પૂરે છે કે ઘોડો અને અસવાર એ ખેડ મળીને એક પ્રાણી બની જવું. ખેડને જુદા પાડી શકાય નહિ. શ્રીસ દેશમાં યુગોથી જીભેલી પાયોનેન અશ્વોની

ઘોડો ને અસવાર
એકાકાર બનતાં

પાયાણુપ્રતિમાઓની સમસ્યા પર મૂંઝવણ અનુભવતો કિનકેઈડ કહે છે કે, ‘આ પ્રતિમાઓ ઓકોએ ક્યાંથી ઉતારી ? મુરોપખરમાં તો કોઈ આવા અપૂર્વ નમૂનાવાળી ઘોડાની ઓલાદ જ નથી જડતી. તો શું ઓકે શિષ્ટાઓએ

કલ્પનામાંથી આ રૂપ અરજતવ્યાં ? તો તો ઓકે શિષ્ટસ્થાપત્યના નિયમોનો બંગ કર્યો કહેવાય. એવું ઉલ્લંઘન ‘હેલ્થેનીક આર્ટ’માં અસકય હતું. સમસ્યા લાંબો કાળ મૂંઝવતી રહી. પછી એક દિવસ એક કાઠી-દરબારની ઘોડારમાં જવાનું બન્યું.—

‘I entered the stable-yard and in a minute or so two grooms led on before my wondering eyes a white stallion, the living facsimile of the horses that for two thousand years have so bravely pranced

એક અશ્વ-પ્રતિમાનું
મૂળ મોડેલ કાઢી-અશ્વ
upon the stone whence they were called to life by
the chisel of the Athenian.' (Their Horses : Outlaws
of Kathiawar-by C. F. Kincaid I. C. S.)

આ પછી તો કિનકેઈ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના આધારે વડે એવા અતુમાન પર આવે
છે કે ગ્રીક શિલ્પના કલા-નમૂના (મોડેલ) બનનાર આ ઘોડાઓ ઝરિસિસ રાજના હરિની લશ્કર
નેડે એથેન્સ પરના આક્રમણમાં આવ્યા હોવા જોઈએ, અને હિસવીસન પૂર્વેની પાંચમી સદીમાં
હજી કાઢીઓ હિંદમાં બહુ દૂર સુધી પ્રવેશ નહિ કરી ચૂકેલા હોઈ, તેમના સિચિયન પૂર્વજો
હરિની શાહના સૈન્યમાં પોતાના અશ્વો સહિત શામિલ થયા હોવા જોઈએ.

'Moreover the 'great kings' possessed an Indian satrapy and at
Arbela part of Darius' cavalry was certainly Scythian or Kathi.' (એનન.)

આટલી પ્રાચીન ઓલાદને સુરક્ષિત રાખવાની સંભાવનાને આજે પણ સમર્થન મળે છે.
કિનકેઈ સાચું કહે છે કે કાઢીઓ પોતાની વંશાવળીના કરતાં પણ પોતાના
ઘોડાની દેવસમ પૂજા અશ્વોની વંશાવળીની વધુ કાળજી કરે છે. 'જાતવંત' એ શબ્દ ઘોડાં માટે
વપરાય છે. અમુક જાતની ઘોડીઓ દેવતાઈ મનાય છે. એનાં કાણુમાં
(સ્થાનમાં) લીનો દીવો થાય છે. અમુક ઘોડીઓને માટે તો એવી પણ લોકકથા છે કે દરિયાકાંઠે
ચરતીતી ત્યારે દરિયાપીરનો જળઘોડો બહાર નીકળી 'એને માથે પડ્યો.' તેની જે વછેરી જન્મી
એડું નામ પડ્યું પીરાણી તાજણ. વળી રણેયાના સૌરાષ્ટ્રપૂજ્ય સંત રામદે પીરનાં તો દેવસ્થાનો
જ ઘોડાની મૂર્તિનાં હોય છે; માનવી નહિ, પણ માનવીની સેવાનું, સાદસાનું, ધર્મોપાસનાનું
સાધન ઘોડો પૂજ્ય છે.

આમ-વીરોને મુદ્દમાં લઈ જતા રાવળ લોકકવિઓ-સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા હોમરો-તત્તુવાધના
ઝંકારે ઝંકારે બિરદાવતાં, શૂરાઓનાં સૈન્યની આગળ ને આગળ સન્મુખ રહેતાં રહેતાં આથે ત્યારે
એનો બિરદ-બોલ આ હતો-છે:

‘જવે ઘોડાં ! જવે ઘોડાં !’

પ્રત્યેક દુહા-સોરકા કે ગીત-છંદનું મુવપદ ‘જવે ઘોડાં ! જવે ઘોડાં !’

રાત્રુપેયાં ગદમાં અજખૂટ-પાણીખૂટ બની ગયેલો ગદપતિ આખરે જ્યારે કેસરિયાનાં નિર-
ધારે ગદદાર જોડી નાખવાનું નક્કી કરે ત્યારે પ્રથમ પોતાનાં ઘોડાંને ‘ગૂડી
ગોડાના નેહર નાખે’, શિરચ્છેદ કરે, પણ એ શિરચ્છેદને ટાણે લગાર પણ હણહણનાર
અશ્વને છૂટા મૂકે-એમ કહીને કે ‘એને જીવવાનો મોહ છે !’

ઐધાણી-સ્મૃતિચંદ્ર

એ ઘોડાં, એ બેસુ, એ ઊટ, એ ગાયો-ગેરો કોમળનમા એનો મસ્કારફાગો ડ્રોતો
ભાતીગળ ડ્રોતો ઝોનપ્રોત, ડ્રોતો રોમાચ અને મવેનપર દનો તે
પશુધન પર મમતા બતાવતુ કદરૂચ ગીનો-મ્યાઓતુ માહિત્ય નાહી દુનાગાને અવમાગ નથી
એ પશુધન એળ આર્થિક ધન નડેતુ, પણ બનિતોર્મિઓતુ ધન હતુ,
પ્રણયતુ પોપક હતુ, સાદમ્ભુ સાથી હતુ, વિનેમની અધુધારાઓમા પોતાના પણ નયન-નીર
હાવનનાર હતુ વાચારિહોણુ તોચે વાતુ મરનાડુ હતુ, અને મનિતાતુ પ્રેમ હતુ ઘોડો એવો
હવનના ત્રિવિધ સાક્ષ્ય માહેતુ એક

તિજખા તુરમ ન માતીયા, બડ સિર ખમ્મ ન બમ્મ,
જનમ અકારણુ હી ગો, ગેરી ગયે ન લગમ્.

તેજરની ઘોડા જે ન આપ્યા, સુભ રાતુના શિગ પર જે સમગે ન બાગી, અને ગેરી
નારી જે ગયે ન લાગી, તો જન્મ બર્થ અપો !

‘પાતાળ-તોકની નાગમ મણી’ મેરાતી બેએ કોમળિના નયનોમા જે પ્રાન્યાનન આનતી
માટે આનની બમ્મે ચોટલા વાળની સુદરીઓયા જરીકે બિનતુ નેગતુ

‘મેયુ અ પ્રાડાળિયુ, દો દો સીગોડા વટ,
‘શેકચુરા ધમોડા મયે, વન મયે મેજટ !

(આટા લઈ ગમેલા બેક સિ ગાઈપી બેઅબો ! વડે શોભતી બેસો રોપ અને એના દૂધની
ધારાઓ દોહતી વેળા ગુજતી હોય ત્યાર જ હવનમા મસ્તી મયે)

પચ્ચીસ જ વર્ષપર એક આરણે રચેના પ્રજા બેસોની જનો-ઝોનાહોના આ કાન્યમદ્ધ
બેસતુ બિરદ-આન વર્ણનમા પશુપ્રેમની ઉત્કટતા નિહાગો—

ગણુ નામ કહી વણા નાગચુ ગોઠકચુ,
નેનચુ નાનકચુ, સીંચ નમણુ
ગીલચુ, ભૂતકચુ, મોજ ડોમળીડુ,
બીનચુ, હાપણી, જલ બમણુ
બીલીચુ, બાવકચુ, બોલકચુ, શૂરીચુ,
પૂતણુ, દીંગલુ નામ પ્રાજ,
જગરીચુ, વેજકચુ, વાનચુ, બાલચુ,
રાપ ખાડુ વણા જલ રાજ !
દડચુ, મીણુ, હોડકચુ, દકલુ,
ગેલીચુ મુજ ચુ, રૂપ ગાળીએ
સાદીચુ, બાપલુ, પ્રાખ ને સાકર,
પાડ ગાડક વણા કેમ ગણીએ

નામો પૂરાં થયાં. હવે રૂપ :

ઓપલાં કાળીયુ, શીમ આંટાળીયુ;

લાળીયુ પીંગલાં આકં હારે;

ઘડા મચરાળીયુ, હુંગરા ઢાળીયુ.

હાલીયુ માળીયુ, ખડાં હારે.

એકલું રૂપ ? નહિ, બધ્યાં પરતું મસ્ત વાત્સલ્ય એ એના રૂપનો અનિવાર્ય અંશ હતો :
તે વગર તો પપટાની બનેતાની શોભા થી !

હાલીયુ પારવાં પડે હેતાળીયુ,

હરે પરનાળીયુ મેઘ જેવં;

દાખલાં નીરહા જેમ દુધાળીયુ

મોંધ મૂવાળીયુ હીએ મેંવા

[ચારણી ગીત : રચનાર રવ, ગીતો બારેક]

મેં જોઈું મારવાહી આદલિયાંની ઓએને પોતાના મરી ગયેલા બળદ પર પથ્થુ
માણસના શ્વેતુની આક્રં જ મોં હાંકીને મરસિયા-વિલાપ કરતી. આપણે જોયા છે આ પશુઓને
માથે મઢાતા શણગારો : શૂંદ્રો, ખોબળો, નેરબંધ, ચારભા, ને કૂમકિ-
ગૂઢશમુઆર, દેહશણગાર યાળી રાશો. સમગ્રેની મૂડો, મ્યારો, હોકા વગેરે પરનાં કસળી કામો.
પથ્થુશણગાર પુરુષની કિંમત-સાથી અને પુરુષોથી ચિરચિરહી નારીઓ તો અન્યત્ર પથ્થુ
હતી; પથ્થુ એ બે-ત્રણ બાખનો જ કોઈ Culture-સંસ્કારિતાનાં તરવો
ન બની શકે. સોરઠિયાણીની વિશેષતા એનાં સાજ-શણગાર, ગૂઢશણગાર, ભરતમૂંથણ ને ભીત-
ચિત્રણની કલાસંપત્તિમાં હતી. સોરઠી વનવામિનીઓ—નેસરો-શૂંપરો રજળનારીઓ ને ઘોડા-બળદોની
મૂંઢો ભરતી. પોતાનાં આણ્યાં-કરિયાવરની સામગ્રીનો ને હાથ સોય અને હીરદોરા વડે કરતી,
તે વીજળીવેલ ને વાટકાવેલ, દેલવેલ, પોપટવેલ ને દાખમીવેલ, ભરેલાં ચણિયા ને કાપાં, આકળા
ને ચંદરવા, ગાલીચા ને ગાદીઓ આજ પર્વત-આગે તો વિશેષ પ્રમાણમાં-દેશી ને વિદેશી
નગરવાસીઓનું વિસ્મય બની રલાં છે. પોતે કઈ કુદરત વચ્ચે રહેતી અને એ પ્રકૃતિ-રંગોની
પાર્શ્વ પર કયાં રંગ-ભરત ને રંગ-મૂંથણ સુમેળ લઈ શકે તેની એને સાન હતી. આ સાન કેવળ
માળા બાંધનાર સુધરી પક્ષીઓના જેવી Instinctive-કુદરતપ્રેર્યા અનુરણુશીલ તત્ત્વ શી-નહોતી,
આ તો હતી રવાંમીન કલા-દષ્ટિ. ફારાટ્ટી મધ્યયુગને જેઓ રત્નગાં જ મખંડોળાયેલો છવનકાળ
સમગ્ર બેઠા છે તેમની વાત જો સાચી હોય તો એ જગ્યાલિપતને બોલે બાજેલી આ કલાસંપત્તિને
માટે અને એ કલાસંપત્તિ જેની ઘોતક છે તે નારી-હૃદયની સ્વચ્ચતા માટે ધણું પ્રસાદ ગણાય.
એને આપણે કોઈનો ઉઝીનો લીધેલ કહીશું કે નિજનો સંસ્કાર કહીશું ?

આમ આ વ્યાખ્યાનમાં મેં ગણાવ્યાં તેટલાં અંગોને હું અકેક સંસ્કાર કહું છું. એ સર્વ સંસ્કારોના સમુચ્ચયમાંથી, કેવળ ખડકામાંથી નહિ, પણ સપ્રમાણ ગૂંથણમાંથી જ નીપજે તેને હું સંસ્કારિતા કહું છું. એ સંસ્કારિતા આપણી સ્થિરજીવનવાસીઓની બ્રમણશીલ જીવનની સંસ્કારિતાથી જુદેરી, બ્રમણશીલ જીવનની સંસ્કારિતા હતી, પણ હતી જ નિરાળી સંસ્કારિતા હતી. અને એ સંસ્કારિતા એક અનોખા સાહિત્યની જન્મદાત્રી હતી. આનંદશક્તિ સર્જકતાનો આજે વાઈ રહેયો નવો પવન જ એ સાહિત્યમાં પોતાનું ગાન રેડી રહેલ છે એ વાત જૂઠી છે. એ ગાન તો એનું નિઝનું હતું. જન્મ અને મૃત્યુ એ બેક કડામાં બાંધેલા એ જીવનનો હંડિયો હતો. એ હંડિયાના ફંગોળ આલ-ધરતીના હમય છેડાને અડકતા હતા—‘True to the kindred points of earth and heaven.’

આટલી સંસ્કારિતાએ કરીને આ બ્રમણશીલ જનતા સંઘસંઘેદી બની હતી. સાહિત્યના સર્જનને તેમજ રસારવાદને યાદે ફક્ત એકલી સંસ્કારમયતા પૂરતી નથી; સંવેદનશીલતાની પણ અપેક્ષા છે. સોરઠી-ગુજરાતી નરનારીઓ એવાં સંવેદનશીલ હતાં, અને જેની જેની પાસે ભોક્-સાહિત્ય છે તે સર્વ પ્રજાઓ—પંજાબીઓ, રાજસ્થાનીઓ, મહારાષ્ટ્રીઓ ને બંગાળીઓ—સંવેદન-શીલ હતાં, કારણકે તેમનાં જીવનમાં ગ્રંથો ઊર્મિસંધર્ષક તત્ત્વો પાયાં હતાં.

[ભોક્સાહિત્યનું સમાલોચન]

ભોક્-સૃષ્ટિ

અંદર પ્રવેશ કરીએ ત્યાં જ જો મુશ્કેલી ન આવે તો એ ફૂલવાડી શાની ? એમ સાચું લોકસાહિત્ય તો એ જ, જેમાં દાખલ થતાં જ ભોક્-જીવન અને તેની યોગ્ય પથરાયેલી કુદરત આપણને એની સુવાસ વડે ઘેરી લે. આ ગીતોની અંદર સમસ્ત ભોક્-સૃષ્ટિ જેની ને તેવી સજીવન ઊભી છે. શબ્દો વાંચવાની સાથે જ એ વસ્તુઓ પોતે વાચકની આંખોને ભેડી પડે છે. ભોક્-ગીતોમાં પ્રવેશ કરનારો વાચક જાણે કે આમ્ય-જગતનો પ્રવાસી બની જાય છે. એની આસપાસ છેક ગામની ‘સીમડી’થી માંડીને આમ્ય કુદરતનું તથા ભોક્નિવાસ સમસ્તનું વાતાવરણ બંધાયું આવે છે. આજે તો અગ્નિ, વાયુ કે વીજળીનાં વેગવંત વાહનો આપણને આમ્ય-જગતનો ધીરે ધીરે પરિચય થવા દીધા વગર સીધે સીધા સડોડાટ ભોક્-અમુદાયની વચ્ચે ઉતારી મૂકે છે—જાણે આપણે અધરથી અચાનક ધબ દઈને નીચે પછડાયા હોઈએ તેવું અનુભવાય છે; પરંતુ પૂર્વે તો પ્રવાસી ધીરે ધીરે આવતો, જંગલનાં ઝાડથી લઈને એક પછી એક વસ્તુની ઝાંખાણ કરતો આવતો, અને સૌથી પ્રથમ એને ગામડાની

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

સીમડી બેટી લેતી, ગામની સરહદ શરૂ થાય ત્યાં કોણુ માનવી ઝોની સામે ટહુકે કરવા જીલું હોય ? ગાય-એસોને ચારતો ગોવાળિયો : સીમાડા ઉપરનો નાણું કે અધિષ્ઠાતા મોનવ-દેવ. પ્રવાસીનું અન્નપ્રયાપણું ત્યાંથી જ તૂટી જતું. પછી આગળ આશ્વતાં એનરો આવે, જેની વચ્ચે :

કેઠ કેઠ સામી રે સોજવ હુંગરી

હૈયા સામેલા બેડા બે !

એવી નાનકડી ટેકરીઓ, છાતી સુધી જાયી બેખડો, અને :

‘હુંગરે ચડીને ગોફણ ફેરવી

સોજવ નાર ! ઢેલું પાછું વાળ બે !’

એવી ગોફણો ફેરવી ફેરવી પથ્થરો વડે પોતાના એતરના ઊભા મોલમાંથી પશુઓને હાંકતો ખેડુ નજરે પડે; પતિની સાથે સહચરી બનો રહેલી, પતિના બોલ ઝીલતી, કંદી કંદી વળી મરતીએ ચડીને સ્વામીને સામા જવાબ દેતી, પતિને જમાડવાનું ભોજન (ભાત) લઈને ગામમાંથી આવતી, આરા-ભંગને ખાટે કંદી સોટા ખાતી, રડતી રડતી ઘેર જતી, મિથાન્ન રાંધીને પાછી પતિને રીઝવવા આવતી, ત્રિઆથેલા પતિને મારીને ચીકું વેર વાળતી અથવા માર પાછીને મહિયરને માર્ગે વિચરતી ખેડુ-પત્નીનાં દર્શન થતાં. એવાં એવાં એતરો વટાવીને પછી અતિથિ ‘આલી લીલી’ વાડીઓનાં વૃંદ વચ્ચે દાખલ થતો. વાડીઓ ધણે ભાગે ગામની નજીકમાં હોય છે. ત્યાંથી લોક-શ્રવનની શાંત ગડમથલ મચી હોય છે. અને ફૂલવાડીનાં ફૂલો સંભાળતો માણી ત્યાં રાજ કરી રહ્યો છે. પછી આવે છે સરોવરની પાલખ, જ્યાં વટેમાર્ગને વાટ બતાવતી, તૃપાતુર પ્રવાસીને પાણી પાતી, ઠંડા-મરકરી પણ કરી લેતી પનિહારીઓ કુદરતનું પડ ગળવી રહી હોય છે.

જળાશયો તો લોક-શ્રવનની સમૃદ્ધ દરાનાં પ્રતિબિંબો પાડતાં ઊભાં હોય છે. એ નદીઓ, જ્યાં ચોમાસે :

‘ચારે ને કાઠે રે માતા મેરી છકી વળ્યાં’

અથવા :

ભાદરવો ભલ માછીને નદીએ ગાળે નીર’

એવી રમ્યતા જામી હોય છે, જ્યાં મસ્ત પનિહારીઓ :

‘ચલ ગણર ચલ ગણર જમનાને બધે’

‘જમનાનાં બો’ળાં નીર રે...ગાગર પૂમે છે.’

એ રીતે ખેડવાને ધુમાવતી વિચરતી હોય છે; ‘મેંજળિયાળી સર’ નામે ઝોળખાતા અખડિત

જળાશય

ઝરણાનાં પાણી ભરવા પણ રમણીઓ સંચરે છે. વળી ‘મેાતીડે બાંધેલી

પાખ’ વાળી નાની શી નિર્મળાં નીરની ચંદણ તજાવડી; આણુડા ફૂવા;

એ ફવાને કાંઠે મહેકતો કેવડો કે સપાટી પર છવાયેલો લીલુડો રોવાળ; વાવમાં

એધાંણી-સ્મૃતિત્રયં

હિસોળા લેતાં નીર—વગેરે અર્ધાં દરથો લોક-કવિતાનાં પ્રેરણાનાં ધામો છે. પાદરથી નીકળતો પ્રવાસી એક પત્રકમાં જ ત્યાં

‘સો સો બેઠલિયાંની હેલ્યુ’ ચડે.’

એ નિહાળનાં જ—સો સો બેઠડાં ભરી ભરીને શિર પર ચડાવી ચાલી જતી પનિકારીઓને ભેટાં જ—આમની આખાદાનીનાં માથે તે સમયમાં કાઢી લેતો. અને

‘હથકહેવડી’ આવે બેઠડું, મઠકાંતી આવે નાર’ રે
મારી સાહેલીનું બેઠડું.’

એવું પનિકારી-દરથ શ્રમજીવનની સાથે જોતજોત રહેલી સૌંદર્યદૃષ્ટિ સૂચવી આપે છે.

‘શણકહેવડી રે કાંઈ વધે દી ને રાવ રે
પાંચ વરસની પાણી ભરે.’

એવી પંક્તિઓ શું સૂચવે છે ? વહેલી વહેલી વધે પાણી સિંદવામાં તો સ્ત્રીજીવનની ચતુરાઈ સમજાતી. કોઈ કોઈ જળાશય તો વળી—

‘ભાવુખના ભામમાં રવન-દરે
ત્યાં સો સો બેઠલિયાંની હેલ્યુ’ ચડે
રે જળનાદણીનાં નીચે મારે કોણુ ભરે !’

એટલે કે ગામના દરખાસોની કૂસવાડીઓમાં હોય; અને ત્યાં જ્યારે “સો સો બેઠલિયાંની હેલ્યુ” ચડતી જોવામાં આવે, ત્યારે તો તેવા ગામના રાજાઓની પવિત્ર નીતિ અને ગામ-જનોની નિર્ભય વિશ્વાસભાવના સ્મરણમાં ચડે છે. આમ આ જળાશયો કેવળ વૈભવ, છવન-કોડ કે રાગ-પ્રમત્તની નિર્ભજ હેતુ-પ્રીતનાં જ માપકો બનીને નહોતાં અટકી જતાં. એ તો મંવનનનાં-પ્યાર કરવાનાં પણ ધામો હતાં. લોક-કવિતામાંથી સરળથેયો કોઈ રામચંદ્રજી મૂળથી બેઠતો બેઠતો તરસ્યો બનીને વગડામાં ફરતી તળાવના તળાવ પર જઈ પહોંચે, ત્યાં બાળ-કુંવારી સ્ત્રીના પાણી ભરતી ભાળે, ભર્યો ઘડો રામ ગટમડાવી જાય, અને વચ્ચે તારામૈત્રક રચાય—

‘પણી હો કે બાળ કુંવાર રે રામીયા રામ’

એમ પૂજ્યરજ યાચ અને અવિવાહિત સ્ત્રીની સાથે ત્યાં ને ત્યાં લગ્ન હજવાય. કોઈ શિશુરે ચડેલો રાખેંગાર મળેલીના-પાદરમાં નીકળે છે અને હબેણુ નદીના આરે જુમિપૂરક એક સૌંદર્ય-દર્શન કરે છે :

‘શણકહેવડી રે કાંઈ પાણીમાંની ઘણી’ રે
રાય રે ખેંગાર થોડા બેઠરે.
‘વાયા વાયા રે કાંઈ મોતર-દખલા વાય રે
રૂંદનીના છેડા ફડકીયા.

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

‘ભેયો ભેયો રે એની કચ્છ કરો લાંક રે
ખીન્ને ભેયો સવા ગજ ચાપલો’

એવાં કુદરતે દેખાડેલાં નિર્બ્યાજ રૂપ નિહાળીને પ્રેમિક વીર એ કન્યાના પિતા કંતે માથું નાખે છે. ગામડાંના પાણીધાટને આરે એવી પ્રેમ-ધટનાઓ અંકાયેલી છે. અને—

‘જળ શરૂં તો બરવા નો દીયે,
‘લા’લો ખેળે હઠાડે નીર, જવણુ ભવા દે’

અથવા તે!

‘હું રે શરૂં ને મારી વાણી બરે,
ત્યાં શાણીનો સાયમો આડો ફરે,
રે જળ-વાદળીનાં નીર મારે કાણુ બરે’

એવી પ્રીતિની મસ્તીઓ ત્યાં એક દિવસ મચતી હતી. વળી :

‘કાન વારે વળાવ
રમજૂમતી રમવા નીસરી’

એવી રમજૂમ કરતી આગ્ય રાધિકાઓએ જળાશયોની પાળ પર જમીને જ કાંઠે મોઢા ખેલ-વતા પોતાના પ્રિયનમોને

‘નાગર જભા રે’ રંગ-રસિયા’

એવા લાંબા સ્વરે પોકારો પાડ્યા છે. કેંક રસિકાઓએ

‘હું તો હાતલિયાલધને જશી રહી રે
‘હાતલુ ન્યાં કરજે મારી સગી નધા’દના વીર બે
‘આછુડામાં નથું જવણુ ઝીલવા’

એવી આશ્ચર્યજનક ગાઈને જળમીઝણુ રમવા પોતાના કંથને નોતરાં દીધાં હશે. પાણી સિંચતાં સિંચતાં, પમથિયે જેના પગ લપરવા હોય તેવી કોઈક રસ-ચેત્રીઓના નવસરા હાર પણુ વૂટીને નવરંગી મોતીઝાં વેરામાં હશે, અને મોતીઝાં વિખરાય એ ખીનાને તે કાંઈ કવિતામાં ઉતાર્યા વગર રહેવાય ? માટે ગવાયું કે :

‘રાજ આઠ કૂવા ને નવ પાવડાં,
રે મારો પાવડડે લપટયો છે પગ રાજ
મોતી વેરાયેલ ઝોડમાં’

અને પહેલાં જોળાનો ‘આવડ ખેટડો’ ધવરાવતી ધવરાવતી, પોતાને મહિયરેથી વેશ્યમાં જોગી સાસરે જતી કેંક તરુણુ જનેતાઓએ રસ્તામાં પોતાના એ ખેટડાને ક્ષીર સરખાં મીઠાં નીરમાં સ્નાન કરાવ્યાં હશે તેવું—

‘હથે બરી વવાવડી.....નવરાવતી આવે’

મેઘાણી-સ્મૃતિત્રયં

એવું મધુર ચિત્ર આલેખાયું છે. ધૂમતી ગાગર માથે લઈને પાણી બરતી કેંક નવ-વધૂઓએ 'માયડાં દુઃખે' 'પગમાં કાંકરી વાગે' એવી વિનોદભરી ફરિયાદો નોંધાવીને પતિની પાસે લાઠ ક્યાં હશે.'

જળાશયની આવી રસમસ્ત તસ્તીરની ખીજ કરુણ બાબુ પણ લોક-ગીતામાં બતાવેલી છે. વદિયારની સાસુના સિત્તે સહેનારી દુઃખિયારી વડુ કૂવાને કઠિં ઊભીને પોતાના દાદાને ઊના પંખીની સાથે સદેશ કહાવે છે :

'દાદા તે દીકરી વદિયારે નો દેએ એ,
'વદિયારી સાસુ રે દાદા દોયરી.
'દીએ દળાવે મને રાત્રીએ કંવાને એ,
'પાછલે ને પરાડિયે પાણીડાં મોકલે.
'ઓશીકે છંદાણી વડુ પાંગતે સિંચણિયું એ,
'સામે ને ઓવડીએ વડુ વગારું બેઠું.
'ધડો બૂડે ને' મારું સિંચણિયું નવ પૂરે એ,
'ઊઝીને આશીર્વાદ કૂવા-નાંડે
'ઊડતા પંખીડા મારો સદેશો લઈ બને એ.
દાવને' કેન્ક રે દીકરી કૂવે પડે.'

એવી કેંક ગરીબડી દીકરીઓએ પોતાનો છેલ્લો વિસામો કૂવાનાં કાળાં નીરમાં ગ્રાપ્યો હશે તેમ જ કોઈ કોઈ રણચંડી બનેલી સ્ત્રીઓએ :

'આપરા રહી વહુએ ધકો રે દીધી,
ખાઈજી કૂવામાં બૂંચ્યાં રે...મારી સૈયર સમાણી.'
'ખાઈજી બૂંચ્યા ને સાડસો વરે,
રખે ને પાછાં વળે રે...મારી સૈયર સમાણી.'

એની વિધિ કરીને સાસુઓને જળસમાધિ લેવરાવી હશે. મામડાનું જળાશય એટલે આવી કાળી અને ઊજળી સ્મૃતિઓનું કેન્દ્ર : સ્નેહ, મસ્તી અને ગ્રોકની કેંક ઘટનાઓનું ધામ. એની ઉપર તો કોઈ જીવંત દેવી શક્તિની આણુ વર્તતી હોવાનું મનાય છે. કોઈ કોઈ વાર એ જળ-દેવતા ગામસોડા પાસે ભોગ માગે. બાર બાર વર્ષો સુધી ગાળેનું-નવાણુ છાંટાયે નીર નધી આપનું. ગામના કાકારે એશીકાને બેશ જ્ઞેવા માટે બોલાવ્યા. બેશીકાએ બાપનું કે જળદેવ જીવતાં માનવીનો ભોગ માગે છે. માટે—

'દીકરા ને વહુ પધરાવો છ રે.'

થોડી ખેડવનો કૌમો કુંવર અને બેટડો ધવરાવતી જરજેનનવંતી વડુ ગામના સુખ સાડુ બક્ષિ બનવાની તત્કાળ હા પાડે છે. છેલ્લી વાર માવનરને મળી લેવા વડુ મલિવર આવે છે. લોહ સામા મળે છે. તેમણે મેણાં દીધાં છે કે :

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

‘મરનાનાં હોય તો બધે રે મરને
એનાં વખાણુ નવ હોયે છ રે’

બલિદાનની સાચી ભાવના પ્રસિદ્ધિના આ આલેખને સાંખી શકે નહિ. બાઈ પાછી વળે છે.
ચોરની સાથે સદેશ મોકલાવે છે કે :

‘મારી માવલે એટલું રે ક’ને
મોડિયો ને ચૂંદણી લાવે છ રે.’

જેઠાણીના ગરમ કરેલા પાણીએ સ્નાન કરીયું, નણુંદબા પાસે માથું ઘૂંચાવ્યું અને
‘પુત્ર જઈને પારણે પોઠાણી,
નયણે આંસુની ધાર છ રે’

વાત્સલ્ય, દાંપત્ય અને લોક-સેવાની લાગણીનાં કેવાં તુલ્ય તોફાન ! ગાજતે-વાજતે લોક-
સમુદાયની વચ્ચે જાય છે વરધોડિયો ફરી વાર ચોરીએ ચડ્યા ચાલ્યાં. નવાણુને પગથિયે પગ
દેતાં જોમ જોતરતાં જાય છે તેમ તેમ એ સૂઝી વાવનાં પાતાળી નીર જીભરાતાં આવે છે. કાંડાં
ફૂંચ્યાં, ગોઠણુ ફૂંચ્યાં, કમ્બર, છાતી અને છેવટે આંધાં ઉપર પાણી ફરી વળ્યાં. જળાશય છલો-
છલ ભરાઈ ગયું. ભોગ પહોંચી ગયો. બાર બાર વર્ષથી પાણી વિના તરફડતાં પશુ-પંખી અને
માનવીઓને છવન મળ્યું. પણ જળાશયને તીરે જિએકાં લુટ્યાં આવતર શું પોકારે છે ? :

‘એક હોંકારો ધોને વસરામલાઈ,
ગોઝારાં પાણી કોણ પીશે છ રે.
‘એક હોંકારો ધોને વાવેલી વહુ
ગોઝારાં પાણી કોણ પીશે છ રે.’

જળાશયના જતનની આટલી કિંમત ત્યાગ-ભાવના આલેખતું આ મશહૂર ગીત લોકોના
પ્રાણમાં જોરથી રેડાઈ ગયું છે. કોઈએ એ કથા માધાવાવ સાથે સંધાડી, કોઈએ ભીમોરાની
વાવ સાથે જોડી, તો કોઈએ વાળુબા ગામ સાથે. એમ સદુએ એને પોતપોતાનું બલિદાન-કાવ્ય
સમજી લીધું. એમાં લોક-જીવનની *circles* અને *politics* સમાઈ જાય છે. સમસ્ત કુટુંબની
રક્ષાને ખાતર જોમ બંધિત પોતાનું વહાણું સુખ હોયી દે (મીઠાં ખોરાં ર. રા. ભાગ ૧) તેમ
સમસ્ત લોકહિતને માટે આગેવાન કુટુંબોનાં બલિદાન ચડી જાય, તે આ ગીતનો મર્મ છે. આવાં
બલિદાનની અંદરથી કેટકેટલી નોખનોખી લાગણીઓ ઉઠાણા મારે છે ? વાત્સલ્ય, દાંપત્ય, કુટુંબ-
સ્નેહ, નિર્દોષ મૃત્યુની પારાવાર કુસુખના વગેરે તમામ જીર્મિઓના હૃદયવેધી સ્વરોની વચ્ચેથી
લોકહિત-લોકરક્ષાનો મંગળ ઘંટારવ સંભળાય છે. છતાંયે એ સ્વર બીજા સ્વરોને ડૂબી નથી
મારતો. આત્માભિમાન કે દેશાભિમાન મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ મૂંઝવી નથી લેતું. જળાશયના દિનારાઓ
આની આવી લોકજીવનની સમસ્તવાઓના મૃગા સાક્ષીઓ છે. જળાશય તો ગ્રામમાંનો સુખદયર
છે તેમજ આર્તનાદ છે.

લોકમાહિત્ય-વિવેચન

‘નવરાત્ર તારા બહુ રીયા રાગેયા રામ
આશ્વનો તે ક્રીએ માહનો રાગેયા રામ
વીજળીની કાંધી વરમાળ દે રાગેયા રામ’

આટલાની ઋતુઓથી પરિચિત બન્યા પછી તેની વચ્ચે વસતો સોમ-સંધ બંને દે આપણને અતિ જૂની જોળખાણુઓ વાગે છે. ગામનો કારીગર-નર્ત, પેપારી-વર્ન, વમનાયાઓ અને અગ્રપૂજ્યો પણ આ રામ જોની પારપાર લાવળીની મમાગાથાઓમાં રથાન પામી ગયા છે. ગાળો! રાત્રીના મજરા અને ગાળીના હાટ ગૃથે વાજા રાત્રીના મોળિયા (પાધડી) અને રાણીના ચીર વણે, મોનીડા નાચ્યા અને જાન બનાવે સુતાન રોનિયા અને હોડી જાના ધાત્ર કનારે, હુદાઈ દીનડા અને મજરાની માળી ધો-જોડુ વાજુન હર મહા ગળિયામણા ગામનો ગિલ્દિ નતાવના મગ થાય છે. ગામનો નાગીઓ મજળીઓની દુનને ચૂંદી વેરના, મણિયાની દુકાને ચૂડના વેગના, પ્રસાનની દુકાને તાવડી વેરવા લાંબો નીમળી પડે છે તેવું મજનીબધું ચિત્ર ગ્રંથાથે ગીતોમાં અમયનુ છે. અજાણ્યો ઓઢી-પેરીને તો મ. ૧૫ પાણી બગા મજરાના મ. ૧૬ છે. જીવનના અનમર-પોનાકમાં તેમ જ રંગના મજરીનામાં જનમમૂલને જે રસ હોતો તે જ અમ મ. ૧૭ વાગે જીવને આ. ૧૮ મરે પછી બીજાનો હતો. આઓના નસામાંથી દોન બગાનનાર બગી પછી માનન નથી રહ્યા મિયાણુ નો સમૂર્તિ જ છે, પંતુ વાધગણુ જેવી સ્ત્રીને પછી ખામ મિનોદાત્મ ગીતમાં હવારી વેનામાં આવી છે.

સોમ મસુદાયના મઠીસાગર મેળાઓ મરે છે. પોણે લઈ લઈને વણુજારા નીમરે છે. મારો હવર આન આરે કીડી કીડી બેથ (ધૂળ) ગોડની આવે છે. મે-પંદેશથી પ્રમામ-વણન હાથી, મોડા, મળે, વેનડી, ચૂંદી વગેરે મોહક મામમીઓ આવે છે. પરંતુ રમણીઓ નિશ્વામ મૂળને ગાય છે.

‘હેય હાથાલો હોય તો મૂરો,
ઠોસાચો દરિયાપાલ. મેસી વાગે છે’

એવા રસિક સ્વામી મિના આવી વસ્તુઓ ખીલુ ગણુ લઈ આપે? વિદેશે યેરો. કથ સાબરી આવે છે અને

‘વા વાયા ને નાદળ જમટયા,
મધ દરિયે હેરા વડાણુ મેસી વાગે છે’

એની વર્ષા-ઋતુમાં કુજડીઓની આથે સદેશા છૂટે છે. આમ પ્રમામના પ્રેમનીના વણનો વાગ-વાર ઠોકિયા કરે છે. વિદાય વખતના પ્રસંગોમાં, પતિના પ્રમામની ત્રણે ઋતુઓની ફિક્ક મનાની સ્ત્રીને પતિ જવામ આપી રહ્યા હોય છે.

‘જેળા રેશમી માદના લેણુ, સિયાલો ૩૩ કરે દે લોન

ઝેળી ચમર છતરી લેશું, હનાળો શું કરે રે લોલ,

X X X

ઝેળા મીસિયા માફા લેશું, ચેમાસું શું કરે રે લોલ.’

એ સૂચવે છે કે તે કાળના પ્રવાસો વર્ષોનાં વર્ષો સુંદી લંબાના હતા. વિયોગની પ્રમળ વેનના એ પ્રેરક હતા, અને પુનર્મિલનના આનંદો :

‘ચારણ ઘેરે આપો રે

‘મુ’ને ચારણ ઘેરે આપો.

‘લીલુડા નેસવાળો રે

‘મુ’ને ચારણ ઘેરે આપો.’

ઝેવી આવેશભરી પંક્તિ વાટે ધસમસતા હતા. આપણાં આરમણી ગીતો પણ એ જ લાંબા વિરહો અને પ્રવાસોમાંથી નિર્જરતાં હતાં :

‘જાયા ઝેળ તે મારા સાચમળી રે લોલ,

‘નીચી નીચી કૂવવાડી ઝુંકઝુંક,

‘હું’ તો રમવા ગઈ’તી રે મોતીબાગમા રે લોલ.’

ઝેવી જાંબી જાંબી પોતાના પિયુની મેડી, અને નીચે ઝુંકઝુંક જાંબેલી કૂવવાડી, તેમાં પ્રેમિકની દૃષ્ટિ પડે તેવી રીતે રાસડે રમવા જવું એ સ્ત્રી-હૃદયની બૂખ દાઢ-જીવનના આનંદો હતી. આતિથ્યની બાવના તો એટલી પ્રમળ હતી કે .

‘હેડુની જેતી’તી વાદ મે’માન આલ્યા’

X X X

જેગાડો ડત્તો, રોજ વડલા તમે રે લોલ.

એવાં અનેક ગીતોમાં અતિથિ-સત્કારના કોડ અંકિત થયાં છે. પોતાનાં પ્રિયજનોને સાદ કરતી નારીઓ આતિથ્યની અટપડી વિધિઓમાં નથી સમજતી સમજે છે માત્ર એટલું જ કે :

‘શેરી વળાવી સજ કંઈ ઘેરે આવોને,

‘આગણીએ વેઈ કૂલ, મારે ઘેરે આવોને.’

દાતણ કરવા સોનાની ઝારી, નાવણ કરવા ત્રાંબાકૂંડી, જોજનમાં કંસાર, ત્રાંબાના ત્રાસમાં હારેલો શારો, પોટણમાં સાગ-રોમખના દેગિયા, હીડોળા-ખાટ, રેસમી ગાદયાં, બેરવના ઝોઝાં, અટલસનાં ઝોશીકાં, જવવટ ગાવમરિયાં, વીંજણા, સાંગામાચી, પારણાં, ચમર છતરી, ચાંબડી, રૂમાલ, ચોખા અને કંકાવડી, ધૂપેવ તેલ, પાણી ભરવાનાં બેડાં અને ઝોસરિયાળ ઝોરડા : એ જાંબી જીવનની રસમાગમી લેખાની. એમાંથી કવિતાની છેલ્લા જીલ્લી છે, એટલું જ બસ નથી. ગેડી-દડાની રમતો, ઠેર ઠેર વાગતી ઝૂંઘણ મોરલીઓ, પિત્તળિયાં પડાણવાળા હંમયા થોડા ઉપર કે

રાજડી ઘોડી ઉપરની સવારીઓ, ધર પગાડેની ફૂલવાડીઓ, એનાં મહેકનાં અને વાસમ વિના કર-
માતાં ફૂલો, વનમાં ગંધાના દીડીયાની નીચે દિલોળા સેનાં સરોવરો, આસોપાસવની અને કદંબની
છાંયડીઓ, પારસ પીપળાઓ—એ અર્ધાં પણ પ્રગ્ન-પ્રાણુની કાઈ અનંત ક્ષુધાને સતોષખતાં તેમ જ
અનૃમિતો અગ્નિ સળગાવતાં આ રાસડાઓમાં રમૂ થાય છે. વનયાગી જીવનને આ ગર્ભા રાગ-
ધ્રુવ આજ કલ્પ ગીતોમાં જ રહી ગયો છે. આજે નવા રાસ રચાય છે તેમાંયે આ તળાવડી,
સરોવર, સોના દટાણી ને ફૂલ ખેડનાં, સરિતાના આરા, આસોપાસવ વગેરે માત્ર-જીવનની
સામગ્રીઓ જ સ્થાન પામે છે. પાણીનો એક કોટો પણ માથે ઉપાડી ન જાયનારી કે સરિતાના
કિનારાથી નસા છેટે જ નાહનારી નવા યુગની નારીઓને પણ આજે અસહી જીવનની જ
ગાથાઓ ગાવી પડે છે, કારણકે કાવ્ય તો ખુદ વસ્તુઓની અંદર જ રહેતું છે - કૃત્રિમતાને સાચા
કાવ્યમાં નહિ કિનારી શકાય.

નદીના નીરમાં નાહતી વેળા કાઈ કમળ-ફૂલ તરતું આવે અને તરુણ કુમારિકા એને
સુંઘનાં જ ગર્ભ ધારણ કરે, એવી અગત્યબ ખીનાને લોક-જીવનમાં અને
લોક-જીવનના વહેરો લોક-કનિનામાં સ્થાન હતું. સંતતિને કારણે રાજ્યો દેવતાઓને પ્રસન્ન
કરવા જનહિનકારી જળાશયો ગંધાવતા અને જળાશયને પગથિયે પગથિયે
દીપમાલા પ્રગટાવતા. પાણી ખાતર જળાશયને જીવતાં માનવીઓના બચીસા ચડતા, સંતાન ખાતર
રાંદસદેવીને અને જમિયલ પીરને નેત્રે ધરાતા. દયાળુ પીર ગાય જેવા પૂજનીય પ્રાણીનું અસિદ્ધાન
સ્વીકારવા ના પાડતો અને એની સાક્ષીએ ગાયની ખરીઓ પથ્થરમાં છપાઈ જતી. દેવીઓ
આવીને વડલા વાળી વાળી ઉઝરતી, એને પાંદડે પાંદડે દેવીઓના દીવા જળના ને ડાળીએ ડાળીએ
દેવીઓ નૃત્ય કરતી. યુદ્ધે ચડનાર વીરને રાંકર બગવાન છેંકારો છઈ સાવધાન કરતા કે ભરી
પાકીએ અને આંધ્રે મીઠાએ જતો નહિ. યુદ્ધમાં મરવા જ સરજ્યથે યોદ્ધો પોતાની વિદાયને સમયે
અમૃતગળ ચિહ્નો વેતો; ઉંબરમાં એનો પગ લપસતો; પારણામાં એની પાધડી ભરાતી; ખીતીએ
એનું જાણું અટવાઈ જતું; ઘોડી છોડતાં છીંક થાતી; લાકડાંની ભારી અને કાળે ખેડે કુભારણ
સાથે મળતી; આડો સર્પ જનરતો, ગામલોકો એને રોકવા મથતા. આવી રીતે માનવીના સામ્ય-
વિધાનમાં જગતની અદૃશ્ય શક્તિઓ આટલો ઉધારો ભાગ લેતી. લોક-કલ્પનાને આવા અમલકારો-
માંથી જગત્તર બળ પ્રાપ્ત થતું. દેવ-દેવીઓ જળે કે માનવ-સૃષ્ટિની અંદર, માનવોને દુઃખે
દુઃખી અને માનવોને સુખે સુખી થતાં આંટા મારતાં. આવી માન્યતાઓએ લોક-જીવનને રચતા
અને શીપણના એવા બને રંગે રંગી દીવેલ હતું.

લોક-ગીતોમાં ગવાયલા દામ્પત્યમાંથી તો :

‘એસાંકે નાગરવેલ્ય પાંખતે કેવડો રે’

એવી સોડમ ઉઠે છે. પરણીને આવતી નવવધૂ શું લાવે છે ? :

‘લાવશે તેવ-ધૂવેલ કે ફવભરી છામણી રે.’

પત્નીની દષ્ટિએ બગ્ધાર તો ‘ગુલાબી ગોટો’ બનીને ગવાયો છે અને એવા ગુલાબની માથે વમનારી નારી પોતાના માટે કેવી કતપના કરે ? :

‘ફલદિયની ફોલુ’ માહેથી મારી ચૂદણીમા રે’

X X X
‘ભારી મેજણીમા ફવ રે રત રતિયા’

એવો ઉઘમા ઉઘ યુગાલ યોદ્ધ-બેનડીનાં ડવનમાથી મધમથી ઘરે છે. દ પત્નીને હીચકવાના હીડી-ળાઓ ઝાલે કે આમોપાવવની કે પાન્મ પીપળાની ડાળે ખૂબી રહ્યા છે દામ્પત્યના રસો રૂમાયોની આમનામી અદવાબની ચર્ધ ઝની છે હીચકેથી પડતા પડતાં પતિને આથે ‘ખમા’ ‘ખમા’ની આગિયો ઝાલે કે વચ્ચતી અભળાય છે. પતિને ફરીવાર પરણાવવાના રમૂછ લાડકોડ ચર્ધ ગયા છે. એમ છતનનો ઉત્વામ ભોક્ષોઅ વ્યવે ગવાયો છે, હલ્લુથે ગયાતો આવે છે, અને ઉત્વામને બીજો પડખે મતાપ બે ન દોત તો જગમમા કડુણાની કાચ-અગિતાઓ કયાંધી ચાપન ?

‘અસવડી નો મારીએ રે,
ઉભરાની રખવાળ મારા પા’લા’

એની અનુગ્રપાલરી પત્તિઓ કયાંધી અવનરી દોત ? અદનની ડાળ સરખી ગુજરાતલુ પુરુષના વિકાર, વિદ્રેપ અને કોષની લવાળાઓમા મળગની મળગની આ સુગંધ-ગીતો પ્રસરાવની ગઈ છે પતિએ એના ઉપર રોડકો આપી છે, અને ખારે બળની નાગીઓએ ગોકયના અંતાપ-માથી પખુ ટોળ-ગીતો ને મર્-ગીતો બેચ્યા છે ‘આચળાના વચ’ અને ‘ઝેરી કાટો’ એ અને ગીતોમા ગોકય પ્રતિની ખીજ વિનોદનું રૂપ ધરીને તગ લાગણીઓને વહાવી નાખે છે પોતાના બેવડા કથનું ખૂડું ધતો, એવું એ દાએ બળની બોયતી હોય, પખુ એના મનમાં તો ‘ધણી ખમા’ની જ લાગણી રુજે છે લાકમના પ્રવામો, નેકવાની આહુઓ. વિયોગના બાર બાર મહિનાની અપાતી ઝગુઓ દેખી દેખીને એના હેવામાંથી નીકળના યોક્ષરો : પતિની ગેઠાનરીમાં તેવ, ફૂવ, અને મેદો જ્યાં વેજવનો અબુગમો ખાતાં-પીતાં ને સૂતાં-બેસતાં પતિના રમરજો. દગી જતી મારીઓ, ઝરી જના કોળિયા અને લગી જતીમેન્ડીઓમાં.

‘મોર બોલે અધુરી રાત રે
નીંદરા નારે રે.
ફે તો સૂતી’તી રોજ પવન રે
ઝગજગને જની રે.’

એની વિરહાકુન દશા સતી મેળવડી અને કુન્નલડીની માથે છૂટતા મદેશાઓ એ મધા નારી- દયના દર્શન છે તેની સામે, ઘડી ની છોગને વાસુ પોહતો તો કદી ની અનળા સનળી દોહ અને ગાના પળની મેળવડી માગતો, કીડા દેને હોતે પત્નીના હાથના પથ્થરો ખમી પેનો અને વધુ મગે ભરાય તો વડુના 'માથડા' પણ વાટનો ભગ્યાર વા તોક-ગીનોમા તરવરે છે

માસગામની ત્રિદશીએ ધણી કરુણ ધટનાઓ જન્મારી છે તેની ત્રણ લોન-ગીતો ઉપર સાસરિય જોડી પડી છે આમરી-જન સામેની નારી હાથની ચીમ માદામા માદો રીતે ધ્રુવી તીલ્લુ વાણીમા ને કેના જનદ દાળમા નીમી પડી છે ?

પિયરિયુ અવ વા'હુ રે ના સા,
ને ભઈ સાસરિય રે

'વદિતારી નાસુ'ના સતોપ પણ એની જ ભેદ ભાગામા ગવાયા તે આગળ નેહ ગયા છીએ લાજ મદની પાણી ભરવા દળણા તળના, અરે 'વડુ' એવું અળખામણ મેમોધન માલ જલુ તે પિયરના મુક્ત છનનમા મહાલતી દીકરીને એના ધૂટડા જેવું સમુ નાગે છે તેમ બીજી બાણુ કાર્ડ 'ગગર રમિયા'ની રસિકા રાણી રાજવણુ ને સુખ માપડયા હમે એને એણે તો 'તને વા'હુ માણુ ?' પ્રશ્નના ઉત્તરમા માસના ને પિયર બને ઉપર અખીજ વહાનપની મરિતા વહાવી પણ એના દષ્ટાત દેનારા ગીતો તો મિરન છે આસરિયાના નળા-ધોળા ગોની છાપ જોતી હોય તો લોક ગીનોમા પ્રત્યેક સ્વજનને માટે કેના ત્રિગણો યોગ્યતા છે તે વાચીએ

સાસરો એટને તો ડોનતો ગર રણુમન રાત્રિયો ગામનો ગરાસિયો ચોરાનો ચોવ િયો અરજણુ બીમ એની લાજ મદયાની હામ થાય એ બધા તો મદતા સચનનારા મળો ધનો પણ માર્ડ માર્ડ ના અમરાણ 'રુગીનુ કૂન' પણ બની જાય છે દામ અડે તારો સમરા માથે શિના દળી પણ મહેનાય છે

સાસુ માગામાચીએ એમનાગ ખળખળતી નદીએ નાદનાગ સમર પેર (મમુદના લદરી) દેન દર્ગને જનારા એમને પાથે પડયાની દોશ થાય એની એનની મોટપ એવી એમની પૂર પખાન યેનસરી વૃદ્ધાસચ્ચ ત્યારે બીજી બાણુ એમના રસભાણુ કેડુ કુખા જોન આડકેક વિરોધમા થઈ રહે છે ! એ તો નરજણુ નાગણી દળણા દળાવનારી વહુને એનીયે ધટાણી અને પામને સીંચણિયુ મેરી પાળને પરાકિરે પાણી ખેચાવનારી ઝપડો માડનારી પૂણીએ પૂણીનો હિસાબ માગનારી એને તો નાગણી ડસે ! એવી વધુ-લદયની જ્વાળાઓ કાળોમા સળગે છે

જેઠ ઘોડાનો ખેનવનારો અપાદીનો મેડુનો એની હાજરીમા તો કુલીન વધુને

'ઝીજી બાલ્યાની ધણી હામ રે

મેઘાણી-સ્મૃતિમય

પણ એની વચ્ચે બાલુચે ખરી એમને ન

‘સાસતિયામ માલ બેઠા બુદા,

‘લાજકિય કદાને રે, ના મા, ને નહિ ઝાસરિ રે’

જેઠાણી ખારી જોડી ૧ મહાય એમડે ધવગનની વાલણી વીજળી રી પણ જેણી
એમને તો વાલકિયા વદનારી પણ ખરી

દેશ તો હમ્પા-મોત્યાલુ રેકાલ હુના દોટાવનો હેય દરિયા માયસે રે મા દેવગ
મગના દેરા જેવો નાનો દેરીય એ તો નાડે વાગી-ધૂમને મેદીના વામ્મ લાવે નિનગી
લાકડી જેવો તનવારના ધા જેવો

જેઠાણી ગીમે ને પોતિને ખની : નાનેરુ માળ દેરા માયરી પૂનગી જેતી ખારી નેન
જેઠાણી ચિત મર્જત નિરોધ મધુને દયામે છે

નખુદ ગ્રહની ચરના-એ નો આખર

‘ગી જશે પરદેશ વાલા’

માનાની થાગીમા જમનારી લાખારી પિયનમા ન કામખુ પણ ખરી કપાના ધા
જેતી દુનના એતુ રથા : વ. પાણી નીમતા જનમજુ :

નખુદોઈ વાકી માયસો વાલસ જટાનો નેમી ૧૫૫૮ જાનો ખરે ખરો ૧૫૬૦
પરે એ નો મળીત બોલ એની વાલના રોધ :

સોરઠી સાહિત્યના ઉપાસક

૧ ૯ ૩ ૦ માં
સિંધુ ડાનો
૨ ૯ ના ૬
ગાત્ર્યો ત્યારે

, રસોઈ કરતી માના પાસે નાનકડી ચાનકડી માગનારો અને માતાના ધોયા-ધોયા સાડકારને ખૂદ ખરાબ કરનારો એક બાળક મળે...એ માતૃ-હૃદયની અમર ઝંખના છે. એને તો જોઈએ કોઈ...પોતાની સુંદરતાને બગાડનારું, કોઈ પોતાના કામમાં વિક્ષેપ પાડનારું ! તલસાટનું એ ચિત્ત કેવા દૈવિચર્યાથી સરમવાય છે ! 'દિનખાખનાં ઘેડિયાં અને હીરની દોરી' ને ધરમાં ન બેસાડે તે ધર લોકોને મન સ્વશાન હોય. સીમંતનો મહિમા અને જન્મ-અમયની મંગળ વિધિઓ (જન્મેતાના હૈયામાં : પૃષ્ઠ ૫૬) સખળ ભાવે ગવાયેલ છે. પહેલાં જોળાનો બેટડો કાઢીને પિયરથી સાસરે ચાલી આવતી નારીનું આવું ચિત્ર મળે છે :

ઝીઝવે ચડી જોઈ ત્યાં કોઈ માનવી આવે
ધૂપ રિયાળો વેશ્યમાં નાની વહુ આવે
જોળામાં ગાવલ બેટડો ધવરાવતી આવે
હૂધે ભરી તલાવડી નવરાવતી આવે
જોળામાં આરેક-ટોપરાં ચવરાવતી આવે
યાજ ભર્યો ગમ મેળીએ વધાવતી આવે

અને ત્યાર પછી તો એ બાળકનો મહિમા અતાવનારાં કેટલાંક હાસરડાં છે. એ તો કોઈ વિકારગ્રસ્ત વસ્તુ નથી, પણ દેવની દીધેલી અણુપૂલ બેટ છે, કુવનની લક્ષ્મી છે, એવું શું જન આ હાસરડાંમાંથી જોઈ છે. એને નવરાવવો, ધોવરાવવો, શણખારવો, સુવાડવો, જમાડવો, રમાડવો એવી પ્રત્યેક ક્રિયાને આ ગીતામાં ઉતારેલી છે. એને પોદાડતી વેળા બાળ-ગોપાળ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુનાં બાલ-વીર્ય ગવાયાં છે. એનાં રિસામણાં-મનામણાં પણ કવિતાની સામગ્રી થઈ પડી છે. સડેલાઈથી ન સૂવે તેવા શિશુને પોદાડતાં પોદાડતાં એની માયાળુ જન્મેતા યાકતી નથી. એ તો :

‘હાલ્ય વાલ્ય ને દાંસી
લપવા લાવશે બાઈની માસી
હાલ્ય વાલ્ય ને હટકલી
બાઈને જોડવા ભેવે રે વડકલી,
બાઈ મારો છે સામનો સોરો
અવલી વડુને જોડશે મોટો’

દત્તાત્રિ સો-પચાસ અર્થશૂન્ય જોડકણું-શીઘ્રતાથી જોઈને જ ગાય છે. પરંતુ એ દેખીતી અર્થશૂન્યતામાં લાલન-પાલનનો અત્યંત મૃદુ રેશમી દોરો જરોવાનો જ આવે છે. બાળકને મારવા માગે તો કોક-લંપમાંથી માદામાં સાદી રીતે મર્મવેથી મા-કાર થયો છે કે :

બાળકડું નવ માનીએ રે
જન્મરોનો રખવાળ મારા વાલિ.

તે પશ્ચિમના યુરોપીય વન-પ્રવિત્ત Pastoral Poetryને સ્ખાહિત્યના લતામડપમા તેમ જ આપણા શિક્ષણ-ક્રમમાં માનવત આસન છે, તે આ ગુર્જરી ગોપ-લોકગીતોનું કાવ્યરત્ર ગીતો પણ એને પાછે બેસવા લાયક છે કે નહિ તેનો નિર્ણય યુગરતે કરવો ઘટે પાશ્ચાત્ય ગોપ-ગીતોની સાથેમાથ આ ગુર્જરી ગોપ-ગીતોનો comparative study વૃદ્ધનાત્મક અભ્યાસ કોયેજના સુવક-સુવતીઓમાં યલ્કિચિત મડામે હોવાનું જાણ્યા પછી તો અત્રે એટલું ચીંધાડવાનો લોભ થઈ જાય છે કે.

૧ Lyrical element—ઊર્મિગીતનું તત્ત્વ તે આ સમ્રઢમાં લૂખીમૂળી રહ્યું જ છે

૨ Longer narrative poetry—લાખા વર્ણનાત્મક ચિત્રાવ્યના પરમાણ્યે પણ 'રાણકદેવડી' જેવા ઐતિહાસિક કાવ્યોમાં બધાવા લાસે છે ઊર્મિઓને સવમમાં રાખીને લોક-જનતાએ ધીરજભર્યું પ્રસન્નકામ કે મતરકામ કરવાની પોતાની કલાધરતા એવા ધ્વનિઓથી ભગ્નુર લાખા કાવ્યોમાંથી પુરવાર મરી આપી છે વાસ્તવિક તો જે આગમીઓ નાણુકમાં નાણુક ભરત-ગૂથણુ કમીને કે કે રંગોનું કે ચિત્રોનું ધીરુ સવાલિત કેનવાસ ઉપર મોતીના તોરણો ઉપર ઉઘાવતી હતી, અને જે નરો આટલા વિગતભયા, સુવિમ્સિત અને સાગેષાગ જેળનાળા શબ્દ શિરપ કરી ગઈ છે, તે આગમીઓ અને તે સ્વશે-અનેની પાછળ એકનો એક જ કલાવિધાની આત્મા ખડો હતો અને કના-પ્રદેશોમાં એજ કલાધરની કલા સુજતી હતી એ બની તો unconscious craft-સ્વયંભૂ અને નૈસર્ગિક કલા હતી કલાકૃત જનનનું જ એ આવિષ્કરણ હતું એને જ 'નગર સામરે' (૨ શ લા ૧)નો મળવેથી રામડો

'નગરથી બાના નાભિરે આપીયા'

એવા લક્ષના ઉદનાસ સાથે આરભાય છે કરિયાવરની મહામૂની તૈયારીઓ કરાવતી વિધવા રાજમાતા દેખાય છે આખા નગરનું ચોક જેના મળે છે મકામાપુ પ્રિયાવરમાં મહા નાણુપ રહી હોય તો તે પૂજના આવે છે ઝોશિયાળી રાજકુમારીને હૈયે એ જનમતી સુખ વચ્ચે વિદેલી પિતા અને માહીજયા બાઈનો અભાવ સાથે છે માથુ ચૂંચીને માતા મીઠડા લે છે 'દાહરાજનો દીવડો' સાસરે સિંધાવે છે નનાનગરની બગરે ભાવનગરના રાજમાંથી પુનરધૂ આગ્રાટલી પહેરામણી સાથે ચાલી આવે છે ત્યારે કોના સામરિયાના ગળગહેનમાં શો શો ઉછરગ મમી રહ્યો છે! સાસરીના તમામ સ્વજનો કેવી સ્ત્રી ઊર્મિઓ અનુભવે છે!

'ઝારડેથી બાની સાડુ બેઈ રહા

'ક્યારે આવે બાવેણના રાજ રે

સાસુને તો ખીણુ કશુય જોવાના નેત્રા નથી કોની આખો સ્ત્રી-પ્રકૃતિને મહજ એવી રીતે કેવળ 'રાજ'ને-સમૃદ્ધિને-કરિયાવરને જ ઝ ખે છે, જ્યારે સસરા

'ક્યારે આવે બાવેણના તેજ રે

સર્જનનું સ્થિત

*

એ જ રીતે ભોળાઈએ દુઃખવેલી બહેનને પાછી વાળીને માડીઅયો બોલી બેઠે છે :

‘તારી સાળાને પિયર વળાણું, તમે અમારો રિયો

મોહનરાયનું જૂમખડું રે.’

બાર બાર વરસ થયાં સાસરિયામાં રિયાતી બહેનને મળવા માતો જણ્યો વેદ્ય બેઠીને જાય છે અને પાણી ભરતી બહેન એ વિસરાયલા વીરને કેવી રીતે ઓળખી કાઢે છે :

‘ઓળખો ઓળખો રે માની આંખડુંની અણસાર,

બાપની બોલાશે વીરને ઓળખો રે.’

અને પછી તો બાઈનાં સ્વાગત : બાઈની પથારી : આખી રાત એ પથારી પાસે બેસીને અંતરની કોથળી ઉઘાડી કરેલી સુખદુઃખની વાતો : વેદનાભયાં વીરે બહેનને પોતાનાં સાસરિયાં છોડીને પોતાની સાથે ચાલવા કરેલી વિનવણી : ભોળાઈના ભયથી બહેને પાડેલી ના : વીરાને ભેટીને પછી દુઃખિયારી બહેને બાદર નદીમાં કરેલો આપધાત : કોઈ કાળ્યની અંદર વળી સાસુડીએ કે ‘નથુદી જહોદણી’એ વીર બાંધવને કરાવેલાં પિપખાન : બહેનીબાઈનાં કુસકે કુસકે રુદન-વગેરે આખી કલિકાસ અશ્રુભીજ્યો છે. એમાંથી જ સ્વ. યોટાદ્રકરનું ‘ભાઈળીજ’ સરી પડ્યું ભાસે છે. ભાઈ-બહેનની સ્નેહ-કથાએ તો લોક-ગીતોમાં આડો આંક વાળ્યો છે. બહેનને માથે સાસરિયામાં સિતમ થાય તો તુરત જ બહેન સદેશ મોકલાવે કે :

‘મારા બીરાને જઈને કે’ન રે,

બીરા ! બેલીજ દુઃખિયારાં રે-શામળિયાજ.’

એટલી જાણ થતાં તો :

‘બીરા સો ર થાડે સો દાધીએ,

વીરે પાદર ડેરા તાવયા રે-શામળિયાજ.’

વીરા સૈન્ય લઈને જીતો જ છે ને સમર્થ બાઈ હોય તો શસ્ત્રો બાંધીને બહેનને ઉગારવા આવે, અને ગરીબ હોય તો ? તો વેદ્ય લઈને તેડવા આવે. બાડી જાંડી નદી હોય તો :

‘વીર કેડે લઈ વંબડાં બાધો

વીર કેડે લઈ વંબડાં બાધો રે

વંબડે વરવા આવો.’

એ રીતે સંકટ વેળીને પશુ આવે, અને બહેનને આંગણે કમોતે મરે.

ભોક-જીવનમાં બાળકનું સ્થાન કેનું હવું ? એ બતાવવા માટે વાંઝણી માતા ‘વાંઝણી મેથાં’

(ર. રા. બા. ૧) સહન ન થવાથી રાંદલદેવીને મરિરે જ ગદગદિત પ્રાર્થના

બાળક

કરે છે તેને યાદ કરીએ. લીપેલા-ચુપેલા આગણા ઉપર નાચુક પગલીઓ

પાડનારો, બંદીના થાળામાં લોટની રામ ચડેલી હોય તે પાડી નાખનારો,

મેઘાણી-સ્મૃતિચંદ્ર

પોતાની પુત્રવધૂને ભાવનગરનું 'તેજ' કહી કુળજ્ઞાનની ઉચ્ચવલતા માગી રહ્યો છે. પરંતુ રાજ-કુમારીનો સાચો પેલો કુમાર પોતાની અટારીમાંથી ડોકાઈ ને શાની વાટ જોઈ રહ્યો છે ! એને નથી જોઈતું 'રાજ' કે નથી પરવા 'તેજ'ની. એ બે આંખો તકસે છે કે :

‘ક્યારે આવે ભાવેણાનાં રૂપ રે’

એમ અફેક શબ્દમાં જાંડા જાંડા બનાભાવેનો, બિન્ન પ્રકૃતિઓનો ધ્વનિ ઉતારી દીધો છે. અને ત્યાર પછી જ્યારે પુત્ર-વધૂ આવી પહોંચે છે : રાજ તેજ અને રૂપના હિસોળા છૂટયા છે : સુખનો મેરામણ હેલે ચડ્યો છે : શયનચૂંદમાં પળે પળે વાટ જોઈ જોડેલા સાચાનાં અંતર ધબકારા ભારી રહ્યું છે : હમણાં જન્મે ભોજનચાળ લઈને આવતી સુંદરી મેડીનાં પગથિયાંને સંજવળાવશે...ત્યારે ખીછ બાજુ શી ઘટના બની જાય છે :

‘સાતે શોકધુંની આપેલ ચૂંદરી
જોડારી ને કાળી પાછી ચીસ રે’

એ ચીસ છેત્તી હતી, કેમકે ચૂંદરીમાં જીવંતે જીવેલાં એર મેળવાયું હતું. પછી તો સોનસાવરણી બાની ચેલ બળે છે : અને રૂપસાવરણી રાખ જીડે છે : સચોટ dramatic irony તદ્દન ચત્ત વિનાયું એ કલાવિધાન છે. ૪૦-૫૦ વર્ષ પૂર્વે ભાવનગરની સડક ઉપર દીપણી દીપનારી કોઈ વિસરાયથી મજૂરણના કંઈમાંથી અજરામર દેહ ધારણ કરીને બહાર પડેલી આ કૃતિ એ unconscious artનો આભાસ નમતો છે.

૩. ધ્વનિ-કાવ્ય—એ જો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કોટિનું કાવ્ય ગણાયું હોય તો તેની કસોટી પર પણ ચડાવી શકાય તેવી બ્યંજનાત્મક કૃતિઓ આ પ્રદેશમાં વેરાયથી પડી છે.

૪. યોગમાં યોડે શબ્દે જે અચોટ ચિત્રો જન્માવે, જેનો રણકાર કાનમાંથી ખસે નહિ, જેમાં શબ્દની વધ કે ઘટ સહન કરી શકાય નહિ, તે કાવ્યને સંસ્કારી કાવ્યવિવેચનાએ ઉત્કૃષ્ટ મનાવ્યું છે. જનપાતી કવિતા પોતાની મિતભાષિતાને માટે કાવ્ય-સાહિત્યમાં પંકાય છે, તો લોક-ગીતાની અંદર ‘રમકડાં’નું સ્થાન પણ ઉત્કૃષ્ટ જ ગણાયું. એ મદભરી કે દર્દભરી મહાપતી કે દુઃખ કરતી અફેક અને બળ્લે પકિતિઓએ અનેક અજરામર ચિત્રો આલેખ્યાં છે. જેમકે :

‘રમતા નીસરી, ચૂંદરી પંસરી રે

કાન તારે વળાવ, રમઝૂમની રમવા નીસરી.’

એમાં મસ્તીજોર પુષ્પ-વાના પગની ઝાંઝરીના રમઝૂમાટ મચેલા છે. અને ચૂંદરી વગેરે આભરણોનું વિરમરણ તો તાદાત્મ્યનો મસ્ત ધ્વનિ કાઢે છે ! અથવા તો :

‘નીંદરભરી રે ગુણલે ભરી

‘આજ મોરી અંખીયાં નીંદરભરી રે’

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

અને

‘સાલ લાલ ભેગી લાલ લાલ ભેગી રે

ભભૂત લાલ રે’ તારી આંખ લાલ ભેગી રે’

એમાં પ્રીતિની મદવિહળ અને લેનધેરી ભેલાન દશા સમળતાથી અંકારી ગઈ છે. અને હવે :

વનમાં હીરોનેા બાંધીયો, સખી સ્વામ જોવાને,

બાંધીયો છે વડવાની ઠાળ, ગિરધરલાલ જોવાને.

અથવા

રોના લીધા મારા સ્વામ

અગ્રાહકા રોના લીધા રે

કે એથીયે વધુ દીનતાભયું

‘કું તો દાતણિયાં લઈને જાશી રહી રે

દાવણ ન્યાં કરશે મારી સગી નણ્દના વીર ભે,

ખાણકામાં નથાં જવણ ઝીલવા રે’

એ ગીતામાં જ્ઞોજ્ઞ આજ્ઞ ને શરણાગતી ભરી દીધી છે. એ નાનકડાં ગીતાને હવે વિશેષ કેટલાંક દુઃકાવી શકશે ? અથવા તો :

‘આશ્વા પાંદડાને લડાઈ ચેલો હો

પાંદડું પરદેશી.’

એમાં પિયરશ્પી તરુવરની ગળે મહાસત્તું દીકરીશ્પી પાંદડું : પવનના સસવાટની માફક એને ઉપાડી જવા આવતાં સાસરિયાં : અને પરવવા પડી તો પરદેશણ જ બની ગયેલી એ કન્યાને જટપટ વિદાય કરી દેવા માટે, લુલ્હાઈની કરુણાને વિનાશના રૂપમાં પસરી નાખવા મથી રહેલાં પિયરિયાં—એ બધાં ચિત્રો આપણી આંખો સામે તરવરી રહે છે. અથવા તો :

‘સામે કંઠે વેણી આવે રે

આવતાં દીકી વણમિયા !

પડીઃ ભિભલા રો’ તો રે

ચૂંદકી લાવું વાલમિયા !’

એમાં આધેથી આવતા રથના વેગીલા ધરધરાટ ઝિલાયા છે. અને :

કાળી કાળી વાઙ્ગીમાં વીજળી ઝબકે,

કાનુડો ધનયોર

એને કગાયલ જોલે છે મોર’

એવું વર્ણન-વર્ણન અને

ઝીણા મોર જોલે આ નીચી નાધેરમાં

નીચી નાધેરમાં આ લીલી વનડાઈમાં’

માંહેલું લીલી નવપદ્મલ નાધેર ભૂમિનું સમૃદ્ધિ-વર્ણન અત્યંત દૂંકે છતાં તેટલું જ સજીવ છે.

મેઘાણી-સ્મૃતિત્રયં

આવાં મૃદુ પગના માંડલી એની એ જ લોક-કૃપના કોઈ કોઈ વાર લવ્યતાના લુપ્તનમાં સંચરી છે, અને પ્રકૃતિના મહિમાવંત સ્વરૂપને પણ એણે પોતાની હથેળીમાં એક નાનો ગોટા જિલાય તેટલી સરસતાથી ઝીંચેલું છે :

‘વનમાં ચોરી ચોતરી રમિયા રામ,
ધરતીના કીધા બાએટ રે રમિયા રામ.
આલસાં નાખ્યા માંડવો રમિયા રામ,
બીજાણીની કીધી વરમાળ રે રમિયા રામ
નવલગ તારા ભેષ બીચા રમિયા રામ,
પરણે પરણે સીતાને શ્રી રામ રે રમિયા રામ.’

વાત્સલ્યના સૂરો

સાવ રે સોનાલું માઠું પારણિયું
ને મૂઘરોના ધમકાર, બાબા પોઠાને !
ચાર પાયે ચાર પૂતળીયું
ને ભોરવાયે બે ભોર, બાબા પોઠાને !

કુદૃષ્ટ સ્વભાગ ધરીએ પ્રભુએ માતાના દેહમાં બાળક મેદયું, વિશ્વકર્માએ સુતારની કલ્પનામાં પારણું મેદયું, અને સરસ્વતીએ કવિના કંઠમાં હાલરકું મેદયું !

એ ત્રણે નાનકડી કૃતિઓમાં ઈશ્વરી સજ્જનકવાનો મોટો વિજય અંકાયો છે. ત્રણેય કૃતિના સમુચ્ચયમાં એક સિદ્ધિનું દર્શન થાય છે. ત્રણમાંથી એક લઈ લ્યો, ને આખી કૃતિ ખડિત સાગે છે. ત્રણેનો સામટો સયોગ આપણા ધરમંસારને અનેરી શોભા-અનોખી મીઠપ આપે છે, જનેતાયું જીવન જીવવા જેવું-દુઃખોના મોટા જૂથની મામે પણ મીઠાશથી જીવવા જેવું બનાવે છે. ગદજીવનમાં ને દંપતીસંસારમાં એ અમૃત સીંચે છે. બાળકના કૂણા શરીર પર સ્પર્શ કરતી કરતી કાસાં ભેંકણાં ગાતી માતા જાણે કે પોતાના પતિના જ સ્પર્શની પુલક અનુભવે છે. એને પોતાડતી વેળા પણ જાણે પોતાના પતિને જ પોતાડતી હોય એવી બિર્બિ અનુભવતી જનેતા ત્યાં હાલરડાનું સંગીત છાંટે છે. બાળક, પારણું અને હાલરકું : એ પતિ તરફના હેતમાં નવું પોપણ ટપકાવે છે. લગન-જીવનની શરૂઆતમાં ફાટ ફાટ થતો દંપતી-પ્રેમ સંસારના ટાઢા પવનથી પછી જ્યારે ધીરે ધીરે થીજી જાય છે ત્યારે ફરી વાર એને ઓગાળી ઓગાળી પ્રેમનાં વહેન સ્થિરગતિએ વહાવનાર સર્વકરિણો તે આ ત્રણ છે : બાળક, પારણું ને હાલરકું. એને કોઈ અપમાનશો મા ! અવગણો મા !

બાળકકું નવ મારીએ રે
પારણુંનો રખેવાળ મારા વાંલા

[૨. ૨૧. ૨ : ૮૫]

सोपानसाहित्य-विवेचन

પારણે બાળક કુંવાવની માતા બાળે કે આ તોફાની 'પંચમહાશત' બાળકને બ્રહ્માંડ-પારણામાં હીમિળાળતી જગજગવનીકું નાનું સું સ્વરૂપ છે, આછેરું પ્રતિગિમ્બ છે. રહતા ને પછાડા મારતા આ વિશ્વ-પ્રાણને વિરાટ પારણામાં હીચતાં બે ધડી ચાતા વળે છે. એવું નયન બે ધડી નિદ્રામાં મિડાય છે. જગદગ્યા બાળે એને જપાવવા માટે આ વાયુ, વર્ષા, સુગંધ અને સુસ્વાદોદ્દીપી સુચેતું હાથરડું જ નિરંતર ગાઈ રહી છે.

એ હાલરડાના સર આ પૃથ્વીને આરે બેઠાં. શિષ્ટ ગણાતી મુશ્કેલીન જાણે અને કાલી-
ચેલી મનાતી હિન્દી માતા-જાનેને કહેથી હાલરડાં જોયાં. શબ્દો જુદા, પદ્ય સ્વરો એક જ સરખા :

હાતાં વાંધા !
 હાં..... હાવાં !
 ઓજોજોજો હાં ...હાવા !
 ઓજોજોજો હાલ્ય હાલ્ય હાલ્ય !

એ શુભંદે મૂરો : તેની સામે મૂકો ધુરોપી સરો :

Below, la-low
Lulla la lulla, lulla lullaby
Shu been Sho, lulo lo
O ho ro, i ri ri, cedul gu lo

સર્વમાં એક જ લક્ષ્ય : એક જ પોષ્ટ-સ્વર : કેમકે માનવ એક જ છે. જાતિના ભેદો એને કદી રૂપી શકશે નહિ. ખાળક સર્વત્ર એક જ અને ભેદરહિત છે. જગતની નિર્દોષમાં નિર્દોષ કૃતિ તે ખાળક છે. જગતનું મહાપુણ્ય તે એનું સાસન-પાસન છે. પારણું અને કાલરડું એ સાસનનાં નિર્દોષ સાધનો છે.

આપણે ત્યાં કૃષ્ણની બાળ-લીલા : અને કુરોપમાં ધસુના દેશવ-ખેલ—અનેમાંથી માતા-
ઓએ વાત્સલ્યનાં પોષણ લીધાં. અને દ્વારા બાળક પ્રભુના સુવન સાથે
કાલરકાને પ્રથમ જન્મ જોડાયું. હિન્દુ માતાઓને કનૈયાવું બાલસ્વરૂપ ભેટલું સ્પર્શી શક્યું છે તેટલાં
એનાં અન્ય સ્વરૂપો નથી સ્પર્શ્યાં. કૃષ્ણ એટલે એક આદર્શ બાળક : દેવ-
મંદિરોમાં રોજ રોજ એના હોડાળા હોચોળાય છે, પારણાં ઝુકાવાય છે. વૈજયંતેને વહાલામાં વહાલી
મૃતિ ધૂંટણબર માલના બટુકા ઢાલછ મહારાજની છે. અને એ બાળજોષાળ એટલે મરીઅમાં
મરીઅ માતાનો ભેટડો : એની કીડા, એની લીલા, એની માખજીયોરી, દોણીફાટની મસ્તી, એ
ધેઈ ધેઈ પગલીઓ, આદારી તારાનાં રમકડાં ઉતારવાની માગણી—એ બધા શિશુખેલ, રાયથી રંગ
સુધી સમસ્ત ધરોનાં બચ્ચામા સ્વસ્વરૂપિત હોય છે, માટે જ કૃષ્ણની બાળ-લીલાનાં ગાન તે તમામ

મેઘાણી-સ્મૃતિત્રય

ગાળકાની બાળ-નીનાના ગાન છે માટે જ આપણા ધણાખરા બોક-હાનગડા કૃષ્ણને સબોધીને
-૧ ગાનાયા છે

જેનોમા પણ તીર્થ કરેની માતાના મર્લાધાન ગર્ભિણી માતાના સોળ સ્વપ્ના બાન તીર્થ
કરેનો જન્મોત્પન્ન એના ગીતો વગેરે વડુ મહિમાનત હોય છે ત્રિગ્વનાના કુમાર મહાનીરના
હાનરડા હોશે હોશે ગવાય છે

અને હિંદુ પણ ગણે બાળકોના જ ઉદ્ધાર માટે આવ્યો હતો એ તારણદારને મોટી વધે
પણ બચ્ચાઓ જ વધુ વહાના હતા Suffer little children to come unto me
નાના બચ્ચાને મારી નશક આપના દેવે—એ એવું મહાનાકય મનાય છે અને જેમ માઈકેન
એ જ્યો, રોકિન ક્રિસ્ટાદિ કનાધરોએ કુમારી માતા મેરીના યોળામા યેનતા બાન હિંદુની સ્વપ્નાને
ઉત્કૃષ્ટ રંગે રંગી ચિત્રપત્ર પર ઉતારી છે તેમ ત્યાના કવિઓએ પણ કરુણારવજે એ બાલપ્રભુના
હાનરડા ગાયા છે જેમ એક કૃષ્ણનો અવનાર ટાળવા માટે મામા કમે દેવકીદત્તા તમામ બચ્ચા
મારવાનો આદેશ દીધેનો તેમ એક હિંદુ અસ્તિત્વ ર કરના માટે ગગ્ગ હેરાડે પ્રજામા નવા
જન્મતા એકએક બાળકને હણવાની આજ્ઞા ફેરવેલી પાપી રાજાનો નાશ કરનાર માન રાજેન્દ્ર
જન્મ્યો છે કૃષ્ણ રહેવા માગેના નથી મોટે સૂરે ગડે છે અને માતા મેરી એને ફાંસનાવે છે કે

My sweet little baby, what meanest thou to cry ?
Be still my blessed baby, though cause thou hast
to mourn,

Whose blood most innocent to shed the cruel king
has sworn

And lo ! alas ! behold what slaughter he doth make,
Shedding the blood of infants all sweet Saviour for
thy sake

A king, a king is born, they say, which king this
king would kill

O woe and woeful heavy day when wretches have
their will !

Lulla la lulla lulla lullaby.

‘મારા ખ્યારા નાના માળ’ ની રંગ છે તુ / ચુપ રહે નમુના ખ્યારા ! જે કે રડનાવ
તને કારણ છે

‘રાજાએ તારું નિહાણ લોવી રડનાના વપય લીધા છે

‘હાય રે ! શી કતન એણે આપ્તી છે !

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

‘એક તારે ખાતર, ઓ તારણુહાર ! તમામ બચ્ચાંનાં લોહી રેડાય છે.

‘લોકો ખોસે છે કે એક રાજેન્દ્ર જન્મ્યો છે, જે આ રાજને મારશે.

‘ઓ નાય ! કેવો દુર્દિન ! પાપીઓ સ્વચ્છંદે મહાશે છે. લક્ષા ! લા લક્ષા ! લક્ષા લક્ષેખી !

આપણા બાળ-કૃષ્ણને પણ માતાએ એ જ અર્થનાં હાલાં ગાયાં કે :

‘રે મા ! રે મા ! રે બાળક !

બાલજે બેડું ॥ હાઉ

બાલજે બેડું છે હાઉ.’

અંગ્રેજ કવિ, જનેતાના સૂરો કાઢીને પુનઃ પણ એ જ ‘તારણુહાર’નાં સંભારણાં હાલરડે ગાય છે કે :

Sweet baby in thy face

Holy image I can trace;

Sweet baby, once like thee

Thy maker lay and wept for me.

મધુર બાળક ! તારી મુખમુદ્રામાં હું એ પવિત્ર આકૃતિ નિહાળું છું, ઓ મીઠડા બચ્ચા ! તારી માફક એકવાર એ સરજનહાર પણ સૂતો હતો ને મારે માટે રડતો હતો.

Wept for me, for thee, for all

When he was an infant small.

Thou his image ever see,

Heavenly face that smiles on thee

મારે, તારે અને સહુને માટે એ રડ્યો હતો, બ્યારે એ નાનું બાળક હતો ત્યારે. એ વહન તારી સામે મક્કી જ રહ્યું છે. તું નિરંતર એને નીરખતો જ રહેશે !

When God with us was dwelling here,

In little babes he took delight

Such innocents as thou, my dear !

Are ever precious in his sight:

Sweet baby then, forbear to weep

Be still my baby; still baby sleep !

પ્રભુ બ્યારે આંહી આપણી સાથે વસતા હતા, ત્યારે એને નાનાં બચ્ચાંમાં આનંદ પડતો.

મારા વાલકા ! તુજ મરખાં નિર્દોષ એની નજરે મહામુલ્યાં દીસતાં.

માટે ઓ મધુર બાળક ! રે ના ! બાળું રહે ! પોલી જા !

મેઘાહ્વી-સ્મૃતિઅંશ

કવિ આગળ ગાય છે કે એ બાલ-પ્રભુને માટે તો આંહી તારા જ્યાં પારણાં નહોતાં, નહોતાં હીર-ચીર, કે નહોતાં દ્વંદ્વાણાં ખોરડાં. એ તો અવતરેલા તમેવામાં : એનાં એવાં કપોતને પરિણામે જ આજ તને આ સુખવૈભવ સાંપડ્યાં છે. માટે રો ના ! એ અધુર આલકાં છાનું રહે !

સમાન મૂરો

સૂઈ જ વીર સૂઈ જ !

હાડકા વીર સુઈ જ !

તને રામજી રમાડે

વીર ! સૂઈ જ !

તને સીતાજી સુવર્ણવે

વીર ! સુઈ જ !

(૨. ૨. ૨ : ૧)

એ આપણા હાલરડાની પંક્તિઓ : એ જ કંપના પશ્ચિમમાં ઉદ્ભવી કોઈ મકાન કમિના પ્રાણુમાં :

Hush ! my dear, lie still and slumber

Holy Angels guard thy bed

Heavenly blessing without number

Cently falling on the head !

ચુપ મારા વહાલા ! શાંત પડીને પોડી જ. પુનિત દેવતાઓ તારી પથારી રક્ષે છે. તારા મરતક પર સ્વર્ગેથી અનંત આશિષો વરમે છે.

Holy angels guard thy bed : તને રામજી રમાડે : તને લક્ષ્મણજી લગાવે ! તને સીતાજી સુવર્ણવે ! એકની એક બાલ : એકનું એક હૃદય : ગૌરવરણું ને કાશું : ચક્રમકતાં સોનેરી જીવકાંવાણું કે છીંદરી જેવા વળ દીધેલા લખમી વાળવાણું : એવાં એક એ પ્રભુની બનાવટમાં નથી, પારણાના મૂલનમાં નથી કે આનાનાં હાલરડાંમાં નથી.

અગ્રેજી કવિ ગેકસપિયરે કાવ્યબરી અને ભાષાની લખકરી સિંધ વાણીમાં બાળ હીમોલ્ડ્યું કે :

You spotted snakes with double tongue

Thorny hedgehogs, be not seen;

Newts and blue-worms do no wrong,

Come not near our fairy queen.

Philomel, with melody

Sing in our sweet lullaby;

Lulla, lulla, lullaby;

Lulla, lulla, lullaby.

મે છાયાના કાપરા ચરપો ! કાંટાળા રેળાઓ ! ન નીકળતા ! અમારી પરી રાંધેલી પાસે ન આપતા ! ઝો ધુલજીલ ! સ્ત્રીની હાથે તું બેનબાનાં હાથાં ગાળે !]

એ જ બાવ, સાદા, અણખીંચ્યા, અર્ધચક્ર સ્વરૂપમાં ગુજરાતી લોક-માતાએ ગાયો :

હજ્ય વણકાં હાંકું,
ભાઈને રોતો રે રાશ્ત્ર !
વણકાં જાએ દૂર,
ભાઈ તો યિરાવશે દૂધ ને દૂર :
દૂધ ને દૂર તો લાગે જળ્યાં
ભાઈના આત્મા રે ઠર્યાં
હજ્ય વણકાં હસાએ !
વાણીમાં જઈને રે વસાએ !

[ર. રા. ર : ૬]

કેવળીમાં

જૂનાં લોક-કાલકાંમાં સ્વર્ણાંતી કે પના બહુ ખીલેલી જ નથી. કેવળી એક જ ગીતમાં :

નીંદણી હું આવે ભે, આવે ભે !
મારા બચુ તે ભાઈ સહુ લાવે ભે-નીંદણી
તું ખામ મિસરી લાવે ભે-નીંદણી
હું પેદા-પણસાં લાવે ભે-નીંદણી

[ર. રા. ર : ૭]

એવું ક્રમ મીઠા આકાશમાં જ અસ્પષ્ટ સ્વપ્ન લાવવાનું નિદ્રાને અંબોધન થયું. અંબેજ કવિ યુનિન દિશ્ડે આ કટપનાને સુરેખ ગનાવીને આલેખી : જાણે અંબોલા નગરીમાંથી નીંદણી સ્વર્ણે લઈને આલ્યા આવે છે :

૪૪૭૭

The Rock-a-by, Lady from Hush-a-by street
Comes stealing : comes creeping :
The poppies they hang from her head
to her feet
And each hath a dream that is tiny
and fleet
She bringeth her poppies to you, my sweet !
When she findeth you sleeping !

અંબોલા નગરીમાંથી હુલાવણુ-પરી આલ્યા આવે છે : જાનતાંમાનાં, લજનાં, નમનાં આલ્યા આવે છે.

એના પગથી માયા લગી ફૂલો ખૂંચે છે. તે પ્રત્યેકમાં અકેક નાણુક મીઠું સોણુલું છુપાયું છે :
તને એ બ્યારે પોટેયો દેખરો, ત્યારે એ મારા મીઠુડા ! આવીને એ તારી હથેળીમાં આ
સોણુભર્યાં ફૂલો મેલી જશે.

There is one little dream of a beautiful dream

"Rub a-dub !" it goeth :

There is one little dream of a big sugar-plum,

And lo ! thick and fast the other dreams come

Of popguns that bang, and tin-tops that hum

And a trumpet that bloweth.

એક સોણુ તો છે. રૂપાળા દેવકાણું : 'દબૂક ! દબૂક !' એ તો વાગે છે : બીજું છે એક
મોટા શુભાશ્વત્થુ. અને અહોહોહો ! બીજાં કેટલાંય સોણું સોણું ! ભડંગ કરતી બંદૂકનાં :
ભમ ગાજતા ગરિયાનાં અને જો પો જો પો વાગતાં રણશિંગાનાં-બધાં દોડ્યાં જ આવે છે.

આથી વધુ કવિત્વક યું રવેન-હાલરકું શ્રીમતી સરોજિની નાચકુએ ગાયું છે :

From groves of spice

O'er fields of rice

athwart the lotus stream,

I bring for you,

aglint with dew,

a little lovely dream.

સુમધી તેજનાના બગીચામાંથી, ડાંગરના ખેતરમાંથી અને કમળખીડ્યાં ઝરણુમાંથી હું તારે
માટે એક અકચબીલું મીઠું સોણુલું લાવું છું, બેટા !

Sweet, shut your eyes !

The wind fire-flies

Dance through the fairy neem.

From the poppy hole

For you I stole

A little lovely dream.

એ પ્યારા ! આંખો મીચી દે. સુદર લીંબડમાં આગિયા નાચે છે. ખસખસનાં ફૂલોમાંથી
હું તારે માટે એક સોણુલું ચોરી લાવી છું.

Dear eyes, good-night !

In golden light

The stars around you gleam.

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

On von I press
with soft cares
A little lovely dream.

આવજે ! એ સુલોચન ! કનકવરણી તેજમાં તારી ચોપાસ ચાંદરડાં ચળકે છે. તારા હોઠ ઉપર એક કૂણી બચ્ચી વાટે હું નાતું રખાણું સોણું ચાંપી દઉં છું.

આતુ' કલ્પના-સુવન બેચક લોક-હાલરડાંમાંયે નથી, તેમ શિષ્ટ કવિની કવિતામાં પણ એ ગુજરાતને સાંપડ્યું નથી. ગુજરાતી કવિતાઓને બાલકની ક્રીડામાં, બાલકની નિદ્રામાં, એની મિત્રાપક્ષી પાંપણામાં અને શાંત સ્વેદી સુખમુદ્રામાં કાવ્યતત્ત્વ દર્શન નથી થયું. ગુજરાતી કાવ્ય-દેવીના અંતરમાં વાત્સલ્યના સૂરો ઝાઝા નથી જોડ્યા. હાલરડાં ગાવાનો સમય હજી એને આવેલો બાકી છે.*

ગુજરાત વાત્સલ્યવિહોણું નથી, પણ એના કાવ્યવિહોણું લાગે છે. નહિ તો બાળકનાં પારણાં આજ ઉદાસ, અબોલ અને કેવળ લોકડાનાં મળખાં જ ન બની યુરોપી હાલરડાંને જ્યાં હોત : પારણાંની દેરી ખેતાજ ન ખેંચાતી હોત : કનિયાળા બાળકને પ્રવાહ માતા મારી-પીટી, હચમચાવીને ન પોદાડતી હોત. જૂનાં લોક-હાલરડાંમાં એકસરીલાપણાને—Monotonyને કંટાળો અનુભવતી આ ગુળી તરુણ જનેતાઓ પાસે નવા રસે છલકતી, નવી જીમિને ધબકારે ધબકતી, નવી કલ્પના-કળીએ મહેકતી હાલરડાંની કવિતા નથી. આપણાં લોક-હાલરડાંનો પ્રવાહ આગળ ન વધી શક્યો; કેવળ કૃષ્ણનાં સોના-રૂપાનાં પારણાં અને દૂધદહીનાં ખાનપાન અથવા મામા કેસના સંહાર વિષેના યોડા નાણુક રવરોમાં રૂંધાઈ ગયો, ત્યાંથી વહનને આગળ ચલાવે તેવી કોઈ મેધધારા ગુજરાતી કવિઓના કંઠમાંથી વરસી નહિ. નહિ તો :

● રવરોનાં હાલરડાં રચવાના ઘોડા પ્રયાસો એ ક્યાં છે :

૧. નીંદરભરી

નીંદરભરી રે મુલાલે ભરી

બિનાબાની અખિયા નીંદરભરી રે

[વેણીનાં રૂલ]

૨. સોણવાં

સોણવાં લાવે રે, સોણવાં લાવે રે

વીરાને પાસે જુલાવા

નીંદરક સોણવા લાવે રે

[દિલ્લોલ]

એલાલી-રમૃતિઅંધ

તમે મારા દેવના દીધેલ છે

તમે મારા માગી લીધેલ છે

આજ્યા ત્યારે અમર થઈને રો' !

તમે મારું નજર નાજૂ છે

તમે મારું કૂલ-વસાજૂ છે

આજ્યા ત્યારે અમર થઈને રો' !

એવા લોક-વાતસલ્યના ઉમદા ઉચ્ચારણુમાંથી સિદ્ધ કવિઓને નવી પ્રેરણા મળી ગઈ હોત. યુરોપમાં નવયુગી કવિતાને વંધ્યત્વ નથી પામતું. સંતતિ-નિયમનના પ્રથમ સરો કાદનાર એ પ્રદેશમાં, સલામાં જવા મારે જ્યાં બાળકો આપાને હવાલે સોંપાય છે તે જમિમાં, કેવી મીઠી હસકે બાલપ્રેમની ગાથાઓ ગવાઈ! આપણું જ હાલરડાં જેવું એનું એક લોક-હાલરડું લઈએ :

My little sweet darling, my comfort and joy,
sing lullaby, lulla.
In beauty surpassing the prince of Troy
sing lullaby lulla.

એ લોક-સરોનો એની નરી સાદાઈને કારણે વિનાશ નથી થયો, એમાં જ રૂપમ બોળીને કવિએ નવયુગના ઉદ્દ્યારો આપા કે :

So fair, so dear, so warm upon my bosom
And in my hands the little rosy feet.
Sleep on, my little bird, my lamb, my blossom !
Sleep on sleep on, my sweet.

શાં રૂપાળાં, શાં ખારાં, શાં હૃદયોં એ અંગે મારી છાતી પર પડ્યાં છે !
ને મારા હાથમાં એના કેવા ગુલાબી નાના ચરણો રમે છે !
ઓ મારા પખીડા ! મારા મેદા ! મારા દેવા પર ચઢું રહે !
ચઢું રહે, ઓ અધર ! ચઢું રહે !

Dear Lord ! 'tis wonderful beyond all wonder,
This tender miracle vouchsafed to me.
One with myself, yet just so far asunder,
That I myself may see.

ઓ પ્યાન પ્રભુ ! આ તો એક ચમત્કાર છે-તાલુબી છે. મારી રાધે એકમેક, ને વતારે એને અમાપડું પાડ્યું છે : કે જેથી હું મારા જ એ સ્વરૂપને જોઈ શકું.

Mine, Lord, all mine thy gift and loving token.

‘તમે મારા દેવન દીધેલ છે.’

કેવું હૃદય મને છે ! અને તે પછી :

‘તમે મારું હૃદય-વસાજી છે.’

એની સાથે :

Only a tender flower sent us to rear.

એ પણ અરાધર મને છે. શુભરાતની કાંઈ અનામી થેલી આશ્વમાતા, ને ધ્રુવગંડી મુશિક્ષિત કવિમાતા મેથીઆત્ર બાર ! બન્નેની વાણી એક છે, એક છે, કેમકે એ વાણી વાત્સાલ્યની છે.

બાબારાજ ! બાબારાજ ! એ બાબક માટેનું આપણું બહુ પરિચિત સંબોધન છે, પરંતુ એ રાજના મહારાજ્યની કલ્પના આપણને સાંપડી નથી; એ તો રહી છે એક બાબાર નહીં રાજપાટ આંગણ જનેતાને : એવું નામ હોરેન્સ આઃગા : એણે હાલરમાં બાબ-રાજનું રાજપાટ ગાયું :

King Baby on his throne

Sits reigning o ! sits reigning o !

King Baby on his throne

Sits reigning all alone.

બાબારાજ તખ્ત પર બેઠા બેઠા રાજ કરે છે. એકલા, એકલા એ જ એના તખ્ત પર બેઠા છે.

His throne is mother's knee

So tender o ! so tender o !

His throne is mother's knee

Where none may sit but he.

માતાનો બોળો એવું સિંહાસન છે : જોહો, કેવું મુવાળું એ સિંહાસન ! એના વિન ત્યાં બીજું કાંઈ ન બેસે.

અને એના મુગડ ! :

His crown it is of gold

So curly o ! so curly o !

પાળા કનકચરણા કેશના મુગડનો એ મુગડ ! જોહો ! કેદા વાંકડિયા વાળ !

ને એવું સામ્રાજ્ય ક્યાં ! :

His kingdom is my heart
So loyal o ! so loyal o !

માતાનું હૃદય તે એનું રાજપાટ : કેવું રાજનિષ્ઠ !] કેઈ ચક્રવર્તીને ન હોય તેવું.
અને એના કાયદા ? :

Divine are all his laws
So simple o ! so simple o !

ઈશ્વરી કાયદા ! સાદા સરલ, રનેહનાં જ પારાશાસ્ત્ર !
જેનો આખરી આશય અને એનું આદિકારણ-

With love for end and cause.

કેવળ રનેહ, કેવળ મમતા, અન્ય કશું જ નહિ.

અંગ્રેજી હાલરડાંમાં તો કેવળ વિનોદ જ નહિ, કેવળ ખુશાલી નહિ, પણ વિધવા માતાનાં,
તગ્મયેલી-ઠગાયેલી જનેતાઓનાં, પરદેશી પલેસા પિયુષ્ણી વિજેગણ પત્ની-
વ્યથાગીતોનાં હાલરડાં એનાં—આવાં કે કે મર્મગામી વ્યથાગીતો પણ ગવાયાં છે. ભેદક સરે
માતા બાળકને કહે છે કે :

Oh, Bonnie birdeen,
Sweet bird of my heart !
Tell me, o tell me,
How shall we part ?

ઓ મીઠા પંખી ! મારા હૃદય-માળાના ઓ મધુરા પંખી ! કહે મને, આપણે કેવી રીતે
વિખૂટાં પડશું !

He calls me, he cries
Who is father to thee :
O birdeen ! his eyes
In these blue eyes I see.

મને એ બોલાવે છે-તારા પિતા બોલાવે છે. ઓ પંખીમ ! તારી આ આસમાની આંખોમાં
કે એની આંખો ઝલકતી દેખું છું.

Weep not my wanton, smile on my knee :
When thou art old, there's grief enough for thee

He must go, he must kiss !
Child and mother, baby bliss !
For he left his pretty boy
Father's sorrow, father's joy.

ન રો મારા લાકડા ! મારા ખોળામાં હાસ્ય કર. મોટો ચઈશ ને તારે તારે ઘણુયે રોવાનું સાંપડશે હો !

બાળકને અને માતાને છેલ્લી ચૂમી ભરીને તારા પિતાને જવું પડ્યું. ઓ મારા વહાલા ! એ તને-પોતાના હૃદયશૈલ્ય સાધનને-છોડીને ચાલ્યો ગયો !

એથીયે વધુ કલ્પનામય, વધુ તીવ્ર, વધુ બ્યથાજનક તો છે કોઈ સમુદે નૌકા ખેડતા પિતાના પુત્રનું હાલરકું : શિયાળાની કોઈ અધારી રાત્રિએ પ્રાણુધાતક પવન ફૂટે છે, અને દૂધામા આખો દીવો બાળતી ભયંત બેઠેલી વિભ્રેમણ નાવિક-પત્નીના અંતરમાં સ્વામીના પ્રાણુની રક્ષાની ચિંતા ફડકે છે : એમાંથી દ્રવે છે મીકું હાલરકું :

* You are rockin full sweetly on maminie's
warm knee

But daddie's a-rockin upon the salt sea.

ઓ બચ્ચા ! તું તો લહેરથી માડીના ફ ફાળા ખોળામાં ભૂંચે છે, પણ તારા આપુ તો અત્યારે મારા સમુદ્રને જોળે હોંચતા હશે, વહાલા !

The wild wind is ravin and maminie's heart's sair
The wild wind is ravin, and ye dinna care.

તોફાની પવન ફૂટે છે અને માવડીનું અંતર બળે છે. છતાંયે બચ્ચા ! તને મારા હૃદયની કશી ખેવના નથી. તું તો રડ્યા જ કરે છે !

* મારા પ્રવાસ આ ભાવને ઉતારવાનો આમ છે

હાલરકું વા'લું

વાલીદા વીરને હાલરકું વા'લું
લેશના લીરને હાલરકું વા'લું
તને દેખાડુ સોણુ રૂપણુ હો
વીરને હાલરકું વા'લું

*

તારા પોદણ લાજ હોગિલે પારલે
પીવાનાં દુધ તારે માડા રે
બાપુને આજ મે તો બૂખ્યા ઉઝરે
ધૂમંતા સાગરમા ટીકા-ટો વીરને

(કિશોર)

આવી કોઈ પંક્તિએ ગુજરાત ક્યારે બતાવી શકશે ! મધરાત્રે સાહસ ખેડતા ખારવાનાં કે મેઘસ્રી રાતે હુંગરમાં ગાયો ચારતા ગોવાળ-ચારણોનાં નાનાં બચ્ચાંને પોદાડવા મથતી ગરીબ માતાઓનાં આંતર કુકેલવા, એની મધુર બચ્ચાને કાવ્યમાં આવેખવા ગુર્જર કવિના ચાલી આવે છે.

આગળ ચાલીએ : હાલરકું જણે કે પ્રાર્થના બની નય છે :

Sweet and low, Sweet and low,
Wind of the western sea
Low, low, breathe and blow
Wind of the western sea !
Over the rolling waters go,
Come from the dying moon and blow,
Blow him again to me :
While my little one, while my pretty one sleeps.

ધીરે ધીરે, ધીરે ધીરે, ઓ આયમણા આગરના વાયુ : ધીરે વાળે ! ધીરી હવા રેલજો !
આયમતા ચંદ્રની અંદરથી જલદી બિતરજો, અને મારું લાડવાયું બચ્ચું હજી તો પોદેણું હોય
ત્યાં જ તું એને-મારા નૌકાવિહારી પ્રિયતમને-આંહોં પહોંચાડી દેજો, ઓ પશ્ચિમના વાયુ !

Sleep and rest, sleep and rest,
Father will come to thee soon:
Rest, rest, on mother's breast,
Father will come to thee soon:
Father will come to his babe in the nest
Silver sails all out of the west
Under the silver moon.
Sleep, my little one, sleep, my pretty one, sleep.

૭મી આ શરૂઆતી ગુજરાતીમાં એવેલ છે :

ખલાસી-ખાળનું હાલરકું

ધીરા વાળે રે ધીરા વાળે !

વાદુલિયા રે ધીરા ધીરા વાળે !

૭

મીઠી લહેરે મધદરિયે બજે,

સ્વામી દેરા યાત્રી દેરી રહ્યો,

આગળિયા નવ રે જરી વાળે-વાદુલિયા રે.

[કિતિયા]

પોઠી જ ને વિસામો સે ! તારા બાપુ હવે જલદી આવશે. માણીની છાતીએ વિસામો સે ! તારા બાપુ હમણું જ આવશે. રૂપલાવરણા ચંદને અજવાળે, રૂપલા ધોળા સહ દરકાવતા તારા બાપુ પશ્ચિમમાંથી આવ્યા આવે છે-તારી પાસે આ નાના કૃષ્ણમાં આત્મા આવે છે.

એ નાવિક બાળતું હાલરહું ગાનાર અંગ્રેજ કવિવર ટેનિસન. ફક્ત વિધવા નહિ, ફક્ત વિન્ન-ગથ્થુ નહિ, પણ ફસાયેલી માતાતું વત્સલ્ય પણ ત્યાંના કવિઓએ અતુકપાના તાર પર ચડાવી કરુણ સૂરે ગાયું છે. કવિતાના પુનિત નીરમાં નવરાવી એ માતૃપ્રેમને નિષ્પાપ બનાવેલો છે અને એ હાલરહું વાટે નિર્દય લેખક પુરુષ પ્રતિ જોડી-આહ સંબળાવી છે :

Come little babe, come silly soul,
Thy father's shame, thy mother's grief.

આવ નાના બચ્ચા ! આવ નાદાન આત્મા ! તારા પિતાની લજ્જા ! તારી માતાની વેદના ! આવ !

Thou little thinkest, and less dost know.
The cause of this thy mother's moan.

તને વિચાર પ્રશ્ન નથી, અખર પ્રશ્ન નથી, કે મા શીક કર્પાંત કે છે !

But come to mother, babe, and play,
For father false is fled away.

પરંતુ મા પાસે આવ, બેટા, અને રમ્યા કર, કેમકે તારો બેવફા બાપ તો બાગી ગયો છે.

If any ask thy mother's name
Tell her, by love she purchased blame.

કોઈ જો તારી માનું નામ પ્રછે ને, તો કહેજે કે પ્રેમ આપીને એણે કમનસૂઈ પહોંચું છે !

Ask blessings, babe, be not afraid,
His sugared words have me betrayed
God bless my babe, and lullaby
From this thy father's quality.

પાપુ ચિંતા નહિ, બચ્ચા ! તું તો જન્મ મહુના આશીર્વાદ જ માગજો. એના માકરિયા શબ્દોએ જ મને દુઃખાવી હતી.

એ પ્રભુ ! મારા બાળકને દુવા દેજો, પોદાડજો, અને એના ચિતાના જોતી લ'પટનામાં એની રક્ષા કરજો !

અંગ્રેજ ક્વિ ડૉક્ટર રકોટે હાલરડાં-વાટે માતાઓને તથા બાળકોને વીરરસ પાથો; પહોડો, કિલ્લાઓ, રણસિંગાં અને ધમસાણાનાં દરેક બાળકનાં પારણાંની આસપાસ 'વીરરસનાં હાલરડાં' એણે લેખ્યાં કર્યાં :

O hush thee, my babie, thy sire was a knight;
Thy mother a lady both lovely and bright.
The woods and the glens, from the towers which we see,
They all are belonging, dear babie, to thee
O ho ro, i ri ri, candul gulo.

હાતો રહે બચ્ચા ! તારો પિતા સામંત હતો. તારી માતા એક તેજસ્વી સુંદરી હતી. આ કિલ્લાના બુરજ પરથી દેખાતાં જંગલો ને ઝાડો બધાં તારાં જ છે, ખારા ખારા બચ્ચા !

O, fear not the bugle, though loudly it blows;
It calls but the warders that guard thy repose.
Their bows would be bended their blades would be red,
Ere the step of a foeman draws near to thy bed.

આ ઘોર સ્વરે રણસિંચું બજે છે. પણ ડરીશ ના. એ તો તારી પધારીના ચોકીદારોને જ બોલાવે છે. તારી ચમ્પા પાસે ચઠતું એક પગલું પડે એ પહેલાં તો એ પહેરેગીરનાં ધનુષ્યોની કમાનો ખેંચાઈ જશે ને એની તલવારો દુશ્મનોના સોહીયાં લાલ બબોળ બનશે !

અને ઓ કુમાર ! તારે જગી ઊઠવાનો સમય પણ હમણાં જ આવી પહોંચશે. આજ તો તું નીંદર કરી લે—

O ! hush thee, my babie, the time will soon come,
When thy sleep shall be broken by trumpet and drum,

૧. વીરરસનાં હાલરડાં 'સિવાજી' હાલરડું', 'વનરાજી' હાલરડું', 'સોણલાં' વગેરે રચવાના માસ પ્રયત્નો 'કિલ્લા'માં છે.

૨. સરખાવો 'સિવાજી' હાલરડુંમાં—

પાંડવે રે આરાં બાળ, પાંડી લેખે પેટ ભરીને આજ
કાલે કાળાં જીવં પેલાશે, સુવા-ટાણું કયાંય ને રેશે.

અને 'વનરાજી' હાલરડુંમાં—

હાં રે વીરા, આજુની રાત આરામ,
હાં રે વાલો, આજુનો દિન વિરામ,
કાલે ને દેવરિયા રે ખાંડાપરે ખેલને હો રાજ !
કાલે કંડુમરિયાં રે અરિને તેડાં ખેલને હો રાજ !

[કિલ્લા]

Then hush thee, my darling, take rest while you may,
For strife comes with manhood, and waking with day.

આજે તો પોલી લે બન્યા ! કેમકે એ સમય જલદી આવી પહોંચશે, જ્યારે રથસિંમાં ને પડખથી તારી નિદ્રા જોડી જશે. માટે આજે તો આરામ લઈ લે, કેમકે સંઘાત આવે છે જીવાની ખેસતાં, અને જનરૂતિ આવે છે દિવસ જીગતાં.

કાલિયાવાડ-ચુજરાતમાં ગડો છે, કિલ્લો છે, સંઘાતોના ને વીર-મૃત્યુના ઇતિહાસ છે, પરંતુ કાણુ જાણે શા કારણે એ સૌર્યના સૂરો જૂનાં હાલરામાં જાળ્યા નથી. ફક્ત કૃષ્ણજીવનમાંથી કાળી-નાગના દમનના ને કંસવધના ક્ષીણુ ધ્વનિઓ ક્યાંઈકે ક્યાંઈકે લોકમાતાઓના કંઠમાંથી નીકળ્યા છે :

કોસી એમ કરીને મેલું જોડિયાં રે લોલ,
તારા બાપનાં હતાં તે વેર વાળને રે લોલ.
માઠી અમને તે વાત કરી આલને રે લોલ.
જલું મામાને ઘેરે મળવા રે લોલ.
સાંકરી શેરીમાં મામો સામા મળ્યા રે લોલ,
ભાણેજ દેખીને મામો સંવાદ ગીવા રે લોલ.
સંતા સંતા મા મામા મૂરખા રે લોલ,
આપણે મામો-ભાણેજ બેથ મળીએ રે લોલ.
કૈલુ બીંડીને મામો-ભાણેજ બહુ મળ્યા રે લોલ,
તારાં બાપનાં હતાં તે વેર વળી ગીવાં રે લોલ.

[૨. ૨૧. ૨]

અથવા તો :

મા અને દાહલું દેખાજ્ય
મા અને દાહલું દેખાજ્ય
દાહ છે હાંકા લજેશરી !
માઠી અને નવ બજીરા નાનકડું
કાલે ઝેટિરો ઘણું
કાલે ઝેટિરો ઘણું
વેરી માટીરા આપણા !

[૨. ૨૧. ૨]

અથવા કદાચ બહુ તો :

પાતાળે જઈને કાના હાં હાં હાં
નાથો કાળી નાગ;
વાદિ ને વરમાંડ ડોહ્યા
મેવાડો મસ્તાન

ભાઈ ! બાઈ ! મેવાડે મરવાન
ઓળોળોળો હાલ્ય હાલ્ય હાલ્ય !
હાલો વાલો રે બાવ કરસન કાળો

હરિને હાલ્યો વાલો ! [૨. ૨. ૨]

આવા સાદા સ્વરોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ન :

Thier bows would be bended, thier blades would be red,
Ere the step of a foeman draws near to thy bed.

એ પંક્તિના વીર-ધ્વનિઓ લળકે છે.

એ વીરત્વના, રાષ્ટ્રભાવના સૂરો હાલરડાંમાં ઉનારવાનો ચત્ત આજે મહારાષ્ટ્રમાં ઠીક થતો જણાય છે. ત્યાંના કવિઓ સમજ્યા લાગે છે કે શિવાજીએ છેક માતાના મહારાષ્ટ્રનાં હાલરડાં ગર્ભમાં બેઠાં બેઠાં ચૌધ-ગીતો સાંભળ્યાં, તેઓને સમજ પડી લાગે છે કે વીરત્વની સાચી યાજ્ઞ પારણામાંથી થઈ ચાલ છે, અને બીજી એ સમજ આવી છે કે જેટલે અંશે નવાં હાલરડાં જૂનાંની સરલતાને રંગે રંગાગે તેટલે અંશે એનો રસ ગળી ગયાંને માતાઓનાં જીવનમાં જીનરશે-એ વિના ધણી નવા ચત્તો ખાખાં જાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં 'વાઠ્યા' એટલે કે પારણાં-હાલરડાં નામનું જૂનું લોકસાહિત્ય હતું સારી પેઠે સજીવન છે. આપણાં

હાલ્ય વાલ્ય ને હેલ્ય

વજટે વસતી રે ટેલ્ય !

ટેલ્યનાં પગલાં રે ગાવાં

ભાઈના કાકા-મામા છે માતા. [૨. ૨. ૩]

એવાં છૂટક છૂટક આવનાં જોડણીની માફક મહારાષ્ટ્રમાં ખણુ :

લજ્જુમીતેઈ માલી, માલીસ જાઝ ન'કો

ખરાલા પદર સોઢુ ન કો, કેસવ શાઝ !

લજ્જુમીતેઈ માલી, તાંબ્યાની દુષ વ્યાલી

ખરાલા માલવલી, શાલુદેશ શાઝાવ્યા !

માઝ્યા શા મઝ્યા મધે માઝી વેસલા દુવો મધે

શઝ્યાં શાલી ટોપી મધે, કેસવ શાઝાવ્યા !

ભાઈ તો ચ્યા'તા વાંડમાં

ને માળી બેઠો'તાં દુખામાં,

માળાએ તો પાલ્યાં દુઃ

ખવવા ભાઈની ટોપીમાં.

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

આ તિ રસાળી કહીઓ—અણુ કદી નહિ ખુટું તેટલી—પારણાં હીચોળતાં હીચોળતાં દક્ષિણી
માનાઓ ગાયા જ કરે છે. એનું ઔદ્યોગ નિર્માણ છે, નિરાડગરી છે. હવે એની પાસે વ્યાધુનિક
મહારાષ્ટ્ર-કવિ ગોવિંદ રવેલું આળ શિવાઈયું રાષ્ટ્રભાવનાથી ટપકતું રોમાંચક હાલરહું મુશીએ :

શિવાજીના પાઠશા

મી લોટીતે શ્લોકા તુજ શિવ બાઝા

સુન્દરા નિજ સ્નેહાઝા.

તત્તુ શાન્તિતે શાન્ત નિજ શુજ ચેવયા

રાષ્ટ્રગીત ગાતે તોન્યા !

હે બાહુડા શિવાઈ ! હું તારું પારણું યુવાણું છું. હે મારા સુદર લાડકવાયા ! મારા ધાવણા
બચ્યા ! હું આ રાષ્ટ્રગીતને ગાઈ છું તેથી તને નિદ્રા આવશે, ને તારા દેહને શાતા વળશે.

હિ હાસી જલે મહી અમ્બિકા માય

દંદરદા ફોઝી હાય !

નિજ શત્રુની દિવે મગીલે જીવ

મૌગલ્ય સૂત્ર સ્વાતંત્ર્ય !

છા દુઃખાને દુઃખો કાર હ પાહી

મી ઝોજાવાઈ તવ માઈ !

આ હાસીનું હૃદય સળગે છે, કેમકે પૃથ્વીમાતા વાહુવિહોણી ગાય જેવી બની ભાંભરડા નાખે
છે. શત્રુઓએ એનું જીવ ભાંગી નાખ્યું છે, ને એના કંઠનું મગજસૂત્ર તોડી નાખ્યું છે. ને
બાઈ ! આ દુઃખે હું બહુ દુઃખિયારી બની છું. હું તારી માતા છળગાઈ !

હુ શત્રુ માવલે મેલે

મેલશેની માર્યદલ જેલે !

મામુલે રાષ્ટ્ર દુઃખલે

કાળી નિપજે ના શાન્તા યા ચાંદાઝા-સુન્દરા

પીડ્યા શત્રુઓ બહુ ક્રાંતયા, મુશાઓએ આપણી આયુધક્ષમી લૂંટી આપણા દેશને પગ
તીચે મગધી, પગ એ ચાંડાનોને સજ કરનારો કાઈ ન નીકર્યો.

મૂમાલેજ્યા મૂલકાલી સદરચી

કુંભચી રચી મુદરમચી;

શ્રીરામાને રાવરા મપિતા શત્રુની

વાનગ વીર વનવેળી
 ધે સ્વતંત્રતા વંશાચ્યા પામોની
 ગોવિંદ ગેપ જમવેળી

પૂર્વે ભૂમિમાતાને ઉદ્ધારવા માટે રણમાં પાવર્તીય ઝૂઝ્યાં; શ્રી રામે વાનરોને વીર બનાવી
 સગાઈમાં રાવણને હણ્યો; ગોવિંદ પ્રભુએ ગોવાળોને બાવી કસે પામેથી સ્વતંત્રતા લીધી.

ત તસા વીર હોગીલ કા ?
 તલવાર કરીં પરગીલ કા ?
 મિઠ્ઠિગીલ માવઠેં ગડો કા ?
 રશોં વધાવ યા દેશરાત્રીચ્યા મેઝા—મુન્દરા.

તું એવો વીર યદ્યપિ કે ! હાથમાં તલવાર ધરીય કે ? માવળા ચેકેને સાથીએ બનાવી
 હાથે કે ! રણમાં દેશ-શત્રુઓનાં ટોળાંને સંહાર કરીય કે ?

ભૂમખિવેં પ્રબલ હુમ્મ પાત્રોન
 મી વીર મુલા વનવેળ
 રિપુક્તે ભૂ મુક્તા કરીં ન્હાણીન
 સ્વાતંત્ર્ય થરીં પ્રાપ્તીન
 મી સ્વતંત્ર વીરાંની માતા
 મી સ્વતંત્ર મુખન્ય હોતા
 ધ્વજ સ્વતંત્રતાચ્યા હલતા

ટેલીન તલુ ઇરયા નદમય વેઝા—મુન્દરા.

દેશભક્તનું બલદાથી દૂધ પિવાડીને હું તને વીર બનાવીશ. રિપુઓના રક્તથી હું તારે જ હાથે
 મા-ભૂમિને નવરાવીશ, અને સ્વતંત્રતા ઘેરે આણીશ. હું સ્વતંત્ર વીરની માતા બનીશ, તે દિવસે
 હું સ્વતંત્ર અને ધન્ય બનીશ. સ્વતંત્રતાનો ધ્વજ ફેરવવા સામગ્રી તેવી આનંદમય વેળાએ હું
 મારો દેહ ઊડીશ.

ગણદા તવા પાઠકયાત શિવ હસલા
 જણ માનુષોલ ત્યા કવલા !
 મળ કરી લોલા મૃદુલ મુઠિ વચ્ચન
 જણ મ્હલે કને રિપુ વચોન !
 ઇસો માર્ય શિલા રંધિઠ યા માલે હો
 જાવઝાણીતો ગેચે હો !

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

શ્રી જીજ્ઞા ઘાઈઝા મણા શ્રીઠ્ઠા તાન્હા
દાઝલા પ્રતિવા પાન્હા !

ત્યારે પારણામાં શિવાજી ખડ ખડ હતી ષડયો. બનજી માતા બોલ્યો એને રુઝ્યા.

રમતમાં ને રમતમાં એજી સુવાળા હાથની મૂઠીઓ વાળી—બજી કહેતો હોયતી, કંડે હું આ મુઠ્ઠીથી રિપુઓને વધ કરીશ.*

આવી રીતે હું આર્યોની શિખાની રક્ષા કરીશ—એવો ભાવ દર્શાવતો હોયતી, તેમ એ પોતાના બાળ-મેવાળા સાથે રમવા લાગ્યો. ધાવણા બાલુડાને આમ રમતો નિહાળીને જીજ્ઞાબાઈ માતાને થાનેજે પ્રેમનો પાનો ચડ્યો.

આ નવયુગી હાલરામાં બલવંત રાષ્ટ્રભાવના સરલ શૈલીએ જીતરી છે. સામાન્ય માતાઓ પથ્થુ સમજે એવી નૂતન કલ્પના આમાં પૂરેલી છે. મહારાષ્ટ્રની સિદ્ધ જનતા ઉપર એનો પ્રભાવ કદાચ મંત્ર શો હશે, પરંતુ એ હાલરકું હજી આખ્ય માતાઓને કંઈ ટપકયું નથી, કેમકે હજી પૂરેપૂરું ગળાયું નથી.

ઝુજરાતમાં પથ્થુ એવી વીરગાથાઓ ઉતારવાયું કર્તવ્ય નવયુગી શાયરોનું છે. વનરાજ, પ્રતાપ, શિવાજી અને અભિમન્યુનો દેશ બાલવીરવના ઇતિહાસ-વિહારો નથી. એનાં નામાં-કામાં જે દિવસે સાદી છતાં મર્મગામી વાણીમાં પારણાની દોરી તાણુનાર માતાને કંઈ જીતરશે, તે દિવસે એ પારણાંમાંથી એકેકે પોદો બીજશે. એની માતા જ્યારે એને કહેશે કે :

The woods and the glens, from the towers
which we see,
They all are belonging, dear babe, to thee.

તે વેળા પોતાના દેશની માટીનાં ઢેંકાં પ્રત્યેનું મમત્વ એને અંતરે બરાબર બાઝશે. બન કંડે બાળકો એ માટીને પોતાના રુધિરથી સિન્ધવવામાં રવાનું સેવશે.

જી:સરખાવો 'વનરાજ'નું હાલરકું—

મુઠ્ઠીયું શીઠને રે મોઠી મારે પોદિયો હો રાજ !
હાલરકું બીડીને રે બાવો મારો પોદિયો હો રાજ !
હા રે બજી વાણીને જાણી તવવાર
હા રે બજી મૂઠે ઇ જુજ મોભર
સપનામાં સંદારે રે મામુઝિના કાળને હો રાજ

[ઉદયેશ્વર]

કારણકે હાલરડાંની અસર કેવી થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત તો ખુદ આપણી જ તવારીખમાં
પડ્યું છે. ઋગ્વેદના રાગની રાણી મદાલસા વેરામ્યમાં ગળી ગઈ હતી.
મદાલસાનું હાલરડું એટલે એણે પોતાના બાળકને હીચોળતી વેળાએ આ જગતની નશ્વરતા,
આત્માની અમરતા, સુખવેબવની ક્ષણભરૂરતા પ્રત્યાદિ બાવોધો ભરેલાં
ગંભીર હાલરડાં ગાયા કર્યાં કે :

ત્વમસિ તાત શુદ્ધ્યુદ્ધ નિરંજન
મવમાયાવર્જિતજ્ઞાતા
મવમ્બળં ચ મોહનિદ્રાં ત્યજ
મદાલસાદ મુર્તમ્ભાત ।

ઓ બેટા ! તું તો શુદ્ધ્યુદ્ધ નિરંજન છે જગતની માયાથી રહિત જ્ઞાતા છે : આં છવન-
સ્વપ્નને તથા મોહનિદ્રાને છોડી દે !—એમ માતા મદાલસા પુત્રને કહે છે.

નામવિમુક્ત શુદ્ધોઽસિ રે સત
મયા કલ્પિતં ત્વ નામ
ન તે શરીરં ન ચાસ્ય ત્વમસિ
કિં રેદિપિ ત્વં મુક્ષધામ ।

રે બેટા ! તું તો શુદ્ધ છે, નામરહિત છે. તારું નામ તો મેં કલ્પેલું છે. આ શરીર તારું
નથી કે નથી તું એનો. તો હે સુખમય ! તું શીદ રહે છે !

એવા એવા સાદા સચોટ શબ્દોમાં રાણીએ વેરામ્ય પ્રબોધતી સંસ્કૃત ભાવણીઓ ગાયા કરી
છે અને છેવટે :

વિમલવિજ્ઞાનવિવેચ્યરમ્યાપક
સમ્યગ્વદ્ય ત્વમસિ જ્ઞાતા
પ્રાહ મદાલમાડ્લર્ક મુને પ્રતિ
શામ્યપ્રસિદ્ધા વરમાતા ।

આ હાલરડાંની અગોચર અમરને પરિણામે રાણીના એક પછી એક કુમારો વેરામ્ય તરફ
દૃષ્ટી નાંધી પુવાવરયામાં પહેંચતાં જ ભગવાં પહેંરીને ચાલી નીકળેલા. છેવટે માનમા કુમારની
દોરી ખેંચીને એ દાવરડું આતાંની વાર જ રાગ્યએ ઘોટ ઈઈ દોરી ઝૂંટપી લીધી ને કહ્યું કે :
‘હવે આ એકને રહેવા દે, નહિ તો મારું મિહામન યત્ન પડશે. તું કહે તો હું આશ્વેા જાઉં,
પથ્ય એને એકને એ હાલરડું સંભળાવવું રહેવા દે ।’

લોકસાહિત્ય-વિભેચન

એ કથા પરથી પુરવાર થાય છે કે 'હાવરડા' તો કેક યુગોથી ચાલ્યાં આવે છે મરુતમા પણ એનું સાહિત્ય રચાતું હતું. અને આજે રવીન્દ્રનાથ ટેગા કવિવરે પણ એ જૂનાનૂના વાત્સલ્ય-સ્વરોની અંદર પોતાના 'શિશુ' નામક ગીતો ઉમેરીને નવું જ માધુર્ય પૂરેલું છે

હાવરડાંમાં તો બંગા અર્થે ન મૂંઝીએ તોય ચાલે. બાળકને તાલબદ્ધ મૂરે સબળાવીએ તો એ તાવતું પણ લાવગ્રેરક વાતાવરણ પારણાને વીરળાઈ વળજે હાવરડામાં જોડકા બાળક તો જોડકાનું—Nursery rhymesનું પણ બૂબુ છે ફેફસી પ્રકૃતિઓ :

ભાઈ મારો છે સાગનો મોટો

આવતી વહુનો ચોપનો મોટો

હા...હા...હા !

પોતાની પડખી વાગે

ભાઈ મારો નીંદરમાથી જાગે,

ભાઈ ભાઈ હું રે કુંડું

ભાઈની વસિ હું રે કુંડું

ભાઈને કોઈએ લીધો !

મૂલની વાડીમાં જઈ પટેલ

એમાં તાલ rhythm છે, અને અસબદ્ધ છતાં રમ્ય કલ્પનાઓ છે. મારવાડમાં પણ એ જ જાતનું હાવરડું આવે છે :

હાયા હાલા કરતા'તા

સ તોડરા મામા રમતા'તા,

રમતે ખેલતે બાબરી વાઘ

બાબરીના ખેતમે દેવડી ચિયાઈ,

દેવડીના બચ્ચાયા રાતા રે ભાઈ

સ તોડરા મામા માતા રે ભાઈ

હાયા , હાયા !

બાબરીનું ખેતર ફેલડીલું ચિયાલું . બચ્ચાનો રાતો રાત એમાં કાળ્ય છે શબ્દોની રચના કે તાલની તરવતા છે પાંચે હાથતા શિશુને માટે એમાં નિંદાની લહરીઓ કે માતાનો એમાં વિનોદ કે અને જીવો.

સ તોડરા મામા આવતા'તા

હાલ-પછેડો લાવતા'તા,

હાલ-પછેડે નવલી ભાત

સ તોડરા ઓઢે લી ને ગાત

ઓઢી ઓઢી ભૂનો કથી
સરવર-પાળે ઝીલવા ગ્યાં.
હાડિયો આગ્યો લઈ ગાયો
કાનમાં વાવ કહી ગાયો

હાલાં...હાલાં !

હાલ-પછેડો : સરોવરની પાળ : સંતોક ઝીલણિયાં રમે : કાગડો આવે : કાનમાં કંઈક વાત
કહી જાય ને પછેડો આંચમાં લઈ જાય : એક નાની શી રમ્ય ને નિમૂઠ ફુનિયાં ઊભી થઈ.

એમ આળકને હાલતાં સીખવવામાં પણ તાલ-સૂરની સહાય લેવાય :

પા પા પગલી !

મામાની ડગલી !

પા પા પગલી !

મામાની ડગલી !

એને તાલે તાલે નાનું આળક પોતાના ધૂધરીએ ધમધમતા પગ માંડે, અને તે પછી વળી
વધુ ત્વરિત ગતિએ ચલાવવા આટે :

ડગ મગ ! ડગ મગ ! ડગલાં બરતા

હરણ મંદિર આગ્યા,

પગ માં ડાક જ રો હા મા એ

ગોડુળ માંડી ચલાગ્યા

થેઈ ! થેઈ ! ચરણ બરોને કાલ

વેણું સુખાકળ ને પાન !

એ તરલ તાલવાળું હાલરું ગવાય. એ તો ઓરડાની અંદર ચાલતી ચાલ્ય. શેરીમાં રમવા
સારુ વળી જુદો વધુ તરલ તાલ ! ને વધુ કોમલ કેપના :

ધુળી સેયરમાં રમે.

ધુળી કાજળની કોર

ધુળી આંખાની હાંચ.

ધુળી સેયરમાં રમે !

વળી તાલ બદલાયો :

મા દેલાને ગોઝીએ

૦૫૨ લાંબી ધુળક નહને કાગ

ધુળી સેયરમાં રમે.

કરી પસરી :

શેરીએ રમે
સકુને ખમે
ધુબડી સેવરમાં રમે
બારીએ રમે
બાપને બમે-ધું'બડી
ચેડાએ રમે
માને જમે-ધું'બડી

એ બે દેહીનું અંગ્રેજી હાસરડું નોંધો :

Brown eyes
Straight nose;
Dirt pies
Rumpled clothes.
Falling down
off chairs
Breaking crown
Down stairs
Folded hands
Saying prayers
Understands
Not, not cares.
Thinks it odd
Smiles away:
Yet may God
Hear her pray !

આ રીતે નાજુક તાલમાંથી પણ ભાવવાલી રમત નીતરે છે.

હાસરડામાં પ્રાર્થના ન હોય છતાં ભગ્ન કદમલા હોઈ શકે. પ્રકૃતિની ગહનતાને સરસ ભી-
વાણીમાં ફેવી રીતે અવતારી શકાય એ પણ લોકકવિએ કરી બતાવ્યું છે : બાળકના કંવા ગહન મનો-
ભાવ એ હાસરડામાં મૂકે છે :

વારામંડળમા વકતો દોસે
તે મારા અજબે પાથો
આદલિયો ચૂંદીને મારા
હાથડિ ચા માં આસો-દેઈ ચેઈ
એવાં રૂપાળો રમકડા
માતાજી મુજને આધો
આરા વારા વીહીને મારા
જુ બંધ હા મા ધા લો-ચેઈ ચેઈ

એવું જ રૂપાન્તર લગભગ એ ને એ સપ્તદેમાં કવિ નાનાલાલના એક વાલ્મીકીમાં છે :

નવલખ તારા વીણી મા

મારા મજવામાં ધાલે

મા મને માંદલિધે નહાલો !

કવિતા પાંડિત્યના પ્રદર્શન કાળે નથી. કવિતાની નિમ્નતા એટલે ન સમજાય તેવી શબ્દ-જટિલતા નહિ. કવિતા તો ચંદ્રસૂક્ષ્મની કિરણમાલા જેવી હોય, પવનની લહરી જેવી હોય. એ તો માતાના ગર્ભધાનથી જ બાળકને રમત અને સંસ્કારો આપે, ભોવમાં બીભરોપણ થાય ત્યારે જળ શોષાવીને અંદર ઉતારે, કોંટા ફૂટયો તેને ઝુલાવે ને જોર આપે. ઝાડ ફાલે ત્યારે એના પાંદડે પાંદડે ચમકીને જાણે દીવા ઝલાવે. બાળક પરવે કવિતાનું પશુ એ જ કર્તવ્ય છે. બાળકને તાલ આપો, એ વૃક્ષનું જૂખું છે. એને હાલરાંની લહરીઓ આપો, એ સંગીતનું તરસું છે. જનેતાઓના જીવનમાં છેક ગર્ભધાનથી જ કવિતાનું સંચયન શરૂ કરી દે. એને કંઠે કૃષ્ણાં, મીઠાં, કમ્પનાનીતરતાં હાલરાં રેડીને એના બોમ્બરૂ બનેલા જીવનમાં આનંદ પ્રગટાવે : અને આજ-કાલ તો વિશેષે પુરુષોની લાલસામાંથી નીપજી રહેલાં બાળકો વિશે બાન કરાવે કે—

તમે આરા દેવના હીધેલ છે

તમે આરાં માગી હીધેલ છે

આજ્યા ત્યારે અમર થઇને શે* !

[લોકસાહિત્ય]

સજ્જણાં

અત્યારે તો બેઘડો 'સાજણ'નાં ટાંચણ-પાનાં ! સજ્જણને (સ્વજનને) સાચાં-ખોટાં પરખી કાઢે-કોઈ 'ચૂડ વિન્નેગણ' નામની સ્ત્રીકવિતાં આ ખંડિત છતાં પૂર્ણ અર્થવાદક પ્રેમપદોમાંથી :—

(દુહા-બકરિયા)

૧

સજ્જણ એવાં કીર્તિયે જેવી લટિયર દેળ;

દૂધમાં સાકર ભોળિયે' કેવોક લિયે મિળ,

દેવોક લિયે મેળ તે સળી ભરી ચાળિયે,

વાંલાં સજ્જણને ઘાડોશમાં રાખિયે.

અ'યે તે મરવે વિ'ટાણી નામ રવેલ,

ચૂડ કે' સજ્જણ એવાં કીર્તિયે' જેવી લટિયર દેળ.

સ્વજનની શોધ કરનાર મંસારી ! તને ચૂડ વિન્નેગણ નામની કોઈક જામખી, કોઈક દાઝેલી,

કાઈકે સ્વાતુલ્યની લોકનારી પ્રશ્ન કરવાની જુક્તિ બતાવે છે. સ્વજન એવું શોધતો કે જે મૂકેલી લુંખજૂંખ ફળ જેવું હોય. દૂધમાં જેની સાકરની મિલાવટ થાય, તેની તારા ને એના બેડના પ્રેમના મિલાવટ કરતો ને પછી, પ્રથમ તો જરાક, લગરીક, સુગી બોળીને જ આખી બેને કે બેકો કેવોક મેળ લીધો છે. ઘૂંટડો કે કોરો ગટગટાવવાની ઉતાવળ કરીશ ના, પ્રેમી ! સુગી બરીને ન પરીક્ષા કરતો એના સ્વાદની ને પછી :

૨

સજલ એવાં કીનિયે જેના તંબોળવરણા હોડ;
છેટી લાગે સોયામણા, બણે કાડા ધડનો લોટ.
કાડા ધડનો લોટ તે આળણીએ આનિયે
તેમાં દૂધ-સાકર ભે લાડવા વળાવિયે.
• ક ર વી લ ડા હ ને પા ડ વેા કા ળ,
મૂડક સજલ એવાં કીનિયે જેના તંબોળવરણા હોડ

અને સ્વજન કેવાં ન કરવાં ? :

૩

જે જે બોલાં સજલાં નવ કીનિયે જેનો સો કેકણે હોય સાસ,
ખૂટલ સજલાંને કાંઈ ખવરાવિયે, જેના પંડમાં પિતળનો પાસ.
પંડમાં પિતળનો પાસ
તે સોનીએ ભે મુલાવિયે
ભારણુ દેયે ને દળનાં યાયે

૪

મૂડક જે જે બોલાં સજલાં નવ કીનિયે
જેના સો સો કેકણે હોય સાસ

‘જે જે બોલાં સજલાં, જેનો સો સો કેકણે આસ’—અનિશ્ચય, અંચ, બેવશ, એકને છેતરી અનેક સાથે પ્રીતિ કરનાર, એવા પ્રેમિકને આટો તો આ લોકવાણીનો પ્રયોગ—‘જેના સો સો કેકણે આસ’ તમને તાકતદાર નથી દેખાતો ? આપણી ભાવાને ચોટદાર બનાવતો નથી દેખાતો ? અરે, હજી વિશેષ સાંભળો જુદા પ્રેમીજનની પિછાન :

૪

પલ્લેલ સજલાંની પ્રીતિ ન કરિયે જેનો બહેલેલ હોય બાપ;
ચેરો થાય આપણી નાતમાં અને જલદો કરે સંતાપ.

‘ભવટો કરે સંતાપ તે સહિયે’
 ને રાત્રી જે દંડ હોય તે દહાયે
 પિત્રાદ્યુ’ દૂધ ને ઉછેરવો સાપ.
 ચૂડકે’ પળવેલ સજ્જાની પ્રીતિ ન કરિયે’
 જેનો બદલેય હોય ગાપ.

સૈક-પ્રેમિક પોતાના અંતર્ગામીને સંજ આપે છે, મૃતપ્રાણી, વિવેકપ્રાણી, વહાણપ્રાણી :

૫

સાંભળ માયલા સાજણા! ફટો ને કળગ્ય નય;
 એથી લગાડીયે’ પ્રીતિ તો લાલચ બીજે યાય,
 લાલચ બીજે નય તે બોરી
 સાચી પ્રીતિ ધરની અસીધી મોરી.
 વંશ વધે, વાલપ બપને, ને કહું પોતાનું યાય
 ચૂડકે’ સાંભળ માયલા સાજણા! ફટો ને કળગ્ય નય.

પતિવ્રતની કે પત્નીવ્રતની ધાર્મિક વાતોથી નહિ, બ્યવહારુ વાતોથી ‘માયલા સજ્જા’ને કવિતા વફાઈ શીખવે છે : ‘વંશ વધે, વાલપ બપને, ને કહું પોતાનું યાય’ એવા ગ્રેવડા બાલ કાળે ધરની નાર પ્રત્યે એકનિષ્ઠા પ્રત્યોધાય છે. ને સૌંદર્યની મૂર્તિ આશ્રેખાય છે :

૬

સાજણી નીકળ્યાં બભરમાં પેરી અંજરની બેઠક;
 હરે બિરાજે આલસા, હેયે ટંકાવેલ મોર.
 હેયે ટંકાવેલ મોર તે અળકું કરે,
 વા’લાં સાજણીનાં નેણલા ઢળકું કરે.
 બલાબનાં ફૂલ હેલ્ય રાતાં ચોળ
 ચૂડકે’ સાજણી નીકળ્યાં બભરમાં પેરી અંજરની બેઠક.

ભોક્તવાહીમાં આશ્રેખાએક રૂપ કદી પણ Static-ગતિવિહીન-દીકું છે? નહિ, ગતિ તો રૂપનો પ્રાણ છે. અને ‘હરે બિરાજે આલસા, હેયે ટંકાવેલ મોર’-એ દરેક તમે દીકું છે! કાચના આંદલા બરેલું કાપકું, એમાંયે પાછું મોરારૂતિનું હીર-શરત છાતી માયે : એ મોરલા અળકું કરે ને નયણાંનાં બભર ઢળકું કરે! વાહ રે સોરમી સજ્જાં!

એવાં રવજનની પ્રણયચૂરતી સરત પણ નથી વિસરાઈ :

૭

સાજણી સેને દૂળનાં, લોક નણે ધર શૂન,
 સમદર જેવડી સારણું, અને હુબર જેવડાં દુઃખ.

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

હું ગર જેવડા દુઃખ તેકને દાખિયે' ।

રદામી વાદું અમે રદામા રાખિયે'.

પીપળ પાન ગૂંઝાં ... ...

ચૂંડ ક' સાજા સેજે દૂબળાં, લોક ભણે ધર બૂખ.

સ્વજન સાચી દૂબળાં દેખાય છે ! લોકો માને છે કે ધરમાં ખાવા અન્ન નથી, પણ ખરી રીતે તો હૃદયમાં સમુદ્ર જેટલી ઊંડી સરણીઓ પડી ગઈ છે ને હું ગર જેવડાં દુઃખો છુપાયાં છે, પણ એ કોને દેખાડીએ ? એ તો રદામાં જ રાખીએ.

ગ્રામ અંતરતાપની ઝોડડી કહી નાખી. અને આખરે તો સજામાં ધડી-ખ-ધડીનાં મીટ-મેળાપ કરીને વહાણે ચડી ગયાં :

વાટ ભૂલી ને પગ નવો, ચડા ને માડુ ભય ।

પેંડડ હેવા । કર પ'ખડી એનો મીટડીએ મેલો થાય

મીટડીએ મેલો થાય તે ધડી બ ધડી

વાડીડા સાજા સેજે વા'ણે ચડી.

આમાંનાં ફટલાંક મુકતકો ખડિત છે ને છેલ્લો તો ફક્ત એ જ ચરણોનો અધૂરો ટુકડો આ દાયણમાં છે :

સાજાસુ એવા કાખિયે', જેવી ગંડાની ઠાલ,

એખી પએ આદી દધએ', તે અંગને ના'વે આલ ।

આફત-ટાણે દાલ સમુ' આહું દેવા થાય એવું સ્વજન શોધીએ, હે માનવી !

ખડિત ટુકડા

ખડિત એ ચરણોમાં પણ અર્થવ્યંગનાની કશી કચાશ રહી જતી નથી. ખડિત છે તેનું કારણ છે. ચૂંડ વિભોગણુ' નામાચરણ તો છેતરામણ છે. એકાદ-એ વ્યાવા પદ-નમૂના અસલમાં ને હોય છે તે હોળીના અગ્નિ સન્મુખ પ્રતિવર્ષ મંડાતી સામસામી કાવ્ય-રમતમાં રજૂ થાય છે. પછી તો એ જ નામાચરણને મોજૂદ રાખીને, એકકા મળેલા 'હુલામીરો' નવી નવી શીઘરચનાઓ મૂળ નમૂનાના ધાટ મુજબ કથે' જતા હોય છે. એમાં ટુકડા પડે છે. એ ટુકડા કંઈસ્થ થયા તેટલા ખરા, બાકીના હુત બને છે. ચોટદાર ચરણોના રણકાર લોકસ્મૃતિમાં ધર કરી રહે છે.

સંશોધનકાર્યની આત્મકથા

નોંધપોથીનાં ૬૦-૭૦ પાનાં જ હજી તો ફેસ્તી સકયો છું. કહ્યું છે કે બે-ત્રણ હજાર પાનાં હશે બધાં મળીને. પાને પાને ફેસ્તાં પાછલાં ૨૦-૨૫ વર્ષમાં બમણુ-પ્રદેશોની પુનર્પાત્રા અનુભવું છું. આજ સુધીનાં પુસ્તકોમાં જેમાં પાંખિયા નથી મેળવ્યાં તે આ બધા ખડિત અવશેષોને-

બાઈ કમાશંકર કહે છે તેમ એ સોક્સાહિત્યની વર્ગરૂપમાં બાકી પડી રહેલા વેરણુદેરણુ દુકા
ઓને-આત્મકથાની નવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ 'હું' નવા શોધકોને આર્ગિશ્ચક થાય કે ન થાય, માર
કમળમાં રમ લેનારી વાયક-દુનિયાને તો જરૂર મેળવ આવશે. મનમાં જનતા મધપૂજાના ઝિ
છિદ્રે મધુનો મંચય જે બિન્દુએ બિન્દુએ બન્યા રહ્યો છે તેનું આ બધાન એ મારી નહિ, પણ
સોક્સાહિત્યના મોધનની આત્મકથા છે.

હાર્શનિક જેઠા રામનો

'મનથાં'નાં પ્રેમ-મૌકિતકો : અને એની પડખોપડખ રામ-સીતાનાં વિગ્ધ-મૌકિતકો :
મથાળે લખેલા છે 'જેઠીરામના છકડિયા' : છકડિયા એટલે છ છ પંક્તિના દુકા :

૧

ચોર વણુ સુનો ગરવો સીતા વણુ સુના રામ
હંસલા વન ઓવર રાતું, શુભિયલ વન્ય સુનું ગામ
શુભિયલ વન્ય રાતું ગામ તે હરિ !
મનખો પદારથ ને આવે ફરી.
અહીં સીતા ને રામચંદર રો ના !
જેઠા રામનો કે' જાના હું'ગર ચોર વિણુ સુના

પતિ-પત્ની વચ્ચે વિભેગ પાડનાર રાવણુને 'જેઠા રામનો' શો માર્મિક કપકો આપે છે ?

૨

લોહું'મ ગળ્ય લંકાના રાજા હરવ્યું કેમ બરી !
ધણુ પડશે માથલા ઘટમાં, પછી હમર જોણી વારો;
હમર જોણી વાય તે સૈ
શિવ શેકડીનું રાજ બરી લો !
મેલ્ય મારગ ને જોલ દરવા બા
જેઠા રામનો કે' લોહું'મ ગળ્ય લંકાના રાજા !

'લોહું'મ ગળ્ય !' આવડા મોટા કુકમને માટે લોહું' ગળવાની ઉપમા બંધખેસતી બની છે,
નહિ ?

આ જેઠા કવિ ખીચારો કાકથી પીડાતો હોવો જોઈએ :

જેઠાને પગે બનવો, કાચામાં નીકળો કેલ;
સાડા જણુ મણુની સામઠી, માથે વણુ ચો લેલ;
લોહ વળ્યો ક્યો ક્યાં !
દાવાર પીર જમિયલની કનેરી ત્યાં.

જેઠો ગિરનારમાં ઘાતારને કુંજરે કોઢનો રોગ હરનારા પીર જમિયકને સરજી ગય છે.
લોકકવિ જેઠાને કોમ-ધર્મના મોહ નથી.

ગરવે નચીં તો ગણુ યાય, લાગે જમની ભે;
લિન્દુ-મુસલમાન ઢાલી નીકળ્યા, ઘાતાર દર્શન દે.
ઘાતાર દર્શન દે તો વધી,
લિંગોળા દઈયે ગરવે ચઢી.
જાંચી સખર ઘાતારની, નીચે ગૌમુખી ગંગા વહે,
જેઠો રામનો કે' ગરવે નચીં તો ગણુ યાય, લાગે જમની ભે

ઘાતારની ટેકરીનું ધરગ્રામ-શિખર : અને ગૌમુખી ગંગાનું લિન્દુ તીર્થોદક-એ વચ્ચે કવિ
જેઠો સુમેળ જુએ છે.

કોઈ માટે કવિ જેઠાએ પ્રથમ તો વિધાતાને ખખડાવી :

વિધાતા વેરી ધક, મારા અવળા લખ્યા લેખ;
સરા ન માની સંસારની, ને જાણતા કીધા અલેખ.
જાણતા કીધા અલેખ તો લેવા,
ભવેસરની બનરે કાવોળા દેવા
... . મનની મનમાં રે.
જેઠો રામનો કે' વિધાતા વેરી છે.

પણ જેઠો તો દાર્શનિક છે, સમાધાનમર્ગો છે. દુરંત બીજો વિચાર :

વિધાના બચાવી ક્યા કરે, બેમાં તમાસ કરમ,
કાં તો માર્યા મોરલા, કાં તો દેર્યા હરજી.
હરજી હેર્યા તો હરિદાસિ
જોઈત્યા પ્રાણજીની નહી.
કીધીયું કમાણીયું, રિયા ગેવા ।
જેઠો રામનો કે' વિધાતાને દોષ રોનો દેવા ।

હે હવ ! તમે જ કુકર્મ કીધાં છે. મોરલા માર્યાં એ મોટું કુકર્મ. સ્ત્રીઓનાં હેરણું હેરવાં-
હરજી કરી જવા-એ પણ વૈર પાતક : એ કરેલી કમાણીને દબે તો રહ્યા રહ્યા સેવી ર્યા, હે હવ !

આ બધા છંદગિયા એક જ માણુએ કિતરન્યા લાગે છે, શાદી ક્યમ ને લખાવટ એકધારી
છે. લખાવનાર યાદ આવતો નથી.

સજણ ગિયાં ને શેરીયું રહી !

વિ. સ્વ-સાહિત્યમાં ઠેકણે ઠેકણે બે તરવેને સામગામે છેડેથી બેંચી લાવીને બેગાં બેસા-
રેલાં બેવામ છે : મરણ અને પરણ, લગ્નગંડપ અને મમાણ, કંકુ અને બરમ. મારી ટાંચણ-
પાયાનાં નવાં પાનાંમાં પણ એવા બે તરવેની બોડી બની ગઈ છે. એક જ શાહીએ ને કલમે
એકી બોડે, (અનુમાન થાય છે કે આશ્વતી દ્રેનમા કોઈકે બરવાડે કથેવા) ચૂંટક-છૂટક ને લોક-
કવિતાના કુકડા ટપકાવ્યા છે તેમાં પહેલું આ પદ છે-

કાયા બાંધી કટે લાકડે,
ફરવાં શીફળ ચાર;
પડ પરમાણે પાભરી,
બોટપેને તાર (૧)
નગરમાથી નવાભીયું નીકળીયું,
તે હી નેન ફરે ચાર.

મસાણે નેને મડા લંડરી,
વારો વા ને બોડરી સેલીયું;
જોવો રામનો કું—

કાયા બાંધી કટે લાકડે,
ફરવાં શીફળ ચાર.

જો: ૩'

એક હીના બહુ એકલા
હા રેંવી મસાણે રાત,
ગોળા છટે ગેબના,
(તે હી) ઘટક પામે ઘાત.

દાર્શનિક લોકકવિ આ જોડો તો આ પાનાં પર આપણો બાણીતો સહયાત્રી છે. લોકવાણી-
માંથી જીવનરસ પીતો પ્રવામી-માનવ ધરીક એ ફિલસફી પદ બોલી સ્મશાનનાં સ્મરણ આપે છે,
'વારો વા ને બોડરી સેલીયું' એમ યાદ કરાવી આપણા પિંડની બની ગયેલી રાખને પવનમાં
બોડતી બતાવી દીક બ્યંગ કરે છે, અને તે પછી વળતી પળે એ પ્રવાસી ચૂડ વિભ્રમેગણી પ્રેમ-
કવિતામાં ભેટી પડે છે :

સાજણ સિવાડે ચરણિયો,
ફરતી મુકાવે કોર;

ઢેરે ટંકાળ્યાં આલણાં,
ઢેરે લખાળ્યાં ઝીણાં મોર.
ઢેરે લખાવેલ મોર તે ખરા,
ઈ સાળણુ છે પાકા તેલના ધરા.
બાલે મીઠું ને કરે છે ગોર,
સાળણુ સિવાયે ચરણિયો, ફરતી મુકાવે કોર.

નવી જ ઉપમા મળી-સ્વચ્છ એ તો 'પાકા તેલના ધરા'-પાણીનો નહિ, પાકા તેલનો બર-પૂર ધૂતો !

સજણાં ચડયાં ચારીયે,
થકલાં બાંધ્યાં ચારક;
બાથમાં પાંચી બેસારે ચાથરે,
કોઠે જમાડો કંસાર.
કોઠે જમાડો કંસાર તે લગારક આખરો
પછે પીડિયાળી બરમાળ ઉડ્યા નાખરો.

*

જાજળાં સાળણુને ન સારીયે
જોળી કાણામાં હોય જોળા કાંટક;
સાળણુ દીબે પાડે કાંડ,
સાતના ખવારે આકા.

આનાં રચયિતા, જોડો ને ચૂડ વિન્નમણુ, બેક બાહ દેવાય છે. કવિ નહિ, કવિતા જ રહી જાય છે. લોકવાણીમાં આસ ધૂંટનાર એ સંગ્રામી મુઆફરુ' મન જ આપણા વિચારને। એકમાત્ર વિષય રહે છે. પ્રિયજન-સ્વજનનાં પરજેનનેા ચિતાર મહાસીને એ વળતી જ ક્ષયે ચંચળ સ્વજન-મનથી ચેલી જવા કહે છે. પ્રેમયા મળેલી નિરામા એ તો ભારી માર્ગજનીન બાપ ભાગે છે ! દ્રાણુ જાયે ક્યાંથી કાને પડેલાં, કેટલી પેઢીએ ટોચાતાં ને ખરી જતાં આ ખાંડિન પહેને એ બરવાડે પકડી, કમેજે ને કંઈ રમખાણુ રાખ્યાં. હમે ! :

સજણે શીખું માળીપુ,
કદાના ચામ ચામ કરે.
પલમા જોળા પાથર્ષા,
ચાંને ચિયા સવાર

ચાંને ચિયાં સવાર, તે જામા સલામું ધરે
સજણે શીખુ માળીપુ, કદાના ચામ ચામ કરે.

*

સજ્જે સાંકળું ચડાવીયું,
ખેરડાં ક્યાં ખાલી;
પાડોસમાંથી પ્રીતજી ત્રિયાં,
હેડાકવ ત્રિયાં હાલી.

હેડીનાં-સરખી જોડીનાં સ્વજન, ધરને સાંકળ ચડાવી પાડોસમાંથી ચાલ્યાં તે; ગમાં, તે જ્યાં
એ જ્યારે બાલુમાં વસતાં હતાં તે કાળવું તેમનું સૌંદર્ય તે નથી વીસરાવું:

સજ્જ્યાં ખાંટે ને દી ખાંડણાં,
હલકે ઉપાડે હાથ;
દસે આંગળીને ચોતરફ વળે,
નવરો દીનાનાથ.
નવરો દીનાનાથ ને માટુડાં પડ્યાં,
માટું હમાણુસને પાને પડ્યાં.

દરેક પ્રેમિકની એ જ માન્યતા ! પોતે સુમાણુસ અને સ્વજનને જે પરણી ગયો તે કમાણુસ.
ખેર, એ આશ્વાસન કંઈ આણું નથી. આપણને મને છે તે તો આ 'માટુડાં' (માનવી) જેવો શાક-
પ્રયોગ. પ્રેમની વિષમતા તો આ છે કે :

સજ્જ્યાં જાંચે ને અમે સેરીએ
વચમાં વળુંધાઈ રિયાં,
સજ્જી, તમે લેલો અમે લાલજી,
કોઈ દી અંગેલકા ભાંચક
ખોટે ચડી તમે કે'દી માંગેલ ને,
અમે કે'દી પાડેલ ના ?

વિદાય મેલાં 'સજ્જી'ની સાથે આટલો ઝડપી વાર્તાલાપ પણ થઈ જાય છે. પછી તો પ્રવાસી
સાથી સોન-હલામણ, નાગમટે-નાગવાળો, શેણી-વિગ્નજીંદ, મેહ-જિજ્ઞાસી વગેરેની કરુણાન્ત પ્રેમ-
ગાથાઓમાં ઊતરી પડી દુઢા રેલાએ જાય છે. અડિન અને જોમ છતાં મૂળ વિષયને વળગી રહેતી એ
કવિતા સુત્રાત્મક સ્વરૂપને પામી રહે છે :

સજ્જી ત્રિયાં ને સેરીયું રહી,
જડવા લાગી ખેપ;
જડવા લાગી ખેપ તે ઝારા ઝરે
ઝોતરની વાદળી સૂકાં ઝોવર ઝરે.
વડી પાળ ને નીર જ્યાં વહી,
સજ્જી ત્રિયાં ને સેરીયું રહી.

૭૫૨-

માયા રાખતે માનવ, હૈયે રાખતે દેવ;
જોડ્યાં-ચાડ્યાં માફ કરતે, આવગણુ અમારા અનેક.

એમ કહીને પાછા વળવું જ રહ્યું ! પણ પછી પાછો નરને બદલે નારીને મૂરતી વારા આન
હે આ અપ્રમુદની વાણીમાં :

સાજણે થોડો સણગારિયો,
દોરી કાઢ્યો ડેવા બા'ર;
વળગણી બોલો પાપર,
સજણ, હૈયે રિયાળો જાળ.
ધેરે રિયાળો મળ્ય તે આડપું
અગ્રો તમારા જીવની નાકેયું.

તે જેતા હૈને અમને બાઈએ માર,
સજણે થોડો સણગારિયો, દોરી કાઢ્યો ડેવા બા'ર.

*

વાઠ છે બૂલી ને પમ નવો,
ચંપિા માફુ ભય,
કેને કહા પાંખડી
મોટ મેળા થાય.

મોટ મેળા થાય તે થકી હો મડી.
મેલાફુ સાજણ ભરો વઢાણે ચડી

ગયાં સ્વપ્નન, વઢાણે ચડી ગયાં, હૈયાએ પાંખ કરી નહિ, પછી તો રાત્રીએ :

સજણ સ્વપ્નને આવિયા,
હરે ભરાયી બાય,
'બળીને ભેજ ત્યા ભતા રિયાં,
'પલગી પછાડું હાય.

પલગી પછાડું હાય ને કાઈ ન જાણુ,
વાંસાં સજણ સાદુ ખેળસે આસુ દાણુ.

આહર્યા કામ તે અપભ્રંશ રિયા,
બળીને ભેજ તો સજણ ભતા રિયા.

*

વિપ્રવંસની ઊર્મિ સર્વ સંયમ ગાયવતી ગાયવતીએ વધુ ને વધુ આંતરિક ઉત્કટતા ધારણ કરે છે.

સાજણુ વોળાવી કું વળી,

આઠા દીધા વળન,

સને નાંવે નોદરા

ને દીએ ન ભાને અન.

દીએ ન ભાને અન તે અણોસરાં;

ગાખવાં જાણુ તે કાઢવા કાળજ સોસરા.

આજધુની જોળખણુ ને મુદરા મળી,

સાજણુ વોળાવી ને કું તો વળી.

*

સાજણુ વોળાવી કું વળી,

ભિયી વડલાની છાચ,

વડલો વરસો મોતીડે,

દાળ દોળાળા માચ.

કોળાંજી ભાંગીને કઢકો ચિયો,

પ્રીતનો માર્યો સાજણુ પરદેશ ત્રિધા

ભાળી ભોમ તો લાગે ગળી;

સાજણુ વોળાવીને કું રે વળી

અરે સ્વજન ! રહી જાવ ને ! કહેતો તે ખિદમત કરીશ :

સજણુ દિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માયા,

ઝોડું માથે હંતારા દિયે, કરિયે છતરીયું ના છાંયા

કરિયે છતરીયું ના છાંયા ને તમને વરિયે;

કસેળાં માનો તો હૈ મુખ હપર ધરિયે,

નચ્યો છ હી, ને દળી છ છાચા,

સજણુ દિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માયા.

ઝોડું માથે-હર પર-છાતી પર-હંતારા દડ : પ્રભુપ-કવિનાની ધણી કોંઝી કક્ષાએ પહોંચી ગઈ લોકકવિતા. ફરી પાછી એક મોટદાર, અને લોકસાહિત્ય સિવાય અન્યત્ર અમંભવિત એની, ઉપમા મળે છે આ રેવગાડીના ભોતઃ સાથી પાસેથી :

સજણુ ! તમારી ચોરીએ,

અમે ગળીને ખાતર થયાં.

ગળીને-કળોકળુમાં ગળી જઈને-નરમ ઉરરડો અને જલુ. વાવેતરની ઓંઘમાં રસકમ પૂરના.

પદાર્થ ખતી જવું, પારકી સુગતિને ખાતર સ્વયં દુર્ગતિને પામવું, એ દશા પ્રિયજનને કારણે કરી નાખ્યા પછી વિચ્છેદ પડતો બતાવ્યો છે.

*

લોકકવિતાનો રાંક પ્રતિનિધિ એ મારે સહયાત્રી પ્રથમ દેહની કાણુભંજુરતાનાં અને પછી 'સન્નિધા'ના રનેહમાં સાંપડેલી વિકલતાનાં પદોમાંથી જોળનની વિદાય પર ઊતરી પડ્યો હતો :

કાના કેસા ને લોચના, રમમગતે હાતે,
ઈને લાંછન લાગરો, એક જોળન ખતે.

કાળા હતા કેસા, બદલાઈને બીજા ચિયા
ક્ષતને ભાંકપ દેહ, દુનિયાને કાંઈ દેખાડિયે

જીવણી હતી તે બતી રહી, દેહને નાખી દણી.
રાણો ક' હું નાવરિયે, બચ્યાં લગસાં પળી.

દેહને હળી-પીસી નાખી, બગસાં-ધોળાં પળિયાં આવી ગયાં. શા માટે આમ ? જોળનને સંસારીજન કપકો આપે છે :

જોળન ! મેં તને ગણ કર્યો,
પહર ચાર્યા સારી રાત;
એક ટુંમાં અવગણ બરો,
મને લાકડી દઈ ગયો હાથ

જોળનિયા, તુંને બળખુ, ચાણું માળખ રાત;
ખતા બચ્ચું હોત તો, હાલી-હધારાં કરત.

*

નાની એવી બે પંક્તિમાં પણ રૂકું રૂકું મૂકી આપ્યું- 'ચાણું માળખ રાત' : વનવાસી સસારની માટીમાંથી આપોઆપ ઉદ્ભવતી એ કદપના લોકસાહિત્યનો વિશિષ્ટ પ્રકાર બતાવે છે. પશુઓને આખી રાત પહર ચારનારાં માનવો જોળનને એમની ન્યારી રીતે પિંડાને છે.

*

દાંતને પણ ખડતાં દેખીને લોકકવિ ઉપાલંબ દે છે :

દાંતા, દિન સંજાર, શી શી ચીજી ચખાડિયું,
લાંચા નહિ લગાડ ? હાઠા પહેલા હાનિયા !

પણ લોકકવિતા 'કરકૂશન'નું-વિકલતાનું શરણું સ્વીકારતી નથી સમાધાનશક્તિ એ એવું મોટું ભક્ષણ છે. વિદાય લેતા દાંત સ્વામીના એ ઉપાલંબનો તરત જવાબ વાળે છે :

અમને ન દેને દોષ, ભયુ તે સૌ ભવશે,
કદાન ધરતે દોષ, (અમારા) પેઢા પ્રવચા પળશે.

એવા વાર્ધક્યના વિચાર-પ્રગથિયેથી જ નુ માન ભરુ (ભગવાડ) ભાઈનંધ યાત્રાશ્રાનેલી
વાનમા ગિનરી પડ્યો હતો / ત્રટક-ટટક અને પનાડવના નયધ વિનાનું એવું કાન્ય-ગટન કોઈએ
એના અતન્તવમા શુ કોઈ અંગદતા અને સુમેળ સ્વયવતુ હતુ / એણે ગિરનારના કોઈ તીર્થ-
સચિવને મલાયું

મરઘી કડના પચ્ચરા, (હુંને) કેતા જીમ યિયા ?
માનવી હતા તે મરી ખૂંચા, પચરા છના છ રિયા
પચરા રિયા તે ખરાખરી,
ભવેરાની બખર છે ઉદ્રાપુરી.

*

મરઘી કડને કાકડે, અમે પચરા સરખયે પ્રાણુ,
વાંલી લાગે વનના, લીલા નામરોવ-પાન,
લીલા નામરોવ-પાન તે આનંધ નો ખૂટે,
જે ભયુ ગરવે જ દેવરા-મીઠાનો અવતાર છટે.

*

ભારી દેકે લીમાણુ હતુ, ને પચરિયાનો પાર,
અકતા સાજી લપટપા, તટયો દેવાનો હાર,
હવે વીધવા મોતી ને પગેવરો હાર,
ભારી દેકે લીમાણુ હતુ, ને પચરિયાનો પાર.

*

આમ ફરી ફરી પાછા તીર્થપયે પશુ અગ્રણીના સ્મરણો પાની પુદતાં પાછળ પડે છે !
કાણુ જાણે કેમ પશુ પહોંની સ્મૃતિની પછવાડે નદીની યાદ ઝુંબે છે :

મ્હાત્મી શેતર મુકાગી, નિજી નરી-વરાણુ,
આગેથી ફેરું નર પકડું. ફેરવી અહ મેરણુ.
ફેરવી ગઈ મેરાણુ તે નિસારો નાખી
મુકાગી પન ને વનરા થઈ આખી

અને પરોઢ્યા અવાજ સુનીનો રેવગાડીનો આ મંગાથી ધોળા જ કમળ ફૂકડું આવતાં ડવની
આખરી ગનિને યાદ મરાવતું એ અજન ગાઈને ભુરો પડ્યો.

એતનદારા નેની દેને, લાઈ
 નહ છે નિરવાણી,
 નહ છે નિરવાણી, ગુરુ મારા !
 નહ છે નિરવાણી રે—એતનદારા
 માસી બેળી તારી માસી થારી,
 પાણી રે લેથાં પાણી
 કાચી કાલામા કાઢિ ન ભણ્યું, ભાઈ !
 શું જુલ્યો તું તો પ્રાણી રે—એતનદારા
 રાત્રી ભગે પરત્રી ભગે,
 ભગે રૂપાણી રાણી,
 ઇદરતુ ઇદરાસન ભગે
 પ્રજા ને પ્રજાણી રે—એતનદારા

*

અનિચળ વાત્ર નરુને ચરણે,
 દાસી પોતાની બાળી,
 ગુરુ પ્રતાપે ગાય બ્રમરસિંગ
 જોડયા બ્રમર વાણી—એતનદારા

મમતાનની સેથી(ગામ)થી સગાત કરીને મમતાન પાસુ 'ગુરુ' છે નિરવાણી થકી જ મરી
 વચ્ચે એણે મનુષ્યનાં મૌદર્ગ, વરમાળ, માયગ, નિદાય, નેરીગોના સૂત્રાર, ખામી પડેમ
 જોગડા, વાંચી નીકળેલ અવજનની પેચની બેચી એપ, આડા દેવાઈ ગયેલા વન, અવનાયિગન,
 જોમને જોમને આજુડા, પનજે પડકારતા હાય—એમ પ્રજાક પ્રણયની આરમ્ભજો ગાઈ, પડી, વહી
 જના જોમનની નિદાય ગાઈ, શૂન્ય સમારને પાળ છોડી તીર્થશૂગોના ચડાણ ગાયા, ને છે પે
 નિર્વાણ ગાયુ એ ગાન એક ને આખું છે, યોગકવિતા મધુચયરવર છે મમતાએ જ એનું
 ગાયેલું 'મહલું' જોઈએ, એના એકાદ કોઈ પ્રદેશને છૂટો પાડીને મહલ-શવનનુ તરવરેમ્ય તોળાય
 નહિ.

~

આ પ્રનામ કયાનો હતો ? કયારનો હતો ? આગળ આવતુ એ પાત્ર પત્તો આગે છે
 ૧૬૨૬ની માવ અને ફેલુઆરીથી એપિનના એ મહિના હતા વચ્ચાર હતો ભાવનગરના
 મુ મહંમી જ્ઞાનપ્રમાદક મંડળીના આશયે પળવાડિયે અફેકે એવા છે વ્યાખ્યાનોનુ મન મનુ દુનું.
 ૬૦ વ્યાખ્યાને ભાવનગરથી મુ મહં જંગો એમાના એક પ્રવાગેથી પાત્ર વળતા આ માધી નેગી
 ગયાં હતો એ વ્યાખ્યાનમાવાતુ ટાયણુ માનમ્પર પર ગુલુ છે પ્રસ્પષ્ટ જહાગીર દોપમા ગોના-
 મહલ ચિકાર રહેતો પ્રયુખચાને એમના અવ ડો મરુ ડાયણુચ મેગી-પેલા રેમય એચિયાગિક

સોસાયટીના મારા વાચનખંડમાં લક્ષ્યગીતો પર અંગ્રેજી નિબંધ વાંચનારા જે વૃદ્ધ વિદ્વાન હતા તે જ એ ડો. મોદી.

એમની પાસે અને શોકલનાર મુરખીશી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી. મારી સૌ-પહેલી નાનકડી કૃતિ ‘કુરબાનીની કથા’થી લઈ આજપર્યંત મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં જેમનો રસ કદી ન્યૂનતાને પામ્યો નથી એવા એ મુરખીને મળવા ગયો હતો મુંબઈમાં. કહે કે : ‘ઝવેરચંદ, ડો. હવણુજી મોદીનો આ કાગળ છે. એ લખે છે કે સરતમાં પોતે હમણું ગયેલા ત્યાં શુજરાતી સ્ત્રીઓનાં લક્ષ્યગીતો સાંભળી આવેલ છે, ને એ વિષે વધુ જાણવા માગે છે. તું જ જઈને એમને બધું કહી આવ.’

એમની ચિઠ્ઠી લઈને ગયો. એ પારસી છુટ્કાને મેં શુજરાતી લક્ષ્યગીતોના મારા સંગ્રહ ‘ચૂંદડી’ની વાત કહી. પહેલો જ પ્રશ્ન એમણે આ પૂછ્યો : ‘ચૂંદડી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શું છે ?’ મારી પાસે ઉત્તર નહોતો. કહે કે : ‘હુ મરટ નો પેટ.’ (એ અર્થ મેં સોળ વર્ષ પછી મેળવ્યો ! પ્રશ્ન મન પર રહી ગયો હતો. ગયા કૃતિકાસ-સંમેલન વખતે થી. કેશવરામ શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યો. એ કહે કે ચંદ્ર પરથી ચૂંદડી, ચંદ્ર પરથી ચંદ્રકાના;—ચંદ્ર જેવી છુટ્કાળી ભાત હોય છે ને, તે પરથી ચૂંદડી.)

*

પછી ડો. હવણુજીએ થી. ઝવેરીના સારા-અભિપ્રાય પર આધાર રાખી અને કહ્યું : ‘અમારી જૂની સંસ્થા જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી છે. એવું છ વ્યાખ્યાનોનું વાર્ષિક સત્ર હોય છે. દરેક વ્યાખ્યાન માટે જુદા જુદા વ્યાખ્યાતાને નોતરીએ છીએ. વ્યાખ્યાન દીકરૂં. પરચીસની રકમ આપીએ છીએ. આ વર્ષનાં છ વ્યાખ્યાન તું ન આપે ?’

આવા પ્રખર વિદ્વાનની સમક્ષ ઊભવાની અશક્તિનું ભાન છતાં, વ્યાખ્યાનો કેમ અપાય તેની ગમ ન હોવા છતાં, કામ કામને જ શીખવશે એવી જ આશાથી સ્વીકારી લીધેલી એ વ્યાખ્યાનકેણીમાં હું ખાર જિતરો. વિશેષ યાદ આવે છે છેલ્લા વ્યાખ્યાનની સંખ્યા. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકાનું ‘પહેલવહેલું’ સન્માન પામીને મુંબઈ છેલ્લું ભાષણ દેવા ગયો હતો. પોતે કડક હના, કરડા-હતા, સહેલાઈથી પ્રસન્નતા બતાવતા નહિ, શિખાઉ માણસ અલકાઈ-છલકાઈ ભય એવી રીતે વર્તતા નહિ. મારો ચંદ્રક કાચમાં લઈ, પંપાગી પંપાળી સર્વ શ્રીતામમુદને એ બતાવી અને કહ્યું : ‘આ ચંદ્રકથી તારી જવાબદારી ધણી બધી વધી ભય છે. સંરોધન કરતો જ રહેજે, મલકાઈ જતો ના.’

સેંડો શુજરાતીઓની સાક્ષીએ સ્વીકારેલા એ યુગમંત્ર સતત કાનમાં યુંજતો રહ્યો છે. મયાગ્રંથિન એવું પાતન કચે ગયો છું.

[છેલ્લું પ્રયાણ]

બહારવટિયાની મીમાંસા

પોતાને અને રાજમતાને વાગે પડવાથી ઝાઈ પણ મનુષ્ય જો રાજમતાની આવગણના કરી રાજ્ય બહારની વાડ (માર્ગ) પકડે એવું નામ બહારવ(સ)ટિયો. અંગ્રેજ બાળામાં એનો પર્યાય શબ્દ છે Outlaw. એટલે કાયદામનનના પ્રદેશની બહાર નીકળી જનાર, મળવાને આવીને રહેવા ના પાડનાર અને તેને પરિણામે કાયદાના ગજાલુથી પણ વગિન રહેનાર દંડિત

જૂના કાળમાં, અને આ કાળમાં, આ દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં, મજબૂરી કે લાઝીમ, એના અનેક બહારવટિયા નીકળેલા છે તેઓએ રાજમતાના મામલોને લક્ષ્યને પોતાને થયેલ અન્યાયનું નિવારણ મેળવવા અથવા તો પોતાના વેગનો બદલો લેવા મહત્ત્વ કે નિઃશ્વર્ય યત્નો કરેલા છે અને અંગ્રેજ રાજ્યના 'ધારા'નો અમલ શરૂ થયા પછી બહારવટી એ હિન્દી પિનન કોડની કલમ ૧૨૧ અંક ૧ મુજબનો, વધુમાં વધુ ફાસીની મળતે પાત્ર યુનો દર્શો છે.

દેશદેશના ઇતિહાસમાં બહારવટિયાઓના પ્રવ્રણો અતિ આકર્ષક ધર્મ પડ્યા છે. 'બહાર-વટા'નું વાતાવરણ જ વિનશ્વર હોય છે એમાં ઘણા ધણા પગપરિગામી ભાવેતો મગમ થાય છે. રાજની આમપાસ નિકળ અને બેભનનું, અપિની આમપાસ તપોવનની વિચિત્ર શાંતિનું, વિદ્યાની આમપાસ રસિક વિદ્યાનું-એમ છટાછટા વાતાવરણો ગૂંથાય છે, પણ બહારવટિયાની આમ પાસ તો બિશુકતાની આથે રાજન, ધાતમીપણા સાથે મરુણ, લૂટારુપણાની આથે ઔદાપ, મરુટોની સાથે ખુશમિજન અને લવકપટની આથે નિર્ભય ખાનદાની-એવા દ્રવો

વિદેશી ભાવોનું

લાગી પડેલા છે ધણી વાર તો પ્રજા ઝાઈ જગદિત્તેતાના મહાન પગક્રમે

વાતાવરણ

કરતા બહારવટિયાના નાના નાના વીરત્વમાં વધુ રસ લે છે, એની મોહકી

પ્રતિભા પ્રમગો પર હાર્ય વરસાવે છે, એના ધાતકી કૃત્યો નાભળીને,

પોતાના કોઈ માનીતા આત્મજને ભૂયો કરી હોય એવે ભાવે શોથ અને ઉત્તાપ અનુભવે છે, એની તપશ્ચર્મ પર વારી જાય છે, એની વિપદની વાત આવતા દયા ખાય છે, એના દોષોને નીમરી જઈ એના પરમાણુ નેવડા યુક્ષોને પણ પર્વત નેવડા કરી માને છે-વીરત્વની ધણી જ અ ઈન્ધિન અને અર્ધકલિપત ઘટનાઓ એના નામની આથે જોડી દે છે મૌરખ્દ દેશ એના બહારવટિયાના પથરગી લોક-ઇતિહાસે હોણા ભરેલો છે પ્રથમ આપણે બહારવટિયાની મીમાંસામાં સુરોપની દષ્ટિ સમજીએ પછી કાઠિયાવાડની વિચુલ કથાસામગ્રીમાં જિતરીએ

બારમી શતાબ્દમાં ઇલડા અરસ્યોમાં ચોખિનદડ નામનો એક બહારવટિયો દર્શ ગયાનું

વૃત્તાન વોકરચિન ગીતમ્થાઓમા ને હૃદય વાતોમા પ્રચલિત છે ઇંગ્લેન્ડનો દત્તિકાસ આવા
 મેઈ પણુ માનવીના અસ્તિત્વને આધાર આપતો નથી, છતાં એ લૂટારા
 રંગીશો રોમિનફ્ડ વિષે એક-એ નહિ પણુ કુદ આડગીસ તો લાખા લોખીતો મુખપરખાથી
 ચાલ્યા આવે છે ને હવે તો એ ગીતો અગ્રેજી માહિત્યમા ઊંચુ સ્થાન
 બોગવે છે કેાનુકપ્રધાન કથાઓના સુવિખ્યાત લેખક વોર્ટ્ઝ રકોટે આ રોમિનફ્ડનું મહોજ્જવલ પાત્ર
 એમની 'Ivanhoe' નામની નવનમા આપેખ્યુ છે, પીટરક નામના ગ્રંથકારે 'Maid Marian'
 નામની એક નાની પુસ્તિકામા રોમિનની પ્રેમકથા અને અરણ્યમાની શૂનનચયાં આપેખી છે
 આ મમત્ર માહિત્યનો માર આમ છે ઇંગ્લેન્ડના ગામઓ જગનમા પોતાની એમ્પાની જ
 લોનુપના સતોપવા માટે મૃગયા રમીને હરણાનુ મીઠુ મામ ખાતા, પણુ અન્ય મનુને મા' ત્યા
 મગધાની મખત મનાઈ કરના એ ગામના આવા સ્વાર્થી કાચાનો હમેશા બેધડક ભગ કરનાર
 એ પાવરધો અમીર રાજકોહનો અપરાધી હરી બરામર પોતાની લગ્નવિધિને વખતે જ પોતાને
 પકડવા આનનાર રાજ-મેનાને ઠાર કરી, પોતાના માધીઓને બઈઅધુરે વગે બહારવડે મઝી-
 રોમિનફ્ડ નામ ધારણુ મુર્ત, રામના માનીતા મૃગ-મામની મટેદિને લાવવા લાગ્યો, તે
 જગનના માર્ગે પગ ઝોજા નાની-લૂ' આટી દોરી એ નાનો વીર હતો એડૂતોને અથવા
 મગીમરોને ન મતાપતો રિનામમા અચૂર લુખપુ' શરીરમાળા પા મીઓને લુનમી અમીગને,
 નાનવત્તાના હા મોને અને કલૂમ શીમતોને લૂનો રઅને એ ૧૦ના દ પને ગરીબોની
 મહાય અથે રાખતો એ 'universal darling of the common people -
 'નમમુદાયતો માનીતો' ગણાતો એની વૃણાની પદ્ધતિ પમુ વિનક્ષણ હતી
 ૧૦૫ મુદુ પ્રથમ પ્રમીઓને પકડી પોતાની નાથે પોતાના અ બ્યમુનમા નદે થી
 પેખર જમાડતો અને પડી એની મથગીઓ ખોનાવતો મઈ મામત મમમા
 આની પડી જડીના નાખા મારે તોપમુ આપતો અનેક મનુષ્ય મી હો મનુષ્યગીઓનુ મોદુ

- ૧ 'But look ye do no husband harm
 "That tilleth with his plough
 "No more ye shall no good yeoman
 "That walketh by Greenwood shaw,
 'Ne no knight ne no squire
 "That would be a good fellow'
- ૨ 'These bishops and these archbishops
 Ye shall them beat and bind,
 "The high sheriff of Nottingham
 "Him hold ye in your man'

કેન્ય ચાઠી પ્રતુ ડ્યોતે કુમારિકા મેરીમાતાને ભક્ત હોઈ સ્ત્રીજનોને ન લૂટેતો, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીજનો જોના મગાથમા હોય તેના હરકોઈ પુરુષ પ્રનાગી પર હાથ ન નાખતો એનો જીનનમ । ‘રીસત અને મો જગમડ’ હતો એ ‘merry outlaws’ જ માનો મૃત્યુકાળે પણ એ ગમી રીત નોતો એની મણાયાથી વિનોદ જતો આખર અનેક અદ્ભુત સાદસો દાખા એ એક વાર્ષિક મ’મા એ મહેન કરેની માઈને હાથે દગાથી મર્ચા લોહના મળિયા ધગાની એની આજોમા આપી દેનામા આજના ઈ મ ૧૨૪૭, ડિમેજરની તા ૨૪ અને એના મૃત્યુકાળે જ્યારે એના જીનનમાથી ‘લિટન જહોને’ આગણી રી કે ‘આ આધુરીઓના મહ બાળી નાખનાની મને રજ આપો !’ ત્યારે મરતો મરતો બહારવટિયો શુ જોયે છે ? :

‘Now nay, now,’ quoth Robinhood,
‘That boon I will not grant thee,
I never hurt a woman in all my life,
Nor men in women’s company.
I never hurt fair maid in all my time,
Nor at mine end shall it be’

ના બાઈ, ના બધુ ! એ નહિ બને મે જીવનભર કોઈ સ્ત્રીને મતાપી નથી-સ્ત્રીના સગાથી કોઈ પુરુષને પણ નહિ જીવનભર જો નથી કર્યું તે મૃત્યુટાણે હુ શા સારુ કરું ?

આ બહારવટિયાના ગીતોમા અજેજ નિહાનોને કેવું દર્શન થયું છે ? વાચીએ .

“The Robinhood ballads are inspired by the Norman-English love of Nature, love of freedom and of justice. They are crude, simple stories in rhyme, of the exploits of Robinhood and his men, and they came straight from the heart of the Englishman, that bold defiant heart which always beats more fiercely at the thought of injustice’

રોમિનહૂડના ગીતો અજેજ પ્રાજના પ્રકૃતિપ્રેમ થકી, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ થકી અને નીતિન્યાયના પ્રેમ થકી પ્રેરણેના છે રોમિનહૂડ અને એના માણસોના પરાક્રમે વિષેની એ પ્રામખ્યક, સાદી,

³ Robin loved our dear Lady,
For doubt of deadly sin
Would he never do company harm
That any woman was in’

નડી કાવ્યકથાઓ છે, અને એ સીધીસીધી અંગ્રેજ-હૃદયમાંથી ચાલી આવી છે-જે બહાદુર યુદ્ધ સત્તાની સામે પડકાર કરે છે, અને અંધમનના વિચારે અધિક ઉગ્ર બની ધમકે છે.

અમલચળી તો એ છે કે લોક-કદવનાના અને કંઈક સાહિત્યના આટલા જીવંત પાત્રો ચોંદ વર્ષ સુધી કિસ્સાઓ તથા સાધુ-મોડોના પાયા ધરધરાવનાર આ વ્યક્તિની ખુદ હસ્તી વિશે જ ઇતિહાસકારે વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ છે. એને 'mythical being' 'exceedingly creation of the ballad muse,' 'a-fiction' વગેરે વિશેષણોથી વધાવવામાં આવે છે.

એવા જ બીજા ત્રણ બહારવટિયા ઉત્તરાણ ઇંગ્લંડમાં થયા કહેવાય છે. એનાં નામ આદમ બેક્, ક્લોગનો કીસ અને ક્લાઉડેલીનો વિલિયમ-એ ત્રણેનું કથાગીત ત્રણ ભાષણોમાં પ્રો. ગમીઅર પોતાના 'The Popular Ballad' નામે પુસ્તકમાં ઉભા કરે છે. એ જણાવે છે કે :

'They were the outlaws whose skill in archery made them famous in the North England as Robinhood and his fellows were in the Midland Counties. Their home was in the forest of Englewood, not far from Carlyle'

તેઓ બહારવટિયા હતા, ધનુર્વિદ્યાની કુશલતાએ જેમ રોબિનહુડને તથા તેના મારીઓને મધ્યપ્રદેશમાં સુપ્રસિદ્ધ કરેલા, તેમ આ ત્રણેને પણ ઉત્તરપ્રદેશમાં નામાંકિત કર્યા હતા. તેઓએ રહેણાણ કાઢીઈય શહેરથી નજીક ઇંગલવૂડના જંગલમાં હતું.

તેઓની કથા કહેતું લાંચુ લોકગીત આ રીતે ચાલે છે :

They were outlawed for venison,
These yeomen every one,
They swore them brethren upon a day,
The Englyshe wood to gone.

આ ત્રણે જણાને રાખાઈના જ એકલાના ભોગન માટે જંગલમાં-રક્ષાતાં પરુઓ(હરણો)નું માંસ ખાવાના ગુના બદલ બહારવટિયા તબદીર કરવામાં આવેલા. એક દિવસે તેઓએ મળીને ભાઈબંધીના મોગદ લીધા અને ઇંગલવૂડના જંગલમાં જઈ રહેલાનો નિશ્ચય કર્યો.

રહે છે. રાખાને ખાવાનાં હરણાં મારીને ખાયપીએ છે. લૂટે છે. એ ત્રણેની ચોપાસ ચોપા-પહેરા ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. એમાં વિલિયમને અડપ ચડી કે, 'ભાઈઓ, હું મારાં બાળગચ્ચાને મળી આવું.'

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

If that I come not to-morrow brother
By prime to you again,
Trust you then, that I am taken,
Or else that I am slain.

જો કાલ સવારના પહોરમાં હું આંહી ન આવી પહોંચું તો બાળકોને, બાઈઓ, કે કાં તો હું પકડાયો છું ને કાં કતલ થઈ ગયો છું.

તીરકામકું લઈને વિલિયમ બેપડયો. પોતાના ગામમાં રાત્રિએ પહોંચ્યો. ધરના દાર પર ટકોરા દીધા :

Where be you fair Alice, he said,
My wife and children three ?
Lightly let in thy own husband,
William of Cloudestee.

એણે કાદ કર્યો : 'તું ક્યાં છે, ઓ મારી રૂયાળી એલિસ ! ઓ મારી સ્ત્રી અને મારાં ત્રણ બચ્ચાં ! ધીરેથી કમાડ ખોલ અને તારા ધણી કલાકોરસીવાળા વિલિયમને અંદર લઈ મે.'

એની વહાલી બી એલિસ આવી. દાર ઉઘાડ્યું. ફફડીને બોલી :

Alas ! then said Alice fair,
And sighed wondrous sore;
This place has been beset for you,
This half a year and more.

'હામ !' કહીને એણે બીડો નિ શ્વાસ નાખ્યો. 'છેલ્લા દોઢ વરસથી તારે માટે આ જગ્યાએ યોજાયેલા રહે છે. બસલો ફરે છે.'

'એની ફિકર નહિ, વહાલી એલિસ !' કહીને વિલિયમ અંદર ગયો. બચ્ચાંને હેત હૈયે આંખ્યાં. એલિસે સંખ્યુ ને પોતે બની બની સ્મોઈ જમ્યો. બન્ને જણાં ધણે દિવસે અને ધણી-બે-ધણીમાં તો પતિ પાછો આવ્યો જશે કાં ઝલાશે એમ સમજી બન્નેએ હેત માંડ્યાં. ત્યાં તો તેઓના ધરના એક આશ્રિત ઠોસી હતી તે સરખીને ન્યાયકચેરી (Justice) માં બાતમી દઈ આવી.

ધણીધણિયાણી ખારમાં ગુલતાન છે તે વખતે બારીએથી બહારવટિયાએ પોલીસનું ટાળુ, શેરિક, ન્યાયાધીશ-તમામને ખાડાં થઈ ગયેલા દીધા. પણુ એ તો મઠા હતો. ચડકો નહિ, એણે શું કયું ?

He took his sword and his buckler.

His bow and his children three,

And went into his strongest chamber

Where he thought surest to be.

એણે પોતાની તથા ત્રણ બાળકો તથા પોતાનું ધન તથા ત્રણે બચ્ચાને ઉપાડી લીધા. અને પોતાના મનમાં ઓવી મજમૂત ઓડામાં, જ્યાં પોતે નવાન રહી શકે એમ તેને લાગુ, તેમાં જઈને બેસ્યો અને એની શૂરી સીએ તું કયું ?

Fair Alice like a lover true

Took a polle-axe in her hand

Said, he shall die that cometh in

This door, while I may stand

સુદગી એરિએ એક સાચી પ્રિયતમાની અદાથી હાથમાં કુહાડી ઉપાડી અને શત્રુઓને હાકલ કરી કે. 'હું આહીં બેઠી છું ત્યાં સુધી જે કોઈ મારી ખડખડા આંખે છે તે એણે મોત સમજીને !'

એમ એવિસે ગિરનને રોડી રાખી એવે મહારવટિયાએ શું કયું ?

Clondeslee bent a right good bow,

That was of a trusty tree,

He smote the Justice on the bress,

That his arrow burst in three

બહારવટિયાએ પોતાનું મજમૂત માંડી બનાવતું ધન જે એણે અને તીરે છેડ્યું. એ તીરે શત્રુઓના મિત્રોના ન્યાયાધીશની બાજીમાં અથડાઈને ત્રણ ટુકડા થઈ ગયું, કેમકે ન્યાયાધીશ બખત પહેરેલું હતું.

Yield thee Clondeslee, said the Justice

And thy bow and thy arrows the fro,

A curse on his heart, said fair Alice

That my husband counsolleth so

'આ કનારે રહી ! તારા ધન-ચમાણ લઈને શું છે કરવા !'

They fired the house in many a place,
The fire flew up on high,
Alas ! then cried fair Alice
I see we here shall die

ફેંટેમણેથી તેઓએ ઘર સળગાવ્યું આગના બડા આકાશે જમ્યા મુદરી એનિમે પોકાર
કર્યો કે ' હાય ! હાય ! મને લાગે છે કે આપણે આહી જ મળી મરશું ' પણ ત્યાં તો :

William oped a back window
That was in his chamber high,
And there with sheets he did let down
His wife and children three

બહારવડિયા વિનિયમે એના દોરાનખાનાની બેચી મેડીની પાછળી બાગી ફેંટાડી અને ત્યાંથી
જુગા બાંધીને એણે પોતાના ઓરત તથા ત્રણ બચ્ચાને નીચે ઉતાર્યા પછી સુત્રુએને હાથ ઢીધી

Have you here my treasure, said William,
My wife and my children three,
For Christe's love do them no harm,
But wreke you all on me

'આ દ્યો આ મારો ખજાનો-મારી ઓરત અને મારા ત્રણ બચ્ચા ! હૃદયને ખાતર તમે
એને હનિ મરગા નહિ પણ ખુશીથી તમે તમામ મારા એમનાના ઉપર તૂટી પડો !' એમ કહીને
એણે ધિગાળુ આદર્શ

William shot so wondrous well,
Till his arrows were all ago
And the fire so fast upon him fell
That his bow-string bent in two

બહારવડિયા વિનિયમે અજન્મ ચાનાની અને બહાદરી સાથે પ્રાપ્ત છોડ્યા ડેડે એના
તમામ તીર ખૂંટી ગયા અને બીજા આણુ રગની બાગે એને એરી ઝડપથી રોડો - ડેડો એ !
વનુ થતી પણ આ બે દુકા ધર્ષ મળ્યા

મહાનવટિયાને મોત સૂઝી જાના પછી એણે ત્રિચાર્જ આમ બીત રે જ નીમાઈને
શી મરુવું તે દરતા મિગાણે ન મરુદ ?

He took his sword and his buckler
And among them all he ran

He took his sword and his buckler.
His bow and his children three,
And went into his strongest chamber
Where he thought surest to be

એણે પોતાની તથા ત્રણ બચ્ચાં, પોતાનું ધનુષ તથા ત્રણ બચ્ચાંને ઉપાડી લીધા. અને પોતાના ધનુષ સૌથી મજબૂત ઓરડામાં, જ્યાં પોતે મનમત રહી શકશે એમ તેને લાગતું, તેમાં જઈને બેસ્યો અને એની શરીરની એક કબૂતરી ?

Fair Alice like a lover true
Took a polio-axe in her hand
Said, he shall die that cometh in
This door, while I may stand

સુદગી એલિસે એક સાચી પ્રિયતાની અદાથી હાથમાં કુહાડી ઉપાડી અને શત્રુઓને હાકલ કરી કે. 'હું' બાહી બેઠી છું' ત્યાં સુધી જો કોઈ મારી ખડકીમાં આવ્યા છે તો એણે મોત સમજાવે !

એમ એનિસે ગિસ્તને રોકી રાખી એટલે અહારવટિયાએ શું કહ્યું ? :

Cloudeslee bent a right good bow,
That was of a trusty tree,
He smote the Justice on the brest,
That his arrow burst in three.

અહારવટિયાએ પોતાનું મજબૂત ગ્રાહી બનાવટનું ધનુષ ખેંચ્યું અને તીર છોડ્યું. એ તીર શત્રુકેન્દ્રમાં બેઠેલા ન્યાયાધીશની ગતિમાં અચાજને નણ રુક્કા થઈ ગયું, કેમકે ન્યાયાધીશે બખ્તર પહેર્યું હતું.

Yield thee Cloudeslee, said the Justice
And thy bow and thy arrows the fro,
A curse on his heart, said fair Alice
That my husband counsoileth so

'ઓ ક્યાફરેસ્ટી ! તારા ધનુષમાંથી લઈને શરણે થઈ જા !'

'નહિ નહિ !' મુરી એલિસે માથો લાલ દીવી 'મારા ધનુષને એની શિખામણુ આપનારનું પીંચાનું મલ્લાનાગ નીકળે ! મારો મનદ મૂળણે શું હથિયાર મેનમે ?'

'તારે મગાસી મુઠે એના 'પને !' ન્યાયાધીશે હાથ દીધો. અને

They fired the house in many a place,
The fire flew up on high,
Alas ! then cried fair Alice
I see we here shall die

ફેકેમણેથી તેઓએ ઘર સળગાવ્યું આગના ભડકા આકારે જલ્યા મુદરી એનિને પોશર
કર્ષે છે 'હાય ! હાય ! અને લાગે છે કે આપણે આહી જ બમી મરશું' પણ ત્યાં તો :

William oped a back window
That was in his chamber high,
And there with sheets he did let down
His wife and children three

બહારવડિયા વિનિયમે એના દીના ખાનાની બેઠીની પાછલી બાજી ઉતારી અને ત્યાંથી
ભૂગડા બાળીને એણે પોતાના ઔરત તથા ત્રણ બચ્ચાને નીચે ઉતાર્યા પછી શત્રુઓને હાથ દીધી

Have you here my treasure, said William,
My wife and my children three,
For Christe's love do them no harm,
But wreke you all on me

'આ રથો આ મારે બચ્ચાનો-મારી ઔરત અને મારા ત્રણ બચ્ચા ! હિંદુને ખાતર તમે
એને હિંમત મળે નહિ પણ ખુશીથી તમે તમામ મારા એમનાના ઉપર તૂટી પડો !' એમ કહીને
એણે ધિગાળ્યું આંધું

William shot so wondrous well,
Till his arrows were all ego
And the fire so fast upon him fell
That his bow-string bent in two

બહારવડિયા વિનિયમે અજમ આનામી અને બહારી સાથે પ્રાણ છોડ્યા એને
તમામ તીર પૂરી ગયા અને બીજા ત્રણ ધગની બાગે એને એવી મરણી થઈ ગઈ કે
ધગધગી પાણુ જતા એ દુઝડા થઈ ગયા

બહારવડિયાને મોત સુઝી આવ્યું પણ એણે વિચાર્યું 'આમ બીતે તે બા નીમાઈને
શી મરવું ' તે રતા ધિગાળે ન મરું ?'

He took his sword and his buckler
And among them all he ran

Where the people were most in prece
He smote down many a man.

તસવારપટો લઈને એણે ટાળા સામે દોટ કાઢી અને જ્યાં ચતુઓણું જુથ ભડું હતું ત્યાં
જઈ ફેટલાયને લાળી દીધા.

There might no man abide his strokes
So fiercely on them he ran;
Then they threw windows and doors on him
And so took that good yeoman.

એવો ઝૂંપી બનીને એ ટૂંકી પડયો કે કોઈ પણ આદમી એના ધા સામે ટક્કર ઝીલી
શક્યો નહિ. પછી તો તેઓએ એના ઉપર બારીઓ અને બારણાં ઉપાડી ઉપાડીને ફગાવ્યાં અને
એ રીતે એ બહાદુર ધતુધારીને કેદ પકડ્યો.

એને બંદીબાંધે નાખ્યો, ફાંસીની રાત્ન ફરવાવી. ખાસ નવી ફાંસી ધડાવી. એને ફાંસી
દેવાને દિવસે ગામના દરવાજા બંધ કરાવ્યા.

એ વખતે એક છોકરો ત્યાં બેઠો હતો ફાંસી બેઠાતી જોતો હતો :

A little boy among them asked
What meant that gallow tree ?
They said, to hang a good yeoman
Called William of Clondeslee.

છોકરાએ પૂછ્યું, ‘અરે, આ કોના સાડુ ?’ તેઓ બોલ્યા: ‘કલાઉડેસ્લી ગામવાળા બરાડી
તીરંદાજ વિલિયમને લટકાવવા માડુ.’

છોકરાને એસાણુ આવ્યું. એણે દોટ દીધી. ઇમિલવૂડ જંગલમાં જઈ પહોંચ્યો. બહારવટિયા-
ના બંને ભેડુઓને ભણુ કરી.

‘ચાખાથ દોસ્ત ! મિક ખબર દેવા આવ્યો !’ એમ કહી ઈનામ તરીકે એને હરણુકું મારી
દીધું અને બેડે જણા ચહેરે પર આઘા. આવે ત્યાં દરવાજા બંધ દીધા. હવે શું થાય ? પણ હતા
હિંમતવાળા. બંન્ના રાત્રીના કાસદિયા. દરવાજા ભગાડ્યા !

Who is there, now, said the porter,
That maketh all this knocking ?
We be two messengers, quoth Clym of Clough
We come right from our king.

‘કોણ અત્યારે કમાડ ભગાડે છે ?’ દરવાજાએ અંદરથી પૂછ્યું.

‘અરે બાઈ, ઉધાડ ઝટ !’ કલોગ ગામવાળા ક્લીમે કહ્યું. ‘અમે રામજીનાં પેપિયા સીધા રામસા’બની કનેથી જ આવીએ છીએ.’

દરવાણીએ દરવાજા ખોલ્યા, એટલે એને મારી, પાછા આવવા સારુ ચાવીઓ પડાવી લઈ, બેઠ બેઠ ફાંસી દેવાતી હતી તે ઠંકણે પહોંચ્યા. બિભા બિભા મામલો જુએ છે. શી ખીના બની રહી છે ?

The justice called to him a lad,
Cloudestle's clothes he should have:
To make the measure of that yeoman
Thereafter to make his grave.

ન્યાયાધીશ સાહેબ એક છોકરાને આજ્ઞા હઈ રહ્યા છે કે બહારવટિયા વિલિયમનાં કપડાં કાઢીને લઈ આવ. એની કપર ખોદાવવી છે તે માટે માપ લેવા બેઠેરો.

એ સાંભળીને બહારવટિયા બોલ્યો :

He that maketh a grave for me
Himself may lie therein;

‘બચ્ચાણ ! મારે માટે કપર ખોદાવનારને ખુદને જ એ કબરમાં સડું પડશે !’

સાંભળીને ન્યાયાધીશને ગુસ્સો ચઢ્યો :

Thou speakest proudly, said Justice,
I will thee hang with my hand.

‘તું કારતુ’ બોલે છે, પણ બેજે, હું મારે હાથે જ તને લટકાવીશ.’

આ વાત સાંભળતાં બે બેરુખ બિભા હતા તેઓએ મસલત કરી :

Then spake good Adam Bell,
To Clym of the Clough so free:
Brother, so you mark the Justice well
Lo, yonder you may him see.

બેમાંથી વીર આડમ બેજે બહાદુર ક્લીમને કહ્યું: ‘બાઈ, પેલા ન્યાયાધીશને બેજો ? તું એને આંટજો હો કે ? હું આંટું છું શરિફને !’

And at the Sheriff shoot I will
Strongly with an arrow keen;
A better shot in merry Carlisle
This seven year was not seen.

એક તીરંદાઝેએ નિઘાન તાક્યાં. તીર ઓડ્યાં. એક અમલદારોને વીંધી નાખ્યા. આખા કાર્લાઈલ શહેરમાં છેડાં સાત વર્ષમાં આ તીરંદાઝેને ટપે તેવો કેઈ દેખાયો ન હતો.

અમલદારો પડ્યા કે લોકો નાશ. ત્યાં તો વિલિયમ ફરસી લઈને કેકયો. એક અમલદારને ઢાળી દીધો. ત્રણે બેરુઓએ રણથળ મચાવ્યું :

They fought to-gether as brethren true
Like hardy men and bold,
Many a man to the ground they threw,
And many a heart made cold.

સગા ભાઈઓ સરખા એ ત્રણે જણા અંદીખમ બહાદુરોની માફક ધિંગાણે ધૂમ્પા. ધણાં ઓને તેઓએ ધરતી પર ઢાળી દીધાં અને કેટલાયનાં કબ્રોં ચિમતી દીધાં. એવે ટાણે ગામનો મેયર (નગરશીશ) આવ્યો. સાથે મોટી ફોજ લાવ્યો. બહારવટિયા ભારી લડ્યા. પડી જંગલમાં નામી ગયા.

Thus be these good yeomen to the wood
As lightly as leaf on bynde (tree);
They laugh and be merry in their mood,
Their enemies were far behind.

આ રીતે આ બધા તીરંદાઝે ગાંડાં પાંદડાં ઊડી જાય તેવાં તરવરિયાં હળવાં પગનાં જરતાં જંગલમાં ચાલ્યા ગયા, હસવા અને મોજ ઉડાવવા લાગ્યા, એના દુરમનો તો ક્યાંયે પાછળ રહી ગયા.

They set them down and made cheer
And ate and drank full well;

એક જમાવીને શહેરમાં ચડ્યા. પેટ ભરીને ખાધું-પીધું. ત્યાં નો વિલિયમ રરતા પર એલિમને આવતી દેખી બોલી ઊઠ્યો :

Have here the best Alice my wife !
Said William of Cloundeslee,
Because you so boldly stood by me
When I was slain full nigh.

‘ઓ મારી વફાવી એલિસ ! આ શ્રે. આ મીઠામાં મીઠી મંદિતી પ્યાસી પી ! કેમકે તું
જે વેળા ક્ષગમન કપાઈ જતો હતો તે વેળા તું બહાદુરીથી મારે પડ્યો રહી હતી.’

Then went they to supper,
With such meat as they had

And thanked God their fortune,
They were both merry and glad.

પંચી તો બધાં વાગુ કરવા બેઠાં. જે કંઈ માંસ મળેલું હતું તે જમ્યાં. પોતાના સુખાચર બદલ પ્રભુનો આકેશાન ગાયો અને લહેર કરવા લાગ્યાં. રાજપુત્રીથી તેઓ રાજાજના દરબારમાં હાજર થવા સંજન ગયાં.

They proceed prestly into the hall,
Of no man had they dread,
The porter came after and did them call,
And with them began to chide.

સડેડાટ તેઓ મહેલમાં ચડી ગયાં. એને કોઈનો ભય નહોતો. દરવાન બૂમો પાડીને વફવા લાગ્યા. રાજાજ પાસે ખડાં ચર્ધ તેઓએ હથિયાર છોડ્યાં. પહે પડી મારી માગી. રાજાને ઝાળખાણ આપી.

રાજાજ રાયે બરાધા. ત્રણેને કેદ કર્યાં. ફાંખીની સજા ફરમાવી. એ વાતની રાણીને જાણ થઈ. રાણીનું દેયું બહારવટિયાની વીરતા પર ભળી પડ્યું હતું. એણે રાજાજ પાસે જઈને વીનવ્યું:

Then good my lord I you beseech.
These yeoman grant ye me.

‘ઓ મારા ભવા ખાવડ ! તમારી પાસે પાલવ પાયરીને મણું છું કે આ તીરંદાજો મને સુપરત કરી દો !’ રાજાએ ઉત્તર દીધો :

Ye might have asked towers and towns
Parks and forests plenty.

‘ઓ રાણીજી ! એથી તો તમારે કોટમાંગરા ને નગરો આગવાં હતાં. મન માને તેટલા બાગ-બગીચા માગવા હતા.’

રાણી બોલ્યાં-

None so 'pleasant to my pay, she said,
Nor none so lefe (dear) to me.

‘હે ખાવિંદ ! એમાંનું કશુંયે મને આપ્યું મનગમતું નથી.’ પંચી રાજાજને બહારવટિયાની કારકિર્દીનો બધો અહેવાલ મળે છે. રાજા બહારવટિયાની પાસે આવે છે. કહે છે કે : ‘તમારી તીરંદાજીનું પારખું કરવું છે. તૈયાર થાઓ.’

રાજાએ મેદની ભરી. એની વચ્ચે બહારવટિયાને બોલાવ્યા ને પંચી વિલિયમના વહાલા દીકરાને

મેઘાણમાં મેઘારી તેના માથા પર રાગ્નએ જમરખ મુકાવ્યું. મુકાવીને કહ્યું કે : 'સાચો તીરંદાજ તો આ તારા દીકરાના માથા પરથી જમરખ ઉડાવી દે.'

'ઉડાવી દે', નામદાર !' કહીને વિલિપ્ત બોલો થયો.

And when he made him ready to shoot

There was many a weeping eye.

જ્યારે એણે તીર છોડવા પશુછ તાણી, ત્યારે ઘણી ઘણી આંખો રડતી હતી. બહાદુર વિલિપ્ત તીર છોડ્યું. પહેલે જ ધાએ જમરખ ઉડાવી દાડ્યું. દીકરાને જરીકે ઈન્ત ન થઈ. રાગ્નજ આજરે બન્યા, બહારવટિયાઓને સારી નોકરીઓ આપી.

Thus endeth the life of these good yeomen,

God send them eternal bliss,

And all that with a hand-bow shooteth,

That of heaven may never miss.

આ રીતે આ ભક્ષા તીરંદાજોના આયુષ્યનો સુખી અંત આવ્યો. ઈન્દર તેઓને અખંત ગાંતિ આપ્યો. એની તીરંદાજ સ્વર્ગપુ' પશુ નિશાન અચૂકપણે આંટ્યો.

પછી આપણે રડોટકૃત 'રોબરોય'નામની રકોટિશ નવલખા રોબરોય નામના ઇતિહાસમાન બહારવટિયાનો પરિચય પામીએ છીએ. એ ભૂંટારાનો આખો વંશ, અન્ય એક શત્રુ-કુળ સાથેના ધિંગાણામાં, એક નિર્દોષ પાદરી-સંધની કતલ કરીને યુનેગાર હર્યો ને પછી બહારવટે નીકળ્યો. તેનાં ઘેરની, ધાતકોપણની, લુપ્તચાઈની, જોરાવરીની અને દિલાવરીની ઘટનાઓ એ નવલખાં ગૂંથી લેવાઈ છે.

દેશી રાજસ્થાનો અને પહાડી પ્રદેશો હોય ત્યાં જ બહુધા બહારવટે ચડવાના સંજોગો હોય છે. તેમ છતાં આપણે 'અલ્પવીર બ્રહ્મનંદ'ની આત્મકથામાં બાલક મુન્શીરામે સ્વ. બ્રહ્મનંદજીને ધીરમૂર્તિ' સંઆમસિંહ આપેલું, મંઆમસિંહ નામના એક બહાદુર બહારવટિયાની સરકાર સામેની લડતનું નીચે મુજબનું રોઆચક વર્ણન વાંચીએ છીએ :

'કાશીથી મારા પિનાની બદલી બાંદા થતાં મારા બાલ-કંદક ઉપર બે ખીનાઓએ અનુભવ પ્રવાહ છાટી દીધો. એક તો બહારવટિયા સંઆમસિંહનું ફર્શન. બનારસ જિલ્લાના એક ગામ-ડામા મંઆમસિંહ બેની કરી પેટશુઅરે ચકાવતો હતો. એક નિવસ એ ઘેર નહોતો તે વખતે પોલીસે આવીને એના ઘરની જડતી લીધી અને એની પત્નીનું શિષણ લોપવાની કોશિશ કરી. ઘેર આવતાં રાજપુતને આ વાતની જાણ થઈ અને એ પોલીસના મોટા અધિકારીની પાસે રાવે દોડ્યો. ત્યાં એની માથે પશુ પોલીસે પિશાચી આચરણ બતાવ્યું. મંઆમસિંહનું રાજપુત રક્ત

ઊઠળી ઊઠયું. ઘરમાં હુખાઈને પહેલી કાટેલી જૂતી તલેવાર ઉઠાવી. પહેલાં-પ્રથમ પોતાની નિરપરાધી અર્ધાંગનાને સહાને માટે બદનામીમાંથી બચાવવા સારુ દાર કરી; ને પછી પોતે પહાડી જંગલમાં નીકળી ગયો. સાથે હાથસિંહ નામનો એક રાજપુત જઈ લાગ્યો. હાથસિંહની બાંકડાં નિશાન કદી ખાલી જતું નહોતું. વીસ-પચીસ બીજા સિપાહીઓ પણ બેગા કરી લીધા. એ રીતે સંઘ્રામ-સિંહ એક નાની સરખી સેનાનો સરદાર બની ગયો.

‘જોતજોતાંમાં તો અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં અને નવલકથાઓમાં દેશબક્ત બહારવટિયાઓની જીવી વાતો આવે છે તેવી વાતો સંઘ્રામસિંહને નામે પણ લોકોમાં પ્રસરવા લાગી. સંઘ્રામસિંહ તો અમીરોને લૂંટી લઈ શરીરોને આપે છે: વનવગડામાં વારાંગનાઓને બોલાવી નાચગાનથી જંગલમાં મંગળ કરે છે: દાયરા ભરે છે—એવાં એનાં યશોગાન શવાવા લાગ્યાં. જિલ્લેજિલ્લામાં એનાં રમખાણુ બોલવા લાગ્યાં.

‘દોહરો હથિયારઅંધ સિપાહીઓને લઈ ગોરા પોલીસ-ઉપરીએ સંઘ્રામસિંહના રહેઠાણને ઘેરી લીધું. સાહેબ પોતે બે અદલ્તીઓને સાથે રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા બંધ છે. ઘોર અધારુ છે. એકાએક બે આદમી આવી ચડ્યા. હલ અમારીને બે અદલ્તીઓને બથમાં ઝડપી લીધા. ત્રીજો નીકળ્યો તેણે સાહેબબહાદુરને ઘોડા પરથી નીચે પટકી, છાતી પર ચડી બેસી તમચો બતાવ્યો. પછી બોલ્યો કે: ‘આટલી વાર છે, નહિ તો કાઠો પૈસા.’

‘સાહેબે પોતાનું સેનાનું ધડિયાળ, અછોડો, નોટ, રૂપિયા વગેરે બધા માલ બહારવટિયાને સુપરત કર્યો. બહારવટિયો જીનો થયો, સાહેબને સલામ કરી અને કહ્યું: ‘સંઘ્રામસિંહને પકડવા માટે આવી ગફલતથી હવે પછી ન આવજો, સાહેબબહાદુર!’

‘જાડેને ગોરા સાહેબે તો ઘોડાને એવો દોટાવી મૂક્યો કે વહેલો આવે પોતાનો બંગ્લો!

‘પછી તો કાશીનગરી ઉપર બહારવટિયાના હુમલા થવા લાગ્યા.

‘એમાં આલમસિંહ નામના રાજપુત કોટવાળે બહાઈમારી કે: ‘અરે, બાર શા છે સંઘ્રામસિંહના! કે મહિનામાં તો એ ખેડાને મેજિસ્ટ્રેટ પાસે હાજર કરીશ.’ ચાર-ચંદ્રમહલુનું મંગારનાન પાંચ નિવસે આલમસિંહ પર જસાચિટ્ટી આવી પહોંચી. એમાં લખ્યું હતું કે: ‘હવે અમારા ધામા કાશીનગરમાં જ નખાઈ ગયા છે, અને ચંદ્રમહલુનું રનાન કરવા માટે પણ હું આવવાનો છું. જો કાશીના પેટનો હો તો આવી જજો!’

‘ચંદ્રમહલુની રાત આવી પહોંચી. પહાડમાંથી પોતાની માતાને ગમારવામાં રનાન કરાવવા માટે બે સાથીઓને લઈ સંઘ્રામસિંહે મહિષાસુરના ઘાટનો માર્ગ લીધો. માતાને નવરાત્રી બંને સાથીઓની સાથે રવાના કરાવી, સંઘ્રામસિંહ એકથો ચાલ્યો—ક્યાં ચાલ્યો? જોના ઓડા બાંધીને જ્યાં આલમસિંહ ફેબ સાથે વાટ જોતો હતો ત્યાં! ચોણખેરા ફાટ ગયાં. કાઈ એને ઓળખી

ગરુડ નહિ ફક્ત એક મન્યો જ ઝોડીને એ તમામ મ મ મ મ ફોજ નવેથી પગાથો થયો
આનમિહતી નગોનગ આની પહાચો મો પગથા મમગી ડનાડી-કરીને પડમયુ જો લે રાન
પુત ! મઆમિહ ગ્લાન રી જય , !

‘આનમિહ ચમકી જાયો મોમાથી વસુ ની મે તા નો મઆમિહતી મ્હા વીગળી
રી ઝમુકી જીદી આનમિહ િમુ લીને પા હાથો મઆમિહ અ રય થયો તે દોગે
દોડો ! પડો ! પડો ! ઝો જય ! ઝો જય ! એના એના હા ના રવ લાગ્યા પણ કાને પડે !
‘નોત્રા ઈને મયો

‘આખરે પોનીમની આન-જા મારેના તમામ રત્તા ઉત મ-યા એટલે નથે નિ નામ
નરી પોનીમની ભરતી થઈ હમગે પોનીમોએ તમામ રત્તા પર એ ! બાધી નીના મારા પિતા
પણુ એક સ્થગે મોગી મપ્યા નઈને નાકુ તાધી જના પાચ દિનમ સુધી નહીના પાણિની અર
હુપાઈ રહ્યા પડી ખાસને માટે મઆમિહ પાચ-છ સાધીઓની સાથે
સઆમિહ હને ફાસી માર નીકળ્યો એમારી એ આ મી પિતાજના હાથમા પાથો એની
પામેથી પતો મેળની પોનીમ આગળ વરી મઆમિહ એક ચમારની ઝૂપ
ડીમા પેમી ગયો ઝૂપડીને પોનીમ આગ લગાની મહાદુર રા તપુત મકાર નીકળ્યો પણ પાણીમા
પડનાથી દાઢ નકામો થઈ ગયો હતો એટલે બહુ ન વહુગી તનના ખેચરા જય તો તનનાર
આનગાથી મહાર ન નીકળી આ ગાણુ પોનીસે બાળીઓની ઝીંક બેનાથી પાને સગાથી
પગકાયા મઆમિહ ૧૬૬ જી ની જાનીને લામ્હી તરી વીંચી લેનજોનામા તથુ-ચા મિપાઈને
હાગી દીધા પિતાજના પોની ગ ન પર પણ એની ચો લાગી ધાડે ૫ ૨ મ્હમ પાડે હી
ગરો તથમ તો પિતાજ એ આ એકના દરમન પગ મોગી ચનાનાની મના દંધી ની, પણ આખરે
પોતે ક્ષત્રીન ચૂકના મોગીમારને હુકમ દીધા પચીમ ાગીઓ ખાઈને મઆમિહ પ પો એને
બાધીને પ્રશીની દરિયાનામા નઈ બાબા મિવિનમજને જ્યારે એના શરીર પગ પચીમ જપ્તો
જોઈને કહ્યું ‘કા ! પડાઈ ગયો ને !’ ત્યારે એ વીર ક્ષત્રીએ જનામ સંજો કે ‘એમા શી
મહાદુર કી ! એકવાર મારા હાથમા તનવાર આપો ને પડી મારી સામે નીસ બાતમી આની નાન !
જોઈ લઉ મને મણુ પડે છે !’

‘માલગીને માટે તાણુમ થયા મઆમિહને ફાસી મળી પણ દિદુરયાની પોનીમ-અમન
દરિને એ નીરના સુધી ૧૫૪ િનગીરી થઈ ખાગલા પર સતેના એ સઆમિહને દેખાવ
મને હજુ વાદ છે મારા જનન પર એની જીદી નાવ છે’

લોકસાહિત્ય-વિવેચન

દક્ષિણ પ્રાંતોમાં 'દાત્યા-મોન્યા' નામના બે બહારવટિયા થઈ ગયા. તે એટલા બધા લોકપ્રિય હતા કે આજે પણ જે બે જણ વચ્ચે ગાદ મેલી હોય તેઓને કહે છે કે : દક્ષિણના દાત્યા-મોન્યા 'તમે તો દાત્યા-મોન્યા છો.' એ ઉપરાંત વર્તમાનકાળના રાજકીય ક્ષેત્રમાં પંજાબના જગજગ અકાલીઓ, યુ. પી. કાકેરી-કેસના સમપ્રસાદ ગિરિમત વગેરે, અને જંગાળના રાજસાહી ગિરવાના સુવકો કે જે સરકારી લશ્કરને હાથે સામી ઝાતીએ લડતા લડતા મરાયા, તે સહુ 'બહારવટિયા' નામ સાર્થક કરે છે. બીજા બહારવટિયા દંડાની કારકીર્દિ પણ મરાહર છે. એને પકડવા માટે તો સરકારને ખાસ દંડા પોલીસની ફાજ સખથી પહેલી. એવો જ રસિક અને રોમાંચક અહેવાલ પંજાબી કૃષ્ણઓનો છે.

આથે આથે છેક રા' મોડલિકના અમલ મુઘી આ દેશના બહારવટાના દનિકાસની આંગણે પહોંચી શકે છે. મોટા રાજ્યનો માસેનુજર સ્વામી કાં નો પોતાના પાડોશના સૌરાષ્ટ્રમાં બહાર- નાના ગરાસદારને એક સ્વતંત્ર પાડોશી તરીકે જીવવા દેવામાં બલિયનુ વટાંના કારણે જોખમ સમજે, કાં નો પોતાના કોઈ બાયાતને કે મૂળ ગરાસિયાને પોતાના કાયદા-કાનૂનોનો અનાદર આચરતો દેખે, અથવા તો એ રાજ્ય પોતાની કોઈ મહિન મનશ્વરને વશ બની પોતાના તાબાના ગરાસદાર પામેથી કોઈ એની પ્રિય વસ્તુ કે વ્યક્તિની માગણી કરે, ત્યારે ત્યારે એ રાજ્ય ને એ પ્રજાજન વચ્ચે વેરની આગ જરે. એ એક સંજોગ. ખીજો સંજોગ હતો પરદેશી સત્તાના આક્રમણનો : અમલવાદની મુશ્કેલ સમાગીરીની જુનાગઢ પર કિશોરબંદી : વડોદરાથી આવકવાડનો પગપેસારો અને એ તમામના દરતાં અધિક ઉત્કેષણીયું મનાયેકું તત્વ તે અંગ્રેજી રાજસત્તાના દરમિયાનગીર આગમનનું. સહુ રાજ્યોને પોતાની રિયાસતના મીમાડા પહોંચા કરવા હતા. પરંપર એ સહુ જમીનેની જોંયતાણુ કરના હતા, અને એ મહુને ફળ-અળ પૂરાં પાડનારી ઇસ્ટ હિન્દિયા કંપની આવી પહોંચી હતી. એના પ્રતિનિધિઓની મોટાં રાજ્યો પ્રતિની પક્ષકારનીતિ નાના ગરાસદારોના દિશમાં વધુ આક્રમણું નિમિત્ત બનતી હતી.

મિ. કિનકેહ આ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ બતાવે છે : એ ખાસ તો કાઠી બહારવટિયા વિશે લખે છે :
'At first were robbers they after many struggles established themselves at the breakup of the Mogul Empire firmly in the centre of the province. They were, however, like sikhs before the time of Ranjitsing, a loosely knit confederacy, and they were unable in the 18th century to make headway against the growing power of Junagadh. Thus it was that many of the smaller landholders wrote over part of their lands to the surrounding administration in order to secure protection for the remainder. But this promised protection was not always obtained. It always, happ-

ened that when the protecting state had acquired part of the Kathiwar land, it hungered for the remainder. It would then provoke quarrels, and on some pretext or other violate its agreement. It was useless for the Kathiwar to seek redress in the State's own courts, so, calling together his servants and relatives, and placing his wife and children in some friendly shelter, he would turn his back on the homestead where his family had lived for centuries and making Gir his Sherwood forest proceed to rob and murder in every direction until death, treachery or redress closed his picture-que but baneful career."

એ સંજોગોમાંથી ત્રણ ચાર પ્રકારના બહારવટિયા જન્મ્યા

પોતાના ગરાસ ઉપર થયેના અન્યાયી આક્રમણ સામે ધરવા-મારવાનો નિરધાર કરીને ઊઠેલા

૧ જેસોજી-વેજોજી જુનાગઢ-અમદાવાદની યુગન સુબાગીરી સામે ઈ સ

પહેલો પ્રકાર

૧૪૭૨-૮૪ વીસ વર્ષ બહારવટુ પાર પડ્યું (સો બ બા ૨) ૨ બીજો

જત જોડણી મામે ઈ સ ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમા આરવડ ધિગાણે

કતન થઈ ગયો (સો બ બા ૧) ૩ હીપો ખુમાણ પાલીતાણા સામે ૧૦૦ વર્ષની અદર મરાયો

(સો ૨ બા ૫) ૪ જેગીદાસ ખુમાણ ભાવનગર સામે ૧૮૧૬ થી ૧૮૨૬ સુધી પાર પડ્યું.

(સો બ બા ૨) ૫ બાવાવાળો જેતપુર દરબાર દેવાવાળા મામે ઈ સ ૧૮૨૮ની આસપાસ

ધિગાણે કતન થયો (સો. બ બા ૧) ૬ વરજગ ધાધન જેતપુર દરબાર દેવાવાળા સામે ૧૮૦૦

૫ઠી ધિગાણે મયો પણ બહારવટુ પાર પડ્યું (સો ૨ બા ૪) ૭ બેધો ને મુઠુ ગાયક

વાડની સામે ઈ મ ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૭ વોટસન પ્રમાણે ૧૮૬૮ ધિગાણે કામ આવી ગયા

(સો બ બા ૨) ૮ કાડુ મમ્રાણી જુનાગઢ રા / સામે ઈ મ ૧૮૮૪-૮૭ ફારી દેરાઈ

(સો બ બા ૩) ૯ રવોજી મોજી જોડણ રાજ સામે પાર પડ્યું ૧૦ ગમવાળો . ગાયક

વાડ સરકાર સામે ઈ સ ૧૮૧૬ થી ૧૮૧૭ ધિગાણે કાર થયો (સો બ બા ૩)

તે સિવાય નાના નાના, જેનો હિતકામ જનમમુદાયમા નીતર્યો નથી, તેવા ધણા હોવા બેઈએ

પરોપકાર કરવા જતા અન્યને ખાતર મારફાડ કરીને ૫ઠી બહારવટે નીકળેના ૧ સગજી

કાવેઈયો સાણદ રાજ સામે સફળ થયો (રસધાર બા ૪) ૨ અબો

બીજો પ્રકાર

સોરઈયો ભાવનગર રાજ સામે ઈ મ ૧૮૦૦ લગભગ ધિગાણે

પરોપકારપ્રેરિત

મત થઈ ગયો (રસધાર બા ૩) ૩ આપરાજ વાળો ગાયકવા તેમ જ

જેઝ્જીની સામે ઈ ૧૮૩૫ ઝેની સિક્કા પામ્યો ને ૫ઠી છૂટ્યો.

(સો. બ. ભા. ૧) ૪ નાથો મોઢવાડિયો મેર : જાનનગર સામે : આશરે ઈ. સ. ૧૮૩૦ : કામ આબો. (સો. બ. ભા. ૧)

અંગત વેરને કારણે બહાર નીકળી જઈ કાયદા વિરુદ્ધ પરંતુ બહારવટાના નિયમો મુજબ જીવન ગાળનારા : ૧ ગીચો મહિયો : જુનાગઢ સામે : ઈ. સ. ૧૮૫૫-૬૦ : ત્રીજો પ્રકાર : અંગત વેર કતલ થયો. (સો. બ. ભા. ૩) ૨ મિયાણો વાલો નામોરી : ૧૮૬૦ : કતલ થયો : (સો. બ. ભા. ૧) ૩ સાલોલીનો ચારણ નાગરવ ગીચડ : ૪ રાયદે જુમડ ચારણ : જાનનગર સામે : અસામે.

કેવળ ચોરીલૂંટેને જ માટે નીકળેલા : પણ બહારવટાના નિયમો પાળનારા. ૧ મોવર સંઘવાણી : માળિયાનો મિયાણો : ઈ. સ. ૧૮૮૦-૮૬ : વર્ષ ૭ : બહારવટું પાર પડ્યું. ચોથો પ્રકાર : ચાર-લૂંટારો (સો. બ. ભા. ૩) ૨ એકલિયો (પુનરવ) : મોવર સંઘવાણીનો સમકાલીન. એણે જતાંત અપ્રકટ છે.

પ્રથમ કોટિના બહારવટિયા વિશે કિનકેઈ યચાર્થ લખે છે કે : 'પહેલા વિભાગના બહાર-વટિયા વધુમાં વધુ રસમરૂપ છે, અને તેઓ ઇચ્છેના પહેલા કાળના બહાર-સૌરાષ્ટ્રના રોબિનહૂડ વટિયાને સારી ગેઠે મળતા આવે છે. એ તો યાદ હશે કે જ્યારે હન્ટિંગ્સનના અમીરની જાગીર રાજા જહોનના સગીર કારેખારમાં ઝૂંટવી લેવામાં આવી ત્યારે એ અમીર પોતાના માણસો એકઠા કરીને શેરવૂડ વનમાં આશરો ગયો અને આજ સુધી પણ 'રોબિનહૂડ' નામથી એ ધરોધર સુપ્રસિદ્ધ છે. એનો મુખ્ય હેતુ યુના કરવાનો નહોતો- જો કે સાચોસાચ તો એણે એ જ કામ કર્યા ક્યું હવું. એની ઇચ્છા એ રાજ્યનું શાસન અટકાવી પાડવાની હતી. એ દાવ્યો અને મધ્યસ્થ મુદ્દા પાસેથી પોતાની જાગીર તથા પક્ષી એણે પાછાં મેળવ્યાં.*

સૌરાષ્ટ્રના ગરાસિયા બહારવટિયા પણ અચૂક એ જ ધોરણે વર્તન ચલાવતા. તેઓમાંના ધણીખરા તો કાઠી જાગીરદારો જ હતા, કે જેનાં માલ-મિલકત વધુ બળિયા પાડોશીઓએ ઝૂંટવી લીધેલાં. (બધા જ કાઠી નહોતા, કેમકે હજી ૧૯૦૨માં જ જસુદીસિપલ આસિસ્ટન્ટ જુનાગઢ ઉપર બહારવટે નીકળનાર એક મુસલમાન ટોળીને ગુનેગાર કરાવેલી.)

આ રીતે રજી પહેલા કાઠીઓ પોતાના નોકરોને ને સંબંધીઓને એકઠા કરી લૂંટફાટ તથા ખુનખરાણી ચલાવતા, કે જેથી છેવટે ઠાં તો તેઓ નાબૂદ થઈ જતા, અથવા તો અન્યાય કરનારને એમ સમજાવું કે પોતાના તાલુકાનું શાસન ચલાવવા માટે તે બોગે સુલેહ કરવી એ જ એક માર્ગ છે, અને તેથી તે બહારવટિયાને એની જાગીર પાછી સુધરત કરતો. આ ક્રીપકંઠમાં સંખ્યાબંધ જુદાં જુદાં રાજ્યો હતાં અને એ દરેક રાજ્ય હંમેશાં પોતાના તાબાના જાગીરદારને હોદ્દામાં કરી જવાનો ડર દેખાડતું હોવાને કારણે આ બહારવટિયાને ઘણી સગવડ પડતી. એને લીધે

* Outlaws of Kathiawar.

તમામ જંગીરદારો પોતાના પાડોશીને એના ન્યાય મેળવવાના પ્રયાસમાં સકાતુન્નત થવા વધુ અગ્ર રહેતા. ઉપરાંત, તેઓનાં કૃત્યો ગુનારૂપ તેમજ દૂર હોવા છતાં પણ તેઓની નેમ તો દેશની આશ્રિતિ વચ્ચે પોતાના અન્યાય સામે વાળંબી ઘડ મેળવવાની જ હતી-એ વાતને લીધે પ્રગ્નમલ ધણેલાએ તેઓના પક્ષમાં ઢળતો અને પ્રગ્ન એ લોકોની માગણી સતોવાતી એવા રાજ હતી.

આમાંનાં કોઈ બહારવટાં બાર બાર વરસ સુધી ટક્યાં, તો કાઈનો એક જ વર્ષે અંત આવ્યો. બહારવટાં ટકવાની અનુકૂળતા પૂરી પાડનાર એક તો સૌરાષ્ટ્રના

સંતાવાનાં સ્થાન

લૌગણિક સ્થિતિ છે : ગિરનાં કુંગરા અને જાડી એટલાં વિશાળ તેમજ વિશાળ છે કે 'ગિર તો માનું' પેટ છે એવી કહેલી આશે છે. પોરબંદર ને ગમન

નગર રાજ્યોમાં બરડો ને આજપરો કુંગર પણ એવા જ વંકા છે. પાંચાળમાં ઠાંગાની ખીણો તેમ જ માંડવની ભયાનક ખોપો પડી છે. જીંડી જીંડી લાદર ઓઝત જેવી નદીઓનાં કોતરે પણ બહાર વટિયાના એભેદ કિલ્લા જેવાં બની રહેલાં. ઓખામંડળની ટાંચ પણ આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ધિવસે ડરાવે તેવી કારમી હતી. એ બધી જગ્યાઓમાં દીપડા-ઝર, વેજલ-કોડો, લાથુ-ગાળો, સાણો કુંગર, પોણો પાણો, બોરિયો ગાળો વગેરે નિવાસસ્થાનો તો કાન્યમાં પણ જોવા મળ્યાં છે. છુઓ :

‘રામવાળાનાં લગન આવ્યા;

લગનિયાનો કાડ આવે, બોરિયો માળો,

ક્યાં રોડાણો રામવાળો !’

ખીજે આશરો નાના-મોટા વાણુકદારોનો હતો. અનેક કલ્પસાક્ષ્યો, અંગત અદાવતની તુષિ શોધનારાઓ, ને દેહકાક શુદ્ધ દિવે દિવસોજ ધરાવનારાઓ બહારવટિયાને સંધરતા હતા.

બહારવટિયો એટલે-એક એની વિશ્વક્ષણ રીતે-જનધારી ને વહેમો : કોઈક દેવસ્થાનને આરાધે :

હજરેવતાની પ્રતિજ્ઞા

‘સગમગ તમામ બહારવટિયા પોતાના હજરેવતી પ્રતિજ્ઞા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અમુક જાતની શારીરિક પવિત્રતાના ભોખમાંથી એ હજરેવતાનો

દોષ નીપજવાનું’ સમજતા. બીમો જત રોજ સવાર-સાંજ જમિયક્ષણ પીરની દરગાહ પર ભોખાન પ્રગટાવી તસખી ફરવી પોતાની તક્તવારને પણ ધૂપ દેતો. બાવોવાળો રોજ સુરોદિય અને સુપા-રુ નેળો ધીનો દીવો પેટાવીને ચરજ સન્નુખ માળો ફેરવતો : ચાકે તેને રથને દોય, પાછળ શત્રુની ફાજ આવી આવતી હોય, છતાં આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે એની પૂજની જ્યોત આપોઆપ પ્રકટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બહારવટિયો પાપ ને અન્યાયમાં ટૂંબી ગયો ત્યારે એનો કાળ આવ્યાની સાક્ષીરૂપે જિંદગીના છેડલા ત્રણ ત્રિવસ સુધી એ ‘રેડી જ્યોત’ પ્રગટ નહોતી થઈ. વાલો નામેરી પોતાની સાથે પીરનો કિનખાખી વાવડો ફેરવતો અને રામવાળો કાળીના પરમ તીર્થધામ સરજેવનો પંજે રાખતો. વાધેરો દારિકાનાથના સેવકો હોઈ ‘જે રથ-

હોડા' એ એની પુલાઈ હતી, જેમાં નાગેરનો ભરીએ મુગુ માણિક પથુ એવો જ નહેમી અને મિથિય પનાનો પ્રતુનમ્ત હતો એણે તો માધવપુ જટનાની મળગત જ, મગિના પૂનગીને પમ્પી મગાગી, મગિ કમ્પાની, માનસરાયની પ્રતિમાને માઝી પડી ચોધાર આસુડે રૂન મધુ હતુ અને મોનર મનાણી મળ્યા એવને પથુ 'કાઠાનાથો પીંગ' સ્વપ્ને આસી મદેશા દેતો હોનાની માયતા હતી પ્રાચી. બહાવગરિયા જ્યા-વેળ તો ધોડાને બધે દેરીમાતાએ આપેના બે ધોળા ફાન પં અમરારી મરી વિષમ નદીઓ કેડી જતા હોવાતુ જોનાય છે મહાનરિયા એટલે શુભ અપનુકનના મોગ વટેથી જૂના કાળમા મગાથે અમ્કેક શુક્રાવળી ગમે મધેડાતુ ભૂમ્પથ, ભેરવ પાતીની મોની, મામે પરને ધમ્પતુ કોડુ' રજેરે ચિક્કોમાથી આ શુભ નેતાના શુભાનુભ પરિણામ હવેનતા ગામ ભાગતા પડેના કોઈ બહાવગરિયા મીમાડે સર્ધને અમુક સ્કુળા અનુભવતો તેને ઈદદેવની અનુગતિ મમજી સેતો, તો કોઈ રામરાણા જેવો પોતાની ટોળીની મળ્યા-મળતી મરીને નન જણુને બધે દમ દેખાય તો 'દમ્મો સરજ બેર છે' એમ મળ્પી ચાલતો મળ્યા ન વધે તો પાછો વળી જતો. હજદેવોની આરાધનામા બેલક આતમક્ષાનો જ આગય બોમો હતો.

આની રીતે દેવદેવીઓની મહાય મેળવની એમ્થે પવિત્રતાના, દેહદમનના એવા મિરહોતુ પથુ પાવન કપ્પુ ઘણી વાર તો એ પાવન અજમ મતી જતુ. એમ માણુ દેહદમન મળુપાનો મહાર અને બીજી બાણુ નાના જટની પથુ જીવન-ન્યા' જેમો વેળે તો પોતાના અગપગની જૂ પથુ ન નાખી દેતા ડગામા જ સાચની જિવાડના મોવાય કે કે એ ડગાઓમા એટની તો જૂઓ બદમદતી > પોને માન પડેના માણુમ પાંગી પેમા મનારા માટે તેઓ તેને એ ડગા પહેગની જૂઓના અગ્રકાથી તોનાક પોમ રાવતા હતા એમની બરી જૂઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ મયમ પોતાના શરીર પર ધારણ મરી ગેના એમ્લુ જ બમ નથી એના મક્ક મગમસને તો પીક પર પાકુ પડેલુ પાઠામા કો. બદમદતા એ પામમા મગમસજી નેરનો પીડા ભરીને મીડાને એ ખવરાવી જિવાડતા કીડા નીચે પડી મન તો કપાડી પાગ પાઠામા નાખતા

મા. બહાવગરિયા તો ગ્રહચાત્રમને પથુ ત્યજ દેતા હતા. જોગીદમના બીબાનકો ભાવ નગર કાઠિરના દરનારગદમા અગ્રકાયતે પડ્યા હોવાથી એણે કે' કે વર્ષો સુધી પતિમ' ગ્રહચાત્રમના દર્શન પથુ નહેતા લીધા જેમાડ-વેળજના બાળમગ્યા પથુ વિષૂગ પડીને ગુમ વેગે નટોના પખા (ટાંગા) માથે ભમતા હતા એથીયે પથુ રામાચમરી મ્યા તો છે ચાપા ખુમાણુ નામના જીવન મહીની પાલીતાણા રાન્ય મામે મહાવટે નીમ્પના મરી નીપા ખુમાણુનો એ નાનેરો દીમરો પિનાની આજ્ઞા થતા એક રાત્રિએ પોતાને ગામ માતાને અગ્રવી આપતા મય છે આ રાત રટેના વીનવે છે પથુ એને તો બહાવટુ' પાર પાડ્યા પડેના ધવ્લ પા ની પીવુય દગમ છે માતાએ માનુ > એરડામા બેબેની એની આ

સાથે ચાર આંખો એક થશે તો દીકરો રોકાઈ જશે. એટલે બહાનું બતાવીને અંદર મોકલશે : ચાંપો અંદર ચાલ્યો. આશાભરી કાઠિયાણીએ ગતિઓ દાખવે : બુવાન ચાંપાની આંખ બંધી : બોલ્યો : 'કાઠિયાણી છે ? અટાણે દેલિયો ! હું બહારવટે છું એટલીયે ખબર ન રહી !' એમ કહી ચાંપો ગયો અને બીજી જ રાતે ગારિયાધારના દરવારગદને ઉંબરે મેરજ સંધીની ગોળીથી વિધાઈ મરણ પામ્યો.

બાકી રંગીલી ભૂમિકાના મોવર સંધવાળી જેવા બહારવટિયા કૂપાચોરીયા પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિઓ ગાળી આવતા.

વામો દુઢિયો જે વેળા રથમાં બેઠવું કુંડળું કરીને સામે આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો ત્યારે, કહેવાય છે કે, શત્રુઓએ ગાયોનું ધણુ આડે બેઠું રાખ્યું, દયાદાન અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ, ગાયો ઉપર ગોળીયાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાડવા પૂરતા જ પગ તરફ લડાકા કરી પોતાનો બચાવ કરેલો.

જેઠા માણેકે કોડીનાર ભૂટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોડીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય ચુકાવી, ગાંદરે ગાયોને કપાશિયા નીચાં હતા અને બ્રાહ્મણોની ચોરાસી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, બાવાં, સાધુઓ વગેરેને ખરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક બહારવટિયાએ બતાવ્યો હતો. અક્ષબત્ત એમાં તો ધર્માદાની રીતિન ભાવના જ હતી, પરંતુ બહારવટિયાના મનમાં એની ભાવના તો હતી જ. (શિવાઈએ પણ પોતાના શરીર ભારોભારનું સુવર્ણ બ્રાહ્મણોને જ વહેંચ્યું હતું.)

લોકસમૂહ તો આ સર્વથી બેચા-અતિ બેચા એવા એક પતિધર્મ ઉપર ફિદા થાય છે : એ હતો જાનપતિ પ્રયેના સન્માનનો બહારવટા-ધર્મ. જોગીદાસ ખુમાણે અને કાઠ મકરાણીએ પોતાના પર મુગ્ધ બની પચણવા આવનારી સુંદરીઓનો તિરસ્કાર કર્યો. જીભવિતું સન્માન જોગીદાસ તો પોતે જીમતિ પ્રતિના સન્માનરૂપે જીવ્યો ત્યાં સુધી હમેશાં હાસ્યાસના રસ્તા તરફ પોતાની પીઠ દઈને જ બેસતો હતો. કાઈ દિવસ રસ્તા સન્મુખ મોં રાખીને ને નથી બેઠો. જીને દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મોં પર પછેડીને ધૂમટો તાપ્તી જતો. એટલુ જ ગસ નથી, એણે તો પોતાના માનમાં ભાવનગરની કચેરીની અંદર અધમ વારાંગનાને પણ નૃત્ય કરતી અટકાવીને 'મારી મા-એનું !' કહેલી. બહારવટિયાની એ જીસન્માનની ભાવનાએ બીજી મર્વ ભાવનાઓ કરતાં વધુ મચોટ અસર જનતા ઉપર છાટેથી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સહુથી વધુ મધ્યવર્તી કવિતાનાં અર્ધ એ શિયળને જ ચડાવ્યાં છે. એના જ હુદા-મોરડા વધુ જોરદાર, વધુ પ્રચલિત ને વધુ વંદ્ય છે :

હણકો નાર મિલે, ચન ખૂમા ! ચનિયું નહિ,
માખર બીવડીએ, જડધર મોલો લેમડા !

(ઓ ખુમાણુ ! નારીના પગનો કમકારો ચવાધી તારું ચિત કદી ન ચળ્યું; જ્યારે બીજા પાણુ તો ઓ ભેગીદાસ ! મોટા જટાધારી શંકર પણ કુદ એક બીલડી ઉપર મોટી પડેલા !)

પરનારી પેખી નદિ, મારે દિ માણુવારા !

શીંગો રખ ચલિયા, ભૂવણ ભેગીદાસીઆ !

(ઓ માણુ(કામી)ના પુત્ર ! ઓ લુવાન ભેગીદાસ ! તે' તો પરનારી તરફ આંખની મીઠ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા શૂંગી કપિ જેવા પણ ચક્ષુપમાન થઈ ગયા હતા.)

કાઠ મકરાણી પણ કાછનો એવો જ સામૂત : ધરની ઝોરતને તો એણે મકરાણુમાં મોકલી દીધેલી : એ બાઈએને લઈને ગામડાં બાંજે છે : એક દિવસ મોટી રાતે કાઠનો કિરસો લોટવા ગામના એક કારકિયા રજપૂતના ઘરમાં પેસતાં એ ધરની સૂતેલી સ્ત્રી અધનમાવરયામાં જ જાડેને નાઠી : કાઠ પીઠ દઈ જોતો રહ્યો : કહ્યું કે, 'બેન !' તારાં કપડાં સંભાળી લે' પણ એ અબળા ધાકતી મારી દલી-ચલી ન શકી : 'બેન, તારી ખડકી દઈ દે !' એટલું કહીને કાઠ નીકળી ગયો. એ ઘર ન લૂંટ્યું.

લાલસાને ખાતર તો શું, ચોખ્ખી લૂંટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું ધણાખરા બહારવટિયાઓની નીતિમાં નામજૂર હતું. વાઘેરો લૂંટતી વેળા દૂર જમા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે 'ધરેણું ઉતારી દે, બેન ! તારી ભોળયુને પહેરવા લૂગડાં નથી, અખર છે ને ?' મોવર સંધવાણીએ પણ એ જ વર્તાવ રાખેલો.

એથીયે અધિક સ્ત્રી-સન્માન કાઠએ પોતાના જ કદા સત્તુ કનંઈ હંફીતી ઝોરત તરફ બતાવેલું હોવાની સાક્ષી સ્વર્ગસ્થ જસ્ટિસ બીખને સુદાં આપેલ છે, અંત-અંબેજ યતુ-પત્નીની રિયાળ એ લુનાગડના નવા અગ્રેજ પોલીસ-કંપરીની ઝોરત અને અલબ બાળકનો ટપ્પો મળે છે. બે એને ગાંધીને બાન તરીકે રાખે તોપણ એની આખી બાજી સુધરી નવ તોવા સંજોગો છે. પણ કાદરમક્ષે સાધીઓની એ વાત કમૂઠ ન જ કરી. એના મોંમાં એક જ વેણ હતું કે 'તો તો આપણી ઝોરતો આપણા ઉપર થૂ થૂ કરશે.'

મોવરે પણ ડીસા અને પાલનપુર વચ્ચે મુસાફરી કરતી એક મહત્ત પ્રત્યે તેમ જ બીજા અનેક સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સન્માન સાચવ્યું હતું. છેલ્લા બહારવટિયા વાલિયાની પાઠદિક્ષા રામવાળાએ ભરવાઈવન છતાં અને સાચીઓ સહજમાં લપટી પડે તેવા હોવા છતાં સ્ત્રીજાતિ પ્રતિ જે સંપૂર્ણ અદ્ય જાળવી છે તેના સાચેસાચા પ્રસંગો એની કથામાં નોંધાયા છે. બહારવટિયા વાલાએ તો અમુક બાઈની સાથે પરણવાનું સાધીઓ તરફનું સચન થતાંની વાર દુરત જ કહેણું કે, 'એ બાઈની છાજા જણ્યા વિના આવી

વાત પણ ન કરો. કેમકે કદાચ એ બાઈના મનમાં એમ હોય કે વાલો મારો બાઈ છે, તો પછી હું દોષે બરાડું ને !' તદ્દન conventional-રૂઢિગત સ્ત્રી-માન આટલી હદે ન ચડી શકે.

ધૂમકેતુએ પોતાની 'તારણહાર' નામની દૂંદી વાર્તામાં સાગત ખાચર નામનો એક સોરઠી બહારવટિયો કલ્પેલો છે. એક ચારણ-કન્યાના શરીર પર લાલસાથી હુમલો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ બહારવટિયાએ તત્કાળ બંદૂકથી વીધી નાખ્યો એવું સુંદર ચિત્ર એણે આલેખ્યું છે. આ કલ્પનાને વાસ્તવિકતાનો આધાર બહારવટિયાની કથાઓમાંથી સાંપડે છે. વાલો નામોરીનો જ એક પ્રસંગ છે. કકલ બોદલા નામના એના એક સાથીએ મોરબી તાબાના ઝીકિયાળી ગામની કોઈ કુળપત્નિ પર નીચતા ગુનગરી; એ વાતની જાણ થતાંની વાર જ વાલોએ કકલ બોદલા ઉપર બંદૂક છોડી, પરંતુ પાસે બેઠેલા કોઈ બીજા સાથીએ બંદૂકની નાળી લગાર જ જાંચી કરી નાખી, ગોળી શુનેગારના શિર પર ચઢીને ચાલી ગઈ. વાલોએ બીજો ધા ન કર્યો, પણ બલિય બાખ્યું કે, 'બેલીઓ ! આની નીચતા આપણને નહિ છોડે. આપણું બહારવટું ખતમ થયું ! આજથી આઠમે દિવસે આપણને હકકવા હાલશે.'

બરાબર આઠમે દિવસે બહારવટિયાની આખી મંડળીને એજન્સી પોલીસ-ઉપરી ગાડીન સાહેબે પેથા પગી નામના બહારવટિયાના કોળી આશ્રયદાતાની મારફત કેરી લાડવા મોકલી ખવરાવ્યા અને બેશુદ્ધ બહારવટિયા મરાયા. લોકો અને છે કે વાલોની ઘોર બલિષ્ઠ-વાણી સાચી પડી.

વિકટ ડુંગરાઓ ઉપર અને નદીઓનાં પૂરમાં પણ એ લોકો પોતાનાં જોરાવર ઘોડાંને દોટાવી જતા. એની સાક્ષી એમનાં સંતાવાનાં રથો આપશે. પગપાળા બહારવટિયાનાં બંદૂકો તથા દારૂગોળો વગેરે ત્રણ ત્રણ મથૂનો બોળે શરીર પર લગાવી જિજ્ઞાસુ તેઓ રાતોરાત ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ નીકળી જતા. પોતાના સાથીઓનાં શબને હાવી લઈને નાસી જતા. પાણીમાં તરણું ને પૂર વીધવાં એ એને સહજ હતું. અધરાતે બી. બી. સી. આઈ. ની દોડતી ગાડીમાંથી પોલીસને મારી, હાથમાં હથિયાર ને પગમાં બેલીઓ સાંકળત નર્મદાના ખુલ પરી ઇશ્વર મારી નદીનાં પાણી તરવાનો જ પ્રસંગ મામદગમ નામના મિયાણાને નામે બોલાય છે તે તો જૂનો પણ નથી, સરકારી રાજમાં અનેલો છે. અને આજ પણ જરવોમારે બ્યારે મગ્ધુ નદી, દરિયો તથા રણ પાણીમાં એકાકાર બની જાય છે, ગાંધીનૂર પાણી જીમટે છે, ત્યારે માજિયાના મિયાણાઓને હાથપગ બાંધીને અંદર ફેંકી દો તોપણ એ ગાંડના ગાંડ સુધી તરી જાય છે. એ જ મામદગમે ધિંગાણામાં પોતાનાં બહાર નીકળી પડેલાં આંતરડાં પાછાં પેટમાં નાખી, બેટમાં બાંધી લઈ ખૂટાને પોતાની

કપર તપાર થતાં સુધી મંજાવી રાખ્યું હતું. પાલીતાણાના બહારવટિયા હીપા ખુમાણના દીકરા ચાંપા ખુમાણે, મધરાતે પોતાનાં બન્ને પડખાં વીધીને ગોળી ચાલી ગમેલી તોયે બિલકુલ સીસકારો ન કરતાં, ધિંગાણે લગાણ ન પડે તે ખાતર, ઘોડી પર બેઠાં બેઠાં જ નેવાનું નળિયું લઈ, તેના બે દુકડા કરી, કમ્બરની બન્ને જાણીએ ચાંપી દઈ, ઉપર પાટો કસકસાવી ઘોડીને રોષ્ટી રાખ્યું હતું. કોઈને જાણ પણ થવા દીધી નહોતી. ઓખામંડળના દરિયામાંથી સરકારી આગબોટો ત્યારે શંખોદાર બેટનાં મંદિરોનાં ચોખાનેમાં મુપચાટ ગોળાઓ (એટલે કે નીચે પડીને ફાટનારા ગોળાઓ) વરસાવી રહી હતી, તે વેળા વાથેર બહારવટિયાઓ ગોદડાંના ભીના ગાભા લઈને ગોળા સાથે દોટ ચૂકી, એ ગોળાને ફાટતાં પહેલાં તેા દબાવી-મુઝાવી નાખતા. વાલા નામોરાના સાથીઓ, ગાર્ડન સાહેબે મોકલાવેલા ફેરી લાડવાને નશો નસોમાં ચડી ગયા પછી પણ, નારીને રણમાં રેતીના ઓઝા કરી યુદ્ધ લડેલા હતા, જીવલેણ જખ્મો થયા પછી પણ પડીને, સર્જને ધૂળ ચાટતાં ન ગરવું, પણ બેઠાં બેઠાં, 'નથી મર્યા, જીવતા છીએ' એવો મોરો રાખીને ત્યાસ છોડ્યા, ત્યાસ નીકળી ગયા પછી પણ શખનું બેઠા રહેવું, એ તેઓનું અભિમાન હતું. મોતની સજ પામેલ મેર બહારવટિયા હરબમ રાતડિયાએ પોરજદરની તોપ સાથે બંધાવાની ના પાડી, પોતાની મેજે જ તોપના મુખને બાથ ભરીને ઊડી જવું પસંદ કર્યું હતું.

રાજસતાની પરિભાષામાં આ સર્વ લોકોને 'હરામખોરો' અથવા 'બદમાશો' શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાએકને શત્રુઓ પ્રતિનો વર્તવ ખાનદાની-શત્રુતાનો પ્રકાર થી ભરેલો હતો. કેવળ હરામખોરો એવી ખાનદાની બતાવી શકે જ નહિ. 'જેગીદાસ ખુમાણ પોતાના શત્રુ હાકોર વલ્લેસંગજના યુવ કેસરીસંગનું' મૃત્યુ થતાં શુભ વેશે શિહોરમાં લોકિકે ભય, હાકોરનાં રાણી નાનીયાને વગડામાં રાત્રિએ રાધા આવડા નામના લૂંટારાના હાથમાંથી ઉગારી છેક બાવનગરના સીમાડા સુધી ચૂકી ભય, હાકોરની દીકરી-તે પણ રાણીની નહિ, રખાતની દીકરી-ના ગામ બોડપીને પાદર નીકળી, પોતાની દીકરીનું ગામ સમજ ન લૂટે, એ બદમાશનાં લક્ષણ ન હોય. 'વાથેર બહારવટિયા, હાથમાં ભરી બંદૂક છે છતાં 'લાખુ'ના ધાળનારને ન મરાય' એ બિરદ રાખી રાજ બહાદુર બલમસંગને મારતા નથી. પ્રણ 'રાજ બહાદુર ! તારી બેટનેા જમ્યેા સમાલજે !' એટલું કહી ગાળી છેડે; જમ્યેા ઉઠાવી નાખે; એ શત્રુમર્ત. બીજે પ્રસંગ : સરકારી સેનપથી હારીને વાથેરો હારિકા છેડી નાહા ત્યારે મકનપુર ગામના વાથેર સગણા કુંભાણીએ રાત્રિના અધારામાં રસ્તે એક આદમીને પડેલો દોડો. પડાર્યો કે 'કોણ તું ?' પડેલા માણસે જવાબ દીધો : 'હું તારો શત્રુ : તારી સવેશી સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર.' : ' કોણ...વસ્ત્રવાળો વેરસી ? ' હા, અટાળે તારો વેર

વાળવાનો સમો છે. મને ઝટ દૂકો કર.' 'વેર અટાણે ન વાળું. અટાણે તો તું મારો ભાઈ થા. વેર તો હું પછી વાળીશ.' એમ કહી તે જખ્ખી શત્રુને પીઠ પર ઉપાડી વસઈ ગામે મૂળ આવ્યો. વાસો બહારવટિયો પોતાના એક મિયાણા દુસ્મનને સામે ચાલ્યો આવતો દેખે છે, ગોળી ચલાવે છે, એક પછી એક માત ગોળી મારી, પણ શત્રુને એક પણ નથી આંટતી : બંદૂક મેળીને વાસો સામે ચાલે છે : 'આવ બેવી, તારી બાબરી હજી બાકી છે. ખુદાની ઉપરવટ મારે નથી થાવું.' આવ, કસબો પીચે' એમ કહીને આદર આપે છે. બીજા એક દુસ્મનને છેક કમ્બળા દેખળા ગામ સુધી મારવા ગયેલા, એ સંધી શત્રુએ આવીને પોકાર કર્યો કે 'એ વાલા, તારી ગા !' વાસે કહ્યું : 'ગા થાછ ? દે ભાંભરડા !' શત્રુએ ત્રણ વાર ભાંભરડા દીધા, અને એને ગાય ગણી વાલાએ છોડી દીધો. વાધેરોને માટે તો સત્તાવાર બોલાય છે કે નાસતા શત્રુને તેઓ 'પે ન બળે ! પાપ ન ભાગે ! માતું દૂધ ન લળવે !' એવા શૂરાતનના પડકારા કરતા. બનતાં સુધી ભાગતા શત્રુ ઉપર ધા ન કરતા.

પ્રુનસબર્યો કાદુ પોતાના કુળ પર વીતકો વિતાવનાર પોલિટિકલ એજન્ટ સ્કોટને દાર મારવા જતાં ઘોડાગાડી ચૂકે, બીજી ગાડીમાં બેઠેલ અન્ય ગોરા જેક્સન કે સ્કોટની મુઝમને ન મારે, જેક્સન સાહેબ એને નિરાશાજનક જવાબ દેવા જંગલમાં એકસો મળે ત્યારે પણ જેક્સનને ખાન ન ઝાલે, એ સ્વાર્થાત્માગમાં ખરો શત્રુ-ધર્મ રહેલો છે.

બીમો જત બખિયારાના ડુંગર પર એક માથીના સાધમાં ગાદલ બનીને બેઠો છે. ગ્રામિણો શત્રુની ફાળે ઘેરી લીધા. શત્રુના મીરે સામેથી પડકાર્યો કે 'હવે બીમો ભાગે નહિ. જથ્થુનારી લાળે !' બીમો બોમો રહ્યો. શત્રુએને હાકલ દીધી કે 'તમે મને મારી નાખશો એમાં તો શક નથી. પણ મદની રમત જેવી હોય તો આડ-હથિયારે આવી જાઓ !' તલવારની રમત મંડાય, બીમો ડેકા ડેકાને દુસ્મનોને વાંમાના ધા કરે, ને પછી દગાથી એનો દેહ પડે, એ કથામાં પણ શૌચની ખાનદાની છે. આવો શત્રુધર્મ જે ન બતાવી શક્યો તેણે પોતાના સાથીઓની ને પ્રજાની દિલ્લોથ શુભાવી હતી. બાવાવાળાએ મદાંધ બની પોતાના શત્રુ હરસરવાળાને સાંતી હાંકતો કર્યો. મિત્રો કહે : 'બાવાવાળા ! એને બે જાળાં તો દે !' બાવાની છાતીએથી ન છૂટકું, સાથી રિસાઈને ચાલ્યો ગયો : શત્રુધર્મ સમજવાની ના પાડનાર બાવાવાળાનો એણે થોડે દિવસે નાશ કર્યો.

માયો બહારવટિયો પોતાનામાં જેટલું વીરત્વ પ્રકટાવી શકતો તેટલું સામે શત્રુના વીરત્વને પણ સન્માન આપી શકતો હતો. મોવર સધવાણી તો નર્થે લંટાચે હોવા છતાં પેલા પારકરના બદાદુર વેપારી વાણિયાને એક તલવારે પોતાની આખી ટોળી સામે આવવો બાળી 'રંગ દુનંને !'

પોકારી વણચૂંદરે ચાલ્યો ગયો, સામન્ય સાહેબના મોલ પર ઇતિહાસ શાખી સરકારને શરણ થયો. વાઘેર બહારવટિયા જોધા માણેકે એકલા દારકા જઈ ખાટન સાહેબની સાથે આંખોની પણ આળ-

ખાણુ વિના, કેવળ એના સદેશ પર વિશ્વાસ ધરી મુલાકાત લીધી, અને બહારવટિયાની મૂળ માણેક એવે જ વિશ્વાસે હથિયાર છોડવા જતાં ફસાઇ ગયો. શંતુઓ વીર-૫૦ પર આવો વિશ્વાસ મૂકવાની સાહસિક દિનિત બીડુ ચોરડાકુઓમાં નથી હોતી. દગાની દરેશત ન રાખે એવું વીરત્વ આ લોકોની હાતી નીચેથી

અનેકવાર ડોકિયાં કરી જતું. એના સર્વોચ્ચ દૃષ્ટાંતનો કિસ્સો આબખરા કુંગર ઉપર એક આરબનો બની ગયો છે. વાઘેરોનો હલ્લો ચતાં આખી ફાજ બાગી તેમાંથી ફક્ત એક જ યુવાન આરબ 'હમ નહિ હટેમા ! નમક ખાયા !' કહી જતો રહે, એટલે એ વીરતા પર મુગ્ધ બની વાઘેરો એને રસ્તો દઈ દે, પણ આરબ પોતાના ધણીના સર્વજન્ય પરથી મર્યા પહેલાં ખસવાની ના પાડે, એટલે બહારવટિયો પણ એને એકને સામઠા જણુ થઈને મારવાની ના પાડે, આખો દાયરો ભેસે, અકકેક બહારવટિયો એ આરબ સાથે લડે, ઉવટે આરબ પડે અને બહારવટિયો એની રીતસર મૈયત કાઢી દફનાવે : એ ધટના એક નજરે જોનાર શત્રુ-સેનિકને મુખેથી કહેવાતી આવી છે. નરહોટકૃત 'આઈવેન હો' નામક નવલકામાં રોબિનહુડ વિશે પણ આવી જ કથા આલેખાઈ છે.

આ બધી ધટનાઓ વિશ્વસ્ય હોવાને કારણે અસંભવિત હોવાની પણ શંકા પડે. આ કિસ્સાઓ કયાંયે નોંધાયા નથી. બહારવટિયાની વિરોધી સત્તાઓને દફતરે ઇતિહાસ કે કલ્પના : તો એને સ્થાન જ ન સંભવે. સહજ છે કે એ દફતરે બહારવટિયાઓને હરામખોરો, લૂંટારાઓ, બળવાખોરો એવા શબ્દોમાં જ વર્ણવે ને બહારવટિયાની શામળી બાણુ રજૂ કરી એને વધુ શામળી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે; તેમ બીજી બાણુ લોકોને પણ પોતાના સારાનરસા તમામ અનુભવો છુપાવવામાં જ પોતાની સલામતી લાગતી હોય. બહારવટિયા સાથે પડેલા પ્રસંગો પકકાઈ જતાં વસ્તીને રાજસત્તાનો ખોફ વહોરવો પડતો તેથી તેઓ પણ ચૂક રહ્યા હોય. ક્યારે ક્યારે સત્ત્વ જતાં, રાજસત્તાનો જલ્લ જીતરી જતાં, લોકોમાં એ બહારવટિયાની ધટનાઓ ઊખળવા લાગે છે. સિયાણુ રાત્રિઓની શગડીઓ એ કથાઓ વડે વધુ ઉભાવત બની રહે છે. વાડીઓની વડધટાઓ, ગામના ચોરાઓ અને ડેલી-દોડીના દાયરાઓ એ જૂની છુપાવેલી વાતો વડે વધુ પ્રદીપ થઈ રહે છે. અને છતાં નામદામ સંડોવ્યા વગર જ ધણી વાતો ઉચ્ચારવી પડે છે. એમાં કંઈક વીરત્વ ઉપરની માન્યુદિધિ ત્રેસારી ને તેમ જ કંઈક કલ્પનાના રંગે

* ચાણાદેવની રાજ્યના મ. દરબાર લક્ષ્મણવાળાની કચેરીમાં એક મકરાણીએ પોતે નજરે નિહાળેલ કહીને કિસ્સો વણુચૂંદર હોવાનું મારા રનેલી રવ. ચલની ગુણાઈ કહેતા.

રંગાઈને, કવિ-કાવ્ય રચે તે પ્રમાણે, પ્રમય આ બહારવટિયાની આસપાસ નૂતન ઘટનાઓ ગૂંથી કાઢતી હશે. ઇંગ્લંડના કેટલાએક ઇતિહાસકારો પણ એ મત ધરાવે છે. રોબિનહૂડની ઘણી ઘટનાઓ કપોલકલ્પિત હોવાનું કહેવાય છે, અથવા ઘણી ઘણી, ભિન્નભિન્ન સ્થળો તેમ જ વ્યક્તિઓ પરત્વે બની ગયેલ બોલાતી ઘટનાઓનો સમુચ્ચ કરીને મેધધનુષના રંગસમુચ્ચ સરીખો એક મલવાન વીર ધણો હોવાનું પણ કહેવાય-બોલાય છે. માનવી મરી ગયા પછી અમુક સમયે એના સ્મૃતિચિત્રમાં એવાં અવનવાં તેજાયા પૂરવાની શોકપ્રકૃતિ જગત્પ્રદેર છે. દાખલા તરીકે, મોવર સંધવાણીએ એક સાહેબની મગને હાલી જઈ પોતાના રહેઠાણમાં બહેન કરીને રાખી ને છેવટે એક હજાર રૂપિયાનું કાપડું આપી સાહેબને પાછી સુપરત કરી, એ વાત સારી પેઠે પ્રચલિત છતાં, એના જ એક સંગાથી બહારવટિયાએ (એ જીવે છે) નિર્મૂલ કહી છે. પરંતુ એથી બિલકુલ કાંડ ને જકસનની, કાંડ ને હંફીની મગની, વગેરે ઘટનાઓને સન્નિધ સાક્ષી-પુરાવા છે.

આ કથાઓમાં એવું Picturesque-કવનાધિધાન તરવ કેટલું છે ને સત્ય કેટલું છે તે નિશ્ચય ધવો મુશ્કેલ છે. કેવળ ચારણોની જ પાસેથી મળેલી આ કથાઓ સંપાદકની મર્યાદા નથી. પણ ચારણો, ભાટો, બહારવટિયાના સંગાથીઓ, પોલીસખાતાના જૂના અધિકારીઓ, અમુક બહારવટિયાની સામે હાથોહાથ લડેલા ગિરતના માણસો વગેરે પાસેથી પૂછી પૂછી, બનતી મહેનતે આકાસી-સરખાવી એકઠી કરેલી આ ઘટનાઓ છે. બહારવટિયાના સંગાથમાં જોયો બહારવટે નીકળેલા તેવાઓમાંથી પણ મન્યા તેટલાના મુખમોલક શ્રીધ્યા છે. તેમ છતાં કવનાના મંભારથી આ કથાઓ છેક જ મુક્ત હોવાની યોગાધરી કાઢી ન જ અપાય. ઐતિહાસિક સામગ્રીઓના સંપાદક તરીકેની ફરજ અદા કરવા જતાં એક પણ કલ્પિત-fictitious-પાત્ર ન હોયવાની ચીવટ રખાઈ છે, પરંતુ ઘટના વર્ણવવા જતાં સંપાદક લોકોક્ત વૃત્તાંતને આહે તેટલો વફાદાર રહ્યો હોય છતાં એમાં એ પોતે પોતાના મન પર પડેલા રંગોની મિલાવટ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. ખુદ પાત્ર સાથે એને તદ્દશ્ચિ સાધવી જ પડે છે. પાત્રની ઐતિહાસિક પ્રકૃતિ તેમ જ અન્ય આછી-ધાટી રેખાઓ પામી ગયા પછી એ વર્ણનની વિગતો તે પોતે જ ધણે ધણે ઠેકાણે પૂરી લે છે. પોતે કથારૂપે કહેવા જતાં કથાની ઐતિહાસિક મર્યાદાને માન આપેના હોય છે, તેમ છતાં ઐતિહાસિક વસ્તુને કેવળ 'રિપોર્ટિંગ' કરવાનું પણ એને પાલવનું નથી. આ બધી સંક્રામણ વચ્ચે ઇતિહાસ ઉપર યોડાયેલા વરખ અડ્યા વિના રહી ન જ શકે. મુખપરંપરાએ ચાલી આવતી ઘટનાને એ રીતે અનેક કવનાપુરો ને બાવનાપુરો ચડ્યા જ હોય છે. જેમ સમય લાંબો જાય તેમ તેમ એ પોષકના થર વધુ જાડા થતા જાય છે.

* Nothing would be more natural than the gradual clustering of tales round a hero. Robinhood himself is a good example of this. Some remarkable ballads give expression to his dallying exploits and halfbreadth escapes.

પરંતુ આપણી આ ઘટનાઓ હજી બહુ જૂની-પુરાણી નથી, અને હજી કેટલાક નજરો-નજરના સાક્ષીઓ હોવાનો લાભ છે. એવું આલેખન પણ નવલકથાની નવસર્જક શૈલીએ અને વિગત પાત્ર કે સ્થળનાં બધેનાથી મુક્ત બિનજવાબદારીની રીતે નથી થયું. તેટલી તેની વિશ્વસનીયતા વધે છે. દરેક ઘટનાવાર સંપાદકને કેટલું વસ્તુ મૂળ મળેલું, અને તેમાં પોતે કેટલો ધાટ પોતાની કલમ વડે આપ્યો છે એ ખતાવવું અત્રે ટૂંકી જગ્યામાં વિકટ બને છે, પણ સંપાદક પોતે ખાતરી આપે છે કે પાત્ર તેમ જ પ્રસંગને માત્ર proper perspectiveમાં મૂકી શકાય તેટલી શબ્દ-ચોજના ચોજ્યા ઉપરાંત એણે લગારે છૂટ પોતાની કદમનાને લેવા દીધી નથી, અને તેથી જ ‘બહારવટાં’ વિષેના આ તુલનાત્મક લેખાંકમાં એ ઘટનાઓની સાક્ષી ટાંકવાનું ઉચિત ધાધું છે.

બહારવટિયા માંહેના ધણાખરા, જેને અંગ્રેજ રાજસત્તા સાથે અચક્રવું પડેલું છે, તેઓની મુશ્કેલી હમેશાં ગોરા અમલદારો સાથે મુકાબલો કરવાની રહેતી. ગોરાને માત્ર અંગ્રેજો પર દાઝ કરવામાં તેઓએ પોતાનું ગૌરવ માન્યું હતું. બાવાવાળાએ માંટને ઝાલી ચાર મહિના રાખ્યો. (અને એ ઝાલવું સહેલું નહિ થઈ પડ્યું હોય. ‘હું હથિયાર વિનાનો હતો’ એ કેપ્ટન આંટની વાત (સી. બી. ૧, પા. ૫૩) ન માની શકાય તેવી છે. સૌરાષ્ટ્રને કિનારે આંધ્રિયાને તારાજ કરવા આવેલો લશ્કરી ગોરા, દીવ-અમરેલી વચ્ચેની ધોર ગીરને વટાવતી વેળા, જોગીદાસ બાવાવાળા વગેરેનાં બહારવટાં વિષે અબળવ્યો બની, હિંસક પ્રાણીઓની પણ ધારતી વિના, એવા આરામારીના સમયમાં કેવળ એક કૂમમીભેર જ ધોરસવાર બનીને આત્મો આવે, એ વાત જ અસંભવિત છે. આજે શાંતિના યુગમાં પણ બાગ્યે જ કોઈ અંગ્રેજબચ્ચાની કમર અથવા ગળવું રિવોલ્વર વિનાનું હશે, તો પછી તે યુગમાં શું ગોરા એટલો ગાફલ રહે? નક્કી આંટને હતે હથિયાર જ કાઢી લડવાઓએ હબાવી દીધો હશે.) આંધ્રાજવાળાએ બાણિયાના કુંગર પર એક લશ્કરી સાહેબને ફૂંક્યો, વાથેશએ બેઠ અને દારકાની લકાઈમાં સોરજોને મારવા ઉપરાંત માછરડા પર હેબટ અને લાટૂશ નામના બે ગોરા પોલિટિકલ એજન્ટોને ઉઠાવ્યા. વાલા નાગોરીએ મરતાં મરતાં પોતાને ઝેર આપનાર ગોડનને ગાળીએ વાંધ્યો. જોગીદાસ ખુમાણને ઝાલવા પોલિટિકલ એજન્ટ બાટન પોતે અમરેલી આવી ફોજ ગોઠવતો હતો એ જતાં ગોરાના પકારથી કાઢી ડર્યો નહિ. કાદુની રોટ પર દાઝ : જીમ્સને સટર ન માર્યાનો રહી ગયેલ વસવસો : એ બધાંમાં વ્યક્ત થતી અંગ્રેજો પરની દાઝ આવા દુહામાં ઊતરી :

ટાપી ને તરવાર, નર કોઈને નથે નહિ;
સાહેબને મહિના ચાર, બાધી રાખ્યો તે બાવલા !

‘ધટ ફરતો ધણું, દબવા કજ દાણા
(એને) મેં બાધીને માણા ! બેસારી રાખ્યો તે બાવલા !

૧. ધટ = આંટ સાહેબ.

વશ કીધો વેલણનો ધણી ગરમાં ધંટને ને,
 (એની) વાળા વસ્યાતે, જુઝુ પૂગી બાવલા ।
 વીકે સરવૈયા વાદીઆ રણ ગે લા રજ પૂત,
 ભાણિયાને હંગર ભૂત સાહેબને સરજાયો, ચાંપરાજ ।
 માણેકે સચિડો ચાંડિયો ધધકે લોહીની ધાર
 રસોણરની કીધી રોરકી ઓચાં બડ ઓનાડ
 સોણરને સોભ કરી, વાટે નર વંકા
 બેયો ધિંગણે જૂઝણુ (એના) દલ્હી લગ ડંકા,
 મૂળવે અંગ્રેજ માનિયા, (એના) કાગળ પૂગા કાચી,
 અંતરમાં મદયમ હરકે, સૈયકું વાલ સાચી ।
 તારી ને ટપાણું તણા, વસ્યાતે કાગળ વંચાય,
 (ત્યાં તો) મદયુ જંગલા માંચ વાળે મોટાં વાલિયા ।

આ રીતે અંગ્રેજોની સત્તા સામે તેઓએ કશા પ્રભાવથી અંબળા વગર મુકાબલો કરી દેખાડ્યો હતો. ગોરાને એણે કદી પોતાનાથી જીતો જોરાવર અથવા સાવંભૌમ ગણ્યો નથી. ગોરાની ખોટી પ્રતિષ્ઠા લોકોના માનસ પર ન કસવા દેવામાં આ ઘટનાઓને હિસ્સો છે.

શા માટે તેઓએ અંગ્રેજ સત્તા તરફ આટલી ધૂણા પ્રદર્શિત કરી ? અંગ્રેજ સત્તા આંહી બેસીને કાયદા અને વ્યવસ્થાનું સુદઢ શાસન ચલાવશે તો પોતાનું ગેર-એ દાર્ઝનાં કારણે કાયદેસર સ્વચ્છંદી જીવન ડુંધાઈ જશે તે બીકે, કે સૌરાષ્ટ્રના હિતને હાનિ પહોંચાડી કબજે કરી બેસશે તે ભયથી ? ઇતિહાસ વાંચતાં આપણને બે કારણો સૂઝે છે. એક, અંગ્રેજો આંહી મધ્યસ્થ સત્તા બની ન્યાય આપવા નહોતા આવ્યા, પણ ગાયકવાડ, બાવનગર વગેરે મોટાં રાજ્યોની મદદે આવી એણે પોતાના સૈન્યબળ વડે નાના જમીનદારોને નરેં કયાં હતા એ લોકમાન્યતા : દૃષ્ટાંતરૂપે જોગીલસ ખુમાણ, ખીલુ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો નિઘ કાશિખાર આખા હિંદમાં સુપ્રસિદ્ધ હતો. બહારના તીર્થયાત્રીઓ સૌરાષ્ટ્રે જીતરી એની વાતો ફેલાવતા. એ તિરસ્કાર અને તુચ્છકારથી જ ગ્રેરાઈને વાઘેશોએ સદા મોળા પહેરનારા અંગ્રેજોને ‘મીંયેઝળ પગેવારા’ (મીંથરાના પગવાળા) કહ્યા હતા. અને વાઘેશોની પાસેથી મૂળ ઓખામંડળ આંચકી લેવામાં મરાઠાઓને મદદ કરનાર પણ અંગ્રેજો જ હતા એ વાતનો ફંશ વાઘેશોને જોવા તેવો નહોતો.

૨. સોહજર

● કિન્ડેઈડ : Outlaws of Kathiawar : પૃષ્ઠ ૩૫

‘He (Jodha Manik) came, as his name indicates from the Manik Stock that at one time ruled Dwarka and Okha Mandal, before the Mahrattas with British assistance, established themselves therein.’

વીરતા અને દિલાવરી જ્યાં જ્યાં ગઈ, ત્યાં ત્યાં ચોકની કવિતા પણ યશ માતી પાછળ આવી. બહારવટિયાનાં પ્રેમશૌર્યે કવિતાને આકર્ષી છે. યુરોપમાં પણ પ્રો. ગમિયર લખે છે તેમ

‘The outlaw, now as an humble poacher and now as an ideal champion of the rights of man against church and state, is a natural favourite of the ballad muse’- એ રીતે બહારવટિયો કાવ્યનું પ્રિય પાત્ર બન્યો છે. સૌરાષ્ટ્રી બહારવટિયાના પ્રશસ્તિગીતોના પ્રકારે આટલા છે :

૧. મામ્ય નારીઓએ રન્યા-ગાયા રાસડા : સ્ત્રી-હૃદયને મૃત્યુની કડુલતા વિશેષ સ્પર્શતી તેથી એને કઠેથી આવા મરસિયા નીતર્યા :

‘આડે હુઝરથી ધવરો નાચો, માઠા ટુકન થાય,
હાળી લેરવ કળકળે, નાચા’ જમણું ભવર ભય,
શ્રાદાને મારવો નોતો દે, ભગવ તો સામનો મોટા

• એવું જ બાવાવાળાનું ગીત. એવું જ ‘બાલુભા જુજના રાગ, છેવરીને છેવને નોતો મારવો’

૨. રાવજુહ્યાવાળા નાથબાવાઓ અથવા કારીઓ રચીને ગાનારા કહીશ-હસ્તગીરના ગીતો : પોતાના તંતુવાદોના તાર પર ચડી શકે તેવા ઢાળો પમદ કરીને તેઓએ ગ્યના કરી. એમાં વૈવિધ્ય મુક્યું. એની શબ્દ-રચનામાંથી મઆમ-સૌરા (trumpetlike sound) મળ્યાં. વધુપડતાં વખાણો લીધા, છતાં ઇતિહાસનું આછડું નિરૂપણ કર્યું. જુઓ.

રજુજવાળાનું ગામ બાચુ ને ફેાએ ચડીડુ હંબર,
ઘાટ-ધોઠા તે બાડા હોવા ને, ધિગાજું કીધું ધરા
નામોરીને નર છે વડો દે વાલા ! તારો દેશમા ડકો.

આ ઢાળ સરલ ને વેગીનો હોવાથી વારવાર વપરાયો. વળી વારો વિવેની કારીઓ એક નવો જ થીયો પાડે છે—

ગોકાશ્વર મારીને ભય

ઓમેએ રાત્ર મોડીનાર મારીને ભય

ઓમલીએ રાત્ર મોડીનાર મારીને ભય

આને માટે કિનકેઈડ કહે છે ‘...is written in gay juggling metre, and affords relief to the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards.’

એટલે કે આ કાશીઓ એકતાનતાનો કંટાળો તોડે છે, અને રણુગીતની અસર બેવડી વધારે છે. વળી માત્ર પ્રશસ્તિથી જ ન અટકતાં કાશીના કવિઓએ તો અકેક ઘટના મૂકી છે. ટ્રાડીનાર ભાંગ્યાની ઠીક ઠીક કથા એ ગીતમાં વણુવી દીધી છે. (સો. બ. ભા. ૨ : પા. ૧૪૪) વાંચેશોની બીજી ત્રણ મશહર કાશીઓ પણ એ જ બધારણુને અનુસરે છે :

ના રે હડિયાં દધિયાર

અવા લા ! પાંજે મરણુએ હકક વાર, દેવોલા ચેતો,

મૂડુલા વંકડા ! ના હડિયાં દધિયાર.

આ છે Burden of the song : ગીતનો ટેક : માહરડાની ધાર પરના મશહર ધિંગાણામાં દેવાની દહતા ને દધિયાર છોડવા કરતાં મરી શીટવાની તત્પરતા બતાવતું, રણુવાંદની માફક શોમાંય ખડાં કરતું આ ગીત એ એક ઘટનાને આધારે વાંચેશોનાં બીજાં જાણીતાં ધિંગાણાંની પણ ટીપ નોંધે છે. જુઓ : (સો. બ. ૨ : પા. ૧૮૬)

મરો ધિંગાણો પીપરડાએ કાચો હતે

કિને ન ખાધી માર, દેવોલા ચેતો,

મૂડુલા વંકડા ! ના હડિયાં તથવાર.

પરંતુ રણુગીતની શોમાંયક અસર છાંટનારી, ધીરવીરનું શુભંત સ્વરૂપ આશોખનારી અને શબ્દરચનાની ઉચ્ચ રુચિ બતાવનારી કારી તો છે જોધા વિગેની : જોધો કેવે રૂપે બહારવટે અડ્યો? (સો. બ. ૨ : પા. ૧૩૩)

મનડો મોલાસે' લમણો

જોધો માણુક રૂપમે' આયો,

કેસર કપડાં અવા ! લા ! માણુકે રંજિયાં ને

વ રવા રે રો' ર માયો—જોધો

જોધો માણુકજ થી અસવારી લા ! લા !

સતીયેકે સીસ નમાયો—જોધો

ઉપલા જાને પ્રકારોમાં કાવ્યતત્ત્વ ઓછું : રસાલોકાર નજવા : સખ્દો છેક જ સાદા : શબ્દરચના સિયિલ : એની કક્ષતાને ધરીને લાલિત્યનાં લીસાં પાસાં પાડવાનો મત્ત નથી : પ્રમંગાનું ઝીણું વિવરણુ પણ નહિ : એટલે કેવળ રાવણુહથાના વાદનની સાથે જ આ ગીતો ગમતાં થાય : 'Combining narrative system with a lyric form : The verse is often crude, the tune is often coarse, but not seldom they have a genuine music.' આ સખ્દો અરાખર આ વિભાગને લાગુ પડે છે.

૩. ચારણી દુહાગીતો. આ દુહાઓ જૂની પ્રેમગ્રંથોમા છે તેવા, બહારવટાની સાગોપાગ ઘટનાઓના માધ્યેના નહિ, પણ કા કાઈ કાઈ પ્રમંગભાષી પ્રેરિત, કા ચારણી બહારવટિયાના કોઈ ખામ લક્ષણના દોષત્, કા માત્ર શૈયપ્રેરક, અથવા પ્રગરિત-પ્રકારે તો કેવળ વધુ યક્તી સ્તુતિના વાહક બને છે. જુઓ પ્રમગવર્ણન રામ-વાળાએ એક પાનીપર ફેબહારને ઇગોરાળામા દાર કર્યો . એનો સૂચક

દુહો રચાયો

મ્હુડિ આગે'તો કાઠચમ, એ લેવા ધનામ
ચરવાળાને ગામ, રહે છે ધખે તે રામકા !

આ પ્રકારના અનેક દુહાઓમા ઘટનાનું વર્ણન નથી, ફક્ત ઉદ્દેશ્ય છે. રામવાળાની પ્રશ-સ્તિ છે આમ ઘટનાવર્ણનો Balladના માત્ર અડુરો જ બનીને અટકી ગયા રચનારાઓનું ધ્યાન સ્તુતિ પર જ રહ્યું જુઓ .

જમૈયો જાગમસ મરે, બાગરો તે ભોપાળ
દેને જાનવડુ છાડિયુ, ગો ભડે એધાલ

એમા રાજ બહાદુર જાગમસગની મરનો જમૈયો કેવા મળેગેમા વારેગે બડાવી મૂકયો, તેનું બયાન નથી એટલે આ દુહાઓ ધુરોપી 'Ballad' ને પદે ન મેળી શકે, છતાં એમા રણુ ગીતની નાદપ્રતિભા જામેને છે દવે બહાર-વટિયાના નિશિષ્ટ લક્ષણો દાખવતા દુહા વધુ બળવત છે જુઓ ભેગી સિના દુહા

પરનારી પેળી નહિ મીટિ માણુરા !
સુમી રખ ચળિયા, જુવણુનેમીદામીઆ !

એ બહારવટિયાનું કામ સિયળન સમોટ શીનીએ દાખવે છે. પછી

ફકે ટાપી ફેરે, લાની છાડે વાદ !
નાવે કડિરે નામ, જાગકે ભેગીદામીઓ !

એ એનું ટેકીનાપણ બતાવે છે એ વારેગેના બહારવટાનો મુખ્ય સૂર અંજાને સામે આણુનમ મરતકનો હોવાથી કવિઓએ એ ભાવ વધુ ભેરથી પકડ્યો .

મૂણ મૂણ હાથ, બીએ તરવારે તવા,
હતને ત્રીએ હાથ, (તો) તર અચેજ આગળ નમત.

કોઈ કોઈ વાર કવિએ કાવ્યની નિવક્ષણ ચમત્કૃતિ પણ મૂખી-દીધી :

ચાગે ચચાય નહિ, સાધો ના રધાય,
મામતના મુખમાય મિયો દાકરો કવલકલ !

‘કવાટણનો પુત્ર જોસોણ બહારવટિયો તો મામદશાહ સૂઆના મોંમાં જમતાં જમતાં કાંકરો આવી ગયો હોય તેવો જાણ્યો : યુધ્ધમાંતો કોળિયોએ બહાર કઢાવ્યા વિના રહે જ નહિ.’

જે મંદેશનાયક સમગ્ર કથા ચારણુ આ હુદામાં ન કહી શક્યો તે તેણે એક બીજા જ રચના વાટે કથાવાનો યત્ન કર્યો છે : એને ગીત કહેવાય છે. ‘ગીત’ એવું શાબ્દ આતણી કથાગીત નામ જ જૂઠું છે. એ ગવાતું નથી. કેવળ એકધારા સૂરે બોલાય છે. એનો લક્ષ્યકાર લક્ષ્યક છે. એનાં પદો જાગડું, સપાખડું, સાવજડું, સિંદ-ચણું, હરણુદાન આદિ નિરનિરાળાં નામે ઓળખાય છે. જુઓ જોગીદાસના કથાગીતનો નમૂનો : (સો. બહારવટિયા ભા. ૨ : પા. ૭૬)

પડ ચડિયો જે હી જોમડો પીટા
આકડિયા ખાજે અરડીય;
જરડ કસી મરડે અગ જડિયાં
સમતડિયા અડિલા વરસીય.
જુધ કરવા કારણુ રણુ જૂઠા
સાકળ તેડ વાહરા સિંદ;
માટે બેધ બેધ ખુમાણુ,
લોહ વણે સર બણે લોહ.

‘એવી ત્રીમ કહીઓતું’ ગીત, પરંતુ વિષય એક જ : જોગીદાસ રણે ચડ્યો : બીજા કાઠીઓએ દગાથી એને સોંપી દીધો : ને વજ્રેયગણ કાંકરે એને મારી દીધો : બમ, બહારવટિયાના બહુ-રંગી જીવનપ્રમંગો કથાએ ન આપ્યા. કારણુ, ચારણી રચનાનો હેતુ એ વિગતો આપવાનો નહોતો, પણ એક જ ભાવના ઉઠાવી શબ્દજૂથણી વડે સ્તુતિની, શૌર્યની, કરુણતાની અમર નીપ-જાવવાનો જ હતો. હવે લઈએ વાઘેરાતું ચારણી ગીત :

● મેલે બોમિયા હેવાટ, એવે દારકા લહેવા મારે
રહાદેક કાંધી મોઠ સાંજાણી સમાજ
જાયકવાઠાકા ચાણુ મારી લોજે ગઢ ગ્રાસ,
રાહો રાણા જાણે એમ ધરે કોજે રાજ. ૪

(મખ્યાનક બોમિયા બેળા કરી, મારી-જૂઠીને દારકા છતવા માટે જોધાએ મસખતો કરી. ગાયકવાડનું ચાણુ નજી કરીને ગઢ-ગ્રામ લઈ લેણું, ને મોટા રાવરાણા જાણે તેમ આપણું રાજ ઘેર કરણું-એવા મનસૂઆ બાંધ્યા.)

જોધા એસા વીધા મળ, સમૈયા ને રત્રા જડે
ભાગ્યા મેળાં-જૂથ રાહળા જુલબ;

● મારી ખાજે અગ્રાટ પડેવ સામગ્રીમા આણું છે.

માણેક માપહી હરા, કાપિયા દખણી માથે
લડંતા બારથે માટે ફાળસુ લાકાળ

૮

(જોધો, પીધો, મૂળુ, સમીયો ને રવો વગેરે હાથીના જૂથને ભાગે તેવા લુભળા નર
શાહુધો, માપ માણેકના વશજો, દક્ષિણીઓ પર કાપી ઊડ્યા)

હનકારે સેન બારે પડકારે પ્રીધી હડના,
સીડિયા માડિયા કિલ્લે ચડી આયા સૂર,
પ્રોળવળા મોડ તાળા, દરવાજા ખોલે પરા,
પટાળા જોધાકા આયા લોહવાળા પૂર. ૧૨

(બારી સૈન્યે હલકારા-પડકારા કરીને હડનો કચો, સીડીઓ માડીને શૂરા કિ ભે ચડી આવ્યા,
પરોળના તાળા તોડ્યા, દરવાજા ખોલાયા, પટાધાર જોધાનું સૈન્ય લોહાના રસના પૂર જેવું આવી
પહોંચ્યું)

પછી સુહનુ નિત્યના વપરાતા શબ્દોમાં વર્ણુન થયું (જો હું છોડી દઉં છું) અને ધટના
આગળ આવી

કોટ છોડી સાત્રા એમ દખણીકા કારકુન,
સાહેબ અખૂના આગે ફર્યાદી મુજ્જાવ,
અરજ મુજ્જતા મુગે સાહેબ જોલિયા એમ,
જમી-આસમાન બીચે કાળી કહા બચા. ૧૩

(કોટ છોડીને દક્ષિણીનો કારકુન (વહીવટદાર) બાગ્યો, સાહેબ પાસે ફરિયાદી સમજાવી
સાબળતા જ સાહેબ જોલ્યા કે જમીન ને આસમાનની વચ્ચે કાળાઓ (વારેરા) કયા જશે ?

એ હથે રણુ-ગીત લખાણુ પરણુ વિવિધ રહ્યો કેવળ વિશિષ્ટ અને સુહનો જ અન્ય
પ્રસંગો ન આવ્યા, લોકગીતોમાં રહેતા વિગતોના તત્વને ચારણી ગીતોમાં અવકાશ ન મળ્યો.
રચનારની દક્ષિણા ઝીણવટથી આજો કલિહાસ આલેખવાનું નિશાન નહોતું, કેવળ નાદની ને
અગ્રુક પ્રસંગની જમાવટ કરી શૂરાતન અકાવનાનું હતું

પ્રસંગો છે શુ આ કવિતા અત કચ્છની પ્રેરણામાંથી ઊઠેલી કે ફક્ત દ્રવ્યલાલસામાંથી ?
બહારવટિયાના નિર્વલ તરવોને ન સ્પર્શતા માત્ર શૂરાતન ને ટેક પર
બહારવટિયા-ક થતું શબ્દોના વારિષ્ઠિ ઢોળનારા ચારણો, રાવળો, નાયમાલાઓ કે કારીગરો-
પ્રેરક તરવ
એ સર્વની વાતના કુદ ને એની કવિતા દીન જ હોવી જોઈએ એવો
મત ધણાનો છે ધણી વાર અસ્તુકિતઓના જોધ ઠાલવીને અનેક કવિ
તાઓ વેળી છે, ને આજે એ વેચાણ ચાલુ છે તે વાત સાચી જોજને દરબારે અસ્તુત કવિઓની

પણ એ જ વયે થયેલી. અકસ્મત ને સિવાજીની રાજમથા પણ એ કવિતાના વિશ્વથી મુક્ત નહોતી છેલા સાતસો વર્ષથી મનુષ્યના ગુણગાન કરતી કવિતાએ એક જ પથ પર પગલા દીધા છે એમાંથી આરણ્યો મુક્ત હોઈ શકે નહિ છતાં એ મનોદશાને બીજી બાજુ છે. મર્વ ગ્રામ્યકવિઓને એવી જિંદગી નહોતી અનેક દેશો આ લોકોની મરદાનગી, રૂઝ અને ચતુર્જય જિંદગી નિહાળી ઉગાળા દેતા. એ ઉગાળાનું બીજું પૃથક્કરણ એક અગ્રેજ વિદ્વાન આ રીતે કરી ગયો છે :

« પીરનરની મોજ મેળવવા માટે અથવા એ કશી વાચના વિના, ગમે તે રીતે રચાયેલાં આ ગીતોના કર્તાઓએ દગબગાજને ધિક્કાર દીધો છે, કરતા પ્રતિ ગાય દાખલો છે, કોઈ સ્ત્રીને સલામતી, ધિગાણેથી ભાગવું, માથું પડે તે પડેલા માથું નમાવવું, એ તો આ ગીતકર્તાઓને મનુષ્યતાથી મર્યાદા હતી. ભયે તેઓએ કાયદાનું પાલન જરૂરી ન ગણ્યું, પણ કાયદા કયા તેઓના પોતાના કરેલા હતા ? જે કાયદાનો ભંગ તેઓએ વખાવ્યો તે મયદા તો શ્રીમતોએ ને સત્તાધારીઓએ કરેલા ને કા પરાપૂર્વથી આપ્યા આવતા એ રીતે થયો હતા. ઉપરાંત મોજ-મગલને તેઓએ નથી ઉપાગી બેશક બહારનટિયાના પ્રભુચલુવન, 'સુરાપાન કે મોનાની પ્રાપ્તિ તેઓને ગમતી, પણ એ કોઈ મોજમગલ નહોતા કવિઓએ તો ચરખીબચા શરીરવાળા મહંતોની

* "Treachery, then, the ballad makers hated cruelty they regretted, and to hurt a woman, to turn away from a fight, or to give in before the blood gave out, was to them dishonour. They did not think it necessary to keep the law but then the law was not of their own making. It was either the bondage of convention or the rule of the rich. They cared little for comfort. Love and wine and gold they loved, but these are not comfort. The sleek sensual abbot with his ambling pad, his fat money-bags, was their abhorrence. The social order which the ballad-makers imagined for themselves, was a chaotic order, a wild and blood-stained life, but as they saw it and sang of it, was a noble choice between two sets of evils. There are grave possibilities, no doubt, in the life of peace and comfort, and we must hope they may some day be realized, but perhaps there is something to be said yet for the ballad-life as an ideal. With all its crimes and sorrows, it was a life of the spirit. It was full of generosity and sincerity and courage, and above all it set Death in his right place :

'It is but giving over of a game'

'That all must lose'

(Sir Henry Newbolt)

કાંદો તરફ અને રૂપિયાની થેલીઓ તરફ તિરસ્કાર દાખવ્યો છે. ત્યારે આ સંહારકોની સ્તુતિ કરનારા કવિઓને કેવી તરેહની સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પનાઓ હતી? બેશક અંધાધૂંધી અને મરતીખોર, લોહીથી ખરડાયેલી જીવન-પ્રણાલી જ તેઓને પસંદ હતી. અને એ જીવનક્રમને જોઈ જોઈ એનાં ગાન ગાનારાઓએ એ રીતે બેમાંથી ઝોાં અનિષ્ટવાળી સ્થિતિ જ પસંદ કરી લીધી હતી. શાંતિ અને આરામવાળી જીવન-દશામાં અનેક ધટ ફલો શક્ય છે, જગતના કલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમાં પીકી શકે તેવું છે, અને કોઈકે દિવસ એ ખોલે તેવી આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ આ યુદ્ધસીલાની જીવન-દશાને પણ આદર્શ હતો એવું થોડુંક બોલી શકાય તેમ છે. એની સાહે તેટલી કૂંચતા અને શોક-વેદના વચ્ચે પણ એ જીવનદશા તે આત્માની-કર્પાઈની-જીવનદશા હતી. એ દિકાવરી, સમ્યાઈ અને હિંગતથી ભરપૂર હતી. એથીયે વધુ આકર્ષક તો તેમાં મૃત્યુનું ઉચિત સ્થાન હતું. તેઓ માનતા કે મૃત્યુ તો એક પાશ છે. એ પાશમાં આપમે તો સહુએ હારવું જ સરખું છે. રમી રમીને ભલે છેવટે હારીએ, પણ પાસા તો ફેંકી લઈએ. એ હારમાં પણ મરતી જ છે.' (સર હેનરી ન્યુબોલ્ટ)

માટે જ બહાગવટિયાનાં કાવ્યોની ત્રીકામાં મોડી પદ્ધતિઓ તેઓનાં મૃત્યુ વિશેની છે. મૃત્યુ પર એ કવિતાએ સુંદર અશ્રુઓ સાંચાં છે. એ રુદન-સ્વરો પથાપાપના સૌથી મોડા નથી, નિરાશાના કે સંતાપના નથી. એમાંથી તો યુગ છે કોઈ અગાધ મર્મસંચા-ગીતો મમતાના સ્વરો. એમાંથી તો વીરની મહત્તાના ઘોષ માળે છે :

નારીયું નત્ય રંડાય, નર કે ની રંડાય નહિ :
એઓ રંડાણો આજ, માણે મરતો મૂળવો !
એમતીએ ધૂધક વાણિયા, રેલા રણુછાંદરાય,
માતી હતું તે રાજાઈ ગિયું, માણેક હુંગરમાંય.
ઈદ્રલોકથી લીવરિયું, રંભાઈ ભોળે રૂપ
માણેક ખરણે મૂળવો, જ્યાં ભેળા ધિયા ભૂપ.

એ શબ્દોમાં નુકસાનીના વિલાપ નથી, મૂળ માણેક પાવમાત્ર થઈને ભૂટે હાલ મૂએ તેનો કટાક્ષ નથી, એણે આમ કયું માટે એની આ વસે થઈ તે જાનના ફેંસા નથી. મૃત્યુમાં પણ મૂળ તો 'ગોતી' જ રહે છે. ઝાખાભૂમિનો ભરચાર જ રહે છે. એમતીઓને પણ પુત્ર જ રહે છે. રણુછાંદરાયને પણ રાવરાવે છે. એ જ ધ્વનિ આ રમી :

રામરાણાના લગન આગ્યા,
લગનિયાનો કાઠ ગોઝારો, જોતીઓ માળો, ક્યાં રેકાણે!
રામવાયો !

અથવા તો

ફાસીએ ચડતા કંઈક જોતિયા,
આમાથી મને એકવાર છૂટો મેં ન બાણુબાણુજના તાબાં !
છેલ્લીને છેલ્લે મેં તો મારેલો !
જોળીને એના માથડા મેં તા વાઢના !

એ તમામ મૃત્યુ-ગીતોમાથી એના એ જ સ્વરો બેઠે છે ૧ They hated treachery ૨ It (Death) is but giving over of a game that
પ્રધાન સૂર all must lose ફરી ફરીને એના એ સૂરો ગુજે છે ફરી ફરી એનું
એ ચિત્ર બેઠે છે મરમિયાના એ સ્વરોની અદરથી મૃત્યુની બાજુમા
માનવ-જીવનની અનિવાર્ય હારના પાસા ખખડતા મલખાય છે સાબરો

સધા રોતુળ તરો, ગા' ગરવે મીઠાણુ,
મામનેા ધાવતવ મેરાણુ, ગઢી નાત્રવડો મિરો.

(શેતુળ હુ ગર ઉપરથી બીને બવા ગીધડા ગિરનાર આત્યા ગયા, કેમકે આઢી ગોહિનવાડમા
તો રાત્રુઓનુ માસ ખવરાવી ધરવ કરાવનાર વીર નાગરવ મરી ગયો)

ટક ટક શેની તેજ શાળી છૂટે પડે
અણુનમ નાગરવ એક, ગઢી બ્રજ દેવવ મિરો.

(ક્રોઈ સુદરી પોતાનો સ્વામી મરતા માથાના વાળની ડાબી-જમણી બને પાગી છૂરી મૂકીને
રડે, તેમ તારી તનનાર પશુ પોતાના પદા મોખળા મેનીને ટક ટક રડે છે, કેમકે દુશ્મનને કંઠી
ન નમનારો સ્વામી નાગરવ ગિયડ નામે ભક્ષ દેનારો બહારવટિયો તો ગયો)

તોળી ને કરમણુ તણા ! વાળા ભેવા વાઢ,
શેલા મેરાનો શાઢ નાત્રવડા ! બાના નહિ.

(હે કરમણુના પુત્ર ! તારી તો બહુ રાહ બેઠે હુ પશુ એ યોભા ને એ મુખમુદાનો કાંઠે
હવે હું નથી બાળતો)

બહારવટિયાઓના ઉચ્ચ તરવો બનાવી દીધા પછી આ હકીકત તો બીની જ રહે છે ગામ
ફૂર આચાણુઃ બાળવા, એટોના ગાયા વાડી ધીસરા મરવા વેપારીઓના ચોપડા બાળવા,
નિર્દોષોને લૂટવા, ન આપે તેને મારવા—એ બધુ પ્રત્યે બહારવટિયાના
જીવનમા વત્તાઓના પ્રમાણુમા થયા જ કશું છે

પરંતુ તેનો એક જવાબ છે બહારવટુ એને શુ ? પોતાનો ગરામ ખૂટવનાર પ્રમળ રાજ
સત્તા સામે રાત્રુતા બહેર કરવી લડાઈ બહેર કરવી અને લડાઈ એટલે શુ તે આગના સંસ્કારી

યુગમાં પણ આપણાથી અજાણ્ય નથી. એક સત્તા સામી સત્તા ઉપર હરકોઈ ધક્કાને એવું દબાણ લાવે કે સુએક કરવાની એને ફરજ પડે, એ લક્ષ્યની નેમ છે. એ નેમને અનુસરનારાં યુદ્ધગામી રાજ્યો આજ પણ સંદોષ-નિર્દોષનો વિચાર નથી કરતાં. એ તો શત્રુના સમગ્ર રાજ્યને, એટલે કે રાજ્ય તેમ જ પ્રજા બંનેને, શત્રુ ગણે છે, શત્રુરાજ્યનાં તમામ પ્રજાજનોને પોતાને ઘેર નળરકેદ રાખે છે, એની સંપત્તિ કળને કરે છે વગેરે બધું આજના યુગે પણ આવશ્યક ગણેલું સુદ્ધ નીતિ-તત્ત્વ છે.

હવે આપણે બહારવટિયાનાં આચરણો તપાસીએ : એમનામાં સ્વયંભૂ કામ કરી રહેલી મનોવૃત્તિ પકડીએ : એ યુદ્ધે ચડ્યા તે પોતાના બરોબરિયાની સામે નહિ, પણ સોગણા પ્રબલ શત્રુઓની સામે. પોતાની પાસે લાવ-લસકર તો નહોતું, છતાં શત્રુ પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે એવું ઉચ્ચ દબાણ તો તેઓને શત્રુની ઉપર આણતું જ હતું. એને મન કેવળ રાજ જ નહિ, પણ એ રાજશાસનમાં શામિલ રહેતી, અધીન રહેતી, એના રક્ષણ ચઢી આબાદાની ભોગવતી તથા એ રાજશાસનને ફર-વેરા ભરી નિભાવી રાખતી સમગ્ર પ્રજા સુધાં શત્રુ હતી. માટે તેના પર પણ ભીંસ લાવવી એ તેઓની યુદ્ધનીતિને મંજૂર હતું. જેમ રાજસત્તાઓ બહારવટિયાનાં સગાંવહાલાંને પરજેજ કરી તેના ગરાસ-ચાસ ખાલસા કરે, તેના મળતિયાઓને રિયાવે, તેમ બહારવટિયા પણ રાજસત્તાની જમીન વાવવા-લણવા ન દે અને ખીછ હળાર રીતે સત્તાને ગૂંચળાવી મૂકે, કે જેને પરિણામે રાજ્યને સુએકનાં તોતરં આપવા સિવાય અન્ય રસ્તા જ ન રહેવો જોઈએ. જોગીદાસ ખુખાણે પોતાની જ અધિષ્ઠિત લેવાયેલી જમીન એ આંચકનાર રાજ્ય તરફથી ખેડૂતોને ખેતી માટે અપાતી જોઈ-ખેડાતી જોઈ એટલું જ નહિ, પણ કુંડલા ઉપર છેકં રાણુલાથી દરબારી તોપખાતું ઢસડી લાવનાર પણ એ ખેડૂતોને જ દીકા. જોગીદાસે કહ્યું કે આ ખેડૂને હું કેમ ખેડવા આપું ? પોતાની જમીન પર બહારવટિયો શત્રુરાજ્યને કેમ નબવા આપે ? રાણા પ્રતાપે શું કહ્યું હતું ? મેવાડની ધરતીમાંથી મોગણના ખળનામાં એક પૈસો પણ ન જવા દે : કોઈ ખેડી તો ન શકે, પણ બકરાંયે ચારી ન શકે : એક જોવાળે બકરાં ચાર્યા : રાણાએ એવું માયું ઉતારી રાહદારી રસ્તા પર લટકાવ્યું : આ નીતિ તે બહારવટાની યુદ્ધનીતિ. Everything is fair in love and war એ એનો સિદ્ધાંત : અધર્મ આચરનાર રાજસત્તાનું એકેએક અંગ પીપી નાખતું એ યુદ્ધધર્મ : ખેડોશ બની, તોખા પોકારી ખુદ વસ્તી જ રાજ્ય પર દબાણ લાવે, ને રાજ્ય બહારવટિયા પ્રત્યે આચરેલો પોતાનો અનર્થ નિવારે, એ એનો અંત.

આજે પણ યુદ્ધ-નીતિ તો એ જ છે. જે યુદ્ધમાં હિંસા મંજૂર છે તેની યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે : એટલે કે સામી હિંસા ચલાવવી : ને ખીજાં કેટલાંક જે યુદ્ધો અહિંસાના પાયા પર મંડાયાં છે તેની પણ યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે : જળવે મરેલા ખેડૂતી ખાલસા જમીન ખરીદ

કરીને તે પર ખેડવા આવનારની સાથે ઉગ્ર અસહકાર : વિના માર્ગે, વિના તકવારે એ માણસ મરે; એને મારવાની તકવારો જુદી : એટલું જ અસ નથી. એ રાજતંત્રમાં સહાય કરનાર તટસ્થ લોકોએ પણ રાજનામાં આપી રાજસત્તા પર દબાણ લાવવું જ અંતિમ સાધન બેઠું એ. નહિતર તેઓના ઉપર સામાજિક જવાબદારી હતી. ને સામાજિક જવાબદારી એટલે ? civic death ! બહારવટિયા આવી સંસ્કારી અહિંસા-ત્મક અને સૂક્ષ્મ રીતિઓ જાણતા નહોતા. કોઈ જ તે દિવસે નહોતું જાણતું. એટલે તે દિવસ physical death, physical disabilities-શારીરિક મોત ને નિરાધારી ઉપજાવવાં એ જ અંતિમ સાધન હતું. શત્રુની સાથે સહકાર દેનારા તમામ સંજોગોને રદ કર્યા વિના આરોવારો નહોતો.

ભીમા જતે એક સમીની દગલખાજનો કિનો લેવા તમામ સધીઓની કતલ કરી : ભેગી-દામે કુડલાની ચોરાસીમાં ખેડવા આવનાર કણખીઓનાં ધીમરાં કર્યાં : વાથે-વૈર વળવાની વૃત્તિ રાએ પોતે પચાઉગીર માનેલા માણસો સાથે સહકાર કરનારાં તમામ સોરરી રાજ્યોમાં ભૂંટ ચલાવી : એ જાણી પાછળ અવ્યક્તપણે આનો આ જ પુદ્ગલિયમ જિઓ છે. અને ક્રાંસ તથા રશિયાના વિપ્લવવાદીઓએ એનાં રાજરાણી અથવા અમુક ઉમરાવો ને પુરોહિતોના જીવનને કારણે સમગ્ર રાજકુલો, ઉમરાવકુલો તેમ જ પુરોહિત-સંઘો કાપી નાખ્યા તેની પાછળ પણ સિદ્ધાંત તો એ જ છે. બેઠ એટલે જ કે આંહી બહારવટિયાના એકાદ બર અથવા એકાદ વંશ પર અધર્મ શુદ્ધરો, ને ત્યાં સમસ્ત પ્રજા ઉપર. વૈર વાળવાની વૃત્તિ તો એક હતી. રાજતંત્રને અશક્ય બનાવવાની જ એ રીત હતી.

હવે વિમારીએ સંજોગોની વાત : ભૂંટ એ અધર્મ, અમાનુષીપણું છે, એ ભાવનાનું બાન એ યુગમાં જીવંત નહોતું. કોઈ મોટો વિપ્લવ આવે, અને પ્રત્યેક જણ આ અને આ રા દે ! પોતાને ભાગે વધુમાં વધુ લઈ ને ભેગી જાય, તેવો સમય આવી ગયો હતો. કોઈ મોટું રાજ્ય પણ પોતાની દબિરદાત જમીન લઈ ને આંહી નહોતું આવ્યું. તમામે આવી આવીને શક્તિ અનુમાર છતી લીધું. કોઈને ઝળવળ પણ આવડ્યાં તો અન્યને ઓઠાં સમયાં, પણ વિજેતા હોયો મોટો ભૂંટારો, ને બહારવટિયો હતો નાનો ભૂંટારો. એટલે Fractility of possession - માલિકી-હક્કની પવિત્રતા, એ ભાવ અણખીયો જ હતો. નહોતી કોઈ પ્રજા ધર્મશક્તિ કે નહોતી કોઈ સર્વજ્ઞ સામાજિક ભાવના. અહિંસાનું વાતાવરણ તો શૂન્યવત જ હતું. અહિંસાની લડત હોઈ શકે કે કેમ, તેની જાણ્ય કોઈની કંપનામાં નહોતી, નહોતી રા'દ્રુભાવના. હતાં કેવળ કુલભાવના ને કુલધર્મ. કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ સહુ એક-લવિહારી વનરાજો હતા. કોઈ અન્ય રાજ્યસત્તાને પોતાના પર ધર્મરાજ્ય અથવા ન્યાયસાન

ચલાવવા આવેલી ચક્રવર્તી સંસ્થા તરીકે સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નહોતા. એટલે નિરંતર એક જ વૃત્તિ તેઓને ઉચિત તથા ધર્મ લાગી કે બળિયા ચલું. બેશક, બચાવી પાડવું : Self-aggrandisement : એ વૃત્તિ હતી મોટાં રાજ્યોની. તેની સામે બહારવટિયાનો બોલ એ હતો કે Live and let live !—તું તારું ખા, મને મારું ખાવા દે.

આ બોલ જ્યાં ન ઝિલાયો ત્યાં ત્યાં યુદ્ધનો આમ ઝર્યો. જે ફાળ્યો તે આજે વિજેતા ગણાયો, ન ફાળ્યો તેના લશ્કાટમાં 'લૂંટારો' શબ્દ લખાયો. વિજેતાનાં ફાળ્યો મરે વિજેતા વિરાટ સૈન્યોએ તેમ જ બહારવટિયાએ, બંનેએ કરી તો કતલ જ. પણ બંનેનાં ફૂલો વિષે ભાષા-પ્રયોગો બિન યથા. ઉત્કલું લોકવાયકા બહારવટિયાનાં આચરણોનો જે ચિતાર આપે છે તેમાં તો પેલા વિજયી સૈન્યના સંહારચિત્ર જટલા લાલ રંગો નથી દેખાતા. બહારવટિયો પોતાની લૂંટફાટમાંથી મૂઠી ભરીભરી બીજે હાથે દેતો જતો, પરમાર્થે વાપરતો, ગમસંપત જ એ ઉપાડી જતો. અને અન્યના કામદા ઉધાપતો પણ પોતે પોતાને કાલે કરેલા નેહના નિયમો તો છવ સાટે પણ ભળવતો. બીજા બાણ વિજેતાનાં દળકટક જ્યાં યથાને હાલતાં ત્યાં ધરતીનું પડ ઉજ્જડ વેરાન બનાવી દેતાં; સ્ત્રીઓ, બાળકો કે ધર્મસ્થાનકો પ્રત્યેનો વિવેક ન રાખતાં.

આજે યુગ બદલાયો છે. શાંતિ, સ્વસ્થતા, સત્તા, કાયદો, અહિંસા, ભાતુભાવ અને નિઃસ્ત્રી દશા—એ તમામનું વાતાવરણ આપણી આપાસ ધનિષ્ઠ બની છવાઈ ગયું છે. આજે એકાદ માણસનો એક જ જખમ ભેતાં આપણને અરેરાટી ઘટે છે, એકાદ માણસ ધિંગાણે મરતાં આપણે ક્રોધવાદ્યે છીએ. પણ યુગેયુગની હિંસા તો ચાલુ જ છે. માત્ર ચાલુ હિંસા પ્રત્યે આપણી દૃષ્ટિ ટેવાય છે, એટલે જ ખાણોમાં ને કારખાનાંમાં ચાલી રહેલો લાખો નિર્દોષોનો સંહાર અત્યાર સુધી આપણી નજર પણ ખેંચતો નહોતો. આપણે એ જ ખાણનાં કોલસા કે સોનાં-રૂપાં, ને એ જ કારખાનાનાં કાપડ છત્તાદિ સેંકડો પદાર્થો પ્રેમથી પહેરીએ-ઝાડીએ છીએ, એ જ મૂડીદાર સંહારકો આ યુગની ઉદ્યોગવીરો બની આપણાં સન્માન પામે છે. બહારવટિયાઓએ આટલી કતલ કે લૂંટફાટ તો કદાપિ કરી જ નથી, ને જટલી કરતા તેટલી પ્રકટપણે દિલ્લો સંકેપ છુપાવ્યા વગર કરતા. તેમ જ તેઓની સામે થવાનું દાર સડુને માટે ખુલ્લું હતું. કોઈ કાયદો એને ઓચ નહોતો દેતો. એ નિખાલસપણું અને સાદુદિલી હતી તે કારણે જ તેમાંથી અન્ય નેહના સંસ્કારો આપોઆપ કોળ્યા હતા. લૂંટફાટ હતું એ યુગનું યુગપૂરતું લક્ષણ, અને આ બહારવટિયા બનનાર વ્યક્તિ-ઓનું ચિરંજીવી લક્ષણ તો હતું chivalry—પ્રેમ-શૌચ : એ ચિરંજીવ હતું અને બળવાન હતું. વળી હતું સ્વયંભૂ. એમ ન હોત તો કોઈ ધાર્મિક સંસ્કારના અભાવે, કોઈ ઉચ્ચ રાજનીતિ-

શાસ્ત્રના અધ્યયન વગર, અને કોઈ ધર્મનીતિશાસ્ત્રના સંસર્ગ સિવાય એ શી રીતે પ્રકટ થાત ? ને પ્રકટ થયા પછી આવા વિવાતક જીવનપ્રવાહ વચ્ચે શી રીતે એની ડાળીઓ મહોરી હોત ? પરનારી પ્રત્યેનું અદ્વિત સન્માન, આજીવનસાધુ પ્રત્યે દાનદત્તિ, યત્ન પ્રત્યે વીરધર્મ વગેરે વસ્તુઓ પ્રતિનિધત બદમાશીમાંથી ન નીપજે, ક્ષારભૂમિમાં સુમધી ફૂલો ન ફૂટે.

આપણે એની મનોદશાનો વિચાર કરીએ :

૧. બિનચુને પોતાની જમીન ઝૂંટવી લેનાર બળિયા રાજની અદાલતને બારણે ધક્કા ખાધા બહારવટિયાની પછી પશુ એને ઇન્સાફ ન મળ્યો ત્યારે એનો આત્મા ઊઠ્યો ઊઠ્યો.
મનોદશા

૨. ચારે દિશામાં નજર કરતાં કોઈ એને ઇન્સાફ અપાવે તેવું ન દેખાયું, ઊઠ્યું રાજ-કોટની એજન્સી સત્તાએ તો હમેશાં મોટાં રાજ્યોનો જ પક્ષ લઈ એ નાનાને પાપમાલીને છેલ્લે પાટલે મૂકી દીધો.

૩. અન્યાયનો ઘૂંટણ એ ખુન્નસબોઈ, ખમીરબોઈ, સ્વમાની અને ટેકડો ગરાસિયો કેમ કરીને ગળી જાય ? ગળી જાય તો એની મર્દાંગી શા અપની ?

૪. એ જાણે : મરવા-મારવાનો નિશ્ચય કરીને જાયો : એણે પોતાનાં પ્યારાં બાળબચ્ચાં કોઈ પરાયા ધરને ભરોસે ભજાવ્યાં. એણે પોતાના વહાલા ધર તરફ પીઠ વાળી : 'turned his back on the homestead where his families lived for centuries : અને વેરાનમાં ધર કહ્યું'.

૫. એ શા કારણે ? શા પરિણામની આશા કરીને ? જીતવાની કે જીવવાની નહિ, પણ મૃત્યુ વડે, પોતાના શોષિતાક્ષરે અન્યાય સામે અવાજ દેવાની. યાદ કરો હીપા પ્રુમાથુનું વચન : 'મારે તો પાલીતાણાના દરબારગઢમાં મારો રથસંગો ખોડાવવો છે !' બહારવટિયો વૈભવ માથુતો નહોતો, સાત સાત લાંબણો સહેતો, રાત-દિવસ પહોડો ને નદીઓમાં ભાગતો ને સંતાતો, ધાપલ થતો, પીડાતો, અસલ કષ્ટ સહેતો, બાળબચ્ચાંના લાંબા વિજેગ સહેતો—અને ક્યાં ક્યાં સુધી ? બાર-બાર ચૌદ-ચૌદ વર્ષના અચવા સદાના એ વસમા દેશવટા હતા, અને છેવટે એના મિત્રો દ્વારા જ રાજસત્તાની કુટિલ દગલબાજી વિપથી, કતલથી કે આગ વડે એના જીવનનો કચુલ અંત આણતી.

૬. એને પોતાને અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા અચવા તો બદલો લેવા માટે સૈન્યની જરૂર હતી. એની પાસે રાત્રી પાઈ નહોતી. લોકોએ એ સૈન્ય નલાવવું જ પડે એ એની વિચારણા હતી. શિવાજીએ પોતાની ફ્રેન્ચ સુરતની લૂંટ ઉપર, એક નહિ પણ સાત સાત વારની લૂંટ પર

નમાવી. એ છત્રપતિ, કાંતદર્શી, શાસક, નિયામક અને મરાઠી મહારાજ્યનો સ્થાપક તો લૂંટ-ફાટમાંથી સાધનો મેળવ્યા પછી થયેલો.

૭. એણે લૂંટ કરીને ધન સંઘર્ષ નહિ, પોતાનાં સ્નેહી-સખીઓને નિહાલ કરી ન દીધાં. (રામવાળાએ પોતાની બહેનોને કહેવરાવ્યું 'મનાય છે કે 'રગનનો પૈસો તમને નહિ ઝરે, માટે હું તમારા સારુ લૂંટ નહિ કરું'.) માત્ર પોતાનો ટકાવ કરી, બાકીનું ખેરાતોમાં દીધું.

૮. એનાં બાળબચ્ચાં ને સગાંવહાલાં પર જીવન અને અપમાન ગ્રસ્તતાં, એની પોતાની સામે પણ શત્રુરાજ્ય એકલું જ નહોતું, પણ અન્ય મિત્રરાજ્યો, બહારની સત્તાઓ વગેરેનાં જૂથ જામતાં, એથી બહારવટિયાની અકળામણ વધતી, યુગ્મસ વધુ તપતું, ઘાતહરી મનસુબા ઊપડતી.

૯. શત્રુ પ્રત્યેની દાઝ જેમ વખતોવખત ક્ષમા અને ખેલાડી નીતિની કક્ષાએ ચડી વંદનીય બનતી, તેમ કોઈ વખત કિનાતું સ્વરૂપ ધરી ભીમા જતની માફક, એક જ સંધીની દમન-બાજનો બદલો લેવા આખી સંધી કોમની કતલનું દુરુણાજનક સ્વરૂપ ધરતી. એ વિચિત્ર માનવીઓનું આ બધું વિલક્ષણ અને વ્યક્તિગત સારું-માફું માનસ હતું.

૧૦. વેપારીઓના ચોપડાઓને આગ લગાડવામાં રહેલી એની વિવેકબૂદ્ધી દાઝની પાછળ ગામડાંના વેપારી-સમુદાયની મૂઢીઘાર નીતિ જોઈ હતી. ગામડાંનો વેપારી વેપારીઓના ચોપડા કેવળ 'બમણાં-ત્રમણાં' નાણાં કરીને જ જીવતો. અગ્નિ અને ભોળી શ્રામ્ય દોષોને યુદ્ધિની જગા મૂકી એ ચૂસી લેતો. ઘણી વાર રાજસત્તાની સાથે લાંચ-રૂશવતથી લાગવગ લગાડી વિચિત્ર સંજોગોમાં ગરાંસયા ઉપર જતી લાવતો. આજ પણ ખેડૂ તથા ગરાસિયાની અસ્થાદીની તવારીખમાં મોટો કુશલ વેપારીને નામે જમા થાય છે, એ આખો ઇતિહાસ અત્યંત ત્રાસજનક છે. એ કુટિલતાની સામે કણબી-ખેડૂનું ઠંડું લોહી જીકળી શકતું નહિ. જ્યારે લડાયક સંસ્કારવાળા ગરાસિયાની અડચ્છત આંખો વીંદરીને આ રીતે વેર વાળતી, 'લાલો ચોપડા બાળી દઈએ, એટલે બીચારા કેકને સુખ થઈ જાય.' એ એનું બુદ્ધ્યક સૂત્ર હતું.

૧૧. પરંતુ જ્યારે પ્રથમ અને પ્રમત બિર્મીઓનાં ધમસાણુ બોલતાં, જ્યાં વીરત્વનું સ્વરૂપ રૌદ્ર બની જતું, જિંદગીને બાજમાં હારી જવાનો તોર જાગતો, જ્યાં વિવેકબુદ્ધિ અગમ્ય વેદનાના પઠાડ ચાલતા, ત્યાં પ્રત્યેક પગલે જેન વીતરાગના જેવી અહિંસાની દૃષ્ટિ જાળવવી અશક્ય હતી, ત્યાં પ્રત્યેક માનવ-જીવનનું મૂલ્ય આંકવા ખેસવું એ અસંભવિત હતું. પગલેપગલે જો આ પુરુષો આવી કોઈ અસાધારણ વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને જ ચાલ્યા હોત, તો આપણે એને પરિપૂર્ણ વીરત્વના આદર્શ પદે સ્થાપી શકેત. પરંતુ આદર્શ વીરત્વ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ વીરત્વ તો આપણે નિત્ય જેને રટીએ છીએ તે

રામાયણ-મહાભારતમાં મળવાં દુષ્ટર છે, માટે જ આપણે જાંધી પરિમિતતા લક્ષ્યમાં લઈ એટલું જ ઉચ્ચારી શકીએ કે બહારવટિયાઓ બહાદુર હતા, પણ 'Heroes in making' હતા.

Heroes in making: હા, શિવાજીને રામદાસ ગુરુ અને જીજ્ઞાસા માતા મળ્યાં, માટે

એ વીર બન્યો-શાસક બન્યો. જોગીદાસને રામદાસ નહિ પણ મુરાદશા પ્રેરક ન મળ્યા મળ્યો. જોધા માણેકને કોઈ ન મળ્યું. જેસા-વેળને માંગડો જૂત મળ્યો.

આવાવાળાને દાનો ભગત મળ્યો. કોઈને રામદાસને મણિરૂપરશ્ન ન થયો, નાહ તેા એમાંના કોઈમાંથી પણ શિવાજીનું સ્વત્વાંશ મેળું સૌરાષ્ટ્રને સાંપડ્યું હોત. મહાનુ-ભાવતાની બારેકી ચિનગારીઓ કોઈ કોઈ વાર ઝખ્ખી ગઈ, પણ એની સાથે લોક-સેવાની ભાવ-નાનાં ઇંધનનો સંપર્ક કરાવી દીક્ષાની ફૂંક દેનાર પરમ પુરુષ નહોતો. સૌરાષ્ટ્રમાં રામદાસ નહોતો, ગુરુ ગોવિંદસિંહ નહોતો. વીરત્વની સોનાખાણના આ સુવર્ણને ઓગાળી ખાદીથી વિખરું પાડનાર કોઈ બહીઓ નહોતી. એરણ્ય ને ધણુ નહોતાં. કારીગર કે કીમિયાગર નહોતો. એની કર બહારવટા-નીતિમાં સંસ્કાર ન આવ્યા તે માટે તો જગત સમસ્તના વીરત્વનો ઇતિહાસ જવાબ-દાર છે. અને આજે નિર્મળ વિવેકદષ્ટિને નામે છાપરે ચડીને બેલતા યુગ પોતે શું ઓચરે છે ? વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ, રાજકારણ વગેરેનાં વક્ષત્રમાં લાખો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોનો દિવસ-રાત સંસ્કાર બોલાવી, એનાં શોણિતને પૈસે કલા, ધર્મ, કેળવણી, સમાજસુધારા, સ્વાતંત્ર્ય હત્યાદિનાં ધુરંધર મુરખ્ખી બની, દેશવીર બની અનેક લોકો પૂજ્ય છે. એની લખટતા અને ફક્ત ચૂસવાની કુનેહ આજે વીરત્વમાં અપે છે. બહારવટિયા હરગિજ એ બધું જોઈને આજે પોતાને પુણ્યશાળી માનત.

હવે કરીએ બીજી કાટિના બહારવટિયાની વાત : એમાં આવે છે વાલો નામોરી, મોવર

સધવાણી, એકલિયો વગેરે : જેને કોઈ રાજસત્તા સામે શપ-ફરિયાદ

આસમાનીને તોર grievance નહોતાં. તેઓનાં બહારવટાં unprovoked અણઉત્કેરાવલાં

હતાં અથવા કુટુંબકલહમાંથી, એકાદ કોઈ ગુનામાંથી કે પરસ્પરના તંત-

માંથી પરિણમ્યાં હતાં. આની પાછળ શી મનોદશા હતી ? એ મનોદશા માત્ર ચોરીની અથવા

લૂંટફાટની ન હતી. ચોરીચૂંટથી બહારવટું જુદી જ વસ્તુ છે. બહારવટું એ જીવનસરોસરની વાત

છે. એમાં મૃત્યુ સિવાય અન્ય પરિણામ નથી. એમાં દેહદમન, પીડન, વિપત્તિઓ વગેરે બહુ

હોય છે. વળી જ્યારે આવેા લૂંટારો પોતાના જીવનમાં નિર્મરત્વના કેટલાક વસમા નેહી-નિયમો

સ્વીકારી બેસે છે ત્યારે તેનાં કષ્ટો દુઃસ્વહ બને છે. છતાં સત્તાને ચરણે પડી શાંત પ્રજાજન થવા

કરતાં નોંધાને ચડી મૃત્યુની વાટ લેવી એને શીદ પાલવે છે ? પોતે લૂંટતો છતાં બીજા બાજુ

ખેરાત કરી ફકીર રહેવું શીદ પસંદ કરે છે ? એવું કારણ છે Love for Romance: અદ-

ભુતતાનાં તત્ત્વો સાથે બેલવું એ એની ખુમારી હોય છે. પહાડો અને નદીઓ પર જનવંત

ધોડાં કેડવવાં : શુદ્ધાઓ અને ગાળાઓમાં નિવાસ કરવો : ગામો ભાંગીને ગાયોને કપાસિયા નીરવા, ચોરાસીઓ જમાડવી, ખેરાત હડાવવી, મૃત્યુના ઓછામાં આવરી રહ્યા હોય ત્યારે પણ દાંડિયારાસ, રાસડા, છંડારી ઇત્યાદિના જલસા માણવા : સત્તાધીશોને સામેથી કહેલું મોકલવાં : પોતાના નેત્ર કરાવવા : અરુણીની ઝાડીમાંથી કે નદીની બેળડામાંથી ઓચિંતાં બોકાનાં બાંધી દેખાવ દેવો : કોઈ ગરીબ આપની દીકરીને કન્યાદાન દેવા ઓચિંતાં લગ્નચોરીમાં પ્રકટ થવું : કોઈ ગરીબ માણસની સવેલી કન્યાને પરણવા જનારા હરામીની જન રોકી તે જ જનમાં એ સાચા ગરીબ વરને બેસારી પરણવા લઈ જવો : કોઈ રોટલા આપવા આવનાર બાઈને બહેન-દીકરી કહીને નવાનૈશ દેવી : કોઈ સાહેબની મુખને અંતરિયાળ રોટી લૂંટવાને બદલે જીવડું બહેન કહી કાંપડાના રૂપિયા આપવા : કોઈ શૂરવીર વાણિયો પણ સામે થાય તો તેને બહાદુર કહી જવા દેવો : બહારવટે છતાં બેધડક રાજસત્તાના ચોકીપહેરા ભેદી-કરીને પોતાને ઘેર જઈ કુટુંબને મળવું : વરજંગ ધાવણની માફક પોતાની વાટ જોતી ધરની સ્ત્રીને કહેલું મોકલાવ્યા મુજબ જ મળવા જવા નીકળવું : નીકળતી વેળા અપશુકન થાય તેને ન ગણકારી પાદરમાં જ શત્રુઓ મળ્યા તેની સાથે ધિંગાણે રમી દેહ પાડવો : શત્રુને ગોળી ન મારતાં તેના ઘોડાના ડાખલા અથવા કમરના જાંઘેયા પર બંદૂક આંટીને એને ચેતવવો : સરકારી દફતરો બાળી નાખવાં—આ બધું Romanceનું બલવાન તત્ત્વ છે. પુનિયો ચારણ જસ એકલવિકારી બહારવટિયો બનીને ચાલી નીકળ્યો, કોઈ સંગથી જ એણે ન રાખ્યો, અને એકલવાયા ધૂમતાં ધૂમતાં જ એણે ધિંગાણું કર્યું, એ પરથી લોકોએ એને ‘એકલિયા’ની પદવી દીધી, એ બધું જીવનની મરતી હાખવે છે. ખેત્રક એમાં જંગલી તત્ત્વ ધણું ધણું બહુ હોય છે. આવા તોરીલા, મોજલા, વજશી છાતી-વાળા, અશ્વમૂત છતાં હિદાર, ધાતકી છતાં દયાવંત, લહેરી છતાં ચારિત્ર્યવંત એવા અનેક બહાર-વટિયાની જીવનકથાઓ યુરોપ-અમેરિકામાંથી લખાઈ છે. સિનેમાના ચિત્રપટ પર આકર્ષક રીતે બિતરી છે. સ્પેનનો Goncho જાતનો લૂંટારો એનું સુરેખ દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. Picturesque but baneful career : એ શબ્દો એને માટે સુગોચ જ છે. પયરંગી, પીડનકારી જીવનને કારણે જ એ માનવ-ધૂમકેતુઓ મૃત્યુની વાટે નીકળી પડે છે. એ લૂંટારાણ્ય એની પ્રકૃતિ નથી. લૂંટો કરીને એ પોતાનું ઘર બરતા નહિ. લૂંટ એની લાલસા નહોતી. એ એની પ્રકૃતિ પરના ભ્રમ-પાતળા ઢાંકણ નીચે હતું નેકોદાર હૃદય. એને મગતા સંધ્યાના રંગો. એની વાટને અતે અધારી મધરાત આવે છે ત્યાં પેસવાના એને કોડ હતા.

China in Revolt : જળવે ચડેલું ચીન : એ પુસ્તકનો બાહોરા લેખક બોલે છે કે 'Modern European civilization has succeeded in the Conquest of Nature by subduing and controlling her so that she can be made to serve man's desires, and this with unquestionable success. But more

terrible than the objective forces of Nature are the passions of man,
 and until these passions are properly regulated, there
 માનવ-દાયરો can be no civilization યુરોપી સંસ્કૃતિએ કુદરત પર વિજય મેળ-
 મહાપ્રમ વેલ છે; કુદરત મનુષ્યની હઝાઓને ઉપયોગી યાચ તે રીતે તેને કબજે
 કરી અકુશમાં લીધી છે: અને તેમાં નિઃસંદેહ ફતેહ મેળવી છે. પરંતુ કદ-
 રતની શક્તિઓ કરતાં વધુ બચાવક તો મનુષ્યોની ઊર્મિઓ છે, અને એ ઊર્મિઓનું ન્યાં સુધી
 ઉચિત નિયમન નહિ થાય ત્યાં સુધી સંસ્કૃતિ સ્થપાઈ શકશે જ નહિ.'

બહારવટિયાની છથાવટમાં આ ખોલ સહેજે સાંભરે છે. આ ચૂન આપણે સોરઠની લડાયક
 જાતિઓને લાચુ પાડવાની જરૂર રખે ચૂમી જઈએ, ભગવાનલાલ સંપતરામ
 કિનકેઈડ ન સમજાયો સરખો શાણો અને ચોક્કસ ઇતિહાસકાર પોતાના સાચા અંતઃકરણના
 નિરીક્ષણથી જે વાત સમજી શક્યો હતો તે કિનકેઈડ સાહેબ પરદેશી સતા-
 થીશ હોવાને કારણે પૂરેપૂરી ન સમજી શક્યો. કિનકેઈડે વાંધેથી વિષે પોતાના 'Outlaws of
 Kathiāwar' માં લખ્યું કે:—

'Hindustani sepoy in the guise of mendicants penetrated every
 part of province with strange tales of the massacre of the white garrison
 and of the lurid sunset of the British Empire. By none were these
 tales more greedily listened to, than by Jodha Manik of Okhamondal.

Unmolested there he again took heart, and on the early mor-
 ning of the 8th October 1860, performed the great feat of his life—the
 sack of Kodinar * * * and the rest of the day was spent by the
 Waghirs in the agreeable task of looting the Bania's shops and houses.
 But Jodha Manik was no miser and when the Banias were fleeced
 to the bone, he spent the loot in feasting the neighbouring Brahmins,
 whose acknowledgment of his Kshatri descent he wished to obtain,
 and the low-castes whose support he desired.

But shortly after this exploit, and possibly as a result of his
 excesses on that occasion, he died of fever in the Gir.

અસ; 'બાવાવેશધારી હિન્દુસ્થાની સિપાઈઓએ પાછા બળવામાં ગોરાની કતલની ને બ્રિટિશ રાજના અસ્તની વાતો કરી. કોષો એ ગળી ગયો. કોડીનાર ભાંધુ'. વાણિયાને નિચોવ્યા. 'ફતિનું પદ મેળવવા બ્રાહ્મણોને હાન કયું'. બહુ ખાધું. મરી ગયો.' ફક્ત આટલા જ કટાક્ષયુક્ત શબ્દો વડે એ ઇતિહાસકારે જોધાની આખી છવનકથા પતાવી. અને મૂળ માટે પણ આટલું જ લખ્યું :

'Mulu had escaped with a few followers, but he did not long survive his brother. He was surprised and shot the following day by the Porbander police.'

આથી-વિશેષ આ પરદેશીને ન દેખાયું. વાઘેરાના પૂર્વ-ઇતિહાસમાં અથવા વર્તમાન પ્રકૃતિમાં ઊતરવાનું એને મન થયું નથી. વાઘેરાને એ 'Rebels' કહીને સતોપ પામે છે કોડીનારની લૂંટ માટે એ બે પાનાં રોકે છે, પણ રાખોદાર બેટ વાઘેરાન માજનાં સમતોલ નથી હાથમાંથી પડાવી અંગ્રેજ લશ્કરે સોનાના માયાવી લાટા કાઢવા મંદિરોની દીવાલો પર કેવા ગોળા ચલાવ્યા અને ટોખીઓને હાર પિવાડી કેવાં ગામ ફટવા તથુ કલાકની કાયદેસર મંજૂરી આપી, આખામંડળ પર બલ્લેય લશ્કરના અત્યાચાર ફટલી હા સુધી આપ્યા, મૂળને કેવો ફસાવીને કેદ કર્યો, આબપિરાના કુંગર પર તોપોથી પણ શત્રુઓ માત ન થયા એટલે પાણી પીવાના તળાવમાં ઝેરી ગેસના ગોળા ઝીંક્યા, વાલાની ટાળીને ગોડન સાહેબે લાડવાની અંદર ફેરી પદાર્થ ખવરાવીને મારી : એ બધી વાતો વિષે કિનકેઈક એક હશારો પણ નથી કરતો.

એ જ કિનકેઈકના પૂર્વગામી ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. બીમને શાં લખ્યું 'સૌરાષ્ટ્રના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારીને પહેલો ઊતરી મુબઈનાં વડાં જડજ તરીકે વિખ્યાત થયેલા એ જૂદ અંગ્રેજ સૌરાષ્ટ્રના પરિચયનાં બૂનાં સ્મરણોના એક લેખ-Recollection of old days in Kathiawar (સાંજવર્તમાન વાર્ષિક - ૧૯૧૦)માં છેલ્લી લખેલી નરિસહજીમનની વર્ણિત એક દિલસોજ, દીર્ઘદર્શી અને પ્રેમશીલ-પિઝાનનારા આત્માની ફોરમ પ્રગટાવે છે :

'There was a great deal of fine true chivalry in the old outlaws. They were almost without exception brave men driven into outlawry by oppression, and few of them atleast in early days, were guilty of wanton cruelty to women and children, or the old and feeble. I believe I am right in saying that -every one of the genuine old

Kathiawar outlaws (with perhaps the exception of Juma Gande) was wiped out, either by sword or the gallows or transportation, before I left Kathiawar. I had much to do with the last scene in many of these adventurous careers and as a rule while I had to enforce the law, I could feel a genuine respect for these misguided hardly treated desperate men. Only one ever shrivelled when called upon to face the music : Raide Charan. Well, it sounds almost incredible now, doesn't it, that such should have been the almost hourly, daily happenings all over Kathiawar thirty years ago. Life there, in those days, teemed with interest not only in this special feature of outlawry but in a hundred other picturesque touches and experiences, which I could relate and, while rougher, seemed much more real and throbbing with variety of excitement and colour, than it commonly is to-day.

‘આ જૂના બહારવટિયાની અંદર ધણું ધણું સુંદર ને સાચું પ્રેમરોપું બધું’ હતું. લગભગ એક પણ અપવાદ વિના એ બધાં જુલમથી છોટાઈને જ બહારવટે નીકળનારા બહાદુરો હતા. અને તેઓના પ્રારંભિક દિવસોમાં તો બાપ્પે જ તેઓમાંનો એક પણ બહારવટિયો ઓ-ઓને, બાળકોને, જુદોને કે અસહ્યોને બળીબૂજીને પીડવાનો દોષિત બન્યો હશે. કદાચ જુમા ગંડ સિવાયનો તો એકએક સાચો અસહ્ય બહારવટિયો મેં કાઢિયાવાડ છોડ્યું તે પૂર્વે જ કાં તલવારથી, કાં ફાંસીથી અથવા તો કાળાપાણીની સંજવડે સાફ ચર્ચચૂક્યો હતો. આમાંના અનેકની સાહસિક કારકિર્દીના આખરી તબક્કા સાથે મારે સારી પેઢે નિસ્યત હતી; અને જો કે મારે હમેશાં કામદેસર તો કરવું જ પડતું, તે છતાં મને આ ગેરમાર્ગે જિતરી ગયેલા ને બૂરા વર્તણૂક પામેલા મરજિયા મદોને માટે સાચું માન થયા વિના રહેતું નહિ. મોતને ભેટવાનું નોતડું સાંભળીને માત્ર એક બહારવટિયો ચરચર્ચો હતો: એ હતો રામદે ચારણ. ખેર! આખા કાઢિયાવાડ ઉપર ત્રીસ વર્ષ પર આ બધી ઘટનાઓ રોજરોજ, બધકે કલાકે બન્યા કરતી એ વાત અત્યારે લગભગ ને મનાય તેવી લાગે છે, નહિ? ત્યાંનું જીવન એ દિવસોમાં રસમરપૂર હતું—માત્ર બહારવટાંનાં આવા ખાસ લક્ષણો યદી જ નહિ, પણ ખીજા સંકેતો રંગરંગી અનુભવો વડે, કે જે અનુભવો આજે છે તે કરતાં વધુ સાચા લાગતા, અનેકવિધ રંગમાંયકે રંગભર્યાથી ધબકતા લાગતા.’

હવે રાવસાહેબ ભગવાનશાહનું માનવતામયું કથન લઈએ: ‘એક દેવો યોગ છતાં મોટી

ફોજ સામા આવી ખાથ ભીડતા ને સાજાશી-પકારાથી સારા સારા લડ-
 શ્રી. જમવાનલાલ વૈમાનાં હાંજ નરમ કરી નાખતા હતાં તેનું કારણ એ જ હતું કે તેઓ
 સખતરાખી નહોતે અરણિયા થયા હતા. મરવું-મારવું એ જ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો.
 આમાંથી જીવતા રહી ઘેર બેસીશું એવી તેમને આશા જ નહોતી. તેઓ
 ઘેર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો હતો અને તે જ કારણથી તેઓને પોતાનાં ઘરખાર અને પાપ્રકાં
 વતન મૂકી ભાગવું પડેલું. તેઓના સારા સારા લોકો કપાઈ ગયા હતા. જૂખ-તરસ ને ટાક-તકા
 વેડી તેઓનાં મગજ ફરી ગયાં હતાં અને-તાલુકદારોની તથા સરકારી ફોજ તેઓને એક જ એ
 નિરાંતે બેસવા ફેલી નહોતી. તેથી વેર લેવું ને મરવું એ વિચારે તેઓનાં મગજમાં મજબૂત
 થઈ ગયું હતું. * * વાઘેરો વિષે દેશના લોકોને પણ ધણું તપવું હતું, તેઓ જાણતા હતા કે
 બીચારા ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો છે. * * હવે મૃગ એકલો રહ્યો. તે આ વખતથી નિરાશ થઈ
 ગયો. ધણી જૂખ, તરસ, થાક, ઉમંગરા, માણસો ચૂનાનો અફસોસ, બાઈ જેવા બાઈનું મોત,
 તે પણ વિચેગમાં ધણું; તેથી શું એના મનને થોડું લાગવું હશે? કહે છે કે કેટલીક વાર તો
 મૃગ લાંબણો ખેંચતો હતો અને કેટલીક વાર તેને સાતસાત દહાડા સુધી અનાજ મળ્યું નહોતું.
 બીચારો તે પણ ધણા દહાડા આ રીતે રખડી છેવટ સહેજમાં આવિતો પોરખંદરની ગિરતને હાથે
 મરાયો: * * આહાહા! આ વખતે તેના મનને શું થવું નહિ હોય? તેને આ વખતે શું ભેદા-
 ભાઈની શિખામણો યાદ નહિ આવતી હોય? * * દારકાની લડાઈ વખતે જે દોઢ હજાર માણસનું
 ઉપરીપણું મોઝવતો હતો તે હવે ફક્ત અંગત પાંચ-સાત માણસથી રહ્યો, એટલું સારું કે તેની
 આ કુખડાયક નિંદાઓનો થોડો વખતમાં જ અંત આવ્યો. બેજક એ હરામખોરનો ધધો લઈ
 ફરતો એટલે સામાન્ય રીતે જોતાં આવા મૃત્યુથી આપણે ખુશી માનવી જોઈએ, તોપણ તેને
 એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જીલ્લમથી ફરજ પાડેલી. જમાનાની રીત સમજવા તેનામાં પહોંચ
 નહિ, એટલે એ કેટલીક બદસલાહને તાબે થયેલો, તોપણ તેના મહાન વિચાર, તેનું શરવીરપણું,
 ઉદારતા અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી તેના કુટુંબ પર શુભરેડી અપડ્યા હોવા કાણુ દિલના
 ઉદારતા અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી તેના કુટુંબ પર શુભરેડી અપડ્યા હોવા કાણુ દિલના
 માણસને પણ દયા આવ્યા વિના રહે જ નહિ. ખરે, દેવાનાં કામ તો કર ને તિરસ્કારપાત્ર હતાં,
 પણ મૂળનાં કામો એવાં ન હતાં કે તેને આપણે હલકી પંકિતના બહારવટિયાની જોડે સરખાવીએ.
 * * મને ખીળ કોઈ ઢેઢ અને પીડકારક વાઘેર મૂઆ તેનું કોઈ તપવું નથી, પણ એક ઉચ્ચ
 જ્ઞાનદાન આખી રાખી માટે જ તપે છે. અરે! તે સર્વનો ઘણુ નીકળી ગયો. તેઓ સાવ અણુ-
 સમજી ન હતા, પણ તેઓને સૌજતે જૂલુબ્યા. હલકા વાઘેરોએ તેઓનાં માથાં ફેરવી નાખ્યાં અને
 વળી તેમાં ગાયકવાડી જીલ્લમે વધારે અસર કરી. સિવાઈ તો ખરા જ. મરવા-મારવાં તે તો
 દિસાબમાં નહિ. વાણિયા ન હતા કે બાઈજાથ ક્લો કાપેલાં અખખાન માફ કરે. વેર લેવાના જોતમાં
 ફરવરેશો બ્રહ્મું યશે તે સજીવું જ નહિ. જોવાના વિચાર તો આખરની ઘડી સુધી સારા હતા.

પણ બીજાઓએ તેને પરાણે ફાંસી આપી. + + + આ લોકો (વાઘેરા) ધણા હિંમતવાન ને બહાદુર છે, અને ગમે તેવી આશત પડે તોપણ ડરે તેવા નથી. આ લોકો ટાઢ, તડકો, બૂખ સહન કરી શકે છે. + + + આ લોકો વળાવા તરીકે ઠીક ઉપયોગમાં આવે છે. કોઈ હરામખોર ગાડુ લૂંટવા આવે તો બધાં સુધી પોતામાં જીવ હોય ત્યાં સુધી સામા થઈ બચાવ કરે છે. તેમ નહિ કરે તો પોતાની નાતગતમાં હીણુપ દેખાય એવી તેમની સમજ છે. વળી આ લોકોનાં ગાંઠાં તેમના માનને ખાતર બીજા કોઈ લૂંટતા નથી, અને કદાચ લૂંટ તો પોતાના જીવને જોખમે પણ તેઓ બચાવ કરવા તૈયાર રહે છે.

આ તો હજુ ઐતિહાસિક સત્ય : રા. સા. ભગવાનલાલ સરકારી આદમીતરીકેનાં માનસિક દબાણો નીચે રહ્યા રહ્યા પણ આટલું સત્ય ઉચ્ચરી રહ્યા છે. જોધા ને મૂળુ રાજસત્તાનો દોષ આવા ખાનદાન વીરનરો હતા તો રાજસત્તાએ શા માટે એને એના પૂર્વજોતું રાજ્ય પાછું ન સોંપ્યું ? શા માટે તેઓના ઉપર જાળા છોડવાને બદલે, અથવા આકરી તવાઈઓ મોકલવાને બદલે રાજકુલ તરીકે એની સાથે વ્યવહાર ન આવ્યો ? શા માટે જોધા-મૂળુને એખાના અને જોધા ખુમાણને કુડલાની ચોરાશીના સખા ન નીમ્યા ? જોગીદાસ આટલો નેકોદાર હોવા છતાં વજ્રસંગજીની વજરાત એને કાં ન સોંપાઈ ? ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ આજે એના મૃત્યુ પછી એકસો વર્ષો પણ એને ગૌરવવંતું આસન આપે છે ! વજ્રસંગજી ગોહિલ અથવા ખડેરાવ ગાયકવાડ અકબરશાહ ન બની શક્યા, નહિ તો જોગીદાસ અને જોધા-મૂળુ જેવી માનવ-શક્તિઓ સોરઠ દેશમાં કાંઈ જીંદગી તવારીખ જન્માવત. એ તો ખેર, પણ એકપક્ષી ઇતિહાસે આવા નરશાહોની જીવનકથાને પણ મારી-મચરડી ફિતિ બનાવી દીધી છે અને જનતા પણ આજે એવા ઇતિહાસની આપેલી વક્રદષ્ટિ વાપરીને આવા વર્ણને વગોવે છે.

ઇતિહાસની દષ્ટિ કેટલી નિર્મળ ને વેધક હોવી જોઈએ ? એ ઉપરહલું જોઈને કેમ ચુકાદો આપી શકે ? દાખલા તરીકે મિયાણા જેવી ચોર, તોફાની ને લખાડ તરીકે મિયાણાની સમસ્યા નામચીન કરવામાં આવેલી જાતિને તપાસીએ : એ લોકોને પોતાનાં બાળ સુધીનાં પાપાચરણોના બચાવમાં ધણું સંપ્રમાણુ દન સંભળાવવાનું છે. એ લોકોની બહાદુરી, નેકા અને ભોળપનો કેવો કેવો કુટિલ ઉપયોગ કર્યો કર્યો રાજસત્તાઓએ કેવો છે, યુનેગાર ગણ્યાપાથી તેઓને કેટલી હલકાઈ પોતાની પ્રકૃતિમાં ધારણ કરવી પડી છે તે તો તુર મૂકીએ, એના બોલ પર કદાચ વિશ્વાસ ન થરીએ, પરંતુ વોટસન જેવો વિરોધી અજેન પોતાના ‘ગેઝેટિયર’માં લખી ગયો છે તેની અવગણના કેવી રીતે કરીએ ? એ લખે છે કે ‘તેઓ યૂરી, નીડર, પરાણી ખાતરી કરનારી ને ધમાની જાત છે, પણ વરા રહે તેવી નથી.’ અનુભવીઓના અનુભવ બોલે છે કે તેઓ વિશ્વાસઘાત નથી કરતા, ધમાની છે, અને આજ સરકારી-દરબારી

સખત જાપતામાંથી થોડો વખત પણ જહાર નીકળી શકનાર મિયાણો કારખાનામાં જઈ પોતાની ઉઘી પ્રકૃતિ અને કુશળતાનો ઠીક ઠીક પરિચય કરાવે છે. પણ એ કહે છે કે 'ગુનેગાર કોમ' તરીકેના કાન્દોની બીંસમાં પડવાથી એનું 'ખમીર નિયોવાઈ રહ્યું છે. ધરઆંગણે ધરતી નિઃસત્વ બની અનાજ આપવાની ના કહે છે, ને જહાર જવાની મના રાજસત્તા કરી રહી છે. એવી સંક્રાંતિમાંથી જ ધણુને ચોરી-ધાડતું શરણ લેવાની ફરજ પડે છે વગેરે વગેરે.

આ કોમનાં જીંડાં તરવો ઉઠાવવા માટે કાષ્ઠ ઇતિહાસકાર, જહાર સેવક કે સમાજશાસ્ત્રી જિતયો નથી. રાજસત્તાની પાસે તો તાત્કાલિક જહાર શાંતિને કાળે 'દમન' એ જ એક તરણોપાય હતો. અને એ 'દમન' એટલે શું? Call a man thief and he will steal: માતાના ઉદરમાંથી જ મિયાણો ચોર ઠરી ચૂક્યો. એનું બાળક જન્મે કે તુરત જ કાયદો એને શકદાર ઠરાવી પરવાના-પત્રક પર ચડાવે છે, એટલે એ પણ પોતાને ચોર જ સરળચેલ માનવું થાય છે.

પરંતુ વાઘેરા, મેરા કે મિયાણાઓને મન ચોરી-લૂંટ અંતરાત્માનો અંશ નહોતો, ધમ નહોતો, ધિરદત્ત વ્યવસાય નહોતો, પણ સ્વાર્થી મનુષ્યોએ પડાવેલી ટેવ હતી. 'મારતા મિયાંની તલવાર'વાળા યુગનો એ ચેપ હતા.

શિવાજીએ જેની સહાય થકી સામ્રાજ્યનું સ્વપ્ન ઉત્પાદ્યું તે માવળાઓ કાણ હતા? એ કેવા હતા?

પ્રતાપ અને વનરાજે અરવલ્લી અને અણહિલપુરની અટવીઓમાંથી જેઓને એકઠા કરી ખોચેલાં રાજ પાછાં મેળવ્યાં તે ધતુર્ધારી બીલો કાણ હતા? કેવા હતા?

પ્રગનાં આદિલનો અડકશે તો એ વાઘેર, મેર ને મિયાણાની ખાનદાની પણ મહેકી જાશે. જેરી વાઘરા જપી ગયા છે. પ્રજાત્વના વાયુસંચાર આત્મા છે. એના સ્પર્શે આ પતિત મનાવેલી જાતિઓમાંથી કદાચ સિપાહીગીરીની ને પ્રેમશૌર્યની ફારો છટશે.

પરંતુ એ પ્રેમશૌર્ય પ્રકટાવવા માટે સતત આક્રમ પ્રયત્નો જોશે.

[ધમતીનું ધાવણ]

લોકસાહિત્ય : કથાઓ

સોરઠી ઇતિહાસનો પ્રત્યેક આશક એક એક ઘટનામાં કેવળ પોતાના પ્રતાપી ભૂતકાળને વાંચશે એટલું જ નહિ, પણ દેશદેશના વીરત્વ વચ્ચેની સમાનતાના સદેશા ઉકેલી વિશ્વપ્રેમનો ઉત્સવ માણી શકશે. અન્યને ઉતારી પાડનારું પ્રાંતિક મિથ્યાભિમાન આપણને ખપતું નથી. ભૂતકાળની મગફળી એ નો પ્રતાપી ભવિષ્યનું ખીળરોપણ ન હોય, તો એની કિંમત જ નથી. સૌરાષ્ટ્રના તરુઓની છાતી ફૂલો, એટલી પહોળી ફૂલો, કે એમાં વિશ્વભરના લોકજીવનનું મહાત્મ્ય સમાય. પરંતુ એ વિશ્વદર્શન દીન મનોહશાના કાસોને નથી લાધતું. એ તો માગે છે ગર્વોન્નત મસ્તક; અને પોતાના પગ તળેની જ ધૂળ માટે નો મમત્વ પેકા ન થાય, તો ગર્વ ક્યાંથી નીપજે ?

લોકસાહિત્ય : કથાઓ

૧	ગેગીદાસ ખુમાળ	૪૮૭
૨	મુંગવર મુરાદલા	૪૮૯
૩	મગિવાળળ	૪૯૩
૪	સાદ વરતો	૪૯૬
૫	બાપુને પરજાગ્યા	૪૯૮
૬	ફૂલધારે કીતર્પા	૫૦૦
૭	ખંડેરામળી બગડી	૫૦૩
૮	ફૂરમનતું કાદજ	૫૦૫
૯	બીમ પાંચ ગિયો	૫૦૮
૧૦	શત્રુની સ્ત્રી	૫૧૧
૧૧	મદાપાપ	૫૧૪
૧૨	ચાદણે હેતર્પો	૫૧૭
૧૩	રખાતની દીકરી	૫૧૯
૧૪	ગરીબી	૫૨૦
૧૫	ગુણગીત્યામમાં	૫૨૨
૧૬	ગાંજો બારોડ	૫૨૪
૧૭	બાનને માર્યો	૫૨૯
૧૮	કાઠિયાણીને સદેસે	૫૩૦
૧૯	ગાયેના નિસાસા	૫૩૧
૨૦	પતાવડ	૫૩૫
૨૧	કતિહાસમાં રથાન	૫૪૬
૨૨	ઝોળીયો	૫૫૦
૨૩	આઈ	૫૫૫
૨૪	અણનમ માર્યા	૫૫૭
૨૫	ફૂરમનોની ખાતદાની	૫૬૭
૨૬	મલદિવાની મોજ	૫૭૫
૨૭	કરિયાવર	૫૭૮
૨૮	જૂદા રૂએ બેંકાર	૫૮૩
૨૯	બાળાપણની પ્રીત	૫૯૫
૩૦	શેત્રુ અને કઠિ	૬૦૮
૩૧	દાના બચત	૬૨૩

જેગીદાસ ખુમાણ

કૃષિશ્રી નાનાલાલે 'સોરઠી વવારીખના થરો' ઉપજતાં જેગીદાસને અત્યંત માનકેર સંભાર્યો છે. એને પોતે 'જેગી બહારવટિયા' કહી બિરદાવેલ છે. પોતે સોરઠી 'જેગરેય' લખે તો જેગીદાસને વિશે જ લખે એ એમની સાવના છે.

ભીખનગર રાજાને જેગીદાસે દુરમનાવટથી પણ શોભા ચઢાવી. વળેસંગ-જેગીદાસની રાત્રી-ભેટથી તો અપૂર્વ બની ગઈ છે. બન્નેએ બધું કે પરપર વીરધર્મના પાલનમાં રૂપર્યા ચઢાવી હતી.

છતાં જેગીદાસને ભાવનગરના ઇતિહાસમાં સ્થળ નથી. 'The Bhavnagar Statistics' નામનું એક રાજમાન્ય તેમ જ સરકારમાન્ય ઇતિહાસ-પુસ્તક વળ-જેગીદાસે અન્યથા નેહાનો રાખ્ધ સરખાથે નોંધવું નથી, અને કેટલે બેઠનો ઇતિહાસ તો ઉક્ત પુસ્તકમાંથી જ લેવારો કરે છે ! વાર્તાને છેડે બેઠનું કથન એ 'કથુ' છે. વોઠસન, ભાવનગરના સંપત્તિશાળી અથવા અન્ય કોઈના ઇતિહાસમાં આ પુરુષનો ઉલ્લેખ નથી.

જેગીદાસે ભાવનગર રાજ્ય સિવાયનાં ગામ બાંધ્યાં ક્યારે સાંભળવામાં નથી. કુટ કરવામાં સીમાડો જા નગરનો જ છે ને, એ વાતની પોતે ચોક્કસી રાખતો. સીમાડાનો એવો પાકો માહેવગાર હતો માટે જ અમરેલી-ભાવનગર વચ્ચેના સીમાડાની વહાર ફેંસલા માટે એને સોપાય હતી એમ કહેવાય છે.

૧ : નાવલીને જીહાર

'મારા હાથ સામત ખુમાણે ભાઈ-બેટાઓનાં લીલાં ગાયાં વઢાવી વઢાવી કુંડલાની ચોરાશી ધરે કરી; રાવણુ જેવા ખસિયાઓનું જડાખીટ કાઢી ભિતિયાળા સરખા કિલ્લા કાંચ કર્યા અને શું આજ કાંકોર આતોભાઈ પોતાની બંદુકી બતાવી અમારાં ચોરાશી પાંદર આંચકી લેશે ! ના, ના, તો તો સામત ખુમાણુના નવે પોતરા, આપ આશા ખુમાણુના અમે નવે બેટડા બહાર-વટાં બેઠશું !'

'આપા હાહા ! તમારા આઠ ભાઈઓની આશા તો હવે મેલી થો !' ખબર દેનારે કહ્યું.
હાં ?'

'એને તે કાંકોર વળેજ પાગેલાં પથારી બનાવી લીધાં ! હાં તો એ પૂજારીયું યદ્યપ્તાયે !'

‘એટલે ?’

‘એટલે શું ? સહ પોતપોતાનાં છ છ ગામ દબાવીને બેસી ગયા ત્યાં તો ઠાકોરનો સરેશો આવ્યો કે મારી શરત નહિ માને તો શેત્રુંજીને કંઠે ફરીને તોપખાતું ફેરવીશ અને ખુમાણોને ફૂંકી દઈશ.’

‘શી શરત ?’

‘એકેક ગામ કુંગરી (સુવાંગ) અને પાંચ પાંચ ગામમાં ભાવનગર દરબારના ત્રણ ભાગ : રૂકત, ચોથ જ આવા દેશું, નીકર લીસીને ભાંગી નાખશું.’

‘વાહ ઠાકોર ! કરામત સારી કરી ! પછી ? કાણે કાણે કરાર કબૂલ કર્યો ?’

‘પીપાએ, વીરાએ, સરાએ, લણ્યાએ-તમામે !’

‘તમામે ? ડાડા સાથત ખુમાણના પોતરાએ ? જોરકું લેતી નાખ્યું ? બંદૂકડીથી ખીના ?’

‘મરવું દોમણું છે, આપા ! ભાવનગરને પોગાય એમ નથી. સરજ સામી ધૂડ ઉગડવી છે ને ! તમે પણ બેસી જવ. ઠાકોર કેવારે છે—’

‘કે ?’

‘કે આપા હાદાને પણ એક કુંગરી ગામ, ને બાકીનાં પાંચમાં ચોથ.’

‘નીકર ?’

‘નીકર તોપખાનાને મોઢે બાંધશે. લાઈયુંનું જોર તો હવે ભાંગી ગયું. હવે કાનાં બાવડાં માથે બૂઝશે, આપા હાદા ?’

‘મારા ત્રણે વીરબદરનાં બાવડાં માથે ! મારા ગેલા, બાણ ને જોગીદાસનાં બાવડાં માથે ! બંને બોળ કુવાડાનો હાથો જ-ચો, બંને બાઈયું બેસી ગયા, બગવાને દીકરા શીદ દીધા છે : શોભા સાદુ નહિ, મરવા-મારવા સાદુ ! અમે મરશું, પણ ભાવનગરનાં અદારસેય ઉલ્લગડ કરશું ! ઠાકોર દૂધચોખાની તાંસળીમાં રોજ ખુમાણોનાં બાલાં ભાળશે. બોઢો બાપ, ગેલા ! બોઢો, બાણ ! બોઢો, આપા !’

ત્રણ દીકરા ને ચોથો બુદ્ધો બાપ : થોડે ચડી ચાલી નીકળ્યા.

‘આપા ! શું કરે છે, બાપ !’ હાદા ખુમાણે કુંડલાની નદીમાં બેભા રહી ગયેલા પુત્ર જોગીદાસ-ને સાદ કર્યો. જોગીદાસને સહુ ‘આપો’ કહીને બોલાવતા.

‘કાંઈ નહિ, બાપુ !’ કહીને આપો ચાલતો થયો. કુંડલા ન લેવાય ત્યાં મુધી નાવલીનું પાણી આપો અગરાજ કરતો હતો.

નાવરીમાં અખંડધારા નીર : નીલો ઘટાદાર કિનારો : કાંઠે ચરતી બેસે : અને કાંબી-કાંબી પહેરીને ત્રાંબા-બેડે પાણી ભરતી કથુજલો : એને માથે શીટ માંડીને બાપ-બેટા ચાલી નીકળ્યા :

સંવત અદાર પંચોતરે

ફળદળિયા ફરંગીઓ;

ધર સોરઠ ભેગો ધણી

બોમબડીયુ ખુમાલ.

[સંવત ૧૮૭૫માં જે વખતે ફિરંગીઓ (અંગ્રેજો) સોરઠધરામાં જતર્યા તે વખતે ભેગો ખુમાલ સોરઠની ધરતી રાજીને જામે રહ્યો હતો.]

૨ : મુંબવર મુરાદશા

ફિરંગી-ગામને-પાદર બાદી બાદી છે અને બાદીની અંદર ત્રણ-ચાર જૂની આંખલી-આંખલી ધેરી ઘટામાં ધનંતરશા પીરની દરગાહ આવેલી છે. સવાર-સાંજ એ રથને લોખાનના ધૂપની એવી લગભગ છૂટે છે કે આપોઆપ ખુદાની યાદ જાગે, વિચારે જેમમાં રમવા માંડે.

એક દિવસ સાંજ નમે છે. બુદ્ધો મુંબવર મુરાદશા એક નળિયાની અંદર દેવતા ભરી તે ઉપર લોખાન ભભરાવી રહ્યો છે. ગામમાંથી હિન્દુઓના ઠાકરની પથુ આરતી સંભળાય છે. પીરો અને દેવતાઓને બહાર નીકળવાની વેળા છે.

એવામાં આચિંતી એ-બાદીમાં એક પાંદડનો ભડકો થયો, ધુમાડા નીકળ્યા, અને 'કાપો ! કાપો !' એવી કારમી કિકિયારી પાડતો એક રૂપાળો મોરલો જાણ્યો. જડતો જડતો-જડવાની તો તાકાત નહોતી તેથી અરધોપરધો હવાની ઉપર જ તરતો તરતો-મોરલો નીચે જતર્યો અને દરગાહ પર ધૂપ દેતા બુદ્ધો મુંબવર મુરાદશાના પહેળા બોળામાં પોતાના આખા કબેવરનો ઢગલો કરીને મોરલો ઢળી પડ્યો.

ધોળી દાદી ને માથે સેથો પાડી ઓળેલા ધોળા લાંબા વાળવાળો, સફેદ ઘાટાં ભવાં અને સફેદ પાંપણોવાળો શામલો, ગળે પીળા પારાની તસખી અને અંગે લીલી કફનીવાળો સાંઈ મૌલા ચમકી જોડે છે. મોરલાના અસ્ત ચરીરમાંથી વહેતા ધગધગતા લોહી વડે એની લીલી કફની લાલચોળ બનવા લાગે છે ને પોતાના પ્યારા મોરલાના બદનને ગોદ સાથે ચાંપી લઈ એની મખમલ શી મુલાયમ આસમાની લાંબી ઢળી પોલી ડોક પર હાથ ફેરવી પંખાળે છે, અને છેલ્લા દમ ખેંચતા એ-દેવપંખાને બેમાડજો બની પૂછે કે, 'અરે ! અરે બચ્ચા મોતિયા ! તીને કયા હુવા ! આ મોરો પ્યારા ! કોન ચમતાનકા બચ્ચાને તીને જખમી કયા ! મોતિયા ! મોતિયા ! મોતિયા !'

ત્યાં તો ઝાડીમાં ખડખડ થયો; ‘મેલી દે, એય સાંઈ!’ એવી ત્રાડ પડી ને હાથમાં સળગતી જ્વલમરીવાળી લાંબી બંદૂક દિડાળતો એક મદોન્મત સધી પોતાની ખૂની આંખો ખેંચીને શ્વાસખર્ચો આપ્યો. આવીને એણે ફરીવાર હાકલ દીધી કે: ‘મેલી દે મોરલાને!’

‘અરે કમખખત! તીને ચે મોરલા પર ગોલી ચલાયા! ધનંતરણા પીરડી સવારી કરનેકા ચે હુદુલ પર ગોલી ચલાયા! તીને ઈસ જગામે શિકાર ક્રિયા, હેવાન!’

‘હવે મેલ મેલ, હેવાનના દીકરા! ઝટ મોરલો મેલી દે, નીકર માર ખાઈશ!’

‘અરે જલિમ! ચે પીરકા મોરલા!’

‘હવે પીરનો મોરલો કેવો, ઉલ્હુ? ઝાડીનો વગડાઉ મોરલો હતો. ને આનં રાજાં બોલવાં છે તે શાક કરવા સાડુ શિકાર કર્યો, એમાં ક્યાં તારા દીકરાને ખાઈ છે! મેલી દે!’

એટલું બોલીને સધીએ જોરાવરીથી મોરલાને મુંજવરના ખોળાની બહાર ખેંચ્યો. મોરલાની છેલ્લી તગતગતી આંખો મુંજવરના મોં સામે જોઈ રહી. પોતે પોતે હાથે એ જખમી પક્ષીને ઝાલી રાખવા ફકારે ધણી મહેનત કરી, પણ શિકારીએ મોરલાને ગરદન પકડીને ખેંચી લીધો. પ્રાણ વિનાતું દેહપિંજર લઈને શિકારી આવી નીકળ્યો.

‘ધનંતરણા! પીર ધનંતરણા! બોલિયા ધનંતરણા!’ એમ ત્રણ બયંકર અવાજ દેતો દેતો પુઝાં મુંજવર પીરની દરગાહ સામે ઘૂંટણીએ પડીને બેસી ગયો. ઝાડવાંની ચાળણી જેવી ઘટામાંથી આયમતા સરજની પચરંગી તડકી એ દરગાહ અને ફકારને માથે ઢાળાવા લાગી. લોખાનનો ધૂપ ગોરેગોટ ધુમાડા ચડાવીને પીરના ચાનકની ચોપાસ ઝાડવાંને પાંદડે પાંદડે છવાઈ ગયો. દરગાહનો ઓટો મુંજવરના અવાજથી ચરચરી બેઠો. પીર જાણે પોતાની સફેદ સોડ નીચે સળવળવા લાગ્યા હોય તેમ પવનમાં કફન ફરકી બેઠું અને આંસુડે નીતરતી આંખો મીંચીને મુંજવરે ત્રાડ દીધી કે: ‘ઓ પીર! આજ રમજન મહિનાની ખુદાઈ સાંજને ટાણે, તારા હુદુલ મોતિયાતું શાક કરીને ખાનાર નાપાક ઇસ્તાન ઉપર મારી કાઢકતી આંતરડીની કડુવા પુકારું છું, ઓ બાપ, કે મોરલો એના પેટમાં જ હોય ત્યાં જ જો ખુમાણોનાં બાલોં એ માંસ ખાનારના પેટમાં પડેવાઈ ન જાય તો હું ફકાર નહિ, ઘું પીર નહિ, ને આસમાનમાં અફલાહ નહિ!’

એવા શાપ ઉચ્ચારીને મુંજવરે ઓટાના પથ્થર ઉપર પોતાના બન્ને પંજા પછાડ્યા. પછાડવાની સાથે જ એનાં જમરિત આંગળોંના જીવતા નખ નીકળી પડ્યા. દસે આંગળીનાં ટેરવાંમાંથી લાલચોળ લોહીની ધારાઓ વહીને પીરની દરગાહ પર દડ! દડ! દડ! દડ! પડવા લાગી. પગાસ સધી સિપાહીઓ ઝાડવાંના કુંડમાં ચંબી જઈને આ કડુવા સાંભળી રહ્યા ને એ કમ-કમાટી ભરેલો દેખાવ સધ્યાનાં અધારાં-અજવાળાંમાં નિહાળી રહ્યા. સધ્યા જાણે ગમગીન બની ગઈ. અધારાં ઘેરાવા લાગ્યાં. તોપણ મુરાદશા દરગાહની સામે સ્તનસાન બનીને ઘૂંટણુબર બેઠો

જ રસો. યોડી વારે અધારામાં જાણે એળની મથાલો પ્રગટ થઈ. ઘોડાં ઉપર ચડીને જાણે કાઈ દેવ-સવારી ઝાડની ઘટામાં ચાલી ગઈ. માણસો વાતો કરતા કે કાઈ કાઈ વાર રાતે અધારામાં આવા દીવા આંદોં જોવામાં આવે છે ને ધનંતરણા પીરની જ એ સવારી નીકળે છે.

‘હવે એવા ફરીડા તો જયારા કેક રખડે છે એવાને તો રોવા-કૂટવાની ટેવ પડી! એવાની કડુવાયું તે કયાંય લાગતી હશે?’ હાંત કાઠનાં કાઠનાં સંધીઓ માણેમાંહે વાતો કરવા મંડ્યા.

‘હા, હા એલા, તમતમારે ઝટ મોરલાને વનારી નાખો. ઝટ શાક સંધીને રોળાં છોડીએ. પેટમાં લા લાગી ગઈ છે, ને હજી તો પંચ બહુ લાંબો પડ્યો છે.’

એવી વાતો કરતાં કરતાં આખા દિવસના જૂખ્યા-તરસ્યા બંદૂકદાર સંધીઓએ પાપની રસોઈ પકાવી. સ એ પેટ ભરીભરીને રોળાં ખોલ્યાં. ફક્ત એક જ સંધીએ મોરલાનું માંસ ન ચાખ્યું.

એ પચાસ ઘોડાંને પડાવ કોનો હતો? કોણ હતો આ સંધી સિપાહીઓ?

એ હતો ભાવનગર રાજના પમારદાર સંધીઓ. એનો આગેવાન હતો ઈસ્માઈલ સંધી. ખુમાણ શાખાના કાઠીઓ પાસેથી કુંડલા પરગણાનાં મોરાશી ગામ આંચકી લઈને ભાવનગરના કોઠેરે ઈસ્માઈલ જમાદારને એના પાંચસો બરકંદાજ ઘોડેસવારો સાથે કુંડલાની નાવસી નદીને કંઠે ચાણું ખેસાડીને રાખ્યો હતો. ખુમાણો ભાવનગરના જોર સામે બહારવટે ઝૂંટતા હતા. કરોડો, કરોડો અને નિમકહલાસીના પાકા રંજે રંગાઈ અમેલો ઈસ્માઈલ જમાદાર તે દિવસે કુંડલા-થી નીકળી, પચાસ ઘોડે ભાવનગર માં પોતાનો ચકત પમાર વસલ લેવા જાય છે. રમજન મહિનો ચાલે છે. સહુ સંધીઓ રોળાં રહ્યા છે. તે દિવસની રાત ફિરદ ગામમાં ગાળવા તમામ જિતરી પડે છે. તે વખતે ધનંતરણા પીરની ઝાડીમાં આ બનાવ બને છે, અને ઈસ્માઈલ પોતે પણ પોતાના તકદીરનો જુલાબો એ પીરની ઝાડીના મોરલાની મારી ખાવા બેસી જાય છે. સાંઈના શાપની એને ખરવા જ નથી.

આખી રાત ફિરદ ગામમાં રહી પશોદિયે સરગી કરી જમાદાર ઈસ્માઈલ પોતાના પચાસ ઘોડે ચાલી નીકળ્યો. મુરાદશા મુજવરે ખુમાણોનાં ભાલાં ભોંકાવાનો શાપ દીધો, પણ એને તો જરાય એસાણું નથી કે આસપાસ પચીસ ગાઉમાં કયાંયે બહારવટિયાનો પગરવ પણ હોય. ખુમાણોને માથે ઠીકઠીકનો જળદો કર્યાની ખુમારીમાં મુછે વળ દેતો સરદાર ઘોડો હાંક્યે જાય છે. એમાં બરાબર ઘેડી-આદપરના ઠાંસામાં દાખલ થતાં જ મહારાજે કોર કાઢી, અને સામી આબુએ જાણે બીજો એક નાનકડો સૂરજ જાગે છે. હોય એવું દેખાડતાં ફિરદો જોવા લાગતાં સોએકે ભાલાં જોળાટ કરી બિડ્યા. એ જોળાટ અને એ સખલવટ ઉપરથી પારખી જઈને સંધી-ઓએ અવાજ દીધો કે ‘ઈસ્માઈલ જમાદાર! કાઠીઓ આવે છો’

‘અરે હોય નહિ !’

‘હોય નહિ શું ? હ્યો ત્યારે, એ...આ કટક વરતાણું!’

‘ફર નહિ. આપણે ખભે એકાવન બંદૂક પડીયું છે, ને હ’ બચારા આડહચિયારા છે. હમણું વીધી લઈએ. જાગરીયું ચેતાવો જટ !’

પલકમાં તો ચક્રમક અને લોહાના ઘસારામાંથી એકાવન હાથમાં આગના તંબુખા, ત્રીણી રાતા વગડાકે ફૂલની માફક રમવા લાગ્યા અને જાગરીએ ઝબૂકી જઈ. ‘હા...ફૂંડી ઘો !’ એવો ફૂકમ થવાની સાથે એકાવન લાંબી બંદૂક એ અલમરત-જુનઓમાં ઊપડીને પહોળી ઢાલ જેવી છાતીએ ઉપર ટેકો લઈ ઈ, તીણી આંખો પોતપોતાના વડિયાની સામે નિશાન લઈ રહી. સામેથી કાઠિઓનાં ધોડાં વેરણુંછેરણું ચઈ ગયાં. કોઈ પોતપોતાની ધોડીએના પેટાળે ઊતરી ગયા, કોઈએ ધોડીએની ગરદન આડાં માથાં સંતાડ્યાં, કોઈએ ઢાલો ઢાંકીને તલવારો ખેંચી લીધી, પણ સધીએ બંદૂકોના કાનમાં દારૂ મેથીને બ્યાં સળગતી જાગરી દાખે છે, ત્યાં તો સરસ દઈને કાનનો દારૂ સળગી ગયો. એકાવનમાંથી એક પણ બંદૂકનો બડકો ન થયો !

‘શું કારણ બન્યું હતું ?’

પાછલી રાતે મેઘરવો પડેલો હોવાથી દારૂ દવાઈ ગયેલો એટલે બંદૂકો કાન પી ગઈ. કોઈને એ વાતની સરત નહોતી રહી, કેમકે મેઘરવાને ભક્ષ કરનારનો કાળ આવવા નક્કી થઈ ચૂકેલો હતો. એકાવને બંદૂકો હાથમાં ઠી રહી, અને સામેથી ચકોર કાઠિઓએ ધોડીએ આંપા, ચકર ! ચકર ! સહુના હાથમાં ભાલાં ફરવા લાગ્યાં. અમિત્રતાં કોઈ ફૂંડાળાં સળગતાં હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ને મોખરે સધીએએ દાણો દાણો ચઈ વેરાઈ જઈ ભાગવા માંડ્યું.

કાઠિઓએ જોયું કે હમણું સધીએ હાથમાંથી ચાલ્યા જશે. ધોડાંને આંખવા નહિ આપે. પલકારામાં કાઠિઓના આગેવાનને કરામત સૂચી ગઈ. એણે હાકલ કરી કે : ‘એલા જોજો હો, જો સધીડા એલા બૂટના ફૂવામાં પેસી જશે ને, તો આપણને મારી પાડશે હો ! પછી આપણી કારી નહિ ફાવે !’

આગના સધીએ સાંભળે તેવી રીતે આ ‘દિનબધુ’-વેણુ મોજાણું સાંજનાંની પારે જ સધીએના કાન ચમક્યા. સચેસાચ જોયું એ પાણી વગરના ભાડ્યા ફૂવામાં દાખલ થઈ જવાઈ આપણે બચાવ થઈ જશે એવી જામણામાં આંધળાભીત બનીને એ એકાવને જણાએ એક સુકાઈ ગયેલા મોટા ફૂવાની કોરી ખાજમાં ધોડાં કુદાવ્યાં. ફૂગીતાર બંદૂકે તોળી જાગરી-આંપી, પણ કાન પી ગયેલી બંદૂક ન જ વૂટી. કાઠિઓએ ખાડાને કંઠે જિભા રહીને બાલ-નહી તેમ જ તલવારોના ઘા કરી સધીએનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો.

‘એક હાથ એ પચાસ લારો વચ્ચેથી જાયો. એક સધી અણિશુદ્ધ શરીર એ ધોર-ખાનામાંથી જાયો થયો.’

‘અરે, આ શું કૌતક ! આખા કટકતું ખણું થઈ ગયું ને તું ‘એક’ જીવતો ?’

‘જીવતો છું એટલું જ નહિ, જોગા ખુમાણ, પણ આ ડિલને માથે નબર તો ‘કર ! તારો એક માથે કયાંય ફૂટેયો ભાળજ ?’

‘બહારવટિયો થઈને જોઈ રહ્યો.’

‘જોગીદાસ ખુમાણ ! આ પચાસને ચાપાં તેના તને તો જાજા રંગ, પણ તારે ભાલે ખેસનાર તો મુરાદશા મુંબઈની કડુવા હતી. પીરનો મોરલો ખાનારનાં પેટમાં તારાં લાલ્લાં પરાવાવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું. ને આંહી જો ! મેં મોરલો નો’તો આપો. મને એક પણ નખમ નથી ફૂટેયો !’

‘ક્યાં છે મુરાદશા ?’

‘આ દિક્કાદની જાડીમાં ધનંતરશા પીરને યાનકે. અભેમાન કર્યા વિના એના પગમાં પડી જા-જો બહારવટે જરા લેવો હોય તો !’

જેને મુખડે પરનારીસિદ્ધ દ્રાઈ જોગંદરની જ્યોત પથરાઈ ગઈ છે, જેની આંખોમાંથી વેરની આગ સાથે ખાનદાનીનો રંગ જરે છે, જેની ભૂકડિમાં જીવલેણ મક્કમપણાનું રામધનુષ્ય ખેંચાયલું દોમે છે, એવો સરજમુખો બહારવટિયો જોગીદાસ પથ્થર વિચાર કરી રહ્યો. એણે ‘ધોડી’ મરડી. સહુ અસવારો એની પાછળ ચાલ્યા. દિક્કાદની જાડીમાં પીરને જોડે આંગળાંમાંથી નખ કાઢી નાખીને ગમગીન બેઠેલા મુઠ્ઠા મુંબઈ મુરાદશાના પગમાં જોગીદાસે પોતાના હાથ નાખી દીધા.

એનાં પાલેલાં કપૂતરો, ખિસકોલીઓ ને કાખરો એના શરીર પર રમતાં હતાં, એક ડાઘી ફૂતરો એના પગ ચાટતો હતો.

પોતાના અન્ને હાથ બહારવટિયાના મસ્તક પર મૂકીને મુરાદશાએ હુવા દીધી કે : ‘જોગીદાસ ! ખચ્ચ ! પીર ધનંતરશા તારાં રખવાળાં કરશે !’

૩ ગિયા જાળ

કોર વચ્ચેથી અકબોસ કરી રહ્યા છે.

‘અહોહો ! ખુમાણોએ મારું દીન લાગી દીધું : આણંદજી દીવાનને મારી પાડ્યા : આવો નાગર ફરી નહિ મળે.’

‘ ફિકર નહિ, બાપુ, આણુંદણની કાયા તો બાવનગરની બાજરીને કણે કણે બધાણીતી ને ? અને ટાણું આબે તો લેખે ચડી જ નવું જોવે ને ? ’

‘ શી રીતે વાત બની ? ’

‘ બાપુ, આણુંદણભાઈ તો મહુવે એના બાપનું શ્રાદ્ધ સારવા બેઠા હતા. ઘેરે મે’માનોતું જૂથ કયાંય માતું નોતું. એમાં વાવડ સાંભળ્યા કે બહારવટિયા બાણુગાળામાં પડ્યા છે. શ્રાદ્ધ અધૂરું મેલીને જોડ્યા. બાણુગાળેથી બહારવટિયાને બગાડીને આણુંદણભાઈએ ઝપટમાં લીધા. ખેરાળીના કુંગરાની અંદર હરબાવદરના ગાળામાં બેટબેટા ચઢી ગયા. એક આણુંદણભાઈ ને બીજા સૈયદ બાગો : એક નાગર ને બીજો આરબ : બેય જણા નિમકતી રમત રમી નહયા, બાપુ ! આણુંદણભાઈને ઝાટકે ને સૈયદ બાગાને જમ્મેયે કાઢીતું ખળું કરી નાખ્યું. અતે જોગીદાસને બત્રીજે ચાંપે ખુમાણે આણુંદણભાઈને બરછીએ પરાવી દીધા. સૈયદ બાગાને હિંસે પથ પૂરા બત્રીસ ધા પડ્યા. ખુમાણે તો એ બેને જ ઢાળીને ભાગી છૂટ્યા. ’

‘ ઠીક, જેની મા બોડિયારની મરજી ! રાજ તરફથી આણુંદણ દીવાનનાં માથા સાટે એના કુટુંબને ત્રણ ગામ આજથી ‘ જવચ્ચંદરદીવાકરા ’ માંડી આપું છું : વીસળિયું, વાડી ને હુવારા. ’

આખી કચારીના એકેએક માથુસને ઠાકાર વન્સંગના માથા ઉપરથી ઓળધોળ ચઢી જવાના ઉમળકા આવ્યા.

‘ અને સૈયદ બાગાતું શું થયું ? ’ ઠાકારે સવાલ કર્યો.

‘ સૈયદ બાગો તો અટાણે પડે પડ્યો છે, બાપુ ! સૈયદ બાગાના જખોને જખારે અને હીરના ટેલ લઈ સીવવા માંડ્યા ત્યારે એણે હીરના ટેભાની ના પાડી. એણે તો, બાપુ, હઠ જ લીધી કે મને ચામડાની વાધરીના મજબૂત ટેભા લિયો. આખું અંગ વેતરાઈ ગયુંતું તોપણ એક ચુંકારો ક્યાં વગર આરબે વાધરીના ટેભા લેવરાવ્યા. મોઢા આગળ આણુંદણ દીવાનની લાચ પડીતી. ’

‘ રંગ છે આરબની જનેતાને ! એને ધાવેલા તો જરૂર પડ્યે જોભા ને જોભા કરવતે પથ વેરાઈ જાય ને ! ’

કચારીમાં આરબ, અખીર, ઉમરાવો ને લશ્કરી અમલદારો બેઠા હતા એનાં ગુલાબી મોઢાં ઉપર બેય ગાંઠે ચાર-ચાર ચૂમકીઓ ઝિપડી આવી. નિમકદલાલીનાં નિર્ભળાં રાતાં સોદી સદુનાં શરીરની અંદરથી ઉછાળા મારતાં દમથાં જાગે કે ચામડીને ફાડીને બહાર ધરી આવશે એવી જોરાવર લાગણી પથરાઈ ગઈ. ત્યાં તો ચોપદારે જાહેર કર્યું :

‘ બાપુ ! જમાઈ રાધવજી દીવાન પધારેલ છે. ’

દુરત જ નાગર જોઈ જીભાઈ રાધવજી દેખાયો. કમર પર કસકસતી સોનેરી ભેટમાં જમૈયા ધ્રેણા છે : ગળે દાલ, કાષમાં શિસોહીની તલવાર ને હાથમાં બાલો લીધો છે : પોતાના અમીરી દેખાવની રૂપથી કચારીને નવા રંગે રંગતો જીભાઈ હાજર-ચયો. મહારાજ વજેસંગજી હેતભર્યા મળ્યા.

‘જીભાઈ ! આવી પોઆ ? બદાવસ્ત બરાબર કર્યો છે ને ?’

‘મહારાજને પ્રતાપે આ વખતે તો આખા ખુમાણ-પંચક માયે મગિયા-જળ પાથરીને હાલ્યો આવું છું. મગ જોવડુંયે માછડું-ખુમાણનું નાનકડું છોકડું પણ ક્યાંય આણું પાણું ન થઈ શકે એવા સધી બરકંદાનેનાં ચાણાં કુંડલા, રાણુલા, ડુંગર, આંખરડી, મિતિયાળા વગેરે તમામ જગ્યાએ યાપી દીધાં છે. પાકેપાકી મગિયા-જળ પાથરી દીધી છે, બાપા !’

‘રંગ તમને, જીભાઈ ! બાકી તો બહારવટિયાએ આણુંદળને માર્યા ત્યારથી માડું રંવાડું હેડું ખેસતું ના. જોગીદાસના ક્યાંય વાવડ ?’

‘બ્યાં હશે ત્યાંથી મારી મગિયા-જળમાં ઝલાઈ જશે. હવે ફિકર નથી. જોગીદાસ બાપડો હવે કેટલા હી ?’

‘હા જ તો ! ભાવનગરનો ચોર તો ભાગીને કટકેક જશે ?’ એક બીજા અમીરે ટાપસી પૂરી.

ત્યાં તો મહારાજને દુઃખ બૂલવવા, હિંમત દેવા ને રૂડું મનાવવા બીજા બધા પણ બોલવા લાગ્યા કે : ‘હવે બચાડી ચંદરમાની ભાગી શિયાળ તે ક્યાં જઈને રશે ?’

‘ક્યાં જઈને રશે ? દેખ બચ્યા ! ધંધર રેશે.’

કચારીના ખૂણામાંથી એવી એક ત્રાડ સંભળાઈ. ચમકીને મહારાજે એ ત્રાડ પાડનાર સામે જોયું. કચારીના તમામ માણસો એ અવાજ કરનારની ખુમારી દેખી સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને ફરીવાર એ ધોળા વાંકડિયા ખંબે ઢળકતા વાળવાળા, સફેદ લાદીમૂળના ભરાવવાળા, ધોળા પાંપણે ને નેણે નીચે તમકતી ઝીણી આંખોવાળા, લીલા અંચળાવાળા ને ગળામાં પીળા પારાની માળાવાળા ફકીરે ત્રાડ દીધી કે : ‘ઈસમે’ રહેગા ! યે મેરા અપ્પરકે નીચુંમે’ રહેગા !’

એટલું કહેતાંની સાથે જ એ ફકીરે પોતાનું કાણું ખપ્પર કચારીમાં ઊંડું વાળ્યું.

‘નખોદ વળ્યું !’ ઠાકોરના મોંમાંથી હઠગાર નીકળ્યો. ‘મુરાદશા ઝોલિયાએ ખુમાણોને આચરો દીધા !’

દુરત જ ચતુર રાજાએ બાજી પલટી નાખી. મુળવર મુરાદશાનો કાપ હેડો ખેસારવા મીઠાસ-થી બોલવા માંડ્યું કે, ‘અરે હાં ! હાં ! હાં ! સાંઈ મૌલા ! ગુસ્સો સમાવી ધો, બાપા ! દુઃખ-ધોખો ન લગાડો. હોય, એ તો ચમા કરે !’

‘કાકાર !’ મુરાદશાએ જોખા મોંમાંથી દુઃખનો અવાજ કાઢ્યો : ‘મને દુઃખ કેમ ન લાગે ? જોગીદાસ-જેવા લાખ રૂપિયાના કાઠીને ચોર-દુઠારો બનાવી મૂક્યો એ તો મીઠું, પણ ઉપર ભાંગે એને નામે-આ કચારી કહે તેમ જકે ? તારી કચારીની કાતિ’ - ધૂળ મળે છે, રાગ બહાર ! એમાં જોગીદાસને કંઈ નાનપ નથી ચોટતી.’

‘સાંઈ મૈત્રા ! તમારી વાત સાચી છે. છીછરા પેટના મારા માણસોએ માડું, સાડું દેખાડવા માટે જોગીદાસને નાનપ દેવામાં જૂલ કરી છે. મારા દિલમાં એવું કંઈ જ નથી. મારા મનમાં તો જોગીદાસ માઈનો પૂત છે. અને એના ગરાસ સાડુ એ અમને સંતાપે એમાં કંઈ પણ ખોટું નથી, સાંઈ ! આપનો ગુસ્સો શમાવો !’

ભાવનગરમાં ગંગાજળિયા તળાવને આથમણે કાંઈ વડવાની જમીનના ખૂણ પર આજ પણ જે જગ્યા ‘પીર મુરાદશાનો તકિયો’ નામે ઓળખાય છે ત્યાં વારંવાર અસરી વેળાએ આવીને ખંડારવટિયો ઊતરતો, દિવસોના દિવસ સુધી રહેતો, ને છતાં કોઈને એની બાતમી નહોતી મળતી.

૪ : સાદ વરત્રી

‘ખાંધુ ! ગજબ થઈ ગયો !’

જોગીદાસે બહારવટે રઝળતાં રઝળતાં એક દિવસ મિતિયાળાના કુંગરામાં પોતાના માપ હાદા ખુમાણને શોકના સમાચાર સંભળાવ્યા.

‘શું થયું, આપા ?’

‘મહારાજ વલ્લભગનો કુંવર હાદલા ગુજરી ગયા.’

‘અર ૨૨ ! હાદલા જેનો દીકરો ઝડપાઈ ગયો ? શું થયું ? આચિંતાનો કાળ ક્યાંથી આવ્યો ?’

‘ભાવનગરની શેરીએ, શેરીએ, બમીને મેં કાનોકાન વાત સાંભળી કે શિહોરથી દરોરાને દી નાનલખા રાણીએ કુંવરને ભાવનગર દરિયો પૂજવા બોલાવ્યા, અને કુંવર દરિયો પૂજને પાછા વળ્યા ત્યારે નાનલખાએ મનેજ અહલને દાણે વધાવીને કંઈક કામણ કુચું. કુંવરનું માથું ફાટવા માંડ્યું. શિહોર ભેળા થયા ત્યાં તો જીભ ઝલાઈ ગઈ ને દમ નીકળી ગયો.’

● લોકકથા છે કે પેલું વાલેલું ખંપર મુરાદશાએ જાંબુ લપાટી લીધું. લપાડતાં જ નીચે એક ધાત્રોના કાળવણું તાળેલાલું, પગલું ને જીભું, શોડનું વાળ કરેલી લાલનું પેચકું દેખાયું.

+ તારીખો મેળવવા જણાવે છે કે આ મૃત્યુ-પ્રસંગ કુંવર હાદલાનો નહિ પણ એથી નાનેરા કુંવર કસરીસિંહનો હોવો જોઈએ.

‘કોપ થયો ! મહારાજને માથે આધેડ અવરથાએ વીજળી પડ્યા જેવું થયું, આપા !’

‘વીજળી પડ્યાની તો શું વાત કરું, બાપુ ! સિંહોર ને ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ છાતી-કાટ વિલાપ થાય છે, વસ્તીનાં ઘરોઘરોમાં ખચીસ વરસનો જુવાન બેઢો મરી ગયો હોય એવો કળેજાટ થાય છે.’

‘આપા ! બાપુ ! દાદાની દેઈ પડે એનું સનાન તો આપણનેય આવ્યું ક’વાય. આપણે નાનું જોવે.’

સહુ બહારવટિયાઓએ ફાળિયાં પહેરીને નદીમાં માથાબોળ રનાન કર્યાં. પછી જુવાન જોગીદાસે વાત ઉઘારી :

‘બાપુ ! એક વાત પ્રશ્ન ?’

‘ભલે, બાપ !’

‘આપણે મહારાજના મોઢા સુધી ખરખરે ન જઈ આવવું જોવે ?’

હાદો ખુમાણુ લગરીક હોઠ મલકાવીને વિચારે ચડી ગયા. એને એકસામઠા અનેક વિચારો આપ્યા. ઠાકોર વલ્લેસંગ, જેની સામે આપણે મોટા ખોપ જગાવ્યો છે, એની રૂપરૂપ ખરખરે જવું ? જેનો માથુસોને આપણે મોલની માફક વાઢતા આવ્યા છીએ તે આપણને જીવતા મેલી દેશે ? જે આપણને દાર મારવા હજારોની ફોજ ફેરવે છે, એ આપણને ખરખરે કર્ષા પછી પાછા આવવા દેશે ? પણ મારો જોગો તો જોગી જોવો છે. એને ખાનદાનીના મનસૂબા જિપડે છે. એનું મન-ભંગ ન કરાય.

‘જયે ભલે, પણ છતરાયા નથી જવું, આપા ! દરબારગઢમાં દાખલ થયા પછી મહારાજની તો મને ભે નથી, પણ જે પ્રથમથી જ જવું થાય તો પછી ઝાટકાની જ મેળ થાય, કેમકે પાસવાનો ન સમજી શકે કે આપણે લોકિક કરવા આવ્યા છીએ.’

‘ત્યારે, બાપુ ?’

‘કુંડલાનો સહુ કાઠી-કણુખી દાયરો જાય એની સાથે તું પણ માથે ફાળિયું ઢાંકીને જાનો. મુંનો ગૂઠો વાળી આવજો. ખીજું તો શું થાય ?’

કુંવર દાદાને ખરખરે કુંડલાના કાઠી-કણુખી ને મુત્સદી તમામ સિંહોર આવ્યા. તેમાં બહાર-વટિયો જોગીદાસ પણ પેસી ગયો. માથા પર પછેરી ઢાંક્યા પછી એ ખાંચસો જણના સમુદાયમાં ફેણ છે તે જોળખાવાની તો ધારતી નહોતી. દરબારગઢની ડેલી પાસે સહુ હારમાં ખેસીને રોવા લાગ્યા. રીત પ્રમાણે મહારાજ વલ્લેસંગ એક પછી એક તમામને માથે હાથ દઈ જાના રાખવા

લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં બરાબર જોગીદાસની પાસે પહોંચ્યા. માથે હાથ મૂકીને મહારાજને સાદ કર્યો : 'જાના રો', જોગીદાસ ખુમાણ ! જાના રો !'

'જોગીદાસ ખુમાણ' એટલું નામ પડતાં તો શિહોર ઉપર જાણે વજ્ર પડ્યું. 'હાંફળા-રાંફળા' બનીને તમામ મહેમાનો આમતેમ જોવા લાગ્યા. સહુએ પોતપોતાની તરવાર સંભાળી. અને આંહી બહારવટિયાએ પછેડી ખસેડીને પોતાનું પ્રતાપી મોં ખુલ્લું કર્યું. બહારવટિયો એટલું જ બોલ્યો કે 'ભયો વરત્યો, રાજ !'

'વરતું' કેમ નહિ, જોગીદાસ ખુમાણ ! તારું મળું ક્યાં અજાણ્યુ છે ? પાંચસો આદમી વચ્ચે તારા હાકોટા પરખાય, તો પછી તારા વિલાપ કેમ ન વરતાય ?'

'બહારવટિયો ! બહારવટિયો ! બહારવટિયો !' એમ હાકોટા થવા લાગ્યા. સહુને લાગ્યું કે હમણા જોગીદાસ મહારાજને મારી પાડશે. તલવારોની મૂઠે સહુના હાથ ગયા. ત્યાં તો હાકારનો હાથ જોયો થયો. એણે સાદ દીધો કે, 'રજપૂતો ! આજ જોગીદાસભાઈ બાઝવા નથી આવ્યા, દોકરો ફાટી પડ્યો છે એને અફસોસે આવ્યા છે. મારા ગરાસમાં નહિ પણ મારા દુઃખમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે.'

મહારાજ ગળગળા થયા, જોગીદાસની આંખોમાં પણ ગળગળિયાં આવ્યાં. માણસોએ અરધી ખેંચેલી તલવારો ચ્વાન કરતાં કરતાં અગાઉ કહી ન જોયેલું ને ન સાંભળેલું એવું નજરે દીઠું. મહારાજ બોલ્યા : 'જોગીદાસ, ખીશો મા !'

'ખીતો હોત તો આવત શા માટે, રાજ !'

સહુ દાયરાની સાથે ખાઈ-પી, મહારાજને રામરામ કરી, પાછા જોગીદાસ ચઢી નીકળ્યા. બહારવટિયાને નજરે જોઈ લેવા શિહોરની બહાર ચોકેયોક માણસ હલકયું હતું. બહારવટિયાના અહેસાર-મેસાર જેણે કહી દીધા નહોતા તેણે તો ખુમાણને દેખે જ કપેલા હતા, પણ તે ટાણે શોકાએ જીવાન જોગીદાસનું નિસ્વરૂપ આંખો ભરી ભરીને પી લીધું. આવો તપસ્વી પુરુષ નિર્દોષ કણબીઓનાં માથા વાઢી વાઢીને સાંતીડે ટિંગાડતો હશે, ને એનાં ધડનાં ઘીસરાં કરીને ઢાંઢાને ગામ ભણી હાંકી મેવી રાજ્યની સેના સરખી સીમ ઉજ્જડ કરી મેલતો હશે એ વાત ધડીબર તો ન મનાય તેવી લાગી.

ગણતોપ મેંની વચ્ચે યદને કોઈની પણ સામે નજર કર્યા વિના બહારવટિયો આવ્યો ગયો. જીવાન જોગીદાસની નજર જાણે દુનિયા કરતાં પાતાળની અંદર વધુ પડતી હોય તેમ એ તો એકપાની ચોખીની આંક નીચે જ આંખો નોંધીને નીકળી ગયો.

અનેક ખાઈઓના મોંમાંથી અહોભાવનું વેણ નીકળી પડ્યું કે 'લખમણજીતિનો અવતાર !'

૫ : બાપુને પરણાવ્યા

મિતિયાળાના કિલ્લામાં ત્રણે ભાઈઓ મસલતો કરે છે :

‘ભાઈ ગેલા ખુમાણ !’ નેગીદાસે મોટાભાઈને પૂછ્યું.

‘હાં, આપા !’

‘આપણે ત્રણે જણા બહારવટે ભાટકીએ છીએ. પણ બાપુ એકલા રહી પડ્યા. પંચાણું વરસની આખી આવરદા ધિંગાણે ગઈ એટલે એકલા રે’ણું ગાંઠે કેમ ? એની ચાકરી કાણુ કરે ?’

‘ત્યારે શું કરવું, આપા ?’

‘બીજું શું, બાપુને પરણાવીએ !’

‘ઠેકાણું તપાસ્યું ?’

‘હા, ઘૂંધરાગે જેમણિયા કાઠીની એક દોકરી છે.’

‘પણુ નવી માને દોકરા થાયે તો ?’

‘તો તેની ચિંતા શી ? બાપના દોકરાથી વધુ રૂકું શું ?’

‘ભાગ નહિ પડે ?’

‘પણુ ભાઈકું આપણે પડએ મદદમાંએ જિભા રહેશે ને ? અડા જણુ હથુ તો બહાનવડું નોરથી એકાશે.’

પંચાણું વર્ષની ઉંમર છતાં હાદા ખુમાણની વજ જોવી કાપા છે : બખ્તર, ટોપ, ભાસો, કાલ ને તરવાર-તમામ હથિયાર-પડિમારના બાર મોતા બાપુ ટેકડા મારી બાવળા ઘોડા ઉપર ચડી બેસે છે. સામુ પામડું ગાલવાની જરર રહેતી નથી. એવા પોતાના બાપનું લક્ષ કરીને નેગીદાસે પિતાના સુખનો ભાગ કાઢ્યો.

સાત વર્ષ વીત્યાં. જેમણિયાણી માના બોળામાં બે સાવળ મરખા દોકરા રમે છે : એકનું નામ લીપો ને બીજાનું નામ જસો.

પણુ આ યુગતાનમાં હાદા ખુમાણને હવે એન પડતુ નથી. રોજ રોજ દોકરાઓની તમગા-તમગા સાંભળીને બાપનું દલ જીએ છે. અંતર ધરમાંથી જીદી જાય છે.

‘દરબાર !’ જીવાન જેમણિયાણી પોતાની જાન વિચારી જઈને ખરા ટાણાનાં વેણુ બોલી દે : ‘દરબાર ! હવે બમ; હવે આ દુનિયાને કડવી કરી નાખો. બાણુ-નેગીદાસ જેવા દોકરા બાર-

વટે બાટકા ગીરમાં પાણનાં ઓશીકાં કરે છે, એ વેળાએ આપણને આંહી હિડાળા-ખાટે હોય-કવું ન પડે.’

‘સાચી વાત, કાઠિયાણી ! રંગ છે તને !’ પોતાની જીવાન સીને એવા ધન્યવાદ દઈને આપા હાદાએ હથિયાર લીધાં. ધરતું સુખ જોડીને દસ વરસ સુધી બહારવટું ખેડ્યું. એ દિસાએ એની અવસ્થા એકસો ને બાર વરસની ચર્ચ. પછી તો એને જીવણો વરતાવા લાગ્યો. જોગીદાસે આગ્રહ કરીને વળી પાછા આપણે ધૂધરાળે વિસાઓ લેવા મોકલી દીધા.

૬ : રૂલધારે ઊતર્યા

પરનારી પેખી નહિ, ખોટા માણસ !

શીંગી રખ ચળિયા, જીવણ જોગીદાસીયા !

[હ જીવાન જોગીદાસ ! શૃંગી ઋષિ જેવા મહા તપસ્વીઓ પણ પરત્તીમાં લપટી પડ્યા, પરંતુ હે માણા ! તેં તો પરાઈ સી પર ખીટ સુદાંચે નથી માંડી.]

ખે જણા વાતો કરે છે :

‘બાઈ, આનું કારણ શું ?’

‘શેતું, બાઈ ?’

‘જોગીદાસ જુભાણુ જ્યાં જ્યાં હાથમાં ખેસે ત્યાં ત્યાં ગામની બજાર તરફ પારોઠ દઈને જ કેમ ખેસે છે ? અને આથે ફાળિયું કેમ ઓડી રાખે છે ?’

‘બાઈ, રામને તે દી સીતાજીની ગોત્ય કરતાં કરતાં આગેથી માતાજીનાં ધરાણાં-લૂગાં હાથ આવ્યાં, પછી લખમણજીને એ દેખાડીને કાનાં છ એ પૂછેલું. તે દાણે લખમણજીએ શો જવાબ દીધો તો, બજાર છે !’

‘હા, હા, કહ્યું તું કે, મહારાજ, આ હાથનાં કંઠણુ, કાનનાં કુંડળ કે ગળાના હાર તો કાનાં હશે તેની મને કંઈ ગતાગમ નથી, કેમકે મેં કોઈ દી માતાજીના અંગ ઉપર નજર કરી નથી; પણ આ પામનાં અંજરને સો કું આજખી શકું છું. રોજ સરજ જાએ કું માતાજીના પદપાં પડતો ત્યારે અંજર તો મારી નજરે પડતું તું !’

‘ત્યારે આજ જોગીદાસ પણ એ જ લખમણજીતિનો અવતારી પુરુષ જન્મ્યો છે, આપ ! એને બજાર સન્મુખ નજર રાખી ન પાલવે. એમાં દમણાં દમણાં બે અનુભવ એવા મળ્યા કે આ દુનિયાની માયાથી એ તપસી ચેતી ગયો છે.’

‘શા અનુભવ ?’

‘એક દિવસ જોગીદાસ જુનીના વીડમાં આંટો દઈને બાથરિયાધાર આવતા’તા. હું-મેળો હતો. બેય ઘોડેસવાર થઈને આવતા’તા. આવતાં આવતાં જમ અમે નવલખાના નેરડામાં ઘોડીઓ ઉતારી તેમ તો સૂરજના પચરંગી તેજે હીરા-મોતીએ મઢી દીધેલ હોય એવા અમારા મારતા એ પાણીના પ્રવાહમાં પિંડી પિંડી સુધી પગ ઝોળીને એક જુવાનડીને ઊભેલી દીધી. અદારક વરસની હશે. પથુ શી વાત કરું એના સ્વરૂપની ! હમણાં જાણે રૂપ ઝોળીને પાણીના વહેનમાં વહું જશે ! સામે નજર મોંધીએ તો નક્કી પાપે ભરાઈએ એવું એનું રૂપ : પથુ આપાને તો ‘એ વાતવું’ કાંઈ એસાણે ન મળે. નેરાની બેખડપું અને જીવતી અચ્છી-બેય આપાને તો એક સરખાં. આપાએ ઘોડી પાણીમાં નાખી. એમાં પડએ ચડીને એ જુવાનડીએ જમ દેતી ઘોડીની વાધ ઝાલી. ઘોડીએ અમઠીને મોઢાની ઝાંટ તો ધણીયે દીધી, જોરાવર આઠમીનું ‘યે કાંકું છૂટી જાય એવા જોરથી સાંકળ હુલાળી, પથુ એ જુવાનડી તો જળો જેવી ચોંટી જ પડી. આપો જોઈ રહ્યા. આપાને તો અચરજનો પાર જ ન રહ્યો : ‘હાં ! હાં ! હાં ! અરે બાઈ ! આપ ! મેલ્ય, મેલ્ય, મેલી દે ! નીકર ઘોડી વગાડી દેશે.’ એમ આપો વીનવવા લાગ્યો.

‘નહિ મેલું, આજ તો નહિ મેલું, જોગીદાસ !’

‘અરે, પથુ શું કામ છે તારે ? કાઈ પાપિયા તારી વાંસે પડ્યા છે ? તારો ધણી સંતાપે છે ? શું છે ? છેટે રહીને વાત કર. હું તારું કુખ ટાળ્યા પહેલાં આંહીથી ડગલું ‘યે નહિ ભડું.’ તું બી મા. ઘોડીને મેલી દે અને ઝટ તારી વાત કહી દે.’

‘આજ તો તમને નહિ છાકું, જોગીદાસ ! ધણી દીથી ગોતતી’તો.’

‘પથુ તું છો દોષ ?’

‘હું સુતારની દીકરી છું : કુંવારી છું.’

‘કેમ કુંવારી છો, બાપ ? પરણાવવાના પૈસા શું તારા બાપપાસે નથી ? તો હું આપું.’
‘હુંય મારી કમરીબાઈ-’

‘જોગીદાસ ખુમાણ ! બોલો મા, મારી આશા ભાંગો મા. હું તમારા સુરાતનને માથે ઝોળીયોળ થઈ જવા મારી જાતબાત પથુ મેલી દેવા ભટકું છું. આમ જુઓ, જોગીદાસ, આ માયાના મોવાળા કોરા રાખવાનું નીમ લઈને બસ છું. આજ તું મર્યે-’

‘અરે, મેલ્ય મેલ્ય મળવાવાળી ! તું તો મારી દીકરી કમરી કેવા !’

આટલું બોલી, પોતાના બાલાની યૂડી એ જોખનભરી સુતારણના હાથ ઉપર મારી, ઘોડીના વાધ ઝોંચી, આપા જોગીદાસે ઘોડી દોટાવી મેલી. પાછું વાળી ન જોડું. પછી સાંજે બેરખાના

પારા પડતા મેવતાં મેલતાં સરજનો જાપ કરતા'તા ત્યારે બેળા હોઠ ફફડાવીને બોલતા જતા'તા કે 'હે બાપ ! માંડું રૂપ આવડું બધું ફૂડું હશે એ મેં નહોતું જાણ્યું. મોઢું તરવારથી કાપીને કદરું કરવાની તો છાતી નથી હાલતી, પણ આજથી તારી સામે નીમ લઉં છું કે કોઈ પરનારીની સામે અમથી અમથીયે મીટ નહિ માંડું.'

. અને ખીજ વાત તો એથીયે વસગી બની ગઈ છે. પરનારી સામે નજર ન માંડવાતું નીમ એક દી 'ઓચિંતું' વૃદ્ધી પડ્યું. એક ગામને પાદર નદીકાંઠે એક દી સાંજઠાણે પનિયારીકું આઠાં વીરડા કરીને પાણી ભરતી હતી. રૂપાળા ત્રાંબાળું હાંડા જીટકાઈને ચકચકાટ કરતા હતા. આછરતા વીરડા, જીટકેલાં બેડાં, મોતીની ઇંટિણીયું, નમણું મોઢાંવાળી ગામની બેન્યું-દીકરીયું, ને એ સકુને માથે જ્યોતો પ્રગટાવતા સરજ મહારાજ-એ રૂડો દેખાવ આપોય જોવા લાગ્યા. ઓઠ્યા નીમતું ઓસાણુ ચુકાઈ ગયું. પોતાને ઘરેથી આઈ અને દીકરીઓ અંધાં આવે નદીકાંઠે બેમીને કિશોળ કરતાં હોય એવી ઉમેદ થઈ આવી. પણ એ તો બચાડાં ચોર બનીને બાટકતાં'તાં.

ઘેરે આવીને જોગીદાસને યાદ ચડ્યું કે નીમ જંગાણું છે. રાતે કોઈને ખબર ન પડે તેમ એણે આંખમાં મરચાંના ભૂકાતું ભરણુ બધું. પાટા બાંધીને પોદી ગયા. પ્રભાતે જાગ્યા ત્યાં તો આંખો ફૂલીને દડા થયેલી. બાઈઓ પૂછવા લાગ્યા કે 'અરે ! અરે ! જોગીદાસ ! આ શો કાપ થયો !'

'કાંઈ નહિ, બા ! હું તો આંખમાં થોડુંક વકારતું ઝેર રહી ગયું'તું તે નિતારી નાખ્યું' !'

આવો નીમાધારી પુરુષ, લગરીકે ચૂક ન થાય તે માટે જગર સામે કે રસ્તા સામે પારોઠ દઈને બેસે છે, લાઈ !

નાંદુડી ગાળીમાં આ પ્રમાણે બે માણસો વાતો કરી રહ્યા છે. વીરડીથી મેલા ખુમાણુનો દીકરો, સરસાઈથી બાણુ ખુમાણુ, આંખરડીથી જોગીદાસ ખુમાણુ. એમ હાદા ખુમાણુના દીકરા આજ બહારવડું બેડતાં બેડતાં થોડાક વિસામો લેવા માટે બેળા મળીને નાંદુડી ગાળીએ કુતા-શણી રમે છે. કાપલોને ટાંકે કોઈ આંખેરણુ ગાજતું હોય તેમ શરણાઈઓના ગહેકાટ થાય છે. બરાબર તે સમયે એક અસવારે આવીને નિસ્તેજ મોંએ સમાચાર દીધા કે : 'બાપુ, હાલો ખુમાણુ ઘૂઘરાણે દેવ થયા.'

'બાપુ દેવ થયા ? બાપુને તો નખમાંય શેગ નો'તોને ?'

'બાપુને બાવનજરની ફાંજે માર્યા.'

'દગાથી, ભાગતાં ભાગતાં, કે ધિંગાણે રમતાં ?'

'ધિંગાણે રમતાં.'

‘કેવી રીતે ?’

‘ફાળે ધૂધરાળાની સીમ ઘેરી લીધી. બાપુથી ભાગી નીકળાય તેવું તો રહ્યું નહોતું. એના મનથી તો ધણીયં એવી ગણતરી હતી કે જીવતો ક્લાઈ જઈ. અને ફાળનો પણ બાપુને મારવાનો મનસૂબો નહોતો-જીવતા જ પકડી લેવાનો કુક્રમ હતો. પણ આપણા ભૂપતા ચારણે બાપુને મારે પડકાર્યા. વાડીએ બાપુ હથિયાર છોડીને હાથકડી પહેરી લેવા લલચાઈ ગયા તે વખતે ભૂપતે બાપુને ખિરદાવ્યા કે

(કહે)

સો ફેરી સિહોરની લીધેલ ખૂચે લાજ,
(કહે) હાલ કાં હથિયાર મેલે ચાલુરાકત !

[હે આસા ખુમાણના પુત્ર હાલ ખુમાણ ! સો સો વાર તો તું સિહોર ઉપર ટૂટી પડી ગોહિલ-પતિની લાજ લઈ આવેલ છે; અને આજ શું તું તારાં હથિયાર મેલીને શત્રુઓને કબજે જઈશ ?]

‘આવાં આવાં ખિરદાઈને બાપુનાં રૂવાડાં ખેડાં કર્યાં, અને બાપુ એકસો બાર વરસની અવસ્થાએ એક જીવાનની જેમ જગી જઈયા. એણે હાકલ કરી કે ‘એ બાઈ ફાળવાળાઓ ! આ રહી તમારો બાપ ! આવો ઝાલી લ્યો !’ ફાળને આંગળી ચિંધાડી બાપુ ખતાવ્યા અને એકમે પંડમે બાપુ ધિંગાણે ચડી જ-મારો ઉઠળવા મંજા. સામી છાતીએ લડીને કૂલધારે જીત્યા.’

‘બસ ત્યારે !’ જોગીદાસ બોલી જઈયો. ‘પૂરે મઠપણે આપણે બાપ કૂલધારે જીતરી ગયા એ વાતના તે કાંઈ સોગ હોતા હશે ! એનાં તો ઉજવણી કરાય. માટે હવે તો મોકલે અને આઠ આઠ શરણાઈયું જોડયેથી વગડાવે !’

‘પણ બાપા !’ કાસદિયાએ કહ્યું. ‘બાપુનું માથું કાપીને ફાળ બાવનગર લઈ ગઈ.’

જોગીદાસના આખા શરીર પર સમસમાડી ચાલી ગઈ બાપ જેવા બાપના મહામૂલા માથાના ખૂરા હાલ સંભળતાં એનો કેઠો સળગી જઈયો. પણ નાહિમતનું વચન કાઢવાનો એ વખત નહોતો. નાનેરા બાઈઓની ધીરજ ખૂટવાની ધારતી હતી. એ કારણથી પોતે મનની વેદના મનમાં રમાવીને કહ્યું : ‘હવે બાપ ! બાવનગરની આખી કચારી બાપુ જીવતે તો બાપુનું મોઢું શી રીતે જોઈ શકત ! બસે હવે એ સાવજના મોંને નીરખી નીરખીને જોતા !’

૭ : પહેરામણી ખગડી

અ.

વલ્લેસંગ મહારાજના રાજનગરમાં હાલ ખુમાણના મોતની વધામણી આવી છે. મહારાજના અંતરને ઉઘાસ કરાવે માતો નથી. પોતાનો બાપ મરવાથી બહારવટિયો જોગી-

■ કૂલધારે જીત્યા : તરવારની ધારે મર્યા.

દાસ હવે બધી આશા ગુમાવીને રાજને શરણે આવી બોલે રહેશે એવી આશાની વાદળી સામે મીટ માંડીને મહારાજનું દિલ આવાદ મહિનાના મેરલાની માફક યનમનવા લાગ્યું છે. આજે હાદા ખુમાણને મારનાર સિખંદ્રિયાને પહેરામણી કરવા માટે કચારી ભરાણી છે. સાચાં વસ્ત્રોનાં સરપાવ, ભેટ દેવા માટેની તરવારો અને સાકરના રૂપેરી ખૂમચા મહારાજની, ગાદી સન્મુખ પ્રભાતને પહેર ઝગારા મારે છે.

તે વખતે કચારીમાં એક એવો આદમી બેઠો હતો કે જેને આ રંગરાગમાં ભાગ લેતાં ભોંઠામણનો પાર નથી રહ્યો. એ કાકચ ગામનો ગલદેશે મેરામણ ખુમાણ હતો. પોતે આજ અચાનક મહારાજને મળવા આવેલ છે અને એ પોતાના કુટુંબી હાદા ખુમાણના મોતના ઉત્સવમાં નૃણ્ટક સપડાઈ ગયો છે. પણ એને કંઈયે સુખચેન નથી. પોતે એકલો છે. તલવારે પહેંચે તેમ નથી. તેથી એણે આખી મિજલસને તકથી ધૂળ મેળવવાનું નાકી કયું છે. કટોકટીની ધડી આવી પહેંચી છે.

‘લાલો હવે પહેરામણી !’ મહારાજે હાકલ કરી. ખુમચા ઉપરથી રૂમાલ ઉપાડ્યા. ચારણોએ દુકા લલકાર્યા. ત્યાં તો મર્માળી ઠાવકી વાણીમાં મેરામણ ખુમાણ બોલી બેઠા :

‘વાહ ! વાહ ! વાહ રે ભંણે’ કાઠી તાળાં ભાગ્ય ! ભારી બિજળાં ભાગ્ય !’

‘કેમ મેરામણ ખુમાણ, કોનાં ભાગ્ય ?’ હાકરે પૂછ્યું.

‘બીજાં’ કોનાં, બાપ ? હાદા ખુમાણનાં !’

‘કેમ ?’

‘કેમ શું ? એકસો ને બાર વરસની અવસ્થા : હાથે કપવા : પગે સોળ : આંખે ઝાંખપ : કાયાને મકોડે મકોડે કચળી ગયેલ : આવી દશામાં બે બચાડો ભાવનગરનો કેદમાં છવતો આવ્યો હોત તો કેવા પૂરા હાલ થઈ જાત ? પાંચે દીકરાને બહારવટા મેલી ઈઈ, મોમાં તરણાં લઈ આફરડા બાપની સંભાળ લેવા સાડુ થઈને મહારાજને શરણે આવવું પડત. નીકર મલક વાતું કરત કે બાપ બદીમાને સડે છે ને દીકરા તો બહાર મોજું મોજું છે ! પણ હવે ઈં માયલું કાંઈ રિધું ! હવે તો નિરાંત પાંચે જણા ભાવનગરનાં ‘અદારસે’ ઉજાડ કરશે. માટે સાકર તો આજ વહેંચે એના દીકરા કે સાવજ પાંજરેથી મોકળા થ્યા !’

આખી કચારી સાંભળે એ રીતે શંદો બોલાવા.

‘સાકર-પહેરામણીના થાળ પાછા લઈ જવ !’

એટલું કહીને મહારાજે ઝટપટ કચારી વિમર્જન કરી નાખી અને પોતે તે જ ધડીએ હાદા ખુમાણના શેક બદલ માથે ધોળું ફાળિયું બાંધી લીધું.

૮ : દુરમનનું કારણ

ઠાકોર વજેસંગજી ગંગોલી બાજી સુધારી રહ્યા હે :

‘મેરામણ ખુમાણ, હવે શું કરું ? હાલ ખુમાણને મારીને તો મેં મોટી ખોટા ખાધી.’

‘સાચું, મારાજ ! આવેથી ગાળ ઉતારવી હોય તો કુંડવા જઈને હાલ ખુમાણનું કારણ કરો, અને બાણ-જોગીદાસને તેડાવીને કસબા પી લ્યો.’

ઠાકોર વજેસંગે કુંડવે જઈને પોતાના ચત્રુનું કારણ આપ્યું. ત્રણે પરજમાં મેલા લખ્યાં. બાણ-જોગીદાસને તેડી લાવવા માટે મેરામણ ખુમાણને મોકલ્યા.

નક્કી કરેલ દિવસે એક બહારવટિયા બાઈઓ કુંગરમાયી જિતરીને કુંડવે આવે છે. રસ્તે જોગીદાસ શિખામણ હાઈ રહ્યો છે કે, ‘બાણ ! બાપ ! તું આડળો મતો નહિ. તારી તેજ પ્રકૃતિને જરા વશ રાખજે, બાઈ !’

કુંડવાના દરબારમંડમાં આવ્યા, ત્યાં દાવરો જિતો થઈ ગયો. જોગીદાસે પૂછ્યું : ‘ક્યાં છે, મારાજ ?’

‘મારાજ તો નદીએ સરાવે છે.’

‘મારાજ પોતે સરાવવા ગયા છે ?’

‘હા, આપા !’

બંને જણાએ ઘોડીઓ નીના આરા તરફ લીની. કાંડે આવતા તો આવેથી ઠાકોર વજેસંગને દેખ્યા : મૂંછો પડાવીને મહારાજ રાગગાદ લેખ સરાવણું કરે છે.

‘જો બાણ ! જોઈ લે, બાપ ! બાપ તો તારો ને મારો મર્યો અને મૂંછો બોડાવી છે લાવ-નગરના ઠાકોરે. આપણા દુરમને ! આમ જો ખાલવાની ! તું કે હું મૂંછું પડારી શરીએ એમ છે !’

(કાડીઓ કઢી પથુ મૂંછો પડાવતા નથી. રજપૂતો પડાવે છે)

ત્યાં તો ઠાકોરને સમાચાર પહોંચ્યા. બિચું જોડુ બંને બહારવટિયા સામે નજર કરીને ઠાકોરે મો મલકાવ્યું. જાણે મોટો લાઈ હોય એટલું હેન પાથરી દીડુ.

‘જોડા જોડો, મહારાજ ! હવે બાઈનું મને સરાવવા ઘો. આપે તો અવધિ કરી !’

‘આપાબાઈ !’ મહારાજ બોલ્યા. ‘હાલો ખુમાણ તમારા નાપુ, તેમ મારાપે આપુ. હું મોટો દોકરો, તમે કોઈ ઘરે નહિ, એટલે હું સરાવું એમ શું ? મોટોરને એટલો હક્ક તો રેવા ધો, બાપ !’

‘ભલે મહારાજ !’ જોગીદાસનું મથું રૂંધાઈ ગયું.

સરામણું પૂરું થયે સહુ ગામમાં આવવા ઘોડે ચડ્યા. બરાબર ઝાંપે આવીને જોગીદાસે ઘોડા સામા ઠાંઠા ઉપર સાવર ગામ તરફ વાળી અને ઠાંકારને કહ્યું : ‘સમ-સમ, મહારાજ !’

‘આપાભાઈ ! આ તરફ દરબારમંડપમાં !’

‘માફ રાખો, આપા ! હું સાવરમાં ઉતારો કરીશ.’

‘અરે...પણ—’

મેરામણ પ્રમાણુ બોલી જઈયા : ‘કાં મહારાજ ! ન સમજાવું ? જોગીદાસે કુંડલાનું પાણી હરામ કયું છે એરલે એણે ઘોડી તારવી.’

‘તો આપણો મુકામ પણ સાવરમાં નાજો.’

ઠાંકારનો હુકમ થયો. કારજની બધી લેયારી કુંડલામાંથી સામા પાદરમાં લઈ જવામાં આવી.

ભલભલા કાઠીઓનું કારજ તે દિવસોમાં પડેના બરડાનું થતું, તેને બદલે હાલ પ્રમાણુના કારજમાં ઠાંકારે સાટા-જલેળી ને મોહનધાળ દઈમાં.

કેવળ કાંકચનો મેરામણ પ્રમાણુ ઠાંકારતી હરામત ઝોળખતો હતો. એણે મનમાં ‘ને મનમાં’ કહ્યું : ‘વાહ ઠાંકાર ! રૂપાની યાળી ને સોનાની પાળી ! કલેન્ડર ચીરે તોય માઠી લાગે !’

‘બોલાવો બાણુ-જોગીદાસને કસ્ટોયા પીવા. આજ બહારવટું પાર પાડીએ !’ વજેસંગજીએ વાત ઉચ્ચારી.

‘બન્ને લાઈઓ હાજર થયા. ઠાંકારે માત્ર ચલાવી :

‘જુઓ, આપાભાઈ ! બાણુ આલા પ્રમાણુના વખતના વડીવટના ચોપડા તપાસો !’ ફરક લાઈને ત્રીસ ત્રીસ હજાર મળના એથા વધુ તો તમે ન માગોને ?’

‘ના.’

‘ત્યારે છ ગામ ઉપાડી ર્યો, આપા ! તમે જ નામ પાડો !’

‘પહેલું કુંડલા.’

કુંડલાનું નામ પડતાં જ મહારાજનું મોં ઊતરી ગયું. મહારાજે માથું ધુણાવ્યું :

‘આપા ! કુંડલા તો નહિ. કુંડલા લેવા દરબારને ભારી દાખડો કરવો પડ્યો છે. રેહ રાણુ-લાયી તોયખાતું દરડાયું, તેમાં નેસડીના ચૂળા પટેલના ચાળીસ દાંદા વૂટી ગયા, તેના બદલામાં એને આખું વનું સાવર દેવું પડ્યું. માટે કુંડલા ભગવાય બીજું નીક પડે એ ગામ માંગી ર્યો !’

‘પહેલાં કુંડવા, પછી જીભુ ખપે. કુંડવા મારા મોઢાં તો નાવથીતું પાણી ન ખપે, મહારાજ !’

‘આપા ! છ નહિ, માત માગો, આઠ માગો, પણ કુંડલાની વાત પછી મેલો.’

‘મહારાજ છને બદલે પાત્ર આપે, પણ કુંડવા તો પેલાં’

‘એ ન બને, આપા !’

‘તો રામરામ, ઠાકોર !’

ભાણુ-જેગીદાસ ચડી નીકળ્યા. ભાણુની રામરાઈ અવળી ચઈ ગઈ હતી, ‘મડું કે માડું ! મડું કે માડું !’ એમ એને થતું હતું. નાવથીની બજારમાં નીકળતા જ ભાણુ ખુમાણે મિત્રદી સિપાહીઓ ઉપર ઝાટકા ચોડવા માંડ્યા. દોડીને જેગીદાસે બાઈને ત્રાસી લીધો. ‘હાં હાં ! ભાણુ ! સામી તેમ એવે તેને જ મરાય બાપડા નિર્દોષને માથે આ તુ શું કરી રિયો છા !’

ગોખમા જિતેયા ઠાકોર ભાણુની આ અકાશ્યુઈ જોતા હતા. એણે પોતાના સિપાહીઓને ત્રાસી હાકલ કરી ‘ખમરદર ! બહારવટિયાને કોઈ આજ સામો ધા ન કરજો, ભાસે આપણા સો ખુન થઈ જાય !’

‘જોધું, ભાણુ ? આ ઠાકોર વજેસંગ !’

બહારવટિયા આલી નીકળ્યા.

કારજના પ્રમગ વિષે ખીજ વાત આમ બોલાય છે :

જેતપુરના કાઠી-દરબાર મળવાળા કોંધે હતા. ત્રણ પરજની કાઠયા મળુવાળાને મોભો જીએરો ગણાતો. એનું વેણુ ઝટ છત્રને કાઢીથી લોપાતું નહિ. એજન્સી સરકારની પસે પણ સહુ કાઠીઓની ઠાક થઈને જિતે રહેનાર મળુવાળો હતા એને બોનાવીને કળા માજ મહારાજે કહ્યું ‘મળુબાઈ, હાદા ખુમાણુ જેવો કાઠી પડ્યો એની તો આખા મનને ખોટય કહેવાય, છવતે એ મારો દુસ્મન હતો, પણ મૂઆ પછી તો મારો બાઈ લેખું છું. મારે લાવનગરને ખર્ચે મારે કુંડલા મુકામે એવું કારજ કરવું છે. તમારું કામ તો એટલા સાતુ પડ્યું છે કે કારજ મા તમે ભાણુ-જેગીદાસને બોલાવી લાવો મારા હાથને કસ્યો બઈને પછી ભવે તુરત એ ચડી નીકળે, પણ એના બાતને મારા પછી હું એને અંજળી ભરી કસ્યો ન લેવરાવું ત્યા સુધી મારો છવતે જ પ નવો. પેર તો ઠાને ખજર છ કયા સુધી હાવશે !’

કેહેવ ય છે કે ઠાકોરના પેટમાં દગો હતો. બહારવટિયાઓને ઝાતી લેવાની પેરવી હતી પણ કસ્યો લેવાઈ રહ્યો, સહુ સહુને ઉતારે ગયા, રાત પડી, એટલે મળુવાળાએ સનસ કરીને મહાત્વટિયાને ચેતવ્યા. ‘હું. ભાણુ-જેગીદાસ ! હવે ચડી નીકળો ઝટપ. !’

‘અરે ! પણ મહ ગજ વળુમા નાટ જોજો !’

‘તો પછી ઝાટકાનાં વાળુ સમજવાં, જોગીદાસ !’

આંહી બહારવટિયા ચડી ગયા ને ત્યાં મહારાજને ખબર પડ્યા.

શેષે ચડેલા ઠાકોરે રાજકોટ પોલિટિકલ એજન્ટને ખબર દીધા કે બહારવટિયાને પકડી લેવાની મારી પેરવીને જેતપુરના મૂળવાળાએ અને જસદણના શેઠા ખાચરે ધૂળ મેળવી દીધી છે, બહારવટિયાને નસાડ્યા છે.’

આ ઉપરથી એજન્સી સરકારે જેતપુર અને જસદણ ઉપર સરકારી ચાણાં બેસારી દીધાં હતાં.

૯ : સીમ પાંચાળિયો

બાપુનું ગામતરું ચર્ચ ગયું. મોઝરા ભાઈ ગેશો ખુમાણ પથુ મુજરી ગયા છે. ઝોટલે સહુ ભાઈઓમાં મોટા જોગીદાસને માથે ગવડેરાઈ આવી. એ શી ઘોડે જોગીદાસ ધૂમી રફલ છે. મહુવાથી જાફરાબાદ સુધીનો દરિયા-કિનારો પથુ એ ઘોડાંના ડાળસા નીચે કપવા લાગ્યો છે. બંદરે બંદરે લાવનગર રાજનો વેપાર બંધ કરાવી દીધો છે.

મારજ જે મુખઈ તણે જળમેડા ન ભવ,
શેલે સમદરમાય જહાજ જોગીદાસના.

[મુખઈ નગરને જળમાર્ગે જહાજો જઈ શકતા નથી, કેમકે જોગીદાસનાં વહાણ એની ચોકી કરતાં સમુદ્રમાં તરી રહ્યાં છે.]

એવે એક દિવસ જોગીદાસ વરતેજ ગામ ઉપર પડ્યા, વરતેજની બજાર લૂંટીને નાસી છૂટ્યા અને ઠાકોર વજેસમ નજીકમાં શિહોર ગામે જ હતા ત્યાં એને ખબર પડી. ઠાકોરને અંગે ઝાળ ગિપડી ગઈ.

‘આજ તો કાં કું નહિ, ને કાં જોગીદાસ નાંહ’ એવા સોમંદ લઈને ઠાકોર ઊભા થયા. હાથીએ ચડ્યા. સૈન્ય લઈને જોગીદાસને સગડે આપ્યા. ચારે દિશાએથી ઠાકોરની ફોજ બહારવટિયાના કેડા રૂંધવા લાગી અને આજ તો લાખ વાતે પર જોગીદાસ હેમખેમ નહિ નીકળવા પામે એની હાક આખા પ્રાંતમાં વાગી ગઈ. મુઝાયેન જોગીદાસ જે નિયામાં જાય તે દિશામાં પોતાના કાળટૂત ઊમેરા હોવાના સમાચાર સાંભળી પાછો વળે છે. ક્યા જયુ’ તે સજયુ’ નથી. અને પાછળ ઠાકોરની સવારીની ડમરીઓ આસમાનને ધૂંધુ’ જનાવતી આવે છે.

એની હાલતમાં જોગીદાસ બંડારિયા ગામને પાદર નીકળ્યા જેગ નજેગે પાદરમાં જ એક પુરુષ ઊભા છે. ઘોડી પાદરમાં ઊનરતાંની વાર જ એમ જણાએ અન્થેઅન્થે ઝાળખી લીધા.

‘ભીમ પાંચાળિયા, રામરામ !’

‘ઝોહોહોહો ! મારા બાપ...જેગીદાસ ખુમાણ !’

એટ ‘કહી જે હાથનાં વારણાં લઈને ભીમ પાંચાળિયા નામના ચારણે બહારવટિયાને બિરદાવ્યો :

કૂક ટોપી ફેરવે, વાહી છાંડે વાહ;
નાવે કંડીએ નામ અંકડ જેગીદાસીયો !

[હે જેગીદાસ, વજ્રસંગ જેવો વાહી મોરલી બગલીને બીજા ધણા ધણા રાગશ્પી સપેઈને પોતાના કરંડિયામાં પકડી પાડે છે, પરંતુ એક દુર્લ્લભ જ એની મોરલીના નાદ પર ન મોહાયો તેં તો ફૂંકાડા મારીને એ વાહીની ટોપી જ ઉડાડી નાખી.]

‘ભીમ પાંચાળિયા ! આજ એ દુહો ખોટા પડે તેમ છે. આજ તમારો અંકડ જેગીદાસીયો કરંડિયે પકડાઈ જાય તેમ છે. માટે રામ રામ ! આજ રોકાઈએ એવું રહ્યું નથી.’

દોટ કાઠીને ભીમ પાંચાળિયાએ જેગીદાસની થોડીની વાધ ગાલી લીધી અને કહ્યું : ‘એમ તે ક્યાં જઈશ, બાપ ! તો પછે બંડારિયાને પાદર નીકળવું નોંવું. રાટલા ખાધા વિના તો જવાશે નહિ !’

‘હાં હાં, ભીમ પાંચાળિયા ! મેલી ઘો, આજ તો નહિ જ !’

‘પણ શું છે એવડું બધું ?’

‘વાંસે ઠાકોર વજ્રસંગળ છે ને ચોગરદમ અમારી દશ્ન રૂંધાઈ ગઈ છે. હમણાં વેરી ભેટયા સમજે !’

‘ભેટયા ભેટયાં વેરીએ ! જેગીદાસ સિરામણ કરીને નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી ઠાકોર વજ્રસંગે બંડારિયાને સીમાડે જિભા યાદ રેવું પડે, મારા બાપ. મૃગાવ છો શીદ ! જીતરો થોડીએથી, ખાધા વિના હાલવા નહિ દડે !’

જેગીદાસ અચકાય છે

‘અરે બાપ ! કહું છું કે તારું રૂંવાડુંય ખાંડું ન ચાવા દડે ! એલા ઝટ આપણે ઝોરડે ખખર લો કે જિભાં જિભાં રાટલા-શાક નેયાર ચઈ જાય ને ભેંસેં દોવઈ જાય ત્યાં હું હમણાં મહારાજને સીમાડે રોકીને આવી પોણું છું.’

જમવાની વરધી આપીને ચારણ બંડારિયાને સીમાડે ઠાકોર વજ્રસંગળની સામે હાલ્યો. હાથીની રૂંધેરી અંબાડી ઉપર રુદ સ્વરૂપે બેઠેલ ઠાકોરને છેટથી વારણાં લઈને બિરદાવ્યા કે :

કડકે-જમીનું પીઠ, પ્રહર્ષક પદ ધડકે વન
નાન્યું જલક, નગીક, ધુળાકે પેરંભના ધણી !

[હે વજ્રેસંગજી ! હે પેરંબ બેટના ધણી ! તારે ઘેર તો એટલી બધી તોપો છલકે છે કે એના અવાજથી પૃથ્વીની પીઠ કડાકા કરે છે અને વ્યોમનાં (આકાશનાં) પડ ધડકી જાય છે.]

‘ ખમા ગંગાજિયા જાહેલને ! બાપ, અટાણે શીદ બણી ? ’

‘ ભીમ પાંચાજિયા ! જોગીદાસની વાંસે નીકળ્યા છીએ. ’

‘ જોગીદાસ તો મારા જોળામાં છે, બાપ ! તમે શીદ ધોડ કરો છો ? ’

‘ ભીમ પાંચાજિયા, આજ તો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે કાં હું નહિ ને કાં જોગીદાસ નહિ. ’

‘ પથુ બાપા ! ત્રણ દિવસનો જૂખો જોગીદાસ અટાણે એક ટંક મારે આંગણે બઠકું શિરા-
મણી સાડુ જીતયો છે. હું હાથ જોડીને કહેવા આવ્યો છું કે કાં તો તમેય શિરામણ કરવા હાસો,
ને કાં જોગીદાસ શિરાવીને ચડી જાય ત્યાં સુધી યોદ્ધાક વાર સીમાડે ન હાથીએથી હેઠા જીતરીને
જરાક આંટા મારો ! ’

‘ ભીમ પાંચાજિયા ! તમે મારા શત્રુને આશરો દોષો ? ’

‘ એમ ગણો તો એમ, પથુ ઈ તો ગાએ રતન ગરુડ કહેવાયને, બાપા ! હું તો ગા છું.
માડું પેટ ચીરવા કાંઈ હિંદુનો દીકરો હાલશે ? અને આ તો જોગીદાસ જોવો પરાણો. પરાણો
શું ગોહિલને ધરેથી જૂખે પેટે જાય ? ને પછી ક્યાં પડાવતો નથી ? ભાવેથાના મહારાજને તો
હજારું હાથ છે, બાપા ! ’

કાકોર વિચારમાં પડી ગયા. થોડાક યસ્તો જીતરી ગયા.

‘ પરાણો ગોહિલને આંગણેથી જૂખો જાય ? ’ એટલું જ વેણ એમના અંતરમાં રમી રહ્યું.

‘ જીતશે, હેઠા જીતશે, બાપા ! ’ ચારણે ફરીવાર આજ્ઞા કરી.

‘ ભીમ પાંચાજિયા ! ’ મહારાજનો બોલો કામદાર સાથે હતો તેણે તપી જઈને વચન કાઢ્યું.

‘ જો હાથીએ ચડ્યા મહારાજ હેઠા જીતે તો તો મહારાજની માએ ધૂળ બાપી કહેવાય, ખબર છે ! ’

‘ એવો કામદાર ! ’ કામદારેલા ચારણના મોંમાંથી વેણ વઘડી ગયું. ‘ મહારાજની માએ
તો એને દૂધ પીને જડ્યા છે, બાપી તો વાણિયા-સામગ્રી માને અનાજ વીણનાં વીજતાં ધૂડવની
ટક્લી હાથમાં આવે તો મોંમાં મૂડવાની ટેવ હોય છે ખરી ! ’

ચારણનું મન-વચન સાંભળીને કાકોરનું મોં મલકી ગયું. બોધા કામદારને તો ખીજો શબ્દ
હસ્તારવાની હિંમત રહી ન નહિ; અને મહારાજને દસીને કહ્યું કે : ‘ ભીમ પાંચાજિયા ! જાવ, આજ

તો તમે તમારો નહિ પણ ભાવનગર રાજનો અતિથિ-ધર્મ પાલ્યો છે, એટલે હું મારી પ્રતિષ્ઠા તોડીને પણ પાછો વળું છું. મારવાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં મહેમાનગતિનો ધર્મ ધણો મોટો છે. જવ, હું આજ જોગીદાસને જાણ દઈ છું.’

ઠાકોર હાથી વાળીને સિંહોરને માર્ગે ચાલી નીકળ્યા.

૧૦ : શત્રુની સ્ત્રી

‘કાંઈ ? કાંઈ શિકાર ?’

‘શિકાર તો શિકાર ! પણ ભવ બધાનાં ઘણાં ભાંગીને છુલ્લો કરી નાખે એવો ! આકડે મધ અને માખીયું બિનાતું !’

‘કેણ ?’

‘ભાવનગરનાં રાણી નાનીઆ !’

‘ક્યાં ?’

‘હવે જય છે-એના બાઈ કેસરીસિંગને ઘેર; બેળા કુંવરડા છે; બેળા-ધરેણીની પેટી છે; અને સાથે અસવાર છે થોડા !’

‘ચો! ત્યારે કામ કરશું આપણે ને નામ પાડશું જોગીદાસનું ! એની મથરાવટી જ છે એકી, બેખડાવી દઈએ !’

જોગીદાસ ગામનો ફૂંટો કાઢી રાધો આવડો ચોરીના ધંધા કરતાં કરતાં આજ છાનીમાની આટલી ખાતમી મેળવીને ભાવનગર ઠાકોર વજ્રસંગજીનાં રાણી નાનીઆનું વેલકું લૂંટવા માટે પોતાના અસવારોને લઈ ઠીંગા ગામની સીમમાં દડવાને માર્ગે ચોડા બાધીને સંતાઈ રહ્યો છે, રણવગડામાં નાચ કરતી કાંઈ અપમરા સરીખું હિંગોલિયા રંગતું જોગજીવું આવડું આવે છે. સંધ્યાની ફરજો રહી ગઈ છે. ચારે છેડે સુરજ આચમવાનું ટાણું ચર્ચ મધુ તે વખતે ગરામર ઝોચિતો ઝાપો મારીને રાધા આવડાના અસવારોએ નાનીઆના કૈંક અસવારોને બરછીથી પરાંચી લીધા, કૈંક બાળ્યા, થોડાકને બાધી લીધા અને રાધે હાકલ કરી કે : ‘બાઈ, ધરેણીની પેટી જઘાર ફાંચી દેજો !’

ધરધર કાંપતે ચરે નાનીઆએ પૂછ્યું કે : ‘તમે કાણ છો, બાપ ?’

‘જોગીદાસ જુભાણુના માણસો.’

• કાલ કંટે છે કે રાધો આવડો નહિ, પણ સર્વજ્ઞાનો કાઠી મેરામ તોવવો લૂંટવા આવેશ.

‘અરરર ! જોગીદાસભાઈ અચ્છીયુંને લૂટે ખરા ? જોગીદાસ અખાજ ખાય ?’

‘હા હા, બૂખ્યે પેટે અખાજ્યે ભાવે. દાગીના લાવો !’

‘અખાજ ભાવે ? બૂખ્યો તોય સાવજ ! ઈ તરણાં જમે ?’

‘કાઠી નાખો ઝટ ખરાણાં, વાદ પછી કરજો !’

આટલી વાત સાંચ છે તેવામાં કોણ જણે શી વર્ગાત બની કે આળીસ ઘોડાંની પડઘીએ ગાજી અને છેટેથી ત્રાડ સંભળાણી કે : ‘કોણ છે એ ?’

‘કોણ, જોગીદાસ ખુમાણ ! હાલ્યો આવ, ભારે તાકડો થયો !’ રાધે આવડે અવાજ ખારખ્યે.

‘તું કોણ ?’

‘હું રાધો આવડો.’

‘રાધડા ! અટાણે અધારે શું છે ? કોની હારે વડચડ કરી રિયો છે ?’

‘આપા, જોગીદાસ ખુમાણ ! હાલ્ય હાલ્ય, ઝટ હાલ્ય, આપણો બેયનો ભાગ ! પેટ ભરીને ખરાણાં !’

‘પણ કોણ છે ?’

‘તારા રાત્રુ વજેસંગની રાણી નાનીયા ! તારે તો વેર વાળવાની ખરી વેળા છે ! બેય કુંવરડા પણ હારે છે, કરી નાખ દૂંડે !’

‘રાધા !’ હસતાં હસતાં જોગીદાસ બોલ્યા. ‘તું કાઠી ખરા, પણ ચોર-કાઠી ! નીકર તું જોગીદાસને આવી લાલચ આપવા ન આવત ! મારે વેર તો વજેસંગ મહારાજની સાથે છે, બોન નાનીયા હારે નહિ. ઈ તો મારી મા-બોન મણ્યામ. અને વળી અવળા, અંતરિયાળ. આધાર વગર જોક્ષી ! એની કાયા માથે કરોડુંતો દાગીનો પણ હિન્દવાને આ અને મુસલમાનને ચૂવર ખરાખર સમજવો જોવે, રાધા ! હવે સમજતો જા !’

‘નિક તર્કી, જોગીદાસ ! તારાં-બાગ્યમાં ભલે ભખરો રહ્યો ! તું તારે રસ્તે પડ, અમે એકલા પતાવશું !’

રાધો દલુમે સમજતો નથી.

‘રાધા ! હવે તો તને રસ્તે પાડીને પછે જ અમથી પગાય. નાનીયાને કાંઈ અંતરિયાળ રાજળવા દેવાય ?’

‘એટલે ?’

‘એટલે એમ કે જો આ ટાણે જોગીદાસની નજર સામે રાધો નાનીયાના વેલગાને હાથ અગાડે,

તો જોઈ વઘારે એક હાથ તો ફૂટી કરી દીધો છે, ને આજ બીજો હાથ પણ ખેડવી નાખું. એટલે મલક માથે પ્રાપ્ત કરેના તું બંધ પડી ગા !'

‘એમ છે ? ત્યાં તો ચાલે માટી, જોમા !’

‘માટી તો કાંઈ ચયું થવાય છે, બા ! માએ જણવા ત્યારથી જોના હોખી એવા જ છીએ, રાખડા ! બાકી તારે માથે કાળ ભંમે છે, માટે ભલો ચર્ધને રેવા દે !’

રાધા અને જોગીદાસે પોતાની ફાળે ભેકવી. ખીસાણું મચી ગયું. પોતાના અમવાશની લોથોના ઢગલા થતા દેખીને રાધો બાગી નીકળ્યો.

કાંપતે શરીરે નાનીબા રાણી માફામાં બેસી રહ્યાં છે. એને હજુએ ભરેમાં નથી કે બહાર-વટિયાના પેટમાં ફૂકકપટ ■ કે નહિ. જીવમાંની ચૂલમાં પડવાની એને ફાળ છે.

જોગીદાસે હાકલ કરી: ‘એના માડાખેડુ ! માને પૂછ કે પાણું દડવે નાવું છે કે ભાવનગર ? બપો કહો ત્યાં ભેલી જાકે. માને કહીએ કે હવે કાંઈ જ દડકો રાખશે નહિ.’

નાનીબાએ બહારવટિયાના મોંમાંથી મોતી પડતાં હોય તેવાં વેણું સાંભળ્યાં. એને પોતાનો નવો અવતાર લાગ્યો. એણે કહેવરાવ્યું કે: ‘જોગીદાસભાઈ ! વીરા ! જોના આવડા કરજનમાંથી કે જે ભાવ જૂટશે ? ભાઈ, અને ભાવનગર જોગી કરી ઘો. હું આવડો ગણ કે દી ભૂલીશ ?’

‘વેલડાને વીંટી વળો, ભાઈ !’ જોગીદાસે હુકમ કર્યો.

ભાલાળા ઘોડેસવારોની વચ્ચે વીંટળાઈને વેલડું હાલતું ચડું. મોખરે જોગીદાસની ઘોડી ચાલી નીકળી. પંથ કપાવા લાગ્યો.

અધરાત લાંબી અને આભના નાના-મોટા તમામ તારકા એનો દરેથી જમોતે અબૂકી વગડાને ઉજમણો કરવા મંડી પડ્યા, ત્યારે ભાવનગરનો રીમાડો ચાલી પડેલો. ઘોડાને વેલડાની ફક્ત પાસે લઈ જઈને બહારવટિયાએ રજા લીધી કે: ‘જોના ! આ ! હવે તમારી હક આવી મઈ છે; હવે તમે ધરને કુંજરે જીતરી ચ્યાં, બાપા ! હવે મને રજા છે !’

‘જોગીદાસભાઈ !’ નાનીબાની છાતી છલકી. ‘તમેજ મારી બેળા હાલો. હું મહાનાજને કહી તમારું બહારવડું પાર પડાવું. તમારો વાળ વાકો ન ચાપ !’

‘માટી ! કાંઈ બદલાની લાલચે એ તમારી વાર નથી કરી. અને તમારી સિદ્ધારસે બહારવડું પાર પડે એમાં જોગીદાસની વચ્ચેપાઈ શી ? મારો મરાસ તો હું જેમાંથી એક જ રીતે મેળવીશ-કો મહારાજની સાથે સામી છાતીના ઝાટકા લઈ-છઈને, ને કો પ્રીતિની ‘પાયુ’ કરીને ! આજ તો રામ રામ ! મહારાજને મારા રામ રામ કહેજો !’

એટલું કહીને એણે અધારે ઘોડી પાછી વાળી. ધડીભરમાં તો ઘોડાં અસોપ થયાં, અને ‘નેગીદાસભાઈ! નેગીદાસભાઈ!’ એટલા સાદ જ આફની ફકમાંથી તીકળીને સીમાડાભરમાં સંભળાતા રહ્યા.

૧૧ : મહાપાપ

એ દિવસે નેગી કપરચો હતો :

આજે બહારવટિયો ખરચી-ખૂટ થઈ ગયો છે. સાથીઓને ખાવા દેવા માટે દાણા પથુ નથી. અર્ધાં વાલ પથુ સોનું મળે તો તે લઈ લેવા માટે એ સનાળીના કાઠી રડોડ ધાધલને સાથે લઈને સીમમાં બટકે છે. એના ત્રાસનો આર્યો કાઈ કણુખી સાંતી તો જોડી શકતો નથી. સીમ ઉજ્જડ પડી છે. ઉનાળો ધખે છે. ત્યાં વીજપટ્ટી નામના ગામની સીમમાં ચાલતાં ચાલતાં એના ચકોર બેરુબધે નજર નોંધીને જોયું:

‘શું જોઈ, રડોડ ધાધલ ?’

‘પણે એક કણુખી સાંધીયું’ મૂડે છે. નેગીદાસ, એને જીવતો જવા ન દેવાય હો !’

ધડીક નેગીદાસનું દિલ પાછું હમ્યું. ‘રડોડ ધાધલ, પથુપુ’ કત્તાયું કરી, ‘હવે તો કાયર થઈ ગયો છું. એને ખેડવા દે હવે !’

‘અરે, પથુ એના કાનમાં કાંઈક સોનું હશે. લઈ લઈએ !’

‘હા, ઈ ઠીક સંભાળું’, હાથો !’

ખન્ને અસતારોએ મારમને કાઠે ઘોડીઓ ચડાવી અને પાધરી ખેતરમાં હાંકી. ઘોડીઓ દૂકડી આવી તે જવા એ ખેડૂતે આઠ ડબ્બાની પડખી સાંભળી તેણે એ કાદાળી ખંભે નાખીને ભાગ્યો. ભાગતાંની વાર તો રડોડ ધાધલે બરછી ઉગામી, ઘોડી દોટાવીને પડકારો કર્યો કે: ‘યાં ને યાં જાઓ રહી જાજો, જીવન ! નીકર હમણું પરાવી લીધા જાયજો !’

બપોળીત કણુખીએ પાછું જોયું. બરછી ચમકતી દીપી. બહારવટિયાઓની નિશાનજાણને એ જાણતો હતો ભાગે તો જીવને ઉમારો નથી એમ સમજ થઈ ગયો. હાથમાંથી કાદાળી પડી ગઈ. એણે હાથ જોડ્યા, ખૂમ પાડી કે: ‘એ જાપા ! તમારી ગૌ ! મને મારશે મા !’

‘એલા, કેમ અમારાં ખેતર ખેડો ? અમારા રોડલા આંચકીને શું તારો દોકોર પોતાની કાઠીયું ભરશે ? બોલ, નીકર વીધી નાખું છું !’ નેગીદાસે ધમકી દીધી.

‘જૂલ યઈ, બાપા ! અટાણુ લગી મને કોઈજી કનડયો નોતો તે જૂલ યઈ. હવે મને મેલી ઘો. ફરીવાર તમારું બહારવટું પાર પડ્યા મોય’ આ દશ્યમાં કમલું જ નહિ હતું.’

‘ ખા ઠાકરના સમ ! ’

‘ ઠાકરના સમ ! ’

‘હીક, અને આ કાનનાં કોકરવાં ને કૂચિયાં ક્યાંથી પેચ્યાં છ ? અને રોટલા વિના રજ-
ળાએ ને તમે સંધા અમારી જમીનનાં કસ કાઢીને સોનેમઢપા કરશો ? કાઢી દે સટ, અમારે
મે-તથા દીની રાખ થાશે, કાઢ્ય.’

'કાઠ્ય સઠ, નીકર હમણાં આ કાકી છૂદી જાયુને ?' એવો રાઠો ધાધલતો અવાજ આબો. કણુખી જુવાન એ અવાજ દેનારની સામે જુએ તો રાઠો ધાધલના હાથની આંગળીઓ પર ચકર ચકર ફરતી બરછી જાણી. ફડકીને ખીજ બાજુ જુએ તો જોગીલસને ડાળા તાણતો ઊંચેલ દોડો. જણે કાળનાં બે જડખાં ફાટેલાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચ પોતે ઊભો હતો. જરાયે અનાકાની કરે તો છવ નીકળી જવાની વાર નહોતી.

‘એ બાપા !’ આડા કાચ છતિ એ બોલ્યો. ‘મને મારશે મા ! હું કાઢી જઈં !’

અક્ષર વર્ણના દ્વયમલિયો કણુખી : મહેનત, જોગડા અને ભગવાનથી કરીને ચામનારા ખેડૂત : જેના અરીસા જેવા પારદર્શક મોઢા ઉપર ચોખ્ખું લાલ ચણોહી જેવું સોહી ઉછાળા મારી રજૂ છે : જેને અર્ધમાથે કપાળ ઝગારા મારે છે : એવો આભકપાળો જીવાન : કડિયા ને ચોરણીની ફેરી નફાર તોડી : કડિયાને છાતીએ કરચસિયાળી ગાંધર અને ક્રોમાં ઝૂમખાં : પક્તી ચોરણીની નાટીએ એક દોથો પથરંગી બિનનાં ઝૂમખાં ઝૂલે છે : પગમાં નવી મોઝડીઓ પહેરી છે : માથાની લાંબી ચોટલીમાંથી બે ઘાટી લટો બેષ ખંબા ઉપર ઢળી છે : એવો કાળી ભમ્મર ને સાફ બે આંખોવાળો રૂપાળો કણુખી જીવાન ‘એ જાપા મારશે મા !’ કહીને પોતાના કાનમાં પહેરેલ પીળા હળદર જેવા રંગના સાચા સોળવસા સોનાની ચીજો ચાર કાંઠા લાગ્યો : હજાર ચાર જ ચીજો : બે કોકરવાં ને બે ફૂલિયાં : કહતો જાય છે, રોઠોડ ધાંધલતી બરફી માથા ઉપર તોળાઈ રહી હોવાથી હાંફો-હાંફો થાય છે, કોકરવાં ઝટ ઝટ નીકળી શકતાં નથી. કાઠી કાઠીને જોગીદાસે પાથરેલી પછેલીની જોઈમાં નાખતો જાય છે. બહારવટિયા કોઈ આવી જવાની બીકમાં જોગીદાસે પાથરેલી પછેલીની જોઈમાં નાખતો જાય છે. બહારવટિયા કોઈ આવી જવાની બીકમાં ‘કાંઠા ઝટ !’ એવો ડરો દે છે. જવાબમાં ‘મારશે મા જાપા ! કાઠું છું !’ કહી કણુખી કોકરવાં કાઠે છે—એમ છેલ્લું કોકરવું નીકળી રહેવા આવ્યું છે, હટા પડવાની હવે વાર નથી.

તે વખતે—‘મારશો મા : એને મારશો મા ! એ બાપા મારશો મા !’ એવી આપેલી રાક સંબંધાણી. બહારવટિયાના કાન ચમક્યા. આંખે એ અવાજની દિશામાં મંડાણી. બેપું તો એક

ભતવારી ચાલી આવે છે. માયા પર કાંસાની તાંસળી, રોટલાની પેટકી ને જાસની નાની દોણી મોંડી છે. તાંસળી અને દોણી ચમકતાં આવે છે.

પાસે આવી પંદર વર્ષની જુવાનડી પૂરેપૂરી વરતાણી, માથે ભાતીમળ ચૂંદડી : ભરતમાં ઢંકાઈ ગયેલ કાપડનાં અને પેરણનાં આલસાં ઝગમગી જાણે પ્રકાશની જાગી પાથરે છે : ડોકમાં દાણિયું ને ઝરમર : હાથમાં ચાર ચાર તણુની હેમની ચીપો મટેલ જાતોયાં, ગુર્જરી ને ઠેયા : પગમાં કડલાં ને કાંબી : અંગળોએ અણુવ : ને વીંછિયા : કપાળે દામણી : આંખડીમાં કાજળ : સોથે હિંગળો પૂરેલો : એવી કૂસળાખી મોંવાળી, ચાર ભેસોની જાસ ફેરવનાર ધોંઝા હાથવાળી રૂપાળી કણુબણુ આવી. આવનારીનાં હૈયામાં જાસ માતો નથી.

‘એ બાપુ ! મારશે મા ! એને મારશે મા !’

‘કાણુ છે ઈ ?’ બહારવટિયાએ હાકલ દીધી.

‘બાપા ! આ મારો વર થાય છે. હજી હમણું જ હું આણું વળીને આવું છું. એને મારશે મા ! અમારી જેડી પંડશે મા ! કહો તો આ મારો એકાએક દાગીનો ઉતારી દઈ !’

‘કાઠ્ય, સટ કાઠ્ય !’ કહીને જોગીદાસ બાઈ તરફ ફર્યો. એની સામે બોઈ ધરી. બહારવટિયો પોતાનું બિરદા ચૂકી ગયો. એને શરીરથી કાંઈ ન ઉતરાવાય એ વાતનું આસાણુ આ સૂંડો-એક દાગીના દેખીને જોગીદાસને ન રહ્યું. એનું દિલ ચળી ગયું. એને બાન જ ન રહ્યું કે પોતાને જોગી થઈ ને રહેવું છે.

કણુબણુ પોતાની કાયાને અડવી કરવા લાગી. ટપોટપ ટપોટપ દાગીના જોગીદાસની બોઈમાં પડવા લાગ્યા. ને જતાંય રોઠોડ ધાધલની ચકર ચકર ફરતી બરછી જુવાનની જાતી સામી તોબાઈ રહી છે. જુવાનની આંખો ધડીક પોતાની જો તરફ ડોળા ફેરવતી જાય છે ને ધરાણું કાઢતી કાઢતી કણુબણુ ફેસલાવી રહી છે કે, ‘બાપુ, એને હવે મારશે મા હો ! હું તમને આ તમામ દાગીના ઉતારી દઈશ ! અને બાપુ ! તમારે વધુ જેતા હશે તો ઘેરે જઈને મારા પટારામાંથી કાઢી લાવીશ. મારા પિયરમાં બહુ સાડું છે ને, તે અને ધણેય મોટા કરિયાવર કર્યો છે, અને ઈ બધાને મારે શું કરવું છે, બાપુ ! મારા...’

એટલું વેણુ અધૂરું રહ્યું અને રોઠોડ ધાધલના હાથમાંથી બરછી છૂટી. કેમ કરતાં છૂટી ? રોઠોડ ધાધલને પોતાને ખણુ એ વાતની સરત ન રહી. બરછી છૂટી જુવાનની પહોળી લોહી-છલકતી જાતીમાં પડી. આરપાર નીકળી. જુવાન ધરતી પર પટકાઈ ગયો. એય બાણુએ લોહીની ધારો મંડાણી. તરફડ ! તરફડ ! કણુબી તરફડવા લાગ્યો.

‘અરરર!’ જોગીદાસના મોંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. એની જોઈ હાથમાંથી વજૂટી પડી. જમીન પર ઢાળીનાનો ઢગલો થયો.

હાડી આંખે બેચ જણ્યા જોઈ રહ્યા.

કચ્છખણીની બે કાળી કાળી આંખો તાકી રહી. જાણે હમણાં ડોળા નીકળી પડશે! એવું ‘આપુ’ અંગ કંપી ઊઠ્યું. મરતો જીવવાન એની સામે મીટ માંડી રહ્યો છે.

ખાઈ એ ધણીની કોઠણી ઉપાડી ધડુસ ધડુસ પોતાના માથા પર ઝીંકવા માંડી. માથામાંથી લોહીના રંગાડા છૂટ્યા. મોવાળાની લટો લોન્નણી. મોહું રંગાઈ ગયું.

‘કર કર્યો! કાળો ગળખ કર્યો! રાઠોડા! કમતિયા! કાળખુખા! કર કર્યો!’ જોગીદાસ પોકારી ઊઠ્યો.

‘કર કર્યો! અરરર!’ રાઠોડા ધાધસના મોંમાંથી પડ્યો નીકળ્યો.

‘રાઠોડા! તારું આણું જ મોત થાજે! તુંને ડીપું પાણી ન મળજે!’ જોગીદાસે શાપ ઉચ્ચાર્યો.

તે આંહી ધડુસકારા વધ્યા. ન જોઈ શકાય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. જનને બહારવટિયા લાગી પૂટ્યા. નોખા પડીને નાસી ગયા. ઊભા ન રહેવાયું.

રાઠોડા ધાધસનું ભારી ખૂરું મોત થયું, અને જોગીદાસના વંશનું આજે સત્યાનાશ નીકળી ગયું છે.

૧૨ : ચારણે છેતર્યો

શિ હોરને ખાદર મરીબલા પીરની જગ્યા પાસે પકતી ચોરણી, કચ્છખી જેવું કેડિયું, તે માથે બોયાણું બાંધીને એક આદમી ઊભો છે. ફક્ત એટલી પહેડી સિવાય ખીજ બધી વાતે કચ્છખી જેવો દેખાય છે. સાંજ નમવા લાગી હતી. જાણે આ આદમી જલદી પોતાને ગાય જવા માટે દોર્ધ ગાડું-ગાડેડું નીકળવાની વાટ જોતો કેડાને કાઠે ઊભો હોય તેવું લાગે છે.

પરાપર અપારાં ઊતરવાં સર થવાં ત્યાં એક બોકાનીદાર ષડછંદ અમવાર દાઘ, તરવાર ને ભાલા યડી શોખનો નીકળ્યો. જેના નામની માનતાઓ ચાલતી ને ખીજ બાળુ જેની પાછળ ફેળે દરતી એ બહારવટિયો જોગીદાસ જ આજ એકલ થોડે દિવસ આથમ્યે નીકળેતો એકલા આંટા દેવાની એને આદત હતી

હાને કંઈ બિજળાં લૂણાં અને પછેડીને ભેટ બાંધેલ આદમીને જોડેડો ભાળી બદારવટિયા-
એ ઘોડી ચોભાવી. એની બોકાનીમાંથી ઘેરો અવાજ નીકળ્યો:

‘કવો છો, એલા ?’

‘ક...કણ્ણી છું, બાપુ !’ આદમીએ ચોચરાતી જીએ ઉત્તર દીધો.

‘કણ્ણી કે ? કીક ત્યારે, ડગલુપ દેસ મા ! નીકર બરછીએ લીધીય !’

એટલું બોલીને જોગીદાસે ઘોડીને એ આદમીની યડોચડ લીધી.

‘જાનોમાનો આવી જા ભારી ઘોડી માથે, બેસી જા બેલાજો નીકર જીવતો નહિ મેલું !’

એટલું કહીને બહારવટિયાએ પોતાનો પડોળો પંજે લ’બાબ્યો.

એ આદમીનું બાવડું ઝાલ્યું અને જીએ ઉપાડી લઈ પોતાની પાછળ ઘોડી પર બેસારી
અધારે અસોપ થયો.

માર્ગે જોગીદાસના મનમાં મનોરથ રમે છે કે આ આદમી શિહોરના કોઈ માલદાર મુખી-
પટેલિયાનો દીકરો દેખાય છે. એને બાન પકડીને આપણી સંજાથે રાખ્યું અને એના બદલામાં
પટેલ આદરડો રૂપિયાની ફાંટ ભરીને આપણને કુંજરમાં દેવા આવશે !

બાન પકડેલ આદમી પણ જરાયે આડળો-એમાડળો થતો નથી. એને કશો ભય નથી. એના
દિલમાં તો આજ જોગીદાસની અજોડ ઘોડી ઉપર અસવારી કર્યાનો આનંદ છે.

શિહોરથી ઠેઠ માંડવા ગામ સંધીની મજલ થઈ. માંડવા ગામનું પાદર આબ્યું. આવતાની
વાર જ એ પાછળ બેઠેલ આદમી ખુશંદ અવાજે ફહો લલકારી જાહેરો:

કણ્ણા નાર થીએ, ચત ખૂમા ! ચળિયું નહિ;

ભાખર લીધીએ, જડધર મોલો ભેગડા !

[હે જોગી જેવા જોગા પ્રમાણ ! જટાધારી શંકર સરીખા તો પામર ભીલડીને માથે મોઢી
પડ્યા, પરંતુ તારું ચિત્ત તો કોઈ નારીના પગના કણ્ણકાથી કલાપિ નથી ચળતું.]

ફહાતો અવાજ પારખતાં જ જોગીદાસે ઘોડી ચોભાવી. પાછળ નજર કરી. તારોડિયાને
અજવાળે પોતે બાન પકડેલ આદમીનું મોહું બોધું. એ મોં મલકી રહ્યું છે અને બંને હાથ
લ’બાવીને એ આદમી બહારવટિયાનાં એવારણાં લઈ રહ્યો છે કે :

‘ખમા ! મોળા જોગીને ! આઈ તોળા ઝાઝાં રખવાળાં કરે, મોળા તપશી !’

‘કોણુ છો, એલા ?’

‘ચારણુ સાં, મોળા બાપ ! તોળા બાણેજ સાં !’

‘નામ ?’

‘નામ લખુભાઈ ! આશે માંડવાનો રવાણી સાં !’

‘ત્યારે પહેરેથી સાચું કેમ ન કહ્યું ?’

‘મેળા બાપ ! આજ શિહેરથી માંડવે પગપાળા તો પુજાઈ ઇમ નહું. અને કણ્ણી ચયા વન્યા તોળી ઘોડીને ખાયે છું બેસાર એમ નહોતો. એટલે જોડું બણ્ણુ પીઉં, બાપ !’

‘અરે પણ અભાગિયા ! આટલા સાડુ તે મારી ઘોડીને મારી નાખી !’

એટલું જોડીને મળીર મુખમુદ્રાવાળો બહારવટિયો હસી પડ્યો. ‘હાય બાલીને લખુભાઈ ચારણને હેઠે ઉતાર્યા. બારણ નીચે જિભો જિભો ખમકારા હવા લાગ્યો ને બહારવટિયાની ઘોડી અંધારે સુપચાપ ચાલી ગઈ.

૧૩ : રખાતની દીકરી

‘આ ગામનું નામ ?’ બરછીની ચકચકતી અણી નોંધીને સામેનું ગામડું ખતાવતાં બહારવટિયાએ પોતાના સાથીઓને ચાલતે ઘોડે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘હું ગામ જોડી, બાપા ! અને જોડી એટલે તો એ વાતે ઘી-કેળાં, સમજ્યા કે ?’

‘ઘી-કેળાં વળી કેમ ?’ બહારવટિયાએ ગામનાં ઘટાલર આંબા, લીંબડા અને લીલુડી વાડીઓ ઉપર ખરાખર વેસાખના તાપમાં પોતાની નજરને ચરતી રેલી છંદને લોભાતે ફિતે પૂછ્યું.

‘બાપા જોગીદાસ ! એક તો આણું હાંધ જેવું રૂધિભર્યું ગામડું અને તેમાંય વળી આપણા દુશ્મનના કુટુંબનું ગામ !’

‘કેવું ?’

‘મહારાજ વનેસગની દીકરીનું. આંહીના ગઢમાં કાંઈ બાવનમરના સોના-રૂપાનો પાર નહિ હોય. મહારાજ પણ જાણુશે કે દાવળે બસો દીધાં તો !’

‘એસો મા, બાપા ! હું વાત ન બને !’ બહારવટિયાએ ગામ અને સીમ ઉપરથી પોતાની નજર સંકેતીને બરછી પાછી પગ ઉપર ટેરવી લીધી. મોંમાંથી ‘રામ !’ શબ્દ પડતો સંભળાયો.

‘કાં બાપા ! ઘડીકમાં વળી શું સાંભળું ? આમાં કેમ નીમ આડે આપણું ?’

‘કાંઈ નહિ, વનેસગની કુંવરીનાં પોટલાં આપણુથી કેમ ચૂંથી રાકાય ? આપણે વેર તો જ વનેસગની સાથે, દીકરી સાથે નહિ. હું તો આપણીયે દીકરી કહેવાય !’

‘અરે જોગીદાસ, પણ પૂરી વાત તો સાંભળો !’

‘શું છે ?’

‘આ વજ્રેસંગની રાણીનાં કુંવરી નથી, પણ આ તો એની એક રખાતની દીકરી : કેઈ રાખતું નહોતું તે મહારાજે પ્રાંતધાના એક ભૂખર્યા બાયાતને આંહી તેડાવી, પરણાવી, આ ગામ ઘરને આંહી જ રાખેલ છે.’

‘તોય ઈ તો મહારાજની દીકરી ઠરી ! પેટ ભરે રખાતનું રહ્યું, પણ લોહી મહારાજનું ! હવે મને વધુ લોભમાં નાખો મા, ભાઈ ! અને બોડકીને ભાંગવાની વાત મેલી ઘો !’

એટલું બોલીને એ લોભામણા રૂપાળા ગામની સીમને જલદી વટાવી જવા માટે જોગીદાસે ઘોડીને વેગ વધાર્યો. પણ એચિંતું જાણે કાંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ એણે પોતાની બકી ગરદન ફેરવી પાછળના અસવારોને પ્રશ્ન કર્યો :

‘ભાઈ ! કાંઈના ખડિયામાં કાંઈ સોનું-રૂપું... ચોકું-વણું નીકળે એમ છે ?’

‘કેમ, આપા ! અંતરયાળ કેમ જરૂર પડી ?’

‘મહારાજનાં કુંવરીને કાંઈક કાપડું’ ઈ મેલીએ. દીકરી જો જાણશે કે જોગીદાસ કાંકો પાદર થઈને પરબારા ગયા, તો બહુ ધોખો કરશે !’

લોકવાયકા બોલે છે કે બહારવટિયાએ સીમના કાંઈ ખેડૂતની સાથે મહારાજ વજ્રેસંગની રખાતની યુત્રી માટે ખજેરામણીનું થોડું સોનું એકત્રિય હતું.

૧૪ : ગરીબી

સંધ્યાની ફાંચો રડી ગઈ છે. માથુસ હાથતાળી છંદે જાય એવી મટારોપ ઝાડી વચ્ચે ગીરની રાવલ નામની ઊંડી નદીનાં આછાં છીઝરાં પાણી મુપચાપ ચાપ્યાં જાય છે. નદીની બન્ને બાજુ ઝાડીની ઉપર આબે ટેકા દેતી હોય તેવી ઊંચી બેખડો : એ બેખડો ઉપર પણ કાઈ કાઈ ટેકાણે હુંગરા ઊભા થયેલા : નદીના વેકરામાં સાવજ-દીપડાનાં પગલાં પડેલાં : એય બાલુની બોઓ-માંથી નીકળીને ‘જનાવર’ (સિંહ) જાણે હમણાં જ તાજાં પાણી પીને ચારો કરવા ચાલી નીકળ્યાં હોવાં જોઈએ, એવું દેખાતું હતું.

રાવલ નદીને એવે અંકરે રથાને રોજ્ય-કાલ્ય દિવસ રથાને ટાણે જોગીદાસ પોતાના ચાલીસ ધોડેસવારો સાથે ઘુલસીરયામ જતાં જતાં રસ્તે બે ધડી વિસામો લેવા ઊતરેલ છે. ચાલીસે ઘોડીએ રાવલ નદીનાં લીલાં મીઠાં ઘાસ મેકળી ઊભીને ચરે છે. અસવારોમાંથી કાઈ ચક્રમ જગતી ચલમે પાવે છે ને કાઈ વળી કરમદિયાં વીણીને હોકા બરવા માટે દેવના પાડે છે. જોગીદાસ પોતે તો પોતાની

ભુલે ઉપર ચડાવેશે બેરખો ઉતારીને સરખના ભપ કરી રહ્યો છે. સરખનાં અજવાળાં સંકેતાય છે, તેમ આંહી બહારવટિયાની આંખો પણ ઈશ્વરસક્રિતમાં બિડાય છે.

‘જેગીદાસ ખુમાણ ! એક ચણીબાર અરીણ હશે તમારા ખડિયામાં ?’ એક કાઠીએ આવીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના, બાપ ! મારા ખડિયામાં તો તથ જોડણું નથી.’

‘કાંઈ ડાબલીમાં વળગ્યું હશે ?’

‘હજી કાસ્ય જ ડાબલી હજી લીધીંતી ને ! કાં, જોડલી જધી શી જરૂર પડી છે ?’

‘ભાઈ ભાણ ખુમાણની આંખડું બી છે. માંહીથી ડાળા જાણે નીકળી પડે છે. તે પોપચાં માથે ચોપડ્યું’તું. અરીણ ચોપડત તો આંખડું લોહી તોડી નાખત, ને વ્યાધિ કંઈક જોણી થાત.’

‘ખીજ કાઠની પાસે નથી ?’

‘બાપ ! તારા ખડિયામાં ન હોય તો ખજી ખીજના ખડિયામાં તે કયાંથી હોય ?’

‘આંખે ચોપડવા જોડણું નહિ ?’

‘કયાંથી હોય ! એક કોરી પણ કાઠની પાસે ન મળે, શેતું લેવું ?’

‘ઠીક જીતવા ! જેની સરખની મરજી !’

આગાસ ખડિયામાંથી-બોરણી પાદરના માલિકોના આગાસ ખડિયામાંથી-કુખની આંખ ઉપર ચોપડવા જોડણું અરીણ ન નીકળ્યું, એવી તાવણું ટાણું ભાળીને જેગીદાસનો જીવ ઉદાસ થઈ ગયો, પણ તરત એને અંતરમાં ભોંકામણ બપડ્યું. જાણે વિપત્તિ સામે પડકાર દેતો હોય એમ એણે છાતી ગળતરીને ખેંખેર આધો. ફરી વાર બહુ વિસરી જઈ આથમતા સરખ સામે બેરખાના પારા ફેરવવા લાગ્યો.

માળા પૂરી થઈ. એ વખતે એક કાઠી ખોઈમાં કાંઈક બીને જેગીદાસની પાસે આવ્યો. મૂઠી ભરીને એણે કહ્યું : ‘આ લ્યો, બાપા !’

‘શું છે, ભાઈ ?’

‘આ બે મૂઠી ટેંવા આવ : જોડણે કાઠામાં બે-ચાર ખોળા પાણીનો સમાવો થાય.’

‘ટેંવા વળી રોના બાકયા ?’

‘બાજરાનાં.’

‘બાજરાનાં ! બાજરો કયાંથી ?’

‘ઈયે વળી સાંભળવું છે, આપા ! સુગારો નહિ ને ?’

‘ના...રે બાઈ ! સુગાવા જેવી ચાહુકારી બહારવટિયાને વળી કેવી ! કહો જોઈએ ?’

‘આપા ! આ ચાલીસે ઘોડીને કોક દી જોગાણુ ચડાવ્યું હશે તેનો ચાટેલ બાજરો ચપડી ચપડી ચાળીસે પાવરામાં ચોંટી રહ્યો હશે એમ જોસાણુ આન્યાથી ચાળીસે પાવરા ખંખેરીને ઇ બાજરાની ઘૂધરી ખાશી નાખી છે !’

‘અરર ! ઘોડીકુંનો જોડો બાજરો ?’

‘એમાં શું, આપા ! પાણીમાં ઘોઘને જોરોતો, બાકી તો શું થાય ? બાજ બાડ-બાડ જમણથી કડાકા થાય છે. અને સૌને ચપડી ચપડી ખાધે થોડોક ટકાવ થઈ જશે ત્યાં તો આપા, તુજાસીયામ ભેળા થઈ જશું. આપા, બાઈ થ્યો, કાંઈ ફર નહિ.’

‘સૌને વેચ્યો કે ?’

‘હા, સૌને. તમ તમારે ખાવ.’

જૂખમરો ભોગવના ચાલીસ જણાએ એ બાજરાની મૂડી મૂડી ઘૂધરી ખાઈ, બાકીનો ખાડો રાવલનાં પાણીથી પૂર્યો અને અંધારું થયે આખી ટોળી રાવલની ભેખડો જોળંગી ભયંકર કુંગરા-જોખાંથી ફેરીઓ ગોતી ગોતી તુલસીયામને ભાગે પડી.

૧૫ : તુલસીયામમાં

‘ઉપાડો !’

બરાબર બધરાતે, ઊંચા ઊંચા કુંગરાની ચોપાટ વચ્ચે ઊભેલા એ ધોર વનગાઈ-વીટલા તુલસીયામ નામના જગાધામનાં તોતિંગ કમાડ પર બાલાંની ખુડી બટકાવીને બહારવટિયાઓએ સાદ કર્યો કે : ‘ઉપાડો !’

‘કાખુ છે અટાણે !’ અંદરથી દરવાન કાગાનીદરમાં બોલ્યો.

‘મેંમાન છીએ, મેમાન ! ઉપાડ જટ ! વધુ વાત મવારે પૂજીને !’

તોહડો જવાબ મળવાથી દરવાન વહેખાયો. કમાડની તરાડ પર કાન ખાંડ્યા તો ચાલીસ ઘોડાઓની પકમક માંખળી. દરવાન ધરથપ્યો.

‘જપ ક જટ ! જપાડ, બાઈ ! ખાંધી જેટી તાડ અમારાં કાળજી વોપી રહી છે ! ઉપાડ !’

‘અટ જે કમાડ નહિ ઉપડો !’

‘કાં ? શું છે તે નહિ જિઘડે ?’

‘નહિ જિઘડે ! તમ બહારવટિયા લાગે છે !’

‘અરે, ખાપ ! આ’રવટિયા તો ખરા, પણ કાંઈ શામજી મહારાજના આ’રવટિયા નથી. એનાં તો છારુડાં છીએ, ઉધાડાં જોડાં !’

‘નહિ જિઘડે, બહાર સૂઈ શે’ !’

‘એ...મ ?’ જોગીદાસે મોખરે આવીને ત્રાડ દીધી. ‘નથી ઉધાડતો કહીએ છીએ કે અમે શામજીના બહારવટિયા નથી. પણ જો હવે નહિ ઉધાડને, તો હમણાં કમાડ ખેડવીને માલીપા આવશું, અને શામજીની મૂર્તિને માથે એક વાલની વાળાથે નહિ રે’વા છ’એ. અમધડી લૂંટીને હાલી નીકળશું તો તારું મોહું જોઈ જોશું થઈ રહેશે. ઉધાડ, ગાલા ! શામજીના આસરા તો ચોર-શાહુકાર સહને માટે સરખા કે’વાય !’

એ ન જુલાય તેવો નાદ સાંભળતાં જ દરવાનનો હાથ આપોઆપ અધારામાં કમાડની સાંકળ ઉપર પડ્યો. અને ‘કિ...ચૂ...ડ’ અવાજે એમ કમાડ ઉધાડાં ફટાક મેલાયાં. ચાલીસે ધોડીએ અંદર દાખલ થઈ.

*

*

*

‘શામજી દાદા !’

પ્રભાતે જોગીદાસ પાંધડી ઉતારી ઉતારીને ઝૂંવતે ચોટસે પ્રભુની સ્થામ પ્રતિમા સામે દપકો સંભળાવી રહ્યો છે. ‘શામજી દાદા ! મારો ગરાસ લૂટાય ને મારાં ખાપડી-છોકરાં શત્રુને ઉબરે ખેડીને બટકું રોટસો ખાય છે તો દીકરું જીવનમાં બળ હશે તો મારી-ખૂડીને ગરાસ પાછો મેળવશું ; પણ દાદા ! તારા કોદારમાંથી શું કણ ખૂટી ગયું કે મારા આળીસ અસતારાને આઠ દીની લાંબજોલું પારણું ધોડીયુંના એકા બાજરાના ટેકવા ખાઈને કરવું પડે ! આવડો બધો અન્નનો ફુકાળ તારા દેશમાં ! એવો તારો શો અપરાધ થઈ ગયો, દાદા ! કું શું પાપી માયમેયે પાપીએ લેખાણું ?’

જોરાવર છાતીના બહારવટિયાને પણ તે વખતે નેત્રોમાં ઝળઝળાણ્યાં આવી ગયાં. પણ એક જ ઘડીમાં એ ચમકી જઈશો. એના કાનમાં બણે કાઈ પડ્યા બોલ્યા કે : ‘ધડુસ ! ધડુસ ! ધડુસ !’

‘સાચું ! સાચું ! દાદા, સાચું ! મારું પાપ મને સાંજરી ગયું. હવે તારો વાંક નહિ કાઢું !’

તાતા પાણીના દેવતાઈ કુંડમાં જઈ જોગીદાસે સ્નાન કર્યું. માથાનો લાંબો ચોટસો કાઢી નજરે ન પડી જાય તે માટે અધારામાં સહુથી પહેલો પોતે નાહી આવ્યો અને કુંગરના હેયામાં ‘જય સ્વામ ! જય સ્વામ ! જય સ્વામ !’ એવી ધૂનના પડછંદા શ્રુજવા લાગ્યા.

જગ્યાના મહંતે રસોઈની તૈયારી તો ઝડપથી માંડી દીધી હતી. પણ ચાલીસે કાઠીઓ બૂખ્યા ઝાંસ જેવા બનીને ધીરજ હારી બેઠા હતા. પેટમાં આગ ચર્ષ હતી. રાટલા ચાપ છે ત્યાં તો વારે વારે દોડી દોડી ‘બણે’, આપા ! ઝટ હાલો, ઝટ હાલો !’ એવી ઉતાવળ કરાવતા હતા. ઉપવાસી જોગીદાસ પણ કાંઈ જોવોતેવો બૂખ્યો નહોતો, પરંતુ અન્નમાં ચિત ન જાય અને કાઠીઓ તોફાન મચાવી ન મૂકે તે કારણથી પોતે માળા ફેરવવા બેસી ગયો. કાઠીઓ બોલાવવા આવે તો શાંતિથી એમ જ જવાબ આપતો ગયો કે, ‘હજી બે માળા બાકી છે, બા ! હજી એક જાપ અધૂરો છે ! હમણે પૂરો કરી લઉં છું !’

૧૬ : ગાંગો પારોટ

ભાવેણાના નાથ કાચર ચર્ષ ગયા છે વજ્રેસંગજીનાં કળ ને બળ બેચ હારી ગયા છે. મોટી વિભાસણ ચર્ષ પડી છે.

‘કાઈ જોગીદાસને પકડી સેપિ તો મારા ભાવનગર રાજમાંથી એક ચોવીસીનું મોં-માંગ્યું’ ચોસદ્યું કાઠી આપું.’

‘છે કાઈ મરદ મૂછળો ! ?’ એવી હાકલ કરીને બીડદાર કચારીમાં બીડું ફેરવવા મંડ્યો. જસદ્યું દરબાર શેઠા ખાચર ભાવનગરને ઘેર પરીણા છે. એનો હાથ મૂછોના કાતરા પર ગયો. ચોવીસીનું ચોસદ્યું આવવાની વાત સાંભળીને એની હાલ ડગળી. ચાળીમાંથી બીડું ઉપાડીને એણે મોઢામાં મૂક્યું.

‘તમે પોતે જ, આપા શેઠા ?’ વજ્રેસંગજીએ પૂછ્યું.

‘હા, કાકોર ! ■ મહિને ગળામાં ગાળિયો નાખીને બહારવટિયો હાજર કરું !’

‘અરે...રંગ શેઠા ખાચર !’ એવા રંગ લઈને શેઠા ખાચર જસદ્યું સિધાબ્યા. થોડા દિવસ થયા ત્યાં તો એના કાઠીઓ અધીરા ચર્ષ ગયા. ચોવીસીના ચોસદ્યામાંથી પોતપોતાને બટકું બટકું મળવાની લાલચે જોગીદાસને ઝાલી લાવવા ઉતાવળ ચર્ષ ગયા અને શેઠા ખાચરને જઈ કહેવા લાગ્યા :

‘લસું આપા શેઠા ! હવે તો બાંધી થોડીયું પાહલા પગની પાટું મારીને ઘોડાદારનાં પડાળ તોડી નાખે છે, માટે હવે ઝટ કરો !’

‘હા બા, હવે ચડીએ !’

તે અરસામાં જ એક માણસ જસદણની ડેલીએ આવ્યો. આવીને કહ્યું કે : ‘ તમારો ચોર દેખાડું ! ’

‘ તું કોણ છો ? ’

‘ હું જોગીદાસનો જોષ જોવાવાળો. ’

‘ અહીં ક્યાંથી ? ’

‘ તકરાર થઈ, મને કાઢી મેળ્યો, હાલો દેખાડું ! ’

‘ ક્યાં પડ્યા છે ? ’

‘ નાંદીવેલે : બાણગાળામાં. ’

‘ કેટલા જણ ? ’

‘ દસ જ જણ. ’

‘ વાહ વા, કાઢીયું ! ઝટ ઘોડા પલાણો, અને ગાંગા બારોટ, તમારે પણ અમારી હારે આવવાડું છે ! ’

‘ બાપુ ! મને તેડી જવો રહેવા ધો ! ’ ગાંગો બારોટ હાથ જોડીને બોલ્યો.

‘ ના, તમારે તો આવવું જ પડશે. અને જેવું જુઓ એવું અમારું પરાક્રમ ગાવું પડશે ! ’

એક સો ને વીસ અસવારે શેતો ખાચર ચડ્યા. લીલા-પીળા નેજા ફટકતા આવે છે. આબ ધૂંધળો થાય છે. જોગીદાસને દસ માણસે ઝાંટી લેવો એ આપા શેલાને મન આજ રમત વાત છે. સાથે પોતાના અશ્વિન ગાંગા રાવળને લીધો છે. પોતાના જરા ગવરાવવાના એને કોડ છે.

બાણગાળાની બેખો ઉપર એક સો વીસ માણસોની ધકમક સાંબળતાં જ જોગીદાસ ઘોડો પલાણી દસે માણસો સાથે ચડી નીકળ્યો. નાનેરા લાઈ બાણે હાકલ કરી :

‘ આપા ! આમ બૂંઝાઈએ બાગશું ? મલકમાં બારે ચઈને હવે હવળા થવું છે ? ’

‘ બાપ, બાણ ! બારવટિયા તો બચાય ત્યાં સુધી બચે. બારવટામાં બાઆની ખોટય નહિ. ’

‘ પણ...આપા ! આમ તો જુઓ આ શેલો : કાગડો કાગડાની માટી ખાવા આવ્યો છે. અને એના મોઢા આગળ બાણ જોગીદાસ બાગશે ? એથી તો કટકા ચઈ જવું મલુ, આપા ! નરેવળ વાળાડું દેવસું ! પાછા ફરો ! ’

૦ દેવળવાળાડું દેવસું : સૂર્યદેવળ તીર્થના સૂચક ચમત્કાંતની દુહાઈ. (‘સૂર્યદેવળ’ પાંચાળમાં આવેલું કાઠીએલું તીર્થ છે.)

દસ અસવારે જોગીદાસ પાછો ફર્યો. ક્યારે ફર્યો એ ખતર ન પડી. એમિતો પવન જેમ દિશા પલટાવે એમ બહારવટિયે વાટ પલટાવી. સુસવાટા મારતો જાણે વટોળ આવ્યો. એને આવતો બાળતાં જ શેલાના કટકમાંથી રામ ગયા. કટક ભાગ્યું.

શેલાએ-સાદ દીધો : ‘અરે...ભણે’ કાઢીઓ ! ભાગો મા ! ભાગો મા !’

ભાગતા કાઢીઓએ જવાબ દીધો : ‘ભણે’...આપા શેલા ! કાઢીનો દીકરો એમ સાંકળમાં આવુને ને મરે. દશમનને પડ તો દીમે જોસે બા !’ (દુસ્મનને મેદાન તો દેવું જોઈએ.)

જાણે કાઢીઓ દુસ્મનને પડ દેવા માટે ભાગતા હતા ! ત્યાં તો ‘માડી થાળે જસહણિયાવ !’ એવી રજીલક કરતા ભાણુ-જોગીદાસે દસે ઘોડાં બેળાં કર્યાં.

‘ભાગો ! ભણે’ ભાગો ! પડ છો ! ભણે’ પડ ધો !’ એવી કિકિયારી કરતા એક સો વીસ કાઢીઓ જીપડ્યા.

શેલા સાદ કરે છે : ‘એલા કાઢીઓ ! આ તો કંકરા કરાવ્યા !’

ભાગતા કાઢીઓ ઠહે છે : ‘આપા શેલા ! કંકરા ભલા ! બાકી આંહી’ ગરમાં જો પાળિયા થાશે ને, તો ‘કોઈ’ સિદ્ધાર ચડાવવાય નહિ આવે !’

‘સાચું ભર્યું બા !’ કહીને શેલા પણ ભાગ્યો.

ગાંગા રાવળ બૂમો પાડતો રહ્યો કે ‘એ આપા શેલા ! મજાળ થાય છે. ભાગ્ય મા, ભાગ્ય મા !’

‘ગાંગા ! તું’ હવે હળવે હળવે આવી પોમજો !’

એટલું કહીને શેલા ખાચર કટક સાથે પવાયન થયો અને આંહી’ જોગીદાસને જોતાં જ ગાંગાની છાતી ફાટવા લાગી.

‘વધન્યાં ! મારા વિસામનાં વધન્યાં, બાપ !’

એમ બૂમો હાથે વારણાં લઈને ગાંગાએ બહારવટિયાને બુલંદ અવાજે બિરહાવ્યા.

શરમિદો બનીને બહારવટિયો બોલ્યો કે : ‘ગાંગા બારોટ ! આ બિરહાવળીનાં મૂપ મૂકવાની વેળા આજ મારે નથી રહી. શું કરું ?’

‘બાપ, જોગીદાસ ! તું’ આજ મોજ લેવા નથી આવ્યો. તું’ તો તારા ગણુની ગંગામાં નાહી રહ્યો છું. તું’ તો અમારું તીરથ કર્યો !’

બહારવટિયાએ ગળ મુજળ શીખ કરીને ગાંગાને વિદાય કર્યો.

આંહી’ શેલા ખાચર થોડાંક હચિયાર-પડિયાર અને થોડાંક ઘોડાં જાવનખર મોકલી દઈને ફાકાર-ને હઠેવરાવ્યું :

‘આરવટિયા તો વાંદર્વાં જીમાં ! દી-રાત ગરતી ઝાડીયુંમાં રેવાવાળા ! સરસામાન મેલું’,
ઝાડવાંના વેલા પકડું પકડુંને ઝાડવા માથે ચડું ગા. ચડુંને કુંગરામાં તડકાવું ગા ! અને યાને આ
અસખાખ અમે આંચકી લીધો તે દૃઢ મેલીએ છીએ.’

હાકાર સમજી ગયા. આ ટારડાં ઘોડાં ને આ સરસામાન જોગીદાસનાં ન હોય ! શેલો ખાચર
કરાં ફાસલાવે છે !

ધૂમતો ધૂમતો ગાંજો રાવળ ચાર મહિને જસહજીમાં આવ્યો છે. શેલા ખાચરનો દાયરો
ભરાયો છે. એવે સમયે કાગિઓએ ગાંજાને છંછેછો : ‘ગાંજા ખારોટ ! બજું હવે આપુનો ગીત
તો ભણ્ય ! બાથુગાળાના પિંગાથુમાં બાપુ શેલો ખાચર કેવા રૂઝા દેખાણા, ઈ વાતનો ગીત ભણ્ય !’

ગાંજા રાવળે મોં મલકાવ્યું : ‘ગીત તે કેમ કરીને બજું, આ ! ત્યાં તો તમને વાંસામાં આર-
વટિયાનાં બાલાં વાગતાંતાં !’

‘પણ તાળી જીમે કાંઈ બાલાં વાગતાં સે ? ગીત બજવામાં તારા આપનો કાજું જતો સે ?
ચાર વીધા પળત આછ, હોળી-દિવાળીએ દાત્ય લેછ, આપુની મોજું લેછ, ઈ કાંઈ મફતિયો માલ છે ?’

‘એટલે ! ખોટોટોટાં વખાણુ ગાવા સાદું અને બાપુ પળત ખવરાવે છે ?’

‘હા ! હા ! વખાણુ તો કરવાં જોશે. કવિ કેવાનો થિયો છો ?’

‘ઠીક ત્યારે, સાંભળી લો. પણ એક કરાર : ચીંગાથી પીંછા સુધી એકવાર સાંભળી લેવું :
વચ્ચે અને રોકવો કે ટોકવો નહિ. આ ગીતમાં તો વાજડ છે; એટલે ધડીક આપણું સાડું આવશે,
ધડીક બાણુ જોગીદાસનું સાડું આવશે, અને છેવટે આપુનો ડંકા વાગશે. માટે અને વચ્ચે રોકો
તો તમને સરજના સમ !’

‘લશે !’

ગાંજાએ ગીત રચી રાખેલું તે ઉપાડ્યું :

[ગીત સાવજડ]

બળ કરી અવગ હાલિયો બાશે,

લાણું પવંગ નણે ખુમાણુંના લોચે !

ખુમાણે દીધાં બાલાં તરીખમાં ખોચે,

જોવરા લગ આવિયો છું શો !

[અતિ મોટું સૈન્ય લઈને શેલો ખાચર ચડ્યો : મનમાં હતું કે નાણે જોગીદાસ ખુમાણુનાં
ઘોડાં ઝૂટવી લાવીએ. ત્યાં તો જીલ્લાં, પોતાનાં ઘોડાંના તરીખમાં જ ખુમાણુનાં બાલાં મોકાયાં,
એવાં બાલાં મોકાયાં કે શેલો ખાચર મોંધરજડ સુધી ભાગતો આવ્યો.]

મેઘાણી-સ્મૃતિમંથ

જેસી તે હૈયે ના જાણે,
અંગ એંકાર અધિકા આણે,
આતજ ખુમા ઘણે હતો અણેણે,
(ત્યાં) માથે આવિયો દસરો મેણે : ૨

[હૃદયમાં કંઈ વિચાર ન કર્યો. અંગમાં વધુ પડતો અદંકાર આણ્યો. અગાઉ ખુમાણે સાથે અમેણું તો હતું જ, ત્યાં વળી આ બીજું મેણું માથા પર આવ્યું.]

ખાચર ખોટ દસરી ખાણે,
જાણે ખુમે ભાણ જમાણે,
ફૂં રોલા કામ કમાણે,
અરમાં જઈને લાજ જમાણે ! ૩

[હે શેષા ખાચર ! તેં બીજી વાર ખોટ ખાધી. તેં જાડીમાં જઈને ભાણુ ખુમાણુ સમા સિંદને જગાણો. તેં બહુ ખૂડું કામ કયું. ગીરમાં જઈને તેં લાજ ગુમાવી.]

ધરપત વિથે સત્રે પૂઠધાણી,
રાખી મેંયા ડોઠ રામાણી,
માથાં ફરતા ડોઠ મોઠાણી,
કરક કાદયે ભાલે ઠેબાણી ! ૪

[હે ધરપતિ ! તારું સ્વસ્થ ધૂળધાણી થઈ ગયું. તારા ડોઠાણી, મોઠાણી અને ઠેબાણીએને બહારવટિયાઓએ બહુ માર્યા.]

આવણુકરે કહું અલણેલો,
ખેલ જઈને બીજા ખેલો !
જાટકિયો દસ થોડે ઝીલો,
છા વીસુ થી ભાગ્યો શેલો !

[આણા ખુમાણુનો પૌત્ર ભાણુ જોગીદાસ તો અજણેશો છે : માટે હે ખાચર ! તમે બીજા કયાંક જઈને રમત રમો ! દસજ થોડે ભાણુ જોગીદાસે અપાટો માર્યો ત્યાં તો છ વીસુ (એકસો વીસ) થોડાં સાથે શેલો ખાચર ભાગી નીકળ્યો.]

‘ હ્યો બાપ ! આ ગીત !’

ગીત પડું થયું. શેલા ખાચર આંખો લાલ કરી ગાંગાને કહ્યું : ‘ બાગેટ ! હવે જસદણમાં ર’ તો ગા ખા !’

‘ યુ તારા જસદણમાં !’ કહીને ગાંગો ચાલી નીકળ્યો.

૧૭ : બાનને માર્યો

તલવારનો ફટકો બોલ્યો કે તુરત જોગીદાસે ધોડી ચોભાવી. પાછળ બેયું, પૂછ્યું : ‘શું થયું ? ફટકો શેના સંભળાણો ?’

માણસોનાં મોઢાં ઝાંખાં-ઝખ પડી ગયાં હતાં. કાંઈ એ જવાબ ન દીધો.

‘નહી કાંઈક કાળો કામો કર્યો લાગે છે.’

જોગીદાસે ધોડી પાછળ લીધી. જઈને બેયું. એક કણજીને તરવારને ઝાટકે મરના-તર-ફડતો દોઢો.

‘આ કાણુ ભાઈ ?’

‘આપા ! આ મૂળા પટેલનો દોકરો, જે મૂળા પટેલે આપણા કુંડવા માથે ઠેક રાજુ તાપી રાજની તોયું ખેંચીને આણી દીધી’તી અને જેના આળીસ ઢાંઢા ઈ તોપખતુ’ તાણતાં મરી જવાથી ઠોકરે આપણું જૂતાસાવર ગામ દઈ દીધું, ઈ ક્ષતિયાનો છોકરો !’

‘બાન પકડ્યો’તો ને ?’

‘હા, પ્રજુ છમ કુવાડે કાપ્યા જેવી આખે માર્ગે ગાલ્યું કાઢી, આપા ! એની છમમાંથી લુવારની કોડખનાં ફૂલ ઝરતાં’તાં ઈ ખમી ન સમજ્યાં તે મર્યો.’

‘બાનને માર્યો ? ખૂડું કયું ?’ હવે આપણે કુંડવા ખાઈ રિયા ! બાનને માર્યો ! શું કહેવું, ભાઈ ! આ પાપનો તો સાત જન્મેય આરોવારો નહિ આવે, ઠાકર ક્યાંય નહિ સંધરે !’

કુંજરાના ગાળામાં યુગમ થયો. ત્યાં જીમ પટેલના નરસી અને નાથો નામના બે દોકરાને બાન પકડીને સાથે આણ્યા છે. બહારવટિયાની રીત હતી કે બાન ભાગી ન જઈ શકે તેટલા મારે તેના પગને તળિયે અંગારા ચાંપી દેવા. તે સિવાય તો બાનને સારામાં સાટું ખાવા-પીવાનું ને સલા-બેસવાનું આપી પરાણાની રીતે જ રાખતા.

અંગારા તૈયાર થયા, લાલચોળ ધગધગતા અંગારા દેખીને કણજીના એ દોકરામાંથી મોટો નાથો નામે હતો તે રોવા લાગ્યો. એને ચેતો દેખીને નાનો નરસી બોલ્યો : ‘હેંકય કાયર ! રોવા બેડો છો ! આપણે તો ખુમાણુ ખોરડું ! સાવરિયાઓને ખોટય બેસે. બચાડ ગારવટિયા વળી અંગારા શું ચાંપશે ? આમ જો ! આમ આપણી જાણે ચાંપી લેતાય !’

એટલું કહેતો નરસી જીમો થયો. ઝગતા અંગારા ઉપર સખ ! સખ ! સખ ! પગ માંડીને આલ્યો ગયો. પગનળિયાનાં ખોમળાં ફાટી ગયાં અને અંગારા ઝોલવાઈ ગયા.

બહારવટિયો જોગીદાસ મીટ માંડીને આ કણગ્રીની હિંમત સામે જોઈ રહ્યો. એની આંખે ફાટી રહી. પડખે બેઠેલા સાથીને પૂછ્યું કે એણે પોતાને ‘બુમાણુ ખોરડુ’ કેમ કહ્યો ?’

‘આપા ! એનો કાકો ધરમશી પટેલ પાંચસે ઘેરે આપણી વાંસે ભમે છે એટલે ઈ અરંધા બુમાણુ જ કહેવાય ને ! કુંડલા પંથકના કણગ્રી તો કસાકસ છે, આપા !’

૧૮ : કાઠિયાણીનો સંદેશો

ભાવતર મદઈપચું કરે, નય બારવટે ન
એનાં ઊંચુને ચણ દે, (૮) વેડારછ વળપાળદે !

[હે વળસંગ ઠાકોર ! જેનાં ભાવતર તારી સાથે રાત્રીનાં કણગ્રીને બહારવટે નીકળ્યાં છે, તેનાં જ નાનાં બચ્ચાંને તું પોપણુ આપીને તારે ઘેરે પાળી રહ્યો છે.]

જોગીદાસનાં રાણી, બે દીકરા ને એક દીકરી, એમ ચારે બાળાંને ઝાલી લઈ મહારાજે ભાવતર તોડારી લીધાં હતાં. રાજ-રખાવટથી જ એ બંદીવાનોને રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દરબાર-મદની અંદર જ એ કુંડુળના આવાસ હતા. આજે બહારવટિયાનો આદમી ત્યાં જઈ છૂપી રીતે ‘આઈ’ની પામેથી સમાચાર લઈને બાહુગાળે આવેલ છે. જોગીદાસ પૂછે છે :

‘બાળગમ્યાંના કાંઈ સમાચાર લાવ્યો છો, બાઈ ?’

‘આપા ! આજ તો આઈએ મોટે દીપે આંસુડાં પાડનાં પાડતાં સમાચાર કહેવરાવ્યા છે.’

‘આંસુડાં પાડ્યાં ? કેમ ? ચાક્રી ગઈ કાઠિયાણી ? ભાવતરના રાજદરબારમાં કાંઈ રખાવટ મોળો, પડી ? ઠાકોરે કાંઈ કશું ?’

‘આપા ! કોઈએ કાંઈ કશું નથી કે કારબું નથી. આઈ ચાક્યાંયે નથી. પણ આ આંસુડાં તો ઘણુમૂંડાં કેવાય !’

‘શું કેવરાવ્યું છે ?’

‘કેવરાવ્યું છે કે, કાઠી ! હવે બારવટું કોના સાસુ કરે છે ? મહારાજ તો દેવનો અવતાર છે. મહારાજે પોતે જ આપણી દીકરી કમરીઆઈને કેડાણુ કોટીલાને ઘેરે પરણાવી. એને એક લાખનો દાવ-ને દીધો. દુશ્મન જીતીને બાપ થયો !’

‘હા ! ઈ વાત હું જાણું છું. મહારાજ આપણા ગામ ખાપ છે, તે દાવખૂન કરે ! બીજાં કાંઈ ?’

‘બીજું તો કાઠિને કંબો કે ચોડા દી પહેલાં આપણે લાખો ને હરસર ખેવળણા કુંવર નારુભા ને અખુભાની સાથે રમતા’તા એમાં લાખે કુંવર નારુભાને લપાટ મારી. કુંવર રેતા રેતા મહારાજ પાસે ગયા. જઈને કહ્યું કે, ‘અને લાખે ખુમાણે માયું.’ તો ટાણે મહારાજના મોમાંથી આ સખ્દ નીકળ્યા, કાઠી ! મહારાજને કહ્યું કે, ‘ભેટા ! એનો વાધો નહિ. એનો આપ રોજ અમને મારે છે, તો પછી દીકરો તને મારે એમાં નવાઈ શી ? અમેય વાંસો ચંચવાળી રહીએ છીએ !’

‘કાઠી ! આખા દાયરાની વચ્ચે પે તાના ટિવાયત કુંવરને આવો જવાન આપીને મહારાજ ખડખડ હમી પડ્યા. પછી પોતે નારુભાને હેનભયે’ દેયે કહ્યું કે :

‘ભાઈ ! ઈ કમ ન મારે ? એને શુ ખીન ન આવે ? એના માપા આજ પદ્મ વરમવી ગામ-ગરાસ ખોઈને કુંગરામા ભાટકે છે, પાણનાં એશીકા કરે છે. ઈ દાઝનો મારો દીકરો આપણને દોઢ-ટાપવી કરે તો ખમી ખાઈએ, ભાઈ ! એને માથે દખના જાડ બિચા છે.’

‘કાઠી ! આખો દાયરો થઈ ગયો. અને મહારાજને લાખાને એળામા એમગીને બિવટું’ એના હાથની હથેળી પપાળી અને પૂગ્યું કે, ‘આપ ! તુને તો વાચ્યુ નથી ને ?’

‘કાઠી ! આવી રખાવટ રાખનારની માથે હવે કયા સુડી જુદું કરવા છે ? આવા દેવજાતુને ખોળે તરવાર મેલી દેના ન લાછએ. અને હવે હાલ્યા આવો, મહારાજના ભેરુ ખનો !’

સમાચાર સાંભળતાં માલજના બહારવટિયાના હાથમા ભેરખો થઈ ગયો. એની આખોને ખૂણે બે મોટાં આસુડા લટકી પડ્યાં. કાઠી બોલ્યા વગર જ એ ભેરુ ગયો. ચારેપાર અધેગ હવાઈ ગયા.

૧૯ : ગાયોના નિસાસા

‘આમાં વંશ ક્યાથી રે ?’

બહારવટામા વારવાર ગામેગામની ગાયો તગડાય છે. એક દિવસ ત્રણસો-ચારમે ગાયોનું’ ધણુ તગડીને બહારવટિયાએ નાદીવેવા કુંગરના ગાળામા ઘસી દીડુ આડી મોગી વાજ મગવી લીધી. ત્યાં ગાયોને ચરતી મેડીને બાણુમાળેથી ખીન્ને જ દિવસ બામી નીકળડુ પડ્યુ. ભાગના ભાગતા ગીર વીંધીને બહાર નીકળ્યા. બીજા મુવકમા બીનરી ગયા. નાદીવેવામા ગાયો દાની છે એ વાતનું એમાણુ થણુ ન રહ્યું.

એક વરસ વીત્યે બહારવટિયા પાંચ બાણુમાળે આવ્યા. જોખીદામને ત્રણમે રેતુઓ આબરી

આવી. ઠાંસામાં આવીને જુએ ત્યાં ત્રણસો ગાયોનાં જોખાં (હાડપિંજર) પડેલાં. ઠાંસેલી ગાયો ખડ-પાણી વિના રિખાઈને મરી ગઈ હતી.

‘આપ ભાણુ !’

‘હાં આપા !’

‘અકકાર થયો !’

‘હોય આપા ! ખાંરવટાં છે !’

‘બહુ દી ખાંરવટાં ખેજાં. આપ-ભાઈ બહુ મરાળ્યા. કણુખીઓનાં ધીસરાં કરવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખી. અઢાર સો હત્યાયુ-લીધી. અને આ ગાય માતાજીયુંને તગડવામાં તો ત્રાસ ન હોતો રાખ્યો. વાછરુને માતાઈથી વછોડાવીને અનેકા નિસાપા લીધા. આમાં વંશ ક્યાંથી રશે ?’

‘આપા ! હું બહુ સંભારે છો શીદ ?’

‘સમસમ્યું રેવું’ નથી એટલે સંભારું છું. ઠીક સંભારું છું. આટલાં પાપનો પોટસો બાંધવા છતાંય ખુમણોમાંથી કોઈ પડખામાં ન આવ્યો. સાવરિયા ગરાસ માંડી માંડીને બાડાની ગાડીયું હાંકવા લાગ્યા. કાકાઓને પોતપોતાનાં છ છ ગામતું ગળપણ વાંકું થયું. હવે આપણે ક્યાં જીવી રહ્યા ? શો કાયદો કાઢશું ? જઘાશું તો કૂતરાંને મોતે મરશું.’

‘તયી, આપા, કેમ કરશું ? તરવાર છોડશું ?’

‘હા.’

‘તો હાસો ભાવનગર.’

‘ના, હેમાણે !’

‘હાં ?’

‘જોગીદાસતી તેજ ભાવનગરના ધણીને પગે તો ન છૂટે. કેમાસના ધણીને પગે છૂટે.’

‘હેમાણે ગળણું ઠયું ?’

‘હા, તે વગર આ પાપનો પાર નહિ આવે.’

ભાણુ-વજ્ર છાતીવાળો ભાણુ-રોઈ પડ્યો : ‘આપા ! આપા !’ કહી જોળે ઢળી પડ્યો.

‘શે મા, આપ ! અને રોકય મા. તું છોકરાંને જોથ દેજે. ને હું મારા એકલાના નહિ, પણ

આપણા સહુના મેલ પોવા બાંડું છું. અને ભાણુ ! જોજે હો, જ્યેલિયાણી માની ને ભાઈ લીપા-નંસાની સાર-સંભાળમાં મોજું કેવરાવતો નહિ હોં ! બાપુનું ગામતું છે.’

જોગીદાસ હિમાલયે ગળવા ચાલ્યા. જાણે એક હિમાલય ખીજા હિમાલયને મળવા ચાલ્યો.

જોગીદાસ હેમાળે ગળવા ચાલ્યાની જાણ ભાવનગરમાં થઈ. મહારાજની સન્મુખ જ બહાર-વટિયાના દોકરા રમે છે. રાણીવાસમાં બહારવટિયાની રાણી બેઠી છે કે જેણે પંદર પંદર વરસો યયાં ધણીનું મોં જોયું નથી. અને જોગીદાસ હેમાળામાં ગયો તો ભાવનગરના વંશ કિપર બદ-નામીનો પાર નહિ રહે !

મહારાજે બહારવટિયાને પાછો વાળવા માટે માણસો દોડાવ્યાં. પુમાણુ દાયરાને સંદેશો કહેવરાવ્યો કે, 'જદ આડા ફરીને આપાને પાછો વાળો. હું એને બોલે બહારવટું પાર પાડું.'

પુમાણુને સાન આવી. આપાની પાછળ ઘોડાં દોટાવી ચૂક્યાં. ગુજરાતની પેલી આજુના માડા પરથી આપાને પાછો વાળ્યા. જોગીદાસ બોલ્યો,

'ભાઈયું ! હવે મગને શા સારુ ધરમાં લઈ જવ છે ?'

માગે જસદણમાં મુકામ કરેલ છે. પુમાણુ દાયરા ડેલીએ બેસીને કમ્બા કાઢે છે તે વખતે અંદરથી કહેણુ આવ્યું કે, 'ગદમાંથી આઈ મહુ પુમાણુ ભાઈઓનાં દુઃખણાં ભેવા આવે છે.'

'ભરે, પધારો ! પુમાણુનાં મોટાં ભાગ્ય !'

ધરતી ન દુભાય તેવાં ધીરજ ડગમાં દેતાં જટલ કાઠિયાણી ચોપાટમાં આવ્યાં. મોટે એસી-નેકું વરસની રેખાઓ અંકાઈ ગઈ છે : અંગ પર કાળું ઓઠણું છે : જોતાં જ જોગમાયા ભાગે છે : મોંમાંથી ફૂલડાં ઝરે છે.

એક પછી એક સહુની જોળખાણ ચાલી. આઈ પૂછતાં જાય કે, 'આ કોણ ?'

'આ ફલાણુ ! ફલાણુ !' એમ જવાબ મળે છે અને આઈ દુઃખણાં ક્યે છે. એમ કરતાં કરતાં આઈ ખીજે છેડે પહોંચ્યાં. આવેથી પૂછ્યું :

'આ કોણ ?'

'ઈ જોગીદાસ પુમાણુ !'

'આ પંડ્યે જ જોગીદાસ પુમાણુ ?'

આઈ એકાદરો જોઈ રહ્યાં. ઊગમણી દિશાએ બેસીને બહારવટિયો બેરજો ફેરવે છે. માયું નીચું બેઠું છે. અંતરનાં ઊંડાણમાંથી 'સરજ ! સરજ !' એવા ધ્વનિ જોડે છે. ધ્વાન સંબળાતા નથી, માત્ર હોહ જ જતી જતી ફરે છે. કાઠિયાણીએ જાણે કે આજુથી ઊતરી આવેલ. કોઈ જોગદરને જોયો.

‘આપા !’ દાયરામાંથી કાઢી બોલ્યું. ‘આપા ! આઈ તમારાં દુઃખણાં લેવા આવ્યાં છે.’

‘ના, બાપ !’ આઈ બોલી બેઠાં. ‘એનાં દુઃખણાં ન હોય. એ માનવી નથી, દેવ છે. લખમણુ જતિનો અવતાર છે. એને માથે હું હાથ ન અડાડું. એને તો પગે જ લાગીશ !’

છેટે બેસીને ત્રણ વાર આઈએ બહારવટિયાની સામે પોતાના મ્લીરનો પાલવ ઢાળી માથું નમાવ્યું.

જોગીદાસે તો અી દેખીને પોતાના મોં આડે ફાળિયું નાખ્યું હતું, પણ આભાસે આભાસે આઈના બોલો ત્રણવાર નમતો દેખાયો અને ત્રણેવાર જોગીદાસે સમું શિર નમાવ્યું.

જાતી પિગાળી નાખે એવો આ દેખાવ હતો. ઘયસે આખો મૂંગો બની શ્યામ પણ ડરતો ડરતો લેતો હતો. સકુને જાણે સમાધિ ચડી હતી.

એમાં આઈએ સુપડાટો તોડી. આખા દાયરા ઉપર એની આંખ પથરાઈ ગઈ. સકુનાં મોં નીરખી નીરખીને એણે વેણ કાઢ્યાં :

‘ખુમાણુ ખોરડાના બાઈયું !’ હું શું બોલું ? તમે ખોરડું રણગાવી દીધું. તમે કટબ-કુવાડા થયા. તમે પારકા કુવાડાના હાથા ચઈને લીલુડા વનનો સોથ જ કાઢી નાખ્યો ! તમે જૂથ બાંધીને આ જતિપુરુષને પડખે મૂકી ન શક્યા, માડી ! તમને ધરનો છાંયો વાગ્યો ચઈ પડ્યો ! મીઠડાંની ગાંસડી છૂટી પડે તેમ આખું આલા પેટ નોખું નોખું ચઈ ગયું ! અરે, તમે પોતપોતાની પાંચ પાંચ ગામડી સાચવીને જાનામાના બેસી ગયા ! આ દેવ-અવતારીને એકમે બહારવટે રજળવા દીધો ? તમે કાંડે કાલીને જોગીદાસને સકુને હાથ દોરી દીધો ? પારકાએ આવીને દેહ પેટમાં નોર પરાવી દીધા ત્યાં સુધીયે તમને કાળ ન ચડ્યો ?’

હડ ! હડ ! હડ ! આઈની આંખોએ આંસ વહેતાં મેલ્યાં. છેલ્લું વેણ કહ્યું :

‘બીજું તો શું બોલું ? પણ કાઠીને વળી ગરાસ હોતા હશે ? કાઠીના હાથમાં તો રામ-પાતર જ રહેશે, અને બાઈ બોલ ખુમાણુ ! કાઠી-વંશના જે કટબ-કુવાડા બન્યા હશે, તેનાં પાપ સ્વરૂપ શે સાંપશે ? નહિ સાંખે.’

એટલું કહીને આઈ ઓરડે ચાલ્યાં ગયાં. આંહી દાયરા થંભી જ રહ્યો.

જોગીદાસના કાકા ભગોદરાવાળા બોલ ખુમાણુના મોં પરથી વિશ્રુતિ બિડી ગઈ. આઈની વાણીમાં એણે લવિષ્યના બોલ સાંભળ્યા.

દાયરાના મન ઉપરથી ગમગીનીનો પડદો તોડવા માટે ચારણે મોટે સાદે ફૂલો લલકાર્યો કે-

●આજ એનો પણ વંશ નાબૂદ થયો છે.

અંજરેએ મલક લાંકીયો, મિથણ કેતોઃ માણુ;
ત્રણે પરણું તોગિયું, (એમાં) જારે જોગાને જાણુ !

[અગ્નિનેએ આવીને સોરઠ દેશ તોળી જોયો, આ ધરતી કેટલીક વજનદાર છે તે તપાસી જોયું. કાઠીઓની ત્રણે પરણેને તોળી જોઈ, એમાં જાણુ ને જોગીદાસ બે જણુ વજનદાર નીકળ્યા.]

૨૦ : પતાવટ

સા મસામા બે શવુઓ જોડેલા : વચ્ચે કધ્યાની કોટારી ઝલકે છે. પચીસ વરસનાં વેર એ એમ શવુઓની આંખોમાંથી અત્યારે નીતરી ગયાં છે. વચ્ચેસંગ ઠાકોર અને જોગીદાસ ખુમાણુ સમાધાન કરવા ભેળા થયા છે.

‘હ્યો, આપા ! માગી હ્યો !’ અંજલિમાં કધ્યાંજો સઈ ઠાકોરે હાથ લ્યાંખ્યો.

‘માગી સેવાતું’ ટાણું તો ગિયું, મહારાજ ! આજ તો તમે આપો તે સઈ લેવું છે, મારે જોલી નાળો !’ એમ કહીને બહારવટિયાએ ઠાકોરની અંજલિ પોતાના હાથે પકડી પોતાનું મોં નમાવ્યું.

‘ત્યારે, આપા, એક તો કુંડલા...’

‘કુંડલા ન ખપે, મહારાજ !’ બહારવટિયાએ હાથ જોડી કધ્યાં, ઠાકોર ચમક્યા : ‘આ શું જોલો છે, આપા ? કુંડલા સાદુ તો આ જંગ મચાવ્યો, અને હવે કુંડલા ન ખપે ?’

‘ન ખપે, મહારાજ જોલ્યા એટલે કુંડાની સઈ છું કે કુંડલા મને પોખ્યા, પણ હવે મારું અંતર કુંડલા માયેથી જીતરી ગયું છે. મારો બાપ ખૂવો તે હી મહારાજને મોટેરા દીકરા બનીને મૂંડવેણું એટલે નાવધીનો કાંઠો બલે મોટેરાને જ રિયો. વળી ખીજી વાત એમ છે કે કુંડલા વિધે મને વહેમ પડ્યો છે. આરણુનો દુહો છે કે-

‘કોં જે તારા કુંડલા, જાદુ વખવાને જોખ્ય,
આલણુકા આરોખ્ય, હોય ને કેસળે હાદાઉવ !

‘આ દુહો મને વહેમમાં નાખ્યો છે. અરથ તો સવળો છે કે ‘હે હાદાના પુત્ર ! તારા કુંડલા તખનસિંહજી શી રીતે જોગવજો ? હે આલણુકા ! એનાથી હેમજેમ કુંડલા નહિ ખવાય ?’ પણ જોથી જીવેરા અરથ પણ નીકળે છે. મારે કુંડલાને ટીંબે અમે નહિ ચડીએ. કુંડલા તો બલે મહારાજને ‘રિયું.’

‘ત્યારે...એક આંખરડી. કપૂલ છે?’

‘હા, બાપા! અમરે ભડુ’ ગામ!’

‘ખીલું બગોડું.’

‘એ પણ કપૂલ : સોના-સરખું.’

‘એ બે તમને : વીરડી ને રખારીકું આપા ગેભાનાં ઠોડુને!’

‘ખરાખર.’

આગરિયા ને ભોઠરવું આપા બાથુને!’

‘વાજખી.’

‘કપી ને જેલદ બાઈ હીપા-જસાનાં મજમુ, યયા રાહ!’

‘રાહ!’

‘કાંઈ કોચવણુ તો નથી રહી જતી ને, આપાબાઈ! જોજો હો! જગત અમારી સો પેઢીએ પણ ભાવનગરને ‘અધરખી’ ન બાખે!’

‘ન બાખે, બાપા! બાખે એની જીભમાં કાંટા પડેવાય!’

‘ત્યારે...આપાબાઈ! મને લાગે છે કે તમારા દીકરા તમારું મઠપણુ નહિ પાળે તો!’

‘હાકાર કર્યા.’

‘તો આંહી આવીને રહીશ, બાપા!’

‘ના, ના. આંહીએ કદીક આ મારાં પેટ-અખુભા-નારુભા પસડી જાય. આજ કાઠની બરાસો નહિ, કાઠની ઓશિયાળ નહિ. રાજ તમને જીરા ખડિયાખરચી દાખલ આપે છે. જીવે ત્યાં સુધી આવ-પીઓ!’

બહારવટિયો આજો બન્ધો. જીરા! ત્રીસ હજારની ઊપજ આપનારું જીરા ગામ હાકારે ખડિયા-ખરચીમાં નવાજ્યું!

જે આ ‘જીરા’ વધે એમ પણ જોવાય છે કે એ ખડિયાખરચી વરીકે નહિ, પણ એગીદાસના દીકરા ભાખા હરસૂરની પોતનીમા અપાયલું. કહેવાય છે કે આ ‘જીરા’ ગામ ભેગીદાસના વિદેહ પણ એના વંશમાં ચાલુ રહેલું. ત્રીજી પેઢીએ એમવ ખુમાણના વખતમાં એ વંશમાં એક વિધવા બાઈએ પોતાને પિત્રાઈએ ગરાસ આપા દેતા ન હોવાથી ‘જીરા’ વિધેનો દરવાજે દરબારી અધિકારીને આપેા. અધિકારીએ જોયું કે ‘જીરા’ તો ફક્ત ભેગીદાસની હયાતી દૂરત જ બચાયલું. એણે રાજમાં ભઠેર કરીને ખાદસા કરાખી રીકું દૂરના જવા ગયા બોઢાના રાજપુરુષે કહ્યું કે ‘જીરું’ (જીરા) તો શાકમાં પડી ગયું!’

જેગીદાસે ઠાકોરના હાથમાંથી કમ્બો ખીધો. સાગી અંજલિ પિવરાવી. વરતીને વધામણી સંભળાવવા સડુ કચેરીમાં આવ્યા.

બહારવટિયાને રસથાગત નહિ, પણ સમવડિયો કરીને ઠાકોરે પોતાની સાથે અરધોઅરધ ગાદી પર બેસાર્યો અને બંદીજનોએ બેયને ત્રોવડ (સરખી તાકાતવાળા) તરીકે બિરદાવ્યા :

વળે અવરજશા વર્ગ, દરંગો જોગીદાસ;
તણ્ણ દલ અને વખતાવલ, આખડિયા જોનાડ.

[બેમાંથી કોને વતો-ઓછો કહું! વળે મહારાજ ઔરંગજેબ જેવો વીર ને સામે જોગીદાસ પણ દુર્ગાદાસ જેવો : એક વીર વખતસિંહનો તનવ, ને બીજો વીર હાલ ખુમાણનો તનવ, બંને બહાદુરોએ સામસામાં શુદ્ધ ખેલી જાવ્યાં.]

એ બિરાદાવળી સાંભળતાં વાજેસંગ 'વાહ કવિરાજ !' કહી મલકાય છે. જોગીદાસની સમોવડ ગણાવાનો એને શોચ નથી. મોટા મનનો જૂપતિ રાજ થાય છે ને જોગીદાસનાં શુણગાન વધુ રૂડાં બને છે :

તુ માદર બૂના તણે, ફેસગિયે ફેલે;
(તે દી) બીમકાધુ' બંગઠે, (તું) ભેરે જોગીદાસિયા !

[હે જોગીદાસ ! તું જે દિવસ જુનામઠને પાદર ફોજ લઈને ચાર્યો હતો, તે દિવસ તને ખીખીઓ મોટા બંગલાની બારીઓના ચકમાંથી નયનો બરીબરી નીરખતી હતી.]

'સાંભળો આપાભાઈ ! તમારાં ચૌધ અને સ્વરૂપ કેવું !' એમ કહીને સાગરપેટો ઠાકોર બહારવટિયાને હસે છે, પણ બહારવટિયાના કાન જાયે ફૂટી ગયા છે. માધુ' નમાવીને એ તો કચેરીમાંથી બેરખો જ ફરવે છે. એટલું જ બોલે છે કે, 'સાચું બાપા ! ચારણો છે, તે દાવે તેમ બિરદાવે !'

પણ બંદીજનો તો તે દિવસ માંડાતૂર બનેલા હતા. કવિતાના નીરમાં બહારવટિયાને તરબોળ કરવો હતો : દુહા રેલાવા લાગ્યા :

દલ સુરવ ટેકો દઈ, રાખીતવ પ્રજરાજુ
બળબળની ખુમાણ, જમી જોગીદાસિયા !

[હે પરજોના રાજ ! કાઠીઓની પૃથ્વી બળબળીને નીચે પટકાઈ જવાની હતી, તેને દાન તથા ચૌધનો ટેકો દઈને તું જ રાખતલ બન્યો.]

જોગો ભેડ કમાડ, માણો મીતળપર-ધણી,
ન ચડવો લેલાળ, ફૂંકળ મગ્યોએ દાદાજલ.

[જોડાનર કમાડ જોવો જોગીદાસ ! મિતિયાળાનો ધણી : યુદ્ધ મયતી વેળા જરામ ન થકમો.]

કરડ્યે કાઠ ધિયે, પરડોવરાં પ્રજરાણ !
ડસવલ ટં દહીવાણ, મંડક જોગીદાસિયા !

[ખીજાં નાનાં સાપોસિયાં ડસે તેનાથી તો શું થવાનું હતું ? પણ માવેશ્વાનાં નાથને તારા જોવો મોટા કણીધર ડસ્યો ત્યારે જ ઝેર ચડ્યું.]

જોગી ! જલમ ન થાવ, ધણુમલા હાદલ-ધરે
(તો તો) કાઠી કોં કે'વાવ, સામી વડચ સૂખા વણી !

[હે જોગીદાસ ! મહામૂલા હાદા ખુમાણુને ઘેર જો તારો જન્મ ન થયો હોત, તો કાઠી મોટા સૂખા મહારાજનો સમોવડિયો ક્યાંથી મેખાયો હોત ?]
અને ચારણોએ છેલ્લી શગ ચડાવી :

મુન થજે, મેડુ ડો, મહદધ મેથે માણ,
(પણ) જોગી કોં ભતી કરે, જત્રીવટ ખુમાણ !

[વતારો ચલાયમાન થાય, મેડુનાં શિખર ડમે, મહોદધિ પોનાની મરળડ મેથે, તોપણ જોગી ખુમાણ પોનાની ક્ષત્રીવટ કેમ જતી કરે !]

અહારવટિયાની બિરદાવળ આંબળી આંબળી મહારાજ જલ્લે ધરાતા જ નથી. ચારણોને સામા હોંકારા પણ પોને જ આપી રહેલ છે. શબ્દે શબ્દે પોતે અહારવટિયાની સામે મીટ મીટી રહે છે. જોગીદાસે એની નજરમાં જલ્લે નમાનો નથી. અહારવટિયાના ગુણવિસ્તારની સરખામણીમાં ગાહિલનો રાજવિસ્તાર નાનકડો લાગ્યા.

ત્યારે મહારાજનું દિલ આટલું ડાલી રહ્યું છે, ત્યારે અહારવટિયાના સૂના અંતરમાંથી તો આ અંધી બિરદાવળ, પોયણુને પાંદડેથી પાણી દડે નેમ દહી પડી. એના મુખમાંની ગરવાઈ જરામ ઝોછી ન થઈ. એ તો ચરજના જખમાં તલ્લીન છે, ને એને તો પોતાનાં પાતક સાંભરે છે.

પોતાના મનવાને મારી મારીને એ પ્રાયશ્ચિત કરે છે.

મહારાજે દંશારત કરી એટલે મળામાં રંગરાગ મંડાયા. મારગીને માથે મુંવાળી કામઠીઓ અડી ને અંદરથી કૂણા કૂણા ચરે જાહયા. સાથે ઓઝોનાં ગળાં મળવાં લાગ્યા. નરમાં હિપર ઉસ્તા-દની થાપી પડતાં તો રણુજી-જણુજી ધૂધરા જોલા અતે કિનરકડી રામજણીઓનો મુજરો મંડાણો.

વળે મહારાજ : ક્રોયાલાલ : રસરાજનો જલ્લે અવતાર : અને માડુ વંશનો મોજીશો બેટો : જોગી મંઆમમાં નેવો જ રસમોગમાં : વીણી વીણીને અમૂલ્ય વારાંમના તેડાવી હતી, કેમકે

આજ તો અનુપમ કિન્નરણું હતું : જોગીદાસનું બહારવટું પાર પડ્યું હતું. વારંબનાનાં ગળાં ગહેકવા લાગ્યાં.

અને જોગીદાસે પીક દીધી. આંખો અધર્મીની હતી ને પૂરેપૂરી બીટી દીધી. બેરખો તો હાથમાં ચાલી જ રહ્યો છે.

વળે મહારાજ કંઈ સમજ્યા નહિ. એણે જાણું કે બહારવટિયો દિશા બદલાવાની કાંઈક વિધિ કરતો હશે. નાચ-મંગીત ખીસવા લાગ્યાં. ફચારી જાણે મણિકાઓના મૂર-મરોવરમાં તરવા ને પીગળવા લાગી.

આચિંતા જોગીદાસે જીતીને ચાલવા માંડ્યું. વજ્રેન્ગણએ વિરમય પામીને પૂછ્યું.

‘આપામાઈ! આ શું?’

‘કંઈ નહિ, આપા! રજા મઠું છું!’

‘કાં?’

‘ઐત્થે...તમે એક આ નાચ-મંગદા નિરંતે ચલાવો.’

‘કંઈ અમળતું નથી, આપામાઈ!’

‘માથુવા રાવ! તમે મારવાડ ચડી આવો છો, તમારે પરવડે. પણ હું કાઠી છું. મારી મા-બોનું નામે, ને ક’હું બેઠો બોલો જોક, એમ ન બને.’

‘અરે, આપા! આ મા-બોનું ન ક’વાય; આ તો નાચકાઈ-એનો ધંધો જ આ! ગણિ-કાઈ ગાય-નામે એનો વાંધો!’

‘ગણિકાઈ’ તોમે અમીનાં બોળિયાં : જનેતાનો આવતાર : જેના ઓઢરમાં આપણે સદુ નવ મહિના જીતીએ એ જ માતાજીનાં કુળ : બહું એકનું એક, આપા! તમે રજાપૂત જટ નહિ સમજી શકો, પણ અને કાઠીને તો દીવા જેનું કળાય છે.’

નાચ-મંગદા બંધ કરવામાં આવ્યા.

જોગીદાસે આ પ્રસંગે પોતાની આંખો ફાટકા માટેની તેવી હકીકત અનુચિત લાગતાં આ આશ્ચર્ય માંથી કાઠી નાખી ડોક.

અન્ય સંબળાત પ્રસંગ :

કલિ મી. નંદલાલ એક પ્રસંગ એમ પણ સંબળાવે કે નાચવાડ તથા જાવનચર રાજની વચ્ચે સીમાદારી મેદાની તકરાર હતી. કેમેવ મૂંચ નીચે નહિ બંને રાજ્યોને એમ સૂચનું કે જોગીદાસ બહારવટિયો સવતારી છે. સીમાદારો અજેડ માટેવચાર છે. એ બરે ન્યાય નાજશે. માટે એને જ આ તકરારનો હડયો સોંપાયો હતો. સવતારી બહારવટિયાએ જાવનચરની સામે મારુ મેર ચાલુ હતું છતાં સત્ય બાબતું કદે

મહારાગ્નએ બહારવટિયાના જોગ પૂરેપૂરા નીરખ્યા. અંતર ઝોળયોળ થઈ જવા લાગ્યું. જોગીદાસ જીવ્યા ત્યા સુધી એને કાઠોરે પોતાના ભાઈ કરી પાળ્યા.

ઐતિહાસિક કથાગીત : બેલેડ

[આ ગીત રચનાર ચારણ કોણુ તે નથી જાણી શકાયું. બાવનગર રાજ્યના આશ્રિત હશે એમ લાગે છે. બાવનગરના રાજકવિ શ્રી પિંગળશીભાઈના જૂના ચોપડામાંથી એમના સાજન્યથી આ પ્રાપ્ત થયું છે.]

પડ ચડિયો ને દો ભેગડો પીડો,
આકડિયા ખાંડો અરડોગ;
જરદ કસી મરદે અંગ જડિયા
સુમવડિયા ચડિયા તરસોગ. ૧

[જોગીદાસ ને પીડો ખુમાણુ યુદ્ધમાં ચડવા. શૂરવીરો ખડમ લઈ આફળ્યા. મરદોએ અંગ પર અખતર કર્યા. ખરોખરિયા સિ હોએ જાણે જંગ માડયો (સિ હોને ' તરસોગ ' ત્રણ શોગડાવાળા કહેવામાં આવે છે.)]

જીપ કરના કારણુ રણુ જૂડા,
સાંકળ તોજ અફટા સિંહ;
માડે બેધ બેધ ખુમાણો
લોહ તણો સર જણો લોહ. ૨

બાવનગરના લાક્ષર્માં મરો. એ પ્રસંગના ગુજતાનમાં બહારવટિયાને તેડાવવામાં આવ્યો હતો અને તે વખતે આ ઘના બની હતી. કવિશ્રી એમ કહે છે કે જોગીદાસે તે વખતે જમીરો બે જો પોતાની આંખો ફેંટી નાખવા તૈયારી કરી હતી. આમની આવૃત્તિમાં એ જન્મકુલ દર્શ, ' પછુ પછુ વિચાર કરવાં એકું ' વર્તન અત્યુક્તિ-અધુન લાગવા કાઠી નાખ્યું છે.

શ્રી. ધીરસિંહજી ગોવિંદજી સખી જાણાવે છે :

જ્યારે કાઠોર અને જોગીદાસ કશું નો લેવા ભેળા થઈ વળી બહાર જોડા હતા ત્યારે એવિતો એક સાગ નીકળ્યો. બધા એ સાગને દેખી બાગ્યા. કુત્ર જોગીદાસ જોડા રથા સાપ જોગીદાસ તરફ ચાલ્યો.

કાઠોર કહે : ' જોગીદાસ, બાગે ! '

બહારવટિયા કહે : ' ના મહારાજ ! જ્યાં દેખો તેમ મારે સાપોલિયાથી કરીને વગ વગ જામડું ન પરવડે ! '

પરોઠી કાસીને બહારવટિયા બેસી રહ્યો. સાપ એના સરીર પર ચડ્યો. માથા ઉપર ફેળ લઈ મથેલ પળી કાવરીને ચાલ્યો ગયો. જોગીદાસ જોમના તેમ બેસી રહ્યા.

[યુદ્ધ-કારણે બહારવટિયા રણમાં ધરયા. બાણે સિંહ સાંકળ તોડીને વણ્ટયા. ખુમાણેએ મરણિયા ધઈ વેર માંડયું. બાણે એ તો લોહા ઉપર આંકેલી લીંટી-જૂંસાય જ નહિ.]

કસ'યે જોયા મલક કાડીએ,
કરિયો ધરમાં કટ'બ-કપો;
સાવર ને કુંડલપર સાડુ
વધતે વધતે વધ્યા વળે. ૩

[પરંતુ કાળીઓએ કુસંપને કારણે મુલક જોયો. ધરની અંદર જ કુંડ'બકલક કપો. સાવર ને કુંડલા માટે વેર વધવા જ લાગ્યાં.]

મત્ય મુંઝાણી દસા માડીએ,
કાઠી બાધા ચડવા ડહે
ચેલો ભાણુ આવિયા ચાલી
એઓ આવધ અંગ જહે. ૪

પણ માડી દશાને લીધે તેઓની મતિ મુંઝાણી. કાળીઓ બધા હકે ચડયા. જસદણનો જેભે ખાચર અને ભડલીનો ભાણુ ખાચર આવ્યા. તે વખતે જોગીદાસ અંગ પર આયુધ કસતો હતો.]

ચેજ-સમો ન સકિયા વરતી,
ફરતી ફેજ ફેર ફરગાણ;
ભાણુ' ચિયા જેવપુર ભેળા
ખાચર ને વાળા ખુમાણુ. ૫

[કાળીઓ સમજ ન વર્તી શક્યા. યોમેર અંજોળોની ફેજ ફરતી હતી. છતાં બધા ભાઈએ જોનપરમાં ભેળા થયા. ખાચર, ખુમાણુ ને વાળા-ત્રણે.]

વહરા વસર સિંધુ વાજિયા,
સજિયા રણ વદવા ભડસોડ
પાવર-ધણી બધા પરિચાણે,
મૂળને સર બાધા મોહ. ૬

[ધોર સિંધુડા રામ વાગ્યા. સુભદ્રો રણમાં વદવા માટે સજ્જ થયા. પાવરના રવામીઓ (જોટલે કે પાવર પ્રદેશમાંથી આવેલા કાળીઓ) બધાએ પ્રવાણ કયું કે કાકા મૂળવાળાના શિર પર સરદારીની ખામ બધાવીએ.]

મૂળ સાચો અખિયો માણે,
નણે દામ ન ખાને જોડ;
ફરતો ફેર મેરગર ફરનો,
વજ્રભથ્થુ આદરવો વેર. ૭

[મૃગુવાળાએ સાચી સલાહ આપી કે, બાઈ! મેડુની પ્રદક્ષિણા કરવી જોઈતી મુશ્કેલ છે, તેટલું જ વિકટ વળેસંગ આથે વેર આદરવાનું છે.]

હે વચન સાંભળ તણ-હાદા!

નર-માણ યદ દીઓ નખી!

પડખામાં કંપની પેડી,

જવા પેડી હવે જમી. ૮

[હે હાદાના તનય! એક વચન સાંભળ. હવે તો મરદો છે તે અખળોઓ ખનીને નખી નખો, દેખકે હવે ભાવનગરના પડખામાં અંગ્રેજની કંપની પેડી છે. હવે આપણી જમીન જવા મેડી છે.]

બાને હાદા-સતણ ભાલિયો

કાકા જીતર રાખ કરાર!

જેઓ કહે કુ ખર જની

(તો) વંશ વાળા સાને અણવાર. ૯

[હાદા-સુતન જોગીદામ ઉરકેરાઈને બોલ્યો કે, હે કાકા! તું હવેમાં ખાતરી રાખજે. દુ' જોગીદાસ જે ધરતી જવા દઈ તો તો અત્યારે આપણો અમલ વાળા-સન્નિયોનો વંશ સાને!]

મૃગુ જે આવિયા માણા,

કો' મૂંઝાણા કરવું કૅમ?

વાળો કહે મલકને વળગે,

જેસા-વેળ વળખા જેમ. ૧૦

[જેતપુર મૃગુવાળાની પાસે માણા (કાકીઓ) આવ્યા. પૂછ્યું કે, કહો, હવે શું કરીએ? વાળાએ કહ્યું કે, જેસા-વેળ જેમ બહારવટે નીકળી દેશને ધમેકના તેમ તમે પણ ધમેકો.]

મરદાં સજેવાવ હવે માડી!

આડી પડી નકે ઉગાર,

અખપદિઓના મલક હવેડો,

ધારાં કરી લૂટો ધાર. ૧૧

[હે મરદો! બહાદુર મળિને આજ સજે. હવે એવી આડી પડી છે કે ઉગાર નથી. હવે તો રાજાઓના મુઠકને ઉજાડ કરો. ધાડ પાડીને ધરાર લૂટો.]

એ કમ મુળીભરિયા કયાળા

ખરના માળામાં ત્રિયા

વાસેથી ખાચર ને વાળા

રાળા દાળા કરી રિયા. ૧૨

લોકસાહિત્ય-કથાઓ

[જોતપુર મળવાળાનું આયુ' કથન સાંભળીને ખુમાણોએ ઉઘાળા લાપ્યાં. બરીને ગીરની ખીણોમાં ગયા. પણ પાછળથી ખાચરો અને વાળાઓ ખટપટ કરવા લાગ્યા.]

પરવશ એ ખુટામણ પેઠું,
બેઠું સદ્ ગદી ધરખાર,
નેંગા કરે ખત્રવટ નાતી
(તો) ભૂવણ સેધન ગીલેભાર. ૧૩

[પ્રથમ જ ખુટામણ પેઠું. બધા પોતાનાં ધરખાર ગદી બેસી ગયા. ફક્ત એક જોગીદાસે કંઈ કે જો કું કાત્રીવટ નાતી કરું' તો ગેવનાગ પૃથ્વીને ભાર ન ગીલે.]

ભૂસણ કસિયા ભેધ જુવાણે,
પ્રમાણે સલિયા ખંખાર;
પૃથ્વી કીધી કહે પાગડે,
બાધે દેશ પડે જુ'વાદ. ૧૪

[જુવાન જોગીદાસોએ ખપતરો કર્યા. ખુમાણોએ અથો સત્ત્યા. પૃથ્વીમાં નાસભાગ કરાવી મૂકી. આખા મુસકમાં જૂન પડી.]

દીવ અને રાજુલા કહેરે,
રોષ ન ધરપે હોંટ સાસ;
આવી રહી અચાનક બોલો
હી બોલે ત્યાં જોગીદાસ ૧૫

[દીવ અને રાજુલા કહેરો ડરે છે. ગેવનાગ ભણે કે નીચો શ્વાસ નથી મેલી શકતો. કિંવસ જાગે છે ત્યાં યોચિતો જોગીદાસ આવીને બોલો રહે છે.]

આઠે પહોર ઉદ્ધકે બીન
પર નૂના સુધી ધમસાણ;
પાટણરી દરા ધાદ પડાવે,
ખાતો ખાત ખાતે પ્રમાણ ૧૬

[બીન કહેરે આઠે પહોર ઉઘાટના રહે છે. જુનાગઢ સુધી ધમસાણ બોલે છે. પાટણની દિશામાં પણ બહારવટિયા પોકાર પડાવે છે. તલવારને જોરે ખુમાણો ખાપ-પીએ છે.]

એ ફરિયાદ વળ કન આવી,
અજબી ફેજ મગાવી બેઠ,
હાંદી નેસ નીંગડુ લીધા,
તણ પરખરી પ્રી રક. ૧૭

... [આવી ફરિયાદ વળેસંગની પાસે આવી. એણે એક મોટી ફાળ મગાવી કાઢીઓનાં નેસાં-
ક્યાળા છૂંટી લીધાં. કાઢીઓની ત્રણે શાખાઓની ટેક છૂટી ગઈ.]

બૂખ્યા ગિરિ-કુંજરે ભમિયા,
સોદડ ભેખમિયા ભાઈયાં સાથ;
ગણે દાદલ યાંપો અમિયા,
નમિયા નદિ ખુમાણા-નાથ. ૧૮

[બકારવટિયા બૂખ્યા બૂખ્યા ગીરના કુંજરામાં ભખ્યા. બહુ ભેખમો ખખ્યા. ગણે ખુમાણ,
કાઢો ખુમાણ, યાંપો ખુમાણ વગેરેના જન ગુમાખ્યા, છતાં ખુમાણોનો નાથ ભેગીદાસ ન નખેલ.]

ઠેરઠેર ભેજિયાં યાણાં,
કાઢી ગળે કલાણા કોથ;
જસદણ અને નેવપર જબરી,
ડરિયા મૃણ-ચણે દોથ. ૧૯

[વળેસંગે ઠેર ઠેર યાણાં મોકલ્યાં. કાઢીઓની ગરદન અડાઈ ગઈ. નેતપુર ને જસદણ પર
પહેલે જમી આવી એટલે મૃણ વાળો ને એમો ખાયર બન્ને ડરી ગયા.]

મૃણ ચણે જય મળ્યો
અરજ કરી અંગેજ અગાં,
વળે લે આંશે સેન વલાતી
નતી કણ વધ રહે જમ્યા ! ૨૦

[મૃણ ને એલા બન્નેએ મળીને અંગેજ પાસે અરજ કરી કે આ વળેસંગ કાઢેરે વિલાપતી
સેના-એટલે કે આરખેલી સેના-કનારી, તો હવે અમારો ગરાસ શી રીતે રહેશે ?]

અંગેજ દીધો એમ હાતર
સૂવર ચાલો છોડ સ્વભાવ;
આશ કરો ભેગાસ ભેગરે,
(તો) ભેગીદાસ લે આવો ભજ. ૨૧

[અંગેજ આવો હાતર દીધો કે તમે તમારો વંસીય સ્વભાવ છોડીને સીધા ચાલો, ને ભે
ગરાસ હાતરવાની આશ રાખતા હો તો જાઓ, ભેગીદાસને લઈ આવો !]

ભેગા કને મિયા કર ભેગ
ચણે મૃણ એમ વળે;
ચરણે નમે વળને ચાલો
(તીકર) ઘાલો પાવર દેસ હવે ૨૨

[ચેલો ને મૂળુ જોગીદાસ પાસે જઈ હાથ જોડી કહે છે કે કાં તો તમે વજ્રસંગને ચરતે નમે, તીકર ચાસો પાછા આપણા પૂર્વજોના વતન પાવર દેશમાં. કેમકે આહીં આપણને રહેવા નહિ આપે.]

જોગીદાસે મનમાં બહુ
તાણુ* વેર ન આવે લાવ,
આગળે સરણે વળે હમારે
મારે તોય ધણી વજ્રમાવ ૨૩

[જોગીદાસે મનમાં વિચાર્યું કે હવે વંડુ વેર તાણવામાં ફાયદો નથી. વજ્રસંગને સરણે જ જઈએ, હમારશે ને કદાચ મારશે તોપણ મારિક છે.]

ખાજા ચાજા મેલ્ય ધુમલે
જાજાનો લીલો વિશવામ,
કહે દગો કાઢીએ કાઢે,
દોરી લીધો જોગીદાસ. ૨૪

[ધુમાણોએ તોફાન મૂડીને વાળા(મૂળ)નો વિશ્વામ કર્યો. કાઢીએ (મૂળ)ને ને ચેલાએ) જૂડું બોલીને દગો કાઢ્યો. જોગીદાસને દોરી જઈ શત્રુના હાથમાં સોંપી દીધો.]

જેલો બાલુ કહે કર જોડી,
કરી દેખી પરજ કરા
મજરી ચાર કરી ગોવિંદે,
ચાર અમારી કરે વળા ૨૫

[બાલુ જોગીદાસે હાથ જોડીને ક્યું કે, હે વજ્રસંગ! અમારી પરજની (સાતિની) કુટિયાના અમે જોઈ લીધી. હવે તો અજની વહાર જેમ ગોવિંદે કરી હતી, તેમ તુ અમારી વહાર કર.]

મોટા થડી કદી નજ મરીએ,
અવમણ મલ કરીએ અવવાગ;
માવતર કેમ છોરવા મારે
છોરુ થાય કછોરુ છાત ૨૬

[હે મહારાજ! ભલે અમે અવમણો કર્યા છે, પણ મોટા દિલના પુત્રને હાથે અમને મરવાની ખીક નથી. છોરુ કછોરુ થાય, પણ આવતર છોરુને કેમ મારે ?]

અવમણ વણ લિયા ગમ્મ અધપલ,
મહેપલ ગાધા એમ મજે
જોગીદાસ વલવાને ભતો
તે લી રાખ્યો વખત તણે ૨૭

મેઘાણી-સ્મૃતિચંદ્ર

[અધિપતિએ-રાજાએ અવગુણ તરુને ગુણ લીધો. અને આને બધા રાજાઓ એમ કહે છે કે ભોળીદાસને તે દિવસે અંગ્રેજના હાથમાં ચડીને વિધાયત જતો બચાવનાર તો વખતસિંહ-જના પુત્ર વજ્રસિંહ જ હતા.]

પીડ ખુમાણાં તળી પિછાણી,
ધણીઅવ ભણી વડા ધણી;
મારુ રાવ ! વન્ન મહારાજ !
તું માન દિન્દવાણુ તણી. ૨૮

[તે ખુમાણોની પીડ પિછાની, અને હે સમર્થ માલિક ! તે તારો સ્વામી-ધર્મ સમજ લીધો. હે મારુ (ભારવાડથી આવેલા સેનકજના વંશજ) રાવ ! હે વજ્રસિંહ મહારાજ ! તું દિન્દુઓની ગામારૂ છે.]

૨૧

ઈતિહાસમાં સ્થાન

[સૌરાષ્ટ્ર વિષેના ઐતિહાસિક પુસ્તકો પૈકી ક્રમ આ બેમાં આટલો જ ઉલ્લેખ છે, અને તેટલાની પણ પ્રમાણિકતા અનોક્ષ છે, કેમકે એણે ભાવનગર રાજ્યના જ એક અહેવાલનો આધાર લીધો છે.

કેપ્ટન બેલનું કથન

['History of Kathiawar' નામના પુસ્તકમાંથી]

પાનું ૧૧૮ : 'હરે વખતસિંહજીનું ધ્યાન કુંડલાના માથવાતરફ બે'ચાણુ' એ મહાદાસ આલા ખુમાણુ નામના કાઠીના હાથમાં હતો. આવનારે છ દીકરા હતા ભોજ, મૂણુ, હાદો, લણી, સૂરો ને ઘોરો : ઈ. સ. ૧૭૮૪માં આવેા ખુમાણુ મરી ગયો ત્યારે વતસની વહેંચણીમાં છયે ભાઈએને ૨૮૦ થયા. એમાંના ભોજ ખુમાણુને એમ વાગ્યું કે ખામ કરી વહેંચણીમાં એને જ નુકસાની ગઈ. તેથી તેણે વખતસિંહજીની પામે જઈને અનુક્રમણી રાખીને પોતાના ભાગનો ભથ્થો ગરાસ મેળવી લીધો. સોપીને એ કુંડલે પાછો આવ્યો. ત્યારે આણું અલ્લરણુ કર્યાને કાલે પોતાના અંક બાઈએ પોતાને ખરી ગણતવા વેપાર દીકરા ભોજ-ખુમાણે ખાદ્ય માટે ભાવનગરની પામે માગતી કરી. અને વખતસિંહજીએ કુંડલા ગહેરનો કબજો લેવા અને ભોજ ખુમાણુના હિતના રક્ષણ સારું ફોજ મોકલી. પણ ગાંધીના પાચ ભાઈએ સામા થયા ને ફોજને પાછી હાજી મૂકી. આ સ્થિતિમાં બે ભાઈએ લુનાચદ ગયા અને ભોજ ખુમાણે જે લાગણો વખતસિંહ જોડિતને આપી તે જ લાગણો નવાજ હામદખાને આપી, પોતાના ભાઈ મૂણુ ખુમાણુ સામે સદાસ માખી નવાખે પણ કુંડલા ફોજ મોકલી, એને પણ મૂણુ ખુમાણે હાજી મૂકી.

વળેસનગરને ખાતર પડે. આ અને એણે કુટલાની મોટી ફેજ મોકલી. સતેરાત ૬૬ માઈલ ચાલીને ફેજ પ્રમાણે એનિતી વાતરણી આપી, અને જોડીનાં ચીંટાં હરગુર તથા જે વલને તેમજ દીકરી કમરીબાઈને ૧૫૦૦ કર્યાં.

પછી દુરત ફેજ મુધરાળે ગઈ પણ ફેજ ૨૬ ગયું હતું. દાન ખુમાણ સિવાયના બીજા વખતે માન મળ્યું. દાન ખુમ જે તામે થયા ના પાડી એથી એને મારી નાખી એનું મધુ વળેસનગરને મોકલી દેવામાં આવ્યું.

એણે ફેજન જાનવેળે ખાતર આપ્યા જેતપુરના કાકીઓની આ બહારવટામાં સામેલગીરી હોવાની સાબિતીઓને હવે કાઈ અભાર નહોતો. તેઓને તેડાવીને કે બાનવેળે કેદમાં નાખ્યા. પછી એવી શરતે છેડયા કે તેજે એ માણી રહેલા ખુમાણ બહારવટીયાને પકડીને વળેસનગરને સોંપવા.

તેઓએ બહારવટીયાને પીડા વધ જોનીદાન તથા તેના છ સગાઓ કે તેઓ એ બહારવટામાં સરદારો (ranger-guarder) હતા તેઓને પકડયા, ફેજન બાનવેળે એ બધાને કેદમાં નાખ્યા.

એમથી બે જણા કેદમાં મળી ગયા. બીજાના બધાને-જસદહના એવો ખાચર, લટલી વાણ ખાચર, ખાતર, હાસુનાને. કેડાણુને દો કોટિયો વગેરે મહી રાખ્યા. કે જેને બાનવેળે હામી તરીકે અટકાવેલા તે સુઝના હવે મા સોડામાં આવ્યો. તેઓ આ બહારવટીયાઓને ૧૮૨૪ માં લાવનગર લઈ ગયા વળેસનગર સાથે વિદેશી, પણ કાંઈ સમઘાટી ન થવાથી આ હામીઓ ખુમ જેને ૨૬ પાછા પોતાને માન આપ્યા ગયા.

પા ૨૦૧ : વળેસનગરના મળી બાકી હામીઓને પરિણામે ફરીવાર વળેસનગરે અતે ખુમ જે બહારવટી ન કર્યા અને લાવનગરનું માન જેસર વાણું મળુના અને કુટલાની સિંહલી આ ખુમીઓની પાછળ ઉક મિતયાળા સુધી પહોંચી ને ત્ય આપો ખુમાણ કામ આપ્યો. બીજા બધા ગીરમાં નાસી ગયા અને લાવનગર ફેજને પછ વગર પડ્યું.

પા. ૨૦૨ : જોનીદાન ખુમ જે દો લાવનગર શહેરને જ લૂંટવા નો નિરધાર કર્યો પછીવાળા બંદને એણે જુનું ગઢ તથા બાતર ૨૭ના બહારવટીયાઓની ફેજ વૈવર કરી. તેમાં હાલિયાના એ ઘડ માત્રે પચાસના પાડીતાણા દબાર માધાજીએ પણ માણ્યો. તેમજ સાધોળી મોટી મહા કડી, પૂતી ફેજ લઈને જોનીદાને નાગજીના ગમ પર પછી ગામ માગ્યા, પણ પછી લાવનગર લૂંટવાને છ દો છઠી હઈને પાછા વાપ્યા ને મળી આવ્યા તે વધ આપે લૂંટને તથા મેનાવોને નાત કરતો રહ્યો.

વળેસનગરને મહીઓને ૨૨૨૧ સંવત્રે એ ફેજ પાતીતાણે મોકલી, પોતે ચારસો માણસોની ફેજ લઈ લૂંટાઓની પાછળ ચડ્યા અને રેવુંછ- ૧૭ મીમાણના ગામ પાસે આવ્યા. આઠો એક સામસામ્યુ યુદ્ધ મહાપુ જોના ઠીએ. દારૂ પણ પોતાની નિત્યની યુક્તિ યુક્તિએ વિખરાઈને ગીરમ ખીજ લૂંટની વેચારી કરવા આવ્યા ૨૨૨.

ગીરમ જોની રા બાળસુ બનીને ન પડે. ત્યો દારૂ જ મદિન પછી એ ફેજ લઈને નીચે અને દરિયા ઉપર ચડે ફેજ પાતી મિતેરાઈ ફેજ મેકવસામાં બની પણ એ જોનીદાસને ન પડી ચકી સમઘાળે હોને બાતર ૧૧ ફેજ આવી ગઈ, છ લૂંટને માન આપવા જેટલી પણ એ ફેજ ફાટી નહિ

૧૮૨૭: ખુમાણેએ ફરીવાર ભાવનગરના પ્રદેશ પર હુમલો કર્યો. દિહોર લૂંટ્યું. ત્યાં રહેતા ચાણુને ઢરાવ્યું. પણ પછી ટાણાથી મોકળાયેલી ફોજને હાથે તેઓએ હાર ખાધી. ટાણાની ફોજ તેઓને પાંતી-તાણા સુધી તગડયા.

ઉપરાઉપરી થતા આવતા મલાઓએ વજેસંજીએ બહુ થકવી દીધા. સાચા જિઅરથી એને સુલેહ કરવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે એણે કાઠી પાસે કહેલું મોકલાવ્યું કે, 'જે તમે ભાવનગર આવો તો ફરીવાર સુલેહની વાટાઘાટ કરવા તૈયાર છું.'

કાઠીના કબૂલ થયા. એક વરસ સુધી વાટાઘાટ ચાલ્યા પછી ૧૮૨૬માં કરારો નક્કી થયા. તેમાં કાઠીઓએ નેસરી, છરા, વીજપટ્ટી, ભીમોત્તરા, મિતિયાબાનો અમુક દિરમો, પોતે રાજ્યને નુકસાન કરેલું તેના બદલા તંદે રાજ્યને આપવાનું કબૂલ કર્યું. આ કરારો મુઘર્ષ સરકારના પેઈલે એજન્ટ મિ. બેન્નેને મોકલ્યા અને તે મનુર થયા.

કિનકેમ્લુ' કથન

'Outlaws of Kathiawar'

પ્રકરણ ૨ પાનું ૧૫

'કાઠિયવડના બહારવટિયાના મે ત્રણ વિભાગ પાડયા છે: એક અરહસિયા બહારવટિયા, બીજા વાધેરા, ત્રીજા મિરાણા પહેલાં વિભાગમાં ઘણા ભગીવા નામેા વળ્યા છે, કે જેમાં એ નાભવાળો (એ નાભવાળાને એક દુધામાં, વરસાદની અજના સાબળી પોતાનો કેઈ દરોઈ અજાતો માની માથા પછાદી મરનાર સાહુળા સિદ્ધની સાથે સરખાવવામાં આવે છે) અને બીજા આબારીનો જેમાં ખુમાણ પણ બોલાય છે. જેમાં ખુમાણ, ખરી રીતે તો બહારવટિયો નહિ, પણ બજવાણેર કાઠીતોની ટોળાનો ચુદાર હોતો જેમાં ખુમાણ તે મને માર સંગોપનની બદર મળેતા એક કલ્પિત દુધા માપલો વીર હોતો.

મુ. એજે એર રો કમલીપત મેસે મન,
જેઓ કી ભતી કરે, વટ ખુમાણ!

The Stars in y fall from heaven's dome.

• The pride of thrones dops t :

Yet valour still will mark her h me

In Joga Khuman's heart

[એરકી બહારવટિયા-૨]

૭ 'મહાદેવ મેસે મન' જેમાં મહાદેવ=ખુમાણ

ઝોળીપો

પરણીને આવી છે તે ધણીથી રૂપીને જાણ નથી. એને તો બસ એક જ રહ સાગી ગઈ છે. આપોદર ગામના આધા આધા ઝોરિયામાંથી જ્યારે રૂપી ઘોળી માટીના થર ખોદી રહી હોય છે ત્યારે એને બાન નથી રહેતું કે ઝોરિયાની બેખડમાં પોતે કંટલી જોડી જોડી ચાલી જાય છે. વેરમાણું જોતાં જોતાં એનવતાં જાય છે, ‘રૂપી, બેખડ પડશે ને તુને દાટી દશે, હો ખેટા !’ -

પણ રૂપી તો મેરની દીકરી. એને તો એનાં ઘરખોરડાં આભલાં જેવાં બિજાં કરવાં છે. ઝોરડામાં કમાતો વાળવી છે. દાણા ભરવાની મોટી મોટી કાઠીઓ ધણીને તેના ઉપર નકશી કરવી છે. ગોખલા કંડારવા છે. ભીંત ઉપર ચિત્રામણુ આલેખવાં છે. રૂપીને હાવટ્ટી, ચીકણી, માખણના પિંડા જેવી ઘોળી માટી વગર કંઈ આસે? દટાર્જ જાય તોયે શું ?

માટીના સૂડલા પોતાને માથે મેલીને, મક્કપતી મક્કપતી રૂપી ચાલી આવે છે. ધોમધખતા તાપમાં એવું ‘રૂપાણું’ મોં રાતુઓળ ચાતું આવે છે. મોતીની સેર વિખરાણી હોય તેવાં પરમેવાનાં રૂપાં ટપકનાં આવે છે. કૂવાને કાંઠેય મેરાણીઓ મોઢાં મચકોડી વાતો કરે છે :

‘નભાઈ, આ તો નવી નવાઈની આવી છે ! કૂવામાં પાણી જ રેવા દેતી નય ! કુંણુ જાણે અધરાતથી મેઝાં તાણુવા માંડે છે !’

નિસરણી ઉપર ચડીને રૂપી જ્યારે પોતાના ઘરની પછીનને એને જીંચા જીંચા કરાને ઝોળીપા કરે છે ત્યારે પાંડોશણો આશીર્વાદ દેતી જાય છે કે, ‘વાલામૂર્છ...પડે તો ફીક થાય !’

જૂખી-તરસી વડુને આખો દિવસ ઝોળીપો કરતી નિહાળીને માસુ-મમરો હેનાળ હપકો આપે છે કે, ‘અરે રૂપી, આધાનીયે ખચર ન પડે, બટા ?’

એને માથે ચારે છેડે છૂટું ઝોઢણું દેળકે છે. ધકંવરણા ગાલ ઉપર ગોરમટીના છાંટા છંટાર્જ ગયા છે. એના દેહના દાગીના ધૂળમાં સેળાણુ છે. શરણાઈ-શી એના હાથની કળાઓ કોણી સૂધી ગારામાં મરકાય છે. તોય રૂપીનાં રૂપ કાંઈ અછતાં રહે ?

રૂપીનો વર નથુ સેટસો ખાવા આવે છે. એકલા બેઘીને ખાણું એને ભાવતું નથી.

‘રૂપી !’ નથુ બહાર નીકળીને એને સાદ કરે છે. ‘રૂપી, આવડી બધી કૂવાનો અધીરાઈ આવી છે પર શણુગારવાની ? કાંઈ મરી-જરી તો જવાની નય ના !’

‘સે ..જે તો, ખાઈ ! નથુ કેવી વાણી કાઢી રહ્યો છે ! મેરની દીકરી ખોરડું ન શણુગારે ત્યારે એનો જન્મારો કાંઈ ખપતો, નથુ ?’

‘હે બગવાન ! આ મેરની છોકરી તો નવી નવાઈની ! બારી કવરાઓ મને ! બગવાન કરે ને નિસરણી લસરે જળ !’ એટલું કહીને નથુ હસે છે.

‘તો તો પીટ્યા, તારે જ મારી ચાકરી કરવી પડશે ! સાજી થાકે તોયે તારા બોળામાંથી બહાં જ નહિ ને ? ખોટી ખોટી માંદી પડેને સતી જ રાં !’

રૂપી અને એનો પર નથુ ખોરડાની પછોતે બિંબાં બિંબાં આવી માંદડી વાતો કરીને અંતર બરી લેતાં ને પેટ બરવાની વાત જૂલી જતાં હતાં. ઈશ્વરે પોતાની વદુને થોડા જ સમયમાં પરની આવી મમતા લગાડી દૈવિકી દેખીને નથુડો પોતાના અંતરમાં સ્વર્ગનું સુખ અનુભવી રહ્યો છે. નિસરણીની ટાંચે બીબીને કંઈ ચોંપતી સ્ત્રી જાણે આજની અટારીમાં બિંબેલી અપ્સર હોય એવું એને લાગ્યા કરતું જોરમટીનાં ઊંટણાંમાં બ્રીંગલેલી એ જીવાન મેરાણી નથુને મન તો કોઈ નવમળમાં રત્નમહેલી પ્રતિમા જેવી દેખાતી. એના દેશમાંથી હદગાર નીકળી જતો કે ‘ઓહોહો ! આપોદર ગામના જીવાનિયામાં મારા સરખો સુખી મેર બીજો કોઈ ન મળે !’

એમ કરતાં કરતાં અપાડ બિતરીને ત્રાવણુ બેડો. નેત્રજોતામાં તો આપોદર ગામ હરિયાળી કુંજ જેવું બની ગયું. નદી અને નહેરાં છતોછલ હાલ્યાં જળ છે. ધરતીનાં દોરડાંખર અને પંખીડાં હરખમાં હિસોળા મારે છે ને રૂપીયે વાર-નહેવાર રહેવા મંડી છે. સવાર પડે છે ને હાપમાં ચોખ્ખા-કાકાવરી લઈ રૂપી આપોદરનાં દેવસ્થાનાં જોને છે, પીપળાને અને ગાયોને ચાંદસા કરી કરી ચોખ્ખા ચડાવે છે. નાગદેવનાના રાડડા પર દૂધ રેડે છે, રૂપીને મન તો આ મહિ સી રળિયામણી હતી ! ઓહોહો ! સી રળિયામણી હતી !

શીતળા સાતમ અને ગોઠળ આઠમના તહેવાર ફૂકડા આવ્યા. સાતમ-આઠમ ઉપર તો મેરાણીઓ ગાંડીનૂર બને. પરણેલી જીવાનડીઓને પિયરથી તેડાં આવે. રૂપીનેય માવતરથી સંદેશ આવ્યા કે, ‘સાતમ-આઠમ કરવા વહેલી પહેંચજે.’

સાસુ-સસરાએ રાટખુશીયા પોતાની સાડકવાથી વદુને મહિયર મહાસવાની રજા આપી. નવી જોડ લૂગાં પહેરી, ધરણુંગાંઠાં કાંતી સવા વાંબનો ચોટસો ચૂંથા, સેંધે હાંજોળા પૂરી ને આંખે કાજળ આંધ રૂપી પિયર જવા નીકળી. માયે લૂગાંની નાની બચટી ભીધી.

પરવવા પછી આજ પહેલી જ વાર નથુએ રૂપીને એના ખરા રૂપમાં નીરખી. નથુ પાસે રજા લેવા ગઈ. નથુથી ન રહેવાયું :

‘રૂપી ! આ જલુ પિયરિયામાં મામવા રાખે મૂક્યું ’તું ને ? ’ નથુ ! નથુ !’ બોલો ને તો ઓઢી ઓઢી યે જાય ! તંઈ આ શણગાર તો નથુ મારે કોઈ દી ગુતા સજ્યા !’

‘લે...જો તો, ખાઈ ? આડું કાં બોલતો હઈશ, નથુ ! કામકાજ આરે મને વેદ્ય કરવાની

વેળા જ કે દી દુતી ! અને આજ પેશુ છે એવ તારે જ કાળે ને ! તું હાલ્ય મારી હારે.
મને કંઈ ત્યાં એકલાં થોડું મળે ! ' એટલું મોક્ષનાં તો રૂપીની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘ અરે માંડી ! એમાં કાચવાઈ ગી ! અને માથાપની રજા વિના મારાથી અવાય ખડું કે ? ’

‘ હું કૂંદને અને મામાને બેયને કેતી જાકું છું ને ! તું જરૂર આવજો હો ! તારા વન્યા
મારી સાતમે ને સુધરે, હો નયુડા ! ’

‘ એટલું કહીને રૂપી માસરા કને ગઈ. પોતાની નોહડી મીઠી વાણીમાં મેરની કન્યાએ તુકારે,
હાંને કાલું કાલું વેણ કહ્યું :

‘ મામા, નયુને ચોક્કમ મેજાજો હો, નીકર મારી માતમ નહિ સુધરે ! ’

સાસુને પગે પડીને રૂપી બોલી : ‘ કૂંદ ! નયુને ચોક્કમ મેવજો હો ! નીકર મારી માતમ નહિ
સધરે ! ’

‘ માડી, મેક્ષથુ તો ખરાં, પણ તારા માવતરનું માએ-ખોટેય તેડું તો જોવે ને ! ’ - બુઢી
સાસુએ જવાબ દીધો.

‘ અરે કૂંદ, એનો ધે.ખો તુ કરીશ ને. હું ત્યાં પહોંચ્યા બેરી જ તેડું મોકલાવીશને ! ’

એમ કહીને ‘રૂપી બચકું’ ઉપાડીને બહાર નીકળી, કેમ જાણે ફરી કાઈ દિવસ પાછું
આવવાનું જ ન હોય, એવી આંસુએબરી આંખે ખોરડા સામે ટાંપી રહી. ખડકીમાંથી નીકળતાં
પગ બારે થઈ ગયા. જાનોમાનો નયુ પાદર સુધી વળાવવા ગયો. જક્રંએ મારતી મૃગલી જાણે
પાછું વાળીને જોતી, લાકડીના છેડા ઉપર ટેકવેલા નયુના ગરીબડા મોં સામે તાકતી ગ.
એનો છેલ્લો બોલ એક જ હતો :

‘ નયુડા, આવજો હો ! નીકર મારી સાતમ ને સધરે ! ’

આથે આથે રૂપીના આંસુનો છેડા પણ જીડતો અચોપ થયો ત્યારે એક નિ સાસે
મેથીને નયુ ગામમાં ગયો. કામકાજમાં એનું ચિત્ત પરોવાઈ ગયું.

૨

‘ અરે ! માડી ! દીકરીને પીટવોએ કામ કરાવે’ કરાવે’ને અત્રવૂઈ કરે નાખી ! માથેથી મોડિયે!
જોતયાં પહેલાં તો મુઝાં રાખજો જોવાંએ પાણીની હેલું ખેંચાવવા માંડી ! ’

‘ પણ માડી, તને કહ્યું કાણે ? ’

‘ કુણે મું, તારી પાડોશજીએ ! સવારથી સાંજ લગે દીકરીને ઝાળીપાખા જ દાટે’ દીધી,

મારી ! આમ તો જો ! મોં માંહે નરનો છાંય ન મરે. અને પદમ જેવી મારી રૂપીની હથેળીયું તો જો, રોગી હતરડાઈ જ ગી !'

‘મારી, તને કોઈ જાણેરે શું (મધુ) છે હો ! અમારાં પાડાશી મારી જેરીલાં છે, તું કોઈનું માનીશ મા હો ! અને તેં અને તેડું મોકલ્યું, તારું નથુને કામ ન તેડાવ્યો ! ઈ તો રિસાઈને બેડો છે. જદ દેને ખેપિયો મેલ્ય !’

‘ચૂલામાં નય તારો નયુડો ! મારે એને તેડાવવો જ નય, અને લાખં વાતેય તને પાછી ઈ ધરને ઉખરે ચડવા દેવી નય ! ઘણાય મેર મળી રહેશે. એકની એક દીકરીને આખો જનવારો ઝાળીપામાં નય દાટે દેવી !’

હડ ! હડ ! હડ ! રૂપીની કાળી કાળી બે મોટી આંખોમાંથી પાણી દડી પડ્યાં. એના હૈયામાં ક્રાસકો પડી ગયો. એનું બોલણું માવતરને ગળે જીતરડું જ નથી. અદેખી પાડાશણાએ પિયરિયાના કાનમાં નિંદાનું ઝેર રેડી દીધું હતું. રૂપી શું બોલે, કોને સમજાવે ? સાસરિયાનું સાતું બોલનારી એ છોકરીને સહુએ શરમાળ, શુભિલ અને આવરરખી ગણી હસી કાઢી. જેમ જેમ એ બોલતી ગઈ તેમ તેમ સહુને એને માટે વધુ ને વધુ અનુકંપા જીપજતી ગઈ. અબોલ બનીને એ જાનીમાની ઝોરડામાં ખેસી ગઈ. રોવા જોટલી તો ત્યાં એકાંત પથુ ક્યાંથી હોય ?

રૂપીનો બાપ બાપોદર ગયો. વેવાઈએને વસમાં વેણુ સંજળાવ્યાં. બિચારાં બુદ્ધાં માવતર અને નથુ-એ ત્રણે જાણીને તો ધરતી મારગ આપે તો સમાઈ જવા જેવું થઈ ગયું. ત્રણેને એમ લાગ્યું કે રૂપીએ માવતરની આગળ પેતાનું કુખ માથું હશે. રૂપીના બાપે નથુને ગૂંજે ઘોડા રૂપિયા લાદ્યા અને છૂટાછેડાનું લખણું કરાવી દીધું. તે દિવસથી નથુનાં ધરનારમાંથી રામ જીદી ગયા. ધાનનો કાળિયો કાઈને બાવતો નથી. નથુને મનસૂઆ જીપડે છે.

૩

સારા-સુખી ધરનો એક જીવાન મેર ગોતીને આખાપે રૂપીનું નાતડું ક્યું. રૂપીને તો રૂવે રૂવે આમ જીપડી, પથુ મમડુડી દીકરી માવતરની ધાક અને શરમમાં દગાઈ ગઈ. એની જાતી ઉપર કોઈ મોટી ચિલા નજી અપાઈ ગઈ.

પિંજરમાં પુરાતી સારિકા યોડીવાર જેમ ચિચિવારી કરે તેમ રૂપીએ વિલાપ કર્યો કે, ‘મને નથુ પાસ જવા દિયો. મારે નાતરે નય જીવું !’

એવું કન્પાંત કોઈએ ન સાંજળ્યું. એ મૂરખી છોકરીને માવતરે સુખનું માનક ગોતી ઈજા એના હાથ ઝાલ્યા અને ગાડે નાખી. રૂપી કેમ કરીને રોવા મડે ? ઘૂમટા વગર બી બિચારી પેતાનું રોણું સંતાડે થી રીતે ? જેની દીકરીને ઘૂમટો ન હોય.

મેઘે દિવસે રૂપી બાગીને પાછી આવી, અને ત્રીસ પાડી જાડી કે, ' ને જડ' ! ને જડ' !
મારા કટકા કરી નાખશે તોમે ખીજે ને જડ', મને નથુ પાસે મેલો ! '

માવતરે માન્યું કે બે દિવસ પછી દીકરીનું મન જરૂપી જશે.

રૂપી પાણી ભરવા જાય છે. પાદર યદને કેંક વટેમાથું નીકળે છે. કમો માથુસ કમો ગામ
જાય છે એટલું પે પૂછ્યા વગર રૂપી તો સહુને કહે છે :

' ભાઈ, બાપોદરામાં નથુ મેરને સદેશો દેજો ને કે સોમવારે સાંજે મને નદીની પાળ પાસે
આવીને તેડે જાય, ત્યાં જામી જામી હું એની વાટચ જોઈશ ! '

વટેમાથું બે ઘડી ટાંપીને હાથમાં જાય છે. બોલતાં, જાય છે કે, ' કટકપું સાગે છે ! '

સોમવારે જપોરે રૂપીએ લૂગડાંનો ગાંમડો લીધો, ' મા, હું ધોવા જડ' જ. '

માએ માન્યું, ભલે મન જરી મોકળું કરી આવે.

ફૂલ જેવાં જામળાં લૂગડાં ધોઈ, માથાભોળ નાહી, લટો મોકળી મેરી, ધોમેલ લૂગડાં પહેરી,
ધૂનાને કાંઠે લાંબી ડોક કરી કરીને મારમ માથે જોતી રૂપી ચંબી છે. ક્યાંય નથુડો આવે છે !
ક્યાંય નથુની મૂર્તિ દેખાય છે ! એની તો હાલ જ આજતી નહિ રહે ! એ તો હાથા જેવો
ધૂળના ગોટા ઉડાડતો ને ફૂલો ગોતો ગોતો આવશે !

નહિ આવે ? અરે ન આવે કેમ ? સદેશો મોકળા છે ને ? કેટલા બધા સદેશો !

સરજ નમવા માંડ્યો, પથુ નથુડો ન આવ્યો. સાંજના લાંબા લાંબા ઝોળાયા ઊતરવા લાગ્યા,
તોય નથુડો ન આવ્યો. પંખી માળામા મોઢ્યાં, મોઢન ગામમાં પહેંચ્યું, ધૂનાનાં તીર જોધવા
લાગ્યાં, ઝાડ-પાંદડાંને જપવાની વેળા યદ, તોય નથુડો ન આવ્યો. ઘોર અધારું યદ ગયું તોય
નથુડો ન જ આવ્યો. અરેરે, નથુડાનું દેશું તે કેવું વજરર જેવું ! એને મારી જરાય દયા ન આવી ?

' રૂપી ! રૂપી ! રૂપી ! ' એવા સાદ સંભળાણા. રૂપી અમરી : કોના સાદ ? નથુના ? ના,
ના, આ સાદ તો ગામ બણીથી આવે છે. સાદ ફૂકડા આવ્યા : ' આ સાદ તો મારી માના. મારી
મા મને ગોતવા આવે છે. '

' નથુ, તેં તો મારી સાતમ બગાડી ! અરે જૂંડા, સદેશાય ન ગણકાર્યા ! પથુ હું હવે
પાછી ક્યાં જડ' ? હવે જો આવ્ય તો એક વાર ધૂનો ડખોરી જોજો. હું જીવતી હઈશ તો આપણે
એકબીજાના હાથના આંકડા બીડીને ભાગે નીકરશું. '

' રૂપી ! રૂપી ! રૂપી ! ' ગામને મારોથી માતાના સાદ આવ્યા. જવાબમાં ' ધુબ્યાંગ ! '
દેતી રૂપી ધૂનામાં ફૂદી પડી. ઝોઢણામાં બાંધેલા પથ્થરોએ એને તળિયે સંતાડી રાખી, પથુ નથુડો.
તો ન જ આવ્યો.

‘રૂપી ! રૂપી ! રૂપી !’ પોકારતી મા ધૂનને કંડે આવી. સનનાં નીર બડબડિયાં બોલાવતાં ત્રણે હસી કરતાં હતાં કે, ‘રૂપીની મા ! દીકરીને જોળીપાના દુઃખમાંથી બરાબર ઉગારી હો !’

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૪]

આ !

સહી ગામના બાણ ખાચરે પાછી અવસ્થાએ નવું ધર કહ્યું. સોળ વરસનાં આઈ કમરીબાઈએ ત્યારે મહત્તીના દરબારગઢમાં પોતાની કંકુવરગી પગથી મૂકી, ત્યારે એવું જોખન લહેરે જતું હતું. એને શું ખબર કે આપો બાણ સાઠ વરસના બોખરધન હશે ? માથે બેસતી વખતે કાંઈ બહુ નીરખીને મોં નહોતું દેખાણું, કેમકે એક તો માથે રસમી સિરીખ ઝોલેલું, ને એના ઉપર પાછી લાલ કીડિયા ભાતની પછેડી પહેરેલી.

સોળ વરસનાં કઠિયાણી કાળખયાં સાસરે આવ્યાં ત્યારે એની હેમવરણી કાયા ઉપર બાંધણીની કમ્બલ ચૂંદડી મહેકી રહી હતી. કમ્બલ રંગમાંથી તો કેવા મધુર બો છૂટે ! ચાર દોરવાળી, લાલ ચણેડી જેવી રૂપાળી છત્રી એણે પહેરી હતી. કઠાબ કોરેલું કપડું અંગે ગ્રગમગતું હતું. અને તાંતમાં સટકતો મોતીદાર મોઠો આંદરો બરાબર કપાળ વચ્ચે હલિચકો હતા.

પણ સાસરે આવ્યાં ત્યાં તો ચતુર કઠિયાણીને બાણ પડી કે પોતે જીવાનીના રંગ માણવા નથી આવ્યાં, પણ આપા બાણનું ખોરડું ઉત્તળવા આવ્યાં છે ! ગામની આંધિઝ બાઈએ આવીને આ જોખનવંતીને પગે પડી પડી કહેવા લાગી: ‘આઈ, અમે તો તમારાં છોડુ કહેવાઈએ, આશિષ દો.’ ગામને ઘેરે ઘેરથી જીવાન વહુઓ આવીને આઈને પગે પડવા લાગી. કાઈ પોતાનાં છોકરાં આઈને પગે લગાડવા લાવી. આપા બાણના મોઠા અમીરો પણ આવીને એને ‘આઈ !’ કહીને પૂછગાળ કરવા લાગ્યા. કાઈ એને હસીને તો બોલાવે જ નહિ ને ! સહુનાં મોઠાં ‘આઈ’ બોલતાં જ ખારેખ ખની અપ. એને લાડ કાણુ લાગે ? એને કાણુ વહેકાં વહેકાં રોતિએ ઝોરડે મોકલે ? એને માથે મીઠાનાં લઈ, સેંધે હાંગળો પૂરી, પાટીએ સુગંધી સોંધો ચોપડી, કપાળે દીવડી ચોડી, ગાથે ગોંધાની નાનકડી ટપડી કરી અને નેણને સોંધે ભરી કમાન જેવાં કરી દઈને બથમાં લેનાર નજીદ, સાસુ કે તેવનેવડી સહિયર ત્યાં કાણુ હોય ! હોય તો ખરાં, પણ ‘આઈ’ને એવું થાય ? આડે પકોર અને સાડે ઘડીએ બાપડાં તો આઈ, આઈ, ને ખસ આઈ !

કમરીબાઈ પોતાની જોખન-અવસ્થા બૂલવા માંડ્યાં. કમ્બલ, ભાતીગળ અને સુગંધી દુગાં ઉતારીને એણે યૂઠાં વઘો ખારણુ કરી લીધાં. કપાળની તાંત, કાનની પાંદડી અને ડોકના હાર

મને કાંઈ હવે અરથે ? હું તો આઈ કહેવાઈ ! એમ બોલીને એણે અધામ શયુગાર અળગા કર્યાં. ફક્ત સૌભાગ્યનાં જ એધાણુ રાખ્યાં.

કાઠિયાણીને હજુ એક વાત દેવામાં બટકતી હતી. બોખાં બોખાં સ્ત્રીપુરષો જ્યારે ‘આઈ !’ કહીને એની સાથે વાત કરતાં ત્યારે કાળા મધીર વડે પોતાનું મોઢું લાંબીને આઈ જવાખ દેતાં. કાઠમકળી જેવા બગીચાં દાંતની એને બોંકપ આવતી. સમજણમાં થયાં ત્યારથી જ દાંતને એણે બહુ પ્રેમથી સાચવેલા હતા. એમાંય પરચુનું હતું એટલે તો દાંતને પોથી અને મજાને રંગે રંગ્યા હતા. મહેનત લઈને મોઢું રૂંડું બનાવ્યું હતું.

‘બીજા શયુગાર તો ઉતાવાળ, પણ આ રોચા દાંતનું શું કરું ? લાછ મડું છું.’ એ એમની રાત-દિવસની ચિંતા હતી.

એક દિવસ સવારે આપો ભાણુ અને બીજા ત્રણ-ચાર મહેમાનો ટાઢી હાથ પીવા મેઠા. તાંસળીમાં પળી પળી ઘી નાખીને પાંચે બાણે પીરસી. પાસે ગોરસનાં દોંણાં અને શીયાળા કૂખનાં મોઢરાં મૂક્યાં. ઘીમાં ગોરસ નાખીને પગી તેમાં સાકરના ઘોળા ભરી ભરી બેળવ્યા અને સવા સવા ગજ પનાના કાંસાના થાળમાં બાજરાના રોટલા પીરસ્યા. થાળને માથે-કેમ જાણે વેશણુથી વણ્યા હોય તેવા સરખી જડાઈવાળા રોટલા આઈએ બે નાનકડી હથેળી વચ્ચે ટીપીને કરેલા હતા. રોટલામાં ભાત પાડવા માટે તો આઈએ એક આંગળીનો નખ લાંબો રાખ્યો હતો અને આંગળીઓમાં વેદ પહેર્યા હતા એટલે ધડતાં ધડતાં રોટલાને માથે ખાજલી, લેરિયું અને સાંકળીની ભાત ઊપડતી આવે. એવી નકશીથી ભરેલા રોટલા તાવડીમાં પકવીને એણે ત્રાંબા જેવા બનાવેલા. એવા તો જોડા બનાવેલા કે અંદર પોણો પોણો શેર ઘી સમાઈ જાય.

આપા બાણે રોટલો ભાંગીને બટકું મોઢામાં મૂક્યું, પણ આવે શી રીતે ? દાંત ન મળે. પોણો રોટલો હોય તો જ એળી એળીને પેઠાં વડે આવી શકે ને ! પણ આ તો કડાકાદાર રોટલો !

આપાએ મહેમાનોને મૂછમૂંઝા : ‘કાં બા ! રોટલા તમને ફાવે છે કે ?’

‘ઓહોહો ! આપા બાણુ !’ પરેણા વખાણુ કરવા લાગ્યા. ‘આવા રોટલા તો આંહોં જ બાળ્યા હો ! કેવી રૂઢી ત્રણ ત્રણ ભાત્યું ઊપડી છે ! એવો દેખાવડો રોટલો છે કે ભાંગવાનું મન નથી થાતું. આપા ! અમારાં આઈ તો રાખ-છારો બારે ડાહ્યાં દેખાય છે.’

‘આપા બાણુનાં ભાગ્ય અડિયાતાં ૧૧ !’ બીજાએ મૂછો જોડી રાખીને તાંસળીમાંથી દૂધ પીતાં પીતાં ઉમેરો કર્યો.

‘હા બા ! ભાગ્ય તો ખરાં !’ આપા બાણુ મરકતા મરકતા બોલ્યા. ‘પણ આવા રૂડા રોટલાની મીઠાશ માણુવાના દુધિવા દાંત હવે કયાં લેવા જાય ? નાનડિયાંને કાંઈ ખબર છે કે બોખાંને આવા કડકડિયા રોટલા ખાતાં પેઠાંમાં કેવી બળનરા હાલતી હશે ! રોટલાની રૂડપ જોઈને હવે

આંખનું ધરવરી રહી ગા ! પણ હોતરીની આગ એમ રોટલા જેવે કાંઈ જોલાય છે ! હશે, જેની સૂરજની મરણ ! બીજું શું થાય ?

મર્મનાં વેણુ કહેતાં તો કાઠીને એની જનેતાએ ગળથૂંથીમાં જ પાઈ દીધું છે. આપો ભાણુ સમજ્યા કે જોખનવતી આઈ ને આજ નરહી જેવાં મર્મ-આણુ મારીને વીંધ્યાં છે એટલે હવે તો પૂરી કાળજીથી ભાણું સાચવશે.

રાત પડી. ડેલીએ કાચરા વીંખાણો. દરબાર બિહીને સૂવાને ઝોરડે ગયા. આઈ બેઈ હતાં. પણ ગઈકાલના બર્ષા માસમાં આજ એને ખાડા દેખાયા. આપાએ પૂછ્યું :

‘કાં, કેમ વહેણું વહેણું એક દિવસમાં ધડપણુ વરતાય છે ?’

આઈએ મોં મલકાવ્યું. હોઠ પહોળા થયા. ત્યાં તો આપા બોલી બીધા : ‘અરરર ! કાઠિ-માણી ! આ શું ? મોઢામાંથી બત્રીસે દાડમકળિયું કયાં ગઈ ?’

‘પાડી નાખી !’ આઈએ હસીને જવાબ દીધો. રાતા રાતા હોઠ વચ્ચે કાણું ધોર અંધારું દેખાણું.

‘પાડી નાખી ! કાળો કોપ કર્યો ! પણ શા સાર ?’

‘બોખાની પીડા સમજવા સાર !’

આપા ભાણુની આંખો બીની થઈ ગઈ. એણે કપાળ ટૂટ્યું. સવારે બોલેલાં વેણુ બદલ ‘હુ પરતાય’, પણ કાઠિમાણીએ મોઢા ઉપરથી હસણું ઉતાર્યું જ નહિ. જાણે મનમાં કાંઈ નથી.

કમરીપાઈ છાંમાં ત્યાં સુધી આપા ભાણુનું ઝોરડું દીધાવ્યું. મર્ષા પછી જંગમાયા દહેવાયાં.

[સિંહરૂંદની રસધાર-૪]

અણુનમ માયાં

આ સંસારની અંદર બાઈબધો તો કંઈક બાળ્યા. પ્રાણુને સારે પ્રાણુ કાઠી દેનારા દીઠા, પણ જુગોજુગ જેની નામના રહી ગઈ એવા, બાર એકબોહિયા દોરતા તો સોરઠમાં આંખ નરડી ગામને ટીએ આજથી સાડચારએ વરસ ઉપર પાક્યા હતા.

બે નહિ, ચાર નહિ, પણ બાર બાઈબધોનું જૂથ. બારે અતર એકબીજાને આંખી લઈ ગયેલાં બાર મકોડા મેળવીને બનાવેલી લોઢાની આંકળ એઈ સ્યો ! બાર જોગિયાં સોંસરવો એક જ આત્મા રમી રહ્યો છે !

સૂરજ-ચંદ્રની સાથે બેઠીને બારે બાઈનધોએ એક દિવસ સમીસાંજને પડોરે કાંડાં બાંધ્યાં. ઉઠી વારની ગાંઠ વાળી. બારેનો સરદાર વીસળ રાખો : પરજિયો ચારણ : સાત ગામડાંનો ધણી : હળવદના રાજસાહેબનો નમજો હાથ : જેના વાંસામાં જોગમાવાનો થાપો પડ્યો છે : જેણે પોતાની તરવાર વિના આ ધરતીના પડ ઉપર બીજા કોઈને માથું ન નમાવવાનાં વ્રત લીધાં છે : દેવતા જેને મોદામોદ હોંકારા દે છે : એવા અણુનમ કહેવાતા વીસળ રાખાએ વાત ઉચ્ચારી :

‘ બાઈ ધાનરવ ! બાઈ સાજણ ! બાઈ નાગાજણ ! રવિયા ! લખમણ ! તેજરવ ! ખીમરવ ! આલમા ! પાલા ! વેરસજ ! અને કેશવગર ! સાંભળો. ’

‘ બોલો વીહળ બા ! ’ એમ હોંકારો દઈને શંકરના ગણ સૂરખા અગિયાર જણાએ કાંન માંડ્યા.

‘ સાંભળો બાઈ, જીવતાં લગી તો દુનિયા જાંતી દોસ્તી નમાવતી આવે છે, પણ આંપણા વ્રતમાં તો માતાજીએ વરોકાઈ મેલી છે. આપણને શાસ્ત્રની ઝાઝી ગતાગમ નથી. આપણું શાસ્ત્ર એક જ કે જીવવું ત્યાંસુધીય એક સંગાયે, ને મરવું તોય સંગાયે-વાંસામોય નહિ. છે કખૂલ ? ’

‘ વીહળ બા ! રૂડી વાત બણી. સરૂઆપરને ગામતરે વીહળ ગઢવી જેવો સથવારો ક્યાંથી મળશે ! સહુ પોતપોતાની તરવારને શિર ઉપર ચઢાવીને સોગંદ ખાઓ, કે જીવવું ને મરવું એક જ સંગાયે. ’

ડાલાં ડાલાં જેવડાં બારે માથા ઉપર બાર ઝગારા ચારનાં ખડગ મંડાયાં. અને બારનું ભોહી બેળું કરીને લખત લખ્યાં કે, ‘ જીવવું-મરવું બારેને એક સંગાયે-ધડી એકનુંય છેડું ન પાડવું. ’

અગિયાર પરજિયા ચારણ અને એક કેશવગર આવે : મોતને મુકામે સહુ બેળા થવાના છીએ એવા કોલં દઈને આનંદ ચડ્યા છે. વિજેગ પડવાના ઉચાટ મેલીને હવે સહુ પોતપોતાનાં ધંધાપાણીમાં ગરકાવ છે. કોઈ ગૌધન ચારે છે, કોઈ ધોડાની સોદાગરી કેળવે છે. અને કેશવગર આંબરડીના ચોરામાં ધંધરનાં ભજન-આરતી સંભાળે છે.

બીજી બાજુ શો બનાવ બન્યો ?

અમદાવાદની કચેરીમાં જઈને વીસળ ગઢવીના અદાવતિયા ચારણે સુચતાનના કાન ફૂંક્યા કે, ‘ અરે હે પાદશાહ સલામત ! તેં સારાય સોરઠને કડે કર્યો, મોટા મોટા હાકેમ તારા તખતને પાથે મુગટ લુકાવે, પણ તારી પાદશાહીને અવગણનારો એક પુરુષ જીવે છે. ’

‘ કોણ છે એવો બે માથાળો ! જેની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી હોય ? ’ પાદશાહે પોતાના ખૂતી ડાળા ફેરવીને પૂછ્યું.

‘ આંખરડી મુંદરીનાં સાત સોળણુ ગામનો ધણી વીગળ રાખો. જાતનો ચારણુ છે ’

‘ લા હેલ વલ્લાહ ! યા ખુદા તાલા ! યા પાક પરવરદિગાર ! ’ એવી કલખલી લાપામાં ધૂંવાડા કાઢતા, ઝરખિયાના ઝપા જેવી દાઢીને માથે હાથ ફેરવતા, ધોમચખ આંખોવાળા, પાડા જેવી કાંધવાળા, વસભી ત્રાડ દેવાવાળા, અક્રેક થેટો હજમ કરવાવાળા, અક્રેક ખતક શરોખ પીવાવાળા, લોહાનાં ટોપ-બખતર પહેરવાવાળા મુલતાણી, મકરાણી, અફઘાની અને ઇરાની બેદાઓ ગોઠણુબેર થઈ ગયા.

‘ શું ? સાત ગામડીનો ધણી એક ચારણુ આટલી શરજોરી રાખે ? એની પાસે કટલી ફોજ ? ’

‘ ફોજ-ખોજ કંઈ નહિ, અલ્લાના ફિરસતા ! એક પોતે ને અગિયાર એના ભાઈબધો, પણ એની મગફળી આસમાનને અડી રહી છે. પાદશાહને બધ્ધે કટકા ગાળ્યું કાઢે છે. ’

સડડડ / સુવતાનની ફૂલચુલાળી કપાને માથે નવાણું હજાર રૂંવાંડાં બેસાં થઈ ગયાં ! ફોજને હંકારવાનો લુકમ દીધો. અલ્લાનો કાળકૂત ધરતીને કક્કા લેવરાતો આંખરડી ગામ પર આંખો. ગામની સીમમાં તપ્પૂ તાણીને ફરમાગ કરી કે, ‘ બોલાવો વીસળ રાખાને. ’

એક હાથમાં ત્રિશૂળ, બીજા હાથમાં બળદની રાશ, ખભે બવાની, બેઠમાં દોધારી કટારી, ગળામાં માળા ને માથે બૂલતો કાળો ચોટવો-એવા દેવતાઈ રૂપવાળો વીસળ રાખો પોતાની સીમમાં આતીકું હાકે છે. આભામડળતુ દેવળ કધું છે. સૂરજના કિરણની સહસ્ર શિખાઓ બનાવી છે. નવરંગીલી દશ દિશાઓના ચાકળા-ચરવા કાઢ્યા છે, અને જ્યોત્સ્ના વરાળો નાખતી ધરતી દેવીના પર-કુડ જેવી સડમડે છે. માહી પવનની બલે ધૂપદાની પ્રગટ થઈ છે ! એવા ચૈદ્ર બ્રહ્મા-ડના વિશ્વને મંદિર સરજી, માહે જીનો જીનો ભક્ત વીસળો મહાભાયાતું અધૈર આરાધન ગળવો રહ્યો છે :

જ્યોતે પ્રજા, જુમદગ્યા; આલ અંબા હસરી
વહન અબા, થદ બગબા, તેજ તમ્બા ઠું ખરી,
હોતે અયાક, બીર હાક, બને હાક અમભૂ,
જમમાય પરચો દીઠ બહેર રાસ આવડ રમભૂ.
જય રાસ આવડ રમભૂ
જય રાસ આવડ રમભૂ.

બેરને હલ્લા, બલ્લા બલ્લા, ખામ અલ્લા ગેલીય,
હોતે હમલ્લા, હાક હલ્લા, જુઝ મલ્લા અલ્લીય,
જાને તખલ્લા, બીર ગલ્લા, ખોણુ ટલ્લા અમભૂ,
જમમાય પરચો દીઠ બહેર રાસ આવડ રમભૂ.

ગમમમ ! ગમમમ ! આબનો ધુમ્મટ યુંજે છે. દિશાની ગુફાઓ હોંઝરા દિધે છે. અને સાંતીની

કોશને જાણે રેખનાગની ફેણ માથે પહોંચાડીને પારમમણિના કટકા કરવાનું મન હોય, એવાં જોર કરીને બે ઇંડાં જેવા ધોળા બળદ સાંતીકું ખેંચે છે. શક્તિના નૂરમાં બીંજામેલી આંખે વીસળ પાઠો ત્રિભુવનની ઈસરી શક્તિનાં આરાધન ઉપાડે છે :

આકાશ-પાતળ તું ધર અંજર નાથ સુરંજર પાથ નમે,
દિગ્ધાસ દંડગર, આઠહી હુંગર, સાતહીં સાયર તેજ સમે,
નવ નાથ અને નર આસઃ નારીએ હાથ પધારીએ તેમ હરી,
રવરાય રેવસીએ, જગજ પ્રમસીએ વક કળ વેસીએ ઇસવરી,
દેવી, વકળ વેસીએ ઇસવરી,
માઝી વકળ વેસીએ ઇસવરી.

મેઘમાળા ગજા હોય એવો લુવાવો ખાઈને મોરલા મચ્છર ગાવા લાગે છે. વીસળને અંગે અંગે ભક્તિની પુલકાવળ ઊપડી આવી છે.

એવે ટાણે ધોડેસવારે આવીને વાવડ દીધા કે, ‘વીહળભા ! પાતશા તમારે પાદર આજ પરીણા થઈને ઊતરેલ છે.’

‘પાતશાહની તો પરવા નથી, પણ પરીણા એટલે જ પાતશા.’ એમ બોલીને ચારણ માંતીડે ધીમડું નાખી, બળદ હાકી ઘેર પહોંચ્યો. બળદ બાંધી, કડબ નીરી, કાઈ જાતની ઉતાવળ ન હોય એમ પાતશાને મળવા ચાલ્યો.

‘વીસળભા, સંભાળજો ! આડી પહોંચી છે.’ બજારના માણસોએ શિખામણ સંભળાવી.

‘હું ખેમાયા કેને સભાડું, બાઈ ! પાતશાને કે ચોદ લોકની જગજગનનીને !’

એટલો જવાબ માળીને વીસળ ગદવી સુલતાનના તંખૂઆ દાખલ થયા. સિત્તેર ખાં અને બોંતર ઉમરાવ પણ જ્યાં અદમ બીડી, શિર ઝુકાવી ગુલામોની રીતે હુકમ શીલતા બેઠા છે, સોરઠના રાજરાણાઓ જ્યાં અંજલિ બેઠી આજ્ઞાની વાટ જોતા બેઠા છે ત્યાં સાત ગામડીના ધણી એક ચારણે, રજભથે લૂગડે, અણુથડકી છાતીએ, ધીરેધીરે ડગલે પાતશાહના તપ્ત સામા આવીને એક હાથે આડી તરવાર ઝાલીને સમામ દીધી. એવું માથું અણુનમ રહ્યું.

‘વીસળ ગદવી !’ સુવતાને નાખોરાં કુલાવીને પડકારો કર્યો. ‘સમામ કોની કરી ?’

‘સમામ તો કરી આ શક્તિની—અમારી તલવારની, બહેન પાતશા !’ વીસળે ઠડે કમેજે જવાબ વાલ્યો.

‘સોરઠના હાકેમને નથી નમતા ?’

‘ના મોળા બાપ ! જોગમાયા વન્યા અવરાહીં કમણ્હી આ હાથની સલામું નોય કે આ માથાની નમરડું નોય; બાકી તોળી આવરન માતાજી કોડ વરસની કરે !’

‘કેમ નથી નમતા ?’

‘કાણા સારુ નમાં ? માણહ માણહહો કવાનો નમે ? હાય જોડવા લાયક તો એક અલ્લા અને ફુલ આધિકારિ : એક બાપ અને ફુલ માવડી । આપણુ સંધા તો ભાઈપુ’ ભણાયે’. બધું ભરીને ભેટીએ, પાદશા ! નમીએ’ નહિ । તું કે યુ’, જેમાં કમણેય જોય કે નીચ નસે’. તો પછે’, બોલ્ય પાતશા, કાણા સારુ નમાં ?’

આરણ્યને વેણે જાણે સુલતાનની મગરબી ઉપર લોકના ધણુ પડ્યા. નાના બાળકના જેવી નિર્ભય અને નિર્દોષ વાણી સુલતાને આજ પહેલવહેલી સાંભળી. અદમ્ય અને તાબેદારીના કંક કાયદા પળાવતો એ મુસલમાન હાકેમ આજ માનવીના સાફ દિલની ભાષા સાંભળીને અનમય થયો.

પણ સુલતાન ખરાડ્યો :

‘હાં સલામ દે, હાં લડાઈ લે.’

‘હા ! હા ! હા ! હા !’ હસીને વીસજભા બોલ્યો. ‘લડાઈ તો સીઆં; અમમદી સીઆં ! મરણના બે તો માયે રાખ્યા નસે’. પણ પાતશા ! મોળો એક વેણુ રાખ્ય.’

‘ક્યા હે ?’

‘ભણે’ પાતશા, તોળી પાસે’ ફૂંક દમગળ ફોજ, અને મોળી પાસે’ દસ ને એક દોસદાર : તોળી પાસે’ તોપુ-બધુક’, નાજુ-ઝંઝુ, અને અમણી પાસે’ એકેક ખડમ : ભણે’ લડાઈ સીઆં, પણ દાડગોળે નહિ; આડ હથિયારે તોળા સૈકડામોદે લડાયે; અમુ બાર ભાઈમિંધ : આવી જ. અમથ્યા હાથ જોતો જ, અંજુનમ માથાં સેને કીમ કવળાસે જવાય હ’ જોતો જ !’

સુલતાને બેદિકર રહીને કેવળ તલવાર-ભાલાં જેવાં અચ્છૂટ આયુધોનું પુલ કરવાની કબ્જા-લાત આપી.

‘રંગ વીસજભા ! લડાઈ લેને આદો । રંગ વીસજભા ! પાતશાની આગળ અંજુનમ રે’ને આદો ।’

એમ હરખના નાદ કરતા દસ ભાઈબિંધોએ સામી બમરે દોટ દીધી, વીસજને બાથમાં ભઈ લીધો. દસ ને એક અભિયાર જણા કેસરિયાં પાણી કરી લૂગડાં રંગે છે. સામસામા અખીલ-ગુલાલ છાંટે છે. માથાના મોટામોટા ચોટલા તેલમાં ઝમોળે છે.

મોરશા જેવા બાર ભાઈબિંધોના મોતના પરિચાણની આવી વાતો જે ધડોએ સુલતાનના તંબૂમાં પહોંચી તે વખતે દાઢીએ હાથ ફેરવીને પોતે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો કે, ‘જૂલ યઈ, જખરી જૂલ યઈ. બાર નિરપરાધી વીરપુરુષો વટના માર્યા મારી ફોજને હાથે હમણા કતલ યઈ જશે. યા અલ્લા ! મેં જોટ ખાધી. મારી હાથે હત્યા ચડશે. ક્રાઈ આ આફતમાંથી જીવરવાનો હલાજ પતાવે ?’

‘ ઈલાજ છે, ખુદાવંદ ! ’ વજર બોલ્યો. ‘ આપણો પડાવ ગામના ઝાંપા પાસેથી ઉપાડીને ગામની પછવાડેની દીવાલે લઈ જઈએ. વીસળ રાખો ઝાંપેથી નીકળવા જશે એટલે એની પીઠ આપણી બાજુ થશે. બસ, એને આપણે સંભળાવી દેશું કે અમને તે પીઠ દેખાડી, હવે જંગ હોમ નહિ. ’

સુલતાનની ફોજ ગામની પછવાડેની દિશાએ જઈ ઊભી. અગિયાર બાઈબધો સગાંવહાલાં-એને જીવ્યા-મૃત્યાના જુદાર કરીને હેલીએથી નીકળવા બંધ છે ત્યાં વસ્તીએ અવાજ દીધો : ‘ વીસળ મા ! વેરીની ફોજ ગામની પછીતે ઊભી છે અને ઝાંપેથી જશે તો અણુનમ વીસળે ભારથમાં ‘ પારોહનાં પગલાં બર્ચાં કહેવાશે હો ! ’

‘ પારોહનાં પગલાં ! વીહળો બરશે ? ’ વીસળભાની આંખોમાં તેજ વધ્યાં. ‘ ધાનરવભા ! નાગાજીભા ! રવિયા ! લખમજી ! તેજરવ ! ખીમરવ ! દરબારગઢની પછીત તોડી નાખો ! સામી જાતીએ ખાંર નીકળીએ ! ’

પછીત તોડીને અગિયાર ચોક્કા યજ્ઞના પુરોહિત જેવા બહાર નીકળ્યા, સુલતાને હાથીના હોદા ઉપરથી હુતાશણીના ઘેરેયા જેવા કુલ્લાસમાં ગરકાવ અગિયાર દોસ્તદારોને દેખ્યા. ‘ અસ્લાહ ! અસ્લાહ ! અસ્લાહ ! હમાનને ખાતર દુનિયાની મિટી ખંખેરીને મોતના ડાઆમાં આલ્યા આવે છે ! એની સમશેરના ખા ત્રીસશે કોણ ? ’

એવે ટાણે વીસળ રાખાએ કેશવગરને સવાલ કર્યો :

વીહળ પૂછે નામણા, સુજી કેસવ કંધાળા,
કણ પગલે સગ પામીએ, પસતક નેશાળા.

‘ અરે હે કેશવગર મહારાજ, હે બ્રાહ્મણ, સંભળ. હે પુસ્તકપોથીના નિહાળનાર શાની, બોલ, આપણે કેવી રીતે મરીએ તો સ્વર્ગ પમાય ? એ શાન બતાવનારું કોઈ પુસ્તક તે નિહાળ્યું છે ? ’ અંતરમાં જેને શાનનાં અજવાળાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે, જેની સરતાના તાર પરમદેવની સાથે બંધાયે ગયા છે, વિદ્યા જીભને ટેરવે રમે છે તે કેશવગરે પોતાના કોઠાની અબજી વાણી ઉકેલીને ઉત્તર દીધો કે : ‘ વીહળમા !

‘ કુંડે મરણ ને કરે, ગળે હેમાળા,
કરવત કે ભેરવ કરે, શીખળાં રાખાળાં,
ત્રિયા ત્રંબાસ આપવળ, ને મરે હડાળા;
તે વરદિયક વીહળા સરમે ભોખાળા.

‘ વીહળમા ! કાં તો માણસ કુંડાળે પડીને પ્રાણ છડે, કાં હેમાળો ગળે, કાં કાશીએ જઈ કરવત મેલાવે, કાં ગિરનાર માથે જઈ બેસવ-જપ ખાય, કાં સાવજ સામે બધોબધ લડીને મરે,

કાં અબળા માટે, ગાય માટે કે પોતાના ગરાસ માટે જન્મ આવે—એટલી જાતનાં મોતમાંથી એકેય મોતનાં વ્રત પારણું કરે તેને જ આવતે બવ અમરાપુરી મળે, હે બાઈ વીહળ !

સાંભળીને વીસળે સમશર જેઁઁ, સમશરની પીંછીએ કરીને ખળાવા જમીનમાં લીટા દઈ કુંડાણું કાઢ્યું.

‘જીવાતો !’ વીસળે વાણીનો ટંકાર કર્યો. ‘જીવાતો ! આજ આપણું અમરાપુરનાં ગામ-તરાં છે. અને કેશવગરે ગણાવ્યા એટલા કેડામાંથી ‘કુંડાળે ગરણું’ નો કેડો આજ લગી દુનિયાને માથે ફેરો પડ્યો છે. ખીન્ન ભાગે તો પાંડવો સરખા કંઈકનાં પગલાં પડ્યાં છે, પણ આજ આપણે સહુએ આ નવી વાટે હાલી નીકળવું છે. જોજો હો બાઈબધો ! આજ બાઈબધીનાં પારખાં થાશે. આજ આખર લગ્ન લડશે અને સાંજ પડે ત્યારે મોતની સેજડીએ એક સંગાથે સવા આવી પહોંચશે. હહો, કબૂલ છે ?’

‘રૂકું વેણુ બરધુ’, વીહળભા !’ હમે જણાએ લલકાર દીધો.

‘આકળા થાઓ મા, બાઈ, સાંભળો, કુંડાળે આવવું તો ખડું, પણ પોતપોતાનાં હથિયાર-પડિયાર, ફેંટાફળિયાં અને કાવાના પરજોપરજા નોખા ચઈ ગવા હોય તોય વીણીને સાથે આજીવા ! બોસો, બનશે ?’

‘વીહળભા !’ બાઈબધો ગરબ્યા. ‘ચંદર-સૂરજની સામે માથે ખડમ મેલીને વ્રત લીધાં છે, આ કેસરિયા વાધા પહેર્યાં છે, આ કુંડુના થાપા લીધા છે, અને હવે વળી નવી કપૂસાત શી બાધી રહી ? અમે તો તારા જોહાવા, બાપ ! વાંસોવાંસ ડગલાં દીધે આવશું !’

‘જીઓ બાઈ ! અત્યારે આજ સાંજરે આપણામાંથી આઠો જે કુંડાળા બહાર, એ હિન્દુરને આંગણેય કુંડાળા બહાર-વીસરશે મા !’

હમે જણાએ માથાં નમાવ્યાં.

‘અરે ! પણ આપણો તેજરવભા કયાં ?’

‘તેજરવ પરગામ ગયો છે.’

‘આ...હા ! તેજરવ રહી ગયો. હહાળો તેજરવ વાંસેથી માથાં પઝડીને મરશે. પણ હવે વેળા નથી. ઝોલે અવતાર ભેળા થાશું !’

અગિયારે જણાએ એકબીજાને બથમાં લઈ બેટી-લીધું. જીબા-મૂઆના રામરામ કર્યા. જીદા પડવાની ધડી આવી પહોંચી.

સામે એક ખૂણામાં જીભેલા હાથી સામે આંગળી યજ્ઞાદી વીસળ બોલ્યો : ‘બાઈ, ઝોલો

અંબાડીમાં પ્રાતશા બેઠો છે. એને માથે ધા ન હોય, હો કે ! પાતશા તો પચીસમો પીર કહેવાય. સાપ્તનો પાળનાર બણાય. એને તો લોહના હોદ્દામાં બેઠાં બેઠાં આપણી રમત જોવા દેતો હો !

‘હો ભાઈ !’

માથે પાણીનો ગોળો માંડીને નેસમાંથી માંજૂડી રખારણુ હાલી આવે છે. આવીને એ કુંડાળા ઢૂકડો ગોળો ઉનાર્યો. ‘વીહળ આપા, આ પાણી !’

‘માંજૂડી બેટા, રંગ તને ! ઠીક કયું’. પાછા વળશું ત્યારે તરસ બહુ લાગી હશે, અમે વળીએ ત્યાં સુધી આંહી બેસજો !’

એટલું બોલીને અગિયાર થોદાએ ‘જે ચડી ! જે જોગણી !’ ‘જે ચડી ! જે જોગણી !’ ની હાકલો દીધી. દોટ કાઢી. અગિયારે જણા પગપાળા, અને સામે—

હે જલંગા હંસલા હમંધ મકરાણી,
રોષ દેઆઠા મંહડા આરજ ખરસાણી,
ગરવર જંગા ગાહણા પે પંથા પાણી,
ભરથ રાશંગા જોષીઆ સજયા પવસાણી,
રેવત વંહા રાવતાં મખમલ પલાણી,
સવરે વજડે વાજતી થોડે થડી પહાણી.

જલંગા, હંસલા, મારવાડી, મકરાણી, કયાડા, માંકડા, આરખી, ખોરાસાની, એવા જાત-જાતના પાણીપંથા અને પહાડને વોધે એવી જાંઘોવાળા થોડાને માથે મખમલનાં પલાણુ માંડીને પહોંચો જીતયાં.

ઝાકાઝીક : ઝાકાઝીક : ઝાકાઝીક : સામાસામી તરવારોની તાળીઓ પડવા મંડી. એક એક બાઈબંધ સો સો શત્રુના ઝાંટકા ઝીલવા મંડ્યો. એક એક જણે જણે અનેક રૂપ કાઢીને ધૂમવા મોડ્યું. અને હાથાને હોદ્દેથી સુલતાન જેઈ જેઈને પોકાર કરવા લાગ્યો કે, ‘યા અમ્લાહ ! યા અમ્લાહ !’ હાથાને ખાતરે ઈસાન કેવા જિગરથી મરી રહ્યો છે !

‘વાહ કેશવગર ! વાહ બાવાજી ! વાહ આહણુ તારી વીરતા !’ એવા ધન્યવાદ દેતો દેતો વીસળ રામો કેશવગરનું ધિંગાણુ નીરખે છે.

શું નીરખે છે ? કેશવમસ્તા પેટ પર ધા પડ્યા છે. માંદીથી આંતરડાં નીકળીને ધરતી પર દસરડાય છે, આંતરડાં પગમાં અટવાય છે, અને જંગ ખેલતો બાવો આંતરડાંને ઉપાડીને પોતાને ખબે ચડાવી લે છે.

‘વીહળભા !’ વીસળના નાનેરા ભાઈ લખમજી સાદ દીધો. ‘વીહળભા, જીવતાં સુધી મારી

સાથે અબોલા રાખ્યા, અને આજ મરતુક આંખોં તોય મને તારા મોઢાનો મીઠો સુખન નહિ । વીઢળ, કેશવગરને હાલકારા છઈ રિયા છે, પણ આમ તો નજર મીઠો ।’

ડોક ફરવીને ન્યાં વીસળ પોતાના બાઈની સાગે મીઠ માંડે ત્યાં તો, જમણે પગ જુદો-પડી ગયો છે એને બગધમાં દાખીને એક પગે ઠેકતો ઠેકતો લખમજી વેરીઓની તરવાર ઠણકાવી રહ્યો છે. બાઈને બાળતાં જ જીવતરના અબોલા તૂટી પડ્યા. વીસળની છાતી ફાટફાટ ચઈ રહી.

‘એ બાપ લખમજી ! તું તો રામનો બાઈ ! તને જલકારા ન હોય !’ તું સૂરવીરતા દાખવ એમાં નવાઈ કેવી ? પણ કેશવ તો લોટની ચપડીનો આગતલ બાવો-આમજી બીંને આંતરડાંની વરમાળ ડોકે પહેરી થયે એની વશેકાઈ કહેવાય, મારા લખમજી જતિ ।’

સાંજ પડી. ઝડવઝડ દિવસ રહ્યો. સુલતાનનું કાળજીું ફફડી ઊઠ્યું. ‘યા ખુદા ! આઠ-હથિયારે આ અહાહુરો નહિ મરે અને હમણું મારી ફેળડું માથેમાથું આ અગિયારે જણા ખાજરાનાં કુંડાંની જેમ લથ્થી લેશે.’

‘તીર-કામઠાં હઠાવો ! મોલાલીઓ ચલાવો !’ હાથીની અંબાડીમાંથી ફરમાન ફૂટ્યું. છૂટ-તાંની વાર તો હકુકુકુકુ ! હમમમમમ ! ધડ ! ધડ ! ધડ !—

સીંખજી ફરે બાર ઘું, હથ નાળ વછટે,
સામળ ફૂટ સોંસારા સૂરવ સજડે
પ્રમ પ્રગટે ઘટ વચ્ચે, પટા પ્રાછટે;
નૂંદે હુંસજી તોપતજી ખાત્રે અવજડે.

પાતશાહી ફાજની ગમેલીઓ ફૂટી. હાલોને વીંધીને સીસાં સોંસરવાં અયાં. છાતીઓમાં ધા પડ્યા. નવરાતના ગરબા જેવા બનીને અગિયાર ભાઈબધો જુદામાંથી બહાર નીકળ્યા. કોઈ એક પગે ઠેકતો આવે છે, કોઈ આંતરડાં ઉપાડતો ચાલ્યો આવે છે, કોઈ ધડ હાથમાં માથું લઈને ફેડ્યું આવે છે. એમ અગિયાર જણા પોતાની કાયાનો કટકે કટકે ઉપાડીને કુંડાળે પહોંચ્યા. પછી વીસળે છેલ્લી વારનો મંત્ર બપ્પોઃ ‘બાઈબધો, સરાપરીનાં ધામ દેખાય છે. હાલી નીકળો !’

સહુ બેઠા. લોહીને ગારો કરી સહુએ અકેક બખે પિંડ વાલ્યા. આંતરડાં આશીર્કાં કર્યાં. અને સામસામા રામરામ કરી અગિયારે જણા પડખોપડખ પોડ્યા.

ઢેવલી કરી ભરીને માંબૂડી રજારજી અગિયારે મોતના વટેમાગુઓને પાણી પાય છે, પેટના દીકરા પ્રમાણે સહુનાં માથાં ઉપર હાથ પાંખાળે છે. ત્યાં તો અગિયારેની ઓળખાણ કરવા સુલતાન પોતાના માડિયા ફૂકડિયા ચારણને લઈને કુંડાળે આવ્યો.

આંગળી ચિંધાડીને પાતશાહ પૂછતો જાય છે કે : ‘આ કોણ ? આ કોણ ?’

અને ભાવાની અગ્ની અગ્ની અગ્નીને કુકડિયો ઝોળખાણુ દેતો જાય છે કે : ' આ વીસળ ! આ ધાનરવ ! આ સખમણુ ! '

' મારા પીટયા ! ' માનૂડીએ કાળવચન કાઢ્યું ' તને વાગે મારા વાણીઆતના ભાલાં ! મારા સુનેતા સાવજને યીંઠ જગાડ છે ? જીવતા હતા તે ટાણે ઝોળખાવતા આવણુ'દુ' ને ? '

માનૂડીની આખમા આસુ આંખાં. સરમાઈને સુનતાન પાછો વળ્યો. ફોજ ઉપાડીને આંધી નીકળ્યો.

ગાડું સઈને સાંજ ટાણે તેજરવ સોયો ગામમાં આવે છે. એને આજના ખનાવની જરાય ગતાગમ નથી પાસ આવીને એણે લોહીની નીકા ભાગી. એને આખી વાતની ખબર પડી. તેજરવ દોડ્યો, માથે કાળિયું ઝોડી આના જેવા વિનાય કરતો દોડ્યો આસમાને ઝાળો નાખતી અગિયાર શગઝોની એક સામગી ઝૂપી સળગી રહી છે, દેન દેવા આવેલું ' ગામડું ' લોક એ ભડકાનો તાપ ન અમાવાથી છોટે જઈ બેઠું છે. દોડીને સહુએ તેજરવના હાથ ઝાલી લીધા. ' હશે ! તેજરવ આપા ! હરિને ગમ્યુ તે સાચુ ! હવે ટાલા પડો ! '

' એ બાઈ, મને શેઠ આ ! તે દી છોડીયુ છમે નાંતી રમી, પચુ મરદોએ કાકા બાધ્યાં હતા. '

જૂગીને તેજરવ દોડ્યો, હવગ મારીને તેજરવ સોયા એ અગિયાર બાઈન'ધોની ચિતા સામે જાળીને બેસ્યા .

' વીહળમા, તમુ હાયે' જીવમટોસટની બોરીએ હુ બધાણે હતો અને આજ મને છેતરીને હાની નીકળ્યા ! મને છેડુ પાડી દીધું ! પચુ કે અગ્નિદેવતા ! મારો ફેર ભાગી નાખ્યો જો જો હો, અમગપરીના ઝોરકામા વીહળમા મારી મોઢા આમળ દાખન ન થઈ જાય ! '

એજુ બોલીને અગિયાર બાઈન'ધોની ચિતા ઉપર તેજરવે આસન વાળ્યું હાથમા માળા લીધી. બળતી ઝાળોની વચ્ચે બેસીને ' હર ! હર ! હર ! ' ના જપ જપતો અધુકા ફેરવવા લાગ્યો. આખીયે કાલા સળગી જી ત્યાર પછી જ એના હાથમા માળા પડી

હુહો

' તેજરવે વન લે ઢાકા માથે હોમિયા,

' સોયે મરણુ સટે, વીસળસુ વાચા જાયલ "

● અને વરવાડછત્રી વાણી સાચી પડી વીસળનો દીકરો વાણીઆજ જ આ યુદ્ધને ટાણે પારણામા દીધકતો હતો. તેણે જીવાનીમા અમદાવાદની જરણબરમા પોતાના બાપને ભાવાની અગ્નીએ ચઢાવનાર ચારણને સાથે નીંધ્યા હતા.

અને અણનમ આયાનો તે દિવસે જોજોકાર બોલાવે. ‡

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૪]

કુશ્મનોની ખાનદાની

‘મુંજસરને પાદર થઈ ને નીકળીએ અને બોકાબાઈને કચ્છો પાપા વિના આપ્યા જવાય !’

‘આપા રામ ખાચર ! કચ્છો રખડી પડશે હો ! અને ઝાટકા ઊડશે. રેવા ધો. વાત કરવા જેવી નથી. તમે એના સગા માશિયા મામેયાવાળાની સાથે દાળીને હાથ્યા આપો છો !’

‘અરે, ફિકર નહિ ! બોકાનેય ક્યાં મામેયા હારે સારાસારી હતી ! એ તો ઊસડો રાજીથશે. બોલાવો એને. ’

સાતલ્લી નદીના કાંઠા પર પ્રભાતને પહેરે મુંજસર ગામને સીમાડે પચીસ કાઠીઓનો પડાવ થઈ ગયો છે. એ પચીસ અસવારાનો સરદાર ચોટીલાનો રામે ખાચર છે. ત્રણ દિવસના પંથ કાપતો રામે ખાચર જૂનાં વેર વાળવા પોતાનો નાનકડો મેલીકાર લઈને માલશીકું ગામ ભાગવા ચલ્યો હતો. માલશીકાનો માલ વાળીને રામે ખાચર વળી નીકળ્યા છે.

પચીસ કાઠીઓ પોતાનાં હથિયાર હેડે મેલીને સાતલ્લીના તેજ જેવાં નીરમાં પોતાનાં રજો-બર્ડાં મોઢાં ધુએ છે. અને ગળાં ધુલાવીને ઘોરતા નાદે ઊગતા સૂરજની સ્તુતિ લલકારે છે કે—

મહે ઊગા લાણ, લાણ તુંહારાં લામણાં,
મરણ છઅણ લમ માણ, રાખો કશ્યપરાઉવ.

[હે લાતુ ! તમે ભલે જિંભા, તમારાં ઓવારણાં લઈએ છીએ ! હે કશ્યપ માવિના કુંવર ! મૃત્યુ સુધી અમારી આખજ નાળવળે.]

આખજની ગામનો અસલ શીલો આખજા તાંબે હતો મોહુદ છે. ત્યારે મુસ્લુનું ‘કુંડાઈ’ હાલમાં આવેલું ત્યાં એક દેરી છે. બોટા ઉપર બાર પાળિયા છે. એ યુદ્ધમાં વીસા રાખાએ દાંધીના દંડરાજ પર પડે દઈને સુલતાનના સાઈબદા મોખતબાઈને હજીલો તેની એંધાણી વરીફે ‘મહેબુલખાન પીરની જમ્યા’ છે. એક વાવ પછી ત્યાં દટાયેલી છે અને લોકોકિત મુજબ એ વાવનું પાણી પીનારાઓ તમામ સૂરા યતા તેથી બાદશાહે જ વાવ છુરાવેલી હતી. વીસજ રાખો ચોરાસી ભવના મત પાળતો અને રાત્રીઓની તરવારની ધાર ખાંધી બધીએ એમ મનાય છે.

આ ઘટનાની સાક્ષી પૂરતું ‘નિયાણી’ નામે ઓળખાતું એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક ચિત્રણી કાન્ય પુસ્તકને અંતે પરિચિતમાં આપ્યું છે. વાર્તામાં કેટલાંક અવતરણો પછી તેમાંથી લીધાં છે.

બેઘાણી-સ્મૃતિઅંથ

સામસામા ભડ આફળે, ભાગે કૈવારાશ્રમ,
વણ વેળા કરચપ વણા, સૂરજ રાખો સરમ.

[સામસામા જ્યારે ચરવીરો યુદ્ધ કરતા હોય, જ્યારે કેટલાયે બહાદુરોની આખર ધૂળ મળતી હોય, તે દાણે હે કરચપના કુમાર !-અમારી ઇજ્જત રાખજો !]

કોઈ વળી અઘાળાના આપા દાનાને યાદ કરે છે, કોઈ પાણિયાદના આપા વિસામણને સંભારે છે, કોઈ એકસપગે ઊભા રહી સૂરજદેવળમાં નામ રટે છે.

બૂખ્યા કાઠીઓની લાંબે લાંબે પહોંચતી નજરો મુઝસરને કોડે મંડાઈ. અને ખીજાં બધાં દેવસ્થાનોના જપ છોડીને સહુ લવકાર કરી ઊઠ્યા : ‘ એ ભણે’ દુધની તાંબડીયું ઝમકી ! એ ગોરસનાં દોણાં આદાં (આભ્યાં) ! એ ભણે’ રોટલાની ચાળીયું આદી ! ભણે’ ચોખાનાં ઢાંડાં આદાં ! સાકરના ખૂમચા આદા ! ’

મુઝસરનો કાઠી ગલદેરો ભોકો વાળો રામા ખાચરના સમાચાર સાંભળીને શિરામણ ઉપડાવી મહેમાનોને છાસ્તું ખાવા દાલ્યો આપે છે. સાચે પચીસ-ત્રીસ કાઠીઓના દાયરો લીધા છે. દુધ-દહીનાં દોણાં લેવરાબ્યાં છે. સાકર, ચોખા, રોટલા અને માખણના પિંડા લેવરાબ્યાં છે. હજી માલશીકું ભાંખ્યાના એને ખખર નથી પડ્યા.

આલ્યા આવે છે, એમાં એક માનવી આધેથી આડો ઊતરતો બાળ્યો. ‘ એસા...મઠવી નાનભાઈ દાંતી તો નહિ ? હા, હા, એ જ. એસા...બોલાવો બોલાવો !...એ ઊભા રો’, નાન-ભાઈ, ઊભા રો’ ! ’

પણ એ પુરુષ થંભતો નથી. ફરી વાર સાદ પાડ્યા.

‘ એ નાનભાઈ ! રામદુવાઈ જો તમને ! ’ રામદુવાઈ દેવાચાથી નાનભાઈ ચારણ થંભી ગયો, પણ જેમ ભોકો વાળો નજીક આવ્યો તેમ ચારણે પોતાની પછેડી માથા ઉપર નાખીને ધૂમરો તાણી લીધો. વાંસો વાળીને ઊભો રહ્યો.

‘ અરે નાનભાઈ ! આ લાજ કેની કરી ? ’

‘ લાજ તો કરી જેઠની ? ’ ચારણ બોલ્યો.

‘ જેઠ વળી કોણ ? ’

‘ ભોકો વાળો ! ’

‘ મઠવી ! કેમ આવળું બોલો છો ? કાંઈ અપરાધ ? ’

‘ ભોકો વાળો, મામેલાવાળાના લોહીનો કસબો પીવા જાજો છો ? ’

‘ મામૈયાના લોહીનો ? ’

‘ હા, મામૈયાને સારી, માલશીકાનો માત્ર વાળીને આપો રામો ચાલ્યો આવે છે. ’

‘ નાનભાઈ ! ’ બોઝાવાળાએ ઘોડો વાળ્યો. ‘ મને ખબર નહોતી. હવે તો-

ચરચે ઘોડે ચોટીચો લીલ
તે દી મુંજસરનું પાણી પીલ
ચરચે ઘોડે ચોટીચો લીલ
તે દી પવન-પથરી કરું.

‘ રોટલા પાછા લઈ જાઓ. ફૂતરાં-કાગડાને ખવરાવી દીઓ. ’ એમ-કહીને બોઝાવાળાએ ઘોડો પાછો લઈ લીધો.

સાતલ્લીને કઠિથી ખગલાના જેવી લાંબી ડોક જીંચી કરીને દૂધ-રોટલા અને સાકર-ચોખાની પાટ જોતાં જોતાં પાંચાળિયા કાઠીઓની ગરદન દુખવા આવી. ત્યાં તો રોટલાને સાટે અસવાર આવીને જોમો રહ્યો અને રામા ખાચરને સંદેશો આપ્યો : ‘ બોઝા વાળે કેવાયું છે કે તમારી પંચાગીમાં ? જાણે, અમે ચોટીલાને માથે ચઢી આવીએ છીએ. ’

‘ બહે...આપા રામા ! ’ ખીખ કાઠીઓ બોલી જાયા. ‘ અમે નહોતા બણતા, કે દસુભો ઘેર ચડે જરો ? ’

રામો ખાચર કાસક તરફ ફર્યો :

‘ બાઈ અસવાર ! બોઝાભાઈને કહેજે, કાંઈ ફિર નહિ. આવજો, ખુશીથી આવજો ચોટીલો. તો આવે અને દેવળવાળાની ડુકાઈ છે. ’

૨

ચોટીલાની ડોકીએ રકાઝક થઈ રહી છે. રામા ખાચરને પેટ દીકરાનો વસ્તાર નથી. બે બાઈ વચ્ચે એકનો એક દીકરો છે. બનીને આજ માથાં ઝીંકવા માંડ્યાં છે કે, ‘ ના મોટાબાપુ ! આજ હું એકસો જ વાર લઈને ચડીશ. આજ તમેય નહિ, બાપુએ નહિ, હું એકસો. મારે બોઝા કાકાને જોવા છે. ’

‘ બાપ ! બાપ ! એવી હઠ ન હોય. તારું મલ્લું નહિ, અને બોઝા કાકો રણસંઘામમાં જોવા જોવો નથી. બાપ, હઠ કર મા ! ’ પણ કુંવરે ન માન્યું.

ખસો તેવતેવડા હેડીના અસવારને લઈને એ ચોટીલાની બહાર નીકળ્યો.

લાંખધારની રોમે મુંજસરનાં પાંચસો લાકડાં જખકરા મારે છે. આપો બોઝા ચોટીલાના મામૈયાની વાટ જોતાં બેઠા છે ત્યાં ઘોડાં આવતાં ભાખ્યાં. આમથા અસવારે જાણે બાલે આમ

હાથી લીધો છે. મૂળનો દોરોય ફૂટ્યો નથી એવા સરદારને દેખીને આપા ભોકાએ પૂછ્યું : 'આ, આ મોવડી કાણુ ?'

'આપા, એ રામા ખાયરનો ભત્રીજો. પરણીને મીઠળ હજી ફૂટ્યો નથી હો ! બે માર્દ વચ્ચે એક જ છે. વીણી લ્યો, એટલે રામા ખાયરના વંશનો દીવડો જ સંચોડો ચોલવાઈ જાય.'

ત્યાં તો ચોટીલાની વાર લગોલગ આવી પહોંચી.

ધાર ઉપરથી ભોકો ઊતર્યો-જાણે કુંગર માથેથી ધોધ ચાલ્યો આવે છે. પોપટના ઘેરા ઉપર બાજ નપટ કરે એમ સોરઠનો પંનદાર કાઠીઓ ચોટીલાના જીવાનો ઉપર તૂટી પડ્યા.

રામા ખાયરના ભત્રીજાના રાખ ઉપર પછેડી ચોટાડીને ભોકોવાળો વળી નીકળ્યો.

ધિંગાણું પૂરું થયે રામો ખાયર આવી પહોંચ્યા. જુએ તો લોથોના ઢગલા પડેલા. માથે મરતન બેઠે છે. પાંચપાંચ-દસદસને બેળા ખડખડીને સામટા અગ્નિદાહ દીધા.

દાયરો ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. રામો ખાયર બોલે છે : 'એક જણો જઈને મુંઝસરે આપા ભોકાને ખખર આપો કે અમેય આવીએ છીએ. એક તારો કાઠી ને એક મારો કાઠી : એમ સામસામા સરખો સંબાધ રમે. છેવટે તું અને હું : બેમાંથી જે મરે તેના દેન બેય દાયરો બેળા બેસીને દે. સાચા મરદ હોય તે તો એ રીતે રણુ બેસે.'

ભોકાવાળાએ કાગળનો જવાબ વાળ્યો : 'આ, તમે ધડપણના રેવા દેજો, ફેરવણીમાં મસાઈ જશે. અમે જ સામા કાઠીને ફરીવાર આવીએ છીએ.'

૩

'કાઠિયાણી !' રામા ખાયરે આઈને બોલાવ્યાં. 'કાઠિયાણી, હવે જીવતરના ભરોસા ચોઝા છે. આ વખત ભોકાની સાથે મોતનો મામલો મચવાનો છે. પાછા વળારો નહિ.'

'તે તમારી શી મરજી છે ?'

'ખીજ તો કાંઈ નહિ, પણ ગીંગીનો વિવા પતાવી લેવાની ! તમે જાણો છો, મરણ પરણેને દેસતું આવે છે.'

'મઠ્ઠ સાડું, કાઠી ! જેવી તમારી મરજી !' કઠીને કાઠિયાણીએ લમની તેયારી કરવા માંડી. માંડાંડાં, ગાર-ગોરમટી અને ભરત-ચૂંચણના આદર કરી દીધા.

ગીંગીનાં બલોયાં ઉતરાવવાં છે. તે દિવસમાં હળવદ શહેરની દોમદોમ સાયબી. હળવદના મણિપારો જેવા ચૂડલા પાંચાળનો ખીજો કોઈ કારીગર ઉતારી જાણે નહિ. હળવદમાં આપણા ગામના રોઠ ત્યાં પરમાણું મોકલી આપો. અસલ હાથીદાંતનાં બલોયાં ઉતરાવીને મોકલાવી દેશે.

મોતીચંદ મૂળ તો ચોટીલાનો વાણિયો; પણ હળવદમાં એનો વેપાર ચાલે છે. પાસે બે પૈસાનો છવ થઈ ગયેલો. રામા ખાયરના ખોરડા સાથે અસલથી નાતો બળવતો આવે છે. પરમાણુ પ્રમાણે બેઠાંની બેઠાં ઉતરાવીને એણે મોકલી, જલેન પહેરવા મંજૂ, પણ બેઠાંનાં હાથે ચક્ષાં નહિ. દોરા-વા સાંકડાં પૂજાં. ખીજો દિવસ માણસો જઈને બે બીજાં બેઠાંનાં ઉતરાવી લાવ્યાં, પણ ત્યાં તો વળી દોરા-વા મોટાં થયાં.

હળવદથી રોકે કહેવરાવ્યું : 'બેનને જ આંહીં તેડી લાવો. દાંઢા ધરમાં બેઠાં હશે ત્યાં જ સરખા માપનાં બેઠાંનાં ચક્ષાંની લેવાશે. સાંજટાણે પાંછાં ચોટીલા બેઠાં થઈ જશે.'

વેલડું જોડીને કન્યા હળવદ આવી. સાથે પાંચ હથિયારખંધ કાઢીઓ લીધા છે.

મોતીચંદ શેઠને જણિમે વેલડું છોડીને બાઈ સાથે જ બજારે મણિયારાનું હાટકું હતું ત્યાં બેઠાંને બેઠાંનાં ઉતરાવવા મંજૂ.

હાટકાની દીવાલે દીવાલે હાથીદાંતના ચૂડા લટકે છે, કમળાચ રંગની ઝાંચ આપ્યા બેઠાંનાં છવાઈ રહી છે. એની વચ્ચે બેઠાં છે જીવાન કાઠી-કન્યા. એના દેહની ચંપકવરણી કાન્તિ જાણે રંગતી છાયામાં નાહી રહી છે. તૈયાર થયેલાં બેઠાંનાં પહેરીને બેઠાંનાં જાય છે ત્યાં તો આજિંતી કન્યા અપ્પા બી. એના ઉપર જણે કોઈ આજિયો પડ્યો. મુખ રાત્રીના થઈ ગયું. 'હોડા હોડા !' એટલું એનાથી બોલાઈ ગયું.

'શુ થયું? બાને શું થયું? કેમ ગજરાઈ ગયાં?' માણસો પૂછપરછ કરવા મંજૂ. બાઈ બેઠાંની કે : 'જટ હોડા, વેલડું બેઠાંનો.'

બેઠાંએ હાટકાંથી બહાર નીકળીને જોયું-સમજ પડી ગઈ. હળવદનો ગ્રામી દરબાર ધોડે ચડીને હાથો જાય છે. કોઈ દરબારે પાછું વાળી જોતો જાય છે.

'રોક, આરા આવજો !' દરબારે મોતીચંદને હાટકે ઘોડા થંભાવીને હસતે મુખે શેઠને બેઠાંને બોલાવ્યા.

હાથને જોડી મોતીચંદ શેઠે હસી કાઢી. જઈને કહ્યું : 'દરબારો, અસલતા !'

'મોતીચંદ શેઠ !' દરબારે કરડી આંખ કરીને ઠોડા દમ દીધા. 'મેંમાન અમારાં છે. ગદમાં માંડ્યું કરાવવી છે, માટે રોકવાં છે. જશે તો તમારી પાસેથી લેશું ! રેલાં મેલશે મા !'

એટલું બેઠાંને દરબારે ઘોડા હાંક્યો.

મોતીચંદ ગેર બાધોલા જવા ધેર ગયા.

'મોતીચંદ મામા !' કાઠીની દીકરી બેઠાં. 'હવે અમને જટ ધર બેઠાં થવા દો. મને આંહીં અસુખ થાય છે.'

‘બોનબા ! બાણીબા ! બેટા ! હવે કાઠિયાણી બની જાય ! હવે વેલકુ બહાર નીકળે નહિ ! કાળ જિભો થયો છે, અને એમ થાય તે દી મારે સોમલની વાટકી જોડેલો આ સંસારમાં સ્વાદ રહે. મારે હવે તો આ રેલીમાં બેસી રહો, બાપ ! આ બાયડી, છોકરાં અને છેલો દુઃ-એટલાં જીવતાં બેઠેલ છીએ ત્યાં સુધી તમારું રંવાકું ન કરકે !’

દરવાનોને એણે આરા દીધી : ‘ડેલી બંધ કરો. તાળાં મારી દો.’

ડેલીનાં બારણાં બંધ થયાં અને એક અસવાર પાછલી બારીએથી ચોટીલાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો.

૪

‘આ તે શું કહેવાય ? રામની મઠીએ કાગડા જોડે એમ ચોટીલું ઉજળડ કાં કળાય ?’

‘આપા ભોક્કા, રામા ખાચરને જડપણ છે ખરું ને, એટલે કાગળ લખ્યા પછી પાછું બે વરસ સંસારનો સ્વાદ લઈ લેવાનું મન થઈ ગયું હશે !’

‘હોય નહિ, રામાને દુઃ ઝોળખું છું. આજ રાત્રો જીવ ન જગાડે. નક્કી કાંઈક ભેદ છે, નાજભાઈ ! ગામમાં ડોકાઈ તો આવો, દાયરો શું કરે છે ?’

નાજભાઈ ગઢવી ગામમાં ગયા. ગામને જાણે ચૂડેલ બરખી ગઈ હોય એવી ઝાંખપ ભરી છે.

ડેલીએ આવે ત્યાં કાંબોદાંસ દાયરો બેઠો છે, પણ કોઈના મોં પર દુઃખનો છાંય નથી રહ્યો.

‘આવો નાજભાઈ !’ એમ કહીને કાઠીઓ ઉભા થયા. ચારણને બાથમાં ધાલીને મળ્યા, બેસાડ્યા, કસંબો લેવરાવ્યો. પણ કોઈ કશો ભેદ કહેતું નથી. ચારણે કહ્યું :

‘રામા ખાચર, બાપ, ભોક્કાવાળો ક્યારુના તમારી વાટ જોઈને બેઠા છે !’

‘હા, ગઢવી, આ હવે ધડી-એ ધડીમાં જ અમારા બાકીના જીવાનો આવી પહોંચે એટલે ચડીએ છીએ. હવે ઝાઝીવાર નથી. ભોક્કાભાઈને વાટ જોવરાવવી પડી એનો અમનેય અકસોસ થાય છે !’

નાજભાઈ ગઢવીને કશું ન સમજાયું : ‘આ ખાચર દાયરો આજ મરવા ટાણે કાં કાળાં-મશ મોઢાં લઈને બેઠો ?’

નાજભાઈ બાઈઓને ઓરડે ગયા. ત્યાંએ ઉદારીના ઓઠાયા.

‘આઈ ! આજ આ શું થઈ રહ્યું છે ?’ એણે બાઈને પૂછ્યું.

‘બેન હળવદ બગોચા ઉતરાવવા ગઈ. એને હળવદ દરવારે માંડ્યું કરવા રાત રોકાવી છે. હવે ધડીયું જાય છે-કાં દીકરીએ પેટ કટાર નાખી હશે, ને કાં એને એક બવમાં બે બવ થયા

હશે. અને વાણિયાના તે-શા ભરોસા ! દોરીને ઘડે એવા લાલચુડા !' એમ કહેતાં બાઈ રડી પડ્યાં.

‘એમાં ખાચર દાયરો મેં આંધેને ખેડો છે ?’

‘હા માડી, એક ડોકાર ભોંકાબાઈ ને બીજી ડોકાર હળવદને! રાજ-મેમાંથી પડેલું ક્યાં પહેંચવું ?’

મારથુ ચાલી નીકળ્યો. સડેડાટ સીધો કુંગરાની ધારે આવ્યો. આવીને આખી વાત કહી. સાંભળીને ભોંકાવાળો જિંઝ વિચારમાં પડ્યો. પછી એણે ગઢવીને કહ્યું : ‘નાજબાઈ, વેર કંઈ ઘોડાં જૂનાં થઈ જાય છે !’

નાજબાઈ કહે : ‘ના, આપા !’

‘તો પછી ચોરીલાના દાયરાને ખચર દો કે અમે મળવા આવીએ છીએ.’

જઈ ને ભોંકાવાળાએ કહ્યું :

‘આપા રાખા, ઊઠ બાઈ ! ગીંગીને જીનો વાચે ન વાય. ઊઠ, પછી આપણે હિસાબ સમજી શકીશું.’

પાંચસો ઘોડાંની હાવળે આભને ચીરી નાખ્યું. હળવદને માર્ગે જલ્દી વટાળિયો હાથ્યો.

૫

હળવદમાં સાંજ પડી ગઈ છે. મોતીચંદ વાણિયો પોતાની પાછલી બારીએથી નદીએ આંટા ખાય છે. ત્યાં તો નદીકાંઠે જૂરિયાં લટૂરિયાં, રાખમાં રેબેથી પહાડી કાપાઓ, તુળસીના પારાવાળા ભેરખા, અને સિંદૂર આંજીયો હોય એવી રાતીચોળ આંખોવાળા નાગડા આવતાં જમાલના પડાવ ચાતા જોયા. સાથે ડંકા, નિશાન, હથિયાર અને ઘોડાં દેખ્યાં. વાણિયાએ પૂછ્યું : ‘બાવાજી, ક્યાં રહેવું ?’

‘ચિતોડ !’

‘કેની ડોકાર જાશે ?’

‘આકરી મિતે વહાં !’

‘મારે ઘેર રહેશે ?’

‘હું બનિયા ક્યા દેખા ?’

‘બીજી શું મળશે ?’

‘પંદરા પંદરા રૂપૈયા.’

‘આપણા સોળ સોળ !’

‘રામા ખાચર ! હવે બેનને ફેરા ફેરવીને વે’લા પધારજો. અમે વાટ જોઈને બેઠા છીએ.’

‘વેશકુ’ થ’ભાવો !’ બાઈએ અંદર બેઠાં બેઠા અવાજ દીધો.

‘કાં બાપ ! કેમ બીજું રાખ્યું ?’ બાપુએ પૂછ્યું.

‘બાપુ ! હું કાકણ છું ?’

‘કેમ દીકરી ?’

‘તમને સહુને કપાલી નાખીને મારે શો સવાદ ભેવો છે ?’

‘શું કરીએ, દીકરી, બોલે બધાણા છીએ. !’

પકટો ગયો કરીને બાઈએ સાદ કપો : ‘બોદા કાકા !’

‘કાં બાપ !’ બોઝાવાળો ખાસે આવ્યો.

‘તો પછી મને શીદ ઉગારી ?’

‘રામા ખાચર !’ બોઝાવાળો બોલ્યો. ‘આ લે તલવાર. તારા ભત્રીજાના માથા સાટે ઉતારી લે માડું માડું !’

‘આપા બોઝા, એવા સાત ભત્રીજાનાં માથાં તે વાઢ્યા હોત, તોય આજ તે એનો હિસાબ ચકવી દીધો છે, બાઈ !’

એય શત્રુઓ ભેટ્યા. સાથે કચ્છા પીધા. રામા ખાચરની દીકરીને ધરણીવી બોઝાવાળો મુળસર ગયો.

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૪]

મરસિયાની મોજ

નૃગાજણ મઢવીની ધરવાળી કાંઈ મરસિયા ગાય છે ! કાંઈ મીઠા મરસિયા ગાય છે ! વજની જાતીનેય વાંધી નાખે એવા એના વિલાપ !

કાંઈ તે મીઠી ગલે ધોળમંગળ ગાતાં આવડે, કાંઈ વળી રાસડા લેવરાવતાં લેવરાવતાં આમ. ધરતીને ચકડોળે ચકાવે, કાંઈ હાલરડાં ગાઈને નખખેદમાં નખખેદ છોકરાંનેય છાનાં રાખી ઉંધાડી દે, પથ આ ચારણીને તો રોવાનો ઈશ્વર હાથ પકી ગયેશે. સાંભળનારને સાચોસાચ મરીને પોતાના નામને એના કંઠમાં ઉતરાવવાનું મન થાય.

નાગાજી ! નાગાજી ! તું ભાગ્યશાળી છે હો ! તારી અઝી ને દી તારા નામના
મરસિયા બોલશે, તે દી તો કાંઈ ખાખી નહિ રહે. કાચા-પોચાની છાતી તે દી ઝીલશે નહિ.

નાગાજીને વિચાર ઊપડ્યો : ‘ સાચી વાત. હું મરીશ તે દી ? તે દી મારા મરસિયા
સહુ સાંભળશે, કહત હું જ નહિ સાંભળું. એમ તે કાંઈ થાય ? એવો દિસોલો માણ્યા વિના
તે કાંઈ મરી જવાતું હશે ? ’

‘ હું આજે ગામતરે જઈ છું. આડે જમણે આવીશ. ’ એમ કહી નાગાજી ચાલી નીકળ્યો.
દિવસ આથમવા ઠાણે અધારામાં પાછો આવીને ખેરડાની પછી તે સંતાઈને બેઠો ગયો. માથુંસે
આવીને ચારણીને સમાચાર દિધા : ‘ બોન, તારાં કરમ ફૂટી ગયાં. સીમાડે નાગાજીને કાળો
ઐરુ આમળ્યો. એના માથું નીકળી ગયા. ’

ધીમે ધીમે ચારણીના દિલમાં વિયોગનું દુઃખ જેમ જેમ ધૂંસતું ગયું તેમ તેમ એ મર-
સિયા ગાતી રેવા લાગી :

ચંદિયું આઠ જંગાળ, દરયું દાત્રાણના ધણી !

નાગાજી મરનાર, ધુન્નિયો પાડાના ધણી !

૧

[હે દાત્રાણા ગામના ચારણ નાગાજી ! હે ચારણના કુળ(પાડા)ના વડીલ ! આજે તું
મરતાં તો દિશાઓ જાણે ચક્કર ફરવા લાગી-જાણે ગિરનાર પર્વત ખળખળ્યો.]

મટવી મળખણે, નાગાજી મળશે નહિ,

રમતિયાળ રમે, દીપક ઝાં દાત્રાણા-ધણી.

૨

[હે નાગાજી મટવી, ગળે બધો બરવા મારે તું હવે ક્યાંથી મળવાનો ? હે કુળના દીપક,
પ્રાતિની રમતો રમીને તું તો આલ્યો ગયો !]

સૂતો સૌ સંસાર, સાચર-જળ સૂવે નહિ,

પદમા પ્રપ્રમળ, નાખીને હાલ્યો નાગાજી !

૩

[સંઘિના તમામ જીવ રોજ થોડી થોડી વાર તો જખી જાય, પણ દરિયાનાં નીરને જખ
જ ક્યાં ? દિવસ અને રાત એ રુદ્ધ કરે છે. મારા અંતરના સમુદ્રની ખણુ તું મરતાં એવી જ
ગતિ યદ્યર્થ ગઈ છે. હૃદયમાં કલ્યાંતની ધૂધરમાળા પહેરાવીને, હે નાગાજી, તું આલ્યો ગયો !]

મટવી બીજે ગામ, અધધડી, આઠેરતું નહિ,

ના જા જણું નામ, દુલ્લસ યુ દાત્રાણા-ધણી !

૪

સદ સાબરો કરે, નાગાજી ઠંકાયું નહિ,

(એનો) માનમી એ મરે, સફરી સજ્જારેલ ચિયું.

૫

[હે નાગાજી ! જીવતરની નૌકાના સહ ચડાવ્યા, મુસાફરીને ખાટે જખી લેપારી કરી, પણ ત્યાં તો ટું-નાવિક-જ ચાલ્યો ગયો અને વહાણુ શણગારેણું જ રહી ગયું.]

સૂતો સોજ્ય કરે, બાલાઓ બાલે નહિ,
હોકારો નવ દે, નાગાજી નીંમર થયો.

૬

[હે સોડ તાણીને સુતેલા કંથ ! કાં મારા સાદનો હોકારોયે નથી દેતો ? હે નાગાજી ! ટું કેમ નોકાર થયો ?]

મ જણ મીડપ સે, ટું ખપીએ ખારાં
ભાડાતને બાડાં, નરા દેવા નાગાજી !

૭

[હે પતિ નાગાજી ! એમ મા સમજજે કે હવે જીવવામાં મને મીઠાશ છે. ટું ચાલ્યો જતાં તો અત્રજળ ખારાં થઈ પડ્યાં છે. શું કરું ? દેહનાં બાડાં તો આત્મારૂપી બાહ્યતને દેવા જ પડે છે.]

ભાંગ્યું બાડ ચડે, વાણુ વસિયાતું તણું !
ઓધો પથ આવે, નાગજી તુટણુ નાગાજી !

૮

[હે વહાલા નાગાજી ! તારું જીવતર તો અમારા જેવા પરદેશી વેપારીના વહાણુ તુલ્ય હતું. આજ એ નાવ અરવે પંથે આવીને ખરાબે ચડીને બાગી ગયું. મારી નૌકાનાં દોરડા ઢેદાઈ ગયાં. હવે હું ક્યાં નીકળોશ ?]

આંસુડે ધૂમટો ભીંજાઈ ગયો અને જેમ જેમ રાત જામતી ગઈ તેમ તેમ એને ક- વધુ ને વધુ ગળતો આધ્યો. નાગાજીની છાતી મજ ગળના ઉછાળા મારવા મંડી. ધરાઈ રહ્યો. તૂટે થઈ ગયો. ખર પછવાડેથી આવીને એણે ચારણીનો ધૂમટો ખેંચ્યો.

‘ ભે, હવે બસ કરે, બસ કરે, તારી વાલપનાં પારખાં થઈ ગયાં ! ’

ચારણી ચોંકા-આ શું ? મહું મસાણીથી પાછું આન્યું ?

‘ ચારણુ ! ભોગમાયાની આણુ છે. બોલ, માનવી કે પ્રેત ? ’

‘ માનવી ! ફવાડુયે ક્યું નથી ! ’

‘ ચારણુ, એડુ નથી આજઓ ? ’

‘ ના, એ તો મરસિયા માણવાની ભોજ ! ’

‘ માણી લીધી ? ’

‘ પેટ ભરી ભરીને ! ’

ચારણીએ ભરથાર સામે પીક ફેરવી. ધૂમટો વધુ નીચો ઉતાર્યો.

ચારણે ચમકીને પૂછ્યું : ' કેમ આમ ? '

' આદ્યો જ ગઈવી ! તુને મેં મૂઓ વાંછ્યો ! તારું નામ દઈને હું તુંને રાઈ ! હવે તું મારે મન મકું જ છો ! મકાનાં મોઢાં જોવાય નહિ. જા, જીવીએ ત્યાં લગી રામરામ જણાવે ! '

' આ શું, ચારણી ? '

' ચારણીની કેકડી ! '

લોક-વાણી બાળે છે કે અમોક્ષા અને એ અજોણાં જીવતરભર ટક્યાં હતાં.

(સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૪)

કરિયાવર

' આ માંડયું-છાંડયું ' ને ચાકળા-ચંદરવા કોના સાડુ રાખી જાણ, બેઠા હીરબાઈ ?
ખડુય ઉતારીને તારા ધરભેણું કરી દે, બાપ ! '

' ના બાપુ ! ભીંત્યું અડવી ન કરાય ! '

' અરે બેઠા, હવે વળી મારે ભીંત્યું અડવી શું, ને ભરી શું ? ઉતારી લે, બાઈ ! જોકેએક ચીજ ઉતારી લે. મેંથી એ નહિ જોયું જાય, બેઠા ! મને એ માંજ-છાંજ કરનારી સાંભરશે ને દાઈ માડુ મન બળશે ! '

નિમરણી માંડીને દીકરી દીવાલો ઉપરથી શણગારે ઉતારી રહી છે અને છુટ્ટો બાપ અને ધરની તમામ શોભા-મંપત્તિ કરિયાવરમાં લઈ જવા આગ્રહ કરે છે. માતું ધણું વર્ષથી અવસાન થયું છે. સાત ખોટની એક જ દીકરી હીરબાઈને ઉછેરીઉછેરી બાપે આજ અઢાર વર્ષની ઉંમરે તેને પરણાવી છે. આજ ભાણેજ (જમાઈ) તેડવા આવેલ હોવાથી બાપ દીકરીને દાયજો દેવા લાગ્યો છે. બેડાં, ત્રાંબા-ફૂંડીઓ, ડગરા, ગાદલાં, ગોદાં, ધડકીઓ, તોરણ, ચાકળા, ચંદરવા, સોનારૂપાના દાગીના-જે કાંઈ પિતાના ભર્યાભાદર્યા ધરમાં હતાં તે તમામ પિતા દીકરીને દેવા આગ્રહ કરે છે. ગાડાં ને ગાડાં ભરાઈ રહ્યાં છે.

' હાંક, બાપુ ! હવે બસ કરી જાઓ ! ' હીરબાઈએ આજા હાથ દીધા.

' પશ્યું હું રાખી મેલું કોના સાડુ, બાપ ? હું તો હવે બે ચોખાસાં માંડ જોઈશ. અને માડું ગામનરું થયે જો આ પિત્રાઈઓ આંહી તને મોઢા ડગલુય ભરવા દેવાના છે ? '

દીકરી મોં છુપાવતી જાય છે, પાલવડે આંસુમાં લોહતી જાય છે અને બાપુના ધરના શયુ-
ગાર ઉતારતી જાય છે.

‘હીરબાઈ !’ ડોસો પોતાની પાઘડીને છેડે ચીંચરીમાં બાંધેલા વાઘ-નખ લઈને આવ્યો.
‘આ સે, ખેટા, અમારો બાણેજ થાય એને ગળે પહેરાવજો. મેં તો ધરમાંથી કેંક વરસો થયાં
દીપડો મારીને કાઢી રાખેલ, તારે ભાઈ થાય એની ડોકે બાંધવાની આશાએ, પણ સરજે એ
સાવજના નખ પહેરાયો નહિ સરજ્યો હોય...હરો! હવે પ્રભુ તારું મીઠું મોં કરાવે ત્યારે પે’રા-
વજો હો !’

માનો જવથો ભાઈ એ વખતે હીરબાઈને સાંભરી આવ્યો. આજ બોનાઈ વગર નથું-
માથું ઝોળી, મીઠાં ચૂંથી, દસે આંગળીએ ટાગકા ફૂટે એવાં મીઠાં લઈ સાસરિયે વળાવનાર
કાઈ ન મળે. અને બાપુનું બાણું દસ વરસથી પોતે સાચવેલું, તેનું હવે જતન રાખનાર કાઈ
ન રહ્યું. હીરબાઈએ એકાંતે આંસુ કાઢ્યાં.

પચીસેક ગાડાંની હેઝો ભરાઈને કરિયાવર તૈયાર થયો. હીરબાઈએ નાહી-ધોઈ આણાતને
અરથે તેવાં વસ્ત્રાબૂધો સજી, રૂપનીતરતા અંગને જાણે સોને-રૂપે મદી લીધુ. માવતરના ધરને
છાંવડે ફરી વાર કદી બેસવું નથી એવું જાણીને છેલ્લી મીઠ માંડી બહાર નીકળી. ગાયો-બેસો
એને બહુ વહાલી હતી, એટલે જઈને પથડાંને ગળે બાંધી પડી. પણ જાણે જુદાઈની ધડી પારખી
ગયાં હોય તેમ મોંમાંથી ખડનાં તરણાં મેલી હઈ હીરબાઈના હાથપગ ચાટવા લાગ્યાં.

‘બાપુ ! આ વોડળી વિચાય ત્યારે અને બળી ખાવા બોલાવજો હો, નીકર બોધડું ભરીને
ખીડું મોકલજો !’ હીરબાઈએ પોતાની માનીતી ગાય સામે આંગળી ચીંધીને બાપને ભક્ષામણ દીધી.

‘અરે ખેટા, બોલાવવાની વળી કોને ખબર છે ? તારી બેળી ગાડાને કાંડે બાંધતી જ જાને,
બાઈ !’

એમ કહીને બાપુએ વોડળી પણ પુત્રી બેળી વેળાંવી.

આગળ દીકરીનું વેલકું : પડખે લાકડી લઈને ડગમગ વળાવવા જતા બુકો બાપ : અને
પાછળ કરિયાવરનાં પચીસ ગાડાં—એવી આખી અસવારી આંપરડા ગામના દરબારગઢમાંથી
અમૃત-ઝોધડિયે ચાલતી ચઈ. હીરબાઈ તો આંપરડાનો દીસે હતી એટલે અરધું ગામ એને
વળાવવા હસડયું છે. એક બાણું અદાર વરસની યૌવનમસ્ત કાઠી-કન્યા, રેવાળ ચાલે ધોડી ખેલ
વતા પોતાના કંથને નિહાળીને આવતીકાલથી મીઠા ધર-સંસાર માંડવાના મનોરથોને દિડાળે
હીંચે છે અને બીજી બાણું જુદા, બોખા, બાળક જેવા બાપને પોચોપોચો રોટલો ધડી, એના
ગરબને ધોમાં ચોળી, તાણુ ફરીકરી કાણુ ખવરાવશે એની ચિંતા બંજો કે એના મનોરથ-દિડા-
ળાને છેદી રહી છે.

મધાણી-સ્મૃતિચંદ્ર

'દાદાને આંગણે આંગણે
 'આંગણે ઘાસ ખીસી જો
 'એક તે પાન દાન તોડિયું
 'દાદા થાળ નો દેખે જો
 'અમે રે લીલા વનની ચરણી
 'જીડી ભયું પરદેશ જો
 'આજ રે દાદા દેરા દેરામાં
 'કાલે ભયું પરદેશ જો.'

એમ કરતાં આખી અસવારી ચોરે પહોંચી. એટલે હીરબાઈ નો ક્રોકો અને તેના જે જુવાન દોકરા ચોરેયા હેઠા જીનયાં. હીરબાઈએ જાણ્યું કે મળવા અવે છે, તો મળીને બાપુની લશ્મણ-મણ પચુ દ. લડે એવી છાંયા એણે જમણે પડમે વેસડીના માફાનો પડદો જીઓ કર્યો. આંખો બીની હતી, છતાં આંધિયાણું હાસ્ય આણીને એણે પોતાના કાકા-પિત્રાઈ બાઈઓનાં છંદેયાં એવારણાં લીધાં.

'કાકા, મારા બાપુને સાચવ.....'

એણું વેણ પૂરું નથી થયું ત્યાં તો બન્ને જુવાનો બોલ્યા :

'ગાડાં પાછાં વાળો !'

'હાં, શીઠ પાછાં વળાવો છો ?' છુટ્ટાએ પૂછ્યું.

'તું નિર્વંશ છો, ડોસા, અમે કાંઈ નિર્વંશ નથી. અમે કાંઈ મરી નથી પરવાયાં તે આખો દરબારગઢ દીકરીના દાયજીનાં હાસીને પારકે પાદ-મેકવી રિયો છો !'

'અરે બાઈ ! મારે એકતું એક પેટ; એને આજ નથી મા કે નથી ભાઈ-એને હું કરિ-યાવર પથુ ન દઈ ? અને હવે તો હું મૂંએ મારો ગરામ ને દખ્ખ રગઢ તો તમારા જ છે ને ?'

'તું તો ઘણું લૂટાવી દે, પથુ અમે નાના ગીમલા નથી ! પાછાં વાળો ગાડાં, નીકર કાંઈક સાંભળશો !'

હીરબાઈએ આ દેખાવ નજરેનજર દીકો. છુટ્ટો બાપ જે હાથ જોડી કરગરે છે અને પિત્રાઈઓ ડાળા ફાડી ડાંગો ઉગામે છે, દેખીને દીકરીને રંવાડે રંવાડે જાળ લાગી ગઈ. માફાનો પડદો ઉઠાવો મેલી, ઘૂમટો તાણી, રેકડો મારીને હીરબાઈ નીચે જીનરી અને બાપુનો હાથ ગાવી કહ્યું :

'બસ બાપુ, પતી મથું. હાલો, પાછા વળો, ભાઈ ગાડાંખેડુઓ ! ગાડાં તમામ પાછાં વાળો, આજ રાત્રન સારાં નથી.'

‘પાછાં શીઠ વળશે?’ એવી હાક દેતો હીરબાઈ નો વર ઘોડીને મોખરે હાંકી લાગ્યો. એને પંખે એની તરવારની મુક ઉપર પહેાંચ્યો.

‘કાઠી!’ હીરબાઈએ ધૂમટો આડો કરીને હાથ જોયો કર્યો. ‘કાઠી, આજ કમિયાનુ રેણું નથી. અને તું મૂંઝા મા. સૌ પાછાં વળો.’

ગાડાં પાછાં વળ્યાં. હીરબાઈ અડવાણે પગે પાછી ઘેર આવી. ઉલીમાં આવીને જોયું તે ખાપુ હજુ પાછળ દૂર ચાલ્યા આવે છે. ઘોડી પર બેઠેલ ધણી વિચારમાં પડી ગયો છે. એને જોઈને હીરબાઈ બોલી :

‘કાઠી, તારે હેયે ધરપત રાખ. તને સંતાપવો નથી.’

એમ કહી પોતાના હેમે મઢ્યા ગળામાંથી ઝરમર, કોટિયું, કાંઠેલી, ચંદ્રલુહાર વગેરે દાગીના કાઠી ધણીને આપતાં આપતાં બોલી :

‘આ લે, કાઠી, તું બીજું ધર ગોતી લેજે અને મારી વાટખ જોવી મેલી દેજે.’

‘કાં?’

‘કાં શું? હવે તો બાપને ઘેર દીકરા ન જન્મે ત્યાં સુધી મારે સંસાર વાસવો નથી. મારા બાપના ધરમાં પીંગવે ભાઈ ન મળે, એટલે જ ભરી ખમ્મરમાં જીવતર ખગડે ને! હવે તો પારણ્યામાં ભાઈને હાથોગીને જ આવીશ! નીકર જીવતરભરના જીવદાર સમજજે, કાઠી, ને તું વાટખ જોઈશ મા. તને રાજપુત્રીથી રમ્મ છે. બીજું ધર કરી લેજે. આ લે આ ખરચી.’

એટલું કહીને બાઈએ દાગીના અને રૂપિયાની પોટલી પોતાના ધણીના હાથમાં દીધી. કરિયાવરનેા સામાન પાછો હલવાઈ ગયો.

વળતા દિવસથી હીરબાઈએ બાપના ધરમાં આપું ખાડું હવે તેમાંથી કુંગરની ટૂક તોડી નાખે એવી, દેવળના ચંબ જેવા પગવાળી, ત્રણ ત્રણ આંટાળાં સીંગે શોભતી, ફાંટફાંટ જેટલાં આઢિવાળી માત ફંદી બેસીને નોખી તારવી, ગોવાળોને આજ્ઞા દીધી કે, ‘બાઈ આપકુ! આપણી સીમના ઊભા મેલમાં આ સાતેને પહર ચારવા મડો; અને મારો બાપ કડું-ડિસે ક્યાંય માખી નામ ન બેમવા દેજે, અને એને મન હોય ત્યાં સુધી માંદજે બેમવા દેજે!’

ભરવાડો એ રીતે સાતે બેસીને સાચવવા મંજા. બેસીને દૂધના ફગર ચડવા લાગ્યા. બપોળે જણા બદલાય ત્યારે તો દોવાઈ રહે એવાં તો આડ બરાતાં ચ્યાં. એક બેસતું દૂધ બીજને પવાય, બીજતું ત્રીજને, ત્રીજતું ચોથીને, અને એ રીતે છેક છઠીતું દૂધ સાતમીને પિવરાવવા લાગી. ઉવટ સાતમીના દૂધમાં સાકર, કેસર ને એલચી-ગજદળ નાખી, અંદર સળી ઊભી રહે એવો ધાટો કડો કરી, સળી જનેતા જોમ પેટના બાળકને પિવાડે તેમ દીકરી આપુને પિવરાવવા લાગી.

બાપને તો એક હસવું ને બીજી હાથ જેવું થઈ પડ્યું છે. શરમિદો બનીને પિતા કન્યાની સામે કાલાવાલા કરે છે કે ‘ગંગી ! બેટા ! મને આ અવસ્યાએ આ કેસર ને આ કદા તે કંઈ શોભે ? અને તું તારી આ ધારણા મેલી દે, બાપ ! મા’ મહિનાનું’ તો માવહું કેવાય !’

‘કંઈ બોલશો મા, બાપુ !’ એટલું કહીને પુત્રી પિતાને દૂધના કદા પાવા લાગી. દીકરી હતી તે માતા બની ગઈ.

એક મહિનો, બે મહિના ને ત્રણ મહિના : ત્યાં તો સાઠ વરસના ડોસાને જીવાનીનો રંગ ફૂટવા લાગ્યો. કાયાનું અણ્યે અણ્ય ફિરણું કાઢતું થયું. ધોળા વાળને કાળપ ચડી. ધોડે-સવારી કરીને સવાર-સાંજ બાપ સીમાડાની બહાર દોડતાં હરણુ સાથે હોડ કરવા લાગ્યો. અને મોં-માઘ્યાં મૂક ચૂકીને દીકરીએ બાપને કાઠીની એક જીવાન કન્યા વેરે પરણાવ્યો.

એક વરસ-અને એક દીકરા. બીજું વરસ-બીજો દીકરા : દેવના ચક્ર જેવા બે બાઈઓ બહેનના બોળામાં ધુબવાટા કરવા લાગ્યા અને હીરની દોરીએ હીચોળતી બહેનને હાલરડાં ગાતી બાયાતોએ સંભળી.

રાત ને દિવસ બહેન તો પોતાના બાઈઓને નવરાવવા-પોવરાવવામાં, ખવરાવવા-પિવરાવવામાં ને એનાં બાળોતિયાં સાફ કરવામાં લક્ષીન બની ગઈ છે.

એમ કરતાં તો ત્રણ વરસની ફૂંચો વળી ગઈ અને ચોથે વરસે સીમાડા ઉપર બેપટ જાડતી દેખાણી. જોતજોતાંમાં દ્રાહ્મ રાત્રી ધોડીને અસવાર ઝાંપમાં દાખલ થયો. ગામની પનિ-ચારીઓ ઠાંઠાં બેડાં લઈને દરબારગઢમાં દોડી : ‘બા, વધામણી ! ધાપલ આવી પહોંચ્યા છે !’

આવીને કાઠીએ ધરાણાં-રૂપિયાની પોટલી પડતી મેલી.

‘બાપુ !’ હીરબાઈએ બાપને કયું. ‘હવે આ વખતે તો ગઢની ખીલી પથુ નહિ રહેવા હઈ. તમે નવી વસાવી લેજો !’

એમ બોલીને હીરબાઈએ ગાડાં બધાં. દરબારગઢમાં એક ખીતી પથુ ન રહેવાં દાધી. ફરી વાર વેલકું જોડાણું. ગામ વળાવવા હલકયું. ચોરો આઘ્યો. માશની ફડકે જાંબી થઈ. હીર-બાઈએ ગઢગોટાના ફૂલ જેવું ડોકું બહાર કાઢ્યું અને ચોરે પ્રેત જેવા નિશ્ચંવ બની બેઠેલા બાયાતોને પડકારી સંભળાવ્યું :

‘આવો કાકા અને બાઈઓ ! હવે ફરો આડા !’

‘ના રે બેટા, અમે ક્યાં કહીએ છીએ ?’

‘શેના કહો ? પારણે એકને સાટે બે રમે છે ! અને હવે તો ગાડાની હેડયું ગપવા જ કરજો !’

• [સીરાપદ્મી રસધાર-૫]

■ આ ઘટના જુનાગઢ નજીક ચાંપરડા ગામે બની છે. કાઠીનું નામ વાધવાબો. અથવા જોવાબો બોલાય છે. કાઠ વળી આ બનાવ આયરોમાં બન્યો હોવાનું લાગે છે.

ભૂત રુએ ભેંકાર

ને સપ્તમાં રાતે વાણુ કરીને સહુ માલધારીઓ બેઠા હતા. આધેથી ભૂતના બડકા સળગતા લાગે તેવી રીતે ચલ્લો ઉપરનો દેવતા કૂકે કૂકે ઝખૂકતો ને વળી ઝાંખો પડી જતો હતો. વરસાદ મોટ મોટ ફેરે ઠમ ! ઠમ ! ઠમ ! પડતો હતો અને નીચાં નીચાં ધરનાં નેવાં ટપકતાં હતાં તેનાં ટીપાં નીચે ખાખોચિયાંમાં પડીને ટપક ! ટપ ! ટપક ! ટપ ! એવા ભાતભાતના સ્વર કાઢી કાંઈક વાતો કરતાં હતાં. આખી ગીર ઉપર અંધારું પથરાઈ ગયું હતું. વાત તો એમ ચાલતી હતી કે—

‘ભાઈ, હમણાં એક ચમત્કાર બની ગયો !’

‘શુ ચમત્કાર ?’

‘કંઠાળે ગામેતીને ઘેર એક ચારણુ આવેલો : ચીંથરેહાલ ચારણુ : વાર્તા-કવિતા તો કાંઈ બ્યાવડે નહિ : પણ ગામેતી જેવો આપર તે ક્યાંય ચાલે છે, બા ! સહુને આપે તેમ એને પણ શીખ આપી. ચારણુ બધાણી માણસ, પણ કંઠાળે અરીણુ રેવું નહોતું, અને ચારણુને ઉનાર આવી ગયેલો : એટલે દી આથમી ગયો હતો તોયે રત્ન લઈને પડખેના મામડામાં ઝટ પહોંચી જવા માટે રવાના થયો : એલાપરી નદીને સામે કઠિ ચઢો અને માંગડને કુંગર આવ્યો ત્યાં બાન બૂધીને રસ્તો ચૂકી ગયો. અંધારું કીકાકીકતું જામી ગયું, અને નાડયું ત્રૂટતી હતી એટલે ચારણુ તો કુંગર ઉપર ઠગ્યો થઈને પડી ગયો : ધોડી વાર થઈ ત્યાં અંધારામાં પણ ઉગ્મસ મારે તેવાં ધોળાં બાસ્તા જેવાં છપાડાં પહેરેલો એક માનવી ત્યાં આવ્યો અને ચારણુના હાથમ. છેટેથી અરીણુનો એક ગોટો નાખીને કહ્યું : ‘લ્યો, ગઢવા !’

ગઢવો કહે : ‘આ ક્યાંથી, બાપ ?’

આદમી કહે : ‘કંઠાળેથી ગામેતીએ મોકલાવ્યું છે.’

‘ચારણુ તરત જ અરીણુ ખાણું : જિંદગીમાં કદી નહોતું ચાખ્યું તેણે અરીણુ : શરીરમાં કોટા આવ્યો એટલે ચારણુ એ જ ટાણે પાછો વળીને કંઠાળે આવ્યો : ગામેતીને પગે પડીને બોલ્યો : ‘બાપ ! કોડ દિવાળી વારો વૈભવ ટકાવે ! અને આજ નવું જીવતર દાણું !’

ગામેતી અચંબો પામીને કહે : ‘કેમ, ભાઈ ?’

‘બાપ ! મારી વાંસે કુંગરમાં અરીણુ પોગતું કયું’ એ તો તું વિના ખીન્ને કાણ કરે ?’

‘ના ભાઈ ! અમને તો ખબર પણ નથી ! ગઢમાં તો ચણેલી જેટલું પણ અરીણુ નથી ને ! કાણ આવ્યું ?’

‘અરે બાપ ! ધોળે લૂગડે જીવન આદરી આવીને મને હાથોહાથ આપી ગયો ને તમારું નામ લીધું !’

સાંભળીને સહુ એકબીજાની સામે સમસ્યાથી નીરખી રહ્યા. ગામેતી આટલું જ બોલ્યા—

‘નક્કી માંગડાવાળો !’

‘આવો સમતકાર બન્યો, ભાઈ !’

‘ઝોહોહોહો ! હજીયે શું માંગડાવાળાનો છુટકારો નહિ થયો હોય ?’ માલધારીઓ એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા.

બીજાએ વળી જવાબ દીધો : ‘એની વાસના ભારી જોરાવર હતી ને, ભાઈ ! વાસના મટયા વિના નવું જોગિયું ક્યાંથી સેવાય ? ગજબની વાસના હતી માંગડાવાળાની !’

અનુભવિયાએ સવાલ કર્યો : ‘એવી શી વાત બની હતી, ભાઈ ! માંગડાવાળો કાણુ ? ક્યાંનો ?’

‘માંગડાવાળો આપણી ધાંતરવડીને કાંઠે આવેલ ગામ ધાંતરવડના રાજપુત જેઠાવાળાનો દીકરો થાય. વાળાઓ હજી વટલીને કાઠી નહોતા ત્યાં ઈ વખતમા ચર્ધિ ગયો ને ભરજીવાનીમાં ભાલે વીંધાણો.’

એમ થતાં તો વાતચીતે વાર્તાતું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સ્વાજ નામના વાજિંત્ર ઉપર ઝંથે-થાડી બોલાવતાં એ વાતડાઓ પરાણાએ દુહા આરંભ્યા :

હુધ હાકોહાક, હળ જૂટયા દેશોવના;
રોતે આભા સાખ, લખિયવ વણુ લેવાય નહિ.

૧

દેવતાની બાધેલી ધૂમલી નગરીમાં હાકલો પડી : ગજકુળમાંથી હળકટક જૂટયાં : કાળાવડ ગામનો કાઠી ચાડવો બાયલ ધણુ વાળી જાય છે : મામા લાણુ જેઠવાએ કહ્યું કે, ‘સંહુ ચડજો, પણુ લાણુજ માગડાને જગાડશે મા. એ પારકી થાપણુ છે, પરાણો છે.’

પણુ માંગડાનાં તકદીરમાં અભિ લટકતી એ સાખ મેળવવાતું સરજાયું નહોતું. નપાટણન. નગરશેઠની કન્યા પન્નાવતી પ્રારબ્ધમાંથી ખડવાતું માડેલ હતું : બિંધમાંથી એ બીક્યો. દરબાર-ગઢ સતકાર દીધો. જાણુ ચર્ધિ કે મામા ફોજ લઈને ગયા : અરે હાય હાય ! હું ગાની વારે ન ચડું ! એવી બિંધ !

ભલ્લ થોડો, વલ્લ વંકડો, હલ્લ બાંધવાં દલિયાડ;
ઝાઝી ફોનુમાં ઝીંક્યા, મરણુ એક જ વાર.

૨

● તે સમયમા પાટણે ધણુ હતો એટલે ધૂમલી નગરનું કોઈ ચહેર પાટણ નામથી ઓળખાતું હતો.

શોભીતા થોડા સંગમાં હોય : શિર પર વાંકડિયા વાળ ઝૂંઝૂતા હોય : શરીર ઉપર હાથિ-
વાર ચક્રચક્રાટ કરે : આહા ! સાચા વીરને એક જ વાર મરવાની-મે.ટી ફાગમાં અંખાવીને
મલી બાતે મરવાની અંખના હોય છે.

અસવાર પાટણની બગરે ચીરીને રોંસરવે નીકળ્યો, કેમકે જતાં જતાં એકવાર ચાર નગરું
એક કરી લેવી હતી-છેલ્લી વારના સમરામ કરવા ફતા.

થાટા થાડાને થાટ, અસવારે બહો નહિ;
(એનું) બાહુ બરે આકાશ, મીટે બાજ્યો માંગડા.

અંખામાં ખેડેલી નગરશેઠની દીકરીએ પોતાના પ્રીતમ માંગડાને દીકો : થાટીયો થોડો. એવો
જ સાચક અસવાર, આસમાનને આપેલો જિયો લાલો : એવા મનના માનેલા ક્ષત્રી કંથને
વાણિયાની દીકરીએ દીકો અને ચારે નગરુના તાર સંધાયા.

અમે વેપારી વાણિયા, તમે રાખની રીત;
પૂરવ જવની પ્રીત, મળિયાં તમનું માંગડા.

હે સ્વામી માંગડા ! આપણી જાત તો જુદી છે, પણ પૂર્વજવની પ્રીતિએ આ જન્મે નાન
જાતના બંધન મેદાને આપણને જોડી દીધેલ છે. માટે—

આઠ ઉપર માટેજ છે, પિતલિયા પામડ
(એની) મેઘડીડું સમ, મારતો ન તું માંગડા !

હે સગા ! મેડી ઉપર ચોપાટ માંડી છે. પિતલિયા પાસા યજ્ઞ છે. સંકલ્પ કરી કરીને હું તારી
સાથે એકલી એકલી બાજુ રમી રહી છું. માટે તું એકવાર ઉરે આવી, હાથ નાખી, સોગમી
મારતો જા, એટલે આપણું લગ્ન સફળ થાય.

ના ના, પધાવતી ! રજપૂતની એ રીત ન હોય હું તો માની વારે ચક્કો છું. રસ્તે
રમત કરવા મુગધી રોકાવાય નહિ, પણ તું વાટ જોજે. હમણાં પછે વળું છું. પડી રમી વેયું.

થોડો દોડાવી મૂક્યો. અયો ! અયો ! અયો ! ત્રીસ-ત્રીસ માકોસ પંથ કાપી નાખ્યો. હીરણ્ય
નદીને કંઠે મોટા વડલા હેઠળ ધૂમરીનું ગૌવણ બેસુ છે ને વૃઠારો ચાડવો બાયસ બાજુ જોડ-
વાની ફાજ સાથે ઇમાણું કરી રહ્યો છે. ત્યાં તો માંગડો દેખાવ્યો—

જવને પાડો ન વઢિયાની વેળા નહિ;
રોજે તારી મા, તું પરદેશી મેનડા.

ચાડવો કહે છે કે, 'એ જીવાન ! તું પરમામથી પરોવો આવેલ કહેવાય. તારે હજુ લડ.

વાની ઉંમર નથી થઈ. તું રોળાઈ જઈશ તો તારી આ રોશે. માટે જીવતો પાછો વળી જા !
પણ ત્યાં તો—

હજકળતો કટકે, દાકોટે દળાયો નહિ;
અદરાણ હજકળતે. મચાયો ખાતે માંગડો.

૭

આડવા કાઠીના હાકલા—પડકારો સાંભળીને માંગડો ન ધડક્યો. એ હજકળતા શત્રુઓની સાથે
માંગડો તસવારથી ભેટવા દોડ્યો.

વળી છ પાછી વાર, ભૂટે માટે ભાણી;
(પણ) એકલડો અસવાર, મીટે ન ભાણું માંગડો.

૮

પથાવતી ગરબે ખેરતીને વાટ જ જોતી હતી. એણે જોયું કે આંખાં મોં લઈને ભાણુ જો-
વાની ફોજ પાછી ચાલી આવે છે, પણ એકલવાયો ગયેલો અસવાર માંગડો કાં ન દેખાય ?

પાપડીયું પચાસ, આંટાગીયું એકસ નહિ;
હ ઘોડો ને અસવાર, મીટે ન ભાણું માંગડો.

૯

આ પચાસ—પચાસ પાપડિયાળો દેખાય છે, પણ રૂડી આંટીઓ પાડીને બાંધેલ પાપડીવાળો
મારો પ્રીતમ માંગડો નથી. એ ઘોડો ને એ અસવાર નથી દેખાતા. હોય તો સહુથી નોખો
તરી રહે ને !

કોણ જાણે, કદાચ પાછળ રહ્યો હશે, મારી પાસે આવવા માટે જાણીનેઈને પાછળ રહી
ગયો હશે ! કાલ દઈ ને ગયા પછી પરખારો તે કેમ આવ્યો. જાપ ? ત્યાં તો—

ઘોડો આવે ધૂમતો, માથે સોનેરી સાળ;
એકલડો અસવાર, મીટે ન ભાણું માંગડો.

૧૦

સોનેરી સાળ થઈ શોભતો એકલો ઘોડો ધૂમતો ધૂમતો આવ્યો આવે છે. એની પીઠ ઉપર
એ એકલડો અસવાર ન દોડે. જરૂર મારો માંગડો રણમાં કામ રિયો !

અસવારોએ અટારી સામે આવીને સદેશ કહ્યો :

પદમાને પ્રીતાળ, હીરણ્મી હદમા રિયો;
ગાંઝા દેખે જીવાર, મરવાં જોઈયો માંગડો.

૧૧

હે સતી પદ્માવતી ! તારો પ્રીતમ તો હીરણ્મી નદીને કાંઠે રહ્યો. અને એણે મરતી વેળા કહ્યું
કે પદમાને મારા ગાંઝા કરીને જીવંત રાખે !

વડલે બોટા દેત, સોનેરી સિરપાવનો;
(ત્યાં) બાલક બીજ દેશ, માર્યો ભેડાણી માંગડા. ૧૮

સોડયું લાવે સાવ, માંગડાના મોસાળની;
કરો! મા કવપાંવ, પારે બીજી પદમાવતી. ૧૯

માંગડાના મોસાળમાંથી સાત સોબો લાવીને એના શખને દેન દેવાય છે. અને પદમાવતી નદીને કંઠે નિશાપ કરતી બીજી છે. તેને સહુ જાની રાખે છે.

પદમાવતી શું બોલે છે ?—

મારા પંડ પર કોઈ, રાતા છંટા રજવન;
રિયાં બળમારો રોઈ, મટિન લાણુ માંગડો. ૧૪

મારા અંગ ઉપર રક્તના છાંટા પડ્યા હશે ! મને એવાં અપશુકન મળ્યાં હશે ! એવી કું અમામણી ! એટલે મારે રોઈ રોઈ ને અવતાર યુગરવો રહ્યો !

૨

ભૂતવડાની ખટામાં એક દિવસ સાંજે એક વાણિયાની મન છૂટી છે. અધાર જંગલમાં બગદની ડાકે ટાકરીઓ વાગે છે ને વાણિયા ભાતાના ડપરા ઉઘાડી ઉઘાડીને દીમચુ કરે છે. બેળો વાંકડી મૂઠોવાળો રજપૂત ગામધણી અરસીવાળો વેળાવિયો બનીને આવ્યો છે. વડાની ડાળ નીચે અરસીવાળો બેઠો છે, તે વખતે ટપાક ! ટપાક ! ટપાક ! વડા ઉપરથી કંઈક ટીપાં પડ્યાં.

‘અરે ! આ શું ? વાદળમાં ક્યાંય વાદળી ન મળે ને મેં ક્યાંથી ? ના, ના, આ તો ટાઢા નહિ, બરડો ખદખદી નય એવા બિના પાણીના છંટા : અરે...ના રે ના ! આ પાણી નો’પ, આ તો કોઈનું ‘મગધગલું’ લોહી !

વેળાવિયો ક્ષત્રિય અરસીવાળો બીજે નજર કરે ત્યાં તો ડાળી ઉપર બેસીને કોઈ જુવાન ડુદન કરે છે. એનું મોં દેખીને અરસીને અનુકંપા વછૂટી : ‘કોણ છો ?’

‘ભૂત છું.’

સૌ રાતો સંસાર; (બેને) પપતીએ પાણી પડે;
(પણ) ભૂત ડુએ ભેંકાર, (બેને) લેલ્યનિયે લેહી કરે. ૧૫

હે રજપૂત ! સંસારનાં માનવીઓ ડુએ છે છતાં એ ડુએ ત્વારે એની પાંપણે પાણી પડે, પરંતુ આ તો ભૂતનાં ડુદન : બપોરે ડુદન : હેવાનાં લોહી નીતરી-નીતરીને એનાં લેલ્યનમાંથી કરે. ભૂતના અંતરની વેદના કેવી વસભી ! જોહો-કેવી દારુણ !

‘તું જૂનડો છો ? કોનો જૂન ?’

‘ન એ.ળખ્યો, કાકા ?’

હું બેટા તું બાપ, અરસી હાં ઓળખ નહિ !

પેલા બચનાં પાપ, આ જન્મમાં આવી નહ્યાં.

૧૧

હે કાકા અમી ! તારા મગા બાઈ જેઘવાળનો હું દીકરો, એટલે તારો પશુ દીકરો : ને તું મારો બાપ : નનાંય હજુ ન ઓળખ્યો ? આ જૂનડી દયાને પામ્યો : એ મારા પૂર્વજનાં પાપનું ફળ છે. મેં પૂર્વ બને પ્રાંતિ જાંવેલી હતી.

‘અરે, તું માંગડો ! બેટા, તું આંહી ક્યાંથી ? તને એવાં શાં દુ.ખ મરણ પછી પશુ રહી ગયાં ?’

જૂનડો બેંકાર વિલાપ કરતો બોલે છે કે—

માયલીયું મનમાં, દાખીને રૂને દેખ દીએ !

વીંધાણી વડમથ, પદમથું પરવ્યા વિના.

૧૭

હે કાકા ! બીતરની વેદના કોને હરાડી કરી બતાવું ? પલા સાથે પરવ્યા વિના જ મારે આ વડાની ઘટામાં વીંધાવું પડ્યું. અને કાકા, હવે તો —

એનાં મથીં બૂલ, આશી મથું એ જન્મવા;

તન સળંગ તાબત, અરમી વણ આસ.વ ને.

૧૮

આંહી જૂતાવળના ઘંટમાં અમે બધાં આ મરને એ.ળંગી બદાર નીકળવા તસખાએ છીએ પશુ અમારાં અંગો વાસનાની આગથી સળગી જીક્યાં છે તે તારી મદદ વગર નહિં આસવાય, હે કાકા !

‘તે હવે હું શું કહું, બેટા ?’

‘મને પાટણુ તેડતો જ. મારી પમાવતી સ ધે પરણવા દે. મારી પરણેતર અ.જ બીજને જાય છે એ વિચાર મને સળગાવી મેં છે, કાકા !’

‘અરે માંડા ! તું પ્રેત છો. તને કેમ કરીને લઈં જાડું ?’

‘બસ, કાકા ?’

સયું તુડીયું સગા ! નેરણ નોધાયાં વિધાં;

વાયેવ વા કવા અરસી જળ જોડા ત્રિયાં.

૧૯

હે સગા ! આજ તારા રેહની સરવાણીઓ કેમ તૂટી ગઈ ! એવા તે કેવા એરી પવન વાયા કે તારી પ્રીતિનાં નીર આટલાં બધાં જોડાં બિતરી ગયાં !

લોકસાહિત્ય-કથાઓ

ઘવડો તવળે, જ પ નહિ, જય માળની જન,

અરસી મેલ્યા એકાદી, પદમા પડવ પ્રાણ

૨૦

ઓ અરસી ! આ જન જતી જોકે છુ ને અતર ચિગમ છે મારા પ્રાણ મે પદ્માવતીની
પાસે મૂક્યા છે—

સખ ફરે નગા (ને તે) પદમાયુ પાગ ફરુ,

અરસી આ વનમા જુલું થી જળવુ પિયુ.

૨૧

હે મગા ! સુખ તો બહુ ત્યા પદ્માવતી પામે રહ્યું અને આ જગલમા જૂતોની માથે રહેવું
પડ્યુ છે હવે તો હું સળગુ છું. અને એમર પેણી લેવા દે

‘શી રીતે ?’

‘તમારી જનનો વરરાજો કદરૂપો છે, ઓ કા ! એને બંધે અને વર (ને) જતીને માથે
જવા દે. ચાર ફેરા ફરવા દે.’

‘પડી ?’

‘પડી પાછો વળીને આહો વડવાને ચાન- જનરી પડીશ નહીને સામે કરે જો હું ચડુ
તો મને જતનાથની આણુ છે’

કોઈ શુદ્ધના મોવાણુમા પવન સમરનો હોય તેવા જતના વિનાય સાજળાને અગ્નીવાજાના
જ્વાળા જાયા થઈ ગયા. વાણિરાને જતની વાત કરીશ તો ખીને આહો જ ફાટી પડશે ! શું
કરું ? વિભાસણુ થ પડી

‘કાકા !’ જૂતનો અવાજ આવ્યો ‘વાણિરાન બડકાવના નથી હું આહો મારી માદ-
મેડીયુ જોશી કરુ છું. આજ મારી કેનીએ હું વાણિરાની જનને ઉતારો આપીશ’

થોડાને ૧. ૧. ૧, જન ને મોલા ખાણ,

જમાટે વાળાની જન, જન ખ તેથી જૂતો

૨૨

હ જડ વનમા હીરણ્યને કાંડે મોટો દરવારગડ કોઓ ચર્ચ ગયો. જનના થોડાને માણુ
ખાજરાના જોગાણુ. વેલવાના જળને કપાસિયાના બહોળા ખાણુ અને જનવાને જોજન દીધા
શેડે જળણુ કે કોઈક ગરાસિયાએ આહો અતરિયાળ ગડ બાંધેા હશે !

અરસીએ વાત ઉઘ્યારી શેઠિયા આ ક રૂપો રરાજો લઈને જાણુ તો વેવાઈ ના પાડીને
જોઓ રહેશે માટે આપણે આ મદવાળા રૂડા રજપૂતને વર જમાવી તેડી જાયે વજતા આહો ઉતારી
મેલશું.’

વાણિયા કમ્બલ થયા

જીએ સળગે આમ, નીચે ધરતીના ધડા
ઝોલવવાને આવ, વેલો ધાંતરવડા ધણી !

૨૩

ખીંભરી કન્યા પદ્માવતી પાટણની મેડીએ બેઠીને વિલાપ કરે છે કે, હે ધાંતરવડા ધણી માંગડા ! આજ પરપુરુષ સાથે મારાં લગન મંગાથેલ છે. હું કોઈને મોંએ મારું અંતર ઉપાડી શકતી નથી. મારે એક લવમાં બે બવ યાવ છે. જીએ આમ સળગ્યો છે. નીચે ધરતી ધખધખે છે. મારે હે સ્વામી ! તું વહેસો વહેસો મારી જવાળાઓ ઝોલવવા આવજો !

જનનની વેલ્યો ગાજી. વર પરણવા આવ્યો. હથેવાળો મેઘવતાં પદ્માવતીએ સામા પુરુષને દીડો-પરપુરુષને નહિ, પણ ખુદ માંગડાને દીડો. વાતનો બેદ સમજ્યા વગર કહેજો ટાઢક વળી ગઈ. આ મરેણું માનવી આંહી ક્યાંથી ? શું પરસોડમાંથી મને લઈ જવા આવ્યો ? કે શું કોઈ દેવતાએ એને માથે અમીનો કુંપો છાંટી સજીવન કર્યો ?

પરણી જીતર્યાં અને જન પાછી વળી. હીરણ્યને કાંઈ જૂત-વડલો આવ્યો અને સંધ્યાનાં મેરાતાં અધારાંમાં, એ ભેંકાર જંગલની અંદર, વરરાત્રે ભડકારે છલંગ મારી વડલાની ધટામાં અસોપ થયો, ને આંહી વેસડામાં કન્યાએ પોતાની બાજુએ જોડું તો જેની સાથે ચાર ફેરા ફરવા ચોરીએ ચડી હતી તેને ખદસે ખીજે કદરૂપો આદમી દીધો. છલંગ મારીને પદ્માવતી પણ વેલ્યમાંથી નીચે જીતરી પડી.

‘ અરે હાં ! હાં ! વહુ દીકરા ! શું થયું ? ’

‘ રામ રામ છે, વાણિયા ! જ્યાં મારો પરણ્યો ત્યા જ હતું ’

‘ અરે દીકરી, એ તો બનાવટી હતો ! ’

‘ મમે તે હોય, ખીજનાં મીઠાજ ન બાંધું ! ’

સમજવી, પણ ન સમજી. ધોર જંગલમાં એ અબજાને એકવી મૂકીને જન આશી નીકળી. વેસડાનાં પેડાના અવાજ સીમાડા સુધી સંભળાઈને બંધ પડી ગયા. અને મોટી મોટી ખાવા ધાતી બેખડો વચ્ચે વડી જતી હીરણ્ય નીના નીર પણ ટાઢે પહોરે વિવાપના સૂર બાંધી પુકારવા લાગ્યાં. ઝાડવે ઝાડવું ત્રેત જેવું જનીને જિવરાવવા લાગ્યું. અને ‘ માંગડાવાળા ! માંગડાવાળા ! માંગડાવાળા ! ’ એવા ત્રણ ત્રણ સાદ કરીને જ્યારે પદ્મા પોતાના પિયુને બોલાવવા લાગી ત્યારે બેખડોમાંથી પડછંદ જીંદીને ભરકર બની જતી એ એક એક ચીસનાં જવાબમાં ઝડક ! ઝડક ! ઝડક ! એવા જૂત-ભડકા વડવાની ડાળેડાળે જીંડવા લાગ્યા.

વડવા તારી વરાળ, પાને પાને પરજીપી;

(હું) કિરોં જંપાવું જાળ, (મને) ભડકા લાગે જૂતના.

૨૪

વડલા ! તારે પાંદડે પાંદડે જૂતની જવાળા સળગી જીતી છે. હું દિવસ-રાત એ ભડકામાં સળગી રહી છું. હું આ આગને ક્યાં જઈને ઝોલાવું ?

એ રીતે અદૃશ્ય જૂતના ભડકામાં રાત ને દિવસ આ એકલવાઈ સુંદરી સળગે છે. પોતાના નાથને ગોતવા એ વડલા ઉપર ચડીને ડાળે ડાળે ને પાંદડે પાંદડે જુએ છે :

ડાળે ડાળે હું ફરું, પાને પાને ફરજ;

મરતાં લાગે માંજડો, રવપને ન રહું મુખ.

૨૫

એ ગોતાગોતામાં સળગવા સિવાય ખીજું કંઈયે નથી રહ્યું. એ મરેલા પિયુની અશ્વજીવી વાસના જ જવાળાઈને જંગલને સળગાવી રહી છે.

દિવસ બધો આવી આગ સળગે છે, ને રાતે એ ઉજ્જડ વગડામાં માયાવી દરબારગઢ જીભો ધાપ છે. એ માંજડો જૂન માનવીની કાલા કરીને પચાવતી સાથે વસે છે. પરોઢિયે પાછી એ બધી માયા સંકેતો જાય છે ને પછા એકલી સળગતી રહે છે.

૪

એ જુવાન ઘોડેસવારો ગીરમાં ચાલ્યા જાય છે. દિવસ આથમી ગયો છે ને અંધારાં વેરાય છે. એ વિકરાળ ઝાડીમાં કોઈ માનવી કે પશુ દેખાતાં નથી. જુવાનો જૂબની ને મુસાફરીથી ચાટી મોથપોથ થઈ ગયા છે.

ઘાટા જંગલમાં રેતાની એક ખાજુએથી માલખામાં એટલી એક બેંસ જીભી ધઈ બને ચાલવા લાગી.

જુવાનો જોઈ રહ્યા. એક કહે કે : ‘ જાઈ, આજ તો આવડી આ જ બેંસના દૂધે પિપાણી કરીએ. ’

‘ બહુ સારું ! ’

અંધારે અંધારે બેંસનું પૂછકું પકડીને અસવારો ચાલવા લાગ્યા. ઘોડીક વારે ઉજ્જડ વગડામાં ફાળો દરબારગઢ દેખાણો ને બેંસ એ મઠની ડેલીમાં ચાલી ગઈ.

અસવારો પણ ડેલીમાં જઈ પલાણુ છાંડી જીતરીને ચોપાટમાં બેઠા. ગઢ મોટો, પણ પ્રમાણમાં કંઈ જોલયાલ સંભળાતી નથી. કોઈ દરવાન પણ હાજર નથી.

પડીક થયું ત્યાં તો સફેદ વસ્ત્રોવાળો ખૂંચસરત જુવાન આવીને જીભો રહ્યો. મૂંઝો મૂંઝો ખચ જરીને એ મહેમાનો સાથે બેઠો. જઈને ઘોડાદારમાં બેય થોડાં બાંધી આપે.

વાળુની વેળા થઈ. જીવાને ઝાંઝામાં ગાદવીઓ પથ-નીને બેથ પરેણાને જમવા બેમાયાં. રૂપ જેન સમાંતાં નથી એવી એ સ્ત્રીએ આતીને રેટલા. શાક ને દૂધ પી-રયાં. માતે ઝોસરીમાં મહેમાનો માટે ઢોલિયા ઢળાણા. કાઈ કેઈની સથે કાંઈ વાતચીત કર્યા વિના સૂવા ગયાં.

મુસાફરો તો અગ્નયખીમાં પડ્યા છે આંહો અંતારયાળ આ દરખારમદ કોણે બંધા-યો ! આવાડા મોટા ગદમા બે જ સ્ત્રી-પુ-પ રી રીને હેન હમે ? બોલ-ાં-આવતાં કેમ નથી ? આવાં રૂપાળાં બે મોઢાં ઉપર દુઃખની પીળાશ શા માટે ?

ત્યાં તો અંદરના ઝોરડામાં સુનેયો એ પુરુષ કણુ જીનો હે.ય એવું સંભળાણું. કાંઈ ભારી કારમી વેદના થાતી હોય એવી રીને ચરખણી કણુગી રહ્યો છે. અ ખી રાત કણુકયા જ કરે છે. જ'પ'લેતો જ નથી.

મુસાફરો ચોંટીને સાંભળના જ નહા. બેમાંથી એકેયને ગ્રંથ આવી જ નહિ. વિચારમાં પડી ગયા. ખાંકડા-ટાણે કણુકારા બન પડ્યા પછી મુમ રે ની આંખો મળી ગઈ.

સવારે સરી પેટે તડકા ચડી ગયા ત્યારે મુસાફરોની આંખ જાગરી. નજર કરે તો ન મળે દરખારમદ કે ન મળે ઢોલિયા ! બેથ જણા ધન્ટી ઉપર પડેલા ને બેથનાં ઘોડાં ભોરડીનાં જાળાં સાથે બાંધેલ : માથે વડનો છે ને પડખે જાંઘી બેખડો વચ્ચે ઘોળે દિવસમે બિવરાવે તેવા અવાજ કરતી નદી ચાલી જાય છે.

તાલુખ દઈને બેથ બહારવટિયા ચાલી તો નીકળ્યા, બેડનાં કસેળાં ચડકા પણુ ગયાં, પણુ સાંજ પડી ત્યાં બેમાંથી એક બાઈ બો યો :

‘બાઈ ! એ ગમે તે હોય, પણુ આપણે એનો રોટલો ખાધો, ને હવે શું એવું ક'ખ મટાઢા વિના ભાગી જશું ?’

‘સાચું, ન જવાય ! આજ પાછા પહોચીને પત્તો મેળવીએ.’

રાત પડતાં પાછા એ જ દેકાણે જઈ જીભા રહ્યા : એ જ દરખારમદ, એ જ ચોપાટ, એ જ જીવાન. એ જ રાંધીને પીંસનાર નંભા, અને એ પથારી.

વાળુ કરીને જીભા થયા એટલે બેથ મુસાફરો એ જીવાનની આડ કરીને જીભા રહ્યા અને પૂછ્યું : ‘બોલો, કોણુ છે તમે ? ને આખી રાત કણુકયા કરો છો કેમ ?’

‘તમને એ જાણીને શા કાવદો છે ?’

‘અમે રાજપુતો છીએ જેનો રોટલો જમ્યા એવું દુઃખ ટાળીએ નહિ તો અત્તર શા અપવં છે ?’

‘જુવાનો !’ બોલ્યા જેની તીણી નજર નોંધીને ધરધણી બોલ્યો. ‘જુવાનો ! ડરશે નહિ ને ?’

‘ડર્યા હોત તો પાછા શીદ આવત ?’

છાતી ચીરી નાખે તેવો ભયંકર સ્વર કાઢીને જુવાન બોલ્યો-અંદરથી આંતરડાં કપાતાં હોય એવી વેદનાભરી વાણીમાં બોલ્યો : ‘જુવાનો ! હું માંગડોવાળો !’

‘માંગડોવાળો ! ! !’

મુસાફરોનાં મોંમાં ચીસ દબાઈ રહી.

‘હા, હું ધાંતરવડીનો ધણી માંગડો : કમોતે મૂઓ : જૂન સરખો છું. તે દી માડવા ખાયલની બરછી ખાઈને હું પચો. એ બરછીના કરચ મારી છાતીના હાડકામાં વીંધાઈને ભાંગી ગઈ. હજી એ હાડકું ને એ બરછીની કરચ આ વડાની વાજમાં દટાઈને પચ્યાં છે. એ બરછીની કરચ મારી છાતીમાં દિવસ ને રાત ખટકે છે. તેથી કણકું છું, બાઈ !’

‘એનો ઈલાજ શો ?’

‘તમારાથી બને તો તમે હાડકું ગોતીને બરછીની કરચ કાઢો, ને મારાં હાડકાં દામા-કુંડમાં પહોંચતાં કરો. નીકર આ વાસના-દેહ ટકશે ત્યાં સુધી હું એના ખટકા ખમ્યા જ કરીશ.’

એટલું બોલીને ‘ઓહ ! ઓહ !’ કરતો જુવાન ઓરડામાં ગયો. મુસાફરો ચતા : સવારે એ ને એ દશા દેખી.

વાજના થડમાં બોદાણકામ કરીને જૂને કહેલું હાડકું ગોતી કાઢ્યું. બરછીને ટુકડો જુદો પાડીને એ હાડકાં લઈ બેચ બહારવટિયા દામેકુંડ ચડ્યા ગયા.

૫

હાદરવા મહિનાની મેઘથી રાતે એક નગરના દરબારગઢને અરબે પાદશાહ અને દુરમ ભગતાં બેઠાં છે. નદીમાં પૂર ધૂધવે છે. આસમાનમાં ગાજવીજ અને કડાકા થાય છે વીજળીએ એવી તો ઘુમાઘૂમ માંડી છે કે ભણે આકાશની જગ્યા એને ઝાંછી પડે છે. દુરમ બેઠી :

‘ઝાહોહોહો ! કેવી કાળી ધોર રાત છે !’

પાદશાહે કહ્યું : ‘આવી રાતે કોણુ ધરની બહાર બમતું હશે ?’

‘બીજું તો કોણુ બમતું હોય ? બિચારા મારા બાઈઓ, જેને માથે તમ સરખા રાખતું પર તોબાઈ રહ્યું છે !’

‘કોણુ...જેસો-વેજો ?’

‘હા ખાવિંદ! તમારા બહારવટિયા, પણ મારા તો જીભના માનેલા સાચા ભાઈઓ!’
‘બેગમ! અટાણે મને એવું શૂરાતન સમજાય છે. આવી ભયંકર રાતે શું વગડો વીંચતા હશે? બખોલોમાં સતા હશે?’

‘ખીલું શું કરે, ખાવિંદ? તમે એને સવાનું ખીલું ઠોકાણું ક્યાં રહેવા દીધું છે?’

‘મુણો! અટાણે એ બેય ભાઈ હાજર થાય તો મારી આપું, ગામડાં પાછાં સોંપીને બહારવટું પાર પાડું એવું મન થઈ જાય છે.’

‘અરેરે! અટાણે એ આંહી ક્યાંથી હોય!’

‘સાદ તો કરો!’

‘ખાવિંદ, મરકરી?’

‘ના, ના, મારા સમ, સાદ તો કરો!’

ઝૂખાની બારીએ જઈ ને દુરમે અધારામાં સાદ દીધો: ‘જેસાજ...ભાઈ! વેગજ...ભાઈ!’

નીચેથી જવાબ આવ્યો: ‘રાણીમા! હાજર છીએ!’

‘ઝાહોહો! ભાઈ, અટાણે તમે આંહી ક્યાંથી?’

‘પાદશાહની રખેવાળી કરવા, બોન!’

‘તમારા શત્રુની રખેવાળી!’

‘હા, બોન!’

‘કેમ?’

‘અમારે માથે આજ ચડે તે ખીકે.’

‘શેનું આજ?’

‘કોઈ ખીજે દુશ્મન આવીને પાદશાહનું માથું વાઢે, ને નામ અમારું સેવાય! અમે રક્ષા બહારવટિયા! અમારી મથરાવરી જ મેળી, બોન! અમારા માથે જ કાળી રીપી આવે! અમાડું બોડું નામ લેવય એ કેમ સંખ્યાય?’

‘વાદ રે મારા વીરાઓ! રાજ ચોખી કરો છો?’

‘ના બોન, આવી કોઈ ભયંકર રાત હોય તે ટાણે જ!’

પાદશાહે કાનોકાન આ વાતચીત સાંભળી. અટારી પરથી ફૂટી પડીને એ રજપૂત-તીરને બેડી સેવાનું દિમ થયું. જાતી ફાટવા લાગી. પાદશાહ બોલ્યો:

‘જેસાજી-વેળજી ! સવારે ક્યારીએ આવજો, કસ્ટ્યા પીવા છે !’

‘આપુ ! હજો તો નહિ યાય ને ?’

‘રાત્રીનો ખોલ છે. ઇતખાર આવતો હોય તો હાજર ચલો !’

એ હોંકારા દેનાર કોણુ હતું ? માંગડાવાળાનું ગ્રેવ હતું. બહારવટિયા ભાઈઓ પોતાનું કામ કરવા દામેકુંડ ગયા છે, અને આંહો પાદશાહની દેવડી હેઠળ બહારવટું પાર પાડવાનો મોકો મચ્યો છે, એ જાણીને બહારવટિયાનો ઓસિંગણુ જૂત જેસા-વેળને નામે હાજર થયો હતો.

પાદશાહનો કોલ મળતાં જ એણે જઈને બહારવટિયાઓને જણુ દીધી.

ક્યારીમાં બહારવટાં પાર પડ્યાં. સામસામા કસ્ટ્યા પિવાણુ.

એ માંગડાવાળો ગીસ્ત્યાં ધણે ધણે ડોકણે રહ્યો હોવાનું કહેવાય છે, અને જે કુંગર ઉપર એણે ચારણને ચીંથીને ગોટો દીધો તે પથુ એના વસવાટ ઉપરથી જ ‘માંગડાનો કુંગર’ કહેવાય છે.

એટલું કહીને વાર્તા કહેનારે ચમત્ કાથમાં લીધી, સગડીના ઓલવાઈ જતા અંગારામાં નવાં કરગણિયાં નાખીને તાપાનું સતેજ ક્યું અને એકે આવેલા માલધારીઓ બેસીને પહર છોડતાં પહેલાંની નાનકડી નીંદરમાં પડ્યા.

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૫]

ખાળાપણુની પ્રીત

વિભજન આડો વોંટણુ (ને) રોણી આડી ભોંવ,
પડદેથી વાનું કરે, ખાળાપણુની પ્રીત.

૧

ખાલવરે નાનપણુમાંથી મૂક્યો અનાથ એક છોકરો પરાયો માલ ચારીચારીને પેટ-વડિયે જીંઘરતો હતો. ગીરના કુંગરામાં આયડતાં આયડતાં એની અવસ્થા વધતી જતી હતી. પથુ એ નમાયા છોકરાને ધસી-ચોળીને નવરાવનાર-ધોવરાવનાર કોઈ નહોતું. એના માથામાં જૂઓ પડતી અને રજગુ છોકરો મોટો યાત્રાંધારાં એ રીતે પોતાનાં ખરાં રંગરૂપ ખોઈ ખેંઠો હતો.

કોઈ બેઝુબધ વિનાના એકલા આયડતા એ છોકરાએ આખરે એક સંગાથીને હાથ કરી લીધું : ગીરની વનરપતિમાં ભગીભગીને એક વંખડાના વેલા પરથી ગોળ મોટાં બે વંખડાં હતાયાં. પુખ્તની લહેરે લહેરે જેના પોલાણમાંથી દિવસરાત કોઈ જેથી સર વગ્યા કરતા એવા એક

વાંસની પાંચ કાતળીઓનો કટકો કાપી લીધો. વાંચને બેય છેડે તૂંબડાં પરોવીને છોકરાએ તે ઉપર તાર અને તાંત્રો બાધ્યા. કોઈ ઝાડવાના થડમાં ઝરતો રસ લાવીને એ જતર (વાજિન) ઉપર ચોપડી દીધો. ઉપર-મોરપિંડનો ગુચ્છો લગાવ્યો. એવું રૂપાળું ખીન બનાવીને ન્યારે પહેલી વાર એ છોકરાએ જતરના તાર ઉપર પોતાની આંગળીઓ ફેરવી, તે વખતે એ વાંસ અને તૂંબડાંના પોવાણુમાં કોઈ જુગજુગનું જ્યુનું મંગાથી બેડું હોય ને સામા હોંકારા દેવું હોય એવા સૂરો સંભળાયા. થોડે નિમિત્તે તો છોકરાએ જતરને ખંભે ઉપાડી ફક્ત હેયાની જ બીકલત પ્રમાણે આંગળીઓ ચલાવી, ઝાડવે-ઝાડવે, ઝરણે-ઝરણે ને ગીરને ગાળેગાળે મીના ખેસાડવાનું આદરી દીધું. જતર ઉપર અજબ ઝડપે એનો હાથ ભેગી ગયો. છત્રીસે રાગરાગણીઓ એની સામે હાથ જોડીને જીભાં રવાં :

જ તર મોટ તૂબડે, જત્રીસે અમે;

છત્રીસ લાવણુ રમે, વિભણુંદને ટેરવે. ૨

મોટાં તૂંબડાંનાળું એ ખીન : એમાં બત્રીસ તો ગમા ગોઠવેના : અને એમાંથી છત્રીસ જુગજુગ રાગણીઓ વિભણુંદનાં ટેરવાનો સ્પર્શ થતાં તો કંતોલ કરી રમવા લાગે છે.

ગીરયા થોડું દૂકડું ગોગવિવાળી નામે એક ગામ આવેયું છે. કોઈ કોઈ વાર પોતાની પાંચ બંસોને ઘોળાને વિભણુંદ આ ગોગવિવાળી ગામમાં આવેતો. પહેલી વાર ન્યારે એ આવ્યો ત્યારે ગામને પાદર કૂવાકાંઠે જઈને એણે પનિયારીઓને કહ્યું : ‘પાણી પાશો !’

બેમાથી એક પનિયારી હજી કુમારકા હતી. કુમારિકાએ આ પાણી માગનારા છોકરાની સામે જોયું. જોતાં જ ધડો સી ચીને કાદવો દનો તે પથ્ર એણે ટોળી નાખ્યો. જરાક મોં મચકોડ્યું. પોતાની સંગાયણને કહ્યું કે : ‘ખીન, ઈને પાણી પાને. યુ તો ઈને પદરે રૂપ બાળેને ફાટે મરાં, બાજ !’

એટલું બોલી એ રૂપ-નીતગતી કુમારિકા પોતાના ગોરા અંગ ઉપરની કાળી કામળી મચ-રૂપડીઓ મોખરે તાણી લઈ, માથે બેડું મૂળી, ઉતાવળે ગામ તરફ ચાલતી થઈ. પાછળથી બીજી પનિયારીએ સાદ દાધી કે : ‘બહેન રેણીયા ! તોળી ગાગર કાળમખો કાગરો મોટતો સે !’

વિભણુંદ તરત એ બાઈને કહ્યું કે : ‘અરે બાઈ ! માણમ કરતાં કાગરો તો ચડિયાતા રૂપ-વાળો ખરો ને ! કાગરો આખું બેડું બોટો છે, પથ્ર અને બોબો પાણી પાતાયે ઈને જીવ નો દાલો, દરો !’

તરમો છોકરો પાણી પીને ગામમાં ગયો. ગામમાં વેદો ગોરવિવાળો નામે મોટો માલ-ખારી પરનિયો ચારણ વસે છે. વેદને આંગણે ત્રણસો બેસો દૂધે છે. પ્રમુખા ચર દાય એ

ચારણને માથે છે. એ વેદ ગોરવિયાળાની ડહાંએ જઈને વિગળ્યું પોતાનું જતર-ટિંગાડી વિસામો કર્યો. વેદ ગદવીએ જાળકને આદરમાન દીધાં. રાતે વાળુ કરતાં કરતાં વિગળ્યું એર-ડિયા તેલના દીવાને ઝાંખે ઝાંખે અજવાળે પીરસવા આવનારી કન્યાને ઝાળખી : કૂવાને કંઈ મને કદરૂપો કહીને પાણી પાયા વિના ચાલી નીકળેલી છોકરી તે આ પોને જ : વેદાની સાત ખોટની એકની એક જ દીકરી : બાપ એને વારે વારે 'શેણી ! બેટા શેણી !' કહીને સાદ કરે છે. ઠીક છતલા ! વેદાની દીકરી મને બિખારીને પાણી ન પાપ એને ધોખો હોય કાંઈ ? ક્યાં કું નમાયો, નખાપો, નિર્ધન ! ને ક્યાં આ જાદુશાહી બગીચાની ડોશર-કળી !

વાળુ કરીને સહુ ફળીમાં ચંદ્રને અજવાળે ખાટલા ઢાળી બેઠા છે. ઉનાળાની રાત, એટલે આભ નાણે હીરે મહાઈ ગયું છે. શીતળ પવન ઝાડવાંની ડાળીઓ સાથે ભાતભાતના ગેસ કરી રહ્યો છે. અને એમાં પોતાની પાંચ બેસોએ વીંદી લીધેના ખાટલા ઉપરથી વિગળ્યું જતરને ખબે લઈ બળવવાનો આદર કર્યો. વાજિંત્રના પોલાણમાં પોટેલી કંઈ વનદેવી પોતાના બેડુનાં સુવાળાં દેરવાં અડતાંની વાર જ જાળીને પોતાનાં વીતકેની વાતો કરતી હોય તેવા વિલાપના સર સંભળવા લાગ્યા. દીકરા-વિહોણી માતા રોતી હોય, પિયુ-વિભોગણુ અપજા મૂરતી હોય, બાઈ-વહોઈ બહેન અંખતી હોય, પ્રભુએ તમનેલો ભક્ત વધવડતો હોય અને ધણી વિનાનાં દેર ધા દેતાં હોય, એવા એવા ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે વાજિંત્રના તારમાંથી મીંડના સર નીકળતાં તો સાંભળનારા સહુને કહેજે ન કહેવાય, ન કળાય ને ન સહેવાય તેવું કંઈ કંઈ ચાવા લાગ્યું. હાથમાં હોડા હતા તેની કૂંડો લેવાવી બધે થઈ, ફતરાએ ભસવું, છોડી દીધું, બેસો વાગોળતી અટકી ગઈ અને વેદાના ધરની અંદરથી નાણે એક ઊંડો ઊંડો નિઃશ્વાસ નીકળ્યો હોય તેવો અવાજ સંભળાણો :

'જતર ડાહ્યું' હાય, ભાંચળિયે ભાંગતી રાત્યન ;
સાથ લે સંગાય, પાટેલ સદ વિગળ્યું દે #

૩

ભાંચળિયા શાખના એ વિગળ્યું ચરણે ભાંગતી રાતે ખીન લાથમાં ઝાલીને બળવ્યું, નાણે કે અમને પોતાની સંગાયે સંગીતના ઊંડા દરિયામાં લઈ જઈને પછી ત્યાં એણે અમારી નોકાના સદ છેડી નાખ્યા !

વેદા ગદવીને મોહ લગાડીને વિગળ્યું ચાલી નીકળ્યો. પથ પછી તો વારેવારે એને નોતરાં બળવા લાગ્યાં. જતર લઈને વારેવારે વિગળ્યું ગોરવિયાળી આવ-જા કરવા લાગ્યો. એવી

■ ખીન પાઠ—

જતર વાળું જે, આંચળિયે આવીને;
ઢાળજ કરવતીએ, પાટી ત્રિયે વિગળ્યું દે.

કેકે' ભાંગતી રાતોમાં જીતની આડશે બેઠેલી કન્યા શેણીના જીવતરની નૌકાના સહ ચિરાતા થયા. અને-

અમે અમે ગોઠડી, નવ વાત્યુ'માં નેહ;
હેયામાં હવકેહ, વિભણ'દનાં તૂંબડાં.

૪

એ વાનિ'ત્રનો પ્રત્યેક ગમે! આતોગાતો જાણે કે શેણીની સાથે જ શુભ ગોઠડી કરી રહ્યો હતો. નવે તાંતો જાણે શેણીની સાથે જ રનેહ બાંધતી હતી. અને એ બીનનાં તૂંબડાં ઘેરા પકકાં પાડીને જાણે એકથી શેણીના હેયામાં જ હલકા દેતાં હતાં.

જેને કદરૂપો કહી અને જેના મોંથી બી જઈ ફવાને ધ્રોંથી શેણી ભાગી નીકળી હતી, તેણે શુભ સ્વરૂપ હવે શેણીએ એના ગુણગુણ સંગીતમાં નીરખ્યું. નીરખાને ગાંઠ વાળી લીધી કે બીજા બધા તો ભાઈ-બાપ છે. પણ ચારણની દીકરી મેંએ ચડીને કોઈને પોતાના મનની વાત કરી ન શકી. તેમણમાં કોઈ સરખી સહિયર નથી, ઘરમાં કોઈ બહેન-ભાગઈ નથી. ગામનાં સ્ત્રી-પુરુષો શેણી આઈને જોગમાયાનો અવતાર કરી જાણતાં. શેણી આઈએ અખડ કુમારિકા રહેવાનો જ નિરધાર કર્યો છે એમ સહુને ખબર હતી. બાપને તો સ્વપ્નેય ધારણા નહોતી કે આવા કદરૂપા જીવાન ઉપર પોતાની સાડશી દીકરીતું દિવ્ય ચોંટી સકે. ફક્ત એક વિભણ'દ જ શેણીની નીચે ઢળતી આંખોમાં ને યરયર ધૂનતા હોઠમાં પ્રીતિની છત્રી વાત વાંચી લીધી.

એવી એક રાતનો ચોથો પહેર ચાલે છે. વિભણ'દની વીણાના સ્વર-છંટકાર્વમાં આખો દાયરો નીતરી રહ્યો છે. જોરથી શ્વાસ લીધે પણ પાપ ખેસે એવી રાગ-રાગણીની ઠાંડી જમાવટ રાતના હેયા ઉપર થઈ ગઈ છે. આરડામાં દીવાની દિવેટે મોઝરો ચડી ગયો છે તેને ખેરવા ઠાકવાને પણ એ આરડાની આંચમાં ખેસી રહેલી કન્યાતું મન નથી કળ્લતું. બગાસુ પણ આવ્યા વગર આખી રાત નીકળી જાય છે. પ્રભાતે વેદા ગોરવિયાળાએ દાયરો ભરી, કસંભો ભેવરાવી, વિભણ'દને કહ્યું :

‘ભાણેજ ! ઘણા ઠી તે' અમને મોજ કરાવી. આજ તો હવે તારી મોજનો વારો છે. આ મારા ઘરમાં આટલી ગાયું-ભેંસું છે, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ છે, એમાંથી તને મોજ આવે તે ચીજ માગી લે, ભાણેજ !’

વિભણ'દે માથું ધરતી તરફ ઢાળી દીધું. આરડામાં શેણીને દેમે શ્વાસ સમાતા નથી. કાળજી' ફક્ત ફક્ત માથે છે. કાણ જાણે ચારણ શી ચીજ માગશે !

‘કેમ બા ! કેમ માથું નીચું ઢાળી દીધું ?’

‘મામા ! શું માયું ? રિદ્ધિ-સિદ્ધિની તો અળળખા નથી રહી. ભેંસું પણ હું સાચવી શકું’
ખેટકી તો જગદંબાએ દીધી છે. હવે શાર કોના સારુ વેંદારું ?’

‘વિનયશુંદ ! મામી લેકડું છું. મારી મોજ મારી જાવ નહિ. મને અસહ્યગતિ મળે. મામી
લે ઝટ !’

‘પશુ-હું માગીશ ઈ તમથી નહિ દેવાય, મામા !’

‘હું મારી દેહ વેચીને પણ તારો સવાલ પૂરો કરીશ. આંચકો ખા મા. મામી લે. ન આપું
તો દેહ પાડી નાખું.’

‘મામા, એક જ માગણી કરું છું. શેણીનો હાથ...!’

સંભળતાં જ વેદા ગઢવીના મુખ પરથી સોળે કળાઓ સકેસાઈ ગઈ. હથેળીમાં કમ્મળાની
અંગૂઠી ભરેલી તે ધરતી પર ટોળી નાખી. કપાળે પરસેવાનાં બિન્દુ બાઝી ગયાં. કાચવાઈને
વેદાએ કહ્યું :

‘છોકરા, માગવાની રીતે માનવું જોઈએ. તેં આજ મારું મોત બગાડ્યું : વેદાની સાત
ખોટની દીકરી તારા જેવા ભટકતા બિખારીને મળે-જેને નથી આવતર કે નથી એકેય દૂખો !’

‘કંઈ નહિ, મામા, મારી ભૂલ યઈ !’

એટલું જ કહી, જતર ખંભે ઉપાડીને ગરીબડે શેંએ વિનયશુંદ ખાખા-પીધા વગર માલી
નીકળ્યો. અને આખા ચારણ-દાયરાએ વેદા ગોરવિયાળા ઉપર પીટ પાડવાનું આદ્યું :

‘વેદા ગઢવી, ભણે વેણ પાળવો નહોતો તો વેણ દીધો કેવા સાદુ ચારણ તોળે અંગણે
નિસાસો નાખેને હાલે નીકળ્યો ઈ ખમર છે ? તોણું ધનોતપનોત નીકળે’ એસે !’

વિમાસણ કરીને વેદાએ કહ્યું : ‘પાછો વાળી આવો એને !’

પાદરથી વિનયશુંદને પાછો વાળી આવ્યા. વેદા ફરી વાર બોલ્યો : ‘ભણે ભરવાડા, મોળી
સાત ખોટયની શેણી ઇ (એમ) નો મળે; શેણીનું કાંડું જોતું હોય તો જા, નવચંદરીયું ભેંસું,
એક સો તે માયે એક બેળીયું કરીને લે આવ્ય; એક વરસની અવધ્ય દેતો સાં. પોર ખરાબર
આ જ તથ્યે જો તો પોચાય, જો એક દીનું મોકું ચાય, તો જાણુ કે આ ભવમાં શેણીનું
મેલે જોવા ને મળે. નીકર એક વરસની અવધ્યમાં આવેને એક સો એક નવચંદરીયું મોળે ખીયે
ખાંધે જાજે, અને પુશીથી શેણીને હથેવાળે પરણુતો જાજે. ઇ કમ્મલ !’

‘કમ્મલ છે, મામા !’

એટલું કહીને, વિનયશુંદ વળી નીકળ્યો. પોતાની પાંચ ભેંસો હતી જેણે બન્ધાઓ ભરી-

મરીને કાઠકે જાળખીતા નેસમાં મેલી દીધી. પાંચેની સામે હાથ જોડીને બોલ્યો : 'મારી માતા-જીવું ! કુમરામાં નિરાને ચરજો. હું હમણું આવું છું'. વરંસને વીતતાં વાર નહિ લાગે. અને પછી તમારાં ખાણુ નીરનારી, જોરસડાં મેળવનારી, પાડુ પાળનારી, ને વલેણાં ગમવનારી શેણી આપણે ઘેર આવશે ! રડાં ઘર બાંધીને નદીકાંઠે ક્યાંક રે'શું ! કાંચવાશે મા હો !'

બેસોની આંખોમાં ચોટે દીપે આંસુડાં ચાલ્યાં જાય છે. વિઝણુંદની પથુ છાતી ભરાઈ આવી. પથુ એ તો હિંમનભેર ચાલી નીકળ્યો. એને તો ખાતરી હતી કે 'માડું' જતર જે નેસડાં-માં જઈને વગાડીશ, ત્યાંથી પાંચ-પાંચ નવચંદરી બેસો શું' મને નહિ મળે ? એવાં વીસ નેસડાં તો પાંચ મહિનામાં ફરી વળીશ.

વિઝણુંદ હાલી નીકળ્યો, પો દીડા   ૫ લાલે,
હામે યાને ગણેશ ! (તો) વિઝણુંદ પાછો વળે.   ૫

પોઠ્યા પર સવાર થઈને વિઝણુંદ આવી નીકળ્યો. ઝૂરતી શેણી જંગમના તેતરને વીનવે છે કે, હે ગણેશ પખી ! તું મારા પિયુની આડે ડાબી બાજુએ જીતરજો, કે જોથી અપશુકન સમજને એ પાછો વળે' : ફરી વાર શેણીએ પોકાર કર્યો :

હરણા, તારી ડોકમાં ધડાડું   ધૂધર માળ
સોને મહાડું શીંગડી, વિઝણુંદ પાછો વાળ્યો !   ૧

હે હરણ ! તું ડાબી બાજુ જીતરીને વિઝણુંદને અપશુકન દે. તો હું તારે કંઠે ધૂધર-માળ પહેરાવીશ, તારી શીંગડીઓ સોને મહાવીશ !

નેસડે નેસડે જઈને વિઝણુંદ મળતી રાતનું જતર બળવે અને માનવીની આંખો-માંથી નીંદર ઉડાડી મૂકે છે. પ્રભાતે પ્રભાતે ભરદાવરામાં વિઝણુંદને ભેટ આપવાની વાતો ચાલે છે, પથુ નવચંદરી બેસોનું નામ પડતાં નેસવાસીઓ લાચાર બની જાય છે. ચાર ચાર પગ ધોયેલા : પૂછડાને છેડે ધોળા વાળ : અકંકે આંચળ ધોળો : લલાટમાં ધોળું દીધું : મોં ધોળું : અકંકે આંખ ધોળી-એવાં નવ નવ સ્વેતરંગી ચંદ્ર-ચિહ્નોવાળી બેસો તે નવચંદરી કહેવાય, એવી બેસો ક્યાંક મળે છે, ને ક્યાંક નથી મળતી. નવમાંથી એક પથુ ઝોણું ચાંદું તો ચાલે તેમ નથી.

વિઝણુંદની ગણતરી ખોટી પડી. પાંચ-પાંચની ધારણા હતી ત્યાંથી એકએક પથુ માંડમાંડ નીકળી. મળી-તેમનેમ હાંકીને વિઝણુંદ જમવા લાગ્યો. આધેઆધે નીકળી ગયો. કેટલો દૂર નીકળી પડ્યો છે તેનું બાન ન-રહું-ખાવું-પીવું, નાહવું-ધોવું, લૂગડાં બદલવાં કે દસીબોલીને વાતો કરવી એ બધું જ વિઝણુંદ વીસરી ગયો છે. દિવસ ને રાત જતર ઉપર જ એનાં ટેરવાં ફરે છે, અને 'નવચંદરી બેસ' એટલો જ ઝોંઝાંથી સવાલ પડે છે. ગીર વટાવીને વિઝણુંદ બર-

ગામાં, હાસારમાં, જાણાવાડમાં, જ્યાં જ્યાં કોઈ નવચંદરીના સુખાચાર મળે ત્યાં ત્યાં રંગે-રંગે. દિવસ પછી દિવસની અને પછી તો પહોરેપહોરની ગણતરી કરે છે. એમ કરતાં એક વરસમાં થોડા જ દિવસ ઓછા રહ્યાં. વેદાએ આપેલી અવધ ચાલી આવતી હતી.

અહીં ગોરવિયાળી ગામમાં શેણીના યૌવનની કળીઓ પણ ઊમડી મઠી હતી. પ્રેમનું એતર પાકી ગયું હતું. શેણીના તલસાટ શું ભાલતા હતા !—

એતર પાક્યું કણ કરે, મન બેઠું માલે,

વચ્ચે વેલો વિનમ્યુંદા, (મને) રોઝડાં રંગાડે.

હે વિનમ્યુંદા ! મારા જીવનનું એતર પાકી ગયું છે. યૌવનરૂપી દાણા નીચે જરી નમ છે. અંતઃકરણ તારી રાહ જોતું માળા પર બેઠું છે. હવે તું ઝટ પાછો વળજે, કેમકે નાદાન આરણ્ય ઉમેદવારોરૂપી રોઝડાં મારા જીવન-એતરને રંગાડે છે. (મને વરણવા પ્રવૃત્ત કરી રહ્યા છે.)

એતર પાક્યું કણ કરે, મન બેઠું માલે;

અધવચ મેલ્યાં એકલાં, હાલ્ય હેરા હેમાલે,

જીવનનું એતર પાકી ગયું છે, યૌવનરૂપી પેંક (લીલા દાણા) શેકાર્દને ખાવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છે. મારું મન માળા ઉપર બેઠું બેઠું વાટ જુએ છે. વિનમ્યુંદા તો મને અધવચ્ચે રજાવાવી. માટે હે હલ્ય ! ચાલો હવે હિમાલયે ગળવા !

વાટ જોવાને છેલ્લો દિવસ હતો. અપાઠ બેસી ગયો. જગત પર વર્ષાને ઊગમ થયો.

વરસ વળ્યાં વાઙ વળ્યાં, ધરતી નીલાણી

(પણ) એક વિનમ્યુંદાને કારણે, શેણી સુકાણી.

વરસ પાછું વળ્યું વાઙનાં પણ ખરાબર આર માસની મુદતે હાજર થઈ ગયાં. પૃથ્વીએ સહુનાં પુનર્મિલન થકી નીલી વનસ્પતિના જોગનરંગે હસી-કેલસી જિંદી. હાલ્ય, એ બધાં તો લીહડાં બન્યાં, કેમકે મિલનનું સુખ પામ્યાં; સુકાર્દ શેકાર્દ સળગી મઠી એક માત્ર શેણી; કારણ-કે એને એકલીને જ વિયોગ રંગે વફાલા વિનમ્યુંદાને.

તે દિવસે ગોરવિયાળી ગામને પાદર પાણી મીંચતી પનિયારી શેણી ગામેગામ બણીથી ચાલ્યા આવતા લાંબાલાંબા કેડા ઉપર ખીટ માંડીને જોવા કરે છે કે ક્યાંય વિનમ્યુંદા આવે ! ક્યાંય એક સો એક નવચંદરીઓનું ખાડું જોરજળા ડમર ઉડાડતું આવે ! ક્યાંય જતરતર સંદેશા સંપન્ન પવનની લહરીઓ આવે !

જો આવે તો આજ આ કુચકાંડે પેટ બરીમરીને પીએ એટલું પાણી પાઉં : એની એકસો ને એક નવચંદરીઓને પણ મારે હાથે બેડાં સોચીમોચીને પાણીએ ધરવ કરાવું : લાભો પંથ કરીને આવતા પિયુડાને માથાબોળ નવરાવું : એનાં લૂપડાં આ ઝોઝત નદીરી ધોળા ધૂળમા ધસીને

“જાજાં દૂધ જોવાં કરી ચુકાવું” : તે દિવસ પાણી પાણું નહોતું એનો આજ બહેનો વાળી રહે :
પણ વિનયજીને તો દિવસ રોજબરોજ રહ્યો જતા આવતો નથી. પાદરથી નીકળતી ઓઝત નહોતી
રોણી પોકારે છે કે—

ચક ટીંબા ચક ટીંબા, ચક ઝુંદાળી પાર;
ઓઝત, ઉઝાળો લઈ વિનયજી પાછા વાળ !

૧૦

ઓ બહેન ઓઝત ! તું જાણી ટીંબી-ટંબીએ ચકનારી છે. તું વિનયજીને ક્યારેક આપે-
આપે જોઈ શકતી હોઈશ. બધી ચર્ધને એકવાર ઉઝાળો ભારી, એનો પંથ રોકી, તું એને ચક
પાછો વાળજે !

દિવસ આશરો. આશા ઓઝતને કાઠે મૂકીને રોણી એકું બરી ઘેર ગઈ. જઈને જુએ છે
તો વેદા હરખમેલો ચર્ધને બેઠો છે

“બાપ રોણી !” વેદો બોલ્યો. “હવે અટાણે સાપસીનાં આંધણ મેસજે, દો ગીંગી !”
હાજમજો નસે પોગ્યો ને આપણે જીગરે ગા ! અરરર ! મોળી હંમલી છપી ગીંગી છ કાગડાને
હાથ જાત તો મોળો મોત બગડત ! મૂક્ય બેઠા, ઝટ સાપસીનાં આંધણ મૂક્ય !”

આંધણે પનામેવા મોટની સાપસી કરીને દીકરીએ બાપને બવરાવી. બાઈ-પાને બાપ તો
પસપસાટ ઘેટ્યો. પણ રોણી શે સુખે સુએ ? આખી રાત પવનમા ક્યાંક ભમડે તો અંધ છે કે
વિનયજીની વીણા રોતી સાંજે છે, ને પગનાર ઓડું આવનાં જ સ્વપ્નમાં વિનયજીને કપકો દેવા
માજે છે કે : “અરે જૂડા ! રસ્તે આટલો બોલો બોડીપો ? કોણ કામચુકાડું તને મળ્યું તું ?”

આખી રાત બજવામાં ગાળી. પ્રભાતે જીડીને રોણીએ પોતાનું પોટલું બાંધ્યું. બાપની પાસે
હાથ જોડીને માતી :

“બાપ ! કમણી જોડાવી દેશો ?”

“હાં, બાપ ! કોસે જાવો છે ?”

“હેમાલે મળવા !”

“અરરર ! દીકરી ! ગાંડી રે ગી ! આવડી અવરથાએ વેરામ કાસેયો આદો ! બજો બાઈ,
હવે તું બી મા. હવે આપણી બે આતર ટોળે ગી. હવે તોળા શાક્ટ કું સારો ટેકાણો જોવા
નીકળતો શાં. હેમાલે મળવા તે જવાબ, મારા જોધાર !”

“બાપ !” રોણીએ ધરતી જોતરનાં જોતરનાં સંભળાવ્યું. “બાપ, હવે એ બધી આશા મેલી
દો. હવે તો—

વિનયજીની વરમાળ, બીનની બહુ નહિ,
મારુ દેખ લખ માર, બાધવ કઈ નેજાવોને.

૧૧

તે દિવસે બાપને જાણ થઈ કે દાકરી તો વિભયુંદના નામની જ માળા ફેરવે છે. આપણે
મધુ સમજતી. હેમ્મે જવાળ વાળી દીધી :

‘ હવે તો, બાપ, જો આવે કે ન આવે : હવે અવન પૂરી થઈ. ને હવે તો મળથું દેખાણના
બેળામાં, નીકર આવતે અવતાર. હવે મારો મારગ શેઠશો મા !’

મામનાં માણસો હજાર હજાર વાતો કરીને મનાવવા લાગ્યાં કે : ‘ બેન ! શેઠાઈ જા. હજી જો
આવશે !’

‘ આવી રહ્યો, બાપ ! હવે આતીને મોં શું દેખાશે ?’

શેઠ બોલ્યું : ‘ અરે ગીગી ! માવડ કરાવીએ !’

સાંજળી સાંજળીને શેણીએ કહ્યું :

માયું યં દિયો માનવી, જણ જણની જૂ જૂની,
રાણપ એવળી વડતી (તો) વિભયુંદનાં વાળ્યો નહિ ! ૧૨

‘ અરે હે માનવીઓ ! હવે આવી રીતે મને દરેક જણુ જુદી જુદી ચિખામચોંધું મોં લઈને
આપો છો ? જોટલું મધું હડાવણુ દટુ ત્યારે વિભયુંદને તે દિવસે કાં પાછો ન વાળ્યો !’

‘ અરે બાઈ ! વિભયુંદ જેવા મેલાધેના પર ઘું શું મોઢી છે ? બીજા ક્યાં નથી ?’

‘ બસે રહ્યા :—

ધોળી ભૂગડ મૈય, રૂપાળાએ શયુ નહિ;
મર મેલદિયો હોય, (તોય) વર વાંચો વિભયુંદો. ૧૩

‘ ધોળીનાં ધોયેલ સોદે કપાં પહેરનાર રૂપાળા કોઈ પુરુષ ઉપર કું નથી મોઢની. મેરેઘેતો
કતાં જો વિભયુંદ જ મને વહાસો છે.’ અને વળી—

બાળાનાં ચાટેલ, ખોરાં ધી ખવાય નૈ;
મેયુંનાં મચેલ, વાંલા ધી વિભયુંદનાં. ૧૪

‘ હે મારાં સલાહકાર માનવીઓ ! બકસાંનાં ચાટેલાં એવાં બગડેલ ધી મારાથી નહિ ખાઈ
થકાય, મને તો વહાસાં છે વિભયુંદે મેંસોનાં મહી-મંચન કરીને ઉતારેલ શુદ્ધ ધી. (અંમંચાઈ એ
કે કે અન્ય ચારણોનો મહિન રનેક મારે ન જોઈએ.)’

કમચીમાં મેસીને અદાર વરસતી શેણી ચાલી નીકળી. માગે અલક-મલકની સીમે વીંધતી
જાય છે અને વિયોગે વલવલતી જાય છે :

મારનહો મહી કું, મોડું ને જંણના ને અ;
જોઈ દેશ-નિદેશ, (માઈ) માવડ ધો વિભયુંદના. ૧૫

‘રસ્તાને કાઠે હું મદૂલી બાંધીને જોગણનો વેશ લઈ બેસીશ. દેશોદેશ હું વિગણુની શોધ કરીશ. અરે, મને વિગણુનો પત્તો આપો !’

માગે’ બાલદેશ આગ્યો. ગામડાંની ગળરે નીસરીને રેણી સાદ પાડતી જાય છે કે : ‘ઓ બાઈઓ !

(કાઈ) જંતરવાળો જુવાન, ભાવમાં ભૂયો પડયો;

(કું) સમડે પાકું સાદ, (મને) વાવડ ઘો વિગણુદવા. ૧૬

‘હા હા, બાઈ, યોડા દી પહેલાં જ એવો એક જુવાન આંહી નીકળેશે. નવચંદરી બેસીના વાવડ પૂછનો હતો.’ એમ માણ્યો પત્તો દેવા લાગ્યા.

‘દેખાવે કવે’ હો ?’ જવાબ મળે છે—

લાવ સુરતી ધોલિરે, કેસરબાને વાન,

હાથો ભનો હાટડે, જંતરવાળે જુવાન. ૧૭

‘માથા પર લાલ ફેંટો હતો. સહેજ રયામ રમ હતે. હજી હમણું જ ઓલી બળરમાં ફાંચો જતો હતો.’

‘કઈ દરજે કોતરો ?’

‘નવચંદરીની ભાળ સેતો સેતો આમ ઉપસા મલકમાં ચાલ્યો ગયો લાગે છે, બાઈ !’

સાંભળીને ત્યાંથી રેણી પગપાળી દોડવા લાગે છે. ઓ જાય ! ઓ ચાલ્યો જાય ! એમ માણ્યો એક ઘી દેતા જાય તેમ તેમ તો જવદી એને ઝાલી લેવા માટે વેગમાં આગળ વધવા દોડે છે. પણ એનાથી કેટલુંક દોડાય ? વરેમાડુંનાં દેખતા ત્યાં રીતે દોડાય ?

ચલું તો ચૂકું નીકળે, ધોડયે લાજ મરું,

વિગણુદ વાવડ કોતરો, કોલી પાત્યું મરું. ૧૮

‘હું ચાલું છું તો મોડું થવાથી પેટમાં શૂળ નીકળે છે. દોડતાં તો હું સજ્જ પાંખું છું અને વિગણુદ તો છેક વાગડમાં જોડી ગયો દીસે છે. પાકડી ઉપર ખારી ધામણી ચડાવીને હું વન-રાઈમાં ફગાવતી જાઉં છું. (પાત્યું મરું છું.) મળે ક્યારેક દૂર ચાલ્યો જતો વિગણુદ ખોરી એ નિહાની દેખાને જોતો રહેશે.’

એમ અરધી ઘેલી જાળીને પંચ કાપતી કાપતી સતી રેણી દિગ્ભ્રમના ચત્તોમાં પડેલી. આઠા હોડીને ઉપર ચડવા લાગી. તીર્થેતીર્થ કરતી કરતી જોડાં સિખરોમાં ફાપલ થઈ. તપિ-મુનિઓની પૂર્ગાઓ આઠે પહોર ધખી રહી છે : આલેક ! આલેક ! અને ટકારના અપેર નાઈ સિખરેસિખરથી પાછાં બોલાવે છે : અપ્સરાઓ સનાન-ક્રીડા કરવા આવતી હોય તેવાં સરોવરો

હિલોળા ખાઈ રહ્યા છે : મઢીએ મઢીએ ભગવાંધારી ને કાં ભજનધારી તપસ્વીઓનાં પહેળાં ગળાં હોંકારા છઈ રહ્યાં છે. એવા ભગના-શ્રવતા હિમાલયની લીલી, રાતી, પીળી ને ગુલાબી એવી અદાર ભાર વનસ્પતિમાં યઈને વડુ-વાઘની ત્રાડો સાંભળતી શેણી ચાકયા વિના ચાલી જ ગઈ. મઢીઓ મેથી, માનવી મેથ્યાં, વનસ્પતિ મેથી ને વાઘ-વડુ મેથ્યાં; અને ક્યાં આતી ?

જ્યાં ચારે દિશાએ ખરફના કુંઝરા છે : જ્યાં ઉપરથીયે ખરફ વરસે છે : નીચેનાં નીર પથુ જ્યાં ફરીને હિમ યઈ ગયાં છે : સરજનો તાપ જ્યાં ડોકિયુમે કરતો નથી : એવી અધોર એકાંતમાં અદાર વરસની કંકુવરણી ચારશુનાં પગલાં પડ્યાં. ત્યાં શેણી હેમાળો ગળવા બેઠી.

બેઠી, ધણે સમય બેઠી, પથુ શરીર ગળતું કાં નથી ? પાંડવો સરીખાનાં લોખંડી હાડ જ્યાં ઝોગળી ગયાં ત્યાં આ માખણુ જેવી નાની શી દેહડી કાં લોહાની આફક સાચૂત રહી છે ?

‘હે બાપ હેમાળા ! હે મોક્ષપુરીના દ્વારપાળ ! હે સની પાર્વતીના પિતા ! કુંય તારી દીકરી યઈને તારે ખોળે સમાવા આવી છું ! મારાં એવાં તે શાં પાતક દીઠાં કે ગને તારા પાપાણીથીયે વધુ ઠોર હૈયાની માનીને તેં તરછોડી ? આવડી વેદના કું આ ખરફની ચિત્રામાં બેઠી બેઠી ક્યાં સુધી ખમીસ ! મને જટ તારા શરણુમાં લે !’

જવાબમાં જાણે હિમાલય સામા હોંકારા દેવા લાગ્યો : ‘બેઠા ! તું બાળકુંવારી કહેવાય ! એકધું આંહી કાઈ ઝોગળી શકે નહિ, અને તારા અંતરમાં બીજું માનવી બેઠું છે. જા બાપ, પરણીને પછી બેસડીએ ગળવા આવજો !’

‘હવે તો પાછી ફરી રહી ! પાછી જઈને ક્યાં જાતું ? પંચમૂઝો એ જતરવાળા હવે મને ક્યાં ભેટે ! હે બાપ ! રામચંદ્રજીએ જાત્રીજીની પૂતળી કરીને જગન-ટાણે પડખે બેસાડેથી : તો કુંય મારા સંકલ્પના સ્વામીનું પૂતળું કરીને આંહી જ પરણી લઉં છું.’

હેમાળે શેણીનાં હાડ, જાંઘ્યાં નવ આંચે
(પળ) કાસનાં પૂતળ કરે, પરાણે પરણી જીવર્ષા.

૧૬

‘કાસ’ અર્થાત્ દર્મનું પૂતળું કરીને શેણીએ એમાં વહાલા વિગળનુંદને સંસ્કૃત મૂક્યો. પૂતળાને પોતાની ગોદમાં બેસાડીને અગ્નિના કુંડ સરીખા એ સિંખરને ચાર આંટા દીધા અને પછી પૂતળાને ખોળામાં લઈ શેણી ખરફમાં બેસી ગઈ. આગ લાગી હોય તેવી રીતે અંગ ઝોગળવા લાગ્યું. પગમાંથી લોહી શોષાય છે. ધડી પહેલાં જે પગમાંથી કંકુવરણી કાન્તિ કૂદતી હતી તે પગ શ્યામ પડી ગયા. પગમાંથી પ્રાણુ જતા રહ્યા. જોતજોતમાં તો ઝોડણુ સુધીનાં હાડાં પથુ ગળાને પાણી યઈ ગયાં. ત્યાં તો કુંઝરાનાં છેટાંછેટાં ચિખરોમાંથી :

‘શેણી ! શેણી ! શેણી !’ એવા શબ્દો સંભળાણા.

‘અરે, આ મારા નામના સાદ કાણુ છે ?’

ફરીવાર અવાજ ઊંડા ગાળામાં ઊતરી ગયા.

‘ફટ રે ફટ છવ ! હજુયે એના બણકરા ! હે અભાગિના છવ ! હવે ચીંથરાં ન ફાડ !’
ત્યાં તો ફરીવાર : ‘શેણી ! શેણી ! શેણી !’ એવા સાદ દૂકડા સંભળાયા.

‘શેણી ! શેણી ! શેણી !’ સાદ દૂકડા ને દૂકડા આવવા લાગ્યા અને સામે કુંગરા પડ્યા
દેવા ભાગી પડ્યા : ‘શેણી ! શેણી ! શેણી !’

કામળી સંકાડીને શેણીએ બરફની બેજોમાંથી સામે જવાબ વાલ્યો :

‘હાથો આવ ! હાથો આવ ! હાથો આવ !’

અવાજને એંધાણે એંધાણે એક આદમી દોડ્યો આવે છે. પથરામાં ફેરફાર ખાતો, પડતો,
મેઢીમેઢાણુ ચતો ચતો, ને છતાં પણ પાછો ઊઠીને કાપા ખંખેરી દોડતો, બગે જાસે માથે
આવે છે. મોંમાં ‘શેણી ! શેણી ! શેણી !’ સિવાય બીજો શબ્દ નથી.

બરફની ઊંચી દીવાલોવાળા એ ગાળામાંથી, અંખેઝાંખે અજવાળે, જેમ કાઈ બે ઝોળા પડ્યા
હોય તેમ બનને એકબીજાને નિહાળ્યાં : જંતરવાળો જુવાન નીચી બેખડ ઉપર : અને હાલ-
ગળતી શેણી ઊંચે બરફના કુંડમાં.

દૂળળા પડી ગયેલા અવાજે શેણી બોલી : ‘ચારણ ! આવી પહોંચ્યો !’

‘પહોંચ્યો છું, મારા પ્રાણ ! એક જ દિવસનું મોકું થયું. પણ તારા બાપને એકસો ને એક
પૂરી નવચંદરીયું ગણી દીધી છે, શેણી ! હવે હાથો, હાથો, ઝોજાને કાંઠે ખોરડાં ફરીએ !’

‘હવે તો વૈતરણીને કાંઠે ખોરડાં ફર્યું, વહાલા !’

‘શેણી ! જા શેણી ! થું થયું !’

ઉપરથી પડછાયો બોલે છે :

હાડાં હેમાલે, બળિયાં ને ચૂડાં લોગ;
વિનમ્નુંદ વને, પછપૂડા બને ધરે.

૧૦

‘હે મહામૂસા વિજયજી ! મારાં હાડકાં ગોણુગોણુ સુધી તો આ દિમાલપમાં ઝોગળી
ગયાં. માટે હવે તો, મહામૂસા વહાલા, ઘું પાછો વળી ઘેર ચાલ્યો જા !’

‘પગ ઝોગળી ગયા ? ફિકર નહિ !—

વળ વળ વેદાદી, (૮) પાંચળી હે તોવ પાળ્યું;
કાંપે કાવડ ફરી, (૯) બચા જપી જુવારણ.

૧૧

‘ જીમી થા, પાછી વળ, ઓ વેદાની પુત્રી ! તું લૂંટી યઈ ગઈ હોઈશ તોપણ હું તને કાવડમાં બેસારી, મારી કાંધ પર ઉપાડી, અડસડે તીરોની યાત્રા કરાવીશ. પાછી વળ, ઓ પ્રાણુધાર ! પાછી વળ ! ’

‘ ના વિઝણુંદ ! હવે પાછી નહિ વળું : ’

વળું તો રહું વાંઝણી, મૂવા ન પાશું આંગ;
આસુકો અવતાર, વણસાડયો વિઝણુંદા !

૧૨

‘ હવે ને પાછી વળું તો મારે તારી સાથે શરીરસંબંધ ન થઈ શકે ને પુત્ર વિના મને મરતી વેળા કોણુ અસિ મૂકે ? એટલે આવતો જન્મ પણ જમડે. માટે હવે તો આ એક જ જન્મ વણસ્યો તેટલું જસ છે. ’

‘ પાછી વળ ! પાછી વળ ! પાછી વળ ! ’ એવા પોકાર ઊઠ્યા.

‘ હવે હું તારા કામની નથી રહી, વિઝણુંદ ! કેમકે હવે તો—

ગળિયું અરધું જાત, અરધામાં અરધું રિયું;
હવે મરાજતા હાથ, વિઝણુંદ પાછ વળો !

૧૩

‘ હે વિઝણુંદ, હવે તો માટું પોણા ભાગ્યું શરીર ગળી ગયું છે. હવે તું ફોગટ મહેનત ફાં વિના પાડો વળી જા. ’

ફરીવાર એ ધુમ્મસધેરી બેખડ પરથી દૂખળો અવાજ આગ્યો : ‘ પણ આરણ ! ઉઠી એક અંખના રહી ગઈ છે. મરતાં મરતાં એકવાર તારું જંતર સાંભળવું છે. ’

વિઝણુંદ જંતર વગાડ, હેમાળો હલકું રિયે;
મેઘા માહતમાર, માહકીયું ટોળે વળે.

૧૪

‘ એકવાર બાજરી લે. ’

ખંભેથી બીન ઉતારીને આરણે ટેરવાં ફેર્યાં. ઝાંખે અજવાળે વાજિંતના શર રડવા ભાગ્યા. અંધાડું કંપી ઊંચું. હિમાલય પહાડ હોંકારા દેવા લાગ્યો. દૂરદૂર નીચાણે સરોવરામાં જળ નાખતા મન્ડીમારે ચંબી ગયા. અને માહલીઓ એ ગીત સાંભળવા રોલે મળાને પાણી ઉપર પોતાનાં ચળકતાં ગોં રાખી ઊભી રહી.

વાલિંત્ર વાગે છે : અને ગીતને તાલેતાલે બરફમાંથી ‘ રામ ! રામ ! રામ ! રામ ! ’ એવા જાપ બોલાય છે. જાપ જપાતા રહ્યા ને જંતર જમળું જ રહ્યું. એક તરફથી રામનામના અવાજ ધીરા પડવા લાગ્યા, બીજી તરફથી જંતરના તાર વધુ ને વધુ જોરથી ઝણેણારી દેવા લાગ્યા. આખરે રામનામના ઉચ્ચાર અટકી ગયા ને બેખડ ઉપરથી એક પાડો થયો. બેમાન જંત્રીના દાથમાંથી જંતર નીચે પડાયું.

જંતર ભાંયુ જડ પડી, મૂઝ્યો મેલી ત્રામ;
વેદાની શેણી હલ ગઈ, જંત્રી ન કાઢે રામ. ૨૫

વાજિંત્ર પટકાર્થ મયું. અંદર ચિરાડ પડી ગઈ. એનો મુખ્ય તાર પણ તૂટી પડ્યો. વેદા ચારણની પુત્રી શેણીના પ્રાણ ચાલી નીકળ્યા, એટલે હવે વીણાનો અનર્વનાર પણ સૂર કાઢતો અટકી ગયો, અને—

ભૂખે ખાણું ભાત, પેટ ભરી પામર છું;
શેણી જેવા સંગાય, મેલીને વિભણુંદ વળ્યો. ૨૬

શેણી જેવા સંગાયને હિમાલયમાં વળાવી વિભણુંદ ચારણ ખાલી હાથે પાછો વળ્યો. અને જીવતર ટકયું ત્યાં સુધી પામર માનવીની પેટે પોતાના જૂખ્યા પેટને ભરતો રહ્યો ! *

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૫]

શેત્રુજને કાંઠે

શેત્રુજના કાઠા બારે માસ લીધાછમ રહેના. ગાંધણ ગ્રાણ્ય વા જીંથું ખેવડાતું ખડ આઠે પહોર પવનમાં લહેરિયા ખાતું, અને ખેવ કાંઠાની ભેસો, કુંગરાની ટૂકને તોડી નાખે તેવાં જાનરમાન માથાં હવાથી, પૂછડાં ફગેળી ફગેળી જીભે કાંઠે ચારે ચરતી. ખાસેની ગીરમાંથી સાવજની ડણુકે સંગળાતી.

* કેટલાક ચારણો એમ કહે છે કે શેણીને વિભણુંદ જપર પ્રીતિ હોવાની વાત બતાવેલી જ છે; શેણી તો ભેગમાયાનો અવતાર હતી અને એણે તો પોતાના પિતાને બાલ્યાવસ્થાથી જ કહી રાખેલું કે 'મારો સંબંધ કરો જ નહિ.' તેથી પોતે તો વિભણુંદથી બચવા માટે જ હિમાલય નાસી ગયેલા.

મેં આ વાર્તામાં બંને પક્ષનો પ્રેમ હોવાની હકીકત રજૂ કરી છે તે આ પ્રાચીન કુદાઓ પરથી. ન પરણવાનો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ શેણીને વિભણુંદ પર વડાલ જપન્યું, એ તો જીવડું એની પ્રીતિની વસ્તુતા સિદ્ધ કરે છે, અને આવા પરમ પવિત્ર પ્રેમાવેશથી તો એનું સતીપણું અથવા ભેગમાયાપણું જીવડું વધુ વજનદાર બને છે. બીજા અનેક ચારણી સતીઓ પણ પરણેલી હતી જ.

ભાંચળિયા ચારણોને આજે પણ બરવાડોના વિવાદ વખતે કારી (પાલવી) લગાડે મળે છે. તેઓ કારવાડને જ માને છે. લોકકથા એવી છે કે હિમાલયમાં વિભણુંદ પોતાની ભેડે મરવા ન જોતી રાખે તો શેણીએ ઘરાપો કે 'જા, જાડુ ભડાવનો રેજો.' બીજા લોકકથા એવી છે કે શેણુખાઈ સાથે હિમાલય જવામાં ભેગા ખીમડ નામનો રાવળ હતો. તે પણ પાઠો ફરી ગયો એટલે શેણુખાઈએ એને કહ્યું : 'હે દેવાકૃત !' ત્યારથી રાવળ જડુ જૂથકણુ હોય છે. તેમના લગ્નોમાં 'શેણી-ખીમડની પટ્ટીની પૂપરી' વહેંચવાનો રિવાજ છે.

બેય કાંઈ પારેવાંના માળા જેવાં આહીરાનાં બે નેસડાં પડ્યાં છે. સવાર-સાંજ બેસોના આંચળની શેઠીએને ધમોડે અને જાણને વલોણે બેય નેસડાં સીમ બંધીને ગજની મેલે છે. અંદર સળી જીભી રહી જાય એવાં ધાટાં દૂધ દોણાંમાં સમાતાં નથી. વલોણાં ધુમાવતી આહીરાણીઓ નેનરાં ઉપર આખાં અંબને ઝીલી તો છટાથી નીડોળે છે કે જાણે સરીરમાંથી રૂપની છાલો છત્રકાઈ જીં છે-કાયાનાં સરોવર જાણે હેલે ચડે છે.

પહોર દિવસ ચડતાં બેય નેસડાંમાંથી બેસો ઘોળીને બે છોકરાં નીકળે છે : એક છોકરાં ને એક છોકરી : બેયને દસ-બાર વરસની અવસ્થા વહી જાય છે. છોકરાને ઉઘાડે માથે વેંતવેંતનાં ઝોડિયાં ઝોળેલાં હોય છે, ને છોકરીનો મીંડિયા લઈને વાળેલ મોટો અંબોડો બાતીચળ લૂગડા-ની કૂંચલીમાં ઢંકાયેલો હોય છે. બેયના કાચમાં લાકડી : બેય આંખડીની જંચી જંચી ડાળીથી પાકાપાકા કાતરા ગોતી કાઢી, લાકડીને ધાએ મનધાવાં નિરાળ આંટીને પાડી નાખે, અને વહેચી વહેચી ખાય. વાંદરાં જેવાં રમતિયાળ બેય છોકરાં ગોંદરાનાં ઝાઝી ઘટામાં ઝાળકાળાંભે રમે છે. ધણી વાર છોકરી એ છોકરાને ઝાલી લે છે. ધણુ ધણી વાર તો છોકરાં જાણી બૂજીને જ પોતાને ઝલાવા દે છે. આલણુદેને ઝાલવી તે કરતાં એના હાથે ઝલાવું એમાં દેવરાને વધુ આનંદ પડતો. ધણીવાર તો આ જાણી બેઈને ઝલાઈ જવાની દેવરાની દાનવ દેખાઈ આવતી. આલણુદે બિભર્ષને કહેતી કે 'તો કાઈ નહિ, બાઈ ! આવી રમતમાં શી મજા પડે ? સાચુકશે તો ઘું દોડતો નથી ને !'

'તો તો સવારથી સાંજ સુધીય તારે માથેથી દા નહિ જીવે, ખબર છે ?'

મોઢાં મોતી પડ્યું હોય તોયે વીણી લેવાય એવાં નિર્મળ શેતલનાં પાણી ખળખળ નાદે આલ્યાં જતાં, અને આલણુદે ને દેવરા બન્ને બેખડ ઉપર બેસીને પાણીમાં પગ બોળતાં. બેય જાણીતાં દસે આંજળીએ માછલીએ ટોળે વળતી અને બેમાંથી કોના પગ બિજળા તે વાતને વાદ આલતો.

'આમ જો, દેવરા, મારા પગ બિજળા !'

'એમાં શું ? કોડિયાંના પગ તારાથાયે બિજળા હોય છે. બિજળાં એટલાં કોડિયાં !'

'ના, આપરથી બિજળાં એટલાં કોડિયાં !'

'એમ તો આપણા ગામનાં ગધેડાંય ધોળાં હોય છે !'

કેનાળાના અપેર ચતા ત્યારે આંજલી અને વડલાની જાંબડીમાં નદીની લહડગીઓથી દેવરાની આંખો મળી જતી. વાગોળતી બેસના શરીરનો તકિયો કરીને દેવરા પોદી જતો અને આલણુદે એકથી બીજી ડોખાંડું ધ્યાન રાખતી. કાઈ કાઈ વાર સમળીઓનાં પાંખાં લઈને દેવરાની આંખોમાં બેસી જતી. કાઈ વાર દેવરાની પછેડીની કાંટે આંધેલ જાજરાનો સીસોછમ શેરલો

માછળીઓને ખરાવી દઈ, પત્રી એ જૂખ્યા છોકરાને પોતાના હાથનો ધડોલો રોટલો ખવરાવવા મેમતી ખાતો ખાતો દેવરો બોલતો .

‘ અરેરે આલણુદે ! મારી મા મયરી ગનદી થઈ ગઈ ! એને હાથે હવે તારા જેવા રોટલા ખાતા નથી ! ’

‘ તો હું તું ને દા’ડી રોટલા ધડીને લાવી દઈશ ! ’

‘ ફટલા દી ? જોજો હો, બોલ્યે પળીગ ને ? ખૂબ નહિ થા ને ? ’

‘ હા ! સમજી ગઈ ! તો તો આ લે ! ’ એમ કહીને આલણુદે અગૂચ ખત વતી.

સાંજે ખાકુ ધોળાને દેવરો પોતાને નેમડે જાનો તારે જાણી જોડેને એકાદ પાડુને હાકડુ બૂધી જાનો. પાછળથી પાડુ હાળીને આલણુદે દેવરાને ઘેર જાતી અને હાકલ કરીને કહેતી કે :

‘ એવા દેરા, રોજ પાડુ હાકલુ જૂની જાઠ, તે જાન કયા જાતુ છે ? આપરનો છોકરો થઈને આવો જૂનકણો કા ધિયો ? આ લે, હવે જો જૂનીસ તો હું મારા ડોળા ભેગું હાકી જઈશ ! ’

દેવરાની રડવળ મા આ કુંજના મન્યા જેવી છોકરીને દીંગીદાને જોડે રહેતી અને એને જીજી રાખીને ધોળા તનતુ ગૂણુ જરાની કહેતી . ‘ લે માડી આલણુદે, તું રોજ પાડુ મેલવા આવડ તેનું આ મહેનતાણુ ! ’

તરત દેવરો બોલતો . ‘ મા, દા’ડી દા’ડી તમે એને તનના મૂંજા મ બરાવો ! હા તો હેવાઈ થઈ જાને હો ? પત્રી નવ જીડીને આપણો ઉબરો ટોચમે ! ’

હાત કાઢીને છોકરી પોતાને નેસડે ચાની જતી.

ડોશી પાડોશીના ઘરમા જઈને વગર બોલાવી, વગર માબાપ, વેવળી બનીને કહેતી : ‘ જો તો ખરી, બાઈ ! કેવી જોડખ મળી જાય છે ! આવી છોડી આમણે આવે તો મારે કવની જૂમ બાગી જાય ને ! ’

‘ પશુ ડોશી ! તમે રાજ-માણસ મા થાવ ? કયા હરસર આપરતું ખોરડું ને કયા તમારો ફોજો ! ’

‘ ના માડી ! થિયુ ત્યારે ! ’ એમ બોલીને ડોશી કુંગર જેવડો નિમાસો મૂકતી.

૨

આસણુદેના અંગ ઉપર બાળાપણુ જીવરીને હવે તો જોખનના રંગ ચડના થયા છે. માયા ઉપરથી મોસમો જીવરીને હવે તો ચૂદડી ઝોઘઈ ગઈ છે હવે આસણુદે બેસો ચારવા આવતી બધ થઈ છે, પશુ સવારમાં જ માથે પિતળની દેવ મેરી નદીએ પાણી જરવા નીકળે છે તે વખતે

એકબીજાની સાથે ચાર આંગોના મેળાપ થાય છે. અને એમાંય તે, આંગો હજુ મળી-ન મળી હોય ત્યાં તો એય જણાંની પાંપણો, કંજૂસ માણસના પટારા જેવી તરત નીચી ઢળી પડે. જાળાપણની એટલી છૂટી જીભ પણ જાણે આજ કોઈ અદીક કારણથી ઝંઘાઈ ગઈ છે ને માંથી વાચા ફૂટતી નથી. વીરડાને કાંઠે બેસીને પાણી ઉઘેચતી પોતાની જાળાપણની બેરુડીની હાંડીના છેડા નદીના વાવરાની અંદર ફરકતા હોય અને એમ થાતાં માયાને સવા ગજ મોટાસો હાકાર ડોકિયાં કરી જતો હોય તે જોવામાં પણ એવું છે એવું માનનારો દેવરો આયર, નીચે જશે પોપચે, બેખડ ઉપર સુનમલ ખેડો રહેતો.

આલણુદેનો પાપ માનશે એ આશા હજુ દેવરે ખોઈ નથી. જરાબર એ જ વખતે હર-ખર આયરના ધરમાં ધણી-ધણિયાણી વચ્ચે આવી વાતો ચાલી રહી છે :

‘ના ના, મારી સાત ખોટયની એક જ દીકરીને એ ડોસલીના ગોલાપા કરવા સારુ ઢોરની જેમ ઢોરી નથી દેવી. માવતરમાં ‘આધાનુ’ ને પહેર્યા-આઢયાનુ’ અઢળક સુખ લીધું, અને હવે એને એ રોકના ધરમાં જઈ ધીગડાં ખેરવાં, ખડું ને ?’

‘અરે આયરાણી, એય જણાંને નાનપણની પ્રીત્યું છે, અને શું દીકરીને એ હપ્તી થાવા દેશે? વંળી આપણને કરિયાવર કરવાની ક્યાં ત્રેવડ નથી ?’

‘આપણે સોને મટીએ તોય એ પીટ્યાં ઉતારી લેગે. એને બે તો છોડીયું’ છે-આંકેલ સાંઠ જેવી : ઈ એય નણુડું’ બાપડી દીકરીનાં ધરાણાં-લુગડાં પેરી ફાડશે. મારે ઈ નથી કરવું. હું તો અછોઅછો સાયખીમાં દીકરીને દેવાની છું. અને આપણે ક્યાં ચિંતા છે? સો દેકાણેયાં આયરો અવાવા પડે છે !’

‘પણુ છોડીનું’ મન.....’

‘ઈ તો અણુસમણુ કહેવાય. બે દી આંસુડાં પાડશે. પછી વેબવ જાળશે ત્યાં બધુંય વિસારે પડી જશે !’

‘દીક તારે.’ કહીને આલણુદેનો પાપ ડેલીએ આંધો ગયો.

૩

નેસને પાદર પરગામતી બાંદકા વહૂટી. દોલત્રાંસાં ધડુક્યાં. શગણાઈઓના મીઠાં સર મંડાણા. પરદેશી આયરની જન ગાજતે-વાજતે સામિયે ગામમાં ગઈ અને તરવારધારી મોડખાએ પોતાના ગોઠણુ સુધી ઢળકતા લાંબા હાથે સાસરાની જીભીજીભી ડેલીએ જીભા રલીને તોચણુ પાંદકું તોડ્યું. વરરાજનાં તો બળે મોઢે વખાણુ થવા લાગ્યા, અને આયરની દીકરીએ એ આરડે જઈ ને આલણુદેને વાત કરી : ‘બેન, આવો આયર કોઈ દી ગામમાં પરણવા આવ્યો નો’તો ! હું તો બહુ ભાગ્યશાળી !’

રાદલમાના અખડ બળતા બે દીવાની સામે બેઠેલી, ડિવા ભાંગી પડે એટલાં સોનાં-રૂપાં શોભતી આલણુદેનાં બેય નેત્રોમાંથી ડળકડળક આંસુમાં ચાલવા લાગ્યાં. દીવાની જગ્યાએ પાણી વાળી આંખોમાં ડળકળી બીડી અને રાદલમાની મલકાતી મૂર્તિ સામે બે હાથ જોડીને મનમાં મનમાં આલણુદે બોલી: ‘હે મા ! તું સરજડાડાની રાણી થઈને મારી આ ફળેતી ધાવા ઈશ્વર તારા સતના દીવડા બળે છે, ને શું કું ગાય ખાટકીવાડે દોરાય તેમ દોરાઈ જઈશ ?’

માંડવા નીચે ગામોગામના આવરો એકઠા મળ્યા છે. નિખારેલ પાણુદોરાનાં નવાં લૂગાં અને માથે પછેડીઓ પહેરી કેક જુવાનો ડિવાળા ડાંગ પગડતા ટલ્લા મારે છે. વરલાડડો ઢોલરો ‘ફેરે આંગળીએ વેઢ પહેરી બાજુ ઉપર વીરભદ્ર જોયો શોભે છે. સહુ ફૂલગુલાળી થઈને ફરે છે. ફળેત એક દેવરાના અંગ ઉપર જ બિજળાં લૂગાં નથી, કે નથી મોં ઉપર જરીકે તેછ. દેવરો બાનમૂલ્યો થઈને ભમે છે. બારી ઉઘાડીને આલણુદે પછીતે નજર કરે છે, ત્યાં દેવરાને નીચે ઢબેલે માથે આલ્યો જતો દેખે છે. આલણુદે કહે છે કે-

આ ભાડાળા ભમે, (ધ) રૂપાળાશું રાણું નહિ,
(ત) ડોલરિયો થઈને, માણુ ને માડવ દેવરા ! ૧

‘અરે દેવરા ! આંહીં ભમનારા આવરો રૂપાળા છે, પણ એ નાદાનોના રૂપથી કું-રાછ થતી નથી. તું મારા માંડવા નીચે શીઠ નથી મહાલતો ?’

‘આલણુદે ! હવે તો ડોલરિયા થઈને ફરવાના દી વયા ગયા. હવે બળતાને શીઠ બાળો છો, બાઈ ! હવે તો ભૂખી જાવ ને અંજળ-હાણો-પાણી લખ્યાં છે તેની સ.યે ફરા ફરા, કંસાર જમો, ને સંભાર માડો !’

‘અરે દેવરા !

મળિયા મૂઠ મળ્યાય, મનલાગર મળિયા નહિ;
(તે યા) વરરખું રહી વનમ.ય દલ અમારે દેવરા ! ૨

‘ને તું મને આજ રો હાલે કંઈક કઈ રિયો છો, બોલ્ય ! બોલી નાખ્ય ! છે તારી દિખત ? છે છાતીમાં બેર ? અખધડી જ આ મીંટળ તોડીને આલી નીકળું !’

દેવરાએ ડાડું ધુણાવું.

‘હાંઉ ત્યારે, તું જ બીડીને મને દોરી દેજ ને !’

ટોળામાંથી વારળે, દાડું દિયે રોર
(એમ) ચિત્ત અમાલું ચોર, દોરી દીધું દેવરા. ૩

‘દેવરા ! ચોર જેમ પારમાં પડ્યુના ટોળામાંથી એક દોરને તારવી જઈને જરામ પામ્યું

‘ઘાઈકને સરને આવે વેચી નાળે છે, તેમ તું પણ આજ મને પશુતુલ્ય ગણીને પરાયાને હવાલે કરી રહ્યો છે : રડી-કંડળતી દોરીને છ’ રહ્યો છે !’

વરપોડિયાંને માવરે પધરાવ્યાં, ચોરીએ ચડી ચાર આંટા ફરવાનો સમય થયો, પણ આલણુદે-ની કાપા સિંચર નથી રહેતી.

ફરતાં ચડે મું ફેર, મંજળ આઠા મન વન્યા;
(મારી) આંખમાં અંધેર, ચિતકું ચમકાવે ચડયું. ૪

૫-૬-૭ કંસાર જામવા બેઠાં. પણ એ કંસાર તો કન્યાને મન વિષ લેવો છે :

ચોરી આઠા ચાર, (હું) ફડફડને દસડે ફરી;
(પણ) કેમ નયું કંસાર દઃખ મને મું દેવશે. ૫

શેત્રુજીને કાંઠે ઝાડવેઝાડવાંની ને જળની માછલીઓની સાથે મેં જેની સાથે એક બાણે ખેસીને રોટમા ધડવાના ખીઠા કાઠ દીધા, એ પુરુષને ત્યજી હું આજ કોની સાથે કંસારના કોળિયા ભરવા બેઠી ? અરેરે, આયરાણીના બોલતું મું આટલું જ મૂલ ! વિચારીવિચારીને કન્યા મૂરે છે. કુળભરમઠનાં લંગર જેને પળે પડી ગયા તેનાથી નાસી છુટાવું નથી.

જન બિલસવાની વેળા ચઈ છે. પાનેતરનો ઘૂમટો તાણીને આલણુદે એરડાની પાછલી પર-સાથે પાંખલી ઝાલીને બોલી છે. મું કડું ! છલ કરડીને મડું ! કે છઠાછેડીની ગાંઠ છોડીને વનરા-વનના મારગ લઉં ? એવા મનસૂઆ કરે છે ત્યાં દેવરા આવીને બોલો રહ્યો :

‘આલણુદે, બાળપણનો ભેરુનું આજ હેઠ્ઠી આસિપ દેવા આવ્યો છે.’

સિધાવો ભલે સજણા, સિધે લાગેલુ લાગ;
દેવરા ફેરા દાન, અમ કરમે અવળા પડ્યા. ૬

અંતર વસોવાઈ જવું હતું તેને દયાવીને દેવરા કોઈ પ્રેત હસે તેમ હસ્યો.

‘હાં ! હાં ! દેવરા ! જળવી જા !

દેવરા હાલ મ કાઠપ, દોખી વારા દેખરી;
દસવું ને ખીજી હાથય, વાઢ બેચની વંઠરો. ૭

‘આલણુદે ! હવે વળી વાત વંઠીને શી થવાની હતી ? હવે હતું એટલું તો બધુંય હારી ગયાં. મારાં નાનપણથી સાચવેલાં રતન આજ રોળાઈ ગયાં. હવે રેતી ખીક છે ! સિધાવો, આલ-ણુદે ! મને હવે શુંથી જાણે !’

‘મડું હવે તો દેવરા !

કાલ કાંધ કરે, વાવમ ! યાને વેદા
આવને ટું આપીર, દેસ અમારે દેવરા ! ૮

મેઘાણી-સ્મૃતિશ્રવ્ય

‘કાંઈક દિવસ મારી માદગી તપાસવા દેદને વેશે, ઝાસડિયાંની કાચળી ખંભે નાખીને અમારે દેશ આવજો, દેવરા !’

સામઘીયું સખા ! (કિંતો) પાસખીયું પુત્રાડિયે;

આગે આવદા ! હમર કરીને દેવરા !

૬

‘હે સ્વજન ! તું કહે તો તને લેવા માટે હું સામી પાવખી પહોંચાડીશ. હે અપાઠીલા મેઘ સમ પિયુ ! તારો મેઘાડમર કરીને પ્રીતિનાં નીર વગસાવવા આવજો !’

આસણુદે વેલ્યમાં બેડી. પૈ મિંચણા, નાળિયેર વધિરાણાં અને જોતજોતાંમાં તો વેલકું શેત્રુકાંકાના ઝાડમાં વજોટી ગયું. ધૂવરમાળના રણુકાર. આધેઆધેના વગડામાં આસણુદે શેતી હોય તેના રુદનસ્વર નેવા, પાદર જીભેલો દેવરો સાળજતો રહ્યો.

સાજણુ હાલ્યા સાસરે, આસુ ડાં ઝેરી,

પાડોરો હાલ્યાં નોળામણે, માવતર થ્યાં વેરી.

માવતર થ્યાં વેરી તે કિયે,

સુખ-દુઃખ મનમાં સમજ કિયે.

જુ તમામી સુમરો, મિયાં સાજણુ ને તણયે શેરી,

સાજણુ હાલ્યાં સાસરે, આંસુડાં ઝેરી.

૪

નદીને તીરે ઝાડ જીભા છે. વેલ્યમાં બેડેલી આસણુદે એ ઘટામાં પશુ પોતાના વાલમનાં સંભારણા બળે છે. આહાહા ! આહોં આવીને દેવરો રોજ સવારે હાતણુ કરતો. હું એને તાળાં દોહીને શીણાળાં દૂધ પાતી.

(આ) વરવેળીને તીરે, (અમે) સાળવનેય સરન્યા નહિ;

(નીકર) આવતડો આદીર, હાતણુ કરના દેવરો. ૧૦

‘અરે ! હું માનવીનો અવતાર પામી, તે કંતાં આ નદીને કાંઠે વનવું ઝાડવું સરભઈ હોત તો કેવું મુખ ધાત ! રોજ મારો પ્રીતમ દેવરો મારી ડાળખી તોડીને હાતણુ કરત. હું મૃત્યુ મૃત્યુ ઝાડવું યજ્ઞને એના દર્શન તો કરત ! મારી ડાળીઓ ઝુલાવીને એને વીંજણો તો દોળત ! મારી હાંપડી કરીને એનો તડકો તો ખાળત ! પશુ કમની કહણાઈએ હું તો અીનો અવતાર પામી !’

ખપોરના તડકા થયા. વૈસાખની લૂ વરસવા લાગી. જાનેયા બૂખ્યા થયા. નદીકાંઠો આન્યોં. ટીમણુ કરના માટે ગાડાં છોડવામાં આવ્યા. સડુએ ખાધું. તે પછી નદીને કાંઠે સદુ જાનડીઓએ વીરડો દતેન્યો, પશુ પાણી આહરે નહિ. જાનડીઓ અરસપરસ હોડ વહી :

‘એસી બાઈયું, જેને પોતાનો વર વાંચો હશે એને હાથે પાણી આજરશે.’

રૂપાળાં છૂંદણુંવાળા હાથની સુંવાળી ચપાટો વીરડાનાં હોળાં પાણીને વાગવા લાગી. પછુ પાણી તો એકેય આદીરાણીના અંતરની વહાલપની સાક્ષી પુરવું નથી. ચાકાને જનડીઓ સામંસામી તાળીઓ દેવા લાગી ત્યાં બે-ચાર જણી બોલી :

‘એત્રી એય, એલી વહુ લાડડીને ઉતારે વેલ્યમાંથી હાથ ઝાલીને હેઠી-જેઠએ તો ખરા, ઈ નવી પરણીને આવે છે તે વર ઉપર કેવુંકે હેન છે !’

મનની વરાળને પાણી કરીને પાંપણે ટપકાવતી આલણુદે વીરડાને કઠિ આવી. આવીને મંત્ર બોલે તે રીતે મનમાં બોલી :

(આ) વેળમાં વીરડો, ખૂંદો ન ખમે વીરડા

(પછુ) આછાં આવજે નીર, જે દરથ જામે દેવરા ! ૧૧

‘આ મારો વીર વીરડો, બીજી સ્ત્રીઓનાં ખૂંદણુ ખમી શક્યો નહિ-એનાં પાણીને ચોખ્ખાં કરવાનું કોઈથી ન જ-યું, અને હવે એને કેટલોક ખૂંદવો ! હવે તો હે વિધતા ! જે દિશામાં મારો પ્રિયતમ દેવરા જામે હોય તે દિશામાંથી આછાં નીરની સરવાણીઓ ચાલી આવજો !’

એટલું કહીને જ્યાં આલણુદેએ એક જ ચપવું ભરીને વીરડો ઉમેર્યો, ત્યાં તો પોતાના પિયરની દિશામાંથી વીરડામાં આછી સેરો આવવા લાગી. દેવરાનો સદેશો દેતી હોય તેમ સરવાણીઓ બડબડિયાં બોલાવી દેવરાના અંતરે અરીખા ચોખ્ખા પરપોટા પાણી ઉપર ચડાવવા લાગી. ધીરે ધીરે વારમાં તો વીરડો જાણે મોતીએ ભર્યો હોય તેવી કાળી, વાદળી, લીલી, પીળી ને ઘોળી કાંકરીઓ પાણીને તળિયે ચળાઈ રહી. આખી જાતે આછું પાણી પીકું જનડીઓમાં વાતો ચાલી કે : ‘વાહ રે વહુવાનું હેત ! દોલરો કેવો નસીબદાર !’

૫

વરપોડિયાનાં સામેયાં ચાપ છે. દોલરાનું કળશી કુકુંબ કુળવહુવાનું પગલાં ચપાં જાણીને કોઠે જીભરાય છે, પછુ વહુને તો એ હેનપ્રીતમાં ક્યાંયે જઈ નથી :

સામેયાના સૂર, ફૂલ-દોડો ફાને નહિ,

દેવરા ચારે દૂર, દોલરે મન દો નહિ. ૧૨

વરપોડિયાને ફૂલદો રમાડો : ગદાલની કાચળીઓ ભરાવો : દોલરાને પૂરેપૂરો લહાવો સેવરાવો : કોઠભરી લાડડીને આછું ન આવવા દેજો : પછુ-

મૂડી જરીને માર, અઝાલનો ઝાઝો નહિ,

અંતરમાં અઝાર, દેવરા વણુ લાડણું પડે. ૧૩

આલણુદેનું શરીર ઢોલરાના હાથના ગત્તાલના માર શી રીતે ખમી શકે? એને તો એ ગત્તાલની મૂઠીઓ સળગતા અંગારા મરખી લાગતી હતી. દેવરા વિના બીજાના હાથનો ગત્તાલ શે સહેવામ ?

યંબ યડકે મેઘ હસે, બેશ્વરુ લગી ખાટ
સેા સજ્જાં બને આવિયાં, જેની જોતાં વાટ.

૧૪

એવા ઉઝાળા મારતા અંતરે ઢોલરો અપરાતે દાયરામાંથી છૂટે પડીને પોતાના ઝોરડા તરફ આલ્યો આવે છે. ઝોરડામાં કેમ જાયે નાનકડું અઃભામડળ ગોઠવાઈ ગયું હોય તેવું, મારે જીતે ચોડેલ ચાકળા-ચંદરવાનાં આલણાં ઉપર દીવાનું તેજ ચળકારા કરતું હોવાથી દેખાય છે. મારાં પગલાંના અવાજ ઉપર કાન માંડીને આયરાણી ક્યારની આતુર હોયે ઝોરડાને ખારણે ઢોલકા ઝાલીને ઊભી હશે એવું ચિંતવતો ચિંતવતો ઢોલરો જ્યાં ઝોસરીએ ચડે, ત્યાં તો ઊંચડું પોતાની નવી વડુને મથ-હળેલ મોઢે ઝોરડામાં બેઠેલી દેખીને એના ઉનાવળે ડગલાં દેતા પગ દીધા પડી ગયા. માતાએ ઊંચડાથી રાણુગારેલ ઝોરડામાં આવણુદેને શું કાંઈ ઊણુપ લાગી હશે ? હસીને સામી ડગલાં માંડવાને બદલે સ્તનકાર દેયે બેઠી કેમ રહી છે ? આવરની લાડકવાઈ દીકરીને અહિયર સાંભરતું હશે ? કે શું હું એને મનગમતો નહિ હોઉં ?

એવી ચિંતાએ ચડીને, ઝી જેમ પોતાના સ્વામીને મનાવવા કામળ હસાજો કરે તેમ, પુરુષ પોતાની પરણેતરને રીઝવવા માટે મહેનત કરવા મંજો :

‘ ચાલ આલણુદે ! તારો ચોટસો ચૂંથી હડં, તારા માથામાં ફૂસેલ તેલનાં કચોળાં ઠલવું. ચામ, મન ઉપરથી માર ઉતારી નાખ.’

એમ કહીને ઢોલરો અડકવા આવ્યો, ત્યાં તો હરણી ખારધીને દેખી ફાળ બરે તે રીતે આયરાણી ખસીને આધે જઈને બેઠી.

‘ કાં ? ’

‘ કાં શું ? ’

મોટો માર જ હાથ, ચૂંથો ગારે માણસે;

(એના) ગુણની વાળેલમાંડ, દોરો છાડે દેવરા.

૧૫

‘ આવર ! આ ચોટલામાં તો બીજા હાથનો દોરો ચૂંથાઈ ગયો, અને કપાડુની એ ગાંઠ વળ્લ ગઈ. હવે હું આપેશે રેજ. સંસારને સંબંધે હું તારી પરણેતર ફરી છું ખરી, ને મરીશ ત્યાં સુધી તારા પરમાં રહી તારા ગોલાવા કરીશ, પણ તારો ને મારો ઉઝામે અડવાના રામ-રામ જાયજો ! ’

દોહરા સમજી ગયો, ઘૂંટડો ગળી ગયો, 'એણે માન્યું કે યોદ્ધા પંપાળીય ત્યાં જૂની પ્રીત ભૂલીને નવા નેહ બાંધશે. એવું ચિંતવીને ફરીવાર ફાસલામણાં આદર્યાં :

‘આલણુદે ! મૂંઝા મા. ઉતાવળી ચા મા એમ કાંઈ આજો ભવ નીકળવાનો છે ? આપણે તો આયર વરણુ : જૂની વાતો ભૂલી જવામાં આપણને એમ નથી. આવ આપણે ચોપાટ રમીએ.’

‘દોહરા ! તું જેવો ખાનદાન આયર આજ શીદ ચીંચરાં ફાડી રહ્યો છે ? તુંને ખબર નથી આયર, પણુ-

સાવ સોનાને સોખરે, પરમમ રમિયલ પાટ,
(તે હી) હેયું ને જમણો હાય, દામાં જીતેલ દેવરા. ૧૬

‘કાંઈ નહિ, આલણુદે ! તારું ચિત ચકડોળે ચકડું છે. આજની રાત તું નીંદર કરી જા. મનની ઉકળાટ હેઠા બેસી જશે. લે તને ઢોલિયો ઢાળી દઉં. સુખેથી સર્પ જા. ખીસ મા. હું તારી ખરબદ નહિ સોપું.’

‘એમ કહીને ઢોહરાએ ઢોલિયો ઢાળીને તે પર ચરાડની તળાઈ બિછાવી. પણુ આલણુદેને તો એ જોખરુની પથારી ખરાબર છે :

કિમ સોઈ સજ્યા ! મું સુતેલ સજ નહિ,
પાંપણનાં પરિવાહ, સાજ્યા વણુ લાગે નહિ. ૧૭

‘મારે શી રીતે સૂવું ? મારી બે પાંપણો નોખી પડી ગઈ છે-એ દેવરાનાં દર્શન કર્યા વિના તો બેળી જ યાય તેમ નથી. પોપચાં બિણવાની જ ના પાડે છે. જે હી એને બેશું તે હી જ હવે-તો જ પીને સૂવું, નીકર જીવતર આપું જામવાનું છે.’

મુનાવી મનાવીને ઢોહરાની જીભના ફૂવા વળી ગયા. મનોરથ જેના મનમાં માતા નથી એવા ફાંટતી જીવાનીધાળે આહીર આજ પરણ્યાની પહેલી જ રાતે પોતાની પરણેતરના આવા આચાર દેખીને અંતરમાં વલોવાઈ ગયો. એનાં રૂંવાડાં બેઠાં ચર્પી ગયાં. એના શરીરમાં થરથારી ફૂટી અને હોઠ કંપવા લાગ્યા. ધીરધીર ક્રોધ બિપ્લવા લાગ્યો. આંખો ત્રાંખાવણી ચર્પી ગઈ.

‘અરર ! એક સ્ત્રીની જાત બિડીને આટલી હદ સુધી મને તરછોડે ? પરણ્યા પછી પણુ પોરકા પ્રુરપતું નામ ન છોડે ? એમ હવે તો મને પ્રથમથી કાં ન ચેતાયો ? મારી ફજેતી શીદ બેલાવી ? મને ટળવળતા કાં કરી મેલ્યો ? બળાત્કાર કરું ? ચોટલે જાલીને બહાર કાઢું ? કે આંહી ને આંહી કટકા કરું ?’

ચર ! ચર ! ચર ! ચર ! આપું અંજ મૂંઝ બહુ. ધમધમતા સખદો હોડે આવીને પાછા જી. ગયા.

‘ના, ના, છતવા ! એમાં એનો શો ગુનો ? જન્મનો ને સંજાથી હતો એના પરથી ઓતું હેત શી રીતે ખસે ? આખો ભવ જાળીને પશુ આંહી કુળમરજાદને કાળે મારાં વાસીદાં વાળવા ને તૈયાર થઈ છે એ શું મારવા લાયક કે પૂજવા લાયક ? હું બુદ્ધો. મારા સ્વાયે’ મને માન જુલાયું. આવી ભેગમાયાને મેં દબવી !’

અંતરમાં ઊછળેયું જ્યુંધ વિષ પી નઈને ટોલશે બહાર નીકળ્યો. ઓસરીમાં પધારી નાખીને બિંધી ગયો. આલણુદેએ આખી રાતનું જાગરણ કર્યું.

બળકડું ચાતાં તો આલણુદે ધરના કામકાજમાં સડુની સાથે લાગી પડી. જાણના મંડા ભરી-ભરીને બેળા કરવા માંડી. વાળવા લાગી અને તેવતેવડી નણુદોની સાથે જાણતું વક્ષોણું પુમાવવા લાગી. સાસુજીએ બીડીને નવી વડુને ધૂળ-રાખમાં રેળાતી દેખી.

‘અરે દીકરા, આવીને તરત તે કાંઈ વાસીદાં હોય ? મેલી દે સાવરણી. હમણાં તો, મેટા, તારે ખાવાપીવાના ને હરવાફરવાના દી કેવાય !’

‘ના કુઈ, મને કામ વગર ગોઠે નહિ. પાંચ દી વેણું કે મોડું કરવું તો જ ન ને ?’

વડુના હાથ અથા ત્યાં ત્યાં જાણે મોતીડાં વરસ્યાં. સાસુ ને નણુદો તો ઢોઢે આંગળી મેલીને ટગર ટગર ભેઈ જ રહી કે કેવી ચતુર વડુ આવી છે !

પણ વચ્ચે વચ્ચે વડુના હાથમાં સાવરણી ને નેતરાં થંભી જાય છે. વડુને કાંઈ મોલાવે તો એ સાંભળતી નથી. આંખો કાણુ જાણુ ક્યાંય ફાટી રહે છે. એ વાતનું ધ્યાન કાંઈને નથી રહ્યું.

જમવાટાણું થયું છે. સાસુએ હોંશોહોંશે જુઈનાં ફૂલ નેવા ચોખા રાંધ્યા છે. ‘વડુ દીકરા, યાકી ગઈ હઈશ, માટે પ્રેમી જા ફળફળના ચોખા ખાવા !’

ચોખામાં તપેલી ભરીને ઘી રેડ્યું. દબેલી સાકર છાંટી. પણ કાણુ જમે ? વડુ તો ચોં ચોં લાવે જો કે :

ડાંનાં ફળફળતાંય, મોજાનિયાં જાવે નહિ,

હેતુ દેયામાંય, દાંતે સુતવ દેવરા.

૧૭

‘અરે રે, બિનાં ભોજન તો હું શી રીતે જમું ? મારા અંતરમાં દેવરા સૂતો છે, તેની કામજા કાયા એ બિના કાળિયાથી ક્યાંઈ દાઝી જાય તો ?’

એવી વહોલાનો વિનિગણુ એક બાણુથી ખાતીપીતી નથી, ને ખીજ બાણુ કુળમજાનું જતન કરવાનું ક્યાંયે ચૂકતી નથી. પણ દિવસ પંજી દિવસ વીતતા ગયા. અંતરના ઉત્પાત સંતાડવા આલણુદે બહુ બહુ મથી, તોયે એનું ચિત્તજામ હવાડું પડવા લાગ્યું. મોતીની છંટાણી ઉપર ત્રાંજાની હેલ મેલી સેવરોના સાથમાં પાદરને ફેવે પાણી ભરવા જાય છે, બધી સેવરા આઠ-આઠ

મેઝા ભરીને ચાલી ન્ય છે તોયે આલણુદેની એક પણ હેલ્ય હજી ભરાતી નથી. પાણીમાં નજી દેવરાનો પડછાયો પશ્ચો હોમ એવી કલ્પના કરતી કરતી આલણુદે બિભી રહે છે. સોચણુ હાથમાં થંભી રહે છે. એમ ને એમ દિવસ આચમે છે. કૂવામાં પડછાયો દેખાતો બધે થાય છે, પારેવાં ખુખવાટા છોડીને માળામાં લપાય છે, વાલળાં વીખરાય છે, ને દિશાઓ ઉપર અધાનના પડદા બીતરે છે, ત્યારે આલણુદે કાલે બેડે ઘેર આવે છે, અને સાસુના કપડા સાબળાં લવે છે :

સોચણુ ચાળીસ હાથ, પાણીમાં 'પૂરુ' નહિ;
વાલ્યમ બેતાં વાટ, કી બધાઓ દેવરા !

૧૮

‘હે બાઈજી ! સોચણુ તો ઘણું ચાળીસ હાથ લાંબું હતું, પણ પાણીને પહોંચું ન નહિ. મારે દિવસ તો દેવરાની વાટ જોવામાં ન આચમી ગયો.’

નિસાસો નાખીને સાસુ બોલ્યાં કે : ‘અરે ! આ હરાયું દોર આવી ક્ય થા આ પુ’ આનું તો ફટકી ગયું લાગે છે ! આ તો મારું કુળ બોળાવવાની ચર્ધ !’

*

સાજણુ આલ્યાં સાસરે, આડાં હાથે વન;
રાતે ન આવે નિંદરા, કીનાં ન ભાવે અન.
કીનાં ન ભાવે અન તે કોને કહીએ ?
વાંલાં સજણાંને વેણે વળગ્યા રહીએ.

સાંજનું ટાણું છે. દેવરા પોતાના ઘરની ઝાસરીએ બેઠો છે. ડોસી આવીને પૂછે છે કે : ‘ગમા, આજ તો તારા સાડુ જરનો ખીચડો મેલું છું, ભાવશે ને ?’

‘માડી, અને જૂખ નથી લાગી.’

‘જૂખ કેમ ન લાગે, બેટા ? ફક્ત રાટલો લઈ ને સીમમાં ગયો તો, એમાં શું પેટ ભરાઈ ગયું ?’

‘પણ માડી, હમણાં અને પેટમાં કીક નથી રેતું !’

‘આપુ ! ગઈ વાતને પછે ભવ બધો સંભાર્યાં ન કરાય ? હવે તથા મેલી દે ને એ વાતની !’

‘ના મા, એવું કાંઈ નથી.’ એટલું બોલતાં દેવરાને ગળે ફગો ભરાઈ આવ્યો.

દેવરાની બે જીવન બહેના ઝાસરીના ખાસિયામાં ખીચડો ખાડતી હતી તેની આંખમાં પણ બાઈનું ગળેલું શરીર જોઈજોઈને ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘કીક માડી, ખીચડો કરજો. સહુ બેળાં બેસીને આજ તો ખાશું.’

‘બસ, મારા બાપ !’

ડોસીને તો જાણે બારે ગેમ ખાંગા ચર્ધ ગયા.

મેઘાણી-સ્મૃતિઅંથ

ખરાખર એ ટાણે એક બાવો ને બાવણુ એકનારો વગાડતાં ચાલ્યાં આવે છે, ને એના બનનનાં વેણુ સાંભળીને દેવરાના કાન ચગકે છે :

રે'લા રે'લા જુગમાં રાણી ! તું હતી પોપટી ને,
અમે રે પોપટ રાય, રાત્ર રામના.
ઝોતરા તે ખંડમાં આંખયો પાંખો ત્યારે,
મુઠલે મારી મને ચાંચ, રાણી પીંગવા !
હ રે પાપીડે મારા પ્રાણુ જ દરિયા ને,
તોય નો હાથી તું મોરી સાય રાણી પીંગવા !
દનડા સંભારો ખગમા ! પૂરવ જલમના સે'વાસના-૧

દેવરાને બનન બહુ ખાડું લાગ્યું. એણે બાવા-બાવણુને બોલાવી પોતાની ઝોસરીએ બેસાડ્યાં.
બનન આગળ ચાલ્યું :

ખીલ ખીલ જુગમાં રે તું હતી મુગવી ને
અમે મુગેસર રાય, રાત્ર રામના.
વનરા તે વનમાં સાધ્યો પાસાધીડે ફાંસયો ને,
ખંડતાં હાથ્યા મે' મારા પ્રાણુ રાણી પીંગવા !
હ રે પાપીડે મારા પ્રાણુ જ દરિયા ને
તોય નો આવી તું મોરી પાસ રાણી પીંગવા !
દનડા સંભારો ખગમા ! પૂરવ જલમના સે'વાસના-૨

સાંભળી સાંભળીને દેવરાની છાતી વીધાવા લાગી :

ત્રીલ ત્રીલ જુગમાં રે તું રાણી બામણી ને,
અમે હતા વપેસર રાય, રાત્ર રામના
કંડબિંક વનમાં રે ફૂલ વીણુવા બ્યા'વા મુને
હસિયલ કણીડો નાગ, રાણી પીંગવા !
હ રે પાપીડે મારા પ્રાણુ જ દરિયા ને,
તોય ન આવી તું મોરી પાસ રાણી પીંગવા !
દનડા સંભારો ખગમા ! પૂરવ જલમના સે'વાસના-૩
ઝોલા ઝોલા જુગમાં રે તું રાણી પીંગવા ને,
અમે વારયરી રાય રે,
ચાર ચાર જુગનો ધરવાસ હતો છ રે;
તોય નો હાથી મોરી તું સાય રાણી પીંગવા !
દનડા સંભારો ખગમા ! પૂરવ જલમના સે'વાસના-૪

ખાડોચીપાડોચી તમામ બનન ઉપર થંભી ગયાં છે. દેવરા જેવો વજની છાતીવાળો જુવાન

પણ આંસુમાં વહાવી રહ્યો છે. ઘરમાં ઘરડી મા રહે છે. ઝોસરીમાં ભુવાન બે બહેનો રુએ છે. પાલવડે આંસુમાં લૂછતાં બાપ છે. ‘તોય નો આવી છું મોરી પાસ...’ના પડવા ગાણ રહ્યા છે. તે વખતે વેશ્યની ધૂધરમાળ રણુડી અને ડેલીએ બાણે કાઠએ પૂછ્યું કે : ‘દેવરા આયરતું ઘર આ કે ?’

પોતાનું નામ બોલાતાં તરત જ દેવરા ડેલીએ દોડ્યો અને કાઠ પરદેહી પરાણાને દેખીને, ઝોળખાણ નહેતી છતાં, વહાણું સચું આપ્યું હોય તેવે અવાજે કહ્યું :

‘આવો બા, આવો, આ જ ઘર રામધણીનું, બિતરો !’

દેહડો મારીને ગાડાખેડુ ત્રીએ બિતર્યો. બેય જણા ‘ખ’મે હાથ દેઈને મળ્યા. બળદનાં બેતર છોડી નાખ્યાં. મહાદેવના પોરિયા જેવા રૂડા, ગરુડનાં ઇંડાં જેવા ધોળા અને હરણ જેવા ચન્ન-ગન્ના બે બળદોને, અમૂલ્ય ભરતભરેલી ઝૂંઘે ઉતારી લઈને દેવરા ગમાણમાં બાંધી દીધા. નાગર-વેલ જેવું આપાદ મહિનાનું લીલું ઘાસ નીચું. ગમે ધૂધરમાળ બાંધેલી તે ગન્નવતા બેય બળદ ખડ બટકાવવા મંજા. અને પછી હિંગોલકિયા માફાનો પડદો બિંચી કરીને કંકુની દગલીઓ ધાતી આવે તેવી પાનીઓવાળી એક બેબનવંતી સ્ત્રી ત્રીએ બિતરી. વેશ્યનો ગાડાખેડુ મોખરે ઝૂંઘો. સ્ત્રીએ પાછળ પગલાં દીધાં. અભણો ગાડાખેડુ ઝોસરીએ ચડ્યો અને ડોસીને ટોકા કર્યો :

‘આઈ, આ અમારી બેનને પોંખી દ્યો !’

ચકિન ધાતાં ‘ડોસી બહાર આવ્યાં : આ બેન કોણ ? પોંખણાં શાનાં ? આ ગાડાખેડુ ક્યાનો ? કાંઈ સમજતું નથી. ગાડાખેડુએ પોતાની સાથેની સ્ત્રીને કહ્યું :

‘બેન, બાપ, સાસુને પગે પડ !’

ધુવતીએ ડોસીના પગમાં માથું ઢાળી દીધું. વગર ઝોળખે ડોસીએ વારણું લીધાં. દેવરાની બંને બહેનો મહેમાનને ઘરમાં લઈ ગઈ. અને દેવરા તો ઝોસરીએ આવીને ઢાલરા સામે ચકળ-વળ તારી જ રહ્યો.

‘ઝોળખાણ પડે છે ?’ ઢાલરાએ પૂછ્યું.

‘થોડી થોડી ! તાબ જ નોવા હોય એવી અણસાર છે !’

‘હું ઢાલરા, દેવરા ! તારું હવું તેને હું ચોરી ગયેલો—તે આજ રાખું દેવા આવ્યો છું.’

‘શું, માર્છ ?’

‘તારું જીવતર : તારી પરજીતર !’

‘મારી પરજીતર ?’

‘હા આપ, તારી પરજેતર ! દેવાના હેતથી તને વરેલી છે તારી પરજેતર ! મેં તો જૂલથી વેચાણુ લીધેતી. વહેવારને હાટકે માનવી વેચાતાં મળે છે, પણ માનવીએ માનવીએ ફેર છે એની મને જાણ તહોતી, દેરા !’

‘આપર ! બાઈ !’ એટલું જ બોલાયું. દેરાની છાતી ફાટવા લાગી.

‘દેરા, જરાય અચકાઈશ મા ! હું પરજેતર ત્યારથી જ એ તો માની જણી બોન રહી છે.’

કપાળ ઉપર પરજેતાનાં ટીપાં બાજ્યાં હતાં તેને લુછતો લુછતો દેવરા કંઈક વિચારે ચડી ગયો. પછી મનમાં કંઈક નક્કી કયું ‘હોય એવે અવાજે પોતાની માને સાદ પામ્યો :

‘માડી ! બેય બોનુંને પાનેતર પહેરાવો અને કટ અને બોલાવો, જટ કરો, સમો જાય છે !’

દોહરા એત્યે : ‘અરે બાઈ, આ તું શું કરછ ? હું આટલા સાડા આપ્યો’તો !’

‘દોહરા, તે તો એવી કરી છે કે માડું ચામડું જીતરડી તારી સમતણીયું નખાવું તોય તારો ગણ્ય ન જાય ! અને તારા જેવા આપરને મારી બોનું ન ફેર તો હું કોને ફેરશ ?’

‘પણ બાઈ, બે—’

‘બોલ મા !’

દીકરી યું દેવાય, વજ્રું દેવાય નહિ,
એક સદિ બે નય, હાલ માગે તોય દોહરો.

૧૪

‘દોહરા ! બાઈ ! દીકરીઓ તો દેવાય, પણ પોતાની પરજેતરને પાછી આશ્વિને સોપી દેવી, એ તો મોટા જોગીજતિથીયે નથી બન્યું ! હું એ આપું છું, તોપણ તારી દાસ (તાડું સેજું) તો મારા ઉપર બાકી જ રહેલી જાણુને !’

પડિયા લગન લેવાયા. યડોચક્ર બે માંડવા નખાયા. એકમા દેવરા અને આસણુદેની જોડ બેઠી : ખીનમા દોહરા અને દેરાની બે બહેનોની ત્રિપુટી બેઠી. જોડાજોડ વિવાહ થયા અને પછી તો એ પાંચ છોકરા ને છઠ્ઠી ડોસી-છબે માનવીની છાતીઓમા સુખ ક્યાંય સમાયાં નહિ, જલકાઈ ગયા. સહુએ સાથે જોશીને લુવારનો ખીચડો ખાધો.

[સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-૫]

દાના ભગત

(જન્મ : સંવત-૧૭૮૪ * મૃત્યુ : સંવત-૧૮૭૮)

પાંચાળને ગામે ગામે દયા અને દાનનો બોધ દેવા જાહેરાત ભગત એકવાર આશુદેવર આડમા નામે ગામમાં આવી પહોંચ્યા છે. જાહેરાત પીર ગણાતો. દુઃખિયાં, અપંગ, આંધળાં, વાંઝિયાં-તમામ આવીને એની દુઆ માગતાં.

એમાં એક કાશિયાણી, માથે ગૂઢું સ્ત્રીર ઓઢણું, બાવીસ વર્ષની જુવાન દીકરાને લાકડીએ ઢોરેશે, અને આપાની ખાસે આવી બેસી રહી. ભગતે પૂછે એકલાઓને પૂછ્યું :

‘આ બેન કોણ છે, બાઈ ?’

‘બાપુ, કાળા ખાચરને ધેરથી આઈ છે. કાળા ખાચર દેવ થઈ ગયા છે, ને સત્તર વરસ એમાં આઈ આ છોકરાને ઉછેરે છે.’

‘તે...દીકરાને ઢોરે છે કાં ?’

‘બાપુ, છોકરાને એવ આંખે જનમથી અંધાપો છે.’

‘છોકરાનું નામ ?’

‘નામ દાનો.’

‘આંધી’ આવ, બાપ દાના ખાચર ! તારી આંખનું જોડું, બાપ !’

દાનો યડમાં આવ્યો. પડખામાં બેસીને ભગતે આંખો તપાસી. પછી નાનું છોકરું હાંત કાઢે તેવી રીતે ખડખડાટ હસીને બોલ્યા : ‘બાપ દાના ! આટલાં વરસથી ટાંગ કરીને બિચારી રંડ-વાળ બાને શીઠ સંતાપી ? તારી આંખનુંનાં રતન તો આપ્યાદ છે, બાઈ ! તું આંધળો શોનો ? શરીમાં થેડાં દોડતાં હોય છે તું બાળ છે. તરી નજરું’ તો નવ ખંડમાં રમે છે. કાકરું’ નામ લઈને આંખનું ઉધાડ, બાપ ! તારે તો હજી કંઈકને દુનિયામાં દેખતાં કરવાનાં છે ઈ કાં થી જા ?’

જાનાએ આંખો ઉધાડી. ચોપચાંના પડલા જિંચા ચયા. જગનનું અજવાળું આજ અવતાર

* આ પ્રસંગને પરચાનું રૂપ શા મઠિ આપ્યું’ એઈએ ? આગળના સતી-સત્રો પોતાની પાસે સારી સારી વનસ્પતિ દવાઓ રાખીને લોકોના બધાપિયો મટાકતા હોવાને સંભવ છે. દાનાની આંખો ઉપર પશુ-પંથકાર કરવાને બદલે બદલાએ કેઈ દુઃખિયાળ ઓપાપિ જ લગાવી દેશે.

ધરીને પહેલી વાર દીકું. આંખમાં જ્યોત રમવા લાગી. માતા સામે, સર્ગાવહાલાં સામે, ચારે કોર નજર ફેરવી. ત્યાં ભગત બોલ્યા :

‘બાપ, હિએ ઈશ્વર સામું જોયું ?’

દાનાએ ગગનમાં નજર માંડી. ઈશ્વર પ્રયે હાથ જોડ્યા. જાવીસ વરસનાં ભરજોખન અને સંસારનાં સુખ-માણવાની લાલસા : માની પ્રીતિ: બાપનો મહેલો વૈભવ-બધુ-ય સર્પની કાંચળીની માફક પલ્લવારમાં અંગ ઉપરથી ઊતરી ગયું : દાનાના મુખમાં ઊંઘ ઉપર ભગવા રંગની ભમક જીદી આવી. એણે જાદરાના પગ ઝાલી એટલું જ કહ્યું કે : ‘બાપું ! હવે મારે ઘેર નથી જવું ! તમારી સાથે જ આવવું છે.’

‘માડી ! એકવાર ઘરે તો હાલ્ય, તારાં છાડાં બાંધી દડ’ !’ બેબાકળી માતાએ દીકરાને બોલાવ્યો.

‘હા હા, બાપ દાના, ઘેરે જઈ આવ. પછી તું તારે જગ્યામાં હાલ્યો આવજો !’

‘બાપુ ! માં ! માડું ઘર મેં જોતી લીધું છે. હવે મારે કંઈ પોટલું બાંધવું નથી. મારે તો મારે સાથે ઘેરે જ જવાનું પરિચાલું છે !’

માની આંખમાંથી દડ દડ પાણી પડવા મંજ્યાં. જાદરા ભગતે માને કહ્યું : ‘આઈ ! આંસ પાડજ ? કાઠિયાણી ચઈ ને ? એકાદ સાંતી જમીનનાં ઢેકાં સાડુ તારો દીકરો બિગાણે કામ આવત, તે વખતે તું આંસ ન પાડત, અને આજ સંસાર આપ્પને છૂતવા નીકળનારા દીકરાને અપ-શુકન શીદ હઈ રહી છો. મા ? છાની રે’ !’

૨

જીવાન દાનાએ ભગવાં પહેર્યાં. યુગની આશા મળી કે : ‘બાપ ! કામધેનુની ચાકરી કરજ મંડી જા !’

આશા મુજબ દાનો ગાયોને સંભાળવા લાગ્યો. અધરાતે પહર છોડીને માંડવના વંકા કુચે રાત્રોમાં એકલો જીવાન ધેનુઓને ચારે છે. ભમી ભમીને કૂણાં પાટાં ખડવાળી ખોલો ગોલો કર છે. ગાયોને ધરવી ધરવીને ભગકડે પાછી જગ્યામાં આણે છે. પોતે જ તમામ ધેનુઓને દોહવે છે. ગમાણુમાંથી વાસીદાં વાળી, જાણુના સડા માથે ઉપાડી રેગાડે નીતરતો જીવાન જોગી જાણું ચાપે છે. વળી પાછો ગાયો ધોળોને સીમમાં કોઈએ ન દીકાં હોય એવાં ખડનાં સ્થળો ઉપર જઈ પહેંચે છે. પાણીના મોટા મોટા ધરામાં ધેનુઓને ધમારી, વડલાની ઘટા હેડે બેસાડી, કોઈનાં ગળાં ખજવાળતો, કોઈની ડુંવાડીમાંથી ઝીણી ઈતરડીઓ કાઢતો, કોઈની બગાઓ પકડતો, કોઈના કંઠે બાંધવા માટે કૂમકાં ચૂંચતો, ને કોઈની ખરીએ ને શીંગડોએ એરડી વાટને તેલ. ચોખ્ખને

બાળા જોગી જ્યારે પોતાની કામધેનુઓને મસ્ત બની વાગોળતી જોતો, ત્યારે એને પણ કોઈ સ્વર્ગીય આનંદનો નશો ચડતો, તેજા ધેવૂર બની જતાં, અને ગણું ગુંજવા લાગતું કે :

‘આ એ મગન-લહેડું’ આવે રે

ઝીણું ઝીણું મોતીકાં અમર રે રે.’

શુરુ બહાર ભગતે સમાત લીધી અને પછી પંચાળમાં દુકાળ પડ્યો. સેજળ લીલી સોરઠ-ધરાનાં ફર્શન માટે લુવાન દાનો ધેનુઓનું ધણુ ઘોળીને ચાનથી ચાધી નીકળ્યો. આવીને જોણે ગિરકાંઠાના કાઠિયાઈ ગામ ગરમલીની સીમમાં ઉતારો નાખ્યો. ત્યાંથી માતાજીઓને (ગાયોને) તુલસીસ્થામ તરફ ઘોળી ગીરના હુંગરામાં ગાયોને આંટા દેવરાવ્યા. તુલસીસ્થામ તો વક્રે હુંગરે વિંટળાયણું, સજીવન ઝરણાંથી શોભતું, તાતા પાણીના કુંડ વડે ભાવિકાને ઈશ્વરી ચમત્કાર દેખા-ડતું પ્રભુ-ધામ હતું; પરંતુ આપા દાનાનો જીવ ત્યાં ન હતો. ત્યાંથી નીકળીને જેનગર ગામમાં પહોંચ્યા. દીંબો સજીવન દીધો. ગામના ગોવાળોને પૂછ્યું : ‘ભાઈ રાયકા, આંહી રહું ?’

‘રા’ને, ભા ! અમારે ડ્યાં ખડ વાલીને અવડાવતું પડે છે ?’

ગોવાળોની હેતુકીત દેખીને ભગતનો જીવ ગોડ્યો. ભગત ગાયો ચારવા લાગ્યા.

એક દિવસ પ્રભાતે ગોવાળો ગામને પાદર ટોળે વળીને જોભાં છે. જાણે કોઈનું છોકડું મરી ગયેલું હોય એવા અફસોસમાં સહુ એક પીપળાની લીલી મોટી ડાળ પડેલી તેને મોપાસ વીંટીને જોભા છે. અંદરોઅંદર વાતો ચાલ છે કે કહે પાપીએ પીપળાની ડાળ કાપી નાખી ?

‘માતાજીનું વિસારામ લેવાની શીળી હાંવડી ખંડિત થઈ ગઈ ?’

‘અને પંખીડાંનાં લીલાં ખેસણું તૂટ્યાં !’

પીપળા તો પાદરનું રૂપ હતો. એની ડાળ માથે ધા પડ્યો એ તો જાણે માલધારીઓનાં માથાં પર વાગ્યો હતો.

આમ અફસોસ થઈ રહ્યો છે ત્યાં આપો દાનો આવી પહોંચ્યા. પીપળા વડાવાની વાત એને પણ કહેવામાં આવી.

‘ભણેં વ્યાપ રાયકાઓ !’ આપો જોડ્યા. ‘ચામાં કાંણું થઈ ગયું ! ડાલ્યને ભોમાં વાણું થોં ને ! એકને સાટે બે પીપળા યાહે !’

‘અરે, આપા !’ માલધારીઓ હસવા લાગ્યા. ‘પીપર, વડસો કે આંબો ઈ સંધ્યાંની શાલ્ય વાનીએ તો જો, પણ કોઈ પીપળાની ડાલ્ય તે ફરી વાર મોટે, ભગત !’

‘ધણા સાદુ નો મોટે, આપ ? સંધ્યાં જેમ પીપળાની ડાલ્ય મોત જો. માકરને ધરે ઈમાં શેઠ હોયે નહિ, માટે માકરનો નામ લઉને વાણું થો, ભા ! હાલો, જોડો ખારો !’

ખાડો ખોદાયો તેમાં ભગતે ડાળ રાખી. ઉપર ધૂળ વાળી ખામણું કરીને દરરોજ પોતે જ પાણી સોંચવા લાગ્યા. દિવસ જતાં ઝપાટાબેર ડાળ કોળી, પાંદડાંની ધટા અધાઈ ગઈ. ચળકતાં પાંદડાં ચંદ્રસરજનાં તેજ ઝીળીને રાતદિવસ હસવા લાગ્યાં. ડાળે ડાળે ખખડે માળા નાખ્યા. આજે પણ એ પીપળા જિભો છે.

૩

જેનગર છોડ્યું. ફરીવાર ગાયો ઘોળીને ગરમલી આવ્યા. અપોરને ટાણે સરજ ધખ્યો છે. ગોદરે જાડવાંને હાંચે પોતે ગાના ડિલનો તકિયો કરીને બેઠાં છે. ત્યાં સામે એક કણુખીની છોકરીને દેખી. છોકરીએ માયા ઉપર મોશલો આંદલો છે. દાંત ભીંસીને બે હાથે માથું ખજવાળે છે. માયામાં કાળી લા લાગી હોય તેમ ચીસેચીસો પાડે છે. છોકરીથી ક્યાંયે રહેવાતું નથી.

જીવાન દાનો જીમીને એની પાસે ગયો, પૂછ્યું : ‘ભણું બાપ ! કેવા સાડુ રાડયું પાડતી સો ?’

પણ જવાબ આપવાનો સમય છોકરીને ન હતો. એ તો માથું હસડતી જ રહી.

‘માયામાં કાણું થ્યો છે, બાપ ! મુઠેં જોવા તો દે !’

એટલું બોલીને એણે છોકરીના માયા પરથી ફૂંચલી ઉપાડી, ત્યાં તો માયામાંથી ડુર્ગંધ નીકળી. આપું માથું ઉંદરડીથી ગદગદી ગયું છે. અંદર છવાત ખદખદે છે. પાચ-પરુના રેગાડા ચાલ્યા જાય છે. વાળતું નામનિશાન પણ નથી રહ્યું.

આપા દાનાતું અંતરે આ નાની દીકરીનું દુઃખ દેખીને ઓગળી ગયું. એને એકેય દવા આવડતી ન હતી, દવા વિચારવાની ધીરજ પણ ન રહે એવો કડુંણ એ દેખાવ હતો.

‘ઠાકર ! ઠાકર ! દીકરીની જાતને આવડો દખ !’

એટલું બોલીને એણે છોડીતું માથું ઝાલી લીધું, હાથ પકડી લીધા, અને પોતાની છબ વતી એ આખા માયાને ચાટયું-એક વાર, બે વાર ને ત્રણ વાર ચાટયું.

છોડીને માયામાં જાયે જોડી ટાકક વળી ગઈ. એની ચીસો અટકી ગઈ. માથે હાથ ફેરવતાં જ ગૂમડાંનાં ભીંગડાં ટપોટપ નીચે ખરી પડ્યાં. અને થોડા દિવસમાં તો એ ફૂલસરીખા માયા ઉપર કાળા કાળા વાળના કોંટા ફૂટી નીકળ્યા.

છોકરીએ ભગત બાપુના ચરણોમાં માથું નાખી દીધું. બાપુના પગ ઝાલી લીધા. બાપુના મોં સામે મોટ માંડી રહી. ભગતનાં નેત્રામાંથી તો દયાની અશ્રુત-ધારાઓ વરસી રહી છે.

લાંબી સુવાળી લટો વડે શોભતી કણુખીની બાળકી ભગતના બોળામાં પડીને પૂછે છે : ‘હે બાપુ ! ઓલી મારા માયાની જીંદગી ક્યાં ગઈ ?’

‘બેટા, હું તો હું ખાઈ ગા !’ એમ કહીને બોળિયો ભગત હાંત કાઢે છે.

૪

‘ગાયુની તો ચાકરી કરી રહી છું; પણ ગરીબગુરુનાં ને સાધુસંત મારે આંગણેથી અન-
નળ વિના નય છે. દાકર હું કેમ ખમરો ?’

ભગતે સદાવ્રત વહેતું ક્યું. દાણાની ટહેલ નાખીને અનાજ ભેળું કરવા માંડ્યું. ગામલોકોએ
દળી-ભરડી દેવાનું પણ માથે લીધું. ગરીબગુરુનાં, લૂઠાં-પાંગળાં, ઘરડાં-ચૂકાં તેમ જ મુસાફર સાધુ-
ખાવાઓને દાળરોટલા આપવા લાગ્યા. એક પણ અન્નનું છુપાર્થી બૂખ્યે પેટે પાછું જતું નથી.
આપા દાનાનો રોટલો મુઠકમાં હતો થવા લાગ્યો.

એમાં દુકાળ ફાટી નીકળ્યો. ‘અનાજ ! અનાજ !’ પોકારતો આપો દેશ હસક્યો. દાના
ભગતને ફારે રાંધણીનો પાર ન રહ્યો. દાળના મોટા રંધાડા ને રોટલાની વીસ વીસ તાવડી ચાલવા
લાગ્યાં. અનાજનાં ગાડાં આવી આવીને આપા દાનાની કોઠીઓમાં ટલવાય છે, પણ કોઈને ખબર
નથી પડતી કે એ ક્યાંથી આવે છે ને કાણ મોકલે છે ?

દેનાર તો ન થાક્યાં, પણ દળનાર-ભરડનાર ગામલોકો ગળે આવી ગયાં. ગામને બહુ ભીંસ
પડવાથી લોકો બોલ્યાં કે, ‘ખાપુ ! ફક્ત બામણ-સાધુને રોટલા આપો, બીજાં કોઈને નહિ.
નીકર અમે પોગી નહિ શકીએ.’

‘અરે...ભણે ખાપ !’ ઓશિયાળા થઈને આપા દાના બોલ્યા. ‘હવે તમારે ગામને દળ-
વોય નહિ ને ભરડવોય નહિ. હ્યો આ પાંચ કોરી. એના ચોખા લાવો ને ગળ લાવો. આ
માતાશ્રુ મળે છે તે માથે છાંટો છાંટો થી દેશું, એટલે તમારે મારે હડ્યો ખમવો નહિ, મીઠ
ખાપ !’

દાળ-રોટલાને બદલે ગોળ, ચોખા ને ઘીનું સદાવ્રત વહેતું થયું. ચોખાનાં હાલકાં બહારથી
આવતાં થયાં, દાકરે એ પાંચ કોરીના ચોખા-ગોળનાં અખૂટ અમી સોચી દીધાં. કોઈ દિવસ તૂટ
આવી નહિ, કેમકે ભગતની આસ્થા કદીયે ડગી નહિ.

મરમતીથી ચાલીને એક દિવસ આપા દાનાએ ચલાળા ગામમાં જગ્યા ખાંધી. ત્યાં પણ
ગોળ-ચોખાનું અન્નદાન વહેતું ક્યું.

૫

પોતાની માથે હાંકીને દાના ભગત ગીરમાં સિંધાવ્યા છે. એક દિવસ કાળે બપોરે ગાયો
તદન નપાણિયા મુલકમાં ભીતરી. માણસોએ બોલાસાં દીધાં : ‘ખાપુ, પાણીની નેગવાઈ આટલામાં
ક્યાંયે નથી.’

‘ભણે’, શ્વેા બાપ ! હું મોંગળ જઈ ને પાણીની તપાસ કરાં.’

આટલું ખોલીને ભગત આગળ ચાલી નીકળ્યા. ગીરમાં દેવળા નામનું ગામ છે, ત્યાંની સીમમાં આવ્યા. જુએ તો ત્યાં દુકાળની મારી બે-ત્રણ હજાર ગાયો દેશાવરથી ગીરમાં જવા ઊતરી પડેલી છે. ખદખદ ખદખદ થોતી એટલી ગાયો પાણી વિના ટળવળે છે, પણ ગામમાં એવો મોટો પિયાવો નથી. ગાયોની શી ગતિ થશે એવા ઉચાટ કરતાં ગામલોકો પાદરમાં ઊભાં છે. આટલી ગાયો આપણે દીએ પાણી વિના પ્રાણ છાંડશે તો આપણે ઉજ્જડ થઈ જશું એવી ખીકે ગામની વસ્તી ગાયોનાં ભાંભરડાં દેતાં આશિયાળાં મોં સામે જોઈ રહી છે.

ત્યાં ધૂમ પડી : ‘એ...આપો દાનો દેખાય !’

ભગત આવી પહોંચ્યા. ગામલોકોએ કહ્યું : ‘બાપુ ! આમ જુઓ !’

‘કાં બાપ ! આ કાણું ?’

‘બાપુ ! નવ લાખ ગાયું !’

‘ઓહોહોહો ! નવ લાખ માતાજીયું ! ભણે’, તબ તો આ ગોકળિયું ભણાય ! આ તો નાં જીનો ગામ ગોકળ ! વાહ ! વાહ ! આ તો મોટી જાત ભણાય !’

‘અરે બાપુ ! નવે લાખ આંહીં જ ઢળી પડશે—આંહીં પાણી ન મળે !’

‘પાણી ન મળે ? ઈં તે કદી હોવે બા ! માતાજીને પુત્ર-પરતાપે ઠાકર પાણી મોકલ્યા વિના ?’

‘એટલું ખોલીને ભગતે ચારે બાજુ નજર કરી અને એણે એક નાનો વેંકળો દોડા.

‘એ...શે, બાપ ! ભણે’ આ રહી નદી ! આસે તો નકરે પાણી જ ભર્યો છે ને શું !’

‘અરે બાપુ ! ઈં તો ખોટું નેરકું, નકરી વેળું. સાત આયોડેય પાણીનો છટો ન મળે !’

‘ના બાપુ, ઈં’ ભણે આ, મડો ખોલ્યા. શુપત મંગા હાલી જતી સે. હા, માળા બાપ ! સફ સંપીને ઉધમ માંડા, એટલે ઠાકરને પાણી દીધા વન્યા છૂટકા જ નહિ. રોતસને કે ઠાળદરીને કાંઈ ઠાકર દેતો હોશે, બાપા ?’

પોતે હાથ વતી વેકરો ખોલ્યા લાગ્યા. હસતાં હસતાં ગામલોકો પણ મદદે વળ્યા. ધડીમાં તો ત્યાં વેકરની મોટી પાળ ચડી.

‘એ...જુઓ, બાપ ! લીલો કળાણો !’

બીનો વેકરો આંચો. કમર કમર જોડ્યું ખોદાણકામ થયું—અને પાણી તબકયું.

‘હવે ખસુ જવ, બાપ ! અને માતાજીને વાંબ કરુને બોલાવો. હવે ઠાકર પાણી ને છેને કિંસે જશે ?’

આંહીં ગાયોને વાંબ દીધી, ને ત્યાં જલે પાતાળ ફૂટ્યું. છાતી સમાણો વીરડો મીડે પાણીએ જલકાઈ ગયો. પાણીનું વહેણુ બંધાઈ ગયું અને તરસે આંધળી બનેલી ગાયો પાણી ચસકાવવા લાગી. ગાયોનાં શરીર ઉપર હાય ફેરવતાં ફેરવતાં ભગત કહેવા લાગ્યા : ‘બહે’ માવડીયું ! કામ-ધેતુ ! આ તમારા પરતાપે પાણી-નીકળ્યાં—જમનાજી હસક્યાં. પીવો, ખૂબ પીવો !’

આજે પશુ ‘નવલખો વીરડો’ નામે ઝાળખાતું એ અખંડ જળાશય ચાલુ છે. એને સોઢા ‘આપા કાનાનો વીરડો’ પશુ કહે છે. થોડાં વર્ષો પર કોઈ ખેડૂતે ત્યાં વાવેતર કરી એ વીરડાનું પાણી વાળ્યું, એટલે લાખો પશુઓની તરસ છિપાવતાં એ અખૂટ પાણી થોડા દિવસમાં જ ખૂટી ગયાં. વાવેતર બંધ થયું એટલે ફરીવાર વીરડો ચાલુ થયો.

૬

લાવનગરથી ગધેડાં ઉપર ઝોખાનાં હાસકાં ભરાવીને ભગત ચલાળા તરફ ચાલ્યા આવે છે. પોતે ઘોડા ઉપર છે અને ગધેડાને જોગી સોઢા હાંકતા આવે છે. ચૈત્ર-વૈશાખના બપોર ચંદ્ર છે. જીતી લૂ વામ છે. બરાબર પાડરસિંગાની સીમમાં આવતાં માર્ગે એક વાડીના ધોરિયામાં ગધેડાં પાણી પીવા ચંચાં. વાડીનાં અખૂટ પાણી વહ્યાં આવે છે અને ઉપર સામઠા સાત કોસ જૂલ્યા છે. ૭૦-૮૦ વીધામાં ઉનાળાનો હાસરેપો જીભો જીભો અખંડ પાણી પી રહ્યો છે. આમ છતાંય ગધેડાં જ્યાં ધોરિયામાં મોં નાખવા જાય છે ત્યાં તે વાડીમાંથી ચઢકા ચવા, સાતે કોશિયાએ કોસ જીભા રાખીને હાથમાં પરોણા લઈ દોટ દાંતી. ગાજોની ત્રમકટ બોલાવતાં બોલાવતાં ગધેડાંનાં મોં ઉપર પરોણાની પ્રાછટ દીધી.

‘અરે, બહે’ બાપા !’ દાનો ભગત આ ત્રાસ જોઈ ને બોલ્યા. ‘બાપડાં પશુડાં તરસ્યાં છે, યાને પાણી પીવા થો ને ! કાણા સાડુ મારતા સો ?’

‘મારે નહિ ત્યારે શું ચાટે ? કાંઈ તારાં ગધેડાને પાણી પીવા સાડુ કોસ જોડ્યા છે ? કાળ-વરસનું પાણી ક્યાં વધારાનું છે ?’

‘અરે, બહે’ બાપ ! પાણીનો વૂટો કેવાનો ? આ સાત કોસ વહેતા સે ને ?’

‘તે તારા જેવા મહતિયા સાડુ કોસ નથી જોડ્યા, બાવા ! હાથો જા છનોમુનો. પાણી નહિ પાવા છ’એ !’

‘અરે, બહે’ બાઈ ! ઠાકરની પાસે તો સંધ્યાં જવડાં સરખાં ! ઠાકરે તમુકે પાતાળ-પાણી

દીનો સે ! શીદ આ ગભરુના નિસાપા લેતા સો ! પીવા ઘો, પીવા ઘો, ઠાકર તમુહેં ઝાઝે પાણી આપશે !”

‘ હવે હાલ્યો જા, ઠાકરના દીકરા ! પાણી નથી ફૂવામાં !’

‘ પાણી નથી !’ એટલો શબ્દ જ્યારે પાંચ વાર બોલાયો, ભગતના કાલાવાલા એળે ગયા, અને તરસ્યાં ગધેડાંનાં મોં પર લાકડીઓના માર જોઈ ન શકાયો, ત્યારે દુભાઈને ભગત એટલું જ બોલ્યા કે : ‘ ભણે ભાઈ, હાંકો ગધેડાંને. યાના ફૂવામાં પાણી નસે. હાંકો, મોંગળ આ સાતકોસી વાડી રહી, ઈસે પાશું !’

‘ હા હા ! જા, પણ ઈ સાતકોસી વાડીમાં !’ એમ બોલીને કણુખીઓએ હાંસી કરી.

ભગત આગળ ચાલ્યા. પોતે જેની સામે આંગળી ચીંધાડીને બતાવી તે વાડી સાતકોસી તો નહોતી, પણ એકકોસીયે નહોતી. વીસ-પચીસ ક્યારામાં છાસટિયો કરીને એક ગરીબ ખેડૂત પોતાના ફૂંદેલા બળદથી એક કોસ ચલાવે છે, દસ ક્યારા પીવે ત્યાં ફૂવાતું તળિયું દેખાય છે. વળી બળદ છોડી નાખીને કણુખી વાટ જોતો ત્યારે ધણી વારે કોસ ખૂડવા નેટલું પાણી ભરાય છે.

એવી હાલતવાળા ફૂવા પર જઈને ભગતે સાદ કર્યો : ‘ ભણે આપ જોગીડાઓ ! ગધેડાંદો આંસે આણો. આ સાતકોસીના ધોરિયામાં પાણી પાવ ! હાં આપ પટલ ! કોસ કાઢવા મંજ ! તરસ્યાં જીવડાં પાણી પીને તોહેં દુવા દેશે !’

દુઃખી કણુખી બોલ્યો : ‘ પણ બાપા ! કોસ પૂરે ખૂડતોયે નથી. શી રીતે કાઢું ?’

‘ ભણે બાપ ! યામાં તો સેંજળ શેત્રુંજી હાલી જાતી સે, તું તારે કાઢવા મંજ. તરસ્યાં જીવડાંની દુવાથી પાણી આવશે !’

કણુખીએ કોસ જોઝો. ગધેડાં પાણી પીવા લાગ્યાં. પહેલો કોસ, અને બીજો કોસે તો બળદને અને યાળાને એક હાથતું છેડું આણું થયું. ત્રીજો, ચોથો ને પાંચમો કોસ નીકળે ત્યાં તો ફૂવો અરધે સુધી ભરાયો. આઠો ગધેડાં ધરામાં : ત્યાં ફૂવો છલકાયો.

‘ ને ભણે પટલ ! હું નોતો ભચુતો કે આ ગભરુ જીવડાંની દુવાએ કરીને સારો થાય ! ને વાડીમાં પાણી વધુ જો. આ કેની વાડી છે ?’

‘ બાપા ! આ વાડી ગેરખા ખુમાણની !’

‘ અને ઝોલી ?’

‘ વીસામણ ખુમાણની !’

‘ અરેરે ! વીસામણની વાડીમાં પાણી ન મળે, કાણું કરવો ?’

ગારખા ખુમાણનો ખોટો કૂવો જે વખતે સાતકોસી વાડી અને એટલો છલકાર્ધ કોઈયો તે વખતે પેલી સાતકોસી વાડીને તળિયે સાતે ક્રોસ લાંબા થઈને સૂઈ ગયા. સાત દુકાળે પથુ અપૂટ રહે તેવાં એનાં નીર શોષાવા લાગ્યાં. ક્રોસ પછડાય છે એવું લાગતાં કોશિયો વાડીમાં નળર કરવા ગયો. લુગ્ગે છે તો કૂવાના કારની અંદર થઈને તમામ પાણી ખાતાળમાં ચાલ્યું નય છે.

જેડૂતો ગામમાં દોડ્યા. પોતાના જમીનદાર વીસામણ ખુમાણ પાસે જઈ ચીસ પાડી : ‘હે’ આપુ ! વાડીમાં છોટાય પાણી ન મળે !’

‘શું થયું ?’

‘કો’ક કાઠી આવ્યો’તો, અમે એનાં ગવેડાંને પાણી પીવા ન દીધું. એણે આપા ગારખાને કૂવે પાણી પાડ્યું. અટાણે ત્યાં પાણી છલકાય છે.’

વીસામણ ખુમાણે તપાસ કરી. ખબર પડી કે એ કાઠી તો આપો દાનો : આપો દાનો ગામમાં રાત રહ્યા છે. વીસામણે આપાને પગે જઈ દાય નાખ્યા : પોકાર કર્યો કે : ‘એ આપા ! તમારી ગા ! મારી સાતકોસી ઉપર કાળો ક્રૂર ચુલયો ! મારાં છોકરાં રજ્યાં !’

‘બહે’ આપ વીસામણ ! હું કાણું કરું ! હું કૂવો જ ખોટો છું !’

આજ પથુ એ સાતકોસી વાડીના ગળ્ગળર કૂવો બાક થઈને જ પડ્યો છે, અને ગારખા ખુમાણની વાડી સાતકોસી બની છે.

૭

‘બહે’ ગાર ! કૂવે આ બેય રાજગર છોરકા ખોટા થઈ ગા ! અને કૂવે પાને નાતમાં સડ લો તો માથે માથેયો બાર બેતરે. નીકર બચારા છોરકાને કોઈ દીકરી ને લે !’

‘પથુ આપુ ! જગ્યાનો રોટલો ખાઈને હું તો વટયા કહેવાય !’

‘ના ના, બહે’ આપ ! મેં યાત્રી દેહ નસે’ બટલાવી. હિંદુસ્તાની સાધુને આમણિયે રસોડે જ પાને અમે જમાડતા. હું કાકરની સામે બથુતો સાં !’

‘નિક બગત ! જોશું !’

‘અને બળી જરૂર હોવે તો હું તમાળી નાત્તને જમાડાં.’

‘ના આપુ ! હું દાખડો રવા થો. આંહી દેવળા ગામમાં હમણાં જ રાજગરની નાત્ત કારજ માથે ભેળી થશે, ત્યાં તમે છોકરાને લઈ આવજો.’

પાંચ-સાત વર્ષના બે રાજગર છોકરાઓ હતા ! માઆપ ખરી ગયાં છે. ગાયે મકાસ ચરે

એને દુકાળ પડ્યો. છોકરાને નાત્યના કોઈ માણસે સંપર્ચા નહિ. એ નિરાધારને આપા દાનાને આંગણે આધાર મળ્યો. પણ પોતે કાઠી હોવાથી છોકરાઓને એણે રસોડે જ નમાડી, પેટનાં બચ્ચાંની મોંઢક મોટા કર્યાં. છોકરા ઉંમરલાયક થવાથી હવે આપાએ એને ન્યાતમાં સેવાવવા મહેનત માંડી.

કારનટાણે પોતે દેવળા ગામે ગયા. જઈને રાજગર સાતિના પટેલિયાઓને હાથ ભેડી અરજ કરી કે : ‘આપ ! હવે યાને નાત્ય-ગંગામાં નવરાણું દ્યો !’

‘ભયે, આપુ !’

એટલું કહી બંને છોકરાઓને જમણમાં જમવા લઈ ગયા. પણ સમજણા છોકરાઓએ ઉતારે આવીને આપુને વાત કરી કે : ‘આપુ ! અમને તો નોખા બેસાડીને જમાયા !’

બગતે ફરીવાર ન્યાત-પટેલિયાને તેડાવીને વિનંતિ કરી. દુકા પટેલો બોલ્યા : ‘ના, ના આપુ ! છોકરાઓને તો વહેમ છે. અમે તો એને બેળા જ બેસાડ્યાંતા !’

‘તબ આપ ! હું બધાં છું કરો ! તમમાં મોટરા હો છું યાની યાળીમાં જ જમુ દ્યો !’

‘કાળીમાં બેળા બેસીને જમી દ્યો !’ એ વેણુ સાંભળતાં જ આગેવાનો એકબીજા સામે જોવા લાગ્યા. ને છેવટે દંભનો અંતરપટ ઉઘાડીને બોલ્યા : ‘આપુ ! એમ તો નહિ બને ! છોકરાઓએ જમ્યાના રોટલા ખાઈને કાયા અબડાવી છે માટે ગંગાજી નાંવા ગયા વગર ઉપાય નથી.’

‘ભણે આપ ! તબ છું એજોચ્છ ભણું નાખોને ! ખુશીથી ગંગાજી નાઈ આવે, પછી કાંઈ ?’

‘પછી કાંઈ નહિ.’

જરા વાર વિચાર કરીને બગતે બોલ્યા : ‘હે આપ ! ભણે આ છોકરા ગરીબ છે, ગંગાજીએ પોગી ન શકે, અને સાટે ગંગાજી જ આસે’ પધારુને યાને નવરાવે તો કેમ ?’

બાવાની બેવફૂરી ઉપર બધા રાજગર મરક મરક હસવા લાગ્યા. તમાગો જોવાની દૃષ્ટિથી બોલ્યા : ‘તો બહુ સારું !’

‘વાહ વાહ ! એલા, કોઈ એક તાંસળી લાવએ તો !’

બગતે તાંસળી મંગાવી. જિભા ચપા. બે હાથમાં તાંસળી ઝાડીને આકાશ સન્મુખ ધરી રાખી. પોતે આભ સાખી ચીટ માંડીને બોલ્યા : ‘એ માડી ! તું તો અધમ-આધારણ હો ! આભ મેલુને ધરતીના મળ પોવા આવી હો ! તું તો, ભણે માવડી, બમનુંની જીભને વધ છે ! ને મા, આ બેય છોરડા પવિતર જ રચા હોય તો તો તું આવીને યાને નવરાણું જાળે. હું જયાડા તાળી પાસે પોગે એમ નસે !’

એટલું ઉચ્ચારીને ભગત ઊભાં રહ્યા. સહુ બુદ્ધિ છે તેમ તાંસળી છલકાણી. ઉપરથી નિર્મળાં નીસી ધારાઓ છૂટી. અને ભગતે ઊકરાને બોલાવ્યા : ‘ ભણે’ ઊરડાઓ ! બાપ, હાલો ! બેય જણા નાઈ થયો ! ’

ઊકરા તરબોળ ખીની નાહ્યા. તોપણ ધારા ચાલુ છે. ભગતે સોદંદિયા : ‘ બાપ ! ખીન જને નાવો હોઈ ઈ આવે ! ’

ખીન ધણાએ-સ્નાન કયું .

‘ હવે બાપ ! ભણે’, હવે તો ઊકરાઓને નહિ તારવો ને ? ’

‘ ના. ’

પણ રાજગર ન્યાત ન માની. એણે તો કહ્યું કે આપો તો કામચૂકટિયો છે. ઈથી કાંઈ ગંગાજી આંહોં આવી ગઈ ? ઈ તો ઊકરાઓએ ગંગાજીએ જઈ આવવું જ પડશે.

તે દિવસે ન્યાતમાં ઊકરાને તારવવામાં આવ્યા એ વાત જાણીને ભગતલું દિલ બેઠાઈ ગયું. ‘ ઠાકર ! ઠાકર ! ’ એમ બોલીને ભગતે નિશ્વાસ નાખ્યા.

બપોર થયા ત્યાં તો ધુમાળુમ ને ઢોડાડોડ ચઈ પડી. રાજગરોએ આવીને ભગતના પગ આંતી લીધા : ‘ બાપુ ! તમારી ગા’ ! કાઈ રીતે ઉગારો ! ’

‘ કાં બાપ ! કાણું થયો ? ’

‘ ન્યાતમાં જન્મનાશ તમામને ઝાડો ને ઊધડી ચાલ્યાં છે. સૌનું મોત સામે આવી ગયું’ છે. કાઈ રીતે ઉગારો ! ’

‘ ભણે’ બાપ ! કું કાણું કરાં ! મેં કાંઈ મંતર-દાણા છાંટ્યા નથી. મેં કાંઈ સરાપ નસે’ દીનો. કું તો ગાણું તો ગરીબ ટેલવો સાં, બાપ ! આગો કાણું ઉપા’ ! ’

‘ બાપુ ! એવા રાજગરના ઊકરા...’

‘ હા બાપ ! મારી આંતરડી કાચવાણી છે. બાકી મેં કાણુંમ કામચૂ કયું નથી. ઊરડાની કડવા ભાગી હોય તો ઈ જાણું ને તમે જાણો ! ’

‘ બાપુ ! તમે કહો એમ કરીએ ! ’

‘ બાપ ! તો પછી ભણે’ ઈ ઊરડા રાંધે ને તમે સંધા જમો ! ’

‘ બલે, બાપુ ! ’

‘ ભણે’ ઊરડાઓ ! તમે રાંધુ જાણો છો ? ’

‘બાપુ ! અમને તો ચોખ્ખા રાંધતા આવડે, બીજું કંઈ નહિ.’

‘છોકરાઓએ ભાત રાંધ્યા ને એ ભાતે આખી ન્યાત જમી.’

૮

સંધ્યાની રૂંઝેણ રહી ગઈ છે. અંધારાં ઊતરવા લાગ્યાં છે. તે ટાણે ચલાળા ગામથી દૂર ઝાડીની અંદર એક ગાડાખેડુ કાંટાની મોટી ધાંસી પોતાના ગાડા ઉપર ચડાવવા મથે છે. પણ બારે વજનની ધાંસી કેમેય ચડતી નથી. બપોર દિવસથી મથ્યા કરતો એ આદમી આખરે અંધારું ધોર થઈ ગયે ધાકયો, અને ધાંસી ચડાવવા ખાટેનું લાકડું ફગાવી દીધું. ધાંસીની એક બાજુ ગાડાનું કાકું રાખ્યું, અને બીજી બાજુ પોતે કાંટામાં પોતાની કમ્મર બરાવી, જોર કરી, સાદ દીધો: ‘એ આપા કાના ! ધાંસી ચડાવજો !’

જોર દીધું. ધાંસી ચ ગઈ. પોતાને એક પણ કાંટો વાગ્યો નહિ. પોતે ગાડું હાંકી ધેર ગયો. પોતે કાના ભગતની જગ્યાનો હજમ હતો. નામ કાનો હતું. રાજની માફક આજ પણ રાતે એ ભગતના પગ ચાંપવા આદ્યો.

‘ભણે’, બાપ કાના ! આરા વાંસામાં એક કાંટો છે તે કાઢુ નાખજો.’ ભગત બોલ્યા. દીવો લઈને હજમ પોતાની નેરણી વતી કાંટા કાઢે છે. જુએ છે તો એ નહિ, પણ આખા વાંસામાં કાંટો હતો.

‘બાપુ ! આટલા બધા કાંટા ક્યાં વાગ્યા ?’

‘સીમમાં, બાઈ !’

‘શી રીતે ?’

‘તારી ધાંસી ચડાવી ને, આ રીતે.’

‘બાપુ ! તમે !’

‘કેમ ન હોઈ’, બાપુ ! તે’ અને સંભારીને સાદ ક્યો; તું भारी રાજ ચાકરી કરનારો : ને હું તારું વેશ કોઈ દીવે ન રાખું, બાઈ !’

‘બાપુ ! भारी જૂલ થઈ !’

‘કોઈ વાંધો નહિ, બાપ ! સાધુનાં તો એ કામ છે.’

૯

ચલાળા ગામમાં બે સોની બાઈઓ અડાઅડ રહે છે. બન્નેનાં ઘર વચ્ચે એક જળી છે. બન્નેને અદાવત છે. એક દિવસ એ બેગાથી જો મરીખડા બાઈ કાનો નેનો ધોડો રજિયામાં બાંધ્યો બાંધ્યો, વચલી જળીના સળિયા વાટે પોતાનું મોં નાખી જમ ફેરવતો હતો.

જાળીમાં બેઠેલા દેવીલા સોનીએ પોતાના પાડોશીને હાનિ પહોંચાડવાને ભારી લાગ જોયો. ધારદાર હથિયાર લઈને ધોડાની જીજ કાપી નાખી. ચાર આંગળ નેટલો જીમનો દુકડો લગભગ ખુદો થઈ જતાં તો લોહીલોહાણુ ધોડો જમીન પર પછાડી ખાઈને તરફડવા લાગ્યો. વેદનાનો પાર ન રહ્યો.

ધોડાના માલિકનું આખું ઘર એ ગ્રીસો સાંભળીને દોડ્યું આબડું. ગરીબ માણસો પોતાના હાડકવાયા ધોડાને આવી કરપીણ રીતે તરફડી મરતો જોઈ ચોધાર આંસુડે રેવા લાગ્યાં. છોકરાં ધોડાને બાઝી પડ્યાં. ધરને માલિક 'આપા દાના ! આપા દાના ! એવા જાપ જાપવા લાગ્યો.

નાતું શું ગામ. તરત જગ્યામાં જાણુ થઈ. ગામલોકોના દુઃખની જરાક પણ વાત જાણતાં દોહ્યા જનાર દાના ભગત જલદી સોનીને ઘેર પહોંચ્યા. ધરનાં માણસો બાપુને ટેખી પગે પડ્યાં. બોલ્યાં : ' બાપુ, અમારાથી ધોડાની પીઠ જોવાતી નથી. '

' અરેરે ભાઈ ! આવો કાળો કામો કાણુ કર્યો ! બાપડા અબોલ પણ ઉપર આ જુલમ ! ભગવાન એનાં લેખાં લેશે, ભાઈ ! પણ આ કટકો જીલની સાથે રેવી ને રેવાય ? '

' અરેરે બાપુ ! સોનું રૂપું રેવાય, પણ કાંઈ જીલ રેવાય ? '

' પણ કાણુ સાડુ નો રેવાય ? તું તો, બાપ, સોની છો. તાળો ઈ તો કસમ છે. લે, ઝટ કર, ધઉનો લોટ પલાળુને લાવો. તમારી ધમણી (ફૂંકણી) લાવો. થ્યો હું આ કટકો જીલ સાથે બાંધી રાખું. અને તું, બાપ, આ લોટનો રેણુ દહ દે. ચાર ફરતો લોટ ચોંટાડું સાંધો કરુ દે. ' લોટ ચોંટાડ્યો.

' લે બાપ ! હવે આ ફૂંકણીથી ફૂંક તો ! સાંધો મળુ જશે. લે હું ફૂંકું ! '

પોતે ફૂંકતા માંડ્યું અને પછી સોની પાસે ફૂંકાવ્યું. જેમ જેમ ફૂંક લાગતી ગઈ તેમ તેમ બાપુનો સાંધો મળી જાય એવો જીમનો સાંધો મળતો ગયો. જેવી હતી તેવી જીમ બની ગઈ. ધોડો જીમો થઈને હણુહણુ. ભગતના હાથપગ ચાટયા. છોકરાં ધોડાની ડોક બાઝી પડ્યાં. ધડી પહેલાં કળેળાટ અને કાળો બોકસો પાડનારાં માણસોને આવીદનાં આંસુડે ભીંજતાં બાળી પરમ સંતોષ પામતા ભગત ચાલ્યા ગયા. પોતાના ચરણમાં પડનાર એ સોનીને કહ્યું : ' બચું બાપ ! માળે પગે હાથ શીદ નાખતો સો ? મેં કાણું કર્યો સે ? ઈ તો તાળો હાથકસમ અને ઠાકરની દુવા : બેથી જ બન્યું છે, બા ! '

૧૦

કાઠીઓના તરફ ભગતનું અંતર કાચવાયું હતું. એક દિવસ જેતપુરનો જેતાણી હાથેરો કુંડલા ખુબાણીની પાસે જાય છે. રસ્તે ચઢાળામાં દરમર બોકાવાળાને ઘેર ઉતારા કરે છે. પંદર દિવસ સુધી ચઢાળાની પરાણાચારી માણુને મહેમાનો કુંડલા બચી ચાલ્યા. શેઠ નદીને કાંઠે

શાદુળ ભગતે કડતાલે ખખડાવીને સર ઉપાડયો:

‘એ છ મારે રામે રામે રામબાણુ વાગ્યાં !’

ઢોલક, મંજરા, એકતારો અને આખી મંડળીનો નાદ : તમામની જમાવટ થઈ. દિશાએ ખખડના લાગી. ખાટલીના પાયા ડગમગી ગયા. આપા દાનાએ સાદ કયો: ‘વાહ, બાપ શાદુળ ! ધન્ય તારી ભગતિને !’

તેમ તેમ શાદુળ ભગતને નરો ચડયો. શરીર પછડાટી દેવા લાગ્યું. હમણાં જાણે ખાટલીનો જુકો ધરો.

પથ પલકમાં તો કાણુ જાણે ચાથી ખાટલાના પાયા ડોલતા બધ થયા. શાદુળ ભગતે ભીંસ દીધી એટલે પાયા ઊલટા સ્થિર થયા—જાણે લોઢાના ચાંબલા ખોડાઈ ગયા.

ભજનની શ્રીંક ખોલી. આવેશમાં હજાળા વધ્યા. નરો ગમને ચડયો. શરીર જાણે તૂટવા લાગ્યું. પથ ખાટલીના પાયા ચસકતા નથી. ભજનિક ચાડયો. અધરાત થઈ.

‘એ છ મારે રામે રામે રામબાણુ વાગ્યાં !’

એ ચરણુ દીધું પડ્યું. શાદુળ ભગત ખાટલી પરથી ઊડી ગયા આપા દાનાએ પૂછ્યું: ‘કાં બાપ ! ખાટલી ભાંગી ને ?’

શાદુળ ભગતે નીચું જોયું.

‘અરે, જાણે શાદુળ ! તું જાણતો સો કે મારે ‘રામરામે રામબાણુ વાગ્યાં !’ રામે રામે રામ-બાણુ વાગ્યાં તોયે તું આવડા ફેફસા કેમ કરુને મારી શકજી, બાપ ! મુઠે તો, બાપ જરાક એક બૂઝી અકુ ગી’ છે, ત્યાં તો હું ટાઢોળોળ થકું ગા સાં ! ને તોંહેં રામે રામે રામબાણુ વાગ્યાં તોયે એવડો જોર કાસેથી ?’

શાદુળ ભગતની પાંપથુ ધરતી ખોતરતી રહી છે. એનો મદ બેસો જોઈને આપા દાના બોધ્યા: ‘જો બાપ શાદુળ ! દઃખ-ધોખો લગાડીશ મા ! તોંહેં એક વાત જાણવા આદો સાં. ગરીબ ખચારાં લોકોનાં ધરમાં વહુ આણે વળુને આંવે તથે બેળી એક ઢોલિયો લાવી હોય. બીજો ઢોલિયો કાસેથી હોય ? એમાં તું ધરોધરના ઢોલિયા ભાંગતો ફરજ, ઈ કેટલો મોટો પાપ ! માણસ કંવા નિસાપા નાખે ? એ બાપ ! અંતરમાં રંગાડ જી. બહારનો તમાસો કેવા સાડુ કરવો ?’

શાદુળ ભગતનો જવ ગળી પડ્યો. તે દિવસથી એણે ઢોલિયા ભાંગવાનો ધધો મૂકી દીધો.

૧૨

ભગતની નિર્લોભી પ્રકૃતિનાં યોડાંએક દષ્ટતો મળી આવે છે. એક વાત એવી ચાલે છે કે ભાવનગરથી ઠાકોર વજેસંગજીએ, દાના ભગતની-સિદ્ધિઓની વાતો સાંભળી, એની મારફતી

રવા માટે લાકડાનું બનાવટી નાળિયેર બનાવી, લૂગડામાં લપેટી, પોતાના મહોર-સિક્કા સહિત જગ્યામાં ભેટ મોકલાવ્યું. ભગતે પોતાની મરકરીથી માહું નહિ લગાડતાં, સહુ માણસો વચ્ચે એમ ને એમ નાળિયેર લલાવીને પાણી ખખડાવું બતાવ્યું. પછી એ ને એ સીલમંથ રિયતિમાં પાહું બાવનગર મોકલી દીધું. ત્યાં શીશૂન સાચું નીકળ્યું. કહેવાય છે કે પછી બાવનગરના કાકાએ સલાણાની જગ્યામાં કરનળું ગામ સમર્પણ કર્યું.

ભગતે જવાબ કહ્યો : 'ના રે, બાપ ! સાધુને વળી ગામ કેવાં ? હં તો બેઠૂતને સંતાપ કરી એટલે જ આપણને રેતા હશે.'

ગામ ન લીધું. પશુ કાકાએ મહામહેનતે ભગતને મનાવીને ૭ સ્ત્રીની જમીનને જગ્યામાં સ્વીકાર કરાવ્યો.

ખીજ વાત ગાયકવાડી સૂબા વિઠોબા વિશે બોલાય છે. એમાં પણ અમત્કારની વધુ પડતી બેળસેળ કરવામાં આવે છે. કહે છે કે ગરીબ બિચારા વિદુ વડોદરા રાજ્યને એક ધોડેસવાર હતો. એ જતનો મહારાષ્ટ્રી આજણ હતો. એક દિવસ એની વેળા વળી. ધોડેથી એ હાથીની અંબા-ડીએ બેઠો. કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડનો સૂબો બનીને આવ્યો. કાંઈ કાઠીને હાથીને પગે બાંધી છૂંતો, કાંઈને દંડતો, પીટતો, એમ કાઠી કોમને જરે કરતો આવ્યો આવે છે. કાઠિયાવાડમાં હાક બોલી કે વિઠોબા આવે છે ! હાવાનળ આવે છે ! પેશકશી ન બરે તેના ગરાસ આંચકી લઈ ધૂળ આટતા કરે છે !

કાઠી કોમના એ મહાકાળ સૂબા વિઠોબાના ઝોળા અમસરાના કાઠી દરબાર હરસરવાળા હપર જીતયાં. હરસરવાળાને અમરેલી લઈ જઈ પગમાં ખાંચ શેરની બેડીઓ પહેરાવી કેદમાં પૂર્યાં.

પરંતુ રાતે એક કૌતુક થાય છે. રાત વીતે ને સવાર પડ્યે જહેરગીર જુએ તો હરસરવાળાની પગબેડી તૂટીને દૂર પડી હોય છે.

એક વાર, બે વાર, ને ત્રણ વાર બેડીઓ તૂટી ત્યારે વિઠોબાને કાને વાત પહોંચી. વિઠોબાએ આવીને પૂછ્યું :

'હરસરવાળા ! તારી બેડીઓ કોણ તોડે છે ?'

'મને ખબર નથી. હું કાંઈ જાણતો નથી.'

'તું કાંઈ કરે છે ?'

'હા, મારા હાટ્ટેવતું સ્મરણ કરું છું. કહત બે દોહા બોલીને સહિં છું :

ઝરાણેથી ન વે, સાબં કરે સરીર,
જલિયલ હોઈ જ'ઝર, શામે લઈ કાને બગલ

આવતાં સહુને વિચાર ઊપડ્યો કે કુંડલા જઈને કસબા-પાણી-ચોનાં કાઢ્યું ? ખરચી હતી તે તો ચલાણે કસબામાં ખૂટી ગઈ હતી.

‘ બહે, હાલો પાછા ! ચલાણું ભાંગીએ. ત્યાં કણુજણોના પગમાં કાંબી-કડકાં ખૂજ ફણકે છે. ’

ફટ કાઠીઓએ પાછા આવીને લૂંટ આહરી. ધણું લીધું, પણ ત્યાં તો ધણી વસ્તી પોતાની માલ-મત્તા લઈને આપા દાનાની જગ્યામાં પેસી ગઈ. માન્યું કે કાઠીઓ જગ્યાને માથે નહિ આવે. ત્યાં તો લૂંટારાનું ધ્યાન ખેંચાયું.

‘ એલા ! સંધી વસ્તી માયા ઉપાડીને ક્યાં ગઈ ? ’

‘ ગઈ હશે જગ્યામાં. ’

‘ હાલો, લૂંટો જગ્યાને ! ’

કાઠીઓ જગ્યામાં પેલા. એમણે મરજદ મેલી. ઠાકરના ધરની એજ લીધી. દોડીને આપો દાનો આડા ઊઠા રચા. કહ્યું, ‘ બહે, બાપ ! ગામને લૂંટ્યું’ ઈથી ધરાણા નથી તે હવે ઠાકરની મરજદ લોપવા આવ્યા છો ? અને બૂલી ન જવ કે કું કાઠીભગત છું. ’

કાઠી ન માન્યા. લૂંટ આહરી. એ ફૂરતા બાળીને બગતે ગાયની માફક આકાશ સામે ભેઈ ભાંબરડા દીધા. એના ખુખમાંથી ધા નીકળી કે ‘ કાઠીઓ સહુ પોઠી બનશે ’ : કાઠીઓ કેવળ વેઠિયા બની જશે ! (આને કાઠીઓની એ જ દશા યઈ દેખાય છે.)

કાઠીની ફાજમાં મીરાંજી ધણુકિયો હતો. એને નાહવું હતું. જોરાવરીયા જગ્યાના સાધુને કુકમ કર્યો : ‘ મને સીંચીને નવરાવ. ’

ત્યાં બગત દોડ્યા : ‘ એ બાપ ! બહે સાધુહી સંતાપવો રેવા દે. કું નવરાવા, હાલ્ય બાપ ! ’

કુવાની પાળે મીરાંજી ધણુકિયો નાહવા બેઠો. બગતે ડાલ સીંચી સીંચીને મીરાંજીના માથા પર પાણી રેડ્યું. રેડતાં રેડતાં કહ્યું : ‘ તાણે માથે ઝાઝો મે વરસે બાપ ! મારી આંતરડી ખૂબ ફરી છે ! ’

ઝાઝો મે, પણ ગલોલીનો : મીરાંજીને માથે એ મે બરાબર વરસ્યો. લૂંટારાઓને કુંડલે જતાં રસ્તે નદીમાં વાધરીના વાડા આવ્યા. વાધરીએ વિચાર કર્યો : ‘ રાજ ચિયાળ માડું’ છું તે આજ તો આ કટકમાંથી એક દીમ હાળી દઉં. ’ એવું વિચારી, ઝૂંપડામાં બેઠાં બેઠાં, ઝૂંપડાની સાંકીઓમાંથી બંદૂકની નાળી બહાર કાઢી બચકા કર્યો. મીરાંજી મોખરે હતો. એને જ ગોળી મોટી. પોતાના જ લોહીમાં એ તરબોળ જાળીને નાળો.

● આ દુષ્ટત્વને કારણે આજ સુધી નેતપુરના કાઠીઓ સામે ચલાણાની જગ્યાને અપેયો ઉ. વચ્ચે થોડામાં પડી એક બગતે નેતપુર તરફથી હાથીની બેઠ સ્પીકરી હતી.

‘ નેતણી પાડીને બહે એ દિવસેની કુવા લાઈ હોય તેમ આને એ કુળ પાલમાલ ઉ. ’

‘...હં’ છે બહેન ? શાદુળ ભગત દેલિયા ભાંગતો છે !’

‘હા બાપુ ! સાચોસાચ ! શાદુળ ભગત જ્યારે ભજનમાં બેસે છે, હાથમાં કડતાલો લઈને જ્યારે ઇશ્વરની વાણી ઉપાડે છે, ત્યારે જી અગમની હારે એકાકાર થાય છે. એની આખી કાયા ઉછાળા મારે છે. આંખો ઘેઘૂર બને છે. અને એ આવેશમાં એવું તો જોશ કરે છે કે ગમે તેવો મનપ્રીત દેલિયો પણ કડક કરતો તૂટી પડે છે.’

‘ઓહોહો ! રંગ છે એની ભગતિને, બાપ ! એવા કેટલાક દેલિયા તોડ્યા !’

‘કાંઈ પાર નથી રહ્યો, બાપુ !’

‘બાઈ ! બાઈ ! તબ્બ તો બહેન માળે યાનાં દરશન કરુને રામરસ પીવો પડશે.’

‘બહેન બાપુ ! આ વખતે તરણેતરને મેળે વાત !’

*પરખ વાવડીની જગ્યાના કાંઈ સાધુ શાદુળ ભગતની ભક્તિ વિશે આપા દાનાએ આવી કંઈ કંઈ વાતો સાંભળી. અંતરમાં અચ્ચો થયો કે આ શી વાત ! ઇશ્વરના રંગમાં રંગાઈ ગયેલો પુરુષ આટલો બધો ઉછાળો કેમ દેખાડે ? એની શ્રુતિઓ તો કરીને શીતળ થઈ જવી જોઈએ.

પાંચાળમાં યાન પાસે તરણેતરનો મેળો ભરાય છે, ત્યાં આપા દાના વરસોવરસ જાતા તેમ આ વખતે પણ ગયા. ત્યાં આવેલા શાદુળ ભગતને ‘કહેવરાયું’ કે, આપની પ્રજા-વાણી સાંભળવી છે. શાદુળ ભગતને ખજર પહેલિયા કે પોતે દેલિયો કેમ ભાંગે છે તે જોવાની આપા દાનાને આકાંક્ષા છે. શાદુળના અંતરમાં અહંકારનો કોટો ફૂટ્યો. એણે તે દિવસ રાતે ભજન જમાવ્યાં. શાદુળ ભગતના માણસોએ આપા દાનાને કહ્યું : ‘ભગત ! એક દેલિયો મંગાવી દો.’

‘બહે, બાપ !’

દેલિયાને બદલે ભરવાડના વાસમાંથી એક તકમાદી ખાટલી મંગાવી કહ્યું : ‘સે બાપ, શાદુળા પીર ! યાને માયે બેસ !’

શાદુળના સેવકો હરયા : ‘અરે, આપા દાના ! આ ખાટલી ઉપર બેસીને ભજન શો થાશે ! મોટા દેલિયાય ઝીંક નથી ઝાલતા ને ?’

‘કાણું કરવો, બાપ ! આસે દેલિયો કમણુ આપે ? છ તો ઠાકર ઠાકર ! ખાટલી લાંગેઈયે કાંઈ ઝોછી વાત છે, બાપ ! હાં, ચલાવો !’

* આ જગ્યાના સ્થાપક સંત દેવીદાસજી દ્વારા ‘પુરાવન જ્યોત’ નામે મારા પુસ્તકમાં છે.—અ.

એને ખીજે દોહો :

કાઠીકુળ ઉજવળ કયું, વધારણ વાના
સભારે મુખ લિપને, કુન્નસંજણ દાના ।

‘એ દાનો ભગત કોણ છે?’

‘અધાળાનો કાઠી સંત છે.’

‘મને મુલાકાત કરાવીશ?’

‘હું પૂછી આવું.’

હરસરવાળો અણગમે આવ્યો. વિઠોળાની વાત કરી. દાના ભગતે જવાબ દીધો કે : ‘ભણે’ બા ! માણે સખાની કાંઈ પડી નથી. હું સંધુ માથુસ. સખાઈ મળવાનો મુહે’ નો આવડે અર્ધ ઠાકરની જગ્યામાં રસાલો, રેવાસત કે છડી-નિશાન ન હોય. ગરીમ સાધુડાં બી મરે !’

‘પણ બાપુ ! વિઠોળા આવે અમને તમામને બહુ સારાવાટ થશે.’

‘તો ભણે યાને કે સાદે પોરાકે એકલો આવશે હોવે તો આવે. બેળા ચોપદાર-અપરાસી ને લાવે.’

દક્ષિણી આકલણને વેશે વિઠોળા અણગમે આવ્યો. સત્તા અને સાચખી એણે અધાળાના સીમાડા ખદાર રાખી દીધાં. તે દિવસ રાત્રીમાં (મકરસંક્રાંતિ) હતી. આકલણ જગ્યામાં માગવા જતા હતા. વિઠોળા પણ એ ટોળામાં ભળીને આવ્યો. જાડપછેડિયો સાદો ભગત, રાજની માફક આજ પ્રભાતે પણ જગ્યાને ઓટે ખેસીને જુવારના સંડામાંથી આકલણ-સાધુઓને ખોખે ખોખે જુવાર આપે છે. એને વિઠોળા દીવાન આવ્યાની જરાયે પરવા નથી. સહુની સાથે વડોદરાનો દીવાન પણ ઓઠા સામે બેઠો છે. ભગત એના બોલાવ્યા વિના બોલતા નથી, એની સામે નજર પણ માંડતા નથી. વિઠોળાએ તો પોતાની સન્મુખ પ્રજાની સત્તાને સ્થો દોઠા.

સહુ આકલણ-સાધુઓ ઓળી ધરીને ભગતના બોલામાંથી જુવાર લઈ રહ્યા છે. એ વખતે વિઠોળા પણ આવ્યો. સન્મુખ બેઠો રહીને એણે પોતાનો કુપ્તો ધરી રાખ્યો, બોલ્યા :

‘બાપુ ! મને પણ આપો !’

‘ભણે’ બાપ વિઠોળા, તમુઠો જર આપા ?’

‘હા બાપુ ! હું પણ પરદેશી આકલણ છું. બેળા પાથરીને માથું છું, જર માટે જ આ મુલાકાત આવ્યો છું.’

‘તમ તો ભણે’ બા લે વિઠોળા ! આ લે ! આ લે ! આ લે !’

એમ પાંચ બેળા જુવાર નાખી, તોય વિઠોળા પાલવ તારવતો નથી. ભગત બો બોલો નખસ નખ ત્યાં પડેલો એક કાઠી બોલ્યો :

‘આપા, ખસ કરો ! કાઠી સારુ કંઈક તો રાખો ! બધીય દઈ દેશો ?’

કાઠીજીની લૂંટફાટથી કાચવાચેલા ભગતે આંખ ફેરવી : “કાઠી સાદુ ! બજે કાઠી ગરાસ ખાશે ? કાઠીના કરમમાં જીર માતાજી રે’શે ? કાકર જાણે ! કીક, હું તો અટકું છું !”

હજો ખોખો ભગતે સંડામાં પાછો નાખ્યો અને વિડોળાને કહ્યું : “બજે વિડોળા ! જી બાઈ ! કાઠીનારથી કારકા સુધીની જીર કાકર તને-તારા રાજીને-અર્પણ કરે છે. અનિયા કરીશ મા, બાઈ ! અને એટલેથી સંતોષ વાળજી !”

વિડોળા ફાજ ભઈને જીપડ્યો. પાંચ મહાલ જીતીને પાછો આવ્યો. મોઢ્યો : ‘આપા ! હું જગ્યાને પાણિયા ગામ દઈ છું.’

‘ના બાપ ! બાવાને ગરાસ ન હોય ! કાકર એમાં રાજી નહિ ! બાવાઓ બાઝી મરે !’

‘પણ ભગત, મેં તો સંકલ્પ કરી નાખ્યો છે.’

‘વૈષ્ણવના ગોસાઈને દે, એને ભોગ વાગ્યો છે.’

‘બાપુ ! સોનારિયું આપું !’

‘ના બાપ, ના ! સાધુ ગરાસનો ગળપણુ આપે તો બહેકી જાય. અમારે ન ખપે. અમે તો આકાશ સામી મીઠ માંડનારા !’

ભગતને પગે પડી, આગ્રહ કરી, વિડોળાએ સોનારિયાની સો વીધા જમીન કાઢી દીધી, અને ૩ જીપર એક મણે એક આનો જગ્યાનો લાગો ઠરાવી દીધો.

સોડો માને છે કે ભગતના હાથથી લીધેલા જીવારના પાંચ જોળા એને માખ્યા મુજબ ખરાબર ફળી પડ્યા. અમરેલીના પાંચ મહાલ બંધાઈ ગયા.

૧૩

પાંચાળમાં થાન પાસે તરણેતર (ચિનેત્ર) નામનું શંકરનું તીર્થધામ છે. વરસોવરસ ત્યાં મેળો ભરાય છે. પાંચાળના બધા ભક્તો ભેળા થાય, તેમાં ચલાવેથી આપો છાનો પથ્થર વરસે આવી જઈ મહિનાથી બાદરવા મહિના સુધી મુકામ કરે છે. એક વખત ભગતે જત્રાણુને પોકાર સાંભળ્યો કે પાણિયાદ ગામના કાઠી પાતા મનનો મોટો દીકરો વીસામથુ મન મોટો લૂંટારો જાગ્યો છે. વીસામથુ વાટમાં એકાઠા બાંધીને વટેમાણુના જનમાલ લૂંટી જાય છે. પાંચાળના રસ્તે રસ્તા એણે રૂંધી લીધા છે.

ભગતના મનમાં વિચાર થયા જ કરે છે : કેવું દી વીસામથુને ને મારે ચાર આંખનું ભેગી થાય તો કીક.

યાનનાં દેવળો પર ચડાવવાની ધમ્મઓ એક પોઠિયા ઉપર લાદીને આપો દાનો પોતાના સાધુઓ સાથે પાંચાળ જાય છે. વનરાઈમાં ઝાંઝ-પખાજ અને કડતાલોના નાદ સાથે હરિભજન ગવાતાં આવે છે.

મોડવના કુંગરા જાણે હરિજન જનીને સાદ પુરાવે છે.

મોડવ ઉપર ઝોઝ બાંધીને બેઠેલા વિકરાળ ધાડપાકુ વીસામણે પોતાના કાઠીઓને કહ્યું :
'જાવ, કો'ક રેશ્મીનો પોઠિયો લાગે છે, લૂંટી સો !'

તપાસ કરીને કાઠીઓ બોલ્યા : 'પણ...આપા વીસામણ ! એની હારે ઝોટ્યો દાનો મંગેલો છે. ઈ' સાધુ કેવાય !'

'તો એને લૂંટશો મા. બેળા જત્રાણુ છે તે તમામને ખ'જેરી સેજો.'

લૂંટારાઓએ ભક્તમંડળને ઘેરી લીધું અને ત્રાડ પાડી કે : 'માલમત્યા મેલો હો !'

દાનો ભગત સહુની મોખરે આવીને પૂછવા લાગ્યા : 'બાઈ ! પે'લો મુ'હે લૂંટા, પછી આ સહુને.'

'તું ખસી જા, ભગત ! તું'ને ન લૂંટવો એવી અમારા સરદારની આજ્ઞા છે.'

'તબ્બ તો તમારો સરદાર સાવ હેવાવો'જો! નથ દેખાતો. કિસે છે તમારો સરદાર !'

'સામેના કુંગરા માથે.'

'ભલા ચઈને મુ'હે ત્યાં સુધી લઈ જાવ, પછે ખુશીયા આ સંધને લૂંટુ સેજો.'

ભગત કુંગર ઉપર ગયા. અસુર જેવો લૂંટારો વીસામણ વાંકડી મૂકે તે વિકરાળ ચહેરે બેઠો છે. લૂંટારો માલ ટગકામોઢે પડેલો છે, અને એક મંગાળા ઉપર બે મોટાં હાંડલાં ચોસાં છે. 'આવાલું રંધાલું હોય તેણું' લાગ્યું.

'ભણે આપ વીસામણ ! તું ભગવાનનાં જત્રાણુહોં લૂંટતો સો, આપ ! હું તો કામધેનની રેલ કરતાં સો.'

લૂંટારો બેપરવાઈથી બોલ્યો : 'ભણે' ભગત ! હું ભગવાન-ભગવાનમાં કાણેય સમજું નહિ. તું ને તાળા ટેલિયા હાલ્યા જાવ. ખીજાં જત્રાણુહોં તો લૂંટવા જ જોશે.'

'આપ વીસામણ ! ઈ તો તું જેવા ધાડપાકુનોય ધરમ નથ. તાળા હારે હાલનારહોં તું લૂંટાવા દે ખરો !'

લૂંટારાની આંખોની જાંને ભરમ બે'ચાણી : 'કમણુ છે ઈમરો માઠી કે માળી હારે હાલ નારહોં લૂંટે !'

‘તબ્બ આપ ! તાળી હારે હાલનારહી હું’ કી લૂંટાવા દિયાં ? ‘ચેલા મુહે વીણુ ને પછે લૂંટો.’

લૂંટારા કંઈક ખચકાયા. દાના ભગતે આગળ ચલાવ્યું :

‘આપ વીસામણ ! મેં તો જાણ્યો તો કે આ હાંડલાં ચડતાં સે, તો અમ જુખ્યા સાધુડા તાળી હારે શિરામણી કરશું. આ હાંડલાંમાં કાણું ઓર્યો સે, બાઈ ?’

લૂંટારો લજવાઈ ગયો. અંદર આપ્યા એક ઘેટાણું માંસ રંધાણું હતું. જીભ ઉપર રાસમ ચઢી ખેડી. જૂડો જવાબ દીધો : ‘ચોખા ચઢે છે.’

‘ચોખા તુંહે વા’લા છે, આપ ?’

‘વા’લા તો હોય જ ના !’

‘તથે’ આપ, આ જુખ્યા-દુખ્યા જાત્રાળુહી દીધે ચાનાં દિમાં પેટ ડરહે ! તુંહે કુવા દેવે ! સાબ્ય, સાબ્ય આપ, શિરાવીએ !’

હાંડલી પાસે જઈને ભગતે હાંકણી ઉઘાડી. લૂંટારાના ભોંકામણુનો પાર ન હતો. હતો ધાતકી, પથ સાજરાસમ નહોતી છૂટી.

લોકો કહે છે કે માંસને બદલે ચોખાની ફારમ છૂટી. હાંડલીના મોંમાં ધોળાકૂચ ચોખા જીભરાધ્યા.

‘આપ વીસામણ ! જીમી આરથા ઈશું’ ભગવાન આપતો સે. તાળી આરથા તો જખ્ખર સે ? તું તો રામદે પીરનેા અવતાર ! અને તાળી આ દયા ?’

વીસામણ પગમાં પડી ગયો.

‘તું આ’રવટિયો છે. જીમી તાળી જરહી વામતી સે ને ઈમાં જ તાળાં વેણુ વ.ગરો.’

‘કિસે ભકે ?’ લૂંટારાના હઃયગ્રેષ વૂટી ગયા.

‘પાળિયાદ જ, આપ, ફાકરના નામની ધન્ય બાંધજો. તુંહે ગળ-ચોખા વા’લા છે ને, એટલે ગળ-ચોખાનો સદાવ્રત બાંધજો, આપ ! ને કામધેનને સેવતો રજો !’

વીસામણે ત્યાં ને ત્યાં દયિવાર બાંઝ્યાં. ડોકમાં માળા નાખી. પાળિયાદમાં રચાનક રચાપુ. દાના-વીસામણની જોડલી ગતવા લાગી.

દાનો વીસળ દો જણા, લગભગ હમા ચાણ,
અમારું અજણું કણું, જ જે સારી જાન.
ચોખાં, ચોખાં ને રીપણાં, વાચે ચારે ને,
લીસર દેવલ બેદ, વચને અમુલજ વીસળો.

ધજીડી ગામના કોઈ ગંધેની એક જુવાન દીકરી હતી. એનું નામ લાખુ. લાખુને રાણપર માંમે પરણાવેલી. પણ લાખુ પોતે બડી-મોટી, અને ધણી હતો હેઝબટાઉ. લાખુમાં એ સંપત્તિ મન હતું નહિ. મારી-ફટીને એણે લાખુને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. ચલાળામાં પોતાનું મેસાળ હતું ત્યાં આવીને લાખુ ખાખાની એણે રહી. એના ધણીએ તો નવી સ્ત્રી કરી, એટલે લાખુનાં મેસા-ગિયાંએ પણ વિચાર કર્યો કે આપણે લાખુને બીજે ક્યાંઈકે દઈ દઈએ, પણ લાખુએ ન માન્યું.

કુઃખની દાએલી લાખુએ પોતાના જીવને ધર્મકામમાં પરોવવા માટે આપા દાનાની જગ્યામાં ગામખતાએની ચાકરી આદરી દીધી. પણ એ બોળી જુવાનડી પોતાના મનના વિકારને હેવટે ન રખાવી શકી. જગ્યાના જ કોઈ ખાવાના સમાગમમાં નિર્દોષ લાખુ ફસાઈ પડી.

લાખુને એકાદાન રહ્યું. ગામમાં અને પરગામમાં એની બઠનામી થવા લાગી. લોકો બોલતાં થયાં કે, 'રાંડને ધરધાવતાં ધરધી નહિ ને આપાના ખૂંટડાઓમાં જઈને રહી.' સર્ગાવઢાલાંએ એને તિરસ્કાર દીધો. ધરતી પોતાને કંપાંચે સંધરે એમ ન લાગવાથી હેવટે પાણીનો આશરો લઈ આપધાત કરવાનો મનસૂબો લાખુના અંતરમાં કીપડવા લાગ્યો.

અધરાતે જગ્યાનાં સહુ માણસો જિંઘી ગયાં એટલે લાખુ ફૂવાકાઠે મઈ: 'હે આપા દાના !' એવો નિસાસો નાખીને મંડાણેથી પગ્નું મેલવા જાય છે ત્યાં કોઈએ એનું કાંડું ઝાડ્યું.

કાંડું ઝાસનાર આપા દાના પોતે જ હતો. સહુ જિંઘી જાય ત્યારે આપાને જગવાની અને જગ્યામાં આંટા દેવાની ટેવ હતી.

'લાખુ ! એટા ! ફૂવામાં પડુને હાથપગ થીલ લાંબની છે ? તાળા પેટમાં તો બળતર છે, ઈ કોઈને માર્યો નથી ખરવાનો. નાહક થીલ વસખાં માડુ રઈ છે !'

લાખુ રોઈ પડી : 'ખાપુ, હું ક્યાં જઈને સમાઈ ? જીવતાં અને કાણુ સંધરશે ?'

પંપાળીને ભ્રમત બોલ્યા : 'દીકરી ! કાકર તુહે સંધરશે. ને આ જગ્યા તાળાં સાચાં માવ-તરને ધર જ માનજે !'

ભગત લાખુડું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. નવ મહિને એને દીકરો અવનર્યો. દીકરો છ મહિનાનો થયો એટલે ભગત પોતે જ મંજા તેડવા ને રમાડવા. પોતે જ એનું નામ 'ગીમશે' પાડ્યું. સાત વરસની અવસ્થા થઈ ત્યાં ગીમશે વાહડુ ચારવા માંજો. એથી મોટો થયો એટલે માંજો ગાયો ચારવા. એમ કરતાં ગીમશે ખાવીય વરસનો જુવાન બેઢો જન્મે. રાન અને દિવસ બૂખ અને તરસ બેયા વિના ગયોનાં છાણુવારીતાં અને પહર-ચારણુમાં મંજો તસ્તીન બની ગયો છે.

એવે એક દિવસે પાગિયાદયાં વીસામજુ ભ્રમત આપા દાનાના અતિથિ થયા છે. સવારને

પહેર આપો વીસામણ અને આપો દાનો એટલે બેઠાં બેઠાં સાધુ-બ્રાહ્મણને અને અપ ગોને જીવાર આપે છે.

સન્મુખ ગીગસો ગાયોતું વાસીદું કરે છે. માથા પર છાણના સૂંડા ઉપાડી ઉપાડીને ગીગસો એક ઠેકાણે દગથો કરે છે. માથે મે વરસે છે તેથી સડલો ચૂલે છે. છાણના રંગાડા ગીગસાના મોં ઉપર તરબોળ ચાલ્યા જાય છે. એ દેખાવ બોઈને આપો વીસામણ બોલ્યા : ‘આપા દાના, હવે તો હલ થઈ. હવે તો ગીગસાના સૂંડા ઉતારાવોને ?’

‘આપા, તમેય સમરથ છો. અને આ જ જગ્યાને આગણે અતિથિ છો. તમે જ ઉતારાવોને ?’

આપા દાનાએ ગીગસાને સાદ દીધો : ‘ભણે ગીગસા, સૂંડા ઉતારુ નાખ ! આસે આપુને આપા વીસામણને પગે લાગ.’

‘આપુ ! મારા હાથ છાણવાળા છે. અવેડે ધોઈ આપું !’

‘ના ના, બેટા ! ધોવાની જરૂર નથ ઈ ને ઈ આપા.’

બોંટા પડતો પડતો ગીગસો જગડે હાથે ચાલ્યો. આથેથી એવ સંતોને પગે પડવા લાગ્યો. ત્યાં તો આપા દાનાએ એના છાણવાળા હાથ પોતાના ગુલામ સરખા હાથમાં ગ્રાસી લીધા ને કહ્યું : ‘ગીગસા ! બા ! તારે બાવોજી પરસન છે. તું અમ બેવથી મોટો. આજથી તું ગીગો નહિ, પણ ગીગસો પીર !’

પોતાને હાથે ભગતે ગીગાનું મોં લૂછી નાખ્યું. છાણના રંગાડા નીચે ઢંકામણી વિભૂતિ ગીગાના કુખમંડળ પર રમવા લાગી. એના અંતરમાં નવાં અજવાળાં થઈ ગયાં. આત્માનાં બંધ રહેલાં કમાડ જીધડી ગયાં.

ભગતે ગીગાની માતાને સાદ કરી બોલાવી. તે દિવસ જીવારની રાખ કરાવી. એ નીચી જાતનાં ગણાતાં ગધે મા-દીકરાને પોતાના જ ભેજું એક જ ધાળીમાંથી ખવરાવ્યું. આપો દાનો લાખુ ડોશીના પગમાં માથું ઢાળીને બોલ્યા કે, ‘માતાજી ! તારો બેટો...હાકરનો બરો થઈ ગયો છે. તુંમાં પાપ નોંતું. તું તો આલિયાની જનતા હતી તુંને હાથવતલ મહા પાપમાં પડી. હે હવે, દીકરાની સિદ્ધિ દેખીને આંખ્યું હાલું, આવડી !’

‘અને આપ ગીગસા ! આજ આપણે બેળાં બેરોને રાખડી ખાધી એટલે આજથી ધરમની ધન બાંધીને તું બૂખ્યાં-દુખ્યાંને રાખડી દેતો જા !’

ગીગા ભગતની જીદી જગ્યા બંધાઈ. રાખ-રોટલા હડેઘટ હાલવા માંડ્યાં. ગાયોતું પણ ધણ બંધાઈ ગયું. એવામાં ઉતર દિહરનાનમાંથી વિકરાળ ખાખી બાવાની એક જગાત જગા કરતી ચલણે આવી જીતરી અને તે સમયના રિવાજ પ્રમાણે આ જીતરી બાવાઓએ દાના ભગતની

જગ્યામાં માલપૂઆની રસોઈ માગી. તે વખતે દાના ભગનનો દેહ છૂટી ગયેલો. પોતે તો જતિપુરુષ હતા એટલે જગ્યાની ગાદી ઉપર પોતાના લાઈનો વંચ ચાલે. તેમના કુટુંબી દેવો ભગત ગાદીએ હતા. આ ભગત ડાઘી ડાઘીને જે કાઈ આવે તેને એમ જ કહેતા કે, 'જવ ગીગના પાસે !' એ જ રીતે ખાખી બાવાઓને પણ આપા દેવાએ ગીગા ભગતની જગ્યામાં મોકલ્યા. ગીગાએ તો નિયમ પ્રમાણે જીવવાર આપવા માંડી. ખાખીઓએ ખિન્નમનિ ભગતને બહુ કાચ્ય. માર માર્યો, લૂંટીચૂંટીને ખાઈ ગયા.

ચક્ષાળામાં રહેલું હવે ઉચિત નથી એમ માની ગીગો ભગત ગાયો લઈને ચાલી નીકળ્યા. આંખા, અમરેલી, સીમરણ અને ગીરમાં ચાચઈ-એમ જગ્યાઓ બાંધી બાંધીને છ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. ચાચઈમાં પણ દરબાર માણસિયાવાળાના બાઈ વાજસરવાળાએ ભગતની ગાયો પોતાની વાડીમાં પકવાથી ભગતના ટેલવાને માર્યો, તેથી ગીગા ભગતે સત્તાધાર નામના ગીરના ગામમાં જઈ જગ્યા બાંધી.

વીસાવદર ગામથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ગીરના કુંગરની અને ગીચ જંગલની વચ્ચે કેવળ સતના આધારે રચાયેલા આ સત્તાધાર ધામમાં આપા ગીગાની કરુણા બે ધારાઓ વાટે વહેવા લાગી. એક ગૌ-સેવા ને બીજી ગરીબ-સેવા. ગીરના કુંગરમાં ગાયો મારે ચરાણનો તોડો નહોતો. શ્વેત ગામડિયાં 'આપા ગીગા' ને નામે પોતાનું કંઈક કંદ્યાણ ચતાં જ સત્તાધારને ખીરે ગાય, ભેંસ કે ઘોડા બાંધી જતાં અને તે જ રીતે છાશ-દૂધ વિના દુધી થતાં દીનજનોને ભગત એ પણ પાછાં ભેટ દેતા. બીજી બાજુ આથેથી અને ઝારેથી અપંગો રક્તપિત્તિયા અને અશક્તો-હજારો પગ હરડીને સત્તાધાર ભેળાં થઈ જતાં. એટલે ત્યાં એને કશી સુખ વિના રાતરેડી અપાતા. સત્તાધાર તો જૂના સમયનો અનાથ-આશ્રમ હતો. ગીગો માનવીને દેતો, તેમ ધીરે પણ ગીગાને કઈ જ રહેતો. મુસવ્વિમાન જનના એ ગૃહે સંતને જમતના જતિબેદ તો ટળી ગયા હતા.

૧૫

ચક્ષાળા ગામમાં ઉઝા દોશી નામના એક વેપારી રહે. હાટમાં ન માય એટલાં ઘીનાં કુકર્માં દોઢસો મણ તેલે ભરેલી લોદાની કાઠી, ધીકતો વેપાર. હાટ તો જાણે હાંધુ' જાય છે.

'આપા !' ઉઝા દોશીએ ભગતને કહ્યું. 'આપા, અમને જગ્યાનું મોદીખાનું આપોને.'

'બહુ સાડું, ભણે' ઉઝા ! પણ આ તો મૂડિયાનો આન ભણાય. હું, બાપ, ઝાંગો હાંસલ લેશ મા હો !'

'ના રે આપા, હાંસલની વાત તે હોય ! આ તો મવકમા જૂઠારાનાં ઘોડાં ફરે છે તે અમે જાતી દોશીને કહી શકીએ કે અમે આપાના મુનીમ છીએ, એટલે અમને લૂંટે નહિ.'

‘તો ભણે’, આપ !’

જગ્યાના મોદીખાનાનો ઉપાડ થવા લાગ્યો. એ મહિના થયા ત્યાં તો ઉઠાએ આપાને કહ્યું : ‘આ હિસાબનો ગોટો સારો નહિ. ચોખ્ખું કરી નાખીએ.’

‘તો ભણે’, આપ !’

તરત ભગત દુકાન પર ગયા. ઉઠાએ કહ્યું : ‘આપા, કાઈક તમારો સાખિયો (સાક્ષી) તેડી આવશે ને ?’

‘અરે, ભણે’ આપ ! સાખિયો વળી કાસેથી લાવાં !’

એ જ વખતે ત્યાં ઉંદરડી નીકળી એટલે ભગત બોલ્યા :

‘અરે, ભણે’ આ ઉંદરડી આપડો સાખિયો !’

ઉઠાને હાંત આવ્યા : ‘આપા ! શું બોલે છે ?’

‘હા, આપ હા ! ઉંદરડી તો ગણેશનો વાહન : તાણેય નો રાખે ને આણેય નો રાખે. ઈ આપડો સાખિયો. લે કયું હવે આંકડો !’

‘આપા ! પાંસઠ કરી લેણી ચાલ છે.’

ભગત સમજ્યા હતા કે વાણિયાએ પચ્ચીસ કરી વધારી દીધી છે, પણ પોતે મૂકી ભરીને કરી દાઢી : ‘લે આપ ! ધણું લે, પણ ભણે’ આપ ઉઠા, આ ધર્માદાની કરી આકરી છે હો !’

‘હે-હે-હે’, આપા ! અમારે તો મુંવાળી ને આકરી મવથેય સારી !’ હુચ્ચો ઉઠા હસ્યો.

આંકડો ચુકાવીને ભગત તો જગ્યામાં ગયા. અને આંકડો વાળુડાણે ઉઠા દોરડી દુકાન વાસીને ઘેર ગયા.

ખીડેલી દુકાનમાં દીવો બળે છે. (તે દિવસોમાં તો કાઢિયામાં મીઠું તેલ પૂરીને વાટ પ્રજા દાવવામાં આવતી.) તે ટાણે પેલી સાક્ષી બનેલી ઉંદરડી ત્યાં આવી. આવીને એણે સળગતી રિવેટ હપાડી. હપાડીને કાપડની તાણ આવેલી ગાંસડીઓમાં ચાંપી દીધી.

હાટ સળગ્યું. તેલની કાઠી, ધીનાં ફૂલડાં, કાપડ-તમામના ભડકા આકાશે અગ્નિ. આગ દુકાનને આટો લઈ વળી.

ઉઠા આવ્યો. જોતાંની વાર જ બધું સમજ્ય ગયો. લોકોને કહ્યું : ‘ભાઈઓ ! કાઈ જોલ-વવાની મહેનત કરશે મા. એ નહિ જોલવાય.’

ઉઠા દોરડી જગ્યામાં આવ્યો. સામે જ ભગત બેઠો હતો. ભગત બોલ્યા : ‘અરેરે ! ભણે’ ઉઠા ! તાણે તો મેટી તુકસાની ગઈ !’

થોડીવારમાં તો સીધા વૉકળા સોંસરવી એક કાળી-આખે અંગે કાળી-રૂપાળી ગાય સાલી આવે છે. પૂછું જિંથું કરીને માથે લઈ લીધું છે. કાન બિભા ઘઈ ગયા છે. તાજી વિચાઈ હોય એવું આઠ ઝૂલે છે. આવીને ગાય બિભા રહી. બગત એને ‘મા ! મા ! મા ! કરતાં ખંજવાળવા લાગ્યા.

‘વીસામણુ ! હોતાં આવડે છે ?’

વીસામણુ ફરીવાર ભોડો પડ્યો.

‘વીસામણુ ! આખરાનાં પાંદડાં તોડીને પડિયા કરવા માંડ.’

પાંચ પાંચ શેઝો પાડીને બગત પડિયા ભરવા લાગ્યા.

‘સહુ મનખયો બસે પરસાદી દ્યે.’

માણુસ આવીને પડિયા પીતા જાય છે.

‘બાપ વીસામણુ ! માતાજીને ડિલે હાય તો ફેરવ્ય ! ઈ તો આવડશેને ? લે આપણે બેય હાય ફેરવીએ. માતાજી હુઆ દેશે !’

શરમિંદા થતા વીસામણુનો હાથ પોતે જાલીને ગાયના શરીર પર ફેરવ્યો. જેમ જેમ હાથ ફરતો ગયો તેમ તેમ ગાયનો દેહ કાળો મટીને શ્વેતસુદર બનવા લાગ્યો.

‘બણે’ બાપ વીસામણુ ! આ પંડયે જ ગંગાજી : આ જગતની તરણુ-તારણી : સંસાર એના નીરમાં નાહીને પોતાના મેલના થરથર એમાં પધરાવે છે પણુ એ મેલ ધોવા માતાજી પોતે તો બાપડી સંતુતી જ પાસે આવે છે, હો બાપ ! ઈ તરણુ-તારણીનાયે મળ કાઢવા માટે માનવીનું મન સમરથ છે. માટે બાઈ, સાચી ગંગા તો આપણાં ધરમપુન્યની : સાચી ગંગા આપણા દલની ચોખ્ખાઈની : આપણાં પાપના પરતાવાની !’

‘જવ માતાજી ! હવે પાછાં પધારો ! તમને મોટો પંચ પડ્યો આજ, આવડી !’

એટલું બોલીને બગત ગાયના ચરણમાં પડી ગયા. બગતને શરીર ધેતુ ચાટવા લાગી. ચાડીને પાછી સાલી નીકળી.

વીસામણુ તે દિવસ પૂરેપૂરો ચેત્યો.

સંવત ૧૮૭૮ના પોષ વદ ૧૧ ના રોજ પ્રભાતે આપાનો દેહ પડ્યો.

એણે કાઠને દીકરા દીધા, દરિયે ફુલતાં વહાણમાં અંતરીક્ષમાંથી ગાબડું પૂડું, મરેલાંને જીવતાં કર્યાં, આડસર વધાણું વગેરે કહેવાતા કેટલાએક પરચા વાટે એમના જીવનની કદી વિશેષ હૃદયતા દેખાતી નથી, તેથી એ વિસ્તારપૂર્વક લખ્યા નથી.

[સોરઠી સંતો]

લોકસાહિત્ય : ગીતો

જેનાં સ્થનાસંચે કદી કાગળ ને લેખણ
પાડ્યાં નહિ હોય, એ સ્થનાસં કોણ તેની જ
કોઈને ખબર નહિ હોયઃ એનું નામ લોકગીત.
ધરતીનાં કોઈ અગમ્ય અધારાં પડોમાંથી વદ્યાં
આવતાં ઝરણાંનું મૂળ જેમ કોઈ કદાપિ શોધી
શક્યું નથી, તેમ આ લોકગીતોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન
પણ અણુશોધ્યાંજ રહ્યાં છે. ગુજરાતનો લોક-
સમાજ ગાવા માટે તલ્લી જાયો. એની
કુળોમાં જેમ પંખીઓ ટોક્યા વિના ન રહી
શક્યાં, તેમ ગુજરાતના મનુષ્યો પણ
ગાયા વગર ન જંધી શક્યા. લોક-સમાજના
ઉદ્દમે અને ધંધાઓ પણ સંબીતાલયે બની
ગયા. લોકોનું જીવન હજુ કૂલ થઈ ગયું.

‘આપા, એ તો તમારા સાબિયાએ સાચી સાળ પુરાવી ! મારાં ફૂડ મને ઠીક નહ્યાં ! હવે મને એનો ઝોરતો નથી, પણ મારે મૂઠીમાં દીકરા પેટ ન મળે. જહુ મૂંઝાઉં છું, વંશ નહિ રહે.’

‘જણેં આપ ! કાશીએ જા ! તીરથ ના’ !’

‘અરે, આપા ! ઈ સાઘ સાતસો ગાક હું એકલે પડે શી રીતે પોશું ?’

‘તપી, આપ ! દારકા જઈ આવ. રણુછોડરાય દેશે !’

‘ના રે, આપા ! એટલે બધેય ન પોગાય !’

‘તો આપ ! પ્રાચી જઈ આવ. સાવ ઝોરું !’

‘ના ના, ત્યાંયે હું ન પોશું !’

‘તો તુળશીસ્થામ જા, લે ઠીક ઈ સાવ ઝોરું. સવારે જઈને સાંજે પાછો વમે આવ્ય !’

‘અરે આપા ! ઈ તો ગયું. વચમાં દીપકા ને બાપકા આવે !’

‘તપી આપ, કાંઈ તીરથ નાયા વિના દીકરા ચાય ?’

હકો દોરી જમાને આવેડે નાહો. નાહીને આવી આપા ઢાનાને ફરતા ચાર આંટા દીધા. અને આપાએ પૂછ્યું :

‘હાં આપ ?’

હકો બોલ્યો :

જગા, જમના, ગામતી, કાશી પંચ દેદાર;

અડસક તીરથ એકઠાં, દાન તણે દેદાર.

સાંજળીને આપાએ તુળસીનું પાંદડું લીધું. તોડીને એના રેસા તપાસ્યા. પછી બોલ્યા : ‘જણેં હકા ! તાળાં નસીબમાં ચાર દીકરા, માળી આશિષ છે !’

‘પણ આપા ! એને ભોજનનું શું ?’

‘ચારમાંથી એ સારા, ને એ ગમડપાટ !’

* હકાને ચાર દીકરા થયા. તેમાંનાં બે, જેને કુંડલે ને બગસરે પ્રવાહ આવ્યો, તે સુખી થયા ને ચલાળે રહેનારા બેનો વંશ ગરીબ રહ્યો.

૧૫

‘આપ વીસામણ ! હમણે હમણે તું અણોસરો કાણુ સાડુ દેખાઈ ? દિલમાં કંઈ દુખાવો છે ?’

જા નાદ જાગત નથી, હકાને બે જ દીકરા હતા.

‘આપા ! દુખાવો તો બીજો શો હોય ? બહુ પાપ કર્યાં છે, રૂંવાડે રૂંવાડે પાતક કર્યાં છે, મનમાં જપ નથી વળનો. જાણે એકવાર ગંગાજી જઈને નાસી આવું એવું થયા કરે છે.’

‘સાચું, બાઈ ! ગંગાજી તો તરણતારણી બચાવ, સાચું !’

તરણેતરનો મેજે જતાં જતાં આપા દાના અને વીસામણ વચ્ચે વારંવાર આવી વાતો થયા કરે છે. વારંવાર વીસામણનું દિલ ગંગાજી તરફ દોડ્યા કરે છે. આપા દાના થયું વારંવાર એના આ વિચારને ‘સાચું ! સાચું !’ એવા શબ્દ વધાવી લે છે, પણ કદી ચોખ્ખી હાનના કહેતા નથી.

તરણેતરનો મેજો મળ્યો છે. માનવી માતાં નથી. માંડવના કુંગરાનો પાણેપાણો સજીવન બની જાણે મેજાનાં ભજન-કીર્તનમાં ટકુકા પૂરે છે. તે વખતે બંને જણા માંડવમાં ઊભા છે.

શ્રાવણ માસનાં સરવડાં ત્રીયતી ચોમેરની ધરતી લીલી ઓઢણીએ મલકી રહી છે અને ઠંઠાણે ઠંઠાણે ધેનુએનાં ધણ, કંઠે ચુંજતી ટોકરીઓ ને પગમાં રમઝૂમતાં ઝાંઝરે કુંગરાને ગજવે છે.

આપા દાનાની આંખો હમે દિશામાં રમવા લાગી. પાંચાળ-પોતાની પ્યારી જન્મભોમ પાંચાળ-ને આવી રણિયામણી જાણીને ભગતનો પ્રાણ ઈશ્વર પ્રતિ આપ્યો પીંગળી પડ્યો. જગતના ભાર ત્રીયતી ધેનુએનાં સુખ-કલ્યાણ નિહાળી આપાનાં નેત્રો જાણે સુખ-સમાધિમાં ધેરાવા લાગ્યાં. વીસામણ એમની અદસતી મુખમુદ્રા સાથે તાલીને જાણે પોતાના પાપાત્માની તરસ છિપાવા મંડી પડ્યો. સુખના કેદમાં ભગત બોલ્યા :

‘આપ વીસામણ ! આ માંડવમાં મારું દલ બહુ કરે છે. નાનપણમાં હું આંઈ કામધેનુએ ચારતો એ સમો આજ સાંભરી આવે છે. ફરીવાર કાકર જાળપણ આવે, બહુ ય તાન જુની જવાપ, જગત મને માનવું મરી જાય, ને હું સદાકાળ આંઈ જાવડીયું જ ચાચાં કરું, માતાજીયું ને ખંજવાળ્યા જ કરું, ઈ તો અને મુગતિ થકાયે મીડરું લાગે છે. ઓહો જીતવા ! ઈ દી તો ગયા ! હવે તો આ મોટપની શિખા હેડ મનકું કોસાઈ ચડું ! કાકર ! કાકર ! હે કાકર !’

ભગતનો આત્મા જાણે જાડી કોઈ યુદ્ધમાં ઊતરી ગયો. નેત્રોમાંથી દડ દડ દડ ધોંસ ચાલી.

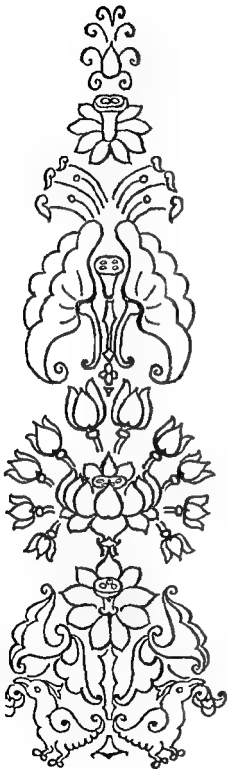
‘આપ વીસામણ ! તુંને વાંલ દેતાં આવડે છે ?’

બોહો પડીને વીસામણ બોલ્યો : ‘આપા ! કુકર્મનાં કરનારે આ કાંઈથી ચારી હોય તે વાંલ છે જાણું કાગડાના મોંમાં રાગ કાંઈથી હોય, બાણ !’

કાનમાં આંજળી નાખીને ભગતે પોતે જ વાંલ દીધી. નાનપણનો મહાત્વનો હતો, મીઠું મળું હતું, ને આજ આયો ઉપર અંતઃકરણ એગળી જવું હતું. ગોવાળ તે યું વાંલ દેશે-એવી મીઠી, વિભેગી બાળક માને બોલાવવા વિલાપ કરે તેવી, મોરલો વાળીને રોકવા મંવારના સર પુકારે તેવી એક વાંલ દીધી.

લોકસાહિત્ય : ગીતો

૧	મેઠાં મેઠાં	૬૫૧
૨	દીકરાની ઝખના	૬૫૩
૩	નો દીદી	૬૫૫
૪	માનેલીની આંખ	૬૫૬
૫	રાણકદેવડી	૬૫૮
૬	જળદેવતાને યજ્ઞદાન	૬૬૪
૭	ગરવાને માથે	૬૬૮
૮	દેવના દીપેશ	૬૬૯
૯	સ્વપ્નાં	૬૭૦
૧૦	અબોલડા શૈનાં	૬૭૧
૧૧	સંતાકડી	૬૭૨
૧૨	દેવે તે ભરી	૬૭૩
૧૩	દાદાં વર જોલો કાંધ	૬૭૩
૧૪	કુંવારી ચડી રે કમાડ	૬૭૪
૧૫	મામેરા-વેળા	૬૭૬
૧૬	નાવલુ	૬૭૭
૧૭	દાદાને આગમ્ય આંખમે	૬૭૮
૧૮	સતા તે સપનાં લાગીયાં	૬૭૮
૧૯	સભારિયા	૬૮૦
૨૦	જોમનિયાને રાખો	૬૮૩
૨૧	ના છંદિયાં દરિયાર	૬૮૪
૨૨	સુરજ-પાંદડું ત્રાત	૬૮૬

મોટાં જોરડાં !

[ગામમાં જ પિયર હતું. કુખિયારી વહુએ માતાની પાસે જઈને સાસરિયાનાં દુઃખો સંભળાવ્યાં. બસુસ ણીને પાછળ આવેલી નણુંદે આ વાત ઘેર જઈને કહી. સાસરિયામાં સહુને યથું છે વહુએ આપણા મોટા આખરદાર ધરની નિન્દા કરી ! વરને સહુએ ઉફેરી મૂક્યો. સોમવ પૂંદીને એણે શ્રીને કહ્યું છે કે હા હા પી, હા હા પીછ ! ' મોટાં જોરડાં'ની આખર ખાવર સીએ ઝેર પી લીધું.]

ગામમાં સાસરું ને ગામમાં પિરિયું રે લોલ,

દીકરી કે'ને સખદખની વાત ને,

કવળા સાસરિયામાં છવણું રે લોલ.

સખના વારા તો માતા વહી ગયા રે લોલ,

દખનાં ગિત્યાં છે ઝીણાં ઝાડ ને,

કવળા સાસરિયામાં છવણું રે લોલ.

પછવાડે બિલી નણુંદી સાંભળે રે લોલ,

વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને !

વહુએ વગોવ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

નણુંદીએ જઈ સાસુને સંભળાવીયું રે લોલ,

વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને !

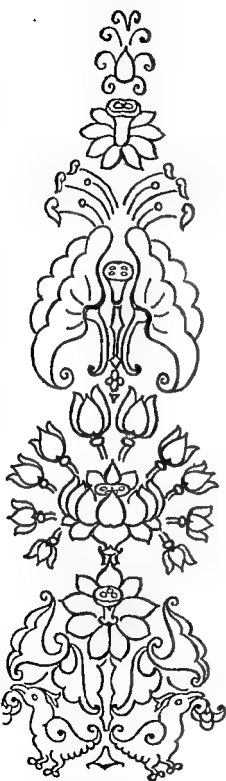
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

સાસુએ જઈ સસરાને સંભળાવીયું રે લોલ,

વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને !

વહુએ વગોવ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

લોકસાહિત્ય : ગીતો

૧ મોટાં ખોટાં	૬૫૧
૨ દીકરાની ઝંખના	૬૫૩
૩ નો દીકો	૬૫૫
૪ માનેલીની આંખ	૬૫૬
૫ રાણકદેવડી	૬૫૮
૬ જળદેવતાને ખલિદાન	૬૬૪
૭ ગરવાને માથે	૬૬૮
૮ દેવના દીવેલ	૬૬૯
૯ સ્વપ્નાં	૬૭૦
૧૦ અખોલગ શેના	૬૭૧
૧૧ સંતાડકડી	૬૭૨
૧૨ હથે તે ભરી	૬૭૩
૧૩ છાદા વર જોજો કાંધ	૬૭૩
૧૪ કુંવારી ચડી રે કમાડ	૬૭૪
૧૫ મામેરા-વેળા	૬૭૬
૧૬ નાવજી	૬૭૭
૧૭ દાદાને આંગણ આંખસો	૬૭૮
૧૮ સૂતાં તે સપનાં લાગીયાં	૬૭૮
૧૯ સંભારિયા	૬૮૦
૨૦ જોમનિયાને રાખો	૬૮૩
૨૧ ના છડિયાં હથિયાર	૬૮૪
૨૨ સુરજ-પાંદુ તત	૬૮૬

મોટાં જોરડાં !

[ગામમાં જ ચિયર હતું. દુખિયારી વહુએ માતાની પાસે જઈને સાસરિયાનાં દુઃખો સંભળાવ્યાં. બસુસ બનીને પાછળ આવેલી નણુંદે આ વાત ઘેર જઈને કહી. સાસરિયામાં સહુને વધુ' કે વહુએ આપણા મોટાં આપણદાર ધરની નિન્દા કરી ! વરને સહુએ ઇશ્કરી માર્યા. સોમવ ધૂંદીને એણે ઝીને કહ્યું' કે કા ઢં પી, કાં હું પીઉં ! ' મોટાં જોરડાં'ની આખર ખાતર ઓંચે ઝેર પી લીધું.]

ગામમાં સાસરું ને ગામમાં પિરિયું રે લોલ,
દીકરી કે'ને સખદખની વાત ને,
કવળા સાસરિયામાં છવવું રે લોલ.

સખના વાશ તો માતા વહી ગયા રે લોલ,
દખનાં ઊંચાં છે ઝીણાં ગાઠ ને,
કવળા સાસરિયામાં છવવું રે લોલ.

પછવાડે ઊભી નણુદી સાંભળે રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને !
વહુએ વગોળ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

નણુદીએ જઈ સાસુને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને !
વહુએ વગોળ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

સાસુએ જઈ સસરાને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને !
વહુએ વગોળ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

સાસરે જઈ જેઠને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત બે !

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

જેઠે જઈ પરણ્યાને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત બે !

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

પરણ્યે જઈ તેજ ઘાડો છોડીયો રે લોલ,
જઈ ઉભાડ્યો ગાંધીડાને હાટ બે,

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

અધશેરો અમલિયાં તોળાવીયાં રે લોલ,
પાશેરો તોળાવ્યો મુમલખાર બે,

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

સોનલા વાટકડે અમલ ઘોળીયાં રે લોલ,
પીવો ગોરી, નકર હું પી જાઉં બે,

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

ઘટક દઈને ગોરાંદે પી ગયાં રે લોલ,
ધરચોળાની ઠાંસી એણે સોડય બે,

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

આટકાટનાં લાકડાં મગાવીયાં રે લોલ,
જોખરી હાંડીમાં લીધી આજ બે,

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

ચલો વિસામો ઘરને ઉંળરે રે લોલ,
બીલો વિસામો ગાંધા બાર બે,

વહુએ વગોબ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

ત્રીબે વિસામો ગાયને ગોંદરે રે લોલ,
ચોથો વિસામો સમયાન બે,
વહુએ વગોળ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

સોનલા સરખી વહુની એ' બળે રે લોલ,
રૂપલા સરખી વહુની રાખ બે,
વહુએ વગોળ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ.

બાળી-બાળીને છવડો ઘેર આવ્યો રે લોલ,
હવે માડી મંદિરિયે મોકળાણુ બે,
અમલનો ઓશિયાળો હવે હું રહ્યો રે લોલ.

[રઢિયાળી રાત-૧]

દીકરાની ઝંખના

[પુત્રહીન માતાથી હવે તો મેણી સહેવાતાં નથી. રાંદલ માની પાસે એ કેવો દીકરો માગી રહી છે । ધરની લીલી લીલી ગાર ઉપર પોતાની નાની નાની પગલીએ પાડનારે, રોડલા થકી વખતે નાનકડી ચાનકી માગનારો, દળતી વખતે થંદીના શાળામાં લોટની એ રાગ ચડતી હોય તે પાકી નાખનારો, ખોલો ખૂંદી ખૂંદીને ઘેરેસો સારલો બગાડનારો ને છાંય કરતી વખતે માખણુ માગનારો : આ પ્રત્યેક કામ કરતી વખતે એને એવો દીકરો સાંભરે છે, નાના મરતીખોર ને લાડકવણ બાળકનું આ સર્વસ્વપર્ણ ચિન્હ છે, હવે અથવા સીમન્ત પ્રસંગે ઘરમાં રન્નાદે માતાની સ્થાપના કરતી વેળા માવાનું ગીત છે.]

લોંધું ને ગૂંધું મારું આંગણું;
પગલીનો પાડનાર ઘોને રન્નાદે !
વાંઝિયા-મેણું માતા દોહલાં !
દળણું દળીને જીલી રહી;
પાળ્યું ને પાડનાર ઘોને રન્નાદે !
વાંઝિયા-મેણું માતા દોહલાં !

હવે માડી દેને દોટાદોટ બે,
સહુનો ઓશિયાળો હવે હું રહ્યો રે લોલ.

મહીડાં વલોવી જિભી રહી;
માખણનો માગનાર ઘોને રન્નાદે !
વાંઝિયા-મેણાં માતા દોહાલાં !

ખાણી લરીને જિભી રહી;
છેડનો ઝાલનાર ઘોને રન્નાદે !
વાંઝિયા-મેણાં માતા દોહાલાં !

રોટલા ઘડીને જિભી રહી;
ચાનકીનો માગનાર ઘોને રન્નાદે !
વાંઝિયા-મેણાં માતા દોહાલાં !

ધોયો-ધફાયો મારો સાડલો;
જોખાનો ખૂંદનાર ઘોને રન્નાદે,
વાંઝિયા-મેણાં માતા દોહાલાં !

(બે પ્રમાણે પુત્ર મળતા ગાય ૭ કે)

લીંધું ગૂંધું છે મારું આંગણું;
પગલાંનો પાડનાર હીથો રન્નાદે !
અનિરુદ્ધ કુંવર મારો લાડકો !

વગેરે વગેરે

[રઢિયાણી શાલ-૧]

✽

નો દીઠી

[ખાર વરસે રજપૂત ઘેર આવે છે. મોઢીમા એ કાર દીવો બળે છે. પણ પાતળી પરમાર ક્યા ! પોતાની પત્ની ક્યાં ? માતાએ બહુ બહુ બદાના બતાવ્યાં. રજપૂત ઠેર ઠેર રો ધી વળ્યો. આખરે એક પ્રગટ થયો. કત્યારી માએ જ એને તાલ્લવર મારી નાખેલી. નેવા હપર એ લોટીલોહાલૂ ચૂદી ચૂકાતી બેઠ. રડવા રવામીએ સ્ત્રીનો બચકો વાંખ્યો. પોતાની ગરહાજરીમા સ્ત્રીએ કદીયે નહોતા પહેર્યા તે કારાં વચ્ચામૂલ્ય બેઠ બેઠને રવામી છાતીફાટ રડ્યો.]

માડી ! ખાર ખાર વરસે આવીયો,

માડી ! નો દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે બડેછ મા !

મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડય રે કલેયા કુંવર !

પાણી ભરીને હમણું આવશે રે.

માડી ! કૂવા ને વાળ્યું બેઠ વળ્યો રે,

માડી ! નો દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે બડેછ મા !

મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડય રે કલેયા કુંવર !

દળણું દળીને હમણું આવશે રે.

માડી ! ઘંટીયું ને રથડા બેઠ વળ્યો રે,

માડી ! નો દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે બડેછ મા !

મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

દીકરા ! હેઠો બેસીને હથિયાર છોડય રે કલેયા કુંવર !

ધાન ખાંડીને હમણું આવશે રે.

માડી ! ખારણિયા ખારણિયા બેઠ વળ્યો રે,

માડી ! નો દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે બડેછ મા

મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

■ “નેવે તે નવરંગ ચૂદી રે” એમ પણ કહેવાય છે વહુને મારી નાખીને એના લોટીવાળા ચૂદા પોથ સામુએ નેવા પર વાજ ચૂકવેલા.

દીકરા ! હોઠો બેસીને હથિયાર છોડ્ય રે કલેયા કુંવર !
 ધોણ્યું ધોઈને હમણે આવશે રે.
 માડી ! નદીયું ને નેરાં બેઠ વળ્યો રે,
 માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર્થ રે બડેલ મા !
 મોલુમાં દીવો શગ બળે રે.
 એના બચકામાં કોરી બાંધણી રે,
 એની બાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે ગોઝારણુ મા !
 મોલુમાં આંખો મોડીયો રે.
 એના બચકામાં કોરી ટીલડી રે,
 એની ટીલડી તાણીને તરસૂળ તાણું રે ગોઝારણુ મા !
 મોલુમાં આંખો મોડીયો રે.

[રહિયાળી રાત-૧]

માનેતીની આંખ

[મોલુને મુદર બનાવવા દિયરના મનોરથ હશે. પણ પ્રેમાળ નારી ચોતાના કંઈની ગેરહાજરીમાં મેંદી વડે હાથ રંગીને કાને દેખાડે ! સતીના શલ્યગાર તો પવિત્ર ખાતર જ હોય. પતિ સાંભર્યો. વિધિવિધ બહાનાં આપી તેડાવ્યો. પણ ભાઈબહેનના લગ્નની કે માતાના મોવની એ યુદ્ધવેવડા પરદેશીને બહુ તાણુ નથી. છેલ્લા ખખર ફક્ત માનેતીની આંખો જ કુખવાના પડોમે છે, એટલે પણ તો એનું હેયું હાથ રહેલું નથી. એ પાછો આવે છે.]

મેંદી તે વાવી માળવે,
 એનો રંગ ગીયો શુભરાત
 મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

નાનો દેરીડા લાડકો ને
 કાંઈ લાગ્યો મેંદીનો છોડ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.
 વાટી-ધૂંટીને ભર્યા વાટકા,
 લાલી રંગો તમારા હાથ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

હાથ રંગીને ઢેરી થું રે કરું
એનો બેનારો પરદેશ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

લાખ ટકા આણું રોકડા,
કોઈ જાવ બે દરિયાપાર—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

શોક્યના સાયબાને જઈ એટલું કે'બે,
તારી બેની પરણે ધરે આવ્ય—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

બેની પરણે તો ભલે પરણે,
એની આઝા હી રોકમે જાન—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

શોક્યના સાયબાને જઈ એટલું કે'બે,
તારી વીરો પરણે ધરે આવ્ય—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

વીરો પરણે તો ભલે પરણે,
એની બઢેરી ભેડને જાન—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

શોક્યના સાયબાને જઈ એટલું કે'બે,
તારી માડી મરે ધરે આવ્ય—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

માડી મરે તો ભલે મરે,
એને બાળને મોરહી હેઠ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

શોક્યના સાયબાને જઈ એટલું કે'બે,
તારી માનેતીની બિડી આંખ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

હાલો સિપાઈઓ, હાલો ભાઈજીંધીઓ,
હવે હલકે બાંધો હથિયાર—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

[રઢિયાળી શત-૧]

*

રાણકદેવડી

[આ લોકકથા સુવિખ્યાત છે. પરંતુ આ ગીતમાં બાણેજીનું નામ જગલજ (જેસજ) છે તે ઇતિહાસ પ્રમાણે દેરાજ હોવું જોઈએ. ઉપરાંત આંહી બાણેજ મામી ઉપર કુદરિ કરે છે, અને મામીનું અપમાન મળતાં પોતે જ જઈને રા'જે'ગારને મારે છે; જ્યારે ઇતિહાસ બાણે છે કે દેરાજ તો રાન્ય-લોકને ખાતર કેવળ પૂરીને સિદ્ધરાજની સેનાને તેણે લાવે છે અને રા'ને સિદ્ધરાજ પોતે જ મારે છે.]

ગઢમાં વાગ્યા રે કાંઈ જા'ગીના ઢોલ રે
જા'ગીના ઢોલ રે

રાજાને ઘેરે કુંવરી અવતર્યાં.

તેડવો, તેડવો રે કાંઈ જાણુપુરના જોશી રે
જાણુપુરના જોશી રે

કુંવરીના જોશ જોવરાવીએ.

જાણતલ જોશીએ રે કાંઈ એમ જ કીધું રે
એમ જ કીધું રે

કુંવરીને લોમાં, ભંડારને.

પેલે પાથે રે એના દાદાને ભાર રે
દાદાને ભાર રે

ખીજે પાથે રે એની માતને.

ત્રીજે પાથે રે એના વીરાને ભાર રે
વીરાને ભાર રે

ચોથે પાથે રે એના કંથને.

મગાવો મગાવો રે કાંઈ કમળવેલી ચૂંદડી રે
કમળવેલી ચૂંદડી રે

કુંવરીને લોમાં ભંડારીયાં.

તેજમલ ઓઝો રે કાંઈ માટી જોદવા જાય રે
માટી જોદવા જાય રે

ખાણુમાં દીકાં નાનાં ખાણુડાં.

તેજમલ ઝોઝી રે નાના બાળકને તેડા રે
બાળકને તેડા રે

આપણાં વાંઝિયા-મેણાં ભાંગયો.

રાણુકદેવડી રે કાંઈ વધે હી ને રાત રે
વધે હી ને રાત રે

પાંચ વરસની પાણી ભરે,

પાણી ભરતાં રે કાંઈ વાણિયા-ભામણ રે
કાંઈ વાણિયા-ભામણ રે

એક કોરે ભરે રાણુકદેવડી.

રાણુકદેવડી રે કાંઈ પાણીડાંની હાર્ય રે
પાણીડાંની હાર્ય રે

રાય ને ખેંગાર થોડાં ખેલવે.

વાયા વાયા રે કાંઈ ઓતર-દંખણ વાય રે
ઓતર-દંખણ વાય રે

ચૂંદડીના છેડા ફેરડીયા.

ભેયા ભેયા રે એની ફેડચુંના લાંક રે
ફેડચુંના લાંક રે

બીભે ભેયો સવા ગજ ચાટલો.

રાય ને ખેંગાર રે કાંઈ એટલું જ પૂછ્યું રે
એટલું જ પૂછ્યું રે

કોણ રાય કેરી તું બેટડી ?

કોની બેટી રે ? તારું કોણ છે નામ રે ?
કોણ છે નામ રે ?

પરણી કે બાળકુંવારડી ?

તેજમલ યોગાની યેટી ને રાણક છે નામ રે
રાણક છે નામ રે

હલ હું છું જાળકુંવારડી

રાય ને ખેંગાર રે કાંઈ વાંસે વાંસે આવ્યો રે
વાંસે વાંસે આવ્યો રે

ઝાંપલે આવીને જિલો રિયો.

તેજમલ યોગા રે તારી ઝાંપલી ઉઘાડય રે
ઝાંપલી ઉઘાડય રે

તારી દીકરીનાં માગાં આવીયાં,

અમે કે'વાયે' રે કાંઈ કચરિયા કુંભાર રે
કચરિયા કુંભાર રે

તમે કે'વાઓ ગઢ રે ગરાસિયા,

મગાવો મગાવો રે કાંઈ આલાલીલા વાંસ રે
આલાલીલા વાંસ રે

બારી ચિતરાવો ચાંપાનેરની,

પરણે પરણે રે કાંઈ રાય ને ખેંગાર રે
રાય ને ખેંગાર રે

એક પરણે રે રાણકદેવડી,

પરણી જિતરી રે કાંઈ જોરડીએ પધાર્યા' રે
જોરડીએ પધાર્યા' રે

જળહળ લાણેજ રહ્ય લઈ વડ્યો.

મામી દેવડી રે તારા પગડા દેખાડય રે
પગડા દેખાડય રે

હાથ જોવાની રહ્ય લાગીયું.

પગ ભેશે રે કાંઈ રાય ને જોગાર રે
 રાય ને જોગાર રે
 હાથ ભેશે રે રાયની દાસીયું.

મામી દેવડી રે તારું મોહું દેખાડય રે
 મોહું દેખાડય રે
 ચાટલો ભેવાની રહયું લાગીયું.

મોહું ભેશે રે કાંઈ રાય ને જોગાર રે
 રાય ને જોગાર રે
 ચાટલો ભેશે રે રાયની દાસીયું.

મામી દેવડી રે તારી આંખડીયું દેખાડય રે
 આંખડીયું દેખાડય રે
 દાંત દેખીને રહયું લાગીયું.

આંખયું ભેશે રે કાંઈ રાય ને જોગાર રે
 રાય ને જોગાર રે
 દાંત ભેશે રે રાયની દાસીયું.

ધનબા નણુદી રે તારા જળહળને વાર્ય રે
 જળહળને વાર્ય રે
 એવઠાં હસ્થાં રે અમે નૈ ખમીએ.

લાલી દેવડી રે મારા જળહળ છે મોંઘા રે
 જળહળ છે મોંઘા રે
 તુજને પરણીને ઘેર આવશે.

મોંઘા હોય તો રે કાંઈ સૂળીએ ચડાવ્ય રે
 સૂળીએ ચડાવ્ય રે
 માણું મેલજે રે ગદને કાંગરે.

ત્યાંથી જળહળ રે કાંઈ ડેલીએ આંચો રે
ડેલીએ આંચો રે
આવીને ખારણે જિભો રિયો.

માગી દેવડી રે તારા અંપલા ઉઘાડય રે
અંપલા ઉઘાડય રે
આજુની રાતે મામાને મારવો.

તારા મામાની રે કાંઈ દુઃખે ડાખી આંખ્ય રે
દુઃખે ડાખી આંખ્ય રે
પાટો ખાંધો રે કડવો લીંબડો.

અંપલો ભાંગી રે કાંઈ ચોરડીએ આંચો રે
ચોરડીએ આંચો રે
આવીને ખારણે જિભો રિયો.

માગી દેવડી રે તારા ચોરડા ઉઘાડય રે
ચોરડા ઉઘાડય રે
આજુની રાતે મામાને મારવો.

તારા મામાની રે કાંઈ દુઃખે ડાખી આંખ્ય રે
દુઃખે ડાખી આંખ્ય રે
પાટો ખાંધો રે કડવો લીંબડો.

કમાડ ભાંગી રે કાંઈ દોલિયે આંચો રે
દોલિયે આંચો રે
ખડગ કાઢીને મામાને મા યો.

ત્યાંથી દેવડી રે ભાગી ખારણે આંચ્યાં રે
ખારણે આંચ્યાં રે
આવીને ચોકમાં જિભાં રિયાં.

સુકાળે સુકાળે રે કાંઈ લીલી નાગરવેલ્ય રે
લીલી નાગરવેલ્ય રે
રાય ને જો'ગારસુ' લીલી રે'ને ।

પડને પડને રે કાંઈ ગઢ ને ગિરનાર રે
ગઢ ને ગિરનાર રે
રાય તે જો'ગારસુ' જિમા રે'ને ।

ત્યાંથી દેવડી રે કાંઈ વઢવાણુમાં આબ્યાં રે
વઢવાણુમાં આબ્યાં રે
આવીને પાદર જિલાં રિયાં.

ભગીયાં ભગીયાં રે કાંઈ દિવસ બે રાત રે
દિવસ બે રાત રે
કોઈએ ન આટ્યું છાણું દેવતા.

ખડકી ખડકી રે કાંઈ વેળુડાની સેજ રે
વેળુડાની સેજ રે
વાયે તે દેવતા પરખટ થિયો.

ખળતી દેવડી રે કાંઈ દિયે છે સરાપ રે
દિયે છે સરાપ રે
પાંખાની પોળ વસઈ રે'ને.

ખળતી દેવડી રે કાંઈ દિયે છે સરાપ રે
દિયે છે સરાપ રે
સાતે જન્મારે જળહુળ વાંછિયો !

[રહિયાળી રાત-૨]

#

આવો આવો મારા માનસંગ દીકરા !

છેલ્લાં ધાવણુ ધાવો છું રે !

પુતર જઈને પારણે પોઢાડયો,

નેણલે આંસુડાંની ધારું છું રે !

ઝાંઝ, પખાજ ને જંતર વાગે,

દીકરા ને વહુ પધરાવે છું રે !

પાછું વાળી બેબે અલેસંગ દીકરા !

થોડલાં કોણુ ખેલવશે છું રે ?

ઈ રે શું મોલ્યા સમરથ બાપુ !

નાનો બાપુ ખેલવશે છું રે !

પાછું વાળી બેબે વહુ રે વાથેલી, વહુ !

પુતર કોને લાગાવ્યા છું રે ?

કોણુ પધરાવશે, કોણુ રખાડશે,

કેમ કરી મોટા થાશે છું રે ?

દેરાણી પધરાવશે, નણદી રખાડશે,

જેઠાણી ઉઝેરશે છું રે !

ચેલે પગથિયે જઈ પગ દીધો,

પાતાળે પાણી ઝબક્યાં છું રે !

ખીજે પગથિયે જઈ પગ દીધો,

કાંઠાં તે બૂડ પાણી આવ્યાં છું રે !

ત્રીજે પગથિયે જઈ પગ દીધો,

કડ્ય કડ્ય સમાં નીર આવ્યાં છું રે !

ચોથે પગથિયે બઈ પગ દીધો,
છાતી સમાં નીર આવ્યાં છ રે !

પાંચમે પગથિયે બઈ પગ દીધો,
પરવશ પડિયા પ્રાણિયા છ રે.

એક હોંકારો ઘો રે અલેસંગ !
ગોઝારાં પાણી કોણુ પીશે છ રે ?

પીશે તે ચારણુ, પીશે તે ભાટો,
પીશે અલેસંગનાં ઘઠો છ રે !

એક હોંકારો ઘો રે વાઘેલી બહુ !
ગોઝારાં પાણી કોણુ પીશે છ રે ?

પીશે તે વાણિયાં, પીશે તે બ્રાહ્મણ,
પીશે વાઘુલાનાં લોકો છ રે !

તરી છે ચૂંદડી ને તર્યો છે ગોડિયો,
તર્યાં અલેસંગનાં મોળિયાં છ રે !

માતાં ને વાતાં ધરમાં આવ્યાં,
ચોરડા અલ્હોસરા લાગે છ રે !

વા'લાં હતાં તેને એળે એસાર્યાં,
દવલાંને પાતાળ પૂર્યાં છ રે !

[રહિયાળા સત-૩]

*

જળદેવતાને ખલિદાન

[જુમાં જુમાં અનેક ગામનાં જળાશયો વિશે જોવાતી આ કથા છે. નવાણમાં પાણી નથી આવતું; જળદેવતા ભોગ માંગે છે; ગામનો ઠાકોર પોતાના દીકરા-વહુનું ખલિદાન ચડાવે છે. વાતસંસ્કૃતિ વેદનાં શંપર્યની વહાલપ અને સમાજ-સુખ કાળે સ્વાપ્ન-એ ત્રણે બાવથી વિભૂષિત બનીને જળસમર્પિ લેનારાં આ વરવધૂએ લોક-જીવનમાં અમર એક અમુર્તના વહાલી દીધી છે. ધણી પંક્તિઓ પાછળથી ઉમેરાઈ ગયે છે.]

ખાર ખાર વરસે નવાણુ ગળાબ્યાં
નવાણુ નીર નોં આવ્યાં છ રે !

તેડાવો જાણતલ તેડાવો જોશી,
જોશીડા જોશ બેવરાવો છ રે !

જાણતલ જોશીડો એમ કરી જોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ રે !

ઘોડાં ખેલવતા વીર રે અલેસંગ !
દા દા છ જો લા વે છ રે !

શું રે કો' છો મારા સમરથ દાદા ?
શા કાળે જોલાબ્યા છ રે ?

જાણતલ જોશીડો એમ કરી જોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ રે !

એમાં તે શું મારા સમરથ દાદા !
પારકી જણીને પૂછી આવો છ રે !

જેટડો ધવરાવતાં વહુ રે વાઘેલી વહુ !
સા સુ છ જો લા વે છ રે !

શું રે કો' છો મારાં સમરથ સાસુ ?
શા કાળે જોલાબ્યા છ રે ?

જાણતલ જોશીડો એમ કરી જોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ રે !

એમાં તે થું મારાં સમસ્થ સાસુ !
જે જે સો તે કરથું છ રે !

જોને રે મારા નાના દેરીડા !
સૈયર હું મળી આવું છ રે.

મરવાનાં હોય તો બલે રે મરબે,
એનાં વખાણુ નો હોયે છ રે !

મારી માતાજીને એટલું કેળે,
મોડિયો ને ચૂંદડી લાવે છ રે !

જોને રે મારાં સમસ્થ જેઠણી !
જિનાં પાણી મેલો છ રે !

જોને રે મારાં સમસ્થ દેશણી !
માથાં અમારાં ગૂંથો છ રે !

જોને રે મારા સમસ્થ દેરી !
વેલડીયું શણગારો છ રે !

જોને રે મારાં સમસ્થ નણ્ણી !
છડાછેડી બાંધો છ રે !

જોને રે મારા સમસ્થ સસરા !
બંગીના (દોલ) વગડાવો છ રે !

* પાઠાન્તર

મેલો મૈયરિયે સંપેતરાં છ રે !
II રે સંપેતરાંમાં એટલું કેળે
ચૂંદડા ને મોડિયો લાવે છ રે !

ગરવાને માથે

[જ્ઞાનાગ્રમાં ઘાતારના હંઝર પર જેની પ્રતિષ્ઠા છે તે વેલા નામના એક કાળી સંત થઈ ગયા. તેનું નામ 'રૂખડ બાવા' કહેવાતું. બાર વર્ષ સુધી એણે ઉપવાસી રહી ગિરનારની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. આલીસ દિવસના ઉપવાસી ઈસુ મહારાજ વનરાવનમાં ધૂમી રહ્યા હતા તેનું અન્ય ચિત્ર-Christ in wilderness-પશ્ચિમના કોઈ કલાકરે આગાદ નિપજાવેલ છે. લોક-દૃશ્યમાંથી આવેખાયેલું આ રૂખડ એગ્રીનું પણ એવું જ મરત સપ્ત-ચિત્ર છે. વાદળની સાથે વાતો કરતો એ ગરવો ગિરનાર અને તેની શિખરમાળા પર ભમતા આ જટાધારી ભેખીરાજ : કોઈ જલાર સંધ્યાકાળે કે ફૂટતા પ્રવાતે આ દૃશ્ય કેટલું ઘટ્ ઘટ્ હશે !
 લોકચક્ષુમાં એની કેવી પ્રેરણા થઈ હશે ! ઉપમાઓની જ ધારા ફટે છે. મોરલીને માથે ઝૂકી રહેલા નાગ જેવો : ફવાળી ઉપર જળમરપૂર સૂથવા કોસ જેવો : બેટાની ઉપર વાતસલ્યબદ્ધું હેયું નમાવીને ભ્રમેષા પિતા જેવો : પામલ પતિ ઉપર પોતાનાં નેત્રેહુ અશ્રુત વરસાવતી સ્નેહચેલી પત્ની જેવો : અને ધરતી ઉપર પોતાની વિશદ કાયાને પિરવારી વારલાડી કરોડો આંખો વડે હેવ નિવારતા આસમાન જેવો : એવો થોગીવર.]

રૂખડ બાવા તું હળવો હળવો હાલ્યો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો,
 જેમ અળુંજે મોરલીને માથે નાગો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો.
 જેમ અળુંજે ફવાને માથે કોસો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો.
 જેમ અળુંજે બેટાને માથે બાપો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો.
 જેમ અળુંજે નરને માથે નારો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો.
 જેમ અળુંજે ગોખીને માથે કાનજો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો. x

x જેમ અળુંજે તેતરને માથે બાજો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો અળુંખીયો.

જેમ ગળુંબે ધરતી માથે આવા બે,
ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ગળુંબીયો.

[રહિયાળી રાત-૨]

દેવના દીધેલ

[માતા ગાય છે કે હે બેટા । તું તો દેવની દીધેલ દોલત છે. તું તો મારા ઘરનું મુજબી ફૂલ છે. તું તો મારું સાચું નાણું છે. વાસ માટે તો મેં શિવપાવતીને પ્રસન્ન કર્યા અને હનુમાનજીને પણ તેલ ધડાવ્યાં. એવો તું તો મહામૂલો છે. માટે તું આ સંસારમાં દીધાંયુ ભોજનને ।]

તમે મારા દેવના દીધેલ છો,
તમે મારા માગી લીધેલ છો,
આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રો' ।

મા'દેવ જાઉં ઉતાવળી ને જઈ ચડાવું ફૂલ;
મા'દેવજી પરસન થયા ત્યારે આવ્યા તમે અણમૂલ

તમે મારું નગદ નાણું છો,
તમે મારું ફૂલ વસાણું છો,
આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રો' ।

મા'દેવ જાઉં ઉતાવળી ને જઈ ચડાવું હાર;
મારવતી પરસન થયાં ત્યારે આવ્યા હૈયાના હાર
—તમે મારું નગદ

હડમાન જાઉં ઉતાવળી ને જઈ ચડાવું તેલ;
હડમાનજી પરસન થયા ત્યારે ઘોડિયાં બાધિયાં ઘેર
—તમે મારું નગદ

તમે મારા દેવના દીધેલ છો,
તમે મારા માગી લીધેલ છો,
આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રો' ।

[રહિયાળી રાત-૨]

સ્વપ્નાં

[સાસરિયાના કુટુંબ-સુખથી વંચિત એવી કાઠ અતિ દુઃખિયારીએ અથવા તો લમણવનના ઉમંગક અનુભવથી કુમારિકાએ પોતાના ભૂખ્યા મનોરથોને તૃપ્ત કરવા માટે નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ (daydreaming) સરજી દીધી છે. સસરાને ભગ્ય હુગર સ્વરૂપે દેખ્યો, એ હુંગરામાંથી નીસરતી રનેડ-સરિવામાં સાસુજીને નાહતાં કદમ્બાં, કુટુંબને રસકસ વડે પોષનારા જેઠને વડોણાની ઉપમા દીધી, અને જીવપદે બેઠેલાં જેઠાણીને એ રસકસમાંથી ચોટા દિરસો માણતાં આવેખ્યાં. દિવર તો હમેશાં ઝીણકા ને જરા તીખો-વર્ચિની લાકડી નેવડો, અને દેરાણી તો નાનું બાળ એટલે દોઢવેપોતિયે જ રમતી હોય. નણુંદનો પતિ તો ભેગી સરીખો દેરાટને ભટકતો હોય અને પિયરમાં રહેતી લાડકવાયી નણુંદ તો સોનાની યાળીમાં જ જમે. પોતાના શુભજીને પારસ-પીપળાની પરિવ્રતા અર્ધા, શુભ-પત્નીને તુળસીનો ક્યારો પૂજવાં કદમ્બાં, અને સુખી જીવનની છેલ્લી ટોચ તો બીજી કંઈ હોય. પતિને શુભાખ્યા ગોઠા જેવો કદપે છે અને એ ફૂલની ફેરમા પોતે પોતાની સૈ ય-નૂંદીમાંથી મહેકતી કદપે છે.]

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો ઠાલતો હુંગર દીધો બે,
બળબળતી નદીયું રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો કમ્મર વલોણું દીધું બે,
ફહોંફૂંધના વાટકા રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો લવિંગ-લાકડી દીધી બે,
દોંગલાં^૧ ને પોતિયાં રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો જટાળો ભેગી દીધો બે,
સોનાની^૨ યાળી રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.^૩

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો પારસ-પીપળો દીધો બે,
તુળસીનો ક્યારો રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો શુભાળી ગોટો દીધો બે,
ફૂલડિયાંની ફેરુ^૪ રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.

^૧ બીજો પાઠ:—‘ટાચકડા ચૂસણીયું...’ ^૨ બીજો પાઠ:—‘લીપડિયાની વાટી...’ ^૩ નણુંદ-
નણુદોઇવાળા ગોયા સ્વપ્નને આમ પણ બરાબ છે:—

આજ રે સ્વપ્નનામાં મેં તો ગોખલામાં ગોરખાઈ દીધાં બે,
વાણીનો વાંદરો રે સાહેલી મારા સ્વપ્નનામાં રે.

રાહતો કુંગર ઈ તો અમારો સસરો બે,
 ખળખળતી નદીએ રે સાસુજી મારાં ના'તાં'તાં રે.
 ધમ્મર વલોણું ઈ તો અમારો જેઠ બે,
 દહીંદૂધના વાટકા રે જેઠાણી મારાં જમતાં'તાં રે.
 લવિંગ-લાકડી ઈ તો અમારો દેર બે,
 ઢીંગલે ને પોતિયે રે દેરાણી મારાં રમતાં'તાં રે.
 જરાળો બોળી ઈ તો અમારો નણદોઈ બે,
 સોનાની થાળીએ રે નણદી મારાં ખાતાં'તાં રે.
 ખારસ-પીપળો ઈ તો અમારો ગોર બે,
 તુળસીનો ક્યારો રે ગોરાણી મારાં પૂજતાં'તાં રે.
 શુભાબી ગોટો ઈ તો અમારો પરશુયો બે,
 ફૂલડિયાંની ફેાઈું સાહેલી મારી ચૂંદડીમાં રે.

[રવિચાળી વાત-૨]

અખોલડા શેના !

શેના લીધા મોરા રયામ,
 અખોલડા શેના લીધા રે !
 શેના લીધા દીનાનાથ,
 અખોલડા શેના લીધા રે !
 દિલડામાં રહી જશે ડાઘ,
 અખોલડા શેના લીધા રે !
 હેયામાં રહી જશે હામ,
 અખોલડા શેના લીધા રે !

—શેના૦

ઉત્તારા દેશું ઓરડા રાજ ।

દેશું મેડી કેરા મોલ—અબોલડાં

[રહ્યાણી રાત-૨]

-સંતાકૂકડી

[પતિપત્ની આરસપરસ આમોદ કરતા કરતા કલ્પનાની બહાર સંતાકૂકડીની રમત રમે છે. સ્વામી પોતાની પ્રિયતમાને હરકોઈ સ્થળે, ચાહે તે વેરામા પણ પકડી પકડીને મીઠી ખીજ ઉપભવવા મથે છે.]

લવિંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યાં બે !
 ફૂલ કેરી ફૂલીએ સીતાએ વેર વાળ્યાં બે !
 રામ તમારે બોલડિયે હું નદીએ નાણું થઈશ બે !
 તમે થશો બે નદીએ નાણું હું ધોળીડો થઈશ બે !
 રામ તમારે બોલડિયે હું પરવેર દળવા જઈશ બે !
 તમે જશો બે પરવેર દળવા, હું ઘડુલો થઈશ બે !
 રામ તમારે બોલડિયે હું પરવેર ખાંડવા જઈશ બે !
 તમે જશો બે પરવેર ખાંડવા, હું સાંબેલું થઈશ બે !
 રામ તમારે બોલડિયે હું રણની રોઝડી થઈશ બે !
 તમે થશો બે રણની રોઝડી, હું સૂડલિયો થઈશ બે !
 રામ તમારે બોલડિયે હું જળ-માછલડી થઈશ બે !
 તમે થશો બે જળ-માછલડી, હું માછીડો થઈશ બે !
 રામ તમારે બોલડિયે હું આકાશ-વીજળી થઈશ બે !
 તમે થશો બે આકાશ-વીજળી, હું મેહુલિયો થઈશ બે !

૧. પાઠાન્તર : ' પરવેર ધંડી થઈશ બે ! '

૨. " : ' હું ટંકડો થઈશ બે ! '

૩. ' માછીડો ' કરતા ' જળમેલું ' વધુ ઠીક છે.

રામ ! તમારે જોલડિયે હું જળીને ઢગલો થઈશ બે !
તમે થશો બે જળીને ઢગલો, હું ભૂતિયો થઈશ બે !

[રઢિયાળી રાત-૩]

દૂધે તે ભરી

[બહે ધોતી જડયાં હોય એવી હ્રસ્વગતી, કોઈ ફધ-રા મીઠા નીરના સરોવરની પાલે, કોઈ એક સુંદર જળારાયને તીરે, યુવાન-યુવતીનું ચહેલું મિલન યતું કલપાય છે. ઈશ્વર અને પાર્વતીનો જ પરિણામ જાણ અખંડિત રાખીને અહીં વર-કન્યાના આચરણની સરસ મર્યાદ બધાય છે, અહયાં : ચોષિંતો વિનોદ થયો : વૈશાખ માસની ભક્તકતી નેત્રમાં પરલુવાના કાલ પણ દેવાયા :]

દૂધે તે ભરી રે તળાવડી, ધોતીડે બાંધી પાળ,
ઈશ્વર ધોવે ધોતિયાં, પારવતી પાણીની હૂર.
હળવાં તે ધોલે ઈશ્વર ધોતિયાં ! છંદાશે મારું ચીર,
અમ થેર હાદોલ રિસાળવા, માતા મારી દેશે ગાળ.
નહિ તારો હાદોલ રિસાળવા, નહિ દેશે માતા તારી ગાળ,
આપણુ એય મળી પરલુલું વૈશાખ મહિના માંય.

[ચુંદડી-૧]

દાદા ! વર ભેભે કાંઈ

[કવિત્વભરી વાગ્મીમા પ્રવેશી સાવિત્રી કુમારિકાએ કુલેનું ઝીલું વણન કર્યું. જગવતી હતમ ભેડ-લીએ. મણી બતાવી : પતિ દેરા માયલો દેવ ને પોતે પૂવળી : પતિ વાઢી મારલો મોરલો ને પોતે ઢગલો દેવડો : પતિ આધાદોલો મેથ અને પોતે હળકતી વીજળી : પતિ ચંપાકૂલનો છાક ને પોતે ચંપા-પુષ્પની પાખડી.]

કન્યા દાદાજીને જોળે બેઠાં એમ ભણે રે
દાદા ! વર ભેભે કાંઈ દેરા માયલો દેવ રે
કન્યા દેરાસર પૂતળી રે

કન્યા કાકાણના જોળે બેઠાં એમ લણે રે
કાકા ! વર બેબે કાંઈ વાડી માયલો મોર રે
કન્યા ઢળકતી ઢેલડી રે

કન્યા મામાણના જોળે બેઠાં એમ લણે રે,
મામા ! વર બેબે કાંઈ આપાડીલો મેઘ રે
કન્યા અખૂંકણ વીજળી રે

કન્યા વીરાણને જોળે બેઠાં એમ લણે રે,
વીરા ! વર બેબે કાંઈ આંપલિયાનો છાંડ રે
કન્યા ચંપાસર પાંખડી રે.

દાદા ! દરશણ લાગ્યો દેશ માયલો દેવ રે,
દરશામણ લાગી પૂતળી રે.

કાકા ! બેલણ લાગ્યો વાડી માયલો મોર રે,
બેલામણ લાગી ઢેલડી રે.

મામા ! વરસણ લાગ્યો આપાડીલો મેઘ રે,
અખૂંકણ લાગી વીજળી રે.

વીરા ! સોરમ લાગ્યો આંપલિયાનો છાંડ રે,
સોરલે લાગી પાંખડી રે.

[સ્તંદડી-૧]

કુંવારી ચડી રે કમાડ

[પછી ભણે કે વઢીયોએ પુછાવ્યું . એ બહેન ! તારું અંતર ક્યાંથી કરેલું છે ? તે વણંબા પ્રમાણેનો કોઈ વર ક્યાંને દીકો છે ? અથવા તો બેઠાં રાખીયે !]

દીકરી ચોવાનો કંઈ પસંદ કરવાને વિષે બારડાને બારણે ચડી જીતી જીતી નિદાને છે એણે તો ભણી મૂકીને કહ્યો તે જ બેઠો. એ ‘વહેવારિયા’ અર્થાત્ પ્રવીણ વરની વાતો ચલાવી : શામા શામા પ્રવીણ ! રમતમા પ્રવીણ . Sportsman : અટપટી બનવાથી પણ ગેરી વડે દડો કાઢી નય . બહુવરમા પ્રવીણ .

સુંદર મરોડદાર અક્ષરો કાઢનારો : જમવામાં ચતુર-ખદો, ગાબરો કે અકરાંતિયો નહિ : પ્રિયદર્શી-સરો-
વરમાં સ્નાન કરવાં જેના માથાની સુંવાળી કાળી ચોટલી ચોટલી બેઠેલી : અને લક્ષ્મીનાં લેખાં કરવામાં
પ્રવીણ-વેપારી : એવો સુલક્ષણો સ્વામી મને પરણાવજો ।]

કુંવારી ચડી રે કમાડ સુંદર વરને નીરખવા રે
દાદા મોરા એ વર પરણાવ, એ વર છે વેંવારિયો રે
'ધીડી મોરી કયાં તમે દીકા ને કયાં તમારાં મન મોઢ્યાં રે
શ્મતો'તો બવળી બબર, દફૂલે મારાં મન મોઢ્યાં રે
કુંવારી ચડી રે કમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે
વીશ મોરા એ વર બેબે, એ વર છે વેંવારિયો રે
જેની મોરી કયાં તમે દીકા, ને કયાં તમારાં મન મોઢ્યાં રે
બણતો'તો ભટની નિશાળે, અક્ષરે મારાં મન મોઢ્યાં રે
કુંવારી ચડી રે કમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે
કાકા મોરા એ વર બેબે, એ વર છે વેંવારિયો રે
ભત્રીજ મોરી કયાં તમે દીકા, ને કયાં તમારાં મન મોઢ્યાં રે
જમતો'તો સોનાને ધાળે, કોળીડે મારાં મન મોઢ્યાં રે
શ્રુ ૬૧-૧]

■ પ્રવેશ ગીત : આંહો પાડે ફરી ગયા.

સોય રંગ રમે રે કુંવારાં કન્યાજી એમ બણે રે
દાદાજી મુજ પરણાવે, એ વર છે વેંવારિયો રે
કહો દીકરી કયાં દીકો, રોણે તારાં મન મોઢ્યાં રે
શ્મતા'તા બંસરી બબર દફૂલે મારાં મન મોઢ્યાં રે

* * *

જમતા'તા શાક ને દાળ, ચતુરાઈએ મન મોઢ્યાં રે

* * *

ઝીલવા'તા સરોવરની પાળ, ચોટલે બાઈના મન મોઢ્યાં રે

* * *

ભિસતા'તા મેઘ ને ગોવ, લક્ષ્મીનાં લેખાં કરે રે.

૧. દીકરી. ૨. અટપટી. ૩. બોજવને કોવિયે.

મામેરાં-વેળા

‘વીરા ! ચાંદલિયો જિજ્યો ને હરણ્યું આથમી રે
વીરા ! ક્યાં લગણુ બેઠું તમારી વાટ
મામેરાં-વેળા વહી જશે રે

*જેની ! પાટણુ ઝોતો પટોળાં વોરવા રે
જેની ! પાટણુમાં પડીતી હડતાળ
અમદાવાદ ઝોતો વોરવા રે

વીરા ! ચાંદલિયો જિજ્યો ને હરણ્યું આથમી રે
વીરા ! ક્યાં લગણુ બેઠું તમારી વાટ રે !
મામેરાં વેળા વહી જશે રે

*જેની ! ચીતળ ઝોતો ચૂંદડી વોરવા રે
જેની ! ચીતળમાં પડીતી હડતાળ
અમદાવાદ ઝોતો વોરવા રે
[ચૂંદડી-૧]

૧ અંદોલન વખતે જ મુગળીયો નક્ષત્રનો અસ્ત થાય તે જતાને છે કે માસ વૈશાખ હતો.

* પાડાન્તર :

જેની ! દોળીકાને હાટે ધોડો હલકિયો રે
જેની ! ધરચોળા વસાવવા લાગી વાર રે
મામેરાં વેળા હવે થારો રે !

જેની ! સોનીકાને હાટે ધોડો હલકિયો રે !
જેની ! હુમનણા વગાવવા લાગી વાર રે
મામેરાં વેળા હવે થારો રે !

ਨਾਮਾ

[ਪਰੇ ਪੁਰ ਪੁਰੇ ਪਰੇ ਪੁਰ ਪੁਰੇ]

ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ

ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ

ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ

ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡ ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ
ਮੰਡੁਕੀ ਮੰਡੁਕੀ ਦੇ

[ਪੰਨਾ-੧]

દાદાને આંગણુ આંખલો

[પિતાના આંગણનો ધારજંઘીર વડેલો તજવાની વેળા આવી પહોંચી. અને પંખીણી નેથી પુત્રી પિતાની કામ માગવા લાગી]

દાદાને આંગણુ આંખલો, આંખલો ઘોર ગંભીર ભે,
એક તે પાન મેં ચૂંટિયું, દાદા ગાળ નો દેલો બે,
અમે રે લીલા વનની ચરકલડી, બિડી બાથું પરદેશ બે,
અમે લીલા વનની ચરકલડી, બિડી બાથું પરદેશ બે,
આજ દાદાજીના દેશમાં, કાલે બાથું પરદેશ બે,
દાદાને વાલા દીકરા, અમને દીધાં પરદેશ બે ।

[સુદરી-૨]

સૂતાં તે સપનાં લાગીયાં

- ✓ હું સૂતી રે માથ રંગ રે મોલમાં
સૂતાં તે સપનાં લાગીયાં છ રે ।
- ✓ જિંઠાં જળહુળ રે મેં તો સપનામાં દીઠાં
માન સરોવર ભર્યાં દીઠાં છ રે ।
- આંગણે હસ્તી રે મેં તો સપનામાં દીઠા
કુંભ કળશ ત્યાં ભર્યાં દીઠા છ રે ।

મેડીએ દીવડો રે મેં તો સપનામાં દીધો
કંકુ કેસર કેરાં છાંટણાં છ રે !

સૂતા બગો રે મારી નણુદીના વીરા
સપનાના અરથ ઉકેલ્યો છ રે !

બિંડાં જળહુળ રે ગોરી મૈયર તમારું
માન સરોવર તારું સાસરું છ રે !

આંગણે હસ્તી રે ગોરી વીરો તમારો
કુંભ કળશ તારાં કુળનાં છ રે !

આંગણે આંખલો રે ગોરી સસરો તમારો
બય બધંત્રી સામુ તારી છ રે !

માતીના ચોક રે ગોરી કંથ તમારો
લીલી હરિયાળી નણુંદ તમારી છ રે !

મેડીએ દીવડો રે ગોરી કુંવર તમારો
કંકુ કેસરીઆં વવારું તમારાં છ રે !

ધણું છવ્યો રે મારી નણુદીના વીરા
સપનાના અરથ લક્ષા ક્યા છ રે !

અન્ય પુસ્તકમાં એક સ્વ'નું' વધુ બોધાય છે.

મેં તો બણુ' રે ધર વચ્ચે ગહુળી શી પૂરી
લીલુડાં તોરણુ બધાઈ રથાં રે
ધર વચ્ચે ગહુળી તે ગોરી દીકરી તમારી
લીલુડાં તોરણુ જમાઈ તારો રે

[૨૬૬—૧]

* આદોં મુખી તો સ્વપનાંને પિયર તેમ જ સાસરું લોક સાથે થતાવાય છે, પણ તે પણ એ સંકલના છે. મૂળ ગીત ખંડિત સ્વરૂપે રચ્યું દીસે છે.

સંભરિયા

[અત્યાર મુધીના લગભગ બધા મળતા આવતા છોદની એકતાનતામાં દોમળિયા નામનું આ દૃત વિવિધતા આણે છે. નાદને દિસાએ આ કાગ્ય અન્ય સર્વથી ચડે છે. રાખ્દ-ચૂંચણી શુદ્ધ ડીંગળી છે, અને એટલી બધી સદૃશ રીતે આવી ગઈ છે, કે પ્રયાસની વચ્ચે વંસ દેખાતી નથી. તોપ-ગોળાની ગતિએ રાખ્દો વાયુમાં દિલ્લેશ લેતા ચાલે છે; પરંતુ કમમાગ્યે આની બાર ક્ષીઓમાંથી ફક્ત ચાર જ કે જે પ્રાંતમાં પંચકના બે મોતીસર કાઈએને કંઈ હતી, તે સાવનગર કવિ થી પર્વજસિંહભાઈને ઘેર તેઓને ભેટો થઈ જતા પ્રાંત થઈ. બાકીની આઠ તેઓના ચોપડામાં છે. પ્રયાસ કરવા છતાં હજી તે હાથ લાગી નથી. કોઈ માન્યતા નામના મોતીસરે એના આશયદાતા ચારણ અનુભાઈ નયુભાઈની સ્મૃતિમાં આ મરશિયા રચ્યા છે. કવિ કે દાતાનાં ગામની ભણી નથી. મોતીસર નામની એક ભચક કામ છે. એની ઉત્પત્તિ બગેરે માટે પ્રવેશમાં ભેદ.]

રંગ ઝંકેળા સાત રસ

તાલ ઠણુંક તાલ

કાવા પાવા કેસરા,

ધર આવો અજમાલ !

[રંગ રાગની રેલમહેલ બોલે છે. સાતે રસ લેવાય છે, નાચ જાનવા લાવ કમકાર ચાલે છે. એવા દિવસોમાં કેસરીઆ કાવા પિવડાવવા માટે હે અનુભાઈ ! તમે ઘેર આવો !

વધ વધ ખટ રત મણુવાં,

અવધ કરે દન આજ,

સેલ 'તણી પર સરળકે.

રંગભીનો નથરાજ.

[આજના દિવસની અવધિ કરીને હું એક પછી એક છ મંદ વર્ણુ' છું. આ વખતે મને રંગભીનો નયુભાઈ (અનુભાઈનો પિતા) રહેલ કરાવે છે.

બાપૈયા મુખ બોલિયા,

પિયુ ! પિયુ ! પરવેશ,

અણુ રત તું અજમાલરો,

સાંભરિયો અલણેશ.

[બાપૈયા મુખથી પિયુ ! પિયુ ! બોલ્યા એવી મંદમાં અનુભાઈનો પુત્ર આવોભાઈ ચાલે આજે.]

આપાઠ

ગરદે મોર જિંગોરિયા,
મહેલ ચરદે માદે;
૧વરખારી રત ૨વણુવાં,
આયો ઘઘૂંળ અપાઠ.

[જિરે પર મોરલા જીંગોરિયા. મહેલ ને મેલી યડહારા (પડછંદા) દેવા જાગ્યા. ૬૧ વર્ષની
મહુ વણુવું છું. વણુખીને અપાઠ આપ્યો.]

: છંદ-દોમળિયા :

આપાઠ ઘઘૂંળીય લૂંળીય અમ્મર,
વદળ જેવળ ચોવળિયં,
મહોલાર ૩મહેલીય ૪લાડગેહલીય,
નીલ છલે ન ઝલે નળિયં;
૫અંદ્ર ગાળ અગાળ કરે ધર ઉપર,
અંબ નયાં સર ઉભરિયાં;
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણુ
સોય તણી રત સંભરિયા;
છય ! સોય તણી રત સંભરિયા,
મુને સોય તણી રત સંભરિયા.

[આપાઠ ઘઘૂંળ્યો. આસમાન લુંબલુંબ થઈ રહ્યું. વાદળ જેવરાં ને ચારચરા બંધાયા. મહેલ
મહોલા લાડ-પેલાં બન્યાં નીર.]

૧. વર્ષાની ૨. વણુવું. ૩. આ કાવ્યમાં ' ઘઘૂંળીય ' ' લૂંળીય ', ' મહેલીય ' જોડે સખ્તોએ અંતે
' ય ' આને છ તે અક્ષર કેવળ અનુપ્રાસ આણવા માટે જ લગાડાય છે, અર્થશૂન્ય છે. ૪. લાડપેલી વાણી
સાહિત્યમાં ' ય ' ને બદલે ' જ ' નો ઉપયોગ વિશિષ્ટ નાદ-રેસવ નિયમવત્તા મદદ થાય છે : હટાવ

પાછા જેણે ના, બળ હંતુરાજે જેલીઆ !

[દો (મહોલા) યેકાસા ૧ દાખીના દંડયજ પછા ન જેણે.]

૫. છંદ.

નળિયાંમાં ન ઝીલી રાકાય તેટલાં બધાં છવડયાં. ધરતી પર ઉદ્ર જાગવીજ કરવા લાગ્યો. સરોવરોમાં નવા
પાણી જીભરાયા. મેલી મહુમાં મને નથુલાઈને કુંવર અનુમાર્થ સાબરી આપ્યો.]

મેઘાણી-સ્મૃતિઅય

શાવળ

નવ ખડ નીલાણીય પાવન પાણીય
વાણીએ દાદર મોર વળે,
ગવદાસ ચડાવણ પૂન્ય શંકર
શાવળ માસ જળે સલળે,
પ્રપનાર ડરે નત નાવણ પૂન્ય
શકરસં મત મદરિયાં;
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણ
મોય તણી રત સંભરિયા.

[નવે ખડ લીલા યઈ મયા પૃથ્વી પાળી વરે વિશુદ્ધ યદ ગદ છે હેડકા ને મોરલાને ફરી વાર
વાયા પૂરી છે. સિવના ભાગી સકરને પૂન્ય ચડાવી રહ્યા છે આવણુ ગાસ જળ ભરપૂર બન્યો છે પુરો
ને નારીઓ નિત્ય પૂન્ય માટે નંદાવણુ કરે છે શંકરના મત સુધરે છે. એ કવુમા.]

ભાદરવે

રગ ભાદ્રવ શામ ઘટા રગ સતોય,
ગ નીલમ્બર મ્વેત રજે,
ફળ પુલ અમ્રખળ કમ્બળ ફેલીય,
વેલીય નેક અનેક વજે.
૧ધરિયાં દન સોળ કિન્નોળમે ૨પોખત
૩કાગ-રખી સુખ ૪ધ્રમ કિયા,
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણ,
મોય તણી રત સંભરિયા.

[ભાદ્રવા મહિનામા કાળા રંગી ધન ધગ બની અખર (આકાગ) રાતા, નીલ અને મ્વેત રંગો
ધારણુ કરવા માંડ્યુ. ફળ-ફૂલો અદેળક ફાલ લીટરો અનેક વેલીઓ ચોસવા લાગી માસના છેલ્લા સોળ
દિવસ સુધી પૂર્વજોને આજ્ઞ નાખીને કિલ્લેલ સાથે પેલવામા આવે છે કાગ-કવિઓ (કાગડા)ને મોઝે અળ
આપી લોકો ધમ કરે છે એ કવુમા]

૧ પિતૃકો, ૨ પેણે છે ૩ કાગડા કવિઓના અવતાર મનાવા લાગે છે ૪ ધમ.

લોકસાહિત્ય-ગીતો

આસો

અન્ન સાત પકાયાય, આસોય આયાય,
નીર ઠેસાયાં નીતરિયાં,
જળ ઉપર કમ્બળ રૂપ ખીલે જ્યમ,
પાવશ દેહ પશ્ચાતરિયાં;
મછ છીપ તણી રત ભમત મોતીએ,
હીક ગુમળ નંગ શિયા;
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણુ,
ગ્રાથ તણી રત સ્તંભરિયા.

[સાત ભવનાં યત્ર પાકયા આસો મારા આભે. મેના પાણી થઈને નીતરી મયાં. જળ ઉપર કમળો ખીલ્યા.....આ કમ્બળા છાંયોની અંદર મોતી ભગ્યાં. ગળદળતા સરસ નંગ (મોતી) પાકયાં. એ કમ્બળા.....] [સ્તુતિ-ગીતો]

લેખનિયાને રાખો

[દીપજી દીપલા મહારો ગાય છે. હે માનવીઓ ! લેખનિયુ સાચીને રાખો. અવતરના દુહવાસને વેરફો ના.]

*

લેખનિયુ આજ આંધુ' ને કાલ્ય ભશે
લેખનિયુ' કાલ્ય ભતુ' રેશે ! ૧ -

લેખનિયાને માથાના અંધોડામાં રાખો
લેખનિયુ' કાલ્ય ભતુ' રેશે ! ૨

લેખનિયાને પાઘડીના આંટામાં રાખો
લેખનિયુ' કાલ્ય ભતુ' રેશે ! ૩

લેખનિયાને આંખના ઉઘાળામાં રાખો
લેખનિયુ' કાલ્ય ભતુ' રેશે ! ૪ -

જોભનિયાને હરખના હિલોળામાં રાખો
જોભનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે ! ૫

જોભનિયાને હાથની હથેળીમાં રાખો
જોભનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે ! ૬

જોભનિયાને ઘાઘરાના ઘેરમાં રાખો
જોભનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે ! ૭

જોભનિયાને પગની પાનીમાં રાખો
જોભનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે ! ૮

[રહિયાણી રાત-૪]

ના છડિયાં હથિયાર

[' મુરશા ! હથિયાર ઠાડવાનું મન યાય છે ! '

' હવે હથિયાર ઠાડું ! કિનારે આપીને જડું ! અડાલે તો દેવાવાળું ખાવ મોયે મડે છે. '

' ખારે કંઠે મૂળું ખાવા લાગ્યો :]

જના છડિયાં રે હથિયાર અલાલા મેલી !

મરણેએ હકડી વાર, દેવોલા ચેતો

મુરશા વંકડા ! ના છડિયાં હથિયાર !

[હથિયાર નહિ ઠાડીએ, અલ્લા અલ્લા કરે એ ભાઈએ ! એક વાર મુરડું તો છે જ. દેવોલા
કંઠે છે કે એ વંકડા મરદ મૂળુલા ! આપણે હથિયાર નહિ ઠાડીએ.]

પેલો ધોંગણો પીપરડીએ કિયો હતો

કીને ન ખાધી માર, દેવોલા ચેતો

મુરશા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર !

[પહેલું ધોંગણું પીપરડીનું કયું ત્યાં મેઈએ માર ન ખાધા.]

હેબટ લટુરલ વારું રે ચડિયું જેલી !

ઝલ્લી માછરડેલ ધાર, દેવોલા ચેતો,

મુરુલા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર.

[હેબટ લટુરની ફોજ ગઈ, ત્યારે માછરડાની ધાર પર ચડયા]

જોટો રફલ હલો છાતીએ ચડાયો નાર

હેબટ લટુર મુળે લા ! દેવોલા ચેતો

મુરુલા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર.

[જોટાની રાધકલ છાતીએ દેવાએ ચડાવીને કહ્યું કે જોઈ લેજે હેબટ લટુર ! મારો લા દેવો લાલ છે]

ડાખે તે પડખે ભેરવ બોલે બુવાનો !

ધીંજાણેમે લોહેલ ધમસાણુ, દેવોલા ચેતો-મુરુલા

[ડાખી બાલુએ ભેરવ-પક્ષી બોલ્યું છે, માટે આજ તે ધીંજાણામા લોહનાં ધમસાણુ બાજશે. આજ મરણ એવાં યાન દેખાય છે.]

ના છડિયાં તલવાર ! અલ્લા લા જેલી !

મરણેજો હકડી વાર ! દેવોલા ચેતો

મુરુલા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર.

[સોરઠી બજારવટિયા-૨]

* કીનકેઈક આનું લાખાનવર કરતાં લખે છે !

Here is a quatrain that was supposed to have been chanted as the storming party came up and from its spirit, might have been sung on the banks of the proud Eurotas.—

'Hear the brothers Manik say.

'Fame or death be ours to-day,

'Captives we shall never be,

'Death may find, but find us free.'

સૂરજ-પાંદડું-પ્રત

૧૧ :

આપાડની અજવાળી અગિયારશે શરૂ થાય.

સૌભાગ્યવતી હમેશ સૂરજની પૂજા કરે :

સાડાચાર મહિના એક ટકે જમે :

પિત્તળના થાળી-વાટકામાં ન જમે: પતરાવળામાં જમે.

વરસાદને લઈને સૂરજ ન જિજે એટલા દિવસના અપવાસ પડે.

ઉજવણામાં કાંસાણું પદ આપે, રૂપાનો સૂરજનો રથ ને સોનાની સૂરજની મૂર્તિ ને રૂપાનો ચાંદો પ્રાક્ષણને આપે.

મૃતની કથા આમ કહેવાય છે :

[આ વાર્તા શુજાત વચ્ચે કહેવાય છે]

૫

સૂર્યનારાયણ હતા.

સૂર્યનારાયણની માએ સૂર્યનારાયણને કહેવા માંડ્યું.

ભાઈ, ભાઈ, તમે પરણોને.

મા, મારે પરણે ઘણું સંકટ થશેને,

ભાઈ, મારે વૃદ્ધપણું થયું છેને

મારાથી કાંઈ કામ નીપજતાં નથીને

માટે તમે પરણોને.

ત્યારે કહે: વારુસ્તોને,

આપણા બોડેના વનમાં એક રત્નાદે છેને,

એક ડાસી છેને,

તમે ત્યાં જઈ કહી આવોને,

‘ તમારી રત્નાદેને સૂર્યનારાયણ બોડે પરણાવશેને ?

માએ તો જઈને કહ્યું છે ને

ડાશીએ તો જવાળ દીધો છેને કે —

‘ત્યારે તમારા સૂર્યનારાયણ પૃથ્વી પરકંમા કરવા જાયને,

‘મારી રજાદે ઊગતાંને આથમતાં સુધી જૂએ મરેને.’

ત્યારે કહે છે, સારુંને,

સૂર્યનારાયણ ઊગીને આવ્યા.

ચોતાની માને પૂછવા લાગ્યા.

‘ભાઈ, મને તો ના કહીને,

એ ને એમ કહેવા લાગ્યાં કે,

ઊગતાં ને આથમતાં જૂએ મરે ને ?’

સૂર્યનારાયણે કહેવા માંડ્યુંને

આપણાં ભાગ્યાં પાછાં કેલ્યાંને,

આપોઆપ હા કહેડાવું ને !

એમણે તો તડકા ને તાપ મેલ્યાને,

માણસ આકળવીકળ કર્યાંને

કોડીઓ કલાડાં લાગી ગયાંને

તાવડીઓ તૂટી ગઈને

રજાદેની માની તાવડી લાંગી ગઈને

રજાદેને એમની માએ પૂછવા માંડ્યુંને,

બેન, આપણે કોઈની તાવડી અપે નહિને,

ભાળરી સારું તાવડી માટે

સૂર્યનારાયણની માને ઘેર જાવને.

રજાદે તો સૂર્યનારાયણને ઘેર ગયાંને,

અસને તમારી તાવડી આવેને,

ખાંન, ખાંન, તારે મોઢે વાત કરીએ તો તું શું જાણે રે ?
તારી માને મોકલને ।

રત્નાદે તો ઘેર પાછા ગયાને,
મા, મા, મને ના કહીને,
ખાન, તું શરત જોઈમા શું જાણુંને,
રત્નાદેની મા સૂર્યનારાયણને ઘેર ગયાંને

‘તમારી તાવડી આલોને,’
‘ત્યારે જાડી દીકરી, લઈ દીકરી’
ત્યારે કહે ‘વારૂસ્તોને’

હું રત્નાદેને મોકલું છુંને,
રત્નાદે તો તાવડી લેવા ગયા છેને,
રોટલા ઘડી તાવડી પાછી મોકલે છેને
આકાશમાથી એ સાંદીઆ સૂર્યનારાયણે મોકલ્યાને,
ખીક લાગીને હાથમાથી તાવડી સરી પડીને,
ત્યારે રત્નાદે વીલે મોઢે ઘેર ગયાને,
‘મા, મા, તાવડી ભાંગી ગઈને,
ત્યારે ખાંન કશી ફિકર નહીને,
શરતે પેડીશુંને

ઠાશી તો ઠાશીને કહેવા ગયાં ને
‘તમારી તાવડી ભાંગી ગઈને,’
‘ત્યારે જોલ્યાં દો તે કબૂલવેને.’

૨

સૂર્યનારાયણ લિગીને આવ્યાને,
ભાઈ, તાવડી તો ભાંગી ગઈને,

તમારા તો વિવાહ થયાને
 પેઠણ થઈને,
 વિવાહ નક્કી કર્યોને,
 સૂર્યનારાયણની મા તો કહુવા ગયાંને,
 ‘મારા સૂર્યનારાયણ તો પરણવા આવશેને,
 ‘તમારી બાલક કુળની જાન,
 મારે કશી સગવડ છે નહિને.
 ‘વડીઓ પાપકની સોરામણ રાખવી નહિને,
 પીપ્પાસાં રાંધવાની સોરામણ રાખવી નહિ,
 સૂર્યનારાયણ પાસે બહોપાતર છેને,
 પાંચે પકવાન ઉઠારાશેને
 નાતજાતો જગી રહેશે ને.
 સૂર્યનારાયણ લગ્ન નિરધારી પરણવા આવ્યાને,
 એમને ઘેર તો તેત્રીય કરોડ દેવ લઈને આવ્યાને,
 રન્નાદેને મંડપમાં યથરાખ્યા છેને,
 ચારે મંગળ પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યાંને,
 જાન તો લાવવાં ને કાવતાં જમે છેને,
 તેને કશી ન્યૂત નથીને,
 રન્નાદેની માએ મળી એવી યથાશક્તિ પહેરામણી આપી,
 રન્નાદેને વિદાય કર્યાંને.

: ૩ :

ત્યારે સૂર્યનારાયણ ઘેર આવ્યાને
 ત્યારે તેમણે જ ઊગવા જવા માંડ્યુંને
 રન્નાદેએ કહ્યું : ‘સાકરતું પાણી પીતા જાવને,
 મારે જમવાની છટી ચાય ને.’
 ‘હું તો જાતનો પિતા કહેવાઉંને

‘મારે તો કીડીથી કુંજર સુધી પૂરું કરવાનું ને

‘મારાથી જમાય નહિને’

સૂર્યનારાયણુ તેમ કરી ઊગવા ગયાને,

ત્યારે રન્નાદેએ વિચાર કર્યોને

‘એ કીડી કુંજરનું પૂરું કરે છેને

આજે આપણે નેહુ બેઠએને.’

એક કીડી હશેને,

જાતી’તી તે ડાબલીમાં નાખીને.

રન્નાદેએ નાહી ઘોઘને ચોખાનો કપાળમાં ચાંદણો કર્યો હતોને,

જેવી ડાબલી અડકાવા જાય છે

તેમ ચોખાનો દાણો ડાબલીમાં પડી ગયોને

તેમણે તો કાઠીમાં ડાબલી સંતાડી દીધીને,

સૂર્યનારાયણુ તો આથમીને ઘેર આગ્યાને

ત્યારે એમણે તો પૂછ્યા માંડયું

‘તમે બધાનું પૂરું કર્યું ?’

‘હા, હું તો બધાનું પૂરું કરીને આગ્યોને.’

‘કીડીથી કુંજર સુધી કર્યું છેને ?’

‘તમારી બણમાં હોય તો લાવોને ?’

ત્યારે પેલાં તો ધાયાં ધાયાં ડાબલી લઈને આગ્યાંને,

ઓળ છ’પે ડાબલી ઉઘાડી બેઠને

કીડી ચોખાનો દાણો ખાતી’તીને

ધીમી રહીને ચોખાનો દાણો વેગળો મેથોને,

ત્યારે સૂર્યનારાયણુને ડાબલી બતાવી,

તેમણે તો ઉઘાડી ને જુએ તો કીડી મહોં જૂળી છેને

ત્યારે સૂર્યનારાયણે કહેવા માંડયું,

એ તો કીડી ચોખાનો દાણો ખાતી’તી તે તમે આપો મેથોને

'ત્યારે જે થાય તે તમે જાંધુ બણો છો ?'
 'હું' તો જાંધુએ બાણું'ને'
 'આપણી પડોશણનાં છાણાં કાણે લીધાં છેને ?'
 'થોડા બોલી લઈ જાય છે ને,
 વત્તાબોલીને માથે પડે છેને'
 સૂર્યનારાયણુ તો ઊગવા ગયાને,
 ત્યારે પેલી તો સહિયરો પાણી ગયાંને,
 તેમની બેઠે રન્નારો પાણી ગયાં છેને,
 અલી ચો આમ આવ, તને વાત કહું'ને ?
 તારાં છાણાં પેલી વત્તાબોલી નથી લઈ જતી
 પણ થોડા બોલી લઈ જાય છેને.
 હું' વત્તાબોલીને ગાળો બાંડીશ નહીંને.
 તને કેને કહ્યું' ને ?
 મને મારા સૂર્યનારાયણુ કહ્યું' છેને.
 પેલાં તો કટમકટા લડવા માંડ્યું'ને
 સાસામામી ગાળો બાંડે છે ને,
 પાંચ પચાસ ગાળો સૂર્યનારાયણુને બાંડી છેને.
 સૂર્યનારાયણુ ઊગીને ઘેર આવ્યા ને,
 તમે ચાલી ખાધીને,
 મને ગાળો બાંડાવીને,
 માટે તમને શાપ દઉં છું' ને,
 તમે ખેંચનાં પેટમાં વાત નહિ ટકેને,
 તમે લલકડતાં લલકડતાં રહેશોને,
 સંતોષ ને સખૂરી નહિ વળેને.

૪

એક દહોડો સૂર્યનારાયણુ' જમ્યા,

ને એ ગ્રાસ રહ્યા છેને;
 એક ગ્રાસ સાસુ ખાય છે,
 એક ગ્રાસ રન્નાદે ખાય છે;
 સૂર્યનારાયણે માને પૂજવા માંડ્યુંને
 મા, મા, કેમ સુકાયાં છેને,
 બાઈ, ઘરની વાત જાણો છેને,
 તમારે કશું અભણ્યું નથીને,
 જુઓ, મારે પરણે બહુ દુઃખ આણ્યુંને
 બાઈ, કશીયે ફિકર નહિને.
 રૂનાદે એક ઢહાડો કરગરીને કહેવા લાગીને
 હવે બાઈશાળ શાખના અનુગ્રહ કરોને,
 બધું ય દુઃખ વેઠાય પણ જૂખતું દુઃખ વેઠાતું નથીને
 એક ગ્રાસ તમારી મા ખાય છે,
 ને એક ગ્રાસ હું ખાઉ છુંને,
 માટે હવે મને અનુગ્રહ કરોને,
 તમે મારું મત કરોને,
 તમારું મત હું જાણતી નથીને ?
 સવાત્રણ શેર ઘોખાનો લોટ
 સવાશેર ધી
 સવાશેર ખાંડ
 એણા ફીણીને લાડુ કરો
 રૂપાનો રથ કરાવો,
 સૂર્યનારાયણની મૂર્તિ કરાવો,
 એક પાત્રમાં દિધિયું મેસીને,
 મંદિરમાં અર્પણ કરોને,
 તે તમને સંતોષ વળશેને.

પછી રત્નાદેએ મત કયું'ને
 છ મહિના મત, વાત સાંભળીને ખાવાડું'ને
 એમને તો એક દિવસ વાત સાંભળનાર મળે નહિને,
 વનમાં ગૌતમ ઋષિ બેઠા'તાને,
 ઋષિના શાપે અહલ્યા શલ્યા હતાંને
 તે શલ્યા અગ્રાડી ઋષિ બેઠેલા છેને,
 ત્યાં આગળ રત્નાદે વાત કહુવા ગયાંને,
 શલ્યા હતાં તે અહલ્યા થઈ ગયાંને
 બીજે વને ગયાંને
 સીતારામ બેઠાં'તાને
 ત્યાં આગળ સીતારામને વાત કરીને,
 સીતામાતાએ મત કયાં'ને,
 વનવાસ છોડી અયોધ્યા ગયાંને,
 અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠાંને.
 દુઃખના માર્યા તારામતી પાણી ભરતાં'તાંને
 હરિશ્ચંદ્ર રાજા પરધેર મળૂરી કરતા'તાંને
 હરિશ્ચંદ્રરાજા. તારામતી અને રત્નાદે ત્રણે બેઠાં છે ને
 રત્નાદેએ વાત કહીને
 એમના દુઃખના દહાડા નિવારણ થઈ ગયાને .
 સૂર્યનારાયણની સહાયતાએ
 એમને એમનાં અમરરાજ મળ્યાંને.
 રત્નાદે ઘેર આવ્યાંને.
 સૂર્યનારાયણે અષ્ટેષાન્ન સાચું બેચું'ને,
 એમને મનમાં વિચાર થયાંને
 રત્નાદેને નગર જમાડયાની વરતી છે ને

એની કૃપાદક્ષિણી અપેપાત્રમાં અન્ન ઉભરાયાને
 વિક્ષિપ્તિ છે ખારણે થઈ રહીને,
 સૂર્યનારાયણનાં કરેલાં મત પરિપૂર્ણ થયાંને
 જય સૂર્યનારાયણ !
 રૂવને કૃપ્યા,
 એવાં માનવીને કૃળબો.

[કંઠાવટી-૨]

ਦਾਈ ਪਾਟੇਰ ਜੀਵਤੁੰ, ਥਾਥਾ ਮਾਦਾ
ਮਾਦਾ ਉਪ ਸਿਧਾਤੁੰ, ਕੜ ਕੜ ਨੰਗੀ

વ. વલ્લભભાઈ પટેલ
 ૧. કાકા કાલેવકર
 ૨. કિશોરભાઈ ધ. મરાઠવાલા
 ૩. મંગળદાસ પંડ્યાસા
 ૪. અમૃતલાલ દલપતભાઈ રોહ
 ૫. દુષ્ટલાલ મો. ઝવેરી
 ૬. ગણેશ વાસુદેવ માવલકર
 ૭. બળવતરાય મહેતા
 ૮. રવિગકર મહારાજ
 ૯. સામળદાસ ગાંધી
 ૧૦. ચંદુલાલ મ. દેસાઈ
 ૧૧. કૃમકેતુ
 ૧૨. રવિશકર રાવળ
 ૧૩. રસિકલાલ ડા. પરીખ
 ૧૪. જમશેદજી નસરવાનજી મહેતા
 ૧૫. ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ
 ૧૬. નાથાલાલ મ. શાહ
 ૧૭. રામનરેશ ત્રિપાઠી
 ૧૮. પરમાનંદ કાપડિયા
 ૧૯. કુળા કાગ
 ૨૦. પ. ઐયરદાસ દોશી
 ૨૧. સુશીલ
 ૨૨. શુભવતરાય આચાર્ય
 ૨૩. કપાલ ઠક્કર
 ૨૪. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
 ૨૫. બચુભાઈ રાવત
 ૨૬. રોપાન
 ૨૭. રવિશકર મહેતા
 ૨૮. છતુભાઈ પ્ર. મહેતા
 ૨૯. ચંદ્રવદન મહેતા
 ૩૦. રામુ ઠક્કર
 ૩૧. મનસુખલાલ ઝવેરી
 ૩૨. વિજયરાય વેંધ
 ૩૩. અનંતરાય રાવળ
 ૩૪. મનુભાઈ જોધાળી
 ૩૫. ચંદ્રમુખ દોશી
 ૩૬. દેશગજ પરમાર

શ્રી. ડો. સાનુરાય શુક્લ
 ૩૭. જ્યોત્સ્ના શુક્લ
 ૩૮. જનકેશ
 ૩૯. વિજયજિન પરીખ
 ૪૦. પ્રદિપ્તિમા પંડ્યાસા
 ૪૧. લાલુજિન મહેતા
 ૪૨. ગબનન વિ. જોષી
 ૪૩. કેશવલાલ મ. શાહ
 ૪૪. રતિલાલ રોહ
 ૪૫. જ્યોત્સ્ના જોષી
 ૪૬. પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી
 ૪૭. ડો. નરસિંહ મ. શાહ
 ૪૮. રમણીક મેધાણી
 ૪૯. સુનિ ગુણ વિજયજી
 ૫૦. વેદ જટુભાઈ ભટ્ટ
 ૫૧. જયલિખખુ
 ૫૨. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ
 ૫૩. ચરાવત શુક્લ
 ૫૪. દિલીપ કોશ્કરી
 ૫૫. રાયગી
 ૫૬. હર્ષદ પેટલીકર
 ૫૭. હસમુખલાલ કાજ
 ૫૮. સુનીલાલ મરિયા
 ૫૯. બાલુભાઈ વેંગર
 ૬૦. પીનાબર પટેલ
 ૬૧. બાવમુકુદ દેવે
 ૬૨. મકરંદ દેવે
 ૬૩. રાશિન ઓઝા
 ૬૪. કરસનદાસ માલેક
 ૬૫. કવિ કુળા કાગ
 ૬૬. રાંકરંજન જોષીભાઈ
 ૬૭. દાગભાઈ નાનભાઈ બાચર
 ૬૮. જયમનજોરી પદ્મજી
 ૬૯. અશોક દવે
 ૭૦. પનીલ
 ૭૧. ઉષેન્દ્ર પડયા
 ૭૨. જયુ દાગી

અંજલિ

સ્વ. માર્ષ ઝવેરચંદ મેઘાણી ભારતની સ્વતંત્રતાના પુદ્ગલ સૈનિકામાંના એક અગ્રગણ્ય સૈનિક હતા. એમની વાણીમાં વીરતા ભરેલી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે નૈવિધ્યાભાસક ભાગ ભજવ્યો હતો. એ સાહિત્ય એમને અમર કરી રહેશે. એમના અચાનક ચાલી જવાથી ગુજરાતને ભારે ખોટ પડી છે તે સહેજે પુરાય તેમ નથી. માત્ર સંતોષની વાત એટલી જ છે કે જે સ્વતંત્રતાને માટે એ નિઃશંકીબર લડ્યા હતા તે અચૂક આવી રહેલી જાણીને ગયા

વલ્લભભાઈ પટેલ

લોકમાનસ, લોકજીવન અને લોકસાહિત્યની એકાગ્ર નિષ્ઠાથી ભક્તિ કરનાર થી ઝવેરચંદ મેઘાણીને જોડે ગુજરાતમાં જ શું, હિન્દુસ્તાનમાં મળવો મુશ્કેલ છે. આમ કહેતી વખતે પંજાબના સાહિત્ય-કરીર શ્રી દેવેન્દ્ર સત્યાપાંતે હું બૂધ્યો નથી ઝવેરચંદ ભાઈની સેવાના તોભે આવે એવી સેવા લોકસાહિત્યને ફાળે હજી ખીજે ક્યાંય આવી નથી. યુલ્લંઘ અવાજ, યુલ્લંઘ ભાવના અને યુલ્લંઘ પ્રવૃત્તિ તે ઝવેરચંદ મેઘાણી.

એ વધારે જીવ્યા હોત તો લોકસાહિત્યની ધણી ધણી સેવા કરત. બધું જીવવાનો એમને અધિકાર હતો. એમના કેટલાય સંકરપો જરૂર આવવાના બાકી હતા. છતાં એમનાં અવસાનને શોક કરવાનું મન નથી થતું. એમના મૃત્યુથી સાહિત્યસેવાને ભારમાં ભારે ખોટ માર્ષ છે એવું દુઃખ લીન છે. પણ ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા જીવો છતેલાસના કે સમાજચાલના કોઈ નિયમ પ્રમાણે આવતા નથી, પછી આપણી અપેક્ષા પ્રમાણે જીવે એવી ઈચ્છા આપણે શી રીતે રાખી શકીએ? એમણે કરેલું કામ એમને કાઈએ સોંપ્યું ન હતું, એમની પાસેથી એ કામ છીનવી લેવાની કોઈની શક્તિ ન હતી, લોકસાહિત્યની સેવામાંથી એમને ગળાવવા પણ કોઈ સમર્થ નીવડ્યું નહિ. એમણે લોકસાહિત્ય, લોકગીત અને લોકસંગીતની સેવા કરવા પૂરતી જ જીવનસિદ્ધિ કંઠની હતી. શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી એ સેવા એમણે અખંડ કરી. બાકી બધાં સંકરપો અને મુરદો

એમણે ગોષ્ઠ કર્યાં. શરીર ટક્યું ત્યા સુધી સેવા કરી અને ઉપવનમાંથી દિવરાજ બીડી ભાપ તેમ આપણી વચ્ચેથી તેઓ બીડી ગયા.

—કાઠા ઠાસેલકર

૩૨

ડૉ. મેધાણી પછી શ્રી. જવેરચંદ મેધાણી પણ આટલા જલદી અને અણધારી રીતે બપડી જશે એવી કાણે કલ્પના કરી હોય ? એમનું મરણ ગુજરાતી સમાજને ન પુરાય એવી ખોટ છે કવિઓ, લેખકો. વાર્તાકારો તો બહુએ પાકશે, પણ શ્રી મેધાણી જેવા સકલ અને સરકારી કવિ-લેખક-વાર્તાકાર વિરલ જ રહેશે.

જાણે જાણે યમજતામુપૈતિ તવેલ ક્ષમ રમણોચતાયા ॥ એ એમની કૃતિ વિષે કહી શકાય એમ છે.

કિરોદાસભાઈ ધ. મશાવળા

૩૩

‘સામાન્ય કોટિના માણસનું’ હૃદય અને લાગણી સમજવામાં, તેની રજેરગ જાણવામાં અને તેને સાદી અને સરળ બાપામાં ચીતરવામાં એમની શક્તિ અદ્વિતીય હતી. ‘કોટિના લોકવાયે’નું ગીત ભાર્ગ મેધાણી જ લખી શકે. એમની હૃદય ભાવના અદ્વિતીય સૈવી, જૂતી બાપાનો ખરો રસ આજના જમાનાના લોકોને અપાડનાર આ માણસમાં અજન્મ શક્તિ હતી. સાદું સરળ જીવન, નિરાશિખાનીપણ, આ જમાનામાં પણ જેને પૈસાનો લોભ સરખો પણ સ્પર્શ્યો નહોતો એવા પુરુષના જીવનનો અત અકાળે યાય તો ખૂબ સખત દુઃખી લાગણી થાય એમાં નવાઈ શી ! એમનું જીવન અને કવન કબેશાં યશસ્વી રહેશે. એમનું જીવન ધીમજીએને માટે આદર્શરૂપ ધર્મ પડશે

અંબાલાલ પટેલ

૩૪

ગુજરાતી વાંચનારી દુનિયામાં જે આજ પેઢિસાઈએ એટલે કે લોકમત સેવાય કે ગુજરાતી-જ્ઞામાં સૌથી જાણીતો અને માનીતો કવિ કાણ ? તો મને લાગે છે કે ભાઈશ્રી જવેરચંદ મેધાણીનું નામ પહેલું આવે.

પોતાના દેશના લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરી મોગી સખ્યામાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધિ આપનાર એમના જેવા વિદ્વાનો દુનિયાના કોઈક જ દેશો પેલા કર્યા છે કોઈએ એ દૃષ્ટિએ એમને જોયા નથી અને એમની સરખામણી કરી નથી. જે એમ યાય તો મને ખાતરી ॥ કે ગુજરાતને દુનિયાની કીર્તિનું માન મળે.

એમનો ‘ચોરાનો પોકાર’ એ જાણે એમના આમાં પ્રતિનિધિ જ હતું. ત્યાર પછીના એમનો આજ સુધીના લખાણોમાં વેદના, ગ્રંથ, પોકાર જ આપણે સૌએ જોયા છે કોઈ કદવું—

નાયતું હરણુ હોય, એને તીર વાગે અને પછી તે લોહીશોહાણુ દશામાં ફાળ ભરતું, ચીસ પાડતું દોડતું હોય, એવી આવજરી-વેદનાભરી એમની કવિતા હતી.

સરસ્વતીદેવીને પહેલી એના સંતાનની આ ખોટ કોણ પૂરશે ?

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

...એમની કલ્પનાશક્તિ કેટલા ભિન્ન પ્રકારની હતી, એની આ એક જીવંતી-જગતી સામિતી છે. જૂની દંતકથાઓ તથા તેમાંથી દેખાઈ આવતું આપણું વખતનું જીવન એ પણ એમણે એ જ રીતે અપનાવી લઈ, એ દંતકથાઓને જીવંતી કરી, મૃતપ્રાય દશામાંથી બચાવી લીધી. એમના એ અનુપમ કાવ્યની ગુજરાતે ઝર ઝરી છે, અને એમણે એ દિશામાં જે પહેલ કરી છે તે ખરેખર અણુમોલી છે. મુઁબઈ યુનિવર્સિટીમાં ત્રણ-ચાર વરસ પર આપેલાં જાહેર વ્યાખ્યાનો માટે પણ એમનું નામ મેં જ સુચવેલું અને તે બાપજોની લોકપ્રિયતા કેટલે બધે દરજ્જે જોવામાં આવતી તે વાત તેા તેના ઓતાઓની મોટી સંખ્યા પરથી સમજાતી. એમના બુદ્ધિ અવાજ અને ગાવાની લઢણથી મુઁબઈની ગુજરાતી મળ મુઁબઈ ગયેલી અને મારી ભક્ષામણુ આટલી બધી સફળતા પામી એ જોઈ અને સતોષ થાય એમાં શી નવાઈ !

છેલ્લા અમે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન વખતે રાજકોટમાં મળ્યા તે ત્યારબાદ મુઁબઈ માં અને મળવા આવવાના હતા, તે આવી શક્યા નહિ. તે પછી જોટાદ ગયા. ત્યાં અવસાન થયું અને અમે મળી શક્યા નહિ. એ વિષય રહી ગયો તે રહી જ ગયો.

કૃષ્ણલાલ મે. ભવેરી

ગુજર પ્રજાનાં સંસ્કૃતિ, શૌર્ય અને વૈભવનું દર્શન હવે કાણુ કરાવશે ? લોકજીવનના સાગરમાં કૂચાઈ મારી, કંથર-ફટકિયાં મોતીના આ જગાનામાં ખસી મોતી કાણુ લાવશે ? કાણુ પાડખો ? ગુજરાતના વિશ્વવિદ્યાલયમાં બાઈ મેલાણીનું સ્વતંત્ર અને અનેરુ સ્થાન હોવાની મારી કલ્પના મળતી જ પડી બાંગી, સ્વપ્નવત્ થઈ-“ હા હંત હંત નળિનીમ્ ગજ લગ્નહાર ” એ ભીતિ થઈ. ત્રિ. બાઈ મહેન્દ્રને દિલાસાને તાર તથા કાગળ લખવામાં મારે માટે દિલાસો અને શાંતિ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

બલ્લુશ વાચુદેવ માવલંકર

એમના કુટુંબને એમની ખોટ પડી, મિત્રો એમને સંભારીને અત્ર સારણે, એમના હાતરે પ્રશંસકો એમની ખોટ અનુભવશે. જોટાદની એમની મદૂલીમાં હવે એમનાં દર્શન નહિ થાય.

સાહિત્યનો એ તપસ્વી આજે અદૃશ્ય થયો છે. પરંતુ, ગુજરાતમાં એમનાં કાવ્યો ગાશે અને સાંભળશે, એમની કથાઓ વાંચશે અને પ્રેરણા ગ્રીવશે, એમના મહામૂલ્યા વારસાને મૂલ્યવશે. તેઓ મૃત્યુ જીતી ગયા છે. એમની જવાને મૃત્યુ વિસ્મૃતિના અધકારમાં હસેલી શકતું નથી. તેમનું બિંબ એમના વ્યક્તિત્વ ઉપર ઝળહળતું દેખાયા કરશે અને એમની સ્મૃતિને તાજ અને વિશુદ્ધ રાખશે.

અળવંતશય મહેતા

ગામડાંના લોકો એમનાં ગીતો સાંભળીને ગાંડા બનતા. એમનો અવાજ ખુમારીથી ભરેલો હતો. અને તેઓ જ્યારે જ્યારે ગીતો ગાતા ત્યારે તે જૂના હતા તોયે નવા જેવા લાગતા હતા. એકલા ગામડાંના લોકો નહિ પણ સહેરના લોકો પણ એમનાં ગીતો એમને મોઢેથી સાંભળીને ગાંડા બનતા. એક મોટા દાકતરે પણ અને કહ્યું હતું કે, ‘આ તો કાઈ જાદુગર છે. આપણને રડાવે છે, આંખમાં પાણી લાવી દે છે અને પછી દુરેત જ હસાવી દે છે.’

તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો ગુજરાતની હંકાઈ ગયેલી સમૃદ્ધિને બકાર લાવત. તેઓ કહેતા કે હવે કાઠિયાવાડ પૂરું થયું છે અને ગુજરાતની શોધ શરૂ કરવી છે, પણ આ તો મનારથ હવે મનમાં જ રહી ગયો.

એમના જવાથી એક અદ્વૈત પુરુષ ગયો છે, એક સાચો જાદુગર ગયો છે એની વધારે ખાતરી તો હવે મને થાય છે.

‘.. ગુજરાતનું આ અમલું રત્ન અઝાલે ઝૂંટતી લેવાનું’ દેવને સાથી ગમ્યું હશે ?...તેમની ખોટ તો આખા ગુજરાતને સાલવાની છે. શ્રી. મેધાણી તો ગુજરાતની મૂડી હતા. એમના વિષયો ગુજરાતને ગમીને બનાવી મૂક્યું છે. એમની ખોટ કોણ પૂરશે ?’

રવિશંકર મહારાજ

મેધાણીની અગ્રેડ વિપુલતામાંથી પરાધીન રાષ્ટ્રના કંઈક મુક્તિને વાચા મળી, ભારતવર્ષના વાવટાને સહરાવાનું આકાશ મળ્યું, ગુજરાતની નવચંદ્રને મહાલવાની ધરતી મળી, મોરના કો સવરમૃદિયા ભરવારને કીડાને પટ સોંપી ગયો. ધરતીનાં વહેતાં પાણીને જોનારી નથી જ આંખો લાંબી રહી, કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યને સંજીવની મળી, ફોરમતાં કંડુને ઊડવાનું ટેકાણું મળ્યું, ઊનાં આંસુને વહેવાનું સાધન મળ્યું અને ૧૯૭૬ દેશમંડિતને ઊગનારી કમાનો મળી.

મેધાણીની કમાએ તો કાઈક કદપતડું જેની જ શેખાઓ રચી.

સૌનો લાડવાયો સૌને છોડીને એકાએક મહાયાત્રાએ ઊપડી ગયો. કાયા ઢળી, અને કીર્તિ-મંદિર ખાડી રહ્યું. મેઘાણીને બાળ્યા સિવાય, મહાગુજરાત, તારે તો, આજે, એ કીર્તિમંદિરમાં જ વસવું રહ્યું !

—સામળાસ ગાંધી

એમને ઉપકાર ઝોછો નથી. એમની બારવાદિની કવિતા અને વીરરસથી ઊભરાતી વાર્તા. એાએ ગુજરાતી ભાષામાં કંઈ અનેરું તેજ આપ્યું છે.

‘મેઘાણી’ અટક તો ધણુતીયે હશે, પરંતુ મેઘાણી નામ ઉચ્ચારતાં એક જ ‘મેઘાણી’ ન્યાં ન્યાં ગુજરાતી વસે છે તેમના ખ્યાલમાં આવે છે, તે મેઘાણી શરીરથી આપણી વચ્ચેથી ગયા.

અડાસ અને કરાડીના વીરત્વની ગોતીમાંથી વિષુ પાસેથી વાતો સાંભળવા બાઈ મેઘાણી મરૂય આવીને ત્રણ-ચાર દિવસ રહેવાના હતા. અને એ વાતો એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં હતા-રીને ગુજરાતનું વીરત્વ જગત આગળ ચૂકવાના હતા. જીવિષ્મમાં અડાસ અને કરાડીની કથાએ લખાશે, પરંતુ અવેર્યંદબાઈની ભાષામાં કંઈ ઉનારી શકશે ખરું ?

ચક્રલાલ મ. દેસાઈ

મેઘાણીને ગુજરાતીઓ હમેશાં યાદ રાખશે એક અનુપમ દિવ્ય ગાયક તરીકે. મેઘાણીએ ધરતીમાં પોદી ગયેલાં એટલાં જ્યાં લોક-ગીતને અને લોક-સંસ્કારોને જગાડ્યાં છે કે જણે એ તમાને તમામ એમની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને હૃદય વિના હવે અપંગ જેવાં લાગશે. લોકગીતો—અને આપણી સામાન્ય હૃદયજ્ઞ કવિતાઓ—એમની વચ્ચે એક મહાન અંતર છે. એમને પ્રગટ થવા માટે જુદી જુદી પ્રાથમિક ભૂમિકા જોઈએ છે. લોકગીતોના સુંદરમાં સુંદર ભાવને, ન્યાં સુધી તમે કંઈ ન આપો ત્યાં સુધી એ ભાવ અપ્રગટ જેવો અને શાંત નિદ્રસ્થ હોય તેવો જણાય છે. એને જે કંઈ આપે છે એ લોકગીતોના કવિ છે અને ગાયક પણ છે. મેઘાણીના કંઠમાં એવી નૈસર્ગિક મોહિની હતી કે લોકગીતોને એવો ગાયક મેળવવા માટે તો હવે વર્ષોનાં વર્ષો રાહ જોવી પડશે.

ધૂમકેટ

ધણીવાર અમે મોડી રાત સુધી વાત કરતા, પણ તે બહુ જીલ્લિથી પોતાનાં હૃદયના કમાડ ખોડ્યા કરતાં, પણ ક્યાં સુધી જાનું રહે ? ફિનિયાને ડહાપણુ અને સ્વભાવની વાતો શીખવનાર અંતરે સદા ઇજાળતો હતો. એનાં આંતરિક મનોમંથનમાં માથ કં સદાય આપે એવા મિત્ર કે મુરખની વિનાતો એ એકયો-અન્યો સંમાર-ધરતી પરનો પ્રવાસી હતો.

સગા બાઈ ગયો હોય એવું લાગે છે... દુનિયા એમને સમજવા જેવી રિયલિટીમાં આપી પધારે એણે અમરપદ લીધો પચીસ વર્ષ પશુ કાઢ્યાં હોત તો ગુજરાતના એ ટાગોર હતા. જીવનમર જૂગતાં એ આત્માએ શાંતિ માટે કદી વચણું મારતાં ધપાળે રાખ્યું, અને છેવટ પ્રાણી શાંતિ લઈ લીધી

રવિશંકર રાવળ

૬૬

મેધાણી લોકપ્રિય છે એ જોમ આપણે જાણીએ છીએ તેમ તે પશુ જાણતા. લોકપ્રિય થતું એ એમને અપ્રિય હતું, કારણકે તે લોકોને આહતા હતા. લોકજીવનમાંથી ભાવ લઈ તેનો તે રસ બનાવતા. અને એ રસ પી લોકો પાનારને આહો તો કેને ન ગમે ? પશુ લોકપ્રિયતાનો સ્વાદ લેતા લેતા તેમને શંકા થઈ જતી કે ‘લોકો મને બનાવતા તો નથી ને ? હું’ મારા વેગમાં તણાઈ જઈ છું ! લાલકારું છું ! ગાઉ છું ! અભિનય કરું છું ! આ તમારો જોવા મળે છે એની લોક વાહ વાહ કરે છે ?’ પશુ લોક ખુશ થાય એમનો એમને વાંધો ન હતો, એથી તો સંતોષ પામતા, પશુ એ દ્વારા જે બાવના એમને મથતી હતી તે બાવના ગ્રહણ કરવાની કોઈ તરદી લેતું હશે ?—તેની તેમને શંકા રહેતી.

આ શંકાથી એ બચ થતા : ‘મારે હવે બાપણો નથી આપવાં, મારે સ્વસ્થતાએ સંશોધન કરવું છે. એકેડેમિક કામ કરવું છે.’ તેમના છેવટના મેળાપોમાં મેધાણી વારંવાર ‘એકેડેમિક’ કામ ઉપર-એકેડેમિક દૃષ્ટિ ઉપર, એકેડેમિક વાતાવરણ ઉપર બહુ ભાર મૂકતા. આવા કામના અવકાશ માટે યોજના પશુ તેમણે વિચારી હતી.

મેધાણીનું સાચું સ્મારક એ નથી કે ગુજરાતમાં લોકસાહિત્ય અગર લોકસંસ્કૃતિના અધ્યયન-સંશોધન માટે એકે એકેમી સ્થપાય ?—કમમાં કમ તેનું એક આસન (Chair) થાય ?

રસિકલાલ ડા. પરીખ

૬૭

એની વાણીથી, રાજકોથી કવિતાએથી હજારો મનુષ્યોએ આનંદ લીધો છે, મનથી મન-ખૂન બન્યા છે. નિરાશામાંથી આઝાદ થયા છે, દુખીઓના દુઃખો દૂર થયાં છે, સુખીઓનાં સુખ માં વધારો થયો છે એમાં તો કમો શક નથી ગુજરાતનાં અને દિંદનાં સહભાગ્ય હતાં કે અવેર-ચદ મેધાણીએ આ પ્રાંતમાં, આપણા દેશમાં જન્મ લીધો આપણે તેને સમજ્યા કે નહિ, આપણે તેને લાપક હતા કે નહિ, એ તો સર્વ પોને જ સમજી શકે. પશુ હમેશાં સાધારણ રીતે બને તેમ માણસની ખરી ખેટ તેનો સાચો સંદેશ, તેનું સિદ્ધાંત તેની અંદર જિંદગી-તેનું ધરીર નૂરે છે પડી જ આપણને સમજવામાં આવે છે.

—જમશેદજી નસરવાનજી મહેતા

મંદિરાની કળા, દેવોનાં નેત્રો, દહેરાની પવિત્રતા, આસ્તિક લોકોના માનસ પર દેવળોની અસરો, ગૃહસ્થાશ્રમજીવનમાં રહેલી શુભ કવિતા, સામાન્ય ગણતાનાં નાનાં લોકોની મોટાપ્રઓ-એવું એવું મેં એમને ધણું બનાવ્યું અને બતાવવાનું બાકી હતું. ગયા રાજકીય સંઘ્રામના ફેટલાયે અપ્રસિદ્ધ વીરનાયકો સાથે મળવાના કાર્યક્રમો અમે ધણા હતા, એ બધા એમના જવાબી બાગી પડ્યા. હવે મને લાગે છે કે, મેં એમની સાથે આટલો બધો પ્રેમ ના કર્યો હોત તો, સારું થાત; આટલું બધું દુઃખ ના થાત પણ ખીલે વિચાર કરે છું ત્યારે સમજાય છે કે, પ્રેમ કરીને ખુવાર થયું તે શુદ્ધ જીવન જીવવા કરતાં સારું છે.

જાનપાનમાં ચિત્રોત્તી એક પદ્ધતિ છે, એને અનુસરીને મદ્રાસ કળાભવનના આચાર્ય શ્રી. રાય એધરીએ એકં ટરકી ફૂકાફૂકડીનું સુંદર ચિત્ર દોડ્યું છે એમાં ફૂકાફૂકડી બન્ને પોતાપોતાનાં જીવનની સોળ કળાએ ખીસેલાં, વનના જળાશયને એક ખૂણે જીવનનો આનંદ ભોગવતાં બેઠાં છે.

એ ચિત્રમાં દર્શાવેલી પુણ્ય પ્રાકટયની સાહિત્યકળા બાઈ મેધાણીએ પ્રાપ્ત કરી હતી. એનો આનંદ એ લેવા ના રહ્યા એટલું જ દુઃખ મને જણાવી રહ્યું છે.

ડૉ. લક્ષ્મણસાહેબ દેસાઈ

૬૬

જેવી એમની કલમમાં બીજાણ હતી તેવી જ વાણીમાં. અજાણવાને તો એ ખોટું લગાડતા જ નહિ, પણ સદ્કાર્યકરોને પણ એમના લેખન-દોષો એટલી બધી ચીઠાસ અને મમતાથી એ સુધરાવતા કે કેટલાકને તો એમના (મેધાણી) ગમ્યા-અધુગમ્યાની પણ સમજણ આજ સુધી નહિ પડી હોય, મારા પૂરતું તો હું કહી શકું કે એમણે જ મને લખતો કર્યો. મારા લેખનમાં એમની કલમે કોઈ અક્ષર ન પાડ્યા હોય તો હું માનતો કે એમને એ પસંદ પડ્યું નથી.

રવિવારે બપોરે ભાત્રનગરમાં બાઈ સુશીલ અને હું અમને અચાનક સાંપડેલા ઝવેરચંદ-ભાઈના દેહવિલયના સમાચાર પછી સ્વર્ગસ્થની સેવાનાં મુલ મુલવતાં ભારે દેવે વાનો કરતા હતા ત્યાં મેં કહ્યું: ‘સુશીલભાઈ! શુભરાતને ન પુરાય એવી ખોટ પડી!’

સુશીલભાઈએ જવાબ વાળ્યો:

‘ચારે, ખોટ તો માગ-તમારા જેવાના યુદ્ધની ગણતરી શકાય, જો મિત્રોને ગણવી હોય તો. ઝવેરચંદભાઈનો જન્મ તો આકસ્મિક છે, સૈકામાં એકાદ જ એવી વ્યક્તિ જન્મે છે. એટલે ખોટ પડી હોય તો તો આખા સૈકાને ખોટ છે.’

નાથાલાલ મ. શાહ

શ્રી મેઘાણીજી સે કમી મેરો પ્રત્યક્ત મુલાકાત નહિ હૃઈ । મેં કઈં વાર વંચઈ ગયા, પર પ્રવત્ત કરને પર મી મેં સકત નહિ હુમા । ડવકી કરીવ કરીવ સમો પુસ્તકેં મેરે વાસ હેં । ડવકે મંદાસે મેં ડનકા ત્રિશાલ ધ્રૌર પ્રેમાલુ હૃદય કા ચિત્ર દેખા કરતા હૃં । ડવકા ગુઝાત ધ્રૌર ગુજરાતી સાહિત્ય કે લિયે મેં હૃશ્વરકી એક દેન માનતા હૃં । હમારો પુરાતન સંસ્કૃતિ કો પ્રકાશમેં લાકર ડન્દેને વર્તમાન કો સુંદર ધ્રૌર મુલદાયક ઘનાયા હે ।

મેં ધ્રૌર મેઘાણીજી એક હો માર્ગ કે પથિક યે । વે માને યે, મેં પીઢે । હિન્દી પ્રાન્તોં કે પ્રાન-ગોત્રોં કે સંપ્રદાયે મેંને ડનકા મનુસરણ ક્રિયા હે ।

રામનરેદા ત્રિપાઠી

ૐ

બાઈ મેઘાણી કરતાં વધારે કીંચી કક્ષાનો કવિ મળશે, નવસકયાકાર મળશે, વિવેચક મળશે, પત્રકાર મળશે, અનુવાદક મળશે, ગાયક મળશે, પણ ને માનવતાની ઉચ્ચ કક્ષા આપણે બાઈ મેઘાણીમાં અનુભવગોચાર કરી છે, ને હૃં અને વેદનાના તીણા સૂરો મેઘાણીની વીણામાંથી કીકતા આપણે સાંભળ્યા છે, તે માનવતા, તે હૃં, તે વેદના આપણને તો આપણા જીવનમાં અન્યથ લાધવાનાં છે જ નહિ. કેટલો શક્તિસંપન્ન આત્મા ! અને એમ છતાં કેટલી બધી લાધવતા ? કેટલી અગાધ વિદ્વતા અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ ? અને એમ છતાં આજીવન વિદ્યાર્થી ! ' અને ગીતો આપો, ગાયનો આપો, બજનો આપો, નવા ઢાળો આપો ' એવો સલાનો એ માયક અને સંશોધક ! કેટલી મોટી જીવનસાધના !

પરમાનંદ કાપડિયા

ૐ

એમનાં સોઠગીતો વિષે મારે લખવું નકામું હું માનું છું. એમણે કબર ખોદી કાઢી મેપ-તોને ઉઠાવ્યા અને જિવાડ્યાં. એણે મમાણે મસાણુ જગાડ્યાં. કાળી રાતે મસાણોમાં સાફ પાડ્યા. મુઝાંએ હોંકારા દીધા. હજારો પ્રેતોને એમણે કપડાં પહેરાવ્યાં. એ પ્રેત નથી, નીચાં નથી, લુચ્યાં અને હરામખોર નથી એમ સાબિત કરી જગતના ચોકમાં બીમાં રાખ્યાં. માણસોએ ઠબૂસ કયું કે, હા, એ સાચાં માણસ છે

આપણા બધાના આવા જૂઠા અન્યાયથી જળી ઓલાવેલા એ સાચેસાચા માનવીઓને એણે પોતાની કલમથી અમૃતજળ છાંટી બેઠા કર્યા, ઠંડા કર્યા, સજીવન કર્યા.

ધૂળમાં ખોવાઈ ગયેલ જૂના માણસોની એણે ઓગળાણુ આપી, એટલે હું અને ધૂળપોવાની ઉપમા આપું છું. પોતે ધૂળ હાકીને માયું સોણું આપણને આપતો ગયો.

મારે મન તો એ બાઈ હતો, મિત્ર હતો, કાઈ દુઃખદ વખતનો સિમાનો હતો. હરને હરને તો એ મને શુરુ-સમ લાગતો.

દુગ્લા કામ

પૂ. ગાંધીજી કહે છે કે, 'હિંદુસ્તાન ચહેરોમાં નથી, પણ તેનાં સાત લાખ ગામડાંઓમાં છે. હિંદુસ્તાનના અબુદુદ્દાસ માટે કાર્ય કરનારાઓએ ગામડાંમાં જઈને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈ એ'. તેમનો આ આદેશ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બે કોઈએ ગ્રીસ્થો હોય તો મારે મન મેનાણીમાઈએ જ ગ્રીસ્થો કહેવાય.

૫. બેચપદામ ફારી

૨૨

મેવાણીમાઈ સયેની ઝેની-ઝેમની સાથેને સુદીર્ઘ પરિચય એ મારા જીવનનું મહાન સૌમાન્ય છે. હું માનું છું કે મારા પૂર્વના કોઈ પુણ્યયોગે જ તે પ્રાપ્ત થયો હતો-મારી ઈચ્છાથી નહિ તે. સે મેવાણીમાઈની સુહૃદ્વત્તાથી એ સુદૃઢ બન્યો હતો.

મેવાણીમાઈ જતાં મને મારી પૂન્યક્ષીણતા દેખાવ છે. છેવટી વાર મળી સેવાના વામઠા કરવા હતાં વચ્ચે જ સંતપ્ત સહરાતું રણ આવી પડ્યું.

સુશીલ

૨૩

બાપુ મહાકવિ હતા, કવિસમ્રાટ હતા, સર્વગ્રંથ કવિ હતા કે નહિ એની ચર્ચા બંધે કરનારા કરે પણ બાપુ જનનાના કવિ હતા; જાગૃત યતી રાષ્ટ્રભાવનાની જગ્યાન હતા; વીર, સૈન્યને કૃત્ય રસના અગ્રેક ગાંધર્વ હતા એનો કોઈ ઈન્કાર કરી શકશે ?

સ્વર્ગસ્થનાં સર્જનોનું મૂલ્યાંકન કરવાનો સમય હજી નથી આવ્યો. કાળની ચાણણી એમનાં લખાણોમાંથી કેટલું રાખશે ને કેટલું ચાળી નાખશે એ કહેવાનો આજે સમય નથી. એમના કેટલાક ગ્રંથો ગુજરાતી સાહિત્ય-આકાશમાં નક્ષત્રોની જેમ ચીરકાળ ઝળકતા રહેશે ને કેટલા ગ્રંથો ખરતા તારાની જેમ ખસી જશે, એ તો હજી દસ-વીસ વર્ષ પછી નક્કી થશે. પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે એમનાં કાવ્યો તો સહાકાળ રહેશે-બીજે ક્યાંય નહિ તો ભોકાના કંઠમાં. ત્યાંથી એનાં કાવ્યોને ખસેડી શકે એવો બીજો કવિ ગુજરાતમાં તો પાકશે ત્યારે પાકશે.

શુભવંતરાય આચાર્ય

૨૪

એ ગરજા જેવા ધરને, એ ધંટડી જેવા સ્વરને પર્વત-શિખરથી પડતા ધોધ જેવા ચતો નિહાળ્યો, એ પાનગી કાપાને કઠાવર બનેલી આટલાં વરસો દરમિયાન નિહાળ્યો છે. એ એક લેખમાંથી પચાસ પુસ્તકો પ્રજ્વળતાં જોયાં છે. પાંચસો માણસના સમૂહને મુગ્ધ કરનાર એ ગીતોને હનુરાની મેઢીને કલાકો સુધી યંભાવી દેતાં જોયાં જાણ્યાં છે. પણ એ કોમળ સ્નેહ-હૃદય, એ આલક-માણક જેવો ચૈત્રિભાવ, આટલાં વરસો દરમિયાન એવો ને એવો અનુભવ્યો છે.

ફોડીને ઝરણુ લગી પુગનાર કલાકાર બધા અનુભવે છે પણ એ બધા, એનું ઉમદા ધનિત બની જાય છે. એમાંથી સર્જન જાગે છે. એ સર્જન કલાકારને સુખી કરે છે.

મારા અને માનવતાના આ મિત્ર, ઝવેરચંદ મેઘાણીનું મૃત્યુ એ માનવતાનો એક નિઃશ્વાસ બની ગયેલ છે.

મને તો એમનો રંગ લાગ્યો છે. એટલે તો ગવાઈ જવાય છે.

રાજ મને લાગ્યો મેઘાણીનો રંગ ।

જીતુભાઈ મ. મહેતા

૭૨

હું તો એટલું જ કહું છું કે એ છૂટી ગયા. આ સંસાર અત્યારે જીવવા જેવો નથી. દુનિયામાં ક્યાંય જન્મ નથી. સુખ નથી, તેમાંથી એ સદગત છૂટી સુખી થયા.

અમરવદન મહેતા

૭૩

૨૫ વરસ લગી જીંદગીના વરસે વરસ ને વરસના દિવસે દિવસ એણે ઘૂંટડે ઘૂંટડે તરફ તરફનાં ઝેર પી પીને જગતની સમક્ષ અમૃત પીરસ્યાં છે, જીવનમાં જે જે અંગાવાત, વિટંબણાઓ અને વેદનાઓ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સદા હસણું મોં રાખીને સહન કર્યા કરી છે એટલી સહન કરવાની તાકાત કોઈ સામાન્ય માનવીમાં હોય જ નહિ. અને એ બધું સહેતાં સહેતાં પણ એણે શુદ્ધરાતને જે આપ્યું છે તે શુદ્ધરાતી સાહિત્યના આરંભકાળથી તે આજ લગીમાં ખીળ કાઢી આપી શકાયું નથી અને હવે કોઈ આપશે કે કેમ એ તો કોણ જાણે છે ।

રામુ દક્ષર

૭૪

સારસ્વત ધર્મની એમની હપાસના પણ કેટલી અડગ અને અવિચ્છિન્ન હતી ? પૂરી પાસલી સુધી ધડીતોયે યાક ખાવા થંબ્યા વિના એમણે લખ્યા કયું, લખ્યા જ કયું ? એમણે કાળ્યો લખ્યાં ને નવલિકાઓ લખી નવલકથાઓ લખી ને નાટિકાઓ લખી, પ્રવાસવર્ણનો લખ્યાં ને વિવેચન સંરોધન સંપાદન કર્યાં; માર્કિટ હાસ્ય પણ એમણે આપ્યું ને જનતાની જાણ પણ એ બન્યા. એમના વાગ્વેભવે હજારોના હૃદયોને ડોલાવ્યા છે, હજારોને પ્રેર્યા છે, હજારોની આંખોને આસુભીની કરી છે ને હજારોની આંખોનાં અશ્રુ લૂછ્યાં છે. એ વૈભવનું મૂલ્યાંકન આપણે એમના સમકાલીનો તો શી રીતે કરી શકીએ ? સાચું મૂલ્યાંકન તો મહાકાલ કરશે.

મનસુખલાલ ઝવેરી

૭૫

તત્ત્વજ્ઞાનના એ શબ્દો એકાદ તાત્વિક સૂત્ર પણ સુગ્રાહે છે. તમે જીવતાં અમને અમારા સંસ્કારવારસા પ્રત્યે જાગૃત કર્યાં, તો મરતાં જીવનની ક્ષણભંગુરતા પ્રત્યે જાગૃત કર્યાં. બંને સ્થિતિમાં ઉદ્દેશોધન એ જ તમારું 'કર્તવ્ય કર્મ' હયું. શબ્દસ્વામીઓમાંના પણ યોગાને જ આપું વિરલ સદ્બોધ સાંપડે છે.

ગીત ખર્સા ને સાહિત્ય ખરું; પણ સાથી વધુ તો, તમારી માનવતા. એની ખરી ઓળખ પામી શકે એવા બહુ યોગ અમારામાં છે, પણ તમે તો એ દીમિયા વડે ફેટલાય અમલયા કે અદ્ય-જાણના સુદ્ધા સ્વજન બની જતા, એના પ્રભાવે જ, પેદાઓ લગી ટકશે એવી લાખેણી લહાણુ અમને તમે ફાડ ગયા. એ હજીયે વધુ ભૂંટવાનો અમને તો લેભ હતો. એવા અધિક લાભને અયોગ્ય અમે તમને લાગ્યા ? પ્રભુને તો લાગ્યા જ હશે; બાકી તો એને ઘેર શી ખોટ હતી કે તમ સરખાને ઊંધતા જ ઝડપે ?

વિનયશય વૈદ્ય

પત્રકારત્વે તથા લોકસાહિત્યના સત્યપરિશીલને એમના ગદ્યને ધડવામાં ધણો ભાગ ભજબ્યો છે. પત્રકારત્વે એમના ગદ્યને પ્રવાહી અને વેગીલું 'જનાબુ' ; લોકસાહિત્યના પરિશીલને તળપદી, ધરતીનાં નળ્યાંની, લોકભાષાનાં મીઠાશ, સુગંધ બળ અને ધોળાપણું એમના ગદ્યને સંપડાવ્યું. ગદ્યની પ્રવાહિતામાં તો મેધાણી વર્તમાન પેઢીમાં આપણા અન્નેડ લેખક હતા, ભાષાની મોહકતા પણ એમની આદ્યુત હતી. મેધાણીની ભાષા અને શૈલી પણ આમ ગુજરાત ભૂમી શકે તેમ નથી. એમની ઉદ્યમપરાયણતા, કાવ્યનિષ્ઠા, મિત્રપ્રેમ, રતેલાળતા વગેરે ગુણો વિશે તો એમના સંબંધમાં આવેલા અનેકો ખોલી શકે તેમ છે. પણ સહુથી આકર્ષક તો એમના એ ગુણ: વિનમ્રતા અને મીઠાશ. પોતાને વિશે ધણું ધણું માની બેસી પોતાની વડાઇની ગુલચાંગો મારનાર ક્ષુદ્ર મિથ્યા-ભિમાનથી એમનો સંસ્કારી અને વિવેકશીલ આત્મા ફેટલાય ગાઉ દૂર રહ્યો હતો. એમની મીઠાશ કાઠિયાવાડીઓ જેમાં પાવરંધા હોવાનું સાચીખોરી રીતે ગુજરાતમાં મનાય છે તેવી વ્યવહારદક્ષતાની કે મુત્સદ્દીગીરીની કે દેખાડવાની નહિ. પણ ખરેખર તેમના હેવાની સુકુમારતાનું જ આજ નિહાળ હતી. ભાવબહુ 'બાઈ' એવું એમનું સંબોધન જેમણે એક વાર પણ સાંભળ્યું હશે તે કદાપી ભૂલી શકશે નહિ.

અનંતરાય રાવળ

અનેક સાહિત્યકારોના પરિચયમાં આવ્યા પછી, શ્રી. મેધાણી બાઈ વિષે એટલું સ્પષ્ટ કહી શકાય કે, કોઈ પણ સાહિત્યકારને મિત્રો હોય, તેના કરતાં તેમને વધુમાં વધુ, સદાનુસુતિ ધરાવતા મિત્રો હતા. કોઈ તેમને દુસ્મન નહોતું. સ્વજન યાદ જવાના ગુણ, અનેક યજમાનો તેમને પોતાના જ ગણતા. ગુણુઆદકતા કોઈ પણ બહેર જીવન ગાળતી વ્યક્તિ કરતા વધારે. આથી ઊગતો સાહિ-

વડયા છીએ, અબોલા રાખ્યા છે, 'મારા પર પત્ર ન લખશો, આ મારો છેલ્લો પત્ર છે.' એવી ધમકીઓ પશુ સાંભળી છે, છતાં એવા ને એવા રબા છીએ, બરસભામાં બેઠીને મળ્યા છીએ. એકબીજાને બાથમાં લઈને રડ્યા છીએ એ તો એક સળંગ ઇતિહાસ છે પણ એ તો વખતસર અપારો.

અત્યારે તો, અઈ રાત્રે, યુ. શ્રી. નટવરલાલભાઈ સુરતી સાહેબે મને એમની વિદાય વિરે વાતો કરતાં Tennyson ની લીટીઓ યાદ આપી તે જ મૂકવી પડે :

'O for the touch of a vanished hand,
And the sound of a voice that is still'

કપીલ કંઠર

શ્રી, મેઘાણીની શૈલીએ લોકસાહિત્યનું સંરોધન કરવાનો રસ ધરાવનાર કોઈ બિચારું લેખક અત્યારે ક્ષિતિજમાં દેખાતો નથી. આમજીવનમાં અવગાહન કરીને એ જીવનને લેખન દ્વારા પૂર્ત કરનારા થોડા સફળ લેખકો ગુજરાતને મળ્યા છે. પરંતુ પુનઃ નિઃશ્વસ સ્પુરે છે કે તેઓનો બ'ડોળ થોડા સમયમાં લગભગ ખાલી થયો છે કે થઈ રહેવા આગ્યો છે ! નવું દર્શન અને નવી પ્રેરણા માટેનો પ્રયાસ શ્રી. મેઘાણીએ જીવનભર છોડ્યો નહોતો, અને તેથી જ તેમની રસધારા અચુબૂટ રહી શકી હતી. ઉદય પામતા લેખકવર્ગને માટે તો શ્રી. મેઘાણીની લેખિનીનો આ જ મૂલ્યવાન સંદેશ હોય એમ હું માનું છું.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

એમનું દેહચિત્ર અને એમના ધીમા હૃદયમાં અવાજના ભયુક્તર મન આગળથી ખસતાં જ નથી.

એમના જવાથી શી ખોટ પડી છે તે આજે નહિ એટલી અવિધ્યમાં સમજાવાની છે. સ્વ-જનો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં પડેલા ધા, કાળ એના અદૃષ્ટ મક્કમથી રુઝાવશે તે હદારે પણ દેશની એ ખોટ તો અચુપૂરી જ રહેવાની છે.

અચુભાઈ શાવત

મેઘાણીભાઈ ગુજરાતના એક શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર હતા, અનેક નવલેખકોનું પ્રેરણા સ્થાન હતા, ધૂળમાં રંગેાળાતા લોક સાહિત્યના સ્ત્રોતને પ્રકાશમાં લાવનાર હતા, માનવ જીવનના ઉડાણોના પારખનાર હતા, કુશળ પત્રકાર હતા, ધણુ હતાં, પરંતુ આ તમામ સિદ્ધિ કરતાં વધુ મહાન સિદ્ધિ

તો એમની માનવતામાં ઝળહળતી જોઈ છે, તેઓને પ્રસિદ્ધિ મળી છે સાહિત્યકાર તરીકે, સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ મહાન હતા એમાં સંકા નથી. સાહિત્યનું કોઈ એવું ક્ષેત્ર એમની પ્રતિભાથી અલુપ્તરૂપે રહ્યું નથી, લોકસાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને સાચી યથાપ્રાપ્તિ કરી લીધી. અંતરના રસે રસેનું સંશોધન ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર વાસીઓએ એવું ને માણ્યું, કવિ અને ગાયક તરીકેની એમની કીર્તિ ૧૯૨૦માં ૧૪ પકાસાણાએ પહોંચી હતી, તે પછીના સોળ વર્ષ સુધી કવિતાદેવીની પૂજા એમણે ચાલુજ રાખી, મળેલી મહત્તા ને ટકાવી રાખી હતી. નવલકથા, નવલિકા, વિવેચન, નાટક, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન, શું એમણે નથી આપ્યું? અને જે ક્ષેત્રમાં પગ મૂક્યો ત્યાંએ લોકપ્રિય બન્યા, ઝળઝળા ઉડ્યા.”

“ કોઈ વાકમાં એ કદી પુરાવા નથી તેમ જાતે વાડો ઉભો કર્યો નથી, કોઈની શેઠમાં દબાયા નથી તેમ પોતાની શેઠમાં કોઇને દબાવવાનો પ્રયાસ એમણે કર્યો નથી. એમનાં ગીતો સાંભળનાં, પ્રવચનો સાંભળનાં એ તો સહાવો હતોજ, પરંતુ તેથીએ મોટો સહાવો તો એમની વાનો સાંભળવામાં હતો. એ સહાવો તો સેંકડો મિત્રોએ હવે ગુમાવ્યોજ. એમનામાં લાગણીની સમ્યાઈ હતી, એમની ખ્યાલિ અને શક્તિથી તેઓ અગમ્ય નહોતા, છતાં ગમે તેવા નાના માણસ પાસેથી પણ એ શીખવાનું શીખી શેતા, પ્રસિદ્ધિનો મોહ, માન પ્રતિષ્ઠાનો લોભ એમને કદી સ્પર્શ્યો-જાણ્યો નથી. માન પાનના સ્થાનોથી સામાન્ય રીતે તેઓ દૂર રહેવાનુંજ પસંદ કરતા હતા, છતાં તેઓ અતઃકાં એકલવિહારી નહોતા. પ્રેમ આપતા ને શ્રીક્ષતા, એમનું મિત્ર મંડળ અનેક વિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રસરેલું છે, જ્યાં તેઓ ગયા છે ત્યાં પોતાની સુવાસ મૂકી આગ્યા છે. મેઘાણીભાઈના જવાથી સાચેજ ગુજરાત દરિદ્ર બન્યું છે.

સોપાન

૯૬

આ સમાચારે જગાવેલો સંલોભ મારા ચૈતન્યમાંથી હજીયે પૂરા ઓસર્યો નથી...હું જરા વિચિત્ર માણસ છું. તત્ત્વજ્ઞાને અને જીવનના પ્રત્યેક—સુખદુઃખ, જરા, મૃત્યુ વગેરે-પ્રત્યે ઘોડો આવેત બનાવી દીધો છે, એટલે કોઈના અવસાનના સમાચારથી—સ્વજનના પણ અવસાનથી—હું અસ્વસ્થ બનતો નથી પણ જિંદગીમાં જે અનુભવો એવા મળ્યા છે કે બ્યારે તદ્દન સામાન્ય માણસના કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠો છું અને દિવસો સુધી તે ફરી મેળવી શક્યો નથી—એક ખાંસાદેવ અબ્દુલ કરીમખાનું અવસાન અને બીજું મેઘાણીભાઈનું.”

રવિશંકર મહેતા

૯૭

અવેરચંદ મેઘાણી કલાકાર હતા. કલાકાર શિલાની હોળથી ઝરણાં ગાતે જોને એનો કદરવ ધામાં મેળવે છે. હીરામંડિત ઝરણું, એના ઉપર કોઈ ને કોઈ શિલા બેઠેલી હોય છે. એ શિલાને

ત્યાર હોય, લોકસાહિત્યમાં રસ લેનાર સેવક હોય, મધુર કંઠવાળો ભજનિક હોય કે હળદરને ગાંઠીએ વેપારી થઈ જનાર ગાંધી હોય-તેનો વિશિષ્ટ ગુણ કયો છે અને તેની પાસેથી મેળવવા જેવું શું છે તે જોવાની કે મેળવવાની તેમની દૃષ્ટિ રહેતી.

મનુભાઈ મેઘાણી

૩૩

મૃત્યુ આ ઝડપી જમાનામાં એક સામાન્ય ઘટનાં બની ગયું છે. કોઈ મૃત્યુ માત્ર શિષ્ટાચારના સાચા જોડા જે શબ્દો આગી લે છે કોઈ મૃત્યુ આંખમાં-અશ્રુઓને આમંત્ર છે જે ચાર નીશ્વાસો પડાવી લે છે અને તુરંતજ આપણને વ્યવહારના વખતમાં ધકેલી દે છે. પણ કોઈક મૃત્યુ તો આપણા આખા કહેવરને હચમચાવી મુકે છે. પામરતાની જીવનની પાટી પર પાડેલા સેંકડો લીસોટાઓને જૂસી નાખે છે, નિર્મલ દ્રષ્ટી બહે છે અને આપણી પાસે જીવનના હિસાબનું સરેરાશ આગી લે છે, એવું જીવંત અને વીરલ મૃત્યુ છે મેઘાણીભાઈનું-આપણું. અમારા સૌના લોકવાયાનું. અત્રભુજ દારી

૩૪

‘...સંગા ભાઈના મૃત્યુ જોઈએ શોક થયો...લોકસાહિત્ય બધું રાંડી પડ્યું... કવિ-સેખરો આવશે અને જશે, પણ મેઘાણીભાઈ યવાના છે ? મેઘાણી તો એક જ...મેઘાણીભાઈની સાહિત્યવસંત હવે જ ઝોર મહેકતી હતી. પણ પેલા દાખની જેમ-He is gone when our need was the sorest. જ્યારે એમની પૂરી જરૂર હતી ત્યારે જ એ ગયા.’

—દેશજી પરમાર

૩૫

પણ પાણું યાદ આવે છે...એ જ શામળદાસ કોલેજના દિવસો અને એમની ખુબ પ્રિય કલાપીની કૃતિ:

“હું જાકું છું હું જાકું છું—

ત્યાં આવશે કોઈ ચે નહીં...”

તેઓ ભલે ના ખાડે પણ આપણને કોઈને ત્યાં ગયા વગર છૂટકો છે ?

હો. ભાનુશય શુક્લ

૩૬

“રાજ વસંતના છ કે મુદ્દ જગાવણાં !

ગાઓ ગાવણા છ કે મુદ્દ જગાવણાં

ગાઓ બળઓ, મુદ્દ જગાવો, વાહ થોર વધામણા,

ગુર્જરી તારે મધુવને ટૂંક મધુરો મરણના !”

જીવનમાં આવી વસંત પ્રગટે એ ધન્ય પ્રસંગ તો જરૂર કહેવાય. આ દાખમાં મૃત્યુનું

અવનવું સ્વરૂપ, આલેખાયું છે. મૃત્યુનું દર્શન હમેશાં કારમું, વિકાળ બધાનક હોય છે. એની આગાહી શરીરમાં કંપ લેખળવે છે. એવા મૃત્યુના વધામણાં ભયજનકાથી સત્કારવાં અને ‘ધ્રુવઃ પોલ્યુ’ એમ કહેવાને બદલે— ‘ગુર્જરી તારે મધુવને ટહુકે મથુરો મરણના’ એમ ગાવું એ ખરેખર કાંઈ અપૂર્વ પ્રેરણાનું સૂચક છે. યુદ્ધનું-મૃત્યુનું આવું ચિત્ર શ્રી. મેઘાણી આલેખી શક્યા, કારણ કે અનેક જીવંત કાવ્યોનો-જીવંત ચિત્રોનો એણે એમની કૃપનાને અને કાવ્ય-શક્તિને આધારે દતો.

જયોત્સ્ના શુક્લ

મારી તો માન્યતા છે એનું એક એક ગીત, એક એક નવલિકા, નવલકથા, નાટ્ય વિવેચન નિષ્પંધમાં એવા ઇન્સાનોનાં અખાયેલા જીવનના ધબકારા છે કે સમગ્ર ઇન્સાનીયતને બહાર અને આખા દરખવામાં પોતાની જાતને નીચેની નાખે છે.

એવા અવેશ્યક મેઘાણીને આરાં લાખ લાખ, કરોડ કરોડ વંદન હો.

અરુણેશ

જ્યાં જામ ત્યાં તેમનું સાહિત્ય બેઝું કરવામાં બરાબર હોય. મોટા સાહિત્યકારે પાસેથી મોટા વિચાર મેળવે; આ જોની બહેનો પાસેથી જુના સ્મરણે લાલરકાથી માંડી લમ ગીતો અને હેવટે મરસિયામાં પણ કશ્ચુતા અને શબ્દ ઘૂંચણી છે તેની સમગ્રવટ કરે.

કાઠિયાવાડી પુરાણ સાહિત્યને બેઝું કરવાની તેમની અનેક હોંશ અધૂરી રહી તેમનું કાવ્ય ‘કોઈનો લાડકવાયો’ યાદ કરતાં એમ થાય છે કે ખરેખર ભાઈ તો સહુતો લાડકવાયો થઈને અડધે રસ્તે પંટાણ મુઝી આલ્યો ગયો જેના સહવાસમાં આવે તેનો તો તે લાડકવાયો જ બની બેસે.

વિજયલક્ષ્મી પરીખ

ગાંધી સિવાયની સાધારણ વાતચીતમાં પણ એમના અવાજમાં એકજાતની મીઠાશ અને મમતા ભારેભારે બરેલાં હતાં. એમનું સૌજન્ય તદ્દન અમલવા માણસને પણ વશ કરી લે તેવું હતું. આવા મેઘાણીભાઈ આપણી પાસેથી આટલી જલદી વિદાય લઈ હોશે એવો તો સ્વપ્ન પણ ખ્યાલ નહોતો. વાસ્તવિક રીતે માનવું પડે છે મેઘાણીભાઈ હવે આપણી પાસે નથી. પણ એમના જીવન દરમિયાન એમણે દેલાનેલી ફારમ હારા અને એમણે કરેલી અમુલ્ય સાહિત્ય સેવા દ્વારા એ આપણામાં સદાય જીવંત છે અને રહેશે. એમના ગીતો સદાય આપણા કાનમાં યુગ્મ્ય જ કરશે.

પૂર્ણિમા પકવાણા

હવે એ દુઃખાનુ' નામ સાંભળવાનું નથી ! હવે એ ગીતોના જાણનાં જવાનું નથી ! હવે આ વીગ જાણીય વરસના ઇતિહાસને અને જોળખાણને જાણી જવાનાં છે ! સમજાવું નથી, આ દુનિયાનો નિયમ કેવો છે ! ને ભગવાને આ ખામી શી ઇતિહાસે દબી કરી છે !

ભાણુચિત્ર મહેતા

૮૨

શુભરીનાં દળરીગણ પૂવનો એક લાખેજો જાગ જાયે એકએક લૂંટાઈ-વેરાન થઈ મથે લાગે છે : પણ ને પૂસની જીવન ફારમ ફારતી રહે છે તેને ખમ્મુ' કામુ કદોશે !

મળતન વિ. ભેપી

૮૩

એ ખરેખર સાધી ગયા છે, ધમ્માયે આ જગતમાં આવે છે, ને ધણા ચાલ્યા જાય છે. પણ માનવ જીવન સાથેક હતું કે નહીં તેની પાસથીશી કઈ ! એમણે જ એમના એક લાક્ષણિક કાવ્યમાં એ મૂકી આપેલ છે. આ રહી તે કહીઓ :-

મેઠાનાં મેત ચાર ડાહ્યએ જાણિયા, નાનાની ખાંભી પૂજાય !

તેમ, તેમની પણ, ગુજરાત, ખરેખર ખાંભી પૂજશે !

કેશવલાલ મ શાહ

૮૪

‘ મૈના લાકઠાયા ’ જનવાણું વીરલ સદ્ભાગ્ય એમણે શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હશે ! વિચારતાં લાગે છે કે શ્રી. મેષાણીભાઈ માનવતાની શ્રુતિ દના માનવીનું હૃદય તેમણે વાંચ્યું હતું. સંવેદના જોઈ હતી. જનતાની ભીમિ એ એમની ભીમિ હતી અને એ સંવેદનાને, માનવીની ઉદયજવાળાઓને, માનવીના હૃદયોને મરતીને, જધાને તેમણે સાહિત્યવારે વહાવી હતી. માનવીને પોતાનું હૃદય વાંચનાર સાંપડ્યો હતો અને એટલે જ હજારો વ્યક્તિઓ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાઈ હતી. હજારો વ્યક્તિઓના પ્રત્યક્ષ રીતે અને પરોક્ષ રીતે એ આત્મમધુ બન્યા હતા.

રતિલાલ શેઠ

૮૫

મને તો તેઓ સમાજના અને કાળના ખડકોની નીચે વહેતી લોહજીવનને પાવન કરનારી અને સાહિત્યજીવનને પોષનારી લોકપ્રાધિત્યની મંગાને ઉપર લાવનાર એક ભગીરથ લાગ્યા. તેમનામાં બીજા બધા ગુણોની ઉપર પહેલી નજરે સ્પષ્ટ વર્તી સકાય એવો કોઈ મહાયુગ્ય હતો તો તે હતો ‘મહાન માનવ’નો અપૂર્વ વારસો. આવા નરવીરો દેશનું ગૌરવ છે, આજે આપણે અમુક અંશે આ વેળવ વિહોણા થયા છીએ.

જેઠાલાલ ભેશી

શ્રી. મેઘાણીનું સાહિત્યસર્જક તરીકેનું સ્થાન મહાન અને ચિરંજીવ છે; પરંતુ તેમને તેથી બે ઉચ્ચ સ્થાન રંગરંગમાં અને બુદ્ધેષ્ટમાં છલકાઈ રહેલ માનવતાએ પ્રાપ્ત કરાવેલ છે. સર્જનરવામી અને કલાસ્વામી કરતાં ય જીવનચાત્રી તરીકે તેઓ અત્યંત ઉન્નત શિખરે ચઢેલા છે. એમના જીવનના બધા પ્રસંગો જરોબર વજ્રાશે ત્યારે જ પ્રગળે તેમની પૂરેપૂરી પિછાન થશે.

મણુદાસ બાહુભાઈ પટવારી

૨૬

ગુજરાતી ભાષા રહેશે ત્યાં સુધી તેના સાહિત્યમાં તેમનો અક્ષર દેહ અમર છે. અન્ય પ્રાંતોના મુકાબલે ગુજરાતી લોકસાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે એનું ગૌરવ સદ્ગત મેઘાણીને છે. આખાંએ પ્રગળા સંવેદન, રહન, હારણ, લહેવા અને ઝોરિયા, ઝંખના અને તૃપ્તિ એ સર્વનું તાદ્રશ્ય દર્શન તો લોકસાહિત્ય કરાવે છે. એ લોકસાહિત્યને શોધી શોધીને પીરસનારે માત્ર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું એમ માનીએ તો આપણે તેમના કાર્યને અન્યાય કરી બેસીએ. મેઘાણીએ તો સૌરાષ્ટ્રની પ્રગળે આત્મમાન કરાવ્યું છે એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ડૉ નરસિંહ મૂ. શાહ

૨૭

સંતવાણીનું પુસ્તક ગ્રેસમાં ગયું છે એમ છેલ્લે જાણેયું-એ પ્રમટ થયેલું જોવા આજે એ નથી રહ્યા, છતાં “શમદના વેપાર” માં કલ્પા મુજબ-

‘દેડા કેરી ધારણે તારે ફર જોડે ને સર છ

એ જ સૂરના ધમિની ભાઈ । ગાયા કર ચકચૂર...’ જ એમણે ગાયું છે-ને જીવન જીવ્યા છે એ બોહા સુખની વાત છે ?

રમણીક મેઘાણી

૨૮

ભાઈશ્રી મેઘાણીના આખા જીવનનું આખલું અવલોકન કરીએ તો તેમણે દેશસેવા, સાહિત્યસેવા આદિ પાછળ પોતાની કામ્યાને ઘસી નાખી છે, એટલું જ નહિ, પણ અતિ અશક્ત હાલ તમાં પણ પોતાની એ સેવામાં એમણે હણપ આપવા દીધી નથી. ભાઈશ્રી મેઘાણીએ વિનાશાભિ-મુખ અને હપેક્ષિત વિવિધ પ્રકારના કવિતા વાર્તાગ્ય ગદ્ય-પદ્ય લોક સાહિત્યની ગંભિરતા અને રસમયતાનું તલરપર્થી પરીક્ષણ કરી, એ લોકસાહિત્યને પુનર્જીવન આપવા હારે, એ વિવિધ પ્રકારના લોકસાહિત્ય-અમૃતરસનું આપણને પાન કરાવું છે, એ એમના જીવનની ચિરંજીવ ઠારકિર્દી અથવા વિરોધતા છે.

મુનિ પ્રણય વિનયજી

અંવાં નરરત્નો મરીને અમર બને છે. સદાય છાંત જ છે. આપણી આંખે એમનું સ્થૂલ શરીર દેખાતું નથી, પણ એમનો સૂક્ષ્મ આત્મા તે મેઘાય એમનાં કાર્યો રૂપે આપણી પાસે વસે છે. એમને જોઈને આપણે ગ્રેરણા મેળવીએ. અને એમના ઇવનના મદઅંશેને આપણને એનું અનુકરણ કરીએ એ એમનું તર્પણ છે. આપણી એ નિત્યાંજલિ એમના મતામાને સુખ અને શાન્તિ અર્પશે

વૈદ જઠુભાઈ બક્ષ

૯૪

શ્રી. મેઘાણીભાઈ એક દિલસોજ, દિલાવર, દિલદર્બર્યા પુરુષ હતા. આટલી શક્તિ, આટલી ભક્તિ, આટલી રનેહાળના આગે તે કોઈ એકમાં દેખાતી નથી.

શ્રી. મેઘાણીભાઈ સાહિત્ય જગતના એક સમર્થ 'કલમખાન' હતા, એ જે વિષય પર હાથ અજમાવતા એને પૂરો પાર ઉનારતા. નવલકથા, નવલિકા-વાર્તા, વિવેચન, પત્રકારિત્વ, લોક-સાહિત્ય, જે કોઈ અંગને અડતા કે લોહ જાણે પારસ બની જતું. સ્વાધ્યાયની એ શક્તિ હતી. સવેદનાતું એ સર્ગન હતું. યુગરોવીને જોળે એવો 'All round' સર્વ ક્ષેત્રોને આવરી લેતો સરસ્વતી-પુત્ર હજી જન્મ્યો નથી.

નય બિંખુ

૯૫

શરીરને જે પોષકતરવો જોઈએ તે મેળવવાની કદી તેમણે ત્રિગાસા ન બતાવી-માત્ર તેમણે ધ્યાન રાખ્યું કામ તરફ. અને તેમની એ કાર્યધરાયણતાએ આપણને આપ્યા નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર મેઘાણી; કવિ અને રાષ્ટ્રચામર મેઘાણી; પત્રકાર અને ઉચ્ચ કોટિના વિવેચક મેઘાણી. અને સૌના ઉપર કળશ ચડાવે તેવા લોકસાહિત્યના અખંડ અભ્યાસી અને નિરૂપક મેઘાણી.

ધીરજલાલ ધનુભાઈ શાહ

૯૬

માનવતા અને માનવી પ્રત્યેની સહાનુકંપા એ જ શ્રી. મેઘાણીની સમસ્ત ભેખનપ્રવૃત્તિનો પ્રધાન સૂર હરહંમેશ રહ્યો છે.

ચરાચંત શુક્લ

૯૭

મનુષ્યના હૃદયને છાંતી લેવાની એમની આ કળાને લીધે જ એ લોકસાહિત્યનું આતુ' વિરાટ કામ કરી શક્યા હતા. માણસોનાં હૃદયપાટો ઉઘાડી, એમના બીડાયેલા કંઠ અને જખાનો પરનાં સંકોચનાં તાળાં હઠાવી ગીતો, વાતો વગેરે આટલો જખર સંચય કરનાર માણ્યમાં માત્ર પરિશ્રમ સહન કરવાની શક્તિ, ધૂળે દટાયેલાં ગામડાંઓમાં એકલાં રખડી શકવાની ખડતલતા,

લોકસાહિત્ય માટેની ત્રીજી લગ્નની અને સોનું તથા પિતળ પારખવાની સંશોધક દ્રષ્ટિ જ હોવી એમ નહોતું; મનુષ્યકુલને જીતવાની એમની અનેખી કળાને પણ એ કાર્યની સફળતામાં આજો ફાળો ન હતો. વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવ, વિચિત્રતાઓ, પૂર્વગ્રહો, ભયો, વિ. થી ભરપૂર મનુષ્ય જોઈ એવા માણસોનાં દિલ્લો ઓસાવવાનું કામ ફક્ત ચતુરસુખાણુ સહાનુભૂતિથી એમણે કયું હશે એ વિચારવા જેવું છે.

ਵਿਸ਼ਾ ੫ ਏ.ਐਸ.ਸੀ

એની કવિતાના ચરણે ચરણે આપણને અનેક શ્રુતીગાન મળશે. એની કવિતામાં વીરતા, સુગાર, કદરૂ, કોમળતા, ચિત્રકારના અનેક ચિત્ર, અને કોણ જાણે કેટલુંય હશે.

અને એતું ગદ્ય ? અવશ્ય મેઘાણી ગદ્યના માલીક હતા. મેઘાણીએ ગુનર ગીરાને સોળ કળાથી શણગારવા યત્ન કર્યા હતા. હવે એવા શણગાર ગુનર ગીરાને કોણ સમજશે ?

-२५६-

પ્રથમ હું તેમના લખાણથી મુગ્ધ થયો હતો. પછી તેમના માવાળુ પત્રોથી આકર્ષાયો. એમનો કંઈ સાંભળીને તો ગારીધેશે થઈ ગયો. એમણે મારી લેખન પ્રવૃત્તિમાં લીધેલે રસ અને કશુંક માર્ગદર્શન મારે તો હું સદાનો નક્કી છું જ.

૫૨૧ આજે જ્યારે જગત કહે છે કે એ સહાના ગવા ત્યારે એમની મૂર્તિ મારી સન્મુખથી ખસતી નથી. અને સાથે જ વ્યવસાન નિમિત્તે સમાચાર સાથે હપાયેલ એમની હખી જોઈ આંખમાં મળજળિયાં વ્યારી ગયાં. આજે એ હખી સાથે એકાદસે તાકીને જોઈ યજ્ઞ શકતો નથી.

ପ୍ରଥମ ବିଧାନିକ:

સાહિત્યે જ પ્રેરણા છે, પેતાના વક્તાવ્યને અનુરૂપ દેહહતાઓ, મુખમુદ્રાઓ, હાથ અને પગના હલનચલન, આંખોનો તરફકાટ કે તલસાટ, આંસુ કે કદાદસ-એ સર્વ એમનામાં છે. તે ઉપરાંત એમનામાં છે, રત્નુઆતની ચિત્તાત્મક ફેલી. આ સર્વ ભેગા થળી મેઘાણીને શોકસાહિત્ય માટેના એક સમર્થ, સમૃદ્ધિ અને ભાવના-વિવશ પ્રચારક બનાવે છે. કેમ ન હોય ! એનાં ઓડિયાં એની લીંબુની ફાડ જેવી ભાવનાધેલી-કેટલીક પાર કસુંબલ રાતી આંખો, ભરેલું 'સહાયતામઝ' પ્રેમાળ વદન, નહિ ઉચું, નહિ ટૂંક. નહિ રચૂલ, નહિ સરખ એવું મધ્યમ દેહપ્રભાસ, માથે નાનકડો ફટકો, ઉરે પરજવાહર જાડાટ પહેરેલા ઓઢામણી મેઘાણીને જોતાની માથે જ ચોનાઓ એની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવા મઠી જતાં અને એમના મુખમાંથી મધુર મીઠાં બોલ સરતા ત્યારે કોણ એ પ્રશ્નક ભાવવાડી કંઠની મોહિનીમાથી જાડી રકમ છે !

ଦୁଇମୁଖୀୟତା ଚିହ୍ନ

૯૫૧૫૬ માનવતા અને સમભાવ એ જ સાચા, સદૃશ્ય દાર્શનિક સમા પત્રકાર શ્રી. મેઘાણીનાં કવચ હતાં.

શુનીલાક્ષ પડિયા

૯૫૧૫૭

મેઘાણીએ મોટાં હાનો નથી કર્યાં કે મોટા ફાળા બધરાવાની સરદારી નથી લીધી એ બહે, પણ સામાન્ય માનવીની દુઃખની વાત સાંભળી તેમણે હૃદય કદી દ્રવ્યા વિના નથી રહ્યું.

સામાન્ય વાચકને ઝવેરચંદ્રભાઈએ હંમેશ આરાધ્યદેવ માન્યો હતો. એના પ્રત્યે તેમણે કદી ય બેદરકારી દાખવી નહોતી. મેઘાણીભાઈ જીવ્યા આ સામાન્ય વાચકના સાથમાં, અને હવે તેઓ અમર થશે આ જનતાના જ પ્રેમને કારણે.

બાણુભાઈ વેધ

૯૫૧૫૮

મેઘાણીભાઈ તો ગયા । પણ તેમણે સૌજન્ય, તેમણે વ્યક્તિત્વ અને તેમની કલા પાછળ શ્રદ્ધા ગયા છે. કાળજી બધું જે બૃહારો પણ આ તથ્ય વસ્તુઓ તો નહિ જ બૃહાય.

પીતાંબર પટેલ

૯૫૧૫૯

આજીવન તેઓ લોકસાહિત્યના પરિભ્રાજક રહ્યા. આ પરિભ્રમણમાંથી એમને એક અતિ મૂલ્યવાન વસ્તુ એ લાધી કે સમસ્ત જાત માટે તેમનામાં બિરાદરી અને હમદર્દીનો અજન્મ તલસાટ જાગી ઊઠ્યો. યોગિમાં જેમ કુંડલિની જાગ્રત થાય તેમ આ તલસાટે જ તેમને છેવટની ધડી સુધી અખંડાધોગ કરાવ્યો; અનેક દુર્લભ વસ્તુઓને સુલભ કરી બતાવી. ભારખભી બેખડ જેવા મેઘાણીભાઈ, કોઈ અદૃષ્ટ સ્વરજ્ઞકારની જેમી દિશામાં, કોઈ મહાગાયકની ભજનમંડળીમાં આતમતંબૂર રણુકાવતા આપણી વચ્ચેથી ચાલી નીકળ્યા. મહાકાળની શાળ જાણે એમની સામે ટકરાઈને પાછી પડી જતી લાગે છે.

બાળકુકુંદ દવે

૯૫૧૬૦

‘ બાઈનો પ્રેમ ને તેમની મહાનુભાવતા આ જિંદગીમાં હું જૂથી નહિ શકું. તેમણે એક પણ ચોપડી ન લખી હોત તોયે તે સ્વયં માન ને પૂજ્યતાના અધિકારી હતા. ‘ શાહજહાં ’ ની આ કડીઓ ગૂંજતાં અને હમેશાં બાઈની સ્મૃતિ તાજી થતી:—

તોઆર કીતિર એયે પુમિ જે મહત

તાઈ તમ જીવનેર રથ

પથાવે ફેલિયા જય કીતિરે તોઆર બારંબાર ! ’

મકરંદ દવે

નીડર પત્રકાર, ખુલ્લુંદેરી મસ્ત ગાયક, સમર્થ નવલકથાકાર, રસબર નવલકથાઓના સર્જક, સોરઠી સંસ્કૃતિના પરમાતુરોગી આચાર્યક, કસુબધરંગી કવિતાના રચનાર, લોકસાહિત્યના પુરસ્કર્તા, સંશોધક અને સંપાદક ને છેવટે છલોછલ આનવતા અને સૌજન્યથી નીતરતા શ્રી. મેધાણીભાઈના અવસાન પાછળ સોરઠની ધરતી તો કરુણાર્ત રવે પોકારી પોકારી કહેવાની:—

કલ્યાણિમુલેન મૃત્યુના,
હરતા ત્વાં વદ કિં ન મે હતમ્ ।

શાશિન એમીભા

૭

આમ અચાનક જાણું ન'તું

(૧)

તમ હૈયાની અમૃત-નિર્ઝરિણી-
મહોંથી ઊઠતા ગીત કેસ ધ્વનિ
ઘેરા જુ'લ રહ્યા અમ આતમમાં
કેઈ ભૂંડેરી લોભની વાણી બની:

અને એ રસપાનની ખાસ હજુ
હરમાં અલ્પછિપી જુરની રહી
ત્યાહં આ શું અચાનક, માયા સમેટીને,
મૃત્યુતણી વીરા, વાટ થહી ।

(૨)

વીરા, આમ એકાએક કેમ રહ્યા:
સુધા-ગાણું અધૂરું મેલીને લિધા ।
વીરા, કે રસ દિ'ટોલ ટોલની આ
મહેદિલના પુરયપુંજ ખુટ્યા !

અરે રાત ને વાતની મસ્તી હતી
વધુ ને વધુ જામતી જાતી હતી:
અને ખ્યાસી હૈયાઓની આંખો હજુ વીરા,
આશના રંગથી રાતી હતી ।

એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી

[૧]

મરસિયા-ફલ

[બેઠાદ ખરખરે જવાં]

હિલો ઉવાટે, જલ કલમને બેખવા;

એનો કાળાઉત કાંટે, તે વસમાં તોજ્યાં વાણીઆ !

(કેટલાક સાક્ષરો વિદ્વાનો કલમખાતેને રસે તું ન ચાલ્યો અને એનાથી (ઉવાટે) આજ ખીડ જુદે રસે ચાલ્યો. હે વાણીઆ ! તે કલમ અને જલ-વાણી બેડો તોલ એક જ કરે કર્યો.)

અવેર ભરીઆ જે, હીરાન માણેક હાટમાં;

એનો કાળાઉત ઢેને, વારસ કીધો વાણીઆ !

(હે અવેરચંદ ! તારા હાટમાં હીરામાણેક વગેરે અમૂલ્ય રત્નો સંઘર્ષો છે. એનો વારસો તે કોને આપ્યો ?)

હાથ વખાણું હોય, કે વખાણું દિલ વાણીઆ;

કલમ વખાણું હોય, કે તારી જલવખાણું અવેરચંદ !

(હે અવેરચંદ ! ઉદારતામાં તારા દિલમાં વખાણુ કું કે કામદા તારા હાથને વખાણું ? કામરાની જખાવટમાં ચારણી ગીતો લલકારવામાં તારી જલ વખાણું કે એકેએક વિષયને વણુંવતી તારી કલમ વખાણું ?)

હૈયે ન જાણે હોય, ભરતર એકજ ભાતનાં;

એવી બેડી સઘળે બેય કયાંય કાગે ન દોઢી કાળાઉત !

(હે કાળીદાસ મેઘાણીના પુત્ર ! મેં-કાગે ફરીફરીને શોધણુ કરી, પણ જતું અંદર અને બહાર એક જ જાતનું જીવન હોય એવી તારી બેડી કયાંય દોઢી નહિ.)

હું ભમીએ ભાયાણી, સાતે સાચર જીતયો;

કયાંય મર્મો મેઘાણી, કાગે ન દોઢી કાળાઉત !

(હું ભાયાણી-ભાયા કાગેના પુત્ર દરિયાપાર જીતયો અને તારી જેવા મર્મપારણુ માણસની વણી જોતણુ કરી, પણ કાળીદાસનો પુત્ર અવેરચંદ કયાંય ન જોયો.)

માંડી મેઘાણી ! હેડે વાણીની હાટડી;

કદી કાગે કાળાણી, વેપાર ન કીધો વાણીઆ !

(હે કાળાણી : કાળીદાસના પુત્ર ઝવેરચંદ ! તેં વાણીના વેપારની હાટડી હૃદયમાં ખોલી
પણ કોઈ દિવસ એકે ય સમ્મનો કાળો બન્યાર કરી સત્સ્વતીને ન વેચી.)

કીરતી તણી કૈયળી, એમાં ન ઘટ્ય આણી;

એવો કરીઓ કાળાણી, વાણીનો વેપાર વાણીઆ !

(હે કાળીદાસના પુત્ર ! તું જાતે વાણીઓ ખરીનાં; એટલે -યશસ્વી ધનની કૈયળી ભરી
એમાં કોઈ દિવસ અપયસ રૂપી ખોટ ન લાગવા દીધી. જીવનના વેપારને કલંકિત ન બનવા દીધો.)

કેઈને કાળાણી ! દલાલાં દીધાં નહ;

એવો માંડેલ મેઘાણી, તેં વાણીનો ધંધો વાણીઆ !

(હે કાળીદાસના પુત્ર ! તેં વાણીનો વેપાર માંડેલો પણ એમાં કોઈને દલાલું ન આપ્યું.
એટલે મને તેવો માલ દલાલ અપાવી દે એ જાતનો ધંધો કદી ન કર્યો.)

કંઠ કહેણી ને કાવ્યનાં, હતાં મુખ હસતાં;

આજ ઝવેરચંદ જાતાં, એણે કાળપ પાડી કાળાઉત !

(કંઠ, કહેણી અને કાવ્યશક્તિ એ ત્રણે વાનાં તારામાં ભર્યાં હતાં આને તું ગુજરી જવાથી
ત્રણે વસ્તુઓ ઉદાસ બની છે. એને મોટે ઝાંખપ આવી છે.)

શૂરાં છાયાં ને સાધવાં, મણ ચારણ વાતાં;

એટલાં ઝવેરચંદ જાતાં, કકળી જીકયાં કાળાઉત !

(સૌરઠના સાચા શૂરવીરો, તેં ખેડેલાં છાયાંઓ, સૌરઠના સતો ચારણો અને મૂર્તિમંત
વારતા-એ પાંચે ઝવેરચંદ મેઘાણી જાતાં કકળી જીકયાં.)

છંદાં ગીતો ને સૌરઠા, સૌરઠ સરવાણી;

એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી.

(ચારણી છંદો, ગીતો, કાલિયાવાડના સાહિત્યનો પ્રાણ મરેો મોરઠો અને સાચી સૌરઠી
ભાષા-એ ચારે ઝવેરચંદ મેઘાણીના મરણથી લોહીને આંસુએ રોયાં.)

કવિ કુસા કાગ

૯૬

હાહાકાર હુઓ

દેહો

મરણું મેઘાણી તણું, સાંભળતાં શ્રવણું,

સારા સૌરઠ દેશમાં, નીર આવ્યાં નયણું.

(૩)

હજી તો તમ કંઠ થકી સુણવા
હતા સૂર ને તાન કંઈક નવા-
હજી બાકી હતા રસરૂપ વિરાટના
કેંક રૂપો ગીતમાં ગૂંથવા :

અરે એ સહુ જોતરડા ઉપરના

અણપુરલ ઉર મહોં જ રહ્યા :

અને છેવટ કેરા જીહાર કર્યા વણ

વીરા, તમે મૃત્યુપંથ વધ્યા :

(૪)

હતું જીવન ગાનતણી લગની :

રસ-યોગની જાણે અખંડ ધૂણી :

શતઝાળ સદાય શબૂકી રહ્યો

રસ-પ્રદા આરાધનનો અગનિ :

અરે હૈયાના ઈન્ધણ હોમી હોમી તમે

ધૂણી એ ધીખતી રાખી હતી :

વીરા, વિશ્વને હૂંફ દેવા તમે રાત દી'

જાતને જલતી રાખી હતી !

(૫)

વીરા, માનવતાના ખંડેર પહ્યાં :

માથે કેંક થરે પશુતાના ચળ્યા :

અને સમિચ્છ-આનંદ સૃષ્ટિના આ

અણુએ અણુ શોક થકી પ્રજ્વળ્યા-

વીરા, આનંદ કેરી એ સૃષ્ટિને, શોકના

દાવાનળેથી ઉદ્ધારવી'તી :

વીરા, ગીતની ગંગા વહાવી તમારે તો

માનવતાને મ્હોરાવવી'તી !

(૬)

‘ધરતીને પટે પગલે પગલે’

જલતો હવ જોલવું ગીત-જળે

તમે ધૂયા ભરી વણુથાક વીરા,

જોવી લાલાવેલી ડગલે ને ગળે !-

અરે, કાવ્ય ને ગીતની, માનવ-પ્રીતની,

યાત્રા તમારી અધૂરી રહી :

વીરા, લોભકા તો જુઓ ખૂબ પીધું તો ય

પીવા કાળે હજુ મૂરી રહી !

(૭)

સૂની કુંજ પૂછે: મારા કોઠિલ ક્યાં ?

દિલમાં રસ સિંચતું એ દિલ ક્યાં ?

વીરા, એ જ વલોપાત હીભકતો

પુરની સૂની માનવ-મહેદિલમાં-

અરે, સુખના સાગર રેલાવીને વીરા,

આમ અચાનકે જાવું ન’તું :

અરે, ઓશિંગલ અમ ઉર તણી છેલ્લી

વંદના લેવા શેકાણું હતું !

(૮)

તમે જ્યાં હો ત્યાં ઘડી ઘ’લી વીરા

ઝેઈ લેજે વિજેગી ઉરના ચીરા

ચીરે ચીરે લજાપલ યાદ અને

ફરિયાદની એક અબોલ ગિરા...

...તમે દેવોની મૃત્યુવિહીન જમાતની

જયોતિમાં જયોતિ જનીને લળ્યા :

તમે જાતાં, તમારી ગાલોમ તણા અરે,

પાપાણુ કાળમીઠાચે રહ્યા !

કરસનદાસ માણેક

૭૫૫

મેઘાણી ઝો મરહ વાણિયો વિશ્વ વણતો,
મેઘાણી ઝો મરહ સત્યવક્તા ચોલીતો;
મેઘાણી ઝો મરહ ચારણાંમિય ગુણ આહક,
મેઘાણી ઝો મરહ કવિ લેખક અતિ લાયક,

ભારતી તણો સેવક સપૂત,
ઝોચિતો અદ્રશ ધિયોં;

યશનામ શરિર કરિ ઝો અચળ,

વાહ મેઘાણી વાણિયો. ૧

નેતુ' નામ અવેરચંદ મેઘાણી નાહેર;

વૈશ્ય છતાં મહાવીર નિરંકુશવક્તા નાહર;

લોકપ્રિય આઝાદ લેખની ચિત આકર્ષક;

દેશ દાઝ બળ બુદ્ધિ કળાગુણ ગૌરવ દર્શક;

અદ્ભુત કવિ લેખક અજબ,

સોરઠ ઘર ચોલા ગિયો;

શુભ નામ સફળ ફેરો કરી,

વિયો ગિયો હા વાણિયો. ૨

જોડો

મેઘાણી મરતાં મરહ, ભારતીતણો મૂવો;

ઘર સોરઠ શુભશતભાં; હાહાકાર હુવો. ૧

શંકરદાસ જેઠીભાઈ

૭૬

ઠાકરને ઠપકો

વારતનું બૂલણ હતો, વળી સેવક હતો સળકો

(૪) મેઘાણી મરતાં, તને ઠાકર છે ઠપકો. ૧

ભજન ગાતો ભાવથી, રામ અને રંગકો

(૫) મેઘાણી મરતાં, તને ઠાકર છે ઠપકો. ૨

સાંભળતો નથી શામળા, કાનભેરો ઝેરો કળકો,
 (આ) ઝવેરચંદ જાતાં જગત, (તને) ઠાકર છે છે ઠપકો. ૩
 ભાવેલું મળશું લાલ, આવીશ ન્યારે અભકો
 (ત્યાં તો) ઝવેરચંદ જાતો રહ્યો, (ઈ) ઠાકર તને ઠપકો ૪.
 છંદાં, ગીતાં, સોરઠા, (વળી) દેશી ને ફંદા,
 (એટલા) મેઘાણી સુવા, પટાળ કરશે વાણિયા. ૫
 ચીંથરીયોય, ચારણુ મળે, (તો) ધગુમાં જઈ પડતો,
 (ઈ) મરમી મેઘાણી ગયો, (ક્યાંઈ) બેતાંય નથી જડતો. ૬
 સંભળાવ્ય આવી સોરઠા, (અને) ગા મધુરાં ગાન
 મેઘાણી યા મેમાન, તારી વાદુ ભેરે છે વાણિયા. ૭

દાદાવાઈ નાનલાઈ આચર

૯૬

શૂરજનની જાંયો

મધ સમું ઘેરું ગાજતો
 મેઘાણી શું આલ્યો ?
 આલ્યો તોયે સહુ અંતરને
 ઘેરો એણે લાલ્યો;
 અમર ઉભો શૂરજનની જાંયો.
 જૂનાનો શોધક ને સર્જક
 નથી શૂરી ગાથાનો,
 વકતા, ગાયક, જનતાનાયક
 કવિ કુંજા લાવેનો;
 અમર ઉભો શૂરજનની જાંયો.
 દર સુ દર રવીન્દ્ર તણા ને
 મૃદુ ધનકારા ગીલે,

તે ઉરના ધળકારા કાળ ન

લૂંટી શકે કે કાળે:

અમર ઉલ્લેચ રૂરજનની જાયો.

જયમનગૌરી પાઠકજી

ૐ

સોરઠની ભોમકાનો સાંધ ગયો !

જ્યાં સર્વે જાય, એના ન્હોયે ઓરતા,
પણ મેઘાણી જાય, વસમાં એ મનવારણાં.
ફૂલડાંકચારી માંદા, ફેરે મધમધ ફૂલડાં,
માનવકુલની માંદા, મ્હોરોં એક તું માનવી.
ધરતીનાં પથપાન, થીને અમૃત તે' અર્થાં,
સંસારે વથપાન, એકલ પંદ ઉતાર્યાં.
માયાં તે' જગચોક, મીઠી ગળદે ગીતડાં,
શયો તું ધરગોખ, આંધુ અધારે સર્થાં.
હાતમહિલ હેતાળ, માની તોય વિનમ્ર તું,
અક્કલ તોય ઉદાર, સાંધ હતો સોરઠ તણો.
વૃક્ષવિનાજ્યમ પાળ, મેઘવિના જ્યમ વીજળી,
વિષ્ણુ સિંદૂર સોહાગ, તું જાતાં સોરઠ ઠરી.
જિંદાહિલ તે' જ'પ, જીવનમાં જાણ્યો નહોં,
એક તને નિષ્કંપ, નેત્રો નહિ રંધો રહ્યાં.
શયા જાતે લાખ, કોઠાધીય કરોડ યે,
જાતે ન એવી ખાધ, તું જાતાં ખમવી પડી.
ફટ ગોજારા કાળ ! જનકાળજડાં છોડીને,
સુમકાળજડે વાલ, મારી મેઘાણી કર્યો.

અરોર ૭૫૧

ૐ

આંસુની બેઠ

એલા ! બુલંદ અવાજે જેની છબી 'જે'આણી,
 શી ગાઠ નિકામાંહે તુજ આંખડી વેસણી !
 સુજ જિ'દગીએ નાખ્યો મુજને ય અંદેશામાં
 જ્યારે ઉમ્મીદો મારી સહુ કાગમાં ફેંકાણી.
 છાંટે નહોં સુજ ફેડા જેદે પડેલી પ્રીતિ,
 ના જાણતું કે એવી છે વેદના મેં જાણી !
 છાંડી પ્રિયાનો નહાલો હૃદયી વધુ દરવાજો
 એયો નથી કે રસ્તો આ આશકે સહેલાણી.
 તું તો દીપાવી ચુક્યો જાહેર તારી સેવા
 તૂટી ગયેલી લગ્ન શી જે ભોંય પર વેસણી,
 તુજ જાણનો પરસેવો છે પાવડે ખડકાયો
 ને નામનાને જોળે તુજ નામની છે દહાણી.
 ખેસાજતા નીકળે છે જેના મુજેથી વચનો
 એવા કવિના ઘરમાં પ્રસા બરે છે પાણી;
 ગાશે મરસિયા તારા આકે ચહેલી ચૂડી,
 નહેતી નહોવાણીમાં તારી રહેશે વાણી.
 ગમગીનતું આશ્વાસન, સુમરાહતું આલંબન
 જાપા તણી ખિદમત છે-ક્યાં નોંધ એ લેવાણી !
 છે મોતના બુર્કાનું કેવું અજબ આકર્ષણ ?
 નહાતી ગયો જ્યાં 'હાનો' પૂર્યો તહોં મેવાણી.
 રાખ્યો હતો નિરબતનો 'દાવો ન 'પત્યા' સાથે
 સ્વીકાર યોગ્ય ગણે તે સુજ આંસુની એધાણી.

પતીસ

શાયરને

ગયો ઘસ નકીજ તું ખરું જ કે કદી જો હળાં
શકે નહીં નિહાળી આ નયન દોડતાં દૂંડતાં
તને અજબ મૂર્તિને ?

અહીં લીધાં જ તેં જો બલ્કા !
અસીમ ઉર-સ્નેહથી ધરતીને અરે ધૂળને,
ગણી અધિક સવર્ગથી, પછી જવાય કે આમ તે ?
ખરે જ પણ તું ગયો ?

અમે જીવી રહ્યા છ એથી વધુ જીવી તો તું રહ્યો,
તહીં કયમ કરી જ માન્યું પણ જાય કે તું ગયો !
જીલંદ તુજ કંઠ એ, સુદૃઢ હેઠનો થંભ એ,
શહાદતભર્યા સર્વત તુજ શાયરીસૂર એ,
જીવંત અમ રોમરોમ; તદ્દપિ ગયો માનવું
ગયો જ યદિ તો હવે,

સદાય દિલમસ્ત આશક ! શું એવું ક્યું તે ન કહે ?
અરે કંઈક તો કહે !

જીહાર વિષુ આમ છેલ્લે દર્દલાડિલા ! છોડતાં
સુહૃદ્ગતભીનાં ઉરો, કંઈ હજાર કે લાખ હા !
થશે જ ગમગીન બે દિલ-જરીક તો જોવું તું !
રહે ધરતી-છેલ્લું છેલ્લું જરી આંસુ તો લેવું તું !
ગયો જ પણ તોય:-જેવું ગળ્યું-કિન્તુ બ્યોમાંગણે
ખીરે ગરજ ધૂમતા સજલ મેઘ ગંભીરને,
ધસતલ પરે ઝુકી વરસી ગ્યા વિના થેન ના;
તુંજો ચ ત્યમ મેઘ હે ! કદીક તો નકી આવજે,
કદીક ઉર તપ્ત રંક ધરતી તણું ઠારજે.

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

કોટિ કેટિ વંદન !

આપા 'રઠિયાળી રાતે'

જીવનનિશામાં પ્રકાશ સિંધ્યાં,

એનાં 'વેણી ફૂલે'

ભગિનીઓને આનંદી અને ઉલ્લાસિત કરી;

એના 'કિલોલેલે'

બાળકોને કલોલતાં કર્યાં

એને 'હાલરડે'

બાલમાતાના આળા અંતરમાં

ગીતોની હલક પૂરી,

એની 'રસધારે'

લોકજીવનનો રસ ટપક્યો;

એની 'કંકાવટી'એ

આર્યતામાં સંજીવન પૂર્યાં;

એને 'સિંધુડે' સિંધુડે

શૂરવીરોનાં શોણિત ઉછળ્યાં,

એને 'એકતારે' થી

ભકતોની ભજનાવલિ જાગી,

એની 'યુગવંદના'એ

યુગબલનાં પૂજન પ્રગટાવ્યાં;

એના 'માણસાઈના દીવા'એ

શુદ્ધ યાંત્રિક જીવનમાં

પ્રેરણાનો જ્યોત જળાવ્યા.

૮૬

એનાં ગીત કાવ્યો એટલે

માનવદિલનાં

વેદન, સંવેદન,
 એનાં કથાપાત્રો એટલે
 મનુજમાલનું જીવન પ્રતિગિમ્બ.
 મૃત્યુને સાથે સૂતેલા
 પ્રભલિના લોકસાહિત્યને
 મેઘાણીએ જ આપ્યાં છે
 ખરાં સંજીવન દાન.
 જનઉવેખાતી હરઉર્મિઓને
 એણે જ ઉતારી છે
 શબ્દદેહમાં,—
 સુંદર અને સુમધુર
 ગીત પદાવલિમાં.

૨૬

નિઃશબ્દમાં જેણે શબ્દ જગવ્યો,
 મૃત્યુમાં જેણે પ્રાણ પૂર્યાં.
 કટુતામાં જેણે કવિતા આણી,
 શુષ્કતામાં જેણે રમેહ સર્જ્યો,
 માટીનાં માનવીમાં જેણે—
 માનવતા ને માણસાર્થ,
 રસિકતા ને રસસર્જકતા પૂરી,
 અમ પંથના એ યાત્રાળુને—
 સર્વપ્રિય મેઘાણીભાઈને—
 મૃત્યુ શા, અને અશ્વ શા ?
 એને તો હોળો
 રસભર માનવ દિલ દિલનાં
 કાટિ કાટિ વંદન !